Slovenská akadémia vied

Ústav slovenského jazyka

Autori: Ladislav Dvonč, Gejza Horák, František Miko, Jozef Mistrík, Ján Oravec, Jozef Ružička, Milan Urbančok

Vedecký redaktor: Jozef Ružička

Recenzenti: Alois Jedlička, Štefan Peciar

Morfológia slovenského jazyka

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

BRATISLAVA 1966

© Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966

Obsah

Predhovor 19
Úvod do morfológie 21
Podstata morfológie 21
Slovné druhy 27
Morfologické kategórie 32
Gramatický tvar 37
Dynamickosť morfológie 46
Morfologický typ slovenčiny 50

Podstatné mená 61
Definícia, význam, delenie 61
Konkrétne a abstraktné (primárne a sekundárne) podstatné mená 61
Životné a neživotné, osobné a neosobné podstatná mená 64
Všeobecné a vlastné podstatné mená (apelatíva a propriá) 65
Hromadné podstatné mená (kolektíva) 66
Látkové podstatné mená a pravé abstraktá 66
Skupinové a pomnožné podstatné mená (pluráliá tantum) 66
Substantívny význam pri zámenách, číslovkách a slovesách 68
Gramatické kategórie podstatných mien 68
Rod podstatných mien 69
Číslo podstatných mien 69
Pád podstatných mien 70
Väzba podstatných mien 72
Skloňovanie podstatných mien 73
Mužský rod 73
Životné podstatné mená 73
Vzor *chlap* 73
Vzor *hrdina* 86
Neživotné podstatné mená 87
Vzor *dub* 87
Vzor *stroj* 96
Ženský rod 101
Vzor *žena* 101

Vzor *ulica* . . . 104
Vzor *dlaň* . . . 108
Vzor *kosť* . . . 109
Vzor *gazdiná* . . . 110
Nepravidelné skloňovanie ženských podstatných mien . . . 111
Stredný rod . . . 112
Vzor *mesto* . . . 112
Vzor *srdce* . . . 117
Vzor *vysvedčenie* . . . 119
Vzor *dievča* . . . 120
Skloňovanie cudzích podstatných mien . . . 123
Podstatné mená mužského rodu . . . 123
Podstatné mená ženského rodu . . . 126
Podstatné mená stredného rodu . . . 127
Význam a využitie tvarov podstatných mien . . . 128
Rodové tvary podstatných mien . . . 128
Gramatický rod . . . 129
Prirodzený rod . . . 135
Životné a osobné maskulína . . . 138
Číselné tvary podstatných mien . . . 139
Singulár a plurál . . . 139
Distributívne využitie singuláru a plurálu . . . 143
Prevažovanie pl. nad sg. Skupinový a pomnožný pl. . . . 144
Hromadný sg. . . . 147
Sg. látkových a abstraktných podstatných mien . . . 149
Pádové tvary podstatných mien . . . 151
Nominatív . . . 153
Samostatne použitý nominatív . . . 153
Vložkový nominatív . . . 154
Doplnený nominatív . . . 155
Akuzatív . . . 159
Predmetový akuzatív . . . 159
Výlučný akuzatív . . . 160
Združený akuzatív ako konečný objekt . . . 160
Združený akuzatív ako prechodný objekt . . . 162
Stavový akuzatív (akuzatív nositeľa stavu) . . . 162
Obsahový akuzatív . . . 163
Výsledkový akuzatív . . . 165
Okolnostný akuzatív . . . 165
Akuzatív miery . . . 165
Akuzatív času . . . 166
Genitív . . . 166
Adnominálny genitív . . . 166
Genitív príslušnosti . . . 167
Genitív nositeľa deja . . . 168
Genitív vlastníka . . . 168
Genitív druhovej príslušnosti . . . 169
Genitív druhu . . . 169

Genitív vlastnosti . . . 170
Genitív obsahu . . . 170
Genitív meraného obsahu . . . 171
Genitív množstva . . . 171
Partitívny genitív . . . 172
Partitívny genitív vo funkcii predmetového akuzatívu . . . 172
Partitívny genitív vo funkcii podmetového nominatívu . . . 173
Partitívny genitív vetného základu . . . 173
Partitívny genitív miery . . . 173
Genitív času . . . 173
Záporový genitív . . . 173
Záporový genitív vo funkcii predmetového akuzatívu . . . 174
Záporový genitív podmetového nominatívu . . . 174
Záporový genitív vetného základu . . . 175
Záporový genitív miery . . . 175
Adverbiálny genitív väzobný . . . 175
Genitív konečného objektu . . . 176
Obsahový genitív . . . 176
Datív . . . 177
Voľný datív . . . 178
Prospechový datív . . . 178
Datív príslušnosti a vlastníka . . . 178
Datív sprostredkovaného zásahu (patiensa) . . . 179
Stavový datív (datív nositeľa stavu) . . . 179
Datív zreteľa a mienky . . . 180
Datív dôvernosti a citovej účasti . . . 181
Väzobný datív . . . 181
Datív konečného objektu . . . 181
Obsahový datív . . . 184
Adnominálny datív . . . 185
Inštrumentál . . . 185
Okolnostný inštrumentál . . . 185
Inštrumentál miesta . . . 185
Inštrumentál času . . . 186
Inštrumentál nástroja . . . 186
Inštrumentál prostriedku . . . 187
Inštrumentál pôvodcu . . . 187
Inštrumentál príčiny . . . 188
Inštrumentál zreteľa . . . 188
Kvalifikačný inštrumentál . . . 188
Inštrumentál spôsobu . . . 188
Inštrumentál miery . . . 189
Inštrumentál účelu . . . 189
Prísudkový a doplnkový inštrumentál . . . 189
Predmetový inštrumentál . . . 190
Inštrumentál prechodného objektu . . . 191
Inštrumentál výlučného objektu . . . 191
Stavový inštrumentál . . . 191
Výsledkový inštrumentál . . . 192

Obsahový inštrumentál . . . 192
Adnominálny inštrumentál . . . 193
Prechod iných slovných druhov k substantívam . . . 193

Prídavné mená . . . 196
Definícia . . . 196
Klasifikácia prídavných mien . . . 197
Vlastnostné prídavné mená . . . 198
Akostné prídavné mená . . . 198
Vzťahové prídavné mená . . . 201
Prídavné mená odvodené od podstatných mien . . . 201
Živočíšne prídavné mená . . . 203
Prídavné mená zo zámen . . . 205
Prídavné mená z číslovíek . . . 205
Prídavné mená zo slovies . . . 205
Prídavné mená z príslovíek . . . 206
Prídavné mená z citosloviec . . . 206
Prídavné mená z častíc . . . 207
Prídavné mená z prídavných mien . . . 207
Väzba prídavných mien . . . 209
Stupňovanie prídavných mien . . . 210
Význam stupňovania prídavných mien . . . 215
Privlastňovacie prídavné mená . . . 219
Rodinné privlastňovacie prídavné mená . . . 221
Skloňovanie prídavných mien . . . 222
Tvrdý vzor *pekný* . . . 222
Mäkký vzor *cudzí* . . . 225
Vzor *páví* . . . 227
Vzor *otcov* . . . 228
Vzťah prídavných mien k ostatným slovným druhom . . . 230

Zámená . . . 233
Definícia . . . 233
Rozdelenie zámen . . . 234
Osobné zámená . . . 236
Základné osobné zámená . . . 236
Osobné zámená 1. a 2. osoby . . . 237
Skloňovanie osobných zámen 1. a 2. osoby . . . 239
Osobné zámená 3. osoby . . . 240
Skloňovanie zámen 3. osoby . . . 242
Nominatív osobných zámen . . . 243
Osobné privlastňovacie zámená . . . 244
Významy osobných privlastňovacích zámen . . . 244
Používanie osobných privlastňovacích zámen . . . 248
Skloňovanie osobných privlastňovacích zámen . . . 248
Zvratné zámená . . . 249
Základné zvratné zámeno . . . 249
Významy základného zvratného zámena . . . 250
Tvary základného zvratného zámena . . . 252
Privlastňovacie zvratné zámeno . . . 253

Skloňovanie zámena *svoj* 253
Používanie zámena *svoj* 254
Ukazovacie zámená 256
Skloňovanie zámena *ten* 256
Ukazovací význam 257
Odkazovací význam 266
Citové použitie 274
Opytovacie zámená 277
Opytovací význam 279
Citový ukazovací význam 282
Vzťažný význam 283
Jednotlivé zámená 285
Neurčitý význam 292
Vymedzovací význam 293
Neurčité zámená 293
Základné neurčité zámená 294
Neurčité zámená s odtienkom rozsahu 296
Iné neurčité zámená 301
Vymedzovacie zámená 302
Kvalitatívne vymedzovacie zámená 302
Stotožňovacie zámená 302
Odlišovacie zámená 304
Kvantitatívne vymedzovacie zámená 306
Súhrnové zámená 306
Obmedzovacie zámená 307
Popieracie zámená 309
Prechod slov z iných slovných druhov k zámenám 312

Číslovky 314
Definícia 314
Základné číslovky 315
Určité základné číslovky 316
Morfologická syntaktická charakteristika 316
Skloňovanie základných čísloviek 318
Číslovka *jeden* 318
Číslovka *dva* 320
Číslovka *tri* 322
Číslovka *štyri* 323
Číslovka *päť* až *deväťdesiatdeväť* 324
Číslovka *sto* 327
Číslovka *tisíc* 328
Číslovka *milión* 329
Zlomkové číslovky 331
Neurčité základné číslovky 333
Skupinové číslovky 335
Používanie skupinových čísloviek 336
Neurčité skupinové číslovky 337
Násobné číslovky 337
Určité násobné číslovky 338

Neurčité násobné číslovky . . . 341
Radové číslovky . . . 341
Určité radové číslovky . . . 342
Radová číslovka *prvý* . . . 343
Radová číslovka *druhý* . . . 344
Radová číslovka *tretí* . . . 345
Radové číslovky *dvadsiaty — deväťdesiaty* . . . 345
Radová číslovka *stý* . . . 346
Neurčité radové číslovky . . . 347
Neurčitá radová číslovka *posledný* . . . 347
Druhové číslovky . . . 348
Určité druhové číslovky . . . 348
Neurčité druhové číslovky . . . 349
Číslovkové spojenia vyjadrujúce približné číslo . . . 350
Spojenia s časticami a príslovkami . . . 350
Tesné spojenia . . . 350
Číslovkové výrazy . . . 351
Podielové spojenia s číslovkou *jeden* . . . 351
Podielové spojenia s číslovkou *dva* a vyššími . . . 352
Podielové spojenia s neurčitými základnými číslovkami . . . 353
Podielové spojenia so skupinovými číslovkami . . . 353
Podielové spojenia s násobnými číslovkami . . . 353
Podielové spojenia s radovými číslovkami . . . 354
Kvalifikujúce spojenia s predložkou *o* . . . 354
Vzťah číslovieк k ostatným slovným druhom . . . 354
Vzťah číslovieк k podstatným menám . . . 354
Číselné podstatné mená . . . 354
Podstatné mená vyjadrujúce kvantum . . . 355
Substantívne zlomkové číslovky . . . 357
Podstatné meno *raz* v násobných číslovkách . . . 358
Vzťah k zámenám . . . 358
Vzťah k príslovkám . . . 358
Vzťah k časticiam . . . 358
Vzťah k citoslovciam . . . 358

Slovesá . . . 360
Definícia a klasifikácia slovies . . . 360
Pomocné slovesá . . . 362
Fázové slovesá . . . 363
Limitné slovesá . . . 365
Modálne slovesá . . . 366
Sponové slovesá . . . 370
Zvratné a nezvratné slovesá . . . 376
Reflexívne slovesá . . . 376
Zvratné slovesá (Rovina priameho pomenovania) . . . 377
Reflexíva tantum . . . 378
Odvodené zvratné slovesá . . . 380
Slovesá s formantom *sa* . . . 380
Slovesá s formantom *si* . . . 383

Tvary zvratných slovies . . . 384
Zvratná podoba nezvratných slovies (Rovina deiktického pomenovania) . . 385
Zvratný tvar nezvratných slovies (Rovina gramatického významu) 387
Zameranie slovesného deja (Intencia slovesného deja) . . . 389
Intenčný systém . . . 389
Intenčné typy . . . 390
Interferencia typov . . . 396
Osobné a neosobné slovesá (Personáliá a impersonáliá) . . . 397
Osobné slovesá . . . 398
Neosobné slovesá . . . 399
Prechodné prípady . . . 405
Predmetové a bezpredmetové slovesá . . . 407
Slovesný vid (aspekt) . . . 409
Protiklad dokonavosť — nedokonavosť . . . 410
Vzťah vidu k iným kategóriam . . . 412
Morfologické prostriedky vidu . . . 413
Prefixácia . . . 413
Sufixácia . . . 415
Odvodzovanie frekventatív . . . 419
Kritériá vidovej príslušnosti . . . 420
Vidové dvojice a ich reťazce . . . 422
Základné sloveso nedokonavé . . . 422
Základné sloveso dokonavé . . . 423
Obojvidové slovesá . . . 425
Jednovidové slovesá . . . 427
Supletívne vidové dvojice . . . 427
Gramatické kategórie slovies . . . 428
Kategória zhody (kongruencia) . . . 428
Zhoda s osobou podmetu . . . 428
Zhoda s menným rodom . . . 429
Zhoda v rode, v čísle a v páde . . . 429
Kategória spôsobu (modus) . . . 429
Kategória času (tempus) . . . 430
Kategória slovesného rodu (genus verbi) . . . 432
Triedenie slovies . . . 433
Morfematický rozbor slovesných tvarov . . . 433
Slovesné vzory . . . 435
Vzor *chytať — chytám* . . . 436
Morfematická charakteristika . . . 436
Lexikálna charakteristika . . . 437
Vzor *rozumieť — rozumiem* . . . 440
Morfematická charakteristika . . . 440
Lexikálna charakteristika . . . 441
Vzor *niesť — niesem* . . . 442
Morfematická charakteristika . . . 442
Lexikálna charakteristika . . . 442
Vzor *hynúť — hyniem* . . . 443
Morfematická charakteristika . . . 443
Lexikálna charakteristika . . . 443

Vzor *trieť — triem* 444
Morfematická charakteristika 444
Lexikálna charakteristika 444
Vzor *brať — beriem* 445
Morfematická charakteristika 445
Lexikálna charakteristika 445
Vzor *česať — češem* 445
Morfematická charakteristika 445
Lexikálna charakteristika 446
Vzor *žať — žnem* 448
Morfematická charakteristika 448
Lexikálna charakteristika 449
Vzor *chudnúť — chudnem* 449
Morfematická charakteristika 449
Lexikálna charakteristika 449
Vzor *žuť — žujem* 451
Morfematická charakteristika 451
Lexikálna charakteristika 451
Vzor *pracovať — pracujem* 452
Morfematická charakteristika 452
Lexikálna charakteristika 453
Vzor *robiť — robím* 455
Morfematická charakteristika 455
Lexikálna charakteristika 455
Vzor *vidieť — vidím* 457
Morfematická charakteristika 457
Lexikálna charakteristika 457
Vzor *kričať — kričím* 458
Morfematická charakteristika 458
Lexikálna charakteristika 458
Slovesné triedy 459
Časovanie slovies (Konjugácia) 461
Určité a neurčité tvary 461
Jednoduché a zložené tvary 462
Osobné a neosobné tvary 464
Rodové a bezrodové tvary 468
Určité slovesné tvary 470
Tvary indikatívu prézenta 470
Aktívne tvary 470
Pravidelné slovesá 470
Nepravidelné slovesá 471
Pasívne tvary 473
Tvary indikatívu préterita 474
Aktívne tvary 474
Pasívne tvary 477
Tvary indikatívu antepréterita 477
Aktívne tvary 477
Tvary indikatívu futúra 478
Aktívne tvary 478

Pasívne tvary 479
Tvary kondicionálu prézenta 480
Aktívne tvary 480
Pasívne tvary 481
Tvary kondicionálu préterita 481
Aktívne tvary 481
Pasívne tvary 482
Tvary imperatívu 483
Aktívne tvary 483
Pasívne tvary 485
Neurčité slovesné tvary 486
Neurčitok 486
Aktívny tvar 486
Pasívny tvar 486
Prechodník 487
Aktívny tvar 487
Pasívny tvar 490
Činné príčastie prítomné 491
Činné príčastie minulé 493
Trpné príčastie 495
Slovesné podstatné meno 502
Používanie určitých slovesných tvarov 504
Používanie osobných slovesných tvarov 504
Tvar prvej osoby singuláru 504
Tvar prvej osoby plurálu 505
Tvar druhej osoby singuláru 508
Tvar druhej osoby plurálu 511
Tvar tretej osoby singuláru 512
Tvar tretej osoby plurálu 514
Zmena osoby a čísla ako vyjadrenie spoločenských vzťahov 515
Plurál namiesto singuláru 515
Pomknutie osoby 517
Pomknutie osoby aj čísla 517
Používanie neosobných tvarov 518
Neosobné tvary neosobných slovies 518
Neosobné tvary osobných slovies 518
Neosobné chápanie deja motivované realitou 518
Neosobné chápanie deja ako dôsledok autorovho zámeru 521
Neosobné konštrukcie 522
Neosobné modálne spojenia 523
Neosobné tvary osobných modálnych spojení 525
Osobitné prípady použitia menného rodu 525
Mužský rod 525
Ženský rod 525
Stredný rod 526
Používanie slovesných kategórií spôsobu a času 527
Oznamovací spôsob 527
Prítomný čas — prézent 527
Základné použitie 527

Sekundárne použitie . . . 527
Minulý čas — préteritum . . . 531
Základné použitie . . . 531
Sekundárne použitie . . . 532
Predminulý čas — antepréteritum . . . 532
Základné použitie . . . 532
Sekundárne použitie . . . 533
Budúci čas — futúrum . . . 534
Základné použitie . . . 534
Sekundárne použitie . . . 534
Podmieňovací spôsob — kondicionál . . . 537
Rozkazovací spôsob — imperatív . . . 546
Prevažuje vôľa prikazovateľa . . . 546
Základné použitie . . . 546
Sekundárne použitie . . . 547
Prevažuje vôľa vykonávateľa deja . . . 549
Používanie trpných slovesných tvarov . . . 551
Používanie zvratných pasívnych tvarov . . . 553
Používanie opisných pasívnych tvarov . . . 555
Používanie neurčitých slovesných tvarov . . . 556
Infinitív . . . 556
Prechodník . . . 558
Činné príčastie . . . 558
Trpné príčastie . . . 559
Slovesné podstatné meno . . . 562
Slovesá a ostatné slovné druhy . . . 564

Príslovky . . . 565
Definícia, význam a delenie príslovíek . . . 565
Okolnostné a vlastnostné príslovky . . . 566
Akostné a vzťahové príslovky . . . 568
Príslovky miesta, času, príčiny a spôsobu . . . 569
Obsahové príslovky . . . 571
Príslovkové významy pri zámenách, číslovkách a slovesách . . . 572
Gramatická forma príslovíek . . . 574
Morfémy vlastnostných príslovíek . . . 575
Vlastnostné príslovky s morfémou *-e* . . . 575
Vlastnostné príslovky s morfémou *-o* . . . 577
Vlastnostné príslovky s morfémou *-y* . . . 579
Vlastnostné príslovky z adjektivizovaných príčastí . . . 580
Stupňovacie morfémy akostných príslovíek . . . 581
Pravidelné stupňovanie . . . 582
Nepravidelné stupňovanie . . . 583
Stupňovanie niektorých okolnostných a stavových príslovíek . . . 584
Rozsah stupňovania akostných príslovíek . . . 584
Morfémy okolnostných príslovíek . . . 584
Okolnostné príslovky so sufixálnymi morfémami . . . 585
Okolnostné príslovky s morfémou -ky ako analógie k deadjektívnym príslovkám na *-sky/cky* . . . 586

Príslovky s morfémou *-mo* ako analógie k deadjektívnym príslovkám na *-o* 587
Okolnostné príslovky s prefixálno-sufixálnymi morfémami 587
Osobitné skupiny okolnostných prísloviek 590
Gramatická forma zložených prísloviek 590
Okolnostné príslovky bez gramatickej formy 591
Záporová morféma pri príslovkách 591
Rekcia prísloviek 592
Využitie jednotlivých druhov prísloviek 593
Príslovky miesta 593
Príslovky času 596
Príslovky príčiny (účelu účinku a prípustky) 599
Príslovky spôsobu (miery a zreteľa) 600
Príslovky spôsobu 600
Príslovky miery 603
Príslovky zreteľa 605
Obsahové (stavové a modálne) príslovky 607
Stavové príslovky 608
Modálne príslovky 611
Využívanie stupňov prísloviek 611
Fungovanie iných slovných druhov v platnosti prísloviek 614
Podstatné mená 614
Prídavné mená 616
Zámená 617
Číslovky 617
Slovesá 617
Predložky 617
Častice 618
Citoslovcia 618

Predložky 619
Delenie predložiek 620
Významy predložiek 621
Korešpondencia predložiek so slovesnými predponami 627
Synonymita predložiek 628
Vokalizácia predložiek 631
Jednotlivé predložky 633
Prvotné predložky *(bez, cez, do, k, medzi, na, nad, o, do, okrem, po, pod, pre, pred, pri, proti, naproti, oproti, s, skrz, u, z, za,* podvojné a potrojné predložky s prvou časťou *z-/s-*) 633
Druhotné predložky *(blízko, blízo, bližšie, dolu, doprostred, hore, koncа, kraj, pokraj, skraja, miesto, namiesto, mimo, pomimo, napred, vopred, naprieč, napriek, nazad, nedaleko, niže, poniže, obdaleč, okolo, počas, podľa, dľa, vedľa, povedľa, pozdĺž, pozdola, pozhora, prosto, prostred, naprostred, vprostred, uprostred, strany, strán, straniva, stredu, vnútri, voči, vôkol, vyše, povyše,* zložené predložky s prvou časťou *z-* [písanie i *s-*]) 660
Vzťah predložiek k ostatným slovným druhom 667
Prepozicionalizácia holých pádov 669
Prepozicionalizácia predložkových pádov 671

Zreteľové vzťahy 671
Vzťah prostriedku a prostredníctva 672
Spôsobové vzťahy 672
Príčinný vzťah 673
Cieľový vzťah 673
Účinkový vzťah 673
Prípustkový vzťah 673
Časové vzťahy 674
Priestorové vzťahy 674
Prepozicionalizácia adverbií 674
Prepozicionalizácia prechodníkov 675

Spojky 676
Definícia spojok 676
Význam spojok 679
Triedenie spojok 684
Parataktické spojky 685
Hypotaktické spojky 686
Členské a vetné spojky 687
Základné a príznakové používanie spojok 690
Poloha spojok vo vete 691
Formálna stránka spojok 693
Jednomorfémové a viacmorfémové spojky 693
Jednoslovné a viacslovné spojky. Zložené spojky 694
Jednočlenné a viačlenné spojky. Opakované spojky 695
Vývin spojok 696
Jednotlivé spojky (*a, a čo, a jednako, a predsa, a preto, a tak, a teda, abo, aby, ač, ačkoľvek, ačpráve, aj, aj keby, aj keď, ak, ako, ako aj, ako tak, ako-tak, ako že, akoby, akokoľvek, akonáhle, ale, alebo, ani*[1], *ani*[2], *ani čo by, ani keby, ani nie tak — ako (skôr), a to, avšak, až, ba, bár, beztak, bez toho, aby, bo, buď, by, či*[1], *či*[2], *čím, čím-tým, čiže, čo, čo hneď, čo priam, čo raz, dokým, hneď ako, hoci, i, i čo, i keby, i keď, keď (už) nie (tak) aspoň, kedykoľvek, kedže, kým, kýmkoľvek, lebo, leda, ledva, len, len čo, lenže, lež, medzitým čo, miesto toho, aby, náhle, nakoľko, napriek tomu, že, nech, než, nežli, nieby, nielen, nielen-ale (i, aj), nieto, nie že by — ale, no, nuž, okrem toho, že, počím, pokiaľ, pokým, poncváč, predsa, preto, pretože, príčom, prv ako, síce, síce — ale, skôr sko, sotva, sťa, s tým, že, t. j. (=to jest), tak, tak ako, tak — ako (aj), takže, teda, totiž, trebárs, veď, však, vzhľadom na to, že, zatiaľ čo, zato že, žeby*) 697
Spojky a iné slovné druhy 742

Častice 746
Definícia, význam a funkcia 746
Klasifikácia častíc 748
Formálna stránka častíc 753
Jednotlivé častice (*a, aba, aby, aj, ak, akiste, ako, akoby, akože, akurát, ale, aleba, ani, áno, asi, asnáď, aspoň, azda, až, ba, baže, bár, bezmála, bezpečne, bezpochyby, beztak, beztoho, bistu, blízo, bodaj, bohdá, bohvie, bohzná, božechráň, bohuprisahám, bohužiaľ, by, bojsa, celkom, čajsi, čerta, či, čida, čím, čiro, čisto, čiže, čo, čoby, dačo, div. dobre, dočista, dokonca, dokopy, doslova, ešte, faktický, figu, hádam,*

hej, hlavne, hneď, ho, hoci, horká chavalabohu, i, iba, ináč, inu, iste, jedine, jednako, jednoducho, just, kdeže, keby, keď, kiež, konečne, koniec koncov (koniec-koncov), lebo, leda, ledva, len, menovite, možno, môžbyť, nadovšetko, nadto, najmä, najskorej, namojdušu, namojpravdu, namojveru, naopak, naozaj, napokon, napríklad, naskrz, naveľa, navyše, nebodaj, nedajbože, nech, neklamne, nepochybne, nesporne, nepriam, nevyhnutne, neúrekom, nič, nie, nijako, no, nuž, ono, ostatne, ozaj, paroma, podobne, pochopiteľne, pomaly, pomerne, popravde, potom, povedzme, pravda, pravdepodobne, práve, predovšetkým, predsa, prepytujem, priam, pripadne, prirodzene, prosím, proste, raz, reku, respektíve (skrat. *resp.*), *rovno, rozhodne, samozrejme, síce, skoro, skrátka, skutočne, slovom, snáď, sotva, správne, sťa, ta, tak, takisto, takmer, takrečeno, takto, tam, taže, teda, temer, tiež, to tobôž, toť, totiž, trebárs, tu, tuším, údajne, určite, už, vari, vcelku, veď, veru, vlastne, vôbec, vonkoncom, vpravde, vraj, vskutku, však, výlučne, výslovne, z, za, zasa, zrejme, zvlášť, že, žebože, žeby, žiaľ)* 757

Častice a ostatné slovné druhy 801
Častice a spojky 801
Častice a citoslovcia 803
Častice a predložky 804
Častice a príslovky 804
Častice a ohybné slovné druhy 805
Častice a slovné spojenia 806

Citoslovcia 807
Klasifikácia citosloviec 810
Vlastné citoslovcia 810
Citové citoslovcia 810
Vôľové citoslovcia 813
Zvukomalebné slová (onomatopoje) 816
Sekundárne funkcie citosloviec 818
Primárne a sekundárne citoslovcia 823
Citoslovcia zo slovies 823
Citoslovcia z podstatných mien 824
Citoslovcia vetného pôvodu 825
Citoslovcia a iné slovné druhy 826

Zoznam excerpovaných spisovateľov, diel a časopisov 828
Index 830

Predhovor

Morfológia slovenského jazyka ako čiastkový výsledok kolektívneho výskumu súčasnej spisovnej slovenčiny je súčasťou niekoľkozväzkového diela venovaného všestrannému synchrónnemu opisu slovenčiny. Spracúva sa v nej jedna rovina systému slovenského jazyka; ostatným rovinám (menovite zvukovej, lexikálnej, syntaktickej a štylistickej) sa majú venovať osobitné syntetické práce.

Toto dielo má v prvom rade opisný charakter. Autori mali za úlohu zachytiť všetky tvarové prostriedky súčasnej spisovnej slovenčiny, vystihnúť ich štruktúru a na vhodnom materiáli ukázať ich používanie v celej oblasti spisovného vyjadrovania.

V práci sa vychádza z chápania podstaty a funkcie spisovného jazyka ako dorozumievacieho prostriedku všetkých príslušníkov národa, ako najrozšírenejšej a najdôležitejšej formy národného jazyka. Slovenský spisovný jazyk je vnútorne členený a diferencovaný na štýly. Táto štylistická diferencovanosť jazykových prostriedkov sa prejavuje aj v morfológii. Preto sú tu morfologické prostriedky vymedzené aj štylisticky.

Práca podáva vyčerpávajúci výklad morfologických prostriedkov súčasného spisovného jazyka, ako sa ustálil v období od konca minulého storočia podnes. Súčasný stav spisovného jazyka sa však nechápe staticky; prizerá sa na jeho dynamiku ako na prejav vnútorných zákonitostí a vývinových tendencií spisovnej slovenčiny a ako na prejav kontaktu nášho spisovného jazyka s inými jazykmi.

Pri práci sa vychádzalo z terminológie ustálenej v našej teoretickej a praktickej jazykovede. Ale nové termíny sa uplatnili všade tam, kde by používanie tradičného termínu neviedlo k správnemu chápaniu podstaty gramatického javu.

Všestranný vedecký výskum súčasnej spisovnej slovenčiny sa koná v Ústave

slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied. Výskum gramatickej stavby tvorí náplň oddelenia pre gramatiku a štylistiku. Na všetkých zložkách práce sa zúčastňovali odpočiatku všetci pracovníci oddelenia, takže celý výskum má kolektívny ráz. Koncepcia diela i formulácia základných poučiek je spoločným dielom celého autorského kolektívu, i keď jednotlivé slovné druhy spracúvali jednotliví pracovníci oddelenia. Jednotné hľadiská sa vypracúvali internými diskusiami a čiastkové výsledky sa overovali aj pred širším kruhom odborníkov, a to najmä tak, že sa zverejňovali v podobe štúdií a monografií, ďalej v podobe referátov na vedeckej konferencii v roku 1955, venovanej otázkam slovenskej morfológie, ako aj v podobe prednášok v Združení slovenských jazykovedcov pri SAV.

Morfológia slovenského jazyka vznikla na základe dôkladnej prípravy autorov. Okrem výsledkov doterajšieho výskumu o gramatickej stavbe slovenčiny zverejnených v podobe syntetických prác — počínajúc Štúrovou Naukou reči slovenskej — i v podobe knižných monografií, štúdií a článkov zúžitkovali sa doterajšie teoretické východiská, metodické postupy i konkrétne výsledky vedeckého spracúvania iných slovanských jazykov, najmä češtiny, ruštiny a poľštiny. Okrem toho sa prizeralo aj na širšiu odbornú literatúru, najmä pri utváraní teoretických východísk pre spracúvanie slovenského materiálu.

Dokladový materiál sa získal dlhodobou excerpciou z vybratých textov reprezentujúcich všetky štýly spisovnej slovenčiny. Za základ sa vzali diela umeleckej prózy od realizmu podnes. Iba pre historickú perspektívu sa prizeralo aj na staršie diela, zo štúrovského a matičného obdobia. Tým sa získal základný materiál na zisťovanie vývinových tendencií súčasnej spisovnej slovenčiny. V ostatnej fáze sa excerpcia zamerala na tlačené prejavy z posledného desaťročia, najmä na texty odborného štýlu. Prejavy publicistického štýlu sa excerpovali priebežne.

Rozsiahly dokladový materiál sa nemohol uplatniť v celom rozsahu, a preto sa dávala prednosť dokladom z diel vynikajúcich starších a novších spisovateľov; zvyšuje sa tým reprezentatívna hodnota diela.

Autorský kolektív viedol JOZEF RUŽIČKA, ktorý sa podstatnou mierou zúčastnil na tvorbe celého diela. Jednotliví členovia autorského kolektívu spracovali tieto kapitoly: LADISLAV DVONČ Skloňovanie podstatných mien; GEJZA HORÁK Prídavné mená, Číslovky a zo slovies Gramatické kategórie slovies a Používanie určitých slovesných tvarov; FRANTIŠEK MIKO Príslovky, Podstatné mená (okrem Dvončovej partie o skloňovaní); JOZEF MISTRÍK Častice; JÁN ORAVEC Zámená, Predložky; JOZEF RUŽIČKA Úvod do morfológie, Slovesá (okrem Horákovej časti), Spojky; MILAN URBANČOK Citoslovcia.

Keď predkladáme toto základné dielo o morfologickej stavbe slovenčiny celej našej verejnosti, venujeme ho všetkým tým, ktorí chcú hlbšie poznávať náš národný jazyk.

Úvod do morfológie

Podstata morfológie

Morfológia čiže tvaroslovie je jazykovedná náuka o gramatických tvaroch slov, ako aj o slovách, ktoré majú funkciu tvarov. Morfológia je teda náuka o tvarovej rovine v systéme jazyka.

Domáci termín *tvaroslovie* je kalk medzinárodného termínu *morfológia*, utvoreného zo základov gréckych slov *morphé* (= tvar) a *logos* (= slovo, náuka).

Jazykový systém sa skladá z niekoľkých rovín čiže plánov. Tieto roviny predstavujú osobitné čiastkové systémy, ktoré sa vzájomne dopĺňajú. Každá jazyková rovina je komplexná: obsahuje prvky rozličnej stavby. Rozlišuje sa zvuková čiže fonická, slovníková čiže lexikálna, tvarová čiže morfologická, skladobná čiže syntaktická rovina a popri nich aj slohová čiže štýlová rovina. Každá rovina jazykového systému je samostatná a ohraničená; ale medzi rovinami jazyka existujú aj prechodné javy, ktoré treba vykladať z hľadiska obidvoch susedných rovín.

Jednotlivé roviny jazyka — hoci sú súčasťami jedného jazykového systému — nie sú jednoducho priradené systémy, nie sú vybudované na rovnakých princípoch, takže neplatí medzi nimi úplný izomorfizmus. Korešpondencie medzi niektorými rovinami jazykového systému sa dajú lepšie vysvetliť na základe transpozície z jednej roviny do druhej ako na základe jednotnej zákonitosti, uniformity celej jazykovej stavby. Korešpondujúce prvky z rozličných rovín sú si podobné, ale podliehajú osobitnej zákonitosti vlastných jazykových rovín.

Ak sa v štruktúre jednotlivých rovín jazyka uznáva izomorfizmus (= totožnosť štruktúry), je potrebné pripustiť aj opačnú a doplňujúcu zákonitosť — alomorfizmus (= rôznosť štruktúry). Podobnosť a rôznosť štruktúry jednotlivých rovín jazyka sa vzájomne podmieňujú aj dopĺňajú v utváraní štruktúry jazyka.

Morfologická rovina sa primkýna najužšie k syntaktickej rovine; tvorí s ňou gramatickú stavbu jazyka. Iný je vzťah morfologickej roviny k lexikálnej rovine a iný zasa k zvukovej rovine. Osobitnej povahy je jej vzťah k štýlovej rovine jazyka.

Morfologická rovina obsahuje jednotky bilaterálnej povahy. Každá morfologická jednotka čiže každý tvar alebo gramatické slovo, ako aj každý element tvaru čiže každá morféma má dve stránky: formu a obsah. Dialektické spätie formy a obsahu tvorí z tvaru jednotku schopnú vývinu a zapojenú do tvarových a významových čiastkových systémov.

Spätie formy a obsahu morfologickej jednotky nie je motivované, ale v synchrónnom stave jazyka je ustálené a spoločensky záväzné. Toto spojenie sa ustálilo vývinom, a preto v súčasnom stave jazyka je pevné, i keď nie je meravé. Teda aj morfologické čiastkové systémy sú síce stabilné, ale nie sú mŕtve: majú pružnú stabilitu. Aj morfologická rovina jazyka je v stálom pohybe, i keď tento pohyb je v porovnaní s pohybom v niektorých iných rovinách jazyka oveľa pomalší — takmer nebadateľný.

Aj morfologické jednotky sú budované tak ako všetky ostatné jazykové prvky znakovej povahy: forma a obsah sú paralelné, ale nie sú symetrické. Forma aj obsah tvaru, gramatického slova i morfémy majú svoju vlastnú, vnútornú zákonitosť, ale súčasne rešpektujú zákonitosť svojho pendantu; aj tu sa uplatňuje tak izomorfia, ako aj alomorfia.

Štruktúra morfologickej roviny je komplexná: je vybudovaná na slovných druhoch, na morfologických kategóriách a na rozličných tvarotvorných postupoch.

Vzťahy morfologickej roviny k syntaktickej rovine sa týkajú obsahu aj formy.

Gramatický tvar je formálny prostriedok na vyjadrenie gramatického významu. Gramatický význam sa odlišuje od lexikálneho významu najmä tým, že predstavuje abstrakciu vyššieho stupňa a že sa netýka jednotlivých slov: týka sa celého radu slov, resp. celého slovného druhu. Gramatický tvar má v prvom rade vlastný, morfologický význam; vyjadruje sa ním vzťahová modifikácia lexikálneho významu daného slova. Gramatický tvar je teda v prvom rade pomenovanie vo vzťahoch. Až v druhom rade má každý gramatický tvar aj syntaktickú funkciu v stavbe vety. Pre podstatu i stavbu gramatického tvaru ako morfologickej jednotky je teda rozhodujúci jeho vlastný morfologický význam. Napríklad tvary podstatného mena vyjadrujú v prvom rade morfologické vzťahové prvky lexikálneho významu substantíva, ako kategóriu rodu, čísla a pádu, a až v druhom rade vetnočlenskú funkciu daného výrazu vo vete, ako funkciu gramatického podmetu, predmetu, prívlastku atď.

Tento rozdiel medzi morfologickým a syntaktickým obsahom tvarov je síce zásadného rázu, ale zavše sa neberie do úvahy v dostačujúcej miere pri

analýze gramatickej stavby jazyka. Neraz sa totiž tvrdí, že gramatický tvar má iba syntaktickú funkciu. To však neobstojí, lebo napríklad obsah kategórie čísla podstatných mien nemá nijakú syntaktickú funkciu, ale je transpozíciou istej zložky lexikálneho významu číslovieb.

Podobne je zásadný rozdiel medzi tvarom a konštrukciou. Vo väčšine prípadov je jasné, či istý útvar je tvar alebo konštrukcia. Kritériom je tu slovo vo fonologickom zmysle: slovo je pevný rad hlások premiestniteľný vo vete. Jednoslovné útvary sú spravidla tvarmi a viacslovné útvary zasa konštrukciami. Sú však aj hraničné prípady, totiž také, že viacslovné útvary sú tvarmi a jednoslovné útvary zas konštrukciami. Napríklad všetky analytické tvary slovies, najmä opisné tvary, majú formálny ráz viacslovný, lebo ich zložky sa môžu premiestiť vo vete samostatne: *Bol som už doma. Včera som už bol doma.* Tu potom rozhoduje význam tvaru: tvar (bez ohľadu na svoje zloženie) má jediný celistvý lexikálny význam, ktorý je spoločný všetkým tvarom danej lexémy. A pretože tvar má iba jedno takéto plnovýznamové jadro, dá sa rozvíjať len ako celok. Avšak viacslovná konštrukcia sa skladá z viacerých významových jadier. Preto sa v konštrukcii dá samostatne rozvíjať každé plnovýznamové jadro. Napríklad vo vete *Bežia hasiť* dajú sa rozvíjať obidva výrazy konštrukcie samostatne: *Rýchle bežia hasiť požiar.* Niekedy rozhoduje aj zloženie typologicky najbližšieho útvaru. Napríklad neosobný výraz *je pokosené* pokladáme za konštrukciu okrem iného aj preto, lebo zodpovedajúci osobný výraz vo vete *Tráva je pokosená* má jednoznačne povahu konštrukcie, podobne ako ďalšie typologicky blízke konštrukcie *mám pokosené* a *lúky mám pokosené.* Oproti tomu opisné pasívum typu *byť stavaný* pokladáme za viacslovný tvar, lebo synonymné zvratné pasívum má zreteľne povahu tvaru: *Dom bol stavaný = Dom sa staval.*

Syntaktické konštrukcie sú spravidla viacslovné. Ale existuje aj jednoslovná vetná konštrukcia — jednočlenná veta so slovesným vetným základom typu *prší*, alebo s iným vetným základom, napr. substantívnym alebo interjekcionálnym. V týchto prípadoch povaha konštrukcie je podložená výpovedovou hodnotou daného jednoslovného útvaru: *Prší. — Sneh! — Ejha!*

Jednotky morfologickej roviny slúžia výstavbe konštrukcií — jednotiek syntaktickej roviny, ale z toho ešte nevychodí, že by sa syntaktické útvary budovali len prostredníctvom jednotiek morfologickej roviny (tj. prostredníctvom tvarov a gramatických slov). Syntax má aj iné formálne prostriedky, ako napríklad radenie slov čiže slovosled, intonáciu (melódiu, dôraz, pauzu).

Vzťahy medzi morfologickou a lexikálnou rovinou sú bohaté. Existujú aj prechodné javy medzi nimi.

Keďže morfologický význam má kategoriálnu povahu a vyráža sa ustáleným spôsobom na tvare slov, každý tvar je súčasťou paradigmy slova ako

pomenovacej jednotky. Ak sa slovo ako pomenovacia jednotka nazve lexémou, potom tvar je súčasťou lexémy. Všetky tvary lexémy sú hotové útvary, ktoré existujú na morfologickej rovine popri sebe; jednotlivé tvary sa teda netvoria podľa potreby z nejakého základného tvaru, ktorý by mal výlučnú platnosť na lexikálnej rovine. Tomu však neodporuje skutočnosť, že sa istý tvar slova pokladá za základný, za pomenovací tvar. Je to tvar, ktorým sa lexikálny význam slova iba uvádza na myseľ, čiže tvar, ktorý používame na pomenovanie veci, vlastnosti alebo javu aj vtedy, keď sa slovo nezaraďuje do výpovede o skutočnosti. V tomto funkčnom zmysle základným tvarom podstatných mien je nominatív (z hľadiska pádu) singuláru (z hľadiska čísla); alebo základným tvarom prídavných mien je nominatív singuláru maskulína; podobne základným tvarom slovies je neurčitok (z hľadiska všetkých morfologických kategórií, ako sú čas, spôsob, osoba a číslo). Za istých okolností môže tento základný tvar zastať úlohu mnohých iných tvarov danej lexémy, ale tým sa jeho morfologický význam nemení.

Tvary istej lexémy majú spoločný a nepozmenený vecný, lexikálny význam. Napríklad všetky tvary slovesa *kresliť*, ako *kreslím, kreslíš ...; kreslil som, kreslil si ...; budem kresliť, budeš kresliť ...; kreslil by som, kreslil by si ...; kresli, kreslime, kreslite; kresliac; kresliaci ...; kreslený ...; kreslenie; kreslí sa, kreslilo sa ...; je kreslený ...*, majú rovnaký a ten istý lexikálny význam, hoci sa v ich obsahu uplatňuje celý rad významových zložiek, ktorými sa nemenný (invariantný) lexikálny význam modifikuje vzťahmi. Ale pri zmene lexikálneho významu sa už prekračujú hranice morfologickej roviny a tvorenie útvarov sa týka v prvom rade lexikálnej roviny: vznikajú nové pomenovacie jednotky, nové lexémy, ktoré majú už vlastnú paradigmu, vlastnú sústavu tvarov.

Tvorenie gramatických tvarov a tvorenie slov má veľa spoločného najmä v oblasti formy: používajú sa tie isté postupy, najmä afixácia, t. j. tvorenie nových jednotiek predponami a príponami. Ďalej spoločné črty sú aj v rozsahu modifikácie významu. Napríklad prechyľovanie alebo tvorenie zdrobnenín sa týka takmer celého slovného druhu substantív (ak odhliadneme od sémantických zábran, čo však vidíme aj pri uplatnení morfologických kategórií). Ale napriek týmto spoločným črtám je medzi morfológiou a lexikou zásadný rozdiel. Tým sa, pravda, nevylučuje existencia prechodných javov.

Za prechodný jav medzi morfológiou a lexikou možno pokladať stupňovanie, uplatňujúce sa v istom rozsahu pri adjektívach a adverbiách. Lexikálnu povahu stupňovania naznačuje jeho obsah, kým formálne vyjadrenie komparatívu a superlatívu skôr poukazuje na morfologickú povahu tejto kategórie.

Pri derivácii v rámci toho istého slovného druhu, a tobôž pri presune pomenovacej jednotky z jedného slovného druhu do druhého ide vždy o posun lexikálneho významu, pričom tento posun nikdy nemá kategoriálny charakter.

Napríklad zdrobnenina sa netvorí od každého podstatného mena, alebo sloveso sa netvorí od každého podstatného mena a pod. Preto odvodzovanie akéhokoľvek druhu, a teda aj afixálne odvodzovanie, čiže odvodzovanie predponami a príponami, patrí do lexikálnej roviny jazykovej stavby.

Blízkosť obidvoch rovín sa ukazuje aj tým, že isté súbory gramatických prípon majú popri svojej morfologickej náplni aj úlohu na lexikálnej rovine: sekundárne preberajú úlohu slovotvorného elementu. Je to najmä pri konverzii, t. j. pri takom odvodzovaní, keď sa slovnodruhový význam mení nahradením jedného systému gramatických (relačných) prípon iným. Toto odvodzovanie spočíva teda v zmene paradigmy; napr.: adj. *zlý* > subst. *zlo;* subst. *sova* > adj. *soví;* adj. *dobrý* > adv. *dobre;* adj. *pocestný* > subst. *pocestný;* verb. *pracujúci* > subst. *pracujúci* ... O konverziu ide aj v prípade zámeny systému prípon v rámci toho istého slovného druhu; napr.: *prút — prútie, kmotor — kmotra* ... Nadstavbový charakter morfológie sa ukazuje aj tu, lebo opačný prípad, t. j. zastúpenie gramatickej morfémy lexikálnou, sa pri afixálnom tvorení nevyskytuje.

Keďže do morfologickej roviny patrí rozbor gramatickej hodnoty pomenovacích prostriedkov, patrí sem nielen gramatický rozbor lexikálne plnovýznamových slov, ktoré majú gramatické tvary, ale aj rozbor slov, ktoré majú vzťahový význam. Sú to gramatické slová, ktorými sa vyjadrujú podobné významy, aké sú obsahom morfologických kategórií. Predložky majú podobný obsah ako kategória pádu pri podstatných menách, spojky zasa podobný obsah ako kategórie menných slovesných tvarov, niektoré častice podobný obsah ako kategórie určitých slovesných tvarov a iné zas ako isté príslovky. V morfológii sa teda preberajú všetky slovné druhy, hoci ich podstata nie je na jednej úrovni obsahovej ani tvarovej. Rozbor lexikálno-sémantickej stránky negramatických slov a slovných druhov patrí však do lexikológie, náuky o slovnej zásobe jazyka.

Isté vzťahy sú aj medzi morfologickou a fonickou rovinou jazyka. V podstate ide o techniku spájania morfém v slove, a to najmä o fonické javy na gramatickom švíku, t. j. o javy, ktoré sú prejavom pripájania relačného formantu k báze.

Gramatický švík je v tvaroch vyznačený veľmi slabo, lebo sa pri ňom uplatňujú v podstate tie isté postupy ako pri radení foném v rámci jednej morfémy. Ale voľba istých variantov morfém sa predsa len viaže na svoje okolie. Napríklad rytmické krátenie dlhých slabík v gramatických príponách po dlhej slabike bázy je pravidelnejšie ako v ostatných morfémach. Preto sa rytmické krátenie druhej dlhej slabiky ukazuje ako viac-menej morfologická záležitosť, ako pravidlo s priamym dosahom pre morfologickú stavbu jazyka. Súčasne aj ustálené výnimky z tohto pravidla sú ukazovateľom gramatického švíka; napríklad stále prípony v typoch *páví, stojaci* a *usmiavši sa.*

Zvuková rovina jazyka je síce autonómna, má svoje vlastné jednotky a spravuje sa vlastnými zákonitosťami, ale ostatné roviny jazykovej stavby na ňu vplývajú. Preto na zvukovej rovine badáme javy, ktoré súvisia s istými javmi lexikálnej, morfologickej, syntaktickej alebo štylistickej roviny; isté zvukové javy totiž slúžia istým javom z iných rovín jazykového systému. V tomto zmysle je zvuková rovina jazyka podriadená lexikálnej, morfologickej i syntaktickej rovine. Pravda, aj zvuková rovina ovplyvňuje ostatné roviny jazykového systému. Napríklad existencia osobitnej imperatívnej prípony *-i-* závisí od zakončenia slovesného kmeňa: keď sa slovesný kmeň končí tak, že toto zakončenie obstojí aj na konci slova, nieto osobitnej imperatívnej prípony. Preto je rozdiel v imperatívnych základoch *nes-* a *buchni-*, *ber-* a *pozri-* atď. Podobne aj variácia prípony I. pl. *-mi/-ami* pri mužských podstatných menách vzorov *chlap*, *dub*, *stroj* súvisí so zakončením kmeňa; variant *-ami* sa používa v priamej závislosti od zakončenia kmeňa: *hrncami*, *domami*, *chrbtami*, *koncami* ... Počet príkladov na ovplyvňovanie morfológie zvukovou stránkou jazyka je pomerne veľký.

Prechodnou oblasťou medzi fonickou a morfologickou rovinou je tzv. morfonológia, zahrnujúca využívanie fonologických jednotiek na ciele morfológie. Jednotlivé morfonologické javy treba síce pripomenúť v rámci morfológie na príslušných miestach, ale morfonológia ako celok patrí do zvukovej roviny jazykového systému.

Termín morfonológia vznikol haplologickým zjednodušením zloženiny morfofonológia: franc. „morpho-phonologie" — morphonologie.

Vzťahy medzi morfologickou rovinou a štylistickou rovinou spisovnej slovenčiny sú rozmanité. Najnápadnejšie sa ukazuje štýlové zafarbenie istých dvojtvarov, ako aj štýlové zafarbenie niektorých funkcií tvarov.

Dvojtvary vznikli väčšinou vo vývine jazyka prirodzene, takže jeden z nich je spravidla starší a druhý novší. Okrem tohto rozdielu na vertikálnej osi dajú sa však vo väčšine prípadov zistiť aj hodnoty na horizontálnej osi. Napríklad v súčasnej spisovnej slovenčine existujú dublety *teľce/teľatá*, *prasce/prasatá*, pričom tvary *teľce*, *prasce* sú v spisovnej slovenčine staršie. Preferovanie plurálových tvarov *teľatá*, *prasatá* je príznačné pre odborný štýl, kým v ostatných štýloch súčasnej spisovnej slovenčiny dominujú tvary typu *teľce*, *prasce*.

Bez opory na vertikálnej osi je hodnotenie tvarov A. sg. typu *hríba*, *smreka* ako prostriedkov hovorového štýlu. Za knižné prostriedky pokladáme zasa tvary N. sg. typu *bremä* (popri bežných tvaroch typu *bremeno*). Takisto ako knižné prostriedky hodnotíme všetky tvary činného príčastia minulého typu *zavolavší*, *-ia*, *-ie*. Hovorovým prostriedkom sú napríklad nezvratné neosobné tvary typu *zabilo (ho)*, ktoré sa využívajú v celom spisovnom jazyku okrem odborného štýlu.

Väčšina morfologických jednotiek má niekoľko významov. Okrem základného významu existujú aj vedľajšie významy, z ktorých niektoré vznikajú prenášaním. Tak napr. vlastné mená v bezpríznakovom použití nemajú tvary

množného čísla, vyjmúc pluráliá tantum typu *Karpaty;* ale v esejistických prejavoch sú aj plurálové tvary typu (dve) *Slovenská.*

Ľudovo zafarbeným hovorovým prostriedkom je tzv. plurál úcty, t. j. používanie zámenných a slovesných tvarov 3. os. pl. o jednej osobe: *mama (oni) hovoria, otec (oni) hovorili ...*

Aj v oblasti gramatických slov badať štýlové rozdiely. Napríklad spojka *lebo* je základná a najrozšírenejšia podraďovacia príčinná spojka, len v rámci odborného štýlu je s ňou v rovnováhe spojka *pretože.* Ale spájací výraz skladajúci sa z generálneho opytovacieho zámena *čo* a príslušného tvaru osobného zámena 3. osoby — napr. *čo ju = ktorú, čo mu = ktorému, čo o nich = o ktorých* — je výrazne hovorový, kým spájacie výrazy typu *v dôsledku čoho* sú zasa prostriedkom odborného vyjadrovania.

Slovenská morfológia je v porovnaní s najbližšími jazykmi jednoduchá a má malý počet dvojtvarov; preto poskytuje málo materiálu na prípadné štylistické rozlíšenie morfologických prostriedkov. To však nie je nijaký nedostatok, lebo diferenciácia morfologických prostriedkov ani v iných jazykoch nie je častá.

Slovné druhy

Slovné druhy (partes orationis, časti reči) sú komplexné lexikálno-gramatické triedy slov vyznačujúce sa istými pozitívnymi lexikálnymi, morfologickými a syntaktickými vlastnosťami. Slovné druhy sú teda najširšie jazykové triedy majúce zástoj v lexike i v gramatike jazyka. Keďže však ide o skupiny slov — o slovné druhy, základným delidlom sú lexikálne vlastnosti slov.

Slovná zásoba slovenčiny sa rozčleňuje na desať slovných druhov: 1. podstatné mená, substantíva, 2. prídavné mená, adjektíva, 3. príslovky, adverbiá, 4. slovesá, verbá, 5. číslovky, numeráliá, 6. zámená, pronominá, 7. predložky prepozície, 8. spojky, konjunkcie, 9. častice, partikuly, 10. citoslovcia, interjekcie.

Slovné druhy nestoja na jednej rovine, lebo sa nevyčleňujú z celkovej slovnej zásoby podľa jediného kritéria.

Základom slovných druhov je ich lexikálna stránka, t. j. všeobecný lexikálny význam slovného druhu. Z tohto hľadiska sa slovná zásoba ako súhrn pomenovacích prostriedkov rozčleňuje na päť rovín: 1. rovina základných kvalitatívnych pomenovaní (= podstatné mená, prídavné mená, príslovky, slovesá), 2. rovina základných kvantitatívnych pomenovaní (= číslovky), 3. rovina deiktických pomenovaní (= zámená), 4. rovina gramatických výrazov (= predložky, spojky, častice) a 5. rovina nediferencovaných lexikálnogramatických prvkov (= citoslovcia).

Citoslovcia pokladáme pri každom členení slovnej zásoby za okrajové prvky. Sú vnútorne členené, najmä na citové, vôľové a zvukomalebné jednotky, ale sémantická stránka v nich nie je diferencovaná na lexikálnu a gramatickú, v dôsledku čoho je nediferencovaná, amorfná aj ich forma. Citoslovcia len sekundárne majú úlohu vetného člena v dvojčlennej vete (sú prísudkom), lebo primárne sú iba základom samostatných výpovedí.

Slovné druhy nachádzajúce sa na tej istej rovine rozdeľujú sa na základe sémantických kritérií takto.

Na rovine základných kvalitatívnych pomenovaní sa substantíva vyčleňujú ako pomenovania samostatne existujúcich javov skutočnosti; adjektíva ako pomenovania statických príznakov (vlastností) samostatných javov; verbá ako pomenovania dynamických príznakov samostatných javov; adverbiá zas ako pomenovania príznakov príznakov.

Na rovine gramatických výrazov sa prepozície vyčleňujú ako vyjadrenia determinatívnych vzťahov medzi slovami; konjunkcie ako vyjadrenia koordinatívnych a determinatívnych vzťahov medzi slovami, vetnými členmi alebo medzi vetami; častice napokon ako vyjadrenia zaraďovacích vzťahov medzi podávateľom a javmi skutočnosti.

Všeobecný význam slovného druhu je vždy spätý s istými gramatickými črtami. Napríklad všeobecný význam slovenských substantív — pomenovaní samostatne existujúcich javov — je spätý s kategóriami menného rodu, čísla a pádu. Súhrn gramatických kategorií je existenčnou formou daného slovného druhu. Pri nedostatku všeobecného lexikálneho významu slova rozhoduje o zaradení medzi substantíva prítomnosť kategórií rodu, čísla a pádu. Napríklad činnosť neexistuje ako samostatný jav skutočnosti, ale slovo *beh* — hoci sa ním pomenúva istá činnosť — sa zaraďuje medzi substantíva, lebo má kategórie menného rodu, čísla a pádu. Obidva typy substantívnych pomenovaní, totiž pomenovania so substantívnym lexikálnym významom a bez neho, dajú sa zlúčiť do jednej triedy, do jedného slovného druhu, ak sa všeobecný význam tohto slovného druhu formuluje takto: substantíva sú pomenovania javov chápaných ako samostatne existujúcich. Jazyk totiž nie je priamym odrazom skutočnosti. Vecný význam je špecificky spracovaným, stvárneným odrazom skutočnosti. Iba tak sa dá pochopiť konverzia, t. j. presun lexémy z jedného slovného druhu do iného prostou výmenou gramatickej charakteristiky; napr.: *dobr-ý* (adj.) > *dobr-o* (subst.) > *dobr-e* (adv.) ...

Medzi jednotlivými slovnými druhmi sú nielen zreteľné hranice, ale aj styčné body, týkajúce sa lexikálnej, morfologickej alebo syntaktickej stránky slov. Napr. isté adjektíva a adverbiá majú rovnaký lexikálny význam, ale líšia sa gramaticky: *slabý — slabo, smelý — smelo, smutný — smutne, slovenský — slovensky* ... Alebo adjektíva a isté číslovky majú rovnaké gramatické vlastnosti a rozlišujú sa len lexikálnym významom, napríklad radové číslovky ako *prvý, druhý* ...

Hranice medzi slovnými druhmi nie sú nepriepustné. Aj slovné druhy majú povahu historických javov. Preto jednotlivé slová môžu vo vývine jazyka prejsť z jedného slovného druhu do druhého. Jednotlivé tvary môžu takto zmeniť svoju príslušnosť: lexikalizujú sa. Napríklad nepriame pády substantív môžu na základe svojej syntaktickej funkcie vypadnúť z paradigmy a prejsť za istých okolností k adverbiám. Takáto lexikalizácia je podnes živým postupom pri tvorení adverbií; porov.: *krokom*, *večierkom*, *ráno*, *spočiatku*, *nakoniec*. V týchto prípadoch pôvodná gramatická forma vypadla z paradigmy a zmeravela. To je predpoklad pre lexikalizáciu tvaru.

Osobitne treba spomenúť prípady, ak sa z gramatického tvaru podstatného mena alebo slovesa stane gramatické slovo; napr.: *k vôli* > *kvôli* (= predložka s 3. pádom) *začínajúc* > *začínajúc* (= predložka so 7. pádom), *hádam* > *hádam* (= častica s významom „vari, asi"). Aj tu ide o prehodnotenie a presun jazykovej jednotky z jedného slovného druhu do iného.

Opačným procesom je gramatikalizácia lexikálnej jednotky: slovo sa stane relačnou morfémou. Tento proces sa realizuje pri vzniku opisných, perifrastických tvarov. Je prirodzené, že sa morfémou stáva najmä neplnovýznamové slovo, napr. pomocné sloveso sponové alebo modálne. V slovanských jazykoch takto vzniklo z pomocného slovesa *byť* opisné sloveso *byť* v analytických tvaroch futúra, préterita, kondicionálu a vo všetkých tvaroch opisného pasíva. Rozdiel medzi pomocným a opisným slovesom je okrem významu aj v úplnosti paradigmy: opisné sloveso nemá lexikálny význam, priraďuje sa k systému paralelných morfém a prispôsobuje sa mu. Gramatikalizácia je však dlhý proces, má viacej stupňov, o čom svedčí rozdiel medzi tvarmi préterita, futúra a pasíva. Porov. vyjadrenie negácie: *nepísal-ø* — *nebude písať* — *nie je písaný*.

Medzi flektívnymi slovnými druhmi sa presuny takmer spravidla prejavujú na gramatickej forme. To je istá prekážka pre ľahký prechod z jedného slovného druhu do druhého. Ale medzi slovnými druhmi bez flexie je prechod oveľa ľahší, lebo sa neodráža na tvare slov. Preto sa v týchto prípadoch často ani nehovorí o presune slova z jedného slovného druhu do iného, o zmene slovnodruhovej hodnoty slova, ale iba i rozmnožení funkcií, o viacfunkčnosti slova. Napr. slovo *okolo* sa hodnotieva jednak ako predložka *(okolo domu ...)*, jednak ako príslovka *(chodiť okolo ...)*, jednak ako častica *(okolo päťsto ...)*. Podobne slovo *práve* sa hodnotí jednak ako príslovka *(práve sa vrátil ...)*, jednak ako častica *(práve pod kolesom ...)*.

Uvedený postup však nie je presný, lebo sa v ňom preceňuje tvarová stránka slova a nedoceňuje fakt, že slovné druhy sú síce komplexné javy, ale že lexikálna stránka je pri ich konštituovaní rozhodujúca. Pre úspornosť možno súhlasiť s uvedeným postojom v lexikografickej praxi, ale teoreticky bolo by v uvedených prípadoch lepšie hovoriť o homonymách: *okolo*[1] = príslovka, *okolo*[2] = predložka, *okolo*[3] = častica ...

Osobitne treba spomenúť prechod adjektív k substantívam bez derivácie a bez zmeny formy: je to prípad substantivizácie typu *chorý*, *-á*, *-é* > *chorý*, *-ého* m. Aj tu ide vlastne o konverziu, lebo morfologický tvar dostal novú

náplň: miesto kategórie zhody pri adjektívach nastúpili kategórie menného rodu (maskulínum), čísla (singulár) a pádu. Podobne je to aj v prípade *domáci, -a, -e* > *domáca, -ej* ž. V skutočnosti ide aj tu o výmenu sústavy relačných morfém, alebo o obmedzenie sústavy relačných morfém na jeden gramatický rod: na maskulínum v prípade *domáci, -eho;* na femininum v prípade *domáca, -ej;* na neutrum v prípade *výchovné, -ého.*

Komplexnosť slovných druhov, ako aj rôznosť vlastností lexikálnych, morfologických a syntaktických ukazuje sa aj v hybridnosti niektorých tvarov. Ide tu napr. o tzv. menné tvary slovesné — najmä o príčastia a podstatné meno. Príčastie, a to aj činné aj trpné, je gramatický tvar, v ktorom sa spájajú lexikálnogramatické kategórie slovesa s gramatickými kategóriami prídavného mena. Slovesné podstatné meno zasa spája v sebe lexikálnogramatické kategórie slovesa a gramatické kategórie podstatného mena. Preto príčastia a slovesné podstatné meno stoja na samom okraji slovesnej paradigmy.

Za hybridnú skupinu v rámci zámen treba pokladať aj zámená vo vzťažnej funkcii. V slovenčine síce nemáme osobitnú skupinu vzťažných zámen (lebo sa nevyčleňujú tvarovo), ale máme osobitný postup na vyjadrenie vzťažnej funkcie pomocou spojenia absolútneho čiže generálneho opytovacieho zámena *čo* a príslušného tvaru zámena tretej osoby: *čo ho, čo ju, čo ich* (= 4. pád), *čo mu, čo jej, čo im* (= 3. pád), *čo s ním, čo s ňou, čo s nimi* (= 7. pád) ...

Starobylé vzťažné zámeno majúce podobu osobného zámena 3. os. sg. a morfémy *-ž* bolo už aj v staršom literárnom úze zriedkavé a pociťovalo sa ako výpožička: *jehož, jemuž, o ňomž* ...

Čuj vrzgot spúšťadla, čuj podnož v práci
a podvoja vrt, kolo nehož chmáry
už stkaté valia sa, z nichž bude rubáš. (HVIEZDOSLAV)

Ináč v rámci zámen okolo jadra tohto slovného druhu, ktorým sú ukazovacie zámená, sú okrajové skupiny hybridných prvkov. Napr. osobné zámená majú vo svojom význame gramatický prvok, lebo sa nimi zámenne pomenúva osoba podľa účasti na rozhovore. Takisto aj vymedzovacie (určovacie) a neurčité zámená majú vo svojom obsahu prvky zámenného a kvalitatívneho, resp. zámenného a kvantitatívneho pomenovania.

V oblasti lexikálnych, morfologických a syntaktických vlastností možno nájsť aj kritériá na členenie slovných druhov, teda kritériá na zoskupenie a zoradenie slovných druhov.

V každej klasifikácii slovných druhov stoja osamote citoslovcia, lebo ich lexikálne, morfologické a syntaktické príznaky nie sú diferencované. Každé citoslovce má súčasne charakter pomenovacej jednotky, gramatického tvaru i vety. Oproti nim stoja diferencované slovné druhy.

Podľa lexikálneho významu sa diferencované slovné druhy rozdeľujú na plnovýznamové čiže autosémantické a gramatické alebo pomocné čiže synsé-

mantické. Autosémantické slovné druhy sú podstatné mená, prídavné mená, číslovky, zámená, príslovky a slovesá. Synsémantické slovné druhy sú predložky, spojky a častice. Pri autosémantických slovách a slovných druhoch sa pociťuje rozlíšenie lexikálneho a gramatického významu, kým pri synsémantických slovách tohto rozlíšenia niet, lebo synsémantické slová majú v podstate len gramatický význam. Ten však vypĺňa ich celý obsah, takže napríklad slovníkovým významom predložiek je v podstate ich gramatický význam.

Aj pri tomto základnom sémantickom delení slovných druhov sa ukazuje, že existujú prechodné javy. Napríklad v rámci autosémantických slovných druhov existujú skupiny slov, ktoré majú taký všeobecný význam, že už nadobúdajú viac-menej pomocný charakter. Povedzme pomocné slovesá majú obsah, ktorý sa čiastočne aj v slovenčine vyjadruje gramatickými morfémami. Napríklad modálne slovesá majú podobný význam ako slovesná kategória spôsobu. S tým súvisí aj osobitná syntaktická povaha pomocných slovies. No aj na druhej strane tejto sémantickej hranice — v oblasti synsémantických slovných druhov — sú prechodné javy. Tak napríklad isté skupiny častíc majú viac-menej povahu jednotiek s lexikálnym významom. Ukazuje sa to napríklad aj tým, že isté častice môžu mať hodnotu samostatnej výpovede, hoci gramatické slová spravidla nie sú ani vetnými členmi, ani samostatnými vetami.

Podľa morfologických vlastností delia sa diferencované slovné druhy na ohybné čiže flektívne a neohybné čiže neflektívne. Flektívne slovné druhy sú podstatné mená, prídavné mená, číslovky, zámená a slovesá, neflektívne sú príslovky, predložky, spojky a častice.

Nedostatkom tohto morfologického kritéria je najmä to, že sa nekryje so žiadnym iným kritériom a že odtrháva lexikálne a syntakticky ohraničené slovné druhy. Napr. v rámci zámen a číslovieok sa odtŕhajú od seba ohybné a neohybné jednotky.

Neohybné skupiny slov sa niekedy nazývajú spoločným termínom *častice*, *partikuly*.

Citoslovcia stoja mimo tohto morfologického triedenia, lebo ich neohybnosť je iného druhu, ako je neohybnosť príslovieok a gramatických slovných druhov (predložiek, spojok a častíc). Citoslovcia sú v pravom zmysle slova gramaticky amorfné. Iba v sekundárnych syntaktických funkciách dostávajú gramatické príznaky, pravda, z oblasti iných slovných druhov; napr. od slovies: *nate* = 2. os. pl.

Zo syntaktických vlastností prichádza do úvahy pri klasifikácii slovných druhov schopnosť byť vetným členom. Podľa toho sa slovné druhy rozčleňujú na autosyntagmatické a synsyntagmatické. Autosyntagmatické slovné druhy sú podstatné mená, prídavné mená, číslovky, zámená, príslovky a slovesá. Synsyntagmatické slovné druhy sú predložky, spojky a častice. Autosyntagmatické slová teda majú úlohu vetného člena, ale synsyntagmatické slová úlohu vetného člena nemajú.

Aj v tomto prípade stoja citoslovcia mimo, lebo nemávajú úlohu vetného člena, nevstupujú do syntagmatického vzťahu. Pravda, v sekundárnej funkcii sa používajú aj v úlohe závislého vetného člena, na mieste podstatného mena, prídavného mena alebo slovesa.

Táto klasifikácia podľa základného syntaktického kritéria sa v podstate zhoduje s klasifikáciou podľa lexikálneho kritéria, takže autosémantické slovo je spravidla autosyntagmatickou jednotkou (napr. podstatné meno) a synsémantické slovo zasa synsyntagmatickou jednotkou (napr. spojka).

Ďalšie syntaktické kritériá však už narúšajú hranice slovných druhov ako sémantických tried slov. Najmä rozlišovanie osobitných typov podľa vetnočlenskej platnosti nesúhlasí so sémantickým členením autosémantických slovných druhov na podstatné mená, príslovky, číslovky, zámená a slovesá. Ukazuje sa, že lexikálna a syntaktická rovina nie sú vybudované podľa rovnakých princípov, i keď medzi istými zložkami lexikálnej a syntaktickej roviny existuje priama korešpondencia.

Konfrontáciou uvedených základných kritérií sa ukazuje, že morfologické kritériá pri vydeľaní jednotlivých slovných druhov, ako aj pri zoskupovaní slovných druhov sú najmenej dôležité, hoci sú vo flektívnych jazykoch najnápadnejšie. Zhodné prvky v lexikálnej a syntaktickej oblasti jazyka ukazujú, že v stavbe jazyka sú základnými rovinami lexikálna a syntaktická rovina (popri zvukovej rovine) a že morfologická rovina, i keď je vo flektívnych jazykoch vyznačená veľmi zreteľne, je menej dôležitá, lebo má nadstavbový ráz. Slovné druhy sú však pre výstavbu morfologickej roviny jazyka veľmi dôležité, ba rozhodujúce, lebo každá morfologická štruktúra má vo svojich základoch systém slovných druhov a systém gramatických kategórií.

Spojením všetkých troch kritérií dostávame triedenie slov na tri druhy. Najprv sú to slová-vety: sú to nediferencované jednotky, zvyčajne jednomorfémové útvary používané ako samostatné výpovede. To sú citoslovcia. Potom sú to slová-morfémy: zvyčajne sú to jednomorfémové útvary bez vetnočlenskej funkcie a s gramatickým významom. To sú synsémantické a synsyntagmatické slová: gramatické slová, t. j. predložky, spojky a častice. Napokon sú autosémantické a autosyntaktické jednotky, zvyčajne viacmorfémové útvary: slová-vetné členy. To sú podstatné mená, prídavné mená, číslovky, slovesá a zámená.

Morfologické kategórie

Morfologická kategória je všeobecný významový prvok autosémantických slov vyjadrený ustálenými tvarovými prostriedkami. Najčastejšie ide o vyjadrenie vzťahov tvarmi slova.

Pojem *morfologická kategória* je užší ako pojem *gramatická kategória*, lebo gramatické kategórie sú dvojaké: morfologické a syntaktické. Morfologické kategórie sa odlišujú od syntaktických obsahom aj formou. Syntaktické kategórie sa totiž týkajú konštrukcií, kým morfologické kategórie sa týkajú len tvarov slov. Tvary slov slúžia obidvom druhom kategórií, a preto je správne volať ich *gramatickými tvarmi*.

Obsahom morfologickej kategórie je všeobecný význam týkajúci sa celého radu slov alebo celého autosémantického slovného druhu a opierajúci sa o skutočnosť (o odraz mimojazykovej skutočnosti) v istých bodoch. Vo všeobecnosti platí, že nijaká morfologická kategória neexistuje bez pojmového obsahu. Morfologické kategórie majú len autosémantické slovné druhy. Obsah morfologickej kategórie je vyššou abstrakciou ako ich lexikálny význam. Morfologický význam vyrastá z lexikálneho a je navrstvený na ňom. Bez lexikálneho významu sa morfologický význam totiž ani nemôže uplatniť, keďže obsahom morfologickej kategórie je vzťah a obsahom lexikálnej jednotky (lexémy) je súhrn druhových vlastností vecí samých.

Morfologický význam sa kryje so zodpovedajúcim pojmovým obsahom čiže s odrazom skutočnosti len do istej miery, pričom stupeň zhody je pri jednotlivých morfologických kategóriách rozličný.

Pri niektorých morfologických kategóriách je stupeň uvedenej zhody veľmi malý. To znamená, že také morfologické kategórie sú veľmi vzdialené od pojmového obsahu. Napríklad pri morfologickej kategórii menného rodu podstatných mien ide o rozdiely v pohlaví, o triedu mužských osôb a o triedu mláďat. Tieto lexikálnosémantické kategórie majú istý dosah pre morfologickú kategóriu menného rodu substantív. Prirodzený rod (pohlavie osôb a zvierat) sa spravidla kryje s menným rodom, ale z istých príčin môže byť medzi nimi aj rozdiel. Povedzme dospelé osoby mužského pohlavia sa pomenúvajú substantívami mužského rodu — *chlap, muž, otec, letec, učiteľ* ... A dospelé osoby ženského pohlavia sa spravidla pomenúvajú substantívami ženského rodu — *žena, matka, učiteľka, letkyňa* ... Podobne je to aj pri nedospelých osobách: *syn — dcéra, žiak — žiačka, vnuk — vnučka* ... Ale aj tu sú možné rozdiely; napr. slovo *dievča* stredného rodu je v protiklade so slovom *chlapec* mužského rodu.

Trieda mužských osôb dala vznik tzv. štvrtému gramatickému rodu, ktorý je vyznačený na obidvoch číslach najmä totožnosťou tvarov 2. a 4. pádu (G.—A. sg. *chlapa*, G.—A. pl. *chlapov*). Ale aj tu je už rozdiel v gramatickom stvárnení tohto podkladu z reality: názvy zvierat sa v jednotnom čísle chápu ako názvy osôb : G.—A. sg. *orla, medveďa*, ale v množnom čísle sa pokladajú za neosobné : G. pl. *orlov, medveďov*, ale A. pl. *orly, medvede*.

Menný rod je v slovenčine formálnym delidlom podstatných mien, delidlom, ktoré je formálne zakotvené v systéme pádových prípon: preto sa napr. v slove *dievča* neuplatňuje prirodzený rod. Substantívum *dievča* totiž má paradigmu charakteristickú pre názvy mláďat, ktoré sú napospol stredného rodu. V širšom

zmysle úlohou rodu pri podstatných menách je manifestovať slovnodruhové zväzky medzi substantívami a slovami majúcimi funkciu kongruentného atribútu.

Ale rod adjektív a vôbec všetkých kongruentných atribútov adjektívnej povahy má iný morfologický obsah. Tu niet nijakej opory v sémantických kategóriách, ktoré by boli aspoň čiastočne odrazom skutočnosti. Preto je zásadný rozdiel medzi rodom substantív a rodom adjektív: substantívum je spravidla jedného rodu, ale adjektívum má tvary pre všetky rody: *malý chlapec, malý dom, malá žena, malé srdce* . . .

Pri iných morfologických kategóriách sa ukazuje už oveľa širšia korešpondencia medzi obsahom morfologickej kategórie a obsahom pojmu čiže odrazom skutočnosti. Napríklad pri mennej kategórii čísla ide o vyjadrenie tej zložky skutočnosti, že samostatne existujúce veci sa vyskytujú v rozličnej kvantite (v rozličnom rozsahu alebo množstve). Táto stránka skutočnosti je pojmovo čiže lexikálne zachytená v číslovkách a gramaticky prehodnotená v morfologickej kategórii gramatického čísla.

Kým slovný druh číslovka treba chápať ako viac-menej priame, pojmové spracovanie kvantitatívnej stránky skutočnosti, a preto je tento slovný druh vo všetkých jazykoch veľmi podobný, zatiaľ morfologická kategória čísla má tak v rozličných jazykoch, ako aj v rozličných vývinových etapách toho istého jazyka značné rozdiely. Z dejín slovanských jazykov možno uviesť zánik dvojného čísla, duálu. Značná zviazanosť morfologickej kategórie čísla s pojmovým spracúvaním skutočnosti zapríčiňuje existenciu tejto morfologickej kategórie vo všetkých jazykoch, ktoré majú osobitnú morfologickú rovinu. Morfologická kategória menného rodu v dôsledku oveľa voľnejšieho zväzku s odrazom skutočnosti v podstate vykazuje väčšiu pestrosť: môže byť veľmi bohato rozvinutá ako klasifikačný princíp substantív, ale na druhej strane nemusí existovať ani v jazykoch s vyvinutou morfologickou rovinou; napr. bantuské jazyky poznajú až 25 tried (= rodov) substantív, ale aglutinačné jazyky, ako ugrofínske, gramatický rod substantív nepoznajú, i keď lexikálne rozlišujú prirodzený rod podobne ako flektívne jazyky, ktoré menný rod majú; porov. *muž — žena, kohút — sliepka* = maďar. *férfi — nő, kakas — tyúk.*

Obsah morfologickej kategórie okrem vysokého stupňa abstraktnosti — lebo v podstate je spoločným sémantickým príznakom slov istého slovného druhu — zväčša vykazuje členitosť aspoň na jeden binárny protiklad. Ak tento protiklad je privatívny, jeden člen protikladu je bezpríznakový a druhý člen je príznakový. Napríklad v kategórii čísla substantív bezpríznakovým členom je singulár — jednotné číslo, kým príznakovým členom je plurál — množné číslo. Preto singulár má obsah „nie mnohosti, nerozčlenenosti" a plurál zas obsah „mnohosti, rozčlenenosti" predmetu pomenovaného substantívom. Pojmovým jadrom tejto kategórie je teda tento rozdiel na lexikálnej rovine: „nie viac — viac". Zložky morfologickej kategórie čísla možno však chápať aj ako rovnocenné. V tomto prípade ide tiež o binárny protiklad, ktorý sa však dá na lexikálnej rovine lepšie vystihnúť ako rozdiel „jeden—viac". Inokedy je obsah morfologickej kategórie bohatšie rozčlenený, takže ho možno iba s istou dávkou

zjednodušujúcej schematickosti rozložiť na niekoľko binárnych protikladov. Napríklad slovesná kategória času sa rozčleňuje na protiklad zhody alebo nezhody slovesného deja s momentom reči a potom na protiklad predčasnosti a následnosti slovesného deja (vzhľadom na moment reči). Tak sa môže analyzovať zväzok troch časových stupňov: prézenta, préterita a futúra. Ale tento trojčlenný zväzok sa dá chápať aj ako zväzok dvoch stupňov dichotomického triedenia: 1. prézent (= súčasnosť deja s momentom reči) — zvyšok (= nesúčasnosť deja s momentom reči); 2. préteritum (= predčasnosť) — zvyšok (= nie predčasnosť, ale následnosť deja po momente reči).

Antepréteritum je živý časový stupeň v morfológii spisovnej slovenčiny. Je to jediný tvar, ktorým sa vyjadruje pomerný čas (consecutio temporum). Sekundárne je variantom préterita na vyjadrenie dávnej minulosti (= pluskvamperfektum).

Morfologické kategórie, najmä tie, ktoré nie sú vo väčšom rozsahu motivované pojmovým obsahom, odrazom skutočnosti, vykazujú bohatšie vnútorné členenie, ktoré sa zavše nedá ani pri značne schematizujúcom zjednodušení previesť na zväzok binárnych protikladov. Napríklad kategória rodu pri substantívach ako celok sa člení na štyri časti, ktoré vystupujú ako viac-menej rovnocenné zložky tejto kategórie.

Okrem toho sa obsah morfologickej kategórie môže prejaviť aj ako nerozčlenený. Vtedy na pozadí príbuzných kategórií, ktoré v rámci iného slovného druhu sú diferencované, možno takúto morfologickú kategóriu chápať ako neutralizáciu. V slovenčine je to gramatická kategória prísloviek, ktorou sa vyjadruje podstata prísloviek ako príznaku: je to kategória nulovej zhody. Formálne prostriedky tejto kategórie sú rozličné, zväčša dané pôvodom konkrétnych slov. Deadjektíva majú formant *-o/-e*, *-y*, desubstantíva a deverbatíva formant zodpovedajúci formantu východiskového tvaru substantíva alebo verba: *časom*, *zhora*, *začínajúc*, *nechtiac*....

Takto možno chápať len odvodené adverbiá. Ostatné tvoria druhý pól slovného druhu, pól amorfných jednotiek. Prechod k tomuto typu prísloviek sa deje stratou členitosti tvaru. Také sú príslovky *dokorán*, *naporúdzi*, *dupkom*, *domov* a pod.

Ak sa obsah morfologickej kategórie rozčleňuje na členy privatívneho protikladu, presnejšie ohraničeným členom protikladu je príznakový člen. Niekedy sa dá vymedziť práve len tento príznakový člen protikladu. Napríklad v rámci slovesnej kategórie rodu, ktorej obsahom je povaha intenčného vzťahu medzi slovesom a jemu nadradeným podstatným menom, dá sa jednoznačne vymedziť pasívum, trpný rod: pri pásíve je medzi slovesom a jemu nadradeným substantívom zásahový vzťah. Pri slovese v pasívnom tvare totiž pociťujeme, že jemu nadradené substantívum je pomenovaním paciensa slovesného deja: *dom sa staval*, *chlapec je chválený*, *natieraná dlážka*, *dvíhané bremeno* ... Všetky ostatné prípady sa chápu ako aktívum, činný rod (resp. ako „nie-pasívum"). Preto aj pri tvaroch neosobných slovies — hoci tu je alogické hovoriť o slo-

vesnej kategórii rodu — hovoríme o aktíve: *prší, snežilo, bude mrznúť.* Ani trpné príčastie neosobných slovies, ako *napršané, zamrznuté, zaoblačené,* nemá ani v konštrukcii *je napršané, bolo zamrznuté, bude zaoblačené* pasívny význam; preto túto konštrukciu pokladáme za aktívnu (práve tak ako jej osobný pendant *máme zamrznuté, mali sme napršané, budeme mať zaoblačené*). Podobne treba hodnotiť aj konštrukcie: *bolo spomenuté, bolo rozkázané, bolo udreté do nej* ...

Ak sa význam morfologickej kategórie člení na zložky rovnocennej hodnoty, dajú sa rovnako presne určiť všetky členy protikladov. Napríklad pri slovesnej kategórii spôsobu indikatív, imperatív aj kondicionál sa dajú určiť pozitívne.

Hoci jadrom morfologickej kategórie býva pojmový obsah, existujú aj morfologické kategórie, ktoré takéto pojmové jadro nemajú. Častejšie nachádzame rovnaké sémantické prvky na rovine morfologickej i lexikálnej, takže možno hovoriť o korešpondencii istých morfologických a lexikálnych významov. Tak je to napríklad pri kategóriách čísla, menného rodu, stupňovania, času, spôsobu, ktorým na lexikálnej rovine zodpovedajú číslovky, prirodzený rod, adverbiá miery, adverbiá času, modálne slovesá ... Inokedy obsahu morfologickej kategórie nezodpovedá na lexikálnej rovine nijaký obsah. Tak je to napríklad pri kategórii zhody, ktorá sa prejavuje pri adjektívach a slovesách. Existencia morfologických kategórií bez vyčleniteľného pojmového jadra (teda bez sémantického pendantu na lexikálnej rovine) dokazuje samostatnosť a špecifiku morfologickej roviny. Všetky morfologické kategórie sa teda nedajú podoprieť alebo vysvetliť javmi lexikálnej roviny.

Takéto morfologické kategórie zvyčajne majú svoj pendant na syntaktickej rovine jazykového systému. Napríklad zhodu so syntaktickou kategóriou podmetu vyjadruje kategória osoby pri slovesách, keďže sa osoba aj číslo dostáva do slovesného tvaru ako výraz zhody slovesa s menom alebo zámenom v podmete vety. Podobne je to pri tvaroch zhodného prívlastku i doplnku.

K podstate morfologickej kategórie patrí aj ustálený spôsob vyjadrenia formálnymi prostriedkami. O morfologickej kategórii možno teda hovoriť iba vtedy, keď sa istý všeobecný sémantický prvok istej skupiny slov vyjadruje ustáleným formálnym prostriedkom.

Formálna stránka morfologickej kategórie utvára systém rovnorodých prvkov. Napríklad formálnou stránkou kategórie stupňovania je jednak sufix *-ší/-ejší* pri adjektívach, resp. *-šie/-ejšie* pri adverbiách: komparatív *smelší, -ia, -ie,* resp. *smelšie* a *ostrejší, -ia, -ie,* resp. *ostrejšie;* a jednak prefix *naj-* pri superlatíve adjektív aj adverbií: *najsmelší, -ia, ie, najostrejší, -ia, ie; najsmelšie, najostrejšie.*

Systémovosť formálnych prostriedkov morfologických kategórií sa výrazne ukazuje v tom, že tvary istej lexémy, ktorými sa vo flektívnych jazykoch vyjadruje istý súbor morfologických významov, tvoria uzavretú paradigmu.

Tvary paradigmy sa tvoria zo spoločného základu rovnorodými prostriedkami. Napríklad tvary podstatných mien sa tvoria z kmeňa istou sústavou prípon.

Pri väčšom počte morfologických kategórií sa úplná paradigma skladá z niekoľkých čiastkových tvarových systémov, ktoré sa od seba odlišujú. Napríklad rovnakú stavbu majú tvary indikatívu prézenta, indikatívu préterita, ako aj indikatívu futúra, ale tieto čiastkové tvarové systémy nie sú rovnorodé, lebo sa pri ich tvorení používajú rozličné tvarotvorné postupy: tvary prézenta sa tvoria sufixálne, tvary futúra sa môžu tvoriť sufixálne, perifrasticky alebo prefixálne a tvary préterita sú perifrastické.

Od gramatických a teda aj od morfologických kategórií treba odlíšiť hraničné kategórie ležiace medzi lexikálnou a morfologickou rovinou. Sú to najmä slovesné kategórie intencie a vidu. Každé sloveso patrí k nejakému intenčnému typu a súčasne aj k nejakému vidovému typu, i keď sú prípady, že sa isté sloveso môže chápať podľa kontextu ako člen dvoch typov: pri intencii ide najmä o slovesá typu *vařašiť* a pri vide o obojvidové slovesá typu *venovať* a typu *promovať*. Tieto kategórie majú dosah pre morfológiu najmä v tom zmysle, že umožňujú alebo obmedzujú uplatnenie morfologických a syntaktických kategórií, napr. kategórie slovesného rodu, času atď. Za čisté morfologické kategórie ich však pokladať nemožno, lebo im chýba pozitívne a systémové vyjadrenie na forme slova.

Gramatický tvar

Gramatický tvar slova je vyjadrenie gramatického významu, t. j. gramatickej kategórie alebo gramatických kategórií vonkajšími jazykovými prostriedkami. Gramatické tvary majú len autosémantické slová. Synsémantické slová teda gramatické tvary nemajú, lebo ich lexikálny význam je v podstate gramatického rázu. Podobne nemajú gramatické tvary ani citoslovcia, lebo sú tvarovo amorfné.

Príslovky však stoja osobitne. Nie sú ako slovný druh tvarovo amorfné, a preto nie je správne klásť ich na jednu rovinu s gramatickými slovami a citoslovcami.

Gramatický tvar (podobne ako slovo) sa skladá z morfém. Morféma je najmenšia časť tvaru (alebo slova) vydelená významom alebo funkciou. Tvar i slovo môže mať rozličnú morfematickú štruktúru (stavbu). Sú monomorfematické (jednomorfémové) tvary a slová, teda také útvary, ktoré sa na menšie významové jednotky členiť nedajú. Napríklad pôvodné spojky a predložky, ako *a*, *no*, *že*; *o*, *na*, *s* sú monomorfematické. Aj niektoré gramatické tvary sú monomorfematické; napr.: 2. os. sg. *si*, 3. os. sg. *je*, ... G.—A. sg. *ho*, D. sg. *mu* ... To sú však okrajové prípady, vysvetliteľné osobitnými jazykovými okolnosťami. Prevažná väčšina slov a v podstate každý gramatický tvar sú polymorfematické (viacmorfémové): skladajú sa z niekoľkých morfém vydeliteľných na forme jednotky s prizretím na význam. Napr. slová *voda*, *vodný*,

vodník, vodár, vodáreň, vodnatý, vodnatieť sú viacmorfémové: *vod-a, vod-n-ý, vod-n-ík, vod-ár, vod-ár-eň, vod-n-at-ý, vod-n-at-ie-ť.* Takisto aj gramatické tvary *voda, vody, vode, vodu, vodou* sú viacmorfémové: *vod-a, vod-y, vod-e, vod-u, vod-ou* ...

Morfematická štruktúra slova tiež podlieha zmenám, najmä v tom zmysle, že viacmorfémové slová môžu sa zmeniť na jednomorfémové. Napríklad slová *aby, dnes, dokorán* pokladáme v dnešnom jazykovom vedomí za jednomorfémové, hoci historický a etymologický výskum ukazuje, že pôvodne boli viacmorfémové: *a-by, dьn-ь-sь, do-korán-ø*. Oslabenie a odstránenie morfematických švíkov je dôsledok nerozčleniteľnosti významu slova. Takýto vývin je prirodzený a všejazykový.

V stavbe gramatického tvaru rozlišujeme aspoň dve časti: lexikálnu a gramatickú. Lexikálnou časťou sa gramatický tvar zaraďuje do lexémy a do slovnej čeľade príbuzných slov, kým gramatickou časťou sa zaraďuje do istej paradigmy. Pretože niet gramatického tvaru bez týchto dvoch častí, všetky gramatické tvary majú uvedenú binomickú stavbu. S týmto členením gramatického tvaru sa však nemusí kryť morfematická štruktúra tvaru, lebo táto štruktúra býva zložitejšia. Napríklad morfematická štruktúra tvaru G. sg. *dievčaťa* je zložitejšia: *diev-č-a-ť-a*. Podobne slovesný tvar *pracovať* má túto morfematickú stavbu: *prac-ov-a-ť*.

Časti tvaru nachádzajúce sa medzi lexikálnou a gramatickou (relačnou) morfémou voláme modifikačnými morfémami. Napríklad v tvare *prosiť* máme lexikálnu morfému *pros-* (ktorá je aj v substantíve *prosba*), modifikačnú morfému *-i-* (ktorá je v každom slovese daného typu, napr. *nos-i-ť, vod-i-ť, krot-i-ť*) a relačnú morfému *-ť* (ktorá je v každom infinitíve, napr. *nies-ť, ma-ť, rozumie-ť*). Podobne v tvare *dievčaťa* je lexikálna morféma *dievč-* (resp. zložený lexikálny základ *diev-č*), ďalej modifikačná morféma *-a-* (ktorá je v príslušnom tvare názvov mláďat) a napokon gramatická morféma *-a* (ktorá je v tvare G. sg. všetkých neutier typov *mesta, srdca, dievčaťa*).

Aj v stavbe tvarov, ktoré majú zložitú štruktúru, rozlišujeme dve časti: tvarotvorný základ čiže bázu a tvarotvornú príponu čiže formant. Bázou tvaru je súhrn lexikálnej a modifikačnej morfémy, kým formantom je relačná prípona. Pre systematický výklad je užitočné rovnako posudzovať všetky prípady a hovoriť o báze (tvarotvornom základe) a formante (tvarotvornej prípone) vo všetkých prípadoch, bez ohľadu na zložitosť morfematickej štruktúry tvaru.

Miesto, kde sa stretávajú morfémy, sa volá morfematickým švíkom. Je niekoľko typov švíkov, a to podľa toho, aké morfémy sa stretávajú. Ide totiž o to, že nie všetky morfematické švíky sú vyznačené rovnakou mierou: niektoré sú výrazné, iné sú zasa nevýrazné. Morfematický švík, kde sa stretáva báza s formantom tvaru, sa nazýva morfologickým švíkom. Ak formant tvaru má podobu sufixu, tento švík je vyznačený pomerne slabo. Deje sa to jednak zmenami v báze, jednak zmenami vo formante.

Niektoré zmeny v báze sú vyvolané zvukovou podobou formantu. To sú kombinačné zmeny. Sú spätné (regresívne), lebo ostatná fonéma bázy je ovplyvnená prvou fonémou formantu. Napr. *d, t, n, l* pred *e* sa mení na *ď, ť, ň, ľ: hlad — o hlade, plot — na plote, stan — v stane, stôl — na stole.* Iné zmeny v báze sa neviažu na zloženie formantu. To sú alternácie. Napr. *k — c, ch — s, c — č: vlk-∅ — vlc-i, beloch-∅ — belos-i, otec-∅ — otč-e* ... Väčšina alternácií v báze sa uplatňuje ako pomocný výrazový prostriedok gramatického významu najmä v tvaroch bez pozitívneho sufixálneho formantu. Tak je to najmä v tvaroch s nulovou gramatickou príponou, napr. G. pl. *hrán-∅, rýb-∅, žien-∅, čiaš-∅, miest-∅, šatiek-∅, slivák-∅, srdiečok-∅; povedz-∅, vedz-∅, iď-∅, zhyň-∅* ...

Zmeny vo formante sú vyvolané zvukovým zložením bázy. To sú postupné (progresívne) zmeny. Sem patrí napríklad skracovanie dlhej slabiky formantu po predchádzajúcej dlhej slabike: *krešú*, ale *píšu; v nošiach*, ale *v skrýšach; peknú*, ale *krásnu* ... Podobne aj voľba variantu s vokalickým prvkom *ý/í, ú/iu, é/ie, á/ia* v príponách neposesívnych adjektív: *dobrý — cudzí, dobrú — cudziu, dobrého — cudzieho, dobrá — cudzia* ...

Technika spájania bázy a sufixálneho formantu sa neodlišuje — ako to ukazujú aj uvedené príklady — nijako podstatne od spájania morfém iného typu alebo vôbec od spájania foném v rámci slabiky.

Jednota a samostatnosť bázy tvaru sa ukazuje aj tým, že sa celá báza zavše uplatňuje ako odvodzovací základ pri tvorení nových slov: *dievčat-ko, žriebäc-í, mater-ský, predaj-ný, sej-ba, chváli-tebný, bada-teľný* ...

Ak báza tvaru má zložitú morfematickú štruktúru, jej jednotlivé časti nie sú na jednej úrovni vzhľadom na lexikálny význam slova. Vcelku možno povedať, že okrem jadra sú tu aj okrajové zložky, ktoré majú všeobecnejší význam a v dôsledku toho majú funkciu na hraniciach medzi lexikálnou a gramatickou rovinou jazyka.

Báza čiže tvarotvorný základ nebýva vo flektívnych jazykoch sama osebe tvarom. Preto v tvarosloví nemožno chápať nijaký syntetický tvar ako utvorený z iného tvaru ďalším formantom. Napríklad tvary prechodníka a činného príčastia prítomného sa niekedy (najmä v školskej praxi) vykladajú ako utvorené z tvaru 3. os. pl. indikatívu prézenta príponou *-c*, resp. *-ci* (*-ca, -ce*): *chytajú-c, chytajú-ci; píšu-c, píšú-ci; vidia-c, vidia-ci; stoja-c, stoja-ci* ... Takýto výklad je však vo flektívnom jazyku nesprávny, i keď je pravda, že sa opiera o paralelnosť v znení tvarov 3. os. pl. indikatívu prézenta, prechodníka a činného príčastia prítomného: *chylajú — chytajúc — chytajúci* ... Morfematická štruktúra týchto tvarov je však takáto: *chyt-aj-ú, chyt-aj-úc, chyt-aj-úc-i; píš-u, píš-uc, píš-úc-i; vid-ia, vid-ia-c, vid-iac-i; stoj-a, stoj-ac, stoj-ac-i.* Sú to teda tvary, ktoré sa tvoria z jednej bázy (z tej istej podoby prézentného kmeňa *chytaj-, píš-, viď-, stoj-*) osobitnými príponami *-ú, -úc, -úci; -u, -uc, -úci; -ia, -iac, -iaci; -a, -ac, -aci.*

Tvarotvorný základ sa chybne pokladá za samostatný tvar napr. v N. sg. maskulín a feminín zakončených spoluhláskou: *chlap, dub, stroj; dlaň, kosť* ... Ostatné tvary sa potom chápu ako odvodené od tohto „základného tvaru": *chlap-a, -ovi, -om, -i, -ov, -och, -mi* ... To však nie je správne, lebo v tvare N. sg. je takisto gramatická prípona, a to nulová prípona, takže morfematické členenie vykazuje rovnaký tvarotvorný základ vo všetkých tvaroch, ale meniacu sa gramatickú príponu: *chlap-∅, -a, -ovi* ...; *dlaň-∅, -e -i, -ou* ...

V rámci sústavy slovesných tvarov používa sa však základ jedného tvaru na tvorenie iného tvaru; napríklad trpné príčastie a slovesné podstatné meno majú ten istý základ: *chytan-ý — chytan-ie, tren-ý — tren-ie, načat-ý — načat-ie*. Tu ide o výmenu jednej sústavy gramatických prípon inou sústavou. Je to teda konverzia, prosunutie lexémy z jedného slovného druhu do iného.

Gramatický tvar vzniká teda spravidla spojením aspoň jednej jednoduchej lexikálnej morfémy a jednej gramatickej morfémy. V slovenčine takmer niet gramatických tvarov bez bázy, teda takých tvarov, ktoré by neobsahovali lexikálnu morfému. Minimálny zvukový rozsah lexikálnej morfémy je jedna fonéma. Tento okrajový prípad je však zriedkavý, vyskytuje sa častejšie len v tvaroch zámen, ako *j-u, j-ej, (o) n-ej, ň-ou, n-ím, (o) n-ich, n-imi*, ako aj v zrazených predložkových tvaroch *doň, zaň, naň, oň, preň, nadeň, podeň, predeň*, v ktorých je kmeňová morféma *ň-* a nulová pádová morféma, takže uvedené tvary treba analyzovať takto: *do-ň-∅, za-ň-∅* ... *nade-ň-∅, pode-ň-∅* ...

Za výnimočné prípady treba pokladať zámenné tvary *ich, im*, v ktorých niet zreteľnej lexikálnej morfémy, lebo tieto tvary sa dajú morfematicky členiť len násilne. Ale tzv. krátke zámenné tvary *ho, mu* sa nedajú vôbec členiť. Možno ich jednoznačne stotožniť s gramatickou morfémou tzv. dlhých tvarov *je-ho, je-mu*. V tvaroch *mu, ho* teda niet lexikálnej morfémy: sú to tvary bez bázy.

Lexikálna morféma, resp. celá báza tvaru je dôležitá pre zaradenie tvaru do súboru tvarov istej lexémy, istej pomenovacej jednotky. Najčastejšie ostáva nepozmenená vo všetkých tvaroch slova. V slovenčine sa touto skutočnosťou zhoduje tendencia po stálosti bázy vo všetkých tvaroch slova. Preto je pomerne málo variácií v báze tvarov. Pravda, v neproduktívnych typoch je variácií v báze viac ako v živých, produktívnych typoch. Napr. sloveso *hnať* má v istých tvaroch bázu *hna-*, v iných zasa bázu *ženie-/|žen-/|žeň-*. Veľká variácia je aj v základe slovesa *jať: (za)ja-ť, (za)jme-m, (za)jm-ú; (s)ňa-ť, (s)níme-m, (s)ním-u; (vy)ňa-ť, (vy)jme-m (vy)jm-ú*. Takto vzdialené varianty bázy majú v synchrónnom systéme už málo spoločného, takže sa blížia k supletivizmu.

Za variáciu iného druhu treba pokladať skrátenie a rozlíšenie bázy v niektorých tvaroch istých slov. Napr. v tvaroch 3. os. pl. ind. prézenta slovies rozličných vzorov je skrátenie bázy oproti ostatným tvarom indikatívu prézenta; napr.: *nesie-m (-š, -∅, -me, -te)|| nes-ú, chudne-m, (-š, -∅, -me, -te)|| chudn-ú* ... Skrátená báza je aj v tvaroch préterita slovies

vzoru *chudnúť: chud-ol (-la, -lo, -li), pad-ol (-la, -lo, -li)//padnu-vši* ... Rozšírenie bázy máme v tvaroch podstatného mena mať: N. *mať-∅*, G. *mater-e*, D. *mater-i* ... Alebo v tvare 3. os. pl. indikatívu prézenta slovies vzorov *chytať* a *rozumieť;* napr.: *chytá-m (-š, -∅, -me, -te) // chytaj-ú, rozumie-m (-š, -∅, -me, -te) // rozumej-ú* ...

Za supletívne bázy gramatických tvarov pokladáme dva od pôvodu rozličné rady hlások, ktoré majú ten istý lexikálny význam a vyskytujú sa v tvaroch, ktoré komplementárne utvárajú jednu paradigmu. V slovenčine je pomerne málo lexém so supletívnymi bázami. Napríklad v rámci substantív sa doplňajú na úplnú paradigmu sg. tvary zo základu *človek* a pl. tvary zo základu *ľud-ia*. V rámci adjektív a adverbií sa tvoria tvary komparatívu a superlatívu zo supletívneho základu k pozitívom *dobrý, zlý, malý, veľký, pekný*, resp. *dobre, zle, málo, veľa, pekne: lepší, horší, menší, väčší, krajší*, resp. *lepšie, horšie, menej, viac, krajšie* ... Tu sa hovorí o nepravidelnom stupňovaní. V rámci zámen je supletivizmus častejší: *ja — mňa; on — jeho; my — nás; oni — ich* ... Aj niektoré slovesá majú tvary zo supletívnych báz, napr. *byť — som, je — buď — bol; povedať — poviem; ísť — idem — šiel — iď//choď*.

Druhou časťou gramatického tvaru je formant. Problematika formantu je tiež zložitá. Na lepšie zvládnutie tejto problematiky je výhodné postupovať pri morfematickom rozbore tvaru od formantu k báze: formant je totiž súčasťou uzavretého systému, a tak sa pevnejšie vyznačujú i jeho hranice.

V slovenčine má väčšina formantov povahu nerozložiteľnej prípony, sufixu. Gramatická prípona sa vo flektívnych jazykoch pomerne zreteľne vydiela opakovateľnosťou pri slovách istého slovného druhu alebo aspoň pri istej skupine slov patriacich k istému slovnému druhu. Napr. prípona *-m* sa zreteľne vyčleňuje zo všetkých slovesných tvarov, ktorými sa vyjadruje gramatický význam 1. os. sg., kým prípona 3. os. pl. *-ia* sa podobným spôsobom vyčleňuje len z tvarov istých slovies.

Takto vyčlenené gramatické prípony vykazujú tiež istú variáciu. Napr. prípona 3. os. pl. *-ia* má aj variant *-a*, ktorý sa používa len po spoluhláske *j: stoj-a, háj-a*. Alebo prípona 3. os. pl. *-ú* má variant *-u* po dlhej slabike: *vládn-u, striehn-u* ... To znamená, že variácia *-ia/-a, -ú/-u* nie je na tej istej úrovni. Podobne za varianty treba pokladať aj podoby pádových prípon tvrdo a mäkko zakončených akostných prídavných mien vzoru *dobrý* a vzoru *cudzí*. Ak sa však vo vývine jazyka stratí príčina variácie, varianty jednej morfémy sa zmenia na samostatné morfémy: tak je to pri príponách podstatných mien tvrdého a mäkkého zakončenia. Oveľa zriedkavejšie má formant gramatického tvaru povahu predpony, prefixu. V slovenčine takého prípadu ani niet, lebo tu ide vždy o kombináciu prefixu a sufixu, teda o kombinovaný tvarotvorný postup. Napr. niektoré nedokonavé slovesá majú popri opisných tvaroch futúra aj jednoduché predponové tvary: *poletia, ponesú, poženú (= budú letieť, budú niesť, budú hnať)*. Tu ide o gramatický prefix *po-* a o sústavu gramatických sufixov: *-m, -š, -∅, -me, -te, -ú/-ia*.

Pri afixálnom tvorení gramatických tvarov sa uplatňuje najčastejšie flektívny princíp: jedným nerozčleniteľným formálnym prvkom sa vyjadruje

súčiasne viac významových prvkov. Gramatické významy sa teda nevyrážajú diferencovane. Napríklad v tvaroch indikatívu prézenta sa súborom tzv. osobných prípon vyjadrujú významové príznaky: osoba, číslo, indikatív, prézent, aktívum. V menšej miere sa pri afixálnom tvorení tvarov uplatňuje aglutinačný princíp; vtedy sa gramatické významy vyjadrujú diferencovane, totiž aspoň niektorý z nich má osobitné formálne vyjadrenie. Napr. v tvaroch príčastí možno v gramatickej časti rozlíšiť prostriedky na vyjadrenie slovesnej charakteristiky tvaru od prostriedkov na vyjadrenie mennej charakteristiky, keďže príčastia sú hybridné tvary. Činné príčastie prítomné má slovesnú charakteristiku v morféme *-úc-* alebo *-iac-//-ac-* a mennú charakteristiku v súbore pádových prípon *-i, -a, -e: chytaj-úc-i, pros-iac-i, stoj-ac-i* ... Podobne je to aj pri činnom príčastí minulom: *zachyti-vš-í, prosi-vš-í* ..., aj pri trpnom príčastí: *chyta-n-ý, pros-en-ý, bi-t-ý* ...

Podobne možno analyzovať aj tvary rozkazovacieho spôsobu. V nich je okrem druhej podoby prítomníkového kmeňa (s istou variáciou) jednak morféma imperatívu, jednak sústava osobných prípon: *padn-i-∅ (-me, -te)*. Spojenie slovesného kmeňa s morfémou imperatívu *padn+i-* je imperatívny základ, tak ako základom príčastia je spojenie slovesného kmeňa so slovesnou charakteristikou príčastia: *chytaj+úc-i, pros+iac-i; chyti+vš-í, padnu+vš-í; chyta+n-ý, chyt+en-ý, bi+t-ý* ...

Tvary, ktoré sú kompaktným a vo vete premiestniteľným radom foném, majú syntetický charakter. Sú to syntetické čiže jednoduché (jednoslovné) tvary. Analytický charakter majú naproti tomu tvary, ktoré sa skladajú z niekoľkých kompaktných a vo vete premiestniteľných radov foném. Sú to analytické čiže zložené (viacslovné) tvary. Tieto tvary obsahujú okrem základnej súčiastky s lexikálnym významom aj súčiastky s gramatickým významom: sú to pomocné súčiastky tvaru, ktoré majú hodnotu samostatných gramatických morfém. Keďže tieto morfémy nemajú svoj osobitný lexikálny význam, umiesťujú sa vo vete spravidla podľa rytmického slovosledného princípu ako príklonky (enklitické slová).

Samostatné gramatické morfémy nevyjadrujú isté gramatické významy izolovane: zvyčajne ide o súhru formantov vo všetkých súčiastkach tvaru. Preto je v analytických tvaroch vhodnejšie hovoriť o rozštiepenej gramatickej morféme (morphème brisé).

Tieto rozštiepené morfémy v rámci analytických tvarov — napr.: *(hovorí) -∅ sa* — vyzerajú ináč ako rozštiepené morfémy v rámci syntetických tvarov. Napr. aj v tvaroch futúra typu *poletíme* možno hovoriť o rozštiepenej morféme *po-//-me* ... Rozdiel je však len v samostatnosti, resp. nesamostatnosti jednotlivých zložiek rozštiepenej morfémy.

Zložené tvary vznikli z konštrukcií, v ktorých niektoré členy stratili svoj lexikálny význam, takže sa konštrukcie morfologizovali. Tak ako v báze jednoduchých tvarov sa vývinom stiera morfologická stavba, aj v rámci

zložených tvarov sa stiera pôvodná stavba konštrukcie. Napríklad sústava pomocných zložiek tvaru sa prispôsobí paralelnej sústave nesamostatných morfém v rámci jednoduchých tvarov: tak sa môže vysvetliť strata samostatných morfém *je*, *sú* v zložených tvaroch préterita.

V spisovnej slovenčine majú zložené tvary len slovesá. Tu sa rozlišujú opisné (perifrastické) a zvratné (reflexívne) zložené tvary; napr. opisné tvary pasíva *byť stavaný*, *je stavaný*, *sú stavané* ... a zvratné tvary pasíva *(začína) sa stavať*, *stavia sa*, *stavajú sa* ...

V súčasnej spisovnej slovenčine niet živej tendencie po syntetizácii ani veľmi zložitých opisných tvarov, ako napr. tvarov podmieňovacieho spôsobu *bol by som urobil*, *bol by si urobil* ... Syntetizované tvary typu *bol bych urobil* sú v dnešnej norme okrajové a sú archaické.

Zložené tvary sú bližšie k aglutinácii ako k flexii, lebo jednotlivé samostatné gramatické morfémy majú spravidla diferencovaný význam. Napr. morféma *by* v tvaroch kondicionálu, alebo morféma *sa* vo zvratných neosobných tvaroch.

Vyplýva z podstaty jazyka, že popri centrálnych elementoch nachádzame okrajové prípady aj na morfologickej rovine. Tieto druhé sú však v menšine. Rozdeľujú sa na dva typy. Na jednej strane sú to elementy, ktoré majú formu, ale nemajú obsah. Sú to prázdne morfémy. Napríklad morféma *po-* v imperatívnych tvaroch *poď*, *poďme*, *poďte* je prázdna morféma: vyskytuje sa len v uvedených gramatických tvaroch a nemá nijaký lexikálny ani gramatický význam, ani nijakú funkciu. (Predpona *po-* v tvaroch futúra typu *poletí* od slovesa *letieť* je iná: je to gramatická morféma vyjadrujúca časové zaradenie tvaru.) Na druhej strane sú to elementy, ktoré majú obsah, ale nemajú formu. To sú nulové morfémy. Ich existencia je podložená kategoriálnou povahou gramatického významu a systémovosťou vo formálnom vyjadrovaní gramatických kategórií. Napríklad tvar N. sg. substantív vzoru *chlap*, vzoru *dub* a vzoru *stroj* majú nulovú pádovú príponu, takže ich morfematická štruktúra je takáto: *chlap-* ∅, *dub-* ∅, *stroj-* ∅.

V porovnaní s lexikálnou rovinou sa ukazuje rozdiel medzi morfológiou a lexikou aj v tom, že prázdne morfémy sú aj na morfologickej, aj na lexikálnej rovine, kým nulové morfémy sú možné len na morfologickej rovine. Napr. predpona *po-* v slove *počuť* (= *čuť*) alebo samostatná morféma *sa*, *si* v reflexívach tantum typu *smiať sa*, *umieniť si* majú povahu prázdnej morfémy. Ale nulová morféma je súčasťou uzavretého súboru morfém vyjadrujúcich protiklady v rámci istej kategórie alebo v rámci súboru istých kategórií. Lexikálne sémantické kategórie však takúto povahu nemajú. Preto ani pri tvorení nových slov desufixáciou nehovoríme o nulovej odvodzovacej prípone: *vrhnúť* > *vrh*, *letieť* > *let*. Ani v tvaroch bez bázy *ho*, *mu* nehovoríme o nulovej lexikálnej morféme.

Gramatické tvary sú zoskupené do čiastkových systémov podľa uplatnenia jednotlivých gramatických kategórií. Tak napríklad tvary podstatného mena

sa zoskupujú do dvoch čiastkových systémov podľa čísla: sú to tvary jednotného čísla a tvary množného čísla. Súhrn všetkých tvarov istej lexémy sa volá paradigma. Napríklad úplná paradigma podstatného mena obsahuje tvary jednotného i množného čísla, vedno 12 tvarov (vokatív nepokladáme za súčasť paradigmy). Paradigmy v rámci jednotlivých slovných druhov sú rozlične bohaté a rozlične členené, čo závisí od bohatosti gramatických významov daného slovného druhu. Najjednoduchšiu paradigmu majú vcelku podstatné mená a zámená substantívnej povahy, menovite osobné zámená 1. a 2. osoby, ako aj opytovacie zámená *kto, čo*. Napríklad zámená *kto, čo* majú len tvary pádov v jednotnom čísle — 6 tvarov. Oveľa zložitejšiu paradigmu majú povedzme prídavné mená a vôbec slová adjektívnej povahy, ako sú zámená *aký, ktorý, čí* alebo číslovky *prvý, tretí* a pod. Ale najzložitejšiu paradigmu majú slovesá. Napríklad osobné prechodné nezvratné nedokonavé sloveso *chytať* môže mať vedno 160 tvarov; tie sa zoskupujú do čiastkových systémov osobných a neosobných tvarov, činných a trpných tvarov, určitých a neurčitých tvarov, tvarov činného príčastia prítomného a minulého, tvarov trpného príčastia a tvarov slovesného podstatného mena.

V počte tvarov slovesa sú menné tvary započítané len základným reprezentantom: činné príčastie prítomné, činné príčastie minulé, trpné príčastie a slovesné podstatné meno po jednom zástupcovi. Aj pri prechodníku počítame len jeden tvar — aktívny prechodník *chytajúc;* trpný prechodník *súc chytaný* ako veľmi zriedkavý archaizmus nerátame. Osobitne sa však rátajú opisné a zvratné pasívne tvary, ako aj zvratné neosobné tvary. Pádové tvary príčastí ani slovesného podstatného mena nezapočítavame; no ak by sme ich zaratúvali, úplná slovesná paradigma by mala vyše 250 tvarov.

Od supletivizmu treba odlíšiť defektnosť niektorých lexém. Defektné v najširšom zmysle slova sú slová, ktoré nemajú úplnú paradigmu, lebo niektoré ich tvary sa nepoužívajú. Príčina tohto stavu je rozmanitá. V slovenčine je veľa defektných slov, najmä ak vyjdeme zo zásady, že každé autosémantické slovo má mať úplnú paradigmu. Defektné sú potom v rámci podstatných mien všetky singulária tantum a všetky pluráliá tantum, lebo nemajú tvary plurálu, resp. singuláru. Napr. slová ako *chrobač, zver, háveď*, alebo ako *atmosféra, povetrie* nemajú plurál a zasa slová ako *kliešte, kachle, pomyje, Košice* nemajú singulár. Defektné v užšom zmysle slova sú však len niektoré jednotlivé podstatné mená, lebo nemajú úplnú paradigmu; používajú sa len v istých tvaroch, ako napríklad *pomykov* — G. *(do) pomykova*, L. *v pomykove*. Defektné sú v istom zmysle aj všetky vzťahové adjektíva, lebo sa nestupňujú. Zo slovies sú potom defektné všetky dokonavé slovesá, lebo nemajú tvary na vyjadrenie aktuálnej prítomnosti. Defektné je v užšom zmysle slova aj bezpredponové sloveso *jať*, ktoré má iba niektoré tvary z infinitívneho kmeňa: *jal, jatý*.

Možnosť tvoriť činné príčastie prítomné typu *chytajúci, -a, -e* len od nedokonavých slovies a naopak činné príčastie minulé typu *chytivší, -ia, -ie* len od dokonavých slovies

nevyvoláva defektnosť, lebo uvedené tvary sú komplementárne. Ale nemožnosť tvoriť činné príčastie minulé od dokonavých slovies vzoru *niesť*, napr. *vyniesť, napiecť, rozrásť sa*, robí tieto slovesá defektnými aspoň v širšom zmysle slova. Takisto sú defektné aj slovesá *byť, mať* a iné, lebo nemajú trpné príčastie (hoci existujú podstatné mená *bytie, imanie* atď.).

Tvorenie všetkých gramatických tvarov v rámci všetkých slovných druhov sa volá ohýbanie čiže flexia. V rámci ohýbania rozlišujeme tri osobitné oblasti, a to skloňovanie čiže deklináciu, časovanie čiže konjugáciu a stupňovanie čiže gradáciu (komparáciu). Skloňovanie (deklinácia) je tvorenie pádových tvarov mien; časovanie je tvorenie všetkých slovesných tvarov, najmä tvarov na vyjadrenie času a spôsobu čiže určitých tvarov (finitných tvarov); stupňovanie je tvorenie tvarov na vyjadrenie pomernej kvantity obsahu adjektív a adverbií. Inými slovami: skloňovanie je tvorenie pádov substantív, adjektív, zámen, číslovieok a príčastí; časovanie je tvorenie slovesných tvarov, najmä určitých; stupňovanie je tvorenie druhého a tretieho stupňa (komparatívu a superlatívu) adjektív a adverbií.

Systém gramatických tvarov slovenčiny ako prevažne flektívneho jazyka je vybudovaný na rôznych princípoch. Aj v rámci jednotlivých slovných druhov odlišujú sa rôzne typy flexie.

Napríklad máme niekoľko typov deklinácie podstatných mien, ktoré sa odlišujú od seba najmä rozličným súborom pádových prípon. Tieto typy skloňovania sa nazývajú vzormi. Podobne je to v oblasti prídavných mien, číslovieok, zámen i slovies, teda vo všetkých ohybných slovných druhoch.

Tieto flektívne typy čiže vzory sú opreté o slovotvorné typy slovnej zásoby. Každý živý flektívny typ sa opiera o nejaký produktívny slovotvorný typ, resp. aj o niekoľko produktívnych slovotvorných typov. Napríklad deklinačný typ *kosť* sa opiera o produktívny slovotvorný typ abstrákt na *-osť*, ako *tvrdosť, hlúposť, slabosť, výkonnosť* ... Alebo deklinačný typ *cudzí* sa opiera o produktívne slovotvorné typy na *-ší, -ejší, -cí, -ací, -úci, -iaci, -aci, -vší*, ako *milší, skromnejší, spací, trhací, hynúci, sediaci, hojaci sa, zahojivší sa* ...

V každom morfologickom flektívnom type máme vzorové slovo čiže vzor. Túto reprezentatívnu úlohu má mať slovo, ktoré v čo možno najväčšej miere má konštruktívne prvky daného typu. Napríklad má to byť slovo, ktoré má úplnú paradigmu, ďalej ktoré má základné varianty morfém a napokon ktoré nevykazuje nijakú nepravidelnosť. Z tohto hľadiska môžu byť vzorovými slovesami len nedokonavé slovesá, ďalej osobné nezvratné slovesá a napokon slovesá so zreteľnou morfematickou štruktúrou a bez zvláštností v technike spájania morfém.

Okrem živých flektívnych typov, ktoré zahŕňajú veľa slov, sú aj chudobné flektívne typy, obmedzené na istý počet jednotlivých lexém. To sú neživé

typy, ktoré sa udržiavajú v morfologickej stavbe ako výrazné typy živené frekvenciou príslušných slov. Také sú slovesné vzory *niesť*, *brať*, *trieť*. Podobne aj substantívny vzor *gazdiná*.

Ak sa flektívny typ obmedzuje na jedno-dve slová, hovoríme o nepravidelnom type. Takú flexiu majú napr. podstatné mená *mať*, *pani*, slovesá *byť*, *chcieť*, *vedieť*, *ísť*. Za nepravidelné možno pokladať aj slová, ktorých paradigma je zmiešaná. Istý počet tvarov sa tvorí podľa jedného vzoru, iný počet tvarov zasa podľa druhého vzoru. Napr. slovesá *stáť*, *báť sa*.

Typy flexie sú veľmi pevné jednotky vo výstavbe morfologickej roviny. Vo vývine sa menia veľmi pomaly, hoci aj v súčasnom jazyku badať interferenciu medzi jednotlivými typmi; porov. vzájomné prechody medzi typmi substantív *kosť* a *dlaň* alebo medzi typmi slovies *chytať* a *česať*.

Dynamickosť morfológie

Jazyk ako sústava prvkov znakovej povahy, určených na dorozumievanie v ľudskej spoločnosti, má všetky vlastnosti historickej kategórie, viazanej na istú spoločnosť a na istý priestor. Každý jazyk má svoj vznik, prekonáva istý vývin, stále sa mení. Hybné sily tohto vývinu sú jednak v ňom samom, jednak mimo neho (najmä v prostredí, v ktorom existuje).

Morfologická stavba každého jazyka má ráz viac-menej uzavretého systému; práve preto sú všetky pohyby na morfologickej rovine oveľa pomalšie ako napríklad na lexikálnej rovine toho istého jazyka v tom istom časovom úseku. Morfologická stavba jazyka je výsledkom dlhodobého pozvoľného vývinu, v ktorom sa uplatnilo veľa tendencií, často protichodných. Napríklad oproti silnej tendencii po stálosti presádzali sa rozličné tendencie po zmenách. Výsledkom týchto rozporov a zrážok je dnešný diferencovaný, bohatý a vycibrený morfologický systém spisovnej slovenčiny, ktorý však ani dnes nie je meravý. Je v ňom pohyb, ale niet v ňom ani neporiadku, ani prevratných zmien. Jeho základy sú pevné a pohyb sa ukazuje skôr v kvantitatívnom využívaní jednotlivých zložiek systému.

V základoch morfologického systému sú slovné druhy a morfologické kategórie. V týchto základoch nebadať v súčasnej spisovnej slovenčine nijakú zmenu: ani ústup, ani vznik nejakého slovného druhu alebo nejakej morfologickej kategórie.

V súčasnom spisovnom jazyku nevzniká nijaký nový slovný druh, ale ani žiaden z existujúcich slovných druhov nie je na ústupe. Nové slová z domácich i cudzích fondov sa zaraďujú do systému slovných druhov bez zvyšku. Takisto sa zásadne nemenia ani morfologické kategórie, ktorými sa vyznačujú jednotlivé slovné druhy. Napríklad aj prevzaté slová sa zaraďujú do morfologického systému bez zvyšku a tak ako predtým, v prechádza-

júcich vývinových obdobiach. Týka sa to aj podstatných mien, ktoré sa pre svoje fonické zloženie nezaraďujú ani do jedného deklinačného typu, napr. maskulína *atašé, kivi*, feminína *madame, avenue, jury*, neutrá *alibi, buly, finále, kupé, tableau, iglu*.

Vo vývine slovenskej morfológie i v dnešnom jej systéme sa uplatňuje silná tendencia po jednotnej podobe tvarotvorného základu. Odstraňujú sa rozličné variácie bázy, najmä jej rôzne zakončenie. Napríklad v tvaroch podstatného mena *mať* sú dve formy bázy: *mať-* a *mater-*. V dôsledku tendencie po rovnakom znení bázy v celej paradigme má podstatné meno *mať* popri starom skloňovaní s meniacou sa bázou aj novú paradigmu s jednotnou bázou, čiže paradigmu zhodnú s paradigmou vzoru *dlaň*: N. *mater*, G. *matere*, D. *materi*, A. *mater*, L. *o materi*, I. *materou;* N. pl. *matere*, G. pl. *materí*, D. pl. *materiam*, A. pl. *matere*, L. pl. *o materiach*, I. pl. *materami*. Tá istá tendencia sa uplatňuje pri presúvaní jednotlivých tvarov slovies vzoru *česať* ku vzoru *chytať:* odstraňujú sa tým alternácie konsonantov ako *t/c, k/č, s/š, z/š, ch/š* ... Tak sloveso *trestať* má popri tvaroch typu *tresce, tresci* aj tvary typu *trestá, trestaj*.

Uvedená základná vývinová tendencia z oblasti formálnej stránky morfológie sa silne uplatňuje aj pri zaraďovaní prevzatých slov do slovenskej sústavy tvarov. Napr. podstatné mená typu *dráma* sú dnes iba ženského rodu a majú jednotnú podobu bázy podľa pôvodného N., A. sg.: *drám-a, -y, -e, -u, -e, -ou* ... Tým sa celkom zotrela cudzosť formy týchto slov. V staršom období v spisovnej slovenčine boli totiž aj varianty typu *drama, dramatu*.

Tendencia po jednotnej báze sa uplatňuje aj v tvaroch adjektív typu *pekný* a zámen typu *ten*. Na morfologickom švíku týchto tvarov sa neuplatňuje zmena *t — ť, d — ď, n — ň, l — ľ* ani pred vokálmi *i, ie, e*, čím sa zachováva „tvrdosť" zakončenia bázy. Preto vyslovujeme aj tvary *pekní, mladí, svätí, smelí, tí; tie; peknej, mladej, svätej, smelej, tej* s tvrdými spoluhláskami *n, d, t, l* na konci bázy.

Pôsobením tejto základnej tendencie vo vývine slovenskej morfológie sa rozštiepili niektoré podstatné mená na dve jednotky; v jednom prípade sa zovšeobecnila jedna podoba bázy, v druhom zas druhá. S formálnym odlíšením ide ruka v ruke aj významové rozštiepenie. Tak vznikli voľakedy dvojice slov *kolo* a *koleso*, *slovo* a *sloveso*. Rovnakým vývinom vznikli v novšom období dvojice slov *agens* a *agent* z latin. *agens, -tis; paciens* a *pacient* z latin. *patiens, -tis*.

Uvedená základná vývinová tendencia slovenskej morfológie bola po celý vývin slovenčiny a je aj dnes podporovaná všeobecne platným faktorom — tvarovou analógiou. Tento princíp sleduje jednoliatosť, uniformitu tvarového systému jazyka, najmä tým, že sa odstraňujú nepravidelnosti zdedené z predchádzajúceho stavu alebo vyvolané zásahmi z inej roviny, napr. zmenami hlások. Tvarová analógia pôsobí po celý vývin jazyka, ale neuplatňuje sa priamočiaro a do dôsledkov, lebo jej prekážajú iné zákonitosti jazykového

systému. Tendencia po jednotnej báze a tendencia po uniformite tvarov (tvarová analógia) sa dopĺňajú, i keď tvarová analógia sa viac týka formantov, gramatických morfém.

Na základe analógie sa zmiernil pradávny rozdiel medzi tematickými a atematickými slovesami najmä prenesením pôvodne atematickej osobnej prípony *-m* ku všetkým tematickým slovesám. Tak vznikol stav typický pre slovenčinu, že všetky slovesá majú v tvaroch 1. os. sg. príponu *-m: som, viem, jem, dám, mám, chytám, rozumiem, češem, miniem, chudnem, prosím* ...

V dnešnom morfologickom systéme slovenčiny uplatňuje sa tvarová analógia ako zovšeobecňovanie prípony N. pl. *-i* pri vzore *chlap*, takže sa dostáva aj k slovám, ktoré v staršom úze mali v tomto tvare príponu *-ia;* napr.: *voličia* > *voliči, hasičia* > *hasiči, pohoničia* > *pohoniči* ...

Takisto aj zovšeobecnenie prípon prechodníka *-úc/-uc* a *-iac/-ac* pri všetkých slovesách je výsledkom tvarovej analógie. Tak sa odstránili tvary typu *ida, vynesši, davši* a nahradili sa tvarmi typu *iduc, vynesúc, dajúc.*

Podobne sa analógiou vyrovnáva prípona inštrumentálu číslovieк *dva* a vyššie; prípona *-mi* sa dostáva aj do inštrumentálu číslovieк *dva, tri: dvomi, tromi.*

V slovenskej morfológii sa silne uplatňuje súvzťažnosť samohlások v gramatických príponách s predchádzajúcimi hláskami čiže s koncovými hláskami bázy. Na tomto vzťahu sa zakladajú rozdiely medzi vzormi *dub* a *stroj*, *žena* a *ulica*, *mesto* a *srdce*, *pekný* a *cudzí*. Okrem toho sa silne uplatňuje súvzťažnosť medzi rodom podstatného mena a zakončením slova v tvare N. sg. To je formálna charakteristika gramatického rodu. Obidve uvedené morfologické zákonitosti sa uplatňujú ako silné faktory aj pri udomácňovaní prevzatých slov. Ich pôsobením nastávajú aj v dnešnom jazyku zmeny: *kenguru*, m. neskl. > *kengura*, ž.; *bufet* (vysl. *búfe*), str. neskl. > *bufet* (vysl. *bufet*), m.; *tableau* (vysl. *tabló*), str. neskl. > *tablo*, str.

Vývin v morfológii sa najčastejšie uskutočňuje dvojtvarmi, dubletami. Starší tvar ostáva v používaní, iba jeho frekvencia sa zmenšuje. Novší tvar sa spočiatku uplatňuje obmedzene, jeho frekvencia sa však zvyšuje, a to alebo vo všetkých oblastiach spisovného jazyka, alebo len v istom štýle. Novšie tvary sú spravidla progresívne a dáva sa im prednosť.

Dvojtvary bývajú okrem toho rozlíšené aj v inom zmysle, napr.: G. pl. *koňov — koní, grošov — groší* ... Tu každý z dvojtvarov je v istom význame daného slova jedine možný, a preto tieto dublety stoja popri sebe ako rovnocenné jednotky, ktoré si nekonkurujú.

Ak medzi dvojtvarmi niet významového ani funkčného rozdielu, časom zvíťazí novší tvar úplne. V tomto prípade sa dubletnosť odstraňuje ako zbytočná formálna príťaž. Z najnovšieho vývinu slovenskej morfológie možno uviesť viac príkladov, ktoré ukazujú, že slovenský morfologický systém, i keď oddávna je pomerne jednoduchý a obsahuje málo dvojtvarov, zbavuje sa

zbytočných formálnych prvkov. Napr. v N. pl. boli v staršom spisovnom úze dvojtvary *súsedi — súsedia, hosti — hostia, učni — učnia, zemani — zemania, páni — pánovia, králi — królovia* a pod. V dnešnom úze sú len tvary *susedia, hostia, učni, zemani, páni, králi* a pod. Ostali však dublety *Gali — Galovia, Íri — Írovia, Nóri — Nórovia, bibliofili — bibliofilovia, klasici — klasikovia* a pod. V najnovšom období sa z dvojtvarov *očami — očima, ušami — ušima* stratili pôvodné duálové tvary *očima, ušima* (hoci v G. pl. ostali dvojtvary *očí — očú, uší — ušú*). Takisto v staršej norme spisovnej slovenčiny sa uplatňovali dvojtvary *padnul — padol, kopnul — kopol, pohnul sa — pohol sa.* V dnešnej norme sú len tvary *padol, kopol, pohol sa,* okrem výnimky *ostarnul — ostarol.* Z dvojtvarov *skvi sa — skvej sa, bdi — bdej* zvíťazili v dnešnom úze tvary *skvej sa, bdej,* i keď naďalej ostali dvojtvary *zamdli — zamdlej, omdli — omdlej.*

Uvedené príklady ukazujú, že sa nefunkčné dublety strácajú vo vývine jazyka, ale že aj táto zmena je pozvoľná, ide cez jednotlivé tvary (neuplatňuje sa nijaká priamočiarosť). To však nevylučuje existenciu celkom rovnocenných dvojtvarov v synchrónnom stave jazyka. Napr. dublety G. pl. *sliviek — slivák, kariet — karát* sú rovnocenné a používajú sa v celom rozsahu spisovného jazyka.

V najnovšom období spisovnej slovenčiny síce pribudlo niekoľko typov dvojtvarov, ale základy slovenskej morfológie tým neboli porušené. Napríklad podstatné mená na *-mer* majú v G. sg. príponu *-u* aj *-a: plynomeru* i *plynomera, elektromeru* i *elektromera* ... Alebo podstatné mená *ukazovateľ, deliteľ, menšiteľ, mocniteľ, násobiteľ* majú v N. pl. tvary na *-e* i na *-ia: ukazovatele* i *ukazovatelia, delitele* i *deliteľia* ... Aj podstatné mená *húžva, výhra, žiabre* majú v G. pl. dvojtvary: *húžev* i *húžiev, výher* i *výhier, žiaber* i *žiabier.*

V oblasti gramatických slov, najmä predložiek a spojok, prejavuje sa vývin v súčasnom priereze takisto ústupom jednotlivých prvkov a pribúdaním iných prvkov. Napríklad spojky *ač, ponevádž, jestli, jestliže, akonáhle* vypadli z dnešného úzu, alebo sú na samom okraji spisovných prostriedkov, ale celý rad nových predložkových a spojkových výrazov vnikol do súčasného spisovného jazyka, napr.: *napriek, počas, vďaka, v porovnaní s, v pomere k, v dôsledku, následkom ...; zatiaľ čo, skôr ako, bez toho aby, bez toho že by* ...

Na celej morfologickej rovine súčasnej spisovnej slovenčiny badať dynamickosť. Je to prejav živosti a životaschopnosti spisovnej slovenčiny. Príčiny jednotlivých zmien môžu byť veľmi rozmanité; ich poznanie si vyžaduje podrobný výskum nielen celého jazykového systému, ale aj všetkých okolností, v ktorých sa jazyk uplatňuje ako nástroj dorozumievania a myslenia, i ako kultúrna hodnota národa. Morfologický vývin cez dvojtvary je však prirodzený, a preto dvojtvary, i keď sa môžu zdať zbytočnými prvkami gramatického systému, treba rešpektovať ako jeho plnoprávne súčiastky.

Morfologický typ slovenčiny

Slovenčina si zachovala základné črty morfologickej stavby slovanských jazykov. Toto spoločné dedičstvo si však rozvíjala svojským spôsobom, takže dnešná spisovná slovenčina je osobitným jazykom medzi slovanskými jazykmi: má veľa spoločného i rozdielneho so všetkými slovanskými jazykmi, teda aj s najbližším jazykom — s češtinou.

Typologické rozdiely aj medzi najbližšími jazykmi sa zakladajú na tom, že každý jazyk obsahuje črty rozličných typov. Ani jeden jazyk nie je typologicky jednoliaty; jednotlivé typy sa v ňom kombinujú svojským spôsobom. Sú jazyky, ktoré patria vyhranene k jednému typu, takže ostatné typy sú v nich zastúpené len nepatrnou mierou. Tak napríklad turečtina je vyhranene aglutinačný jazyk. Väčšina jazykov má však takú štruktúru, že v nej síce prevláda jeden typ, ale uplatňujú sa v nej viac-menej významne aj iné typy. Taká je aj slovenčina.

Vo všeobecnosti sa rozlišuje päť typov jazykov: flektívny, aglutinačný, analytický, introflektívny a polysyntetický. Tieto typy sú výrazné najmä v morfológii, i keď sa prejavujú viac-menej zreteľne aj na iných rovinách jazykového systému.

Podstatou flektívneho typu je vyjadrovanie niekoľkých gramatických významov jediným spoločným formálnym prvkom v rámci jedného slova. Gramatický tvar má spravidla len jednu príponu. Sú to nesamostatné gramatické morfémy. Napríklad gramatické významy pádu, čísla a rodu sa v tvaroch substantív vyjadrujú jedinou príponou; I. sg. feminín sa vyjadruje príponou *-ou: žen-ou, ulic-ou, dlaň-ou, kosť-ou, paň-ou, mater-ou, vedúc-ou, gazdin-ou.* Ďalšou významnou črtou flektívneho typu je veľký počet typov flexie čiže veľký počet vzorov. Napríklad české maskulína sa skloňujú podľa deviatich vzorov: *pán, muž, hrad, stroj, předseda, dárce, bidlo, krejčí, hajný.* Dôležitou črtou sú aj alternácie a supletívnosť bázy. Porov. napr. poľ. tvary *wiara — wierzę, dąb — dębu, wóz — wozu, oblok — (w) obloce, kociol — kotla* . . . Tento typ bol v starších fázach indoeurópskych jazykov. Zo slovanských jazykov je najsilnejšie zastúpený v češtine a v poľštine.

Aglutinačný typ sa zakladá na korešpondencii gramatického významu a formálneho vyjadrenia príponou v rámci jedného slova: istému významu zodpovedá istá prípona. Aj tu sú nesamostatné gramatické morfémy. Gramatický tvar má však často niekoľko prípon. Napr. mad. *toll* „pero" — *tollban* „v pere", *tollam* „moje pero" — *tollamban* „v mojom pere", *tollaim* „moje perá" — *tollaimban* „v mojich perách". V dôsledku tejto korešpondencie medzi gramatickým významom a príponou je v aglutinačnom type veľmi málo typov ohýbania čiže veľmi malý počet vzorov: zvyčajne je len jeden vzor v každom ohybnom slovnom druhu. Ale paradigma je početná. Tento typ je najsilnejšie zastúpený v turečtine; je silný aj v maďarčine.

Analytický typ sa vyznačuje tým, že gramatické významy sa v ňom vyjadrujú osobitnými pomocnými slovami — samostatnými gramatickými morfémami. Plnovýznamové slová sú neohybné (ako gramatické slová). Napríklad franc. *la mère* „matka" — *de la mère* „(od) matky" — *à la mère* „(k) matke" — *la mère* „matku" . . . Alebo angl. *I did not go* „nešiel som" — *you did not go* „nešiel si" — *he did not go* „nešiel" — *we did not go* „nešli sme" — *you did not go* „nešli ste" — *they did not go* „nešli". Tento typ sa najsilnejšie uplatňuje vo francúzštine a v angličtine.

Introflektívny typ sa zakladá na tom, že sa gramatické významy vyjadrujú variáciou lexikálnej morfémy slova. Napr. nem. *Bruder* „brat" — *Brüder* „bratia"; angl. *foot* „noha" — *feet* „nohy"; arab. *kalbun* „pes" — *kilábun* „psy". Introflektívny typ sa dopĺňa s flektívnym typom. Najvýraznejšie sa uplatňuje v arabčine.

Polysyntetický typ sa zakladá na skladaní základov pri tvorení slov a na nedostatku ohýbania plnovýznamových slov. Najvýraznejšie sa uplatňuje v čínštine.

V nasledujúcich odsekoch uvedieme najdôležitejšie prvky flektívneho, aglutinačného, analytického, introflektívneho a polysyntetického typu v slovenskej morfologickej stavbe. Nakoniec naznačíme ich pomer.

Flektívny typ. Slovenská morfologická stavba je výrazne flektívna, pričom flektívny typ je najvýznamnejší v oblasti skloňovania.

Flektívny typ sa výrazne prejavuje veľkým rozdielom v sústave tvarov jednotlivých ohybných slovných druhov. V rámci skloňovania sa nápadne odlišuje skloňovanie podstatných mien, prídavných mien, číslovieok a zámen. Tieto štyri typy skloňovania sú ovládané osobitnými zákonitosťami. Majú však aj isté spoločné črty, ktoré sú viac-menej základom flektívneho typu. Je to rovnaký počet pádov, existencia nulovej pádovej prípony, veľký výskyt synonymie a homonymie pádových prípon, supletívnosť bázy a kvantitatívna variácia v príponách.

Pre slovenčinu je príznačné, že nerozmnožila počet zdedených pádov, ale naopak zmenšila ho; pádový systém spisovnej slovenčiny sa skladá zo šiestich tvarov: nominatív, genitív, datív, akuzatív, lokál, inštrumentál. Na oslovenie sa bežne používa tvar nominatívu. Pôvodné vokatívne tvary ostali len v niekoľkých osihotených prípadoch, ako *otče, synku, bože.*

Osobitne sa musí uviesť, že lokál sa používa len ako predložkový pád: *o chlapovi, na duboch, v stroji, pri sudcovi; o ženách, na ulici, na dlani, v kostiach; o meste, na srdci, v znamení* ... Tým sa zvyšuje pomerná frekvencia predložkových pádov na úkor bezpredložkových pádov, ale flektívny ráz skloňovania sa nenarúša, lebo lokál má výraznú pádovú príponu v každom vzore.

Existencia nulovej pádovej prípony je podopretá jednak vyhranenou pádovou funkciou bezpríponových tvarov, jednak synonymiou nulovej a pozitívnej pádovej prípony. Tak napr. tvary *muž, stroj, dom* sú zreteľné nominatívy, resp. nominatívy-akuzatívy singuláru a tvary *hrán, ulíc, miest, sŕdc* sú zreteľné genitívy plurálu najmä podľa funkcie vo vete. V tých istých funkciách sa uplatňujú aj tvary s pozitívnymi pádovými príponami; napr. N. sg. *dedo*, G. pl. *duší.*

Synonymia pádových prípon sa zakladá na tom, že ten istý pádový význam sa môže vyjadriť formálne rozličnou príponou. Zriedkavejšie ide o dublety typu *sukieň-∅ /sukn-i, papúč-∅ /papuč-i.* Častejšie ide o rozličné prípony v rozličných vzoroch, čo je výsledkom historického vývinu, napr. N. sg. *mest-o, srdc-e;* L. sg. *o žen-e, o ulic-i;* N. pl. *muž-i, hrdin-ovia* ...

Homonymia je protikladom synonymie, lebo tu sa rozličné pádové významy vyjadrujú tou istou príponou. Napríklad G. a A. sg. *chlap-a, hrdin-u;* G. a A. pl. *hrdin-ov, chlap-ov*i N. a A. pl. *žen-y, ulic-e;* N. a A. sg. *mest-o, vysvedčen-ie;* I. sg. a D. pl. *dom-om, stroj-om;* G. sg. a N. — A. pl. *ulic-e, žen-y* ...

Nulová pádová prípona, ako aj synonymia a homonymia sa uplatňujú aj v skloňovaní prídavných mien, číslovieok a zámen. Napr.: *on-∅, hoden-∅, matkin-∅;* D. sg. *mn-e/m-i, teb-e/t-i;* G. sg. *do ne-ho/doň-∅;* G. a L. pl. *dobr-ých, páv-ich;* I. sg. a D. pl. *t-ým* . . . V rámci časovania je síce nulová prípona 3. os. sg. *vidí-∅, nesie-∅* . . ., ale niet synonymie okrem dubliet v prípone 3. os. pl. — *-ú/-u* — *-ia/a*, a vôbec niet homonymie časovacích prípon.

Supletívnosť základu gramatických tvarov je veľmi zriedkavý zjav v rámci všetkých ohybných slovných druhov. Sú to jednotlivé vypočítateľné príklady, ako v rámci substantív *človek — ľudia*, v rámci zámen *ja — mňa, ty — teba*, v rámci slovies *byť — som — budem — bol, ísť — idem — iď/choď — šiel*, v rámci stupňovania adjektív a adverbií *dobrý — lepší, dobre — lepšie, malý — menší, málo— menej.*

Kvantitatívna variácia v príponách je v súčasnej spisovnej slovenčine viac-menej morfologickou záležitosťou. Pravidlo o rytmickom skracovaní dlhej slabiky platí pre tvary všetkých slovných druhov. Výnimky z tohto pravidla sú odôvodnené inými zákonitosťami, ktoré obmedzujú platnosť pôvodne zvukového pravidla z dôvodov tvarových. Prejavila sa v tom nadradenosť tvarovej roviny nad zvukovou rovinou jazykového systému.

Ďalšie flektívny črty v tvaroch jednotlivých slovných druhov sú rozličné.

Systém skloňovania podstatných mien sa zakladá na rozdieloch v gramatickom rode a na súhre sústavy gramatických morfém s rodom. Keďže sa mužský rod rozčleňuje na životný a neživotný, máme vlastne štyri rody: mužský životný, mužský neživotný, ženský a stredný.

V mužskom životnom rode sa neuplatňuje rozdiel medzi tvrdo a mäkko zakončenými podstatnými menami, takže je len jeden konsonantický vzor *chlap.* To je silný zástupca mužského životného rodu. Hoci tu ide o výlučne konsonantický vzor, patria k nemu aj substantíva životného mužského rodu zakončené na *-o* (okrem priezvisk): *dedo, ujo, Fero, Milo* ... Je tu ešte vokalický vzor *hrdina*, ktorý zahrnuje mená osôb mužského pohlavia, zakončené na *-a: bača, Rosa, Beňa, poéta, Pišta*, ako aj slovenské priezviská zakončené na *-o: Hečko, Bučko, Smieško, Krno, Tallo, Sopko.*

Rozdiel medzi oboma vzormi sa ukáže v G. — A. sg.: *od Ferka — Ferku, za Ferka — Ferku;* podobne *od Janka Hrašku, za Janka Hrašku* . . .

Uplatnenie rodového princípu utvorilo osobitný vzor *hrdina*, ktorý sa priklonil k vzoru *chlap* najmä vyrovnaním G. a A. sg. prevzatím akuzatívnej prípony *-u* aj do genitívu (pôvodný genitív *hrdiny*, akuzatív *hrdinu*), prevzatím prípony I. sg. *-om*, ako aj prebudovaním všetkých tvarov plurálu.

V mužskom neživotnom rode sa však rozdiel medzi tvrdo a mäkko zakončenými vzormi uplatňuje, takže sú tu dva vzory: *dub* a *stroj*.

Osobitnú skupinu podstatných mien mužského rodu tvoria mená zvierat, lebo sa v jednotnom čísle chápu ako osobné — vzor *chlap*, ale v množnom čísle sa skloňujú ako neosobné — vzor *dub* alebo *stroj* (podľa zakončenia: *rys — rysy, medveď — medvede*). Táto skupina je blízka k vzoru životných substantív, o čom svedčia dublety A. pl. *psy/psov, vlky/vlkov, vtáky/vtákov*.

V ženskom rode platí pri vokalických vzoroch rozdiel medzi tvrdo a mäkko zakončenými slovami, takže existujú dva vzory: *žena* a *ulica*. To sú silní zástupcovia ženského rodu. Konsonantické vzory *dlaň* a *kosť* sú málo rozlíšené a vzor *dlaň* sa veľmi približuje k mäkkému vzoru *ulica*. Osihotene stoja podstatné mená *mať* a *pani*.

Osobitné postavenie má vzor *gazdiná*, ktorý je zmiešaným typom medzi substantívnym a adjektívnym skloňovaním.

V strednom rode je rozdiel medzi tvrdo a mäkko zakončenými vokalickými vzormi *mesto* a *srdce*. To sú silní zástupcovia stredného rodu. Výrazným typom je však aj vzor *dievča*, ako aj vzor *vysvedčenie*. Tieto vzory sú podopreté sémanticky a derivačne.

Súhrnný počet substantívnych vzorov musí obsiahnuť aj zmiešané typy, majúce jednak prvky substantívneho a pronominálneho skloňovania — vzor *kuli*, jednak prvky substantívneho a adjektívneho skloňovania — vzory *predstavený (vedúci), predstavená (vedúca), nájomné*.

Flektívny charakter tvarov podstatných mien sa zvýrazňuje alternáciami hlások v rámci tvarotvorného základu. V slovenčine je však pomerne veľmi málo alternácií. Aj v rámci skloňovania podstatných mien sa uplatňuje silná tendencia po rovnakom znení bázy vo všetkých tvaroch. Táto tendencia však oslabuje flektívny ráz slovenského skloňovania.

Konsonantická alternácia *k-c, ch-s* je živá len v N. pl. životných mužských podstatných mien: *vojak — vojaci, černoch — černosi*. Vokalické alternácie v kvantite sa uplatňujú najmä v paradigme s tvarom s nulovou pádovou príponou, a to jednak v jednotlivých prípadoch typu *kôň — koňa, dážď — dažďa, chlieb — chleba;* jednak pravidelne v G. pl. prípadov ako *žena — žien, hrana — hrán, kopa — kôp, šaty — šiat, ulica — ulíc, mesto — miest, srdce — sŕdc* ...

Skloňovanie prídavných mien sa výrazne odlišuje od skloňovania podstatných mien. Iba tvary nominatívu slov *dlžen, vinen, hoden — hodna — hodno, rád — rada — rado — radi — rady* (používané len v prísudku a doplnku) sa vymykajú z pravidelného skloňovania prídavných mien podľa vzorov *dobrý, cudzí, páví* a *otcov*.

Tieto štyri vzory prídavných mien sú dobre rozlíšené a sú produktívne. Vzory *dobrý* a *cudzí* sú variantmi toho istého typu, a to variantmi podľa za-

končenia bázy: variácia sa ukazuje v dlhých vokáloch prípon — *ý/í, ú/iu, é/ie, á/ia;* napr.: *dobrý — cudzí, dobrú — cudziu, dobré — cudzie, dobrá — cudzia.*

K týmto vzorom akostných prídavných mien sa blíži vzor *páví*, ktorý je však charakterizovaný tým, že mäkké prípony sa v ňom vyskytujú po akomkoľvek konsonante okrem tvrdého *k, g, ch, h, d, t, n, l.* Miesto nich sú „netvrdé" konsonanty *č, dž, š, ž, ď, ť, ň, ľ: vlčí, dodží, blší, pstruží, hadí, kohútí, sloní, včelí* ...

Osobitný a produktívny typ predstavujú individuálne privlastňovacie prídavné mená — vzor *otcov*, resp. *matkin*. Tento vzor má povahu tvrdo zakončených slov. Preto niet v ňom ani alternácie *n/ň* pred prednými vokálmi: *matkini, matkinej*. Tento typ je osobitný najmä v tvaroch jednotného čísla.

Tvarmi prídavných mien sa vyjadruje kategoriálna zhoda prídavného mena s nadradeným podstatným menom alebo zámenom. Keďže tvary prídavných mien sú v dostačujúcej miere diferencované, umiestenie prídavného mena vo vete je vo veľkej miere voľné. To je tiež flektívna črta gramatickej stavby jazyka. Rozdiely vo vetnej funkcii adjektíva sa však tvarmi adjektíva nenaznačujú, okrem výnimočných prípadov, ako *vinný — vinen, dlžný — dlžen.*

Osobitná flexia sa utvorila pri základných číslovkách. Najvýraznejšími znakmi tohto typu flexie sú: 1. prípona *-aja, -ia* v nominatíve *dvaja, traja, štyria*, ako aj prípona *-i* v nominatíve pre životný mužský rod, napr.: *piati muži, desiati vojaci, tridsiati žiaci*, i prípona *-ich* v akuzatíve tých istých prípadov, napr.: *piatich mužov, desiatich vojakov* ...; 2. prípony *-och (-ich)* a *-om (-im)* v genitíve — lokáli, resp. v datíve (spojené s pôvodným duálovým základom): *dvoch, troch, štyroch, piatich, siedmich* ...; *dvom, trom, štyrom, piatim, siedmim* ...; 3. prípona *-oma* (popri *-omi*) v inštrumentáli *dvoma, troma;* 4. nesklonné tvary v N.—A. všetkých rodov pri číslovkách od *päť* vyššie: *päť chlapov* (popri N. *piati chlapi* a A. *piatich chlapov*), *šesť žien, sedem zŕn, desať domov, dvadsať riek, sedemdesiat jazier*...; 5. skloňovanie všetkých základných čísloviek v G., D., L. a I., napr.: *dvoch žien, trom dvorom, o ôsmich triedach, deviatimi remeslami* ...; 6. nesklonnosť skupinových (hromadných) čísloviek *štvoro, päťoro, šestoro, sedmoro*, ...; 7. neohybnosť podielových číslovkových výrazov, ako *po dve jablká, po tri koruny, po päť zŕn, po sedem rokov, po desať halierov* ... (popri zriedkavejšom *po dvoch, troch jablkách, korunách*).

Flektívny typ sa v rámci čísloviek vyznačuje nielen tým, že sa číslovky skloňujú, lež aj tým, že s nimi spojené podstatné meno je v pluráli (pri číslovkách *dva, tri, štyri*), a to aj pri číslovkách od päť vyššie *(päť domov, deväť litrov, tridsaťjeden rokov, štyridsaťtri korún* ...). Je to gramatický princíp, ktorý sa celkove nekryje s matematickým princípom počítania vecí. Pri silnejšom presadzovaní matematického princípu

číslovky meravejú (stávajú sa nesklonnými alebo aspoň v nepriamych pádoch majú tendenciu po jednom tvare) a počítaný predmet je vždy v tom istom tvare.

Skloňovanie zámen je osobitné. Zásadne sa odlišuje najmä od substantívneho skloňovania.

Slovenské zámená sú menej členené ako napríklad české zámená, lebo niet osobitného typu vzťažných zámen. V slovenčine prevzali vzťažnú funkciu opytovacie zámená, a to alebo samostatne (ako napríklad v ruštine), alebo v spojení všeobecného opytovacieho zámena *čo* s osobným zámenom v nepriamych pádoch: čes. *jenž* = slov. *ktorý//čo on;* čes. *jimž* = slov. *ktorým//čo im* ... V slovenčine niet všeobecného osobného zámena, ktoré by zodpovedalo nemeckému *man* alebo francúzskemu *on*.

Výrazne flektívnou črtou v skloňovaní zámen je supletívnosť bázy v tvaroch základných osobných zámen *ja, ty, my, vy: ja — mňa//ma — mne//mi — mnou, ty — teba//ťa — tebe//ti — tebou, my — nás — nám — nami, vy — vás — vám — vami*.

Osobitnou črtou zámenného skloňovania sú dublety *mňa//ma, mne//mi, teba//ťa, tebe//ti, jeho//ho, jemu//mu, seba//sa, sebe//si*. Kratšie tvary sú spravidla enklitické, ale ako ľudový prvok sa uplatňuje aj proklitické umiestenie týchto tvarov.

Tvary *sa, si* zaujímajú miesto vo vete podľa rytmického pravidla, podobne ako morféma *sa* pri zvratných tvaroch.

Dôležitou typologickou črtou slovenských zámen sú zrazené predložkové tvary zámena 3. osoby *on, ono: doňho//doň, zaňho//zaň, naňho//naň, preňho// preň, podeň, nadeň, predeň* ... Sú to tvary G. a A. sg.

V spisovnom úze sa držia plurálové tvary zámena 3. osoby *ich, im, nich, nim, nimi*, ako aj zodpovedajúce tvary privlastňovacích zámen *mojich, mojim, mojimi, tvojich, tvojim, tvojimi, našich, našim, našimi, vašich, vašim, vašimi* s krátkou samohláskou *i*.

Slovesá ako slovný druh s najbohatšou paradigmou sú z typologického hľadiska najviac heterogénne. Uplatňuje sa v nich najmä flektívny, aglutinačný a analytický typ.

Výraznou flektívnou črtou slovenského slovesa je veľký počet slovesných vzorov, vedno 14. Ich rozlíšenie sa týka viac modifikačných morfém ako relačných morfém v rámci slovesných tvarov. V tejto súvislosti je dôležité, že v slovenčine je pomerne málo tzv. nepravidelných slovies čiže slovies, ktoré majú v svojej paradigme väčšie-menšie odchýlky od vzorových paradigiem: *byť, jesť, vedieť, chcieť, báť sa, stáť, ísť* (a ich predponové odvodeniny).

Podobne dôležitou flektívnou črtou je vyjadrovanie kategórií osoby a čísla indikatívu prézenta spoločnými relačnými morfémami: *-m, -š, -∅ ; -me, -te, -ú/-ia*. Tu máme vlastne jedinú sústavu osobných prípon s variáciou v prípone 3. os. pl.: *-ú/-ia*.

Pre zaradenie slovenčiny v rámci slovanských jazykov je dôležitá tá skutočnosť, že všetky slovesá — pravidelné i nepravidelné — majú v tvare 1. os. sg. vždy príponu *-m: vediem, hyniem, chudnem, žijem, beriem, triem, som, chcem, idem* ...

Osobitne stojí sústava prípon v rozkazovacom spôsobe: *- ∅ ; -me, -te.*

Tento flektívny spôsob vyjadrovania kategórií osoby a čísla sa zachováva aj v analytických tvaroch, lebo aj tam sa tieto kategórie vyjadrujú spoločnými morfémami, i keď sú to samostatné morfémy: *budem nosiť, budem nosený; nosil som, bol som nosený; nosil by som, bol by som nosil, bol by som nosený* ...

Flektívny typ sa uplatňuje aj v tvare prísloviek, ktoré sa chápu ako odvodené z prídavných mien alebo podstatných mien. Ide tu o flektívny typ, lebo ten istý gramatický význam sa vyjadruje rozličnými morfémami, čo je v konkrétnych prípadoch dané vývinom. Príklady: *hlbok-o, príjemn-e, slovensk-y, krok-om* ...

Aglutinačný typ. Kým flektívny typ je silne zastúpený v tvaroch všetkých ohybných slovných druhov, zatiaľ aglutinačný typ má iba menšie uplatnenie. Napríklad v rámci skloňovania podstatných mien ani niet výrazného aglutinačného prvku. Azda pridávanie prípony *-m* v 7. páde neohybných podstatných mien typu *penále, skóre* možno pokladať za náznak aglutinácie: *so skórem, pred penálem.*

Za spoločnú aglutinačnú črtu všetkých ohybných slovných druhov možno pokladať tendenciu po rovnakej zvukovej podobe bázy. Táto tendencia sa uplatňovala aj v minulosti, čoho dôsledkom je práve malý počet alternácií na konci bázy menných i slovesných tvarov.

S uvedenou tendenciou po rovnakom znení bázy súvisí rozdiel medzi „mäkko" a „nie mäkko" zakončenými bázami. Ide o aglutinačnú črtu, ak sa týmto rozdielom vyvoláva pravidelné striedanie jednotnej gramatickej prípony, ako je to v tvaroch akostných prídavných mien, v ktorých je dlhá samohláska; porov. napr.: *pekná, pekná, pekné* a *cudzia, cudziu, cudzie.* Progresívne hláskové zmeny na morfematickom švíku sú teda aglutinačného rázu.

Aglutinačný typ sa výrazne uplatňuje v tvaroch imperatívu, hoci stavba vlastných osobných prípon je flektívna. Existencia samotnej prípony imperatívu — i keď závisí od zakončenia bázy tvaru — ako aj technika prípájania osobných prípon je aglutinačná črta.

Osobitná technika pripájania osobných prípon sa prejavuje v tvare 1. os. pl. Pred príponou *-me* sa neznelé konsonanty vo výslovnosti nahrádzajú znelými: *kúpme* (vyslov *kúbme*), *nesme* (vyslov *ňezme*), *pečme* (vyslov *pedžme*), *píšme* (vyslov *pížme*) ... Ináč táto zmena pred konsonantom *m* vo formante nenastáva: *plotmi, kočmi, lesmi, chlapmi* ...

Rovnakou mierou sa uplatňuje aglutinačný typ v stavbe všetkých neurčitých a menných tvarov slovesných, lebo každý z týchto tvarov má jednotnú morfému. Až k nej sa prípina prípadná relačná morféma s flektívnou stavbou.

Morféma infinitívu je *-ť;* morféma prechodníka *-úc/-uc*, resp. *-iac/-ac;* morféma činného príčastia prítomného je *-úc(+ i ...)/|-iac/-ac(+ i ...)*, morféma činného príčastia minulého je *-vš(+ i ...)*, morféma trpného príčastia je *-n/-en/-t(+ ý .../y ...)*.

Podobne sú vybudované aj tvary komparatívu. Je v nich prípona *-š/-ejš* (+ *i* ..., resp. + *ie*) : *mil-š(* + *í* ..., resp. + *-ie*), *múdr-ejš(+ í* ..., resp. + *ie*). Supletívnosť lexikálneho základu pri nepravidelnom stupňovaní je flektívna črta, ale ani v týchto prípadoch sa nenarúša aglutinačná stavba komparatívu: *dobr-ý — lep-š(+ í* ..., resp. +*ie*) ...

Za aglutinačnú črtu treba pokladať aj prefixálne tvorenie futúra niektorých nedokonavých slovies gramatickou predponou *po-*. Je to typ *poletím, pobeží, pôjde, ponesieme, poleziete, potečú* (od bezpredponových nedokonavých slovies *letieť, bežať, ísť, niesť, liezť, tiecť*). Rovnako treba posudzovať aj tvary superlatívu adjektív a adverbií utvorené z komparatívu predponou *naj-: najmilší*, resp. *najmilšie; najmúdrejší*, resp. *najmúdrejšie; najlepší*, resp. *najlepšie* ...

Aglutinačný typ sa najviac uplatňuje v paradigme slovies čiže v konjugácii. Takisto silný je aj v stupňovaní adjektív a adverbií čiže v komparácii. Ale v skloňovaní čiže v deklinácii sa aglutinácia neuplatňuje. Tá je flektívna a dopĺňa sa analytickými črtami (= predložkové pády).

Analytický typ. V rámci paradigmy slovies uplatňuje sa vo význačnej miere aj analytický typ, ktorý sa zakladá na vyjadrení gramatických významov samostatnými morfémami. Tak vznikajú analytické čiže viacslovné tvary. Sú dvojaké: opisné a zvratné.

Opisné (perifrastické) tvary sú zastúpené predovšetkým v paradigme slovies. Tu vznikli z pôvodných konštrukcií menných tvarov s pomocnými prvkami.

Opisné tvary majú v základe neurčitý alebo menný tvar významového slovesa a príslušný tvar opisného slovesa *byť*. Sú to opisné tvary budúceho času nedokonavých slovies — *budem volať* ...; ďalej opisné tvary minulého a predminulého času — *volal som* ..., resp. *bol som volal* ...; potom opisné tvary podmieňovacieho spôsobu prítomného i minulého — *volal by som* .., resp. *bol by som volal* ...; napokon opisné tvary trpného rodu — *byť volaný, som volaný, budem volaný, buď volaný, bol som volaný* ...

Zvratné (reflexívne) tvary majú v základe tvar nezvratného osobného slovesa v spojení s gramatickou morfémou *sa*. Sú to jednak bezpodmetové čiže neosobné zvratné tvary, ako *ide sa, pôjde sa, šlo sa, šlo by sa, bolo by sa išlo;* jednak trpné čiže pasívne zvratné tvary, ako *(pieseň) sa spieva, sa bude spievať, sa (môže) spievať, sa spievala* ...

Analyticky sa vyjadruje význam osoby a čísla v expresívnych slovesných tvaroch typu *ja volal, keby ja nevolal, keby ja bol vedel* ...

V rámci iných slovných druhov sa analytický typ neuplatňuje v takej miere.

Napríklad pri podstatných menách sú len prípady kombinovaného uplatnenia flektívneho a analytického typu v predložkových pádoch; napr. *o hlade, na rok, zo dňa na deň* ... Ten istý prípad je aj pri príslovkách, resp. príslovkových výrazoch, ako *do červena, na bielo, po domácky* ... Aj v oblasti číslovieк máme takýto typ: *po troje, po pätoro, po deväťoro* ...

Analytický typ je však v slovenskej morfológii priebojný. Ukazujú to sponové konštrukcie, ako *je prestretė, bolo zamrznuté, bolo chodené*, ktoré sa vývinom môžu stať tvarmi.

Introflektívny typ. V slovanských jazykoch sa flektívny typ dopĺňa introflektívnym typom, lebo alternácie v báze tvaru sú sprievodným vyjadrením gramatického významu. Napr. v tvare N. pl. *vojaci* hlavným vyjadrením gramatického významu je prípona *-i*, kým alternácia *k/c* je iba sprievodným formálnym prostriedkom. Podobne aj vokalické alternácie v tvaroch *rúk, nôh* sú sprievodným, sekundárnym formálnym prostriedkom, kým hlavným formantom je nulová prípona: *rúk-* ∅ , *nôh-* ∅ .

V slovenčine teda niet prípadu, v ktorom by sa gramatický význam tvaru vyjadroval výlučne alternáciou v báze tvaru. Aj v tvaroch 2. os. sg. imperatívu je nulová gramatická prípona, takže alternácie na konci bázy sú iba sekundárnym prostriedkom: *koľ, steľ, veď, pleť, žeň, vedz, povedz, iď* ...

Introflektívne črty, resp. nábehy k introflexii v slovenskej morfológii sú na ústupe, čo súvisí aj s menším zastúpením flexie. Napríklad dublety typu *papuči* (popri *papúč*), resp. *časov* (popri *čias*) naznačujú zatlačovanie vnútornej flexie aj ako sprievodného vyjadrenia gramatického významu.

Polysyntetický typ. Jedna črta polysyntetického typu — skladanie základov — sa uplatňuje v gramatických slovných druhoch, druhá črta — neohybnosť jednotlivých slov patriacich do ohybného slovného druhu — vyskytuje sa najmä v plnovýznamových slovných druhoch.

V oblasti gramatických slovných druhov je skladanie základov veľmi dôležitým slovotvorným postupom. Často ide pritom o univerbizáciu predložkového, spojkového alebo častícového výrazu. Napríklad predložky *kvôli, voči*, spojky *takže, akoby*, častice *žebože, všakver* sú produktom univerbizácie, lebo vznikli z výrazov *k vôli, v oči, tak že, že bože, však ver*.

V niektorých prípadoch však ani netreba predpokladať viacčlenný východiskový výraz. Tak je to napríklad pri predložkách *spred, spopod, ponad, spopred, pomedzi* ...

Najmä v rámci spojok a predložiek je veľa viacčlenných výrazov, ktoré sa píšu ako viacslovné výrazy, i keď ich jednotný význam mohol by byť už dostačujúcim základom pre univerbizáciu: *len čo, zatiaľ čo, prv ako, že by, v dôsledku, s pomocou* ...

Výraznou polysyntetickou črtou je amorfnosť niektorých podstatných mien, prídavných mien, zámen a príslovieк.

Natrvalo nesklonné sú však len substantíva, ktoré majú nezvyčajné zakončenie. Sú to zväčša prevzaté slová, ako *atašé, kakadu, kivi, lady, madame, kupé, alibi, iglu;* výnimočne aj domáce slová, ako *cucu, mami, Mišoje, Svoreňovie* ... Tento typ sa však v súčasnom spisovnom jazyku nezosilňuje, lebo jeho kritériá sú oddávna pevné a nemenlivé.

1. Naopak vidieť aj v rámci tohto typu pribúdanie ohýbania, napríklad priberaním prípony *-m* v I. sg. neutier na *-e: penále — penálem, skóre — skórem* ... Tieto tvary však nie sú spisovné.

2. Uvedené substantíva sú nesklonné, resp. morfologicky amorfné. Kategórie rodu, čísla a pádu sa vyjadrujú len na závislom slove: *pekný kakadu, vysoké penále, vznešená lady, pekného kakadu, o vysokom penále, so vznešenou lady, v dvoch iglu, okolo všetkých iglu* ... Amorfnosť sa týka všetkých kategórií substantíva, teda nielen pádu.

Z prídavných mien sú nesklonné iba niektoré prevzaté slová, ako *lila, bordó, fajn*, alebo expresívne slová, ako *mrcha, bezva, senzi* ...

Zo zámen patrí sem pronomen generale čo, používané ako základ vzťažného výrazu *čo ho, čo mu, čo s ním, čo jej, čo im* ...

Polysyntetická črta sa silnejšie uplatňuje v oblasti príslovieok, a to v strate morfematickej štruktúry sekundárnych príslovieok, ako *domov, očistom, dokorán, naporúdzi* ..., ktoré vznikli zmeravením pádu *domovi, o čistom, do korán, na po ruke* ...

Aj nesklonnosť niektorých číslovieok naznačuje zástoj polysyntetického typu.

Súhrn. Morfologická stavba spisovnej slovenčiny nie je typologicky homogénna, lebo sa v nej uplatňujú rozličné typy. Dominantnou zložkou je však flektívny typ, ktorý sa dopĺňa najmä aglutinačným, analytickým a polysyntetickým typom.

Flektívny typ v slovenskej morfológii je v oblasti syntetických tvarov síce dominantný, ale nie je už priebojný, lebo v novších zložkách morfologického systému sa už neuplatňuje. Vcelku možno konštatovať, že flektívny typ je na ústupe.

V rámci deklinácie sa flektívny typ drží silnejšie ako v iných oblastiach morfológie, ale aj tu je vytláčaný zo starších pozícií čoraz silnejším uplatňovaním predložkových pádov, ďalej zosilňovaním tendencie po rovnakom znení bázy vo všetkých pádoch a napokon odstraňovaním funkčne nevyužitých dvojtvarov.

V rámci konjugácie je flektívny typ oddávna slabší, a naďalej sa oslabuje najmä odstraňovaním nepravidelností v tvorení slovesných tvarov.

Ústupom flektívneho typu sa vysvetľuje aj neúčasť introflektívneho typu v slovenskej morfológii vôbec.

V syntetických tvaroch sa uvedenými tendenciami, ktoré zatláčajú flektívny typ, zosilňuje aglutinačný typ. Najmä v oblasti konjugácie je aglutí-

načný typ silnejšie zastúpený a jeho pozície sa skôr zosilňujú, najmä odstraňovaním alternácií. Doménou aglutinácie ostáva aj naďalej stupňovanie, hoci sa tu v malej miere uplatňuje aj analytický typ, ako *samý spodný, samý krajný, menej tvrdý, viac nesústredený* ... Vcelku však aglutinačný typ badateľne nezískava nové pole, lebo v novších vrstvách morfologických prostriedkov sa už neuplatňuje.

Analytický typ dopĺňa deklináciu aj konjugáciu. Uplatňuje sa však viac v konjugácii, lebo sa používa vo všetkých novších vrstvách systému slovesných tvarov. Ale aj tu sa kombinuje s flektívnym typom.

Analytický typ je teda v slovenskej morfológii priebojný.

Polysyntetický typ sa uplatňuje v slovenskom morfologickom systéme ako živá, ale nie silná zložka.

Vcelku je teda slovenský morfologický systém flektívny, so silnými zložkami aglutinačnými a analytickými, ako aj so slabšou zložkou polysyntetickou. Priebojné sú najmä analytické a polysyntetické zložky, takže flektívny charakter slovenčiny sa ďalej nerozvíja. Z tohto pomeru typologických zložiek vyplýva pomerná pravidelnosť morfológie spisovnej slovenčiny.

Podstatné mená

Substantíva

Definícia, význam, delenie

Podstatné mená (substantíva) sú ohybné slová, ktoré v rámci kategórie rodu, čísla a pádu pomenúvajú veci a iné javy skutočnosti chápané ako veci. Syntakticky sa uplatňujú ako podmet, predmet a vetný základ (hlavné syntaktické funkcie podstatných mien) a ďalej ako príslovkové určenie, prísudok, doplnok a prívlastok (vedľajšie syntaktické funkcie).

Všeobecná funkčná črta, ktorá je spoločná všetkým substantívam a ktorá ich odlišuje od ostatných slovných druhov, spočíva v tom, že substantíva pomenúvajú nezávisle od iného slova. Sú to názvy samostatne chápaných javov, substancií. Naproti tomu prídavné mená, príslovky, číslovky (v adjektívnej i príslovkovej podobe) a slovesá pomenúvajú nesamostatne chápané javy a zásadne predpokladajú iné slovo, pre ktoré vyslovujú svoj obsah.

Jestvovanie slovesných tvarov, ktorými možno vyjadriť samostatné chápanie deja (neurčitok, slovesné podstatné meno), tomu neprotirečí, lebo pre sloveso je charakteristické predovšetkým vyjadrenie deja, ktorý náleží nejakému nositeľovi.

Sloveso v prvej a druhej osobe pomenúva síce spravidla dej bez zreteľa na iné slovo (bez substantívneho alebo zámenného podmetu, ktorý tu netreba vyjadriť), avšak prípony týchto slovesných osôb implikujú vzťah k mimojazykovým faktom (k osobe podávateľa alebo prijímateľa), ktorý je podobný vzťahu medzi slovesom v tretej osobe a príslušným podstatným menom.

Konkrétne a abstraktné (primárne a sekundárne) podstatné mená

Pomenovací rozsah podstatných mien nemožno celkom stotožňovať s ontologickou kategóriou veci.

Primárne pomenúvajú podstatné mená konkrétne veci v širokom zmysle,

teda také javy skutočnosti, ktoré jestvujú alebo môžu jestvovať samostatne, t. j. samy osebe, a ktoré sa nedajú chápať ako neodtrhnuteľná stránka niečoho iného. Ide tu o pomenovania osôb, ako *človek, muž, žena, dieťa, priateľ, učiteľka, Michal, Uhliarik;* ďalej o pomenovania zvierat, ako *pes, mačka, jahňa, vrabec, lysaňa, Bodrík, Micka;* a napokon o pomenovania vecí vo vlastnom zmysle: *kladivo, pluh, pero, kameň; strom, dom, most, cesta, rieka, vrch, rovina, jazero; izba, stena, dvere, kľučka; konár, list, kvet, koreň; piesok, hlina, voda; Ďumbier, Dunaj, Žilina.*

Tieto pomenovania voláme konkrétnymi podstatnými menami.

Substantívami však možno pomenúvať aj javy skutočnosti, ktoré jestvujú len nesamostatne ako stránky vecí a ktoré abstrakciou vyčleňujeme a chápeme samostatne, ako veci. Sú to pomenovania abstrahovaných javov, abstraktné podstatné mená. Patria medzi ne názvy vlastností: *odolnosť, skromnosť, tvrdosť; lakomstvo, čudáctvo, prvenstvo; dobrota, ochota, výška, šírka, zeleň; šero, teplo; tvar, vzhľad;* ďalej názvy schopností a duševných stránok živých bytostí: *rozum, zrak, sluch, hmat, čuch; vôľa, povaha; predstavivosť, náklonnosť; vedomie, nadanie;* názvy stavov a citov: *zdravie, bohatstvo, manželstvo, zúfalstvo; choroba, chudoba, mdloba, staroba, bieda, únava, mladosť, radosť; žiaľ, hlad, smäd;* názvy dejov: *beh, spev, smiech; práca, výroba; kosba, plavba; bitka, prechádzka;* názvy abstrahovaných výsledkov deja: *príhoda, predstava, myšlienka, udalosť; čin, sen, zvuk, predpis, výplod, následok, poriadok, výsledok; slovo;* názvy spoločenských javov: *ustanovizeň, zriadenie, právo, školstvo, umenie, veda, jazyk;* názvy priestorových a časových javov: *priestor, plocha, priamka, bod, kruh, trojuholník; čas, hodina, deň, rok, chvíľa, dnešok;* a napokon názvy najvšeobecnejších poznávacích kategórií: *skutočnosť, možnosť, pravdepodobnosť, okolnosť, akosť, vlastnosť; povaha, podstata, podmienka, príčina, pravda; vzťah, pomer; číslo, množstvo.*

Abstrahované javy sa primárne nepomenúvajú podstatnými menami, ale inými slovami: prídavnými menami *(dobrý, skromný)*, slovesami *(bežať, spievam, šiel, choď)*, príslovkami *(dnes, včera, doma)* a číslovkami *(prvý, jeden, mnoho)*. Pomenovanie týchto javov abstraktnými podstatnými menami je druhotné. Robí sa to vtedy, keď chceme o týchto javoch hovoriť bez vzťahu k veciam, z ktorých boli analyzované a abstrahované; napr.: *Dieťa plače. Plač počuť už vonku.* Podstatné mená umožňujú pomenovať akýkoľvek prvok skutočnosti, ktorý sme schopní postrehnúť a vyčleniť. Ich pomenovací rozsah je neobmedzený. V oblasti abstrákt sa tento pomenovací rozsah prekrýva s pomenovacím rozsahom ostatných slovných druhov.

Špecifickosť substantívneho pomenovania spočíva pri abstraktných podstatných menách v prvku myšlienkového osamostatňovania, samostatného chápania. Obsahu, ktorý si zvyčajne predstavujeme ako existujúci na nejakom jave *(červená tvár)*, sa podstatným menom pridáva akoby osamostatňujúci, vydeľujúci rámec *(červeň)*.

Ani veci vo vlastnom, užšom zmysle nejestvujú ontologicky celkom samostatne, lebo sú bytostne viac alebo menej spojené s prostredím *(dom, most, cesta, vrch, mesto, steny, kľučka)*. Aj pri nich, keď sa stávajú predmetom myslenia, musíme abstrahovať od ich okolia. Takto je prvok samostatného chápania špecifický pre všetky podstatné mená ako osobitnú pomenovaciu triedu. Podstatu substantívnosti treba vidieť v kategórii vecného, t. j. samostatného chápania, v kategórii vecnosti (predmetnosti, substancie) v gnozeologickom zmysle.

Vzhľadom na to, že pre veci v ontologickom zmysle (osoby, zvieratá a veci vo vlastnom zmysle) fungujú ako jediné pomenovania konkrétne substantíva a že abstrahované javy sú primárne pomenované ináč ako podstatnými menami, nie sú konkrétne a abstraktné podstatné mená v jednej rovine. Prvé z nich sú primárne substantívne pomenovania (primárne substantíva), abstraktné podstatné mená sú sekundárne substantívne pomenovania (sekundárne substantíva).

Funkčná sekundárnosť abstraktných substantív sa prejavuje aj ich odvodenosťou. Abstraktné podstatné mená sú spravidla deadjektíva, deadverbiá, deverbatíva atď. Ide pritom o taký odvodzovací vzťah, pri ktorom vecný obsah ostáva ten istý, iba sa transponuje z jedného slovného druhu do iného: *vysoký — výška*. Pre abstrahované javy jestvuje takto možnosť dvojitého, synonymického pomenovania.

Na tejto synonymite sa zakladajú niektoré štylistické postupy, napr. metonymia typu *tvrdosť večera* (miesto *tvrdý večer*) alebo hendiadys typu *junáci a ich smelosť* (miesto *smelí junáci*).

Dvojité pomenovanie nejestvuje tam, kde význam abstrákt je už posunutý *(pravda — pravý, krivda — krivý, vôľa — voliť, rozum — rozumieť, vlastnosť — vlastný)*. Niekde sa takto derivačné súvislosti celkom stratili: *svadba, hodina, báseň, nádej, pieseň, čas, rok, číslo, slovo, svedomie, trh* (sloveso *tŕžiť* je sekundárne). Najmä prevzaté abstraktá sú často izolované. Takéto pomenovania sú fakticky jediné, teda primárne, a len ich abstraktný význam ich pričleňuje k sekundárnym substantívam.

Neplatí ani to, že by ku všetkým prídavným menám, slovesám atď. jestvovali prakticky príslušné abstraktné substantíva. Slová ako *južný, severný, mesačný, vodný, chromý, mŕtvy, kráľovský, hore, dolu, tretí, štvrtý, ísť, musieť, mať, dať, nechať, mlnúť* a i. nemajú svoje priame substantívne paralely. Utváraniu takýchto pararel kladie prekážku zväčša tá okolnosť, že napríklad pri adjektívach ide o desubstantívne odvodeniny už samy dosť abstraktné. Ich ďalšia substantivizácia by znamenala ešte vyšší stupeň abstraktnosti, ktorý pre myslenie nemusí byť vždy potrebný. Porov. regressus ad infinitum: *skutok > skutočný > skutočnosť > skutočnostný > (skutočnostnosť)* . . . Abstraktné substantívum je však v takýchto prípadoch zásadne vždy možné.

Sekundárnosť substantív sa ináč nedá stotožňovať mechanicky s ich odvodenosťou, lebo napr. odvodeniny *stolár (< stôl), slepec (< slepý), učiteľ (< učiť), zariadenie (< zariadiť;* pôv. abstr.) sú konkrétne, primárne podstatné mená.

Základné členenie podstatných mien podľa významu na konkrétne a abstraktné a podľa onomatologickej funkcie na primárne a sekundárne sú dve stránky jednej a tej istej veci, jedného a toho ístého protikladu. V ňom abstraktné

(sekundárne) podstatné mená sú príznakovou skupinou. Obidve skupiny sú otvorené triedy substantív.

Hranica medzi obidvoma týmito skupinami nie je nepriestupná. Abstraktné podstatné mená nadobúdajú často zúžený význam a stávajú sa názvami konkrétnych javov: *ministerstvo, úrad, výbor, družstvo, vysvedčenie, písmo* ap. Niektoré substantíva majú potom obidvojaký význam: *dohoda, zmluva, účet, hlásenie, rozkaz, vyznamenanie, služba, kontrola, úloha, odmena, výzdoba, návšteva, nehnuteľnosť, obed, vrchol, východ, svedectvo* a i.

Životné a neživotné, osobné a neosobné podstatné mená

S členením podstatných mien na konkrétne a abstraktné (primárne a sekundárne) prekrýva sa iné ich členenie na životné a neživotné. Toto členenie spočíva na možnosti podstatných mien tvoriť dvojice názvov podľa prirodzeného rodu (pohlavia): *priateľ — priateľka, lev — levica.* Maskulínum v takejto dvojici je spravidla bezpríznakovým členom, ktorým možno pomenovať osoby (živé bytosti) bez rozlíšenia pohlavia: *občan* = občan alebo občianka, príp. občan aj občianka; *občania* = občania a občianky (porov. kapitolu o prirodzenom rode).

Pre životné podstatné mená je morfologicky príznačné využívanie holého datívu:

A všetkým štyrom je dobre: **Kristíne** preto, že zabúda na žiaľ, **Markovi** preto, že roboty ubúda, **Magdaléne** len preto, že tu Marek, tu Kristína pomôžu jej v riadku vyplieť alebo vyviazať koreň-dva . . . a **Adamkovi** preto, že môže spať, koľko chce a ako chce. (HEČKO)

Neživotné podstatné mená sa nevyznačujú osobitnými pozitívnymi príznakmi.

Životné podstatné mená sa delia ďalej na osobné a neosobné čiže zvieracie. Osobné podstatné mená sa vyznačujú istými morfologickými príznakmi. Onomatologicky sa dopĺňajú so zámenami prvej a druhej osoby. Všetko, čo sa dá pomenovať týmito zámenami, možno pomenovať aj osobnými substantívami. Pre osobné podstatné mená je typické ich použitie v oslovení (v malej miere sa vyskytujú v oslovení aj vlastné mená niektorých zvierat).

Od osobných názvov tvoríme spravidla len privlastňovacie adjektíva *(otcov, matkin, Jankov, Katkin)*, druhové len výnimočne *(človečí, trpasličí, obrí, babí)*. Pri neosobných, aspoň pri apelatívach, je naopak privlastňovacie prídavné meno obmedzenejšie *(psov, volov, sukin, kravin)*, druhové adjektíva sú od nich naproti tomu bežné *(medvedí, psí, vtáčí)*.

Životné a neživotné, osobné a neosobné podstatné mená sú otvorené skupiny substantív.

Životné a osobné podstatné mená sú v rámci mužského rodu gramaticky priamo vyznačené osobitnou podobou pádových prípon v A. sg. a pl., v D. a L. sg. a v N. pl.

Názvy mláďat patria medzi životné substantíva.

Všeobecné a vlastné podstatné mená (apelatíva a propriá)

Jednotlivé podstatné mená nepomenúvajú osihotené predmety, ale každé slúži ako označenie pre celú skupinu predmetov jedného druhu. Spravidla je teda podstatné meno pomenovaním celej množiny predmetov toho istého druhu. Je všeobecným pomenovaním. Môže označovať tak hociktorý predmet danej skupiny (v sg.), ako aj hociktoré množstvo predmetov tej istej skupiny (v pl.). Jeho konkrétny pomenovací rozsah a vecný vzťah sa určuje kategóriou čísla a aktualizáciou vo vete. V tomto zmysle sa hovorí o týchto pomenovaniach ako o všeobecných podstatných menách — apelatívach. Tieto podstatné mená možno používať aj bez aktuálneho vecného vzťahu, t. j. v najširšom, všeobecnom pomenovacom dosahu (v tzv. všeobecnom sg. a pl.):

Magnety mávajú najčastejšie **tvar tyče, podkovy** a tzv. **magnetickej ihly**. (TLAČ)

Apelatívnosť podstatných mien je úzko spojená s kategóriou čísla. Všeobecné substantíva sa používajú neobmedzene v jednotnom i množnom čísle. Iba pri hromadných a látkových substantívach a pri pravých abstraktách je možnosť použiť plurál z významových príčin obmedzená. Aj tu však ide o všeobecné pomenovania. Podstatné mená *vojsko*, *piesok*, *príprava* sú pomenovania nie osihotených, jedinečných javov, ale celých tried javov toho istého druhu. Slovom *soľ* môžeme pomenovať hociktorú soľ hocikde na svete. Len okolnosť, že vec pomenovaná týmto slovom zahrnuje už i v svojom jednotlivom jestvovaní prvok množstva — a platí to i pre pravé abstraktá a pre hromadné javy — spôsobuje pri týchto podstatných menách vylúčenie plurálu.

Vedľa apelatív jestvuje príznaková skupina tzv. vlastných mien — proprií, ktoré slúžia na rozlíšenie jednotlivín v rámci toho istého druhu, napr. vrchov — *Kriváň*, *Smrekovica*, *Sitno*, *Rozsutec*, *Choč*; riek — *Dunaj*, *Váh*, *Orava*, *Hron*, *Laborec* ap. Vlastné meno má spravidla konkrétny, jedinečný pomenovací dosah, aktuálny vecný vzťah. Nemožno ho použiť v neaktuálnom, všeobecnom zmysle. Pokiaľ sa vlastné mená používajú v tomto pravom, propriálnom význame, je ich pomenovací rozsah obmedzený na jednu vec (osobu, zviera) a používajú sa len v sg. To je ich gramatický príznak.

Pri pomnožných substantívach, ktoré pomenúvajú jeden predmet, resp. celú skupinu rovnorodých predmetov plurálovým tvarom, funguje len táto jediná číselná forma tak pri apelatívach, ako aj pri vlastných menách *(vráta, Rudňany)*. Gramatický príznak vlastných mien tu chýba.

Stáva sa, že to isté vlastné meno býva propriálnym názvom viacerých predmetov toho istého druhu, napr. Kriváň vo Vysokých Tatrách a v Malej Fatre, Jablonov na Spiši a v Above. Aj osobné meno môže slúžiť na pomenovanie viacerých osôb toho istého pohlavia. V takýchto prípadoch je vlastné meno

rozlišujúcim, teda vlastným názvom len v úzkom kruhu predmetov. V širšom rozsahu nerozlišuje dostatočne. Toto rozlíšenie však nie je potrebné, lebo v danom okruhu predmetov sa nedáva dvom susedným alebo blízkym predmetom to isté vlastné meno. Ak k tomu dôjde, je potrebné ďalšie rozlíšenie prívlastkom: *Vyšný Kubín — Dolný Kubín.* Pre osoby je ďalším rozlíšením priezvisko: *Ján Komár — Ján Kvačala.* Pri rovnakých priezviskách je ďalším rozlišujúcim názvom osobné meno: *Ján Huraj — Jozef Huraj.* Pri rovnakých obidvoch menách v tej istej rodine sa používa rozlišovací prívlastok *starší* a *mladší: Ján Huraj st. — Ján Huraj ml.*

Keď sa vlastné meno použije v pluráli, ide o zastretie propriálnej funkcie: *dvaja Janovia, dve Anny, dvaja Dubčekovia, dva Kriváne* (podrobnosti k tomu porov. v kapitole o číselných tvaroch podstatných mien).

Pre vlastné meno je teda charakteristické obmedzenie na jeden číselný tvar (spravidla sg.) a vylúčenie toho istého názvu pre dve susedné alebo blízke veci.

Všeobecné a vlastné podstatné mená sú otvorené skupiny substantív.

Hromadné podstatné mená (kolektíva)

Sú to zhrnujúce pomenovania osôb, zvierat a vecí, názvy skupín chápaných ako jeden celok: *obyvateľstvo, osadenstvo, robotníctvo; včelstvo, vtáctvo, zverina; horstvo, vodstvo, školstvo, kamenie, lístie.* Pre svoj význam typické kolektíva vylučujú plurál: majú len tvar singuláru (porov. k tomu kapitolu o číselných tvaroch podstatných mien). Sú onomatologicky združené s plurálom rovnoznačných nehromadných podstatných mien: *vojsko — vojaci, školstvo — školy.* To isté hromadné substantívum môže pomenúvať rozlične veľké skupiny osôb, zvierat a vecí: *obyvateľstvo Košíc, obyvateľstvo našich miest, obyvateľstvo zemegule.*

Látkové podstatné mená a pravé abstraktá

Majú podobný význam ako kolektíva, ale na rozdiel od nich označujú súvislé množstvo: *voda, piesok, múka; strach, statočnosť, hudba.* Chýba im spojitosť s pl. nelátkových substantív, môžu však mať singulatívny význam s protikladom sg. a pl.: *jedno železo — dve železá.* Protiklad medzi nelátkovými a látkovými substantívami nie je absolútny (porov. spojenia *dom z kameňa, lipový kvet;* podrobne o tom pozri príslušnú stať v kapitole *Číselné tvary podstatných mien*).

Skupinové a pomnožné podstatné mená (pluráliá tantum)

V opačnom pomere spájajú v svojom význame prvok jednosti a mnohosti skupinové podstatné mená. Sú to pomenovania predmetov, ktoré sa vyskytujú v skupinách (vo viazaných množstvách). Mnohosť vyjadrená plurálom má vo

svojom číselnom význame aj prvok jednosti: *vlasy, fúzy, sušienky, zápalky* (porov. *jedny zápalky, troje zápaliek*). Častejším pomenovacím tvarom pri týchto podstatných menách je plurál. Majú však aj formu sg.

Popri nich sa osobitne vydieľajú pomnožné podstatné mená (pluráliá tantum). Plurálovým tvarom sa tu pomenúva jeden predmet: *hodinky, váhy, brány*. Singulárový tvar im chýba. Základný pomenovací tvar, plurál, môže označovať tak jeden predmet, ako aj hocijaké množstvo predmetov: *tieto noviny, všetky noviny*.

Historicky boli aj pomnožné podstatné mená názvami skupín osôb a vecí a len pomknutím významu sa stali pomenovaním jedného predmetu (celku), v ktorého častiach možno niekedy ešte i dnes vidieť pôvodnú skupinu vecí alebo osôb: *kliešte, dvere, liace, Štítáre, Sokolníky*.

Celkove sa teda členia podstatné mená podľa rozličných významových, onomatologických a gramatických príznakov v trojakom smere: na konkrétne a abstraktné (primárne a sekundárne), nezávisle od toho na životné a neživotné (životné ďalej na osobné a neosobné) a napokon na všeobecné a vlastné podstatné mená. V rámci všeobecných podstatných mien sa ešte vydieľajú osobitné skupiny hromadných a látkových podstatných mien (spolu s pravými abstraktami) a ďalej skupinové a pomnožné podstatné mená. Pomnožné i skupinové však presahujú i do vlastných mien.

Všetky tri členenia sa navzájom prekrývajú a utvárajú spolu takýto obraz:

Podstatné mená

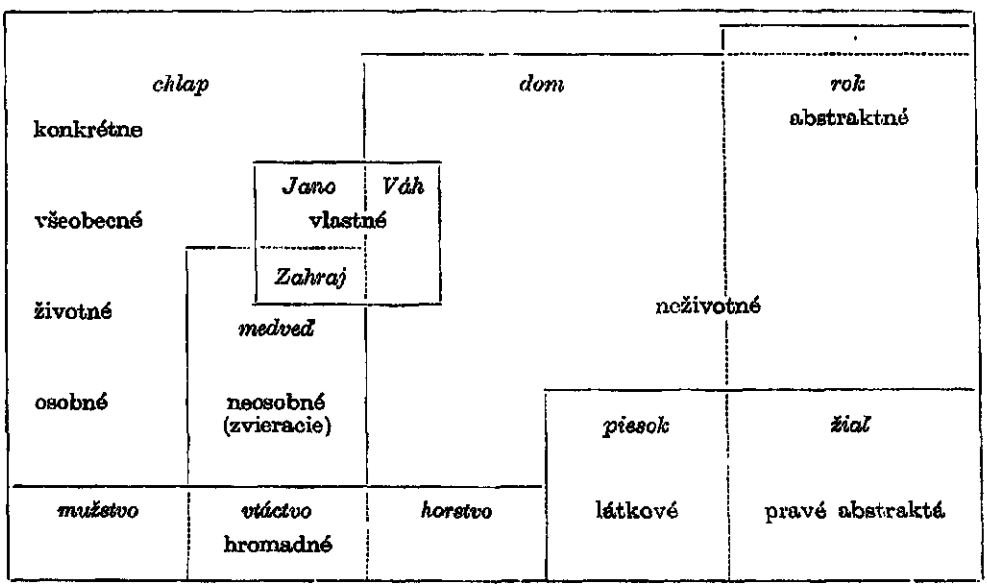

Substantívny význam pri zámenách, číslovkách a slovesách

O veciach a abstraktách sa môžeme vyjadriť i všeobecným odkazom na ne pomocou substantívnych zámen: *ja, ty, on, my, vy, oni; kto, čo, niekto, niečo* atď. Substantívny význam týchto zámen je pri nich prvkom, ktorý ich odlišuje od adjektívnych, príslovkových a číslovkových zámen.

Opytovacie zámená *kto? čo?* sú všeobecným významovým ekvivalentom podstatných mien.

Substantívny význam majú i základné číslovky v samostatnom použití: *Sedem a deväť je šestnásť.* Číslovka tu vyjadruje samostatne chápaný pojem čísla. Tým sa tieto číslovky odlišujú od čísloviek adjektívnej a príslovkovej povahy.

Takmer od všetkých slovies môžeme pomocou prípon *-nie* a *-tie* tvoriť slovesné podstatné mená (verbálne substantíva): *písanie, čítanie, varenie, plánovanie, bytie, šitie, vypitie* atď. Toto odvodzovanie nie je slovotvorným (lexikálnym), ale gramatickým (tvarotvorným) postupom. I keď sa tu vlastne krížia dva slovné druhy, je slovesné podstatné meno v podstate slovesným tvarom. Jeho verbálnosť sa prejavuje jednak v tom, že jestvuje pre celý slovný druh slovies, a ďalej v tom, že si zo slovesných kategórií ponecháva čiastočne rod, intenciu a vid.

Gramatické kategórie podstatných mien

Substantívna povaha slova je v slovenčine bytostne spätá s kategóriami rodu, čísla a pádu. Sú to všeobecné gramatické údaje, ktoré dopĺňajú lexikálny význam príslušných slov. Rod, číslo a pád sú gramatickými ukazovateľmi toho, že v danom slove ide o podstatné meno: *vod-a, hor-u, mest-ám.*

Formálne sa kategórie podstatných mien vyrážajú gramatickými morfémami. Vzhľadom na tieto morfémy a im zodpovedajúce kategórie hodnotíme podstatné mená ako gramatické tvary, resp. ako súbory, paradigmy gramatických tvarov. Sústavou gramatických tvarov a príslušných kategórií sú podstatné mená charakterizované ako gramatická trieda slov.

Súhrnne možno funkciu menného rodu, čísla a pádu vymedziť tak, že sú náplňou gramatického tvaru podstatného mena.

Každé podstatné meno sa preto nevyhnutne vyznačuje rodom, číslom a pádom, a to aj vtedy, keď ich formálne vyjadrenie z určitých príčin chýba, napr. pri nesklonných substantívach. V takomto prípade sa rod, číslo a pád myslia len implicitne, a to z vetných a významových súvislostí, prípadne sa vyjadria kongruenciou na prívlastku, doplnku alebo prísudku:

Kniha obsahuje aj cudzojazyčné **resumé.** — V prvom **kupé** sedeli už dvaja cestujúci.

Keď slovo prestáva byť podstatným menom, stráca kategórie rodu, čísla a pádu a jeho gramatický tvar meravie: *mrcha človek* (prídavné meno); *ráno, letkom, spamäti, načas* (príslovky); *celkom, napríklad* (častice); *okolo, hore, dolu* (predložky); *zbohom* (citoslovce). Gramatické kategórie podstatných mien sú viazané spoločným vyjadrením, ale svojím významom spolu bezprostredne nesúvisia. Každá kategória vyslovuje osobitný všeobecný údaj, ktorý vyplýva z povahy podstatného mena.

Rod podstatných mien

Menným rodom rozumieme vlastnosť podstatných mien, že pri gramatickej zhode podmieňujú rodový tvar podradeného slova (adjektíva, adjektívnej číslovky, adjektívneho zámena alebo slovesného tvaru), a to v súhlase s príslušnosťou podstatného mena do jednej z troch formálnych skupín skloňovacích, opierajúcich sa o rozdiely v prirodzenom rode.

Rod podstatných mien sa teda uplatňuje v širších slovnodruhových súvislostiach. Tým, že sám nie je podmienený, je vlastne priamym výrazom toho, že podstatné mená sú názvy samostatne chápaných javov. Preto je rod najcharakteristickejším príznakom substantív v slovenčine.

Formálne sa rod podstatných mien vyráža na rozdieloch v ich skloňovaní. Toto skloňovanie totiž nie je pre všetky podstatné mená rovnaké. V spisovnom jazyku slovenskom máme v podstate dvanásť typov skloňovania. To však neznamená, že by rozdiely medzi týmito typmi boli vo všetkých tvaroch. Medzi jednotlivými typmi sú parciálne tvarové zhody, na základe ktorých sa v slovenčine vyčleňujú tri formálne triedy substantív. O ne sa opiera povedomie rodových rozdielov i zhoda. Rodová trojdielnosť má v základe oporu o prirodzený rod (viac k tomu v kapitole *Rodové tvary podstatných mien*).

V spisovnej slovenčine teda rozoznávame trojaký rod podstatných mien: mužský (maskulínum), ženský (feminínum) a stredný (neutrum). Každý z nich je charakterizovaný vnútri istými formálnymi zhodami a navonok istými formálnymi rozdielmi v skloňovaní.

Podstatné meno môže mať len jednu rodovú charakteristiku. Kolísanie rodu je v slovenskom jazyku len okrajovým javom: vyskytuje sa pri augmentatívach na *-isko* a v niektorých jednotlivých prípadoch; napr.: *to chlapisko/ten chlapisko, to rybisko/tá rybisko, zámok/zámka, priekor/priekora.*

Číslo podstatných mien

Rovnako ako rod vyplýva aj číslo z povahy podstatného mena. Každý samostatne vydelený jav chápeme ako jednotlivinu, jednotku, a skupinu rovnorodých javov ako množstvo. Tieto dva kvantitatívne údaje tvoria obsah

kategórie menného čísla a s príslušným formálnym vyjadrením tvoria nevyhnutnú náležitosť podstatných mien. Pojem vecnosti, substancie spočíva na členitosti reality a oboje je podkladom pre pojem čísla.

Všeobecne možno povedať, že menné číslo vyjadruje jeden z dvoch protikladných údajov o počte vecí pomenovaných podstatným menom: *strom — stromy*. Platí to aj v tých prípadoch, kde jednosť a mnohosť sa viažu v nediferencovanú jednotu (hromadné, látkové a abstraktné podstatné mená), alebo kde je kategória čísla z významových alebo formálnych príčin obmedzená (vlastné podstatné mená, pomnožné podstatné mená). Na formálne vyjadrenie rozdielov v čísle slúži dvojaká podoba pádových prípon: *chlap — chlapi, chlapa — chlapov, chlapovi — chlapom* atď.

Pád podstatných mien

Samostatné chápanie javu pomenovaného substantívom odhliada od vzťahov jestvujúcich medzi javmi reality. Tomu zodpovedá pri podstatnom mene kategória nominatívu (v osobitných prípadoch partitívny a záporový genitív a distributívny lokál), ktorá je v plnom súhlase s podstatou substantív. S takýmto odhliadaním od vzťahov však nemožno pri poznaní vystačiť, lebo úplné vydelenie javu zodpovedá plne len jednej fáze poznania — analýze. Poznanie však zahŕňa aj syntézu, t. j. postihnutie vzťahov medzi javmi. Na vyjadrenie toho, že pomenovaný jav vstupuje do špecifických vzťahov k iným javom, má podstatné meno ďalšie kategórie: akuzatív, genitív, datív, lokál, inštrumentál (nepriame pády), ktoré spolu s nominatívom (priamy pád) tvoria kategóriu pádu v celku.

Vyjadrenie vzťahu pádom (a to nepriamymi pádmi) však neznamená porušenie slovnodruhovej povahy substantív. Kým pre adjektíva, adverbiá a slovesá je vyslovenie ich závislosti od iných slov podstatnou črtou ich slovnodruhového významu, majú podstatné mená voľnosť v tom, či vyjadriť alebo nevyjadriť svoj vzťah k iným slovám. V prípade, že sa takýto vzťah vysloví, chápe sa pomenovaný jav ďalej ako samostatný, vzťah tu pristupuje k samostatne ponímanej veci. To znamená, že slovnodruhová povaha substantív je nezávislá od vyslovenia alebo nevyslovenia vzťahu. V tom je rozdiel medzi pádom substantív a pádom prídavných mien. Pri nich pád s rodom a číslom signalizuje nesamostatnosť pomenovaného príznaku.

Všeobecne vyjadruje pád podstatných mien prítomnosť alebo neprítomnosť vzťahu medzi pomenovaným javom a inými javmi a okrem toho aj druh tohto vzťahu. Je to súčasne i vzťah medzi príslušnými pomenovaniami.

Vzťah, ktorý sa vyjadruje pádom podstatných mien, má svoju osobitnú povahu. Možno ho vymedziť ako polohu (postavenie) pomenovaného predmetu vzhľadom na iné javy, ktoré na tento predmet prechádzajú alebo sa ho v akom-

koľvek zmysle dotýkajú: nakladať *vrecia*, privrávať sa *dieťaťu*, utrieť sa *osuškou*, ulice *mesta*. Pád naznačuje, nakoľko a ako je vec vystavená účasti (zásahu) deja alebo iného javu, ktorý na vec prechádza.

Zo vzťahu k ostatným javom, ktorý sa pádom vyjadruje, nadobúda vec pomenovaná substantívom špeciálne funkcie: funkciu nositeľa deja (prišiel *lekár*, *stromy* odkvitli; táto funkcia sa diferencuje niekde na funkciu agensa a paciensa: kosci zožali *ďatelinu* — *ďatelina* je zožatá); funkciu objektu alebo okolnosti (priniesli *poštu* — podal to *na poštu*) a funkciu príznaku (bol *účtovníkom*, je dobrej *vôle*, palier *Benčík*, cesta *lesom*). Z toho potom vyplýva príslušná platnosť substantíva vo vete.

Kategória pádu má svoje formálne vyjadrenie v pádových príponách, ktoré sú druhotne aj ukazovateľmi rodu a čísla. V istých prípadoch pristupuje k pádu ďalší prostriedok s podobným významom a funkciou, a to predložky. V tejto súvislosti hovoríme o predložkových pádoch. Lokál je v slovenčine len predložkový pád.

Predložky vyslovujú v spojení s nepriamymi pádmi niektoré špeciálnejšie parciálne významy pádov: rozličné významy okolnosti a objektu. Predložky sú nadstavbovým javom nad kategóriou pádu. Obidve tieto kategórie spolupôsobia pri vyjadrení vzťahov podstatného mena k ostatným slovám vo vetnej konštrukcii. V tomto zmysle patria predložky, i keď sú samostatným slovným druhom, do gramatickej charakteristiky podstatných mien.

Podobný zmysel ako menné kategórie substantív majú aj kategórie substantívnych zámen, substantívnych čísloviek a slovesných podstatných mien.

Gramatické tvary opytovacích zámen *kto*, *čo* sú všeobecným významovým ekvivalentom jednotlivých pádov podstatných mien. Ukazovacie zámená *ten*, *tá*, *to* sú zasa všeobecným ukazovateľom rodu podstatných mien podľa ich zhody: *ten výstroj*, *tá výzbroj*.

Vo vzťahu k určitým tvarom slovies konštituuje sa pri podstatných menách aj význam osoby (so zreteľom na dialóg). Tretia osoba slovies sa totiž viaže spravidla na podstatné mená. Tento význam tretej osoby je však pri podstatných menách len implicitný, nemá svoje formálne vyjadrenie. V oslovovacom nominatíve pomenúva podstatné meno druhú osobu (prijímateľa). Zriedka sa môže podstatné meno vyskytnúť i ako pomenovanie prvej osoby:

Chlapci pôjdeme doprodu, dievčatá pomaly za nimi. (TLAČ)

Podstatné meno sa komplementárne dopĺňa so zámenami prvej a druhej osoby: *ja, ty a Karol*. Aj v tomto vzťahu značí implicitne tretiu osobu. Pre nedostatok formálneho ukazovateľa však nemožno hovoriť pri podstatných menách o kategórii osoby. Tento význam majú však podstatné mená ako pomenovania vôbec. Pomenúvajú osoby i neosoby, ktoré sa nezúčastňujú aktívne na dialógu.

Väzba podstatných mien

Pre povahu slovnodruhového významu nie sú podstatné mená tranzitné slová. Do istej miery však prejavujú tranzitnú povahu pri väzbe s adnominálnym genitívom, menej pri väzbe s ostatnými pádmi. Tranzitné sú ďalej aj tie podstatné mená, ktoré sa viažu s neurčitkom alebo s vedľajšou vetou.

Pokiaľ sa pri podstatnom mene ukazuje potreba vyjadriť, že pomenovaná vec patrí k inej veci, žiada príslušné podstatné meno doplnenie genitívom iného podstatného mena. V tomto zmysle možno hovoriť o genitívnej väzbe podstatných mien. Táto väzba je motivovaná vzťahom príslušnosti v širokom zmysle: koryto *rieky*, dno *priehrady*, úpätie *vrchu*, plot *záhrady*. Je to vcelku väzba len fakultatívna a iba kvantitatívne a abstraktné podstatné mená uplatňujú ju záväznejšie: kopa *sena*, hromada *smetí*, príchod *hostí*, otvorenie *schôdzky*.

Osobitnú skupinu tvoria deverbatíva a deadjektíva, ktoré môžu ako svoj nezhodný prívlastok viazať aj podstatné mená v iných pádoch. Táto väzba je motivovaná predmetovým alebo okolnostným významovým vzťahom medzi obidvoma podstatnými menami: pomoc *obyvateľstvu*, mrhanie *silami*, pohľad *na mesto*, úvaha *o mládeži*, zaobchádzanie *s ľuďmi;* práca *strojmi*, návrat z *dovolenky*, prístup *k sídlisku*, pobyt *na* čerstvom *vzduchu;* substantívna väzba pritom nemusí vždy zodpovedať synonymnej slovesnej väzbe: prierez *tvorbou*, záľuba *v strojoch*. V takomto zmysle môžu podstatné mená viazať aj príslovky: cesta *domov*, výstup *hore*, pohľad *zboka*.

Niektoré podstatné mená so všeobecným významom nadobudli v takýchto väzbách — predovšetkým s genitívom — platnosť predložkových výrazov: následkom *(ochladenia)*, začiatkom *(týždňa)*, koncom *(roku)*, vo veci *(vašej dcéry)*, z hľadiska *(čitateľa)*, v prospech *(štátu)*, na úkor *(zamestnania)*, v ústrety *(budúcnosti)*, v mene *(zákona)*, na rozdiel *(od minulého roku)*, v porovnaní *(s inými podnikmi)*, s ohľadom *(na počasie)*, so zreteľom *(na budúcnosť)* a i.

Inú skupinu tvoria podstatné mená, ktoré sa viažu s pomenovacím nominatívom: meno *Ondrej*, názov *Jánošík*, pomenovanie *Chramec*, titul *Zaslúžilý umelec*, priezvisko *Krajčírik*, oslovenie *súdruh*. Ide tu o slová s významom „meno", ktoré si žiadajú doplnenie príslušným menom v základnom tvare. Analogicky sem pribudli väzby, kde sa k uvádzaciemu slovu dopĺňa príslušné citátové slovo v nominatíve: nápis *Jedáleň*, slovo *strom*, termín *spínač*, pojem *kybernetika*. Miesto nominatívu môže tu byť hocijaké iné, aj neohybné slovo, prípadne aj časť slova, nejaká značka ap.: slovo *píšem*, príslovka *doma*, spojka *a*, prípona *-ár*, hláska *b*, znamienko +. Rozšírením väzby pribudli sem prípady pomenovacieho nominatívu aj pri podstatných menách, ktoré nemajú význam „meno": okres *Levoča*, mesto *Trenčín*, spolok *Detvan*, román *Červené víno*, opera *Krútňava* ap.

O väzbe možno hovoriť aj v ďalšej skupine podstatných mien, zväčša deverbatív, ktoré vyjadrujú reč, myslenie, chcenie, hodnotenie alebo modálnosť. Tieto podstatné mená viažu neurčitok slovesa alebo vedľajšiu obsahovú vetu so spojkami *že*, *aby*, *či*. Sú to podstatné mená:

odpoveď, otázka, výklad, vysvetlenie, zpráva, zvesť, oznámenie, zmluva, dohoda, vyhláška, obežník, sľub, názor, náhľad, námietka, myšlienka, domnienka, mienka, predstava, poznatok, predpoklad, pochybnosť, tušenie, dojem, pocit, predtucha, vízia, ilúzia;

prosba, žiadosť, rozkaz, zákaz, nariadenie, ustanovenie, výzva, predpis, smernica, zákon, úprava, rozhodnutie, snaha, zámer, úmysel, vôľa, predsavzatie, úloha, povinnosť, záväzok;

možnosť, pravdepodobnosť, nevyhnutnosť, potreba; škoda, hanba, hriech, pravda, čestné slovo, fakt, lož a i.

Skloňovanie podstatných mien

Mužský rod

Životné podstatné mená

Životné podstatné mená mužského rodu sú všeobecné i vlastné mená osôb a zvierat mužského rodu. Mená osôb sa skloňujú podľa vzoru *chlap* a podľa vzoru *hrdina;* pri zvieracích menách je tu isté obmedzenie.

Vzor chlap

	sg.	pl.
N.	*chlap-Ø, ded-o*	*chlap-i, ded-ovia, brat-ia*
G.	*chlap-a*	*chlap-ov*
D.	*chlap-ovi*	*chlap-om*
A.	*chlap-a*	*chlap-ov*
L.	*(o) chlap-ovi*	*(o) chlap-och*
I.	*chlap-om*	*chlap-mi, otc-ami*

Podľa vzoru *chlap* sa skloňujú mužské osobné podstatné mená 1. zakončené v N. sg. na hocakú spoluhlásku; napr.: *dráb, snob, Srb, otec, herec, Hudec, zvárač, poslucháč, Sládkovič, sused, Švéd, filozof, typograf, Jozef, Babeuf, pedagóg, chirurg, Strindberg, súdruh, černoch, Henrich, Čech, šuhaj, Gabaj, tajomník, žiak, Slovák, Bernolák, generál, Karol, učiteľ, priateľ, Kráľ, agronóm, Flám, občan, syn, Ján, Kukučín, Bratislavčan, Európan, väzeň, Červeň, filantrop, Filip, rybár, mäsiar, Peter, Štúr, Búr, génius, Alsas, žgrloš, Matúš, Lotyš,*

brat, pilot, Buriat, hosť, zať, detektív, Hviezdoslav, pontifex, Félix, víťaz, Francúz, muž, veľmož; 2. zakončené v N. sg. na samohlásku *o*, a to všeobecné podstatné mená; napr.: *otecko, strýko, ujko, bojko, smejko, hidalgo, impresário, centúrio;* z vlastných mien rodné mená; napr.: *Jano, Vlado, Fero, Mišo;* ďalej priezviská, ak sa nepociťujú ako domáce, najmä inoslovanské priezviská na *-ko, -enko;* napr.: *Ševčenko, Korolenko, Potapenko, Makarenko, Hugo, Marco Polo, Picasso, Carduccio, Michelangelo;* ako aj mená rozprávkových bytostí; napr.: *Miesiželezo, Lomidrevo.*

Ku vzoru *chlap* patria životné podstatné mená odvodené živými príponami *-teľ, -č, -ár/-iar, -an/-čan, -ák/-iak, -ec/-ovec, -ík/-ník,* ale aj inými príponami, napr.: *-áň, -oš, -áš, -oň,* deminutívnymi príponami *-ík, -ek/-ček, -íček, -ko* atď. K substantívam tohto vzoru neustále pribúdajú nielen domáce, ale aj početné cudzie slová (prevzaté z cudzích jazykov). Podstatné mená vzoru *chlap* predstavujú základnú skupinu životných podstatných mien mužského rodu.

Podľa vzoru *chlap* sa skloňujú v sg. aj zvieracie podstatné mená mužského rodu zakončené na spoluhlásku; napr.: *holub, sob, krab, zajac, mravec, dravec, had, medveď, buldog, pstruh, hroch, papagáj, vlk, diviak, orol, sokol, krokodíl, hýľ, havran, baran, slon, jeleň, cap, kocúr, zubor, pes, hraboš, bažant, mamut, krt, chrúst, lev, brav, mrož, jež.* V množnom čísle sa však všeobecné zvieracie podstatné mená mužského rodu skloňujú podľa vzoru *dub* alebo *stroj*.

Slová *vták, vlk* a *pes* sa skloňujú v pl. podľa vzoru *chlap* alebo podľa vzoru *dub:* N. *vtáci/vtáky, vlci/vlky, psi/psy,* A. *vtákov/vtáky, vlkov/vlky, psov/psy.* Tvary podľa životných podstatných mien sú bežnejšie.

Zvieracie podstatné mená zakončené na *-o* sa skloňujú podľa vzoru *chlap;* napr.: *maco — macovia, jako — jakovia, pejo — pejovia.*

Pri zosobnení majú zvieracie mená v pl. prípony podľa vzoru *chlap;* napr. *smelí orli, junácki sokoli, dobrí vtáčkovia, moji holúbkovia, medvedi nemotorní, osli, somári* a pod. Pri citovom vzťahu k zvieratám býva tiež životné skloňovanie zvieracích mien aj v pl.; napr.: *vtáčkovia, zajačkovia* (popri *vtáčky, zajačky*). Slová *kôň* a *vôl* aj pri zosobnení (v nadávkach) majú len tvary neživotných podstatných mien; napr.: *Vy kone (voly) sprosté!*

Pri porovnávaní sa zachováva podoba mena podľa neživotných; napr.: *nemotorní ako medvede, utekajú ako potkany.*

Vlastné mená zvierat sa v množnom čísle zvyčajne skloňujú podľa vzoru *chlap;* napr. *Zahraj — Zahrajovia, Dunčo — Dunčovia, Lord — Lordi, Orech — Orechovia.*

V niektorých nárečiach majú všetky zvieracie podstatné mená mužského rodu životné skloňovanie v jednotnom aj v množnom čísle. Odtiaľ prenikajú životné tvary v pl. aj do spisovných jazykových prejavov niektorých používateľov jazyka (najmä v hovorovom jazyku), napr.: *videl dvoch medveďov, zastrelili viacerých jeleňov* a pod.

Podľa vzoru *chlap* sa skloňujú aj cudzie, najmä grécke a latinské osobné mená zakončené na *-as, -es, -os, -us;* napr.: *génius, generalissimus, Sextus, Herodotos, Archimedes, Anaxagoras, Gabryas, brontosaurus, kentaurus, anofeles.* V týchto menách sa v G. sg. a v ostatných pádoch odsúva koncové *-as, -es, -os, -us;* napr.: *génius — génia, kentaurus — kentaura, hydrocefalus — hydrocefala, brontosaurus — brontosaura, nuncius — nuncia, generalissimus — generalissima, Efialtes — Efialta, anofeles — anofela, Sextus — Sexta, Ovídius — Ovídia, Anaxagoras — Anaxagora, Eneas — Enea, Sokrates — Sokrata, Achilles — Achilla, Sizyfos — Sizyfa, Helios — Helia.*

Koncové *-us* sa zachováva v zdomácnených slovách, v osobných menách a priezviskách; napr.: *fiškus — fiškusa, Július — Júliusa, Lichardus — Lichardusa, Paulus — Paulusa, Klimus — Klimusa, Rúfus — Rúfusa.* Rovnako sa zachováva koncové *-as, -es, -is, -os, -us* aj v novogréckych, pseudogréckych, pseudolatinských, tureckých, španielskych, litovských, lotyšských, flámskych a iných podobných menách; napr.: *Plastiras — Plastirasa, Grivas — Grivasa, Boas — Boasa, Zachariades — Zachariadesa, Menderes — Menderesa, Funtes — Funtesa, Belojannis — Belojannisa, Karamanlis — Karamanlisa, Lacis — Lacisa, Papagos — Papagosa, Glezos — Glezosa, Snečkus — Snečkusa, Jannis (Ritsos) — Jannisa (Ritsosa).*

Pri niektorých slovách latinského a gréckeho pôvodu je kolísanie medzi vynechávaním alebo ponechávaním koncového *-es, -us;* napr.: *adlátus — adláta/adlátusa, cerberus — cerbera/cerberusa, Bakchus — Bakcha/Bakchusa, famulus — famulusa/famula, Hádes — Hádesa/Háda, Herkules — Herkulesa/Herkula, Herakles — Heraklesa/Herakla.* V odbornom štýle sa používajú tvary *Herakla, Bakcha* a pod., v neodbornom vyjadrovaní sa ponecháva koncové *-es, -us: adlátusa, famulusa* a pod.

Slovo *héros* sa skloňuje takto: G., A. sg. *hérosa/héroa*, D., L. *hérosovi/héroovi*, I. *hérosom/héroom*, N. pl. *hérosi/héroovia*, G., A. *hérosov/héroov*, D. *hérosom/héroom*, L. (*o*) *hérosoch/hérooch*, I. *hérosmi/héroami.*

Pri niektorých cudzích slovách latinského a gréckeho pôvodu je zmena kmeňa; napr.: *Nero — Neróna, Scipio — Scipióna, Cicero — Ciceróna, haruspex — haruspika, pontifex — pontifika, Laokoón — Laokoonta, Anakreón — Anakreonta, Xenofón — Xenofonta, Noe — Noema, Aias — Aianta, Paris — Parida.*

V podstatných menách s príponou *-ec* a deminutívach s príponami *-ček, -íček* a *-ok* sa pri skloňovaní vynechávajú samohlásky *e, o* (pri niektorých sa odvodenosť nepociťuje, ale existuje striedanie); napr.: *otec — otca, chlapec — chlapca, dravec — dravca, mravec — mravca, junec — junca, športovec — športovca, zmocnenec — zmocnenca, vyhnanec — vyhnanca, Japonec — Japonca, Portugalec — Portugalca, Slovinec — Slovinca, psíček — psíčka, baránok — baránka, holúbok — holúbka, bezzemok — bezzemka.* Ďalej sa vynecháva samo-

hláska *e* alebo *o* v domácich slovách zakončených na *-or*, ktorými sa označuje príbuzenský pomer, a v niektorých iných slovách na *-or*, *-eľ*, *-eň*; napr.: *kmotor — kmotra, švagor — švagra, svokor — svokra, kapor — kapra, lotor — lotra, obor — obra, Uhor — Uhra, zubor — zubra, bobor — bobra, pochábeľ — pochábľa, ďateľ — ďateľa/ďatľa, väzeň — väzňa, učeň — učňa.* Ďalej aj v slovách ako *Pavol/Pavel — Pavla, posol — posla, diabol — diabla, orol — orla, blázon — blázna, pes — psa, svedok — svedka, potomok — potomka, Turek — Turka, František — Františka, ťanúšek — ťanúška.*

Samohláska *e* sa vynecháva aj v niektorých cudzích slovách zakončených na *-er*; napr.: *center — centra, hypochonder — hypochondra, Kafer — Kafra, neger — negra, tiger — tigra.* Pri slove *gangster* sú dvojtvary: *gangstra/gangstera.* Pri iných cudzích slovách na *-er* sa *e* nevynecháva; napr.: *tréner — trénera, junker — junkera, ťušer — ťušera, kvaker — kvakera.*

Pri slovách *žnec* a *švec* je striedanie *e*/∅ v kmeni slov: G. sg. *ženca, ševca*, D. sg. *žencovi, ševcovi* atď.

Pomerne zložité sú pomery pri vynechávaní samohlások *e* a *o* pri priezviskách.

V priezviskách, ktoré sa končia na *-ec, -ek* a *-ok*, samohlásky *e* a *o* vypadávajú podobne ako pri všeobecných podstatných menách, najmä ak je tu živá súvislosť so základom všeobecného podstatného mena alebo iného vlastného mena (priezviska, obyvateľského mena, zemepisného vlastného mena); napr.: *Adamec — Adamca, Gašparec — Gašparca, Michalec — Michalca, Betinec — Betinca, Ďurovec — Ďurovca, Martinec — Martinca, Urbanec — Urbanca, Hrabovec — Hrabovca, Štefanec — Štefanca, Čičmanec — Čičmanca, Lietavec — Lietavca, Baganec — Baganca, Krahulec — Krahulca, Krpelec — Krpelca, Kotrbanec — Kotrbanca, Oktavec — Oktavca, Pukanec — Pukanca, Malovec — Malovca, Chovanec — Chovanca, Drevenec — Drevenca, Buchanec — Buchanca, Baranec — Baranca, Strelec — Strelca, Vrabec — Vrabca, Hronec — Hronca, Klinec — Klinca, Kopec — Kopca, Kupec — Kupca, Slepec — Slepca, Škorec — Škorca, Nemec — Nemca, Rajec — Rajca, Hudec — Hudca, Korec — Korca, Honec — Honca, Kavec — Kavca, Chramec — Chramca, Škulec — Škulca, Chromec — Chromca;*

Vlček — Vlčka, Zúbek — Zúbka, Ďuríček — Ďuríčka, Pavlíček — Pavlíčka, Kubíček — Kubíčka, Kráľček — Kráľčka, Dubníček — Dubníčka, Bochníček — Bochníčka, Nováček — Nováčka, Tomášek — Tomáška, Jonášek — Jonáška, Ondrášek — Ondráška, Matúšek — Matúška, Mikulášek — Mikuláška, Melíšek — Melíška, Adámek — Adámka, Cigánek — Cigánka, Galvánek — Galvánka, Komárek — Komárka, Kompánek — Kompánka, Hajtmánek — Hajtmánka, Papánek — Papánka, Suchánek — Suchánka, Zemánek — Zemánka, Štefánek — Štefánka, Tománek — Tománka, Baránek — Baránka, Petrášek — Petráška, Hambálek — Hambálka, Kožušek — Kožuška, Pastorek — Pastorka, Javorek — Javorka, Zajačik — Zajačka, Strýček — Strýčka;

Svitok — Svitka, Dudok — Dudka, Šmálok — Šmálka, Pastorok — Pastorka.

V jednoslabičných menách sa nikdy nevynechávajú samohlásky *e, o;* napr.: *Švec — Šveca* (ale všeobecné podstatné meno sa skloňuje *ševca, ševcovi* atď.; p. str. 76), *Grec — Greca, Kmec — Kmeca, Grek — Greka, Blok — Bloka.*

Samohláska *e* však obyčajne nevypadá, ak sa živo nepociťuje súvislosť priezviska s nejakým všeobecným podstatným menom; napr.: *Kerec — Kereca, Perec — Pereca, Regec — Regeca, Hudek — Hudeka, Furdek — Furdeka, Rendek — Rendeka, Kondek — Kondeka, Šulek — Šuleka, Málek — Máleka, Melek — Meleka, Kolek — Koleka, Mikek — Mikeka, Fusek — Fuseka, Kusek — Kuseka, Sudek — Sudeka, Trunek — Truneka, Židek — Žideka, Bezek — Bezeka.* Takto to býva najmä pri priezviskách písaných cudzím pravopisom; napr.: *Kubitschek — Kubitscheka, Jellinek — Jellineka* (ale *Kubíček — Kubíčka, Jelínek — Jelínka*).

Vždy sa zachováva *e:*

v priezviskách na *-ček* s predchádzajúcou spoluhláskou; napr.: *Stanček — Stančeka, Kalmanček — Kalmančeka, Ďurček — Ďurčeka, Janček — Jančeka, Holček — Holčeka, Tomček — Tomčeka, Turček — Turčeka, Marček — Marčeka, Baranček — Barančeka, Chovanček — Chovančeka, Cvinček — Cvinčeka, Martinček — Martinčeka, Matejček — Matejčeka, Ondrejček — Ondrejčeka, Surovček — Surovčeka, Uharček — Uharčeka, Urbanček — Urbančeka, Benček — Benčeka, Čepček — Čepčeka, Ferček — Ferčeka, Holček — Holčeka, Jurček — Jurčeka, Mravček — Mravčeka, Nemček — Nemčeka, Ševček — Ševčeka, Števček — Števčeka, Tomček — Tomčeka, Vanček — Vančeka, Vojček — Vojčeka, Vrabček — Vrabčeka, Repček — Repčeka, Palček — Palčeka, Rajček — Rajčeka;*

v priezviskách na *-štek;* napr.: *Košteк — Košteka, Okleštek — Oklešteka, Peniaštek — Peniašteka, Valáštek — Valášteka, Meštek — Mešteka, Pištek — Pišteka.*

Samohláska *o* sa zachováva v priezviskách na *-čok* a predchádzajúcou spoluhláskou; napr.: *Končok — Končoka, Bravčok — Bravčoka, Marčok — Marčoka, Kopčok — Kopčoka, Urbančok — Urbančoka, Repčok — Repčoka.*

Samohláska *o* však vypadáva v priezvisku *Pietor:* G. sg. *Pietra.*

V cudzích priezviskách na *-er, -el* samohláska *e* sa v slovenčine zvyčajne zachováva; napr.: *Herder — Herdera, Bürger — Bürgera, Zechenter — Zechentera, Fischer — Fischera, Stieber — Stiebera, Cromwell — Cromwella, Nobel — Nobela, Pardel — Pardela, Eifel — Eifela, Sorel — Sorela.* Samohláska *e* sa môže vynechať len v dávnejšie zdomácnených alebo takto zaužívaných nemeckých priezviskách, a preto sú tu dublety: *Schneider — Schneidra/Schneidera, Wolker — Wolkra/Wolkera, Rieger — Riegra/Riegera, Nágel — Nágla/Nágela, Kúgel — Kúgla/Kúgela, Mendel — Mendla/Mendela, Czambel — Czambla/Czambela, Haeckel — Haeckla/Haeckela, Hegel — Hegla/Hegela.* Ale v rodných

menách na *-er* sa samohláska *e* vynecháva: *Peter — Petra, Alexander — Alexandra, Demeter — Demetra.*

V jednotlivých prípadoch môže dochádzať ku kolísaniu medzi vynechávaním alebo ponechávaním samohlások *e, o.* Býva to pri menách, pri ktorých kolíše vedomie o súvislosti s nejakým všeobecným podstatným menom alebo iným vlastným menom; napr.: *Jelenek — Jelenka/Jeleneka, Baranek — Baranka/Baraneka.* Takto sa v niektorých prípadoch utvára osobný úzus pri skloňovaní priezviska; napr.: *Gerec — Gerca* (chápanie slova *Gerec* ako derivátu rodného mena *Gero*) alebo *Gereca* (ak sa nepociťuje takáto súvislosť), *Ďurec — Ďurca/Ďureca, Ferec — Ferca/Fereca, Janec — Janca/Janeca, Hudec — Hudca/Hudeca. Bobok — Bobka/Boboka.*

V niektorých slovách na *-čik* s predchádzajúcou samohláskou sa môže vynechávať aj samohláska *-i-;* napr.: *chrobáčik — chrobáčika/chrobáčka, chudáčik — chudáčika/chudáčka, jedináčik — jedináčika/jedináčka, máčik — máčika/máčka, miláčik — miláčika/miláčka, nováčik — nováčika/nováčka, panáčik — panáčika/panáčka, sváčik — sváčika/sváčka, synáčik — synáčika/synáčku, vtáčik — vtáčika/vtáčka, kozáčik — kozáčika/kozáčka, zajačik — zajačika/zajačka* (ale len *kováčik — kováčika*). Tvary s nepozmeneným kmeňom *vtáčika, panáčika, synáčika* a pod. sú obvyklejšie, tvary bez *i* sú zriedkavejšie.

V srbochorvátskych priezviskách na *-ac* sa vynecháva samohláska *-a-* (v srbochorvátčine prípona *-ac* zodpovedá našej prípone *-ec*), ak sa živo uvedomuje súvislosť s paralelnými slovenskými priezviskami na *-ec*; napr.: *Berac — Berca* (slov. *Berec — Berca*), *Vrchovac — Vrchovca (Vrchovec — Vrchovca).*

Slovo *fako* má v G. a A. sg. aj príponu *-u* podľa vzoru *hrdina: faku.* Rovnako aj niektoré domáce priezviská na *-o* sa v G. a A. sg. skloňujú podľa vzoru *chlap* alebo podľa vzoru *hrdina;* napr.: *Krasko — Kraska/Krasku, Krno — Krna/Krnu, Stano — Stana/Stanu, Šebo — Šeba/Šebu, Fraňo — Fraňa/Fraňu, Miko — Mika/Miku, Marko — Marka/Marku, Turzo — Turza/Turzu, Chalmo — Chalma/Chalmu.*

V D. a L. sg. popri zvyčajnej prípone *-ovi* majú niektoré substantíva aj príponu *-u.* Sú to slová *človek, pán, čert, diabol, vlk, pes, boh, otec, syn, duch, Kristus.*

Pri substantíve *človek* sa používa v D. a L. sg. prípona *-ovi* alebo *-u:* vynikajúcemu *človekovi — človeku, o* vynikajúcom *človekovi — človeku.* Vo význame „každý, niekto, ktokoľvek, pri zápore nikto" je prípona *-u:*

Človeku by sa to ani nechcelo veriť. (MINÁČ) — Divno, až **človeku** rozum nad tým zastane. (ZÁTURECKÝ)

Tvar *človeku* býva vždy aj vtedy, keď stojí za iným tvarom substantíva *človek* (bezprostredne alebo po predložke):

Veľmi pekný je ten pomer *človeka* k **človeku.** (JESENSKÁ) — Zdá sa mi, že v skutočnosti už teraz stojí *človek* **proti človeku.** (FIGULI) — Aby nebol *človek* **človeku** vlkom. (TLAČ)

Slovo *pán* má príponu *-u*, keď je prívlastkom: *pánu doktorovi, pánu Štefanovi Levickému.* Keď stojí samostatne, má príponu *-ovi:*

A po obede osmelil sa zaklopať na dvere jednému chorému **pánovi** v osobitnej izbe. (TAJOVSKÝ) — „Boh daj zdravia osvietenému **pánovi!**" zdravkal Damián v duchu pri druhom pohári. (HORÁK)

Podobne aj cudzie slová *don* a *šor* majú v D. L. sg. príponu *-u*, keď sú prívlastkami.

Udelil som **donu** Bartolomé Las Casasovi titul generálneho ochrancu Indiánov. (ZÚBEK) — **Donu** Josému už slabol zrak. (OLERÍNY PREKL.) — A Ulenspiegel dobre namierenou guľkou na kusy rozdrúzgal **donu** Ruffelovi Henriesovi, vojvodovmu synovi, jazyk i čeľusť. (PREKL.) — Vystrel vychudnutú ruku a podal ju **šoru** Ilijovi. (KUKUČÍN)

Pri substantívach *čert, diabol, vlk, pes* je bežná pádová prípona *-ovi*. Prípona *-u* sa používa v príslovia ch a porekadlách a v ustálených spojeniach:

Hlad — čertu brat. — Urob čertu dobre, peklom sa ti odslúži. — Slúž, človeče, **diablu,** peklom sa ti odslúži. — Baran **vlku** kalí vodu. — My o **vlku** a vlk za humny. — Pes **psu** brat.

Pri substantíve *boh* je obyčajne prípona *-u*. Tvar *bohovi* popri *bohu* je pri pomenovaní *boha* v polyteistických náboženstvách. Podobne aj vo výraze *ani bohovi*, ako aj v pejoratívnom označení osôb s neobmedzenou mocou v svojom postavení.

Každého zajatého Španiela sme obetovali **bohovi** vojny. (ZÚBEK) — Preto sme aj my, Quetzalcohuatlovi kňazi, bojovali proti zvyku obetovať vojnových zajatcov **bohovi** Huitzilopochtlimu. (ZÚBEK) — Osudy zrna pochovaného a vzkrieseného k novému životu neobyčajne dobre symbolizuje egyptská legenda o dobrom **bohu** úrody Usírevovi. (PRÍRODA A SPOLOČNOSŤ) — Egyptskému **bohu** Thotovi pripisuje sa vynález písma a kalendára. (BRANKO PREKL.) — „Ani **bohovi** nepôjdem!" vykríkne. (TATARKA) — „Nejdem, ani **bohovi** . . ." (ZGURIŠKA) — Za chrbtom mu vykríkol z celého hrdla: „Nášmu zemskému **bohovi** sláva." (ZÁBORSKÝ)

Pri substantívach *otec, syn, duch, Kristus* sa bežne používa pádová prípona *-ovi;* tvary s príponou *-u* sú v cirkevnej reči, najmä v niektorých ustálených spojeniach, ktoré majú takýto pôvod. Takto sa v cirkevnej reči skloňuje aj slovo *pán*. V náboženských spisoch sa píšu tieto pomenovania s veľkým začiatočným písmenom: *Bohu Otcu, Synu i Duchu svätému, Otcu nebeskému, usnul v Pánu, v 2. stor. po Kristu* (starší spôsob udávania letopočtu), *brat v Kristu.* Tvar *otcu* je v D. sg. aj v ustálenom spojení *otcu-materi.*

Slová *kôň, koník, koníček, somár, žrebec* majú okrem bežného lokálu podľa vzoru *chlap (o koňovi, pri koňovi, popri koňovi)* výnimočne aj tvar podľa

neživotných podstatných mien v ustálenom spojení s predložkou *na: ísť, letieť na koni, vliecť sa na koni, na somári, na žrebci, na koníku, na koníčku.*

Tatár jaší **na** nízkom **koníku.** (TOMÁŠIK) — **Nosí sa na somári.** (SLOVENSKÉ POHLADY) — **Na žrebci** neskrotenom kolké stáročia. (NOVOMESKÝ)

Pri slovanských (ruských a bulharských) osobných menách na *-ov* je v D. a L. sg. prípona *-ovi*, ktorá sa pripája k nezmenenému základu; napr.: *Čičikov — Čičikovovi, Kozlov — Kozlovovi, Mečnikov — Mečnikovovi, Mladenov — Mladenovovi.*

V N. pl. je základná prípona *-i;* napr.: *chlap — chlapi, poslanec — poslanci, herec — herci, profesor — profesori, majster — majstri, zvárač — zvárači, Rus — Rusi, delegát — delegáti, frézár — frézári, víťaz — víťazi.* Pred príponou *-i* sa kmeňové spoluhlásky *k, ch* striedajú so spoluhláskami *c, s;* napr.: *úradník — úradníci, tajomník — tajomníci, logik — logici, sedliak — sedliaci, vojak — vojaci, Turek — Turci, Grék — Gréci, Uzbek — Uzbeci, Trák — Tráci, Tadžik — Tadžici; mních — mnísi, rarach — rarasi, hajdúch — hajdúsi, Čech — Česi, Valach — Valasi, valach — valasi, divoch — divosi, beloch — belosi, Lach — Lasi, Vlach — Vlasi.*

Popri základnej prípone *-i* sú v N. pl. aj prípony *-ovia* a *-ia.*

Príponu *-ovia* majú:.

všetky slová zakončené v N. sg. na zadopodnebné spoluhlásky *h* a *g:* napr.: *súdruh — súdruhovia, zbeh — zbehovia, boh — bohovia, neznaboh — neznabohovia, felah — felahovia, dramaturg — dramaturgovia, beg — begovia, mág — mágovia, androfág — androfágovia, antropofág — antropofágovia, demagóg — demagógovia, demiurg — demiurgovia, chirurg — chirurgovia, stratég — stratégovia, byzantológ — byzantológovia, balneológ — balneológovia, kvisling — kvislingovia, Jazyg — Jazygovia, Tuareg — Tuaregovia;*

všetky zdrobneniny na *-ček, -ek, -ik, -čik:* napr.: *ujček — ujčekovia, tatíček — tatíčkovia, synáčik — synáčkovia/synáčikovia, synček — synčekovia, sváčik — sváčkovia, strýčik — strýčikovia, samček — samčeky/samčekovia, nováčik — nováčikovia/nováčkovia, pánik — pánikovia, braček — bračekovia, bôžik — bôžikovia, človiečik — človiečikovia, chlapček — chlapčekovia, chudáčik — chudáčikovia, ľavoboček — ľavobočkovia, ňaníček — ňaníčkovia, miláčik — miláčkovia/miláčikovia;* aj *rarášok — raráškovia;*

slová s príponou *-ok* alebo so zakončením na *-ok;* napr.: *belohlávok — belohlávkovia, bezzemok — bezzemkovia, holobriadok — holobriadkovia, nepodarok — nepodarkovia, pohrobok — pohrobkovia, predok — predkovia, sládok — sládkovia, výrastok — výrastkovia, nedorastok — nedorastkovia, sok — sokovia, pastorok — pastorkovia, bazilišok — baziliškovia, ľudkovia* (len pl.);

niektoré slová, ktoré označujú príbuzenský pomer: *otec — otcovia, syn — synovia, ujec — ujcovia, svák — sváková, svokor — svokrovia, tesť — testovia,*

švagor — švagrovia, zať — zaťovia, kmotor — kmotrovia, ded — dedovia, kmeť — kmeťovia, pobratim — pobratimovia, otčim — otčimovia; podľa *syn — synovia* je aj *zlosyn — zlosynovia;*

nepočetné (najmä jednoslabičné) mená národov a kmeňov: *Bask — Baskovia, Frank — Frankovia, Ind — Indovia, Ink — Inkovia, Kurd — Kurdovia, Dák — Dákovia, Čudovia, Frízovia;* podobne aj *Aztékovia, Asýrovia, Etruskovia, Kazachovia, Kašubovia;*

cudzie slová na *-ch;* napr.: *eunuch — eunuchovia, moloch — molochovia, šach — šachovia;*

z domácich slov majú príponu *-ovia* aj slová *duch — duchovia, zloduch — zloduchovia, černoduch — černoduchovia, odľud — odľudovia, člen — členovia, zved — zvedovia, hňup (chňup) — hňupovia (chňupovia);*

v niektorých domácich zložených podstatných menách je tiež prípona *-ovia;* napr.: *hrdopysk — hrdopyskovia, hrdopych — hrdopychovia, perohryz — perohryzovia, rodomil — rodomilovia, rodoľub — rodoľubovia, samoľub — samoľubovia, vetroplach — vetroplachovia, vierozvest — vierozvestovia, zlatokop — zlatokopovia/zlatokopi;*

apelatíva na *-o;* napr.: *dedo — dedovia, ujo — ujovia, strýko — strýkovia, šuhajko — šuhajkovia, zemko — zemkovia, centúrio — centúriovia, impresário — impresáriovia, jako — jakovia, maco — macovia, pejo — pejovia, dingo — dingovia, pejko — pejkovia/pejky, sivko — sivkovia/sivky;*

cudzie apelatíva na *-us, -es,* ak sa *-us, -es* odtrháva; napr.: *nuncius — nunciovia, generalissimus — generalissimovia, génius — géniovia, efialtes — efialtovia, famulus — famulovia, cerberus — cerberovia* (aj *cerberusovia*);

rodné mená a priezviská: *Ján — Jánovia, Jozef — Jozefovia, František — Františkovia, Martin — Martinovia, Milan — Milanovia, Michal — Michalovia, Henrich — Henrichovia, Fridrich — Fridrichovia; Vančo — Vančovia, Kráľ — Kráľovia, Newton — Newtonovia, Pasteur — Pasteurovia, Anaxagoras — Anaxagorovia.* Tvary *Kráľovia, Hajdúchovia, Valachovia* majú význam „niekoľko príbuzných alebo nepríbuzných osôb s rovnakým menom". Na označenie príslušníkov jednej rodiny sa používajú tvary na *-ovci: Zajac — Zajacovci, Hajdúch — Hajdúchovci, Vančo — Vančovci, Mistrík — Mistríkovci;*

mnohé cudzie slová na *-f* a *-m* a iné slová, ktoré najčastejšie označujú pojmy z náboženskej oblasti (príslušníkov vierovyznaní, kňazov, mytologické bytosti) a tituly osôb. Často ide o jednoslabičné slová; napr.: *šéf — šéfovia, mím — mímovia, hind — hindovia, bonz — bonzovia, elf — elfovia, gnóm — gnómovia, džin — džinovia, princ — princovia, šejk — šejkovia, bej — bejovia, sir — sirovia, pair — pairovia, boss — bossovia, coach — coachovia, moslim — moslimovia, kalif — kalifovia, cherub — cherubovia, satyr — satyrovia, emir — emirovia, neguš — negušovia, nobil — nobilovia, nabob — nabobovia, nestor — nestorovia, nero — nerónovia, anonym — anonymovia, anatóm — anatómovia,*

pantomím — pantomímovia, pontifex — pontifikovia, haruspex — haruspikovia (so zmenou kmeňa), *belzebub — belzebubovia, patricij — patricijovia, imbecil — imbecilovia, lárovia* (obyč. v pl.).

Prípona *-ovia* je aj pri slove *cicerone — ciceronovia*. Pri slove *monsignore* je však tvar *monsignori*.

Pri početných slovách vzoru *chlap* sú v N. pl. dvojtvary.

Dvojtvary na *-i* a *-ovia* sú pri týchto slovách:

pri cudzích slovách na *-fil;* napr.: *anglofil — anglofili/anglofilovia, bibliofil — bibliofili/bibliofilovia, frankofil — frankofili/frankofilovia, helénofil — helénofili/helénofilovia, germanofil — germanofili/germanofilovia, rusofil — rusofili/rusofilovia, slavianofil — slavianofili/slavianofilovia;*

pri cudzích slovách na *-fób;* napr.: *anglofób — anglofóbi/anglofóbovia, čechofób — čechofóbi/čechofóbovia, germanofób — germanofóbi/germanofóbovia;*

pri cudzích slovách na *-graf;* napr.: *choreograf — choreografi/choreografovia, kaligraf — kaligrafi/kaligrafovia, lexikograf — lexikografi/lexikografovia, litograf — litografi/litografovia, paleograf — paleografi/paleografovia, etnograf — etnografi/etnografovia, stenograf — stenografi/stenografovia* (ale len: *xylograf — xylografi, typograf — typografi*); tvary na *-i* sú progresívne, tvary na *-ovia* sú zriedkavejšie;

pri cudzích slovách na *-nóm;* napr.: *agronóm — agronómi/agronómovia, astronóm — astronómi/astronómovia, gastronóm — gastronómi/gastronómovia, ekonóm — ekonómi/ekonómovia;* aj tu sú tvary s príponou *-i* progresívne;

pri niektorých cudzích slovách na *-ik* (z latinského *-icus*); napr.: *cynik — cynici/cynikovia, epik — epici/epikovia, klasik — klasici/klasikovia, stoik — stoici/stoikovia.*

Tvar *cynikovia* sa používa vo význame „stúpenci antického filozofického smeru", tvar *cynici* vo význame „bezcitní, bezohľadní ľudia, pohŕdajúci citmi a morálkou". Tvar *klasikovia* sa používa najmä v spojení *klasikovia marxizmu-leninizmu.*

Pri ostatných slovách cudzieho pôvodu na *-ik* je prípona *-i*, pred ktorou nastáva striedanie *k/c;* napr.: *chemik — chemici, fyzik — fyzici, technik — technici, historik — historici, lyrik — lyrici, dramatik — dramatici, satirik — satirici.*

Pri niektorých menách národov a kmeňov sú dvojtvary; napr.: *Brit — Briti/Britovia, Búr — Búri/Búrovia, Gal — Gali/Galovia, Ír — Íri/Írovia, Dór — Dóri/Dórovia, Italik — Italici/Italikovia, Ión — Ióni/Iónovia, Nór — Nóri/Nórovia.*

Okrem toho sú dvojtvary pri niektorých jednotlivých, najmä cudzích slovách, ktoré sa nedajú presnejšie určiť: *cár — cári/cárovia, lodivód — lodivodi/lodivodovia, odkundes — odkundesi/odkundesovia, starík — starici/staríkovia, muž — muži/mužovia, svat — svati/svatovia, apoštol — apoštoli/apoštolovia, augur — auguri/augurovia, bán — báni/bánovia, bogomil — bogomili/bogomi-*

lovia, buržuj — buržuji/buržujovia, don — doni/donovia, druid — druidi/druidovia, efeb — efébi/efébovia, famulus — famulusi/famulovia, héros — hérosi/héroovia, man — mani/manovia, posol — posli/poslovia.

Príponu *-ia* majú:

podstatné mená s príponou *-teľ:* napr.: *učiteľ — učitelia, prekladateľ — prekladatelia, zlepšovateľ — zlepšovatelia, nakladateľ — nakladatelia, posudzovateľ — posudzovatelia, ručiteľ — ručitelia, pomstiteľ — pomstitelia, hlásateľ — hlásatelia*; takto sa skloňujú i slová *priateľ — priatelia, nepriateľ — nepriatelia;*

desubstantívne a deadjektívne všeobecné podstatné mená s príponou *-an/-čan* a všetky vlastné mená s touto príponou; napr.: *občan — občania, dedinčan — dedinčania, meštan — meštania, zeman — zemania, ostrovan — ostrovania, krajan — krajania, dolňan — dolňania, horňan — horňania, Moravan — Moravania, Slovan — Slovania, Angličan — Angličania, Bratislavčan — Bratislavčania, Pražan — Pražania, Brňan — Brňania, Kladňan — Kladňania, Guinejčan — Guinejčania, Alžírčan — Alžírčania, Tunisan — Tunisania, Kréťan — Kréťania, Brazílčan — Brazílčania*;

zo slov na *-ič* slová *rodič — rodičia* a *dedič — dedičia*. Pri novších slovách s príponou *-ič* je však prípona *-i;* napr.: *kreslič — kresliči, dláždič — dláždiči, nosič — nosiči, volič — voliči;*

slová *brat — bratia, hosť — hostia, manžel — manželia, sused — susedia, žid — židia (Žid — Židia), kresťan — kresťania.*

Názvy osôb s príponou *-an*, ktoré sú odvodené od slovies, a iné slová so zakončením *-an* majú príponu *-i;* napr.: *trhan — trhani, šklban — šklbani, pijan — pijani, ožran — ožrani, furman — furmani, galgan — galgani, pivotman — pivotmani, gentleman* (vysl. džentlmen) *— gentlemani, Aleman — Alemani, brahman — brahmani, Markoman — Markomani.*

Slovo *pohan* má N. pl. *pohania* i *pohani*. Tvar *pohania* sa používa na označenie vyznavačov iných náboženstiev ako kresťanského, tvar *pohani* v prenesenom význame „lotri, naničhodníci".

Od slova *človek* sa tvary množného čísla netvoria; množné číslo k slovu *človek* je *ľudia*.

V staršom jazyku bola prípona *-ia* častejšia; napr.: *volič — voličia, hasič — hasičia, učeň — učnia.*

Slová *anjelik, anjeličeк, bôžik, čertík* sa v pl. skloňujú ako životné alebo neživotné podstatné mená: *anjelici/anjeliky, anjeličkovia/anjeličky, čertíci/čertíky, bôžikovia/bôžiky*. Tvary *anjelici, anjeličkovia* sa používajú vo význame „dobré deti", tvar *čertíci* vo význame „samopašné, živé, neposedné deti".

Slovo *hosť* má v G. a A. pl. príponu *-í*, zriedkavejšie príponu *-ov: hostí/hostov*. Slovo *ľudia* má v G. a A. pl. tvar *ľudí*.

V A. pl. sa používajú tvary *čerty, duchy* (staré zmeravené akuzatívy) vo výrazoch *ísť v čerty, veriť v duchy.*

Choď s pánom bohom v čerty. (ZÁTUREcKÝ)

V I. pl. sú tvary: 1. s pádovou príponou *-mi*, 2. s pádovou príponou *-ami.*

1. Pádová prípona *-mi* je:

pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na jednu spoluhlásku (okrem *m*); napr.: *prekladateľ — prekladateľmi, sadzač — sadzačmi, Lipták — Liptákmi, Slovák — Slovákmi, Bratislavčan — Bratislavčanmi, šéf — šéfmi, typograf — typografmi, nováčik — nováčikmi, synáčik — synáčikmi, chudáčik — chudáčikmi;*

pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na skupinu zvučnej a šumovej spoluhlásky; napr.: *asistent — asistentmi, reprezentant — reprezentantmi, pacient — pacientmi, financ — financmi, policajt — policajtmi, vagabund — vagabundmi, Ind — Indmi, Frank — Frankmi, dramaturg — dramaturgmi, chirurg — chirurgmi, elf — elfmi, bard — bardmi, lord — lordmi, Kurd — Kurdmi.* Niektoré slová majú aj príponu *-ami;* napr.: *tramp — trampmi/trampami, lump — lumpmi/lumpami, labanc — labancmi/labancami.*

2. Pádová prípona *-ami* je:

pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na spoluhlásku *-m;* napr.: *agronóm — agronómami, astronóm — astronómami, moslim — moslimami, gnóm — gnómami, Flám — Flámami, otčim — otčimami, bohém — bohémami, anonym — anonymami, generalissimus — generalissimami;*

pri podstatných menách s pohyblivými samohláskami *e, o, i;* napr.: *poslanec — poslancami, chodec — chodcami, kupec — kupcami, zajatec — zajatcami, učeň — učňami, blázon — bláznami, majster — majstrami, potomok — potomkami, bezzemok — bezzemkami, obor — obrami, lotor — lotrami, neger — negrami, gangster — gangstrami (gangstermi), Kafer — Kaframi, pochábeľ — pochábľami, švagor — švagrami, svokor — svokrami, diabol — diablami, svedok — svedkami, Turek — Turkami, úradníček — úradníčkami, synáčik — synáčkami (synáčikmi), nováčik — nováčkami (nováčikmi);*

pri podstatných menách na *-o;* napr.: *otecko — oteckami, strýko — strýkami, šašo — šašami, ujo — ujami, bojko — bojkami, smejko — smejkami, dedo — dedami, chruňo — chruňami, pikolo — pikolami, impresário — impresáriami, centúrio — centúriami, Jano — Janami, Fero — Ferami, Laco — Lacami, Holko — Holkami, Dunčo — Dunčami;*

pri cudzích podstatných menách na *-ius;* napr.: *génius — géniami, nuncius — nunciami;*

pri niektorých slovách, ktorých kmeň sa končí na skupinu dvoch šumových spoluhlások, napr.: *hosť — hosťami, test — testami, Kopt — Koptami.*

V staršom spisovnom jazyku sa používala v I. pl. aj pádová prípona *-i, -y;*

napr.: *Že mnohé vojny s Turci a inými národmi pokladnicu našu vyprázdnili, nakladáme, aby po niekoľko mesiacov na každý spôsob tritisíc zlatých zložené bolo.* (Kalinčiak) Pokiaľ sa takéto tvary vyskytujú v jazyku súčasnej umeleckej literatúry, využívajú sa s osobitným zámerom na archaizovanie alebo dialektizovanie jazykového prejavu; napr.: *Ten dav sa veky koril/pred krivdou, pred pány.* (Žáry) Takéto tvary sa zachovávajú aj v príslovíach a porekadlách; napr. *Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli medzi ženci.* (Záturecký)

Na oslovenie sa zvyčajne používa tvar N. sg. alebo pl., zriedkavejšie aj osobitný tvar — vokatív, ktorý sa končí na *-e* (so zmenami *k/č, h/ž* a *c/č* na konci kmeňa) alebo na *-u*. Tento tvar sa v dnešnom spisovnom jazyku zachováva len v obmedzenej miere v týchto okruhoch pomenovaní (ale len ak stoja samostatne alebo so zhodným prívlastkom):

pri slovách z rodinného okruhu; napr.: *synku, sváku, švagre, kmotre;* silne zastaraný je tvar *otče*, ktorý sa používa v náboženskej oblasti;

pri oslovení akejkoľvek dospelej osoby mužského pohlavia býva zriedkavý tvar *pane* a pri oslovení nedospelej osoby tvar *chlapče;*

najmä v spisovnom styku na oslovenie osôb, s ktorými sme v priateľskom pomere; napr.: *priateľu, milý priateľu, drahý priateľu* (bežnejšie *milý priateľ, drahý priateľ*);

v oslovení vynikajúcich umelcov sa používa výraz *majstre, drahý majstre; ctený, slovutný, vážený majstre;*

v cirkevnej reči, najmä v modlitbách a piesňach, v oslovení biblických bytostí a oslovení duchovných a iných osôb: *Bože, Pane, Synu, Duchu, Ježišu, Ježiško, Kriste, Spasiteľu, Vykupiteľu, Stvoriteľu, Premožiteľu, Kráľu, Hospodine, baránku, tešiteľu, hriešniku, synáčku, protivníku, kresťane, otče (Otče nebeský, ctihodný otče).*

Tvary vokatívu na *-e, -u* majú žartovné, intímne, familiárne alebo ľudové zafarbenie (napr.: *kmotre, švagre, synku, bratku),* slávnostné zafarbenie (napr.: *Pane!, Vážený pane!, Majstre!, Priateľu!*) alebo archaický, archaizujúci ráz (napr.: *Vykupiteľu, Hospodine, kresťane, milý priateľu, drahý priateľu).*

Príponu *-e* majú slová na *-or, -er, -us* a niektoré ďalšie: *švagor — švagre, kmotor — kmotre, majster — majstre, chlapec — chlapče, boh — bože, brat — brate, Kristus — Kriste, Hospodin — Hospodine, kresťan — kresťane, človek — človeče, chlap — chlape.* Pred príponou *-e* sa kmeňové *k, h, c* strieda so spoluhláskami *č, ž: človek — človeče, chlapec — chlapče. boh — bože.* Pri slove *pán* sa skracuje *á* na *a: pán — pane.*

Príponu *-u* majú slová na *-teľ*, slová na *-o* a niektoré ďalšie slová: *Vykupiteľ — Vykupiteľu, Stvoriteľ — Stvoriteľu, Premožiteľ — Premožiteľu, Tešiteľ — Tešiteľu, Spasiteľ — Spasiteľu, priateľ — priateľu, sváko — sváku, synko — synku, Ježiško — Ježišku, syn — synu, Duch — Duchu, Ježiš — Ježišu, Kráľ — Kráľu,*

hriešnik — hriešniku, synáčik — synáčku, baránok — baránku (Baránku boží).

Na oslovenie sa používajú ešte aj paradigmaticky osihotené tvary *synak, bratku* (nominatívy ani ostatné pády nejestvujú).

Inak sa v spisovnej slovenčine používa na oslovenie len nominatívny tvar, napr.: *súdruh!, kamarát!, Janko!* Najčastejšie sa používajú v oslovení isté spojenia slov; aj tu sú však len nominatívne tvary; napr.: *súdruh prezident, pán prezident, súdruh predseda, majster Benka, pán doktor, súdruh akademik.*

Nominatívny tvar sa používa aj popri vokatíve: *milý priateľ, milý priateľu, otec, otče, švagor môj, švagre.* No miesto vokatívu *človeče, chlape* sa nepoužíva nominatív.

Vzor **hrdina**

	sg.	pl.
N.	*hrdin-a*	*hrdin-ovia, poet-i*
G.	*hrdin-u*	*hrdin-ov*
D.	*hrdin-ovi*	*hrdin-om*
A.	*hrdin-u*	*hrdin-ov*
L.	*(o) hrdin-ovi*	*(o) hrdin-och*
I.	*hrdin-om*	*hrdin-ami, poet-mi*

Podľa vzoru *hrdina* sa skloňujú všeobecné a vlastné mužské osobné podstatné mená zakončené v N. sg. na *-a;* napr.: *darca, dozorca, dôchodca, obranca, ochranca, predchodca, sprievodca, vládca, záujemca, anarchista, gitarista, hobojista, socialista, glagolita, husita, konvertita, kozmopolita, metropolita, abderita, adamita, prednosta, meštianosta, starosta, bača, báťa, sluha, družba, šarha, tata, tlčhuba, aga, anachoréta, apologéta, buržoa, dalajláma, exarcha, kolega, poeta, zelota, Chalupka, Tatarka, Galanda, Mácha, Neruda, Knieža, Savonarola, Fulla, Gejza, Saša, Koľa, Míťa, Hamita, Semita.*

Ku vzoru *hrdina* patria všetky slová odvodené živými príponami *-ca, -ista;* tento vzor je však oveľa chudobnejší ako vzor *chlap.*

Priezviská Slovákov na *-o* sa skloňujú nielen podľa vzoru *chlap,* ale aj podľa vzoru *hrdina;* napr.: *Koščo — Košča/Košču, Lenčo — Lenča/Lenču, Jančo — Janča/Janču, Jurčo — Jurča/Jurču, Onderčo — Onderča/Onderču, Krasko — Kraska/Krasku, Krno — Krna/Krnu, Fako — Faka/Faku, Stano — Stana/Stanu, Šebo — Šeba/Šebu, Frešo — Freša/Frešu.* Dvojtvary sú aj pri všeobecnom podstatnom mene *fako — faka/faku.*

Podľa vzoru *hrdina* sa skloňujú aj niektoré české priezviská zakončené na *-e (ě),* ktoré pochádzajú zo ženských podstatných mien, alebo sa javia ako pochádzajúce z takýchto podstatných mien; napr.: *Krekule — Krekulu, Mihule — Mihulu, Sinkule — Sinkulu, Večeře — Večeřu, Purkyně — Purkyňu, Bechyně — Bechyňu.*

V N. pl. je základná prípona *-ovia*. Príponu *-i* majú slová cudzieho pôvodu zakončené v N. sg. na *-ta* a slová s príponami *-ista, -ita;* napr.: *anachoréta — anachoréti, exegéta — exegéti, fantasta — fantasti, dynasti, socialisti, marxisti, slavisti, fotografisti, hokejisti, turisti, klavíristi, izraeliti, kozmopoliti, konvertiti, minoriti.*

Domáce slová zakončené na *-ta* majú príponu *-ovia;* napr.: *tata — tatovia, mešťanosta — mešťanostovia, starosta — starostovia.*

Pri podstatných menách s príponou *-ca* je v N. pl. pádová prípona *-i* popri prípone *-ovia* iba pri slovách *výherca — výhercovia/výherci* a *záujemca — záujemcovia/záujemci*. Pri ostatných slovách na *-ca* je pádová prípona *-ovia* (nie „-i"); napr.: *darca — darcovia, výpravca — výpravcovia, dôchodca — dôchodcovia.*

V I. pl. je prípona *-mi* pri cudzích slovách zakončených na *-ta* s predchádzajúcou samohláskou; napr.: *proféta — profétmi, poetmi, husitmi, glagolitmi, táboritmi, banditmi* (ale: *tatami, mešťanostami*).

Tvary I. pl. „predsedmi", „hrdinmi" a pod. sú nespisovné.

Slovo *buržoa* má kmeň *buržo-* zmenený na *buržu-* pred príponami *-ovi, -om, -ovia, -ov:* G. sg. *buržou*, D. sg. *buržuovi*, A. sg. *buržou*, L. sg. *(o) buržuovi*, I. sg. *buržuom*, N. pl. *buržuovia*, G. A. pl. *buržuov*, D. pl. *buržuom*, L. pl. *(o) buržuoch*, I. pl. *buržoami.*

Mužské priezviská, ktoré súvisia so všeobecnými podstatnými menami stredného rodu vzoru *dievča*, skloňujú sa podľa vzoru *hrdina;* napr.: *Knieža, Kurča, Kura — Kniežu, Kurču, Kuru, Kniežovi, Kurčovi, Kurovi.*

Názvy, ktoré majú formu podstatných mien mužského rodu životného vzoru *hrdina*, skloňujú sa rovnako, aj keď označujú neživé predmety; napr.: *turistický, historický sprievodca* (príručka) — *v turistickom, historickom sprievodcovi; v spoločenskom, technickom, kozmetickom poradcovi; v Propagandistovi, Komunistovi, Filatelistovi, Traktoristovi, Obrancovi vlasti, Chozrasčotnom zpravodajcovi* (názvy časopisov), *v Turistovi* (cestovná kancelária), *Tankistovi* (film, futbalové mužstvo).

Vzor *hrdina* sa zbližuje so vzorom *chlap*. Vidieť to v N. pl., v ktorom preniká pri niektorých slovách tohto vzoru pádová prípona *-i (záujemci, výherci)*, a v I. pl., v ktorom je aj prípona *-mi (husitmi, poetmi, anachorétmi)*.

Neživotné podstatné mená

Vzor **dub**

	sg.	pl.
N.	*dub-Ø*	*dub-y*
G.	*dub-a, mak-u*	*dub-ov, Sučian-Ø*
D.	*dub-u*	*dub-om*

A.	*dub-Ø*	*dub-y*
L.	*(na) dub-e, mak-u*	*(na) dub-och*
I.	*dub-om*	*dub-mi, dom-ami*

Podľa vzoru *dub* sa skloňujú neživotné podstatné mená mužského rodu zakončené v N. sg. na tvrdé a obojaké spoluhlásky *(t, d, n, l, k, g, ch, h, p, b, m, f, v, s, z, r);* napr.: *prst, plot, most, život, sud, obed, hrad, pud, zvon, zákon, klin, uragán, uzol, tunel, kôl, nával, klobúk, potok, opasok, krk, glg, mozog, Hamburg, Luxemburg, orech, kožuch, mech, vzduch, sluch, krčah, breh, obsah, črep, snop, chrup, stĺp, kozub, pôvab, kaleráb, strom, pojem, film, húf, reliéf, triumf, rukáv, ostrov, kov, Leopoldov, ovos, nos, kus, súpis, proces, voz, motúz, výbor, vietor, dvor, priestor;* pomnožné podstatné mená; napr.: *záletv, vohľady, hody, anály, fašiangy, mechy, dostihy, cepy, zásnuby, mravy, rumy, lazy, fúzy, pomery, múry, kántry, preteky, zápisky, Kúty, Karpaty, Pieštany.*

Ku vzoru *dub* patria početné slová tvorené živými odvozovacími príponami *-ik/-nik, -ák/-iak, -ok, -ot,* a mnohé slová cudzieho pôvodu.

Sem patria aj cudzie neživotné podstatné mená gréckeho a latinského pôvodu zakončené v N. sg. na *-us, -os, -es;* napr.: *komunizmus — komunizmu, realizmu — realizmu, rytmus — rytmu, nimbus — nimbu, úzus — úzu, rádius — rádia, nónius — nónia, Sírius — Síria, kozmos — kozmu, Rodos — Rodu, Lesbos — Lesbu, hádes — hádu.* Pri mnohých menách sa však koncové *-us, -os, -es* neodsúva. Sú to jednak mená všeobecne rozšírené, ako *cirkus — cirkusu, turnus — turnusu, bambus — bambusu, trolejbus — trolejbusa, hubertus — hubertusa,* jednak niektoré odborné termíny, ako *vírus — vírusu, týfus — týfusu, papyrus — papyrusu, epos — eposu, fókus — fókusu, pátos — pátosu, kolos — kolosu.* V litovských, lotyšských a iných podobných menách na *-is, -ys, -us* sa tiež ponecháva základ mena bez zmeny; napr.: *Žarkamys — v Žarkamyse, Vilnius — vo Vilniuse, Soldus — v Solduse.*

Slová zakončené na *-r, -l* sa skloňujú podľa vzoru *dub* alebo podľa vzoru *stroj* (o týchto p. na str. 92—94 a 99—100).

Podľa vzoru *dub* sa skloňujú v pl. aj zvieracie mená mužského rodu, ktorých kmeň sa končí na tvrdú alebo obojakú spoluhlásku; napr.: *krt — krty, had — hady, havran — havrany, orol — orly, sup — supy, holub — holuby, páv — pávy pes — psy, dikobraz — dikobrazy, vták — vtáky, buldog — buldogy, pstruh — pstruhy.* (V jednotnom čísle sa skloňujú podľa vzoru *chlap;* p. str. 74.) Slová *vták, vlk* a *pes* sa v pl. skloňujú podľa vzoru *chlap* alebo *dub.*

Pri slovách na *-íček, -ok, -ik* a pri niektorých iných slovách je pohyblivé *e, o, á;* tieto samohlásky sú len v N. a A. sg., kým v ostatných pádoch sa vynechávajú, napr.: *gombíček — gombíčka, dnešok — dneška, obušok — obuška,*

oriešok — oriešku, priemysel — priemyslu, počet — počtu, ocot — octu, bahor — bahra, chrbát — chrbta.

Pri skloňovaní sa skracuje dlhá kmeňová samohláska alebo dvojhláska v slovách *mráz — mrazu, vietor — vetra, kôl — kola, stôl — stola, vôl — vola, chlieb — chleba.*

V G. sg. sú tvary: 1. s pádovou príponou *-a*, 2. s pádovou príponou *-u*.

Pádová prípona *-a* je najmä:

1. pri podstatných menách, ktoré javia nejakú súvislosť so životnými podstatnými menami; sú to: a) slová odvodené rovnakými príponami ako životné podstatné mená (podstatné mená s príponami *-ík, -ák/-iak, -ok* a zdrobnené podstatné mená s odvodzovacími príponami *-ík, -ek, -ček, -štek, -ťek, -ok*); napr.: *rýchlik — rýchlika, denník — denníka, večerník — večerníka, cenník — cenníka, bieliznik — bieliznika, bryndzovník — bryndzovníka, budík — budíka, slovník — slovníka, náhrdelník — náhrdelníka, parník — parníka, popolník — popolníka, vodík — vodíka, rovník — rovníka, bodák — bodáka, padák — padáka, zemiak — zemiaka, vlečniak — vlečniaka, kyjak — kyjaka, lejak — lejaka, dnešok — dneška, rožok — rožka, vlaňajšok — vlaňajška;* b) neživotné podstatné mená, ktoré sa v hovorovej reči animizujú; napr.: *dub — duba* (A. sg. *zotali duba*), *javor — javora, smrek — smreka, kôl — kola, kus — kusa, stĺp — stĺpa, hríb — hríba, túr — túra, vred — vreda, polyp — polypa, rak — raka, betah — betaha, gól — góla, moped — mopeda;* c) osobné alebo zvieracie mená mužského rodu, ktoré sa používajú na označenie neživých vecí; napr.: *drevený vojak — dreveného vojaka, Technik — Technika, strata pešiaka, baran — barana koníček — koníčka, kohútik — kohútika, Martin — Martina, satelit — satelita;*

2. pri iných konkrétnych podstatných menách, ktoré označujú jednotlivé predmety; napr.: *kút — kúta, záhon — záhona, zvon — zvona, hrtan — hrtana, čln — člna, kabát — kabáta, motúz — motúza, necht — nechta, dvor — dvora, tanier — taniera, uzol — uzla, prst — prsta, motor — motora, tachometer — tachometra, buldozér — buldozéra, štartér - štartéra, karburátor — karburátora, tunel — tunela, žalár — žalára, organ — organa, granát — granáta, kanón — kanóna, kanál — kanála, salón — salóna, semafor — semafora, exkavátor — exkavátora, inkubátor — inkubátora.*

Niektoré konkrétne podstatné mená, ktoré označujú jednotlivé predmety, majú však príponu *-u;* napr.: *vrch — vrchu, strom — stromu, dom — domu* (všetky všeobecné podstatné mená zakončené na *-m*), *trezor — trezoru, index — indexu* (všetky cudzie slová zakončené na *-x*), *Kaukaz — Kaukazu, Boleráz — Bolerázu* (miestne a zemepisné názvy zakončené na *-z*). Ale miestne mená zakončené na *-m* majú príponu *-a;* napr.: *Jeruzalem — Jeruzalema, Rím — Ríma, Ostrihom — Ostrihoma, Chrudim — Chrudima, Kouřim — Kouřima, Postupim — Postupima, Betlehem — Betlehema.*

Pádová prípona *-u* je najmä:

1. pri abstraktných podstatných menách; napr.: *vrh — vrhu, let — letu, pozdrav — pozdravu, úklon — úklonu, úkryt — úkrytu, záhyb — záhybu, začiatok — začiatku, dotyk — dotyku, dostrel — dostrelu, únik — úniku, jarad — jaradu;*

2. pri zložených podstatných menách, ktorých druhá jednoslabičná časť je deverbatívna; napr.: *ďalekohľad — ďalekohľadu, vodovod — vodovodu, vodopád — vodopádu, vodomet — vodometu, vodotrysk — vodotrysku, teplomer — teplomeru, teplomera, tlakomer — tlakomeru, tlakomera;*

3. pri látkových a hromadných podstatných menách; napr.: *vosk — vosku, rum — rumu, zamat — zamatu, bôb — bôbu, ľan — ľanu, škrob — škrobu, ocot — octu, bronz — bronzu, cukor — cukru, hrach — hrachu, list — listu, plech — plechu, drôt — drôtu, cmar — cmaru, petržlen — petržlenu, sacharín — sacharínu, rozmarín — rozmarínu, lekvár — lekváru, šalát — šalátu, kvet — kvetu, hmyz — hmyzu, ľud — ľudu, papier — papieru, štrk — štrku, med — medu* (ale *syr — syra, ovos — ovsa, chlieb — chleba*). Keď nejde o množstvo, ale o jednotlivinu, vtedy je aj prípona *-a;* napr.: *hrášok — hrášku (zeleného hrášku)*, ale *hrášok — hráška/hrášku (jedného hráška), prášok — prášku*, ale *prášok — práška/prášku;*

4. pri nezdomácnených cudzích slovách; napr.: *interval — intervalu, cyklus — cyklu, personál — personálu, symbol — symbolu, text — textu, sekretariát — sekretariátu, parlament — parlamentu, senát — senátu, transfer — transferu, charakter — charakteru, festival — festivalu, kapitál — kapitálu, sufix — sufixu, reflex — reflexu, komplex — komplexu, kódex — kódexu, socializmus — socializmu, humanizmus — humanizmu;*

5. pri niektorých domácich slovách na rozdiel od tvarov G. sg. podstatných mien iných rodov; napr.: *diel — dielu* (ale *dielo — diela*), *druh — druhu* (ale *druh — druha*);

6. pri všeobecných podstatných menách zakončených na *-m* bez ohľadu na ich pôvod a pri niektorých iných domácich slovách; napr.: *dom — domu, strom — stromu, breh — brehu, vrch — vrchu, hrad — hradu* (tak aj *Carihrad — Carihradu, Užhorod — Užhorodu, Leningrad — Leningradu*).

Mnohé slová majú v G. sg. dvojtvary; napr.: *kaktus — kaktusu/kaktusa, trolejbus — trolejbusu/trolejbusa, autobus — autobusu/autobusa, omnibus — omnibusu/omnibusa, Alžír — Alžíra/Alžíru, bok — boka/boku, utorok — utorka/utorku, štvrtok — štvrtka/štvrtku, piatok — piatka/piatku, tlakomer — tlakomera/tlakomeru, teplomer — teplomera/teplomeru* (ale len *svahomer — svahomeru, uhlomer — uhlomeru, výškomer — výškomeru*).

Slovo *kolok* má v kolkárstve tvar G. *kolka*, na listine *kolku*. Slovo *rok* má gen. prípony *-a* vo výrazoch *z roka na rok, do roka, vyše roka, pol roka, štvrť roka,*

od roka do roka, pol roka, za dobu (jedného) roka. Inde sa používa tvar *roku; z roku 1918, začiatok školského roku, koniec (začiatok) roku, toho roku.*

Úplne presné pravidlá o tvorení G. sg. substantív vzoru *dub* nie je možné podať. Najlepším vodidlom je jazykové vedomie. Pri neistote treba tvar zisťovať v slovníkoch.

Pri podstatných menách, ktoré vznikli zo životných podstatných mien a dodnes je vedomie ich životného pôvodu, je dnes životné aj neživotné skloňovanie podľa jednotlivých skupín slov.

Z vlastných mien majú názvy umeleckých a vedeckých diel vždy životné skloňovanie vo všetkých pádoch; napr.: *Detvan — k Detvanovi, Detvana, v Detvanovi; Eugen Onegin — Eugenovi Oneginovi, Eugena Onegina; Havran — Havranovi, Havrana; Boris Godunov — Borisovi Godunovovi, Borisa Godunova.* Životné skloňovanie majú aj názvy jedinečných dopravných prostriedkov (lodí, vlakov); napr.: *Pútnik — Pútnikovi, Pútnika; Morský vlk — Morskému vlkovi, Morského vlka; Ostravan — Ostravanovi, Ostravana; Lietajúci Škót — Lietajúcemu Škótovi, Lietajúceho Škóta; Puškin — Puškinovi, Puškina; Lomonosov — Lomonosovovi, Lomonosova.*

Pri názvoch časopisov je v A. sg. životné skloňovanie, v D. a L. sg. pri názvoch podľa osôb sa zachováva životné skloňovanie, pri názvoch podľa zvierat je neživotné skloňovanie; napr.: *Slovenský stenograf — Slovenského stenografa, v Slovenskom stenografovi; Mladý novinár — Mladého novinára, v Mladom novinárovi; Stavbár — Stavbára, v Stavbárovi; Technik — Technika, v Technikovi; Krokodíl — Krokodíla, v Krokodíle; Dikobraz — Dikobraza, v Dikobraze.*

Názvy hotelov, reštaurácií a hostincov majú neživotné skloňovanie, ak ide o názvy podľa obyvateľských mien, ako *Detvan — v Detvane, Tatran — v Tatrane;* pri názvoch podľa iných osôb alebo podľa zvierat je popri neživotnom skloňovaní zriedkavejšie životné skloňovanie; *Labužník — v Labužníku/v Labužníkovi, Jánošík — v Jánošíku/v Jánošíkovi, Kamzík — v Kamzíku.*

Názvy nebeských telies a súhvezdí: neživotné skloňovanie je pri názvoch planét; napr.: *Mars — na Marse, Saturn — na Saturne.* Pri ostatných názvoch je však životné skloňovanie pri jasnom vedomí životnosti; napr.: *Furman — na Furmanovi, Herkules — na Herkulesovi, Titan — na Titanovi, Veľký pes — vo Veľkom psovi.*

Názvy akcií, súťaží, cien a pod. podľa mien osôb alebo zvierat majú v A. sg. životné skloňovanie; napr.: *Zlatý Dávid — Zlatého Dávida, Strieborný lev — Strieborného leva, Čierny lev — Čierneho leva.*

Pri menách vrchov podľa osôb je skôr životné skloňovanie; napr.: *Mlynár — na Mlynárovi; Tulák — na Tuláka, na Tulákovi; Satan — Satana, Satanovi; Lucifer — Lucifera, Luciferovi; Generál — Generála, Generálovi;* ale len *Mních —*

A. sg. *Mnícha*, L. sg. *na Mníchu, Pekelník — Pekelníka, na Pekelníku.* Pri menách podľa zvierat býva neživotné skloňovanie: *Kamzík — na Kamzíku, Havran — na Havrane, Kohútik — na Kohútiku.*

Názvy dní alebo období nazvaných podľa osôb majú v A. sg. životné skloňovanie, v L. sg. neživotné skloňovanie; napr.: *na Jána, po Jáne, o Michale.*

Názvy krajín, krajov, štátov, ďalej názvy obcí a miest podľa mien osôb alebo zvierat majú neživotné skloňovanie; napr.: *ísť na Dolniaky (na Horniaky), vo Washingtone, vo Wellingtone, v Martine, v Jure, Dimitrove, Puškine, Kujbyševe, Engelse, Kalinine, na Orlíku.* Neživotné skloňovanie je aj pri názvoch kín, vydavateľských podnikov a závodov, pri názvoch spolkov, združení, spoločností: *Pohraničník — v Pohraničníku, Úderník — v Úderníku, Slovan — v Slovane, Tatran — v Tatrane, Tranoscius — v Tranosciu, Detvan — v Detvane, Partizán — v Partizáne, Baník — v Baníku.*

Zo všeobecných podstatných mien sa názvy šachových figúrok skloňujú vždy životne; napr.: *sedliak* — A. sg. *sedliaka*, L. sg. *o sedliakovi*, N. pl. *sedliaci*, A. pl. *sedliakov; pešiak — pešiaka, pešiakovi, pešiaci, pešiakov.* Životné skloňovanie majú aj názvy karát a hier v karty, názvy detských hračiek, kuchárskych výrobkov, kožušín zo zvierat a niektoré iné slová; napr.: *žobrák — žobráka, gumový panák — gumového panáka, drak — draka, vojak — vojaka, šarkana, pavúka, slona, železného vtáka, pečeného bažanta, koníčka, diablika, starčeka* (rastliny), *kohútika* (účes), *asfaltového holuba* (terč), *streliť capa* (povedať hlúposť). V pl. je pri názvoch detských hračiek životné skloňovanie, pri ostatných neživotné skloňovanie; napr.: *gumový panák* — A. pl. *gumových panákov, šarkan* — A. pl. *šarkanov, diabliky, starčeky.*

V L. sg. je okrem základnej pádovej prípony *-e* aj prípona *-u* a *-i*.

Prípona *-u* je:

a) v slovách, ktorých kmeň sa končí na *-k, -g, -ch, -h;* napr.: *bok — na boku, mak — v maku, vlak — vo vlaku, epilóg — v epilógu, Hamburg — v Hamburgu, strach — v strachu, prach — v prachu, mech — v mechu, kožuch — v kožuchu, pluh — pri pluhu, roh — v rohu, batoh — v batohu;*

b) v cudzích slovách zakončených na *-ius, -eus;* napr.: *nónius — na nóniu, sestercius — o sesterciu, Sírius — na Síriu, Pireus — v Pireu.*

V L. sg. majú príponu *-i* a v N., A. pl. príponu *-y* prevzaté slová na *-el* a niektoré slová na *-er* (aj domáce), v ktorých *-e-* nie je pohyblivé, ďalej slová na *-ér*, väčšina slov na *-ál*, ako aj slová *Alžír, klavír, apríl, jún, júl;* napr.: *akvarel — o akvarele — akvarely; apel, artel, Bábel, bábel, betel, Brusel, duel, epitel, flanel, fotel, gazel, hotel, Izrael, karamel, kartel, kolonel, model, naturel, pastel, sentinel, šrapnel, tunel; cícer, címer, cmiter, čemer, ester, éter, Gemer, hever, jer, karcer, karter, kráter, majer, parter, poker, porter, propeler, revolver, škuner, zeler; arzenál, ceremoniál, diferenciál, duál, funebrál, glaciál, graduál,*

chorál, imperiál, inštrumentál, integrál, kancionál, kapitál, kondiconál, kriminál, kryštál, kvartál, lokál, manuál, materiál, memoriál, metál, minerál, misál, mistrál, normál, opál, originál, pasionál, personál, piedestál, plurál, pokál, portál, rádiožurnál, regál, rituál, signál, tribunál, veľkokapitál, vokál, žurnál; Alžír (L. sg. aj *v Alžíre*), *klavír; apríl, jún, júl; ateliér, belvedér, bombardér, buldozér, difuzér, etažér, exteriér, interiér, foxteriér* (v N., A. pl.), *kvartér, likér, malér, necesér, remorkér, štartér, tér, transportér.* Rovnako sa skloňuje cudzie slovo *enscmble*, pričom sa koncové *-e* vynecháva: L. sg. (*o*) *ensembli*, N. A. pl. *ensembly.*

Pravidelne podľa vzoru *dub* sa skloňujú slová na *-ar, -ir, -yr, -ýr, -or,* v ktorých *-o-* nie je pohyblivé, *-ór, -ôr, -ur, -úr, -al,* domáce slová na *-el, -iel,* slová na *-il, -íl* (okrem *apríl*), *-yl, -ýl, -ól* (okrem *cól*), *-ol, -ul*; napr.: *autokar — v autokare, autokary; bar, cmar, cukrovar, čar, dar, kar, katar, kávovar, liehovar, milibar, milodar, obal, odvar, pivovar, príškvar, radar, rozmar, samovar, solivar, škvar, tovar, tvar, útvar, var, výpar, vývar, zdar, zmar, zvar; nadir; syr, zefyr, chýr, porfýr, pýr; akcelerátor, akumulátor, alternátor, analyzátor, aspirátor, bachor, Bospor, dekarbonizátor, destilátor, detektor, detonátor, dialyzátor, difúzor, digestor, dozor, dvor, ejektor, ekvátor, elevátor, eliminátor, exkavátor, faktor, fosfor, gágor, generátor, granulátor, honor, hovor, hrachor, humor, hydrofor, indikátor, induktor, inverzor, ionizátor, irigátor, izolátor, javor, karburátor, kláštor, kolektor, kondenzátor, konvertor, koridor, liktor, meteor, monitor, mramor, nábor, názor, odbor, oscilátor, piskor, podpor, pozor, prápor, príbor, príhovor, bór, flór, fluór, folklór, chór, lavór, pór, bôr, radiátor, rozbor, spor, tábor, tenor, teror, trezor, tumor, úmor, výbor, vzor, zápor; abažúr, dur, Jur, purpur, ažúr, azúr, kalambúr, lazúr, mechúr, múr, pazúr, silúr, telúr, velúr, žúr; bal, basketbal, cimbal, cval, dural, festival, futbal, interval, karneval, kindžal, koral, madrigal, nával, obal, odval, príval, samopal, tantal, úpal, Ural, val, volejbal, výpal, zápal; dômysel, dvojzmysel, kel, nezmysel, priemysel, výmysel, zmysel, živel, dostrel, povel, predel, prídel, skorocel, tmel, účel, údel, výmel, výstrel; diel, oddiel, podiel, rozdiel; automobil, bacil, exil, koncil, paškvil, profil, projektil, textil, vaudeville, ventil; kýl, štýl; detail, email, koktail; alkohol, amfibol, benzol, fenol, hlahol, hranol, kostol, kotol, kozol, lyzol, mentol, rozkol, popol, prestol, protokol, rôsol, Sokol, spevokol, staniol, stvol, symbol, uhol, uzol, vitriol, gól, pól, kastról; artikul, kalkul, karbunkul, titul, vestibul.*

Takto sa skloňujú zo slov zakončených na *-ár* slová *nesvár, nešvár, pár, suchopár, svár*, zo slov zakončených na *-er* s pohyblivým *-e-* slovo *ker*, zo slov zakončených na *-er* bez pohyblivého *-e-* slová *časomer, dažďomer, diaľkomer* (a ďalšie slová na *-mer*, ako *drobnomer, elektromer, fázomer*), *džber, charakter, íver, náber, námer, náter, nepomer, odber, páper, podpriemer, podvečer, polomer, pomer, predvečer, priemer, prímer, rozmer, sever, smer, svätvečer, transfer, úder, úver, uzáver, večer, výber, výmer, záber, záder, zámer, záver, zber*, väčšina slov

zakončených na *-ír: elixír, empír, fixír, gejzír, kašmír, Kašmír, revír* (L. sg. aj *v revíri*), *vesmír, vír, zefír, zafír, klystír* (L. sg. aj v *klystíri*), a zo slov zakončených na *-or* s pohyblivým *-o-* slová *bahor, cukor, uhor, vietor, víchor, vôdor*. Zo slov zakončených na *-ál* sa celkom podľa vzoru *dub* skloňujú slová *bál, paškál, paušál, šál* a *škandál* (v L. sg. prípona *-e*, v N. A. pl. prípona *-y*).

Iné slová na *-r, -l* sa skloňujú podľa vzoru *stroj*; pozri o nich na str. 99—100.

V G. pl. je bežná pádová prípona *-ov;* napr.: *strom — stromov, dub — dubov, buk — bukov, šum — šumov, klenot — klenotov, rok — rokov*. Vlastné pomnožné podstatné mená nemajú zväčša príponu *-ov*, ale nulovú príponu, pričom posledná kmeňová slabika sa predlžuje.

Takto znie G. pl. predovšetkým pri menách zakončených na *-any*. Kmeňová samohláska *a* sa v nich predlžuje na dvojhlásku *ia;* napr.: *Margecany — Margecian, Lipany — Lipian, Chynorany — Chynorian, Slovany — Slovian, Rudňany Rudnian, Krasňany — Krasnian, Zalužany — Zalužian, Podrečany — Podrečian*. V slovách zakončených na *-kany, -jany* sa predlžuje *a* na *á;* napr.: *Vozokany — Vozokán, Trakany — Trakán, Krškany — Krškán, Vojany — Voján, Bojany — Boján*.

Nulovú pádovú príponu v G. pl. majú ďalej mená s príponami na *-íky, -áky, -iaky;* napr.: *Továrníky — Továrník, Topoľníky — Topoľník, Strelníky — zo Strelník, Sokolníky — zo Sokolník, Dvorníky — Dvorník, Smrdáky — Smrdák, Nováky — Novák, Diviaky — Diviak, Hájniky — Hájnik* (ale *Dolniaky — Dolniakov, Horniaky — Horniakov*).

Nulovú príponu so zdĺžením kmeňovej slabiky majú aj niektoré iné mená, ako *Krompachy — Krompách, Kubachy — Kubách, Veľbachy — Veľbách, Spišské Vlachy — Spišských Vlách, Žabokreky — Žabokriek, Čechy — Čiech, v Čechoch* (obec; ale *Čechy, Čiech, v Čechách* = krajina), *Brezolupy — Brezolúp, Bruty — Brút, Rakoľuby — Rakoľúb, Rakúsy — Rakús, Prusy — Prús*. Samohlásky *a, e, u* sa predlžujú na *á, ie, ú*. Po predchádzajúcej mäkkej spoluhláske sa *a* predlžuje na dvojhlásku *ia: Veľaty — Veliat*.

Kmeňová slabika sa nemení: a) keď je dlhá; napr.: *Továrníky — Továrník, Rakúsy — Rakús, Strelníky — Strelník, Dvorníky — Dvorník;* b) keď je predchádzajúca slabika v kmeni dlhá; napr.: *Piešťany — Piešťan, Bieščary — Bieščar, Hájniky — Hájnik*.

Zo všeobecných podstatných mien slovo *čas* má v G. pl. nulovú príponu so zdĺžením samohlásky *a* po predchádzajúcej mäkkej spoluhláske na dvojhlásku *ia: čias* (i *časov*).

Tvar *čias* sa používa vo význame „doba“: *za mladých čias; za dávnych (starých) čias, z čias romantizmu*. Vo význame „slovesná gramatická kategória“ a vo význame „vhodné, primerané, vymedzené časové rozpätie, časový úsek určený na nejaký výkon, dej a pod., vhodná chvíľa, obdobie“ sa používa tvar

časov; napr.: *sústava slovesných časov, 35 percent stratových časov, útok na zníženie rekordných časov, prehľad najlepších (dosiahnutých, získaných) časov.* Podstatné mená *medzičas* a *nadčas* majú len príponu *-ov: medzičasov, nadčasov.*

Slovo *raz* má v spojení s číslovkami od *päť* vyššie tvar *ráz: päť ráz, šesť ráz, sto ráz;* podobne aj v spojení so slovami *viac, mnoho, niekoľko: viac ráz, mnoho ráz, niekoľko ráz.*

Pri pomiestnych podstatných menách majú príponu *-ov* vždy tie mená, pri ktorých sa ešte dnes pociťuje zreteľná súvislosť s príslušnými mužskými apelatívami; napr.: *Kúty — Kútov, Zbehy — Zbehov, Rozbehy — Rozbehov, Sady — Sadov, Zámky — Zámkov, Lazy — Lazov, Brehy — Brehov, Dvory — Dvorov, Žleby — Žlebov, Prievaly — Prievalov, Čakany — Čakanov, Mlynčeky — Mlynčekov.*

Slovo *sen* má v L. pl. tvar *v snoch* (napr.: v psychológii) i *vo snách* (nezdalo sa mu to ani vo snách = ani netušil).

V staršom spisovnom jazyku sa používali aj starobylé tvary L. pl. na *-iech.* V dnešnom spisovnom jazyku sa udržiavajú zväčša len v príslovia ch a porekadlách: *Hriech v Uhriech, pokuta v Poľskej. — Poslal čerta v dariech. — Dosiaľ ste brali, čo chceli i po domiech i z truhál i na poli.* (Tajovský) Zaužívaný je starobylý tvar na *-iech* pri substantíve *trapy: chodiť ako v trapiech, žiť v trapiech, ležať v trapiech, zomierať v trapiech.* Používa sa v hovorovej reči a v umeleckej literatúre.

Podobne sa používal aj starobylý tvar typu *v Smrečach.*

V I. pl. sú tvary: 1. s pádovou príponou *-mi*, 2. a pádovou príponou *-ami.*

Pádová prípona *-mi* je:

a) pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na jednu spoluhlásku (okrem *m*); napr.: *sad — sadmi, motív — motívmi, dub — dubmi, batoh — batohmi, motúz — motúzmi, krk — krkmi, klk — klkmi, stĺp — stĺpmi* (*r, ŕ, l, ĺ* sú slabikotvorné);

b) pri slovách na *x;* napr.: *sufix — sufixmi, index — indexmi;*

c) v podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na skupinu zvučnej a šumovej spoluhlásky, je zväčša prípona *-mi;* napr.: *parlament — parlamentmi, variant — variantmi, konsonant — konsonantmi, experiment — experimentmi, moment — momentmi, kord — kordmi.*

Pádová prípona *-ami* je:

a) pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na spoluhlásku *m;* napr.: *dom — domami, strom — stromami, chlm — chlmami, rytmus — rytmami, záznam — záznamami, slovakizmus — slovakizmami;*

b) pri podstatných menách s výsuvnými samohláskami *e, o, i, á;* napr.: *gombíček — gombíčkami, následok — následkami, vtáčik — vtáčkami, chrbát — chrbtami;*

c) pri podstatných menách zakončených na *-o;* napr.: *zajko* (N., A. pl. *zajky*) — *zajkami, sivko (sivky)* — *sivkami;*

d) pri podstatných menách zakončených v N. sg. na *-ius, -eus;* napr.: *nónius* — *nóniami, sestercius* — *sesterciami, skarabeus* (N., A. pl. *skarabey*) — *skarabeami;*

e) pri niektorých podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na dve šumové spoluhlásky; napr.: *most* — *mostami* (aj *mostmi*), *prst* — *prstami (prstmi), piest* — *piestami (piestmi), necht* — *nechtami;*

f) pri podstatných menách, v ktorých pred koncovou spoluhláskou je spoluhláska *m;* napr.: *tromf* — *tromfami;*

g) v ustálených spojeniach, pri pomnožných podstatných menách a pri slovách, ktoré sa častejšie používajú v pl.; napr.: *pomery* — *pomerami, schody* — *schodami, fúzy* — *fúzami* (aj *fúzmi*), *rohy* — *rohami (rohmi), parohy* — *parohami, úroky* — *úrokami (úrokmi), čary* — *čarami, orechy* — *orechami, zuby* — *zubami, zubami-nechtami, za horami za dolami.*

U starších autorov vyskytuje sa v I. pl. aj pádová prípona *-y*, napr.: *medzi dvoma domy.* Tieto tvary sa v dnešnom jazyku môžu využívať iba na archaizovanie jazykového prejavu. Inak sa tvar na *-y* zachováva pri subst. *hlad* vo výraze *mrieť hlady* alebo v príslovíach a porekadlách; napr. *Mala som frajera sedmorakej krásy; pehavý, rapavý, s červenými vlasy.* (Záturecký)

Vzor stroj

	sg.		pl.
N.	*stroj-Ø*		*stroj-e*
G.	*stroj-a, čaj-u*		*stroj-ov, Levár-Ø*
D.	*stroj-u*		*stroj-om*
A.	*stroj-Ø*		*stroj-e*
L. *(o)*	*stroj-i*	*(o)*	*stroj-och*
I.	*stroj-om*		*stroj-mi, lakť-ami*

Podľa vzoru *stroj* sa skloňujú neživotné podstatné mená mužského rodu zakončené v N. sg. 1. na mäkké spoluhlásky *(ť, ď, ň, ľ, c, dz, č, dž, š, ž, j);* napr.: *plášť, lakeť; dážď, žaluď; kameň, lipeň, kmeň, dlžeň, stupeň, vozeň, Kriváň; zreteľ, rubeľ, kašeľ, cieľ, šindeľ, Ipeľ, chmeľ; hostinec, pokrovec, ľadoborec, Bobrovec, Dubovec, Tisovec; rozsadz* (nár.); *koč, lúč, pomaranč, skeč, prijímač, zapaľovač; bridž; flyš, lampáš, lemeš, oldomáš, guláš, kôš, egreš, finiš, semiš; rúž, oranž, kríž, nôž, Paríž; spondej, máj, zdroj, rozvoj, návoj;* pomnožné podstatné mená; napr.: *zubále, opekance, rezance, Ladce, Tlmače, Sliače, kráže, kríže;* 2. niektoré neživotné podstatné mená zakončené v N. sg. na *-r*, a *-l;* napr.: *september, pulóver, púder, motocykel, nikel, artikel;* 3. slovo *peniaz.*

Ku vzoru *stroj* patria slová tvorené odvodzovacími príponami *-č, -ec, -inec;* najmä odvodzovacia prípona *-č* je v súčasnom spisovnom jazyku veľmi produktívna, takže ide o vzor, ktorý sa neprestajne dopĺňa novými slovami.

Podľa vzoru *stroj* sa skloňujú v pl. aj zvieracie mená mužského rodu, ktorých kmeň sa končí na mäkkú spoluhlásku; napr.: *medveď — medvede, kôň — kone, jeleň — jelene, ďatele/ďatle, mravce, roháče, chobotnáče, hraboše, mrože, papagáje.* V sg. sa skloňujú podľa vzoru *chlap* (p. str. 74).

Do vzoru *stroj* patria aj cudzie slová, ktoré sa síce v písme nekončia na mäkkú spoluhlásku, ale sa vyslovujú s koncovou mäkkou spoluhláskou, ako *herz* (vysl. *herc*), *Graz — v Grazi, Cambridge — v Cambridgei, Koblenz — v Koblenzi* a pod.

V slovách zakončených na odvodzovacie prípony *-ec* a *-iec* a v niektorých slovách zakončených na *-eľ, -oľ, -eň, -eť* sa samohlásky *e, o* pri skloňovaní okrem A. sg. vynechávajú (tzv. pohyblivé samohlásky); napr.: *babinec — babinca, koberec — koberca, býkovec — býkovca, marec — marca, pokrovec — pokrovca, strapec — strapca, Bysterec — Bysterca; čepiec — čepca, hrniec — hrnca, veniec — venca, cumeľ — cumľa, ciageľ — ciagľa, rubeľ — rubľa, vrúbeľ — vrúbľa, švindeľ — švindľa, Ipeľ — Ipľa, kŕdeľ — kŕdľa, chumeľ — chumľa, štebeľ — štebľa* (ale *zreteľ — zreteľa, kúpeľ — kúpeľa*), *uhoľ — uhľa, deň — dňa, dĺžeň — dĺžňa, peň — pňa, stupeň — stupňa, vozeň — vozňa, osteň — ostňa, peceň — pecňa, rušeň — rušňa* (ale *červeň — červeňa, kameň — kameňa, jačmeň — jačmeňa, koreň — koreňa, prameň — prameňa, prsteň — prsteňa*), *kýpeť — kýpťa, lakeť — lakťa, vecheť — vechťa.*

Okrem toho je pohyblivé *e* aj v slovách zakončených na *-er, -el* (p. str. 99).

V juhoslovanských miestnych menách na *-ac* sa pri skloňovaní vynecháva samohláska *a* (tieto mená sú obdobou našich podstatných mien na *-ec*), ak sa živo uvedomuje súvislosť s paralelnými slovenskými názvami na *-ec*; napr.: *Karlovac — v Karlovci, Petrovac — v Petrovci, Leskovac — v Leskovci;* takto sa skloňuje aj všeobecné podstatné meno *desaterac — desaterca.*

Pri skloňovaní sa skracuje dlhá korenná samohláska alebo dvojhláska v slovách *dážď — dažďa, kôš — koša, nôž — noža, kôň — koňa.*

Neživotné podstatné mená mužského rodu na *-teľ* a *-ec*, ktorými sa označujú matematické a niektoré iné pojmy, sa skloňujú čiastočne aj podľa životných podstatných mien vzoru *chlap.* V A. sg. sú tvary podľa životných: *činiteľa, deliteľa, násobiteľa, ukazovateľa* atď. V D. sg. a v N. a A. pl. sú jednak tvary podľa neživotných, jednak tvary podľa životných: D. sg. *deliteľu/deliteľovi, ukazovateľu/ukazovateľovi* atď., N. pl. *delitele/delitelia, ukazovatele/ukazovatelia,* A. pl. *delitele/deliteľov, ukazovatele/ukazovateľov* atď. Bežnejšie sú tvary podľa neživotných: *v deliteli, v násobiteli, delitele* a pod.

Slová *delenec, násobenec, sčítanec, mocnenec* sa skloňujú podľa vzoru *stroj*, ale v A. sg. majú aj príponu podľa životných: *delenca, násobenca, sčítanca, mocnenca.*

Pri iných podstatných menách, ktoré vznikli zo životných podstatných mien a dodnes je vedomie ich životného pôvodu, je dnes životné alebo neživotné skloňovanie podľa jednotlivých skupín slov.

Názvy umeleckých a vedeckých diel majú životné skloňovanie vo všetkých pádoch: *Čarostrelec* — A. sg. *Čarostrelca*, L. sg. *v Čarostrelcovi; Strakonického gajdoša, Kráľa Leara, v Kráľovi Learovi, v Kamennom hosťovi* a pod. Životné skloňovanie si ponechávajú aj názvy jedinečných dopravných prostriedkov; napr.: *Behúň — na Behúňovi, Červený medveď — Červenému medveďovi.* Slovo *Pionier* má však v L. sg. tvar podľa vzoru *stroj: na Pionieri.*

Pri názvoch časopisov podľa osôb je v A. sg. životné skloňovanie, v D. a L. sg. životné alebo neživotné skloňovanie; napr.: *číta Zlepšovateľa a vynálezcu, Čitateľa, Slovenského staviteľa, Budovateľa, v Čitateľovi/v Čitateli, v Zlepšovateľovi a vynálezcovi, v Budovateli.* Názvy podľa zvierat majú v A. sg. životné skloňovanie, v D. a L. sg. neživotné skloňovanie: *k Roháču, Roháča, Sršňa, v Roháči, v Sršni* a pod.

Názvy hotelov, reštaurácií a hostincov podľa zvierat majú v A. sg. životné skloňovanie, v ostatných pádoch skôr neživotné: *Čierneho koňa, Jeleňa, v Čiernom koni/v Čiernom koňovi, v Jelenil/v Jeleňovi.*

Názvy dní alebo období nazvaných podľa osôb majú v A. sg. životné skloňovanie, v L. sg. neživotné skloňovanie; napr.: *Matej — na Mateja, na Serváca, na Bonifáca, na Ondreja, po Mateji, po Serváci, po Vavrinci.*

Názvy ľudských sídiel sa skloňujú neživotne; napr.: *Liptovský Mikuláš — v Liptovskom Mikuláši.* Neživotné skloňovanie je aj pri názvoch obchodných domov, kín, vydavateľských podnikov a závodov; napr.: *Pionier — v Pionieri, Motýl — v Motýli, Oráč — v Oráči, Slovenský spisovateľ — v Slovenskom spisovateli, Červený proletár — v Červenom proletári.* Neživotne sa skloňujú aj názvy spolkov, združení, spoločností: *Pionier — v Pionieri.*

Zo všeobecných podstatných mien sa názvy šachových figúrok skloňujú v sg. aj pl. životne vo všetkých pádoch: D. sg. *strelcovi*, A. sg. *strelca;* podobne *jazdca, jazdcovi, strelci, králi, jazdci*, A. pl. *strelcov, kráľov, jazdcov* a pod. Životné skloňovanie majú ďalej zo všeobecných podstatných mien názvy karát a hier v karty, názvy detských hračiek, kuchárskych výrobkov, kožušín zo zvierat a niektoré jednotlivé slová; napr.: *kráľa, má vypchatého medveďa, objednal si zajaca na smotane, má hranostaja* (kožušinu), *šimľa* (byrokraciu), *trójskeho koňa* (nástrahu), *ježa* (= rastlina), *starca* (= rez v ovocinárstve).

Slová *bežec* a *jazdec* vo význame „veci pripomínajúce jazdca, bežca (napr. na váhach)" majú v A. sg. životné skloňovanie, v D. a L. sg. a v celom pl. neživotné skloňovanie: postaviť správne *jazdca, bežca, na jazdci, pri bežci*, postaviť *bežce, jazdce.* Vo význame „sušiak" má slovo *jazdec* neživotné skloňovanie:

použiť jazdec. Neživotné skloňovanie je aj pri názvoch fyzikálnych jednotiek podľa mien osôb: *herz—herzu, kiloherze* a pod.

V G. sg. je bežná pádová prípona *-a;* napr.: *zapaľovač — zapaľovača, nôž — noža, zdroj — zdroja, ľadoborec — ľadoborca, hrniec — hrnca, chladič — chladiča, terč — terča, vozeň — vozňa, groš — groša.* Obmedzený počet slov má v tomto páde príponu *-u.* Sú to látkové a abstraktné mená, ako *ajbiš — ajbišu, alonž — alonžu, bôľu, boršču, bridžu, čaju, čarokrážu, jalšu, finišu, flanšu, flyšu, galimatiášu, chmeľu, inotaju, kapricu, lonžu, moču, múľu, námeľu, ošiaľu, peľu, plaču, plyšu, puču, puncu, punču, revanžu, rúžu, semišu, skeču, šiaľu, taju, trucu, tušu, výsoľu, žiaľu, Grazu, herzu* (ale napr.: *jačmeň — jačmeňa, olej — oleja, loj — loja, vývoj — vývoja, rozvoj — rozvoja*).

Podstatné meno *deň* má v L. sg. tvar *dni (po tomto dni);* ale vo zvrate *vo dne, vo dne v noci* je tvar s príponou *-e.* V N. a A. pl. je tvar *dni.* Podobne aj *poldeň — poldni.* (Slovo *týždeň* sa skloňuje pravidelne podľa vzoru *stroj: v tomto týždni, tri týždne.*)

Cudzie slová zakončené na *-el, -er* s pohyblivými samohláskami majú pravidelne v L. sg. príponu *-i,* v N. a A. pl. príponu *-e;* napr. *artikel — v artikli, bicykel — na bicykli — bicykle, binokel, debakel, fascikel, fenikel, kábel, monokel, motocykel, nikel, šmirgel, triangel, vehikel; alabaster, amfiteáter, ampérmeter, bager, barometer, bunker, céder, centiliter, cinóber, cviker, cylinder, december, dekameter, didakter, Dneper, Dnester, fiaker, filter, Jáger, káder, kalander, kaliber, kandeláber, kataster, kilometer, kváder, láger, lajster, liter, luster, manéver, meander, meter, november, oker, október, oleander, orchester, parameter, paternoster, púder, pulóver, raster, register, sekvester, semester, september, sveter, šláger, tender, tetraéder, titer, triéder, ulster, voltmeter, žáner.* Takto sa skloňujú aj cudzie slovo *timbre,* slovo *cól* a zo slov zakončených na *-or* s pohyblivou samohláskou *o* slová *gáfor, hámor, kôpor, kufor, Pôtor, šiator.*

Rovnako sa skloňuje aj prevážna väčšina slov zakončených na *-ár* (okrem *nesvár, nešvár, pár, suchopár, svár*), slová zakončené na *-iar* a *-ier.* Pri slovách na *-ár* ide najmä o prevzaté slová. Sú to napr.: *adresár, antifonár, ár, batár, bazár, breviár, budoár, bulvár, cicvár, cirkulár, denár, dinár, diplomatár, dispenzár, dolár, erár, evanjeliár, exemplár, február, formulár, glosár, handžár, hangár, hektár, herbár, honorár, chotár, interkalár, inventár, január, kalamár, kalendár, kantár, kaviár, komentár, konár, kontoár, kuloár, lekvár, lineár, linonár, lopár, nektár, okulár, oltár, pipasár, planetár, pohár, pouvoir, preliminár, presbytár, proseminár, reflektár, relikviár, repertoár, rezervoár, seminár, singulár, šlabikár, talár, trokár, trotoár, urbár, vokabulár, žaltár, žalár, skicár, snár, suchár, sumár, vejár, obedár, stohár, gunár, homár, jaguár, komár, somár* (zvieracie v pl.), *grajciar, kočiar, končiar, košiar, mažiar, močiar, požiar, stožiar, škapuliar, toliar, Žiar, Ždiar; dumbier, Ďumbier, golier, halier, kosier, manier, mincier, monastier, papier, pľuzgier, pranier, Predmier, pancier, špalier, tanier, zmier.*

Z prevzatých slov na *-ál* sem patria slová *pedál, sandál, kanál* (*kanál* má v N. a A. pl. aj tvar *kanály*).

V L. sg. majú príponu *-i* a v N., A. pl. príponu *-y* prevzaté slová zakončené na *-el* a niektoré slová zakončené na *-er*, v ktorých samohláska *e* nie je pohyblivá, ďalej slová zakončené na *-ér*, väčšina slov zakončených na *-ál*, ako aj slová *Alžír, klavír, apríl, júl*. Tieto slová prechádzajú v skloňovaní postupne k slovám vzoru *dub*. O ich skloňovaní pozri podrobnejšie pri vzore *dub* (str. 92—94).

V G. pl. je základná pádová prípona *-ov;* napr.: *stroj — strojov, ľadoborec — ľadoborcov, prsteňov, kobercov, močiarov, mravcov* a pod. Zriedkavejšie má G. pl.: 1. nulovú pádovú príponu so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky (pokiaľ nie je dlhá) alebo s vkladnou hláskou, 2. pádovú príponu *-i*.

1. Nulová pádová prípona je v G. pl. pomnožných miestnych mien zakončených na *-áre/-iare* a v názve *Tlmače*. Samohláska *a* sa predlžuje na *á;* kmeňová slabika sa nemení, keď je dlhá. Napr.: *Dechtáre — Dechtár, Strháre — Strhár, Rybáre — Rybár, Leváre — Levár, Tesáre — Tesár, Štitáre — Štitár, Psiare — Psiar, Žemliare — Žemliar, Tlmače — Tlmáč.*

Miestne meno *Ladce* má v G. pl. nulovú pádovú príponu s vkladnou dvojhláskou *ie*: *Ladiec.*

Slovo *Vráble* má v G. pl. nulovú pádovú príponu s vkladnou samohláskou *e: Vrábeľ.*

Iné miestne názvy majú príponu *-ov;* napr.: *Hámre — z Hámrov, Sliače — zo Sliačov.*

2. Pádová prípona *-i* je v G. pl. tohto vzoru zriedkavá; obmedzuje sa na slová *deň, kôň, peniaz, groš.*

Slová *deň* a *poldeň* majú vždy príponu *-i*: *šesť dní, dvanásť dní, z týchto dní, päť poldní.*

Slovo *kôň* má príponu *-i* len v pôvodnom základnom význame „zviera" a vo význame „konská sila": *chov koní, výkon sto koní* (hovor.). V prenesenom význame „telocvičné náradie" alebo „útvar" je v G. pl. zakončený na *-ov: koňov.* Napr.: *Po tomto predbežnom osušení kladieme kôru do „koňov".* (tlač) Aj v zosobnení je prípona *-ov: vynadal mu do koňov.*

Slovo *peniaze* (len v pl. vo význame „mena, peňažný prostriedok") má v G. pl. tvar *peňazí.* Slovo *peniaz* (v sg. aj v pl. ako jednotlivý kus, minca) má G. pl. *peniazov.* Slovo *groš* má G. pl. *grošov,* ak ide o starý strieborný peniaz, jednotku starej striebornej meny. Napr.: *V novej mene obsahovala najvyššia prípustná suma stávku 75 grošov.* (tlač) Tvar *groší* sa používa hovorove vo význame „peniaze".

Možno má groší ako pliev ešte, chytro napomôže brata. (KUKUČÍN) — Leto je už tu, a groší nemáme. (URBAN) — Vykrúca myšlienky, lstivé nápady, aby dosiahol trochu výsledku, trochu vymozolených, zaslúžených groší. (ALEXY) — Ech, psí život, verte — i to za pár groší. (PLÁVKA)

V I. pl. je pádová prípona *-mi* pri podstatných menách, ktorých kmeň sa končí na jednu spoluhlásku; napr.: *háj — hájmi, zdroj — zdrojmi, prameň — prameňmi, triedič — triedičmi.*

Pádová prípona *-ami* je:

1. v podstatných menách s dvoma šumovými spoluhláskami na konci kmeňa; napr.: *prýšť — prýšťami, spúšť — spúšťami, plášť — plášťami, dážď — dažďami, Ladce — Ladcami*;

2. v podstatných menách s pohyblivými samohláskami *e, o;* napr.: *štetec — štetcami, orchester — orchestrami, šiator — šiatrami, lakeť — laktami, ladoborec — ladoborcami, vozeň — vozňami, ražeň — ražňami, rezeň — rezňami, rubeľ — rubľami, vecheť — vechťami, fígeľ — fígľami, kŕdeľ — kŕdľami;* podobne aj *desaterac — desatercami.*

Ženský rod

Podstatné mená ženského rodu označujú osoby ženského pohlavia a veci. Skloňujú sa podľa týchto vzorov: *žena, ulica, dlaň, kosť, gazdiná.* Osobitné skloňovanie majú slová *pani* a *mať (mater).*

Vzor žena

	sg.	pl.
N.	*žen-a*	*žen-y*
G.	*žen-y*	*žien-Ø, ide-í*
D.	*žen-e, ide-i*	*žen-ám*
A.	*žen-u*	*žen-y*
L.	*(o) žen-e, ide-i*	*(o) žen-ách*
I.	*žen-ou*	*žen-ami*

Podľa vzoru *žena* sa skloňujú podstatné mená ženského rodu, ktoré sa končia v N. sg. na *-a* a ktorých kmeň sa končí na tvrdú alebo obojakú spoluhlásku *(t, d, n, l, k, g, ch, h, p, b, m, f, v, s, z, r);* napr.: *robota, raketa, záplata, torta, Marta; suseda, sloboda, dohoda, voda; tepna, srna, vrana, malina, poľana, Anna; strela, hala; matka, robotníčka, učiteľka; figa, doga, Riga; mucha, pančucha, strecha; noha, úloha; lipa, konopa* (len v sg.), *Európa; ryba, liečba, služba, kosba; slama, dráma; žirafa, keja; žatva, krava, budova; kosa, rosa; hľuza, traverza; dcéra, sestra, miera, kmotra;* pomnožné podstatné mená; napr.: *noviny, prázdniny, Apeniny, Andy, Tatry.*

K vzoru *žena* patria slová odvodené najmä živými príponami *-ka* (hlavne prechýlené ženské podstatné mená), *-ba, -ota, -ina, -ovina, -enka, -ačka.* Podstatné mená tohto vzoru predstavujú popri ženských podstatných menách vzoru *ulica* základnú skupinu ženských podstatných mien.

Takto sa skloňujú aj cudzie slová, ktoré sa končia na *-ea, -oa, -ua* (kmeň sa končí na samohlásky *e, o, u*); napr.: *idea, orchidea, Kórea, Guinea, Odysea, Berea, Nivea, aloa, Goa, kongrua, Nicaragua, Mantua.*

Sem patria aj cudzie ženské mená zakončené na spoluhlásku, pri ktorých sa niekedy mení kmeň: *Ceres — Cerery* (i neskl.), *Demeter — Demetry, Izis — Izidy* (i neskl.), *Íris — Íridy* (i neskl.). Kmeň sa mení aj pri skloňovaní niektorých antických mien na *-o: Juno — Junóny* (ale meno *Sapfo* je nesklonné).

V D. a L. sg. je základnou príponou *-e;* napr.: *matka — o matke, noha — na nohe, ryba — o rybe.* Túto príponu majú aj podstatné mená zakončené na *-oa, -ua: aloe, Goe, kongrue, Nicarague, Perpetue, Mantue.* Ale podstatné mená zakončené na *-ea* majú v D. a L. sg. príponu *-i: idea — idei, Kórea — na Kórei Lea — o Lei.*

V G. pl. sú tvary: 1. s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky (pokiaľ nie je dlhá) alebo s nulovou pádovou príponou a s vkladnou hláskou, 2. s pádovou príponou *-í.*

1. V tvaroch s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky sa samohlásky *a, i* (písané aj *y*), *u* a slabičné spoluhlásky *r, l* predlžujú na dlhé *á, í (ý), ú, ŕ, ĺ* a samohlásky *ä, e, o* na dvojhlásky *ia, ie, ô.* Kmeňové *a* sa po predchádzajúcej mäkkej spoluhláske predlžuje na *ia.*

Takto sa tvorí G. pl. pri všetkých slovách, ktoré majú na konci kmeňa jednu spoluhlásku; napr.: *rada — rád, para — pár, postava — postáv, slina — slín, chyba — chýb, oliva — olív, ceruza — cerúz, mucha — múch, päta — piat, deva — diev, kazeta — kaziet, parkety — parkiet, hora — hôr, škoda — škôd, srna — sŕn, čŕta — čŕt, slza — sĺz, vlna — vĺn, ťava — ťiav, šťava — štiav, žľaza — žliaz, poľana — polian, čata — čiat, šaty — šiat.*

Takto sa tvorí G. pl. aj pri väčšine slov, ktorých kmeň sa končí na zvučnú a šumovú spoluhlásku a nie je odvodený (v jazykovom vedomí sa nedelí na koreň a na odvodzovaciu príponu); napr.: *alba — álb, kolba — kôlb, bomba — bômb, gamba — gámb, bunda — búnd, Alpy — Álp, lampa — lámp, pumpa — púmp, salva — sálv, horda — hôrd, jurta — júrt, fajta — fájt, pajta — pájt, tajga — tájg, pravda — právd, krivda — krívd.*

Takto sa skloňujú aj niektoré slová so šumovými spoluhláskami na konci kmeňa; napr.: *pocta — pôct, brzda — bŕzd, hrazda — hrázd, jazda — jázd, uzda — úzd, vražda — vrážd, šachta — šácht* (i *šachiet*).

Posledná kmeňová slabika sa nepredlžuje (ostáva krátka): a) po predchádzajúcej dlhej slabike; napr.: *záhrada — záhrad, nálada — nálad, útecha — útech, nížina — nížin, úloha — úloh, zákruta — zákrut, diaľava — diaľav, úľava — úľav;* b) v slovách s kmeňom na *-ov* a v niektorých slovách, kde je pred samohláskou *o* skupina spoluhlások s *v* na konci; napr.: *budova — budov, stanovy — stanov, osnova — osnov, sova — sov, vdova — vdov, potvora — potvor, stvora —*

stvor; c) v slovách so samohláskou *o* po spoluhláske *j;* napr.: *obhajoba — obhajob, jota — jot, jola — jol;* d) v prevzatých, ešte nie celkom zdomácnených slovách s kmeňovým *e, o.* Takto sa tvorí G. pl. predovšetkým pri niektorých podstatných menách na *-eta, -ela, -esa, -ota, -ola, -ora;* napr.: *silueta — siluet, paralela — paralel, Dardanely — Dardanel, komtesa — komtes, metresa — metres, asymptota — asymptot, parabola — parabol, tombola — tombol, aureola — aureol, mandragora — mandragor, amfora — amfor, metafora — metafor, letora — letor; katastrofa — katastrof, pagoda — pagod, hyena — hyen, traverza — traverz, konzerva — konzerv, rezerva — rezerv, eskorta — eskort, revolta — revolt.*

Prevzaté slová *pyžama, šachta* majú v G. pl. po mäkkej spoluhláske dlhé *á: pyžám, šácht.*

S nulovou pádovou príponou a s vkladnou hláskou sa G. pl. tvorí:

a) pri slovách s odvodzovacími príponami *-ba, -ka;* napr.: *voľba — volieb, sadzba — sadzieb, služba — služieb, túžba — túžob, plavky — plaviek, záložky — záložiek, kolobežka — kolobežiek;*

b) pri slovách so zvučnou spoluhláskou v spoluhláskovej skupine na konci kmeňa; napr.: *katedra — katedier, šelma — šeliem, tehla — tehál/tehiel, cverna — cverien, líbra — líbier, slečna — slečien, hymna — hymien, forma — foriem, cisterna — cisterien, norma — noriem, kobra — kobier;*

c) pri niektorých iných, dávno zdomácnených prevzatých slovách so skupinou spoluhlások, z ktorých posledná je šumová; napr.: *farba — farieb, karta — kariet/karát,* podobne *buchta — buchiet/buchát;*

d) pri slovách na *-va* s predchádzajúcou šumovou spoluhláskou; napr.: *britva — britiev, pitva — pitiev, jazva — jaziev, plutva — plutiev, kotva — kotiev, vrstva — vrstiev, žertva — žertiev, pastva — pastiev.* Aj slovo *larva* má vkladné *ie: lariev.*

V slovách, pri ktorých sa G. pl. tvorí s nulovou pádovou príponou a vkladnými hláskami, sú vkladné hlásky *ie, o, e,* zriedkavejšie aj *o, ô.*

Dvojhláska *ie* sa vkladá v neslabičných kmeňoch alebo po predchádzajúcej krátkej slabike vo viacslabičných kmeňoch (ale nie po spoluhláske *j*); napr.: *hra — hier, mzda — miezd, hmla — hmiel, prosba — prosieb, farba — farieb, vrstva — vrstiev, učiteľka — učiteliek, forma — foriem.*

Samohláska *o* sa vkladá po predchádzajúcej dlhej slabike alebo po spoluhláske *j,* ak sa kmeň končí na šumovú spoluhlásku; napr.: *látka — látok, čiapka — čiapok, robotníčka — robotníčok, úradníčka — úradníčok, fajka — fajok, bájka — bájok, balalajka — balalajok, stojka — stojok, kovbojka — kovbojok.*

Samohláska *e* sa vkladá po predchádzajúcej dlhej slabike alebo po spoluhláske *j,* ak sa kmeň končí na zvučnú spoluhlásku *(m, n, r, l, v);* napr.: *výhra — výher, húžva — húžev, žiabra — žiaber, vojna — vojen.* Ak nepredchádza spolu-

hláska *j*, sú popri tvaroch s vkladným *e* aj novšie tvary s vkladným *ie: výhier, húžiev, žiabier.*

Samohláska *á* sa vkladá v niektorých jednotlivých slovách popri dvojhláske *ie*, ak predchádza krátka slabika. Najčastejšie je to v slovách so spoluhláskami *r, l* na konci kmeňa; napr.: *handra — handár/handier, perla — perál/periel, metla — metál/metiel, slivka — slivák/sliviek, tehla — tehál/tehiel, vidly — vidál/vidiel, karta — karát/kariet, kvapka — kvapák/kvapôk/kvapiek, doska — dosák/dosiek.* Samohláska *á* býva v ustálených spojeniach, napr. *vykladať z karát, domček z karát, vziať vietor z plachát, lovci perál.*

Dvojhláska *ô* sa vkladá v niektorých jednotlivých slovách popri dvojhláske *ie* po pernej spoluhláske, ak predchádza krátka slabika: *jamka — jamôk/jamiek, kvapka — kvapák/kvapôk/kvapiek.*

2. Pádová prípona *-í* je v G. pl. pravidelne pri prevzatých podstatných menách na *-ea, -oa, -ua;* napr.: *idea — ideí, orchidea — orchideí, aloa — aloí, kongrua — kongruí.*

Ináč je len v jednotlivých slovách; napr.: *medaila — medailí, pera — pier/perí, kanva — kanví, panva — panví, skepsa — skepsí, nuansa — nuansí/nuáns, astma — astiem/astmí.*

V G. pl. sa rytmický zákon zachováva pri slovách s jednou spoluhláskou na konci kmeňa a pri slovách s vkladným *o;* napr.: *zámena — zámen, zátoka — zátok, záclona — záclon, prieluba — prielub, výšina — výšin, nížina — nížin, látka — látok, búrka — búrok, čiarka — čiarok.* Popri tvaroch s vkladným *e* sú novšie tvary s vkladným *ie;* napr.: *výhra — výher/výhier, výzva — výzev/výziev.*

V D. a v L. pl. sa rytmický zákon zachováva dôsledne. Ak posledná kmeňová slabika je dlhá, pridávajú sa krátke pádové prípony *-am, -ach;* napr.: *čiara — čiaram — čiarach, dáma — dámam — dámach, vláda — vládam — vládach, trieda — triedam — triedach* (oproti *žena — ženám — ženách, zátoka — zátokám — zátokách*).

Podstatné mená *zora, žiara, žiabra* majú väčšinu tvarov podľa vzoru *žena*, len v N. a A. pl. majú tvary podľa vzoru *ulica: zore, žiare, žiabre.*

Vzor ulica

	sg.	pl.
N.	*ulic-a*	*ulic-e*
G.	*ulic-e*	*ulic-Ø, ban-í*
D.	*ulic-i*	*ulic-iam*
A.	*ulic-u*	*ulic-e*
L.	*(o) ulic-i*	*(o) ulic-iach*
I.	*ulic-ou*	*ulic-ami*

Podľa vzoru *ulica* sa skloňujú podstatné mená ženského rodu, ktoré sú zakončené v N. sg. na *-a* a ktorých kmeň sa končí na mäkkú spoluhlásku

(ť, ď, ň, ľ, c, dz, č, dž, š, ž, j); napr.: *Kaťa, Hnúšťa; kaďa, Naďa; pracovňa, baňa, dielňa, klubovňa, sladovňa, tehelňa, Turkyňa, Grékyňa; marhuľa, raľa, roľa, vôľa, vrtuľa, Iľa, Cifruľa; knižnica, lodenica, družica, náušnica, smernica, škorica, Marica, Katica, Boca, Bystrica, Bytčica; medza, hrádza, bryndza, sadza, Paludza, Prievidza, Zbudza; papuča, baganča, hrča, Anča, Rača, Bytča; gundža, Dobrudža; ríša, depeša, jelša, paša, Mariša, Libuša, Venuša, Beluša, Cifruša; chyža, kaluža, garniža, dieža, ryža, veža; aleja, galeja, onomatopoja, šija, Zoja, Matija, Trója;* pomnožné podstatné mená; napr.: *kvasnice, nohavice, nožnice, Bánovce, Hromnice, Košice, Teplice, Turíce, Vianoce, zvlače, Krkonoše, lyže, kliešte, gate, Hoste, kiahne, husle, jasle, kachle, Sekule, pomyje, podvoje, Pompeje.*

Pri vzore ulica sú početné najmä podstatné mená odvodené príponami *-ňa, -ovňa, -yňa, -ica,* takže ide o skupinu ženských podstatných mien, ktorá sa ustavične dopĺňa a obohacuje o nové lexikálne jednotky.

Takto sa skloňujú aj prevzaté podstatné mená zakončené na *-ia, -ya;* napr.: *akcia, abdikácia, funkcia, revolúcia, diplomacia, demokracia, Andalúzia, Florencia, Mária, Grácia, Adria, harpya, Líbya;* pomnožné podstatné mená *alkálie, financie, fosílie, litánie, ovácie, reálie, textílie, orgie, represálie.*

Zo slov s obojakou spoluhláskou na konci kmeňa sa podľa vzoru *ulica* skloňujú podstatné mená *rozopra, konopa* (obyč. v pl. *konope*), *večera* a pomnožné podstatné mená *Hybe* a *dvere.*

Do vzoru *ulica* patria aj cudzie slová ako *Bologna, Campagna,* pretože vo výslovnosti sú tu mäkké spoluhlásky pred príponou *-a* (vysl. *boloňa, kampaňa*): G. sg. *z Bologne,* L. sg. *v Bologni, v Campagni* a pod. (Ale nie *Tosca* a pod. — vysl. *toska.*)

V G. pl. sú tvary: 1. s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky (pokiaľ nie je dlhá) alebo s nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou, 2. s pádovou príponou *-í.*

1. V tvaroch s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky sa samohlásky *a, i(y), u, e, o* a slabičná spoluhláska *r* predlžujú na *á, í(ý), ú, ŕ, ie, ô* (samohláska *a* po mäkkej spoluhláske na dvojhlásku *ia*).

Takýto G. pl. majú tieto slová s jednou spoluhláskou na konci kmeňa:

a) slová s príponou *-ica* a neodvodené zakončené na *-ca* (okrem *liace*); napr.: *borovica — borovíc, bridlica — bridlíc, brusnica, obežnica, drevenica, dlaždica, častica, čapica, sesternica, skica, trávnica, trubica, zrenica, žnica, onuca, pláca, práca, svieca;* pomnožné *nohavice, sypanice;*

b) zo slov zakončených na *-ča* slová *papuča — papúč, priča — príč, hrča — hŕč;* slovo *hrča* má aj tvar *hrčí;*

c) zo slov zakončených na *-ľa* všetky slová na *-uľa;* napr.: *bobuľa — bobúľ, ceduľa, cibuľa, brehuľa, fazuľa, vrtuľa, Sekule;* ďalej *chvíľa, míľa, košeľa, mrľa,*

nedeľa; pri slovách *guľa, hoľa, homoľa* sú dvojtvary: *guľa — gúľ/guľí, hoľa — hôľ/hoľí, homoľa — homôľ/homoľí;*

d) zo slov zakončených na *-ňa* slová s odvodzovacou príponou *-yňa;* napr.: *letkyňa — letkýň, kolegyňa — kolegýň, svedkyňa, Turkyňa, vrahyňa;* tak aj slová *burgyňa, kuchyňa, dyňa,* ďalej slová *skriňa, sviňa;*

e) zo slov inak zakončených napr. slová *abatiša — abatíš, čaša — čiaš, fľaša — fliaš, Krkonoše, ríša, skrýša, garniža, Hybe.* Pri slovách *dvere, kuša* a *moruša* sú dvojtvary: *dvere — dvier/dverí, kuša — kúš/kuší, moruša — morúš/moruší.*

Posledná kmeňová slabika sa nepredlžuje (ostáva krátka) po predchádzajúcej dlhej slabike; napr.: *trávnica — trávnic, riečica, cárica, biednica, mŕtvica, Vianoce, víchrica, Grékyňa, vládkyňa, strážkyňa, správkyňa.*

S nulovou pádovou príponou a s vkladnou hláskou sa tvorí G. pl. pri týchto slovách s dvoma spoluhláskami na konci kmeňa:

a) pri pomnožných pomiestnych menách na *-ce;* napr.: *Bánovce — Bánoviec, Michalovce, Bijacovce, Behynce, Humence, Ludince, Medzilaborce, Medovarce, Mlynárce, Gbelce, Selce, Nemce;* podobne pri slovách *dverce — dveriec* a *ovca — oviec;*

b) pri niektorých domácich slovách zakončených na *-ľa;* napr.: *fakľa — fakieľ, drumbľa, husle, jasle, kachle, šabľa, mašľa, žemľa;* tieto slová okrem slova *fakľa* majú niekedy aj tvary s príponou *-í;*

c) pri slovách zakončených na *-ňa* býva tvar s vkladnou hláskou popri zriedkavejšom tvare s príponou *-í* pri slovách *čerešňa — čerešieň/čerešní, sukňa — sukieň/sukní, višňa — višieň/višní.*

Ak sa G. pl. tvorí s nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou, vkladná dvojhláska je vždy *-ie;* napr.: *ovca — oviec, Bánovce — Bánoviec, čerešňa — čerešieň, žemľa — žemieľ, sukňa — sukieň.* Dvojhláska *ie* sa vkladá aj po predchádzajúcej dlhej slabike: *Mlynárce — Mlynáriec, Včelince — Včelíniec.*

2. Pádová prípona *-í* je v slovách:

a) zakončených na *-dza, -dža, -ža* (okrem *garniža*), *-ťa, -ďa, -ja* a v cudzích podstatných menách zakončených na *-ia* a *-ya;* napr.: *hrádza — hrádzí, schôdza — schôdzí, sadza — sadzí, odedza — odedzí, nevädza — nevädzí, gundža — gundží, loggia — loggií* (vyslov lodža — lodží), *branža — branží, kamža — kamží, koža — kožší, lyže — lyží, mreža — mreží, šarža — šarží, veža — veží, dieža — dieží, chyža — chyží, kaluža — kaluží, gate — gatí, kliešte — kliešti, Hoste — Hostí, kaďa — kadí, Naďa — Nadí, epopeja — epopejí, galeja — galejí, chvoja — chvojí, kopija — kopiji, Pyreneje — Pyrenejí, bója — bójí, šija — šijí, zmija — zmiji; abstrakcia — abstrakcií, akcia — akcií, divízia — divízií, redakcia — redakcií, financie — financií, naturálie — naturálií, harpya — harpyí;*

b) zakončených na *-ča* (okrem *papuča, priča*); napr.: *zvlače — zvlačí, baganča — baganči;* slová *hrča* a *papŕča* majú G. pl. *hŕč/hrčí, papŕč/paprčí;*

c) *liace — liací, pasca — pascí* a v slovách zakončených na *-nca;* napr.: *minca — mincí, penca — pencí, stanca — stancí, šanca — šancí, romanca — romancí;*

d) zo slov zakončených na *-ľa* v slovách na *-oľa, -ôľa, -aľa;* napr.: *homoľa — homolí, moľa — molí, nevoľa — nevolí, rehoľa — reholí, pištoľa — pištolí, raľa — ralí, vôľa — vôlí;* pri slovách *páľa — pálí, trúbeľa — trúbelí* a *mrľa — mrlí,* ďalej pri slovách s predchádzajúcou spoluhláskou okrem slova *fakľa;* napr.: *datľa — datlí, džungľa — džunglí, gusle — guslí, rokľa — roklí, mandľa — mandlí;* pri slovách *homoľa, drumbľa, husle, jasle, kachle, šabľa, mašľa, žemľa* je tvar na *-í* popri tvare s nulovou pádovou príponou: *homoľa — homôľ/homolí, drumbľa — drumbieľ/drumblí, husle — husieľ/huslí, jasle — jasieľ/jaslí, kachle — kachieľ/kachlí, hrable — hrabieľ/hrablí, šabľa — šabieľ/šablí, mašľa — mašieľ/mašlí, žemľa — žemieľ/žemlí, ríbezle — ríbezieľ/ríbezlí;*

e) pri slovách s príponami *-ňa, -ovňa, -aňa* a neodvodených zakončených na *-ňa;* napr.: *hovorňa — hovorní, nákresňa — nákresní, nákupňa — nákupní, ošetrovňa — ošetrovní, požičovňa — požičovní, predajňa — predajní, sborovňa — sborovní, čajovňa — čajovní, pečeňa — pečení, krivaňa — krivaní, škuľaňa — škuľaní, kiahne — kiahní, studňa — studní, cieňa — ciení, huňa — huní, vaňa — vaní;* slová *čerešňa, sukňa* a *višňa* majú aj tvary *čeriešeň, sukieň, višeň;*

f) slová zakončené na *-ša;* napr.: *cifruša — cifruší, depeša — depeší, duša — duší, noša — noší, paša — paší, vrša — vrší, galoše — galoší, gamaše — gamaší, kaťuša — kaťuší, maša — maší;* pri slove *moruša* je prípona *-í* popri tvare s nulovou príponou: *morúš/moruší;*

g) pri slovách *konope — konopí, večera — večerí, rozopra — rozoprí;* slovo *dvere* má tvary *dvier/dverí.*

Celkove pri tvorení G. pl. podstatných mien vzoru *ulica* je dosť dvojtvarov. Tvary s nulovou pádovou príponou (s predĺžením ostatnej kmeňovej slabiky alebo s vkladaním vkladnej dvojhlásky do spoluhláskovej skupiny) sú vcelku častejšie; napr.: *hrča — hŕč/hrčí, guľa — gúľ/gulí, hoľa — hôľ/holí, moruša — morúš/moruší, drumbľa — drumbieľ/drumblí, husle — husieľ/huslí, jasle — jasieľ/jaslí. kachle — kachieľ/kachlí, šabľa — šabieľ/šablí, mašľa — mašieľ/mašlí, žemľa — žemieľ/žemlí, čerešňa — čerešieň/čerešní, sukňa — sukieň/sukní, višňa — višieň/višní.*

Pádová prípona *-í* v G. pl. sa po predchádzajúcej dlhej slabike neskracuje; napr.: *kôľňa — kôlní, vôňa — vôní, spálňa — spální, táčňa — tácní.*

V D. a v L. pl. sa rytmický zákon zachováva. Ak je posledná slabika kmeňa dlhá, pridávajú sa krátke pádové prípony *-am, -ach;* napr.: *dielňa — dielňam, dielňach; spálňa — spálňam, spálňach; tôňa — tôňam, tôňach* (oproti *ulica — uliciam, uliciach*).

Slová zakončené na *-ja* majú v D. a v L. pl. prípony *-am, -ach;* napr.: *galeja — galejam, galejach; onomatopoja — onomatopojam, onomatopojach; pomyje — pomyjam, pomyjach; Pyreneje — Pyrenejam, Pyrenejach.*

Pri prevzatých podstatných menách na *-ia, -ya* sa dlhé pádové prípony *-ám, -ách* nikdy neskracujú, napr.: *alternácia* — D., L. pl. *alternáciám, alternáciách, štúdia — štúdiám, štúdiách, harpya — harpyám, harpyách.*

Podstatné mená *večera, konopa* sa skloňujú pravidelne podľa vzoru *ulica.* Slovo *rozopra* má však v D. a L. pl. popri tvaroch s *-ia* (podľa vzoru *ulica*) aj tvary s *á* (podľa vzoru *žena*): *rozopriam/rozoprám, rozopriach/rozoprách.* Slovo *dvere* má skloňovanie: G. *dvier/dverí,* D. *dverám,* A. *dvere,* L. *(vo) dverách,* I. *dverami/dvermi.* Tvar *dvermi* sa používa po predložke *predo: Rosinina svadba je predo dvermi.* (Rázus) Po iných predložkách je tvar *dverami: Koč už stojí pred dverami.* (Timrava) — *Komisia sa zišla za zavretými dverami.* (tlač)

Vzor dlaň

	sg.	pl.
N.	*dlaň-Ø*	*dlan-e*
G.	*dlan-e*	*dlan-í*
D.	*dlan-i*	*dlan-iam*
A.	*dlaň-Ø*	*dlan-e*
L.	*(o) dlan-i*	*(o) dlan-iach*
I.	*dlaň-ou*	*dlaň-ami*

Podľa vzoru *dlaň* sa skloňujú podstatné mená ženského rodu zakončené v N. sg. na spoluhlásky *ň, č* (okrem slov *reč, seč*), *ž* (okrem *lož*), *ľ* (okrem *beľ, soľ*), *ď* (okrem *mladď, medď*), *j, š* (okrem *myš, voš*), *m, z, dz,* na spoluhláskovú skupinu *št* (len všeobecné podstatné mená) a cudzie slová na *-x;* napr.: *baliareň — baliarne, báň — bane, báseň, bázeň, bieliareň, broň, cieň, čerň, hlaveň, Choceň, Kodaň, Viedeň, lekáreň, obrazáreň, pieseň, Poznaň, Radvaň, zbraň; bedač, babrač, ledač, červač, junač, tlač, tlč, tyč, žlč, Halič, Slovač; bandáž, dĺž, garáž, griláž, kaluž, manéž, mätež, montáž, níž, spiež, zátaž; byľ, čepeľ, diaľ, oceľ, maštaľ, posteľ; čeľaď, mokraď, piaď, hneď, šeď, hruď, papraď, žrď; hoboj, linaj, tramvaj, livrej, obyčaj, nádej, veraj; faloš, peleš, Beňuš, spraš, tíš, retuš, výš, afiš; zem, haluz, reťaz, mosadz; húšť, smršť, spúšť, plušť, púšť; prax, syntax:* pomnožné podstatné mená *Lednické Rovne, Stráne.*

Ku vzoru *dlaň* patria najmä slová tvorené živými odvodzovacími príponami *-áreň/-iareň, -eň, -ež, -ač,* z ktorých je dnes najproduktívnejšia prípona *-áreň/-iareň.*

Ženské podstatné mená zakončené na *-r* a *-ť* sa skloňujú čiastočne podľa vzoru *dlaň* a čiastočne podľa vzoru *kosť.* Podľa vzoru *dlaň* sa skloňujú tieto slová: *kader* (zvyč. v pl. *kadere*), *neter, šír, tvár* (aj *tváre* podľa vzoru *kosť*),

činovať, drobáť, droboť, hať, hrochoť, Hrochoť, hrsť, inovať, labuť, niť, obeť, paruť, pažiť, pečať, perepúť, perleť, peruť, pípeť, plť, postať, prť, púť, sieť, sihoť, stať, štvrť, trať, úvrať, vňať, violeť, záhať, žltť.

Podľa vzoru *dlaň* sa ďalej skloňujú slová *obec, pec, čeľusť, kyseľ, päsť, Provence.*

Niektoré slová majú v sg. prípony podľa vzoru *dlaň* aj podľa vzoru *kosť*. Takto sa skloňujú tieto slová: *myseľ — mysle/mysli, tvár — tváre/tvári, hneď — hnede/hnedi, raž — raže/raži.* V pl. sa tieto slová skloňujú len podľa vzoru *dlaň*.

Pri ohýbaní je pohyblivé *o* v slove *faloš — falše* a pohyblivé *e* v slovách *osuheľ — osuhle, siheľ — sihle, myseľ — mysle, bázeň — bázne, Plzeň — Plzne, Choceň — Chocne, Viedeň — Viedne, úroveň — úrovne, tieseň — tiesne, trýzeň — trýzne ...;* najmä vo všetkých slovách s príponami *-áreň/-iareň, -eň* a *-izeň;* napr.: *baliareň — baliarne, čakáreň, dedovizeň, kresliareň, továreň, gumáreň, čítáreň, hlinikáreň, kyslikáreň, dôživeň, kázeň, hlaveň, liaheň, otcovizeň.*

Pádová prípona *-í* v G. pl. sa po predchádzajúcej dlhej slabike neskracuje; napr.: *pieseň — piesní, trýzeň — trýzní, sieť — sietí, báseň — básní, kresliareň — kresliarní, dusikáreň — dusikární.* V D. a L. pl. sa však rytmický zákon zachováva. Ak je posledná kmeňová slabika dlhá, pridávajú sa krátke prípony *-am, -ach;* napr.: *továreň — továrňam — továrňach, plantáž — plantážam — plantážach, pieseň — piesňam — piesňach.*

Slová zakončené na *-j* majú v D. a L. pl. krátke prípony *-am, -ach;* napr.: *koľaj — koľajam — koľajach, šľapaj — šľapajam — šľapajach, esej — esejam — esejach, báj — bájam — bájach, livrej — livrejam — livrejach, obyčaj — obyčajam — obyčajach, výzbroj — výzbrojam — výzbrojach.*

Slovo *kader (kadere)* má v D. a v L. pl. dlhé prípony *-ám, -ách: kaderám, kaderách.*

Slovo *roveň* má plnú paradigmu len ako pomiestne meno: *Roveň — Rovne, Lednické Rovne — Lednických Rovní ...* Ako apelatívum sa slovo *roveň* zachovalo len v ustálených spojeniach v N., G. a A. sg.: *nie je ti roveň, nieto mu rovne, nemá sebe roveň, postaviť na roveň; Vrana vedľa vrany sadá, každý svoju roveň hľadá.* (prísl.)

Vzor kosť

	sg.	pl.
N.	*kosť-Ø*	*kost-i*
G.	*kost-i*	*kost-í*
D.	*kost-i*	*kost-iam*
A.	*kosť-Ø*	*kost-i*
L.	*(o) kost-i*	*(o) kost-iach*
I.	*kosť-ou*	*kosť-ami*

Podľa vzoru *kosť* sa skloňujú podstatné mená ženského rodu zakončené v N. sg. na spoluhlásky c (okrem *obec, pec*), *s, v, p*, slová s odvodzovacou príponou *-osť* a iné slová na *-sť* (okrem *čeľusť, kysť, päsť*); napr.: *nemoc, noc, pomoc, vec; hus, os, prímes, Rus, Ves* (v miestnych menách typu *Spišská Nová Ves*); *cirkev, krv, obuv, reďkev, Boleslav, Břeclav, Soběslav, Vratislav, Zbraslav; otep, step; tvrdosť, aktívnosť, lúbosť, lútosť, bolesť, cnosť, časť, česť, hrsť, chrasť, korisť, lesť, masť, miestnosť, neresť, osť, pečasť, plsť, ratolesť, sústrasť, prednosť, povesť, trsť, súdnosť, újesť, vlasť, zvesť;* pomnožné podstatné meno *vnútornosti*.

Podľa vzoru *kosť* sa skloňujú ďalej slová *reč, seč, Loboreč, meď, mlaď, Sereď, beľ, soľ, hluš, myš, voš, lož* a miestne mená zakončené na *-šť: Budapešť, Lešť, Bukurešť*.

Zo slov zakončených na *-r* a na *-t* sa podľa vzoru *kosť* skloňujú slová *jar, Sibír, zver, chuť, ortuť, pamäť, pleť, rukoväť, smeť, smrť, sneť, spleť, svojeť* a pomnožné podstatné meno *pamäti*.

Podstatné meno *hrsť* má v sg. tvary podľa vzoru *kosť*, v pl. podľa vzoru *dlaň*.

Slová *hneď, tvár, myseľ* a *raž* sa skloňujú v sg. aj podľa vzoru *kosť*, častejšie však podľa vzoru *dlaň:* G. sg. *hnede/hnedi, tváre/tvári, mysle/mysli, raže/raži*. V pl. sú len tvary podľa vzoru *dlaň*.

Pri niektorých slovách je pohyblivé *e* alebo pohyblivé *o;* napr.: *česť — cti* (z pôvodného *části*), *voš — vši, lož — lži, Ves — Vsi, cirkev — cirkvi, reďkev — reďkvi*. Slovo *lesť* má tvary *lesti* aj *lsti*. Bežnejší je tvar *lesti*.

Slovo *nepamäť* sa používa len v G. sg. po predložke *od: od nepamäti*. Slovo *počesť* sa používa len v A. sg. po predložke *na* v ustálenom výraze slávnostného rázu: *na počesť (na poctu)*.

Slovo *cirkev* má D., L. pl. *cirkvám, cirkvách*.

V I. pl. je vždy prípona *-ami*. Nesprávny je tvar „vecmi" namiesto *vecami*.

Vzor *kosť* je neproduktívny, ustupujúci vzor. Mnohé slová z neho prechádzajú do vzoru *dlaň*, ktorý je produktívny v okruhu podstatných mien ženského rodu zakončených na spoluhlásky. Prejavuje sa to existenciou dvojtvarov v G. sg. a N., A. pl.; tvary podľa vzoru *dlaň* sú bežnejšie, častejšie, tvary podľa vzoru *kosť* zriedkavejšie, obmedzené zvyčajne na ustálené spojenia. Porov.: *hneď — hnede/hnedi, tvár — tváre/tvári, myseľ — mysle/mysli, raž — raže/raži*. Niektoré iné slová sa menia na podstatné mená ženského rodu zakončené na samohlásku; napríklad namiesto starších tvarov *mrkev, rakev* sú dnes tvary *mrkva, rakva*. Pri vzore *kosť* sa držia najlepšie abstraktné podstatné mená ako *lúbosť* a materiáliá ako *masť*.

Vzor **gazdiná**

	sg.	pl.
N.	*gazdin-á*	*gazdin-é*
G.	*gazdin-ej*	*gazdín-Ø*

D.	*gazdin-ej*	*gazdin-ám*
A.	*gazdin-ú*	*gazdin-é*
L.	*(o) gazdin-ej*	*(o) gazdin-ách*
I.	*gazdin-ou*	*gazdin-ami*

Podľa vzoru *gazdiná* sa skloňuje niekoľko podstatných mien ženského rodu, ktoré sú utvorené od mužských podstatných mien: *gazdiná, švagriná, testiná, ujčiná, stryná, kňažná, kráľovná, cisárovná, cárovná, šľachtičná, princezná.*

Sú to (okrem slova *gazdiná*) mená na označenie príbuzenských vzťahov *(švagriná, testiná, ujčiná, stryná)* a staré názvy z feudálneho obdobia, ktorými sa označujú príslušníčky šľachty a panovníckych kruhov v monarchii: *kňažná, šľachtičná, princezná, kráľovná, cárovná, cisárovná.*

Do vzoru *gazdiná* patrí dnes uzavretý počet slov. Tento vzor je neproduktívny, nové slová do neho nepribúdajú.

V G. pl. sú tvary s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky alebo s nulovou pádovou príponou a s vkladnou dvojhláskou.

V tvaroch so zdĺžením ostatnej kmeňovej slabiky sa samohláska *i* (písané aj *y*) predlžuje na *í (ý)*. Takto sa tvorí G. pl. pri slovách, ktoré majú na konci kmeňa jednu spoluhlásku: *gazdiná — gazdín, švagriná — švagrín, testiná — testín, ujčiná — ujčín, stryná — strýn.*

S vkladnou dvojhláskou *ie* sa G. pl. tvorí pri slovách, ktoré majú na konci kmeňa dve spoluhlásky: *kráľovná — kráľovien, cisárovná — cisárovien, cárovná — cárovien, princezná — princezien, šľachtičná — šľachtičien, kňažná — kňažien.*

V tomto vzore sa kríži menné a adjektívne skloňovanie. Tvary G. sg. „gazdiny" D. sg. „gazdine", A. sg. „gazdinu", N., A. pl. „gazdiny" sú nespisovné.

Deminutíva na *-ka*, utvorené od týchto slov, sa skloňujú podľa vzoru *žena: gazdinka*, G. sg. *gazdinky*, D., L. sg. *gazdinke* atď. (nesprávne G., D., L. sg. „gazdinkej", N., A. pl. „gazdinke").

Nepravidelné skloňovanie ženských podstatných mien

Nepravidelne sa skloňujú dve podstatné mená ženského rodu: *pani* a *mať*. Každé z nich má odchýlky, pre ktoré sa nezaraďujú do pravidelných vzorov podstatných mien ženského rodu.

Slovo *pani* sa skloňuje takto:

	sg.	pl.
N.	*pan-i*	*pan-ie*
G.	*pan-ej*	*pan-í*

D.	*pan-ej*	*pan-iam*
A.	*pan-iu*	*pan-ie*
L.	*(o) pan-ej*	*(o) pan-iach*
I.	*paň-ou*	*pan-iami*

Slovo *pani* sa skloňuje iba vtedy, keď stojí samostatne, so zhodným adjektívnym prívlastkom alebo nezhodným substantívnym prívlastkom v genitíve.

Panej sa tiež ušlo roboty. (KUKUČÍN) — Tie dunajské rybky, keď sa o mne zvedia, tie mňa, svoju **paniu**, od lúbosti zjedia. (BOTTO) — Veď my ti ani rozkazovať nemôžeme, si svojou **paňou**. (JÉGÉ) — Zostal u Vanovských na naliehanie domácej **panej**. (VAJANSKÝ) — Chod a doveď sem **paniu** zámku. (JÉGÉ) — Mlčala cez celú vojnu, i vtedy, keď otec **panej** umrel. (BARČ-IVAN) — Skoro naplnila sa veľká izba priateľmi a **paniami**. (TIMRAVA)

Slovo *pani* ako prívlastok sa však neskloňuje.

Ako keby bol mráčik na oblohe na chvíľu zatônil slnko, zosmutnela tvár **pani** Emilky. (ZÚBEK) — **Pani** Slatinskej stávali oči stĺpkom od hrôzy. (PLÁVKA) — Celá naradovaná zasa len pribehla k **pani** učiteľke. (JESENSKÝ) — **Pani** advokátovej tvrdil, že už hovorí po slovensky. (VAJANSKÝ) — **Pani** doktorovú prejala nedobrá predtucha. (ZÚBEK) — Tancoval s **pani** direktorkou. (JESENSKÝ) — Nebola by to hanba pre ne, keby ich volali **pani** majstrovou. (TIMRAVA)

Slovo *mať* sa skloňuje takto:

	sg.	pl.
N.	*mať, mati, mater*	*mater-e*
G.	*mater-e*	*mater-í*
D.	*mater-i*	*mater-iam*
A.	*mať, mater*	*mater-e*
L.	*(o) mater-i*	*(o) mater-iach*
I.	*mater-ou*	*mater-ami*

V N. sg. je základný tvar *mať*. Tvar *mati* sa používa najmä v oslovení.
V A. sg. sú tvary *mať* a *mater* rovnocenné.

Stredný rod

Podstatné mená stredného rodu označujú veci a mláďatá ľudí a zvierat. Skloňujú sa podľa vzorov *mesto, srdce, vysvedčenie* a *dievča*.

Vzor mesto

	sg.	pl.
N.	*mest-o*	*mest-á*
G.	*mest-a*	*miest-Ø, múze-í*
D.	*mest-u*	*mest-ám*

A.	*mest-o*	*mest-á*
L.	*(o) mest-e, uch-u*	*(o) mest-ách*
I.	*mest-om*	*mest-ami*

Podľa vzoru *mesto* sa skloňujú podstatné mená stredného rodu zakončené v N. sg. na samohlásku *-o;* napr.: *meno, slovo, jablko, zrno, pero, blato, zlato, olovo, mlieko, amatérstvo, čipkárstvo, nábytkárstvo, knihárstvo, baníctvo, cukrárstvo, vtáctvo, rastlinstvo, hodinárstvo, bábkárstvo, vydavateľstvo, farbivo, liečivo, väzivo, hnojivo, tlačivo, pradivo, fajčivo, žnivo, obežívo, siativo, jadierko, hádatko, chíďatko, krídelko, bábätko, bruško, hrdielko, jazierko, cedidielko, miestočko, mestečko, bielidlo, lietadlo, razidlo, svietidlo, mučidlo, delidlo, divadlo, cedidlo, hladidlo, Moldavsko, Španielsko, Slovensko, Poľsko, Rusko, Írsko, Estónsko, Alžírsko, Albánsko, Aragónsko, Katalánsko, hľadisko, hadisko, chlapisko, psisko, dievčatisko, hradisko, absolútno, konečno, prázdno, transcendentno, komično, nekonečno, Štúrovo, Námestovo, Bernolákovo;* pomnožné podstatné mená; napr.: *krosná, bradlá, hrozienka, hovoridlá, dýchadlá, ústa, železá, zvíjadlá, vráta, Košariská.*

Vzor mesto sa dopĺňa najmä o slová tvorené živými odvodzovacími príponami *-stvo, -ctvo, -dlo, -ivo, -ko, -isko.*

Sem patria aj cudzie podstatné mená zakončené v N. sg. na *-on, -um;* napr.: *hypokoristikon, enchiridion, fórum, substantívum, alumínium, múzeum, báryum, rezíduum.* V týchto menách sa pri ohýbaní odsúva *-on, -um;* napr.: *hypokoristikon — hypokoristika, polysyndeton — polysyndeta, epiteton — epiteta, oxymoron — oxymora, enchiridion — enchiridia, ganglion — ganglia, synedrion — synedria, entozoon — entozoa; lýceum — lýcea, múzeum — múzea, fórum — fóra, indivíduum — indivídua, gymnázium — gymnázia, báryum — bárya, rezíduum — rezídua, sympózium — sympózia, publikum — publika;* pomnožné podstatné mená *aktíva, pasíva, analekta, regesta, erráta, prolegomena.*

Koncové *-on, -um* sa zachováva v zdomácnených slovách, ktoré sú mužského rodu, a v slovách iného pôvodu ako latinského; napr.: *album — albumu, konzum — konzumu, lexikon — lexikonu.* Slovo *dátum* s významom „udanie dňa, mesiaca, roku nejakej udalosti" je mužského rodu a skloňuje sa s ponechávaním koncového *-um: dátumu, v dátume, dátumy.* Vo význame „údaje, informácie" sa používajú tvary množného čísla stredného rodu (plurale tantum): *dáta, dát, dátam* atď.

Zväčšené podstatné mená stredného rodu na *-o,* utvorené príponou *-isko,* ako *chlapisko, kocúrisko, medvedisko, psisko, chlapčisko, dubisko, horisko, rybisko, knižisko, mäsisko,* sa skloňujú podľa vzoru *mesto.* Zväčšené podstatn mená utvorené od podstatných mien mužského alebo ženského rodu mávajú aj rod podľa podstatného mena, od ktorého sú odvodené. Z nich zväčšené

podstatné mená utvorené od mien osôb mužského rodu sa skloňujú podľa vzoru *mesto* alebo podľa vzoru *chlap*, napr.: *chlapčisko*, D. sg. *chlapčiskovi*, L. sg. *o chlapčiskovi*, N. pl. *chlapčiskovia*, G. pl. *chlapčiskov*, D. pl. *chlapčiskom*, A. pl. *chlapčiskov*, L. pl. *o chlapčiskoch*. Bežnejšie je skloňovanie podľa vzoru *mesto*. Pri ostatných slovách sa mužský alebo ženský rod prejavuje len v N. alebo v A. sg. pri prívlastku *(ťažký kufrisko, veľká rybisko)* alebo v predikáte *(kufrisko je ťažký, rybisko je veľká)*; inak sa tieto slová skloňujú len podľa vzoru *mesto*.

Podstatné mená *temeno, plemeno, semeno, vemeno, bremeno, slemeno, rameno* majú v N. a A. sg. aj tvary zakončené na *-ä: temä, plemä, semä, vemä, bremä, slemä, ramä*. Tieto tvary sú však archaické. Využívajú sa ako charakterizačný štylistický prostriedok, najmä v poetickej reči.

Aj ty si hadie **plemä!** (MORIC) — **Plemä** plemeno bude vraždiť bez milosti. (ŠKULTÉTY) — Lebo citom sa ku nebešťanom povzniesť nezná nízke **plemä.** (SLÁDKOVIČ) — K hriechu i modlitbe kľaká k vám mužské **plemä.** (KOSTRA) — Drevený kufrík tvoje **ramä** tríme. (SMREK) — Na **semä** kvet sa premení, s vetrom sa rozletí. (KOSTRA)

V L. sg. je bežná prípona *-e;* napr.: *mesto — (v) meste, telo — (v) tele, zrno — (v) zrne, slovo — (o) slove, libreto — (o) librete.*

1. Slová *adagio, arpeggio, capriccio* majú v L. sg. pádovú príponu *-e* (nie „-u"): *v adagie, arpeggie, capriccie*. V týchto slovách sa písané *i* pred koncovým *-o* nevyslovuje; písané *-cio, -gio* sa vyslovuje *-čo, džo: adádžo — adádže, arpedžo — arpedže, kapričo — kapriče*. Rovnako majú pádovú príponu *-e* slová *banjo, lečo, jojo: pri banje, v leče, o joje*.

2. Abstraktné podstatné mená, ako *dobro, zlo, krásno, konečno, nekonečno, komično, transcendentno*, majú v L. sg. tiež príponu *-e* (nie „-u"): *o dobre, zle, krásne, v nekonečne, o komične*.

3. Miestne mená typu *Štúrovo, Bernolákovo, Hurbanovo* majú v L. sg. príponu *-e* (nie „-om"): *v Štúrove, Bernolákove, Hurbanove*.

Niektoré podstatné mená majú v L. sg. pádovú príponu *-u*. Táto prípona je:

a) pri podstatných menách, ktoré pred koncovým *-o*, ako aj pred *-on, -um* majú spoluhlásky *k, g, ch, h;* napr.: *mlieko — mlieku, oko — oku, lyko — lyku, lôžko — lôžku, javisko — javisku, Slovensko — Slovensku, Nórsko — Nórsku, scirocco — sciroccu* (vysl. *široko — širóku*), *San Francisco — San Franciscu* (vysl. *San Francisko — San Franciscu*), *hypokoristikon — hypokoristiku, publikum — publiku, panoptikum — panoptiku, narkotikum — narkotiku; embargo — embargu, margo — margu, indigo — indigu, tango — tangu, Kongo — Kongu, Togo — Togu, Kartágo — Kartágu, Largo — Largu; brucho — bruchu, ucho — uchu, sucho — suchu, rúcho — rúchu, Jericho — Jerichu; blaho — blahu, Soho — Sohu, Idaho — Idahu;*

b) pri prevzatých podstatných menách, ktoré majú pred koncovým *-o, -on, -um* samohlásku; napr.: *kakao — kakau, Makao — Makau, rodeo — rodeu, Borneo — Borneu, Montevideo — Montevideu, štúdio — štúdiu, trio — triu,*

rádio — rádiu, Tókio — Tókiu, embryo — embryu, duo — duu, ganglion — gangliu, múzeum — múzeu, indivíduum — indivíduu, reziduum — reziduu.

Pádovú príponu *-i* má v L. sg. slovo *vnútro* (vo význame „vnútorná časť"): *vo vnútri*. V hovorovom štýle sa slovo *vnútro* používa ako pomenovanie pre Ministerstvo vnútra (predtým aj Poverenníctvo vnútra); v takomto prípade je v L. sg. prípona *-e: pracuje na vnútre, na vnútre sú prijímacie dni v utorok a štvrtok* a pod. Táto prípona je aj pri slove *nebo*.

V N. pl. majú niektoré cudzie pomnožné podstatné mená tvary s krátkym koncovým *-a: regesta, nomina, verbá, pronomina, analekta, prolegomena*.

Slovo *oko, ucho* majú v pôvodnom význame „orgán zraku a sluchu" N. pl. *oči, uši*, G. *očí, uší*, D. *očiam, ušiam*, L. *očiach, ušiach*, I. *očami, ušami*. V prenesenom význame majú tieto slová v pl. skloňovanie *oká, uchá, ôk, úch, okám, uchám, okách, uchách, okami, uchami: oká na polievke (na sieti), mastné oká, morské oká, magické oká, volské oká; uchá na hrncoch, klásť (zakladať) oká, chytať zver do ôk*. Pravidelne podľa vzoru *mesto* sa vždy skloňuje slovo *zaucho: zauchá, zaúch, zauchám* atď.

V G. pl. popri tvaroch *očí, uší* sa používajú tvary *očú, ušú* v ustálených spojeniach a v príslovíach. Napr.: *zahľadieť sa do očú (očí), príde (prišlo) mu z očí (očú), dostať z očú (očí); zíde z očú, zíde z mysli; luhať do očí (očú)*.

Slovo *nebo* má v pl. popri tvaroch s dlhým *á* aj tvary s dvojhláskou *-ia:* N. A. *nebesá/-ia* (G. *nebies*), D. *nebesám/-iam*, L. *nebesách/-iach* (I. *nebesami*).

V G. pl. sú tvary: 1. s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky (pokiaľ nie je dlhá) alebo s nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou, 2. s pádovou príponou *-í*.

1. V tvaroch s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky sa samohlásky *a, i (y), u* a slabičné spoluhlásky *r, l* predlžujú na *á, í (ý), ú, ŕ, ĺ* a samohlásky *ä, e, o* na dvojhlásky *ia, ie, ô*.

Takto sa tvorí G. pl. ponajprv pri slovách, ktoré majú na konci kmeňa jednu spoluhlásku; napr.: *lano — lán, dynamo — dynám, kladivo — kladív, lyko — lýk, pečivo — pečív, kopyto — kopýt, koryto — korýt, kompozitum — kompozít, hypokoristikon — hypokoristík, brdo — bŕd, zrno — zŕn, klbo — klb, jablko — jabĺk, hovädo — hoviad, mäso — mias, teleso — telies, semeno — semien, lono — lôn*.

Zo slov so spoluhláskovou skupinou na konci kmeňa sa takto tvorí G. pl. 1. v slovách, ktorých kmeň sa končí na šumovú spoluhlásku a spoluhlásková skupina nie je rozdelená morfematickým švíkom; napr.: *cesto — ciest, mesto — miest, hniezdo — hniezd, gusto — gúst, margo — márg, manko — mánk, salto — sált, saldo — sáld, tango — táng, komando — kománd, skriptá — skrípt, embargo — embárg, abstraktum — abstrákt, memorandum — memoránd,*

strnisko — strnísk, pastvisko — pastvísk, ihrisko — ihrísk, letisko — letísk, stredisko — stredísk; 2. pri slove *slnko — slnk* (s morfematickým švíkom v spoluhláskovej skupine).

Posledná kmeňová slabika sa nepredlžuje (ostáva krátka): a) po predchádzajúcej dlhej slabike, napr. *zámeno — zámen, písmeno — písmen, liečivo — liečiv, nácesto — nácest, priezvisko — priezvisk, riečisko — riečisk;* b) pri substantíve *vojsko — vojsk;* c) keď sa kmeň končí na *-ov;* napr.: *slovo — slov, olovo — olov;* d) v prevzatých, ešte nie celkom zdomácnených slovách s kmeňovým *e, o.* Takto sa tvorí G. pl. predovšetkým pri niektorých podstatných menách na *-eto, -eton, -oto, -ko,* napr.: *dueto — duet, kvarteto — kvartet, kvinteto — kvintet, sexteto — sextet, noneto — nonet, epiteton — epitet, asyndeton — asyndet, oxymoron — oxymor, barytonon — baryton, geto — get, kimono — kimon, prolegomena — prolegomen, bolero — boler, eso — es, perfektum — perfekt, analekta — analekt, regesta — regest, gesto — gest, porto — port, korzo — korz, torzo — torz, konto — kont, percento — percent, scherzo — scherz, tempo — temp.*

S nulovou pádovou príponou a s vkladnou hláskou sa G. pl. tvorí pri slovách, v ktorých spoluhlásková skupina na konci kmeňa pozostáva zo spojenia akejkoľvek spoluhlásky so zvučnou spoluhláskou alebo ide o zdrobneniny na *-ko.* Sú to tieto prípady: a) slová so zvučnou spoluhláskou na konci kmeňa; napr.: *steblo — stebiel, bedro — bedier, bahno — bahien, clo — ciel, bradlá — bradiel, ďasno — ďasien, bydlo — bydiel, jadro — jadier, rebro — rebier, pravidlo — pravidiel, mydlo — mydiel, jedlo — jedál, puzdro — puzdier, pižmo — pižiem, krosná — krosien, zlo — ziel, jarmo — jariem, lekno — lekien, sklo — skiel, peklo — pekiel, mračno — mračien, radlo — radiel, neutrum — neutier;* b) slová zakončené na *-stvo, -ctvo;* napr.: *nebezpečenstvo — nebezpečenstiev, písomníctvo — písomníctiev, svedectvo — svedectiev, poverenníctvo — poverenníctiev;* c) zdrobneniny s príponami *-ko, -ičko, -ečko, -očko;* napr.: *čielko — čielok, rebierko — rebierok, ojko — ojok, teliesko — teliesok, vlákenko — vlákeniek, zvieratko — zvieratiek, slovíčko — slovíčok, vajíčko — vajíčok, okienečko — okienečiek, miestečko — miestečiek, mestečko — mestečiek, hniezdočko — hniezdočiek.*

V G. pl., ktorý sa tvorí s nulovou pádovou príponou a s vkladnými samohláskami, sú vkladné hlásky *ie, o, e,* zriedkavejšie aj *á.*

Dvojhláska *ie* sa vkladá v neslabičných kmeňoch alebo po predchádzajúcej krátkej slabike vo viacslabičných kmeňoch (ale nie po spoluhláske *j*); napr.: *sklo — skiel, dno — dien, zlo — ziel, mydlo — mydiel, nebezpečenstvo — nebezpečenstiev, mestečko — mestečiek.* Slová zakončené na *-stvo, -ctvo* majú tvary s vkladným *ie* aj po predchádzajúcej dlhej slabike; napr.: *hospodárstvo — hospodárstiev, krajčírstvo — krajčírstiev, údenárstvo — údenárstiev, nožiarstvo — nožiarstiev.*

Samohláska *o* sa vkladá po predchádzajúcej dlhej slabike alebo po spolu-

hláske *j*, ak sa kmeň končí na šumovú spoluhlásku; napr.: *rebierko — rebierok, okienko — okienok, lýtko — lýtok, ojko — ojok.*

Samohláska *e* sa vkladá po predchádzajúcej dlhej slabike alebo po spoluhláske *j*, ak sa kmeň končí na zvučnú spoluhlásku *m, n, r, l;* napr.: *krídlo — krídel, vlákno — vláken, číslo — čísel, lajno — lajen, písmo — písem, čerieslo — čeriesel, plátno — pláten, povrieslo — povriesel, žriedlo — žriedel, súkno — súken, práchno — práchen, trieslo — triesel, sídlo — sídel, pásmo — pásem, osídlo — osídel, kúzlo — kúzel.* Ak nepredchádza spoluhláska *j*, sú popri starších tvaroch s vkladným *e* aj novšie tvary s vkladným *ie;* napr.: *číslo — čísel/čísiel, krídlo — krídel/krídiel, sídlo — sídel/sídiel, vlákno — vláken/vlákien.*

Samohláska *á* sa vkladá v niektorých jednotlivých slovách niekedy aj popri dvojhláske *ie* po predchádzajúcej krátkej slabike; napr.: *jedlo — jedál, jutro — jutár, vrecko — vreciek/vrecák, brvno — brvien/brván.*

2. Pádová prípona *-í* je v G. pl. pri prevzatých podstatných menách, ktoré majú pred *-o, -on -um* samohlásku (ktorých kmeň sa končí na samohlásku vo výslovnosti alebo len v pravopise); napr.: *štúdio — štúdií, rádio — rádií, ganglion — ganglií, gymnázium — gymnázií, múzeum — múzeí, individuum — indivíduí, capriccio — capriccií.* Táto prípona je aj pri slovách s mäkkými spoluhláskami na konci kmeňa: *banjo — banjí, jojo — jojí.*

V G. pl. sa rytmický zákon zachováva pri slovách, ktoré tvoria G. pl. s nulovou príponou, a pri slovách s vkladným *o*; napr.: *písmeno — písmen, zámeno — zámen, nácesto — nácest, polienko — polienok, lýtko — lýtok.* Popri tvaroch s vkladným *e* podľa rytmického zákona sú však aj tvary s vkladným *ie* bez uplatnenia rytmického zákona; napr.: *číslo — čísel/čísiel, krídlo — krídel/krídiel, pásmo — pásem/pásiem.* Pri slovách zakončených na *-stvo, -ctvo* v G. pl. sú len tvary s vkladným *ie.*

V N., D. a L. pl. sa rytmický zákon zachováva; napr.: *stádo — stáda, stádam, stádach; miesto — miesta, miestam, miestach; vlákno — vlákna, vláknam, vláknach* (oproti *mestá, mestám, mestách*).

Podstatné meno *jojo* má v N., D. a L. pl. krátke pádové prípony *-a, -am, -ach: joja, jojam, jojach.*

V staršom jazyku sa používala v I. pl. pádová prípona *-y*. V dnešnom jazyku stretávame sa s jej zvyškami napr. v prísloviach: *My o vlku a vlk za humny.* Môže sa dnes využívať na zámerné archaizovanie jazykového prejavu (napr. v umeleckej reči).

Vzor **srdce**

	sg.	pl.
N.	*srdc-e*	*srdc-ia*
G.	*srdc-a*	*srdc-Ø, pol-í*

D.	*srdc-u*	*srdc-iam*
A.	*srdc-e*	*srdc-ia*
L. *(o)*	*srdc-i*	*(o) srdc-iach*
I.	*srdc-om*	*srdc-ami*

Podľa vzoru *srdce* sa skloňujú podstatné mená stredného rodu, ktoré majú v N. sg. pádovú príponu *-e;* napr.: *dielce, drievce, krídelce, masielce, nebce, ojce, okience, pierce, slovce, stebielce, stehience, vedierce, zrnce; hradište, iskrište, kolbište, letište, lovište, nákladište, nálezište, nárazište, nástupište, obetište, obväzište, odbytište, parkovište, pohrebište, prameništé, prekladište, prístavište, rečnište, riečište, schodište, skladište, stanovište, učilište, útočište, výstavište, zápasište, závodište, zhromaždište, zoradište, Hradište, Sobotište, Veľké Orvište, Hrachovište; citoslovce, líce, lože, more, oje, plece, pole, slnce, vajce, vrece;* pomnožné podstatné mená, napr. *dvercia, pľúca, prsia, Hliviština, Lukoviština.*

Vzor *srdce* predstavuje dnes v spisovnej slovenčine skupinu viac-menej uzavretú. Nové slová, ktoré by patrili do tohto vzoru, takmer nepribúdajú. Odvodzovacia prípona *-ište* je slabo produktívna; produktívna je dnes synonymná prípona *-isko,* ktorá zatláča pri mnohých slovách príponu *-ište.* Podobne popri zdrobňujúcej prípone *-ce* je dnes bežnejšia synonymná prípona *-ko.* Celkove ide teda o neproduktívny vzor, ale slová, ktoré do neho patria, sú veľmi frekventované a zväčša patria do jadra slovnej zásoby.

Takto sa skloňujú aj inoslovanské miestne mená stredného rodu zakončené na *-e;* napr.: *Uherské Hradiště — Uherského Hradišta, Mnichovo Hradiště, Týniště nad Orlicí, Dolní Dvořiště, Bjele Polje, Gorodišče, Zastražišče.*

V G. pl. sú tvary: 1. s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky (ak nie je dlhá) alebo s nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou, 2. s pádovou príponou *-í.*

1. V tvaroch s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky sa samohláska *i* a slabičné spoluhlásky *r, l* predlžujú na dlhé *í, ŕ, ĺ,* samohláska *e* na dvojhlásku *ie.*

Takto sa tvorí G. pl. pri slovách, ktoré majú na konci kmeňa jednu spoluhlásku; napr.: *prsia — pŕs, plece — pliec, vrece — vriec, líce — líc, pľúca — pľúc.*

Ďalej sa takto tvorí G. pl.: a) pri slovách na *-ce,* ktoré sa nepociťuje ako zdrobňujúca prípona, a so slabičným *r, l* v predchádzajúcej slabike: *brdce — bŕdc, slnce — sĺnc, srdce — sŕdc;* b) pri slovách s odvodzovacou príponou *-ište;* napr.: *hradište — hradíšť, iskrište — iskríšť, nárazište — nárazíšť, nástupište — nástupíšť, učilište — učilíšť, lovište — lovíšť.*

Posledná kmeňová slabika sa nepredlžuje (ostáva krátka) po predchádzajúcej dlhej slabike; napr.: *riečište — riečišť.*

S nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou sa G. pl. tvorí pri

slovách so zdrobňujúcou odvodzovacou príponou *-ce*, ako aj pri slovách *citoslovce* a *vajce;* napr.: *krídelce — krídeliec, zrnce — zrniec, skielce — skielec, citoslovce — citosloviec, vajce — vajec.*

Dvojhláska *ie* sa vkladá po predchádzajúcej krátkej slabike (ale nie po spoluhláske *j*): napr.: *citoslovce — citosloviec, krídelce — krídeliec, nebce — nebiec, slovce — sloviec, zrnce — zrniec.*

Samohláska *e* sa vkladá po predchádzajúcej dlhej slabike alebo po spoluhláske *j;* napr.: *čielce — čielec, dielce — dielec, drievce — drievec, okience — okienec, pierce — pierec, stebielce — stebielec, skielce — skielec, stehience — stehienec, vedierce — vedierec, ojce — ojec, vajce — vajec.*

2. Pádovou príponou *-í* sa G. pl. tvorí v slovách *more — morí, oje — ojí, pole — polí, lože — ložĺ.*

Po spoluhláske *j* sú v N., D. a L. pl. tvary s krátkym *a: oje — oja, ojam, ojach.*

Rytmický zákon sa dôsledne uplatňuje vo všetkých pádoch; napr.: *okience* — N. pl. *okienca,* G. pl. *okienec,* D. pl. *okiencam,* L. pl. *okiencach; riečište — riečišť; líce — líca, lícam, lícach; čielce — čielca, čielcam, čielcach; dielce — dielca, dielcam, dielcach; drievce — drievca, drievcam, drievcach; pľúca, pľúcam, pľúcach.*

Vzor vysvedčenie

	sg.	pl.
N.	*vysvedčen-ie*	*vysvedčen-ia*
G.	*vysvedčen-ia*	*vysvedčen-í*
D.	*vysvedčen-iu*	*vysvedčen-iam*
A.	*vysvedčen-ie*	*vysvedčen-ia*
L. *(o)*	*vysvedčen-í*	*(o) vysvedčen-iach*
I.	*vysvedčen-ím*	*vysvedčen-iami*

Podľa vzoru *vysvedčenie* sa skloňujú podstatné mená stredného rodu, ktoré sa v N. sg. končia na dvojhlásku *-ie;* napr.: *prútie, búčie, kvietie, lieštie, borievčie, íverie, chrastie, malinčie, perie, skálie, čečinie, smrečie, bodľačie, orešie, kôrovie, haluzie, nábrežie, námestie, pohorie, pomorie, poschodie, údolie, územie, zahraničie, záhumnie, popredie, podzemie, podsvetie, preddomie, priedomie, rozvodie, rázcestie, úzadie, predlaktie, úpätie, záňadrie, ozubie, osrdie, Podhradie (Spišské Podhradie, Zemianske Podhradie), Pohronie, Polabie, Porúrie, Považie, Rudohorie, Potisie, Záblatie, Zárečie, Zátisie, Závodie, Porýnie, Záhorie, súhvezdie, bezlesie, závažie, výročie, hnutie, čítanie, písanie, kreslenie, počítanie, kvasenie, zajatie, posedenie, stretnutie, utrpenie, vyzvanie, školenie, tvorenie, zamestnanie, zdravie, ostrie, obdobie, desaťročie, storočie, cimburie, bájoslovie, hláskoslovie, tvaroslovie, zvykoslovie, imanie, droždie, ovocie, obilie, zbožie.*

Podľa tohto vzoru sa skloňujú aj miestne názvy, ktoré majú tvar druhových prídavných mien, ako *Jastrabie — Jastrabia, v Jastrabí, Srnie — Srnia, v Srní, Vranie — Vrania, Ovčie — Ovčia.* Skloňovanie podľa prídavných mien (G. „z Jastrabieho, Ovčieho", D. „Jastrabiemu, Ovčiemu", L. „v Jastrabom, v Ovčom" a pod.) je v spisovnom jazyku nenáležité.

Rovnako sa skloňujú aj inoslovanské miestne mená stredného rodu na *-ie, -í;* napr.: *Belopolie — Belopolia, Uście Solne — Uścia Solného, Korzybie — Korzybia, Verchošižemie — Verchošižemia, Verchovažie — Verchovažia, Voznesenie — Voznesenia, Verchovie — Verchovia, Kočevie — Kočevia, Předmostí — Předmostia, Zaječí — Zaječia* a pod.

Pádové prípony sú vo všetkých pádoch dlhé. Neskracujú sa ani po predchádzajúcej dlhej slabike; napr.: *bezprávie — bezprávia, bezpráviu, o bezprávi, bezprávím, bezprávia, bezpráví, bezpráviam, o bezpráviach, bezpráviami;* podobne sú prípony vždy dlhé pri slovách *čučuriedie, hlúbie, kvietie, lieštie, lopúšie, ústie, prútie, skálie, sitie, tŕnie, svíbie, prítmie, Záriečie, Porýnie, Porúrie, liatie, viatie, súšiatie* atď.

Podstatné mená *prestanie* a *ustanie* majú len tvar G. sg. v spojení s predložkou *bez: bez prestania, bez ustania.*

Podstatné meno *storočie* má v pl. popri tvaroch *storočia, storočí, storočiam* ... aj expresívne tvary *stáročia, stáročí, stáročiam* atď.

Vzor dievča

	sg.		pl.		
N.	*dievč-a*		*dievč-at-á*		*dievč-enc-e*
G.	*dievč-at-a*		*dievč-at-Ø*		*dievč-eniec-Ø*
D.	*dievč-at-u*		*dievč-at-ám*		*dievč-enc-om*
A.	*dievč-a*		*dievč-at-á*		*dievč-enc-e*
L.	*(o) dievč-at-i*	*(o)*	*dievč-at-ách*	*(o)*	*dievč-enc-och*
I.	*dievč-at-om*		*dievč-at-ami*		*dievč-enc-ami*

Podľa vzoru *dievča* sa skloňujú podstatné mená stredného rodu zakončené na *-a* alebo *-ä* (po perniciach), ktoré obyčajne označujú mláďatá ľudí alebo zvierat, alebo majú expresívny význam (sú zdrobnenými expresívami); napr.: *baranča, dojča, háďa, líška, levíča, holúbä, chlapča, húsa, ježa, osľa, pachoľa, nemluvňa, oplanča, orlíča, páňa, pánča, prespanča, teľa, šteňa, nedochôdča, losíča, mača, medvieďa, kačíča, lastovíča, chlápä, vtáča, výžľa, vĺča, žiabä, žriebä, sóvä, žieňa, stríďa, dievča, knieža, páža, zviera;* pomnožné podstatné mená *deťúrence, trojčatá, pätorčatá, trojčence* a pod.

V niektorých slovách tohto vzoru význam mláďaťa ľudí alebo zvierat, ba ani expresívny význam už dnes nie je; napr.: *dievča, knieža, zviera, páža.*

Sem patria aj niektoré podstatné mená označujúce veci, ako *dúpä, púpä, kvieťa,* a pomnožné podstatné mená označujúce ľudové hudobné nástroje: *drumblence, gajdence.*

V množnom čísle sú dvojaké tvary. Pri jedných je kmeň s príponou *-at-* (po perniciach *-ät-*), pri druhých s príponou *-enc-*, pri iných sú však dvojaké tvary — s príponou *-at-* aj s príponou *-enc-*.

Jednotlivé slová zvyčajne majú tvary plurálu zakončené na *-atá (-ätá)* aj na *-ence;* napr.: *bábä — bábätá/bábence, levíča — levíčatá/levíčence, losíča — losíčatá/losíčence, nedochôdča — nedochôdčatá/nedochôdčence, pánča — pánčatá/pánčence, rýbä — rýbätá/rýbence, žiabä — žiabätá/žiabence, žriebä — žriebätá/žriebence, oslа — oslatá/oslence, psíča — psíčatá/psíčence, vĺča — vĺčatá/vĺčence, chúďa — chúďatá/chúdence, dvojčatá/dvojčence, holúbä — holúbätá/holúbence, výžla — výžlatá/výžlence, medvieďa — medvieďatá/medviedence, dievča — dievčatá/dievčence, blizňa — blizňatá/bliznence, cigánča — cigáančatá/cigánčence, húsa — húsatá/húsence, jahňa — jahňatá/jahnence, chúďa — chúďatá/chúdence, orlíča — orlíčatá/orlíčence, kozľa — kozľatá/kozlence, koníča — koníčatá/koníčence, líšťa — líšťatá/líštence, sirôtča — sirôtčatá/sirôtčence, vtáča — vtáčatá/vtáčence, vnúča — vnúčatá/vnúčence, sŕňa — sŕňatá/sŕnence.*

Niektoré slová majú však v pl.:

1. len tvary na *-atá;* napr.: *páža — pážatá, knieža — kniežatá, kurča — kurčatá, plánča — plánčatá, pôrča — pôrčatá, zviera — zvieratá, pachoľa — pachoľatá, mláďa — mláďatá, dúpä — dúpätá, chlápä — chlápätá, žieňa — žieňatá, nemluvňa — nemluvňatá;*

2. len tvary na *-ence;* napr.: *kura — kurence, stridža — stridžence;* pomnožné podstatné mená *drumblence, gajdence, deťúrence.*

Pri slovách, ktoré majú v pl. príponu *-atá (-ätá)* aj *-ence,* sa tvary s príponou *-atá* viac využívajú v terminológii.

Slová *prasa, teľa, šteňa* majú v pl. tvary zakončené na *-ce: prasce, teľce, štence.* V terminológii sa zriedkavejšie používajú aj tvary *teľatá, prasatá.*

Podstatné meno *kvieťa* sa používa len v sg., alebo sa zväčša vyskytuje ako kolektívum.

V G. pl. sú dvojaké tvary: 1. s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky, 2. s nulovou pádovou príponou a s vkladnou samohláskou.

1. V tvaroch s nulovou pádovou príponou a so zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky sa samohláska *a* predlžuje na *ia.* Takto sa tvorí G. pl. pri tvaroch na *-atá;* napr.: *jahňatá — jahniat, dvojčatá — dvojčiat, trojčatá — trojčiat, pätorčatá — pätorčiat, dojčatá — dojčiat, pacholatá — pacholiat, nemluvňatá — nemluvniat, krstňatá — krstniat.*

Kmeňová slabika sa však nemení, keď predchádzajúca slabika v kmeni je dlhá; napr.: *dievčatá — dievčat, zvieratá — zvierat, húsatá — húsat, žriebätá — žriebät, kniežatá — kniežat, pážatá — pážat, rýbätá — rýbät, žiabätá — žiabät, holúbätá — holúbät, vnúčatá — vnúčat.*

2. S nulovou pádovou príponou a s vkladnou dvojhláskou *ie* (ktorá sa vkladá do spoluhláskovej skupiny na konci kmeňa) sa G. pl. tvorí v tvaroch zakončených na *-ence* a *-ce;* napr.: *dievčence — dievčeniec, holúbence — holúbeniec, vnúčence — vnúčeniec, gajdence — gajdeniec, detúrence — detúreniec, vtáčence — vtáčeniec, húsence — húseniec, rýbence — rýbeniec, prasce — prasiec, teľce — teliec, štence — šteniec.*

V I. pl. je pádová prípona *-ami.* V hovorovom jazyku sa niekedy používa prípona *-mi* pri tvaroch na *-atá;* napr.: *dievčatmi, krstňatmi, zvieratmi.*

Slovo *dieťa* sa skloňuje v pl. takto: N., A. *deti,* G. *detí,* D. *deťom,* L. *(o) deťoch,* I. *deťmi.* V I. je tu prípona *-mi.* V sg. sa slovo *dieťa* skloňuje pravidelne podľa vzoru *dievča:* G. *dieťaťa,* D. *dieťaťu* ... Slovo *dieťa* sa používa aj ako singulár k podstatným menám *dietky, detičky.*

Slovo *knieža* je v N. sg. stredného rodu alebo aj mužského rodu: *to knieža — ten knieža.* V obidvoch prípadoch sa gramatický rod prejavuje na prídavnom mene alebo na slovese, ktoré sa s ním ako nadradeným slovom zhoduje v rode.

Jasné je, že tu Metod nepôsobil na malopoľské **knieža** sám. (STANISLAV) — Starší muž bol Rastislav, **knieža** veľkomoravské, a mladší muž jeho synovec Svätopluk, nitriansky údelný knieža. (JÉGÉ) — Dôverovali všetkým, ktorých **knieža** vyslalo naproti. (HORÁK) — Knieža rozšírilo mihalnice a zvraštilo obočie od prekvapenia. (FIGULI) — **Knieža** zostal skamenený. (KALINČIAK) — **Knieža** z Lothringu zostal v širom poli. (TOMÁŠIK)

Vo význame „vysoký cirkevný hodnostár" sa používa slovo *knieža* len ako neutrum: *apoštolské knieža, duchovné knieža, cirkevné knieža.* Podobne aj v pomenovaní *svetské knieža.*

V A. sg. je slovo *knieža* najčastejšie stredného rodu.

V pl. je slovo *knieža* vždy len stredného rodu.

Priezviská *Knieža, Kura, Kurča* sa skloňujú podľa vzoru *hrdina* (p. str. 123). Ak je však slovo *knieža* vlastným menom umeleckého diela (románu, divadelnej hry, opery a pod.) alebo je súčasťou takéhoto vlastného mena, skloňuje sa podľa vzoru *dievča;* napr.: *Knieža* (dielo Niccola Machiavelliho a román Ž. Nałkovskej), *Knieža Igor* (opera od A. Borodina), *Knieža liptovské* (povesť od J. Kalinčiaka).

Liptovských zemanov s ich večným hašterením a politikárením zobrazil potom vo svojom najobšírnejšom diele, v **Kniežati liptovskom.** (PIŠÚT) — Ústami jednej z postáv **Kniežaťa liptovského** odsudzuje Kalinčiak okrem iného politickú pasivitu. (KOCHOL) — Čo budem študovať od septembra, ešte neviem, ale hlavný režisér Emil Pasenkov, zaslúžilý umelec, mi v liste spomína Vladimíra z **Kniežaťa Igora.** (TLAČ) — V Smrčkovom **Kniežati Rastiscovi** sa tak aj robilo. (STANISLAV)

Skloňovanie cudzích podstatných mien

V slovenčine je výrazná tendencia podriaďovať cudzie slová (všeobecné aj vlastné) domácemu skloňovaciemu systému. Zväčša sa pritom vychádza z výslovnosti cudzích slov. Podľa zakončenia a rodu zoraďujú sa jednotlivé slová k niektorému zo skloňovacích vzorov.

Mnoho cudzích všeobecných i vlastných podstatných mien sa však neskloňuje. Neskloňujú sa predovšetkým také slová, pri ktorých pomer zakončenia a prirodzeného rodu nezodpovedá domácej skloňovacej sústave.

Z mien mužského rodu sú nesklonné slová ako *ataše, kenguru, chargé d'affaires, Ra* (egyptský boh). Nesklonné sú aj české priezviská na *-ů*, napr.: *Martinů, Janů, Pavlů, Venců, Petrů*.

Z mien ženského rodu sú nesklonné: a) mená osôb ženského rodu zakončené na spoluhlásku alebo na samohlásku *i, y, o, e*; napr.: *miss, madam, missis, girl, Manon, Rút, lady, Sapfo, Inge, Pak Den-aj;* b) iné vlastné mená na *-e;* napr.: *Labe;* c) hromadné slová zakončené na *-y;* napr.: *džentry, jury;* d) iné slová, ako *avenue*.

Z mien stredného rodu sú nesklonné mená vecí a jednotlivých pojmov zakončené na *-i, -e, -é, -u, -ú, -ö;* napr.: *harakiri, alibi, dementi, finále, extempore, kanoe, komuniké, negližé, matiné, defilé, resumé, renomé, dražé, soirée, plateau, menu*. Podobne sú nesklonné mená vecí na *-a;* napr.: *aleluja (v Mozartovom Aleluja), hosanna*. Slovo *baby*, ktoré je stredného rodu (ako slovo *dieťa*), je tiež nesklonné.

Nesklonné sú aj mnohé iné mená cudzích vzdialených miest; napr.: *Nantes, Marseille, Sydney, Hanoi, Waterloo, Oslo*.

Niektoré z cudzích podstatných mien sa skloňujú čiastočne len v niektorom páde alebo len v niektorých pádoch. Napr. slovo *skóre* má v hovorovom jazyku tvar I. sg. *skórom*, slovo *revue* má tvary D., L. sg. *revui*, G. pl. *revuí*, D. pl. *revuám*, L. pl. *revuách*, I. pl. *revuami*.

Ostatné mená cudzieho pôvodu sa skloňujú podľa jednotlivých vzorov.

Podstatné mená mužského rodu

V slovách latinského pôvodu na *-us* a gréckého pôvodu na *-os, -as, -es* sa pri skloňovaní koncové *-us, -os, -as, -es* odsúva. Ide o všeobecné podstatné mená (pri neživotných najmä nehmotné) a vlastné mená (osobné a miestne mená); napr.: *generalissimus — generalissima, brontosaurus — brontosaura, realizmus — realizmu, impresionizmus — impresionizmu, rytmus — rytmu, rádius — rádia, nónius — nónia, amofeles — anofela, hádes — hádu, Ovídius — Ovídia, Herodotos — Herodota, Anaxagoras — Anaxagora, Sokrates — Sokrata, Rodos — Rodu,*

Lesbos — Lesbu. Koncové *-us, -os* sa zachováva v zdomácnených všeobecných podstatných menách, osobných menách a priezviskách; napr.: *fiškus — fiškusa, cirkus — cirkusu, vírus — vírusu, týfus — týfusu, epos — eposu, chaos — chaosu, Július — Júliusa, Lichardus — Lichardusa, Paulus — Paulusa*. Rovnako sa koncové *-as, -es, -os, -us* zachováva v novogréckych, pseudogréckych, pseudolatinských, tureckých, španielskych, litovských, lotyšských, flámskych a iných podobných menách; napr.: *Plastiras — Plastirasa, Funtes — Funtesa, Papagos — Papagosa, Snečkus — Snečkusa, Vilnius — vo Vilniuse*. Takisto sa skloňujú novogrécke a iné mená na *-is;* napr.: *Karamanlis — Karamanlisa, Lacis — Lacisa*.

Pri niektorých slovách latinského a gréckeho pôvodu je kolísanie medzi vynechávaním alebo ponechávaním koncového *-us, -es;* napr.: *adlátus — adláta/adlátusa, cerberus — cerbera/cerberusa, Bakchus — Bakcha/Bakchusa, famulus — famulusa/famula, Hádes — Hádesa/Háda, Herkules — Herkulesa/Herkula, Herakles — Heraklesa/Herakla, týfus — týfusu/týfu*.

Slovo *héros* sa skloňuje s ponechávaním koncového *s* alebo bez neho; napr.: G., A. sg. *hérosa/héroa*, D., L. sg. *hérosovi/héroovi*. Takto sa skloňujú aj niektoré grécke mená; napr.: *Ares — Area/Aresa — Areovi/Aresovi, Diktys — Diktya/Diktysa — Diktyovi/Diktysovi*.

Pri niektorých slovách latinského a gréckeho pôvodu dochádza k zmene kmeňa; napr.: *Paris — Parida, Scípio — Scípiona, Nero — Neróna, pontifex — pontifika, Xenofón — Xenofonta, Noe — Noema, Zeus — Dia, Diovi*.

Osobitné skloňovanie majú mužské životné podstatné mená cudzieho pôvodu, ktoré sa v písme končia na samohláskové písmená a vyslovujú sa (v slovenskej výslovnosti) s prednými samohláskami *i, í, e, é, ä*.

Tieto mená sa skloňujú takto:

	sg.	pl.
N.	*kuli*	*kuli-ovia*
G.	*kuli-ho*	*kuli-ov*
D.	*kuli-mu*	*kuli-om*
A.	*kuli-ho*	*kuli-ov*
L.	*(o) kuli-m*	*(o) kuli-och*
I.	*kuli-m*	*kuli-ami*

Patria sem niektoré všeobecné cudzie podstatné mená, ktoré sa u nás používajú, a najmä vlastné mená; napr.: *efendi, mufti, dandy, kádi, grizly, pony, abbé, Yankee, Curie, Verdi, Rossini, Gigli, Nizámí, Machiavelli, Guerrazzi, Medici, Škultéty, Goethe, Dante, Coppé, Priestley, Kállay, Attlee, Setälä, Sillanpää, Rintenpää, Giovanni, Charlie, Harry, Stanley, Bambi, Bandy*.

Takto sa skloňujú aj cudzie osobné mená zakončené na *-ä, -ö, -ő;* napr. *Inönü — Inönüho, Köprölü — Köprölüho, Jenő — Jenőho*.

Z českých vlastných mien sa takto skloňujú priezviská, ktoré majú v češtine skloňovanie podobné skloňovaniu našich podstatných mien vzoru „dievča". Sú to mená ako *Hrabě, Poupě*, ktoré majú v slovenčine skloňovanie *Hraběho, Hraběmu, Poupě, Poupěho* (v češtine *Hraběte, Poupěte*).

Podobne skloňujeme anglické priezviská na *-ey* (vyslovené ako *i*); napr.: *Priestley — Priestleyho* (vysl. *Prístli — Prístliho*), *Huxley — Huxleyho* (vysl. *haksli — haksliho*). Substantívum *jockey* (vysl. *džokej*) a priezvisko *Grey* sa skloňuje podľa vzoru *chlap*. Iné priezviská na *-ai, -ay* majú jednak skloňovanie podľa vzoru *chlap*, jednak zámenné pádové prípony; napr.: *Matulay — Matulaya/Matulayho, Révai — Révaia/Révaiho, Kállay — Kállaya/Kállayho, Pulai— Pulaia/Pulaiho*.

České priezviská na *-ě, -e*, ktoré súvisia s podstatnými menami stredného rodu, sa skloňujú podľa vzoru *chlap;* napr.: *Bičiště — Bičišťa, Strniště — Strnišťa, Syřiště — Syřišťa, Srdce — Srdca*. České priezviská na *-ně* a iné priezviská, pri ktorých sa javí súvislosť so všeobecnými podstatnými menami ženského rodu, sa skloňujú podľa vzoru *hrdina;* napr.: *Purkyně — Purkyňu, Bechyně — Bechyňu, Homole — Homolu, Nevole — Nevolu, Večeře — Večeřu*.

Zo všeobecných podstatných mien na *-e* skloňujú sa s vynechávaním koncovej samohlásky slová talianskeho pôvodu (skloňujú sa podľa vzoru *chlap*); napr.: *cicerone — cicerona, monsignore — monsignora*. Rovnako sa skloňujú aj talianske osobné mená zakončené na samohlásku *-e* alebo priezviská takéhoto pôvodu (z osobných mien); napr.: *Garrone — Garrona, Clemente — Clementa, Ettore — Ettora, Gastone — Gastona, Cesare — Cesara, Ercole — Ercola, Raffaele — Raffaela, Leone — Leona*.

Pri skloňovaní tureckých, gréckych, rumunských a albánskych osobných mien na *-u* koncová samohláska *u* vypadáva; napr.: *Saradžoglu — Saradžogla, Papandreu — Papandrea, Enescu — Enesca, Eftimiu — Eftimia, Stancu — Stanca, Spahehu — Spaheha*.

Pri iných vlastných menách osôb na *-u, -ú, -ó, -ő, -ou, -au* sa pádové prípony pridávajú k celému menu; napr.: *Nehru — Nehrua, Varjú — Varjúa, Szabó — Szabóa, Rousseau — Rousseaua, Gerő — Gerőa, Lenau — Lenaua, Garrigou — Garrigoua*.

Cudzie priezviská na *-o* sa skloňujú pravidelne podľa vzoru *chlap;* napr.: *Hugo — Huga, Michelangelo — Michelangela, Marco Polo — Marca Pola*.

Ruské domácke mená typu *Kosťa, Miša, Saša, Stopa, Vasia* sa pravidelne skloňujú podľa vzoru *hrdina*.

V srbochorvátskych menách na *-ac* sa vynecháva samohláska *-a-*, ak sa živo uvedomuje súvislosť s paralelnými slovenskými menami na *-ec;* napr.: *Berac — Berca, Vrchovac — Vrchovca; Karlovac — v Karlovci, Petrovac — v Petrovci,*

Leskovac — v Leskovci. Takto sa skloňuje aj všeobecné podstatné meno *desaterac — desaterca.*

Francúzske priezviská zakončené na spoluhlásku (či sa koncová spoluhláska vyslovuje, alebo nie) sa skloňujú podľa vzoru *chlap;* napr.: *Bourget — Bourgeta, Maurois — Mauroisa, Monteix — Monteixa, Dumas — Dumasa, Rabelais — Rabelaisa, Balzac — Balzaca, Bossuet — Bossueta, d'Artagnan — d'Artagnana.*

Ku vzoru *chlap* patria aj francúzske priezviská na *-ey;* napr.: *Ney — Neya, Vey — Veya, Lyautey — Lyauteya;* ďalej nemecké priezviská na *-ei;* napr.: *Frei — Freia.*

Anglické a francúzske mená zakončené na *-e,* ktoré sa nevyslovuje, strácajú pri skloňovaní toto *e* aj v písme; napr.: *Hume — Huma, Shakespeare — Shakespeara, Robespierre — Robespierra, Lafargue — Lafargua.* Len v menách na *-ce, -ge, -che* ostáva toto *e* vo všetkých pádoch; napr.: *Laplace — Laplacea, Lagrange — Lagrangea, Malebranche — Malebranchea.* Ponechanie *e* naznačuje výslovnosť predchádzajúcich spoluhlások *c, g, ch* ako *s, ž* (vo francúzštine), resp. *dž* (v angličtine), *š;* napr.: *Laplacea = Laplasa.* Takto sa skloňujú aj osobné mená, miestne mená a všeobecné podstatné mená; napr.: *Pierre — Pierra, Greenville — z Greenvillu, Toulouse — z Toulousa, Cambridge — z Cambridgea, Liège — v Liègi, Cercle — v Cercli, Le Havre — v Le Havri, sansculote — sansculota, safe — safu, timbre — timbru, v timbri, brumaire — v brumairi, vendémiaire — vo vendémiairi, frimaire — frimaira.*

Vo francúzskych priezviskách a osobných menách na *-es* toto *-es* vypadáva alebo *e* ostáva podobne ako pri menách na *-e;* napr.: *Descartes — Descarta. Jacques — Jacqua, Georges — Georgea.*

Maďarské mená ako *Nagy* (vysl. *Naď*), *Arany* (vysl. *Araň*), *Király* (vysl. *Kiráj*) sa skloňujú podľa vzoru *chlap* (*y* označuje mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky alebo spolu s predchádzajúcou spoluhláskou označuje nejakú spoluhlásku); napr.: *Nagy — Nagya.* Podobne sa skloňujú rumunské priezviská typu *Petrovici — Petrovicia, Ivanovici — Ivanovicia.*

České krstné mená a priezviská *Zdeněk, Franěk, Čeněk, Vaněk* a pod. sa skloňujú takto: *Zdeňka, Zdeňkovi, Fraňka, Čeňka, Vaňka.*

Podstatné mená ženského rodu

České miestne mená ženského rodu na *-v* zachovávajú ženský rod aj v slovenčine; napr.: *Boleslav — z Boleslavi, Břeclav — v Břeclavi, Čáslav — o Čáslavi.* Rovnako zachovávajú ženský rod aj české mená *Choceň, Plzeň.* Niektoré české mená zakončené spoluhláskou však menia v slovenčine gramatický rod. Napr. mená *Olomouc, Chrudim, Příbram, Koutim, Vlašim, Litomyšl* sú v češtine ženského rodu, ale v slovenčine mužského rodu.

Podstatné mená ženského rodu na *-oa, -ua* sa skloňujú riadne podľa vzoru *žena;* napr.: *kongrua — o kongrue, Goa — v Goe, Nicaragua — v Nicarague.* Podstatné mená zakončené na *-ea* majú v D. a L. sg. namiesto prípony *-e* príponu *-i;* napr.: *idea — o idei, Kórea — na Kórei, Lea — o Lei.*

Španielske mená na *-illa* sa skloňujú podľa vzoru *žena;* napr.: *Sevilla — zo Sevilly, Barbier zo Sevilly.*

Miestne mená *Bologna, Campagna* sa skloňujú podľa výslovnosti, a nie podľa pravopisu; napr.: G. sg. *Bologne,* D. sg. *Bologni* (vysl. *Boloňa, Boloňe, Boloňi*). Takto sa podľa výslovnosti skloňujú aj mená ako *Tosca, Benfica;* napr.: G. sg. *Toscy* (vysl. *Tosky*), *Benficy Lisabon (Benfiky Lisabon).*

Niektoré podstatné mená cudzieho pôvodu pod vplyvom domácich slov strácajú svoj pôvodný rod a prijímajú ženský rod podľa zakončenia; napr.: *dráma — drámy, téma — témy, dogma — dogmy, astma — astmy.* Skloňovanie podľa stredného rodu so zmenou kmeňa je v dnešnej spisovnej slovenčine nesprávne.

Slová na *-ia, -ya* sa skloňujú podľa vzoru *ulica.* V D. a L. pl. sú vždy dlhé pádové prípony; napr.: *štúdia — štúdiám, štúdiách; alternácia — alternáciám, alternáciách; harpya — harpyám, harpyách.*

Pri niektorých latinských a gréckych menách sa kmeň pri skloňovaní mení. Ide o klasické osobné mená; napr.: *Dido — Didóny, Juno — Junóny, Izis — Izidy, Íris — Íridy.*

Podstatné mená stredného rodu

Pri slovách latinského pôvodu na *-um* a gréckeho pôvodu na *-on* sa koncové *-um* a *-on* pri skloňovaní odsúva; napr.: *lýceum — lýcea, asyndeton — asyndeta.* Tieto slová sa skloňujú podľa vzoru *mesto.* V zdomácnených slovách mužského rodu a v slovách iného pôvodu ako latinského sa koncové *-on, -um* zachováva (skloňujú sa podľa vzoru *dub*).

Slovo *faksimile* sa skloňuje podľa vzoru *mesto:* G. sg. *faksimila,* D. sg. *faksimilu.* V pl. sa kmeň tohto slova rozširuje: N. *faksimiliá,* G. *faksimilií,* D. *faksimiliám,* A. *faksimiliá,* L. *(o) faksimiliách,* I. *faksimiliami.*

Inoslovanské miestne mená stredného rodu zakončené na *-e* sa skloňujú podľa vzoru *srdce;* napr.: *Uherské Hradiště — Uherského Hradišťa, Gorodišče — Gorodišča.* Inoslovanské názvy stredného rodu na *-ie, -í* sa skloňujú podľa vzoru *vysvedčenie;* napr.: *Belopolie — Belopolia, Předmostí — Předmostia.*

Skloňovanie podstatných mien s podobou prídavných mien

Mnohé podstatné mená majú podobu prídavných mien; napr.: *predstavený, poddaný triedny, Jesenský, Ostrý, chyžná, hradská, desiata, Vysoký, Zelienková, poistné, funkčné, zástupné, predplatné.*

Tieto podstatné mená sa skloňujú podľa vzorov prídavných mien.

Podľa vzoru *pekný* sa skloňujú podstatné mená na *-ý, -á, -é*, ktorých kmeň sa končí na tvrdú alebo obojakú spoluhlásku; napr.: *triedny, chyžná, hradská, desiata, Vysoká, Zelienková, poistné*. Ich skloňovanie pozri na str. 222—225.

Podľa vzoru *cudzí* sa skloňujú podstatné mená na *-í, -ia, -ie*, ktorých kmeň sa končí na mäkkú spoluhlásku; napr.: *vedúci, budúci, starejší, pracujúci, domáca, Revúca, Rýdzi, Lepší, Starší*. Ich skloňovanie pozri na str. 225—227.

Podľa vzoru *pekný* alebo *cudzí* sa skloňujú aj slovanské vlastné mená, ktoré v príslušnom slovanskom jazyku majú prípony prídavných mien; napr.: *Dostojevskij — Dostojevského, Trubeckoj — Trubeckého, Rozwadowski — Rozwadowského, Rački — Račkého, Vážný — Vážného, Groznyj — (z) Grozného, Krasnolesnyj, Krivoj Rog — (z) Krivého Rogu, Cimľanskaja — (z) Cimľanskej, Novaja Zemľa — (z) Novej Zemle, Kastornoje, Iževskoje, Desnickaja — Desnickej, Golubničij — Golubničieho, Hoření — Hořenieho, Hořejší — Hořejšieho, Dolejší — Dolejšieho, Golubničaja — Golubničej* a pod.

Podstatné mená tvaru privlastňovacích prídavných mien, ako *Ovčie, Medvedie, Zaječí*, sa skloňujú ako miestne názvy podľa vzoru *vysvedčenie* (p. str. 119—120).

Význam a využitie tvarov podstatných mien

Rodové tvary podstatných mien

Pri kategórii rodu nehovoríme o jej významovej stránke, ale skôr o jej funkcii. Rodové tvary podstatných mien ukazujú ich rodovú zaradenosť a tým určujú, aký gramatický tvar má mať príslušné prídavné meno, adjektívne zámeno, číslovka alebo sloveso: *výročná schôdzka, rozmanitých vecí, nejakým ženám, v dvadsiatom roku, mlčanie sa rozhostilo*.

Významovým základom jednotlivých rodových skupín sú názvy osôb — čiastočne aj zvierat — podľa ich prirodzeného rodu (pohlavia), čo dalo týmto skupinám aj meno: názvy mužských osôb sú v mužskom rode, názvy ženských osôb v ženskom rode a názvy mláďat v strednom rode. Pomenovania väčšiny zvierat a pomenovania vecí sa včleňujú do rodových skupín bez akejkoľvek významovej motivácie ako výsledok historických daností.

Proti gramatickému rodu, ktorý sa vzťahuje na všetky podstatné mená, týka sa prirodzený rod len životných podstatných mien a má významovú platnosť. Vyjadruje rozdiely v pohlaví živých bytostí.

Gramatický rod

Formálnym základom gramatického rodu je príslušnosť podstatných mien do jednej z troch skupín skloňovania, ktoré sa konštituujú na základe istých zhôd a rozdielov v pádových príponách jednotlivých skloňovacích typov.

Pádové prípony nemajú rodovú platnosť všetky rovnako. Treba rozoznávať základné a vedľajšie rozlišovacie prípony, ďalej charakteristické (silné) rodové prípony a napokon prípony rodovo indiferentné.

Základné rozlišovacie prípony sú pre daný rod jednotné. Sú to pre mužský rod prípony G., D. a L. pl. *-ov, -om, -och*. Výnimky tvoria tvary G. pl. pomnožných miestnych názvov na *-any (Kapušian)* a tvary *ľudí, hostí, koní, groší, peňazí, dní*.

Pre ženský rod je to prípona I. sg. *-ou* (posilnená rovnakou príponou kongruentného skloňovania: *starou matkou*).

Stredný rod nemá takýchto jednotných prípon ani v jednom páde. Aspoň čiastočne možno za také pokladať morfonologicky blízke prípony N. a A. pl. *-á/-a, -ia/-a*, s výnimkou prípony *-e* v dubletnom pl. *dievčence* pri vzore *dievča*.

Vedľajšiu platnosť pri rozlišovaní rodu majú tie pádové prípony, ktoré sa síce vyskytujú len v jednom rode, ale nie sú preň všeobecné (vyskytujú sa len v jednom alebo v dvoch typoch).

V mužskom rode je to prípona *-ovi* v D. a L. sg., prípony *-ia, -ovia* v N. pl. pri osobných vzoroch *chlap* a *hrdina (bratia, hrdinovia)*, prípona *-ov* v A. pl. a čiastočne prípona *-mi* v I. pl. (*chlapmi, husitmi* vedľa *otcami, hrdinami*).

V ženskom rode sú to prípony *-y, -e, -i* v G. sg., prípony *-e, -i* v D. sg. a prípona *-u* v A. sg., ktorú príbuzné prípony *-ú/-u, -iu/-u* v kongruentnom skloňovaní podčiarkli ako charakteristickú pre ženský rod.

V strednom rode je to celý sg. vzoru *vysvedčenie*, v pl. prípony N., A. a I. tohto vzoru, ďalej prípony vzoru *srdce* v N.-A. sg. a pl. *(srdce, srdcia)*, prípona A. sg. pri vzore *mesto* a prípona *-ä* pri vzore *dievča*.

Pádové prípony, ktoré sú spoločné dvom rodom, napomáhajú rodové rozlišovanie aspoň negatívne tým, že poukazujú na výlučnosť tretieho rodu. Spoločné sú pre maskulína a neutrá prípony *-a, -u* v G. sg., prípona *-u* v D. a L. sg. a prípona *-om* v I. sg.

Pre feminína a neutrá sú spoločné prípony G. pl. (nulová prípona a prípona *-í*), ďalej prípony *-ám/-am, -iam/-am* v D. pl., prípony *-ách/-ach, -iach/-ach* v L. pl. (okrem tvarov *deťom, deťoch* pri neutre *dieťa*).

Medzi maskulínom a femininom sú čiastočné zhody v príponách *-y, -e* v N. a A. pl. *(duby, stroje — ženy, ulice, dlane)* a v prípone *-i* v N. pl. *(chlapi, socialisti, kosti)*.

Pre neutrum je osobitne charakteristická dôsledná homonymita prípon N. a A. sg. a pl.

Prípony *-e, -i* v L. sg. a *-ami* v I. pl. sú rodovo indiferentné.

Z týchto celkových vzťahov substantívnych prípon vyplýva, že mužský rod je výraznejšie vyznačený v pl., ženský rod v sg. Stredný rod má v sg. zhody s maskulínom a v pl. s feminínom a je vcelku formálne menej výrazný. Graficky:

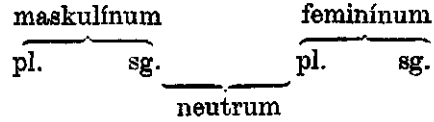

Pri životných podstatných menách sa rodové rozlišovanie opiera v prvom rade o prirodzený rod. Názvy mužských osôb sú spravidla maskulína. Výnimkou je tu slovo *chlapina*, ďalej augmentatíva na *-isko*, neutrá *knieža, dieťa*, názvy osôb bez rodového rozlišovania *(bytosť, osoba, osobnosť, sirota)* a metonymické pomenovania osôb *(veličina, kapacita, maličkosť* — napr. *moja maličkosť*; *Jasnosť, Osvietenosť, Urodzenosť, Výsosť, Eminencia, Magnificencia; beštia, kotúha, kreatúra, ozruta, pačmaga, potvora, vlačuha; Blahorodie, Veličenstvo; motovidlo, nemehlo, omelo, trdlo* a i.). Tieto názvy s gramatickým ženským a stredným rodom môžu označovať podľa okolností i mužské osoby.

Názvy ženských osôb sú spravidla feminína. Toto pravidlo sa do istej miery kríži s tendenciou, aby sa mužské osobné názvy využívali vedľa svojho vlastného, užšieho významu i ako súhrnné názvy osôb bez rozlíšenia pohlavia (*učitelia* = učitelia a učiteľky).

Názvy mláďat sú spravidla neutrá.

Pri zvieracích názvoch rozhoduje prirodzený rod o zaradení do gramatického rodu len v prípadoch, keď ide o hospodárske alebo o viac-menej známe zvieratá (zväčša savce). Pri ostatných názvoch nie je rodové zaradenie významovo motivované; porov. *ovca — baran, lev — levica*, ale *ryba, pstruh, kapor, myš, potkan, vrana, havran* ap.

Nesklonné podstatné mená nemajú rod formálne vyznačený. Pri názvoch živých bytostí sa rodové povedomie opiera celkom o prirodzený rod: *ataše, parvenu, girl, madame;* podobne pri zvieracích názvoch *kakadu, zebu, vapiti* a i.; tu treba uviesť i domáce nesklonné priezviská *Mlynárovie, Šovdoje, Mišeje* a pod. Neživotné nesklonné podstatné mená sú zásadne neutrá: *kliše, taxi, menu; Bordeaux, Santa Fé, Timbuktu* a i. Iba významové súvislosti spôsobili, že niektoré z nich sú feminína: *avenue* (ulica), *causerie* (besednica), *revue* (prehliadka), *taille* (postava), *whisky* (pálenka); *Labe* (rieka).

Stredný rod je pri týchto slovách vlastne symptómom ich rodovej nevyhranenosti. Pretože tu ide o gramatický rod, je to len záležitosť formy. Avšak pri názvoch mláďat je neutrum príznakom nevyvinutosti v prirodzenom rode.

K tomu možno pripojiť prípady pomenovaní, ako *nekonečno, prázdno, zlo, komično, etično, estetično, tragično* ap., a spodstatnené adjektíva a zámená, ako *zlé, nové, staré,*

hatové, moje, tvoje, svoje, naše ap., pri ktorých ide o abstraktné alebo vágne pojmy, nedostatočne vymedzené. Z toho vyplýva pre stredný rod istá významová platnosť. Neutrum sa ukazuje ako symptóm nevyhranenosti v gramatickom, rodovom (pohlavnom) alebo vôbec v akomkoľvek bytostnom ohľade. To by vysvetľovalo, prečo sú augmentatíva neutrami *(chlapisko, babisko, psisko, dubisko)*. Zväčšenie znamená vybočenie z normálnych rozmerov, je to strata bytostnej vymedzenosti. Keď sa augmentatívny význam oslabuje, pôvodný rod sa vracia (v skloňovaní alebo len v kongruencii: *chlapčiskovi, chlapčiskovia, tá babisko*).

Podobný zmysel má i neutrum zámen *ono, to, čo, čosi, všetko* a neutrum rodových slovesných tvarov *prišalo, zabilo ho, išlo sa.*

Pre gramatický rod sú významné tzv. rodovo silné prípony. Rozloženie rodových príznakov v tvarovej sústave podstatných mien ukazuje, že základný pomenovací tvar N. sg. nie je rodovo dostatočne vyznačený, i keď sa naň rodové povedomie asociáciou so základnými rodovými tvarmi pevne pripína. Koncovky N. sg. nie sú však k rodovému členeniu substantív celkom ľahostajné. Zastúpenie jednotlivých prípon nie je podľa rodov rovnaké. V mužskom rode prevažuje nulová prípona, v ženskom rode prípona *-a*. Okolo týchto zakončení je sústredená prevažná väčšina životných názvov (v ženskom rode všetky okrem slov *mať, neter, labuť, laň, myš, voš*). A je tu aj podpora prípon N. sg. v kongruentnom skloňovaní: *pekný — pekná — pekné, otcov — otcova — otcovo, ten — tá — to, môj — moja — moje.* Takto sa ukazuje nulová prípona ako rodovo príznačná pre maskulínum, prípona *-a* ako príznačná pre feminínum. Sú to ich rodovo silné prípony.

Podľa toho majú mužský vzor *hrdina* a parciálny typ *dedo* pri vzore *chlap* rodovo slabé zakončenie. Rodové povedomie sa však pri nich pevne opiera o prirodzený rod. V ženskom rode majú slabé rodové zakončenie vzory *dlaň* a *kosť*. Rodové rozlíšenie od podobne zakončených maskulín je pri nich dané len tradíciou a normou.

Pri menej známych a frekventovaných slovách s týmto zakončením, keď je norma menej povedomá a keď pôsobia protichodné vplyvy z nárečí, býva povedomie rodu neisté a kolísavé. Stretávame sa s tým napr. pri maskulínach ako *kúkoľ, kúpeľ, líšaj, moč, močiar, obličaj, odev, okov, podmoľ, rumeň, srieň, šiaľ, vecheť, výstroj, zboj, žaluď* a pri feminínach ako *byľ, čepeľ, kročaj, kropaj, kúdeľ, mosadz, mokraď, obuv, obyčaj, opuchoľ, osuheľ, otep, paprad, pec, pipeť, pištoľ, prípraž, prímes, prť, reťaz, sihoľ, spiež, spúšť, stupaj, šľapaj, tlč, ujesť, veraj, výzbroj, zápač, zátoň, zbroj.*

Badať to i pri miestnych menách mužského rodu s mäkkým zakončením: *Báhoň, Boľ, Branč, Čabaj, Holíč, Keheľ, Milhosť, Poproč, Počkaj.* Alebo pri podobne zakončených feminínach: *Beňuš, Debraď, Gáň, Halič, Hraň, Hrochoť, Marhaň, Mokraď, Radvaň, Vydraň* a i.

V strednom rode sú rodovo silné prípony *-e* a *-ie*, a to pre svoju výlučnosť (v ostatných rodoch sa v N. sg. nevyskytujú). K nim patrí aj prípona *-o* svojím zastúpením proti maskulínam s podobným zakončením, i preto, že v mužskom rode je to rodovo slabá prípona. Neutrá a maskulína zakončené

na *-o* sú ináč významovo dostatočne rozlíšené: k neutrám patria názvy vecí a mláďacie deminutíva *(mesto, mláďatko)*, k maskulínam názvy osôb (hypokoristiká a vlastné mená: *ocko, Jano, Krasko*). Rod augmentatív nie je pevný.

Prípona *-a/-ä* v strednom rode je rodovo slabá. Prípona *-a* je vyhradená ako rodovo silná pre ženský rod, a to pre početnú a významovú prevahu substantív zakončených na *-a* v tomto rode. Rodová príslušnosť neutier na *-a/-ä* je však dostatočne zrejmá z ich významu (sú to názvy mláďat).

Jestvovanie rodovo silných prípon v sústave menného rodu značí, že sa tu uplatňuje snaha po rodovej výraznosti a jednoznačnosti základného pomenovacieho tvaru.

Pôsobenie rodovo silných prípon sa prejavilo v slovenčine v minulosti napr. v expanzii prípony *-a* na feminína s pôvodne nulovým zakončením: *broskva, dratva, húžva, kanva, koruhva, mrkva, svokra, dcéra, matka.* Zvratne sa uplatnil princíp rodovo silného zakončenia v tom, že niektoré feminína so slabou rodovou charakteristikou prešli k maskulínam: *močiar, rumeň, srieň.*

Zastúpenie rodovo silných prípon ustavične rastie, a to pri tvorení a preberaní slov.

Odvodzovacie prípony, ktorými dnes tvoríme nové slová, sú zväčša rodovo silno zakončené. Mužské prípony majú nulové zakončenie: *-ík, -ok, -ník, -teľ, -ec, -áč, -ár, -iar, -ín, -án, -ún* a i. Ženské prípony sú zakončené na samohlásku *-a:* *-ica, -nica, -ička, -yňa, -ka, -ňa* atď. Odvodzovacie prípony pre neutrá sa končia na *-o, -e, -ie:* *-stvo, -isko, -dlo, -ko, -ište, -ce, -ie.*

Odvodzovacích prípon so slabou rodovou charakteristikou je nepomerne menej. Napr. v mužskom rode prípony *-ca, -ita, -ista.* Súvislosť s mužským rodom je pri nich zrejmá z ich životného významu. V ženskom rode sú to prípony *-osť* (výrazný abstraktný význam ju pevne asociuje so ženským rodom), *-áreň, -eň* (tu pôsobia súvislosti s príponou *-ňa*), *-ež* (neproduktívna prípona). Rodovo slabá odvodzovacia prípona *-a/-ä* v strednom rode je s ním asociovaná pre svoj význam, ktorý zapadá do celkových významových tendencií tohto rodu (rodová nevyhranenosť mláďat).

I keď je v odvodeninách zastúpenie rodovo silných prípon veľmi výrazné, sú tu prípady kolísania pri odvodzovaní, napr.: *-Ø/-a, -Ø/-ie, -ok/-ka, -ík/-ička, -ok/-a, -Ø/-ok, -ok/-ie.* V súčasnom spisovnom jazyku jestvujú napr. rodové dublety *náplav/náplava, priekor/priekora, prímes/prímesok, žiar/žiara; gombík/gombička, námrazok/námraza, náruč/náručie, príručka/príručok, úbočie/úboč, vývesok/výveska, zámok/zámka, zátylok/zátylie;* so striedaním hlások i *pasienok/pašienka.* Dublety sa vyskytujú i v prípadoch, kde sa už odvodenosť nepociťuje: *čabrak/čabraka, manier/maniera, mol'/moľa, poém/poéma, tangens/tangenta;* pomnožné *dverce/dvercia.* K pomnožnému neutru *prsia* je mužský singulatív *prs.*

V literatúre, najmä staršej, sa vyskytujú dubletné rodové tvary ako autorské

neologizmy, poetizmy alebo ako vplyvy z ľudového alebo hovorového úzu, napr. *bedro, jaro, priestora, záodev* (fem., Tajovský), *srieň* (fem., Jančová), *čud* (Hviezdoslav), *otep* (mask., Jégé).

Rodová dubletnosť sa podľa možnosti obmedzuje. Ako maskulína sa ustálili napr. podstatné mená *krm, kyjak, nocľah, ohryzok, pár, priehyb, rad, prednovok, rozmarín, zákop, záves; atlas, formant, front, komponent, seminár, šál, variant.* Ako feminína ustaľuje norma slová *páska, požiadavka, priekopa, snímka, šopa, uhorka, vzorka; spúšť, úvrať; artičoka, fonéma, garniža, morféma, sála, saláma, servítka;* ako neutrá slová *opliecko, priehrštie, rázcestie; gymnázium, dueto, kvarteto* a i.

Pri dubletách *chvoj/chvoja, kaluž/kaluža, pištoľ/pištoľa* ide len o kolísanie medzi slabou a silnou rodovou príponou v rámci ženského rodu. Takáto dubleta môže byť napr. poetizmom:

Mladosť, tys' **nádeja** života! (ŠTÚR)

Keď sa pri spomenutých príponách ustálil významový rozdiel, ide o rodové homonymá, úplné alebo len čiastočné: *červeň* — *červeň* (mask., karta), *klokoč* (fem., klokot) — *klokoč* (mask., ker), *lieň* (fem.. lenivosť) — *lieň* (mask., ryba), *súš* (fem., suchá zem) — *súš* (mask., časť plástu, druh mäsa), *zeleň* — *zeleň* (mask., karta), *zver* (fem., kolektívum) — *zver* (mask., zviera); *družba* (priateľstvo) — *družba* (mask., prvý mládenec na svadbe), *kura* — *kura* (neutr., mláďa); *var* — *vara, večer* — *večera, výmer* — *výmera, záloh* — *záloha, ľuľok* — *ľuľka, zárub* — *záruba, vývažok* — *vyvážka; fólio* — *fólia, štúdio* — *štúdia* a i.

Kolísanie prípon *-Ø/-a, -Ø/-ka, -ok/-ka* a ich rovnaká podoba v N. pl. pri mužských neživotných a pri ženských podstatných menách oslabujú rodové povedomie aj pri pomnožných substantívach; napr. pri maskulínach *čary, korálky, ohrabky, paberky, podlupky, prístupky, rezky, výzvedy, zápisky;* ďalej i pri femínach *belásky, dožinky, dvojačky, gajdy, kazematy, sluchy, šaty; gamaše, liace, podvoje.* V slovách *háby, rárohy, kutle* sú možné dubletné tvary mužského i ženského rodu.

Z tých istých príčin sa pri prvom alebo zriedkavom použití ťažšie ozrejmuje rod pomnožných miestnych názvov. Pri tých, ktoré si zachovali očividnú súvislosť s apelatívami alebo vlastnými menami, je rod zrejmý: *Brehy, Čakany, Dvory, Zbehy, Hámre, Vráble, Prusy, Šváby; Dedinky, Lúky, Motyčky, Vyhne.* Tam, kde je táto spojitosť zastretá, pomáhajú súvislosti s odvodzovacími príponami.

Názvy, ktorých zakončenie je podobné s mužskými odvodzovacími príponami *-an, -ík, -ák, -ár, -iar, -áč, -áš,* sú maskulína: *Kraľovany, Dvorníky, Smrdáky, Leváre, Psiare, Sliače, Tlmače, Ortáše, Repáše.* Maskulínami sú ďalej aj názvy na *-y* bez týchto súvislostí, ak sa ich kmeň končí na jednu spoluhlásku, pred ktorou je niektorá samohláska okrem *i: Brezolupy, Bruty, Čáry,*

Gbely, Krompachy, Necpaly, Nedožery, Rakoľuby, Veľaty, Voderady, Žabokreky (*Šahy* sú výnimočne fem.).

Naproti tomu zdrobnené názvy na *-nky, -čky* majú proti očakávaniu ženský rod: *Bojničky, Dvorianky, Mlynky, Topoľčianky*, podobne i *Gbelce, Príbelce*. Feminínum sa tu vysvetľuje tým, že G. pl. týchto názvov má vkladnú hlásku, čo je typické pre skloňovanie ženského rodu: *Bojničiek, Topoľčianok, Gbeliec*. To potom platí i pri názvoch na *-ce* s predchádzajúcou spoluhláskou: *Alekšince, Nemce, Sečovce*. Sú to feminína, i keď je tu naporúdzi súvislosť s odvodzovacou príponou *-ec* (výnimočne *Ladce* sú mask., hoci G. pl. je *Ladiec;* podobne i *Vráble* s G. pl. *Vrábeľ*).

Názvy, ktorých zakončenie je zhodné so ženskou odvodzovacou príponou *-ina*, sú feminína: *Čabiny, Hatiny, Popudiny, Straciny*. Formálnou podobnosťou sa mohli k nim dostať i *Domaniky, Hybe, Kosihy, Poniky, Saliby, Beskydy*. Feminína sú ďalej i názvy na *-ice*, akiste pre podobnosť s odvodzovacou príponou *-ica: Košice, Levice*.

Podľa zakončenia majú rod zmeravené a zrazené tvary ako *otčenáš, zdravas, pochválen: Aký pochválen, taký na veky amen.* Ďalej i značkové a skratkové slová: *SĽUK, Umdek, tuzex, technokov, mototechna, Chemko*. Pri skratkách je rod podľa nadradeného slova rozvedeného pomenovania: *naša ČSSR, naše JRD*.

V širokom rozsahu sa uplatnil princíp rodovo silného zakončenia pri prevzatých slovách, a to pri neživotných názvoch. Tieto slová majú v slovenčine rod spravidla podľa zakončenia bez ohľadu na rod v jazyku, z ktorého bolo slovo prevzaté.

Prevzaté neživotné názvy zakončené na spoluhlásku sú maskulína: *diadém, ekzém, problém, systém; diagram, enzým; diplom, idióm; epos, pátos, ischias, syfilis; klimax, paradox; exámen, experiment, extrém, fakt, princíp; alonž, gvaš, pulz, šansón, ingot, bibelot, trikot; cercle, ensemble, frontispice, safe, timbre* (samohláskové zakončenie je tu len v grafike); *petit, borgis, exlibris, ofsajd, knokaut, pouvoir, precedens; tangens, mínus, plus, dur, mol* (posledných päť i neskl. neutr.); *Lesbos, Cambridge, Louvre* a i. To platí napr. i o českých miestnych názvoch, ktoré sú v češtine feminína: *Chrudim, Kouřim, Litovel, Olomouc, Příbram, Vlašim*. Mužský rod podľa zakončenia majú na rozdiel od češtiny i niektoré cudzie miestne názvy: *Bakoň, Mohuč, Osvienčim, Paríž, Postupim, Remeš, Sinaj, Solún*.

V niektorých nárečiach sú i názvy *Budapešť, Bukurešť, Pešť, Sibír, Viedeň*, ba i české *Plzeň* maskulína.

Slová s vypadúvajúcim *-um, -on* na konci sú neutrá: *gymnázium, kolégium, rádium, epiteton, oxymoron*.

Z pôvodných ženských substantív sa ako feminína uchovali pri nezmenenej rodovo slabej prípone slová *prax* a *syntax*. V iných prípadoch nastala v zakon-

čení zmena na podobu s rodovo silnou príponou: *analýza, báza, téza; skepsa, synagóga, synkopa, sfinga; akcia, diskusia, reakcia; autorita, humanita, univerzita* ap. Pôvodný ženský rod i pri slabej rodovej prípone sa zachoval aj v niektorých slovách francúzskeho pôvodu: *esej, linaj, livrej, retuš, trofej; Boulogne, Champagne, Provence.* Adaptácia nastala v prípadoch *adresa, aféra, aleja, blúza, fasáda, lóža, polonéza; anonsa, nuansa, delikatesa, seansa; beletria; Loira, Maasa, Seina, Ženeva* ap.

Feminínum je pravidlom pri pôvodných francúzskych maskulínach na *-áž, -éž, -íž: blanáž, ekvipáž, etáž, masáž, montáž, pasáž, tiráž, tonáž, vernisáž; maněž; prestíž* (slovo *guráž* má i mužskú dubletu s hovorovým zafarbením); sem sa zaraďuje aj slovo *fermež*, ktoré je vo francúzštine feminínom. Pôsobila tu pravdepodobne súvislosť so slovenskou príponou *-ež (lúpež, mládež)*, ale aj čeština a nemčina, ktoré pri preberaní sprostredkovali.

Pokiaľ si prevzaté slová uchovávajú ráz citátu, ostávajú nesklonné a sú i pri zakončení, ktoré je v slovenčine typické pre iný rod, stredného rodu: *hendiadys, junktim, rekviem, vademekum; pêle-mêle, portefeuille; beta, boa* a i. Pri zdomácnení prejavujú niektoré z nich tendenciu skloňovať sa v zhode so zakončením: *agens, reagens* (maskulína). Pri zakončení pre slovenčinu netypickom ostávajú cudzie slová i trvale nesklonné a v strednom rode: *andante, penále; imprimé, karé; skóre, soirée; dementi, etui, taxi; vádi; derby, rugby; tabu; bijou; menu, milieu, niveau; Capri, Tahiti; Dillí; Baku, Honolulu; Calais, Bordeaux.*

Prirodzený rod

Jadro mužského a ženského rodu tvoria životné maskulína a feminína, ktoré sú späté pomenovacími súvislosťami na základe prirodzeného rodu do jednej významovej skupiny životných substantív. Predovšetkým to platí pre osobné názvy.

Mužské pomenovania slúžia vo väčšine prípadov nielen ako názvy mužských osôb, ale i ako súhrnné pomenovania osôb bez rozlíšenia pohlavia: *učiteľ*, t. j. tak učiteľ, ako aj učiteľka; *učitelia* = učitelia a učiteľky. Majú teda užší aj širší význam, ktorý možno rozlíšiť len z kontextu. Ženské názvy majú v porovnaní s mužskými len užší rodový význam: *učiteľka* = žena v učiteľskom povolaní, *učiteľky* = ženy v učiteľskom povolaní.

Tento protiklad bezpríznakového mužského a príznakového ženského pomenovania je pri prevažnej väčšine osobných názvov z rozličných okruhov: *predavač — predavačka, robotník — robotníčka, nájomník — nájomníčka, lyžiar — lyžiarka, školák — školáčka, sudca — sudkyňa, huslista — huslistka, tanečník — tanečnica, volič — volička, kmotor — kmotra, švagor — švagriná, falošník — falošnica, cudzinec — cudzinka, černoch — černoška, dedinčan — dedinčanka, Čiňan — Čiňanka, Prešovčan — Prešovčanka.*

Rodné (krstné) mená sú individualizujúce pomenovania a bývajú zväčša rodovo osihotené: *Juraj, Peter, Anna, Helena.* V dvojiciach *Ján — Jana, Daniel — Daniela* ap. má mužský názov len užší rodový význam. Len tento význam majú i mužské názvy v dvojiciach *družba — družička, gazda — gazdiná, pán — pani, strigôň — striga, vojvodca — vojvodkyňa, princ — princezná.*

Pre základné príbuzenské vzťahy a pohlavné rozdiely máme z historických príčin len heteronymné rodové dvojice názvov, v ktorých mužské pomenovanie má len užší rodový význam. Aj súhrnné pomenovanie býva heteronymné, prípadne i chýba: *otec — matka (mať): rodičia; syn — dcéra: dieťa,* pl. *deti* (neutrum); *brat — sestra: súrodenci; bratanec — sesternica, ženích — nevesta (mladoženích — mladucha), zať — nevesta, strýc — teta, muž — žena, mládenec (mladík) — deva, parobok — dievka* a i.

Zo spoločenských príčin, totiž preto, že niektoré činnosti, hodnosti a stavy jestvovali len ako mužské alebo len ako ženské, sa vyskytujú prípady pomenovaní bez rodového páru; napr.: *bača, hrobár, kamenár, kolesár, obuvník, čižmár, baník, poľovník, valach, delostrelec, generál, slúžny, rytier, vladyka, kmeť, hudec, boxer, futbalista; chyžná, modistka, balerína, rodička, pôrodná asistentka, šestonedieľka* ap.

S prenikaním žien do všetkých povolaní pritvárajú sa ženské názvy k mužským všade: *agronómka, dirigentka, dôstojníčka, majsterka, ministerka, poručíčka, prírodovedkyňa, režisérka, traktoristka* ap.

Prevzaté slová bývajú zvyčajne rodovo osihotené: *aga* (zriedkavo sa vyskytuje fem. *aganica*), *dóža, paša, sahib, šejk, pikolo. efendi; nymfa, girl* a i.

Podstatné mená, ktoré sa používajú ponajviac na kvalifikáciu osôb v prívlastku, prísudku alebo v jednočlennej vete, majú spravidla len širší rodový význam a bývajú bez ženského rodového pendantu: *bojko, horlivec, huncút, lakomec, miláčik, priaznivec, rojko, samouk; bumbaj, chumaj, držgroš, horenos, zjedihlav.* Pejoratívne názvy, ako *bažihuba, mľhuba, prepiduša, skaderuka-skadenoha, tlčhuba, utrimiska, vyskočkura* ap., sú maskulína a majú i paralelné ženské pendanty s homonymným tvarom N. sg.

Prirodzený rod nevyjadrujú ani niektoré všeobecné názvy, ako *človek* (pl. *ľudia*), *hosť, inteligent, jedinec, potomok, tvor, anjel, duch, génius.* Podobne ani feminína *bytosť, osoba, osobnosť, sirota,* metonymické názvy *duša, dušička, kapacita, postava, veličina, spojka, stránka* a i.; ďalej staršie tituly *Dôstojnosť, Jasnosť, Osvietenosť, Urodzenosť, Výsosť, Excelencia, Magnificencia, Spektabilita;* pejoratíva *beštia, kotuha, kreatúra, ozruta, pačmaga, pliaga, potvora, vlačuha;* neutrá *Blahorodie, Veličenstvo, motovidlo, nemehlo, omelo, trdlo* ap.

Pri názvoch zvierat bývajú párové rodové pomenovania len čiastočne. K mužským názvom zvierat jestvujú napr. tieto známejšie ženské pendanty: *bažantica, holubica, jelenica, levica, medvedica, mulica, orlica, oslica, páva, vlčica,*

v rozprávkach i *bobrica, drozdica, hrošica, ježica, losica, mrožica, račica, slonica, sobica, tigrica, tulenica, havranica, zajačica.* Názvy *jašter* a *jašterica* sú významovo disparátne.

Pri pomenovaniach hospodárskych zvierat sú zväčša heteronymné rodové názvy. Pretože hospodársky dôležitejšie býva pri týchto zvieratách ženské pohlavie, slúži tu ako súhrnný názov feminínum: *hus — gunár, kačka — káčer, krava — bujak/býk/vôl, koza — cap, mačka — kocúr, ošípaná/sviňa — kanec/brav, ovca — baran, sliepka/kura — kohút, srna — srnec;* ale *kôň/žrebec/valach — kobyla, pes — suka.*

Ostatné názvy zvierat nerozlišujú prirodzený rod a ich mužský alebo ženský rod má len všeobecnú gramatickú platnosť: *potkan, lasica, ryba* a i. Rodové názvy sa k nim v praxi tvoria pomocou slov *samec — samica, samček — samička, samčí — samičí: lososí samec — lososia samička, samčí kapor, samičí kapor;* alebo sa hovorí len všeobecne *samec — samička;* pri vtákoch sa používajú na vyjadrenie rodových rozdielov názvy *sliepka — kohút, sliepočka — kohútik: tetrovia sliepočka — tetrovi kohútik.*

Názvy živých bytostí jestvujú aj v strednom rode. Sú to jednak augmentatíva od maskulín a feminín: *chlapisko, chlapčisko, hunčutisko, učitelisko; medvedisko, šarkanisko, psisko; babisko.* Neutrum tu signalizuje oslabený rodový význam.

Potom je tu celá skupina názvov mláďat, vymedzená formálne osobitným typom skloňovania *dievča: cigánča, čierťa, človieča, dieťa, dojča, drotárča, druháča, holobriadča, krstňa, nemluvňa, nalezenča, pachoľa, páňa, pánča, pastierča, pastorča, pohanča, prôšťa, prváča, sedliača, stridža, vnúča, žíďa, žobráča; bĺša, drôzda, háďa, húsa, jahňa, jelenča, kačíča, kozľa, králiča, kukúča, kurča, lasíča, lastovíča, levíča, líšťa, medvieďa, morča, myša, orlíča, osľa, prasa, psíča, sojča, škovránča, šteňa, teľa, vĺča, vrabča, vráňa, výrľa, zajača; bábä, holúbä, jalovä, jastriabä, rýbä, sôvä, žiabä, žriebä.*

Niektoré názvy z tejto skupiny stratili pôvodný význam: *knieža* (v zhode i ako mask.: *ten knieža, knieža tak rozhodol;* porov. rodovú dvojicu *knieža — kňažná*), *dievča* (rodová dvojica *dievča — chlapec*), *zviera.* Plurál *deti* označuje na základe protikladu *rodičia — deti* popri pôvodnom význame prenesene i dospelé osoby (porov. k tomu i formálne priklonenie k mask.: *deti, deťom, deťoch, deťmi*).

Analógiou vznikli názvy tohto typu na expresívne pomenovanie odrastených alebo dospelých osôb i vecí: *chlápä, chlapča, žieňa; borievča, drievä, chlebíča, kvieťa, orieša, pláneča.* Názvy *dúpä* a *púpä* nemajú už expresívny význam.

Životné a osobné maskulína

Podstatné mená mužského rodu pomenúvajúce živé bytosti majú proti ostatným maskulínam v skloňovaní niektoré zvláštnosti, ktoré ich vydeľujú ako osobitnú skupinu mužských životných podstatných mien. Sú to tieto spoločné znaky v skloňovaní: homonymita G. a A. sg., a to i v kongruentnom skloňovaní: *vysokého chlapa, nášho hrdinu, toho holuba, štvrtého jeleňa;* osobitná prípona D. sg. homonymná s príponou L. sg.: *chlapovi, hrdinovi, holubovi;* samohláskové prípony *-a, -o* pri niektorých životných: *Janko, dedo, zajko, hrdina.*

Ostatné maskulína bez týchto znakov chápeme ako neživotné. Pri nich je A. sg. homonymný s N. sg.

Kategória životných maskulín súvisí s potrebou rozlíšiť podmet od predmetu pri slovese. V ženskom rode jestvoval tento rozdiel od pôvodu, lebo väčšina životných tu patrí k vzorom *žena* a *ulica*, kde je N. a A. sg. rozlíšený. Osobitná prípona životných maskulín v D. sg. súvisí s tým, že tento pád je pri životných substantívach silne zaťažený a v minulosti tu bola na prekážku homonymita G. a D. sg. (porov. dnes *vlaku — vlaku, čaju — čaju* ap.). L. sg. na *-ovi* je len dôsledkom formálnej analógie.

Potreba rozlišovať N. a A. sa uplatnila pri maskulínach aj v pl., ale len pri názvoch osôb. Pri nich je A. homonymný s G., a to aj v kongruentnom skloňovaní: *silných chlapov, veľkých hrdinov, tých bojkov.* Osobné maskulína majú ďalej v N. pl. osobitné prípony *-i, -ia, -ovia (chlapi, bratia, otcovia;* s prípadným striedaním predchádzajúcej spoluhlásky: *robotníci, valasi*). Ostatné maskulína majú v N. pl. *-y* (bez striedania predchádzajúcej hlásky: *duby, raky*) alebo *-e (stroje, jelene).* Osobné prípony v N. sg. sú i v kongruentnom skloňovaní: *silní, matkini, radi, naši, tí, všetci, dvaja, štyria, piati, sediaci, zabití.* Okrem toho majú osobné maskulína možnosť kongruentnej väzby s číslovkami od *päť* vyššie, predovšetkým v N. a A. pl.: *piati chlapi, piatich chlapov;* neosobné a neživotné tu majú len nekongruentnú väzbu: *päť holubov, jeleňov, stromov, prístrojov.*

Týmito znakmi sa v rámci životných maskulín vydeľuje skupina osobných maskulín. Ostatné životné maskulína sa chápu ako neosobné. Sú to názvy zvierat. Z nich však slová *pes, vták, vlk* majú v pl. popri neosobných aj osobné tvary: *psi/psy, vlci/vlky, vtáci/vtáky, vtákov, vlkov, psov.*

V súčasnej hovorovej reči badať osobné tvary aj pri iných zvieracích názvoch, a to ako vplyv nárečí, kde niet rozdielu medzi osobnými a neosobnými maskulínami: *medvedi, vrabci, hadi, medveďov, vrabcov, hadov.* Zvieracie hypokoristiká majú tiež osobné tvary: *dunčovia, fakovia, macovia, pejovia.* Pri deminutívach je kolísanie: *vlčky/vlčkovia, zajky/zajkovia* atď. Mená rozprávkových a vybájených bytostí majú osobné skloňovanie: *anjeli, čerti, démoni, duchovia, trpaslíci, vlkolaci, vodníci.* Pri slovách *anjelik, bôžik, škriatok* sú

však dvojtvary. Neosobné tvary *čerty, duchy (ísť v čerty, veriť v duchy)* sú staré zmeravené akuzatívy. Pozri k tomu príslušnú časť v skloňovaní podstatných mien.

Porov. štylistické využitie tejto kategórie s expresívnym zámerom:

Na cesto tu stojíte ako **drúci**, — podpichoval chlapov. (TATARKA) — V kúte podlhovastého šonku všetci traja psí **smradi** dusia sa bravčovým gulášom. (HEČKO) — Ešte prikryť, chytro prikryť, lebo **obry** revú pri susedovej **záhrade**. (ŤAŽKÝ)

Číselné tvary podstatných mien

Singulár a plurál

Pri podstatných menách sa rozlišujú dva súbory tvarov, singulár a plurál. Singulár vyjadruje spravidla jednosť predmetu, plurál mnohosť predmetu. Zo singulárových a plurálových tvarov vyjadruje číslo každý tvar samostatne: *ženou, žien*. Homonymita tvarov sa ruší zhodou alebo kontextom: *dlhej ulice — dlhé ulice, okrúhleho líčka — okrúhle líčka, s dávnym priateľom — dávnym priateľom*.

Prevažná väčšina predmetov sa môže vyskytnúť tak v jednom exemplári, ako aj v rozlične veľkých množstvách. Takéto predmety jestvujú ako bytostne vydelené jednotliviny, ktoré môžeme počítať. Ich pomenovania majú komplementárne tvary sg. a pl. Počítateľnosť predmetov sa gramaticky ozrejmuje tým, že ich pomenovania možno spájať so základnými číslovkami: *tri duby, sedem domov*.

Medzi podstatné mená s komplementárnym sg. a pl. patria všeobecné názvy jednotlivín, osôb, zvierat a vecí: *žena, obyvateľ, národ, kvet, strom, rieka, breh, krajina, more, štát*. Ďalej aj názvy nepravých abstrákt, počítateľných abstraktných jednotlivín: *rok, hodina, myšlienka, vzťah, slovo, hláska, príhoda, skok, okolnosť, podnet, črta*.

V plurálovom súhrne predmetov sa odhliada od individuálnych vlastností, predmety sa chápu ako rovnorodé, individuálne nerozlíšené. Plurál vyjadruje isté množstvo predmetov, pričom možno mať na mysli tak určitý, ako aj neurčitý počet. Pridaním číslovky sa výslovne vymedzuje, že ide o určité alebo neurčité množstvo: *päť stromov, niekoľko stromov*.

Množstvo vecí možno expresívne vymedziť aj partitívnym genitívom: *Prišlo tam ľudí! — Urodilo sa jabĺk!*

Singulár vyjadruje v základnej platnosti jednosť predmetu: *Auto zastavilo pred vchodom do budovy*. Tento význam má sg. i bez číslovky *jeden;* k významu a použitiu tejto číslovky porov. kapitolu o číslovkách.

Svojrázny vzťah k mennému číslu majú vlastné podstatné mená. Odlišujú jednotlivcov ako individuality v rámci druhu. Tieto mená pre svoj význam vylučujú tvar pl.: *Anna, Homola, Trenčín, Egypt*.

Podľa druhu pomenovaných vecí rozlišujeme vlastné mená:

a) nebeských telies a súhvezdí (astronomické názvy): *Neptún, Venuša, Mars, Sírius, Polárka, Labuť, Drak, Had;*

b) útvarov členitosti zemského povrchu (geografické názvy), a to názvy svetadielov: *Európa, Afrika, Antarktída;* názvy oceánov, morí a prielivov: *Atlantik, Pacifik; Balt, Jadran; Skagerak, Bospor;* ostrovov a polostrovov: *Madagaskar, Kréta, Borneo; Kamčatka, Balkán, Tajmýr;* pohorí, vrchov a priesmykov: *Vtáčnik, Šumava, Beskydy, Ural, Pamír; Vepor, Sitno, Snežka, Elbrus; Prislop, Dukla;* jazier a riek: *Bajkal, Ladoga, Čad; Hron, Ipeľ, Morava, Níl, Ob, Orinoko;* poriečí, nížin, stepí a púští: *Považie, Potisie, Polabie, Nefúd, Gobi;*

c) štátov, krajín a krajov (administratívne názvy): *Československo, Rumunsko, Guinea; Čechy, Morava, Slovensko; Kalifornia, Lombardsko, Piemont; Orava, Zemplín, Kysuce;*

d) častí chotára, lesov, polí a lúk (pomiestne názvy): *Hony, Rovinky, Kapustnice, Michalka, Výhon, Podmoľ, Roveň, Popriečka;*

e) ľudských sídlisk (miestne názvy), a to názvy miest, obcí, osád, majerov a usadlostí: *Bratislava, Vrútky, Senec, Pezinok, Číž; Putnov, Solisko, Rásniky, Bojková, Uhliarka, Čiky;*

f) mestských štvrtí, parkov, sadov, cintorínov, námestí, nábreží a ulíc: *Nivy, Koliba, Vinohrady, Februárka* (hovor.), *Črmeľ, Bankov, Slavín, Palisády;*

g) hradov, zámkov, význačných budov, hotelov, kín, podnikov: *Devín, Likava, Beckov, Kremeľ, Versailles, Reduta, Klementínum, Jeleň, Kamzík, Hviezda, Úsmev, Kovosmalt, Tatraľan, Svit, Škoda, Mototechna;*

h) jedinečných dopravných prostriedkov, výrobkov, obchodných značiek, kníh a umeleckých diel: *Tatran, Zetor, Letka; Reštavrácia, Verše, Krútňava; Jeseň, Obed, Víťazstvo;*

ch) osôb a zvierat: *Ján, Štefan, Jožko, Katka; Janček, Tráva, Juráško; Murko, Dunčo, Zahraj, Micka, Malina, Jahoda;*

i) zosobnených pojmov, vybájených a nadprirodzených bytostí: *Smrť, Svetlonos, Vykupiteľ.*

K vlastným menám sa niekedy priraďujú aj obyvateľské mená, a to názvy:

a) obyvateľov svetadielov, národov, národností a kmeňov: *Európania, Američania, Slováci, Česi, Baskovia, Indiáni, Aztékovia, Mongoli, Bantuovia;*

b) obyvateľov starých stolíc, miest a obcí: *Oravci, Turčania, Bratislavčania, Krompašania.*

Nie sú to v pravom zmysle slova vlastné mená. S veľkým písmenom sa píšu v zhode s príslušnými vlastnými menami, s ktorými slovotvorne súvisia: *Košice — Košičania, Európa — Európania.*

V istých prípadoch možno použiť pl. aj pri vlastných menách. Býva to napríklad vtedy, keď vlastné meno môže mať v sg. niekoľko rozlišujúcich

prívlastkov: *dve Ameriky* (Severná a Južná), *Kriváne* (Malý a Veľký), *Váhy* (Biely a Čierny), *Medzevy* (Nižný a Vyšný), *Hvizdovia* (Ján a Karol). Vlastné meno v pl. bez prívlastku je potom zhŕňajúcim skupinovým názvom.

Skupinovým názvom je pl. i vtedy, keď vlastné podstatné meno má v sg. len fakultatívny prívlastok: *dvaja Jankovia Kráľovia* (revolučný a snivý), *dve Ruská* (predrevolučné a porevolučné), *dve rieky Moravy* (v Československu a v Juhoslávii), *traja Jánošíkovia* (Debnárov, Poničanov a Rázusovej-Martákovej), *dvaja Ferovia Škutovci* (z Oľšavice a zo Sokoľa); *Anny* majú sviatok.

V prípade ‚veľký ako dve *Československá*' je pl. motivovaný tým, že vlastné meno je použité vo význame mernej jednotky, teda vlastne v apelatívnom význame. Aj inde nadobúdajú vlastné mená apelatívny význam a majú komplementárne tvary sg. a pl.: Majú tam *jedného Hložníka* a *dvoch Mudrochov*. Kúp *dva Roháče!*

Keby boli na svete len samé Slivnice, Západné Mestá, Pešti a Viedne, z vojny by sa ani nevychodilo. (HEČKO) — Máte **Vanovských, máte Anny, máte Žúrikov, Krahulcov, Malvínky.** (ŠKULTÉTY)

Trvalými apelatívami s protikladom sg.—pl. sú pôvodné vlastné mená niektorých antických, biblických a literárnych postáv používané na pomenovanie istého typu ľudí: *cézar/cézari, herkules/herkulovia, titan/titani, judáš/judáši, donchuan/donchuani, donkichot/donkichoti*. Podobne aj rozšírené mená zvierat *(dunčovia, macovia)* a názvy merných jednotiek a prístrojov pomenovaných podľa vedcov a vynálezcov: *ampér/ampéry, farad/farady, gauss/gaussy, joule/jouly, newton/newtony, ohm/ohmy, röntgen/röntgeny;* ďalej aj mená výrobkov podľa ich značiek *(lipy, bystrice, detvy, partizánky; spartaky, tatraplány);* a napokon aj mená predajní podľa podnikov *(mototechny, technokovy)*.

Keď sa naopak apelatíva stávajú vlastnými menami, majú v propriálnom význame iba sg.: *Žienka, Koreň, Hutník*.

Graficky sa odlišujú vlastné podstatné mená od všeobecných veľkým začiatočným písmenom (na začiatku viet je tento rozdiel zrušený). V prípade slov *zem, slnko, mesiac*, ktoré sa v astronomických textoch píšu s veľkým začiatočným písmenom, nejde len o čiro formálny rozdiel, ale o dvojakú pomenovaciu platnosť týchto názvov. Ako apelatíva pomenúvajú tieto slová nebeské telesá, zaraďujúc ich do tried príslušných rovnorodých predmetov vo vesmíre: **Jupiter má dvanásť mesiacov. — V našej galaxii je množstvo slnc podobných nášmu. Ako vlastné mená rozlišujú tieto názvy nebeské telesá v našej planetárnej sústave: *Slnko, Mesiac, Zem*.**

Ináč v spisovnej slovenčine je množstvo podstatných mien, ktoré sa používajú nezávisle od seba v obidvoch pomenovacích funkciách. Zväčša sú to apelatíva, ktoré sa môžu voľne využívať ako názvy osôb *(Koreň, Šidlo, Večera, Líška, Medveď)*, ďalej ako názvy vrchov *(Ďumbier, Roháče, Kohút, Poľana)*, podnikov, kín, hotelov, výrobkov ap. *(Mier, Víťazstvo, Lipa, Deva, Víťaz)*.

Okrem toho sú tu prípady metonymického využitia mien spisovateľov, umelcov ap. na pomenovanie ich diel (čítam *Hviezdoslava*, počúvam *Suchoňa* ap.).

Domáce vlastné mená sa často využívajú v propriálnej platnosti aj niekoľko-

násobne: *Devín* (obec, hrad, loď, kino, hotel), *Poľana* (vrch, podnik, kino, zubná pasta, syr, toaletné potreby), *Vihorlat* (pohorie, podnik, hotel, kino).

Pri pomenovaní nemusíme mať vždy na mysli určitý predmet alebo množstvo určitých predmetov. Niekedy totiž môžeme myslieť na hociktorý predmet alebo na hociktoré predmety daného druhu, teda na predmet vôbec, resp. na všetky predmety daného druhu. Vtedy ide o všeobecný sg. a pl. V takomto význame je protiklad medzi sg. a pl. neutralizovaný a možno ich navzájom zamieňať.

Všeobecnosť menného čísla môže byť čiastočná alebo úplná. Prvý prípad máme vtedy, keď sa nemieni druh predmetov v celom rozsahu:

Nemám rád **ľudí,** ktorí trýznia **zvieratá.** (TLAČ) — **Remeselníkovi** a **priekupníkovi** sa v tých časoch vodilo dobre. (TLAČ)

Sg. a pl. môžeme tu zameniť: Nemám rád *človeka,* ktorý trýzni *zviera. Remeselníkom* a *priekupníkom* sa v tých časoch vodilo dobre.

Menné číslo v tomto význame sa dá využiť umelecky:

Na dvore družstevnom **hospodár** klepe pluh. (ŽÁRY) — A vyšiel **oráč** na pole a zasial prvý chlieb. (TLAČ)

Úplnú všeobecnosť má menné číslo vtedy, keď sa podstatným menom v sg. alebo pl. mieni druh predmetov. Aktuálny vecný vzťah je potom celkom oslabený. To vylučuje použitie ukazovacích zámen.

Kde nechodí slnko, tam chodí **lekár.** (PRÍSLOVIE) — Zmysly pomáhajú **človeku** pri orientácii vo vonkajšom prostredí. (TLAČ) — **Dieťa** nie je vlastníctvom rodičov. (TLAČ)

Singulár v tejto platnosti býva najmä v definíciách:

Lieska je nízky drevený obal používaný na prenikličovanie zemiakov. (TLAČ) — **Lietadlo** je najmladší dopravný prostriedok. (TLAČ)

Všeobecný plurál môže mať v dôsledku plnosti množstva augmentatívny odtienok (v tzv. hebrejskom genitíve):

Buď požehnaný, **kráľ kráľov** a pán sveta! (FIGULI) — Ešte stále je reč o **triumfe triumfov,** o našom víťazstve na krasokorčuliarskych majstrovstvách sveta. (TLAČ)

Všeobecný sg. a pl. sa v botanickej a zoologickej nomenklatúre využíva na rozlišovanie rodov a podčeľadí: *topoľ — topole, jedľa — jedle, hvizdák — hvizdáky, veverica — veverice.*

Tak v tomto všeobecnom význame, ako aj v niektorých ďalších významoch (distributívny, hromadný, nevymedzený sg.) má sg. popri svojom základnom význame jednosti aj význam mnohosti. Zo samej singulárovej formy nevyplýva, či vyjadruje jednosť alebo mnohosť. Preto je sg. bezpríznakovým členom kategórie čísla. Pl. je významovo špeciálnejší, a preto je príznakový.

Príznakovosť pl. sa prejavuje medziiným aj v tom, že v dvojčlennej vete s menným prísudkom si plurálové podstatné meno, nech je podmetom alebo prísudkom, žiada vždy sponu v pl.: *Šachy sú dobrým odpočinkom.* — *Čas sú peniaze.*

Distributívne využitie singuláru a plurálu

Dve alebo viacej súvzťažných množstiev v jednej výpovedi vyjadrujeme spravidla plurálom: *Všetci mali na hlavách širáky.* (Záborský) Plurálové tvary *hlavách* a *širáky* zodpovedajú počtom plurálu *všetci.* Hlavy a širáky sú po jednom „rozdelené" osobám pomenovaným zámenom *všetci.* Takýto pl. voláme distributívnym. Toto rozdelenie, vlastne „pridelenie" po jednom možno vyjadriť aj singulárom: *Všetci mali na hlave širák.*

Distributívny sg. sa používa najčastejšie vtedy, keď ide o časť tela, ďalej keď treba vymedziť všeobecnú platnosť nejakého faktu, alebo býva i ako poetizmus:

Dvíhali sme **hlavu,** lebo sme vyzerali slnko, lebo sme zisťovali, ktorým smerom tiahnu mraky. (ŠVANTNER) — Vydaté ženy tam nosia **čepiec** a čiernu kvetovanú **sukňu.** (TLAČ) — Pri vatre gajdy hučia, v skoku sú chlapiská, v **ruke pohár,** v druhej **valaška** sa blýska. (BOTTO)

Pretože pri pl. nemusí byť niekedy zrejmé, či vyjadruje obyčajné množstvo alebo distribúciu po jednom, býva distributívny sg. aj všade tam, kde by mohla vzniknúť nejasnosť: *Donesiete si čítanku, písanku, pero a ceruzku!* (pl. by tu mohol znamenať, že každý si má priniesť niekoľko písaniek, pier a ceruziek).

V distributívnom význame sa ináč používa častejšie pl.:

Mládenci odchodili z miestnosti s akýmisi popolavými, meravými **tvárami.** (URBAN) — Knísali dlhými **telami.** (F. KRÁĽ)

Plurálom možno vyjadriť nielen rozdelenie množstva po jednom, ale i distribúciu po dvoch alebo viac predmetoch:

Ženy uhli **plecami** nedbanlivo. (TIMRAVA) — Bolengali dlhými **rukami,** zavláčali dlhými **nohami.** (F. KRÁĽ)

Distributívny sg. býva motivovaný i opakovacím významom slovies: *V nedeľu chodíme k vode.* — Ďalej i distributívnou predložkou *po,* ako aj zámenami a inými výrazmi s distributívnym významom: *po fľaši piva, každé ráno, akákoľvek kniha, ktorýkoľvek pracovník, hocijaká maličkosť, hociktorý deň, kdejaký mudrc, nijaké východisko, niektorú nedeľu, nejeden rok, ktoré mesto, aký liek, či návrh, taký človek, čo deň viac* ap.

Distributívny zmysel má sg. i v skrátených konštrukciách typu *ľavá a pravá ruka: Na pravom i ľavom brehu rieky sedeli výletníci. — Prvá i druhá stránka knihy sú nečíslované. — V jednom i druhom prípade bolo treba postupovať opatrnejšie.* Distributívny je sg. i v spojeniach *pol druha kila, tri a pol litra.*

Prevažovanie pl. nad sg. Skupinový a pomnožný pl.

Pri používaní podstatných mien s obidvoma číslami vychádzame zo sg. ako zo základnej formy pomenovania. Sú však podstatné mená, kde častejšou formou pri pomenovaní býva pl.: *vlasy, obrvy, vrásky, zápalky, maliny, keksy — vlas, obrva, vráska, zápalka, malina, keks.* Sú to podstatné mená pomenúvajúce javy, ktoré sa vyskytujú skôr v množstve ako v jednom exemplári. Tieto javy sa spravidla nepočítajú, buď preto, že ich počet je ustálený *(oči, uši, zuby)*, alebo preto, že ich počítanie je z praktických príčin nemožné alebo nepotrebné. Počítanie je tu príznakové: *nemá ani tri vlasy na hlave; tvoje štyri rebrá, ostali len tri maliny na tanieri; Treba sa mu cele venovať a upriať všetky štyri rodičovské oči na jeho nádherné žitie, ktoré doňho vtelili.* (Hečko) Neurčité číslovky tu značia mieru, nie počet: *mnoho malín, málo vlasov.*

K podstatným menám s týmto prevažujúcim, skupinovým pl. patria názvy:

častí tela: *ďasná, gamby, hlasivky, líca, nozdry, pajesy, pery, uši, parohy, rohy; cievy, črevá, chlpy, kosti, mozole, nervy, stavce, obrvy, svaly, vrásky, zuby, žily;*

obuvi a odevu: *baganče, čižmy, črievice, holienky, ihličky, kapce, kopačky, krpce, lodičky, omotky, papuče, pančuchy, prezuvky, rukavice, snehovky, tenisky, topánky, tretry;*

plodov, rastlín a ich častí: *bobuľky, klasy, korene, kvety, listy, čerešne, figy, hrušky, huby, oriešky, osti, slivky, trnky, uhorky;*

potravín a požívatín: *cigarety, cukríky, piškóty, sucháre, škvarky, venčeky;*

vecí, zariadení, výrobkov a materiálií: *kachličky, karty, klince, koľajnice, kolky, korčule, náboje, parkety, servítky, schody, súčiastky, šindle, tehly, výhybky, zápalky, závory;*

rozličných iných javov: *iskry, slzy, hviezdy, lúče, mraky;*

abstrákt: *výdavky, dane, hádky, nároky, obrátky, opatrenia, potreby, prípravy, príznaky* (napr. v lekárstve) *sily, spory, rozpory; možnosti, okolnosti, prednosti, schopnosti, skúsenosti, starosti, zákonitosti;*

ľudských kolektívov: *manželia, rodičia, príbuzní, súrodenci; diváci, domorodci, hostia, obyvatelia, svadobníci, účastníci, záujemci; cestujúci, poddaní, pozostalí; černosi, belosi, kresťania; Michalovčania, Nóri, Európania;*

zvieracích kolektívov: *bacily, baktérie, termity, včely* a i.

Podstatné mená s prevažujúcim pl. si vcelku zachovávajú kategóriu čísla s obidvoma členmi.

Pri niektorých podstatných mien tohto druhu sa však sg. používa len veľmi zriedka, a to vo vymedzených podmienkach, napr. v odbornej praxi, pri strate, zničení, zhotovovaní alebo oprave predmetu alebo pri jeho náhodnom osamotení. Plurál pri týchto podstatných menách je výlučný. Majú ho napr. názvy:

častí tela: *bokombrady* (hovor.), *bokombriadky, čuvy* (zastar.), *droby, fúzy, hryzadlá, kadere, pačesy, pačiesky, riasy, slabiny, vnútornosti, žiabre;*

častí odevu a obuvi: *dreváky, gamaše, chránidlá, klopy, kordovánky, palčiaky, palúchy, plátenky, rukávce, zápästky; dvojky, trojky* atď. (topánky, rukavice, pančuchy podľa čísla);

potravín a rastlín: *halušky, hrozienka, klinčeky* (korenie), *rezance, ríbezle, strapačky, strúhance, sušienky, šúľance, trepance, trhance, údeniny, vývažky; cereálie, naturálie;*

odpadkov: *hobliny, oberky, očistky, odpadky, odrobiny, ohrabky, omrviny, oprsky, otruby, paberky, piliny, pohrabky, pozostatky, rárohy, smeti, stružliny, šupiny, šupy, šušľačky, úhrabky, výcudky, výhrabky, výkaly, výlisky, výlučky, výpary, výpalky, výpražky, zvyšky; fekálie;*

iných jednotlivín: *behúle, cepy, devízy, chodúle, kopanice, lazy, peniaze, potreby pre domácnosť, trosky, tympany, úvodzovky; archiválie, dáta, dubióza erráta, financie, fosílie, chemikálie, insígnie, machinácie, nacionálie, personálie, reálie;*

ľudských kolektívov: *blíženci (blížence), bračekovci, detičky, deťúrence, detváky, dietky, ľudia, ľudkovia; Anjouovci, Bourbonovci, Habsburgovci; Anglosasi, Avari, Huni, Médi, Markomani;*

rodov, čeľadí a podčeľadí v botanike a zoológii: *ľaliokveté, motýľokveté, okopaniny; článkovce, hlavonožce, hlodavce, nosatce, stavovce; lososovité, mačkovité; kvasinky, mrle.*

Niektoré z týchto podstatných mien majú v pl. širší alebo konkrétnejší význam a nedajú sa celkom spájať so sg.: *baňa — bane, železnica — železnice, hranica — hranice, hra — hry, majstrovstvo — majstrovstvá, obrad — obrady, odvod — odvody, rozum — rozumy, slávnosť — slávnosti, voľba — voľby; káder — kádre.*

Podstatné mená s obyčajným plurálom tvoria s niektorými z nich číselné homonymá: *klinček — klinčeky, nacionále — nacionálie, pozostatok — pozostatky, rároh* (vták) — *rárohy* (haraburdy), *troska — trosky.*

Niektoré podstatné mená so skupinovým pl. sa dajú použiť v tzv. jednotkovom význame. Ide o substantíva pomenúvajúce javy vyskytujúce sa v ustálených množstvách, jednotkách, ktoré môžeme počítať (spravidla so skupinovými číslovkami): *mám len jedny nervy; ležalo tam troje rukavíc; máme tu dvoje karát; kúp jedny zápalky a dvoje cigariet; zjedol dvoje sardiniek; dones jedny klince* a i.

Okrem podstatných mien, ktoré môžu mať v podstate obidve číselné formy, jestvuje skupina podstatných mien, ktoré majú len jednu pomenovaciu formu, a to pl. Plurálový tvar má potom obidva číselné významy. Východiskový je význam jedného predmetu *(noviny, jedny hodinky).* K nemu sa pridružuje význam množstva *(všetky noviny).* Sú to pomnožné podstatné mená (pluráliá tantum). Patria medzi ne názvy:

častí tela: *hovoridlá, chriapy, kríže, ostatky, pľúca, pozostatky, prsia, rodidlá, ústa, väzy, vravidlá; genitálie;*

chorôb: *kiahne, osýpky, potničky, príušnice, spalničky, suchoty, sypanice;*

častí odevov: *belásky, belasniaky, bričesky, gate, gatky, háby, hábky, kominárky* (hovor.), *menčestráky* (hovor.), *montérky, nohavice, nohavičky, pantalóny, plavky, plecnice, pumpky, rukávce, spodky, šaty, tepláky, texasky* (hovor.), *trenírky;*

nástrojov a zariadení: *bradlá, brány, driapačky, dverce/dvercia, dvere, dvojačky, hodinky, hodiny, hrabky, hrable, hrablice, hrabličky, husle, jasle, jasličky, kachle, kliešte, klieštiky, kombinačky, krosná, liace, máry, mechy, nosidlá, nožnice, okovy, okuliare, opraty, oťaže, plížence, podvoje, sane, sánky, snice, stupy, táčky, váhy, vidly, vlačuhy, vráta, vrátka, zvíjačky, zvíjadlá, zvlače, železá* (okovy), *železka;*

písomností a dávok: *anály, dejiny, memoáre, noviny, pamäti, prolegomena, zápisky; aktíva, alimenty, diéty, pasíva, počty, požitky, trovy, úspory;*

spoločenských činností, udalostí a sviatkov: *dostihy, dozvuky, dožinky, hody, krstiny, meniny, nahováračky, narodeniny, oddávky, ohlášky, opletačky, páračky, pašie, postrety, postrižiny, preteky, priadky, raňajky, vybavovačky, zásnuby, zálety; bakchanálie, dionýzie, exercície, fašiangy, kántry, litánie, nešpory, ordálie, roráty;*

časových úsekov: *prázdniny, vakácie, férie; prvohory, druhohory, treťohory, štvrtohory, prahory;*

iných javov: *hradby, kazematy, končiny, korále, kúpele, kvasnice, pátričky, šachy, trópy, voštiny; pomyje; kráže, mdloby, mravy, muky, okolky, osudy, pomery, rozpaky, spôsoby, trapy, úklady, ústrety, vytriasačky, žmurky;*

Slová *drumbľa/drumble, nebesia/nebesá/nebo, osídla/osídlo, šaty/šata, šat* (poet.), *váhy/váha* (hovor.) sú číselné dublety.

Počet vyjadrujeme pri pomnožných podstatných menách skupinovými číslovkami: *jedny nohavice, dvoje nohavíc, pätoro nohavíc.*

Popri názve *kachle* (pec) jestvuje i kusové substantívum *kachľa.*

Niektoré pomnožné majú homonymné paralely v podstatných menách s obyčajným pl.: *bradlo* (skala) — *bradlá, brána — brány, hodina — hodiny, kúpeľ — kúpele, mech — mechy, novina — noviny, oddávka — oddávky, okuliar — okuliare, okov — okovy, ostatok — ostatky, osud — osudy, pamäť — pamäti, peniaz — peniaze, počet — počty, pomer — pomery, regest — regesta, spôsob — spôsoby, suchota — suchoty, šach — šachy, váha — váhy, vážka* (hmyz) — *vážky, železo — železá.*

Osobitnú skupinu pomnožných tvoria vlastné mená, a to:

geografické názvy: *Malacky, Šenkvice, Švaby, Vyhne; Brémy, Antverpy; Kapustnice, Rovinky; Dolniaky, Horniaky; Čechy, Uhry; Roháče; Andy, Pyreneje; Antily, Bermudy; Cefeidy, Plejády;*

názvy časopisov a novín, rubrík a relácií: *Hlasy, Prúdy, Katolícke noviny, Slovenské pohľady; Rozhľady, Horizonty;*

názvy sviatkov: *Dušičky, Hromnice, Turice, Vianoce.*

Sg. pomnožného podstatného mena sa môže použiť ako poetizmus:

Nesmúť, **Tatro,** milá mati! (CHALUPKA) — Stavovskou **hradbou** vašou nepohlo by veru ani sto Izaiášov. (HVIEZDOSLAV)

Ako výrazová zvláštnosť býva i naopak pomnožný pl. miesto obyčajného sg.: *mozgy, zraky* a i. Tento pl. sa vyskytuje vo frazeologických spojeniach, často s pejoratívnym odtienkom: *ísť v čerty, mať účty s niekým, lámať krky, stvárať besy, posielať do pekiel* a i. Porov. i vtipné využitie kontrastu pomnožného a nepomnožného substantíva: *V kúpeľoch nečakaný kúpeľ.* (Hečko)

Hromadný sg.

Pojem množstva predpokladá syntézu, zjednotenie. Preto je chápanie množstva relatívne. Keď pri ňom prizeráme len na celok, mnohosť ustupuje do pozadia. V jazyku je odrazom tohto chápania skupina hromadných podstatných mien (kolektív). Prvok množstva, ktorý je v pozadí ich významu, vylučuje ich použitie v pl. Sú to názvy:

ľudských kolektívov: *členstvo, delostrelectvo, duchovenstvo, chlapstvo, ľudstvo, meštianstvo, obecenstvo, obyvateľstvo, osadenstvo, príbuzenstvo, robotníctvo, roľníctvo; Slovanstvo; bedač, darebač, junač, ledač, podľač, sedľač, všivač, zbojnič, žobrač; mládež, stárež, čeľaď, mlaď; svojeť, znať; chasa, čeliadka, detva; drobizg, ľud; pechota; aristokracia, buržoázia, byrokracia, inteligencia, šľachta;*

zvieracích kolektívov: *tvorstvo, vtáctvo, zvieratstvo, živočíšstvo; červač, črvoč, chrobač; divina, jalovina, zverina; zver; škodná;*

rastlinných porastov: *kvetenstvo, rastlinstvo; bodľač, černič, hniľač; bučina, haluzina, mladina, zelenina; guľatina, žrďovina; bodľačie, borievčie, borovičie, haluzie, hložie, chrastie, ihličie, jedličie, klásie, krovie, lístie, malinčie, ôstie, prútie, rakytie, raždie, tŕnie; mládza;*

súborov vecí a prírodných javov: *horstvo, lodstvo, šatstvo, školstvo, vodstvo; pahorkatina, vrchovina; batožina; haraburdie, kamenie, korenie, náčinie, náradie, skálie.*

Kolektíva sú spravidla derivačne a synonymicky späté s plurálom kusových podstatných mien: *chlapstvo — chlapi, ľudstvo — ľudia, vtáctvo — vtáky, lístie — listy.* Táto spojitosť nemusí byť vždy priamočiara: *divina — divé zvieratá, drobizg — drobné deti.* Za kolektívom však vždy cítime istý plurálový korelát: *osadenstvo — zamestnanci.* Preto k nim rátame i názvy, ktoré nemajú priamu súvislosť s kusovým pl.: *čvarga, háveď, chamraď, spodina, zberba; dobytok, statok; lichva; hmyz; nábytok, bielizeň, riad, príbor, výstroj, výzbroj, zariadenie; agenda, tlač* a i.

Slová, pri ktorých tento plurálový pendant necítime, nerátame ku kolektívam: *armáda, dekanstvo, kolektív, komisia, ministerstvo, národ, parlament,*

snem, strana, rodina, trieda. Podobne ani názvy, ktoré pomenúvajú zložené predmety: *parožie, pohorie, súhvezdie, súkvetie, súostrovie, súsošie, súvetie, súvrstvie.* Ku kolektívam nepatria ani názvy, ktoré pomenúvajú súvislé jednotliviny: *droždie, pobrežie, polesie, poriečie, potrubie, povodie; hornina, planina, rovina; schodište.* Napokon ani názvy pre útvary a počet jednotlivín: *banda, črieda, kŕdeľ, masa, skupina, stádo, svorka, zástup; čata, rota, pluk; hromada, kopa, množstvo, počet, stovka, tucet; spolok, združenie.* O ich nekolektívnosti svedčí okolnosť, že jednotliviny sa pri nich uvádzajú osobitným slovom: *banda povaľačov, črieda koní, rota vojakov, trieda kapitalistov* ap.

Hromadné podstatné mená pomenúvajú celok a nie jednotliviny tohto celku. Preto nemôžu vyjadrovať počet jednotlivín, ale len veľkosť, mieru celku: *mnoho obecenstva, haluzia, kamenia.* Tým sa odlišujú od nekolektívnych podstatných mien (spojenia *mnoho snemu, kolektívu, zástupu, súostrovia, parožia* nie sú možné; sú tu však možné spojenia *jeden snem, dve parožia* atď., t.j. príslušné javy sa chápu ako jednotliviny).

Miera sa dá pri kolektívach vymedziť aj partitívnym genitívom, spravidla s augmentatívnym odtienkom: *Dovalilo sa vojska! — Narástlo tam hložia!*

Rozšírením alebo zmenou významu sa kolektívnosť často stráca: *družstvo* (roľnícke), *ministerstvo, riaditeľstvo* ap.

Pri kolektívach sa môže zriedkavo vyskytnúť aj jednotkový sg. a pl.: *jedno mužstvo* (v športe), *jedno družstvo* (v športe), *dve vojská, obidve predsedníctva, tri včelstvá.* Slovo *batožina* môže mať význam kolektíva i jednotliviny: *všetka batožina, jedna batožina, dve batožiny.*

Kolektívny význam sa môže vyskytnúť metonymicky aj pri nehromadných podstatných menách: *celá čakáreň, dedina, krajina, krčma, celé mesto, ministerstvo, celá obec, verejnosť, škola, továreň, celý podnik, svet, celá Bratislava, Žilina.* Takéto použitie má však hovorové zafarbenie.

Kolektíva sa vcelku používajú zriedkavejšie, zväčša ako poetizmy alebo ako výrazová zvláštnosť:

Priečelie chrámu je vyzdobené **kvietím** v črepoch a plechových nádobách. (KUKUČÍN) — Hupol v priepasť, v **oblač** vrhnúc žhavý meč. (HVIEZDOSLAV)

Príležitostný kolektívny význam má tiež poetické, zriedka i hovorové zafarbenie:

Neraz krásnu vlasť našu **vrah** napadol divý. (CHALUPKA) — Lež **Slovan** nečítava vrahov na bojišti. (CHALUPKA) — Išli sme za **Talianom** cez rieku Piavu. (ONDREJOV)

Kolektívum obsahuje skrytý odtienok pejoratívnosti alebo melioratívnosti:

Žobrač sa tak rozmohla, že denne aspoň traja nocujú v dedine. (FIGULI) — A tu toľko **darebáče.** (FIGULI) — Čuší, **junač,** čuší, slova nepovedá. (CHALUPKA)

Sg. látkových a abstraktných podstatných mien

Látkové podstatné mená pomenúvajú javy, ktoré sa vyskytujú v súvislom alebo len bezvýznamne členenom množstve. Používajú sa spravidla len v sg. Význam jednosti je motivovaný kompaktnosťou tohto množstva. Nejestvovanie v kusoch vylučuje pri nich pl., ako aj počítanie a používanie určitých základných číslovieok. Medzi látkové substantíva patria názvy:

tekutín: *čaj, káva, lieh, mlieko, pálenka, pivo, smotana, tekutina, víno, voda; benzín, nafta, olej; krv, miazga, moč, mok, pot;*

potravín: *bryndza, droždie, kaša, lekvár, maslo, masť, mäso, med, múka, pečivo, slanina, syr, šunka, tuk, tvaroh; bravčovina, teľacina;*

kultúrnych plodín a ich častí: *bôb, cibuľa, fazuľa, hrach, hrozno, jačmeň, kapusta, karfiol, kukurica, ľan, mak, mrkva, obilie, ovos, paprika, petržlen, pšenica, repa, ryža, seno, tráva, žito; osivo, semeno, slama, sneť, vňať, zrno;*

textílií: *hodváb, krep, silon, súkno, taft, tyl; látka, plátno, tkanivo;*

úžitkových hmôt a materiálií: *farbivo, hnojivo, krmivo, murivo, palivo, rezivo, stelivo; slonovina, trhavina; betón, cement, drôt, koža, krieda, lep, malta, mydlo, plech, sklo, smola, šrot, vlna, živica;*

prírodných hmôt a javov: *bahno, blato, čečina, drevo, hlina, hornina, íl, kal, kameň, láva, múl, piesok, prach, prsť, ruda, štrk, vápenec, zem, žula; hmota, látka, masa, energia; dym, hmla, ľad, para, povetrie, vlaha, vzduch;*

kovov, minerálov a zlúčenín: *kov, plyn; cín, meď, oceľ, olovo, striebro, zlato, železo; kyslík, sodík, vápnik; kyselina, kysličník.*

Podobné gramatické vlastnosti ako látkové názvy majú aj názvy pravých abstrákt, a to pomenovania:

činností: *kreslenie, myslenie; kosba, mlatba, svadba; oberačka, kúpačka; chôdza, práca; buchot, tlkot; krik, pád, let, plač, spánok, spev, tok;*

stavov a citov: *opilstvo, šialenstvo, poddanstvo; hluchota, nemota; choroba, mdloba, staroba; únava; cit, láska, nenávisť, radosť, žiaľ; hlad, smäd; presvedčenie, sebavedomie;*

vlastností: *lajdáctvo, lakomstvo, odrodilstvo; dobrota, ochota, prostota; múdrosť, skromnosť, slabosť; dĺžka, výška, sila;*

duševných schopností a zmyslov: *fantázia, pamäť, rozum; hmat, chuť, sluch, zrak;*

iných abstraktných javov: *slovanstvo, vlastenectvo; červeň, zeleň; dobro, nekonečno, zlo; doba, čas, plocha, priestor, priestranstvo, možnosť, skutočnosť.*

Kompaktnosť látok a abstrákt je nevymedzená a jej miera sa dá určiť len neurčitými číslovkami alebo kvantitatívnymi podstatnými menami: *trochu mlieka, veľa spevu, nemálo strachu, trochu hudby; liter vína, pohár vody, bochník chleba, hruda syra, rezeň slaniny, merica žita, snop slamy, voz kapusty, kopa sena, oblak dymu; kus šťastia, dva roky práce.* Túto mieru možno vyjadriť aj parti-

tívnym genitívom: *Podaj mi vody! — Nemáš citu k deťom! — Doniesol dreva.*

Kvantitatívna nevymedzenosť látok a abstrákt nie je absolútna a neznamená, že nemôžu jestvovať v kusoch. Takéto kusy sa potom pomenúvajú príslušnými názvami s kompletným menným číslom: *tri drevá, jedna krieda, dve sklá, štyri železá, jeden chlieb, dve šunky, jedno mydlo, dve svetlá, vyhliadkové lety.* Kusový význam je už posunutý a má hovorové zafarbenie, najmä keď látkové substantívum je metonymickou náhradou za väzbu so substantívom miery: *dve polievky* (dva taniere polievky), *štyri kávy, tri limonády, dva čaje, dva syry, dve pivá.* Je to jednotkový sg. a pl., ktorý sa vyskytuje pri názvoch potravín a úžitkových materiálov. Názvy obilnín môžu v jednotkovom význame, resp. v pl. značiť obsiate kusy poľa alebo ich žatvu:

Oziminy sa nevydarili. **Raže** zozubateli, a kde neprerástli ôstím, poľahli. Do **pšenice** zažrala sa hrdza a sneť. Zato **jačmene** a **ovsy** narástli ako periny a sľubovali zázračnú úrodu. (HEČKO) — Týždeň medzi **senami** a zbožím prežili manželia v hneve. (HEČKO)

Aj pri látkach, ktoré sú členené, možno základné kusy označiť príslušnými látkovými názvami v sg. i pl.: *jedna cibuľa, jeden hrach, jedna kapusta, dve mrkvy, tri kukurice, jedno zrno, dve zrná.* Pri drobnejšie členených látkach sú v tomto singulatívnom význame častejšie zdrobneniny: *jeden máčik, zrnko, popolček, semienko, slamka.* Zdrobnené názvy však nemusia mať zásadne singulatívny význam: *hovädzina na cibuľke.*

Singulatívnosť sa vyjadruje častejšie osobitnými, zväčša idiomatickými pomenovaniami: *kvapka vody, kropaje potu, dve kocky cukru, hlt vody, smidka chleba, dve škvarky slaniny, štipka soli, chlp vlny, papek dreva, zdrap papiera* ap. Všeobecne sa používajú singulatíva *kus, kúsok, kúsoček, kúštik, kúštiček.* Osobitnými slovami sa vyjadruje singulatívnosť aj pri abstraktách: *kúsok dobra, strap otcovskej lásky, iskierka citu, nemá za mak rozumu.*

Hranica medzi kusovým a látkovým (resp. abstraktným) chápaním nie je ostrá. Sú tu možné vzájomné prechody. Názvy s kusovým významom môžu mať i látkový význam: *navoziť tehly* (G. sg.), *naklásť plodu, páchnuť sirkovým kvetom, narobiť šindľa* a pod. Slová *kameň* a *pleva* môžu mať tak kusový, ako aj látkový význam: *položiť kameň pod koleso — dom z kameňa.*

Pôvodný látkový význam možno predpokladať pri mnohých názvoch s príponou *-ina*, ktoré sa dnes používajú v skupinovom pl.: *bielkoviny, bubliny, hobliny, odrobiny, omrviny, otrusiny, piliny, rozvaliny, stružliny, suroviny, zrúcaniny, živiny.* Ďalej aj pri slovách *látky, plamene, sadze;* podobne sa skupinový pl. používa aj pri niektorých abstraktách: *chrapoty, piskoty, šelesty.*

Látkový význam má badateľne tendenciu k oslabovaniu a jazyk potom dáva prednosť výraznejšiemu vyjadreniu množstva plurálom. Tak vzniká intenzívny (umocňovací) plurál látkových a abstraktných pomenovaní, vyjadrujúci väčšiu mieru alebo intenzitu príslušných javov. Majú ho názvy:

prírodných javov: *dažde, hmly, lady, mrazy, peny, suchá, tmy, vetry, víchrice, vody, zore; naplaveniny, usadeniny;*

priestorových a časových javov: *priestory, svety, výšky, výšiny, hlbiny, diaľky, diaľavy, obzory; časy, doby, chvíle, veky;*

duševných stavov a iných javov: *driemoty, dumy, hnevy, chuti, mdloby, muky, obavy, pochyby, rozpaky, smiechoty, starosti, strachy, úspechy, žiale; ihračky poriadky, prípravy, ťažkosti, úklady.*

Pri abstraktách je význam intenzity už zväčša oslabený. V niektorých prípadoch ide o ustálené zvraty s platnosťou hyperboly: *mať sto chutí, boli im tri svety, mrieť hlady, na večné veky.* Tam, kde sa význam intenzity celkom stratil, ide o pomnožné substantíva: *čary, pochyby, váby, skusy, výzvedy, rozpaky, vandry.* Takého pôvodu sú i pomnožné názvy *páračky, postrety, priadky, pytačky, zásnuby* a skupinové substantíva *hry, práce, prekážky, slávnosti, voľby, záujmy, zmeny* a pod.

Umocňujúci pl. býva často aj ako poetizmus:

Pod váhou **neistôt** sa prudko chvejú vážky. (RÚFUS)

Plurál sa využíva pri látkových názvoch aj vtedy, keď treba označiť, že látka sa vyskytuje v rozličných druhoch: *minerálne vody, pivá, vína; jedlá, lekváre, mäsá, syry; hodváby, tovary; stavebné hmoty, kyseliny, piesky, štrky* ap. Tento druhový pl. nepripúšťa spojenie so základnými číslovkami. Je vlastne súvzťažný s druhovým sg.: *minerálne vody — Santovka, Fatra, Cigelka, Salvator; syry — ementálsky, pažítkový, paprikový, cibuľkový* ap.

Tak ako látkový a abstraktný význam vylučuje použitie pl., môže naopak tento pl. v niektorých prípadoch značiť nelátkový, prípadne neabstraktný význam. Abstraktá s takýmto pl. majú konkrétny význam: *dobroty, radosti, skutočnosti, zvláštnosti, nepríjemnosti, ťažkosti, sviečky, pamäti, rozumy* a pod.

V spisovnej slovenčine badať v G. sg. mužského rodu pri látkových a abstraktných podstatných menách prevahu prípony *-u: čaju, liehu, cmaru, dymu, plynu, hodvábu, tuku, medu, petržlenu, maku, šalátu, kovu, cínu, vzduchu, štrku, tovaru; šuchotu, lesku, veku, času, zraku* a i. Len v menšej miere sa vyskytujú látkové názvy i s príponou *-a: oleja, chleba, jačmeňa, ovsa, kyslíka, vápenca, sodíka, horčíka, vodíka, kremíka, uhlíka, sírnika* ap. Naopak však príponu *-u* majú aj niektoré nelátkové pomenovania: *trupu, krku, stromu, domu, rámu, vlaku, Kežmarku.* Protiklad prípon *-u* a *-a* s týmto významovým rozdielom však sa uplatňuje napr. pri číselných homonymách *dumbier, -u — Dumbier, -a; atlas, -u — Atlas, -a; mak, -u — Mak, -a; hrášok, -u — Hrášok, -a.*

Pádové tvary podstatných mien

Tvarová sústava podstatných mien slúži predovšetkým na vyslovenie pádových významov. Spoločným prvkom týchto významov je, že sú vyjadrením vzťahov medzi substantívami a slovami, ktoré s nimi vo vete súvisia. Je to

zároveň i vyslovenie vzťahov medzi príslušnými javmi v skutočnosti. Pád vcelku vyjadruje, v akom zmysle, v akej miere a v akom poradí sa niečo (spravidla dej) zúčastňuje na predmete pomenovanom daným podstatným menom. Tým nepriamo udáva pád postavenie, v akom sa nachádza daný predmet vzhľadom na jav, ktorý sa na ňom zúčastňuje alebo sa ho v akomkoľvek zmysle dotýka.

Pádové prípony nie sú pre ten-ktorý pád jednotné. V D. sg. sú napr. prípony *chlap-ovi, dub-u, žen-e, ulic-i, vysvedčen-iu.* Pretože pádové prípony musia vyjadrovať aj menné číslo, sú v pl. iné prípony: *chlapom, ženám, uliciam.* Vyjadrenie pádu je komplikované aj homonymitou prípon medzi jednotlivými pádmi, a to v rámci toho istého vzoru, ako i medzi viacerými vzormi: *chlapom* (I. sg. i D. pl.), *žene* (D. a L. sg.), *chlapovi* (D. a L. sg.), *ženy* (G. sg. a N. a A. pl.); *chlapa* (G. sg.) — *žena* (N. sg.) — *vráta* (N. pl.).

Synonymita a homonymita prípon neporušuje jednotu pádu. Túto jednotu utvára rovnaká významová platnosť prípon toho-ktorého pádu: *počúvaj otca, počúvaj moju radu, počúvaj moje srdce; výška chlapa, stromu, priehrady, pece, pomoci, nákladov, miezd, dverí.* Homonymita sa okrem toho rieši aj zhodou a kontextom: *do prvého radu, prvú radu; rozumné rady, rovné rady.*

Prípony L. vyslovujú pádový význam len v spojení s predložkami. Prípony V. v spisovnej slovenčine zanikli a jeho význam prešiel na nominatív. Izolované tvary s pôvodnými príponami (*bratu, synku, kmotre, švagre, človeče* atď.) sa podľa dnešného významu hodnotia ako príznakové tvary oslovenia (porov. výklad o oslovovacom nominatíve na str. 154).

Nominatív je proti ostatným pádom bezpríznakový člen pádovej sústavy. Popiera vzťahy predmetu k iným javom, resp. nijaký takýto vzťah nevyjadruje. Predmet pomenovaný podstatným menom v nominatíve chápeme nezávisle. Z toho významu vychodí nadradené postavenie podstatného mena vzhľadom na iné slová vo vete.

Pri ostatných pádoch treba rozlišovať v prvom rade prípady, keď daný predmet je objektom účasti, zásahu (syntaktickým predmetom: *rozrezať list*), od prípadov, keď je len okolnosťou (syntakticky príslovkovým určením: *dívať sa ďalekohľadom, čakať dve hodiny*).

Akuzatív naznačuje, že sa dej zúčastňuje na danej veci bez obmedzenia. *Genitív* vyslovuje len toto obmedzenie: *zbaviť rodičov starostí, zbaviť sa starostí. Datív* a *inštrumentál* majú aj ďalšie špeciálne príznaky. Inštrumentál vyjadruje, že dej prechádza danou vecou na inú vec: *rúbať sekerou drevo.* Naproti tomu datívom sa vyslovuje, že dej smeruje k danému predmetu až po inom, hlavnom objekte: *podať klobúk otcovi.*

V rámci genitívu sa vydeľujú relatívne samostatné významy adnominálneho, partitívneho a záporového genitívu. Pri prvom z nich je obmedzenie účasti nadradeného pojmu na podradenom motivované substantívnou povahou

nadradeného slova *(strecha domu)*, pri druhom rozhoduje o použití genitívu partitívny pomenovací zámer — *narúbať dreva* a pri treťom zápor slovesa — *nemať peňazí*.

Používanie pádov závisí od druhu slovies podľa ich intencie a príslušných významových skupín. Vzťah slovesa k pádu, ktorý si sloveso podľa svojej intencie žiada, voláme *slovesnou väzbou, rekciou*.

Nominatív je vo vetnej stavbe motivovaný konštrukčným zámerom alebo gramatickou zhodou: *Prišla zima. Zima. — To je Mišo, môj priateľ.*

Podstatné meno má spravidla všetky pádové tvary. Defektívnosť sa vyskytuje v prípadoch, keď sa používanie podstatných mien obmedzuje iba na isté spojenia, zväčša frazeologicky ustálené: *parom, paroma, do paroma, paromy; do pomykova, v pomykove; na nepoznanie, na neuverenie, do nepoznania, dô neuverenia, na počesť, na žmurky* (hrať sa na ž.), *bez prestania, v trapiech*.

Nominatív

Samostatne použitý nominatív

Nominatív podstatného mena vyjadruje, že daný predmet je bez vzťahu k inému predmetu alebo deju, a má svoj základný výpovedný zmysel ako základ jednočlennej vety. Z hľadiska výpovede a jej cieľa je nominatív v jednočlennej vete sebestačný, úplný, netreba z neho prejsť k prísudku. Nominatív podstatného mena tu stačí na vyjadrenie istej skutočnosti a na dosiahnutie dorozumievacieho cieľa v danej situácii. Morfologicky je tento nominatív čisto pomenovaním predmetu bez vzťahu k iným predmetom a javom. Jeho zmysel ako samostatnej výpovede spočíva v tom, že je súčasne rámcom výpovede i výpovedným obsahom v tomto rámci.

Tento komunikačne úplný nominatív v jednočlennej vete sa používa v umeleckom vyjadrovaní na „globálne", stručnejšie, úsečnejšie a výraznejšie podanie skutočnosti.

Nové **rozsadenie** za stolom a **rozkladanie** na stole. (HEČKO) — Náhlivé **podávanie** rúk, kusé **vetičky** pohodené žartom i vážne, tupé **klepnutie** dverí za chrbtom a — už bol na chodbe. (URBAN) — Večné **ticho**, iba divé vtáky vreštia. (ONDREJOV) — Ozajstná všeobecná **zhuba, rozpad** a **rozklad!** (KUKUČÍN) — **Sirota** — **nesirota** — teraz sú inakšie časy . . . ! (MINÁČ) — **Útok**, či **obrana?** (TLAČ)

V bežnej reči a v jej umeleckej štylizácii je nominatív komunikačne úplný len v spojení so situáciou. V závislosti od nej, od obsahu reči a od intonácie má rozličnú komunikačnú platnosť:

Zprávy Československého rozhlasu. — **Aha, potkan!** (ŽÁRY) — Vysoké **napätie!** — **Zákaz** fajčiť! — **Moja hus, moja hus!** (KUKUČÍN)

Tesnejšie sa pripína na situáciu hodnotiaci nominatív. Má často len hodnotu citového výlevu:

Čertovský **chlap**, čertovský **chlap**! (KUKUČÍN) — Rany božie! — vykríkla Jozefa. (TATARKA) — **Hanba**!

Kvalifikácia sa môže adresovať priamo prijímateľovi prejavu:

Hach, **spustlec**, zvrhlec! (HVIEZDOSLAV) — **Skuhrošl Lakomec**! (KUKUČÍN)

Pomenovanie osoby adresované jej samej má funkciu oslovenia. Jeho zmysel spočíva v upozornení, že sa na danú osobu s niečím obraciame. Funkcia oslovenia nie je v spisovnej slovenčine vyjadrená morfologicky. Je to jeden z parciálnych významov nominatívu, ktorý sa realizuje len vo výpovedi. Gramatický tvar, ktorý vystupuje v tejto funkcii, je mimo výpovede takým istým pomenovaním osoby ako nominatív v iných prípadoch (v základe jednočlennej vety a v podmete dvojčlennej vety). Oslovovaciu funkciu mu dodáva okolnosť, že pri použití vo výpovedi je osoba pomenovaná daným podstatným menom totožná s prijímateľom prejavu. K tomu potom pristupuje osobitná intonácia.

Pri niektorých mužských podstatných menách vzoru *chlap* sa v platnosti príznakového oslovenia používajú popri základnom tvare i osobitné tvary na *-u* a *-e*. Sú to pôvodné tvary starého vokatívu, ktoré sa dnes pridružujú k oslovovaciemu nominatívu. Tieto tvary majú štylistické obmedzenie.

Oslovenie v podobe jednočlennej vety je zriedkavejšie. Vyskytuje sa ako nadnesené alebo bežné oslovenie v prejave, v liste, ako upozornenie, volanie, výstraha. Sekundárne ním možno vyjadriť rozličné city alebo i hodnotenie:

Vážení **prítomní**! — Drahí **rodičia**! — Milý **Daňo**! — **Zuzka**! Nože sa pohni! (ÚZUS) — Ohlás sa nám! **Magduša**! (ŠVANTNER) — Prvá **čata**! — Daj pozor! **Jurko**! (ÚZUS) — Ach, **Silvester, Silvester**! (HEČKO) — **Miláčik** môj!

Vložkový nominatív

Patria sem prípady, keď si nominatív vo vete čiastočne zachováva komunikačnú platnosť, ale je pritom doplnením obsahu výpovede. Býva podľa významu a komunikačného cieľa hodnotiacou, modálnou, vysvetľovacou a opisnou vložkou a ďalej i vloženým oslovením.

Hodnotiaca vložka:

Mäsiari, lotri, dávajú mäso na posmech. (KUKUČÍN) — Rudko ich [čerešne] neobral, neodvážil sa tak vysoko, **babrák**. (ONDREJOV)

Hodnotenie adresované prijímateľovi prejavu:

Blázni, dlho sa smiať nebudete! (HEČKO)

S prechodom v tesnú väzbu v platnosti podmetu i doplnku:

No keď ich poukladá, úbohá **žena** nevie, čo si počať. (KUKUČÍN) — Po roku počal ale Tichý vážne polihovať, chorieť. Aj tak slabý **chlap** prepracoval sa. (TAJOVSKÝ) — Pomôžte tatovi, nech sa **chudák** nemorí . . . (HVIEZDOSLAV) — Najhoršie bolo preň, keď mu penziou vyhrážali. Že kde sa obráti ešte mladý **chlap**? (TAJOVSKÝ)

Modálna vložka:

To nebolo tak, **čestné slovo.** (ÚZUS) — Nuž, **božia vôľa,** mňa svedomie nepáli. (TAJOVSKÝ)

S prechodom v tesnú väzbu v platnosti príslovkového určenia:

Práca im šla jedna **radosť.** (ÚZUS) — Sedel rozvalený v ošklivej baretke, krikľavej až **hrôza.** (TATARKA)

Vysvetľovacia vložka:

On totiž bol v Pešti za tri roky — ináč **syn** hostinského — a bol už celkom ako tam rodený. (TIMRAVA) — **Chlapi-kamaráti,** prvý raz sme takto spolu kosili. (TAJOVSKÝ) — Eliáš, ač **zeman** tobôž, navždy krpčiarom toť musel zostať. (HVIEZDOSLAV) — Pracujem v Tatraľane, **národný podnik,** Kežmarok. (TLAČ)

S prechodom v tesnú väzbu:

Baranica bola istejšia ako klobúk; ani vietor ju **tak** ľahko nezmietol do vody, ani keď sme **chlapci** vše schválne „napájali" klobúky . . . (TAJOVSKÝ)

Opisná vložka čiže tzv. absolútny nominatív (často synonymný s absolútnym akuzatívom):

Jano vo sviatočnom kroji, **stará** vyholená tvár, **dlhé vlasy, opasok, krpce, fajka** v zubách, **palica** atď. (TAJOVSKÝ, charakteristika postavy v dráme) — Postavy bol nízkej, svalovitej, čelo okrúhle. (TAJOVSKÝ) — **Hrdlo** natiahnuté, **pysk** ponorený dopoly, zdĺhavo pila z prameňa. (ONDREJOV)

S prechodom v tesnú väzbu:

A on príde v čižmiskách a nohavičkách **samý srieň** a **ľad** do Kramlíkov. (RÁZUS) — Stáli sme tam **hlava** na hlave. (ÚZUS)

Vložené oslovenie má podobné funkcie ako samostatné oslovenie:

„Vitaj, **Ondrej,**" povedal, podávajúc mu ruku. (URBAN) — **Vraniakovci,** srdce, svedomie nemáte. (TATARKA) — **Frič,** nelakuj! (KARVAŠ) — **Kmotrík,** nože prejdi ďalej. (MINÁČ) — **Ila,** kde si? (TIMRAVA) — **Človeče,** majte rozum! (TIMRAVA) — **Tetka, tetka,** jaj bože! (TIMRAVA) — Ach, moje **nebožiatko,** akože ťa zabudnem. (KUKUČÍN) — Ó, **vánky,** ó, **vetry,** zakrúžte mi v povetrí! (ŽÁRY)

Vložkový nominatív sa môže vyskytnúť i ako vybočenie z väzby, nahrádzajúc niektorý vetný člen:

Ten svet len o góloch, futbale, **šport, šport,** o autách, motorkách — **technika, vynálezy** . . . (BEDNÁR) — Ale ona len ísť von, do sveta, **Francúzsko, Paríž** . . . (TLAČ)

Takýto nominatív môže byť aj intonačne osamostatnený:

Jesť ľahké veci. **Polievka, mlieko, kávička.** (KUKUČÍN)

Doplnený nominatív

Je to predovšetkým nominatív podstatného mena, ktoré v platnosti podmetu je nositeľom príznaku vyjadreného prísudkom. Vzhľadom na toto doplnenie prísudkom cítime tento nominatív ako komunikačne neúplný. Tvorí rámec pre

predikačný obsah a možno ho označiť za rámcový nominatív. Nominatív však môže sám vyjadrovať aj tento prísudkový obsah pre iné podstatné meno, ktoré mu ju nadradené. V tomto prípade hovoríme o obsahovom nominatíve. V istých konštrukciách môže nominatív spájať obidve tieto platnosti a vtedy ide o stavový nominatív; alebo môže kombinovať funkciu podmetu s významom miery; to je nominatív miery.

Rámcový (podmetový) *nominatív*:

Kone bežali širokým poľom. (VAJANSKÝ) — **Kríza** je príčinou nezamestnanosti. (F. KRÁĽ) — **Obloha** je veselá a belasá. (MINÁČ)

V činných a trpných konštrukciách prechodných slovies má tento nominatív význam agensa alebo paciensa:

Mať navarila obed. (KUKUČÍN) — Neviem, či je **východ** z chodby strážený. (KARVAŠ)

Rámcový nominatív ako podmet pri neaktuálnom prísudku:

Dobrá kniha — najlepší priateľ. — **Čulý ruch** na všetkých kľziskách. — **Slovan** bez prehry. (TLAČ)

Obsahový nominatív býva predovšetkým prísudkom pri sponovom slovese *byť* (zriedka i pri slovese *ostať*):

Jakub Gríľa bol už starý **chlap**. (MINÁČ) — **Mať** kamarátov je **vec** takrečeno neoceniteľná. (A. MATUŠKA) — Ľúto mi je dietok. Ostanú bez záštity, **siroty** v pravom zmysle slova. (KUKUČÍN)

Proti prísudkovému inštrumentálu vyjadruje tento nominatív trvalý, podstatný príznak, ktorý vyčerpáva podstatu kvalifikovaného predmetu. Preto sa používa najmä v definíciách:

Mokraď je podzemnými vodami premočená **pôda** na úpätí vrchov. (TLAČ)

Ďalej aj pri neúplnom vyjadrení podmetu:

To je veľká **vec**. (TATARKA)

Pri identifikácii:

Nechaj ho. To je **krt**. (ONDREJOV)

A konečne ako výrazová zvláštnosť:

Láske je bieda **chiméra**. (SLÁDKOVIČ) — Báť sa nebojím, ale robota je **robota**. (KUKUČÍN)

Pri substantívnom prísudku stáva i hodnotiaca častica *za*:

To je mi za **poriadok!**

Ukážka neaktuálneho prísudku:

Chudobný človek hotová **opica**. (POREKADLO) — Má cez plecia prehodený nový kožuch, ale nohavice samá **záplata**. (ZÁBORSKÝ) — Ty **papľuh!** (JESENSKÝ)

Takýto prísudok môže byť spojený s platnosťou oslovenia:

Teda vidíš, domine Lauček, ty múdry, chýrečný **človeče** . . . (KALINČIAK)

Obsahový nominatív býva ďalej tesným a voľným prívlastkom:

Už chýbal len Vraniakov pastier **Tomáš.** (TATARKA) — Materiál mám už hotový: tamto pod strážou je zem **hlinačka** — z nej dám napáliť tehál. (KUKUČÍN) — Mikleš-**boženík** zháňa proti vám svedkov. (TATARKA) — Barnássy, sirotský **prézes,** ide do penzie. (JÉGÉ)

V niektorých prípadoch určovací vzťah medzi obidvoma podstatnými menami kolíše alebo je neutralizovaný:

A tá **kotuha,** ten **Marek** mi musí vyložiť, čo treba. (KARVAŠ) — A čo **žena, Anča?** (TAJOVSKÝ)

Vo voľnom postavení pri prísudku má nominatív funkciu doplnku:

Chlap je to **dobrák.**

Z nominatívu prešla konštrukcia so zhodným substantívnym prívlastkom a doplnkom i do ostatných pádov:

To je už **náš údel taký, nás žlen vydatých.** (KUKUČÍN) — Musel som sa ponáhľať oproti našim valachom, **Ondrejovi a Mišovi,** ako bača prikázal. (KRNO) — Dostala dobráka chlapa, ale **chudáka,** ako i ona, hoc bola dievka, že jej páru hľadať. (RÁZUS) — Justín býval so sestrou Betou, **vdovicou.** (TATARKA)

Obsahovú platnosť má i tzv. *pomenovací nominatív.* Vyjadruje sa ním vo vete meno osoby alebo veci pomenovanej nadradeným slovom. Východisková je jeho doplnková a prísudková funkcia:

Dievčatko sa volá **Marienka.** — Volám sa **Karol.** — Týmto zlúčeninám hovoríme **koacervváty.** (TLAČ) — V tichej samote, zvanej **Zbojnícky Tanec,** skrýva sa biely dom. (ONDREJOV) — Som **Bučko.**

Častejšie sa používa ako nezhodný prívlastok:

Novonarodenému dal každodenné sedliacke meno, **Ondrej.** (KUKUČÍN) — Najpozoruhodnejšia je novela **Otroci.** (A. MATUŠKA) — Okres **Michalovce** splnil plán výkupu na termín. (TLAČ) — Zásielku možno vyzdvihnúť na poštovom úrade **Košice 2** od 8. do 18. hodiny.

Analogicky podľa týchto konštrukcií používa sa ako pomenovací nominatív aj všeobecné podstatné meno: *technická zliatina železo—uhlík, protiklad muž — žena, izba číslo 12, výroba na podklade želatína — škrob — cukor.*

Pri domáciach vlastných menách prešiel pomenovací nominatív v zhodný prívlastok: *učiteľ Kožej, kapitán Labuda;* takisto v iných pádoch: *husiara Jána, kráľovi Vladislavovi, s lekárom Vozárikom, na zámku Likave, po rieke Dunaji, do mesta Zvolena.* Pri spojení osobného mena s priezviskom a titulu s menom je určovací vzťah kolísavý alebo i neutralizovaný: *Jozef Srnka, profesor Baran, súdruh Bodnár, pani Hedviga, don Juan.*

K obsahovému nominatívu patrí aj *prirovnávací nominatív* so spojkou *ako:*

A Turkyňa, **ako ruža,** pekne víta svojho muža. (CHALUPKA) — Okienkom **ako dlaň** len čo sa precedí niečo svetla. (RÁZUS)

Je to tiež nezhodný prívlastok. Býva aj doplnkom:

Veď ten starý otec musel vyzerať na tej stavbe len **ako mravec!** (JANČOVÁ) — Obecenstvu sa ukazuje **ako sluha.** (KUKUČÍN)

Zriedkavejšie býva i prísudkom:

Bol ako **prst** vprostred oceána. (TATARKA) — Nie je rytmus ako **rytmus.** (TLAČ)

Vyskytuje sa aj v ustálených konštrukciách s osobitným významom:

Jedáleň ako **jedáleň.** (JESENSKÝ) — Šaty ako **šaty,** len keď ste sa zachránili. (ÚZUS)

Analógiou podľa nominatívu vznikli kongruentné prirovnávacie konštrukcie aj v ostatných pádoch:

Ale majú chlapca ako **hrudu** syra, Maroška. (RÁZUS) — Tebe to môžem povedať akp **kamarátovi.** (JESENSKÝ) — Starému sa iskria oči ako **vlkovi.** (ŠVANTNER) — Neváži si nás ani ako **blata** za nechtom. (ÚZUS) — Treba ho ako **soli.** (ÚZUS)

V istých konštrukciách so slovesom *byť* plní nominatív obidve základné vetné funkcie: je k slovesu *byť* podmetom, ale vyjadruje pri ňom i menný obsah prísudku: *sú skúšky — skúšky sú (skúša sa).* Tento tzv. *stavový nominatív* vyjadruje:

prírodné javy:

Je **hmla.** — Bola **noc.** — Bol prekrásny júnový **deň.** (MARTÁKOVÁ)

časové javy, sviatky ap.:

Bolo **poludnie.** — Bola aprílová **sobota.** — Bol prvý **máj.** — Boli **prázdniny.**

spoločenské činnosti, deje, udalosti:

Sú **skúšky.** — Je **žatva.** — Dnes mu bol **pohreb.** — Je celopodniková **dovolenka** — Dnes je **trh.** — Bude **reštaurácia.** (JÉGÉ)

psychické stavy:

U richtárov je **pokoj,** tichá skromná **radosť.** (KUKUČÍN) — I teraz mi je **ťažoba** akási. (KUKUČÍN)

Stavový nominatív býva aj pri iných slovesách existencie:

Stala sa veľká **zmena.** — Nastala **zima.** — Vznikla veľká **hádka.**

Ako stavový treba chápať aj nominatív v konštrukciách s predložkou *z, zo:*

Je z neho dobrý **maliar.** — Nebude zo psa **slanina,** ani z vlka **baranina.** — Z popolvára sa stal krásny **princ.**

Nominatív kvantitatívnych podstatných mien, ktoré sa viažu s genitívom meraného predmetu, má význam miery. V *nominatíve miery* sa spája význam miery s funkciou podmetu, prísudku a doplnku:

Ešte šťastie, že je tu **dostatok** vzduchu. (HORÁK) — Samotných stromov sú tam štyri **milióny.** (TLAČ) — A tých šiat a kabátov tam bola **celá kopa.** — Ľudí bol **nával!** — Žien sa zbehol **celý zástup.** — Hneď sú obklopení kupcami: paničiek sa k nim tlačí **hrúza.** (HRČKO)

Význam miery môže zhodu v istých prípadoch neutralizovať:

Nás detí bolo **kŕdeľ.** (TAJOVSKÝ) — **Tisíce** vojakov, **tisíce** chlapov takto si položilo otázku a takto si ju v týchto ťažkých dňoch zodpovedalo. (TATARKA)

Nominatív miery sa môže vyskytnúť aj bez podradeného genitívu:

Neprešlo ani dva týždne, tiež takto poobede prišiel Ďuro. (KUKUČÍN) — Už tak, práve dva roky minulo na Michala, čo sa poškriepili. (KUKUČÍN) — Zo školy sem sú dva kilometre. (TLAČ) — Skoro tri týždne, ako odišiel. (CHROBÁK)

Akuzatív

Akuzatív vyjadruje neobmedzenú účasť niečoho na danom predmete. Takejto účasti na danom predmete sú schopné len deje pomenované prechodnými slovesami. Preto je akuzatív takmer výlučne adverbálnym pádom, a to predovšetkým ako objekt pri prechodnom slovese (syntaktický predmet). V druhom svojom význame, ktorý vyplýva z uvedeného základného významu, vyjadruje akuzatív okolnosť miery a času.

Predmetový akuzatív

Použitie podstatného mena v A. vo funkcii predmetu je podmienené prechodnosťou slovesa (jeho tranzitívnosťou). Je to vlastnosť slovesného deja, že prechádza bez obmedzenia na nejaký objekt, ktorý si potom sloveso žiada vyjadriť, lebo bez neho je neúplné. Medzi predmetovým slovesom a jeho predmetom je tesná závislosť a jej gramatickým vyjadrením je väzba slovesa s pádom podstatného mena (rekcia).

Prechodné slovesá môžu mať okrem akuzatívu i ďalšie objekty (v inštrumentáli, datíve, genitíve alebo v predložkovom páde, výnimočne i v druhom akuzatíve). Preto treba rozlišovať prípady, keď je objekt v akuzatíve výlučným objektom deja (výlučný akuzatív: *rúbať drevo*), od prípadov, keď je akuzatívny objekt združený s ďalšími objektami, s ktorými sa delí o účasť deja (združený akuzatív). V tomto druhom prípade treba zasa rozlišovať, či pri postupe deja cez objekty je objekt v akuzatíve konečným objektom (akuzatív konečného objektu: *poveriť niekoho funkciou*), alebo či po ňom nasleduje ešte ďalší objekt, takže predmet v akuzatíve je len prechodným objektom (akuzatív prechodného objektu: *žiadať niekoho o prepáčenie, venovať niekomu knihu*). Intenčné poradie objektov vyplýva z prirodzeného postupu deja cez predmety podľa ich hierarchie a vecných súvislostí. Toto poradie sa odráža v celkovom význame pádov tak, že napr. typický prechodný objekt sa vyjadruje inštrumentálom *(zásobovať mesto pitnou vodou)*, typický konečný objekt sa vyslovuje datívom *(poslať známym pozdrav)*. Akuzatív je teda v tomto ohľade bezpríznakový. Intenčnú postupnosť objektov pri prechode deja neslobodno stotožňovať so slovosledom predmetov vo vete.

Zameranie deja sa môže posunúť z bezprostredne zasiahnutého objektu na výsledok deja, ktorý hodnotíme ako výsledkový objekt (výsledkový akuzatív: *rezať slamu — rezať sečku)*. Keď objekt významovo dopĺňa obsah slovesa, máme tzv. obsahový objekt (obsahový akuzatív: *vidieť zápas, spievať pieseň, lonať prehliadku*). Zvláštnym prípadom je tzv. stavový objekt, čiže objekt

nositeľa stavu. Je to predmet, ktorý je bytostne alebo príčinne zblížený s nositeľom alebo východiskom deja (stavový akuzatív čiže akuzatív nositeľa stavu: *otca bolí žalúdok*).

Výlučný akuzatív

Býva ako jediný objekt pri výrazne činnostných slovesách, ktorých dej prechádza na objekt bez obmedzenia. Odrazom plnej účasti deja na predmete je pasívna konštrukcia, v ktorej dej patrí plne tomuto pôvodnému objektu ako svojmu nositeľovi: *rudu dopravujú lanovkou — ruda je dopravovaná lanovkou.*

Výlučný akuzatív stojí pri veľkom množstve prechodných slovies vyjadrujúcich premiestnenie predmetu alebo jeho rozličné zmeny (vonkajšie i vnútorné, fyzikálne, sociálne, psychické alebo abstraktné):

chytiť palicu do rúk, vziať zimník na seba, položiť cigarety do vrecka, odhodiť list do koša, vyliať atrament na obrus, siať pšenicu, viesť chlapca do školy, zastaviť auto, obuť topánky, píliť dosky, orať zemiačnisko, mlieť mak, rozbiť pohár, zohrievať polievku, soliť mäso, jesť jablko, budiť deti, čistiť obloky, kúpiť mlieko, prijať zamestnanca, zastrašovať žiakov, pochváliť smelého chlapca, vychovávať sirotu, posmeľovať mužstvo, rozoberať problém, riešiť otázku výchovy, analyzovať príčiny ap.

Výlučný akuzatív býva vo výzvovej konštrukcii s elidovaným slovesom, ktoré je zastúpené príslovkovým výrazom: *Hore hlavu! — Sem tú knihu!*

Združený akuzatív ako konečný objekt

Je v porovnaní s výlučným akuzatívom slabším objektom a býva po slovesách, ktorých dej má v sebe priamo alebo aspoň etymologicky smerový prvok, t. j. priestorové zacielenie na istý objekt, a znamená premiestenie nejakej veci na tento objekt. Prenášaný objekt je v inštrumentáli, objekt, ktorý je miestom určenia, je v akuzatíve. Tieto slovesá si teda svojím významom žiadajú okrem akuzatívu aj objekt v inštrumentáli:

naložiť voz uhlím, vysypať cestu štrkom, zahustiť omáčku múkou, zaniesť jarok hlinou, natrieť chlieb lekvárom, nakŕmiť dieťa kašou, vystrojiť kabinet pomôckami, zásobovať podnik surovinami, opatriť dvere zámkou, ozdobiť okná kvetmi, obdarovať víťazov cenami, zamestnať žiakov prácou, poveriť delegátov čestným poslaním, obsypať rodičov láskou, potešiť priateľov darmi, nakaziť chlapca neskromnosťou, ponúknuť hosťa zákuskami ap.

Smerový prvok je vyjadrený pri slovese predponou. Akuzatív možno premeniť synonymickou obmenou na typický konečný objekt v datíve: *darovať priateľovi knihu, nasypať sliepkam zrno.* Neživotné podstatné mená majú miesto datívu predložkový pád: *naložiť uhlie do voza, natierať lekvár na chlieb, vysypať štrk na cestu.*

Ako konečný objekt treba hodnotiť aj výlučný akuzatív pri predponových

slovesách so smerovým prvkom, ktorých odvodzovací základ pociťujeme ako vnútorný objekt na úrovni inštrumentálového objektu *(zavápniť pôdu* — opatriť pôdu vápnom):

zastrešiť budovu, zarámovať obraz, zasklíť okno, zalesniť svahy, zarybniť potoky, vydláždiť ulicu, nakrémovať tvár, pohnojiť záhradu, oznámkovať list, ovenčiť víťaza, prevzdušniť zem, prekryť pokožku ap.

Aj tu je smerovanie deja na akuzatívny objekt dané predponou. Novšie sú tu i slovesá bez predpony: *(vy)betónovať pivnicu, (vy)dláždiť ulice, (vy)parketovať izby, škandalizovať niekoho, diagnostikovať chorobu, bombardovať mesto, torpédovať loď.*

Ďalšie predponové slovesá s týmto objektom majú implicitný vnútorný objekt vo svojom význame a ako bezpredponové môžu mať miesto akuzatívu datívnu alebo predložkovú väzbu:

poškodiť niekoho (škodiť niekomu), *zaplatiť pivo* (platiť za pivo; kontamináciou i *platiť pivo*); *zavolať niekoho, vyvolať niekoho* (kontamináciou však i *volať niekoho* a *zavolať na niekoho*); *okríknuť chlapca, ospevovať rodný kraj, opisovať spoločenské prostredie, obsiať všetky pozemky, odrábať stravu, vystrieľať všetku zver, odstreliť srnca* (kontamináciou i *strelíť srnca*), *odhlasovať zákon, prehúsť noc, zapíjať žiaľ, vyslúžiť veľké peniaze.*

Podobne je to pri slovesách, ktoré ako bezpredponové majú dej zamierený na subjekt:

obísť kaluž, prejsť celé stavenisko, vychodiť školu, vysedieť húsatká, odsedieť trest, odležať pijatiku, prespať noc, vyspávať únavu z cesty, zmeškať vlak, odumrieť deti, oplakať ženu, vysmiať pýchu, odpykať trest; len predponové a s dvojitou väzbou sú slovesá *pozrieť niečo /na niečo* a *zabudnúť niečo/ na niečo;* bezpredponové slovesá *čakať* a *rozumieť* majú tiež dvojitú, resp. i trojitú väzbu: *čakať niekoho/na niekoho/za niekým, rozumieť niečo/niečomu;* sloveso *zarastať* má ambivalentný pomer k subjektu a objektu: *Záhradku pod oblokom zarastala bujná lobeda.* — *Záhradka pod oblokom zarastala bujnou lobedou.*

Porov. zriedkavý prípad pri slovese *odbehnúť*: *Bol by ho najradšej hneď odbehol, taký mu bol protivný.* (JÉGÉ)

K tejto skupine sa primkýnajú slovesá, od ktorých pre ich slabší činnostný ráz netvoríme pasívum:

cítiť bolesť, dopustiť také nešťastie, dostať dar, ľutovať rodičov, mať auto, minúť prvú stanicu, poslúchať matku, stáť ťažké peniaze, stretnúť známeho, škodovať zlatku, vlastniť dom, vedieť termín skúšok, zvedieť tú správu; A zúfanie ho minulo. (KUKUČÍN) — Sem patrí aj väzba s obsahovými príslovkami *treba, načim* a s citoslovcom *na, nate.*

Výnimočne sa vyskytuje akuzatív (spravidla zámenný) pri niektorých zvratných slovesách; tu sa tiež hodnotí ako konečný objekt:

dočítať sa niečo, dozvedať sa pekné veci, dozvedieť sa pravdu, dovtípiť sa to,

nazdať sa niečo, pýtať sa niečo, vypytovať sa všeličo/na všeličo, nanosiť sa niečo/ niečoho, učiť sa zemepis, modliť sa ruženec (objekt je tu všade aj obsahový).

Združený akuzatív ako prechodný objekt

Je to akuzatív, ktorý nie je konečným objektom deja, lebo popri ňom má sloveso ešte ďalší objekt.

Býva pri slovesách s druhým, obsahovým akuzatívom: *učiť prvú triedu dejepis, cvičiť dorastencov streľbu, štát to stojí veľké peniaze.*

Býva ďalej po odlukových slovesách s genitívom ako ďalším objektom: *zbaviť rodičov starostí, pozbaviť ľudí istoty, sprostiť riaditeľa funkcie, uchrániť chlapca nehody* (častejšie *od nehody*).

Je to ďalej akuzatív združený s voľným datívom alebo s datívnym zvratným zámenom (ináč je to výlučný akuzatív): *zohrievať deťom raňajky, drobiť husiam žihľavu, pokaziť otcovi hodinky, rozbiť mame okuliare; naplniť deťom vrecká ovocím; robiť si svoju prácu, napomenúť si chlapca;* sem patrí aj akuzatív pri slovesách so zvratným zámenom *si: osvojiť si cudziu reč, vážiť si starších, ceniť si toto uznanie, uvedomiť si túto okolnosť, všímať si tieto príznaky.*

Patrí sem aj akuzatív pri väzobnom a pri fakultatívne väzobnom datíve: *niesť koscom obed, poslať rodine kartu, nechať sestre kľúč; dať hosťovi izbu, venovať stránke pozornosť, obetovať vlasti život, požičať chlapcom loptu, zaobstarať žiakom vstupenky, podrobiť stroj zaťažkávacej skúške, učiť deti skromnosti, oznámiť verejnosti smutnú správu, zakázať nepovolaným vstup* ap.

Prechodným objektom je akuzatív pri ďalšom predložkovom objekte: *zasvätiť niekoho do tajomstva, zaúčať niekoho do práce, obviniť niekoho zo zločinu, prosiť od niekoho pero, povzbudzovať niekoho k odporu, pripraviť niekoho na zlú správu, informovať niekoho o veci, vystríhať niekoho pred nebezpečenstvom* ap.

Ďalej aj akuzatív pri slovesách s doplnkom: *pokladať niekoho za nečestného, vyvoliť niekoho za predsedu, vziať si spolužiačku za ženu, urobiť synovca svojím dedičom, mať niekoho za blázna, chcieť niekoho za muža, dať syna za učňa* ap.

Konečne sem patrí aj výlučný akuzatív pri predponových slovesách s odlukovým významom, v ktorých odvodzovacom základe cítime vnútorný objekt na úrovni genitívneho objektu *(odvápniť pôdu* — zbaviť pôdu vápna*): odbremeniť výrobu, odškodniť majiteľov, odvodniť lúky, odčerviť stromy, odvšivavieť psa, vykostiť mäso.*

Stavový akuzatív (akuzatív nositeľa stavu)

Pri niektorých prechodných slovesách vyjadrujúcich psychické stavy máme objekt, ktorý je vecne blízko k nositeľovi deja. Tento objekt je vlastne skutočným subjektom deja, kým podmet len špecifikuje miesto, kde subjekt dej pociťuje: *otca bolela ruka* — otca bolelo v ruke. V iných prípadoch vyjadruje podmet príčinu deja alebo len bližšie vymedzuje obsah slovesa: *zima len ma tak*

drgľuje (od zimy len ma tak drgľuje), *začal ho obchádzať nepokoj* (začalo ho znepokojovať). Ide tu o prechodné stavové slovesá, ktorých objekt voláme preto stavovým; je to objekt nositeľa stavu.

Typický stavový objekt býva pri neosobných slovesách:

Veronku smädí. — **Prítomných** zamrazilo **na chrbte**. — **Bodaj ťa** metalo. (TAJOVSKÝ) — **Išlo ma** vychytiť. (ŠVANTNER) — Nerobievala to rada, ale pripieralo **ju**. (JANČOVÁ) — **Človeka** ide poraziť. (HEČKO) — Hej, **Janka** až v dlaniach kdesi zasvrbelo. (MARTÁKOVÁ) — Ani **ma** nehnel — Akosi **ma** oziaba. — Veru, **heglo ho**, ako sa svedčí . . . (KUKUČÍN)

Blízke sú prípady so zámenným podmetom: *otca čosi rozdúva, gazdu čosi omínalo, čo je švagra do toho, Milku čosi zase nadchodí* ap.

Stavový objekt býva ďalej pri slovesách s podmetom vyjadrujúcim miesto, príčinu alebo obsah deja: *Katrenu svrbí jazyk, sestru omína noha, zvesť brata nedojíma, cesta deti ukonala, rodičov už prešla trpezlivosť, starú mamu nadišli driemoty; Nadíde ju vôľa vrátiť sa domov.* (KUKUČÍN) — *A zúfanie ho minulo.* (KUKUČÍN) — *Bol som teda sám, celkom opustený ako ten strom v poli, a život ma zunoval.* (ZÚBEK)

Stavový akuzatív je druhý, konečný objekt deja, ako ukazuje možnosť zámeny s datívom: *prejdú ťa smiechoty/prejdú ti smiechoty, nadišla ho myšlienka/nadišla mu myšlienka.*

Rozšírením väzby býva stavový akuzatív aj pri neživotných podstatných menách, spravidla so stavovým datívom: *starej mame utiahlo kútiky úst, víno im rozviazalo jazyky, strach mu stíska srdce.*

Obsahový akuzatív

Okrem toho, že predmet dopĺňa sloveso intenčne, môže v istých prípadoch vyjadrovať jeho vecnú náplň alebo jednoducho dopĺňať jeho lexikálny obsah: *počujem krik, spieva veselú pesničku, konala službu, mal prednášky.* Tento obsahový objekt môže byť trojaký: vysvetľovací, kvalifikujúci a dopĺňací.

Vysvetľovací akuzatív uvádza vecný obsah slovesného deja. Stojí po slovesách zmyslového vnímania, myslenia, reči a po slovesách vyjadrujúcich vôľu. Miesto akuzatívu stáva aj vedľajšia veta: *vidí svoj omyl — vidí, že sa mýlil; chcela jeho nešťastie — chcela, aby sa mu stalo nešťastie.* Sú to napr. slovesá:

vidieť celý zápas, pozorovať pokus, badať živý ruch, počuť zlú novinu, cítiť bolesť, myslieť si to isté, vedieť to, poznať nový svet, tušiť čosi, skúmať príčiny, všímať si nedostatky, veriť to, zabudnúť celú vec, ľutovať tento výstup; hovoriť niečo, povedať túto novinu, rozprávať svoje zážitky, oznámiť výsledky prieskumu, volať niekoho, ohlásiť prípad polícii, prezradiť svoje skutočné úmysly, zatajiť okolnosti, prisahať vernosť, prednášať biológiu, vysvetľovať postup práce, zaznamenať výsledky, napísať žiadosť; prosiť odpoveď, žiadať vyšetrenie, rozkázať víno, dovoliť vstup, zabrániť to, umožniť návštevu, zakázať demonštráciu, sľúbiť nápravu,

prepáčiť nepozornosť, želať si pokoj; sem patria aj neurčitky *vidieť, počuť, cítiť* v jednočlennej vete a obsahová príslovka *vidno.*

Niektoré z týchto slovies môžu mať len zámenný objekt: *nespomenul som si to, na to, mohol sa to dovtípiť, asi sa niečo domnieva, kto by sa to bol nazdal, neopovážil sa to, pýtaj sa niečo.*

Kvalifikujúci akuzatív pleonasticky opakuje význam slovesa, pričom tento význam špecifikuje, a to buď sám alebo pripojeným prívlastkom, ktorý vyjadruje vlastnosť alebo mieru deja. Býva po slovesách reči alebo niektorých iných činností:

povedať ostrejšie slovo, povedať vzletnú reč, prednášať veršíky, spievať šláger, čítať zprávu, slabikovať vetu, rozprávať peknú rozprávku, pískať vojenský pochod, ukazovať somárske uši, hrať novú hru, plávať prsia, bežať dlhé trate; sem patrí aj etymologická figúra s rozličnými slovesami: *bojovať boj, biť boj, žiť život, snívať večný sen, dumať dumku, tajiť tajomstvo* ap.

Doplňací akuzatív stojí pri niektorých slovesách so všeobecným významom, s ktorými tvorí obyčajne užšiu väzbu, spravidla frazeologickej povahy:

robiť hanbu, urobiť nábor, vykonať prieskum, konať prehliadku, činiť neprávosť, spraviť odhad, vyvinúť úsilie, podniknúť zákrok, klásť dôraz, rozviniť útok, zachovávať poriadok, uskutočniť výlet, pestovať šport, viesť výchovu, javiť nechuť, prehodiť slovo-dve; patria sem ďalej i frazeologické spojenia s preneseným významom, ako *spraviť dieru do sveta, vyliať svoj hnev, prežierať slzy, prelievať krv, zaplatiť krvavú daň, kuť plány, stratiť hlavu, lámať si hlavu, trieť biedu.*

Obyčajne možno väzbu nahradiť jednoduchým slovesom: *robiť krik — kričať, pestovať šport — športovať.*

Typická je obsahová väzba pri slovese *mať,* keď nejde o vlastníctvo v úzkom zmysle:

mať prácu, vyučovanie, zamestnanie, svadbu, dovolenku, čas, naťahovačky s niekým, známosť, právo, pravdu, povinnosť, úspech, šťastie, starosti, radosť, rozhľad, zmysel pre niečo, dôveru k niekomu, vrtochy, hlavu na niečo, vec na pamäti, všetko na hlave, slovo na jazyku; mať niekoho rád, niekoho v láske, riaditeľa v úcte, protivníka v hrsti, kamaráta na vojne, prácu dokončenú, list napísaný, oči krvou podliate ap.

Etymologicky sem patrí i tzv. absolútny akuzatív vo funkcii doplnku:

A Katica počúva, zaslzenú tvár na jeho pleci. (KUKUČÍN) — A z hôr a brál junač smelá, šabľu v pästi, vdol udrela. (CHALUPKA)

Sem treba zaradiť i akuzatív v spoločenských formulách:

Dobrý deň, pán asesor. (JÁGR) — Dobrú noc! — Šťastlivú cestu! — Dobré zdravie! — Dobrú chuť!

Ďalej aj akuzatív vo frazeologicky ustálených zvratoch s príslovkovým významom spôsobu typu *krok za krokom, kus po kuse, piaď po piadi.*

Výsledkový akuzatív

Stojí miesto prvotného, vlastného objektu slovesa ako výsledok deja: *kopať jamu, piecť koláče, variť obed, miesiť cesto, viť venček, pliesť korbáč, modelovať figúrky, nakresliť krajinku, napísať román, vysedieť húsence, postaviť dom, založiť spolok, vypáliť škvrnu na obruse, utvárať priaznivé podmienky, robiť dobrý dojem* ap. Porov. poetizmus so skrytou etymologickou figúrou: *Ty si plakala matérské slzy.* (TOMÁŠIK-DUMÍN)

V niektorých väzbách sa už prvotný objekt neuvedomuje, takže slovesá majú potom už len väzbu s výsledkovým predmetom.

Okolnostný akuzatív

Z významu neobmedzenej účasti vyplynul pri akuzatíve význam úplnej miery a k nemu sa pridružil význam času.

Akuzatív miery

Obmedzuje sa na výrazy, ktoré vyjadrujú množstvo. Býva v spojení s genitívom obsahu (podobne ako nominatív miery), pričom určovací vzťah medzi obidvoma substantívami je kolísavý. Akuzatív má význam objektu i miery (v tomto význame je prívlastkom alebo doplnkom). Možno ho nahradiť príslovkami miery: *vypil len pohár vína — vypil len málo.* Podstatné meno má pregnantný význam miery, a to alebo samo, alebo v spojení s kvantitatívnym prívlastkom.

Akuzatív miery v tesnom spojení: *vykúpiť vagóny pšenice, vypiť dve fľaše vína, mať plnú hlavu starostí, chovať hodný kŕdeľ húsí.*

Vo voľnom spojení: *roboty mali silu, krmiva nemali dostatok, ovsa nepreočali ani zrnko, peňazí mala plnú truhlu.*

S elipsou genitívu: *zjesť lyžičku-dve, navážiť dve kilá, stratiť štyri dni, dať štyri kusy za korunu, prejsť dva kilometre, platiť jednu korunu.*

Akuzatív miery stojí aj samostatne, tak isto s dvojitým významom objektu a miery: *prespať celú noc, presedieť dva večery len tak, prečítať celú knižnicu, hrať dva sety, dlhovať dve stovky, byť dlžen štyri koruny, spievať tri strofy, ísť tretí kilometer, bežať prvé kolo, plávať posledný úsek, vážiť tonu, merať meter.*

V čistom význame miery býva akuzatív pri adjektívach, príslovkách a predložkových výrazoch vyjadrujúcich vzdialenosť, rozmery alebo váhu: *byť široký dva metre, byť dlhý tri centimetre, byť veľký tri hektáre, byť vzdialený stovky kilometrov, zastať kus pred dedinou, zostúpiť dve zastávky pred konečnou stanicou, sedieť dve lavice ďalej, dokončiť stavbu dva mesiace pred termínom, prísť dve minúty po odchode vlaku;* v adnominálnom postavení: *dostať karcer dve hodiny, mať manko štyri koruny, mať váhu tri kilá; váhu má metrák, výšku má meter osemdesiat.*

Akuzatív času

Býva pri podstatných menách s časovým významom. Základný je význam časovej miery: *sedieť dve hodiny, kráčať hodnú chvíľu, stáť celú večnosť, postáť minútku, žiť roky a roky, spať iba chvíľku, čakať (niekoho) celú hodinu, písať (list) celé dve hodiny, učiť sa celý deň (matematiku).*

Význam času bez prvku miery je zriedkavejší: *pricestoval minulú nedeľu, jedno ráno sa vrátil, daktorý rok bolo aj lepšie, každú zimu chorľavel, rok čo rok sa vracal domov.*

Niekedy býva ako staršia väzba miesto bežnejšieho predložkového lokálu: *Ostatné časy mi zase vykal.* (JÉGÉ)

Genitív

Genitív vyjadruje obmedzenú účasť deja na danom predmete. V adnominálnom postavení vyjadruje genitív príslušnosť nadradeného pojmu k danému pojmu: *strecha domu.* V nezávislom postavení môže mať partitívny alebo záporový význam: *napadlo snehu, nepovedal slova.* Ako adverbálny pád vyjadruje druhý, konečný objekt deja pri akuzatíve alebo pri zvratných slovesách: *zbavil ho starostí, nanosil sa šiat.*

Adnominálny genitív

Dve podstatné mená môžu pri sebe stáť tak, že sú tvarom zhodné a jedno z nich vystupuje ako príznak druhého: *zem hlinačka, dobrák chlap*, alebo aj tak, že veci nimi pomenované sú v pomere *časť — celok.* Ako celok vystupuje pritom vec pomenovaná podstatným menom v genitíve: *strecha domu.* Genitív vyjadruje, že sa na tejto veci zúčastňuje iná vec ako jej náležitosť. Takúto účasť možno chápať ako príslušnosť k celku.

Adnominálny genitív vyjadruje teda v základnom význame vzťah príslušnosti k pomenovanému celku. Táto príslušnosť má svoj základ v reálnych väzkoch medzi javmi skutočnosti. Nadradené pomenovanie v takých spojeniach vyžaduje podradené substantívum v genitíve. Adnominálny genitív je teda motivovaný intenciou podstatného mena. Na rozdiel od slovies je to len fakultatívna intencia: *strecha?, skupina?, množstvo?.*

Príslušnosť k celku dokresľuje časť ako jej príznak. Preto má adnominálny genitív syntaktickú platnosť prívlastku, v osobitných prípadoch platnosť podmetu alebo predmetu. V niektorých väzbách je určovací vzťah neutralizovaný.

Zo základného významu príslušnosti (genitív príslušnosti so sémantickým typom genitívu pôvodcu) sú odvodené špeciálne významy adnominálneho genitívu: genitív nositeľa deja, genitív vlastníka, genitív druhovej príslušnosti, druhu a vlastnosti, genitív obsahu, meraného obsahu a množstva.

Genitiv príslušnosti

Podľa významových okruhov nadradeného a podradeného podstatného mena jestvuje niekoľko typov tejto väzby:

strecha domu: brána budovy, kolesá lokomotívy, plot záhrady, breh rieky, rukáv haleny, hrana kocky, otvor kanála, stromy parku, ulice mesta, konáre stromu, lupienky ruže;

tvár mojej sestry: ruky mojej matky, kosti našich predkov, oči divákov, vlásky dieťaťa;

člen strany: príslušník armády, lekár našej nemocnice, žiak prvej triedy, obyvatelia Košíc, sólista našej opery, hrdinovia drámy;

dcéra môjho priateľa: matka týchto detí, manželka môjho známeho, príbuzný nášho suseda, rovesník jeho otca, predkovia dnešných Rumunov, potomci starých Galov; Eva Predných, Juro Psotných, ujec Pažických (len ľudovo a hovorovo);

veliteľ roty: riaditeľ školy, pán hradu, kapitán mužstva, tréner nášho oddielu, učiteľ nášho chlapca, tajomník národného výboru, prednosta oddelenia, prezident republiky, majiteľ záhrady, redaktor novín, predseda komisie, vláda Československej socialistickej republiky, predsedníctvo sjazdu;

hlas môjho otca: zamestnanie manželky, vôľa rodičov, reči tohto človeka, schopnosti žiakov, dobrota mojej matky, vrtkosť tohto chlapca;

výška stromu: krása hôr, tvrdosť horniny, kovnatosť rudy, sila citu, zložitosť výroby, pravidelnosť práce;

roky života: mesiace zimy, prvá nedeľa prázdnin, kapitoly knihy, body programu, dejstvá hry, melódia piesne, slabiky slova, ústavy Slovenskej akadémie vied, vodohospodársky odbor národného výboru, riaditeľstvo našej školy, redakcia a administrácia novín;

znaky pojmu: stránky veci, pravidlá sčítania, vzťahy systému, obsah práce, okolnosti činu, čas jeho príchodu.

Len sémanticky sa vydeľuje v rámci tohto genitívu tzv. genitív pôvodcu: *báseň Jána Kostru, romány Vladimíra Mináča, obraz Martina Benku, dramatické postavy Ivana Stodolu, Jánošík Štefana Hozu* (speváka), *opery Jána Cikkera; výrobky trnavského Kovosmaltu, turbogenerátory našich strojární, cigarety nášho tabakového priemyslu, konfekcia trenčianskej Odevy.*

Mužské a ženské osobné názvy môžu stáť v G. sg. spravidla len v spojení s prívlastkom. Ináč býva miesto nich privlastňovacie prídavné meno: *ruka môjho otca — otcova ruka.* Holý G. sg. je štylisticky príznakový: *ruka otca;* býva ako poetizmus: *Vzal pomaly telo syna a položil ho do jamy.* (HORÁK)

Za dvojitý genitív stojí niekedy kontaminovaná väzba: *rozprávanie starej matere — starej materino rozprávanie.* Porov.: *Chlapci Janka Klinovej skupiny nevedeli sa dáko rozísť.* (TATARKA) — *Ohováraš strýka Vilovu sestru!* (ÚZUS) — *Ak by ste chceli moju, i vašej Aničkininu malú prosbičku vyslyšať.* (TAJOVSKÝ)

Genitív nositeľa deja

Vyjadruje príslušnosť deja pomenovaného nadradeným deverbatívnym podstatným menom k osobe alebo veci, ktorá je v synonymickej slovesnej väzbe nositeľom deja alebo stavu (zásahu): *plač dieťaťa — dieťa plače, stavba domu — dom sa stavia.*

Význam prostého nositeľa deja má genitív predovšetkým pri deverbatívach od nepredmetových a neprechodných slovies: *rozkaz veliteľa, výpoveď svedka, činnosť nepriateľa, dunenie diel, syčanie pary, príchod hostí, vädnutie listov, hynutie ošípaných, mäknutie kostí.*

Pri deverbatívach od prechodných činnostných slovies má genitív spravidla význam paciensa: *stavba domu, prívoz materiálu, otvorenie výstavy, schválenie rezolúcie; pisateľ listu, pestovateľa kukurice, urýchľovač elektrónov; úschovňa batožín, zberňa surovín, rozdeľovňa služby, požičovňa lyží; vlastníctvo pozemku, vydavateľstvo kníh.*

Keď je podradeným výrazom pomenovaná osoba, je tu možný vedľa základného významu i význam agensa: *pochvala učiteľa* (učiteľa pochválili — učiteľ pochválil), *upozornenie rodičov, napomenutie sudcu, príprava žiaka, hodnotenie riaditeľa, pozvanie hosťa, sprievod rodičov, obhajoba obžalovaného, ochrana súdu.*

Pri deverbatívach, ktorých východiskom môže byť zvratné i prechodné sloveso, je rozdiel medzi obidvoma významami zastretý: *ochrana tela, rozvoj priemyslu, zvýšenie kvalifikácie, zníženie daní* ap.

Pri oslabení dejového významu deverbatíva sa význam nositeľa deja stráca a ide o obyčajný genitív príslušnosti *(hlas môjho otca, báseň Jána Kostru, veliteľ roty, riaditeľstvo školy)*: alebo o genitív druhovej príslušnosti (*vydavateľstvo politickej literatúry, požičovňa lyží*). Prípadne sú tu možné obidva významy.

Genitív vlastníka

Keď príslušnosť nie je motivovaná nadradeným substantívom, ide o vzťah vlastníctva v užšom zmysle. Tento vzťah nie je vecne nevyhnutný, ale je iba spoločensky navodený. Gramaticky sa dá prisudzovať: *záhrada mojich rodičov — záhrada je mojich rodičov.* Ide tu nielen o vlastnícky vzťah v zmysle držby, ale patria sem i niektoré iné vzťahy, ktoré dávajú podobné právo disponovať osobami, ako je to pri vlastníctve vecí (triedne vzťahy, rodinné vzťahy, zamestnanecký pomer). Sú tu preto dva typy:

dom môjho otca: šaty malej Anky, pozemky nášho družstva, batožina cestujúcich, izby poslucháčov, pes nášho horára, sliepky našej susedy; búda nášho Zahraja, obojok strateného psa;

chlapec dolného suseda: deti pohorelcov, šofér nášho riaditeľa, sekretárka pána ministra, slúžka pani podsudcovej, komorníčky Čachtickej panej, kočiši statkára Bornemiszu.

Genitív druhovej príslušnosti

Keď sa vec pomenovaná podstatným menom v genitíve chápe ako druh, klesá tým významová váha tohto slova. Genitív je tu čírym prostriedkom kvalifikácie nadradeného substantíva: *má srdce junáka, krv dobrodruha, gesto rečníka, formát učenca, bol poverený funkciou riaditeľa, dostal miesto výpomocného učiteľa, vstúpil do spolku včelárov, žije v prostredí svetákov, je to dieťa veľkomesta, bol to básnik vzbury, má čaro mladosti, je to vec kolektívneho rozhodnutia, je čas žatvy, došli na miesto štartu, sme na stanovišti prvej pomoci, podniky ťažkého strojárstva, taktika hliadok a prepadov* ap.

V prípade osobného substantíva môže stáť tento genitív na rozdiel od obyčajného genitívu príslušnosti aj holý a dá sa nahradiť vzťahovým prídavným menom: *gesto rečníka — rečnícke gesto.* To svedčí o oslabenom vecnom význame podradeného substantíva. Ako poetizmus býva takýto genitív naopak tam, kde spravidla používame prídavné meno: *nástroj hudby, úsmev spokojnosti* ap.

Tento genitív bol východiskom pre tvorenie pomenovaní sviatkov, významných dní, pretekov, radov, trofejí, budov, zariadení, ulíc, námestí, parkov, podnikov, škôl, merných jednotiek ap.: *Sviatok práce, Týždeň bezpečnosti, Beh víťazstva, Palác kultúry, námestie Janka Kráľa, ulica Obrancov mieru, Divadlo P. O. Hviezdoslava, 15 °Celzia; obratník Raka, súhvezdie Býka.*

V elipse nadradeného podstatného mena tejto väzby má svoj pôvod stavový genitív pri slovese *byť: včera bolo Jozefa, dnes je prvého mája* ap. Používa sa aj samostatne v kalendári: *Františka. — Anny.*

Genitív druhu

Má tiež kvalifikačný zmysel s tým rozdielom, že podradené podstatné meno vyjadruje priamo druh javu pomenovaného nadradeným substantívom. Medzi obidvoma javmi je vzťah širokej totožnosti: *proces výchovy — výchova.* Je to obmedzený významový typ: *trest smrti, umenie kresby, pochod vrásnenia, akcia zberu, obrad otvorenia výstavy, pocit sklamania, pojem trojuholníka, vzťah totožnosti, prvok olova; kmeň Nitrancov, rasa černochov, plemeno simentálskych kráv.*

Sem patrí i druhové vymedzenie nadradeného pojmu pomocou konkrétneho alebo jedinečného javu: *budova múzea, číslo novín, deň tretieho januára, nedeľa 24. septembra, Bratislava týchto dní, Úrad Predsedníctva vlády, teleso Mesiaca, postava Janka Kráľa, osoba Martina Kukučína* ap.

Náležia sem ďalej i väzby *niečo nového, čosi nedobrého, všeličo zaujímavého* ap.

Bohato sa využíva genitív druhu ako básnický prostriedok pri metaforických spojeniach: *oči hviezd, jed nenávisti, oheň nadšenia, pažerák noci, balvan starostí, kýpte rúk, ostrá štica trávy, záclona mrakov, kopyto zhuby, mäkký ják snehu, drúzy vrchov* ap.

Genitív vlastnosti

Tento genitív vyjadruje príslušnosť nadradeného pojmu k vlastnosti, ktorá kvalifikuje nadradený pojem. Genitív tu možno nahradiť zloženým alebo jednoduchým prídavným menom: *starec bielych vlasov — bielovlasý starec, tvár jemných ťahov — jemná tvár.* Prípadne je tu možný miesto genitívu predložkový inštrumentál: *starec s bielymi vlasmi, tvár s jemnými ťahmi.* Pri genitíve stojí obyčajne prívlastok:

človek vysokej postavy, chlap širokých pliec, žena nezlomného ducha, muž oceľových nervov, ľudia rozličného stavu, dievča vznešeného pôvodu; psi bielej srsti; vlasy ľanovej farby, kabát moderného strihu, izba rozmerov 4 × 5 m, tekutina kyslej chuti a slabého zápachu, prúd nízkej frekvencie ap.

Zriedkavejšie býva genitív vlastnosti i holý, spravidla ako poetizmus: *človek práce, muž odvahy, dom smútku, mesto parkov, kraj ovocia, krajina púští a oáz, žena snov a dialok, knieža slávy, mesto Povstania* ap.

Okrem prívlastku býva tento genitív i prísudkom: *bol vysokej postavy, bola mäkkého srdca, bol dobrej vôle, sme toho náhľadu, čepček bol kávovej farby, produkt bol sladkej chuti.* Zriedkavejšie býva i doplnkom: *zeleninu pestujeme všetkých druhov, vstal dobrej vôle.* Doplnkom býva často len prídavné meno, ktoré sa vzťahuje na genitív: *postavy bol vysokej, povahy bol prchkej.* Osihotene sa vyskytuje genitív vlastnosti v platnosti podmetu: *Blahoslavení čistého srdca ...*

Genitív vlastnosti vyjadruje v istých prípadoch kvantitatívnu vlastnosť — mieru: *šírka troch metrov, objem štyroch hektolitrov, rozsah desiatich strán, tlak piatich atmosfér, váha dvadsiatich kilogramov, dávka troch tabletiek; rýchlosť blesku, ľahkosť pierka, lesk diamantu, veľkosť pšeničného zrna* ap.

Stojí aj ako prísudok:

Urban, pravdaže, nemá príčiny vysvetľovať, že aj broskyne sú **rozličných sort,** keď sa ho nik nepýta. (HEČKO) — To bol vlastný svet koralov a bolo ich tu hojne, **najrozličnejších farieb a tvarov.** (TLAČ)

Zvláštnym prípadom tohto genitívu je tzv. hebrejský genitív, ktorý má poetické zafarbenie: *kráľ kráľov, pán pánov, boh bohov, majster majstrov, sluha sluhov, veky vekov, svety svetov, pieseň piesní, kniha kníh, chvíľa chvíľ, otázka otázok, veda vied* ap.

Genitív vlastnosti je vcelku knižný prostriedok. Používa sa najmä v umeleckej próze.

Genitív obsahu

Dosiaľ šlo vo väzbách s genitívom o vymedzenie nadradeného substantíva. Pri genitíve obsahu (meraného obsahu a množstva) máme opačné vymedzenie. Nadradené podstatné meno tu vyjadruje vecné alebo kvantitatívne vymedzenie veci pomenovanej podradeným substantívom: *zástup ľudí, množstvo záujemcov.* Podradené substantívum vyjadruje obsah toho, čo je pomenované nadradeným

výrazom, preto je významovým jadrom väzby. Hierarchia obidvoch substantív sa do istej miery prevracia, a tým sa oslabuje, resp. zastiera i určovací vzťah medzi nimi.

Vlastný genitív obsahu býva pri nekvantitatívne chápaných nadradených substantívach pomenúvajúcich útvary, v ktorých veci jestvujú: *krajec chleba, hruda syra, rezeň slaniny, hlávka kapusty, steblo slamy, kocka cukru, polienko dreva, črepina skla, kropaj potu; stoh slamy, kúdeľ ľanu, viazanica dreva, vrstva prachu, kaluž vody, mračno dymu; hromada kamenia, kopa sena; skupina ľudí, hliadka vojakov, pluk delostrelcov, časť zamestnancov, dvojica manželov; stádo kráv, kŕdeľ húsí; rad domov, reťaz áut, stĺpec cifier, roj myšlienok* ap.

Genitív meraného obsahu

Keď vymedzovanie obsahu má kvantitatívny ráz, t. j. keď nadradené slovo vyjadruje mieru toho, čo pomenúva podradené substantívum, je tu obojstranný, recipročný určovací vzťah. Nadradený výraz býva spravidla v nominatíve, akuzatíve alebo v záporovom genitíve: *bola tam kopa ľudí, videl tam kopu ľudí, nebolo ani štipky soli, nemá ani kvapky citu.* V ostatných pádoch len vtedy, keď si sloveso žiada kvantitatívny zmysel väzby: *počítať s dvoma tonami vápna, dohodnúť sa na štyroch vagónoch cementu, pristať na dva litre vína.*

Kvantitatívny význam majú už i niektoré väzby pri genitíve obsahu, keď sa kvantitatívne prehodnotia: *kvapka vody, stoh slamy, kúdeľ ľanu, pluk delostrelcov, rezeň slaniny, krajec chleba* atď. Okrem toho sú tu prípady len s kvantitatívnym významom: *dostatok robotníkov, väčšina zamestnancov, stovky záujemcov, nával pracujúcich; vrece zemiakov, pár topánok; pohár vody, voz slamy, fľaša vína, hrsť fazule; kúsok šťastia, chvíľka hudby, okamih váhania, záplava udalostí; plné ruky práce, plné ústa rečí; meter látky, kilo soli, liter benzínu; hodina chôdze, kilometer cesty, dva dni práce.*

Patria sem aj prípady, keď množstvo je vyjadrené predložkovým výrazom alebo prirovnaním: *za pohár vody, za korunu cukríkov, do tristo kurún škody, po kolená blata, na hodinu roboty, detí ako maku* a pod.

Genitív počítaného obsahu vo voľnej polohe má jednoznačne platnosť podmetu alebo predmetu s pridruženým významom miery: *návštevníkov tam bol nával, uchádzačov o miesto boli stovky, snehu bolo vyše pása, peňazí bolo ako plev, ľudí sa zbehla celá kopa, raždia tam ležali fúry, starostí sa jej navalilo vyše hlavy, dreva jej nanosili plnú kôlňu, záhrady mal len kúsok, roboty mala vyše práva, špiny navláčili až hrúza.*

Genitív množstva

Keď je miera meraného predmetu vyjadrená číslovkou alebo číslovkovým zámenom, je vecný obsah väzby celkom sústredený v podradenom slove. Hierarchia väzby je jednoznačne obrátená a s ňou i určovací vzťah. Genitív

je tu podmetom alebo predmetom, nadradený člen prívlastkom, doplnkom alebo prísudkom. Zmysel väzby spočíva v tom, že substantívum v genitíve sa kvantitatívne vymedzuje číslovkou: *päť chlapcov, dvanásť rokov, dvoje detí, mnoho žien, koľko obcí, málo vzduchu, trochu odpočinku, zopár groší; mnoho dobrého, veľa zaujímavého* ap.

Vo voľnej polohe je genitív tiež podmetom alebo predmetom: *úrazov býva u nás málo, snehu nadulo veľa, preveľa, koľko je tam všelijakých vecí, sveta sa zbehlo neslýchane veľa; To spôsobilo, že sena sa nakosilo i veľa i dobrého.* (HEČKO); *peňazí mal málo, dreva doniesli len trochu, polievky nedali veľa; Jarín nasiali veľa i Miklúšovci.* (HEČKO)

Genitív množstva môže byť i základom jednočlennej vety: *Sedem hodín.* (hlásenie v rozhlase) — *No — žaľa! Trochu jačmeňa!* (KUKUČÍN) Ďalej i nezhodným prívlastkom: *dĺžka sedem metrov.*

Genitív množstva je na okraji adnominálneho genitívu.

Partitívny genitív

Nadväzuje na genitív množstva tým, že vyjadruje tiež kvantitatívne vymedzenie pomenovaného predmetu, ale bez nadradeného slova, t. j. samostatne, ako nezávislý pomenovací tvar. Kvantita predmetu sa rozumie implicitne ako isté, z danej situácie alebo zo skúsenosti vyplývajúce množstvo. Partitívny genitív stojí pri slovesách vo funkciách, ktoré má vo vete nominatív a akuzatív, lenže vyjadruje v protiklade k nim príznak partitívnosti: *natiekla voda — natieklo vody, doniesol drevo — doniesol dreva.*

V partitívnom genitíve sa používajú názvy počítateľných predmetov v pl., ďalej hromadné, látkové a abstraktné podstatné mená.

Partitívny genitív je synonymný s genitívom množstva: *doniesol dreva — doniesol trochu (veľa, málo) dreva.* Vo vete býva predmetom, podmetom, základom v jednočlennej vete a príslovkovým určením.

Partitívny genitív vo funkcii predmetového akuzatívu

Býva pri prechodných slovesách. Vyjadruje veľké množstvo toho, čo sa označuje substantívom v G., alebo také množstvo, ktoré je bližšie naznačené v predpone slovesa alebo sa rozumie zo situácie:

Nahabali od sedliakov **zemí** a **lúk.** (KUKUČÍN) — Napílime **dreva.** (FIGULI) — Hus mi nanesie **vajec.** (TATARKA) — Nalial do pohára **červeného.** (KUKUČÍN) — **Nádejí** múdrych, tých ja mám! (TLAČ) — To vyžadovalo **rozvahy.** (TAJOVSKÝ)

Tento genitív býva v eliptických vetách s modálnym alebo výzvovým významom: *Sem len ľanu a zemiakov.* (GABAJ)

Partitívny genitív vo funkcii podmetového nominatívu

Má podobný význam ako predchádzajúci genitív:

To je **komínov!** (F. KRÁĽ) — Tu chodí **ľudí!** (BLAŽKOVÁ) — Kristeježiši, Kristína, vonku napadlo **snehu!** (HEČKO) — Pomrelo **ľudí!** — Narástlo tam **buriny!** — Cez vojnu i mne pribudlo **rokov.** (FIGULI) — Zakrátko sa ukáže, že **dojníc** v obci ubúda, kým **konzumentov** prirastá. (HEČKO) — Nabehlo mu **slín** do úst. (TAJOVSKÝ) — Povetrím zavialo **vetríka** voňavého. (BEDNÁR) — Dovalilo sa čerstvého **vojska.** (BEDNÁR) — Nasadalo **prachu.** — Natieklo **vody.**

Partitívny genitív vetného základu

Vyskytuje sa redšie. Vyjadruje implicitne výskyt veľkého množstva daných vecí:

A tých **bábik** všelijakých i s kočíkmi a **zverov** od výmyslu sveta. (HEČKO) — **Ľudí** a **ľudí!** — **Kapusty** a **kapusty!** — Tých krásnych **šiat!** — Tej **hanby** a **posmechu!**

Partitívny genitív miery

Je tiež zriedkavejší:

To všetko stojí veru **peňazí!** — Pochodil som ja **lesov!** (MORIC, s dvojitou platnosťou miery a objektu)

S prirovnávacou spojkou *ako* býva tento genitív prísudkom:

Detí bolo za pár rokov ako **červíkov.** (TAJOVSKÝ) — Myší toho roku ako **hmyru.** (KURUČÍN) — A takých ako si ty, treba nám ako **soli.** (HORÁK)

Genitív času

Zaraďuje sa voľne k partitívnemu genitívu tým, že proti časovému akuzatívu vyjadruje implicitné obmedzovanie časového úseku na istú jeho časť *(stalo sa to minulej noci)*, resp. tým, že časový úsek nepodáva ako celok, ale v jeho priebehu: *oka som nezažmúril minulej noci.*

Je obmedzený na niekoľko výrazov s časovým významom a má pri sebe určovací prívlastok: *každého rána, každej jari, každej nedele, každého prvého, siedmeho augusta, minulej zimy, toho dňa, tej noci, toho roku, svojho času, toho času, ktoréhosi večera.*

Len **poslednej zimy** začala tak očividne chradnúť. (GROSMAN) — A tento krížik mu darovala pani **týchto Vianoc.** (DOMASTA)

Časový genitív sa používa aj adnominálne a v jednočlennej vete: *vypovedanie vojny roku 1914 Nemeckom, otcov príchod onoho rána.*

Smrť brata Lothara **29. septembra** 855 ho postavila pred riešenie nástupníckej otázky v Austrii. (DEKAN) — Dňa **2. júla** 1957. (DÁTUM) — V Žiline **3. januára** 1959.

Záporový genitív

Význam obmedzenej účasti deja na veci pomenovanej substantívom vyplýva z popierania tejto účasti pri genitíve a táto stránka sa uplatňuje vtedy, keď je vo vete záporné sloveso. Záporový genitív stupňuje, resp. zdôrazňuje slovesný

zápor. Okrem genitívu sa pritom zápor spravidla stupňuje aj zvukovým dôrazom, záporovým prívlastkom, zdôrazňovacími časticami, deminutívnosťou podstatného mena s použitím sg. miesto pl. V takýchto podmienkach sa genitív používa bez ohľadu na slovesnú intenciu a stojí ako nezávislý pád vo funkcii nominatívu alebo akuzatívu.

Záporový genitív vo funkcii predmetového akuzatívu

Neuverili mi ani **slova.** (TATARKA) — Jediného **zrnka** nedali. (TAJOVSKÝ) — Ani toho **sna** nedožičí. (KUKUČÍN) — A **bľa** si z ruky nedám. (TAJOVSKÝ)

Bez zdôraznenia býva záporový genitív spravidla len ako obsahový objekt:

A možno ony ani nečakajú **chvály.** (RENDOVÁ) — On iste toho **konca** nečakal. (HVIEZDOSLAV) — Starý nebude ľutovať **vena.** (JILEMNICKÝ) — **Východiska** som nenachádzal. (CHROBÁK)

Neobsahový objekt sa v takomto prípade pociťuje ako zastaraný a žije iba vo frazeologických spojeniach:

Ondráš nebude robiť **mlynčeka.** (KUKUČÍN) — Vidíte, vysokých **koní** nemôžem držať. (KUKUČÍN) — Kmotra si netrúfala **hlavy** lámať nad tým. (KUKUČÍN) — Vrana vrane **oka** nevykole. (PRÍSLOVIE)

Záporový genitív popiera predmet vôbec, všeobecne. Keď sa popiera určitý, vyhranený predmet, býva akuzatív: *nemám ženy* (vôbec, nijakej) — *nemám ženu doma* (svoju).

Ach, vy už nemáte **detí?** (TLAČ) — Nevideli ste tam **moju dcéru?**

Akuzatív býva najmä vtedy, keď je predmet vyhranený protikladom proti inému predmetu: *Dnes nepodávame mäso.* Ďalej v rozkazovacej vete a v otázke: *Otecko, neprivolávajte nešťastie do domu!* (JILEMNICKÝ) — *Nevideli ste tam nejaké stopy?* (ÚZUS)

Akuzatív býva napokon i v spojení s doplnkom: *Izbu nenechal otvorenú.* Pri dôraze však býva aj tu genitív: *Stôp som nevidel nijakých.*

Pri situačne určitých predmetoch sa genitív cíti ako zvláštny, zastaraný:

Divil sa, tým viac, bo ani **matky** nevidel. (HVIEZDOSLAV) — Nikdy ty viac **Hrubých Hôr** neuvidíš. (TAJOVSKÝ) — **Priezviska** mu nepoviem. (KUKUČÍN) — Pán Aduš nemal známeho **klobúka** na hlave. (KUKUČÍN)

Záporový genitív ve funkcii podmetového nominatívu

Býva pri slovesách výskytu a pohybu:

Niet nikde jednej **hviezdy, plamienka, zaplanutia** božieho pablesku. (HVIEZDOSLAV) — Veď skoro **želiara** niet už na ňom! (MARTÁKOVÁ) — **Otca** už na svete nebolo. (KUKUČÍN) — Neostalo **znaku** po nedovolenej robote. (FIGULI) — Neprejde **dňa,** aby sa tu neukázal. (ÚZUS) — Nedôjde sem ani **hláska.** (MARTÁKOVÁ) — Ani živej **duše** nešlo so mnou. (KUKUČÍN) — Teraz sa **hláska** neozvalo. (FIGULI)

V infinitívnej polovetnej konštrukcii: *Ja som sa mal dobre, nebyť vojny.* (TAJOVSKÝ)

S elipsou slovesa alebo s jeho záporovou náhradou:

Keby nie **Pava,** v tú minútu sa rozvalí u Šechnára dlhá a radostná pohoda. (HEČKO) — Už som chodil druhý rok z dediny do mesta do školy, a **hodiniek** ešte nič. (TAJOVSKÝ) — No **Krta** nič a nič. (KUKUČÍN)

Záporový je podľa zmyslu i genitív pri kladných slovesách, keď sa ním má vyjadriť krajne malá miera deja, jeho možnosť alebo neskutočnosť:

Kým sme z hory vyšli, ešte bolo **suchej nitky** na nás, pod holým nebom — nám ešte aj do kapsy natieklo. (TAJOVSKÝ) — Keby **ženy** bolo, nemusel by teraz mútiť mlieko. (TIMRAVA)

Genitív je tu motivovaný skrytým záporom.

Analógiou k stavovému nominatívu máme aj tu stavový význam:

Ranenému už nebolo **pomoci.** — Dievčaťu nebolo **páru.** — Smeje sa vlny lesk a nieto **konca-kraja** nádejam náhody. (KOSTRA) — Tu dnes nebude pokojného **rána.** (KRÁLIK)

Záporový genitív vetného základu

Ani **rodiny,** ani **priateľa,** iba tá stará mať jeho. (TAJOVSKÝ) — Nijakej **samostatnosti.** (JESENSKÝ) — Nijakej **radosti.** (MINÁČ) — Kde je Danka, ani **chýru.** (MARTÁKOVÁ)

Záporový genitív miery

Býva pri podradenom genitíve meraného obsahu, kde je určovací vzťah neutralizovaný. Stojí v tesnej alebo voľnej väzbe, i samostatne:

Na jeho tvári nebolo ani **stopy** jasotu alebo uspokojenia. (BEDNÁR) — Mlieka nebolo ani **kvapky.** — **Kúska** chleba nemali. — Dreva nedoniesol ani **štipky.** — Nepremárnil som ani **haliera.** — Nepovedal ani **slova.** — Zadarmo im to príde, nestojí ich to ani **babky.** (FIGULI)

Pri látkových, abstraktných a hromadných podstatných menách a pri obyčajných podstatných menách v pl. sa uplatňuje v genitíve predovšetkým partitívny význam (ak len nejde o absolútne popretie):

Už dávno **dažďa** nespŕchlo. (GABAJ) — Mne sa nežiadalo Magdušinej **zábavy a pálenky.** (ŠVANTNER) — **Opatrnosti** nikdy nezbýva. (PRÍSLOVIE) — A vy nemáte inakšej **roboty?** (BUKOVČAN) — A či vari nepotrebuješ **groša?** (KRÁLIK) — Ale nemá **vozov,** ani **koní.** (KUKUČÍN)

V polovetnej neurčitkovej konštrukcii:

Nemať **masla** na rohy, to by bola pokuta! (KUKUČÍN)

Záporový genitív je vcelku expresívnejší ako synonymný nominatív a akuzatív. Má často príchuť ľudového alebo literárneho prostriedku. Dá sa zámerne použiť ako archaizmus. V odbornom štýle sa vyskytuje menej.

Adverbálny genitív väzobný

Je viazaný na intenciu slovesa ako druhotný, vedľajší objekt popri hlavnom objekte nezvratných slovies *(zbaviť niekoho starostí)* alebo ako jediný objekt

pri zvratných slovesách *(zbaviť sa starostí)*. Je to vlastný adverbálny genitív a to v platnosti konečného, stavového a obsahového objektu.

Genitív konečného objektu

Býva po pôvodne prechodných slovesách, ktoré sa predponou stali zvratnými a žiadajú si miesto akuzatívu genitív. Tieto slovesá vyjadrujú veľkú alebo dostačujúcu mieru deja:

načítať sa kníh, napočúvať sa rozprávok, naprosiť sa rodičov, načakať sa hostí, nanosiť sa klobúka, nachovať sa leňocha, naužívať sa liekov, nalámať sa hlavy; sem patria i pôvodne neprechodné a nepredmetové slovesá s podobným významom: *nabáť sa pánov, nablúdiť sa tmavých nocí* ap.

Býva ďalej po slovesách dotyku (v kladnom i zápornom zmysle): *dotknúť sa rany, chytať sa každého stebla slamy, lapiť sa hrivy, chopiť sa sekery, ujať sa siroty, pustiť sa zábradlia, spustiť sa správnej cesty; držať sa operadla; zmocniť sa peňazí;* sem možno zaradiť i prípady *pýtať sa vrátnika, prezvedať sa ľudí, poradiť sa susedy; zastať sa chlapca.*

Pri prenesenom význame nadobúdajú dotykové slovesá stavový význam: *chytá sa ma závrat, nákaza sa lapá i starších, držala sa ich veselá vôľa, zlosť sa ho púšťala, zmocňovala sa ho zúrivosť; chleba sa chytá pleseň, železa sa chytila hrdza, dreva sa lapá hniloba* ap.

Býva konečne po slovesách s rezultatívnym významom: *najesť sa fazule, napiť sa vody, nasýtiť sa polievky, byť najedený fazule až po krky;* genitív tu má aj partitívny význam.

Obsahový genitív

Je to vysvetľovací objekt po slovesách, ktoré môžu mať miesto neho vedľajšiu vetu: *domohol sa nápravy — domohol sa, že sa stala náprava; domáhal sa nápravy — domáhal sa, aby sa stala náprava.*

Obsahový genitív býva po zvratných slovesách s predponou *do-*, ktoré vyjadrujú zvýšené úsilie agensa po dosiahnutí toho, čo je alebo sa javí ako nedostupné alebo ako ťažko dostupné:

dovolávať sa ochrany, dožadovať sa uznania, doprosiť sa milosti, domodliť sa odpustenia, dohadovať sa príčiny, dopátrať sa pravdy, dožiť sa vysokého veku, dopracovať sa úspechu, dorobiť sa chleba, dočkať sa odmeny, docengať sa ticha, dohľadávať sa spravodlivosti, dopočítať sa štyroch tisícok; krvi sa v ňom nedorežeš.

Vyskytuje sa ďalej i pri niektorých nezvratných slovesách tohto typu, no len ako staršia (niekde i celkom zastaraná) väzba, alebo vo frazeologických zvratoch: *dôjsť uznania, dostúpiť vrcholu, dostihnúť konca, dosiahnuť cieľa* (zastar.), *nadobúdať časovosti, dočkať času sta hus klasu* (arch.); sem patria i niektoré slovesá s inými predponami alebo bez predpony: *zaželať dobrého rána, želieť straty* (zastar.), *úfať poľahčenia, užívať sveta, skúsiť sveta;* a ďalej i niektoré

slovesá so zvratným zámenom *si: hľadieť si práce, všímať si okolia, povšimnúť si poznámky, zaslúžiť si pochvaly, vážiť si cnosti;* v poslednej skupine je genitív už zastaraný.

Obsahový genitív býva ďalej pri odlukových slovesách. Je tu v prvom rade niekoľko nezvratných slovies s ďalším objektom v akuzatíve: *zbaviť rodinu starostí, ušetriť (niekoho) neprijemnej scény* (bežnejšie *od neprijemnej scény*), *sprostiť vedúceho funkcie, uchrániť chlapca zlého vplyvu* (častejšie *od zlého vplyvu*). A ďalej rad zvratných slovies: *zbaviť sa okov, striasť sa ťažkých dojmov, sprostiť sa nemilej povinnosti, zrieci sa trónu, vzdať sa nádeje, odrieci sa diabla, odžehnať sa čerta, varovať sa zlých kamarátov, vystríhať sa zvady, chrániť sa nákazy, strániť sa ľudí, zdržať sa hlasovania, minúť sa cieľa.* Aj tu bývajú niektoré väzby zriedkavejšie alebo staršie: *odprisahať sa pálenky, odhodiť sa milého, striezť sa hádok, tajiť sa svojich rečí, brániť sa niečoho, zapovedať sa čerta, znechať sa richtárstva.*

Genitív ostáva aj v pasívnej konštrukcii: *byť pozbavený slobody, byť ušetrený klebiet, byť sprostený funkcie.*

Ako staršia väzba býva obsahový genitív aj pri niekoľkých nezvratných odlukových slovesách: *neminúť bitky, zbyť škody.* Jednotlivo sa vyskytne aj pri prídavnom mene *prázdny: Vlasť je mať, čo každému decku krajec podá, prázdna vrtochov.* (HVIEZDOSLAV)

Obsahový genitív stojí ďalej pri slovesách strachu, hanby, odporu a ľútosti: *báť sa tmy, obávať sa následkov, ľakať sa šramotu, zľaknúť sa tieňa, naľakať sa koní, prestrašiť sa mátohy, desiť sa smrti, hroziť sa pomsty; zdurieť sa hrozby* (zastar.); *hanbiť sa dievčat, ostýchať sa ľudí* (zastar.); *hnusiť sa špiny, štítiť sa práce* (knižn.); *uľútilo sa mu decka, zželelo sa mu chlapca;* sem patria aj obsahové príslovky *ľúto* a *žiaľ: ľúto mi matky, žiaľ mi tých peňazí.*

Napokon sú tu prípady genitívu pri adjektívach (zväčša zastarané): *sýty zábav, účastný práva, žiadostivý cudzieho, chtivý rozkoše, lačný pomsty, hoden odmeny, plný vody, nedôstojné nás, bezpečný svojej slobody, schopný zločinu, skúsený sveta, pamätlivý mojich rád, znalý sveta, vedomý svojej moci;* a pri obsahových príslovkách: *treba mu rady* (popri genitíve býva tu aj akuzatív a nominatív), *načim nám opatrnosti, je to hodno námahy, škoda práce.*

Pôvodný okolnostný význam zreteľa, ktorý pri genitíve zanikol, vyskytuje sa osihotene ako archaizmus: *Nuž teraz som ja ostatný svojho rodu.* (JÉGÉ)

Datív

Datív vyjadruje perspektívny objekt deja. K tomuto objektu smeruje dej, ktorý bol intenčne zainteresovaný na inom objekte. Intenčne prednejší objekt býva vyslovený akuzatívom *(dávať cestujúcemu lístok)*, zvratným *sa* pri zvratných slovesách *(prihovoriť sa náhodnému chodcovi)* alebo je skrytý vo význame slovesa *(blahoželať jubilantovi)*. Ďalej vyjadruje datív objekt pri

slovesách, ktorých dej sa prvorado zameriava na sám subjekt *(patriť podniku)*. Pre svoj význam vyjadruje datív v prvom rade objekt, ktorý je nezávislý od intencie slovesa (voľný datív), a potom objekt, ktorý je viazaný na sloveso (väzobný datív).

Voľný datív

Býva to spravidla datív podstatných mien pomenúvajúcich živé bytosti, ktoré sú schopné pociťovať dôsledky deja. Tieto dôsledky majú pre osobu zmysel ako jej prospech alebo neprospech vzhľadom na dej alebo vzhľadom na vec, ktorej sa dej priamo dotýka. Významovými súvislosťami medzi obidvoma substantívami (medzi pomenovaním osoby a pomenovaním zasiahnutej veci) nadobúda datív význam vlastníka (datív vlastníka), význam paciensa (datív sprostredkovaného zásahu, paciensa), význam nositeľa stavu (stavový datív) alebo má osobitné funkcie (datív zreteľa a mienky, datív dôvernosti a citovej účasti). Okolnostný význam zreteľa pri voľnom datíve je okrajový.

Prospechový datív

Na rozdiel od väzobného datívu tento datív voľne dopĺňa slovesá pomenúvajúce deje, ktorých uskutočnenie má pre osoby (živé bytosti) istý dosah. Substantívom v D. sa pomenúva osoba (rozšírením väzby i neživá vec), v prospech alebo neprospech ktorej sa dej uskutočňuje.

Prospechový datív pri predmetových slovesách s akuzatívom (genitívom): *urobiť Jankovi bič, hľadať výprave sprievodcu, postaviť padlým pomník, napiecť deťom koláčov, nasekať husiam žihľavy.*

Pri slovesách s vnútorným objektom deja: *žiť práci, spievať celému svetu, vyhrávať pochodujúcim, variť zamestnancom podniku, robiť pánom.*

Pri nepredmetových slovesách:

Zmäkli trochu až potom, keď sa otcovi narodil syn. (FIGULI) — Možno ešte i mne láska kvitne. (JÁGR) — My pôjdeme jalovičke so soľou. (RÁZUS) — To bude pamiatka odo mňa synovi a vnukom. (KUKUČÍN)

Voľný datív môže stáť aj pri slovesách, ktoré majú ináč väzobný datív: *rozkázať kamarátom pivo, napísať otcovi list pre mamu.*

Datív príslušnosti a vlastníka

Býva vtedy, keď medzi osobou, v prospech ktorej sa dej koná, a vecou, ktorej sa dej bezprostredne dotýka, je vzťah príslušnosti a vlastníctva.

Prípady tohto datívu pri predmetovom akuzatíve: *stratiť sestre knihu, poznať niekomu otca i matku, rozbiť susedovi okno, naučiť niekomu syna statočnosti, vziať niekomu deti do opatery.*

Pri predložkovom páde:

Len keď bieda na pár dní stíchne, blesne lúč dobra aj **Mišovi** do chyže. (TAJOVSKÝ) — On vyberá hrozno z koša, ona váži, kladie pozorne **paničkám** do košíkov a berie peniaze. (HEČKO)

Pri podmetovom nominatíve (často zamlčanom):

Obzrel sa na kravu. Pokojne sa **mu** pásla. (BEDNÁR) — Odpadla **mi koníčkovi** podkova. (ĽUDOVÁ PIESEŇ) — A matka **vám** ešte žije? (BEDNÁR) — Kde **ti** je klobúk?

Pri prísudkovom a doplnkovom nominatíve a inštrumentáli:

To **mu** je bratanec! (MARTÁKOVÁ) — Pes **psu** brat. (PRÍSLOVIE) — **Tá** zem hrobom **každému vrahovi** stane sa. (CHALUPKA)

V zložitejších konštrukciách tu ide o príslušnosť substantivizovaného deja osobe pomenovanej datívom:

Bez nej **mne** niet života. (KUKUČÍN) — Ba veru mi je taká protiveň na nich, čo nikdy — keď si tak dieťa zohavia na posmech **svetu**. (KUKUČÍN)

Datív vlastníka možno nahradiť genitívom vlastníka (*tá zem hrobom každého vraha stane sa*) alebo privlastňovacím adjektívom, prípadne zámenom (*jeho brat je vojakom*). Synonymné väzby v genitíve sú štylisticky bezpríznakové; datív je vcelku citovejší.

Datív sprostredkovaného zásahu (paciensa)

Keď sa vo väzbe s datívom vlastníka dej dotýka časti tela, je aj príslušná osoba pomenovaná substantívom v datíve zasiahnutá dejom. Časť tela býva pritom vyjadrená substantívom v akuzatíve, genitíve, datíve, v predložkovom páde alebo v nominatíve:

Ondrejovi Konôpka sekol žilu a pustil **mu** dosť hodne krvi. (JÁGR) — Iba letkom sa **mu** dotkli hlavy jej oči. (KUKUČÍN) — Hľadela pečlivému **otcovi** do tváre. (KUKUČÍN) — A **krave** okolo rohov pri hlave uväzuje povraz. (HEČKO) — Ruky **mu** bezvládne klesli.

Význam paciensa je i vo väzbách s nominatívom, prísudkovým inštrumentálom alebo okolnostným predložkovým pádom, ktoré vyjadrujú stav alebo zásah osoby pomenovanej substantívom v datíve:

Nech **mu** je teraz hanba, keď si nedal povedať! — No ani tento prípad **mu** nebol dostatočnou poučkou. (F. KRÁĽ) — Volali **vojakom** na slávu. (ONDREJOV) — Šiel kamarát **otcovi** na pohreb. (TAJOVSKÝ)

Stavový datív (datív nositeľa stavu)

Keď datív s významom paciensa stojí pri akuzatíve, inštrumentáli alebo predložkovom páde, ktoré majú platnosť stavového objektu, nadobúda i sám datív význam nositeľa stavu:

Plač je nepríjemný, keď **nám** samým stahuje hrdlo. (MINÁČ) — „Zabijú ma!" prebleslo **chlapcovi** hlavou. (MARTÁKOVÁ) — **Matiašovi** mráz prechádzal po kostiach, keď sa dookola poobhliadol. (KALINČIAK)

Rovnaký význam má datív aj pri nepredmetových slovesách, pri ktorých nominatív špecifikuje miesto deja, resp. vyjadruje príčinu alebo obsah deja:

Celá bytosť sa **mu** vzpiera. (KUKUČÍN) — Ale ako vždy, zanovitosť **jej** prešla. (KRNO) — A **Janovi** sa to videlo. (F. KRÁL) — **Konôpkovi** sa zdalo, že sa zem s ním zdvihla. (JÉGÉ)

Pri neosobných slovesách alebo pri neosobných tvaroch slovies je osoba v datíve sama nositeľom stavu: *odľahlo mu, zaľahlo jej, kýchlo sa mu, uľavilo sa nám, všetkým sa drieme, vzdychlo sa jej; nechutí mu, svedčí jej to na javisku, nedochádzalo im, máli sa mu.*

V takejto väzbe sa môže vyskytnúť aj ďalší predmet alebo okolnosť: *zželelo sa mi ho, matke sa ho uľútilo, záleží nám na tom, ide mi o deti, sníva sa mu o koláčoch; poľavilo sa mu v robote i doma.*

Konštrukcia sa môže viazať na príslovku alebo na infinitív: *dobre sa ti stalo, vodilo sa mu dobre, nedarilo sa nám najhoršie; nechutí mu jesť, nechcelo sa mu robiť, nežiadalo sa mu byť s nami, lenilo sa mu vstať, sladilo sa jej dívať sa naňho, oplatilo sa mu ostať, podarilo sa mu zutekať.*

Stavový datív pri modálnom infinitíve:

Ani **mu** dokonať, ani **mu** ožiť, kým ja k nemu nevkročím. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Čo ho do meškania? Sťa kedy **mu** prísť. (KUKUČÍN) — Však sa je hockde človeku do smrti zabaviť. (KALINČIAK)

Datív nositeľa stavu pri stavových a modálnych príslovkách (a ich náhrade): *je nám veselo, ako mu asi bolo, bolo jej všelijak, je mi to jedno; bolo mu, akoby ho boli obarili; prišlo mu zle, bolo mu zima, je mu ho ľúto, prišlo mi jej žiaľ, beda nám; bolo vám to treba;* väzba si môže žiadať aj neurčitok: *bolo by ti dobre poležať si trochu, nie je vám iste príjemne takto tu stáť; treba sa nám chystať, načim vám ponáhľať sa, bolo sa vám lepšie obracať.*

Stavový datív pri predložkových konštrukciách a pri nominatíve so stavovým významom: *bolo mi do zúfania, bolo mu nad tým do zaplakania, nie je jej do smiechu, bolo nám ako na tŕňoch, bolo mu, akoby mu živé telo trhali, bude mu dlhá chvíľa, dnes jej bol pohreb.*

Typická je stavová konštrukcia s datívom pri neosobných tvaroch slovies v spojení s príslovkami: *dobre sa im žije, sedelo sa nám pohodlne, zle sa dýchalo ľuďom, na voze sa ti pôjde lepšie.*

Osihotene býva stavový datív aj pri prídavných menách: *chorým je potrebný odpočinok, je mi trochu povedomý.*

Stavový datív s významom výlučného nositeľa stavu tvorí s príslušnými členmi väzby viazanú konštrukciu, takže už stráca povahu voľnej väzby.

Datív zreteľa a mienky

Voľný datív má vo svojom význame i prvok zreteľa. Význam zreteľa osobitne vystupuje vo väzbách s prídavnými menami: *byť rodičom povinný úctou, byť*

banke dlžný desať tisíc, byť niekomu vďačný za vysvetlenie, byť prajný deťom, byť milostivý hriešnikom, byť každému uznanlivý, byť niekomu ústý (zastar.), *byť niečomu vinný, je mi to jasné, nápadné, milé, príjemné, čudné, drahé, byť každému rovnoprávny* (zastar.), *paralelný tejto priamke, primeraný jeho schopnostiam, úmerný námahe, vrodené jeho povahe, zvyčajné týmto ľuďom, vlastné tomuto typu.* Niektoré väzby sú už zastarané.

Sem patria aj väzby s niektorými príslovkami: *úmerne jeho zásluhám, primerane jeho výkonu, takto som vám ďaleko.*

So zreteľovým významom súvisí aj význam mienky. Má ho datív pri mennom prísudku, ktorý sa vlastne uvádza ako mienka osoby pomenovanej substantívom v datíve:

Jesenský bol už jemu nielen básnikom životnej peny a zmyslov, ale ostrým kritikom spoločenským. (A. MATUŠKA) — Svetu bola Pastierčatom. (TAJOVSKÝ) — Čože je kráľovi takýto chudobný človek! (MARTÁKOVÁ) — No zem mu je aj biblickým údolím plaču. (A. MATUŠKA)

Datív dôvernosti a citovej účasti

Datív dôvernosti vyjadruje účasť na rozprávanom deji. Je obmedzený na druhú osobu sg. a pl. osobných zámen:

Hrom sa mu do duše i s dragvoňom — tak ti ma začiahol svojou dlhou šabľou, ako všetci čerti. (KALINČIAK) — Nuž mu vám pichnem — to ako Staškovi — celú hlavu do vody. (BUKOVČAN) — Dokiaľ bola Zuza u Telného, nuž ti vám, dietky božie, milý Adam tú truhlu predal. (JÉGÉ)

Datív citovej účasti vyjadruje psychickú účasť osoby na deji s kladným alebo záporným hodnotením. Takýto význam má datív osobných zámen:

A hneď sa i v zadnej izbe preoblečte, aby ste nám boli pekný, čistý. (TATARKA) — Sedíš mi tam! (ÚZUS)

Väzobný datív

Keď objekt v datíve má oporu v intencii slovesa, je medzi datívom a slovesom väzba. Býva pri slovesách pomenúvajúcich deje so smerovým prvkom v nich. Sú to deje obsahujúce priestorové alebo nepriestorové zacielenie na objekt v datíve. Smerový prvok je spravidla naznačený i predponou. Je to typický pád konečného objektu.

Datív konečného objektu

Býva po slovesách vymedzených významových okruhov s hlavným objektom v akuzatíve, miesto ktorého môže stáť i genitív, ďalej infinitív alebo i vedľajšia veta. Ide tu o niekoľko podskupín slovies so základným významom „dať", „predať", „ukázať", „hovoriť", „sľúbiť", „želať", „dovoliť", „rozkázať":

dať maličkému jablčko, podať niekomu vody, zadať podniku stavbu, odovzdať učiteľovi úlohu, vydať žiakovi vysvedčenie, doručiť adresátovi list, darovať múzeu staré obrazy, venovať delegátom spomienkové dary, vrátiť sestre šál, vziať bratovi pero, odobrať cestujúcemu preukaz, ukradnúť susedovi prasa, obetovať vlasti život, poskytnúť postihnutým ubytovanie, udeliť odsúdeným milosť, venovať veci pozornosť; prípad s elipsou slovesa: *Trvalých zamestnancov uhoľným baniam.* (TLAČ)

hodiť psovi koštiaľ, priniesť matke dreva, poslať synovi balík, naliať hosťovi pohárik, nasypať koňom ovsa, pripnúť psovi obojok, postrčiť kmotrovi stoličku, nechať deťom majetok, poručiť dom najmladšiemu synovi; nahnať deťom strachu

predať gazdovi dom (datív sa tu dá chápať i ako vlastnícky), *kúpiť deťom sladkosti, núkať záujemcom prihlášky, požičať kolegovi pero, zaopatriť chorému lieky, zaobstarať žiakom učebné pomôcky, zveriť deti starej mame, odkázať dedičstvo štátu, postúpiť prípis riaditeľstvu, zaplatiť kamarátom pivo, vyplácať zamestnancom mzdu;*

ukázať divákom film, predstaviť vzácnemu hosťovi svojich spolupracovníkov, odhaliť prítomným pozadie prípadu, prezradiť nepovolaným úradné tajomstvo, udať páchateľa polícii, zatajiť rodičom známosť s chlapcom, odtajiť sestre svoju vinu, predstierať niekomu rozhorčenie;

hovoriť každému pravdu, povedať čosi prísediacemu, vravieť to všetkým, rozprávať deťom bájku, vysvetliť žiakom látku, oznámiť podniku stratu, hlásiť veliteľovi odchod, zvestovať svetu mier, odkázať rodine dom so záhradou, tlmočiť delegácii pozdravy, tvrdiť súdu pravý opak, dokazovať všetkým svoju nevinu, napísať to škole;

sľúbiť družstvu pomoc, obecať dievčatku cukríky, odporúčať rade nové opatrenia, navrhnúť podniku zmluvu, radiť chorému liek, naznačiť niečo predsedovi, pripomenúť vec tajomníkovi, dohovárať to dcére, vyčítať niečo priateľke, zazlievať kolegovi túto poznámku, vnuknúť niekomu myšlienku;

priať všetkým šťastlivý návrat, želať jubilantovi mnoho úspechov, dožičiť mládeži zábavy, odoprieť ranenému ošetrenie, upierať niekomu právo na život; závidieť kamarátovi bicykel;

dovoliť čate oddych, povoliť vojakom vychádzku, nechať deťom zábavu, odpustiť niekomu trest, prepáčiť jej to; umožniť zamestnancom zvýšenie kvalifikácie, zabezpečiť obyvateľom prístrešie, vyhradiť si právo odvolať sa, zaistiť účastníkom stravu a ubytovanie, rezervovať niekomu letenku, zaručiť poslancom imunitu;

rozkázať žiakom nastúpiť pred školu, prikázať stráži opatrnosť, nariadiť rote poplach, naložiť chlapcovi, aby dával pozor na dom, zaveliť čate pozor, uložiť žiakom trest, predpísať nemocným prechádzku, zakázať robotníkom štrajk, zamedziť nepovolaným prístup, zabrániť pacientovi vstať, určiť stránkam súdne konanie; prípady v pasívnej a zvratnej väzbe: *podniku bolo predpísané penále, odsúdeným sa ukladá peňažná pokuta.*

Druhú skupinu tvoria slovesá s implicitným vnútorným objektom v slovnom význame:

brať bohatým a dávať chudobným, nedarovať nikomu, obetovať bohom, požičať švagrovi, neplatiť nikomu, dlhovať štátu;

pomáhať škole, osožiť zdraviu, škodiť morálke, prospieť blahobytu, ublížiť decku, slúžiť pánom, otročiť statkárom, posluhovať paničkám, priťažiť obvinenému, uľaviť srdcu, poľahčiť mužovi, podkúriť neprajníkom, žirovať niekomu;

nehovoriť o tom nikomu, rozprávať niekomu naširoko o taľafatkách, ohnivo rečniť prítomným, prednášať novým poslucháčom, žalovať matke, tajiť rodičom, čert mu diktuje, neodpísať frajerke, vykať starším;

dopriať si, žičiť svojim, blahoželať novomanželom, blahorečiť náhode, zlorečiť a kliať celému svetu, nadávať im do bláznov, zahrešiť všetkých svätých niekomu; zazdravkať hosťom, pripiť mladuche, holdovať kniežaťu, salutovať veliteľovi, pochlebovať ženám, lichotiť priateľovi, dvoriť dievčaťu, tlieskať hercom, porobiť chlapom, počariť mužom;

privoliť mu, vyhovieť stránke, voľkať najmladšiemu, nadŕžať našim, straniť domácemu mužstvu, prisvedčiť niekomu, kibicovať hráčom, uznať niekomu, poradiť ženám, zadosťučiniť zákonu, dovrávať nešťastníkovi, dohovárať zaťovi, odporovať nátlaku, prekážať bežcom, zavadzať chodcom, protirečiť referentovi, hroziť dieťaťu; mne nariadil predseda, vládne celému svetu.

Do ďalšej skupiny s datívnou väzbou patria zvratné slovesá:

nehodno sa im priblížiť, príliš sa mu zblížila, niekedy sa im pridružil i on, pripojil sa najbližšej skupine (zastarané, častejšie s predložkou *k*);

oddať sa celkom niekomu, vydať sa bezpečnostným orgánom, odovzdať sa jeho moci, odporúčať sa jeho priazni, venovať sa chorým, zaviazať sa strane, zasvätiť sa bohu, zapísať sa čertovi, sľúbiť sa Janovi, obecať sa susedovi; prípady v pasívnej väzbe: *byť niekomu vydaný na milosť a nemilosť, byť odovzdaný osudu;*

podrobiť sa víťazovi, pokoriť sa pánom, nepodriadiť sa nikomu, klaňať sa bohom, poddať sa kniežaťu, vzdať sa nepriateľovi, podvoliť sa nátlaku, zapredať sa čertovi, ponížiť sa sokovi, koriť sa svojim chlebodarcom, podlizovať sa predstaveným;

prispôsobiť sa okoliu, vyrovnať sa zahraničnej konkurencii, podobať sa otcovi; jeden a dva rovná sa trom;

pozdraviť sa starej mame, líškať sa predsedovi, prihovoriť sa spolucestujúcim, modliť sa osudu, prosiť sa pánom;

podakovať sa známym, odvďačiť sa priaznivcom, odslúžiť sa priateľom, revanšovať sa kolegom, odmeniť sa hostiteľom, odmodliť sa čertovi,

ukázať sa obecenstvu (pred obecenstvom), preukázať sa hosťom, predstaviť sa domácej; vyžalovať sa susede, ponosovať sa vedúcemu, spovedať sa farárom, zdôveriť sa každému náhodnému chodcovi, prezradiť sa kolegom (pred kolegami), celkom sa odhaliť súdruhom (pred súdruhmi), ozvať sa mu, hlásiť sa službe,

zaprisahať sa matke, zahroziť sa nezbedníkom, zakliať sa chlapom, pochváliť sa priateľkám (pred priateľkami), vystatovať sa chalanom (pred chalanmi), odtajiť sa vlastnej materi, skryť sa prenasledovateľom (pred prenasledovateľmi);

odstúpiť sa okoloidúcim, vystupovať sa cyklistom, vyhnúť sa sokovi, vytrhnúť sa násilníkovi, vyšmyknúť sa sprievodcovi, odcudziť sa ľudu, spreneveriť sa národu;

pomstiť sa zloprajníkom, zastrájať sa ostatným, vyhrážať sa chlapcom, pohroziť sa výtržníkovi.

Napokon sú tu slovesá s dejom prvoradо zacieleným na subjekt:

to padne deťom, dom pripadol žene, polovica patrí mne, to prináleží Janovi, odmena prislúcha všetkým, koľko ti zvýšilo, nič mu neostalo; vyhýbať autám, uhýbať úderom (pred údermi), ustúpiť presile (pred presilou), uniknúť patrole, ujsť prenasledovateľom (pred prenasledovateľmi); naletieť týmto rečiam, nadbiehať Anke; vzdorovať vysokému tlaku, odolať veľkým teplotám, odporovať jeho vábom.

Sem patrí aj datív pri niektorých prídavných menách a príslovkách:

verný svojim zásadám, oddaný svojim, poslušný rodičom (zastar.), *priaznivý týmto plánom* (zried.), *naklonený týmto návrhom, príchylný svojmu rodu* (zastar.), *dôverný matke, blízky nášmu zmýšľaniu, vzdialený týmto predstavám, odľahlý tomuto spôsobu života* (zastar.), *cudzí našim mravom, prístupný dobrým radám, podobný týmto ľuďom, rovný tromu; blízko tomuto riešeniu, podobne predchádzajúcim prípadom* (zried.); niektoré väzby sú tu zriedkavé alebo zastarané častejšia býva predložková väzba.

V niektorých väzbách má tento datív význam nositeľa stavu:

Miškovi sa drotárici ukrutne páčia. (F. KRÁL) — **Mráz mu** dodal. (JILEMNICKÝ) — **Úbožiakovi** prichodilo zahynúť. — **Starému** nedalo umrieť. — **Čakajúcim** neostáva len dúfať. — **Rodičom** prišlo zaplatiť veľký účet. — **Tetuške** sa protivilo pretvarovať sa. — **Deťom** nepatrí sa odvrávať. — **Jurkovi** sa neoplatilo ísť toľký svet. — Nech sa **vám** páči sadnúť! — Nezaškodí **ti** zopakovať si to.

Obsahový datív

Tento objekt dopĺňa významovo sloveso a môže byť nahradený vedľajšou vetou: *dovoliť vojakom vychádzku — dovoliť, aby vojaci šli na vychádzku.* Dá sa ďalej spolu so slovesom nahradiť iným slovesom, ktoré má so substantívom v datíve spoločný základ: *venovať sa štúdiu — študovať.*

Vysvetľovací obsahový objekt majú niektoré z doteraz vymenovaných slovies vyjadrujúcich vôľu, myslenie a reč: *dovoliť žiakom výlet, nechať deťom zábavu, umožniť ženám prácu, zabezpečiť obyvateľom prístrešie, vyhradiť niekomu osobitné práva, rozkázať žiakom vstať, predpísať nemocným prechádzku, privoliť niekomu, zlorečiť osudu, zazdravkať hosťom, žičiť každému* atď.

Ďalej býva pri niektorých iných slovesách:

učiť niekoho skromnosti, navykať niekoho poriadku (častejšie *na poriadok*); *vyhovieť žiadosti, privoliť prosbe, voľkať svojim chúťkam, povoliť svojej ctižiadosti-*

vosti; zabrániť krviprelievaniu, prekážať úradnému výkonu, predísť nešťastiu, čeliť nebezpečenstvu;

tešiť sa deťom, radovať sa úspechu, vysmievať sa dievčatám, uškŕňať sa chlapcom, vyškierať sa okoloidúcim, škľabiť sa chalanom, diviť sa niekomu, čudovať sa niekomu, rúhať sa bohom; vystaviť sa nebezpečenstvu; učiť sa remeslu, prispôsobiť sa móde, priblížiť sa pravde, úfať sa pomoci, rozumieť sa strojom; brániť sa citom, spierať sa rozkazu, priečiť sa predpisom, protiviť sa zlu, odcudziť sa čestnému životu; vyhnúť sa posmechu, uhýbať sa práci;

zvykať námahe, odvykať pohybu, prepadnúť vášni, veriť zpráve, rozumieť týmto slovám, dôverovať niečej statočnosti.

Obsahový objekt majú aj niektoré prídavné mená a príslovky: *byť prístupný dojmom, byť rád vysvetleniu, byť naklonený tomuto návrhu; byť blízko pádu.*

Doplňací obsahový objekt stojí pri niektorých slovesách so všeobecným významom:

venovať pozornosť štúdiu, zasvätiť život práci, oddať sa nečinnosti, odovzdať sa záhaľke, venovať sa rybačke, zasvätiť sa práci, podľahnúť skaze.

Obsahovým predmetom bývajú spravidla neživotné substantíva.

Adnominálny datív

Od slovies prešli niektoré datívy k deverbatívnym substantívam ako ich prívlastky: *udelenie čestného doktorátu niekomu, náhrada času zamestnancovi, luž by obyvateľstvu, výčitky sebe, poslušnosť vláde, blahoželanie jubilantovi, prispôsobenie sa životným podmienkam.*

Analogicky podľa týchto väzieb býva adnominálny datív aj pri ned everbatívnych substantívach: *pomník obetiam svetovej vojny, Vajanského list Vlčkovi.*

Inštrumentál

Z celostného významu prechodnej účasti deja na danom predmete pri inštrumentáli vyplýva, že vyjadruje v prvom rade okolnostné významy miesta, času, nástroja, prostriedku, pôvodcu, príčiny a zreteľa. Z nich sú odvodené jednak kvalifikačné významy spôsobu (miery a účelu), prísudku a doplnku, jednak objektové významy prechodného, výlučného, stavového, obsavého a výsledkového objektu. V tomto páde stoja predovšetkým neživotné podstatné mená.

Okolnostný inštrumentál

Inštrumentál miesta

Vyjadruje prostredie, ktorým dej prechádza. Dá sa synonymicky nahradiť alebo syntakticky spájať s príslovkami miesta. Stojí pri slovesách so smerovým prvkom: *vojsť dvermi, utekať lesom, dať sa prvým chodníkom, ísť poľom, pozerať*

oknom, dívať sa škárou, tiecť novým korytom. Je významovo výraznejší ako synonymické konštrukcie.

Hradskou šli hlúčky ľudí. (TATARKA) — **Chodníkom** prebehla jašterička. (F. KRÁL) — **Považím.** (NADPIS KNIHY)

Pri statických slovesách býva zriedkavejšie, predovšetkým ako poetizmus:

Prostriedkom tmavela sa tráva. (ONDREJOV) — A tým **poľom** — či to hmla, či šatka belavá? (BOTTO)

Pri názvoch tela má tento inštrumentál stavový význam:

Pani Hermíne prebehne **telom** ľadová vlna. (ŠVANTNER) — Úškrn prebehne mu **tvárou,** pok rčí plecami. (TATARKA) — „Hej?", podivila sa Evka a úsmev preletel jej **tvárou.** (KUKUČÍN)

Inštrumentál času

Vyjadruje čas v jeho priebehu vo význame *kedy.* Je sémanticky obmedzený na niekoľko podstatných mien vyjadrujúcich časové údaje. Proti synonymickým konštrukciám (predl. A. a L.) je významovo výraznejší. Ešte najčastejšie sú časové inštrumentály *nocou, nočnou hodinou, nedeľami, večermi, večierkami, chvíľami, tým dňom, dnešným dňom, včerajším dňom, zajtrajším dňom, dňom 1. januára, tým okamihom:*

Ťažilo sa mi **nocou** na salaš. (FIGULI) — Čože tu porábame **nočnou hodinou?** (KRÁLIK) — **Večierkami** vychádzal na prechádzku vždy smerom k ich domu. (JESENSKÝ) — **Nedeľami** prichodili dedinčania s batohmi na chrbtoch. (URBAN) — **A tým dňom** sa skončilo Jankovi jedno krásne, nezabudnuteľné leto. (MARTÁKOVÁ) — **Tým okamihom** sa mu uľavilo. (ÚZUS) — Táto vyhláška nadobúda platnosť **dňom 1. januára 1956.** (TLAČ)

V prípadoch *tým dňom, dnešným (včerajším, zajtrajším) dňom, tým okamihom* je dynamický prvok slabší. Spojenie *každým dňom* má význam miery.

Iné časové inštrumentály sú zriedkavejšie, i zastarané, často sú to poetizmy: *tým časom, nočným časom, iným časom, krátkym časom, jedným ránom:*

Pán boh vám to **iným časom** vynahradí. (KUKUČÍN) — Nepáči sa im, že tak **krátkym časom** vyrástol im ponad hlavu. (KUKUČÍN) — Vyplula **jedným** čarokrásnym **ránom.** (HVIEZDOSLAV) — **Poludním** mesto v páli tonie. (ŽÁRY)

Časový význam sa pod vplyvom slovesa môže prehodnotiť priestorovo. Naopak, podstatné meno s nečasovým významom môže takto nadobúdať časovú platnosť:

Vrava chlapov zvučne ozýva sa **nocou** a ženy spustili nárek. (TIMRAVA) — Dumný sám šiel tichým **večerom** domov. (VAJANSKÝ) — Čo je toto za novinu! — lámeme si Mande hlavu celou **cestou.** (KUKUČÍN) — Vecné bremeno zanikne najneskoršie **smrťou** (fyzickej osoby), a ak patrí právnickej osobe, najneskoršie jej **zánikom.** (OBČ. ZÁKONNÍK)

Inštrumentál nástroja

Keď substantívum v inštrumentáli vyjadruje vec, ktorou dej prechádza, aby sa pomocou nej vykonal a nadobudol tým svoju špecifickú kvalitu, vzniká **význam nástroja:**

rúbať ostrou sekerou, rezať cirkulárom, kosiť kombajnom, biť palicou, písať perom, dvihnúť vrece rukami, vyrovnať pomôcku libelou do rovnováhy, pretrieť si oči rukávom; bitý palicou, napísaný perom; stiahnuť sa remeňom, zachrániť sa padákom, prichytiť sa rukami lavice, podopierať sa valaškou; stiahnutý remeňom, podopretý valaškou; pomáhať rukami, strieľať guľometmi a delami, svietiť lampášom, zvoniť veľkým zvoncom, pracovať hlavou.

Často je tento inštrumentál vzhľadom na sloveso pleonastický a len opisne kvalifikuje dej (spravidla pripojeným prívlastkom): *okom sa pásť na niečom dívať sa ustatými očami, počuť vlastnými ušami, zametať krvavou metlou.*

Takýto inštrumentál sa môže vyskytnúť v etymologickej figúre ako poetizmus: *Vidom nevídavať vtáka tak krásneho, slychom neslýchavať spevu tak milého.* (CHALUPKA)

Len zriedka, najmä v administratívnom štýle, môže sa ako nástroj ponímať i osoba: *dali ho odviesť drábmi, rozkázali ho predviesť žandármi, nariadili ho predvolať obecným sluhom.*

Inštrumentál prostriedku

Na rozdiel od inštrumentálu nástroja má širší význam a voľnejší vzťah k deju a k agensovi. Prostriedok nesúvisí tak bezprostredne s lexikálnym významom slovesa ako nástroj: *rezať pílkou* — pílka reže, *cestovať vlakom* — vlak sa síce pohybuje, ale sám necestuje. Príklady:

jesť drevenými lyžicami, maľovať olejovými farbami, posielať lietadlom; merať sa valaškami, brániť sa argumentmi, vrátiť sa vlakom, vybrať sa vozom; kúriť uhlím, odcestovať nočným rýchlikom, zostúpiť rebríkom, uniknúť autom, žiť samým chlebom (biblizmus). V niektorých prípadoch prenikajú predložkové väzby: *vybrať sa na voze, uniknúť na padáku, žiť na chlebe, žiť o chlebe.*

Inštrumentál pôvodcu

Vyjadruje spravidla životného agensa v pasívnej konštrukcii:

I tri stoly sú obsadené **pánmi.** (TIMRAVA) — Jak starý kalendár som **tebou** popísaný. (RÚFUS) — Občianske práva sú chránené **zákonom.** (OBČ. ZÁKONNÍK) — Vrankayho pracovňa nebola navštevovaná **cirkevníkmi.** (ŠOLTÉSOVÁ) — Objekt bol strážený dvoma **vojakmi.** (TLAČ) — Pri návrate vojska bola jeho zadná stráž znovu napadnutá **skupinou** vzbúrencov. (RAPANT)

Nebýva v pasívnej konštrukcii nevyhnutný a pasívne väzby bývajú spravidla bez neho, najmä ak je agens životný. Najčastejší je s trpným príčastím ako prostriedok zomkýnania výrazu:

Poniže nich dohora čneli divými **vetriskami** otrhané a ošľahané svrčiny. (BEDNÁR) — Breh je samá skala, vydriapaný **vodou.** (RÁZUS) — Snímka chrámu Matky Božej, fotografovaná začiatkom r. 1839 **Steinheilom** a **Kobellem.** (TLAČ)

Pretože v pasívnej konštrukcii môže mať inštrumentál aj význam prostriedku alebo predmetu, nie sú niekedy tieto tri významy výslovne rozlíšené: *zem rozčesnutá rýľom, zajace znepokojené ostrým zahvizdnutím, povetrie presýtené vôňou* (vôňa presýtila povetrie — povetrie sa presýtilo vôňou).

Inštrumentál príčiny

Býva spravidla pri stavových slovesách, z činnostných len pri tých, ktoré vyjadrujú psychické deje *(otvoriť prekvapením ústa)*. Má celkom voľný vzťah k deju a chýba mu súvislosť s činnostnou väzbou, ktorú má inštrumentál nástroja i pôvodcu:

jačať strachom, skapínať záduchom, onemieť úžasom, triasť sa zimou, zosinieť mrazom, zomrieť vekom, srdce sa mu trepe závisťou; býva ako poetizmus aj po prídavných menách: *čelo choré krásou* (KOSTRA), *nebo čierne vraždou* (HOROV), *zelený lipami* (CHALUPKA), *nemocná láskou* (JILEMNICKÝ), *mrazom rumenná tvárička* (VAJANSKÝ).

Je to knižný prostriedok. Bežnejšia je miesto neho predložková väzba: *onemieť od úžasu, triasť sa od zimy.*

Inštrumentál zreteľa

Je odvodený z inštrumentálu prostriedku. Obmedzuje platnosť vlastnosti, stavu, okolnosti alebo deja na danú vec:

prikladný životom, krásny len obsahom, úplný počtom, grandiózny šírkou, Tvoj srdcom i dušou, bohatý láskou, podobný tvárou, rozdielny krokom, blízky zmýšľaním, zhodný tvarom; povestný touto anekdotou, známy svojou prácou;

byť vojak dušou i telom, byť pôvodom Nemec, zamestnaním robotník, rodom Slovák, svojím habitom a výzorom učenec;

byť mysľou ďaleko, ležať tvárou hore, byť nohami stále na jednom mieste, bytom v Lučenci, rodom z Beharoviec; postaviť niekoho hlavou k múru;

žiť len duchom, rásť telom, vynikať výrečnosťou, zaspať rozumom, vyzerať tvárou na otca, zapadnúť nohami do blata;

poznať niekoho menom, pripomínať postavou starého otca, prečnievať svojimi štítmi výšku 2000 metrov, patriť niekomu len telom, konaním vyhovovať normám; tratiť sa postavou medzi ostatnými, tisnúť sa tvárami do blata, vypínať sa nad dedinu úbočím, očami sa rozutekať k dverám; ležať vykydnutý kolesami k oblohe.

Kvalifikačný inštrumentál

Inštrumentál spôsobu

Okolnostný inštrumentál má v sebe aj významový prvok spôsobu. Takýto význam prevláda najmä vtedy, keď sa inštrumentál použije ako pleonazmus, metonymia, metafora, poetizmus alebo kvôli pripojenému prívlastku:

dívať sa na niečo čiernymi okuliarmi, usmievať sa vráskami a vpadnutými očami, počúvať viac srdcom ako rozumom, chytiť sa človeka ani koreňmi, vybrať niečo holými rukami, hľadieť niečími očami, pustiť dym kútikom úst, ísť rovnou cestou k richtárovi, ísť cestou-necestou.

Typický význam spôsobu sa vyjadruje inštrumentálom podstatných mien, spravidla abstraktných, ktoré svojím významom, niekedy i pripojeným prívlastkom špecifikujú a vymedzujú dej, vyjadrujúc nepriamo jeho vlastnosť, *(ísť krokom, ísť pomalým krokom):*

hovoriť šeptom, volať krikľavým hlasom, prešvihnúť sa ľahkým skokom, pričapiť dvere buchotom, plávať pomalou rýchlosťou, dívať sa pokojným pohľadom, pracovať pomalými, rozmyslenými pohybmi, zaspať ťažkým snom, písať ostrými ťahmi, kráčať vyrovnaným, plavným pohybom, dirigovať teatrálnymi gestami.

Ako staršia väzba býva aj miesto bežnejšieho predložkového inštrumentálu:

Plačom išlo s otcom k slúžnemu. (TAJOVSKÝ) — Vieš — prázdnou **rukou** ho len nemôže posielať. (KUKUČÍN)

Inštrumentál substantíva, ktorého význam nie je kongruentný s významom slovesa, hodnotí sa ako prirovnanie. Je to poetizmus:

Tu ľuďom padá všetko akosi **darom.** (A. MATUŠKA) — Takých husárov mi jeden regiment a zaujmem **hračkou** celý svet, pokorím všetky národy. (ZÁBORSKÝ) — A ty si letel **krídlom** lastovíc. (HVIEZDOSLAV) — Púšť roztiahla sa vypasenou **zmijou.** (HVIEZDOSLAV) — Sám Gábor zbledol **stenou** v stolici, zalomiv hlavu, hľadel pred seba. (HVIEZDOSLAV)

Inštrumentál miery

Vzniká posunutím významu z inštrumentálu spôsobu, nástroja, miesta, času a zreteľa. Vyjadruje kvantitatívne vymedzenie deja:

zháňať niečo behom, slzy sa jej lejú prúdom, postupovať slimačím krokom, páliť plnou silou, začať plnou parou, vracať dvojakou mierou: rozprávať plnými ústami, brániť sa zubami-nechtami, počúvať len jedným uchom; víno tieklo potokmi; miestami časom zrážky; celými večermi vysedávať pri kartách, chvíľkami prší; ľudia prichodili zástupmi; je dušou i telom váš.

Niekde je už zastaraný:

Jano Ružanovie, sediaci **dvoma miestami** vyše mňa, povstal. (KUKUČÍN) — Žiakom nechcel ani **grajciarom** popustiť. (KUKUČÍN)

Inštrumentál účelu

Tato platnosť inštrumentálu je zriedkavá:

Dobre vedela, kde **odpočinkom** pomeškával ráď. (HVIEZDOSLAV) — Pod tým hradom Riman-cár zastal si **táborom.** (CHALUPKA) — Po Novom roku pôjde sa **koledou.** (KUKUČÍN)

Prísudkový a doplnkový inštrumentál

Vyjadruje menný obsah predikácie pri slovesách so všeobecným významom, ako sú *byť, stať sa, stávať sa, ostať, ostávať, zostať, zostávať; tváriť sa, ukazovať sa,*

robiť sa, zdať sa, prejaviť sa, cítiť sa, pripadať si, vidieť sa. Je synonymný s prísudkovým nominatívom, proti ktorému vyjadruje prechodný, časovo alebo ináč aktualizovaný príznak (*Katka je šikovná baličkа — Katka je v továrni baličkou*):

byť pastierom, lekárom, predsedom, otcom, ženou, vdovcom, pánom, otrokom, socialistom, divákom, športovcom, cudzincom, slabochom, boháčom, dobrým gazdom, váženým občanom;

byť predzvesťou, príčinou, záhadou, hračkou, radosťou, povinnosťou, prameňom, výsledkom, stavebným materiálom, vecou vkusu, nástrojom, železničným uzlom, hlavným mestom, stredom, problémom;

stať sa váženým človekom, tajomníkom, príčinou smrti, križovatkou; ostať kamarátom, prívržencom, zostať slabochom, sirotou;

zdať sa šikovným pracovníkom, javiť sa umným spoločníkom, prejaviť sa dobrým znalcom, cítiť sa malým človekom, dokázať sa výborným znalcom, ukázať sa dobrým vedúcim, pripadať si bláznom, vidieť sa veselým mladíkom, robiť sa pokorným služobníkom a pod.

Dilogický prísudok v inštrumentáli: *kým svet svetom bude, preto sú hrdinovia hrdinami, bez skál by nebol úžust úžustom, chlapci zostanú chlapcami.*

S elipsou slovesa a v jednočlennej vete:

Syntetická strava **skutočnosťou.** (TLAČ) — Cap **záhradníkom.** (PRÍSLOVIE) — **Lekárom** proti svojej vôli. (NÁZOV HRY A FILMU) — Sám sebe **katom.** (NÁZOV KNIHY) — Po prvý raz **majstrom** republiky. (TLAČ)

Po predmetových slovesách predchádzajúceho typu je inštrumentál doplnkom:

spraviť niekoho svojím dôverníkom, urobiť niekoho svojím poradcom, ustanoviť niekoho námestníkom, volať niekoho otcom, prezývať niekoho Rozumcom, nazývať stoličku fotelom, titulovať niekoho pánom, vidieť syna veľkým pánom, predstavovať si seba gazdinou; menovali ho Krivošom, chlapca pokrstili Ondrejom, táto zlúčenina bola nazvaná parafínom; v iných prípadoch je častejší predložkový akuzatív: *vymenovať niekoho za predsedu, promovať niekoho za doktora vied.*

Dilogický doplnok:

Zápražku nechala **zápražkou** a bežala. (KUKUČÍN)

Doplnkový inštrumentál pri nepredmetových plnovýznamových slovesách je zriedkavý:

Odišiel do Ameriky **mládencom.** (HOROV) — To si mohla vedieť **dieťaťom.** (KUKUČÍN) — On sa **umelcom** už narodil. (ÚZUS) — A vrátil sa, vrátil sa **víťazom.** (KRČMÉRY) — Nad biedou utisnutou **poslom** božím vstáva. (BOTTO) — A ja **sirotou** tu stojím a vo svojom nie som svojím. (CHALUPKA) — Jak tvár kamenná tu **strážou** zastal čas. (HOROV)

Predmetový inštrumentál

Inštrumentál býva objektom len druhotne, zosilnením intencie deja a prehodnotením nástrojového, príčinného a zreteľového významu na význam

objektu. Predpokladá pritom pri slovesách smerový prvok, naznačený obyčajne predponou. Inštrumentál je typickým pádom prechodného objektu. Z tohto významu sú odvodené ostatné typy objektu: výlučný, stavový, obsahový a výsledkový.

Inštrumentál prechodného objektu

Vyjadruje slabší objekt, ktorý intenčne predchádza pred akuzatívnym objektom: *naplniť pohár medom, vysypať chodník štrkom, naložiť voz uhlím, zamestnať ľudí prácou* ... (príklady sú uvedené pri akuzatíve konečného objektu). Sem sa priraďujú aj zvratné slovesá tohto typu: *naplniť sa vodou, naliať sa miazgou, obsypať sa peniazmi, zakryť sa ihličím, opásať sa zásterou, zaopatriť sa pomôckami, nasýtiť sa kyslíkom, živiť sa chlebom, ozbrojiť sa obuškami. ohnať sa toporom, rozohnať sa sekerou na niekoho.* Patria sem ďalej aj prípady v trpných konštrukciách alebo s príčastiami: *jarok je zanesený hlinou, strecha je pokrytá šindľom, ulica je vydláždená kockami, krv je zásobovaná kyslíkom, vlak naložený uhlím.*

Sú to ďalej slovesá s hlavnou intenciou na nositeľa deja: *nasiaknuť vodou, zájsť krvou, podbehnúť krvou, zapadnúť snehom, pripadnúť prachom, napáchnuť takými maniermi; nasiaknutý vodou, zapadnutý prachom;* tu možno uviesť i adjektíva *plný, sýty* a *živý:*

Som už sýty tým chlebíkom. (úzus)—Nie samým chlebom živ bude človek. (KUKUČÍN)

Objektový význam sa gramaticky manifestuje tým, že inštrumentál možno v synonymných väzbách premeniť na akuzatív: *vysypať cestu štrkom — vysypať štrk na cestu, poliať kvety vodou — liať vodu na kvety.* Pri slovesách, kde je pôvodný smerový prvok zastretý, nie je táto zmena možná.

Inštrumentál výlučného objektu

Stojí pri pohybových slovesách ako jediný objekt:

hodiť guľou, mrštiť oštepom, rozhodiť rukami, hýbať nohou, pohnúť vozom, mykať dverami, potriasť mešcom, krútiť hlavou, točiť kľukou, mávať šatkami, máchnuť dlaňou, mrviť ústami, mädlit rukami, preberať nôžkami, ťahať pešiakom, zatiahnuť kosou, zakášať nohou, zatínať sekerou, lomcovať okenicami, tresnúť dvermi, mlátiť rukami, strihať ušami, mrkať očami, krčiť plecami, opáľať nohami, manipulovať retiazkami, chvieť lístím ap.; patria sem i slovesá s abstraktným alebo všeobecnejším významom: *narábať nástrojmi, mrhať peniazmi, plytvať časom, šetriť materiálom, sporiť papierom, pohŕdať ľuďmi, opovrhnúť výhodami, disponovať peniazmi, vládnuť svetom.*

Dá sa v typických prípadoch tiež nahradiť akuzatívom: *hodiť guľu, mrhať peniaze.*

Stavový inštrumentál

Býva pri pohybových slovesách vyjadrujúcich duševné alebo fyziologické deje, keď objekt je zblížený alebo totožný s nositeľom deja, resp. s miestom,

kde dej vzniká. Stojí predovšetkým pri neosobných slovesách: *hádže ním ako pierkom, naraz ňou trhlo, zalomcovalo ním od hnevu, trhlo mu bradou a plecom.*

Stojí ďalej pri slovesách, kde nominatív vyjadruje príčinu alebo obsah deja:

Pakanom to zamrvilo, akoby ho striasol mráz. (TATARKA) — **Zuzkou** to myklo. (TAJOVSKÝ) — Ale teraz už i **Janom** zatriasol strach. (F. KRÁL)

Výsledkový inštrumentál

Má tiež svoj pôvod v intenčnom prehodnotení pôvodného prostriedku, zreteľa, príčiny a pôvodcu deja na objekt, ktorý je výsledkom deja. Býva to zväčša poetizmus:

sršať iskrami, sálať teplom, dýchať teplotou, raziť pálenkou, žiariť jasom, rozjasať sa hudbou, vybuchnúť smiechom, rozkvitať pestrými farbami, hýriť zlatom, zatiahnuť chladom.

Sem patrí aj inštrumentál s metaforicky obráteným intenčným vzťahom medzi dejom a objektom v inštrumentáli, kde sa nositeľ deja prehodnotil na objekt. Tento inštrumentál býva v umeleckých opisoch:

Cesta sa vtedy hemží **ľuďmi, vozmi a statkom.** (MARTÁKOVÁ)— Kopce sa podľa čiastok roku zelenajú **lúkami a obilím,** vrchy odspodku temnými, ihličnatými **horami** a jasnozelenými **pašami** na holiach. (JÉGÉ) — A lipa sa rozvoňala a rozhučala **včelami.** (JANČOVÁ)

Obsahový inštrumentál

Býva v prípadoch, keď inštrumentál prechodného, výlučného a výsledkového objektu vyjadruje obsah deja, obyčajne pri prenesenom význame slovesa

Vysvetľovací objekt: *zdržiavať niekoho rozkladaním, zaťažovať niekoho otázkami, zamestnávať niekoho prácou, kŕmiť niekoho klebetami, odmeniť niekoho potleskom, zaplatiť čin životom, vyznačovať niekoho pozornosťou; naočkovaný nepriateľskou ideológiou, odmenený čestným titulom, poctený návštevou;*

pomôcť niekomu radou, prispieť niekomu pomocou, odvďačiť sa potleskom, odslúžiť sa nevďakom, prispôsobovať sa okoliu správaním, pochváliť sa niekomu úspechom, netajiť sa niekomu netrpezlivosťou; zapôsobiť na niekoho vystupovaním, vystatovať sa pred niekým svojimi skúsenosťami;

baviť sa hrou, zamestnávať sa štúdiom, kochať sa príjemnými predstavami, prehrešiť sa zločinom, skončiť sa úspechom; poslúžiť si ovocím, pokračovať rokovaním, vyvrcholiť ováciami; trpieť hluchotou, povinný niekomu úctou, podlžný niekomu maličkosťou, ničím nenahraditeľný pocit;

Kvalifikujúci objekt: *zariekať niekoho čarodejnými slovami, osloviť niekoho menom, spomínať niekoho vlastným menom; platiť starými peniazmi, hovoriť cudzím jazykom, rozprávať nárečím, ozývať sa nárekom.*

Etymologická figúra: *žiť dobrým životom, blýskať bleskom, spať spánkom spravodlivých, zastenať strašným stonom, rozplakať sa zúfalým plačom, jagať sa jagotom.*

Doplňací objekt (pri slovesách s neplným a prenesenýmom významom): *napĺňať niekoho radosťou, zasypať niekoho otázkami, zahrnovať niekoho obdivom; dať košom niekomu, pôsobiť dobrým dojmom, oplývať krásami, chytiť sa plameňom; naplniť sa ľútosťou; naplnený prudkou radosťou, zavalený prácou, slová naliate trpkosťou, plný žiaľu.*

Adnominálny inštrumentál

Je motivovaný podobne ako adnominálny datív deverbatívnosťou nadradeného substantíva: *pochod lesmi a močiarmi, prechod hrebeňom, vyvážanie rudy šachtami, prechádzky letom, robota motykou a lopatou, krádež vlámaním, uštipnutie hadom, vykorisťovanie človeka človekom, pomenovanie lži lžou, hanby hanbou, narábanie kladivom, ťah pešiakom, pohŕdanie chudobou, nasýtenie krvi kyslíkom, zaťaženie prácou;* analogické sú prípady *cesta lesom, cesta rýchlikom, smrť hladom.*

Prechod iných slovných druhov k substantívam

Okolnosť, že podstatným menom možno pomenovať akýkoľvek jav skutočnosti, znamená, že pomenovací rozsah substantív je neobmedzený. Pri pretváraní pojmov pomenovaných adjektívami, číslovkami, príslovkami a slovesami na substantívne pojmy musí pôvodný názov prejsť príslušnou slovotvornou zmenou.

Podstatné mená majú na túto slovnodruhovú transpozíciu príslušné odvodzovacie prípony:

-a: *vláda, zmena, viera, obnova, príprava, výzva;*
-ka: *bitka, znáška, skládka, obhliadka, okopávka;*
-ačka: *oberačka, poľovačka, guľovačka, naháňačka, kopačka;*
-ba: *kosba, orba, plavba, sejba, streľba, údržba;*
-oba: *chudoba, staroba, hniloba, dražoba, ťažoba;*
-ota: *dobrota, drahota, hustota, slepota, hluchota, nemota;*
-osť: *plytkosť, veľkosť, hojnosť, múdrosť, ľudskosť, nečinnosť;*
-ot: *buchot, šumot, dupot, vreskot, škrípot, chichot, praskot;*
-ok: *dnešok, včerajšok, zajtrajšok, vlaňajšok;*
-stvo: *milosrdenstvo, násilenstvo, pokrvenstvo, zúfalstvo.*

Okrem toho jestvuje aj také tvorenie, kde sa len osihotí základ (s prípadnou alternáciou koncovej spoluhlásky): *hod, let, skok, pochod, úder, výskok; červeň, zeleň, čerň, beľ.*

Substantívne znaky sa pri odvodzovaní pridávajú samou odvodzovacou príponou, ktorá nesie so sebou kategórie rodu, čísla a pádu a s pádom aj príslušné syntaktické funkcie.

Podstatné mená sa obohacujú aj spodstatnením, substantivizáciou. Pri

spodstatňovaní prídavných mien, číslovieok, príčastí a zámen nenastáva morfologická zmena, ale len vnútorné lexikálne a slovnodruhové prehodnotenie s príslušnými syntaktickými dôsledkami. Substantivizácia má svoj pôvod v prívlastkových spojeniach s podstatnými menami, v ktorých môže prívlastok po vynechaní nadradeného člena zastupovať celé spojenie a nadobúdať tak platnosť podstatného mena: *bohatý človek — bohatý*. Kongruentné kategórie nadobúdajú pritom platnosť substantívnych kategórií, sú nezávislé a majú vlastný význam. Rod je nemenný. Spodstatnené slovo môže vstupovať do syntagmy, v ktorej je nadradeným členom: *náš starý známy, tvojej domácej*.

Treba rozlišovať prípady prechodnej substantivizácie, kde slovo ostáva ešte v pôvodnom slovnom druhu, od prípadov trvalého prechodu k podstatným menám. V prvom prípade ešte cítiť elipsu.

Príležitostná substantivizácia býva najčastejšia pri adjektívach a má zväčša hovorové zafarbenie: *bohatý/bohatí, chorý/chorá/chorí, chudobný/chudobní, hlavný, sýty, mladý (pán), starí (rodičia); náručný, sedlový (kôň); polovičný, celý, spiatočný (lístok), čierna, biela (káva), čabianska (klobása), malé, veľké, svetlé, čierne (pivo), hlavná (ulica), zelená (farba), modranské (víno), plzenské (pivo); Veľká Studenovodská (dolina), Kováčska (ulica)* a i.

Častá je príležitostná substantivizácia pri základných a radových číslovkách: *prišli tam takí dvaja* (pejoratívne), *jeden sa zohol; o jednej, druhej, tretej ... dvadsiatej* (hodine); *v tisíc deväťsto šesťdesiatom treťom* (roku; hovorové), *v štrnástom, pätnástom* (v r. 1914, 1915; hovorové); *býva na prvom* (poschodí), *učil na druhom* (gymnáziu), *preložili ho na tretiu* (deväťročnú školu); *dnes je prvého, druhého ..., chodí do prvej, druhej ...;*

Príležitostná substantivizácia príčastí je zriedkavejšia: *čítajúci, hovoriaci, kupujúci, opakujúci, počúvajúci, predávajúci, predsedajúci, skúšajúci, tancujúci, zabávajúci sa, okolostojaci; menovaný, -á, -í, navrhnutí, prijatí, vylúčení, vyznamenaní, zajatý*.

Tak isto aj substantivizácia osobných privlastňovacích zámen: *môj, moja, tvoj, tvoja* (manžel, manželka).

Osihotená substantivizácia citoslovca *kšu: No, ale si hodný, ako kšu.* (KUKUČÍN)

Trvalý prechod iných slov medzi podstatné mená je tiež častý:

Adjektíva: *mužský/mužskí, ženská/ženské, príbuzný/príbuzná/príbuzní, známy/známa/známi, milý/milá, starký/starká, starý/stará, mladý/mladá/mladí* (mladomanželia), *mladé* (mláďatá), *chyžná, komorná, prítomní, pozostalí; Dubinský/Dubinská, Veselý/Veselá, Hubová, Komorová, Šebová, Hollých; cestovné, nájomné, vreckové, vstupné, výkupné, zdržné; drobné, dobré* (sa chváli samo), *zlé* (privykať na zlé), *nové* (hľadať stále len nové), *hradská; motýľokveté, kruhoúste, lososovité, mäkkýšovité;* sem patria i časté názvy obcí a vrchov: *Dobrá, Veľká, Ďurková, Handlová, Šebastová, Dlhé, Jesenské, Opátske, Bystré,*

Skalité, Široké: Štefanský, Kolový, Jahňací, Bystrá, Krátka, Ostrá, Slamená, Krížna, Končitá, Široká, Hrubô, Plačlivô.

Číslovky: *jedna celá, dve celé, päť celých; dve na druhú, na tretiu.*

Príčastia: *vedúci/vedúca, cestujúci, pracujúci, prednášajúci, prísediaci; nadriadený/nadriadená/nadriadení, predstavený/predstavená/predstavení, obžalovaný/obžalovaná/obžalovaní, poddaní; hriate, pálené.*

Zámená: *naši, vaši* (spoločenská jednotka, do ktorej patríme, alebo s ktorou sympatizujeme); *žiť vo svojom, na svojom, vezmi si svoje, piť za svoje, povedať si svoje.*

Na metonymii sa zakladá i substantivizácia slov, gramatických tvarov, častí slov (prípon, predpôn, slabík a hlások) ako jazykových jednotiek, ktoré stoja v širšom pomenovaní pri nadradenom výraze ako citát v platnosti nezhodného prívlastku: *Doma je príslovka.* (= slovo *doma*) — *Chlapcovi je datív jednotného čísla.* (= tvar *chlapcovi*) — *Prísny píšeme s krátkym y.* (= adjektívum *prísny*, s krátkou samohláskou *y*) — *Ba je slabika.* (= spojenie *ba*) — *O je zadná samohláska.* (= samohláska *o*) — *V slove podnik píšeme -nik s krátkym i.* (= skupinu *nik*) — *Vie to od a do zet.* — *Hľadaj to pod g.*

Príklady na substantivizáciu príslovky, zámena a citoslovca: *Dlho tak sedel so zavretými očami a myslel na budúcnosť, ktorá sa volá zajtra a pozajtra.* (MINÁČ) — *Toto zatiahnuté „táák" nebolo len také hocijaké.* (JESENSKÝ) — *Tenučké hiáá — hi — hi — hiáá rozľahlo sa dokola.* (MORIC) — *Ešte raz pozreli na seba, ešte jedno zbohom si povedali.* (F. KRÁL)

Substantívnu platnosť (syntaktickú) môže mať takto i spojenie slov, i celá veta: *„širokú ulicu" je rozvitý predmet; to je jeho-„Horí ohník, horí"* (A. MATUŠKA) — *Ich „má byť" už bolo* (A. MATUŠKA); V tom istom zmysle sa môžu substantívne chápať i číslice a grafické znaky: — *je pomlčka*; < *udáva, že výraz vpravo je väčší ako výraz vľavo; 2 je prirodzené číslo.*

Keď sa substantivizujú gramatické tvary, ktoré sú použité ako citáty, pôvodné gramatické kategórie sa neberú do úvahy, ale myslia sa príslušné substantívne kategórie a vetná platnosť, ako to žiada kontext: *„Chlapcovi" si napísal správne.* (*chlapcovi* tu vo funkcii A. sg. neutra, predmet) — *Staršie „očí" bolo vytlačené novším „očí".* (*očú* tu vo funkcii N. sg. neutra, podmet; *očí* vo funkcii I. sg. neutra, príslovkové určenie).

Prídavné mená

Adjektíva

Definícia

Prídavné mená čiže adjektíva sú ohybné slová, ktoré pomenúvajú statické príznaky vecí (osôb, zvierat, predmetov, javov pomenovaných podstatným menom), majú gramatickú kategóriu zhody v rode, čísle a páde — niektoré i lexikálnogramatickú kategóriu stupňovania — a používajú sa vo funkcii prívlastku, menného prísudku i doplnku; ich všeobecným korelátom sú zámená *aký*, *taký* a *čí*.

Statickým príznakom sa rozumejú 1. priame vlastnosti vecí, napr. *vysoký človek*, *dlhá cesta*, *žlté kurča*; 2. vlastnosti vyplývajúce zo vzťahu k iným veciam, dejom alebo okolnostiam, napr. *drevený dom*, *očná choroba*, *denné svetlo*, *päťčlenný výbor*, *lipový kvet*, *ovčia vlna*, *hravé dieťa*, *obrábací stroj*, a 3. vlastnícky vzťah chápaný ako charakteristika, napr. *otcov klobúk*, *matkina kniha*, *štátny majetok*, *družstevný kravín*.

Kategória zhody prídavného mena s podstatným menom sa opiera o reálne jestvujúci vzťah príznaku a podstaty, že príznak jestvuje nesamostatne, na veci. Preto sa tvar prídavného mena obmieňa podľa rodu, čísla a pádu nadradeného podstatného mena, napr. *dobrý priateľ*, *dobrá cesta*, *dobré jablko*; *dobrí priatelia*, *dobré cesty*, *dobré jablká*; *dobrého priateľa*, *o dobrých cestách*, *s dobrými jablkami*.

Zhodu vyjadrujú prídavné mená tvarmi skloňovania, ktoré má štyri vzory, a to a) vzor *pekný*, b) vzor *cudzí*, c) vzor *páví* a d) vzor *otcov*.

Stupňovanie ako vyjadrovanie miery vlastnosti tvarovou obmenou adjektív je na rovine skutočnosti dané tým, že sa isté vlastnosti vyskytujú na veciach v rozličnej miere, čím sa umožňuje porovnávanie vlastnosti podľa jej kvantity, napr. *malý stôl — menší stôl — najmenší stôl*, *opatrná ošetrovateľka — opatrnejšia ošetrovateľka — najopatrnejšia ošetrovateľka*.

Prídavné mená môžu byť vo vete a) prívlastkom, napr.: *Zo zeme už šibala*

mladá trávička, vytiahlo ju jarné slnce. (JANČOVÁ); b) menným prísudkom, napr.: *Večer bol utešený.* (ČAJAK) — *Dolina je úzka a hlboká.* (MINÁČ); c) doplnkom, napr.: *Miško stál pred ňou smutný.* (KUKUČÍN) a d) vetným základom v jednočlennej vete, napr.: *Dal do vody ruku:* — *Studená.* (JAŠÍK) Okrem toho prídavné mená sekundárne plnia aj funkciu iných vetných členov (tu však majú úlohu substantíva, napr. *Sýty hladnému neverí*).

Klasifikácia prídavných mien

Pri klasifikácii (triedení) prídavných mien možno uplatňovať niekoľko kritérií. Za základ delenia možno vziať význam, stupňovateľnosť alebo vonkajšiu formu.

Význam. — Pri triedení prídavných mien podľa významu sa berie do úvahy postavenie vyjadrovaného príznaku (vo vzťahu k ostatným triedam skutočnosti) alebo druh príznaku.

Podľa postavenia vyjadrovaného príznaku prídavné mená sa rozdeľujú na 1. akostné, ktoré vyjadrujú primárny príznak, napr. *veľký, zelený, ostrý*, a 2. vzťahové, ktoré vyjadrujú sekundárny príznak, napr. *drevený, záhradný, štátny, bočný, detský, orlí; bratov, sestrin.*

Podľa druhu príznaku možno rozlišovať prídavné mená označujúce:

a) farbu a iné zmyslami zaznamenávané kvality, napr. *biely, gaštanový, kyslý, studený, hladký;* b) rozmer, napr. *malý, obrovský;* c) iné fyzické a duševné vlastnosti, napr. *ťažký, prudký, rozvážny;* d) celkovú vonkajšiu podobu, napr. *hranatý, okrúhly, hroznovitý;* e) charakteristiku podľa celkového dojmu, pôsobenia, ocenenia veci, napr. *pekný, statočný, zaliečavý;* f) pôvod alebo obsah (z čoho vec je alebo čo obsahuje), napr. *drevený, lipový, ovčí, makový;* g) priestorové umiestenie veci, napr. *vrchný, podzemný;* h) časový pôvod a rozsah, napr. *dnešný, hodinový, vianočný, dovolenkový;* ch) príslušnosť, napr. *izbový, družstevný, otcov, žiačkin.*

Stupňovateľnosť. — Možnosť stupňovania ako kritérium klasifikácie prídavných mien súvisí s ich významom. Podľa stupňovateľnosti sa prídavné mená rozdeľujú na 1. stupňované, ktoré majú stálu kategóriu stupňovania, napr. *veľký — väčší — najväčší, ostrý — ostrejší — najostrejší, drevnatý — drevnatejší — najdrevnatejší, skúsený — skúsenejší — najskúsenejší;* 2. stupňovateľné, ktoré nadobúdajú kategóriu stupňovania pri pomknutí významu, napr. *drevený* (= meravý) — *drevenejší — najdrevenejší, živý* (= pohyblivý) — *živší — najživší, detský* (= naivný) — *detskejší — najdetskejší;* 3. nestupňovateľné, ktoré nemôžu mať kategóriu stupňovania, napr. *nahý, ročný, lipový, ovčí, susedov, matkin.*

Vonkajšia forma. — Pri delení prídavných mien podľa ich vonkajšej podoby

berie sa do úvahy 1. morfematické zloženie prídavných mien a 2. forma N. sg. so skloňovaním (sústava pádových prípon).

1. Podľa morfematického zloženia sa prídavné mená rozdeľujú na a) neodvodené čiže primárne, napr. *veľký, dobrý*, a b) odvodené čiže sekundárne, napr. *gaštanový, pichľavý, bratov.*

2. Podľa formy N. sg. a skloňovania sa prídavné mená rozdeľujú do štyroch skupín:

a) prídavné mená tvrdého zakončenia, zakončené v N. sg. na *-ý, -á, -é (-y, -a, -e)*, napr. *dlhý, štvorboký, školský; krátky, hôlny, štvordielny* — vzor *pekný;*

b) prídavné mená mäkkého zakončenia, zakončené v N. sg. na *-í, -ia, -ie (-i, -a, -e)*, napr. *včerajší, najlepší, obrábací, teľací; svieži, rúči, rýdzi* — vzor *cudzí;*

c) prídavné mená zakončené v N. sg. na *-í, -ia, -ie*, utvorené od podstatných mien označujúcich živočíšne druhy, napr. *psí, medvedí, človečí, vtáčí* — vzor *pávi;*

d) prídavné mená zakončené v N. sg. na *-ø, -a, -o*, odvodené od osobných a zvieracích podstatných mien príponou *-ov* alebo *-in*, napr. *chlapcov, Hlavajov, susedin, redaktorkin; koňov, Pejkov, kravin, Strakušin* — vzor *otcov.*

Pri našej klasifikácii prídavných mien prizeráme na význam i na formu. Keď sa berie do úvahy význam (spolu s rozsahom platnosti kategórie stupňovania) i forma, prídavné mená sa rozčleňujú na dve základné skupiny: A. vlastnostné prídavné mená (proprietatívne adjektíva) so zámennými korelátmi *aký, taký* a B. privlastňovacie prídavné mená (posesívne adjektíva) so zámenným korelátom *čí.*

Vlastnostné prídavné mená sa ďalej rozdeľujú na I. primárne čiže akostné a II. sekundárne čiže vzťahové. V rámci sekundárnych prídavných mien osobitnú, formálne i významovo vyčlenenú skupinu tvoria prídavné mená odvodené od mien živočíšnych druhov.

Privlastňovacie prídavné mená sú napospol sekundárne, odvodené od osobných a zvieracích podstatných mien.

Vlastnostné prídavné mená

Akostné prídavné mená

Akostné prídavné mená ako primárne (neodvodené) sú základnou skupinou prídavných mien. Pomenúvajú jednak vonkajšie vlastnosti vecí, ktoré sa zisťujú priamo vnímaním, jednak vnútorné vlastnosti, ku ktorým sa dochádza usudzovaním, alebo vlastnosti vyplývajúce z celkového dojmu, s akým sa veci prijímajú a ako sa objektívne i subjektívne hodnotia.

Ich všeobecným zámenným korelátom sú zámená *aký, taký.*

Pomenúvajú napríklad:

1. farbu, chuť a iné zmyslami vnímané kvality, napr.: *biely, čierny, sivý, žltý, červený, modrý, belasý, sinavý, zelený, hnedý, jasný, pestrý, plavý; sladký, kyslý, horký, trpký; hladký, drsný, ostrý, tupý, mäkký, tvrdý, ľahký, ťažký; suchý, mokrý, studený, teplý, horúci, vlažný;*

2. priestorové a časové vlastnosti, napr.: *malý, veľký, krátky, dlhý, tenký, hrubý, štíhly, úzky, široký, nízky, vysoký, plytký, hlboký, celý, vzájomný, rovný, krivý, oblý, strmý, príkry, chudý, tučný, hojný, mladý, nový, starý;*

3. rozličné iné fyzické a duševné vlastnosti, napr.: *čerstvý, svieži, svižný, čulý, hustý, sporý, čistý, čiry, rýdzi, bohatý, krehký, kyprý, prázdny, plný, holý, surový, bosý, mŕtvy, nebohý, živý, meravý, lačný, slepý, nemý, veselý, nezbedný, bodrý, krotký, divý, bujný, prudký, horlivý, ľahostajný, vážny, skromný, hrdý, smelý, krutý, svorný, verný, skúpy, štedrý, lakomý, hlúpy, múdry, mrzutý, statočný, striedmy, triezvy, opatrný, jemný, útly, zdvorilý;*

4. charakteristiku podľa celkového dojmu, pôsobenia, ocenenia a hodnotenia veci, napr.: *pekný, krásny, vraný (koník), špatný, mrzký, škaredý, ošklivý, príjemný, milý, vľúdny, driečny, rúči, súci, hodný, lacný, drahý, vzácny, dôležitý, malicherný, odchodný.*

Akostné prídavné mená ako skupinu charakterizuje súbor sémantických, gramatických a derivačných znakov, pričom každé z nich nemusí mať všetky. Sú to tieto znaky:

a) jestvujú a uvedomujú sa v protikladových (antonymických) dvojiciach, napr.: *malý/veľký, krátky/dlhý, úzky/široký, tenký/hrubý, sladký/horký, pekný/špatný (mrzký), dobrý/zlý, veselý/smutný, mladý/starý, nový/starý, lacný/drahý;*

Terminologicky použité prídavné meno alebo prídavné meno ako časť vlastného mena nemá vždy antonymum. Jestvujú antonymické dvojice *veľké písmeno — malé písmeno, ťažký priemysel — ľahký priemysel, biely chlieb — čierny chlieb, biele víno — červené víno; Veľký voz — Malý voz; Dolné Srnie — Horné Srnie, Spišská Nová Ves — Spišská Stará Ves,* no len *úzky profil, živé striebro, smutná vŕba; Nové Zámky, Staré Hory.*

b) stupňujú sa, napr.: *veľký — väčší — najväčší, krátky — kratší — najkratší, dlhý — dlhší — najdlhší, smelý — smelší — najsmelší, svorný — svornejší — najsvornejší, múdry — múdrejší — najmúdrejší;*

c) tvoria sa od nich zdrobňujúce i zväčšujúce odvodeniny a odvodeniny vyjadrujúce mieru vlastnosti, napr.: *veľký — veliký — veľkánsky — veličizný, hrubý — hrubizný — hrubičizný, dobrý — dobručký, skromný — skromnučký, biely — bieločký — bielunký — bielulinký; červenkavý, pobelavý, počerný, obkratný, obstarný; prúzky, prikrátky, pridobrý, predobrý; prastarý;*

d) od všetkých sa tvoria príslovky príponou *-e* alebo *-o*, napr.: *verný — verne, dobrý — dobre, rúči — rúče, krátky — krátko, drahý — draho, lacný — lacno, súci — súco;*

e) tvoria sa od nich abstraktné podstatné mená príponou *-osť*, napr.: *veľký — veľkosť, malý — malosť, hrubý — hrubosť, jasný — jasnosť, pestrý — pestrosť, sladký — sladkosť, hladký — hladkosť, ostrý — ostrosť, vzájomný — vzájomnosť, rovný — rovnosť, hojný — hojnosť, verný — vernosť, lakomý — lakomosť, súci — súcosť, rýdzi — rýdzosť;* prípona *-ota*, pôvodne s príponou *-osť* synonymná, je dnes neproduktívna: *suchý — suchota, slepý — slepota, nemý — nemota, hluchý — hluchota, prázdny — prázdnota, holý — holota, teplý — teplota, hustý — hustota, milý — milota, dobrý —dobrota;*

f) príponou *-núť* sa od nich tvoria slovesá s významom „nadobúdať príslušnú vlastnosť alebo jej istý stupeň", napr.: *mäkký — mäknúť, tvrdý — tvrdnúť, horký — horknúť, sladký — (na)sladnúť, krotký — krotnúť, chudý — chudnúť, mladý — mladnúť, starý — starnúť, hrdý — hrdnúť, hlúpy — hlúpnuť, slepý — slepnúť, vlhký — vlhnúť.*

Primárne akostné prídavné mená ako všetky akostné prídavné mená majú takzvanú dlhú podobu. Krátku čiže mennú podobu majú len prídavné mená *dlžen, hoden, nehoden, vinen* a *rád-nerád.* Krátke podoby prídavných mien, ktoré okrem *dlžen* a *rád* majú knižný ráz, môžu stáť len v prísudku a doplnku; nemôžu mať funkciu prívlastku. V prívlastku sa používajú len paralelné dlhé podoby: *dlžný, hodný, nehodný, vinný.*

Potom zaplatím i tých pár grajciarikov, čo som ti ešte predtým **dlžna** ostala. (ČAJAK) — Ináč nie sú jeho kuchynské účty ani tolko **hodny**, ako najobyčajnejšia makulatúra. (J. CHALUPKA) — „Junce boli **hodny** pol piata," riekol jeden. (KUKUČÍN) — I ťažký život je **hoden** viac než nič. (BEDNÁR)

V staršej básnickej reči zriedkavo majú menný tvar aj iné prídavné mená, napr.:

Sestričky, družičky, ostávajte **zdravy**,/už mi snímať idú zlatú partu z hlavy. — Ostávajte **zdravy**, vy domové prahy. (J. BOTTO)

Prídavné meno *rád (nerád)* má osobitné postavenie. Nemá paralelnú dlhú podobu a nepoužíva sa ako prívlastok; býva len v predikáte: *Som rád.* Podobne ako ostatné prídavné mená s menným tvarom sa používa aj vo funkcii doplnku *(rád píše, rada spieva, radi čítajú, rady vysedávajú).* Stupňuje sa ako príslovka: *rád (rada, rado) — radšej — najradšej.* Druhý a tretí stupeň má len jednu podobu; nezhoduje sa s podmetom v rode a čísle.

A pritom ho mali všetky ženičky **rady**. Každá bola **rada**, keď jej prišlo mlieť, to jest v mlyne čakať. (KUKUČÍN) — No o tom by som dnes **nerád** hovoril. (JAŠÍK) — Marek by bol **najradšej** vyskočil z lavičky a utekal. (MINÁČ)

Do skupiny akostných prídavných mien patria aj neohybné prídavné mená zväčša cudzieho pôvodu, ktoré sa používajú v rozličných odborných slangoch alebo majú hovorový, expresívny, často až argotický ráz, a prídavné mená z detskej reči. Sú to napr. prídavné mená: *bordó, lila, pepito, molet, plisé, glazé,*

šik; prima, fajn, nóbl, extra, tip-top; grogy, knokaut; bezva, faja, špeci, senzi; čača, kaka.

Ako chceš, povedal Huňa, ale myslím si, že si celkom **fajn** chlap a že by ti medzi nami bolo dobre. (MINÁČ) — „To je **prima**," zasmial sa Valér, úprimne presvedčený o tom, že všetky veci na tomto svete sú smiešne a veselé. (MINÁČ)

Niektoré z uvedených prídavných mien nadobúdajú ohybné podoby, napr. *fajnový, lilavý, pepitový, čačaný.* Napr.: Videli sme aj **fajnovejších** pánkov a prežili sme ich, povedal vyhrážavo Ignác August Kolenatý. (MINÁČ) — Kráčal po tráve, vyhýbal sa tŕnistým kríkom, ktoré už vyrážali v zanedbanom parku zo zeme, kde mohli, a kvitli drobnými **lilavými** kvietkami. (BEDNÁR)

Vo funkcii expresívneho neohybného akostného prídavného mena sa používa i domáce zmeravené podstatné meno *mrcha*, napr. *mrcha muž, mrcha dievka, mrcha jablko.*

Kto má **mrcha** ženu, netreba mu chrenu! (PRÍSL.) — Ujo Bohdan hundral, že privčas prišli **mrcha** časy. (MORIC)

Medzi neohybné akostné prídavné mená sa zaraďuje aj zámenný výraz *naničˊ: naničˊ dieťa, naničˊ látka, byť (celkom) naničˊ.*

Peňazí bolo treba na kadečo, a aj kabát mal starý otec **naničˊ** veľmi. (TAJOVSKÝ) — Ignác August pil kávu a mŕštil tenký, ostrý nos, káva bola **naničˊ** (MINÁČ)

Z neohybnosti uvedených prídavných mien vyplýva, že niektoré z nich môžu mať funkciu prídavného mena i príslovky.

Vzťahové prídavné mená

Vzťahové prídavné mená sú sekundárne, odvodené vlastnostné prídavné mená. Označujú také vlastnosti vecí, ktoré vyplývajú z ich vzťahu k inej veci resp. zo vzťahu k istému deju alebo okolnosti. Pomenúvajú vlastnosti prostredníctvom odkazu na veci, deje a okolnosti, s ktorými rozličným spôsobom súvisia. Sú odvodené zväčša od podstatných mien, slovies, prísloviek, zriedkavejšie od zámen, citosloviec a predložkových alebo slovných spojení; napr.: *drevený, lesný, srdečný, bahnistý, žilovatý, deravý; ustatý, čujný, hospodárny, strážny, škodlivý, živný, trváci; vonkajší, včerajší, horný, dávny, blízky, ďaleký; našský, svojský; jajový (jajové drevo); nápomocný, prídomový, zlomyseľný, prvohorný, banskobystrický, širokoplecí.*

Prídavné mená odvodené od podstatných mien

Vzťahové prídavné mená odvodené od podstatných mien majú takýto všeobecný význam:

a) „vyhotovený z toho, čo označuje základné podstatné meno", napr.: *múčny, pšeničný, ražný, jablčný, konopný, ovocný; drevený, medený, olovený, sklený, gumený, slamený, hlinený, vlnený, ovsený, drôtený, plstený, kostený, doštený, prútený, kožený, medený; škrobový, hubový, ľanový, šípkový, malinový, ma-*

kový, tvarohový, hrachový, orechový, jablkový, zemiakový, cínový, vínový, pancierový, naftový, kovový, astrachánový;

b) „majúci (vo veľkej miere) to, čo označuje základné podstatné meno", napr.: *prašný, odvážny, čistotný, bezúhonný, farebný; zubatý, nohatý, kolenatý, okatý, rohatý, chlpatý, ostnatý, bradatý, fúzatý, vápenatý, piesočnatý, vodnatý, múčnatý, cukornatý, svalnatý, mozoľnatý, hornatý, blatnatý, trávnatý, machnatý, drevnatý, zrebnatý, žľaznatý, žilnatý, telnatý; jamkavý, hrčkavý, kučeravý, deravý, rapavý, pehavý, chrastavý, krvavý, všivavý, hrdzavý, hnojavý; daždivý, plesnivý, bolestivý, červivý, svietivý, pravdivý, lživý; plecitý, vráskčitý, mäsitý, letitý* (bás.); *farbistý, zápalistý, hlienistý, kamenistý, korenistý, tŕnistý, močaristý, vetristý, blatistý; barinastý, hlinastý; frázovitý, pórovitý, štrkovitý; zákrutový; truľovatý* (expr. *truľo truľovatý*);

c) „majúci podobu toho, pripomínajúci to, čo označuje základné podstatné meno", napr.: *košatý, ježatý; hubovitý, srdcovitý, hruškový, hruškovitý, kašovitý, kruhový, kruhovitý, valcovitý, kužeľovitý, lievikovitý, ružicovitý, prstencovitý, kožovitý, dlanitý, vlasovitý, cesnakovitý, kolenovitý, podkovovitý; mŕtvolný, hrobový (hrobové ticho); popolavý, kávový, ružový, gaštanový;*

d) „týkajúci sa toho, čo vyjadruje základné podstatné meno, predložkový výraz alebo slovné spojenie", napr.: *obecný, vecný, podstatný, výrobný, priemyselný, tehelný, stehenný, skalný, vrcholný, zemný, mesačný, slabičný, vetný, hmotný, drevný, smrtný, plužný, snežný, pobrežný, svadobný, novotný, knižný, stolný, drevný, očný, ušný, ručný, prsný, kolenný, denný; textový, románový; podočný, nádvorný, náručný, príušný, nadkolenný; poldenný, celoživotný, celovečerný, málokrvný, spoločenskovedný;*

e) „pochádzajúci z toho času alebo miesta, týkajúci sa toho času alebo miesta, ktoré označuje základné podstatné meno (resp. predložkový výraz, slovné spojenie)", napr.: *pondelňajší, utorňajší, stredajší, sobotný, sobotňajší, nedeľný, nedeľňajší, štvrtkový, vlaňajší, obedňajší, poludňajší, predpoludňajší, dopoludňajší, odpoludňajší, ranný, raňajší, večerný, denný, nočný; maštaľný, lúčny, záhradný, izbový, izbený, zemný, pozemný, lesný, hôľny, poľný, vodný, sladkovodný, potočný, riečny, studničný, vrchný, krajný, okrajový, bočný, protiľahlý, morský, horský, vysokohorský, zemský, pozemský, nadzemský, dedinský, trnavský, revúcky, martinský, bratislavský, banskobystrický, hornooravský, čabiansky, trenčiansky, detviansky, slovenský, český; jánsky* (*jarmok* = na Jána);

f) „majúci (nemajúci) ako súčasť to, čo označuje základný, obyčajne dvojslovný výraz", napr.: *jednoruký, dvojuchý, trojzväzkový, dvojdobý, dvojstopový, päťprstý, trojprstý, dvojlistý, drsnolistý, tvrdohlavý, tenkonosý, holohlavý, holobradý, bystrozraký, jasnočelý, plavovlasý, krásnoduchý, dvojhrbý, maloletý, motýľokvetý, dlhochvostý, dutorohý; červenolíci, širokoplecí, ostrolakťí, čiernovlasý, čiernooký, čiernohrivý, havranooký, veľkožlčí, hrubokostí, veľkožiabry, širokoreťazý, tvrdokožší; bezplúci, bezzubý, bezhlavý, beztvarý, bezodný, bezrodový;*

g) „charakteristický pre osobu, zviera alebo vec, ktoré sú označené základným podstatným menom", napr.: *mládenecký/mládenský, dievocký, vdovský, zbojnícky, starecký, prorocký, otcovský, ženský, ľudský, nadľudský, božský, čertovský, diabolský, klamársky, žiacky, školácky, učiteľský, filmársky, učňovský, hosťovský, väzenský, detský, babský, dojčenský, chlapčenský, mužský, rodičovský, kráľovský, hviezdoslavovský, šalamúnsky, sizyfovský, herkulovský, leninský, leninovský, mičurinský; levský, svinský, konský, kravský; školský, predškolský, mestský, divadelný.*

Živočíšne prídavné mená

Výraznú skupinu sekundárnych prídavných mien tvoria prídavné mená odvodené od všeobecných podstatných mien živočíchov alebo niektorých bytostí (skutočných i fiktívnych). Bez ohľadu na fonematickú stavbu odvodzovacieho základu tvoria sa len príponou *-í, -ia, -ie*, ktorá je vždy dlhá.

Patria sem:

a) prídavné mená odvodené od mien zvierat, napr.: *pes — psí, hus — husí, lev — leví, bobor — bobrí, kapor — kaprí, zubor — zubrí, orol — orlí, lasica — lasičí, veverica — veveričí, vretenica — vreteničí, myš — myší, žaba — žabí, vyza — vyzí, koza — kozí, hmyz — hmyzí, zajac — zajačí, vlk — vlčí, ovca — ovčí, dravec — dravčí, dobytok — dobytčí, dudok — dudčí, netopier — netopierí, medveď — medvedí, zmija — zmijí, papagáj — papagájí;*

b) prídavné mená odvodené od mien *človek, boh* a niektorých iných, zväčša exkluzívnych druhov osôb: *človek — človečí, boh — boží, obor — obrí, trpaslík — trpasličí/-ičí, umrlec — umrlčí, žobrák — žobračí, striga — striží, baba — babí;*

c) ojedinele v umeleckom štýle a v ľudovej reči prídavné mená odvodené aj od iných podstatných mien, napr. *dievča — dievčí, mater — materí, socha — soší, nevädza — nevädzí, smrek — smrečí, šibeň — šibení, slnce — slní.*

A hneď na jej zahľadí sa prsty,/hneď na **dievčích** očú požiar. (SLÁDKOVIČ) — **Materia** dúška s ďateľnou trávou/dýchajúc naň moc voňavú. (SLÁDKOVIČ) — Ťažko sa možno zblížiť s nezraniteľnými: sú ako sochy, ktoré zostúpili medzi ľudí, ale nestratili svoju **sošiu** podstatu: sú z kameňa a bronzu, možno ich obdivovať a možno sa cítiť malým v ich mohutnom tieni: nemožno ich milovať. (MINÁČ) — Strmo dýcha, v sluchách špie,/jeho oči **nevädzie**/pozerajú v mŕtvy bod. (ŽÁRY) — Len povyše, pri **smrečej** hore, rozzelenali sa húštiny. (JAŠÍK) — Pod sem na svetlo — **šibenia** noha! Nech vidím, čo si za plemä! (SLÁDKOVIČ) — Tam je palác **slniečkový**./Zastaň moja mačulienka — /vkročím, či by ma nevzala/ do služby **slnia** matenka. (J. KRÁĽ)

Pri odvodzovaní živočíšnych prídavných mien v kmeni odvodzovacieho základu býva vokalická alternácia *-e/-Ø, -o/-Ø*, napr.: *pes — psí, ďateľ — ďatlí (ďatelí), vrabec — vrabčí, srnec — srnčí, mravec — mravčí, baranec — barančí, dravec — dravčí; kapor — kaprí, bobor — bobrí, zubor — zubrí, obor — obrí,*

voš — vší, orol — orlí, škrečok — škrečkí, dudok — dudkí, dobytok — dobytkí, škovránok — škovránkí. — *Pred príponou -í, -ia, -ie* sú tieto alternácie kmeňovej spoluhlásky: *d/ď, d/dz* (výnimočne), *t/ť, n/ň, l/ľ, c/č, g/dž, k/š, h/ž, ch/š, zg/ždž, sk/šč, šk/šč;* napr.: *had — hadí, drozd — drozdí, hovädo — hovädzí, mamut — mamutí, kohút — kohútí, havran — havraní, vrana — vraní, kuna — kuní, kapún — kapúní, muflón — muflóní, okún — okúní, včela — včelí, orol — orlí, sokol — sokolí, byvol — byvolí, zajac — zajačí, srnec — srnčí, kanec — kančí, krkavec — krkavčí, cicavec — cicavčí, krahulec — krahulčí, ovca — ovčí, lasica — lasičí, veverica — veveričí, jazvec — jazvečí, doga — dodží, buldog — buldodží, striga — stridží, rak — račí, vták — vtáčí, vlk — vlčí, stehlík — stehlíčí, slávik — slávičí, sluka — slučí, slimák — slimačí/-áčí, diviak — diviačí, býk — býčí, guanako — guanačí, vlha — vlží, hroch — hroší, mucha — muší, plch — plší, glezg — gleždží, treska — treščí, blysk — blyščí, líška — líščí.*

Mäkké spoluhlásky (okrem *c*) a obojaké spoluhlásky na konci kmeňa pred príponou *-í, -ia, -ie* sa nemenia, napr.: *sleď — sledí, medveď — medvedí, labuť — labutí, jeleň — jelení, kaňa — kaní, laň — laní, hlucháň — hluchání, motýľ — motýlí, hýľ — hýlí, brehuľa — brehulí, papagáj — papagájí, nevädza — nevädzí; myš — myší, mrož — mrožší; holub — holubí, jastrab — jastrabí, sob — sobí, drop — dropí, cap — capí, lama — lamí, žeriav — žeriavi, kolibiar — kolibiarí, tesár — tesárí, osa — osí, pštros — pštrosí, medúza — medúzí, vyza — vyzí, hmyz — hmyzí.*

Sem patria i prídavné mená utvorené málo produktívnou príponou *-ací*, napr.: *blcha — blšací, mucha — mušací, medveď — medveďací, ryba — rybací, žaba — žabací, kačka — kačací, líška — lišací, mačka — mačací, hus — husací, teľa — teľací, prasa — prasací;* nepravidelné *sliepka — slepačí* a od osobného mena odvodené *kniežací.*

Na rozdiel od doterajšej gramatickej tradície prídavné mená typu *ovčí* sa tu nepreberajú ako skupina tzv. druhovo privlastňovacích prídavných mien, lež vzhľadom na ich širší význam, podobný významu prídavných mien typu *drevený* a *lipový*, ako jeden, i keď tvarovo výrazný druh odvodených (vzťahových) vlastnostných prídavných mien. Prídavné mená typu *ovčí* nevyjadrujú len vzťah k príslušnému zvieraťu, ale zhŕňajú aj vlastnosti, ktoré z tohto vzťahu vyplývajú. Vzťah medzi podstatným menom *ovca* a prídavným menom *ovčí* je taký istý ako vzťah medzi podstatným menom *lipa* a prídavným menom *lipový*. Možno ich rovnako opísať výrazom „pochádzajúci z ovce, súvisiaci s ovcou", „pochádzajúci z lipy, súvisiaci s lipou": *ovčí syr, ovčia vlna, ovčí trus, ovčia koža, ovčia hlava, ovčí kožuch, ovčí kŕdeľ, ovčie prte* ako *lipové drevo, lipový kvet, lipová haluz, lipová kôra, lipový háj.*

Dnes už iba zriedka majú tieto prídavné mená aj funkciu privlastňovacích prídavných mien. Prídavné meno *boží* má niekedy funkciu individuálneho privlastňovania, napr. v spojení *Boží hrob, Matka božia.*

Včlenenie prídavných mien odvodených od živočíšnych podstatných mien medzi odvodené vlastnostné prídavné mená odôvodňuje aj to, že ich zámennými

korelátmi sú *aký, taký: kozie mlieko — aké?, medvedia hlava — aká?, srnčie parohy — aké?, zajačí pysk — aký?, husacie mäso — aké?*

Prídavné mená zo zámen

Z privlastňovacích zámen *náš* a *svoj* vznikli prídavné mená *našský, svojský, nesvoj* (má zámenné skloňovanie); zo zámena *nič* je odvodené nezhodné (jednotvarové) prídavné meno *naničˇ*, zo zámena *onaký* boli utvorené prídavné mená *onakvý, onakvejší* a zo zámenných predložkových výrazov *pri tom* a *pod seba* vznikli prídavné mená *prítomný* a *podsebný (podsebný kôň).*

Práca je tam roľnícka, **našská.** (MINÁČ) — Všetko sa smialo, bo nik ma už nemal za **svojského,** ale ako za cudzieho. (KUKUČÍN) — Marián odchádza akýsi **nesvoj** a zamyslený. (JAŠÍK) — Počúval som ťa raz a zvolal som schôdzu **na onakvý** čas. (HEČKO) — Nájdeš **aj onakvejších** mužov, ako je Vetrovský. (JÉGÉ) — Týždne sa míňali, a Marek ostával, bol **prítomnejší** ako vtedy, keď s ňou žil. (MINÁČ) — Bol **všadeprítomný** ako slnko. (JAŠÍK) — Mládenec pobral sa k vozíku a začal **podsebného** koňa vypriahať. (KUKUČÍN) — Sedím zase dajakých desať minút a už som z toho celý **naničˇ.** (MORIC)

Z príslovkových zámen sú odvodené prídavné mená *tunajší, tamojší, terajší, doterajší, vtedajší, dovtedajší, niekdajší, voľakedajší, dakedajší, inakší.*

Aký rozdiel medzi **tamojšou** parenistou studenou vodou ani ľad a medzi **tunajšou** studničnou, sladkastou, vápenitou! (ČAJAK) — Zdalo sa mu, že celý jeho **dovtedajší** život smeroval k tomu vnútornému výkriku radosti. (MINÁČ) — Hradská stratila svoju **niekdajšiu** živosť, vozy odpočívajú v kôlňach. (KUKUČÍN) — On veru nechce byť **inakší** ako ostatní chudobní chlapci! (RÁZUS)

Prídavné mená z čísloviek

V hovorovom štýle sa používajú vzťahové prídavné mená, ktoré vznikli prehodnotením radových čísloviek a spojení s nimi typu *polsiedmy vlak* — „vlak, ktorý odchádza o pol siedmej".

Na peróne čakali cestujúci na **polsiedmy** vlak od Bratislavy a zo traja už aj na **siedmy** od Trnavy. (HEČKO) — „Ja vám ten kufor sama odnesiem, keď si odbavím **poljedenásty** vlak." (HEČKO)

Prídavné mená zo slovies

Ide o prídavné mená a) zo slovesných základov, b) z príčastí a c) zo slovesných determinatívnych syntagiem. Pomenúvajú príznak veci vyplývajúci z jej vzťahu k deju príslušného slovesa.

a) Prídavné mená zo slovesných základov majú všeobecný význam „robiaci, spôsobujúci, umožňujúci, dovoľujúci, majúci tendenciu alebo určenie konať dej, ktorý označuje základné sloveso", napr.: *liečivý, rozvažitý, tvorivý, jastrivý, škodlivý, zábudlivý, mlčanlivý, žičlivý, nedbanlivý, pálčivý, zhovorčivý, zvodný, prítulný, útulný, rezný, očistný, strážny, škriepny, nosný, divotvorný, záchytný, príslušný, nepremenný, slávybažný, hltavý, hĺbavý, otáčavý, škrípavý, chrumkavý,*

hádavý, zaujímavý, horľavý, bolavý, škuľavý, kočovný, rozkazovačný, požadovačný, deliteľný, čitateľný, hnuteľný, potešiteľný, chvályhodný, závistný (dvor), pitný, čujný, jedlý, predajný, poddajný; sejací, obrábací, jedáci, skladací, padací, trhací, zakáľací, hnací, spací, hrací, poznávací, mlátací, uspávací, zašívací, spájací, oznamovací, žací, bití, krycí; ochkavý, jajkavý.

b) Prídavné mená, ktoré vznikli adjektivizáciou príčastí alebo deriváciou od ich základu, majú takýto všeobecný význam: „majúci vlastnosť, ktorá súvisí s dejom pomenovaným základným slovesom", napr.: *nemohúci, všemohúci, vynikajúci, rozhodujúci, oznamujúci, treskúci, vševediaci, vrúci; známy, vidomý, nevidomý, očividomý, vedomý, sebavedomý, letmý, kradmý; neogabaný, prešibaný, zadychčaný, oddaný, najúkaný, naježený, pruhovaný, lemovaný, dekoltovaný, viazaný, pomazaný, veršovaný, takzvaný, rodený, tlačený, cvičený, učený, uhladený, sústredený, rozpustený, údený, tlmený, obnosený, ctený, nútený, prekrvený, osolený, vyčistený, skazený, mrazený, vážený, urodzený, prihorený, uveličený, zarastený, zalesnený, vytýčený, preinačený, nadšený, takrečený, obdratý, ustatý, napätý, podbitý, zarytý, tekutý, usmiaty, pomknutý; zrelý, lesklý, bdelý, otužilý, minulý, trvalý, bývalý, závislý, súvislý, priľahlý, odľahlý, rozľahlý, predošlý, ušlý (ušlý zárobok), zúfalý, pozostalý, osamelý, dospelý, zvrhlý, zaslúžilý, vypuklý, samorastlý, zosnulý, plynulý.*

c) Zo slovesných determinatívnych syntagiem vznikli prídavné mená, ako napr.: *rovnobežný, radodajný, čarodejný, rukolapný, divotvorný, štátotvorný, nedonosný, slávybažný, vedychtivý, pomstychtivý, ziskuchtivý, sebestačný, samočinný, samorastlý.*

Prídavné mená z prísloviek

Prídavné mená odvodené od prísloviek označujú príznak veci vzhľadom na priestorovú a časovú okolnosť (pomenovanú základnou príslovkou), v ktorej vec vznikla, jestvuje, trvá, uplatňuje sa a pod. Napríklad *vonkajší* je ten, čo je (bol, býval, bude, vznikol, je umiestený) vonku; *horný* je ten, ktorý je hore.

Sú to tieto prídavné mená: *vonkajší, vnútorný, predný, zadný, spodný, dolný, horný, pospolitý, náprotivný, okolitý, obďalečný, blízky, dnukajší, vedľajší, zvláštny, osobitný, domáci, domácky, domášny* (ľud.), *dnešný, dneskajší, vlaňajší, včerajší, predvčerajší, zajtrajší, pozajtrajší, skorý, včasný, drievny* (arch.), *zriedkavý, častý, nevdojaký; vzájomný, strmhlavý.*

Zo zásterky vyberala včasné jarné kvety a starostlivo ich ukladala do drobnej kytky. (FIGULI) — Priprav hniezdo domášneho rodinného života ... (KUBÁNI) — V hovore pohrúžení domáci zadivili sa jeho nevdojakému príchodu. (KUKUČÍN)

Prídavné mena z citosloviec

Z citoslovca *jaj* vzniklo prídavné meno *jajový* s významom „spôsobujúci bolesť (jajkanie)" v spojení *jajové drevo*, to jest palica, ktorou sa bije. V okruhu

detskej reči z citosloviec *čača* a *kaka (baka)* vznikli prídavné mená *čačaný, kakaný (bakaný).* — „Jaj, aký si *čačaný!*" pokračovala dievčina a posmešne naň pozrela. (ČAJAK)

Prídavné mená z častíc

Z častice *naozaj/ozaj* je odvodené prídavné meno *naozajstný* (= skutočný, pravý) a z častice *neúrekom* prídavné meno *neúrečný* (= hodný, veľký).

Auto sa vklinilo do zástupu a nezmenšovalo rýchlosť, išlo, revúc a fučiac ako **naozajstná** obluda. (MINÁČ) — Cítim zase, že som človek, **ozajstný** človek. (KUKUČÍN) — Pred niekoľkými hodinami sa chválili Jakubíkovi, že úroda je **neúrečná.** (LAZAROVÁ)

Prídavné mená z prídavných mien

Patria sem:

1. prídavné mená vyjadrujúce kvantitatívnu modifikáciu alebo zdôraznenie významu základného prídavného mena. (Ide o vyjadrovanie miery vlastnosti pridávaním rozličných prípon, predpôn alebo obidvoch zároveň a pomocou intenzitných spojení.)

Majú takýto všeobecný význam:

a) „v malej miere taký, ako vyjadruje základné prídavné meno", napr. *sladkavý, horkavý, kyslavý, zelenavý, červenavý, červenkavý, belaskavý, žltavý, (po)žltkavý, černavý, belavý, (po)belavý, sladkastý, (na)horkastý, zelenkastý, sivkastý, červenastý, červenkastý, žltkastý, černastý, okrúhlastý, mokrastý, kyslastý, nakyslý, nasprostastý, prisprostastý, obkratný, obvyšný, obstarný, zánovný, postarší, pomenší;*

Potom im podráždil nosy **nakyslý** pach čerstvo zrezaného viniča. (HEČKO) — Hajdúch sa obzrel po prítomných, ako na nich zapôsobila jeho múdrosť. Ale ten ľud bol **prisprostastý,** nepochopil ju. (KUKUČÍN) — Z kabíny od šoféra sťažka vyliezli dvaja **postarší** chlapi. (MINÁČ) — Bol to človek vážny, **pomenší,** trochu menej pohyblivý, dosť ufúľaný, no solídny ako agátový kolík. (HEČKO) — Ivan odcupkal vo svojej **obkratnej** košieľke k otcovi. (ŠOLTÉSOVÁ) — Jeden **obvyšný** s dlhým hrdlom ako bocian stál pri vyslancovi Rajnovi, čo z Pešti prišiel. (TIMRAVA)

b) „vo veľkej miere taký, ako vyjadruje základné prídavné meno." Ide napospol o eufemistické alebo dysfemistické odvodeniny od základných prídavných mien na označenie vlastnosti, ktorá sa prijíma s citovým zaujatím, napr.: *slabučký, slabučičký, slabunký, slabulinký, tenulinký, bledučký, bledučičký, bledunký, bledulinký, teplučký, novučký, nizučký, uzučký, mladučký/mladušký; vysokánsky, veličizný, hrubizný, hrubičizný, hrubitánsky, ohromitánsky, dĺžavný, hlbokánsky, hlbočizný, chudorľavý, širošíry, číročistý, starodávny, čarokrásny, nový-novučičký, plnučičký-plný, smutný-neveselý;*

Nech ťa nádeje osudov nových /do **sladunkých** citov schytia! (SLÁDKOVIČ) — Oj, spi, duša, **mladušká,** spi pekný, dlhý sen — /keď vskutku nie, svoj život skonč trebárs vo sne

len! (BOTTO) — Budem vám vypisovať dlhé, **dlhánske, dlhokánske** listy! (F. KRÁL) — „Je to **šťastie. Ohromitánske** šťastie." (MINÁČ) — Dostal miesto na uhle **dlžavného** stola pri akejsi tučnej dáme a pri hlavnom sudcovi. (TIMRAVA) — Tichosť je tu **širošíra** ako v sekcii prozaikov hodinu po otvorení diskusie. (KARVAŠ) — Zato bol tam Jakub Fekiač Škuliba v **novom-novučičkom** klobúku. (ONDREJOV) — Keď tu spoza Voliarky vygúli sa veľký mesiac. **Plnučičký-plný**, nič z neho nechýba. (ONDREJOV) — Tatry sú naše, náš **čarokrásny** prírodný klenot. (TLAČ) — Svadba bola **smutná-neveselá.** (FIGULI)

c) „majúci väčšiu mieru vlastnosti (označenej základným prídavným menom), ako je práve potrebné, vhodné", napr.: *pridobrý, prisladký, priveľký, priširoký, primúdry, prisprostý, priusilovný, prikrátky, priúzky, pritenký, prihrubý, pribujný, priťažký, pristarostlivý; prianglický;*

Majster videl, aká dobrá žena je Katruša, len **prislabá** na to, aby muža k niečomu dobrému mala. (KUKUČÍN) — Biela brada zakrýva mu pol tváre a ešte hrud, ktorá je **priširoká.** (JAŠÍK) — Vyhovárali sa, že im je večera **prianglická.** (KUKUČÍN)

d) „majúci nezvyčajnú mieru vlastnosti, označenej základným prídavným menom", napr.: *predrahý, predobrý, premilý, prečistý, prekrásny, predivný, preďaleký, preneštastný; nadobyčajný; pradávny, prastarý, prapôvodný.*

Mali sme jedličku chudobnú. Ale pre nás bohatstvo **preveľké.** (JANČOVÁ) — „Ach, ja **preneštastná** stvora! Už ani ja nemám pokoja v dome!" (KUKUČÍN) — Na diváne sedela **prebohatá** dáma Hermína Lichtová. (TIMRAVA) — Bola to **prastará** hra, ktorej sa chcelo veriť a ktorej ona verila a on veril len napoly. (MINÁČ)

Predpona *pra-* je neproduktívna; používa sa len pri uvedených prídavných menách časového významu.

Ďalej sem patria:

2. prídavné mená, ktoré vznikli z komparatívu deadverbiálnych prídavných mien: *skorší, neskorší, prvší, ďalší* (nasledujúci);

Pani Laslopová bez **ďalšieho** vysvetlenia odišla. (JAŠÍK)

3. prídavné meno *odchodnejší* (= inakší), ktoré vzniklo z komparatívu;

Dnes už vidí, že jej planéta nebola **odchodnejšia** od tých, čo druhým nad kolískou svietili. (KUKUČÍN)

4. prídavné mená *mladistvý* a *celistvý* utvorené od prídavných mien *mladý* a *celý*. Prídavné meno *mladistvý* sa používa bežnejšie len v básnickej reči a v právnej terminológii, kde má zúžený význam; je antonymom k *dospelý*. *Celistvý* na rozdiel od *celý* sa používa na vyjadrenie jednotnosti štruktúrne bohatšie členeného predmetu;

Oj vietor, víchor širokej vôle /v prsiach **mladistvých** zrodený! (BOTTO) — Komisia sa zamerala najmä na otázky diferenciácie výchovy **mladistvých** v týchto zariadeniach. (TLAČ) — Vytvára si (Chrobák) systém jazykových prostriedkov, ktorý patrí v tejto celistvej organickosti len jemu a všetkým, ktorí sú mu prístupní. (A. MATUŠKA)

5. zložené prídavné mená z determinatívnych a koordinatívnych syntagiem prídavných mien, napr.: *ohľaduplný, duchaprítomný, siahodlhý, školopovinný,*

bojaschopný, vodotesný, skalopevný, farboslepý, tajuplný; tmavohnedý, svetložltý, svetlosivý, bledomodrý, jasnožltý, dymovosivý, vodozelený, špinavobiely, zlatohnedý, tehlovočervený, purpurovočervený, hnedočierny, sladkokyslý, špatno-krásny (bás.); *všadeprítomný, polohluchý, poloslepý, polonahý, naničhodný; ďalekovysoký (skok) výchovnovzdelávací (cieľ).*

Vtom sa mihne **cínovobelasá** vážka ponad vodu. (FIGULI)

Väzba prídavných mien

V nesamostatnosti príznakov na rovine skutočnosti, v ich upnutosti na substanciu, má základ príbuznosť pomenovaní príznakov i v okruhu gramatického významu. A tak prídavné mená ako slovný druh, ktorým sa označujú statické príznaky, sú gramaticky príbuzné so slovesami — slovným druhom označujúcim dynamické príznaky.

Príbuznosť slovies a prídavných mien v okruhu gramatického významu sa prejavuje nielen tým, že obidva slovné druhy majú gramatickú kategóriu kongruencie (zhody), ale i v tom, že niektoré vlastnostné prídavné mená majú rekciu (väzbu).

Väzba vlastnostných prídavných mien je alebo dôsledok ich pôvodu (pri tých, ktoré vznikli zo slovesných základov a tvarov) alebo výsledok dynamizácie významu prídavných mien pod vplyvom významovo príbuzných slovies. V tomto zmysle by sa dalo hovoriť aj o intencii prídavných mien.

Medzi väzbou konkrétneho prídavného mena a väzbou príslušného slovesa býva korešpondencia; napríklad väzbe prídavného mena s genitívom zvyčajne zodpovedá väzba príslušného slovesa s akuzatívom. Pritom niektoré prídavné mená (podobne ako slovesá) majú väzbu s niekoľkými pádmi.

Väzbu s genitívom majú napr. tieto prídavné mená: *žiadostivý peňazí* (porov. *žiadať peniaze*), *schopný výkonu, účastný podujatia* (aj s L.: *účastný na podujatí*), *plný vody* (aj s I.: *plný vodou*), *sýty lásky* (aj s I.: *sýty láskou*), *lačný pomsty*, (aj s L.: *lačný po pomste*), *pamätlivý príkazov* (aj s predl. A.: *pamätlivý na príkazy*), *(ne)hoden/(ne)hodný úcty* (aj väzba s vedľajšou vetou: *nehoden, aby si sa oňho staral*).

Z väzby s G. vznikli zložené prídavné mená, ako: *pamätihodný, práceschopný, chvályhodný, mierumilovný, ohľaduplný.* — Genitívnu väzbu majú aj komparatívy, napr. *lepší od niekoho/niečoho* a superlatívy, napr. *najlepší z/spomedzi (z vás/spomedzi vás).* Väzba *múdrejší* + bezpredl. G. *(Ráno je múdrejšie večera)* je neproduktívna.

Väzbe prídavných mien s predložkovým akuzatívom zodpovedá väzba príbuzného slovesa s tým istým pádom.

Väzbu s A. majú napr.: *lakomý na majetok* (porov. *lakomiť sa na majetok*), *lačný na cudzie, pamätlivý na zásadu* (i s jednoduchým G. *pämätlivý zásady*),

súci na všetko, schopný na vraždu (aj s jednoduchým G.: *schopný vraždy*). *starostlivý o/na (o deti, na čistotu).*

Sem sa priraďuje aj väzba komparatívu, napr. *jasnejší nad slnko, drahší nad všetko* a porovnávacie spojenia typu *pekný nad očakávanie, dobrý nad pomyslenie.*

Z väzby s A. vznikli zložené prídavné mená ako *medonosný, vinorodný, chlebodarný.*

K väzbe s predložkovým A. sa priraďuje väzba s neurčitkom, napr. *súci pracovať, schopný sústrediť sa, nehoden žiť.*

Väzba s datívom má zreteľový a prospechový význam. — Je napríklad pri týchto prídavných menách: *verný pravde* (porov. *veriť niekomu/niečomu*), *potrebný otcovi* (i s predl. A.: *potrebný pre otca*), *známy deťom, primeraný okolnostiam, oddaný priateľom, poslušný rodičom, priaznivý túžbam, naklonený rade, blízky myšlienke, príbuzný deťom, podobný bratovi* (aj s predl. A.: *podobný na brata* a s I.: *podobný s bratom*), *vzdialený snu, cudzí tomuto domu, prístupný všetkým* (aj s predl. A.: *prístupný pre všetkých*), *rád zpráve, ľahostajný k nim, chladný k podriadeným.*

Na datívnu väzbu poukazujú zložené prídavné mená typu *cieľuprimeraný.*

Väzbu s lokálom majú napr.: *prítomný na zhromaždení* (porov. *byť na*), *účastný na podujatí/v podujatí* (i s jednoduchým G.: *účastný podujatia;* porov. *zúčastniť sa na/v* a s jednoduchým G.), *lačný po majetku* (porov. *túžiť po majetku*).

Väzba s inštrumentálom je pomerne častá. Ide najmä o I. zreteľový a dôvodový, napr. *plný vodou, sýty chlebom, chorý láskou, červený zimou, nemý strachom, prikladný životom, lačný pomstou, krásny obsahom, úplný počtom, bohatý podujatiami, podobný tvárou, odlišný zmýšľaním, blízky povahou, povestný kvalitnou prácou, známy dobrotou, zaujatý písaním.*

Inštrumentálnu väzbu má často superlatív, napr. *najlepší medzi rovesníkmi, najmocnejší medzi seberovnými.*

Keď sa komparatív a superlatív ako porovnávacie tvary adjektív používajú na porovnanie (okrem použitia v absolútnej platnosti) vlastne vždy majú väzbu.

Stupňovanie prídavných mien

Vlastnostné prídavné mená majú osobitné tvary na vyjadrenie relatívneho stupňa príslušnej vlastnosti: prvý (základný) stupeň čiže pozitív, druhý (porovnávací) stupeň čiže komparatív a tretí (najvyšší) stupeň čiže superlatív.

Prvý stupeň má podobu základného tvaru prídavného mena. Druhý stupeň sa tvorí pridaním prípony *-ší* alebo *-ejší* ku kmeňu prídavného mena, napr.: *tvrd-ší, dlh-ší, bel-ší, studen-ší, chud-ší, tuh-ší; starostliv-ejší, chudobn-ejší, znám-ejší, prerývan-ejší.*

Prípona *-ší* sa používa zvyčajne pri neodvodených prídavných menách:

a) ktorých kmeň sa končí na jednu spoluhlásku okrem sykaviek, a v niekoľkých prípadoch i na *p, m, t*, napr.: *suchý — such-ší, tuhý — tuh-ší, tupý — tup-ší, hrubý — hrub-ší, chudý — chud-ší, zdravý — zdrav-ší, mladý — mlad-ší, bohatý — bohat-ší, starý — star-ší, nový — nov-ší, veselý — vesel-ší, červený — červen-ší, smelý — smel-ší, bledý — bled-ší, živý — živ-ší, divý — div-ší, krivý — kriv-ší, milý — mil-ší, dlhý — dlh-ší, strmý — strm-ší;*

b) ktoré majú v základnom tvare príponu *-k-, -ek-, -ok-* a tvoria druhý stupeň bez tejto prípony, teda od koreňa: *hladký — hlad-ší, sladký — slad-ší, úzky — už-ší, blízky — bliž-ší, plytký — plyt-ší, mäkký — mäk-ší; ďalekí — ďal-ší; hlbokí — hlb-ší, široký — šir-ší, vysoký — vyš-ší.*

Prípona *-ejší* je častejšia. Používa sa pri prídavných menách:

1. ktorých kmeň je zakončený skupinou spoluhlások, napr.: *mocný — mocn-ejší, silný — siln-ejší, bystrý — bystr-ejší, ostrý — ostr-ejší, múdry — múdr-ejší, príkry — príkr-ejší, hustý — hust-ejší, kyslý — kysl-ejší, rozumný — rozumn-ejší, prázdny — prázdn-ejší, ľudský — ľudsk-ejší, umelecký — umelecк-ejší, tragický — tragick-ejší, podlhovastý — podlhovast-ejší, vábny — vábn-ejší, srdečný — srdečn-ejší;*

2. v ktorých *-k-* sa stalo neoddeliteľnou časťou základu, a tak druhý stupeň sa pri nich tvorí od celého kmeňa. Je to v týchto prípadoch: *horký — hork-ejší, trpký — trpk-ejší, mrzký — mrzk-ejší, klzký — klzk-ejší, krehký — krehk-ejší, vlhký — vlhk-ejší, krotký — krotk-ejší, vratký — vratk-ejší.* V niektorých prípadoch sú možné oba tvary komparatívu, napr.: *plytší* aj *plytkejší, krotší* aj *krotkejší, vlhší* aj *vlhkejší;*

3. ktorých kmeň je zakončený spoluhláskou *p, m, t, dz, c, z, s, ž, č*, napr.: *hlúpy — hlúp-ejší, skúpy — skúp-ejší, krepý — krep-ejší* (kraj.), *známy — znám-ejší, priamy — priam-ejší, vedomý — vedom-ejší, povedomý — povedom-ejší, striedmy — striedm-ejší, dutý — dut-ejší, krutý — krut-ejší, častý — čast-ejší, sýty — sýt-ejší, dôležitý — dôležit-ejší, cudzí — cudz-ejší, rýdzi — rýdz-ejší, súci — súc-ejší, horúci — horúc-ejší, vrúci — vrúc-ejší* (bás.), *drzý — drz-ejší, kusý — kus-ejší, belasý — belas-ejší, dúži — dúž-ejší, svieži — svież-ejší, rúči — rúč-ejší;*

4. ktoré sú odvodené:

a) od podstatných mien, napr.: *novotný — novotn-ejší, kvetnatý — kvetnat-ejší, krvavý — krvav-ejší, bruchatý — bruchat-ejší, popolavý — popolav-ejší, hrdzavý — hrdzav-ejší, kamenitý — kamenit-ejší, poverčivý — poverčiv-ejší, zemitý — zemit-ejší, skalnatý — skalnat-ejší, kopcovitý — kopcovit-ejší;*

b) od prídavných mien, napr.: *belavý — belav-ejší, červenkastý — červenkast-ejší, počerný — počern-ejší, žltkavý — žltkav-ejší;*

c) od slovies, napr.: *zábudlivý — zábudliv-ejší, citlivý — citliv-ejší, búrlivý — búrliv-ejší, pálčivý — pálčiv-ejší;*

d) od základov slovesných príčastí, napr.: *osamelý — osamel-ejší, ospalý —*

ospal-ejší, zúfalý — zúfal-ejší, stály — stál-ejší; zadumaný — zaduman-ejší, usporiadaný — usporiadan-ejší, zahľadený — zahľaden-ejší, uhorený — uhoren-ejší, otvorený — otvoren-ejší; rozhodujúci — rozhodujúc-ejší, ohromujúci — ohromujúc-ejší;

e) od prísloviek a iných neohybných slov, napr.: *predný — predn-ejší, zvláštny — zvláštn-ejší, včasný — včasn-ejší, častý — část-ejší; čačaný — čačan-ejší.*

Pri prídavných menách, ktorých komparatív sa tvorí príponou *-ší*, korenná dlhá samohláska a dvojhláska sa skracuje, napr.: *nízky — nižší, blízky — bližší, krátky — kratší, úzky — užší, biely — belší, riedky — redší.*

Pri prídavných menách, ktorých komparatív sa tvorí príponou *-ejší*, dlhá korenná samohláska alebo dvojhláska ostáva nezmenená, napr.: *rýchly — rýchlejší, známy — známejší, slávny — slávnejší, mierny — miernejší.* Skracuje sa len v prídavnom mene *čierny — černejší.*

Pri adjektívach, ktoré tvoria komparatív bez prípony *-k-, -ek-, -ok-*, nahrádzajú sa korenné spoluhlásky *z* a *s* spoluhláskami *ž* a *š: nízky — niž-ší, úzky — už-ší, blízky — bliž-ší, vysoký — vyš-ší.*

Tretí stupeň, superlatív, sa tvorí z druhého stupňa pridaním predpony *naj-*, napr.: *naj-strmší, naj-dlhší, naj-tmavší, naj-čistejší, naj-múdrejší, naj-slnečnejší, naj-citlivejší.*

Druhý stupeň sa zdôrazňuje časticou *ešte*, napr.: *dlhý — dlhší — ešte dlhší, mocný — mocnejší — ešte mocnejší, nedbanlivý — nedbanlivejší — ešte nedbanlivejší.*

Bitkou statok nenakriatneš, ba bude ti *ešte* **horší.** (KUKUČÍN) — On je totižto *ešte* **tvrdohlavejší a ostrejší** než jeho ctihodní predkovia. (HEČKO) — Po krátkom zablysnutí je tma *ešte* **černejšia.** (MINÁČ) — Sliepky ho vítali *ešte* **hlasnejším a radostnejším** kvokaním. (MORIC)

Komparatív sa zriedka zdôrazňuje časticou *kde*. Napr. *Len by ľudia ešte boli inakší, by to ešte ta bolo, hoci svet je* **kde lepší,** *ako bol predtým* . . . (J. KRÁĽ)

Tretí stupeň sa zdôrazňuje zámenami *ten, tá, to*, časticami *čo, čím*, alebo výrazom *čo možno.*

Potajomky oberal *tie* **najčernejšie.** (ONDREJOV) — Predsa jar je *tá* **najutešenejšia** vec na svete. (MINÁČ) — Rozhodujúcou zložkou pri znižovaní nákladov je *čo* **najúčelnejšie** hospodárenie s materiálom, zvlášť kovmi. (TLAČ) — Urobili sme to *čo možno* **najlepšie.** (ÚZUS)

Nepravidelne sa stupňujú tieto neodvodené prídavné mená: *dobrý — lepší — najlepší, zlý — horší — najhorší, veľký — väčší — najväčší, malý — menší — najmenší, pekný — krajší — najkrajší.*

V dnešnej spisovnej slovenčine tvar *krajší* sa neuvedomuje ako druhý stupeň ku *krásny*. Prídavné meno *krásny* má už vo svojom základnom tvare superlatívny význam. Ak sa

(zriedka) stupňuje, má v druhom a treťom stupni pravidelné tvary *krásny — krásnejší — najkrásnejší.*

Pravidelné stupňovanie prídavného mena *pekný — peknejší — najpeknejší* je hovorové.

Druhý a tretí stupeň sa môže tvoriť aj opisom, a to spojením základnej podoby prídavného mena s druhým a tretím stupňom prísloviek *veľa (mnoho)* a *málo: viac, najviac; menej, najmenej.* Tento opisný variant stupňovania jestvuje popri neopisnom ako jeho synonymná náhrada a vyjadruje sa ním aj zostupné stupňovanie, napr.: *ustatý — viac ustatý — najviac ustatý, mokrý — viac mokrý — najviac mokrý, poliaty — viac poliaty — najviac poliaty; ustatý — menej ustatý — najmenej ustatý, mokrý — menej mokrý — najmenej mokrý, poliaty — menej poliaty — najmenej poliaty.*

V ladeckej cementárni majú možnosť nahradiť kvalitné uhlie *menej* **hodnotným.** (TLAČ)

Tretí stupeň prídavných mien, ktoré vyjadrujú príznak vyplývajúci z okrajového postavenia veci, ako *vrchný, horný, dolný, spodný, krajný, bočný,* sa tvorí aj opisom pomocou zámena *samý,* napr.: *samý vrchný, samý horný, samý dolný, samý spodný, samý krajný, samý bočný.*

Stupňujú sa aj prídavné mená z cudzích základov, napr.: *kvalitný — kvalitnejší — najkvalitnejší, efektívny — efektívnejší — najefektívnejší, elastický — elastickejší — najelastickejší, naivný — naivnejší — najnaivnejší, senzačný — senzačnejší — najsenzačnejší* a hovorové *fajnový — fajnovejší — najfajnovejší/ fajnovší — najfajnovší.* Ale pri nich sa druhý a tretí stupeň častejšie ako pri domácich prídavných menách tvorí opisom.

O tom s bradou si stále ešte myslí tie **najsenzačnejšie** a najlepšie veci. (JAŠÍK) — Previerka v poľnohospodárstve mohla byť ovela **viac efektívna.** (TLAČ)

Primárne prídavné mená sa okrem niekoľkých stupňujú, napr.: *úzky — užší — najužší, široký — širší — najširší, tenký — tenší — najtenší, hrubý — hrubší — najhrubší, mladý — mladší — najmladší, starý — starší — najstarší, rovný — rovnejší — najrovnejší, hojný — hojnejší — najhojnejší.*

Druhý a tretí stupeň prídavných mien, ktoré označujú farby, vyjadruje vyšší stupeň sýtosti príslušnej farby, napr.: *biely — belší — najbelší, čierny — černejší — najčernejší, žltý — žltší — najžltší, zelený — zelenší — najzelenší, hnedý — hnedší — najhnedší, hnavý — hnavejší — najhnavejší.* Stupňujú sa aj odvodené prídavné mená *popolavý* a *kávový,* ktoré majú v hovorovej reči platnosť pomenovania základnej farby, nie odtienku. Podobne sa môže stupňovať aj *ružový — ružovejší — najružovejší.*

Sekundárne prídavné mená, ktoré označujú rozličné presne určené farebné odtienky, sa zvyčajne nestupňujú, napr.: *tehlový, telový, gaštanový, nebový, pieskový, cviklový, smotanový, pomarančový, cyklámenový, tyrkysový, dúhový, opálový, perleťový, mahagónový.*

Z primárnych prídavných mien sa nestupňujú tie, čo vyjadrujú istý krajný príznak, ktorý je kvantitatívne nepremenný, absolútny. Sú to tieto prídavné mená: *živý* (= nie mŕtvy), *mŕtvy* (= nie živý), *nebohý, nemý, slepý, bosý, holý, nahý, zdravý, chorý, cudzí, čiry, prázdny*. No ak sa význam týchto prídavných mien prehodnotí, alebo keď ich nechápeme v základnom význame, možno niektoré z nich stupňovať. V obraznom význame možno stupňovať tieto z nich: *živý* (= pohyblivý) — *živší — najživší, mŕtvy* (= nepohyblivý) — *mŕtvejší — najmŕtvejší, cudzí* (= vzdialený) — *cudzejší — najcudzejší*. Ak základný stupeň neoznačuje plnú mieru príznaku, môžu sa stupňovať aj prídavné mená *zdravý — zdravší — najzdravší, chorý — chorejší — najchorejší, prázdny — prázdnejší — najprázdnejší*. Keď sa prídavné mená *zdravý* a *chorý* stupňujú, už vlastne nevyjadrujú, „ten, čo nie je chorý", „ten, čo nie je zdravý", lež rozličné stupne fyzickej kondície alebo vážnosti chorobného stavu.

Podobne možno stupňovať aj prídavné meno *čiry: čiry — čirejší — najčirejší*. Ad hoc sú stupňovateľné aj prídavné mená *nemý, slepý, bosý, holý, nahý: nemý — nemejší — najnemejší, slepý — slepejší — najslepejší, bosý — bosejší — najbosejší*. Prídavné mená *holý* a *nahý* možno stupňovať len opisne *holý* (= málo zakrytý) — *viac holý — najviac holý, nahý* (= málo oblečený) — *viac nahý — najviac nahý* a zostupne: *holý — menej holý — najmenej holý, nahý — menej nahý — najmenej nahý*.

Stupňovateľnosť získavajú uvedené primárne prídavné mená v tých istých podmienkach ako sekundárne prídavné mená. Ich druhý a najmä tretí stupeň sa používa v živších (exkluzívnejších) jazykových prejavoch. Takto sa používajú napr. tieto komparatívy a superlatívy: *oplanovitejší — najoplanovitejší, verejnejší — najverejnejší, nemeckejší — najnemeckejší, nekonečnejší — najnekonečnejší, svetskejší — najsvetskejší, súkromnejší — najsúkromnejší, nočnejší — najnočnejší* atď.

Najoplanovitejší oplan, aký sa kedy vyválal vo Vlčindole! (HEČKO) — Veď písať do novín, to sa vždy, od kedy sú noviny novinami, považovalo za tú **najverejnejšiu** verejnú činnosť. (HYSKO) — „A či je môj svokor Nemec?" ... „Nemec veru, Matej môj, a to **najnemeckejší**!" smial sa Lacko a s ním celá spoločnosť. (KUBÁNI) — A všetci sa báli, že ich zavalí táto druhá, **najnaozajstnejšia** skutočnosť. (MINÁČ) — Čas dozrel a Ivan Krasko sa nám vo veku patriarchu pominul a vkročil starecým krokom do „nox et solitudo", do noci **najnočnejšej** z nočných, do samoty **najosamotenejšej** z ľudských. (A. MATUŠKA)

Nestupňujú sa prídavné mená, keď sú súčasťou odborného termínu alebo vlastného mena, napr. *Vysoké Tatry, Nízke Tatry, Malá Ázia, Predná India, Veľká októbrová socialistická revolúcia, Dlhá Lúka, veľké písmeno* (napr. na začiatku vety), *malé písmeno, krátke spojenie, úzky profil, smutná vŕba*.

Združené pomenovanie tvorí nerozložiteľný celok. V týchto prípadoch prídavné mená neoznačujú akosť, lež rozlišovací príznak. Niekedy nemožno stupňovať ani primárne prídavné mená použité v obraznom zmysle, napr.:

pekný kus cesty (= veľký kus cesty), ale napr.: *pekný plat — krajší plat — najkrajší plat, strmý človek — strmší človek — najstrmší človek.*

Význam stupňov prídavných mien

Prídavné mená, ktoré jestvujú ako antonymické dvojice, napr.: *malý — veľký, krátky — dlhý, úzky — široký, tenký — hrubý, mäkký — tvrdý, lacný — drahý, mladý (nový) — starý,* pomenúvajú protikladné vlastnosti pri posudzovaní vecí z toho istého hľadiska. Jeden člen dvojice označuje jednu krajnú mieru vlastnosti a druhý člen druhú (opačnú) krajnú mieru vlastnosti. Oba členy dvojice majú relatívny význam, a to vždy so zreteľom na priemer označenej vlastnosti v rámci jednotlivín príslušného druhu. Napríklad prídavné meno *malý* v spojeniach *malý svetadiel, malý dom, malý list* vyjadruje, že príslušný (konkrétny) svetadiel, dom, list je podľa veľkosti v rámci jednotlivín svojho druhu pod priemerom. Podobne to platí o druhom člene dvojice *veľký* vo výrazoch *veľký svetadiel, veľký dom, veľký list.* Prídavné meno *veľký* označuje, že jednotlivina, o ktorej je reč, je v rámci svojho druhu podľa veľkosti nad priemerom. Pritom význam člena antonymickej dvojice sa uvedomuje v protiklade k významu druhého člena a združuje sa s ním vo vedomí ako dvojica, ktorá sa navzájom dopĺňa.

Druhý a tretí stupeň sa používa v prirovnaní 1. bez ohľadu na význam prvého stupňa, napr.: *Janko je vyšší ako jeho brat, Janko je z vás najvyšší* (pritom nemusí byť vysoký), 2. vzhľadom na základný stupeň, napr.: *Katka je vysoká, Eva je vyššia, Oľga je najvyššia.* Okrem toho druhý stupeň sa často chápe 3. absolútne, ako označujúci vlastnosť v priemernej kvantite. Tak *lepší* má význam „priemerný medzi dobrými", *horší* má význam „priemerný medzi zlými".

Pri analýze významu jednotlivých stupňov použitých absolútne treba mať na zreteli nielen vzostupné stupňovanie, napr.: *hladký — hladší — najhladší/drsný — drsnejší — najdrsnejší,* ale i zostupné: *hladký — drsnejší — drsný/drsný — hladší — hladký.* Takto význam druhého stupňa stojí na prechode medzi obidvoma členmi antonymickej dvojice. *Drsnejší* má význam „nie hladký, no ešte nie drsný"; *hladší* má význam „nie drsný, no nie celkom hladký". O taký význam ide napr. v spojeniach *väčšie číslo, lepšie ovocie, mladší človek, drsnejší papier, vyššia budova, vyššia škola* (napr. pedagogická, strojnícka), *vyšší úradník, staršie šaty, hlbšia voda, drahšia látka.*

Ale osobnosť ho privítala bratsky a demokraticky, nevyzerala vôbec ako osobnosť, ale celkom obyčajne, ako vyšší úradník, ako úradník s pevným postavením. (MINÁČ) — Hore vŕškom z jednej strany viedol chodníček, z druhej strany zasa širšia vozová cesta. (FIGULI) — Moje „lepšie" neznamená vždy dobré. (HEČKO) — V nasledujúcich dňoch chodil Matiaš po menších dedinách. (KALINČIAK) — Vedľa Petra sadá si staršia pani v čiernych šatách s ďalekohľadom. (LETZ)

Antonymická dvojica *malý — veľký* označuje hraničné stupne vlastnosti, výrazne oddelené, ktoré sa nedotýkajú. Tak je to napríklad v protiklade *malé čiapky — veľké čiapky*. Keď treba súhrnne vyjadriť súvislý rad stupňov veľkosti (ceny, veku a pod.), vyjadruje sa to zvyčajne pomocou druhých stupňov, napr.: *menšie čiapky — väčšie čiapky, lacnejšie kabáty — drahšie kabáty, mladší ľudia — starší ľudia, tenšie ihly — hrubšie ihly*. V takejto antonymickej dvojici sa príslušné súhrnné stupne vlastnosti dotýkajú, je medzi nimi súvislý prechod. Hraničné stupne príslušných vlastností možno označiť dvojako: alebo základnými stupňami *malý — veľký*, napr.: *malé kabáty — veľké kabáty*, alebo tretími stupňami *najmenší — najväčší: najmenšie kabáty — najväčšie kabáty*.

Pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti vystupujú tri činitele: 1. vec, ktorá sa porovnáva (kto, čo sa porovnáva), 2. vec, s ktorou sa porovnáva, a 3. vlastnosť, ktorá sa porovnáva.

Prvý stupeň, pozitív prídavných mien, napr.: *mocný, veľký, usilovný*, označuje vlastnosť veci bez ohľadu na jej stupeň u iných nositeľov alebo u toho istého nositeľa v iných okolnostiach. Ním sa len konštatuje prítomnosť vlastnosti, ale nie jej miera (kvantitatívny stupeň).

Prechodíme chodníkom cez **vysoké** žito. (JANČOVÁ) — Pastiersky oheň za súmraku je **pekný**. (JAŠÍK)

V prirovnaní má základný tvar prídavného mena hodnotu prvého stupňa (pozitívu) a používa sa:

a) keď majú obe veci príslušnú vlastnosť v rovnakej miere, v rovnakom odtienku alebo v rovnakej kvalitatívnej modifikácii. Veľmi často tu ide o hyperbolické vyjadrenie miery vlastnosti. Prídavné meno porovnávanej veci sa pripája k menu veci, s ktorou sa porovnáva, spojkami *ako, ani, sťa*, alebo výrazmi *taký — ako, taký — ani, práve taký — ako, celkom taký — ako*. Napr.: *(ručník) biely ako sneh; (slivka) sladká ako cukor; (človek) mokrý ako myš; (žena) chudá ako tŕň; (oči) čierne ako uhoľ; hluchý ako peň; červený ako rak; (voda) čistá sťa kryštáľ; (chlap) napitý ani bahor; taký starostlivý (učiteľ) ako otec; môj kabát je práve taký dlhý ako tvoj; si celkom taký zábudlivý ako tvoj brat;*

Kríž niesli chlapča — dlhé a **tenké** *ako* svíb. (HEČKO) — Mama povedala, že padajú chumáče, **veľké** *ani* vrabce. (ONDREJOV)

b) keď sa prirovnávajú dve vlastnosti rovnakej miery na tej istej veci, napr.: *široký ako dlhý, práve taký starostlivý ako sporivý*.

Na základe prirovnania (porovnaním s farbou príslušnej veci) vznikli odvodené vlastnostné prídavné mená označujúce farby a farebné odtienky, napr.: *gaštanový* (= takej farby ako plody gaštana), *popolavý, telový, tehlový, nebový, kávový, kalinový* (*kalinové pery*) atď.

Na Laziencoch ju čakal Janko Krap, cez zimu si dal narásť bradu, brada bola **gaštanová**, **mäkká** a **kučeravá**. (MINÁČ)

Tvar druhého stupňa sa používa vtedy, keď sa vyjadruje, že vec má príslušnú vlastnosť vo väčšej miere ako iná, ku ktorej sa prirovnáva, alebo ako tá istá

vec v iných okolnostiach. Meno veci, ku ktorej sa prirovnáva, pripája sa pomocou spojok *ako*, *než* alebo pomocou predložky *od*, zriedkavejšie aj *nad*. V umeleckom štýle zriedka stáva meno veci, ku ktorej sa prirovnáva, v bezpredložkovom genitíve. Je to zastaraný jazykový prostriedok.

Cesta je **istejšia** *ako* chodník. (PRÍSL.) — Lačnému dívať sa na jediacich, to sú **väčšie** muky *než* tortúra. (KUBÁNI) — Hmla, premáhaná slnkom, zmizla a výhľad na rúbaň bol **lepší**. (MORIC) — „Po rade bývajú páni **múdrejší**," odpovedal Ondrej. (KALINČIAK) — Teraz boli **opatrnejší** a všetko si podelili medzi sebou. (CHALUPKA) — Zem vlhkejšia i **chladnejšia**, ale zato **úrodnejšia** *ako* na druhej strane za Baraňou hlavou. (HEČKO) — Jano je oveľa **starší** *od* suseda. (ÚZUS) — Pán Peter Zvarina bol človek viac starý *ako* mladý. (KUKUČÍN) — . . . ak máš sily — hoj, sily obrovskej: /vynesieš tú húsku *nad* sneh **belšiu**./ nad sneh belšiu s červenými ústy. (BOTTO) — Izbica z osem metrov **dlhá**, ale *dvoch* **nešíršia**. (TAJOVSKÝ) — Ráno je **múdrejšie** *večera*. (PRÍSL.)

Niekedy sa v staršej umeleckej literatúre používala ľudová porovnávacia spojka *že:* „Ach, terajší svet, terajší svet! Kurča chce byť **múdrejšie** *že* sliepka!" (KUKUČÍN) — Azda sa trafí nejaká žaloba; to **lepšia** robota *že* pre školu zálohy brať. (KUKUČÍN)

Niekedy sa druhý stupeň prídavného mena používa i pri porovnávaní rôznorodých vlastností tej istej veci, napr.: Naša známa bola **lepšia** ako pekná. (ÚZUS)

Miera, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci, sa vyjadruje:

a) príslovkou miery alebo príslovkovým výrazom: *trochu, znateľne, čosi, oveľa, omnoho, o niečo, (o) málo, málo čo, o poznanie;*

b) násobnou číslovkou: *tri razy/trikrát, trojnásobne, niekoľko ráz* atď.;

c) vedľajšou vetou, na ktorú pri druhom stupni prídavného mena odkazuje zámenný výraz, napr.: *o to lepší, že . . ., o to zaujímavejší, že . . ., o to pozoruhodnejší, že . . .*

Mladí Habdžovci vychádzajú od notára troška **prebledlnutí**, *znateľne* **lahší**, akísi až **zhrbení**. (HEČKO) — Ba možno povedať, že previerka v poľnohospodárstve môže byť *oveľa* **efektívnejšia**. (TLAČ) — Nevedieť prečo — inštruktorova tvár stala sa *o poznanie* **láskavejšou**. (KUKUČÍN) — Katra je *čosi* **staršia**, no v plnom kvete rozvitku. (KUKUČÍN) — Bremeno je *niekoľko ráz* **väčšie** ako mravec. (MORIC) — Museli ísť bojovať proti takzvanému nepriateľovi, ktorého pravda môžbyť bola *tisíc ráz* **spolahlivejšia** ako pravda ich vladára. (LETZ) — Tieto **výsledky** sú *o to* **pozoruhodnejšie**, že JRD v Mengušovciach je v horskej výrobnej oblasti. (TLAČ)

Ak miera vlastnosti jednej veci závisí od miery vlastnosti inej veci alebo od miery druhej vlastnosti tej istej veci, obidve vlastnosti sa vyjadrujú druhým stupňom prídavného mena. Výrazy (vety) sú spojené súvzťažnou dvojicou *čím — tým*.

Čím schod **vyšší**, *tým* pád **tažší**. (PRÍSL.) — Ale to už je raz tak, že *čím* **nešťastnejší** je človek, *tým* je i **obchádzanejší**. (ČAJAK)

Niekedy sa v hovorovom štýle na označenie vlastnosti, ku ktorej sa prirovnáva, používa namiesto základného stupňa druhý stupeň. Býva to v prirovna-

niach vlastností toho istého jednotlivca. Táto náhrada základného stupňa druhým stupňom pod vplyvom náležitého druhého stupňa sa volá atrakcia.

Keď som jeden vačok slivami a druhý vlašskými orechmi do rozpuknutia napełhal, navrátil som sa zase **širší ako dlhší** tou istou čiarou nazad. (LASKOMERSKÝ) — I teraz Paľko odchodí z hotela temer **širší ako dlhší**. (F. KRÁL)

Podobne sa druhý stupeň používa vo výraze *starší ako mladší:*

Ja som ešte nášho pána v kostole nikdy nevidel, a veru, už som **starší ako mladší**. (J. KRÁL)

Variabilita predmetov podľa stupňa príslušnej vlastnosti sa vyjadruje dvojčlenným prídavným menom spájajúcim druhé stupne antonymickej dvojice, napr.: *väčší-menší, dlhší-kratší.*

Keď ma za tovariša prepustili, šiel som na vandrovku a za päť rokov potĺkal som sa po **väčších-menších** mestách. (KUKUČÍN)

Popretím jestvovania veci s vyšším stupňom príslušnej vlastnosti sa vyjadruje, že daná vec má najvyšší stupeň vlastnosti.

Hej, nieto **krajšej** hory, ako je jedľová. (PIESEŇ) — Nič nie je **temnejšie** ako táto strž s bielymi kameňmi. (JAŠÍK)

Tretí stupeň, superlatív prídavných mien označuje pri porovnaní najvyšší stupeň vlastnosti, alebo vyjadruje, že vec má mierou vlastnosti prevahu v príslušnom okruhu vecí.

Používa sa:

a) keď sa najvyšší stupeň vlastnosti stavia oproti dvom nižším stupňom tej istej vlastnosti, napr.: Janko je usilovný, Jožko je usilovnejší a Marienka je *najusilovnejšia.*

b) keď jednotlivec stupňom porovnávanej vlastnosti vyniká nad celú skupinu jej nositeľov, a tým sa z celej skupiny vyníma. V tomto prípade okruh jednotlivcov, ktorých porovnávaný jednotlivec (jednotlivina) príslušnou vlastnosťou prevyšuje, môže sa vyjadrovať predložkami *z/zo, medzi, spomedzi* alebo celou vetou.

Najstaršej sestre sa pod šatkou črtali čierne, **lesklé** pletence, ovité okolo hlavy. (FIGULI) — A tak sme sa vydali do Čipčiny, jedného z **najvzdialenejších** kútov polesia. (MORIC) — „Budem *medzi* vami **najposlednejší** a **najponíženejší**, len ma neodháňajte od seba", prosil Ondrej. (ČAJAK) — Jožko je *spomedzi* vás **najusilovnejší**. (ÚZUS) — Písanky som si kúpila všetky nové a písala som do nich **najkrajším** písmom, *akým som len vedela.* (JANČOVÁ)

Tretí stupeň prídavného mena sa používa aj bez prirovnania. Vtedy vyjadruje, že vec prevyšuje mierou príslušnej vlastnosti všetky veci svojho druhu, napr. *najsladšie víno, najlepšie jablko, najlacnejšie pero, najšťastnejšie dni mladosti, najkomfortnejší byt.*

Najhoršie koleso najväčšmi škrípi. (PRÍSL.) — Priniesli jedlo a **najlepšie** víno, ktoré bolo zahrabané v pivnici. (CHALUPKA) — Ale **najväčšia** galiba je, keď sa v revíri nájde jeleň-spiatočník. (MORIC) — Štefan Krčméry nikdy nepohrdol **najčernejšou** robotou na nijakom

z postov, ktoré si vybral, či ktoré mu vybrali. (A. MATUŠKA) — Každá by nedbala vyzvedieť tajomstvo iných, ale svoje chce ukryť v **najtmavšom** kútiku srdca. (KUKUČÍN)

Popretím tretieho stupňa vlastnosti veci sa expresívne vyjadruje, že vec má protikladnú vlastnosť (litotes).

Gróf Želinský nebol v **najlepšej** vôli. (KALINČIAK) — „Nemáš veru **najčervenšie** líčka." (FIGULI) — Manci už nie je **najmladšia**, sú aj mladšie a krajšie ženy. (MINÁČ)

Popretím minimálnej veľkosti niečoho pomocou tretieho stupňa sa opisne vyjadruje nevýskyt danej veci.

V triede nepočuť **najmenší** šuchot, všetky oči sa upierajú na profesora francúzštiny. (LETZ)

Privlastňovacie prídavné mená

Privlastňovacie prídavné mená vyjadrujú príznak veci na základe jej príslušnosti osobe alebo zvieraťu. Vyjadrujú, komu (čomu) vec patrí; charakterizujú vec poukazom na jej majiteľa, nositeľa, pôvodcu, napr.: *bratov zošit, matkina práca, Benkov obraz, psova búda, líškin brloh, Rysulino ucho.* Ich všeobecným zámenným korelátom je privlastňovacie zámeno *čí — čia — čie.*

V istých ustálených spojeniach má privlastňovacie prídavné meno odvodené od vlastného mena význam akostného prídavného mena, napr. *Jóbova zvesť, Pyrrhovo víťazstvo.*

Šéfovi pravnianskych Nemcov zanesieš **Jóbovu** zvesť. (JAŠÍK) — Áno. Ferko, ty si zvíťazil, ale je to víťazstvo **Pyrrhovo**. (KUKUČÍN)

Privlastňovacie prídavné mená sa tvoria od osobných a zvieracích mien mužského rodu príponou *-ov, -ova, -ovo*, napr.: *otcov, chlapcov, učňov, maliarov, kováčov, Martinov, Bernolákov; baranov, pavúkov, Pejkov*, a príponou *-in, -ina, -ino* od osobných a zvieracích podstatných mien ženského rodu, napr.: *sestrin, susedin, učiteľkin, domovníčkin, Aničkin, Hlavajkin; kravin, ovcin, Belanin.*

Jednotlivému konkrétnemu zvieraťu sa privlastňuje pomocou privlastňovacieho prídavného mena práve tak, ako sa privlastňuje osobe. Privlastňovacie prídavné mená sa teda tvoria celkom pravidelne aj od zvieracích mien. Rozdiel je len vo frekvencii. Zviera totiž vystupuje v postavení vlastníka zriedkavejšie ako osoba, preto sa privlastňovacie prídavné mená od mien zvierat vyskytujú zriedkavejšie.

Psova koža podávala sa pod rukou pánovou a šmýkala sa po hladkej lebke. (KUKUČÍN) — Účinok svetla, spevu **kohútovho** a sčiastky i veľkej zimy bol, že z tmavých kútov pajty vyliezol hneď ten, hneď iný na svetlo božie. (KUKUČÍN) — . . . a nepriateľka **netopierova** /zavýja, húka ušatá sova,/ sediac na vysokej skale. (SLÁDKOVIČ) — Nad hlavou im zafučí krava. Strhnú sa, do **kravíných** začudovaných čiernych očú sa pozrú. (TATARKA) — K muche priletela vtedy ešte jedna mucha a opýtala sa jej, kde bola. „Orali sme!" povedala jej mucha na **kravinom** rohu. (BEDNÁR)

V ľudovej reči — a podľa nej aj v básnickej reči — privlastňovacie prídavné mená

odvodené od všeobecných podstatných mien zvierat stávajú namiesto druhových živočíšnych prídavných mien typu *páví*.

„Ktorý chce božie stvorenie spotvoriť," prerečie striga, „ten zaslúži, aby ho na **koňovom** chvoste po meste vláčili." (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Ale ako prvý raz prehltol, zaraz **ježova** koža na ňom narástla, ani hnúť sa pre samé picbliače nemohol spopod tej hrušky. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Letí, letí, ulieta sťa dáka bohyňa /a za ňou sa ozýva pieseň **labutina**:/ Dunaju, Dunaju, milý môj šuhaju, /počkaj len máličko, veď za mnou volajú. (BOTTO) — Myslí šuhaj — upiera ta oči, /oči bystré, oči **sokolove**. (BOTTO)

Privlastňovacie prídavné mená sa spravidla tvoria len k menám mužských a ženských osôb alebo zvierat. Od podstatných mien stredného rodu sa tieto prídavné mená v spisovnej slovenčine netvoria. [Ich funkciu má G. príslušného podstatného mena, napr.: *kabát dievčaťa, čiapka bábätka, topánočka dojčiatka, zobák kuraťa.*

Privlastňovanie veci osobám, ktoré sú pomenované vlastným menom v podobe adjektíva, sa vyjadruje G., napr.: *ulica Jesenského, ulica E. Maróthy-Šoltésovej, Vajanského nábrežie.*

Ak majiteľ veci je pomenovaný dvojčlenným pomenovaním, možno privlastnenie veci vyjadriť dvojakým spôsobom. Alebo privlastňovacími prídavnými menami od oboch mien: *Ševova Malinova záhrada*, alebo genitívom: *záhrada Ševa Malinu.* Prvý spôsob sa viac používa v bežnej reči a v umeleckom štýle, druhý je oficiálnejší. Keď majiteľ veci je pomenovaný združeným pomenovaním, ako *starý otec, stará matka*, privlastnenie sa vyjadrí tak, že od podstatného mena sa utvorí privlastňovacie prídavné meno a adjektívum sa dá do G., napr.: *starého otcova fajka, starej matkina záhrada.* Tento spôsob privlastňovania je spisovný a štylisticky neutrálny. Druhý spôsob privlastňovania pomocou G. *(fajka starého otca, zábava starej matky)* má oficiálnejší ráz.

Dvojaký spôsob na vyjadrenie privlastnenia je aj vtedy, keď majiteľ (osoba) je pomenovaný podstatným menom bližšie určeným zámenom, akostným prídavným menom, alebo prídavným menom aj zámenom, napr. *náš sused, dobrý sused, náš dobrý sused.* Privlastnenie sa vyjadrí alebo genitívom: *záhrada nášho suseda (dobrého suseda, nášho dobrého suseda)*, alebo tak, že od podstatného mena sa utvorí privlastňovacie prídavné meno a atributívne výrazy sa dajú do genitívu: *nášho susedova záhrada, dobrého susedova záhrada, nášho dobrého susedova záhrada.* Tento druhý spôsob na vyjadrenie privlastnenia má ľudový ráz; zvyčajný je v hovorovom štýle a častý je aj v umeleckom štýle.

Vtom strhnem sa, zacítiac **čierneho vdovcove** oči na tvári. (TIMRAVA) — „Pre aký účel ste sa dali do služby husitov a obzvlášte **môjho otcovej**?" (KUBÁNI) — „Ja som jej už tri najdrahšie oplecká a dve gecele darovala — ešte **mojej matkina** práca — či sa mi to tam má prepadnúť?" kričí Križľaňa celá rozhorlená. (TIMRAVA) — Po **vášho otcovej** smrti prišiel som do vás, poklonil som sa, ako kresťanovi aj svedčí. (KUKUČÍN)

Privlastňovacie prídavné mená *čertov, diablov* mávajú v hovorovej reči okrem významu príslušnosti aj funkciu a význam vlastnostných prídavných mien „čertovský", „diabolský"; spojenia *čertova cesta, čertov človek, diablova robota, diablov plán* majú význam

„čertovská cesta", „čertovský človek" (= odvážny; zlý), *„diabolská robota"*, *„diabolský plán"*.

V nadávkach sa používa prídavné meno *sukin* v spojení *sukin syn* vo význame hnusník, zloduch; obyčajne vtedy, keď sa charakterizuje reč Rusa alebo keď sa naznačuje vplyv ruského jazyka.

Loša sa vrátil a zadychčane nadával: „Ušli, **sukini synovia** [žandári]. Niet ich." (MINÁČ)

Expresívne spojenia *do čertovej (bohovej) matere* majú význam „preč", „veľmi ďaleko", „na neznáme (nedostupné, nebezpečné a pod.) miesto".

[Poručík Kľako] je poondiaty oficier, ktorý túto vojnu spískal a ženie chlapov od druhej batérie až kamsi **do bohovej matere.** (JAŠÍK)

Prídavné meno *boží* má v náboženskom štýle aj platnosť privlastňovacieho prídavného mena, napr.: *Boží hrob, Matka božia.*

Prídavné mená, ktoré sú odvodené od privlastňovacích prídavných mien, typu *otcovský, materinský*, používajú sa nielen vo význame „majúci vzťah k otcovi", „majúci vzťah k matke", ale aj v metonymickom význame „starostlivý, láskavý". V takomto pomknutom význame sa prídavné mená typu *otcovský* a *materinský* môžu aj stupňovať.

Privlastňovacie prídavné mená sa používajú aj ako súčasť vlastných (zväčša miestnych) mien, napr. *Hurbanova Ves, Šajdíkove Humence, Petrova Lehota, Gregorova Vieska, Jankov vŕšok, Paľova búda.* Prvá časť týchto vlastných mien si zachováva gramatický ráz privlastňovacích prídavných mien. Naproti tomu mená typu *Kukučínov, Bernolákovo* sa substantivizovali; prešli k podstatným menám i svojím skloňovaním. Substantivizovali sa aj mená typu *Ábelová;* no tie len prešli zo skupiny privlastňovacích prídavných mien do skupiny vlastnostných prídavných mien.

Rodinné privlastňovacie prídavné mená

V hovorovom štýle sa od vlastných mien mužského rodu, zriedkavejšie aj od všeobecných mien zamestnania a podstatného mena *susedˊ* tvorí príponou *-ovie* privlastňovacie prídavné meno, ktoré vyjadruje príznak príslušnosti celej rodine; má pre všetky rody a pády tú istú podobu, napr.: *Danielovie dievka, Danielovie dom, z Danielovie stodoly.* Keď sa rodinné privlastňovacie prídavné meno použije ako označenie dospelej osoby, má ľudový ráz.

Pod **Ripáňovie** podstenou stojí všetkých osem chlapov. (TIMRAVA) — Pozri, Meran Žofke **Mihálkovie** sa zalieča. (KUKUČÍN) — Náš Martin s jarým Jankom **Zvalovie** sediac dymky nadúvajú. (SLÁDKOVIČ) — Chlapec chytil ovcu za hrdlo a ukázal mi jej pravé ucho. Bolo doň dva razy strihnuté. „To je znak **Mrázikovie.**" (KUKUČÍN) — V tú chvíľu išiel popred krčmu pyšný gazda **Riľkovie.** (TIMRAVA) — „Tak poď k nám za učňa!" zatlieska ňaňho Želka **kotlárovie,** počerná, maličká. (RÁZUS) — Nevidno ani **susedovie** strechy ani starej hrušky, čo sa vykláňa ponad potok na cestu. (FIGULI) — Števko (nakukne): **Kalinovie** idú k nám. (TAJOVSKÝ)

Výrazný ľudový ráz majú rodinné privlastňovacie prídavné mená utvorené príponami *-oje, -eje, -e*, ktoré sú variantmi prípony *-ovie.*

„Tu sú tetka **Krutišoje** svedkom, že som len Anču **Šovdoje** chcel." (TIMRAVA) — „Pekné si kúpil," mieni prístavok **Líkoje,** ten z druhej dediny prišlý. (TIMRAVA) — „Toť aj Ondro **Krnáče,** aj Beta **Vráble** — a koľkí — vzali aj dnes chlebíka . . ." (TAJOVSKÝ) — Čože je **richtáreje** Katuša vari nie poriadno dievča? (TAJOVSKÝ) — Ja ti dám radu, choď za **Kováčeje** Janka. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Ako zemepisné vlastné meno sa zriedka používa aj rodinné privlastňovacie prídavné meno s príponou *-ovie* a variantmi *-oje, -eje.*

Včera sme pásli vo Viechach, dnes na **Brežkovie** doline — každý deň inde. (KUKUČÍN) — Odtiaľ už o chvíľu vyjdeme z lesa na rozsiahle, na juh sa zvažujúce lúky nazvané **Chebeneje.** (JANOŠKA — HOCHMUTH)

V beletrii pri zosobnení sa rodinné privlastňovacie prídavné meno môže použiť aj vo vzťahu k zvieratám.

Nedalo mi zabudnúť na **dudkovie** rodinu, o dva dni som bol opäť Na jamách. (MORIC)

V ľudovej reči sa rodový pôvod vyjadruje výrazmi typu *od Hudcov.*

„Aha ti ho," povedala Čačková. „Veď je to Janko *od* **Krapov.**"(MINÁČ) — Vyjdeme raz s **Mišom Zajacom, Paukom** *od* **Medveďov** i s jeho dcérou Sabou, práve starý bača Chramec žinčicu odváral. (LASKOMERSKÝ)

V staršom spisovnom úze rodovú príslušnosť a privlastňovanie rodiny vyjadrovali prídavné mená s príponou *-ovský, -ovská, -ovské* (*-ovskô*).

Jeho mati bola **Palkovská** a bol som s Jankom Čipkom na jej svadbe. (LASKOMERSKÝ) — Došli pred **Hurtáňovský** dom. (KUKUČÍN) — Mladý gazda vzal do árendy i **Korodovskô**; ktovie, či ho časom i neprikúpi. (KUKUČÍN)

Skloňovanie prídavných mien

Podľa zakončenia v N. sg. a podľa systému pádových prípon rozlišujú sa dva druhy skloňovania prídavných mien: I. skloňovanie vlastnostných prídavných mien a II. skloňovanie privlastňovacích prídavných mien.

I. Skloňovanie vlastnostných prídavných mien zahŕňa tieto vzory:

1. *pekný* — vlastnostné príd. mená tvrdého zakončenia,

2. *cudzí* — vlastnostné príd. mená mäkkého zakončenia,

3. *páví* — vlastnostné príd. mená odvodené od živočíšnych mien príponou *-í, -ia, -ie;* pádové prípony sú vždy dlhé (rytmické pravidlo neplatí).

II. Skloňovanie privlastňovacích prídavných mien má vzor:

4. *otc-ov-∅* — privlastňovacie príd. mená utvorené príponou *-ov, -ova, -ovo* a *-in, -ina, -ino.*

Tvrdý vzor **pekný**

	Jednotné číslo		
	Mužský rod	Stredný rod	Ženský rod
N.	*pekn-ý*	*pekn-é*	*pekn-á*
G.	*pekn-ého*		*pekn-ej*
D.	*pekn-ému*		*pekn-ej*
A.	*pekn-ého* (živ.) *pekn-ý* (neživ.)	*pekn-é*	*pekn-ú*
L.	*(o) pekn-om*		*(o) pekn-ej*
I.	*pekn-ým*		*pekn-ou*

Množné číslo

N.	*pekn-í* (muž. os.)
	pekn-é (ostatné rody)
G.	*pekn-ých* (muž. os.)
D.	*pekn-ým*
A.	*pekn-ých* (muž. os.)
	pekn-é (ostatné rody)
L.	*(o) pekn-ých*
I.	*pekn-ými*

Tvrdý vzor *pekný* je zo všetkých vzorov prídavných mien najbohatší; svojím skloňovaním zahŕňa vlastnostné prídavné mená (primárne i sekundárne), podstatné mená, ktoré vznikli ich substantivizáciou, a ohybné slová iných slovných druhov, ktoré majú v N. sg. pred pádovou príponou *-ý, -á, -é (-y, -a, -e)* tvrdú alebo obojakú spoluhlásku.

Podľa vzoru *pekný* sa skloňujú:

1. vlastnostné prídavné mená tvrdého zakončenia:

a) primárne, napr.: *malý, dlhý, široký, hustý, červený, plavý, belasý, mäkký, ostrý, suchý, vlhký, teplý, kyslý, sladký, horký, kyprý, pevný, ľahký, mladý, nový, slabý, divý, krotký, bosý, slepý, nemý, dobrý, zlý, veselý, smutný, hrdý, skromný, múdry, bodrý, tichý, klzký, studený, tesný, pravý, sporý, plný, prázdny, jalový;*

b) sekundárne, napr.: *drevený, zlatý, plechový, mliečny, makový, bukový, lipový, orechový, popolavý, kávový, tehlový, telový, vodnatý, hrbatý, bradatý, machnatý, košatý, rohový, knižný, chorobný, ručný, telesný, vežovitý, ihlicový, hôľny, hôrny, lúčnatý, poľný, kopcovitý, stepný, detský, konský, ľudský, žiacky, školský, otcovský, učňovský, hviezdoslavovský, štúrovský, jóbovský, oravský, banskobystrický, velikánsky, malinký, mladušký, belaškavý, počerný, ružovkastý, pridobrý, prekrásny, prastarý, tmavohnedý, ďakovný, dojatý, priliehavý, štipľavý, nevraživý, prenikavý, tahavý, poláraný (človek), neprajný, dunivý, lahodný, škodný, škodlivý, závistný (dvor), zblnkotavý, škrieplivý, tlmený, vyštrbený, zapustený, mrazený, varený, hasený (hasené vápno), ohnutý, zarytý, našský, svojský, prítomný, podsebný (kôň), krátkozraký, rôznorodý, stolistý, trojrozmerný, čiernovlasý, bezzubý, bočný, krajný, okolitý, sobotný, nedeľný, naozajstný, jajový, krvožíznivý, polročný, takzvaný;*

c) z cudzích základov, napr.: *fajný, fajnový, bordový, drapový, matný, interný, komický, morálny, apriórny, adekvátny, vulgárny, sentimentálny, justičný, fiktívny, nukleárny, didaktický, organický, romantický, fantastický, gentlemanský, hysterický, numizmatický, fašistický, penzistický, introvertný, inštinktívny, kolosálny, konferenčný, asociačný, efektívny;*

2. podstatné mená, ktoré vznikli substantivizáciou prídavných mien:

a) všeobecné mená, napr.: *pocestný, hostinský; hradská, chyžná, desiata;*

obslužné, poistné, členské, predplatné, jarmočné; do tejto skupiny patria aj archaické substantivizované prídavné mená, ktoré označovali zväčša funkcie v politickej správe a tituly, napr.: *úradský, slúžny, dedinský, urodzený, veľkomožný, osvietený, komorná;*

b) vlastné osobné mená, napr.: *Hollý, Záborský, Tajovský, Laskomerský, Jesenský, Veselý, Čierny, Nový, Tichý, Pavlovský, Podhradský; Jesenská, Nová, Čierna, Struhárová, Krčméryová;* sem patria aj české mená typu *Vážný, Krámský, Vážná, Krámská* (v nepriamych pádoch sa aj pri nich pádové prípony skracujú podľa rytmického zákona);

c) vlastné zemepisné mená, napr.: *Ostrý; Prašivá, Jarabá, Vysoká, Dlhá, Krivá, Zázrivá, Ábelová, Očová, Pohorelá, Mašková, Trstená, Štefanová, Tajná, Sedličná, Dubová, Ľubietová, Jasenová, Bešeňová, Budiná, Východná, Končistá; Hlboké, Vrbové, Višňové, Brodské, Sihelné, Senné, Zelené, Skalité;* sem patria aj zemepisné mená so stredoslovenskou hovorovou podobou v priamych pádoch, napr.: *Končistô* (z Končistého), *Plačlivô, Machnatô, Ostrô, Hrubô, Železnô;*

d) slovanské osobné a zemepisné mená, ktoré majú v príslušnom jazyku v mužskom rode podobu tvrdého prídavného mena, zakončené na *-y, -i, -yj, -oj, -ki, -ski, -cki, -čki, -kij, -skij, -ckij*, napr.: *Kiparsky (Kiparského), Suchi (Suchého), Zabogatyj (Zabogatého), Tolstoj (Tolstého), Polevoj (Polevého), Koševoj (Koševého), Trubeckoj (Trubeckého), Rozwadowski, Milewski, Vidoeski, Taszycki, Słowacki, Rački, Gorkij, Majakovskij, Vyšinskij, Skłodowska (Skłodowskej), Desnickaja (Desnickej); Groznyj (Grozného), Dalnyj (Ďalného), Vysokoje (Vysokého), Gorodskoje (Gorodského), Bogorodskoje (Bogorodského), Michajlovskoje (Michajlovského); Bogorodickij (Bogorodického);*

3. zámená: *aký, akýsi, taký, dajaký, voľajaký, nejaký, hocaký, hocijaký, bársaký, všelijaký, všakový, kadejaký, nijaký, ktorý, ktorýsi, niektorý, daktorý, voľaktorý, hociktorý, bársktorý, samý, oný, koľký, koľkoraký, koľkonásobný, toľký, toľkoraký, toľkonásobný;*

4. číslovky: *prvý, druhý, štvrtý, piaty, stý, milióny, niekoľký, jednaký, dvojaký, dvojmý, dvojnásobný, mnohý, viacerí (žiaci);*

5. trpné príčastia, napr.: *písaný, volaný, brúsený, utretý, zakrytý, zošitý, nasadený, vylízaný, nakŕmený, napojený, osprostený, poukladaný, zatvorený, zamurovaný, preziabnutý, pretiahnutý, pozamykaný, skrytý, oblečený, obitý, pletený, zahanbený, vyčistený, zaplatený.*

Pádové prípony sa v rámci vzoru *pekný* skracujú podľa rytmického zákona, napr.: *rázny — rázneho — ráznemu — ráznym — rázni — rázne — ráznych — ráznym — ráznymi; slávny, stály, krásny, známy, rýchly, žírny, číry, prísny, búrny, útly, úzky, múdry, priamy, meštiacky, hrnčiarsky, žobrácky, banícky, sedliacky, turčiansky, rečnícky, richtársky, čierny, driečny, riečny, hŕmy, hŕly, mĺkvy, mŕtvy, šalamúnsky, siaty, prehriaty, zaodiaty, dvojdielny, monotónny,*

iluzórny, fiktívny, sociálny, suverénny, aktuálny, morálny, efektívny, polárny, nukleárny, generálny, seriózny, nervózny.

Spoluhlásky *d, t, n, l* sa pred príponovými *i, í, e* vyslovujú tvrdo, napr.: *hrdí mládenci, mladí manželia, krutí bratia, sýti robotníci, usmiate dievčence, vyberaní žiaci, prísni vychovávatelia, krásne deti, malí chlapci, stáli členovia, biele tváre.* Tým sa vyznačuje hranica medzi lexikálnou a gramatickou morfémou.

Stredoslovenské tvary typu *dobrô, peknô, dobrieho, peknieho, dobriemu, pekniemu* sú hovorové. V krásnej literatúre sa využívajú ako prvok ľudovej reči alebo familiárneho štýlu.

„Vieš, aký je chlap: nepomyslí na **dobrô**, len kde by, čo by." (KUKUČÍN) — Mišo vyskočí ako ryba — a nechybel mu ani čert, len mu brucho sadzou **zamazanô** bolo. (LASKOMERSKÝ) — Dora: Čože je richtárcje Katuša vari nie **poriadno** dievča? (TAJOVSKÝ)

Mäkký vzor cudzí

Jednotné číslo

	Mužský rod	Stredný rod	Ženský rod
N.	*cudz-í*	*cudz-ie*	*cudz-ia*
G.	*cudz-ieho*		*cudz-ej*
D.	*cudz-iemu*		*cudz-ej*
A.	*cudz-ieho* (živ.) *cudz-í* (neživ.)	*cudz-ie*	*cudz-iu*
L.	*(o) cudz-om*		*(o) cudz-ej*
I.	*cudz-ím*		*cudz-ou*

Množné číslo

N.	*cudz-í* (muž. os.) *cudz-ie* (ostatné rody)
G.	*cudz-ích*
D.	*cudz-ím*
A.	*cudz-ích* (muž. os.) *cudz-ie* (ostatné rody)
L.	*(o) cudz-ích*
I.	*cudz-ími*

Mäkký vzor *cudzí* zahŕňa svojím skloňovaním primárne (veľmi malý počet) i sekundárne vlastnostné prídavné mená, podstatné mená vzniknuté ich substantivizáciou, druhé a tretie stupne prídavných mien a slová iných slovných druhov, ktoré majú v N. sg. pred pádovou príponou *-í, -ia, -ie (-i, -a, -e)* mäkkú spoluhlásku *c, dz, č, dž, š, ž.*

Podľa vzoru *cudzí* sa skloňujú:

1. vlastnostné prídavné mená:

a) primárne: *rýdzi, súci, horúci, rúči, dúži, svieži, pešť;*

b) sekundárne, napr.: *širokoplecí, bezplúci; bicí, krycí, žací, visací, skladací, padací, obrábací, sedací, skĺzací, počítací, písací, hojdací, pletací, zakladací, naťahovací, rozmetávací, terajší, vtedajší, tunajší, tamojší, včerajší, predvčerajší, zajtrajší, pozajtrajší, poludňajší, raňajší, stredajší, sobotňajší, nedeľňajší, vedľajší, domáci, domajší* (arch.);

c) sekundárne prídavné mená utvorené príponou *-ací* od všeobecných podstatných mien zvierat, napr.: *blšací, mušací, myšací, žabací, rybací, mačací, husací, kurací, lišací, srňací, teľací,* a od osobného podstatného mena *knieža — kniežací;*

2. tvary druhého a tretieho stupňa prídavných mien, napr.: *(naj)menší, (naj)dlhší, (naj)červenší, (naj)tmavší, (naj)užší, (naj)horší, (naj)horkejší, (naj)vzácnejší, (naj)známejší, (naj)dôležitejší, (naj)súcejší, (naj)osamelejší, (naj)pravidelnejší, (naj)čistejší, (naj)okresanejší, (naj)žiadanejší, (naj)súkromnejší, (naj)vlastnejší, (naj)cudzejší, (naj)prvší, (naj)skorší;*

3. podstatné mená, ktoré vznikli substantivizáciou prídavných mien:

a) všeobecné mená, napr.: *domáci* (= majiteľ bytu vo vzťahu k podnájomníkovi), *domáca, budúci, budúca* (jej budúci, jeho budúca), *starejší, pracujúci, cestujúci, príchodzí, veriaci;*

b) vlastné osobné mená, napr.: *Krajčí, Starší, Lepší, Menší, Staršia, Lepšia, Menšia;* sem patria aj české mená ako *Dolejší, Hořejší;*

c) vlastné zemepisné mená, napr.: *Revúca, Svinie, Jesenie;*

4. opytovacie privlastňovacie a neurčité privlastňovacie zámená *čí — čia — čie; niečí, dačí, voľačí, čísi, hocičí, ničí;*

5. radové číslovky: *tretí, tisíci;*

6. činné príčastie prítomné a činné príčastie minulé, napr.: *ženúci, lejúci, píšúci, vládnúci, prosiaci, letiaci, ženiaci sa, mysliaci si, bojaci sa, stojaci; chytivší, prebehnuvší, odšlavší, zavolavší, zasiavší, naliavší, vrátivší sa, spoľahnuvší sa, zaumienivší si, ľahnuvší si.*

Pádové prípony sa v rámci vzoru *cudzí* skracujú podľa rytmického zákona (okrem činného príčastia minulého), napr.: *rýdzi — rýdzeho — rýdzemu — rýdzim — rýdza — rýdzu — rýdze — rýdzich — rýdzim — rýdzimi, súci, dúži, rúči, svieži, domáci.*

Pádové prípony činného príčastia prítomného sú vždy krátke, napr.: *baliaci, sediaci, variaci, bojaci sa, stojaci, volajúci, kupujúci.* Naproti tomu pádové prípony činného príčastia minulého sú vždy dlhé, napr.: *zaviavší, prekliavší, usmiavší sa, zohriavší sa, naliavší, zachytivší.*

1. V L. sg. mužského rodu je pádová prípona *-om: tunajšom, zajtrajšom, lepšom, stojacom, voľačom, treťom,* nie „-iom" („tunajšiom", „voľačiom"). — V. I. sg. ženského rodu je prípona *-ou: lepšou, väčšou, dačou, zavolavšou,* nie „-iou" („lepšiou", „dačiou", „zavolavšiou").

2. V staršom spisovnom úze bolo prídavných mien mäkkého zakončenia viacej; po-

užívali sa aj prídavné mená s príponou *-ní*, napr.: *horní, dolní, krajní, vyšní, nižní, vrchní, spodní, strední, boční, ranní, večerní, denní, týždenní, prední, zadní, letní, zemní, hlavní, národní, literární.* Dnes sa používajú len tvary na *-ný*: *horný* . . .

Matka im je zem studená, /sestra im je rosa rannia, / svitá, mrká, ona príde/ pomodliť sa bez prestania. (J. KRÁĽ)

Vzor **páví**

Jednotné číslo

	Mužský rod	Stredný rod	Ženský rod
N.	*páv-í (včel-í)*	*páv-ie*	*páv-ia*
G.	*páv-ieho*		*pávej*
D.	*páv-iemu*		*páv-ej*
A.	*páv-ieho* (živ.) *páv-í* (neživ.)	*páv-ie*	*páv-iu*
L.	*(o) páv-om (včel-om)*		*páv-ej*
I.	*páv-ím*		*páv-ou (včel-ou)*

Množné číslo

N.	*páv-í* (muž. os.) *páv-ie* (ostatné rody)
G.	*páv-ích*
D.	*páv-ím*
A.	*páv-ích* (muž. os.) *páv-ie* (ostatné rody)
L.	*(o) páv-ích*
I.	*páv-ími*

Vzor živočíšnych prídavných mien *páví* je produktívny pri odvodzovaní prídavných mien od všeobecných mien zvierat, ale neproduktívny pri odvodzovaní od všeobecných mien osôb a vecí. Zahŕňa svojím skloňovaním sekundárne prídavné mená utvorené od zvieracích podstatných mien, od niekoľkých osobných a výnimočne aj od iných podstatných mien príponou *-í, -ia, -ie*, pred ktorou je obojaká alebo mäkká spoluhláska.

Podľa vzoru *páví* sa skloňujú prídavné mená odvodené od všeobecných podstatných mien:

a) zvierat, napr.: *medvedí, sledí, labutí, jelení, kaní, lamí, ďatlí (ďatelí), myší, leopardí, kohútí, vraní, havraní, muflóní, kapúní, včelí, orlí, sokolí, kančí, jazvečí, mravčí, zajačí, veveričí, vtáčí, vlčí, chrobáčí, stračí, dobytčí, dudčí, líščí, treščí, dodží, buldodží, gleždží, plší, blší, hrošĺ, muší, vlží, holubí, žabí, sobí, rybí, supí, antilopí, lamí, soví, ťaví, žirafí, papagájí, osí, pštrosí, kozí, dikobrazí, vyzí;*

b) osôb: *človečí, božĺ, trpasličí, umrlčí, žobračí, stridží, obrí, babí, materí* (bás. *materia dúška*), *dievčí* (bás. a v spojení *dievčie hrozno*);

c) vecí (v ľudovej a umeleckej reči): *nevádzi, smrečí, šibení, slní* (od slnce), *soší*.

Pádové prípony v rámci tohto vzoru sa podľa rytmického zákona nekrátia, ostávajú dlhé, napr.: *vtáčí — vtáčieho — vtáčiemu — vtáčím — vtáčími; kohútí, motýlí, muflóní;* výnimku tvoria druhové prídavné mená odvodené od zvieracích podstatných mien zakončených na *-j* alebo *-ja*, a to v tvaroch, v ktorých sa pádová prípona obsahujúca dvojhlásku *ia, ie, iu* skracuje; napr. *papagájeho, papagájemu; papagáju* (reč).

Vzhľadom na to, že druhové prídavné mená odvodené od zvieracích podstatných mien zakončených na *-j, -ja* boli by v základných tvaroch homonymné s tvarmi príslušného podstatného mena (napr. „papagája hlava, papagáje oči, papagáju kožu"), treba použiť iný odvodzovací postup, a to alebo utvoriť privlastňovacie prídavné meno *(papagájova reč)*, alebo vyjadriť daný vzťah predložkovým výrazom *(perie z papagája)*.

Prídavné mená tohto vzoru, ktorých kmeň sa končí na *ď, ť, ň, ľ*, napríklad *hadí, kohútí, vraní, včelí, orlí, krokodílí, oslí*, zachovávajú mäkkosť kmeňovej spoluhlásky vo všetkých pádoch, teda aj pred *-o-* v L. sg. muž. rodu, napr.: *hadom, kohútom, vraňom, včelom, orlom, krokodílom, oslom*, a v I. sg. žen. rodu, napr.: *hadou, kohútou, vraňou, včelou, orlou, krokodílou, oslou*.

V L. sg. muž. rodu je prípona *-om*, nie „-iom" a v I. sg. žen. rodu je prípona *-ou*, nie „-iou", napr.: *babom (o babom lete), sobom (o sobom mlieku), supom, lamom, sovom, žirafom, husom, kozom, vyzom; babou (pod Babou horou), sobou, supou, lamou, sovou, žirafou, husou, kozou, vyzou* — nie „babiom", „koziom"; „babiou" („Babiou horou"), „koziou" (pod „Koziou" skalou).

Vzor **otcov**

Jednotné číslo

	Mužský rod		Stredný rod	Ženský rod
N.	*otcov-Ø*		*otcov-o*	*otcov-a*
G.		*otcov-ho*		*otcov-ej*
D.		*otcov-mu*		*otcov-ej*
A.	*otcov-ho* (živ.) *otcov-Ø* (neživ.)		*otcov-o*	*otcov-u*
L.		*(o) otcovom*		*(o) otcov-ej*
I.		*otcov-ým*		*otcov-ou*

Množné číslo

N.	*otcov-i* (muž. os.) *otcov-e* (ostatné rody)
G.	*otcov-ých*
D.	*otcov-ým*

A. *otcov-ých*
otcov-e (ostatné rody)
L. *(o) otcov-ých*
I. *otcov-ými*

Vzor privlastňovacích prídavných mien *otcov (matkin)* je neobmedzene produktívny pri odvodzovaní prídavných mien od osobných všeobecných i vlastných podstatných mien mužského a ženského rodu, menej produktívny pri odvodzovaní od zvieracích vlastných a všeobecných podstatných mien; neproduktívny v okruhu odvodzovania od osobných podstatných mien stredného rodu a od neosobných podstatných mien.

Podľa vzoru *otcov* sa skloňujú privlastňovacie prídavné mená:

1. odvodené príponou *-ov, -ova, -ovo* od podstatných mien mužského rodu:

a) osobných vlastných mien, napr.: *Bernolákov, Štúrov, Kukučínov, Hrebendov, Suchoňov, Jahodov, Kováčov, Struhárov, Petráňov, Zvarov, Kozov, Krapov, Gajdošíkov; Janov, Martinov, Jozefov; Lermontovov, Suvorovov;*

b) osobných všeobecných mien, napr.: *chlapov, chlapcov, bratov, otcov, švagrov, susedov, priateľov, vojakov, žiakov, kominárov, robotníkov, baníkov, učňov, úradníkov, čitateľov, hráčov, brankárov, obrancov, sudcov, usporiadateľov, predsedov, pokladníkov, maliarov, junákov, mládencov, bicyklistov, filatelistov;*

c) zvieracích vlastných mien, napr.: *Dunčov, Pejkov, Šimlov, Zahrajov, Bodríkov, Chvostíkov;*

d) zvieracích všeobecných mien, napr.: *psov, koňov, kocúrov, baranov, pavúkov, vlkov, medveďov, capov, zajacov, kohútov, diviakov, jeleňov, tigrov, vrabcov, ďateľov (ďatľov);*

2. odvodené príponou *-in, -ina, -ino* od podstatných mien ženského rodu:

a) rodných mien, napr.: *Máriin, Elenin, Zuzkin, Aničkin, Vierin, Sonin, Magdin, Ilin, Katrenin;*

b) hovorových foriem priezvisk, napr.: *Janáčka — Janáčkin, Hlavajkin, Figuličkin, Hurajkin, Halajkin, Stančíkin, Slančíčkin, Zemankin, Petráškin, Predáčkin, Zvaríčkin, Michalkin (Michalkin grúň);*

c) osobných všeobecných mien, napr.: *ženin, sestrin, matkin, susedin, robotníčkin, členkin, učiteľkin, ošetrovateľkin, pracovníčkin, kuchárkin, čašníčkin, pisárkin, sudkynin, sokynin, letkynin, doktorkin, usporiadateľkin;*

d) zvieracích vlastných mien, napr.: *Rysulin, Ružin, Žemlin, Cifrenin, Šutin, Čuganin, Blškin, Záplatin, Sobonin, Cukrinin, Roháčkin, Eržin;*

e) zvieracích všeobecných mien, napr.: *mačkin, kravin, sliepkin, kvočkin, ovcin, kozin, kukučkin.*

1. a). Mužské priezviská domáce i cudzie zakončené na *-ov* a *-in* sa skloňujú podľa vzoru chlap, napr.: *Ondrejov, Horov, Sládkovičov, Matúchov, Lermontov, Kuznecov, Lenin, Puškin, Mičurin, Zorin (Ondrejov — Ondrejova — Ondrejovovi — Ondrejovom; Kuznecov — Kuznecova — Kuznecovovi — Kuznecovom);*

b) zemepisné mená mužského rodu zakončené na *-ov* sa skloňujú podľa vzoru *dub*, napr.: *Miloslavov, Leopoldov (z Leopoldova — k Leopoldovu — o Leopoldove — za Leopoldovom);*

c) zemepisné mená stredného rodu zakončené na *-ovo* sa skloňujú podľa vzoru *mesto*, napr.: *Hláčovo, Bernolákovo, Hamuljakovo, Hroboňovo, Hurbanovo, Matúškovo, Mudroňovo, Kneťovo, Švermovo (zo Švermova — k Švermovu — o Švermove — za Švermovom).*

2. Od všeobecných a vlastných podstatných mien, ktoré majú podobu prídavných mien, sa privlastňovacie prídavné mená netvoria. Príznak privlastnenia sa pri nich vyjadruje genitívom, napr. *dcéra domáceho, švagriná domácej, brat chyžnej, reč veľkomožnej, klobúk starejšieho, kabát cestujúceho, úsmev prichodzieho, ulica Komenského, preklady Jesenskej, obraz Medveckej, rukopis Boreckej, list Voľnej, kniha Javorovej.*

Vzťah prídavných mien k ostatným slovným druhom

1. Niektoré podstatné mená nadobudli v hovorovom štýle ráz nerozhodného (ba niekedy až nesklonného) adjektíva. Sú to podstatné mená *mrcha, pľuha, potvora, paskuda, kotuha, grobian; čert, sviňa, huncút.* Ako nezhodné adjektíva sa používajú v spojeniach typu *mrcha deň, pľuha cesta, potvora chlapčisko, paskuda honelník, kotuha mládenec, grobian dievka; čert žena, sviňa človek, huncút tetka.* Majú funkciu nezhodného prívlastku.

Ide o taký prívlastok, ktorý má podobnú funkciu ako prístavok v neexpresívnych spojeniach *hrdina človek (človek-hrdina), víťaz Janko, chudák Miško.*

„Jaj, slečinčiatko, slečinčiatko!" počne sa mu potvora chlapec hneď vysmievať. (RÁZUS) — Petráš sa pousiloval čím rýchlejšie stratiť sa od huncúta tetky. (FIGULI)

Charakterizačne použité podstatné mená nenadobúdajú kategórie prídavných mien — gramatickú kategóriu zhody v rode, v čísle, v páde, ani kategóriu stupňovania. Ich vzťah k určovanému podstatnému menu sa naznačuje primkýnaním.

Najvyšší stupeň adjektivizácie má slovo *mrcha*, ktoré sa používa takmer len vo funkcii nezhodného prívlastku.

Podstatné mená *mrcha, pľuha, potvora, paskuda; čert, sviňa, huncút* sú v postavení nezhodného prívlastku rovnoznačné s príslušnými sekundárnymi (od nich odvodenými) prídavnými menami: *mrchavý, pľuhavý, potvorský, paskudný; čertovský, svinský, huncútsky.* Spojenia typu *potvora dievka* v porovnaní s typom *potvorská dievka* majú emocionálnejší charakter, sú expresívnejšie. Okrem toho je medzi nimi aj ten rozdiel, že pri neživotných podstatných menách sa zvyčajne používajú len ohybné podoby, napr. *potvorská robota, čertovská cesta, huncútska kniha.*

Niektoré prídavné mená si ponechávajú podobu prídavných mien, ale strácajú ich základnú funkciu — vyjadrovať príznak veci. Nadobúdajú predmetný, substantívny význam a prechádzajú do slovného druhu podstatných mien.

Prídavné mená ako slová, ktoré označujú všeobecne príznak, môžu pririekať príznak

celému radu vecí. Keď sa prídavné meno substantivizuje, zužuje svoj pôvodný význam a konkretizuje ho: neoznačuje už príslušný príznak, lež istú konkrétnu vec, ktorú tento príznak charakterizuje, napr. *hlavný (= hlavný časník), hradská, jarmočné.*

2. Zo zvratného privlastňovacieho zámena *svoj* vzniklo významovým pomknutím prídavné meno *nesvoj*, ktoré si zachováva zámenné skloňovanie. Používa sa vo význame „nemajúci svoj zvyčajný zdravý fyzický alebo duševný stav", a to len ako menný prísudok a doplnok.

Významové i formálne predpoklady na uplatnenie kategórie stupňovania prídavné meno *nesvoj* má, no jeho druhý a tretí stupeň má príležitostný a expresívny ráz: *nesvoj* — „nesvojší — najnesvojší". Expresívny ráz má aj jeho lexikálne stupňovanie: *nesvoj — viac nesvoj — najviac nesvoj/nesvoj — menej nesvoj — najmenej nesvoj.*

Vo funkcii všeobecného atribútu (adjektívneho i adverbiálneho) sa používa slovce zámenného pôvodu *nanič: nanič robota; píše celkom nanič.* Má význam „nedobrý, nepoužiteľný; nedobre, nepoužiteľne".

Prídavné mená *cudzí, vlastný, celý* sú zas na prechode k zámenám. Ukazujú to antonymické dvojice *cudzí — svoj* (= môj, tvoj, jeho, jej, náš, váš, ich); *vlastný* (= môj, tvoj, jeho, jej, náš, váš, ich pri zdôraznení) — *cudzí* (= nie svoj) a paralelnosť slovca *celý*, používaného ako určenie jednotliviny, so zámenom *všetok — všetci — všetky*, používaného ako určenie množiny.

3. Výsledok súťaženia alebo merania vecí podľa istej kvality sa vyjadruje radovými číslovkami *prvý, druhý ... posledný.* Okrajové číslovky *prvý* a *posledný* majú v takomto postavení význam najvyššieho stupňa príslušného prídavného mena: *prvý* = majúci v najvyššej miere žiadanú (meranú) kvalitu, *posledný* = majúci v najmenšej miere tú istú kvalitu alebo v najväčšej miere protikladnú kvalitu. Takto *prvý* značí „najrýchlejší", „najobratnejší", „najsilnejší", „najodvážnejší" atď. a *posledný* značí „najneobratnejší" (najmenej obratný), „najslabší", „najbojazlivejší" atď.

Podobne sa používajú spojenia s niektorými inými radovými číslovkami, napr. spojenie *siedme nebo, byť v siedmom nebi* s významom „prežívať najväčšie šťastie".

V hovorovej reči radové číslovky v spojeniach *siedmy vlak, poljedenásty rýchlik* stávajú sa sekundárnymi prídavnými menami a zastupujú vzťažnú prívlastkovú vetu.

4. Sloveso má tri tvary, ktoré sú gramaticky i lexikálne na prechode k prídavnému menu. Sú to činné príčastie prítomné, činné príčastie minulé a trpné príčastie. Veľa činných príčastí prítomných a trpných príčastí sa adjektivizovalo, prešlo k adjektívam, napr.: *nemohúci, všemohúci, treskúci, vrúci, vynikajúci, rozhodujúci, prešibaný, oddaný, učený, otvorený, viazaný, urazený, údený, ctený, skazený, ustatý, podbitý, usmiaty.*

Ale väčšina adjektivizovaných príčastí si zachováva stopy vidu základ-

ného slovesa, napr. *vynikajúci, rozhodujúci* majú náznaky nedokonavosti po slovesách *vynikať, rozhodovať; uhladený, skazený, zarastený* poukazujú na dokonavý vid slovies *uhladiť, skaziť sa, zarásť.*

Na rozdiel od základného slovesa stav zo zavŕšeného (dokonavého) deja vyjadrujú napríklad tieto adjektivizované trpné príčastia: *cvičený* (*cvičený pes* = vycvičený pes), *údený* (*údená slanina* = zaúdená slanina), *varený* (*varená mrkva* = uvarená mrkva); *mrazený* (*mrazený hrach* = zmrazený); *šitý* (*kabát šitý zo súkna* = ušitý). Vyjadrujú spôsob prípravy osôb, zvierat a spracovania, vyhotovenia vecí alebo úpravy látok, potravín a pod.

Tie adjektivizované príčastia, ktorých základné sloveso má kvantitatívne merateľné účinky, získavajú kategóriu stupňovania, napr.: *vrúci — vrúcejší — najvrúcejší, osvieżujúci — osvieżujúcejší — najosvieżujúcejší, prešibaný — prešibanejší — najprešibanejší, cvičený — cvičenejší — najcvičenejší, tlmený — tlmenejší — najtlmenejší, prekrvený — prekrvenejší — najprekrvenejší, napätý — napätejší — najnapätejší* atď.

Takmer od všetkých adjektivizovaných trpných príčastí sa tvoria abstraktné substantíva s príponou *-osť* a adverbiá s príponou *-e*, napr.: *prešibaný — prešibanosť — prešibane, cvičený — cvičenosť — cvičene, prekrvený — prekrvenosť — prekrvene, otvorený — otvorenosť — otvorene.*

Abstraktné substantíva s príponou *-osť* sa tvoria aj od niektorých adjektivizovaných činných príčastí prítomných, napr.: *vynikajúcosť, všemohúcosť* (častejšie *všemohúcnosť*), *vševedúcnosť.* Adverbiá od nich odvodené majú napospol príponu *-o*, napr.: *vynikajúco, vševedúco, vyhovujúco, kajúco.*

Plnú adjektívnu platnosť majú aj prídavné mená odvodené od takzvaného príčastia l-ového, napr.: *bdelý, závislý, zúfalý, pozostalý, osamelý, vypuklý, plynulý.*

Adjektívne chápanie pôvodných príčastí charakterizujú teda tieto znaky: a) stupňujú sa; b) tvoria sa od nich príslovky príponou *-e, -o;* c) tvoria sa od nich abstraktné substantíva príponou *-osť.*

5. Citoslovcia *hej, hurá, hŕ, hr-hr* metaforicky pomkýnajú svoj význam a používajú sa vo funkcii nezhodného atribútu. *Hej* má význam „výborný", „znamenitý", *hurá* má význam „rýchly", „napochytre urobený", „nepremyslený", „prenáhlený": *hej práca, hej pesnička, hej šuhaj; hurá robota, hurá program, hurá plánovanie; on je taký hŕ (hr-hr) do všetkého.*

Zámená

Pronominá

Definícia

Zámená sú slová so všeobecným významom, ktoré nepomenúvajú javy skutočnosti priamo, ale označujú, zriedkavejšie naznačujú ich tak, že ukazujú alebo odkazujú na ne z hľadiska podávateľa a pritom vyjadrujú gramatické významy konkrétnych názvov; vo vete vystupujú tak ako slovné druhy, na ktoré poukazujú. Príslušný jav skutočnosti zámená presne označujú až v prehovore, lebo význam zámen sa konkretizuje situáciou, kontextom a gestom. Napríklad hovoriaci nepomenúva prijímateľa (adresáta reči) menom, lež označuje ho zámenom 2. os. *ty*. Zámeno *ty* označuje každého spolubesedníka, je to pomenovanie ľubovoľnej osoby ako prijímateľa jazykového prejavu. Podobne vo vete *To je tvoja robota* má zámeno *tvoja* všeobecný význam privlastňovacieho adjektíva k pomenovaniu každého prijímateľa. Aj zámeno *taký* vo vete *Takú vodu som ešte nepil* má všeobecný význam akostného prídavného mena, takže môže ukazovať na ľubovoľnú vlastnosť, ktorá sa bezprostredne vníma (napr. *čistá, studená, svieža, pitná, chutná, liečivá* atď.), alebo odkazovať na vlastnosť, ktorá sa konkrétne pomenúva v predchádzajúcej, príp. v nasledujúcej časti kontextu. Takisto zámeno *toľký*, napr. vo vete *Predvída, že my sami nezdolieme toľkú robotu* (KUKUČÍN), má všeobecný kvantitatívny význam, ale v prehovore ukazuje alebo odkazuje na presnú kvantitu. Podobný všeobecný význam majú aj ostatné zámená.

Táto svojrázność významu zámen sa odráža na ich umiestení v reči. Stoja zväčša až za menami a sú ich gramatickými (nie lexikálnymi) synonymami. Napríklad zámeno *tá* vo vete *Sedliačka nie je pani, tá nestačí cifrovať svoj dom* (TIMRAVA) je gramatickým synonymom podstatného mena *sedliačka*.

Staršie definície, v ktorých sa vravelo, že zámená používame namiesto podstatných a prídavných mien, nevystihovali dostatočne význam a postavenie zámen v jazyku.

1. Zámená nezamieňajú mená, lež iba na mená odkazujú, naznačujú ich; nepomenú-

vajú osobu, vec, vlastnosť, okolnosť, iba na ňu ukazujú, alebo ju pripomínajú. Namiesto mena možno voľne použiť len iné meno — jeho lexikálne synonymum (napr. *oblok* miesto *okno*, *svieži* miesto *čerstvý*). Zámená sú ukazovacie a odkazovacie slová, t. j. používajú sa najmä v priamom rečovom styku hovoriaceho s prijímateľom alebo len vtedy, keď sa osoba, vec, vlastnosť v blízkom kontexte pomenúva jej konkrétnym menom. Bez opretia o situáciu alebo o kontext ostávajú zámená nekonkretizované; vtedy má výpoveď neurčitý charakter. S menami sa dajú najvoľnejšie zamieňať ukazovacie zámená. Vôbec sa nedajú zamieňať napr. opytovacie, osobné, zvratné a privlastňovacie zámená. Stará definícia mohla zvádzať k náhľadu, že každé zámeno sa dá nahradiť plným názvom. V gramaticky usporiadanej reči však na mieste zámena nemôže stáť ním „zastupované" meno. Opakovanie slov — pomenovaní tam, kde sa majú použiť zámená, pôsobí dojmom nevyspelej alebo neusporiadanej reči.

2. Staršie definície nezaraďovali k zámenám číselné zámená so všeobecným významom, ani príslovkové zámená, hoci vzťah medzi konkrétnym pomenovaním počtu alebo okolnosti a príslušným zámenom je taký istý ako pri substantívnych a adjektívnych zámenách.

3. Kým substancia, kvalita, kvantita, okolnosť sa často označujú zámenami, zatiaľ dej sa naznačuje zámenom len ojedinele, a to alebo zámenami *tento*, *toto*, *oné*, *onô* alebo slovesnými zámenami *ondiať*, *onačiť*, *tentovať*. Všetky slovesné zámená sú štylisticky príznakové a stoja na okraji spisovného jazyka. Porov. úryvok:

Jano: Ná onô ... toto — *odondiali* ho.

Viktória: Čo habkáš, kde je?

Jano: Do mesta ho *predondiali* ...

Viktória: On sa opovážil bez môjho rozkazu?

Jano: Voľáko písmo že musí *podondiať*. (STODOLA)

Zámená podporujú skĺbenosť a úspornosť reči. Umožňujú i v dlhšom prejave o tej istej veci vyhnúť sa opakovaniu toho istého slova.

Sú to zväčša krátke (jednoslabičné a dvojslabičné) slová. Keďže majú všeobecný význam, je ich v pomere k menám veľmi málo. Ich počet je v jazyku konečný a mení sa oveľa pomalšie ako počet plnovýznamových slovných druhov. Zámená sa však používajú oveľa častejšie ako jednotlivé slová z plnovýznamových slovných druhov.

Rozdelenie zámen

Zámená rozdeľujeme jednak podľa vecného významu (funkcie), jednak podľa gramatických vlastností.

A. Podľa vecného významu sa zámená rozdeľujú na šesť druhov.

1. Osobné zámená:
   a) základné: *ja*, *my* (1. osoba), *ty*, *vy* (2. osoba), *on*, *ona*, *ono*, *oni*, *ony* (3. osoba);
   b) privlastňovacie: *môj*, *náš*, *tvoj*, *váš*, *jeho*, *jej*, *ich*.
2. Zvratné zámená:
   a) základné: *seba/sa;*
   b) privlastňovacie: *svoj*.

Osobné a zvratné zámená tvoria užšiu skupinu v rámci všetkých zámen, lebo sú okrem iného pomenovaním gramatických funkcií.

3. Ukazovacie: *ten, onen/oný, taký, onaký, toľký, toľkoraký, toľko, tak, tam, vtedy* ...

4. Opytovacie: *kto, čo, aký, ktorý, čí, koľký, koľkoraký, kde, kade, kedy, ako* ...

Opytovacie a ukazovacie zámená sa používajú aj vo vzťažnej funkcii: opytovacie ako základné vyjadrenie vzťahu, ukazovacie ako pomocný indikátor. Preto vzťažné zámená nie sú osobitným druhom zámen.

5. Neurčité: *dakto, dačo, dajaký, daktorý, dačí, niekto, niečo, nejaký, niektorý, niečí* (a iné zámená tvorené z opytovacích zámen a z častíc *poda-, voľa-, všeli-, hoci-, hoc-, leda-, leci-, kde-, sotva-, bohvie/bohvie-, ktovie, -si, -koľvek), ktorý-ten, ten-ktorý, aký-taký, čo-to, neviem aký, ktovie aký, bohvie aký, bohvie-aký* atď.

6. Vymedzovacie: *ten istý, tenže, taký istý, tak isto/takisto, tamže; iný, inakší, inde, inokedy, inak; všetok, každý; sám, samý; nikto, nič, nijaký, ničí, nikde, nikdy, nijako* ...

B. Podľa gramatických významov sa delia zámená na 1. substantívne, 2. adjektívne, 3. numerálne a 4. adverbiálne.

I. Substantívne zámená ukazujú na substancie (na osoby, zvieratá a veci), alebo odkazujú na ich mená. Patria k nim 1. základné osobné zámená, 2. základné zvratné zámená, 3. opytovacie zámená *kto, čo,* 4. neurčité zámená odvodené od zámen *kto, čo (voľačo, kdečo, sotvakto)*, 5. vymedzovacie zámená odvodené od zámen *kto, čo (nikto, nič)*.

Substantívne zámená sa menia podľa pádov. Číslo majú len osobné zámená *(ja — my, ty — vy, on, ona, ono — oni, ony)*. Rod rozlišujú len osobné zámená 3. osoby: *on* (mužský rod), *ona* (ženský rod), *ono* (stredný rod), *oni* (pre osoby mužského rodu), *ony* (mužský neživotný, ženský a stredný rod). Zámená, ktoré nerozlišujú gramatický rod, sú bezrodové zámená. Všetky ostatné zámená sú rodové.

Substantívne zámená bývajú vo vete takým vetným členom ako podstatné mená. Môžu mať pri sebe zhodný postpozitívny prívlastok a prístavok.

Ach, vy *úbohý!* Kam ste to prišli? (JESENSKÝ) — Medzi žitom chodník ku bielemu dvoru, ním ktosi *neznámy* od tmavého boru cvála. (J. KRÁĽ) — Ja, *Martin Pasiar*, vám to ukážem. (MINÁČ)

II. Adjektívne zámená ukazujú na vlastnosť a vlastníka, alebo odkazujú na ich plné názvy (prídavné mená). Majú také tvary ako prídavné mená. K adjektívnym zámenám patria 1. privlastňovacie zámená (osobné i zvratné), 2. ukazovacie zámená, 3. opytovacie zámená *aký, ktorý, čí,* 4. neurčité zámená, ako *všelijaký, hociktorý, čísi, číkoľvek,* 5. vymedzovacie zámená, napr. *iný, samý, každý, nijaký, ničí.*

Adjektívne zámená sa menia podľa rodu, čísla, pádu ako prídavné mená; zhodujú sa (v rode, čísle a páde) s podstatnými menami: *ten človek, aké práva, taký zisk, čie miesto, môj otec; koľká robota, toľká dobrota; akýsi zvuk, samá voda, každý deň.* Vo vete bývajú takými vetnými členmi ako prídavné mená; najčastejšie sú prívlastkom.

Ver mu je ešte škoda v tej *zemi* hniť! (TIMRAVA) — No on len máča **svoj** *chlieb* vo vínku a mlčí. (KUKUČÍN) — **Koľká** *milosť* od veľkého pána! (KUKUČÍN)

Adjektívne zámeno, použité vo význame substantívneho zámena, môže byť vo vete takým vetným členom ako substantívum.

Dvorana Čitaonice je síce väčšia i slávnostnejšia, no **tá** sa nesmie v taký čas upotrebiť na tanec. (KUKUČÍN) — Vyňal slaninu, každému odkrojil z **nej** kus, posolil, popapričil a podal. (TIMRAVA)

III. Numerálne zámená ukazujú na množstvo, poradie a na iné číselné vzťahy, alebo odkazujú na ich názvy: *koľko — toľko, koľkí — toľkí, koľký — toľký, koľkoraký — toľkoraký, koľký raz — toľký raz, koľko ráz — toľko ráz, koľkokrát — toľkokrát, koľkonásobný — toľkonásobný.* Vo vete bývajú takým členom ako adjektíva *(koľkí — toľkí, koľký — toľký, koľkoraký — toľkoraký, koľkonásobný — toľkonásobný)*, substantíva (základné *koľkí — toľkí, koľko — toľko)* alebo príslovky (skupinové *koľko — toľko*, násobné *koľko ráz — toľko ráz, koľkokrát — toľkokrát).*

Koľko mu dať? Dva denáre alebo päť? (JÉGÉ) — Neviem, kde sa vo mne brala **toľká** odvaha a **toľká** sila. (ŠVANTNER) — **Koľkí** sa rozídu pred samou svadbou! (KUKUČÍN) — **Koľko ráz** sa zídu, na všeličo prídu. (J. KRÁĽ)

IV. Adverbiálne zámená ukazujú na okolnosti a kvalitu deja, alebo odkazujú na ich plné názvy: *kde — tu, tam, nikde; kedy — vtedy, dakedy, nikdy; prečo — preto; ako — tak, voľajako, — nijako* ... Vo vete bývajú príslovkovým určením.

Žijem **takto**, ako ryba na suchu. (TATARKA) — Spíš si, **kedy** chceš a **dokedy** chceš. (F. KRÁĽ) — V svete pri kráse **vždy** aj špata stojí. (SLÁDKOVIČ)

Zámená *tentovať, ondiať, onačiť* a pod. majú gramatickú povahu slovies. Sú to verbálne zámená.

Osobné zámená

Osobné zámená označujú osoby v podmienkach dialógu, t. j. z hľadiska podávateľa. Delia sa na základné osobné zámená: *ja, my, ty, vy, on, ona, ono, oni, ony,* a na privlastňovacie osobné zámená: *môj, náš, tvoj, váš, jeho, jej, ich.*

Základné osobné zámená

Základné osobné zámená sú pomenovania gramatických osôb. Zámená *ja, ty, my, vy* označujú osoby priamo zúčastnené na dialógu. Zámeno *ja* označuje prvú osobu, t. j. tú osobu, ktorá hovorí (= podávateľa). Zámeno *ty* označuje

druhú osobu čiže tú, ktorej sa hovorí (= prijímateľa). Zámeno *my* jednak označuje zahrnujúce prvú osobu a inú osobu alebo niekoľko iných osôb *(ja + ty, ja + on, ja + ty + on ...)*, jednak kolektívneho podávateľa *(ja + + ja + ja ...)*. Zámeno *vy* jednak zahŕňa druhú osobu a inú osobu alebo niekoľko iných osôb *(ty + on, ty + on + ona ...)*, jednak označuje kolektívneho prijímateľa *(ty + ty + ty ...)*. Pri vykaní však označuje individuálneho prijímateľa.

Zámenami *ja, ty, my, vy* sa spravidla označujú len osoby. Zvieratá a veci sa na dialógu môžu priamo zúčastňovať len pri personifikácii (zosobnení).

Zámená *ja, ty, my, vy* nezastupujú, nenahrádzajú podstatné mená, lebo v dialógu sú základným označením zúčastnených osôb.

„Ja som to ..." ohlásilo sa zvonku netrpezlivo, ani nečakajúc otázku. — „Ja! I ja som ja! Čo ja viem, kto je to?" durdila sa babka. (RODJAVORINSKÁ)

Osobné zámená *ja, ty, my, vy* nevyjadrujú gramatický rod svojím tvarom, ale iba druhotne, syntakticky — zhodou prísudku, prívlastku, doplnku; napr.: *ty drahý/ty drahá, ty si prišiel prvý/ty si prišla prvá*. Rod prívlastku, prísudku a doplnku závisí od prirodzeného rodu zúčastnených osôb. So stredným rodom sa tu stretáme častejšie pri druhej osobe, výnimočne, pri personifikácii aj v prvej osobe (napr. zosobnené slnce hovorí o sebe v strednom rode):

„Prečo ty, *Slnce*, nehreješ a nesvietiš v noci ako vo dne?" — „Keby ja *hrialo* a svietilo v noci ako vo dne, musela by zem vyhorieť." (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámená 3. osoby ukazujú na osoby i na veci, ktoré sa nezúčastňujú na dialógu. Zámená tretej osoby svojimi tvarmi vyjadrujú gramatický rod *(on, ona, ono)* i gramatické číslo *(on — oni; ona, ono — ony)*, v mužskom rode i životnosť *(oni, na nich* — životné osoby; *ony, na ne* — neživotné a zvieracie). Majú širší význam ako zámená prvej a druhej osoby. Označujú nielen osoby, ale aj zvieratá a veci. Svojím významom tvoria prechod k ukazovacím zámenám; podobajú sa im aj pádovými príponami *(jeho, jemu — toho, tomu; jej — tej)*.

Osobné zámená 1. a 2. osoby

1. Zámenom *ja* označuje podávateľ sám seba:

Ja sa volám Ondrej. (CHROBÁK) — „No vieš, kde je môj Martin?" pýtal sa ma, keď zvedel, že som to ja. (KUKUČÍN)

Plné meno si podávateľ uvádza zriedka, iba popri zámene na zvýraznenie, ak nestačí situácia na zreteľné dorozumenie.

Ja som to, ja, *Maroš*, a ma nepoznáte? (RÁZUS) — Mne, *Jankechovi*, darmo chceš stúpať na prsty. (MINÁČ)

Ináč sa osobné zámeno dopĺňa konkrétnym pomenovaním osoby v administratívno-právnych písomnostiach a formulách, kde sa vyžaduje presnosť a jednoznačnosť údajov.

Ja nižepodpísaný *Juraj Nečesálek*, obyvateľ vaďovský, na prípad mojej smrti prejavujem poslednú vôľu. (SLÁVIK)

2. a) Zámeno *ty* označuje prijímateľa prejavu, t. j. osobu (v personifikácii alebo v básnickom oslovení zviera aj vec), na ktorú sa podávateľ s rečou obracia.

Hej, **ty**, čo sa žaby bojíš, poď sa pasovať! (ONDREJOV) — A čí si **ty**? (CHROBÁK) — „No nemusíte sa hneď otáčať. Hreščo prišiel, vidíte," prihovorí sa kravám. „Lysena, **ty**, veď sa dočkáš. Spokojne." (TATARKA) — Brezno, Brezno! Hovoria o **tebe** to i to. (KUKUČÍN)

b) Zámeno *ty* v živom rozprávaní môže označovať i všeobecného prijímateľa. Podávateľ ním oživuje reč a zainteresúva čitateľov (poslucháčov) na obsahu výpovede; vyjadruje ním svoje city, myšlienky, pozorovania tak, akoby súčasne patrili predpokladanému prijímateľovi.

Ale vo fabrike je robotník len ako vajce na žrdi. Sekne robota — prepustia **ťa**, povieš slovo faktorovi, choď si po knižku; zarobíš lepšie — strhnú **ti**. (TAJOVSKÝ) — Zdá sa **ti**, že na tejto planine ani nenakosíš, ani nenapasieš. (KRČMÉRY) — **Ty** sa na to všetko dívaš a je **ti**, akoby si bol účastný zázraku. (CHROBÁK)

c) Zámenom druhej osoby adresuje podávateľ obsah reči aj sebe (napr. v rozhorčení, v sebaoslovení, pri dovolávaní sa súhlasu spolubesedníka a pod.)

V druhej chvíľke však už je na nohách a osopí sa na seba: „Blázniš sa, či čo **ti** je? Pre pletku budeš sa šmiarať na kolená a pokúšať nebo, sprostá hus?" (TIMRAVA) — Kde je ten starigáň?" jedovala sa pani Votická. „Zaľahne do karát, a **ty** sedí!" (KUKUČÍN)

3. a) Zámeno *my* označuje skupinu osôb, do ktorej okrem podávateľa patrí aj iná osoba alebo niekoľko iných osôb.

Ty si mi kamarát, a **my** sa nebojíme ... (ONDREJOV) — Nemôžem mu napochytro rozpovedať, čo vieme iba **my** dvaja, tetka Trčkovie a ja. (JILEMNICKÝ) — Obyčajne to bolo tak, že jedno z **nás** vybehlo na cestu. (JANČOVÁ)

Namiesto spojenia zámena *ja* s menom tretej osoby sa používa i spojenie zámena *my* s menom príslušnej osoby v inštrumentáli. Použitie zámena *my* tu súvisí s prísudkom v pluráli.

My s Gregušom nemali sme v sebe ani nadutosti, ani chvastavosti Jánovej. (FIGULI) — Keď sme sa **my** s milým rozlučovať mali, aj tá zem plakala, čo sme na nej stáli. (LUD. PIESEŇ)

b) Zámeno *my* označuje kolektívneho podávateľa, napríklad vo vyhláseniach, rezolúciách a pod.

My zdolanapísaní nemôžme sa osobne zúčastniť na všeobecnom zhromaždení národa slovenského, dňa 6. júna b. r. v Turčianskom Sv. Martine držať sa majúcom, posielame týmto náš hlas písomne ... (MEMORANDUM)

c) Zámenom *my* sa označuje aj všeobecná prvá osoba množného čísla, ktorú možno nahradiť zámenami *všetci, každý z nás*, alebo (v zápornej vete) *nikto z nás*. Podávateľ ním zainteresúva spolubesedníkov (čitateľov) na výpovedi.

Vnútorný náš človek nás ženie a my ho poslúchame, uznám, často na našu škodu. (JÉGÉ) — Keď videla biely krov otcovského domu, oviali ju staré rozpomienky, ako keď nám príde na um dávny sen. (KUKUČÍN)

d) Zámeno *my* sa štylisticky využíva vo význame *ja*. V publicistickom a vedeckom štýle zámenom *my* autor zo skromnosti označuje svoju osobu (pluralis modestiae).

Nuž hej, bola tu „stará", už asi rok trvajúca láska a my sme sa z trestuhodnej zábudlivosti nezmienili o nej. (J. HRUŠOVSKÝ)

Prvú osobu množného čísla používali o sebe panovníci (pluralis majestaticus). V literatúre s historickou tematikou možno ju použiť ako charakterizačný prostriedok.

My, Karol VI., slávnemu zemianstvu liptovskému pozdravenie . . . (KALINČIAK)

e) Vo familiárnych prejavoch býva zámeno *my* aj namiesto zámena 2. osoby — *ty*, *vy*. Naznačuje sa tak citová zainteresovanosť podávateľa.

Ako nám ide robota? (ÚZUS) — Ako nás poslúchajú obličky? (ÚZUS LEKÁROV)

4. a) Zámeno *vy* označuje prijímateľa a ešte ďalšiu osobu alebo ďalšie osoby.

Len povedz, čo bolo medzi vami. (KUKUČÍN) — On má viac rozumu ako vy všetci dohromady. (ALEXY)

b) Zámeno *vy* označuje jednotlivého prijímateľa pri vykaní.

„Len vy zabúchajte," posmelila ma ľudským a dobrotivým úsmevom. (FIGULI) — Nehnevajte sa, tetka! Už vám neprídem. (ONDREJOV)

c) Zámenom *vy* sa v umeleckom štýle pri personifikácii oslovujú aj veci a zvieratá.

Ta ste vy nám zmizli, vy naše nádeje! (CHALUPKA) — Kravičky moje, nemé tváre, uznajte vy: deti mi berú, synov mi už vzali a ešte mi jedinú dcéru, jediné potešenie moje idú spoďkať. (TATARKA)

d) Zámeno *vy* označuje aj všeobecnú druhú osobu. Podávateľ ním vyjadruje svoje pozorovania, city, myšlienky tak, akoby súčasne patrili predpokladaným prijímateľom.

Niekoľko čŕt — a krajina stojí pred vami, vy cítite, že je to krajina dažďom kropená, chmúrna. (VAJANSKÝ) — Zvuk zamiera, až ho nepočuť, ale vám sa zdá, že ešte znie. (CHROBÁK)

Skloňovanie zámen 1. a 2. osoby

	Jednotné číslo		Množné číslo	
	1. osoba	2. osoba	1. osoba	2. osoba
N.	*ja*	*ty*	*my*	*vy*
G.	*mňa, ma*	*teba, ťa*	*nás*	*vás*
D.	*mne, mi*	*tebe, ti*	*nám*	*vám*

A.	*mňa, ma*		*teba, ťa*		*nás*		*vás*
L.	*(o) mne*	*(o)*	*tebe*	*(o)*	*nás*	*(o)*	*vás*
I.	*mnou*		*tebou*		*nami*		*vami*

Genitív, datív a akuzatív zámen *ja* a *ty* majú kratšie tvary *ma, mi, ťa, ti* i dlhšie tvary *mňa, mne, teba, tebe.*

Dlhšie tvary *mne, tebe, mňa, teba* sa používajú:

1. po predložke:

Bolo tam veru *na* **mňa** mnoho roboty. (JANČOVÁ) — *Vôkol* **teba** šero a vôňa. (PODJAVORINSKÁ);

2. pri dôraze, ktorý je okrem toho naznačený

a) časticou:

Prichodí sa zasa *len* **mne** trápiť. (TAJOVSKÝ)

b) postavením na čelo vety:

Ja neviem, ale **tebe** ovce nikdy nedoja. (KUKUČÍN)

c) ďalším určením (prístavkom, vedľajšou vetou):

Mňa, vysokého úradníka, podviesť. (STODOLA) — **Mne,** ktorý nevedel som si vybrať postati, ani to, ani oné nebolo vhodné. (TIMRAVA)

d) postavením do protikladu alebo do prirovnania:

Hojže, bača, hojže, môj, **tebe** kožka a **mne** loj. (ĽUD. PIESEŇ) — **Mne** tak ako **tebe.** (CHALUPKA)

Kratšie tvary *ma, ťa, mi, ti* sú príklonky, spravidla nestoja na dôrazovom mieste vo vete. Porov. rozdiel: *Daj* mi *pokoj!* Mne *daj pokoj!* Ale v citových prejavoch sa kladú niekedy aj na prvé miesto vo vete.

Dones, žena, dáky kôl! **Mu** ja vyplatím, keď mu nakladiem. (TAJOVSKÝ)

Kratšie tvary datívu *mi, ti* a datívy plurálu *nám, vám* majú aj citový význam, ktorý sa nedá vyjadriť datívom substantív. Niekedy sa takéto citové datívy nahromadia dva i tri.

Buď **mi** poriadny človek, materi pomáhaj! (ONDREJOV) — A junák **ti** cárovi pozrel okom v oko! (CHALUPKA) — Buďte **nám** srdečne vítaný a cíťte sa u **nás** ako doma. (ZGURIŠKA) — To **vám** je zvláštne. (KUKUČÍN) — Daj sa **ti mi** bože! (TAJOVSKÝ) — A ten **ti vám** ešte nebol ranený. (TIMRAVA) — To **ti mi vám** je ríša ducha! (A. MATUŠKA)

Datívom osobných zámen sa vyjadruje privlastňovanie.

Agáta Reptiška **mu** je mať. (TATARKA) — A kde sú **mi** nohavice? (RÁZUS) — Otec **mu** zahynul v prvej svetovej vojne. (JANČOVÁ) — Ruky dotkli sa **mu** pliec. (TIMRAVA)

Osobné zámená 3. osoby

Zámená 3. osoby *on, ona, ono, oni, ony* poukazujú na osobu (osoby i na zvieratá) a vec (veci), ktoré sa na dialógu priamo nazúčastňujú. Majú teda širší

význam ako zámená 1. a 2. osoby, lebo naznačujú nielen osoby, ale aj zvieratá a veci.

Trochu sa vari ponáša na **neho**, na Alpára. (ŠVANTNER) — Šteňa je šteňa, a keď **mu** misku ukážeš — žerie, nemusíš **mu** hlavu do nej tisnúť. (TAJOVSKÝ) — Mozog je dobrý a človeku rastie od **neho** rozum. (ONDREJOV)

Hovoriacu (1.) a oslovenú (2.) osobu netreba konkrétne pomenúvať, lebo sú dostatočne určené situáciou v dialógu. Naproti tomu význam zámena 3. osoby obyčajne konkretizuje až kontext (pomenovanie plným menom v predchádzajúcej alebo zriedkavejšie v nasledujúcej časti kontextu).

Pre mňa za mňa mohol by *Drak* ísť hoci sám; mám príčinu, pre ktorú mu dôverujem. (CHROBÁK) — Aj s **ňou**, *pani Bergerovou*, sa vie porozprávať. (ŠVANTNER)

Keďže zámená 3. osoby predpokladajú príslušné konkrétne názvy v kontexte, možno o nich — na rozdiel od zámen 1. a 2. osoby — povedať, že zastupujú podstatné mená.

Zámená 3. osoby vo svojom význame majú aj ukazovací odtienok. Je to zvyšok ich pôvodného významu. V zriedkavých prípadoch ukazovací význam (= ten, taký) aj prevažuje.

On (= ten) je to, viažte ho! (SLÁDKOVIČ) — **Ona** (= tá) to bude, čo ju pán horár postrelili. (ONDREJOV) — Je ako patina starých kupôl, ale nie celkom **ona** (= taká). (KRČMÉRY)

Z ukazovacieho významu zámen 3. osoby vyplýva ich gramatická kategória rodu. Táto ich vlastnosť sa využíva na označovanie pohlavia pri živých bytostiach vôbec, najmä keď príslušný názov nemá prechýlenú podobu pre ženský rod, alebo naopak.

Ach, keby len vedel, ako ho nenávidí, nech je ktokoľvek, **on**, alebo **ona**. (ŠVANTNER) — Takých ja mám radcov — občanov! To iste **bola ona**, a nie **on**. (TAJOVSKÝ)

Substantivizovanými zámenami *on*, *ona* (obyčajne obidve v tej istej vete) sa označujú dvojice, ako rodičia, manželia, snúbenci, milenci ...

Rodičia sa pominuli jeden za druhým, skôr **on**, potom **ona**, a mladí zostali sami. (PONIČAN) — Tak bývalo u nich od prvej chvíle, že si povedali svoje, **ona** i **on**. (URBAN) — No dvaja mladí — **ona** a **on** — sa už tuho ráčia. (HEČKO)

Zámená 3. osoby označujú osoby, ktoré podávateľ z istých ohľadov nechce pomenovať. Je to spoločenské tabu. Niekedy sa píšu s veľkým začiatočným písmenom.

Ale neprívetivá chatrč spríjemnievala, keď si pomyslela, že ju tam očakáva — **on**. (NIŽNÁNSKY) — „**Ona**", to mohla byť len Nela Kunovičová a toto „ona" rástlo. (VAJANSKÝ) — Bola som tvojou snúbenicou, vernou, oddanou — ženou byť nedovolil **On**. (VAJANSKÝ) — Bude tam **On** a radosť. (MINÁČ)

Zámená 3. osoby zastupujú zámená 1. a 2. osoby v polopriamej reči.

Chatár Kuna doniesol vína, povedal nám, aby sme zahasili lampu. **On** už ide spať. (BEDNÁR) — Strýko si povŕtal v uchu, potom si stykadlom začal čistiť zuby. Však **on** raz nakrátko urobí koniec všetkému, nedá sa zbíjať a odierať z kože. (ALEXY)

Zámenami 3. osoby odsúvajú sa i zámená 2. osoby, keď sa zámerne preruší dialogický kontakt so spolubesedníkom a podávateľ sa akoby dovoláva počutia inej osoby.

Čo ste hluchý? Kde máte oči, človeče? Kde? Málo, že **ho** nezabilo! (TATARKA) — Gazdu tieto slová ženine veľmi zamrzeli. „Vidíš ti **ju**, komu chytí stranu! **Ona** strežie na každé slovíčko." (KUKUČÍN)

Plurál *oni* označuje v nepriamej reči jednu tretiu osobu, ktorej v dialógu zvyčajne vykáme (tzv. plurál úcty). Je to hovorový prostriedok.

„Iste pán horár," zisťoval Paľo, „chodia sem, keď **ich** dážď zachytí." (ONDREJOV)

Plurál *oni* zriedkavo označuje aj druhú osobu v dialógu (tzv. onikanie). Používa sa len v umeleckom štýle, najmä ako prostriedok komiky a irónie.

„Jano Adamec, **Ich** milosť, ako vravím," odpovie tá úslužne. (TIMRAVA) — **Oni** sú poslancom, a keď sú poslancom, musia to vedieť. (JESENSKÝ) — Aj **oni** sú z toho panského plota kôl i s **ich** dobrým advokátom! (VAJANSKÝ)

Skloňovanie zámen 3. osoby

Jednotné číslo

	muž.	stred.	žen.
N.	*on*	*ono*	*ona*
G.	*jeho, neho, ho, -ňho, -ň*		*jej, nej*
D.	*jemu, nemu, mu*		*jej, nej*
A.	*jeho (len osob.), ho neho, -ňho, -ň*	*ho, -ň*	*ju, ňu*
L.	*(o) ňom*		*(o) nej*
I.	*ním*		*ňou*

Množné číslo

	muž. osob.	ostatné
N.	*oni*	*ony*
G.	*ich, nich*	
D.	*im, nim*	
A.	*ich, nich*	*ich, ne*
L.	*(o) nich*	
I.	*nimi*	

Nepriame pády so začiatočnou hláskou *ň* sa používajú po predložkách: *bez neho, bez nej, okolo neho, kvôli nemu, naproti nej, za ňu, uprostred nich, spomedzi nich, popod ňu, preňho, oňho, zaň, poň.* Ale v inštrumentáli sa vždy používajú len tvary so začiatočnou hláskou *ň: ním, ňou, nimi.*

Klobúk bol končitý ... bolo možno zošúľať ho do skrutky a kozu **ním** pošváckať. (ONDREJOV) — Výbuch materinského žiaľu zotrel z **nej** všetku drezúru a urobil ju rovnou

každej, **ňou** tak opovrhovanej sedliačke. (JÉGÉ) — Ale obzriže sa a uvidíš stoly **nimi** obsadnuté. (ŠTÚR)

Používanie plných a skrátených tvarov v akuzatíve závisí od rodu a životnosti. Odlišuje sa nimi stredný rod od mužského a v mužskom rode neživá bytosť od živej.

V strednom rode používajú sa po predložkách iba najkratšie, stiahnuté tvary zakončené na *-ň*.

Prišlo písmo už hen pred týždňom, ale pán richtár zabudli **naň**, iba teraz, keď pán notár písali **oň**. (TIMRAVA)

V mužskom rode pri osobách používajú sa všetky tri typy *na neho, naňho, naň* (i keď typ *naň* zriedkavejšie).

Hneval sa **na neho** už i preto, že mu sľúbené dva dukáty nedal. (JÉGÉ) — Mať pre čosi hľadala Janka, podistým čakala **naňho** s obedom. (TATARKA) — Zúrivé zviera skočilo **naň** (= na Jerguša), ale udrelo už len do prázdnych latiek. (ONDREJOV)

Mužský rod neživotnej bytosti má podobne ako neutrum iba najkratší, stiahnutý tvar *-ň*. Stiahnutý tvar môže byť i po predložke *do* v genitíve.

Kto si nevie chleba odkrojiť, nevie si **naň** ani zarobiť. (PRÍSLOVIE) — Keď nájde bôb, zohne sa **poň**. (TIMRAVA) — Dlaňami oblapil strom, oprel **doň** bosé šľapy. (ONDREJOV) — Na hrob kameň mi vyvýšte, moje meno **doň** mi vpíšte! (CHALUPKA)

V predložkovom akuzatíve plurálu sa od ostatných rodov tvarovo odlišuje osobný mužský rod; má tvar *nich*, kým vo všetkých ostatných prípadoch je tvar *ne*.

Gazdom, pravda, za dobytok platili, ale peniaze nemali pre **nich** ceny, lebo za **ne** nikde nič nemohli kúpiť. (URBAN) — Vari musí ísť medzi **nich** . . . čo budú v takéto drahé chvíle sedieť tu a piť? (TIMRAVA)

Mojim koňom sa zdalo, že je to rozkaz pre **ne**. (FIGULI) — Tak sme sa, šuhajko, my dva rozleteli ako tie holuby, keď medzi **ne** strelí. (LUD. PIESEŇ)

Dlhšie tvary *jeho, jemu* sa používajú v akuzatíve, resp. datíve osobného mužského rodu pri dôraze, často v spojení s časticami: *aj, i, ani, len, iba, jedine* . . .

Žarty rešpicienta nechutili *ani* **jemu**. (KUKUČÍN)

Pri zastupovaní mužských zvieracích, mužských neživotných a najmä stredných podstatných mien sa používajú len nedôrazové tvary *ho, mu*. V dôraze sa tu namiesto osobných zámen 3. osoby používajú tvary ukazovacích zámen *ten, to*. Aj namiesto nominatívu *on, ona, ono, oni, ony* v takejto pozícii stojí obyčajne nominatív ukazovacích zámen *ten, tá, to, tí, tie*.

Nominatív osobných zámen

Nominatív osobných zámen sa používa v prísudku a v podmete.

V prísudku sa používa pri identifikácii.

Ja som to, ja, — vraví mu rak. (CHROBÁK)

V úlohe podmetu upotrebúva sa nominatív osobných zámen v obmedzenom rozsahu. V nedôraznej reči sa zámenné podmety nepoužívajú, ak výrazné osobné prípony určitých slovesných tvarov v prísudku dostatočne presne označujú príslušnú osobu. Zámenné podmety sa používajú 1. v istých konštrukciách alebo 2. zo štylistických príčin.

1. Ako nevyhnutná časť konštrukcie býva osobné zámeno podmetom:

a) vo vetách, kde v prísudku nie sú vyjadrené predikačné kategórie (najmä v eliptických vetách):

Kričím naň, ale on nič. (MORIC) — Ej, tu by si bola spala, keby nie ja. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — A odkedy vy tu? (KUKUČÍN) — Ja hybaj do mlyna, ktorý bol hneď za vodou, (KUKUČÍN) — Ja rmútiť? — zadivil sa Širický. (TIMRAVA)

b) keď osobné zámeno samo je nositeľom vetnej platnosti (celý prísudok je elidovaný):

Ja, že je už celý rozmliaždený. (TAJOVSKÝ) — Ja, čo na srdci, to na jazyku. (KUKUČÍN)

c) vo vetách, kde sa prísudkom vyjadruje totožnosť, alebo sa totožnosť popiera:

Či je on ty? (RÁZUS) — Že sú oni celkom iné tvory než sedliaci. (JÉGÉ)

d) keď tvorí súčasť viacnásobného podmetu:

Ja i Chovan prelazili sme veľmi ľahko. (KUKUČÍN)

e) keď má pri sebe prístavok, prívlastok alebo iné určenie:

Ja, *Magdaléna Žiaranská*, som cigánka spod mosta a nehanbím sa za to. (STODOLA) — Vy *ženské* sa vždy do všetkého lepšie chcete rozumieť. (JÉGÉ) — Madlušovci sa zodvihli, my *traja* sadli sme si do kúta. (CHROBÁK) — Čakal podchvíľou, že sa zdakadiaľ vynorí on, *ktorý ju prenasleduje v myšlienkach dňom i nocou*. (KUKUČÍN)

2. Zo štylistických príčin sa zámeno ako podmet používa v úplných vetách:

a) na dôraz (ktorý býva naznačený aj slovosledom, opakovaním podmetov, časticami *aj, i, ani, iba, veru* ...):

Zavezte si ho vy! (PLÁVKA) — Ja že by som kradol, ja? (STODOLA) — Nuž nechže je i on medzi nami chlapmi. (GABAJ) — Len si poslúchajte, ja veru nebudem. (HEČKO)

b) na citové zafarbenie vety:

Pošlem ja tú ešte s večerou! (HEČKO) — Zavadziam ja Vraniačke? (TATARKA) — Dajme my tomu pokoj! (KUKUČÍN) — Počkajte, dám vám ja podpory! (TIMRAVA) — Hm, fraje-rôčka úprimná, mňa ty neoklameš ... (ŠVANTNER)

Osobné privlastňovacie zámená

Osobné privlastňovacie zámená označujú privlastnenie jednotlivým gramatickým osobám, a to v podmienkach dialógu. Sú to zámená *môj, tvoj, náš, váš, jeho, jej, ich.*

Významy osobných privlastňovacích zámen

1. Základný privlastňovací význam osobných privlastňovacích zámen zahŕňa vlastnícky a zamestnanecký vzťah, vzťah k tomu, čo človeku (príp. i zvieraťu, i veci) prislúcha (orgán, schopnosť, vlastnosť ...), príbuzenský a vôbec blízky spoločenský vzťah.

Zámeno *môj* takto privlastňuje prvej osobe a znamená: patriaci mne. Podobne *tvoj* privlastňuje druhej osobe, *jeho* tretej osobe mužského a stredného rodu, *jej* tretej osobe ženského rodu, *náš* prvej osobe pl., *váš* druhej osobe pl., *ich* tretej osobe pl., a to i v platnosti prívlastku, i v platnosti menného prísudku.

Musíte sama uznať, milostivá slečna, že **môj** dom je **môj**, a nie cudzí a do **mojich** izieb tiež **moje** náradie patrí. (TIMRAVA) — **Moja** pani píše do českých časopisov národopisné články. (ZÚBEK) — Škoda teba, Dovčík, škoda **tvojho** mena. (ŠTÍTNICKÝ) — Ach, fialka, chytiť tvoju farbu a zabudnúť na všetko. (MINÁČ) — Štefan Reptiš, **tvoj** brat, **môj** kamarát, sa nevráti. (TATARKA) — Ale tu **tvoj** muž ani nebrojil, a predsa ho prepustili z bane. (F. KRÁĽ) — Povedz **tvojim** ľuďom, aby sa sušili, kde zmokli. (KALINČIAK) — Keď chce Krokavec prehnať nejakú tú podporu na **našu** školu, **nášho** umelca, náš spolok, Koreň tak ľahko neprikývne. (JESENSKÝ) — Neverím, že by tu mal vinu Benedetto, veď je **náš** človek. (ŽÁRY) — Zo šiestich koní **jeho** dva boli najbystrejšie, najkrajšie. (TAJOVSKÝ) — Tupý nástroj zadrapuje sa do **jeho** vlasov a bolestne ho kváče. (ALEXY) — Keď bol hotový, šli sme aj s **jeho** ženou pozrieť robotu. (TAJOVSKÝ) — Pod **jej** príčinlivou rukou sa nič nestratilo. (KUKUČÍN)

Privlastňovacie zámená druhej a tretej osoby plurálu tvorili a dodnes v oficiálnom a diplomatickom styku tvoria súčasť panovníckych, šľachtických a diplomatických titulov: *vaša (jeho, jej, ich) milosť, vaša jasnosť, vaša excelencia, vaša urodzenosť* ... Dodáva prejavu archaický alebo slávnostný ráz.

Nie, **Vaša** *Osvietenosť*, tento raz nesiem celú, celučičkú tretinu. (HORÁK) — Nože, **ich** *milosť*, toho vínka, ani ste si dobre nechlipli. (ŽÁRY) — Okrem toho sám biskup Moyzes mal oddať pod vlastným menom prípis na osobu **jeho** *veličenstva*. (VAJANSKÝ) — Včera prišla na pozvanie prezidenta republiky do Prahy a na štátnu návštevu hlava štátu Kambodže, **Jeho** *kráľovská výsosť* princ Norodom Sihanuk s manželkou a dcérou, **Jej** *kráľovskou výsosťou* princeznou Sorys Roeungsy. (TLAČ)

V súčasnom diplomatickom styku sa tieto zámená píšu s veľkým písmenom.

2. Osobné privlastňovacie zámená vyjadrujú vzťah subjektu k deju alebo vzťah pôvodcu k jeho výtvoru.

Potom hodila rukou, akoby si nežiadala **moju** odpoveď, **môj** pohyb, **môj** záujem, **moju** existenciu ... (ZELINOVÁ) — Nebudem proti **tvojmu** návrhu. (JESENSKÝ) — Príde čas, keď **naše** mlčanie v hrobe bude mocnejšie ako **naše** reči! (ZÚBEK) — **Vaša** odpoveď ma neuspokojuje. (JESENSKÝ) — Tichá zádumčivosť veje z **jeho** veršov. (VLČEK) — Tieto slová boli ozvenou **jej** myšlienok. (KRNO) — Všetko sme spravili podľa **ich** návrhu. (TLAČ)

3. Vzťah objektu k deju vyjadrujú privlastňovacie zámená zriedkavejšie. Najzreteľnejšie ho vidieť v postavení pri slovesných podstatných menách.

Nástojila na **mojom** prísnom potrestaní. (JÉGÉ) — Ale tým sa neskončilo **jeho** prekvapenie. (TATARKA) — Rúbte mu do pása, tam je **jeho** spása! (BOTTO)

4. Z okolnostných vzťahov osobné privlastňovacie zámená najviac vyjadrujú zreteľové vzťahy, menej miesto, čas a pôvod.

Už **môj** (= mne) rok sa končí a **tvoj** nastáva rok. (J. KRÁĽ) — Dozrú i **tvoje** časy, príde víťaz, čo ťa spasí. (CHALUPKA) — Musíme vyčkať, kým príde **náš** čas. (FIGULI) — **Naše** šťastie, kohút milý, že sme spolu v tejto chvíli. (BEDNÁR) — Prišiel už **náš** vlak. (ÚZUS) — Nastáva **jeho** chvíľa. (ALEXY) — Cítila, že na **jej** strane bola ľahkovernosť a mýlka. (VAJANSKÝ)

Z nás na **tvojom** mieste kto by tak konal? (PLÁVKA) — V **našom** okrese vystupovali dve strany: maďarská a slovenská strana. (TAJOVSKÝ) — Číha na zver pri **jej** chodníčkoch. (MARTINKA)

Keď som bola v **tvojich** rokoch, už som slúžila. (ZÚBEK) — Za **našich** čias o takých škandalóznych veciach nebolo počuť. (STODOLA) — Nevidí, že krása **jej** mladosti vlieva sa do **jej** detí. (ALEXY)

No konečne zunoval sa mu námornícky život, **jeho** (= vyplývajúce z neho) radosti i trampoty. (KUKUČÍN)

5. Osobné privlastňovacie zámená sa používajú i na odkazovanie. Odkazovací význam je v podstate zreteľovým významom. Používa sa v publicistickom a v umeleckom štýle. Podávateľ niečo pokladá za svoje, resp. prijímateľovo na tom základe, že o tom hovoril alebo hovorí, pričom vyjadruje citový (kladný alebo záporný) postoj k tomu.

A **môj** Slovan ešte raz bystré hodil zraky ponad tie šíre rovne na kraj svoj daleký. (CHALUPKA) — O pár dní potom sa **môj** Kysučan mohol už trošku obrátiť. (TAJOVSKÝ) — Hrdinom **nášho** prípadu je Ondrej Šimčisko. (ONDREJOV) — **Náš** akademik zaiste pevne si umienil opraviť žalostný omyl tých učencov, ktorí neprestávajú tvrdiť, že v Uhrách niet Slovákov. (ZÁBORSKÝ)

6. Osobné privlastňovacie zámená vyjadrujú aj citové vzťahy. Zámená prvej osoby (sg. i pl.) vyjadrujú prevažne kladné city k tomu, čo pokladáme za blízke, s čím sa stotožňujeme; zámená druhej osoby (sg. i pl.) prevažne vyjadrujú záporné city, zámená tretej osoby kladné i záporné city rovnako, a to zriedkavejšie ako zámená prvých dvoch osôb. Citový význam sa vyvinul z odkazovacieho a zo zreteľového významu, napr. v postavení pri citových odkazovacích zámenách a pri iných prostriedkoch dodávajúcich vete expresívnosť.

Vy mňa ľúbite, ste **môj, môj, môj!** (TIMRAVA) — Ty si **môj, môj** chlpáňik ušatý ... (ONDREJOV) — Oj, ľud biedny, ľud **môj,** ktože ťa zastane? (BOTTO) — Taký slepáň si ty, **môj** sokole! (KUKUČÍN) — Musíš sa rozhodnúť, dcéra **moja,** na nás sa už nemôžeš spoliehať, — povedal jej raz veľmi vážne. (ŠVANTNER)

Čos' ich ranil, Martinko **náš**?! (SLÁDKOVIČ) — Sme počuli, Ďurko **náš,** že sa vari ženíš. (TAJOVSKÝ) — Katica našla tento **náš** malý Hamburg pohrúžený v odpoludňajšom spánku. (KUKUČÍN) — Hja, pán sused **náš** drahý, naši mladí páni bratia sú z iného cesta uvaľkaní než my. (VAJANSKÝ) — Celý ten **náš** mizerný svet so svojím poriadkom je už taký ... (F. KRÁĽ)

On, on **tvoj** pán Pištík, má v každom kúte druhú. (TAJOVSKÝ) — Pil si takú vodu v **tvojich** nemeckých metropolách? (VAJANSKÝ) — Juj, reku, myslím si, ja **tvojho** beťaha, však ti ja vykonám. (PLÁVKA) — Ja **tvojho** anciáša, — hovorí závistlivo, — ale sa ti podarilo, bodaj ťa ešte hneď! (KARVAŠ)

Z kladných citov vyjadruje sa zámenom *tvoj* v dôverných listoch oddanosť:

V sľube svojom Ti danom trvám, a čo sa celý svet na nás zhrkne. **Tvoj** vždy verný Samko. (TAJOVSKÝ)

Príklady na zámeno *váš:*

„A kedy už vstane — ten **váš** pán veľkomožný?" pýtal sa Adama. Adam spozoroval, s akým opovržením znelo to „váš" z úst hostových. (KUKUČÍN) — A čo sa vy na hlavu postavíte, nuž z **vašich** ľahtikárskych, neuvarených, neosolených, neomastených frčkárov nič nebude. (KALINČIAK) — Čo by ste sa jej koľko ráz boli opýtali, či dobre spala, zakaždým vám tú odpoveď dala: „Ach, horký **vaše** dobre ... Trápenie nedá." (TAJOVSKÝ) — Hijó, mrciny! Ja **vášho** apoštola, — zreval furman a šibol bičom spotené kone. (KRNO)

Kladný cit vyjadruje zámeno *váš* zriedkavejšie:

Tatra, pusté doliny, *ja váš* vtáčik rodinný, jak prst osamotený. (J. KRÁĽ) — *Ostávam* s pozdravom **Váš** oddaný syn. (ÚZUS)

Bola **jeho**, výlučne **jeho**, celým srdcom i celou dušou **jeho** — ktorý zaplnil dušu i srdce, takže pre iného tam nezostalo miesta. (KUKUČÍN) — Že vraj maľuje. Horká **jeho** maľba. Babre, babre, hovorím vám. (VAJANSKÝ) — Ešte mu pomáhal ... **Mať jeho** ... Chumaj ... (HORÁK)

Podobné citové vzťahy k tretej osobe ženského rodu vyjadruje zámeno *jej* a k tretej osobe množného čísla zámeno *ich*.

7. Osobné zámená sa často substantivizujú. Spodstatnenými osobnými zámenami v singulári *(môj, moja, tvoj, tvoja, jeho, jej)* a pri vykaní aj zámenom druhej osoby pl. *váš, vaša* sa označujú v hovorovom štýle manžel a manželka alebo snúbenci a zaľúbenci.

Ak **môj** domov príde, naraz ťa zje. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Moja** sa vám odporúča. (ALEXY) — Pôjdem k **tvojmu** alebo do Dúbravov — a rozpoviem, ako zavádzate môjho chlapca. (KUKUČÍN) — Veru, Jožo, tá **tvoja** nám pomohla, ani nevieš ako! (LAZAROVÁ) — Akože sa má **vaša**? (KUKUČÍN) — Už sa to minulo, **jeho** sa vydala, **tvoj** sa oženil. (TAJOVSKÝ)

Spodstatnené *naši, vaši, moji* označuje domácich, príbuzných alebo členov väčšej spoločenskej jednotky, resp. organizácie (oboe, národa, štátu atď.):

Keď sa zvečerilo, prišli **moji** domov. (KUKUČÍN) — Večer sa pália svätojánske ohne po vrchoch a pôjdu aj **naši**. (FIGULI) — Mašírujú prosto od Paríža **naši**. (J. KRÁĽ) — Čo robia **vaši**? (VAJANSKÝ)

Spodstatnené zámená stredného rodu označujú vlastníctvo vôbec.

Ale keď gazda chodí na jar odrábať, kto mu porobí **jeho**. (TAJOVSKÝ) — Dávali sme nie zo **svojho**, z **ich** sme dávali. (TATARKA)

Spodstatnený tvar neutra v lokáli s predložkou *po (po mojom, po tvojom ...)* a v genitíve s predložkou *podľa (podľa môjho ...)* značí: *podľa mojej mienky, vôle, chuti, podľa môjho návrhu, spôsobu, rozhodnutia ...*

A priam poviem, keby bolo **podľa môjho**, najradšej by som **ho** zahnal rovno do plesa. (CHROBÁK) — No dobre, dobre, nech bude **po tvojom** — vzdávala sa detskej neústupčivosti. (ŠTEFAN) — Aha, nebude všetko **po jeho**. (TAJOVSKÝ)

Používanie osobných privlastňovacích zámen

Osobné privlastňovacie zámená sa na rozdiel od zvratného privlastňovacieho zámena a iných privlastňovacích výrazov používajú:

1. Ak sa privlastňuje nerozvitej gramatickej osobe. Inak sa kladie privlastňovací genitív základného osobného zámena.

To je už **náš** údel taký, nás žien vydatých. (KUKUČÍN)

2. Ak gramatická osoba, ktorej sa privlastňuje, nie je podmetom danej vety.

Sadze z komína mi padali do mištičky aj s **mojimi** slzami. (JANČOVÁ) — Načo sú mi, načo, **tvoje** role, lúky, keď robiť nevedia **tvoje** biele ruky. (LUD. PIESEŇ) — Veď vy viete dobre, ako sa žije v **našich** domoch. (KUKUČÍN) — Tieto pekné pierka budú **vaše**. (ONDREJOV) — Študent pokladá dievča za otrokyňu **jej** rodičov a spoločenského poriadku. (A. MATUŠKA) — Jeseň chladná kvetiny morí, stromy z **ich** rúcha zodiera. (SLÁDKOVIČ)

Podmetu sa privlastňuje zvratným privlastňovacím zámenom *svoj*, ale pri dôraze, najmä citovom, sa výnimočne môže i gramatickému subjektu vety privlastňovať osobným privlastňovacím zámenom.

Či keď paholkovi za službu vyplácam, či mu ja to z **mojej** iba milosti dám? (J. KRÁĽ) — Vyžente ma zo **svojej** zeme, z ktorej **vás** kŕmim, tučím **mojimi** mozolmi. (KUKUČÍN)

3. Osobnými privlastňovacími zámenami sa privlastňuje v oslovení:

Čo, vrstovníci **moji**, myslíte? (SLÁDKOVIČ) — A ak by ti trafil umrieť, dievka **moja**? (KUKUČÍN)

Skloňovanie osobných privlastňovacích zámen

Zámená *môj, tvoj, náš, váš* sa skloňujú takto:

	Jednotné číslo			
	muž.		stred.	žen.
N.	*môj*		*moje*	*moja*
G.		*môjho*		*mojej*
D.		*môjmu*		*mojej*
A.	*môjho* (živ.) *môj* (neživ.)		*moje*	*moju*
L.		*(o) mojom*		*mojej*
I.		*mojím*		*mojou*

	Množné číslo		
	muž. osob.		ostatné rody
N.	*moji*		*moje*
G.		*mojich*	
D.		*mojim*	
A.	*mojich*		*moje*
L.		*(o) mojich*	
I.		*mojimi*	

V tvaroch zámena *tvoj* nastalo skrátenie *ô* z fonetických dôvodov. Zákon o radení hlások v spisovnej slovenčine po konsonantickej skupine *tv* nepripúšťa diftong *ô*.

V staršej literatúre sa používali aj dlhšie (nárečové) tvary *mojeho, mojemu, tvojeho, našemu* ... Takéto tvary sa vyskytujú len výnimočne (napríklad v poézii z metrických dôvodov na získanie slabiky).

Ozvala si sa v temnote, v osamelosti, tichu, pustote mojeho žitia — jemnými lásky slovy. (HVIEZDOSLAV)

V zmeravených frazeologických zvratoch *na moj pravdu, na moj dušu, na moj veru* odpadá v akuzatíve zámena *moju* ohýbacia prípona *-u*. Podľa staršej kodifikácie sa tieto zvraty písali s apostrofom *(na moj' pravdu)* alebo i chybne s *ô* (*na môj' pravdu* — v ženskom rode nemá *ô* opodstatnenie), dnes sa píšu bez apostrofu, niekedy aj spolu *(namojdušu, namojveru)*.

Privlastňovacie zámená tretej osoby *jeho, jej, ich* sa neskloňujú, ale syntakticky sa správajú ako zhodné prívlastky: stoja pred základným substantívom, v rade niekoľkých zhodných prívlastkov stoja na tom mieste, kde stoja aj sklonné privlastňovacie zámená; napr.: *jej prvý bál, ich prvý úspech* atď. Používajú sa i v mennom prísudku, napr.: *tento kabát je jeho, táto čiapka je jej, tieto knihy sú ich* ...

Zvratné zámená

Základné zvratné zámeno

Zvratné zámeno *seba/sa* označuje osobu, vec alebo osoby, veci tak, že ich stotožňuje so subjektom vety, ak je ním činiteľ deja, prípadne s činiteľom neprísudkového deja. Označuje osobu, vec ako totožnú so subjektom, hoci je vo vete v inej funkcii: *obráň seba, pomôž si, rozprávajte o sebe, nerobili pre seba*. Preto základné zvratné zámeno nemá formy nominatívu.

Zvratné zámeno neutralizuje tesný vzťah k jednotlivým gramatickým osobám a vzťahuje sa na všetky tri osoby vo všetkých troch rodoch a v oboch číslach. Pri označovaní osôb a vecí sa neopiera o podmienky dialógu, lež o grama-

tické usporiadanie vety; ukazuje na osoby a veci nie z hľadiska niektorej osoby v dialógu, ale z hľadiska subjektu vety, resp. činiteľa deja vôbec, preto sa nemusí vzťahovať iba na subjekt prísudkového slovesa, ale môže sa vzťahovať i na činiteľa druhého slovesa vo vete:

a) s činiteľom deja v holom prísudku: *oholím sa, prezerá sa;*

b) s činiteľom deja vyjadreného druhým slovesom (dejovým menom) vo vete: *odporúčam ti oholiť sa; videli ju prezerať sa v zrkadle.*

Pravidlo b) je dôležité, lebo podľa a) (zhoda s podmetom vety) by muselo byť: *odporúčam ti oholiť ťa.*

Na druhej strane sa podľa tohto pravidla náležite kladie osobné zámeno napr. vo vete *Ďakujem Vám za sústrasť prejavenú mi pri smrti môjho otca.* Tu zvratné zámeno nemá opodstatnenia, lebo ani jeden z uvedených činiteľov nevzťahuje činnosť vyjadrenú participom *prejavenú* na seba ako vlastnú *(ja ďakujem, vy ste prejavili mne).*

Aj inde, ak by mohla vzniknúť nejasnosť, používame osobné (= nezvratné) zámeno alebo vedľajšiu vetu. Napríklad namiesto vety *Vidím vás ísť popri sebe,* z ktorej nevidno, či vás popri mne, alebo vás jedného popri druhom, použijeme vety: a) *Vidím vás ísť popri mne (Vidím vás, ako idete popri mne);*

b) *Vidím vás, ako (že) idete popri sebe; Vidím vás: idete popri sebe.*

Zvratné zámená zostávajú namiesto osobných i tam, kde nemôže vzniknúť nejasnosť, napr. keď činiteľ druhého deja je v singulári a vykonáva dej s internou akciou: *Zbadal som proti sebe kráčať človeka (= proti mne).*

Z podobných použití sa vyvinuli viac-menej ustálené spojenia, napr. *klásť tehly na seba, k sebe, za sebou; písať číslice pod seba* a pod.

V nominatíve v podobnej funkcii ako zvratné zámená vystupuje zámeno *sám;* nahrádza všetky osobné zámená:

a) pri dôraze (vyjadrenom i časticami):

Sám uznáš, že by som musel byť oplan, keby som sa s Evou nerozlúčil. (FIGULI) — Nechali ho tam a sami sa obrátili naspäť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

b) pri porovnávaní:

Len ako sama chceš. (TAJOVSKÝ) — Urobte tak, ako sami uznáte za najlepšie. (ÚZUS)

Významy základného zvratného zámena

1. V základnom význame zvratné zámeno označuje objekt totožný s činiteľom deja. Tu sa vyskytuje vo všetkých pádoch, najčastejšie v akuzatíve a datíve.

Odkedy je predsedom, dá na seba vyčkávať ani sám župan. (KRNO) — Keby kôň o sebe vedel, nikto by na ňom nesedel. (PRÍSLOVIE) — Peter si nedá povedať ani od otca, ani od matere. (PLÁVKA) — To všetko sa jej zdalo tajomné a podrobujúce si jeho záujem. (CHROBÁK)

2. Pri životnom subjekte v pluráli označuje reciprocitu (vzájomnosť), t. j. že dej vychádza od jedného člena a vzťahuje sa na iného člena subjektu ako na svoj objekt. Aj tu sa používa vo všetkých tvaroch:

Kde by sme zašli, keby sme sa začali kupeckými regulami zabíjať. (KUKUČÍN) — Vyvolávali sa radostne. (ONDREJOV) — Pozreli významne na seba. (ONDREJOV) — Všetko zapadá do seba a neprekáža si. (HEČKO) — Potom si o všetkom porozprávame. (HORÁK)

Datív zvratného zámena má aj iné významy. Vyjadruje sa ním:

1. okolnosť prospechu alebo neprospechu (dativus commodi et incommodi):

Peknej kaše sme si navarili. (CHROBÁK) — Hneď ako si zemlianku zariadime, dáme sa do košiara. (MORIC)

2. privlastňovanie (dativus possessivus):

Ruky ohrieval si vo vreckách nohavíc. (ONDREJOV) — Dievčatko ľutuje len jedno: že si nikdy nepoznalo starého otca! (JANČOVÁ) — Stádo si pozná cestu, samo sa uberá do doliny. (LAZAROVÁ)

3. cit (dativus eticus):

Nuž ale i tak dobre, nechže si má na tom svete každý tvor svoju radosť! (LASKOMERSKÝ) — Vravím, daj si s pánmi pokoj, nie si ty na také služby súci. (ONDREJOV) — No nech tam, nech si chodí, keď mu je vôľa. (CHROBÁK)

V ďalších prípadoch zvratné zámeno nie je samostatným pomenovaním, ale iba samostatnou morfémou, a to tvarotvornou alebo slovotvornou.

Slovko *sa* je tvarotvornou morfémou, keď:

a) naznačuje pasívnu perspektívu vety (ak v podmete vety stojí názov veci neschopnej byť činiteľom deja); *budujú sa nové továrne, stavajú sa obytné domy; papier sa robí z dreva, hory sa rúbali zväčša v zime ...*

b) naznačuje neúmyselný dej: *brat sa zabil, utopil sa, popálil sa ...*

c) odsúva činiteľa zo subjektu vety (v bezpodmetovom zvratnom tvare osobných slovies):

Včely nerady, keď sa im nablízku hurtuje. (KUKUČÍN) — Boháčom sa teraz trochu stúpa na krk. (MINÁČ) — Ľahko sa to potom rozpráva. (PLÁVKA) — Nechce sa mi spať. (ÚZUS)

Slovko *sa* je slovotvornou morfémou, keď:

a) mení väzbu slovesa a čiastočne i význam: *chytiť stôl* (vôbec) — *chytiť sa stola* (nie celý stôl, nie vôbec), *držať sa, dotknúť sa niečoho, pustiť sa ...*

b) dodáva slovesnému deju intenzívny (zmocňovací) odtienok: *prosiť niekoho — prosiť sa niekomu, zháňať niečo — zháňať sa za niečím, ťahať sa s niečím, cifrovať sa s niečím, ponúkať sa s niečím, prehŕňať sa v niečom.*

Okrem toho sa nevyhnutne spája s istými druhmi predponových slovies a naznačuje na nich spolu s predponou:

mieru deja: *najedovať sa (veľká miera), natancovať sa, napiť sa ...*

dostačujúcu, vhodnú mieru deja: *začudovať sa, zamyslieť sa, zapliesť sa do niečoho; rozhliadnuť sa, rozbrechať sa, vyležať sa* ...

Isté slovesá (reflexíva tantum) ani nemajú nezvratné pendanty: *zaliečať sa radovať sa, báť sa, smiať sa.* Pri nich je morféma *sa* najmenej samostatná.

Slovko *si* je slovotvornou morfémou, keď:

a) spolu s predponou vyjadruje malú mieru deja, napr.: *pospať si, poležať si, zajesť si, zatancovať si, upiť si* ...

b) robí sloveso trvale zvratným (reflexívum tantum): *počínať si, spomenúť si, zapamätať si, trúfať si, zvyknúť si, umieniť si* ...

Tvary základného zvratného zámena

Základné zvratné zámeno sa vzťahuje na všetky osoby vo všetkých rodoch a v oboch číslach, a preto nemá formy rodu a čísla.

Skloňuje sa takto:

N.	Ø	A.	*seba, sa*
G.	*seba*	L.	*(o) sebe*
D.	*sebe, si*	I.	*sebou*

V akuzatíve a datíve má dlhšie tvary *seba, sebe* i kratšie tvary *sa, si.* V bežnej nedôraznej reči sa používajú kratšie tvary.

A. Dlhšie tvary sa používajú:

a) po predložke:

Nie *pre* **seba** slnko svieti, nie *pre* **seba** ruža kvitne, nikdy *pre* **seba** nemrkne, ani *pre* **seba** nesvitne. (J. KRÁĽ) — Umiestili mnoho papierových anjelov a vojakov po jaskyniach, namierili ich puškami *proti* **sebe.** (ONDREJOV)

b) pri dôraze:

Ale ja som myslel, čo robíš, **sebe** robíš; čo zveľadíš, **sebe** zveľadíš. (TIMRAVA) — Dívajú sa na meravú pastierovu šiju a nevedia pomôcť **sebe** ani jemu. (CHROBÁK) — Zabezpečím **seba** a svoje deti, aby neboli prinútené blúdiť cudzím svetom. (KUKUČÍN)

c) v ľudových poetických textoch z metrických príčin na získanie slabiky alebo pre rytmus:

Išli dve panenky z Turca, najali **sebe** tam hudca. (PIESEŇ)

B. Kratšie tvary zvratného *sa* vynechávajú sa:

a) Keď sa priraďujú tesne k sebe dve nerozvité zvratné slovesá. Obyčajne sa vynecháva zvratné *sa* pri druhom slovese.

Šimon sa hanbí a červená. (CHROBÁK) — Ale na tabuľku ešte nevidím, — pochválilo i požalovalo **sa** dievčatko. (JANČOVÁ)

Zvratné *sa* sa nemusí, ale môže ponechať pri obidvoch (všetkých) slovesách, keď ide o jedno osobné a druhé neosobné sloveso.

Na druhý deň **sa** mi zažiadalo vody **sa** napiť. (KUKUČÍN)

Zvratné *sa, si* obyčajne zostáva pri obidvoch (všetkých) slovesách:

1. keď sú rozvité (predmetom, príslovkovým určením), a tým od seba vzdialené:

Poďakoval sa mu za lásku a poberal sa domov. (KUKUČÍN) — Za dvorom otváral sa ďaleký výhľad do poľa snehom zaneseného a končil sa na samom okraji horizontu reťazou hôr. (KUKUČÍN)

2. keď treba naznačiť väčšiu intenzitu deja:

Sama jediná Elenka naša zvŕta sa a vykrúca sa. (SLÁDKOVIČ)

3. ak pri jednom slovese je zvratné *sa* a pri druhom *si:*

Akoby sa chystal doviesť si do domu mladú nevestu. (CHROBÁK) — Nechcelo sa mu vytkýnať si členky po hrbolatej a prachom zapadnutej poľnej ceste. (MORIC)

b) Pri slovesných podstatných menách sa zvratné *sa, si* spravidla vypúšťa: *potenie (potiť sa), predstavovanie (predstavovať si, sa).* Nevypúšťa sa však vtedy, keď ho treba pre zreteľnosť.

Za celý čas ich manželstva nezblížili sa k sebe tak ako v tomto vzájomnom ocenení sa. (PODJAVORINSKÁ) — Po nich sa zjavil mladý lekár dr. Paldán, ktorý si už na chodbe pri zvítaní sa vymenil niekoľko významných pohľadov s Petrovou sestričkou Evou. (PLÁVKA)

Privlastňovacie zvratné zámeno

Privlastňovacie zvratné zámeno *svoj* privlastňuje hociktorej gramatickej osobe, ak je príslušná osoba subjektom deja. V týchto podmienkach má platnosť všetkých privlastňovacích osobných zámen, najčastejšie zámen tretej osoby. Osobné privlastňovacie zámená sa tu uplatňujú len výnimočne, napr. pri dôraze (odmietaní):

Nechajte si vaše uctenie. (TAJOVSKÝ)

Skloňovanie zámena **svoj**

Jednotné číslo

	muž.	stred.	žen.
N.	*svoj*	*svoje*	*svoja*
G.	*svojho*		*svojej*
D.	*svojmu*		*svojej*
A.	živ. *svojho*	*svoje*	*svoju*
	neživ. *svoj*		
L.	*(o) svojom*		*(o) svojej*
I.	*svojím*		*svojou*

	Množné číslo	
	muž. osob.	ostatné rody
N.	*svoji*	*svoje*
G.	*svojich*	
D.	*svojim*	
A.	*svojich*	*svoje*
L.	*(o) svojich*	
I.	*svojimi*	

Používanie zámena **svoj**

1. Zámeno *svoj* vyjadruje širší vlastnícky alebo rodinný vzťah k osobe alebo veci, ktorá je gramatickým podmetom vety, resp. logickým subjektom neprísudkového deja.

Sadol na podstienok veľkej budovy, zjedol **svoj** obed. (ONDREJOV) — Nikdy sa im tak dobre nespalo, ako v tú noc, keď sa cítili doma pri rodičoch, v **svojich** postieľkach, pod **svojimi** perinkami. (ČAJAK) — Odpusť, mati, **svojmu** synu preveliký jeho vinu. (CHALUPKA) — Keď sme ostali v izbe všetko len **svoji** ľudia, rozkázal som otcovi doniesť trochu vína. (FIGULI)

Pri tomto význame sa vyvinul i zvláštny odtienok „vlastný".

Nevieš, čo je starosť, kým nesolíš **svojou** soľou. (PRÍSLOVIE) — Chlapci jeho **svojich** peňazí ešte nemali. (TAJOVSKÝ) — On žije iba z práce rúk **svojich**. (TIMRAVA)

2. Vyjadruje vzťah pôvodcu k výtvoru, činiteľa k deju, nositeľa k stavu.

Vymotávala sa z kukly **svojich** snov. (CHROBÁK) — Na **svojom** a **svojich** žiakov krasopise si skutočne zakladal ako na máločom. (TAJOVSKÝ) — Zaplakal nad **svojím** skutkom. (KUKUČÍN)

3. Vyjadruje predmetový vzťah.

Zrazu zbadá tam vedľa **svojho** obrazu (zobraziť niekoho) aj obraz Evin. (CHROBÁK) — **Svoja** chvála z úst smrdí. (PRÍSLOVIE)

4. Vyjadruje zreteľ.

Nuž trápil som sa a trpko premáhal prvý **svoj** pohár vína. (ONDREJOV) — Videl **svojho** konduktora veselo žartovať s roznášačkou vody. (LETZ)

Spojenie „svojho času" so zreteľovým významom zmeravelo, používa sa bez ohľadu na subjekt vety a značí „za oného času, v istom čase".

Hovorilo sa, že ho vypľula akási veľryba, ktorá sa **svojho** času do Ráztok zatárala. (URBAN)

Zo zreteľového významu sa vyvinuli ďalšie významové odtienky:

a) význam „primeraný, patričný, prislúchajúci, prirodzený, pririeknutý povinnosťou, nejakým poriadkom, nejakou zákonitosťou, zvykom, osudom a pod.":

Všetko má **svoj** čas. (JESENSKÝ) — Najlepšie bude, keď sa vzdám blúznenia a pôjdem zasa **svojou** cestou. (FIGULI) — Holub je holubom, a predsa má **svoju** žlč. (PRÍSLOVIE) — Neuzeraj sa v cudzom zrkadle, každý svet má **svoju** koľaj. (SLÁDKOVIČ) — „Nič to," povedal kráľ a usmial sa **svojím** osobitným smiechom. (KRČMÉRY)

b) expresívny význam „nikomu nepatriaci iba sebe, nezávislý od nikoho, svojprávny, svojrázny, prejavujúci vlastnú vôľu a schopnosti, odlišujúci sa od iných":

Chcel zostať sám a **svoj,** pretože sám je dosť mocný. (CHROBÁK) — Keď budeme **svoji** a slobodní, potom len sveta budeme hodní a svet **nás.** (J. KRÁĽ) — Je však **svoj** sám a nový a jeho verše znamenajú svojou intenzitou jeden z pomníkov **nášho** básnictva. (A. MATUŠKA)

Zámeno *svoj* sa substantivizuje častejšie ako osobné privlastňovacie zámená, keď označuje:

1. v základnom význame

a) vlastníctvo

Slovan na **svojom** seje, i žne len na **svojom.** (CHALUPKA)

b) manželov alebo milencov

Neplač, duša moja, a buď na pokoji, čo sa svet prepadne, my budeme **svoji.** (BELLA)— Hneď začali presviedčať svoje ženy: pekne sa k nim pritreli, mocne si pritiahol každý tú **svoju.** (TATARKA) — Janík podnapitý ticho pokreskáva, milá pod oblôčkom **svojho** oplakáva. (J. KRÁĽ) — Alpár prišiel sem ešte v zime i s tou **svojou,** áno, s Elzou. (ŠVANTNER)

c) členov rodiny

Nuž bude žiť **svojím** a sebe. (KUKUČÍN) — Dohodol sa s ňou, aby na to leto išla tiež k **svojím.** (GABAJ)

d) členov väčšej spoločenskej jednotky, spojených rovnakým alebo podobným zmýšľaním a záujmami

Kto nechce poslúchať **svojho,** bude cudzieho. (PRÍSLOVIE) — Vzal ako básnik osud **svojich** za svoj ako málokto iný. (A. MATUŠKA) — Keby sme mali veľa takých vodcov ľudu, skoro by sme boli všetci jednakí, **svoji.** (TIMRAVA)

2. v zreteľovom význame, a to

a) pri odtienku „príslušný, patričný"

Slovenský meštiak tu po dlhom čase dostal **svoje.** (A. MATUŠKA) — Bo muzika tiež **svojím** prispela. (HVIEZDOSLAV) — Bola to úmorná robota, ale zasa som prišiel na **svoje.** (FIGULI)

b) pri odtienku „nepatriaci nikomu iba sebe, odlišný od iných"

Krman vypočul všetky dobré rady, ale myslel si **svoje.** (KRČMÉRY) — Hlavatý si myslel, že sa s týmto úradníkom bude môcť pozhovárať po **svojom.** (HORÁK)

Ukazovacie zámená

Ukazovacie zámená vydeľujú (odlišujú) osobu, predmet, vlastnosť, počet, okolnosť od podobných iných tak, že ju označujú ako podávateľovi bližšiu (priestorovo, časovo) alebo vzdialenejšiu než ostatné. Ukazovacie zámená obsahujú typický hláskový element *t-*, zriedka i skupinu *on-* alebo hlásku *s- (dosiaľ, sem)*. Zámená *ten, tento, tento tu, tu ten* (hovor.), *tuto tento, toť tento* (hovor.), *tenhľa; taký, takýto, toľko, toľkoto, tu, tuto, takto* označujú osoby, predmety, vlastnosti, počet a okolnosti blízke; zámená *tamten, ten tam, tamto ten, henten* (hovor.), *onen, oný, onaký, onak, onehdy* zasa označujú osoby, predmety, vlastnosti a okolnosti vzdialené miestne alebo časovo.

Zámená *onen, onaký, onak, onehdy* korešpondujú s osobným zámenom 3. osoby *on*, ktorá sa nezúčastňuje na dialógu priamo, preto uvedené zámená označujú vzdialenejšie veci, vlastnosti, okolnosti. Naopak, zámená so spoluhláskovým elementom *t- (ten, tento, toľkýto, takýto)* označujú veci, vlastnosti, počet a okolnosti bližšie, lebo etymologicky súvisia s osobným zámenom 2. osoby *ty*, ktorá sa bezprostredne zúčastňuje na dialógu ako náprotivok podávateľa.

Ukazovacie zámená označujú veci, vlastnosti, počet a okolnosti, ktoré sme už pomenovali alebo ináč určili, prípadne, ktoré mienime pomenovať, určiť, alebo na ktoré ukazujeme príslušným gestom (posunkom ruky, hlavy a pod.), t. j. ukazovacie zámená ukazujú v danej situácii len pomocou kontextu a gesta.

Okrem základného ukazovacieho významu majú ukazovacie zámená i druhotné významy — odkazovací a citový význam.

Ukazovacie zámená sa sčasti skloňujú, sčasti sú neohybné. Ohybné sú zámená, ktoré ukazujú na substanciu, kvalitu a kvantitu *(ten, onen, taký, onaký, toľký* a ich odvodeniny), neohybné ukazujú na okolnosti a kvalitu deja *(tu, tam, tak, onak* a ich odvodeniny). Zámená *taký, onaký, toľký* sa skloňujú podľa adjektívneho vzoru *pekný*.

Skloňovanie zámena ten

Jednotné číslo

	muž.		stred.	žen.
N.	*ten*		*to*	*tá*
G.		*toho*		*tej*
D.		*tomu*		*tej*
A.	živ. *toho*		*to*	*tú*
	neživ. *ten*			
L.		*(o) tom*		*(o) tej*
I.		*tým*		*tou*

	Množné číslo		
	muž. osob.		ostatné
N.	*tí*		*tie*
G.		*tých*	
D.		*tým*	
A.	*tých*		*tie*
L.		*(o) tých*	
I.		*tými*	

Genitív a akuzatív odvodených zámen *tento, toto* má obyčajne podobu *tohto*. Podoba *tohoto* je staršia a zriedkavejšia.

Zámeno *toľko* má v nominatíve a akuzatíve rovnaký tvar pre všetky rody: *toľko chlapov, toľko žien, toľko miest*. Pri mužských osobných menách sa používa v nominatíve i zhodný tvar *toľkí chlapi*. V ostatných pádoch sa tvoria tvary podľa adjektív vzoru *pekný*, alebo sa základná podoba *toľko* nemení.

Pri neohybných zámenách, ktoré ukazujú na smer, si konkurujú formy *tade — tadiaľ*. V základnom zámene je bežnejšia forma *tade*, podobne aj v odvodenine *stade* je viac doložená. V odvodeninách s predponami *od-, po-* sú najbežnejšie formy *odtiaľ, potiaľ*. Formy *odtade, potade* a *odtadiaľ, potadiaľ* sú zriedkavejšie.

V koreni zámen *dosiaľ, posiaľ* je ukazovací element *-s-*. Bežnejšie z nich je *dosiaľ*.

Čuprík sa zadivil, že si Gabrielu **dosiaľ** nevšimol. (JESENSKÝ) — **Len ma ty**, dievča, volaj tak, ako **dosiaľ**. (STODOLA) — Bývalé spojenie s hudbou **posiaľ** sa javí v lyrike. (BUJNÁK)

Ukazovací význam

Zámeno *ten*

Zámenom *ten* ukazujeme na pomenovanú (skôr alebo neskôr) vec (osobu zviera, predmet), ktorá je pred nami.

Tie železá, — povedal, obrátiac sa k mame, — sú korčule. (ONDREJOV)

1. Základné ukazovacie zámeno *ten* jednoznačne ukazuje vo vonkajšom svete:

a) pomocou príslušného ukazovacie posunku — gesta (v podmienkach dialógu)

A pozrite **to** biele tam! — zvolá Červeň, ukazujúc prstom. (RÁZUS)

b) v sprievode pomocného rozlišovacieho určenia, ktorým býva prívlastok rozličného druhu

Jabloň, **tá** sladká, vlani dočista mi zholili. (TIMRAVA) — **Ten** v dlhej kabanici, to je Stračko. **Ten** v kabáte s rukávmi po zem, to je **Maroško**. (RÁZUS) — Kozí vrch, to je **ten**

najvyšší na tej strane potoka. (ŠVANTER) — A čo vy tu? — opýtal sa ten mladší z prichodzích. (PLÁVKA)

2. V sprievode zhodných určení, najmä adjektív v superlatíve, pristupuje k základnému rozlišovaciemu významu i dôrazový a citový prvok.

Ako nájsť toho *pravého* . . . (ZÚBEK) — Kučeravý dym hlce i posledné lístky a chladný záblesk očí i tú *poslednú* hviezdičku. (JESENSKÝ) — Nová staničná pani dostala od Vilmy Klamovej z Litavskej ulice prvý demižónik vína, toho *najlepšieho*, prvý košík vajec, tých *najväčších*, a prvé dve kurence, tie *najtučnejšie*. (HEČKO) — A vše z tých *najdrobnejších*, čo už boli uvarené, hodila každému zopár do košieľky. (JANČOVÁ)

3. Pri názvoch časových pojmov, ako *rok, jeseň, mesiac, týždeň, hodina, chvíľa, minúta*, zámeno *ten* ukazuje na najbližší, práve prebiehajúci čas. Často súčasne má i citový význam.

Kto má v dome, alebo kdeinde pušku, revolver, muníciu, nech to v tej *minúte* odovzdá miestnej milícii. (HEČKO) — A veď sa ten vraj nebude ženiť tej *jesene*. (TIMRAVA) — Už dozaista spať tej *noci* nebudú. (J. KRÁĽ) — Bár by tu už bola v tú *hodinu*. (TIMRAVA)

V niektorých prípadoch ide už o frazeologizované spojenia, napr. *v tú chvíľu = v okamihu, hneď; toho času, na ten čas = teraz, vtedy.*

Zhltnú ich *v tú chvíľu* a znovu sa postavia do predošlej pózy. (CHROBÁK) — Podniknúť *na ten čas* nemôžu v jeho prospech nič. (RYSULA) — Rhédey musel rozprávať o živote na dvore Bethlenovom, ktorý bol *toho času* v Banskej Bystrici. (JÉGÉ)

Zámeno *to* má širší význam ako rodové zámená *ten, tá, tí, tie*. Ukazuje na substancie stredného rodu ako zámená *ten, tá* na substancie muž. a žen. rodu. Okrem toho sa ním ukazuje všade, kde ide o neutralizáciu gramatického rodu v citových vetách s kvalifikujúcou predikáciou.

To je poriadna a majetná. (TAJOVSKÝ) — Veď sú i to pekné a mám ich toľko, že sa nik nenazdá, že by to boli len sviatočné. (KUKUČÍN)

Ale v stotožňujúcej predikácii neutrálna deixa ukazuje priamo (bez pomoci konkrétneho pomenovania) na hocijaký neurčený jav skutočnosti.

Kto je to? — Čo je to? — Ako je to? — Kedy je to? — Sníva sa mi, alebo si to, Peter, naozaj ty! (FIGULI) — Pusť ho, nech sa živí, — povedala mama, — to je krt. (ONDREJOV)

Odvodeniny zámena *ten* a zloženiny so zámenom *ten*

Odvodeniny zámena *ten* a zloženiny so zámenom *ten* konkrétnejšie označujú veci v priestore a čase ako samo základné zámeno. Odvodeniny a zloženiny *tento, tento tu, ten tu, tu ten* (hovor.), *tuto ten, tento tuto, tuto tento* (hovor. i samo *tu, tuto*), *tenhľa* (zried.) označujú blízky (bližší) predmet; naproti tomu odvodeniny a zloženiny *tamten, tamto ten, ten tam, henten, hentamten* označujú vzdialený (vzdialenejší) predmet.

1. Zámeno *tento* ukazuje priamo na blízky (bližší) predmet s pomocným určením (s prívlastkom, príslovkovým určením) i bez neho.

Tohto veľkého ti dám, — ponúkal Jerguš Náckovi. (ONDREJOV) — **Táto** (= ovca) sa v dedine uliahla, i **táto**: **túto** z Lučenca dohnali, **túto** za bielu prekupčili, **toto** je dobrá dojka, **táto** má na siedmy rok, v jeseni sa vraj predá. (KUKUČÍN)

Zámeno *tento (táto, títo, tieto)* ukazuje aj na blízky (bližší, najbližší) čas, ktorý práve prebieha.

Čupí na zemi pri jeho kolenách a spieva pieseň **tejto** *noci*. (CHROBÁK) — V iné dni o **tejto** *hodine* usiluje sa každý utiahnuť do domu. (KUKUČÍN)

2. Bližší predmet označuje najmä v porovnaní so zámenami *ten, tamten, onen*.

Akoby výhybky prehadzoval na stanici: **tento** vagón sem, **tamtie** dva ta. (HEČKO) — Kopa ľudí sa okolo prichádzajúcich zbiera; **tento** sa opytuje na svojho otca, **tamten** na brata, **táto** na muža, **tamtá** na syna, ale páni nič neodpovedajú. (KALINČIAK) — Ten drieme, **tento** vravieť nechce. (TAJOVSKÝ)

Neutrum *toto* má širší význam ako rodové zámeno *tento, táto, títo, tieto*. Ukazuje na blízke osoby, zvieratá, veci, javy bez ohľadu na rod ich názvu.

A ešte viac sa bojte Martina: príde, **toto** je jeho hodina. (SLÁDKOVIČ) — A kto urobí **toto**? — povedal Červenák a ponoril sa. (ONDREJOV) — Si už dávno honelníkom? — **Toto** druhý rok. (KUKUČÍN)

V atribúte sa takto používa zámeno *toto* najmä v citových opytovacích i oznamovacích vetách.

Čia je **toto** ovca? (KUKUČÍN)

Zámeno *tento* ukazuje do blízkosti; v dôraznej reči býva zosilnené príslovkovými zámenami *tu, tuto*, ktoré tiež ukazujú do bezprostrednej blízkosti.

On sa dosiaľ nestaral o to, čo hovoria takíto ľudia, ako **tento tu**. (HORÁK) — Domov som ísť naostatok musela — a inej cesty, ako **tejto** tu, nebolo. (KUKUČÍN) — Rozumieš ty tomuto **tuto**? (HEČKO)

Opačný slovosled ohybného a príslovkového zámena je v prívlastkovom postavení.

Nič, ale vám odveziem **tuto** týchto škubentov. (KUKUČÍN) — Ty vezmeš **tuto** tento drevený nôž a pôjdeš s ním do hory. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *tamten* (staršie písané i osobitne *tam ten*)

a) Ukazuje na vzdialené (vzdialenejšie) veci, lebo vzniklo zložením ohybného zámena *ten* a príslovkovým zámenom *tam*.

Z **tamtoho** žobráka bude slušný človek. (HEČKO) — Vidíš, ja napríklad a **tamten** môj kamarát sme dnes ešte ani neraňajkovali. (TOMAŠČÍK)

b) Ukazuje na vzdialené veci spolu s nejakým pomocným určením (s prívlastkom, príslovkovým určením a pod.).

Do kuchyne, zaliatej novým elektrickým svetlom — ktoré **tamtým** dvom v zadnej izbe prinieslo toľko trápenia — neprenikne ani slovka. (HEČKO) — **Tamtí** vonku môžu ustupovať, ba môžu i kapitulovať. (URBAN)

c) Výrazne ukazuje na vzdialenejšiu vec v protiklade s osobnými zámenami a s ukazovacími zámenami *tento, ten (tu, tuto)*.

Eva len teba rada vidí. **Tamtoho** neľúbi. (KRÁLIK) — Tam bol z **tamtej** strany na túto priechod alebo lavica pre peších. (LASKOMERSKÝ)

d) V dvojiciach *tento — tamten, ten — tamten* sa protikladný význam *bližší — ďalší* niekedy zastiera a zostáva v nich iba význam poradia „prvý — druhý, jeden — druhý". Zámeno *tamten* aj v takých dvojiciach označuje druhého (alebo v dlhších výrazoch ostatného) člena poradia.

Kopa sa k nemu zbehla divákov, **ten** stŕpa, **tento** sa smeje, **tamten** nadáva mu do sprostákov . . . (SLÁDKOVIČ)

e) Substantivizovaným zámenom *tamten* označujeme i protivníka ap. Je to druh spoločenského tabu.

Na **tamtých** už ani nepozrel. Vedel, čo ich priviedlo k Smutnému, a — najradšej by ich korbáčom vyhnal. (URBAN) — Keď bude po boji a vyženieme **tamtých**, potom si premýšľaj a píš, o čom chceš. (KARVAŠ)

Dnes už je zámeno *tamten* pevná zloženina. V staršom jazyku sa jeho časti voľne kládli k sebe, lebo

a) vkladala sa medzi ne predložka:

Hlávka ho bolí, láska ho nemorí, že má frajerôčku **tam z tej** strany vody. (LUD. PIESEŇ)

b) slovosled nebol ustálený, raz bolo na začiatku príslovkové zámeno, raz ohybné:

Rád on hovoril s **tým tam** víťazom. (SLÁDKOVIČ)

Zámeno *tamto ten* ukazuje na niečo vzdialené, ako *tamten*, lenže presnejšie a dôraznejšie.

Tak pozri, vidíš **tamto tú** puklinu na dverách: do nej máš mierit. (STODOLA) — Rozložíme si ohňa pod **tamto tým** bukom. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *tamto ten* sa ešte píše spravidla rozdelene, hoci slovosled jeho častí je ustálený a predložka sa obyčajne kladie pred celý výraz. Ale niekedy býva i opačný slovosled a medzi jednotlivé časti sa vkladá predložka.

A teraz je rad *na* **tých tamto**. (KUKUČÍN) — Veru si ako čík, a dám ti dva grajciare, ak **tamto** *k* **tej** jabloni potrafíš. (KALINČIAK)

Zámeno *henten* je hovorovým a *heno ten* nárečovým variantom zámena *tamten;* zámeno *hentam ten* je hovorový variant zámena *tamto ten*.

1. Všetky tri zámená ukazujú na niečo vzdialenejšie i bez pomocného určenia, ibaže zámeno *hentam ten* dôraznejšie.

Na **hentom** vŕšku sme našli zdochnutú líšku. (MORIC) — Nuž **heno ten** nabral — ten, a ktože iný? Ukazuje na muža, ktorý sedí pri samom kozube. (KUKUČÍN) — Sklenený zámok je za **hentam tými** horami. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

2. Ukazujú na vzdialenejšie predmety v sprievode pomocného určenia.

Nože, **heno tú** v tej ružovej toalete. (JESENSKÝ) — Vidíš **hentých** chlapov, čo drú kože na kobylinách? (RÁZUS)

Poriadok častí zámena *henten* je ustálený a ustálené je i písanie dovedna. No výnimočne — pre aktualizáciu — píšu ho spisovatelia rozdelene a s obráteným slovosledom i vkladajú medzi jeho časti predložku.

Nech vidí svet, ako ma dokaličili — *kvôli* **tomu hen!** (KRÁLIK) — A čo som ti sto *ráz* povedala, to ti ešte opakujem i pred pánom Pištom, i **hen** *pred* **tým** pánom. (TAJOVSKÝ)

Substantivizované zámeno *henten* slúži aj na označenie protivníka ap. Je to istý druh spoločenského tabu.

Ja som sa chcela iba — oslobodiť od **hentoho.** (KRÁLIK) — Treba trochu hľadieť i na **hentých,** — a pohodila hlavou k vyšnému susedovi. (KUKUČÍN)

Zámeno *taký*

Ukazuje na kvalitu, preto sa i tvarove zhoduje s akostnými adjektívami.

1. a) Ukazuje priamo na vlastnosť niečoho bez pomocného jazykového určenia, ale spolu s gestom.

Nie do **takých,** — ukazoval na pondusové hodiny na stene, — ale do hodín, čo boli veľké ako chliev. (ONDREJOV) — Ja som len **také** zrnko, **takéto,** hľaď. (JAŠÍK)

b) Ukazuje na vlastnosť s nejakým pomocným určením.

Ukáže na silné okrúhle brvienko zaseknuté v koni, **takom** na pílenie. (RÁZUS) — Len čo videl, že niekto nosí tenkú bakuľu, on už mal **takú** ani hrubú ani tenkú. (JESENSKÝ) — Aj to mali na svedomí takí ako on! **Takí,** čo by len využili chudobného človeka! (KRÁLIK)

2. Bez opretia o konkrétnu alebo konkrétne opísanú vlastnosť ukazuje zámeno *taký* na vlastnosť len všeobecne. V takomto neurčitom význame sa zámeno *taký* používa najviac v ľudovej reči a v hovorovom štýle. Často naznačuje citové zaujatie hovoriaceho.

Ale čo sa **taký** robíš . . . ? Nerob sa **taký,** poď s nami. (ONDREJOV) — **Takí** ste vy mužskí! (KUKUČÍN) — To mu len **taký** závrat prišiel. (TAJOVSKÝ) — Všetci cezpoľní. Pozbieranci **takí.** (CHROBÁK)

V tomto význame sa zámeno *taký* používa i vtedy, keď hovoriaci nechce, okúňa sa konkrétne pomenovať vlastnosť.

Ako môžete byť **takí** — **takí,** nuž povedzme — deti! (KUKUČÍN) — Utečie si do kuchyne, a ty sa jeduj a zhrýzaj pre **takých, takých** — požívačov! (KUKUČÍN)

3. Zámeno *taký* ukazuje aj mieru vlastnosti, a to väčšiu ako normálna miera, pozoruhodnú, veľkú. Je to istý druh elácie.

a) Iba na mieru samu ukazuje za pomoci príslušného gesta alebo pomocného určenia.

Zjedol som ju, a **také** vlasy mi narástli! (ONDREJOV) — Prepánajána, v **takej** zime! (LETZ)

b) Na mieru (stupeň) vlastnosti ukazuje v spojení s príslušným konkrétnym názvom vlastnosti, adjektívom, ktoré je atribútom alebo predikátom:

Dievčatko mlčalo, ale v srdci tuho cítilo radosť, že starý otec mal **taký** dôležitý podiel pri stavbe železnice. (JANČOVÁ) — Kde sa berie ten silný zvuk u tvora **takého** nepatrného. (KRČMÉRY) — Nemáme dosiaľ napísané dejiny ani **takej** významnej epochy, ako je druhá polovica 19. storočia. (A. MATUŠKA) — Povedzte, je ešte stále **taká** krásna? (JESENSKÝ) — Ešte nikdy nebol **taký** nepozorný. (HEČKO) — Čože si **taká** zahútaná, čo ti je? (TIMRAVA)

Inokedy sa miera vlastnosti vyjadruje priamo príslovkou miery alebo nepriamo prirovnaním alebo účinkom.

Keby Marek chcel a keby nebol **taký** veľmi unavený, iste by objavil aj príčiny toho strachu aj jeho presné obrysy. (MINÁČ) — Škoda, že je už **taký** strašne starý. (HEČKO) — Keď ho Adam videl **takého** ukrutne dokaličeného, uľútostil sa jednako nad ním. (JÉGÉ) — Ešte nikdy nebol **taký** skľúčený ako teraz. (ŠVANTNER) — Krásna ste, slečna Vierka, akoby živý anjelik zostúpil z nebies; **taká** krásna. (JESENSKÝ) — Tie naše zeme sú už **také** úzke, že po každej desiatej bola by z medzí jedenásta. (PLÁVKA) — Vídal ho od detstva vždy **takého** nepatrného, malého, až sa stratil svojou nepatrnosťou medzi ostatnými mládencami. (KUKUČÍN) — Nebol taký naivný, aby to nevedel. (MINÁČ)

Pri príslovkách a slovesách sa miera vyjadruje príslovkovým zámenom *tak*.

Ohybným zámenom *taký* sa zasa zdôrazňuje miera pri substantívach a adjektívach.

Je to predsa taká maličkosť. (JESENSKÝ) — Keby ste boli **taký** láskavý a vyšli von z triedy. (HEČKO)

Adjektívnym zámenom *taký* sa zdôrazňuje miera i pred slovesnými príčastiami, lebo sú formálne adjektívami.

Cilka už bola **taká** na smrť zmordovaná, od dieťaťa i od nevyspatia, že zaspala odrazu, akoby bola náhle umrela. (HEČKO)

Spodstatneným zámenom *takýto* sa označuje aj sám hovoriaci alebo niekto z tej istej spoločenskej jednotky, tých istých vlastností ap. ako hovoriaci.

Veru, veru a potom iba **takýto** vyhorí, keď je dačo. (TIMRAVA)

Zámenom *taký* sa adjektivizujú celé výrazy alebo i vety.

Justínko, ani ty nebudeš vždy **taký**: Muchy, nate, zjedzte si ma! (TATARKA)

Zámeno toľký

Ukazuje na kvantitu (množstvo, počet, veľkosť, dĺžku priestorovú i časovú) a značí: *taký veľký, taký malý, taký dlhý* ...

1. Priamo ukazuje na kvantitu pomocou príslušného gesta.

Sú v ňom mladé s **toľkými** chvostami! — ukazoval po lakeť. (ONDREJOV) — Keď len takýto krátky bol — aha!, nuž vám je aj rozprávka **toľká**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

2. Obyčajne poukazuje na veľkú kvantitu a značí: *veľmi veľký, veľmi malý, veľmi mnohý* a stojí pred menami jednotlivín, množín alebo abstrákt.

Pri **toľkých** deťoch je veľa starostí. (JESENSKÝ) — Pekne ma víťaš po **toľkých** rokoch. (MINÁČ) — Daj pokoj, Juro, keď ich z **toľkých** diaľav dopravili k nám, musia dačo vedieť. (HORÁK) — Neviem, kde sa vo mne brala **toľká** odvaha a **toľká** sila. (ŠVANTNER) — Na **toľké** prezeranie myslel, že mu nadhodí aspoň desať. (KUKUČÍN)

Zámeno *toľkýto*

Označuje kvantitu pomocou gesta ukazujúceho na blízke veci.

Toľkéto sme mali uhorky, pozrite, a rajčiny. (LAZAROVÁ)

Zámeno *toľko*

Ukazuje na kvantitu pozorovanej veci (matérie) alebo deja. Často ide o veľkú kvantitu.

Toľko mi stačí. (TLAČ) — Aj na stavbe **toľko** fajčí? (ZÚBEK) — Kde ste vzali **toľko** rozumu? (ALEXY) — Čo len **toľko** bubnujú? (BEDNÁR)

Zámeno *toľkoto*

Dôrazne ukazuje na kvantitu blízkej, práve pozorovanej veci alebo deja.

Mám zaplatiť za týždeň osemdesiattri zlatých, okrem trov a mám na bydle **toľkoto**, hľa — i ukázal na jednu zlatku a niekoľko šesťákov na stole. (JÉGÉ)

Zámeno *tak*

Ukazuje spôsob deja alebo stavu, a to samo alebo v sprievode príslovky alebo príslovkového výrazu.

Aký je to spôsob? **Tak** sa to má položiť? (JÉGÉ) — To všetko nie sú nijaké prepiatosti, to je **tak**, to je pravda i dnes. (VAJANSKÝ) — Prečo chodíš **tak** čaptavo? (ALEXY)

Ukazuje na mieru deja.

Mať toľko času a **tak** málo práce! (MINÁČ) — No s tým „apa" to ešte nie je **tak** ďaleko, môj drahý; ešte sa môže všeličo stať. (JÉGÉ)

Zámeno *takto*

Ukazuje na vlastnosť práve pozorovaného deja alebo stavu.

Vidíš, syn môj, **takto** je to. (KALINČIAK) — Vrátil nástroj s úsečnou poznámkou: „**Takto** rob!" (BRANECKÝ) — A vy len **takto** sám? — spýtal som sa rybára. (ŽÁRY)

Zámeno *ta*

Označuje smer od podávateľa k cieľu.

Poďme **ta**! — zvolali obidvaja naraz. (JÉGÉ)

V spojeniach s opozitom *sem* označuje len smer od podávateľa bez zreteľa na cieľ.

Drží ma za kabátovú gombičku a myká *sem* i **ta**. (ALEXY) — Žúrik chodil *sem* i **ta**. (VAJANSKÝ)

Zámeno *tam*

Označuje vzdialené miesto. Je protikladom k zámenu *tu*.

Aha, aha, **tam** je, **tam**, **tam** si leží Zajko Smejko. (BEDNÁR) — **Tam** sú dvere, prac sa! (TIMRAVA) — Chcela by predovšetkým vedieť o svojich **tam** doma. (ŠVANTNER) — Tu požičal družstevný záprah, **tam** traktor. (MINÁČ)

Okrem toho môže označovať i smer od podávateľa ako zámeno *ta* a je protikladom zámena *sem*.

Dlho sa motal *sem* a **tam**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *tamto*

Dôrazne označuje vzdialenejšie miesto. Je protikladom zámena *tuto*.

Aha, **tamto** spí žena. (ŠVANTNER) — A **tamto** sa chlapci hrajú, — ukazoval Rudkovi (ONDREJOV) — Tíha, — vykríkol Janko, — **tamto** majú medovníky. (KRNO) — Pritiahni sa pozorne **tamto** pod skalu. (STODOLA)

Používa sa vo význame ohybného zámena *tamten (henten)* v hovorovej a ľudovej reči.

Ale **tamto** Katra už má dve [vretená] plné. (KUKUČÍN) — Sedíme **tamto** s Mišom a čakáme. (MINÁČ)

Zámená *tade/tadiaľ*

Ukazujú na smer alebo na miesto, ktorým prechádza dej.

Tade tečie rieka. (KUKUČÍN) — Keď tam kopú kanál, **tade** neprejdem. (TLAČ) — **Tadiaľ** je príjemnejšie a bližšie. (TIMRAVA)

Zámená *tadeto/tadiaľto*

Ukazujú na blízke miesto, cez ktoré prechádza dej, a smer vôbec.

Sem poďte, **tadeto!** — ukazujú im smer. (RÁZUS) — Do tých čias vlak **tadiaľto** nechodil. (JANČOVÁ)

Zámeno *sem*

Označuje smer k hovoriacemu alebo do jeho blízkosti. Je protikladom zámena *ta*, resp. i *tam*.

Daj **sem** tú kosu! (TAJOVSKÝ) — No, ale poďte za mnou **sem** do tejto izby. (JÉGÉ) — Rozšírenými očami hľadel, ako sa biele loptičky mihajú povetrím. Sem *ta*, **sem** *ta*. (MORIC) — Sem sa, chlapče! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *sem* tvorí časť spojenia *sem-tam*, ktoré má časový význam, synonymný s príslovkou *občas, kedy-vtedy, kde-tu*. Toto spojenie treba odlišovať od dvojice *sem ta*.

Z otvoreného obloka na izbici bolo počuť plačlivé chlapské hlasy a **sem-tam** nejaké slovíčko najstaršej mojej sestry, dvadsaťdvaročnej Júlie. (ONDREJOV)

Zámeno *tu* (hovor. i *tuná*)

Označuje miesto v blízkosti.

Dobre sa **tu** majte! (PLÁVKA)

Zámeno *tu* je protikladom zámena *tam*. Utvára s ním spojenia *tu a tam*, *tu i tam*, ktoré označujú zriedkavý výskyt v priestore alebo i v čase.

Len **tu a tam** (niekde, málokde) vypínala sa škridlicou krytá budova. (F. KRÁĽ) — **Tu i tam** (= občas, niekedy) pozrel na Martinca. (HORÁK) — **Tu i tam** sa zachveli vo vánku zimomravé belasé zvončeky. (KRNO)

Zámeno *tuto*

Dôrazne ukazuje na miesto v blízkosti.

Čože mi je z toho, že mi povie, dlžen som ti, a ja **tuto** nič, — podložil dlaň a druhou rukou mlel prstami, ako sa peniažky rátajú. (TAJOVSKÝ) — Dolu na nížinách žitko už aj bronie, ale **tuto** hore, kolo horskej tône zelené je všetko. (PLÁVKA)

Príslovkové zámeno *tuto* sa druhotne používa aj pri poukazovaní na blízku osobu (osoby). Je to hovorový prostriedok.

Idem **tuto** s dievčatkom k lekárovi. (JANČOVÁ) — Keď vy nemáte **tuto** pre Zuzku poriadneho slova, to i mňa bolí. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *odtiaľ*

Ukazuje na východisko deja vzdialené od podávateľa.

Šiel ta a **odtiaľ** peši. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *odtiaľto*

Ukazuje na východisko deja v blízkosti podávateľa.

Nesmieme sa **odtiaľto** pohnúť, kým nepríde posila. (STODOLA) — Pakujte sa **odtiaľto**! (MARTÁKOVÁ) — Do Trnavy je nie kraj sveta **odtiaľto**. (JÉGÉ) — Kráľovej hole **odtiaľto** nevidieť. (F. KRÁĽ)

Zámená *stadiaľto*/*stadeto*

Označujú východisko deja v blízkosti podávateľa.

Tu som sa narodil, jednu vojnu prežil, nuž nevykročí moja noha **stadiaľto**. (HORÁK) — Radšej na kolenách **stadeto** až na Choč. (FIGULI)

Zámeno *potiaľ*

Označuje koncovú hranicu, po ktorú siaha dej, po ktorú sa niečo rozprestiera a pod.

Vidíš, **potiaľ** až oral tvoj starý otec. (RÁZUS)

Zámeno *potiaľto*

Označuje koncový bod smeru alebo vzdialenosti, koncovú hranicu, keď je blízko podávateľa, alebo keď je hranicou sám podávateľ.

„Najedol som sa **potiaľto!**" a preložil palec krížom cez hrdlo. (KUKUČÍN)

Označuje blízku koncovú hranicu v čase.

Potiaľto ja, teraz ty. (TAJOVSKÝ)

Zámená *dosiaľ*, *posiaľ*

Označujú prítomnosť ako koncovú časovú hranicu deja.

Čo nepodarilo sa **dosiaľ** žiadnemu literárnemu skutku, to spravila slovenčina. (VLČEK) — Jakub Knotek nepovedal **dosiaľ** ani slova. (ZÚBEK) — Nepadlo mu dievča do očí, to je jednoduchá príčina jeho mládenectva až **posiaľ**. (TAJOVSKÝ) — Keď **posiaľ** neprišli, už sotva prídu! (URBAN)

Zriedkavo sa v hovorovej reči používa aj variant *doposiaľ*, v ktorom sa kumulujú obidve predpony.

Odkazovací význam

Zámeno *ten*

Odkazuje na vec (osobu, zviera, predmet)

a) spomínanú už dávnejšie alebo v predchádzajúcej vete:

Noch ti bude **tá** milá, keď ti je statočná osoba nie! (TAJOVSKÝ) — Okrem metódy uschopňuje i obmedzuje autora v uchopovaní skutočnosti a človeka i jeho osobné ustrojenie, či osobné ašpirácie. **To** a **tie** ostávajú, aj keď sa metóda zmení. (A. MATUŠKA)

b) pomenovanú vo vytýčenom vetnom člene a zdôrazňuje ju:

Otec — **ten** ti je už taký, toho nepremeníš. (KUKUČÍN) — A Turkov — **tých** vám je ako dreva v lese. (CHALUPKA) — Skočiť? **To** bolo privysoko. Krídla? **Tie** mu nenarástli. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Pri odkaze na niekoľko vecí sa môže zámeno *ten* opakovať a priberať význam „jeden — druhý — tretí ...".

Fabriky, kožiarne začnú trúbiť všelijakým hlasom. **Tá** tenko, **tá** hrubo, **tá** zas ako dvoma-troma hlasmi naraz. (RÁZUS) — Pri ohni žiarili ešte tri tváre. **Tá** pokojná ..., tá vyjavená ... Janova a táto, na ktorej nepokojné plamienky maľovali tiene, Joachimova. (BARČ)

V protiklade k zámenu *tento* zámeno *ten* označuje vzdialenejšieho (druhého) z dvoch.

Červené, či biele korále má si vziať na holé hrdlo? Totiž Mina bola pekná, a preto jej boli dobré i **tie**, i *tieto*. (TIMRAVA)

V protiklade k zámenám *tamten* a *onen* má zámeno *ten* význam „bližší (prvý) z dvoch".

Počala myslieť na **toho** i *onoho* z bližších i ďalších známych, ale neobstál ani jeden. (ŠOLTÉSOVÁ) — **Ten** robil posunky, akoby sa učil plávať; *tamtí* sa zasa dookola krútili ako kávový mlynček. (LASKOMERSKÝ)

Zámeno *ten* v dôraze konkuruje osobnému zámenu *on*. Môže ísť o dôraz naznačený slovosledom a intonáciou alebo časticami.

Keby mohol otec miesto neho i toto odbaviť, musel by ísť **ten**. (TIMRAVA) — Ale ak sa Anetta dozvie, čo **tá** povie na to? (JESENSKÝ) — Z devy tej je nič, keď ja ju nahám, zo mňa nič, keď **tá** ma nahá. (SLÁDKOVIČ) — „Áno, zaujímavý človek, nevšedný . . .“ ohlási sa Ela; nespala teda ani **tá**. (TIMRAVA)

Osobné privlastňovacie zámená *jeho, jej* nahrádzajú sa niekedy tvarmi *toho, tej*.

Ondráš podával do fajočky uhlík starému otcovi (a **toho** bratovi), lebo nezapekalí, fajčili len „naľahko“. (TAJOVSKÝ) — No tu tie bytosti z vyššej vrstvy, slečna pri jej boku, **tej** brat a ich horný sused Žigmund Zima, jej nedali pokoja. (TIMRAVA)

Zámenom *on (ona, ono, oni, ony)* sa v nominatíve a akuzatíve neodkazuje na mená vecí a zvierat. Tu je základným spisovným prostriedkom zámeno *ten* a výnimkou zámeno *on*.

Žena je zlatý stĺp v dome, ale aj **ten** treba opražovať. (PRÍSLOVIE) — Paholok začal obhrabávať uhlíky do hĺbky, aby aspoň **tie** dlhšie trvali, keď nebolo čo na ne položiť. (ŠVANTNER) — Pod Zniovským zámkom vlhne tvrdá skala, **tá** už mnohým kráľom občerstvenia dala. (LUD. PIESEŇ)

Zámeno *ten* odkazuje aj na kvalitu, najmä v súvzťažných dvojiciach *ten — ako, ten — čo, ten — ktorý, ten — aby* . . . a je expresívnou náhradou zámena *taký*.

Nieto tej ruže, *ktorá* by nezvädla. (PRÍSLOVIE) — Vie, že sama nie je dnes **taká**, *ako* bývala, a hádam ani on nie je už **ten**, *čo* býval vtedy. (CHROBÁK) — Nieto toho psa, *aby* sa kyja nebál. (PRÍSLOVIE)

Zriedkavo označuje i rovnakosť kvality a identitu vecí ako vymedzovacie zámená *ten istý, taký istý*.

Údy mal súmerne svalovité, vlasy kučeravé, čierne, **tej** farby fúzy, čierne zdravé oči. (LASKOMERSKÝ) — Vrátil sa s ovcami na košiar ako nie **ten**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *to*

Neutrum *to* má odkazovací význam širší ako rodové zámená *ten, tá, tí, tie*.

a) Odkazuje na vytýčený vetný člen — najčastejšie zo všetkých ukazovacích zámen — bez ohľadu na rodovú príslušnosť a gramatické číslo mena vo vytýčenom člene.

Hygienický kost a byt, **to** je hlavné. (JESENSKÝ) — Hory, šíre hory — **to** ich rodné dvory, hole, sivé hole — **to** ich voľné pole. (BOTTO)

Na viac vecí obyčajne odkazuje v spojení s vymedzovacím zámenom *všetok* alebo s číslovkami.

Pečené husy, kačky, morky, pečené prasiatka, **to** všetko nosili do jedálne na veľkých porcelánových misách. (KRNO) — Jeho nemá tvár, skľúčená postavička — **to** oboje vyjadrovalo nevýslovný a bezhraničný žiaľ. (JANČOVÁ)

b) Odkazuje na infinitívnu väzbu a zdôrazňuje ju vo vete.

Ale takto celý čas vystáť pri tanečnom kole a iba sa prizerať na ostatných, **to** by otrávilo každého. (ZGURIŠKA) — Dívať sa z hľadiska mužíkovho, dívať sa zdola, očami stámiliónov — v **tom** bola sila i slabosť jeho kritiky civilizácie a umenia. (A. MATUŠKA) — Aj sa **to** na chlapa vraj nesvedčí — batohy vynášať. (TAJOVSKÝ)

c) Postpozitívne odkazovacie zámeno *to* pripája prístavok v citovo nadnesených prejavoch.

Pažiť rozrývali dlhé trhliny, stopy **to** granátov. (LETZ) — Na rukách nemal tvrdých mozolov, známky **to** vytrvalej roboty. (KUKUČÍN)

d) Odkazuje na obsah reči vôbec, na reč samu.

Nevidel som ju síce, ale **to** nemuselo byť prekážkou. (FIGULI) — „Keď chcem, pôjdem, keď nie, nie," **to** boli tvoje reči. (TAJOVSKÝ)

e) V hovorovom štýle konkuruje rodovým odkazovacím zámenám *ten, tá, tí, tie.*

To bola zo všetkých najkrajšia a najväčšia. (KUKUČÍN)

f) Odkazuje na práve vnímaný (počutý, videný ...) jav, uvádza vetu vysvetľujúcu.

Raz ti zahvízda čosi vonku, ako čo by tristo valachov na palci zahvízdalo. **To** už vietor dochodil a ešte zďaleka volal. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

g) Odkazuje na udalosť a súčasne vyjadruje citový záujem hovoriaceho o ňu.

To sa zišli zväčša staršie ženy a tetušky a potom pri popíjaní kávy klebetili od poludnia až do večera. (ZÚBEK) — Vieš, keď som **to** v dohviezdny večer chodil po dedine — sťa hoviadko bez gazdu. (KUKUČÍN)

h) Odkazuje na časovú okolnosť v platnosti príslovkového zámena *vtedy* a citovo ju podfarbuje.

Raz, **to** plavili sa už po Visle, bola zázračná noc. (KRČMÉRY) — **To** bola práve sobota, keď sa osamote pustili do tej otvorenej besedy. (GABAJ)

ch) Odkazuje na nasledujúci dej v súvetiach, kde jeho význam vysvetľuje druhá veta súvetia.

Lebo **to** má ľud ten špatnokrásny, že radosti v žiaľoch spieva ... (SLÁDKOVIČ) — Viete si **to** už aj trochu predstaviť, čo to dalo roboty vylámať všetko to kamenie a ešte ho aj rozdrviť. (JANČOVÁ)

i) Pomocou odkazovacieho zámena *to* sa substantivizujú adjektíva a príslovky, predložkové pády, celé vety.

Tak a teraz vám povieme **to** hlavné. (FIGULI) — Niekto **to** má ľahké na tom svete, hm? (KARVAŠ) — Nebudú ich presviedčať o **tom**, že nejde len o zarábanie peňazí. (A. MATUŠKA)

j) Zámeno *to* má spájaciu funkciu pri radení striedavých dejov, okolností za sebou; vtedy sa opakuje a znamená: *raz — raz, i — i, alebo — alebo* ...

Pani Viera rada by čítať, ale nestačí, **to** pre úrad, **to** pre deti, **to** kuchyňa, bielizeň. (TAJOVSKÝ) — Celou silou držím hlavu, aby sa mi pod tou ťarchou nesklátila **to** na jednu, to na druhú stranu. (MORIC)

k) Odkazovacie zámeno *to* nielen radí deje a okolnosti, nielen konštatuje, že druhý dej nasleduje za prvým, ale dáva oba deje do príčinného súvisu: vysvetľuje podobne ako spojky *tak, preto*, že prvý dej je príčinou a druhý dôsledkom.

Aj ma v nose začalo pošteklievať, **to** ako na kýchanie. (MORIC) — Vypočuli niekoľko svedkov — **to** len tak pre formu, veď súd bol popredku vynesený. (TAJOVSKÝ)

Tento príčinno-dôsledkový, resp. prípustkovo-dôsledkový súvis dejov sa zreteľnejšie zvýrazňuje spolu s podmienkovou spojkou *(keď, ak, keby)* z predchádzajúcej vety.

A *ak* je mnoho peňazí, **to** si kúpia automobil. (JESENSKÝ) — *Keby* tak teraz chytili toho kocúriska, **to** by mal smrť! (RÁZUS) — *Ak* na piaty raz neosprostiem a nestanem sa hotovým bláznom, **to** na deviaty raz smelo ma môžu zavrieť do blázinca. (JESENSKÝ)

Zámeno *tento*

V odkazovacom význame sa používa málo, lebo odkazovanie sa nezhoduje s jeho základnou funkciou označovať niečo blízke. Zámeno *tento* sa používa na odkazovanie:

a) ako porovnávací protiklad zámen *ten, tamten*, resp. iných výrazov odkazujúcich na vzdialenejšiu osobu, zviera, vec.

Musím nájsť Etelku, musím nájsť chrchliaka. **Tohto**, aby som mu vykrútil krk, *tamtú*, aby som ju zaviedol na Brtomila k Jaškovi. (CHROBÁK) — „Zle tancuje tá Pavlínka", povrával si pán doktor a utieral si spotenú tvár. „Možno, že *hentá* bude lopšie." Ale ani **táto** nevedela. (JESENSKÝ)

b) pri dôraznom odlišovaní, keď sa ním odkazuje na konkrétnu osobu, zviera, vec v porovnaní s osobou, zvieraťom, vecou vôbec.

„Ale, Aduš, netáraj!" zamiešal sa susod. „Diviak nedá sa len tak držať ako dieťa." — „Ale **tento** sa dal," veral sa pán Aduš. (KUKUČÍN)

Zámeno *tamten*

Odkazuje na osobu, zviera, vec, ktorá je vzdialenejšia (časove, v poradí) ako iná.

Dajte pokoj, otec, to sem nepatrí, na okrese už sú iní ľudia, **tamtých** dávno poslali preč. (VOLANSKÁ) — Keď je s jedným, zaneviera na ostatných, keď s ostatnými, haní si **tamtoho** sama. (GABAJ)

Zámeno *onen*

Na priame ukazovanie sa používa zriedka, zväčša už iba odkazuje.

a) Odkazuje na osobu, zviera, vec miestne alebo časovo najviac vzdialenú, dávnejšie spomínanú.

Známosť **onej** žlebskej rodiny sa im teraz odplatila ešte raz. (GABAJ) — Minulosť visela nad nimi ako nepreniknuteľná záclona. Nech začali o hocičom, vždy cítili a videli **onú** záclonu. (HORÁK)

b) Odkazuje na niečo všeobecne známe (z histórie, z literatúry, z tradície) alebo za známe pokladané; v spojení s príslušným konkrétnym pomenovaním utvára okrídlené výrazy.

Už si nemôže vykračovať za husičkami ako **onen** šťastný kráľ. (F. KRÁL) — Kálnay nezdržal sa narážok, ktorých sa tak bojí Hamlet v **onú** osudnú noc, v ktorej hovoril s duchom svojho otca. (VAJANSKÝ) — Nám väčšina našej poézie neprešla do krvi a netvorí v nás **onú** atmosféru, bez ktorej nikto dnes — a práve dnes — nemôže byť skutočným kultúrnym človekom. (A. MATUŠKA)

V dvojiciach *ten — onen, tamten — onen* zámeno *onen* odkazuje na vec vzdialenejšiu alebo v poradí druhú.

Môj náhrdelník sa nezdal ani **tým**, ani **oným**. (BEDNÁR) — Ubolený ľud vzdychal či pod *tou*, či **onou** vládou. (RYSUĽA)

Spojenia *ten-onen, ten i onen, ten alebo onen* ... priberajú význam „všetci, každý".

On sa tisol všade, chodil k **tým** i k **oným**, a preto upadol do podozrenia, že je špión. (VAJANSKÝ) — Chlapci sa zobzerajú, uškrnú jeden na druhého, a fuk! — sú pod lavicou i **ten**, i **onen**. (RÁZUS)

Zámená *oný, oná, oné* a hovorové *onô*.

Nahrádzajú konkrétne pomenovanie, a to:

a) keď si podávateľ nevie spomenúť príslušný názov osoby, zvieraťa, veci, vlastnosti, okolnosti i deja (keď spisovateľ napodobňuje neobratného podávateľa):

Nuž ale čímže to budeš? — Nuž tým **oným**, bodajže ťa, keď mi nepríde na um. Aha, tým notárom. (STODOLA) — Keď je človek celý **onô**. (KRÁLIK) — Ľud vám je takým tajným hádačom, ktorý v tom **onom**, akomsi, dačom tušenie skutočné čuje. (SLÁDKOVIČ)

b) keď sa podávateľ bojí priamo vysloviť o veci zo spoločenských ohľadov a pod. (pri tabu):

Boli ste predsa **oný**, — povedala sekretárka a dobreže ma po vlasoch nežne nepohladkala, — kritizovaný. Nie? (KARVAŠ) — Keď tí naši spisovatelia ... **onô** ... toto ... nič nevedia. (JESENSKÝ) — Boli zlé jazyky, ktoré na Doru to i to hovorili, že vraj Adam sám nevie, kde a ako ho požehnanie prenasleduje; že veru kým on je na čerstvom povetrí, za ten čas Dora toto a **onô** ... (KUKUČÍN)

Zámeno *taký*

Odkazuje na vlastnosť, stupeň vlastnosti, a to:

a) na vlastnosť a jej mieru pomenovanú alebo opísanú skôr:

O, srdcia úprimné, ako rýdzeho kus zlata, či sa u nás kedy dočká ešte **takých** brat od brata? (J. KRÁĽ) — „Toto sú zlí psi," vysvetľuje otec. „**Takí** i dotrhajú človeka." (RÁZUS) — Ale máš za hrudu. Bodaj by si vždy **také** vyberal! (STODOLA)

b) odkazuje na vlastnosť alebo na mieru vlastnosti, ktorá sa neskôr pomenúva alebo opisuje:

Veru som sa nenazdal, že ma dnes postretá **také** šťastie, vidieť tu našu gospodaricu. (KUKUČÍN) — Lebo Eva **taká** je žena, ak niečo niekedy od niekoho žiada, vždy potom radšej sama priloží. (GABAJ)

Odkazovací a súčasne zdôrazňovací význam má v súvzťažných dvojiciach *taký — aký, aký — taký, taký — ako, taký — čo, taký — ktorý, taký — že, taký — aby* a pod., ktorými sa spájajú podraďovacie súvetia. Zámeno *taký* stojí v hlavnej vete pred slovom, na ktoré sa vzťahuje vedľajšia veta.

A veru veľa času ušlo, kým sa aj **takému** znamenitému plavcovi, *aký* bol Vlado Kubica, podarilo vylovit spod vody — bezvládne telo Emilovo a priviesť ho k životu. (LETZ) — Malo ich **také** boľavé a zlepené, že ani harmančekový odvar nerozmočil prischnutý hnis na mihalniciach. (JANČOVÁ) — Vedela, že fazuľa nie je **taká** horúca, *aby* ublížila. (ONDREJOV)

V kancelárskom (administratívnom) štýle sa odkazuje zámenom *taký* alebo ustáleným spojením „ako taký" aj na osobu a vec.

Zločinom alebo prečinom je len čin, ktorý zákon za **taký** vyhlásil. (TAKÁČ—ZÁTURECKÝ) — Teraz zasa v každej druhej vete prízvukoval, že je „reprezentantom" brannej moci a ako **taký** nemôže sa ani on, ani ostatní jej predstavitelia v ničom zaväzovať. (LETZ)

Citové zafarbenie dostáva odkazovacie zámeno *taký* vtedy, keď sa ním vytýkajú známe vlastnosti osoby, veci. V niektorých prípadoch sa tu významom blíži častici *napríklad:*

Len v **takom** kameňolome čo museli kameňa natrhať dynamitom! (JANČOVÁ) — Čo **taká** sestrička vie, kto je ten prezident. (JESENSKÝ)

Zámeno *takýto*

Odkazuje na vlastnosti a stavy spomínané v bezprostrednej blízkosti.

Stál bledý, ale i **takýto** krásny. (RYSULA) — Ale ja sa v ten čas mením už na šuhaja, ktorý zápasí s prvým pokušením. **Takýto** vymotávam klas z Magdaléninych vlasov. (FIGULI)

Pri názvoch časových pojmov označuje časové určenie zhodujúce sa s terajším, práve prebiehajúcim časom.

Mohol to byť chlad, ktorý sa o **takomto** čase rozprestiera. (ŠVANTNER)

Zámeno *onaký*

Odkazuje na vzdialenú vlastnosť; na ďalšiu vlastnosť pri porovnávaní dvoch. Používa sa iba v dvojiciach ako vzdialenejší protiklad zámen *taký*, *takýto*, alebo konkrétnych názvov vlastností.

To nie ako ľudia: vyše Hruštína *taký*, a niže Hruštína **onaký**. (HEČKO) — Aj Marek, aj Aristid boli slabí pre tento život, ktorý poznali len z takej svetlejšej a pohodlnejšej stránky. Cez vkladné knižky, depozity a otvorené kontá v Živnobanke a **onakej** banke. (ZELINOVÁ)

Zámeno *toľký*

Odkazuje hlavne v prirovnaniach, kde (často v spojení s číslovkami) vyjadruje kvantitatívny pomer vecí.

Rozšuchoril perie, až bol raz **toľký** ako zvyčajne. (MORIC)

Odkazovací a súčasne spájací význam má v súvzťažných dvojiciach: *toľký — koľký*, *toľký — čo*, *toľký — koľko*, *toľký — že*, *toľký — aby* ...

Odmeria a vyreže sa **toľký** kus kožky od samého mäsa, *koľko* treba. (LASKOMERSKÝ) — Ale od poludnia, čo je Šamko u nej, nevyšila ani **toľkú** nitku, *čo* by im bol mohol ruky zviazať. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *toľkýto*

Odkazuje na veľkú kvantitu.

Veď či je to možné, aby sa na jedného človeka **toľkáto** čierna mrákava nešťastia váľala, ako na mňa? (STODOLA)

Zámeno *toľko*

Odkazuje na kvantitu v prirovnaniach aj mimo nich.

V druhý rok pýtal Miško mesačne vše raz **toľko** ako prvý. (TAJOVSKÝ) — Mne to vtedy **toľko** netrvalo. (ŠVANTNER)

Odkazovaciu a súčasne spájaciu úlohu má v súvzťažných dvojiciach *toľko — koľko*, *toľko — čo*, *toľko — že*, *toľko — aby* ...

Koľko domov, **toľko** zvykov. (ALEXY) — Každý dostal **toľko** rán, že by i desiatim bolo bývalo dosť. (JÉGÉ)

Zámeno *tak*

Odkazuje na vlastnosť deja, na jej stupeň alebo na stav.

Urobíš tekvicu s vodou, aj **tak** bude dobrá. (ZÚBEK) — Dobre jej **tak**. (LAZAROVÁ) — Nevládal už ani volom jarma na krk vložiť, **tak** opadol. (TAJOVSKÝ)

Tvorí súčasť súvzťažných dvojíc *tak — ako*, *ako — tak*, *tak — že*, *tak — aby*, *tak — čo*, *tak — aký*, *aký — tak*.

Zlosť ho prešla práve **tak** rýchlo, *ako* rýchlo vzbĺkla. (MINÁČ) — *Ako* je, **tak** je, ale je to pravda. (KALINČIAK) — **Tak** sa smial, *že* mu až slzy udreli do očú. (URBAN) — Pol kila mäsa rozdeliť **tak**, *aby* sa nasýtilo osem žalúdkov. (ZÚBEK) — Nahradíme si to, chlapi, **tak**, *čo* nebude farár o tom vedieť. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *takto*

Na odkazovanie sa používa málo. Odkazuje na spôsob spomínaný v bezprostrednej blízkosti.

Báseň je obrad a beda básnikovi i publiku, ktoré ju **takto** neponíma. (A. MATUŠKA)

Častejšie odkazuje tak, že súčasne vyjadruje dôsledok (ako dôsledkové spojky *a tak*, *a tým*).

Najlepšie azda je, keď nás svet odmietne, a **takto** nás prinúti vrátiť sa k sebe. (TLAČ)

Zámeno *onak*

Používa sa ako protiklad zámena *tak* a odkazuje na vzdialenejšiu vlastnosť deja. Spolu so zámenom *tak* vyjadruje variabilitu vlastností deja.

Človek píše raz *tak*, raz **onak**. (STODOLA) — Jedni *tak* chceli pomôcť svetu, druhí **onak**. (URBAN)

Zámeno *tam*

Odkazuje na miesto vzdialené od podávateľa.

Slúžila u Michalčíka, ktorý mal obecnú krčmu na Beňuši. **Tam** sa s ňou poznal. (ŠVANTNER) — Ale za tými dverami, **tam** o ňom vedia. (ZÚBEK)

Tvorí súčasť súvzťažných dvojíc *tam — kde*, *kde — tam*, *tam — kam* ...

Iste sa dosť naplače aj **tam**, *kde* ju nik nevidí. (TAJOVSKÝ) — **Kam** vietor, *tam* plášť. (PRÍSLOVIE)

Zámená *tade*, *tadiaľ*

Odkazujú na smer alebo na miesto, cez ktoré prechádza dej.

Ila i dvercia na dvore zabudla zamknúť, aby Paľo **tade** prešiel do dvora. (TIMRAVA) — Po chodníku to trvá síce ešte dobrú štvrťhodinku, ale hore úžľabinou niekoľko minút, a ja som sa **tade** chystal. (ŠVANTNER) — Ja rád tvojimi ulicami kráčam. **Tadiaľ** šla neraz revolučná hliadka. (LENKO)

So zámenami *kade*, *kadiaľ* tvoria súvzťažné dvojice *kade — tade*, *tade — kade*, *tadiaľ — kadiaľ*, *kadiaľ — tadiaľ*.

Tade ťahal, *kade* ho hnali. (TIMRAVA) — Vytratil sa z dreváreň **tadiaľ**, *kadiaľ* prišiel. (ONDREJOV)

Zámená *odtiaľ*, *odtade*

Odkazujú na východisko, z ktorého smeruje dej.

Vychádzali na dvor a **odtiaľ** na ulicu. (JESENSKÝ) — Vyškriabal sa na starú slivku, aby sa **odtiaľ** mohol dobre dívať na veselie. (BEDNÁR)

Zámeno *odtiaľto*

Odkazuje na východisko v blízkosti.

Skoro behom prešiel do bočnej uličky a **odtiaľto** sa díval na rozchádzajúce sa obecenstvo. (JESENSKÝ) — Nič sme sem nedoniesli, ani nič **odtiaľto** neodnesieme. (KUKUČÍN)

Zámená *potiaľ, potade*

Odkazujú na koncový bod smeru alebo vzdialenosti, na koncovú hranicu.

Otcovi pošleme telegram, aby ťa vo Vranove čakal, takže až **potiaľ** môžeme ísť spolu. (URBAN)

So vzťažným zámenom *pokiaľ* tvorí súvzťažné dvojice *potiaľ — pokiaľ, pokiaľ — potiaľ.*

Pokiaľ prst omočila, **potiaľ** jej odpadol. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Odkazuje i na mieru vo význame „do tej miery, natoľko".

Pre nich má len **potiaľ** cenu, pokiaľ vyhovuje ich kšeftárskym záujmom. (HORÁK) — Ustanovenie tohto paragrafu platí len **potiaľ**, pokiaľ nejde o čin prísnejšie trestný. (TAKÁČ-ZÁTURECKÝ)

Zámená *stade, stadiaľ*

Odkazujú na východisko deja.

Dochodíme s prúdom na zákrutu pred krčmou, **stade** popod mostíky hopká moja ratolesť. (FIGULI) — A na Donovaloch sú, my ideme **stade**. (LAZAROVÁ)

Citové použitie

Zámeno *ten*

Pri priamom ukazovacom význame dostáva citové zafarbenie zriedkavo. Tu vyjadruje neľúbosť, nespokojnosť, netrpezlivosť alebo začudovanie.

A čo je s **tou** muzikou? (KUKUČÍN) — Ako to držíš **tú** kriedu. (RÁZUS) — Hí, tu je ale **toho** cementu! (LAZAROVÁ)

Väčšina citových použití sa vyvinula z odkazovacieho významu. Citové postoje tu zámeno *ten* vyjadruje zväčša v prívlastkovom postavení, keď sa kladie k menu veci známej A. všeobecne, B. len zainteresovaným osobám.

A. Taká situácia vzniká v postavení pri vlastných menách a pri názvoch všeobecne známych predmetov (zem, slnko, skala, oko ...) alebo pri názvoch dostatočne určených.

Boli sme my, boli medzi národami, ako ten náš Kriváň nad **tými** Tatrami. (CHALUPKA) — I ten škovránok inakšie spieva, keď je na slobode. (KUKUČÍN) — Už mám **toho** vykrúcania dosť. (FIGULI) — To čerstvé mäso iba na dych zalahuje. (GABAJ) — Či **tých** šarvancov Detvy ozrutných Poľana na **tých** prsiach mohutných nenosí a nenadája? (SLÁDKOVIČ) — A Mijka šla slúžiť do mesta — **tá** daromnica. (TIMRAVA)

B. Keď stojí pred menami vecí, o ktorých vie z predchádzajúcej reči alebo zo spoločnej skúsenosti iba užší kruh zainteresovaných osôb.

Doneste už len **toho** koňaku. (JESENSKÝ) — Veď **ťa** preto ten Ondro nechce, lebo **tú** čiastku nedáš na jeho meno prepísať. (TIMRAVA) — Kedyže sa dožijeme **toho** krštenia? (TAJOVSKÝ)

Výrazný je tento význam vo zvolacích vetách:

A **tie** jeho ohnivé reči a posunky! (LETZ) — Ale **tá** sviežosť — **tá** vôňa! (VAJANSKÝ) — A **ten** výraz tváre! (TAJOVSKÝ)

Stupňuje sa opakovaním zámena *ten* pri niekoľkých výrazoch rovnakej vetnočlenskej platnosti alebo i bez nich:

Ach, sobáš, **tá** prísaha, **tí** diváci — to všetko rozčuľuje fantáziu nevesty. (KUKUČÍN) — Naň to všetko je? **Tá** služba otrocká? **ten** chvat i pot? to prepínanie svojich mladých síl? (HVIEZDOSLAV) — Aspoň s **tým** . . . s **tým**, neviem mu ani na meno prísť, s **tým** by som sa tam rád stretol! (CHROBÁK) — „Oh, **tí**, **tí** . . .!" šepce a nemôže nájsť slova dosť špatného pre tých, ktorí ho trýznili. (TIMRAVA)

Substantívne použité zámená *ten, tá, tí, tie* . . . vyjadrujú citové hodnotenie vo vetách s osobitnou intonáciou a často i so zmeneným poriadkom slov. Konkurujú tu osobným zámenám tretej osoby *on, ona, oni, ony* a sú zväčša neprízvučné (enklitické).

„Nepôjde **ten** už nocou tadiaľto!" smeje sa jeden. (KUKUČÍN) — Veď mládenci nie sú z cukru, prídu **tí** aj v krupobití. (LAZAROVÁ)

Zámeno *to*

S priamym ukazovacím významom neutra *to* súvisí citové použitie, ktorým hovoriaci opisuje radosť nad pozorovanou skutočnosťou, súhlas s ňou, resp. jej iróniu.

To sa chlapci, **to** sa, jak oltárne sviece, keď idú po háji, celý sa trbliece. (BOTTO) — Tak je, tak, **to** už potom odpoveď. (KUKUČÍN)

Citové použitie častejšie vzniká z odkazovacieho významu. Takto použité zámeno býva vo vetách, kde nie je pre zrozumiteľnosť ani pre gramatickú úplnosť konštrukcie nevyhnutné. Používa sa v rozličných typoch viet.

A to ty si ten diabol švédsky? (KRČMÉRY) — Koho si si **to** vybral? Roland, koho **to** miluješ? (LETZ) — Načo by si to človek hlavu lámal? (KALINČIAK) — Tam rozpovie, kto je **to** ten riaditeľ Zeleniak. (ALEXY) — Aký je **to** celkom inakší človek tento Čudrák. (JESENSKÝ) — Ako si **to** vie taký chlap poradiť. (KUKUČÍN) — Dlho **to**, ďalekými cestami, pustými horami ide odklínač a pomocník v povestiach našich, mnoho on **to** robí, aby pomohol z kliatby svojim druhom, svojim bratom. (ŠTÚR) — Ale keď **to** človek vždy má akési starosti. (JÉGÉ)

Citové zámeno *to* (resp. i *toto*) vyjadruje opovrhovanie, zlosť, keď stojí namiesto ukazovacích zámen *ten (tento), tá, tí, tie* . . .

Nemôžem zniesť, bojí sa **to** chrústa, a rozdrapuje sa . . . (ONDREJOV) — Ty krivaňa, ty šmatla akási! Ani **to** nedojí, ani neberie na seba! (RÁZUS) — A **toto** bľačí v tom kostole ako teľa, keď ho odsadíš. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *tento*

Pri zámene *tento* citové použitie vzniklo z odkazovacieho významu. Citové zámeno *tento* vyjadruje uveličenie, začudovanie, alebo naopak mrzutosť.

Krása, krása, táto Pavlínka. (JESENSKÝ) — Odkiaľ sa len berie tento zvláštny človek, tento dobrák od kosti? (LETZ) — Nebude trpieť túto rozopru, tento kríž, tohto čerta v duši. (TIMRAVA)

Kladné citové hodnotenie vyjadruje v prístavku.

A koľajnice, tieto životom prúdiace žily zeme, leskli sa v akomsi fialkovom svetle. (LETZ) — Treba, aby zľudoveli aj jeho veľké skladby, najmä „Detvan", táto pýcha slovenskej poézie. (CHORVÁTH)

Zámeno *onen*

V prístavku je vždy viac-menej citové. Citovosť zámena *onen* zreteľne vidieť najmä v kombinácii s hodnotiacim prívlastkom.

Slnko práve bolo zašlo, povstalo ono milé letné svetlo, ktoré sa tak ťažko lúči so zemou. (VAJANSKÝ) — Sudca vypočúva druhú svedkyňu, staršiu ženu, ktorá na vlastné oči videla, ako ono podarené psisko pohrýzlo chuderu — žalobkyňu. (HEČKO)

Zámeno *taký*

Ľahko priberá citové zafarbenie i v ukazovacom, i v odkazovacom význame. K základnému významu pristupuje citový prvok vtedy, keď sa vlastnosť nepomenúva konkrétne, adjektívom, ale sa len približne naznačuje samým zámenom *taký*. Podávateľ tu nevie, nechce alebo sa obáva konkrétne pomenovať vlastnosť.

Ale čo sa taký robíš . . .? Nerob sa taký, poď s nami. (ONDREJOV) — Júj!, aj s takou! (JAŠÍK)

Častejšie sa zámeno *taký* stáva citovým v spojení s adjektívom, keď ukazuje na mieru vlastnosti.

Olina sa mu páčila viac ako iné ženy: bola taká útla, taká čerstvá a tajuplne nežná! (MINÁČ) — Všetko je také radostné, také zaujímavé. (ONDREJOV) — Taký mi je protivný ten chlap! (FIGULI)

Takto neurčito sa zámenom *taký* označujú vlastnosti v hovorovej a ľudovej reči. Tu namiesto konkrétneho opisu vecí nastupuje ich citové hodnotenie (kladné alebo záporné). Zámeno *taký* sa pritom niekedy zdôrazňuje časticami *len, iba.*

Držali tam také všeličo, potrebné pre hospodárstvo. (TALLO) — Na druhom brehu zbierajú chudobné ženičky drevo, také odpadky. (RÁZUS) — To mu *len* taký závrat prišiel. (TAJOVSKÝ) — Volajú ho *len* na taký ledajakú robotu. (ONDREJOV)

Zámeno *takýto*

Vyjadruje kladné i záporné city, ktoré u hovoriaceho vyvoláva práve pozorovaná skutočnosť svojou kvalitou.

Posvietil lampášom, a tu vidí, že pánik nemá hlavy. Takáto protiveň! (ONDREJOV) — Takýto nepokoj v dome! (TAJOVSKÝ) — Hľa, takýto je svet. (ŠVANTNER)

Neutrum *také* (hovorové *takô*) je citové aj v substantivizovanej podobe. Označuje jav, ktorý na podávateľa pôsobí svojimi kladnými alebo zápornými vlastnosťami.

Ty si vina, načože mu také táraš? (TAJOVSKÝ) — Že čo! Nuž kávu; ešte sa také spýta! (TIMRAVA) — Bistu výbohu, za takô dám aj ostatnú pracku z opaska. (LASKOMERSKÝ)

Neutrum *takéto* (hovorové *takôto*) v substantivizovanej podobe vyjadruje spravidla negatívne city.

Veď som mu ja hneď: teda ženiť sa máš, a takéto vyvedieš. (TAJOVSKÝ) — Jaj, deti naše, čo ste mi porobili, že my takôto musíme o vás počúvať? (TAJOVSKÝ)

Zámeno *toľký*

Od prostého zdôrazňovania množstva, kvantity prechádza k citovému zdôrazňovaniu veľkej kvantity vo zvolacích vetách a pri opakovaní.

Takéto nešťastie, toľká škoda! (PLÁVKA) — Toľká naivnosť, toľko citu a slabosti! (JESENSKÝ) — Oko sa mu zaiskrilo odhodlaním, z úst sa vykradol vzdych, vzdych úľavy, slobody po toľkých, toľkých dňoch stiesnenia! (KUKUČÍN) — Po toľkých rokoch, po toľkej námahe konečne hotové! (KRÁLIK)

Opytovacie zámená

Opytovacími zámenami žiada podávateľ doplniť v odpovedi názov veci, vlastnosti alebo okolnosti, ktorý mu nie je známy, a zároveň naznačuje gramatické kategórie tohto názvu. Opytovacie zámená ukazujú na neznámu osobu, vec, vlastnosť, počet a okolnosť nie priamo, lež sprostredkovane, tak, že vyjadrujú gramatické kategórie plnovýznamového pomenovania predpokladanej osoby, veci, vlastnosti, počtu alebo okolnosti. Preto medzi opytovacími zámenami sú substantívne, adjektívne, číslovkové a príslovkové zámená. Všetky obsahujú typický spoluhláskový element *k* alebo *č*. Patria sem zámená: *kto, čo, ktorý, aký,ký, čí, koľko, koľký, kde, kam, kade/kadiaľ* (a ich odvodeniny, ako *odkade, odkiaľ, skade, skadiaľ, pokade, pokiaľ*), *kedy, ako, prečo, načo, začo*.

Zámenom *kto* sa spytujeme na osobu. Zámenom *čo* sa spytujeme na vec, na zviera, na stav (povolanie, zamestnanie, postavenie ...) osôb a na činnosť. Pri zámene *ktorý* je protiklad *osoba — nie osoba* (t. j. zviera, vec) zrušený, môžeme sa ním opytovať nielen na osoby, ale aj na zvieratá a na veci. Zámenom *ktorý* sa opytujeme na osobu, zviera, vec z niekoľkých podobných alebo rovnakých, t. j. opytujeme sa na jednotlivinu s ohľadom na súhrn (kolektív, skupinu, celok), z ktorého ju vyčleňujeme. Zámenom *aký* sa spytujeme na kvalitu. V hovorovej reči sa možno spytovať na vlastnosť aj spojením „čo za + A. alebo N.“. Zámeno *ký* sa používa len vo zvolacích opytovacích vetách, a to vo význame „ktorý“ i vo význame „aký“. Zámenom *koľko (koľkí)* sa

opytujeme na počet a na kvantitu. Zámenom *koľký* sa opytujeme na poradie (miesto v rade).

Zámenom *kde* sa spytujeme na miesto i na smer. Zámenom *kam* sa spytujeme na miesto, ktoré je cieľom smerovania. Zámenami *kade, kadiaľ* sa spytujeme na smer vôbec. Predponami *s-, od-* (pôvodné predložky *z, od*) sa pri týchto zámenách určuje východisko *(skade, skadiaľ, odkade, odkiaľ)* a predponou *po-* koncový bod smeru *(pokade, pokiaľ)*. Zámenom *kedy* sa spytujeme na čas vôbec. Predponami *od-, do-* sa pri tomto zámene určuje východiskový, resp. koncový bod *(odkedy, dokedy)*. Zámenom *ako* sa opytujeme na akosť deja, na mieru vlastnosti a okolnosti. Odvodenými zámenami (pomocou predpôn) *prečo, začo, načo* sa spytujeme na príčinu a na účel.

Opytovacie zámená sa delia na ohybné a neohybné (príslovkové). K ohybným patria *kto, čo, ktorý, aký, ký, čí, koľký*. K neohybným patria zámená *kde, kam, kade, kadiaľ (skade, skadiaľ, odkiaľ, pokiaľ), kedy (odkedy, dokedy), ako, prečo, načo, začo*. Zámená *kto, čo* majú len jednotné číslo. Zámeno *kto* má kategóriu životného mužského rodu s významom osoby. Zámeno *čo* má kategóriu stredného rodu s neosobným a neživotným významom. Preto zhodný prívlastok, menný prísudok a doplnok je pri zámene *kto* v mužskom životnom rode a pri zámene *čo* v strednom rode.

Kto iný sa má na to podujať, ak nie Šimo? (CHROBÁK) — **Čo** také by sa mohlo? (ĎURÍČKOVÁ) — **Komuže** inému ako Vám posvätiť písmo moje? (ŠTÚR)

Zámená *kto, čo* sa skloňujú takto:

N.	*kto*	*čo*
G.	*koho*	*čoho*
D.	*komu*	*čomu*
A.	*koho*	*čo*
L.	*(o) kom*	*(o) čom*
I.	*kým*	*čím*

V ľudovej reči a ako charakterizačný prostriedok v jazyku krásnej literatúry sa používa i nominatív *čô*.

No, čô, moja, čô, otelíš sa? (KRNO)

V staršom štádiu jazyka pri predložkovom akuzatíve sa tvary zámena *čo* skracovali, napr. *za čo* na *zač, po čo* na *poč, načo* na *nač* ... Dnes sa takéto skráteniny jednotlivo vyskytujú len v umeleckom štýle.

Zámená, *aký, ktorý, koľký* sa skloňujú podľa tvrdého adjektívneho vzoru *pekný*. Zámeno *čí* sa skloňuje podľa adjektívneho vzoru *cudzí*. V ľudovej reči v N. a A. sg. neutra *aké* sa používa i tvar *akô* a v N., A. pl. neživ. mask., fem. a neutra tvar *akie*. Oba tieto tvary sa používajú ako charakterizačné prostriedky aj v umeleckom štýle.

No vidíš, **akô** je neposlušnô, ako búcha. (TAJOVSKÝ) — **Čie** si, dievča, **čie** si? — **Čia** by? — Materina. — **Akôže** si krásno. — To nie moja vina. (O. BELLA)

Zámeno *ký* má v G.—A. a v D. mask. a neutra i tvary *kýho, kýmu*, i tvary *kieho, kiemu*.

Len **kýho** čerta toľko perú! (KUKUČÍN) — Na **kieho** svätého nám predpisujete tie slnečnice, veď to nie je pre náš okres! (LAZAROVÁ)

Zámeno *koľko* sa ohýba ako základné číslovky. V N.—A. pri ženských, stredných a mužských neživotných a zvieracích substantívach má základný príslovkový tvar *koľko*. Pri mužských osobných menách môže tu mať i zhodný adjektívny tvar *koľkí*. V ostatných pádoch sa skloňuje ako plurál tvrdého adjektívneho vzoru *pekný: koľkých, koľkým, o koľkých, koľkými*. Podobne ako základné číslovky prestáva sa vôbec skloňovať, skloňuje sa pri ňom len meno veci: *do koľko rokov, o koľko neznámych, s koľko korunami*. V citovom ukazovacom význame (pri ukazovaní na veľkú kvantitu) naopak má i N.—A. zhodné tvary: *koľký, koľká, koľké*.

Koľký čas si sa doma nezohrial! (KRÁLIK) — Ale teraz **koľká** premena! (TAJOVSKÝ) — **Koľké** veci videl! (LETZ)

Opytovací význam

Na rozdiel od vzťažného a neurčitého významu môžu sa zámená *kto, čo* ... v opytovacom význame zosilniť časticou *-že*.

1. Zámenom *kto? ktože?* sa spytujeme na osobu.

Kto vás sem poslal? (SLÁDKOVIČ) — **Kto** je to? (JÉGÉ) — Ale s **kýmže** mám šťastie? (TAJOVSKÝ) — **Kohože** by si vzal druhú? (TIMRAVA)

2. Zámenom *čo? čože?* sa spytujeme:

a) na veci a na zvieratá:

Z **čohože** bude žiť? (ALEXY) — A na **čom** hrajú? (KARVAŠ) — **Čo** sa to tam pasie? (ÚZUS)

b) na stav (povolanie, postavenie, príbuzenský vzťah ...) osôb:

Čo si ty? Zeman si ty? (KUKUČÍN) — **Čímže** by chcela byť, opytuje sa Paulínky, profesorkou? (ŠVANTNER) — **Čo** si ty? Niktoš, aby si vedel. (HEČKO) — **Čo** ti je, Magdaléna? (FIGULI)

c) na dej vyjadrený nejakým všeobecným slovesom *(čo sa stalo, čo sa robí, čo je ...)* alebo i bez neho:

Čo teraz? Ako sa zachováme? (CHROBÁK) — A **čo** vyššie inštancie? Okres, kraj, **čo**? Súhlasili s pomníkom? (LAZAROVÁ) — Rozum stratil a či **čo**? (ALEXY) — A **čo**, keby som ti nedal ani brka? (NIŽNÁNSKY)

d) na kvantum:

Nežijem a neumieram — ach, **čo** (= koľko) sa ťa navyzerám ... (O. BELLA) — **Čo** si dal za ne? (KUKUČÍN)

e) na príčinu v hovorovom štýle:

Čo (= prečo) nedáš tomu dievčaťu pokoj? (JÉGÉ) — **Ale čo** mi je taká zima? (TAJOVSKÝ) — **Čože** plačeš a nariekaš? (J. KRÁĽ) — **Betka, Betka, čože** robíte taký krik? (JÉGÉ)

Spojenie *čo za* má význam zámena *aký*. Používa sa v hovorovom štýle.

Čože si za pačrev! (HVIEZDOSLAV) — **Čo** nám **za** dar nesiete? (LUD. PIESEŇ) — **Čo** to **za** dukáty z tvojho domu po dedine lietajú? (KALINČIAK)

3. Zámeno *ktorý, ktorýže* je adjektívnej povahy. Na rozdiel od zámen *kto, čo* spytujeme sa zámenom *ktorý* na osobu aj na vec, t. j. na hocijakú jednotlivinu bez ohľadu na životnosť. Proti zámenám *kto, čo* zámeno *ktorý* obsahuje poukaz na súhrn (celok, skupinu, kolektív), z ktorého príslušnú jednotlivinu vyčleňujeme. Zámenom *ktorý* sa opytujeme na jednotlivinu istého druhu, na jednotlivinu s istou kvalitou, ktorou sa odlišuje od podobných iných. V odpovedi naň sa predpokladá poukaz na odlišujúci prvok (vlastnosť, poradie, iné okolnosti), vydelenie jednotliviny zo súhrnu podobných pomocou prívlastku alebo iného určenia.

Ktoré ruky nemajú prstov? — Ruky na hodinách. (HÁDANKA) — **Ktorým** si šla? [vlakom] — Nočným. (ŽÁRY) — Bolí ťa ten zúbok ešte? Ukáž, **ktorý**! (ŠTEINHÍBEL) — **Ktoréhože** znáš z týchto najmladších? (KUKUČÍN)

Prísudkové sloveso môže mať zhodu alebo podľa zmyslu, alebo podľa formy.

Ktoráže to spievate? (TIMRAVA) — **Ktorýže** ste nezamkli? (TAJOVSKÝ) — **Ktorý** z vás zdvihne také vrece? (ÚZUS) — **Ktorá** z vás by mohla ísť do mesta? (ÚZUS)

4. Zámeno *aký, akýže* je typické adjektívne zámeno. V opytovacej funkcii sa nesubstantivizuje (sémanticky). Spytujeme sa ním na vlastnosť a na stupeň vlastnosti. V odpovedi naň sa predpokladá akostné adjektívum alebo iný názov kvality, resp. stupňa kvality.

Akých rýb je najviacej? — Mokrých. (HÁDANKA) — **Akú** to tabatierku máte? (JESENSKÝ) — **Aké** prášky? (Do pečiva) (KARVAŠ) — A k **akej** piesni chlapča privyká? (K piesni vetra) (SLÁDKOVIČ) — **Akúže** ty robotu znáš? (DOBŠINSKÝ)

5. Zámeno *ký, kýže* používa sa dnes v obmedzenom rozsahu: len v citových vetách a nie vo všetkých významoch opytovacích zámen (chýba mu vzťažný, ukazovací a neurčitý význam). Vo svojom význame zhŕňa významy zámen *ktorý, aký*, ale častejšie zodpovedá významu zámena *ktorý*.

Vo význame zámena *ktorý* sa používa obyčajne v spojení s expresívnymi výrazmi, napr. *ký parom, ký hrom, ký šľak, ký čert/diabol, ký das, ký fras, ký helement, ký betah, ká skaza* ... a vyskytuje sa v citových opytovacích vetách a vo zvolacích vetách. Tieto spojenia sú expresívnymi ekvivalentmi zámen *kto, čo*, aj iných *(prečo, načo)*.

Ký *diabol* ti to vypisuje? (JÉGÉ) — A po **kieho** *šľaka* to mám ísť? (RÁZUS) — **Ký** *somár* to vymyslel? (HEČKO) — **Kieho** *betaha* sme si to vpustili do domu? (ONDREJOV)

Vo význame zámena *aký* sa zámeno *ký* vyskytuje len jednotlivo v básnických textoch z rytmických dôvodov.

Ký zisk z teba pre chudobu? Povedz, Váh môj mumlavý! (MARTÁKOVÁ) — A ník z vás nemá nič, moji drahí, proti tomuto? — **Kej** je povahy? (SLÁDKOVIČ)

6. Zámeno *čí* má adjektívnu platnosť, a to privlastňovaciu. Spytujeme sa ním na vlastníka. V odpovedi predpokladá prívlastňovacie adjektívum, privlastňovacie zámeno alebo iný privlastňovací výraz.

Čia si, dievočka, **čia**? Otcova, či materina? — **Čia** som, **čia** som? Otcova i materina som. (LUD. PIESEŇ) — **Čiaže**? Moja! Vám som ju neukradla, richtár. (FIGULI) — A v tých šťastných dedinách, ktoré si už trúfajú zahrať divadlá, na **čej** hlave leží starostlivosť o zdar takýchto podujatí? (ZÚBEK) —Ináč smejte sa, tešte, Milina je mladuchou. — Ja, **čou**? (STODOLA) — **Čí** je to chlapec? (ONDREJOV)

Okrem toho sa zámenom *čí* možno spytovať aj na pôvodcu a činiteľa.

Len **čia** to bola myšlienka takto si dieťa spotvoriť, a ešte za to aj platiť. (STODOLA)

7. Zámenami *koľko*, *koľkí* sa spytujeme na počet i na kvantum.

Koľkým dobrovoľníkom sa tu môžeme úfať? (TAJOVSKÝ) — A **koľké** to od vás počuli? (KUKUČÍN) — Mliečnik, **koľkože** ste vy to už u richtárov? (TAJOVSKÝ)

8. Zámenom *koľký* sa spytujeme na miesto v poradí.

Koľkého je dnes? (ÚZUS) — Odvtedy znovu premyslel svoj život, po **koľký** raz premyslel svoj život, a znovu nenašiel riešenie. (MINÁČ)

9. Zámeno *ako* je už čisto príslovkové. Spytujeme sa ním na vlastnosť deja alebo okolnosti a na kvantum.

Ako ide obchod? (KUKUČÍN) — **Ako** sa voláš, dievča? (TAJOVSKÝ) — Prosím, pane, **ako** ďaleko je odtiaľto na hlavné námestie? (TLAČ) — **Ako** dlho vydržia dvere? (JÉGÉ)

10. Zámenom *kde* sa spytujeme na miesto i na smer.

Kde ti je klobúk? (ONDREJOV) — **Kde** máš ostatné kone? (FIGULI) — A **kde** ideš, Mariška? (TIMRAVA) — **Kde** si sa podel, Javor? (JESENSKÝ) — **Kde** začneme? (TAJOVSKÝ) — Nerozprávaj, **kde** vezmem peniaze?! (ŽÁRY) — **Kde** sa to v tom Talianovi len berie? (MORIC)

11. Zámeno *kam* konkuruje zámenu *kde* v smerovom význame. Spytujeme sa ním na smer (ale aj v tomto význame sa používá zriedkavejšie ako zámeno *kde*).

Kam ho položili? (E. B. LUKÁČ) — **Kam** uchýlime sa na zimu? (F. KRÁĽ) — **Kam**, Janíčko, **kam**? (RÁZUS) — Havrani, havrani, **kam** tá plť letí? (VAJANSKÝ)

12. Zámenami *kade*, *kadiaľ* a ich odvodeninami sa spytujeme na smer vôbec a na miesto, ktorým prebieha dej.

Kadeže chodil? (ONDREJOV) — **Kadeže** blúdite, pán inžinier? (VAJANSKÝ) — Miško, a **kadiaľ** pôjdete nazad? (JÉGÉ) — Len **kadiaľ** budeme dnu chodiť? (F. KRÁĽ)

Zámená *odkiaľ, skade, skadiaľ* sú odvodené zo základov *kade/kadiaľ* predponami *od-, s-;* pýtame sa nimi na smer orientovaný podľa východiskového bodu a na pôvod.

Odkiaľže ideš? (URBAN) — Ba **odkiaľ** len máš toľko remencov a obojkov? (ŽÁRY) — **Odkiaľ** si, druh môj? (SLÁDKOVIČ) — A **skade** si prišiel? (LAZAROVÁ) — Len z čoho žije, **skadiaľ** to berie vlahu? (KUKUČÍN)

Formy *odkade, skadiaľ* sú zriedkavé.

Zámenom *pokiaľ* sa spytujeme na hranicu alebo na koncový bod, ku ktorému dej smeruje.

Pokiaľ máme odkosiť? (ÚZUS) — **Pokiaľ** dohodíš? (ÚZUS)

13. Zámenom *kedy* sa spytujeme na časový úsek i na časový bod.

A **kedy** ste tak spyšneli? (KUKUČÍN) — **Kedyže** je to: dnes, a či zajtra, či v nedeľu? (STODOLA)

Zámenom *odkedy* sa spytujeme na časový začiatok, na časové východisko.

Odkedy poznáš tú zlezbu? (HEČKO) — **Odkedy** som už hore? (TIMRAVA)

Zámenami *dokedy, dokiaľ* sa spytujeme na časovú hranicu, na koncový časový bod, na koniec.

Dokedy sa budem držať tvojej sukne a ty mňa dokedy budeš chytať za košieľku, aby som nespadla? (JESENSKÝ) — **Dokedy** ťa budem nič po nič chovať a šatiť? (ALEXY) — **Dokiaľže** má čakať? (JÉGÉ)

14. Zámenami *prečo, začo* sa spytujeme na príčinu.

Prečože nejde robiť váš syn? (ONDREJOV) — Poľutovať — toho? **Začo?** (TAJOVSKÝ) — **Začože** ich mám tu opatrovať? (FIGULI) — Ťažko mi veriť, že by na moju matku čakalo peklo. **Prečo a začo?** (ALEXY)

15. Zámenom *načo* sa spytujeme na účel i na príčinu.

Načože je svätá cirkev? (JÉGÉ) — Ale **načože** miešate do toho moju sestru? (BODENEK) — **Načo** si páliť prsty? (ZÚBEK)

Citový ukazovací význam

Citový ukazovací význam opytovacích zámen sa opiera o situáciu. Vyžaduje, aby pozorovaná vec, vlastnosť alebo okolnosť, na ktorú sa takto ukazuje, bola v dosahu podávateľa i prijímateľa. Preto sa tento ukazovací význam zväčša vyskytuje v podmienkach dialógu (vo zvolacích vetách), kde podávateľ i prijímateľ priamo vnímajú vec, vlastnosť alebo okolnosť.

Opytovacie zámená v citovom ukazovacom význame sú expresívnymi ekvivalentmi príslušných ukazovacích zámen; napr. zámeno *aký* je ekvivalentom zámena *taký*, zámeno *koľký* ekvivalentom zámena *toľký*, zámeno *čo* ekvivalentom zámena *to*, zámeno *koľko* ekvivalentom zámena *toľko* atď.

Hľa, koho si vediem! (ÚZUS) — Aha, **ktorú** si vybral! (ÚZUS) — **Ľaľa, čo** vidíme! (TIMRAVA) — **Čo** to má v sebe sily! (HEČKO) — Ľaľa, i tu čo krásavíc! (FIGULI) — Bol som zle, ešte i teraz, hľa, **aký** som. (TAJOVSKÝ) — **Hľa, čie** husi som chytil v našej fazuli. (ÚZUS) — **Koľká** zem leží mŕtva alebo hocijako obrobená! (KUKUČÍN) — **Koľko** fialôk, **koľko** sedmokrások! (LAZAROVÁ) — **Ako** rád by som klesol na vašu hruď a počul vaše slová! (VAJANSKÝ) — Tomášovi sa v tú sobotu zdalo, že čas sa spomalil. **Ako** dlho to trvalo len do poludnia! (ZÚBEK) — Ľaľa, **kde** leží tvoja stratená čiapka! (ÚZUS) — Aha, **odkiaľ** sa ťahá susedova mačka! (ÚZUS)

Zámená *aký, koľký, čo, ako, koľko* ... ukazujú na veci a vlastnosti, ktoré podávateľ spozoroval, zistil, konštatoval a ktoré ho citovo zaujímajú (prekvapujú, alebo unavujú, rozhorčujú ...). V takýchto vetách sa vyjadruje súčasne aj intenzita citového zaujatia podávateľa.

Aký biely je svet, čistunký ako tá záhradná ľalia. (KRČMÉRY) — Aj, **aké** mäkké, **aké** mäkkušké, budem ti ich pričesávať, keď sa vezmeme. (ŠVANTNER) — Pozrite, **aké** mám svaly! (ZÚBEK) — Pozrite, **aké** mám plecia odreté. (ONDREJOV) — Pozri, **aké** sú mi ruky, ako som pri tebe. (TIMRAVA) — **Aká** je odporná — a vždy na mňa pozerá! (JESENSKÝ)

V hovorenej reči sa citové zafarbenie týchto zámen zvýrazňuje zvukovými prostriedkami (intonáciou, dôrazom). V písanej reči sa zvukové činitele nedajú dostatočne nahradiť slovami: predchádzajúcimi alebo sprievodnými poznámkami, vložkami, dodatočnými vysvetleniami, aby bolo jasné, či ide o kladný, alebo o záporný cit.

Musíš vzdychnúť pri jej mene. **Aká** to bola krásavica! Prvá krásavica. (JESENSKÝ) — **Ej, aký** si ty vladár, hneď nadávať! (TIMRAVA)

Podávateľ, skôr ako ukáže novú zaujímavú zvláštnosť prijímateľovi, obyčajne ho upozorní slovesom z oblasti vnímania *(pozri, pozrite, hľaď, počúvaj, ohmataj, opáč, ovoňaj ...)* a predstavovania *(predstav si, pomysli si ...)*, alebo výzvovým citoslovcom *(hľa, ľa, ľaľa, ľaď, ľaľaď, ľaďže ...)*.

A *hľaď* len, čo robia s drevom chlapi vo vode. (F. KRÁL) — *Vidíte*, aká ste zábudlivá. (JESENSKÝ) — *Hľa*, **čo** robí z detí vojna! (ZÚBEK) — *Ľaľa*, **aká** sa nám pletka stala. (TIMRAVA)

Citové ukazovacie zámená *aký, koľký, ako, koľko, čo* ... súčasne označujú aj veľkú kvantitu alebo intenzitu.

A pozri jeho vlastné zeme, **aký** je to rozdiel. (KUKUČÍN) — Už sa s ním vláči **koľké** roky! (KRÁĽIK) — **Čo** udalostí, zápasov a sklamaní len v poslednom období! (F. KRÁL) — Ach, **ako** dávno sa to stalo! **Ako** len rýchlo letí čas! (MIHÁLIK) — Veď, hľa, leží už **odkedy**! (JÉGÉ)

Vzťažný význam

Opytovacie zámená vyjadrujú vo funkcii vzťažných slov rozličné syntagmatické vzťahy a blížia sa tak hypotaktickým spojkám. Tento význam opytovacích zámen sa rovná odkazovaciemu významu ukazovacích zámen. Uvedený

vzťah vyjadrujú opytovacie zámená samy alebo v súvzťažných dvojiciach s ukazovacími zámenami, napr.: *ten — kto, taký — aký, toľko — koľko, toľký — čo ...*

Keď sa v obidvoch vetách súvetia opakuje to isté prísudkové sloveso, výpoveď nadobúda zmysel expresívne vyslovenej neurčitosti.

Nemáte za čo, lebo **čo** patrí, *to* patrí. (KUKUČÍN) — Donesiete naraz, už **kedy** bude, *vtedy* bude. (TAJOVSKÝ) — **Ako** je, *tak* je, ale je to pravda. (KALINČIAK)

Konečným stupňom takéhoto formalizovania zámen je funkcia vetného člena v postavení po slovesách *mať/nemať* a *byť/nebyť*. Trojčlenná konštrukcia skladajúca sa zo slovesa existencie, opytovacieho zámena a účelového infinitívu má význam dostatku, resp. nedostatku niečoho na realizovanie deja vyjadreného infinitívom (pád mena závisí od väzby slovesa v infinitíve): *mám čo robiť, bolo kde spať, nemal komu rozkazovať, nebolo sa s kým rozprávať.*

O poriadok sa *nemá* **kto** starať, lebo dôstojníci sa zamieňali, nuž vojaci využili príležitosť. (ŠVANTNER) — Deti už *mal* na **koho** zveriť. (RÁZUS) — Slúžku by som *nemal* **čím** platiť, a učňa mám zadarmo. (F. KRÁĽ) — Lebo vypiť u nás *nebolo* **čo**. (ONDREJOV) — I ja *mala som* sa do **koho** poobliekať. (KUKUČÍN) — Milícia *má* čo robiť, aby Terezu vypratala zo dvora a uspokojila ostatných veriteľov. (HEČKO) — Na mňa sa *nemáš* **čo** hnevať. (TIMRAVA) — Tak sa ty tiež *nemáš* **čo** na ujca spoliehať, lebo ten len vtedy vraví pravdu, keď sa potkne. (KALINČIAK) — *Má* **ako** prísť, lebo celú noc chodí električka. (ÚZUS) — V škole *nebolo* sa **kde** hnúť. (TAJOVSKÝ) — Len jar aby prišla, budeme *mať* **kam** vyjsť. (TAJOVSKÝ) — *Nemala* sa **kde** podieť, nádvorie bolo nabité. (TATARKA) — Tamhore je priestoru dosť, búrka sa *má* **kde** rozliezť. (ŠVANTNER) — Toľko je blata, že *niet* **kade** prejsť. (ÚZUS) — Peňazí nemáme, *nieto* ich **skade** vyhrabať. (KUKUČÍN) — Mať prišla zo dvora a na rozliate mlieko *nemala* sa ani **kedy** hnevať. (JANČOVÁ)

Táto základná konštrukcia má ešte dva varianty: v prvom sa vynecháva účelový infinitív, v druhom sa výslovne — príslovkou alebo vymedzovacím zámenom — vyjadruje dostatok, dostatočnosť, resp. nedostatok, nedostatočnosť niečoho na realizovanie deja pomenovaného infinitívom.

1. Čo to *má* **čo** s reštauráciou? (STODOLA) — Vidíte, že *nemá* ne **kedy**. (JESENSKÝ) — *Niet* **kedy** na špásy. (PLÁVKA) — Ona mu často robila trpké výčitky s plačom. A *mala* **prečo**. (JÉGÉ)

2. Ale Rázvora *mal* ešte mnoho **čo** prekonávať. (KUKUČÍN) — Človek *má* dosť čo sám sebe odpúšťať. (ŠVANTNER) — My ti *máme* veľa **čo** rozprávať. (TIMRAVA) — Čo sa *má* chudobný človek **čo** priečiť? (LAZAROVÁ)

Zriedkavo sa podobné konštrukcie vytvárajú i pri slovesách *vedieť/nevedieť*.

Marta s novou taštičkou, do ktorej *nevie* **čo** položiť. (CHROBÁK) — Každé jej slovo pára mu dušu na poly, a jednako jej *nevie* **čo** odpovedať. (KUKUČÍN)

Tieto štyri modifikácie vzťažného významu sú možné pri všetkých opytovacích zámenách, prakticky sa však nevyskytujú rovnako často pri všetkých.

Pristupuje k nim ešte použitie vzťažných zámen na pripájanie nepravých vzťažných viet.

Jeho logika pripustila ľudské vlastnosti aj sedliakovi, čo na tie časy bol ohromný krok, ba trúfalosť. (RYSUDA) — Časť je funkciou celku, ktorý je funkciou častí, **pri čom** ide o jeden a ten istý vzťah. (FILKORN)

Aj vo vzťažnom význame sa môžu opytovacie zámená navzájom prekrývať a zastupovať. Niektoré opytovacie zámená vo vzťažnom význame majú širší rozsah používania ako v základnom opytovacom význame, napr. zámená *čo, pokiaľ, ako*, iné zasa užší, napr. *kto, aký, ký*.

Zámená *čo, ako* sa používajú zo všetkých zámen so vzťažnou funkciou najširšie. Niekedy sú len prostriedkom na vyjadrenie podradenosti a konkrétny vzťah sa vyjadruje osobným zámenom alebo ďalším zámenom. Na také rozložené vyjadrenie vzťahu sa používajú napr. spojenia: *čo ho, čo v ňom, čo s ňou, ako čo, ako čoho* ... Je to hovorový spôsob pripájania vzťažných viet.

Pozrite len, ako sa kaja Jano Kýška, vari za tú vodu, **čo** ju meral miesto pálenky. (SKALKA) — A husár obzeral svoje šaty: boli celé také, **ako čo** chlapcom v desiatom roku šijú — lenže zafarbené. (KUKUČÍN)

Jednotlivé zámená

Zámeno *kto*

Kto neskúsil, nevie. (PRÍSLOVIE) — Ním vstúpil do literatúry niekto, **kto** si okrem iných výhod — najmä vzdelanostného náskoku — donášal i vyšší životný štýl. (A. MATUŠKA) — Už dnes možno uvidíme, **kto** s kým, **kto** proti komu. (LAZAROVÁ) — Nik nevedel, **kto** žije, **kto** nežije, **kto** ranený, **kto** zdravý. **Kto** ostal, **kto** odbehol. (HORÁK)

Na zámeno *kto* odkazuje v nadradenej vete zámeno *ten* a tvorí s ním súvzťažnú dvojicu *ten — kto*. Táto dvojica výraznejšie vyjadruje vzťah medzi nadradenou a závislou vetou.

Neboj sa, uspokojuje ho Jonáš v duchu, nie je tu *ten*, **koho** sa bojíš. (LAZAROVÁ) — Dostal *ten* a toľko, **kto** a nakoľko potreboval. (HEČKO)

Vo vzťažnom význame je zámeno *kto* obmedzené čo do rozsahu. Nemôže vzťahovať vedľajšiu vetu na odkazovacie zámená ženského a stredného rodu, ani na zámená v množnom čísle. Namiesto dvojíc *tá — kto, to — kto, tí — kto, tie — kto* sa používajú súvzťažné dvojice: *tá — ktorá, to — ktoré, tí — ktorí, tie — ktoré, resp. tá — čo, tí — čo, tie — čo*...

Prísudkové sloveso sa po zámene *kto* používa v pluráli len pri priamom oslovení (v 2. osobe):

A **kto** ste hospodárom, viete, ako je to. (TAJOVSKÝ)

Keď sa tu použije singulár, zafarbuje vetu archaicky alebo citovo.

Kto máš škodu, o posmech sa nestaraj. (PRÍSLOVIE) — Zachráň sa, **kto** môžeš. (BARČ) — **Kto** vieš radu, vrav, kým je čas. (CHROBÁK)

Súvzťažné vety meravejú na frázu, keď sa v nich opakuje prísudok.

Komu *česť*, tomu *česť*, pastierovi trúba. (PRÍSLOVIE) — Viem ja, aká to čeliadka — všetko samý horenos — **kto** *som*, ten *som*. (KUKUČÍN)

Zámeno *ktorý*

Na rozdiel od zámena *kto* pripája vedľajšiu vetu na meno v hlavnej vete tak, že preberá jeho rod a číslo. Môže vyjadrovať vzťah i k ženskému a strednému rodu, i k menám v pluráli.

Ostrov, **ktorý** Jelšová voda takto obopínala, nazývali v Lapinovskom dome Haťou. (ONDREJOV) — Fľaša, v **ktorej** nám faktor nosil pálenku, bola prázdna. (CHROBÁK) — Šli poľnou cestou medzi brehmi, **ktoré** sa už zelenali novou bledozelenou trávou. (JESENSKÝ) — Vezmem si panské šaty; na paniach nevidno, **ktorá** je žena, **ktorá** dievka. (TIMRAVA)

V nadradenej vete odkazujú na zámeno *ktorý* zámená *ten*, *taký*. To dosvedča, že zámeno *ktorý* poukazuje na substanciu i na kvalitu.

Ktorá skala nemá miesta, *tá* vraj machom neobrastá. (HVIEZDOSLAV) — Čas je *taký* hrobár, **ktorý** všetko zakopáva. (JESENSKÝ)

Zámeno *ktorý* v zložených súvetiach môže sa kombinovať s inými podraďovacími výrazmi, napr. s hypotaktickými spojkami, ktoré uvádzajú vloženú vetu.

Už by zúfal Pódi, ak by okrem detí ešte jednu nádeju nemal, **ktorá** *ak* sa splní, zmení jeho život v okamihu na raj. (TIMRAVA)

Zámeno *ktorý* často vzťahuje vedľajšie vety na osobné zámená.

Ja, **ktorý** som si uvedomil, o čo ide, fyzicky som trpel, vidiac, ako sa chudera podkladá. (LETZ) — Akoby hovorili: čo *mňa*, **ktorý** som na hranici medzi životom a smrťou, po nejakých zavretých? (MINÁČ) — Iba to vedela, že on je pri nej, *on*, ku **ktorému** priľnula celou dušou. (ŠOLTÉSOVÁ) — Ty sa vymykáš spod činnosti: *ty*, u **ktorého** by sa našlo všetkého po troche. (KUKUČÍN) — *My*, **ktorí** tu stojíme pripravení na smrť, sme priam zdesení, ako možno takto rozprávať. (BARČ) — A teraz, ako *vám*, **ktorí** ste pri tom neboli, zobraziť tú chvíľu? (JILEMNICKÝ)

Keď je substantívum z nadradenej vety, na ktoré sa vzťahuje vedľajšia veta, ďaleko od nej, vtedy sa opakuje po zámene *ktorý*, aby bolo jasné, na čo sa viaže vedľajšia veta. Takéto konštrukcie boli časté v staršom jazyku. Dnes patria do odborného štýlu.

V súvislosti s jeho kritikami, už dávno poznajúc ich podstatu, dovolil som si miernu narážku o samozvanectve kritiky, **ktorú** *narážku* celkom oprávnene vzťahoval na seba. (HOFMANN) — A ako sme už naznačili, takúto nechuť aj v cestopisoch mal Kukučín k životným faktom tragickým i dramatickým, k vyostreným konfliktom v osudoch jednotlivcov a spoločenských skupín, **ktoré** *konflikty* ho zastrašili zdanlivou neriešiteľnosťou. (A. MRÁZ)

Zámeno *ktorý* pripája i nepravé vzťažné vety. Niekedy sa tu kombinuje s parataktickými spojkami. Nepravé vzťažné vety pripájajú sa zámenom *ktorý* najviac v odbornom štýle.

Dostali na ten účel od štátu pôžičku, **ktorá** však už zo zákona obťažuje ich pozemky. (LUBY)

V esejistickom a publicistickom štýle sa na zdôraznenie a vyzdvihnutie slova, ktoré je vedľajšej vete nadradené, používa konštrukcia (prevzatá z románskych jazykov) so zámenom *ktorý* (podobná nepravej vzťažnej vete).

Nepochybné je, že to je *on*, od **ktorého** sa počína novým spôsobom stvárňovať tá *látka*, **ktorá** sa nám už pomaly začala prijedať, t. j. dedina. (A. MATUŠKA) — Boli to *štúrovci*, **ktorí** dobyli pre poéziu spevný ľudový verš, a boli to Vajanský a Hviezdoslav, čo zasa ukázali, že slovenčine sa poddajú najrozmanitejšie a najzložitejšie veršové útvary modernej poézie. (CHORVÁTH)

Zámeno *čo*

Veľmi často sa používa vo vzťažnej funkcii. Vzťahuje obsah vedľajšej vety na meno veci alebo na jeho náhradu, resp. na meno prisudzovaného stavu (hodnosti, funkcie ...), pričom zastupuje toto meno vo vedľajšej vete.

Na svadbu sa vytrovili zo všetkého, čo mali. (TAJOVSKÝ) — Kúp, čo nepotrebuješ, a skoro predáš, bez **čoho** sa zaobísť nemôžeš. (PRÍSLOVIE) — Bez nej nebol by tým, **čím** je. (TIMRAVA) — Bude Slovák ešte, **čím** býval inohdá. (CHALUPKA) — A ja som bol, **čo** oni sú ... (SMREK)

Pevnejšie zviazané sú súvetia, kde je v nadradenej vete odkazovacie zámeno *to* a utvára so zámenom *čo* dvojicu *to — čo*.

Sníva Mojžík o *tom*, po **čom** túži a **čo** si žiada. (TIMRAVA) — Veď sa ja už len z *toho* živím, **čo** mi pred samé ústa vylejú. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *čo* stojí často namiesto rodových zámen *ktorý, -á, -é, -í, -é, aký, -á, -é, -í, -é, koľký, -á, -é, -í, -é* a namiesto zámena *kto*. Takéto absolútne relatívum *čo* používa sa v hovorovom štýle, menej v odbornom.

Pri potoku, **čo** tiekol prostriedkom dediny, postáli. (TIMRAVA) — Vie, že sama nie je dnes taká, ako bývala pred rokmi, a hádam ani on už nie je ten, **čo** býval vtedy. (CHROBÁK) — Ale od poludnia, čo je Samko u nej, nevyšila ani toľkú nitku, **čo** by im bol mohol ruky zviazať. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *čo* sa výhodne využíva, keď sa treba vyhnúť opakovaniu zámen *kto, ktorý*.

A kto by povedal o mne, **čo** ma nezná, že mám šesť stovák v kešeni. (KUKUČÍN) — Musí prísť niekto, **čo** povie posledné slovo. (TLAČ) — Koho prvého nájde ten, **čo** hľadá, povie len toľko: Pamparica — pac, ani jeden viac! (ONDREJOV) — Odkazujeme týmto občanom, že urobíme v chotári dôkladné opatrenia, ktoré budú platiť pre všetkých, i pre tých, **čo** sa s nimi dobre poznáme. (VOLANSKÁ)

Absolútne vzťažné *čo* sa necíti hovorové:

a) v súvzťažných dvojiciach *ten — čo, taký — čo, toľký — čo*, lebo odkazovacie zámená *ten, taký, toľký* jasne vyjadrujú gramatický rod:

Nie *tí*, **čo** sa prispôsobovali situácii, lež *tí*, **čo** ju sami tvorili, musia byť na prvom mieste. (JILEMNICKÝ) — „Menuje sa Adam Hlavaj," oznamoval Angyal, „muž *tej*, **čo** sa utopila ..." (URBAN) — Ale sú i *takí*, **čo** si predstavujú, že tá kríza je nejaká zlá ježi-

baba. (F. KRÁL) — Stíchla, ale len na chvíľku. Na *toľkú*, čo si lepšie umiestila hlavu na vankúši. (ZELINOVÁ)

b) keď sa vzťahuje na osobné zámená alebo určovacie zámená:

Keby to *ja*, čo každú nedeľu idem do fary! (TIMRAVA) — Hej, *ty*, čo sa žaby bojíš, poď sa pasovať! (ONDREJOV) — Po pohrebe nariadil lekár zdravotnú prehliadku *všetkých*, čo sme s ňou bývali. (F. KRÁL) — Je to ten okruh, — *ten istý*, čo vyličil Homér ako súčasť výzdoby na Achillovom štíte. (BEDNÁR)

c) keď sa vzťahuje na číslovky:

Keby tí *štyria a ostatní*, čo k nim patria, mali trocha svedomia, napravili by, čo pokazili. (HEČKO) — Išli z našej dediny dvaja: on a ešte *jeden*, čo už išiel po druhý raz. (JANČOVÁ) — Ja som *prvý*, čo ju v Stodolišti nestrpím. (HEČKO)

Hovorovosť absolútneho relatíva *čo* sa cíti:

a) keď stojí na začiatku súvetia, takže nie je hneď jasné, o ktorý rod ide:

Čo sme nechceli chodiť do školy, my sme kupci a statkári. (KUKUČÍN) — Čo mu všakové sladké veci nadávali, tým sa zavdačilo kuchárovi. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — A čo stoja bližšie, snažia sa protivníkov roztrhnúť. (HEČKO)

b) keď zámenom *čo* sa vyjadruje iba podradenosť a stotožnenie sa vyjadruje osobným zámenom:

Jaj, to vám je dlhá história, — zjajkol môj sused, čo som *ho* mal po pravej ruke. (FIGULI) — Otvorenými dverami zaveje na kráľoviča tichý vetrík, čo *od neho* každý zaspať musel. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Predala jediné prasa, čo sa už od Vianoc *s ním* trápila. (TAJOVSKÝ)

Atributívna konštrukcia zámena *čo* s komparatívom adjektíva (ktorá vznikla z viet s absolútnym relatívom *čo*) používa sa v celom spisovnom jazyku bez obmedzenia.

Čo bližšie je už vyžatá. (HEČKO) — Väčšie, čo smelšie deti sú zas v škole. (ŠVANTNER) — Čo chudobnejší rodičia zameškali týždeň i dva priviesť svoje deti. (KUKUČÍN)

Jednotlivo sa vyskytuje takáto konštrukcia aj s adjektívom v pozitíve alebo s predložkovým pádom.

A čo dobrý junák, keď tú vatru zočí, z údolia i holí ku mne si priskočí! (CHALUPKA) — A čo na niečo gazda, to len: „Ľavko, kde je Ľavko, po Ľavku mi choďte!" (TAJOVSKÝ)

V spojení so superlatívom adjektív a príslovieok sa stáva *čo* časticou. Pozri str. 767-8.

Zámeno *čo* najčastejšie zo všetkých zámen pripája nepravé vzťažné vety.

Ako smútok nosila za mužom (čoho ten ani nebol hoden), všetko krajšie stálo jej v skrini už od roka odložené. (TIMRAVA) — Na Vianoce chodil spievať pod obloky nábožné pesničky, za čo dostával chleba. (TOMAŠČÍK) — Pomyslel si, že Ignác Remenár je potvora, v čom sa nemýlil, ale hneď naňho zabudol. (HEČKO) — Povedali mu o strige, na čo sa Lojzko len zasmial. (JÉGÉ)

Niektoré predložkové pády zámena *čo* sa na začiatku nepravých vzťažných viet zmenili na spojku, a preto sa píšu spolu: *pričom, začo.*

Musel ich vše i prútím k tichosti a pozornosti napomínať, **pričom** sa i vše nazlostil. (TAJOVSKÝ) — Kritizoval skutky vrchnosti i notára, **začo** ho nenávideli, ani nevolali medzi seba. (TIMRAVA)

Zámeno *čo* sa používa i namiesto príslovkových zámen príčiny *prečo* a miery *koľko.*

Význam príčinných príslovkových zámen sa vyskytuje v samostatných vetách i vo vzťažných vetách:

Čo nejde už raz do penzie Štefkovič? Má už šesťdesiat ... (JESENSKÝ) — A neraz som i zhrešila, **čo** ma už raz i čert nevezme, že by mala už raz pokoj ... (KUKUČÍN)

Ako príslovkové zámeno miery sa používa najmä vo vzťažných vetách:

Utekali sme do dediny, **čo** nám stačil dych i nohy. (JÁGEŠ) — Miško, krič, čo máš sily, dostaneš baganče! (HEČKO) — O malú chvíľku, netrvalo to ani toľko, **čo** vám toto hovorím, bol už zasa von. (MORIC)

Zámeno *aký*

Vo vzťažnom význame označuje vlastnosť alebo stupeň vlastnosti.

Rád mal jeho dobré oči, **aké** mávajú mladé jalovičky. (ONDREJOV) — Písanky som si kúpila všetky nové a písala som do nich najkrajším písmom, **akým** som len vedela. (JANČOVÁ) — A majstrov, **akí** ti len na myseľ prídu, je plné mesto. (HORÁK)

Zhodu vlastností (stupňa vlastnosti) a stavov dôraznejšie vyjadruje súvzťažná dvojica *taký — aký.*

A nech je jej šťastie *také* veľké, **aké** veľké bude moje utrpenie bez nej. (FIGULI) — Boli sme tam cez Turíce, ale *takých* bielych, s mliekom, maslom zamiesených a kadečím nadievaných koláčov ani u cukrára nekúpiš, **akými** nás ponúkali. (TAJOVSKÝ)

Nepravé vzťažné vety sa pripájajú zámenom *aký* zriedkavo a slabšie sa odlišujú od pravých vzťažných viet.

Noc je krásna, vidná, **akú** mal Jano veľmi rád. (TIMRAVA) — Hneď ho dal zavolať pred svoj zlatý trón, bo aj jemu bola dobrá rada potrebná, **akej** okrem slnca nikto nemohol mu dať. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V konštrukcii *než aký* spojka *než* vyjadruje iba podradenosť a vzťah sa konkrétne vyjadruje ohybným zámenom *aký.* Táto konštrukcia je synonymná s bežnejšou konštrukciou *ako ktorý.* Používa sa po zámene *iný,* a to najmä tam, kde vzťažný výraz má byť v predložkovom páde.

I výraz jeho tváre, i pohľad jeho jediného oka bol iný, *než* na **aký** sa pamätali. (CHROBÁK) — Tento obraz sa mu vidí akýsi iný, *než* na **aký** bol zvyknutý. (MINÁČ) — A v diele tomto je iný obraz dediny, resp. prostého človeka a jeho vzťahu k sociálnym skutočnostiam, *než* s **akým** sa stretávame v začiatočných prácach Kukučínových. (MRÁZ)

Táto vzťažná konštrukcia sa niekedy používa i po komparatíve adjektív a po vymedzovacích zámenách.

A teraz chcete, aby sme tu skapali, aby si panna Verona o vás nebodaj nepomyslela, že ste *menšími* rytiermi, než **akí** by jej boli hodni. (KARVAŠ)

Zámeno *čí*

Vo vzťažnom význame sa vyskytuje jednak samo, jednak spolu s odkazovacím zámenom *ten* a vytvára tak dvojice *čí — toho, čí — ten.*

Ale že si sa nám nepochválil, Miško, čie srdiečko si to podpálil? (NIŽNÁNSKY) — To ešte neviete, na čej strane bude potešenie. (MINÁČ) — Aby sa videlo, v čí prospech sa vážky prevažujú. (A. MATUŠKA) — Viem, čia ruka ju písala. (FIGULI) — A tu Paulínka nepochybuje, na čiu stranu sa kloní. (ŠVANTNER) — Zásada je: čia je zámka, *toho* je kľúč. (JANČO) — V čej zemi boli, *ten* si ich i nasadil. (KUKUČÍN)

Osihotene sa vyskytuje v nepravých vzťažných vetách.

Tak musí i na to prísť, aby sa na Bodora utiesli, niktoša, čieho otca, tiež niktoša, z posmechu radil on Pavlovke. (TIMRAVA)

Zámená *koľký, koľko*

Vo vzťažnom význame sa používajú samy alebo v súvzťažnej dvojici *toľký — koľký, toľký — koľko.*

Spomínal, s **koľkým** nadšením sa vracal z Viesky na Slovensko. (ZVÁN) — Až pri mlátení sa ukáže, **koľké** kúdoly čierneho prachu sa zdvihnú do povetria a ako málo zrna napadá do vriec. (HEČKO) — A tu začal vyratovať, **koľký** užitok donesie pľa. (VAJANSKÝ) — Príchodziemu odvážili *toľký* kruch zlata, **koľký** sám zaváži. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Narobí izieb, **koľko** len bude treba. (KUKUČÍN)

Zámeno *ako*

Používa sa vo vzťažnom význame viac ako v opytovacom. Používa sa nielen ako pár zámena *tak*, lež tvorí dvojice aj so zámenami *taký, toľký, toľko, vtedy, odvtedy.*

V základnom vzťažnom význame vyjadruje vo vedľajšej vete zhodu vlastnosti s vlastnosťou pomenovanou v hlavnej vete príslovkou i adjektívom, alebo vyjadruje vo vedľajšej vete kvalitatívne určenie prísudku z hlavnej vety.

Hostí prijal slávnostne, **ako** vyžadovala povinnosť. (TAJOVSKÝ) — Všetko ostalo neporušené, **ako** som to pred desiatkami rokov zanechal. (ŠVANTNER) — No treba brať veci, **ako** sú. (A. MATUŠKA) — Pevne mienil *tak* urobiť, **ako** mu ženy naložili. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *ako* vyjadruje aj mieru.

Tutura zaberal hore dedinou, **ako** mu len para stačila. (KUKUČÍN) — Zakričala, **ako** jej hlas stačil. (ZGURIŠKA)

Zámeno *kde*

Používa sa vo vzťažných vetách, uvádzajúcich miesto a smer.

Kde sa najedia štyria, naje sa i piaty. (JESENSKÝ) — Pritom i nejedna kôstka šla, **kde** nemala. (MARTÁKOVÁ) — **Kde** bolo, tam bolo. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zámeno *kam*

Označuje smer *preč;* používa sa aj v dvojici *tam — kam.*

Veď ani neviem, **kam** hľadieť. (GABAJ) — Rozhodoval sa, **kam** ísť. (PLÁVKA) — A teraz po včerajšku si aj nadávala, že sa pchala *tam*, **kam** nepatrí. (MINÁČ)

Zámená *kade, kadiaľ* a ich odvodeniny

Označujú smer vôbec; používajú sa samy alebo v súvzťažných dvojiciach *tade — kade, tadiaľ — kadiaľ* vo vzťažných vetách.

Blúdil som po Moskve, **kade** sa mi zachcelo. (HEČKO) — Konôpka rozpovedal Adamovi, **kade** a ako sa spustí. (JÉGÉ) — **Kadiaľ** vojsko chodí, tráva sa nerodí. (PRÍSLOVIE) — Vytratil sa z drevárne *tadiaľ*, **kadiaľ** prišiel. (ONDREJOV)

Zriedkavo (po slovesách s významom „biť, udrieť") označuje miesto.

Janíčko hneď chlopne, **kade** zachytí. (TAJOVSKÝ) — Pretiahne trstenicou, **kade** popadne. (RÁZUS)

Zámená *odkiaľ, skade, skadiaľ* — aj v súvzťažných dvojiciach — označujú smer *z (od) východiska.*

Viem, **odkiaľ** vietor fúka. (SKALKA) — Mišo kývne do úzadia, **skade** prišiel. (STODOLA) — Postav ich na miesto, **skadiaľ** si ich vzala. (J. KRÁĽ) — Napnite zraky, vy neviňatá, ta, **odkiaľ** slnko vychodí. (BOTTO)

Zámeno *pokiaľ*

Označuje smer alebo vzdialenosť, určené konečnou hranicou.

Nikto nemohol bezpečne odhadnúť výšku, **pokiaľ** až čnejú. (JILEMNICKÝ)

Častejšie však označuje časový úsek ohraničený z hľadiska konca.

Stopy krátkeho života Czamblovho nezahynú, **pokiaľ** trvať bude slovenčina. (VAJANSKÝ) — Ide o bleskavičné schválnosti, ktoré žijú len potiaľ, **pokiaľ** ich čitateľ neprečíta. (MINÁČ)

Zámeno *kedy* a jeho odvodeniny

Označuje čas (časový úsek, časový bod) vôbec.

Spíš, **kedy** chceš a dokedy chceš. (F. KRÁĽ) — Vyčkávam dievčatá, **kedy** sa vrátia z prechádzky. (JANČOVÁ) — Nevedia, **kedy** majú prestať. (ALEXY)

Zámeno *odkedy* označuje časové východisko.

Plač mi je priateľom, **odkedy** viem, že Paľko padol. (URBÁNEK) — Svet nepamätá, **odkedy** máš ty meno svoje. (SLÁDKOVIČ)

Zámená *dokedy, dokiaľ* označujú čas obmedzený koncovou hranicou.

Zohýbaj ma, mamko, **dokiaľ** som ja Janko. (PRÍSLOVIE) — Som zvedavý, **dokedy** ostaneme tu pozdĺž cesty ležať. (J. HRUŠOVSKÝ) — Moderný básnik používa ich dotiaľ, **dokiaľ** zvyšujú imaginatívnosť jeho poézie. (BREZINA)

Zámená *prečo, začo*

Označujú príčinu v pravých i nepravých vzťažných vetách.

Boli zvedaví, **prečo** nedodržal svoj sľub. (URBAN) — Starý otec vyložil mi dôkladne, **prečo** sa voľakedy mohli ľudia prv ženiť a vydávať, ako je to dnes dovolené nám. (TAJOVSKÝ) — Sluha zas nevie, **prečo, začo.** — (KUKUČÍN) — Zachádzal s ním s najväčšou šetrnosťou, **prečo** on vďačne niesol milé a ľahké jarmo. (JÉGÉ) — Volí farby dosť exkluzívne, **prečo** sa zdá citove chladným. (WAGNER) — V Prešpurku nakukne do hostincov a tam napochytre odkreslí za stolom sediacich, **začo** sa mu dostane niečo almužny. (ALEXY)

Zámeno *načo*

Označuje vo vzťažných vetách účel.

Pani Klára sa divila, načo mu bola **slanina** pred smrťou. (JÉGÉ)

Neurčitý význam

Zámená *kto, čo, ktorý ... ako, kde, kade ...* majú aj neurčitý význam, a to ako jednotlivé, alebo ako opakované, alebo v spojeniach s inými zámenami.

1. Ako jednotlivé v neurčitom význame nestoja na začiatku vety. Pociťujú sa ako expresívny prostriedok.

Radšej nech jemu chýba, ako by mal počúvať od **koho** lekcie. (KUKUČÍN) — Ak sa **ktoré** decko schabre na nohy, už je aj tam a prebambúši ho i bez kázania. (MARTÁKOVÁ) — Akiste mu nešlo do hlavy, ako niekto môže proti tomu vínu čo povedať. (KUKUČÍN) — Už len ta, chlape, či bude chvála, či bude **aká** potupa. (SLÁDKOVIČ) — Či sa vráti **kedy?** (MIHÁLIK)

2. Opakovaním na začiatku niekoľkých viet nadobúdajú tieto zámená neurčitý význam ešte častejšie.

Parom ho tam vie, — odvetil chlap, — či vás teraz ta pustia. **Lebo koho** pustia, **koho** nie. (JÉGÉ) — V strede týždňa našiel ich, pravda, **ktorú** pri peci v jame, **ktorú** za krosnami. (KRČMÉRY) — Chlapci, **ktorý** doma, ktorý na remeslo, **ktorý** v škole ... (TAJOVSKÝ) — Čo robia, čo vravia, to vždy tým cieľom, aby jedna druhú nahnevali. (TIMRAVA) — Vietor hvižďal a **kde** zamietol, kde zavial cestu. (JESENSKÝ) — Zašla s ním i do kaviarne i do cukrárne, ako kedy: **kedy** sami, **kedy** s deťmi. (TAJOVSKÝ) — Roľníci zvážali z polí **kedy** viac, **kedy** menej. (JILEMNICKÝ)

3. Neurčitý význam dostávajú tieto zámená i v spojeniach s inými neurčitými zámenami, napr. v spojeniach typu *kto kde, čo kde, ... kto kade, čo kade ...* (opačné spojenia *kdekto, kadekto, kdečo, kadečo ...* sa ako neurčité zámená píšu dovedna). Takéto neurčité zámená označujú ľubovoľnosť ako zámená typu *ktokoľvek.*

Bolo to jedno z najhorších, aké si **kto kedy** pamätal. (DOBROTA) — Kto **čo kde** pochytil, s tým do nich. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — To všetko mali strovit, **čo** len srdce **ktoré** stihlo zažiadať. (HVIEZDOSLAV) — Zbíjal, **kde** bolo **čo.** (ONDREJOV) — Hľadal som im trávu,

kde len aký v svete hájik, horička. (J. KRÁĽ) — Vari teraz pustí najľútejších vrahov, **akí kedy** vtrhli pod jej hrdé temä? (PLÁVKA) — **Čo kedy** najviac lákalo, sme utopili v krvi. (HEČKO)

Vymedzovací význam

Vymedzovací význam dostávajú opytovacie zámená v rečníckych otázkach. V kladných rečníckych otázkach nadobúdajú opytovacie zámená *kto, čo ... kde ...* záporný vymedzovací význam „nikto, nič ... nikde ...", ale v záporných rečníckych otázkach zasa súhrnový vymedzovací význam „každý, všetko ... všade ..." Opytovacie zámená tu nedávajú opačný význam vete, ale naopak samy ho z vety dostávajú.

Kto to len kedy videl? (BEDNÁR) — Konečne, **kde** je napísané, že si nesmiem zavolať aj vás, keď sa mi zachce. (ZGURIŠKA) — **Kde** máte oči, človeče? (TATARKA) — **Kde** by sa tu vzal? (BEDNÁR) — **Odkedy** Hugo písal po slovensky? (MARTÁKOVÁ) — **Kedyže** príde lepšia príležitosť? (PLÁVKA) — **Prečo** jej deti majú hladovať, keď inde je prebytok. (F. KRÁĽ) — Začo som si zaslúžila. (MINÁČ) — **Načože** som sem chodil? (CHROBÁK) — **Odkedy** je richtár i nad rybami, ha? (RÁZUS)

Vymedzovací význam opytovacích zámen býva zdôraznený vymedzovacími zámenami *iný, inakší, inde, inokedy, inak.*

Iste sa aj tento človek vrátil z bojišťa. Veď **kde** *inde* by ho boli tak dokaličili? (ZÚBEK)

Neurčité zámená

Neurčité zámená len všeobecne naznačujú osobu, vec, vlastnosť alebo okolnosť. Predstavu o osobe, veci, vlastnosti, kvantite, okolnosti neurčujú presne ani v kontexte. Hovoriaci sa vysloví neurčito preto, že niekoho, niečo vecne nepozná, alebo sa chce vyjadriť len všeobecne, alebo mu nezáleží na bližšom určení, pričom môže vyjadrovať i citový postoj.

Neurčité zámená sú zväčša odvodené morfémami od opytovacích zámen, a to predponami *nie-, da-, poda-, voľa-, všeli-, málo-, zriedka-, sotva-, leda-, leci-, hoci,* alebo príponami *-si, -koľvek.* Tieto morfémy vznikli zo samostatných častíc alebo prísloviek. Neurčité zámená vznikli aj meravením viet s prísudkom *vedieť (znať),* napr.: *neviem čo, nevedno čo, bohvie čo, bohviečo, ktovie čo, ktoviečo, čert vie čo* ... Okrem toho sa utvorili neurčité zámená skladaním opytovacích a ukazovacích zámen, napr.: *kto-ten, čo-to, aký-taký, kde-tu* ... Neurčitý odtienok majú takéto zámená vo frazeologizovaných súvetiach typu *Ako je, tak je, ale je pravda.* (KALINČIAK); tam utvárajú neurčitý význam rovnoznačný so zámenami typu *akokoľvek.* Neurčitý význam rovnoznačný so zámenami zakončenými morfémou *-koľvek* majú aj spojenia slovka *čo* s opytovacími zámenami, napr.: *čo kto (= ktokoľvek), čo aký (= akýkoľvek), čo kde (= kde-*

kolvek), a spojenia opytovacích zámen s vymedzovacími zámenami *iný, inakší, inde, inak* ..., napr.: *kto iný (= ktokolvek iný, hocikto), čo iné (= čokolvek, hočičo)* ...

Neurčité zámená sa skloňujú tak ako príslušné opytovacie a ukazovacie zámená.

Význam odvodených neurčitých zámen závisí od významu odvodzovacích morfém. Najširší neurčitý význam majú zámená s morfémami *da-, nie-/ne-, voľa-*. Zámená s morfémou *-si* sa odlišujú od nich tým, že neznámosť, neurčitosť niekoho alebo niečoho zdôrazňujú. Zámená s morfémami *všeli-, hoci- (hoc-), -kolvek* vyjadrujú neurčitosť s odtienkom veľkého množstva a pritom rozmanitosti. Zámená s morfémami *kade-, kde-, leda-* (zried.), *leci-* (zried.) vyjadrujú odtienok náhodnej rozličnosti. Zámená s morfémami *poda-, málo-, zriedka-, sotva-* vyjadrujú odtienok malého až minimálneho množstva. Zloženiny so základom *vedieť*, napr.: *ktovie čo, ktoviečo, neviem čo, bohvie čo, bohviečo, čert vie čo* ... vyjadrujú stupeň neistoty až po úplnú neistotu.

Základné neurčité zámená

Patria sem najmä zámená s predponami *da-, nie- (ne-), voľa-: dakto, dačo, daktorý, dajaký, dačí, dakoľko, dakoľkí, dakoľký, dakde, dakade, dakedy, dajako; niekto, niečo, niektorý, nejaký, niečí, niekoľko, niekoľkí, niekoľký, niekde, niekedy, niekdy, niekade, nejako; voľakto, voľačo, voľaktorý, voľajaký, voľačí, voľakoľko, voľakoľký, voľakde, voľakade, voľakedy, voľajako.* Tieto zámená majú zo všetkých neurčitých zámen najvšeobecnejší neurčitý význam. Sú to rovnocenné skupiny neutrálnych neurčitých zámen, ale pri zámenách s predponou *nie-* dakedy pociťujeme odtienok malého množstva, napr. zámeno *niečo* značí „nie všetko, nie mnoho, to alebo ono", *niektorý* značí „ten alebo onen, nie každý", *niekde* značí „nie všade, tu i tam".

Tak vám to **dakto** vie, ako keby čaril. (TAJOVSKÝ) — Najskorej ti **dačo** chybí! (J. KRÁĽ) — Dnes všetko mlčalo. Iba tu i tam **daktorý** zavrčal. (HORÁK) — Každý mal **dajakú** robotu. (LASKOMERSKÝ) — Už sa len musíte **dajako** bez nich zaobísť. (KUKUČÍN) — Na nebi plameň tíchne a skonáva, len ešte hlavne **dakade** padajú. (J. KRÁĽ) — Kto poháňa vám divé kone, by nestrhli vás **dakam** do priepasti? (HVIEZDOSLAV) — Dlho prežieral a oči sa mu počali lesknúť, ani čo by si bol predtým **dakde** dobre vypil. (TATARKA) — Dosť času tomu **dakedy** na Ondreja. (VANSOVÁ) — Z pravej strany stojí **dakoľko** pánov. (KALINČIAK)

Trúfa si **niekto** miesto neho? (CHROBÁK) — Myslím, že ste sa tu **niečo** naučili. (BEDNÁR) — Odkáže domov, aby prišiel **niektorú** nedeľu otec po ňu, lebo ona už nemieni ďalej slúžiť. (ŠVANTNER) — I šomre, čo je on vlastne? **Nejaký** zbojník, či čo? (TIMRAVA) — Akoby mu bola **niečia** starostlivá ruka obväzovala čelo studeným obkladom. (HORÁK) — Červenák, daj mu! — zvolali **niektorí** naraz. (ONDREJOV) — Najradšej by sme sa **niekam** prepadli. (ALEXY) — Nezabelasejú sa **niekde** Markine šatôčky? (MINÁČ) — Najradšej by som odišiel **niekde** ďaleko. (FIGULI) — Odchod býva ako pichnutie tŕňom: **niekedy** do zozbieraného vreda ... (F. KRÁĽ)

Voľakto zablúdil a volá o pomoc, musím ho ísť hľadať. (ONDREJOV) — Ale chodníkom od potoka sa **voľačo** čierne blíži. (STODOLA) — Podže sem, voľačo ti poviem. (PALÁRIK) — **Voľaktorý** zavolal na Marku, ktorá bola za kríkom s inými dievčencami. (TIMRAVA) — Povráva sa, že im ju dal vyznačiť sám pán cisár za **voľajaký** priestupok. (ŠVANTNER) — Našli sme šľak, a ten je **voľačí**. (RÁZUS) — Samko vrátil sa ešte na krčmu, zaplatil za pivo štyri zlaté aj **voľakoľko** grajciarov a šiel domov. (TAJOVSKÝ) — Teraz hľadajú mocných chlapov **voľakde** ďaleko do hôr na robotu. (F. KRÁL) — Neopúšťaj sa, **voľajako** už len bude. (STODOLA)

Zámená *dajaký, nejaký* označujú aj približnú mieru ako častice *asi, s, zo.*

Ona mu tiež v riadnych okolnostiach dvojila, hoci mal len **nejakých** tridsať rokov a bol slobodný. (TAJOVSKÝ) — Ale na to si ešte **dáky** ročík počkáš. (ZGURIŠKA)

Zámená *dajaký, dajako, dačo* sa niekedy skracujú na *dáky, dáko* (v ľudovej a hovorovej reči), *dajak, dač, niekdy* (v básnickej reči).

A nedala sa hora **dákym** činom ratovať? (CHROBÁK) — Či ťa **dač** bolí? (SLÁDKOVIČ) — Preto sa náhlim snáď — i pre **dač** iné, pre veci **niekdy** celkom malicherné . . . (SMREK) — Ach kiež mám pôsobivosti nad tebou, obrátiť ťa **dajak**, zmieriť. (HVIEZDOSLAV) — Keby si ho **dáko** prehovoril. (PLÁVKA)

Zámená utvorené morfémou *-si* značia to, čo zámená *niekto, niečo, nejaký, nejako*, ale s tým rozdielom, že neurčitosť alebo nejasnosť vytýkajú, zdôrazňujú. Používajú sa vtedy, keď hovoriaci nepozná vec, vlastnosť, okolnosť, alebo keď sa nárečky chce vyjadriť neurčito. Zámenami s príponou *-si* preto nemožno ľubovoľne zamieňať zámená s predponami *nie-, da-*. Napr. vo vete *Keď na dajaký dlhší predmet pôsobí váha, zaťaženie, sila — táto doska, trám sa pod týmto zaťažením prehne* (HLAVAJ) nedá sa zámeno *dajaký* nahradiť zámenom *akýsi*. Zámená s príponou *-si* sa málo vyskytujú v opytovacích a rozkazovacích (želacích) vetách.

Kde sa neurčitosť podčiarkuje, tam sú zasa vhodnejšie špecifické zámená s morfémou *-si* ako všeobecné neurčité zámená s predponou *nie-: So sokolom sa mu „nejako" (= akosi, voľajako) nedarí. — Si „nejaký" (= akýsi, voľajaký) bledý.*

A práve keď bol zabratý do takéhoto rozjímania, **ktosi** mu zaklopal na dvere. (F. KRÁL) — Pred pár dňami jej i úlohu priniesli, aby zahrala **akúsi** Milku. (JESENSKÝ) — Stanovi sa pozdalo, že mu **čosi** chýba. (VAJANSKÝ) — Na **čísi** zákrok u dvora prepustili ma po rokoch z pevnostnej väzby. (ZVÁN) — A predsa i pre Milana vymyslel **čísi** mozog strašnú ukrutnosť. (FIGULI) — Matka bola v **koľkomsi** kolene sesternica županovi. (KUKUČÍN) — Martin vydýchol — no nemá **akosi** pokoja. (KUKUČÍN) — Za oráčinami, **kdesi** ďaleko, ležala dedina. (ONDREJOV) — Muž tíska **čosi**, čo bolo kedysi bicyklom. (HEČKO)

Postponované zámená *akýsi, voľajaký* zosilňujú v nadávkach negatívne citové zafarbenie.

Panchart **akýsi**, takto mi odpovedal, a to ma zasa rozhnevalo. (TALLO) — Tak sa vám predstavil? Nehanebník **akýsi**! Tetky mu vypovedali, aby sa u nich viac neukázal. Sprosták **akýsi**! (JESENSKÝ) — Čudo **voľajaké**, už ma zasa trápiš s tým jedením. (ALEXY)

V umeleckom štýle, najmä v básnickej reči sa zámená *ktosi, čosi, akýsi, kdesi* ... z metrických dôvodov skracujú: vypúšťa sa koncové *-i: čos'*; vypúšťajú sa začiatočné samohlásky: *kýsi*, alebo jedno i druhé: *kýs'*,

Či jeho dobrota **kohos** obrazila? (J. KRÁĽ) — Jedna sa nahne k družkinmu uchu, zašepoce **čos**, okom bokom. (SLÁDKOVIČ) — „Áno — prečo by nie — stáva sa všeličo", šepká Katici **kýsi** hlas. (KUKUČÍN) — To veru, pekná moja dievčina, muža tiež zvedavosť **kási** omína, čo je toto za novina? (SLÁDKOVIČ) — Démon **kýs'** škaredý, chvost vlečúc po zemi, ku mne sa priplazil, do ucha šepce mi. (KRASKO)

Neurčité zámená s odtienkom rozsahu

Zámená s morfémou *všeli-*

Patria sem zámená *všelikto, všeličo, všelijaký, všelikde, všelikade, všelijako*. Nárečový variant s morfémou *všelinie-* využíva sa v krásnej literatúre len ojedinele. Zámená s prvou časťou *všeli- (všelinie-)* vyjadrujú odtienok mnohosti a popri ňom i odtienok rozmanitosti.

Keď človek chodí po svete, **všeličo** vidí. (KRČMÉRY) — Pri železnici mal spočiatku Ďurko, teraz už Ďuri, **všelijakú** robotu, aj to, aj to, na čo sa ukáže. (TAJOVSKÝ) — Jahnence žalostne bliakali a **všelijako** sprobúvali prebehnúť nám popod ruky naspäť na majer. (ONDREJOV) — Na strednom Dunaji Nemci by boli **všelijako** zostali len klinom. (ŠKULTÉTY) — Pod ruky im hocčo takto príde, keď sa mocú, lezú **všelikade**. (MARTÁKOVÁ) — Poľavovanie v práci by **všelikde** vystalo. (HEČKO)

Zámená všelijaký a všelijako majú aj citový pejoratívny význam „nedobrý, zlý; nedobre, zle".

Všelijaký je svet. (TAJOVSKÝ) — Keď som sa vyklonil z vozíka, bolo mi veru **všelijako**. (KRUŠOVSKÝ) — Veď viete, na človeka sa veľa ráz **všelijako** hľadelo. (HORÁK)

Všakový, všaký, všakovaký

Zámená *všakový, všaký, všakovaký* majú ten istý význam ako *všelijaký*, ale štýlovo sa od neho odlišujú: *všakový* je hovorové, *všaký* básnické a *všakovaký* je expresívum k *všakový*.

V polotme veľkej miestnosti žiaril oheň **všakovými** farbami. (ONDREJOV) — Nadchodia ho pritom **všakové** myšlienky. (KUKUČÍN) — Vykrúcal skoro vždy len svoju ženu, celú posiatu diamantmi, maličkú, čiernu, robiac **všakovaké** pekné a veľmi elegantné figúrky. (TIMRAVA) — Pôjdem sa ponevierať po humne, po šope, po dvore plnom húsí i **všakej** hydiny. (SMREK)

Neutrum *všakové/všakovô* sa i substantivizuje a značí „všeličo". Je to ľudový výrazový prostriedok.

Všakové prichodí na svete. (VANSOVÁ) — Bača pospomínal **všakovô** z domu. (RYSUĽA) — Že by mu veľa **všakového** bola rozpovedala ... (TIMRAVA)

Zámená s morfémami *hoci- (hoc-), -koľvek, bárs-*

Na rozdiel od zámen s morfémou *všeli-*, ktoré vyjadrujú mnohosť ako základný význam a rozmanitosť ako pridružený odtienok, zámená s morfémami *hoci-, -koľvek, bárs-* vyjadrujú rozmanitosť a ľubovoľnosť ako základný význam a sekundárne mnohosť. Pôvodne sa zámená s morfémou *hoci-* viac používali v hovorovom (a umeleckom) štýle, kým zámená s morfémou *-koľvek* boli obmedzené na odborný štýl. Zámená s morfémou *bárs-* sú hovorové.

a) Zámená s morfémami *hoci- (hoc-), -koľvek* vyjadrujú odtienok ľubovoľnosti: *hocikto, ktokoľvek = ten alebo onen; bez rozdielu ten či onen; nezáleží na tom, či ten, alebo ten.*

Mne sú jeho peniaze také ako Dúbravove alebo **hocikoho** iného. (KUKUČÍN) — **Hocikto** by mohol byť z **vás** poštmajstrom. (JESENSKÝ) — Veď ju **hockto** odnesie ani pierce! (KRÁLIK) — Voňal síce nemilosrdne cesnakom, ale pre mňa mohol **hocičím** voňať. (HRUŠOVSKÝ) — Bol by dal za to **hocičo,** keby sa bol mohol dozvedieť, či Kúrňava vie naozaj niečo. (URBAN) — **Hociktorú** by som mohol mať, lebo každá vie, kto je Zápotočný. (FIGULI) — A potom takých 500 zlatých v hotovosti, to aj vdovu povýši nad **hocijaké** dievča. (JESENSKÝ) — Nohavíc, aj keď mi jedny krajčír sfušuje, môžem mať ešte **hocikoľko,** ale život mám len jeden. (LETZ) — Chlap len s chlapom, viď, a my si kamarátov nájdeme **hockoľko.** (RÁZUS) — Zopakujem to **hocikedy** a pred hocikým doslova. (HORÁK) — Človek žil ako vo vreci zaviazaný, len ťa **hockedy** hodiť a utopiť ako šteňa. (TATARKA) — Zajtra ráno **hocako** aj dva razy do Sv. Jakuba dôjdu. (KALINČIAK)

Statočne vyhľadávam svoj chlieb, ako **ktokoľvek,** ako i vy. (KUKUČÍN) — Ju to iste viac bolí ako **kohokoľvek** z nás. (TAJOVSKÝ) — Zamestnáva sa všetkým, **čímkoľvek,** alebo i ničím, a nevydáva sa za nikoho. (TATARKA) — Nadávať vie každý oficier v **ktorejkoľvek** reči. (TAJOVSKÝ)

A ináč — ručiská šikovné má, uživí sa a vyzná v **bársakej** práci. (JILEMNICKÝ) — Z ich dier môže veru **bárskedy** vytrčiť hlavisko ten drak. (RÁZUS) — Miesta **bárskoľko,** škoda sa tlačiť. (MORIC)

V staršom úze sa morféma *-koľvek* vždy nespájala so zámenom v jedno slovo. Vkladal sa niekedy medzi ňu a zámeno tvar prísudkového slovesa alebo zdôrazňovacia častica *len, už.* Je to archaické vyjadrenie.

Nič by nebolo z nášho života a všetko, čo *je* **koľvek** vôle v našom národe za život, všetko by sa zrazilo. (ŠTÚR) — **Kto** *si už* **koľvek,** keď ťa moja stará doviezla, musíš byť čosi. (KUKUČÍN) — Hoj zem drahá! Tys mi všetko dala, čo *len* **koľvek** som si zažiadal. (KRČMÉRY)

b) Zámená s morfémami *hoci- (hoc-), -koľvek, bárs-* majú aj citový zhoršovací význam; vyjadruje sa nimi podceňovanie, pohŕdanie.

Taraba nie je osobnosť, len osoba, nie niekto, len **hockto.** (A. MATUŠKA) — Dáma ako si ty, musí sa vedieť v každej situácii ovládať a uvedomiť si, kto je, nie takto sa znížiť k **hocikomu.** (BODENEK) — A v utrpení bola aj tajná útecha, že netrpí za **hocičo!** (MINÁČ) — To uhádne **hocaký** chruňo. (URBAN) — Takú nevestu **hockde** nájdeš. (TAJOVSKÝ) — Každý je **hocikto,** kto sa **hocijako** drží. (TIMRAVA)

Už hodnú chvíľu tajila v duši svoj náhľad, že veru za **kohokoľvek,** len aby sa vydala, to nie, nepôjde. (TAJOVSKÝ) — Nemieni sa dávať s **kýmkoľvek** do spolku. (ONDREJOV)

c) Zámená s morfémami *-koľvek, hoci-* sa používajú aj vo vzťažnej funkcii.

Čokoľvek chudobu množí, **čokoľvek** národ v jeho duchovnom a materiálnom rozvití zastavuje, to všetko vedie k biede. (ŠTÚR) — **Ktokoľvek nájde** v lese padnutého zvera, musí ho odovzdať štátnej správe. (ONDREJOV) — **Čokoľvek** som urobil, všetko bolo zbytočné a márne. (FIGULI) — Na **čokoľvek** oko uprel, s ničím nebol spokojný. (TIMRAVA)

Hocikde si pozrel, všade si videl: „Voľte číslo 1!" (JESENSKÝ)

d) Zámená *hocijako, hocijaký (hocako, hocaký), akokoľvek, akýkoľvek* a zriedkavo aj iné zámená s morfémami *hoci-, -koľvek* zastupujú aj prípustkové spojky *hoci, i (aj) keď, keď i (aj), i (aj) keby ...*

Starý Šalvia už dávno uhádol tajnosť Markinu, **hocijako** ju skrývala. (MINÁČ) — Už by som vo svete nevyžil, a žiť sa chce, **hocijako** biedne. (TAJOVSKÝ) — **Hocijaké** sladké boli slová vicišpánove, jednako sa mu neľúbili. (KALINČIAK) — Náš zrak, **hocak** dokonalý, háklivý je preds'. (ŽÁRY)

No tešil sa na chvíle u doktora, **akékoľvek** krušné, ba i ponižujúce neraz. (KARVAŠ) — Slovanov všetkých, v **akomkoľvek** nárečí hovoria, Slovákmi a ich reč slovenskou volá. (ŠTÚR) — Lebo Ukrajinci krepčili, **ktokoľvek** bol nad nimi. (KRČMÉRY) — **Čokoľvek** sa stane, musím ho zachrániť, a to naskutku. (JÉGÉ)

Zámená s morfémami *kade-, kde-, leda-, leci-*

Zámená s morfémou *kade-* majú najväčšiu frekvenciu, zámená s morfémou *kde-* sú oblastným spisovným prostriedkom (používajú sa v západnej časti Slovenska), zámená s morfémou *leda-* sú zriedkavé a archaické, zámená s morfémou *leci-* sú nárečové a zastarané.

a) Neurčité zámená s morfémami *kade-, kde-, leda-, leci-* vyjadrujú odtienok náhodnej rozličnosti: *kadekto, kdekto = hocikto, kto sa len natrafí; jeden-druhý, ten i onen, všelikto; kadejako = rozmanito, tak i onak.*

Vezmi si **sám** — nespúšťaj **sa na kadekoho!** (KUKUČÍN) — Driemavo rozprával o **kadečom.** (TAJOVSKÝ) — „Kto vie, čo robí," začne i Žela, **kadejako** si ústa nakrivujúc. (TIMRAVA) — Chudobné príbytky s početnými rodinami, kde žili chorí so zdravými, boli plemeniskom **kadejakých** chorôb. (ZGURIŠKA) — Nová súkenná čiapočka povaľuje sa **kadekde.** (ŠOLTÉSOVÁ)

Ale nie na to sme tu, aby sme filozofovali nad duševným vývojom **kdekoho.** (NIŽNÁNSKY) — Zatvárajú všetky dvere, okná a **kdejaké** otvory. (TAJOVSKÝ) — **Kdečo** vie o biede úradníkov. (ALEXY) — Budete ešte **kdekade** po kútoch driemať? (KUKUČÍN)

Keď dub padne, **ledakto** triesky zbiera. (PRÍSLOVIE) — Nepôjdem na vojnu, mám frajerku strojnú, škoda by ju bolo nechať **lecikomu.** (LUD. PIESEŇ)

b) Základný význam náhodnej rozličnosti sa často mení na pejoratívny citový význam. Zámená s morfémou *leda-* sa v tomto význame používajú častejšie ako v základnom.

Čo ty máš byť vďačná **kadekomu.** (JESENSKÝ) — Nič nerobíš. Vláčiš sa po **kadejakých** schôdzkach, — vybuchlo napokon z pokojného Kramára. (URBAN) — Len ma hnevaj a odbiehaj mi z domu na ponosy **kadekde.** (TAJOVSKÝ) — Hľa, vraj ako ich chce **kdekto** naučať! (GABAJ) — Nájsť by sa aj našla — taká **ledajaká,** lenže ja takú nechcem. (ONDREJOV) — **Leciaká** šepleta nechže ko mne nelieta! (LUD. PIESEŇ)

Zámená s týmto významom zosilňujú expresívnosť nadávok. Obyčajne stoja za nadradeným substantívom.

„*Sopliak* **kadejaký**," reve Hugo. (BARČ) — Zadrhni sa s nimi, ty *pľuhák* **kadejaký**. (HEČKO)

Zámená *kadekto*, *ledakto* sa v tomto význame substantivizujú (stávajú sa sémantickými substantívami s významom „niktoš, ledačina").

U nás ale dosiaľ často hocijaký **kadekto** sa proti svojim a pracovníkom našim najčinnejším vypína. (ŠTÚR) — Ale idem s ním, s týmto **kadektom**. (RÁZUS) — Trebárs som **ledakto**, nechcem **ledakoho**, zamknem slamkou dvere, nepustím nikoho. (DUD. PIESEŇ) — A to ti načo bude také **ledačo**? (TIMRAVA) — Tá si ťa inakšie učí ako to **ledačo**. (TAJOVSKÝ)

Zámená s morfémami *málo-, zriedka-, sotva-*

Zámená s morfémami *málo-, zriedka-, sotva-* vyjadrujú neurčitosť s odtienkom minimálneho až nulového množstva: *málokto = len málo niekto; zriedkakto = len zriedka niekto; sotvakto = takmer nikto, ťažko niekto*. Nespájajú sa so základmi *aký, ako, koľko*.

Ale Evu Hlavajovú **málokto** poľutoval. (URBAN) — Ju vôbec **máločo** zmýlilo. (TIMRAVA) — Bogdanovce boli **máločo** menšia dedina ako Ploské. (JESENSKÝ) — To ešte **máloktorý** z nás videl. (TOMAŠČÍK) — **Málokde** bolo badať skrytú polianku. (ŠVANTNER) — **Málokedy** v živote mu bolo tak smutno ako teraz. (JÉGÉ)

Zriedkakedy a zriedkakto prišiel k nej posedieť. (URBAN) — Poštové úrady boli **zriedkakde**. (BODICKÝ) — **Zriedkaktorá** dáma vyšíva krajšie. (JESENSKÁ)

Sotvakde a sotvakedy tak očakávali hosťa. (JANČOVÁ) — Ale išlo o zmenu takú malú, že **sotva kto** si ju všimol. (ZÚBEK) — **Sotvaktorý** z nich poznal chrchliaka. (CHROBÁK)

Zámená so základmi *ktovie, neviem, nevedno, bohvie, čert vie* ... v prvej časti

Všetky tieto zámená majú v prvej časti základ so záporom (aspoň sémantickým) slovesa *vedieť*. Vyjadrujú neurčitosť, pochybovanie *(ktovie)* až úplnú neistotu *(neviem, nevedno)*, citove zdôraznenú *(bohvie, čert vie ...)*:

ktovie čo/ktoviečo = čosi, ťažko vedieť čo; nikto nevie, čo; nevedno, čo, všeličo; neviem čo/neviemčo = ani sám neviem, čo; ani sami nevieme, čo; nevedno, čo = (vôbec) sa nevie, čo, bohvie čo/bohviečo — ani (sám) boh nevie, čo; čert vie čo = ani (sám) čert nevie, čo ...

Obidve časti sa píšu spolu pri zámenách s prvou časťou *bohvie-*, niekedy i s prvou časťou *ktovie-*, keď k významu neurčitosti zreteľne pristupuje záporné citové hodnotenie, alebo keď sa predložka kladie už pred prvú časť.

Ono aj tá učenosť nie je **bohviečo**. (HEČKO) — Neboli v nich **bohvieaké** senzácie a objavy. (KARVAŠ) — A ešte sa tvária, akoby ho s tým boli **bohvieako** poctili. (CHROBÁK) — A jemu sa dnes nechce ani **bohvieako** jesť. (HEČKO) — Mädlí si dlane, akoby bol spravil **bohvieaký** obchod. (CHROBÁK)

Ach, veď mužovia nespôsobujú **ktovieakú** rozkoš ženám svojou brutálnou dotieravosťou, aspoň nie vždy a každej. (ŠVANTNER)

V ostatných prípadoch sa častica *bohvie, ktovie* píše spravidla osve. Osobitne sa vždy píšu neurčité zámená s časticami *neviem, nevedno, čert vie.*

Ležiac na prični, podložil si hlavu ramenami a robil sa, ša by **bohvie** o *čom* premýšľal. (LETZ) — A že takých ľudí trpíš v dedine, čo **bohvie** *odkiaľ* privandrovali. (TOMAŠČÍK) — Gazda **bohvie** *kde* sa skrýva. (NIŽNÁNSKY) — A bol by si tak hovel **bohvie** *dokedy*, nebyť v predsieni nešťastného zvonca. (URBAN) — Víchor života ho **ktovie** *odkiaľ* odtrhol. (HORÁK) — Práve bol dostal už **ktovie** *koľký* prípis od stolice. (TAJOVSKÝ) — Môj starý dobrý známy súdruh Veľký zvolil si — **ktovie** *prečo* — druhú možnosť, totiž spomínaný projektostav. (KARVAŠ)

Tak sa jej nevráti, ani čo by sa **nevlem** *čo* stalo. (ALEXY) — Domáci chlieb a syr chutia jej ani **nevlem** *aká* lahôdka. (KUKUČÍN) — Mal pocit, akoby stál na stroji, ktorý sa žonie **nevedno** *kde*. (URBAN) — Vzbudzoval **čert vie** *čím* dojem nedávno vyhasnutej sopky. (KARVAŠ)

Prechod od vedľajšej vety k významu častice tvoria prípady:

Ten človek už je nie tu, **ktovie,** *kde* sa zatárał vo svete. (VOLANSKÁ) — Ráno si tiež prišiel bosý — **kto vie,** *kade* si topánky potratil. (ONDREJOV) — Čert vie *prečo*, — odpovedal hajdúch. (NIŽNÁNSKY)

Niektorí autori (podľa krajov) miesto slovesa *vedieť* používajú aj sloveso *znať.*

A **bohzná** prečo, ani tá práca nejde mu od ruky ako inokedy. (PODJAVORINSKÁ) — Dostavili sa totiž i Cigáni, teperiac barboru i cimbal a **ktozná** ešte čo so sebou. (TIMRAVA)

Písanie týchto zámen, ktoré vznikli zo súvetí so vzťažnou vetou, nie je celkom ustálené. Starší autori písali všetky časti týchto zámen osobitne a kládli za základ so slovesom *vedieť* alebo *znať (neviem, nevedno, bohvie, ktovie)* čiarku. Časti týchto zámen nezrástli vo všetkých prípadoch rovnako pevne, preto sa i ponecháva možnosť písať ich osobitne i spolu.

Ako osobitné slová treba časti týchto zámen písať:

a) keď sa kladie medzi obe časti predložka

Robil sa, ša by **bohvie** *o* **čom** premýšľal. (LETZ) — Myslel som si, že by prehrešila sa **bohvie** *proti* **čomu,** keď je už doma. (JESENSKÝ)

b) keď je druhá časť rozvitá

Oni veru nemajú peňazí, aby si chalupy všelijakými čačkami, živými plotmi a **bohvie** *ešte* **akými** mámosťami prikrášľovali. (ŠVANTNER) — Ešte by ju mali za majetnú ženu, ktorá **bohvie čo** *všetko* má, dom alebo groše. (ALEXY)

c) keď je druhá časť viacnásobná alebo keď sú v druhej časti dve rozličné zámená, napr. substantívne a adjektívne

A musíš ho ísť predať, cestovať **bohvie kde** a v **akom** počasí. (KUKUČÍN) — **Bohvie, kde a kedy** si ho kúpila. (ZELINOVÁ)

So slovesom *vedieť* utvorilo sa ešte viac neurčitých zámen, napr.: *ja viem kto ..., čo ja viem kto ..., nevedno kto ..., čert vie kto ..., všetci čerti vedia*

čo ..., parom (ho tam) vie kto ..., fras (ho) vie kto ..., skaza (ho) vie kto ... a pod.

Zapadol do perín, a tu hneď si pomyslel na dokonalé prechladnutie, nádchu, zapálenie pľúc, suchoty a čo ja viem čo ešte. (TAJOVSKÝ)

Kto chce, čo chce, ktorý chce, aký chce, čí chce, koľký chce

Tieto pôvodom slovesné vety stratili svoju platnosť, pociťujú sa za časť vety, s ktorou pôvodne tvorili súvetie, a nadobúdajú platnosť neurčitých zámen s odtienkom ľubovoľnosti *(= hocikto ...)*.

Nech si vraví kto chce čo chce. (ÚZUS) — Po smrti nech sa kto chce vrtí. (PRÍSLOVIE)

Zmena slovesnej vety nevykonala sa úplne, lebo sa sloveso časuje: *Nech vravel, čo chcel ...*

Iné neurčité zámená

Neurčité zámenné významy sa často vyjadrujú dvojčlennými výrazmi, ktoré vznikajú z opytovacích a iných zámen. Je niekoľko druhov takýchto neurčitých zámen.

1. Dvojice opytovacích zámen s príslušnými ukazovacími zámenami, napr.: *kto-ten, čo-to, ktorý-ten, aký-taký, koľký-toľký, kde-tu, kedy-vtedy, ako-tak.* Znamenajú *niekto, niečo ...* s odtienkom malého množstva *(iba niekto, aspoň niekto)*.

Bol by veru div, ak by sa na nej kto-ten neoparil. (KUKUČÍN) — Čo-to som už vedela o nich od tučnej pani majstrovej. (ZELINOVÁ) — I sami prispeli by čím-tým. (HVIEZDOSLAV) — Chcel som si utvoriť aký-taký pochop o ňom. (ČAJAK) — Čím skôr sa jej podarí dosiahnuť aký-taký pokoj, tým skôr sa môže vyšmyknúť dvermi na ulicu. (ŠVANTNER)

2. Dvojica *ten-ktorý* sa vyskytuje zväčša v odbornom štýle a vyjadruje do istej miery vymedzenú neurčitosť.

To však už patrí do konkrétnej metodológie tej-ktorej vedeckej disciplíny. (FILKORN) — Zahlobili do každej parcely kolík a napísali naň názov poľa a čo sa bude na ten-ktorý záhon siať. (TOMAŠČÍK)

3. Spojenia častice *čo* s opytovacími zámenami vyjadrujú úplnú ľubovoľnosť, napr. *čo kto (= hocikto), čo aký (= hocijaký), čo ktorý, čo kde, čo kedy.*

Uslzená stála pod bránou stoličného domu a čo kto známy ukázal sa, plačom vyzvedala sa, čo je s jej Štefkom. (TAJOVSKÝ) — Musí mať istotu čo akú. (KUKUČÍN) — Adelka je prirozumná na to, aby sa dala pabalamutiť peknými rečami čo ako zvláštneho človeka. (ZÚBEK) — Čo ako musí sa dnes s ním zísť, čo akým spôsobom zakvačí sa mu na krk. (TIMRAVA)

Okrem toho tieto spojenia vyjadrujú prípustkový vzťah medzi vetami v podraďovacom súvetí.

Čo sa čo stane, vytrpí žena. (TIMRAVA) — Čo aká skazená, predsa len bola pekná, ba krásna. (ZELINOVÁ) — A čo je kto, ja sa nevydám. (JESENSKÝ) — Už čo aké, čie je, predsa len čaká to dieťa čo len za grajciar niečoho. (TAJOVSKÝ) — Ale čo ako napínal sluch, nepočul nič, nie a nie. (TATARKA)

4. Dvojica *ten-onen* značí „jeden alebo druhý, ten alebo ten, ten i ten ...“:

Už dávno viem, že si dobrá len na to, aby si vykonávala to-ono podľa rozkazu. (ZELINOVÁ) — S tou-onou ho vždy domŕzali, že za ňou chodí. (TAJOVSKÝ) — Niekedy i pristavia toho-onoho. (RÁZUS)

5. Neurčité zámeno *istý* značí „ten (taký), o ktorom nechceme, nemienime alebo nevieme nič bližšie povedať“. Používa sa aj variant *istýsi*.

Videl som, ako si istý volič prejedol svedomie. (TAJOVSKÝ) — Ty vieš, že do istých vecí sa nemiešam — čo sa týkajú teba totiž. (KUKUČÍN) — My tu máme istési práva. (RÁZUS) — Istýmsi spôsobom sa ti rozum pomúti. (JESENSKÁ)

6. Vo význame *istý* sa niekedy používa aj adjektívum *určitý* a číslovka *jeden*. Obidve tieto slová sú štýlove obmedzené: *určitý* sa používa zväčša v odbornom štýle, *jeden* sa používa iba v hovorovom štýle a je celkom na okraji spisovného jazyka.

Právny poriadok je jednotný súhrn noriem patriacich určitej sociálnej pospolitosti. (J. NOVÁK) — Bol raz jeden chudobný kováč. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Vymedzovacie zámená

Vymedzovacie zámená označujú totožnosť — odlišnosť, úplnosť — nedostatok (nulovosť) alebo výlučnosť (jedinečnosť) javov. Bližšie sa určujú len kontextom (na rozdiel od iných zámen, ktoré sa môžu určovať aj situáciou). Vymedzovacie zámená nepatria k neurčitým zámenám, lebo v kontexte (v súvislosti) nadobúdajú presný význam.

Všetkých dvanásť svietievalo. (JESENSKÝ) — Bolo nás päťsto a boli sme všetci zdraví. (TAJOVSKÝ) — Ja, že si ty inakší — ale vidím, vidím, že si falošný. (KUKUČÍN)

K vymedzovacím zámenám patria:

A. kvalitatívne vymedzovacie zámená:

1. stotožňovacie: *ten istý, tenže, taký istý, tamže, tak isto/takisto, takže, toľkože;*

2. odlišovacie: *iný, inakší, inde, inokade, inam, inokedy, inak, inakšie;*

B. kvantitatívne vymedzovacie zámená:

1. súhrnové: *všetok, všade, vždy, každý;*

2. obmedzovacie: *sám, samý;*

3. popieracie: *nikto, nik, nič, nijaký, žiaden, žiadny, nikde, nikdy, nijako; niktorý, nikoľko.*

Kvalitatívne vymedzovacie zámená

Stotožňovacie zámená

Stotožňovacie zámená sú *ten istý, tenže, taký istý, takýže, tamže, tak isto, takže*. Zámená *ten istý, tenže* stotožňujú substancie (osoby, veci), zámená

taký istý, takýže stotožňujú alebo pripodobňujú kvality, zámeno *tamže* stotožňuje miestne určenia, zámená *tak isto/takisto, takže* stotožňujú deje alebo ich vlastnosti.

1. Zámená *ten istý, tenže* vyjadrujú totožnosť alebo podobnosť vecí a javov, časových a miestnych okolností pomenovaných substantívom.

Dýchajú **ten istý** vzduch a na oboch svieti **to isté** slnce. (CHROBÁK) — Tri razy vyberal **tú istú** daň. (NIŽNÁNSKY) — Vrátili sa **tou istou** cestou. (ONDREJOV) — Díval sa vyplašeným zrakom stále na **to isté** miesto pod stolom. (CHROBÁK) — **Tie isté** príčiny, **tie isté** úkazy. (ŠTÚR)

Stotožňovací význam sa vyjadruje v porovnávacích vetách dvojicami *ten istý — ktorý, ten istý — čo, ten istý — ako.*

Spieva vo vysokej polohe **tú istú** pieseň, *ktorú* počúval včera v noci. (CHROBÁK) — Až keď sa pohol a podišiel bližšie, vidím, že je to **ten istý**, na *ktorého* čakám. (MORIC) — Ja sama verím v **tie isté zásady** ako vy. (STODOLA)

V dôraznej reči sa zámeno *ten istý* zosilňuje slovom *jeden*, ktoré s ním utvára výraz *jeden a ten istý.*

Jeho hlas zvučal vždy v **jednom a tom istom** tóne. (VAJANSKÝ) — Tri mesiace večer čo večer volal k posteli jeho, prvorodeného — **tri mesiace** mu opakoval **jedno a to isté.** (MINÁČ)

V spojení s adjektívami, ale aj inde sa prikláňa významom k zámenu *taký istý:*

No jeho tvár je **tá istá** — pokojná. (TIMRAVA) — Odvtedy uplynuli stáročia, premenili sa panstvá, otroci sa stali pánmi — ale dubnickým vinohradníkom ostali **tie isté** kopacie vidly v rukách, **tie isté** drevené putne na chrbtoch, **tie isté** ozrutné preše v pivniciach pod kamennými domcami. (HEČKO)

Stotožňovacie zámeno *tenže* je zriedkavé a trochu zastarané. Dnes sa používa zväčša v odbornom (v administratívnom) štýle.

Takto písané zlomky menujeme zlomkami všeobecnými na rozdiel od iného spôsobu vyjadrenia **tejže** hodnoty. (KLAVAJ) — Duša starcova horela **týmže** ohňom, no pojmy temneli, idey miatli sa. (VAJANSKÝ)

Od stotožňovacieho zámena *tenže* odlišujeme základné ukazovacie zámeno *ten* zosilnené časticou *-že*, ktorá môže stáť i pri slovese, adjektíve ...

Ale, čo ti poviem, **tože** si zachovaj a tak urob! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

2. *Zámená taký istý, takýže* vyjadrujú rovnakosť alebo podobnosť vlastností.

Si práve **taký istý** ako všetci tvoji kancelárski revolucionári! (KARVAŠ) — **Taký istý** Ivan prespevoval ruské pesničky. (HEČKO) — Xavér napína svaly, stuhnuté do kŕča ťažkou prácou, ktorou sa priúčal na Anjelskej zemi, ale aj Imrove svaly naliali sa v **takejže** práci a na tejže zemi. (ZELINOVÁ)

3. Zámeno *tak isto/takisto* vyjadruje totožnosť alebo podobnosť dejov, vlastností alebo kvantity: *tak isto robiť, tak isto dlhý, tak isto dávno.*

Prikázal všetkým svojim pomocníkom, aby urobili **tak isto.** (ZÚBEK) — **Tak isto** bolo i s chlapmi. (PLÁVKA) — Tanganika bol smädom na smrť utrápený, **tak isto** aj ja. (ONDREJOV)

4. Zámeno *tamže* vyjadruje totožnosť miesta. Používa sa v odbornom štýle.

Umrela o dva roky neskoršie **tamže.** (BODICKÝ) — **Tamže** sme poukázali na šírenie cudzieho obleku a mravu. (BAPANT)

Odlišovacie zámená

Odlišovacie zámená vyjadrujú nezhodu s tým, čo sa pomenúva v kontexte, sú protikladom stotožňovacích zámen. Sú to zámená *iný, inší, inakší, inakšie, inak, ináč, inde, inam, inokedy, inokade, inokadiaľ.*

1. Zámeno *iný* značí „nie ten istý, nie ten, o ktorom je reč".

Keď „panča" malo niečo urobiť, urobili to miesto neho **iní.** (URBAN) — N—no, a prečo teba poslal, či nemal **iného** koho poslať? (JÉGÉ) — A toto nie Mariena — toto je **iná.** (KUKUČÍN)

Zámeno *iný*, podobne ako ostatné vymedzovacie zámená, presný význam dostáva v kontexte, a to uvedením konkrétneho názvu.

Jeho dávni priatelia, rubači z dediny, odniesli ho z pustého Šibeničného pola na **iné,** ešte pustejšie pole, do dedinského cintorína. (ONDREJOV) — Tie predsvadobné piesne nik **iný** tak nevie ako ona. (ŠOLTÉSOVÁ)

S popieracími zámenami a záporným prísudkom sa používa ako konštrukcia zdôrazňujúca kladný význam.

Za to všetko nebol vinný *nikto* **iný,** iba Ema sama. (MINÁČ) — Neostávalo mi *nič* **iné** ako v hanbe sa vrátiť domov. (ALEXY)

V spojeniach *jeden — iný, jeden — druhý — iný* dostáva význam „ostatný, zvyšujúci".

A že ľudia nikdy nie sú spoločnej mienky, *jedni* ponáhľajú sa do kabín — ležať, **iní** z kabín na vzduch na palubu — ležať. (TAJOVSKÝ) — Rozídme sa podobrotky, *jeden* vpravo, *druhý* vľavo, **iný** tretím smerom. (ALEXY)

Niekedy (napr. v spojení „celkom iný") dostáva zámeno *iný* aj významový odtienok „opačný".

Rusi, tí to berú za **iný** koniec. (PLÁVKA) — Dievčatko veľmi ľutovalo starého otca aj starú mater, že sa tak museli trápiť každý na **inom** konci sveta. (JANČOVÁ)

Zámeno *iný* môže označovať nielen odlišnú substanciu, lež aj odlišnú kvalitu. Je protikladom zámena *taký istý.*

V srdci vašom je ešte hnev a nenávisť. My sme už **iní.** (BARČ) — Čo vŕštek prejdeš, **iný** kraj nájdeš. (POREKADLO)

V krásnej literatúre sa používa i stredoslovenská podoba neutra *inô*.

Ale nuž . . . Muž jej chyboval. Čože **inô**. (URBAN) — **Ja svoju ženu na spoveď nepustím!** Lebo keď vy vojakom „onô", ženám môžete „inô". (TAJOVSKÝ)

2. Zámená *inší, inšia* sú nárečové ekvivalenty spisovných zámen *iný, iná, inakšia*. Neutrum *inšie* je spisovné synonymum zámena *iné*, ale nepoužíva sa ako prívlastok substantív.

Veď vieš, že **inšie** nemáme. (F. KRÁL) — Ondro myslí už na **inšie**. (KUKUČÍN) — Inšie cit, hlas **inšie** istí. (SLÁDKOVIČ) — To bolo už niečo **inšie**. (HEČKO)

3. Zámeno *inakší* znamená „nie taký istý, o akom bola (je, bude) reč".

Lebo že vraj to i patrí, aby majster mal **inakšie** meno ako sedliak. (KUKUČÍN) — Po vojne bude všetko **inakšie**. (PLÁVKA) — **Inakšie** časy nastávajú, treba fígle zabúdať. (TAJOVSKÝ)

So záporným prísudkom vyjadruje zdôraznený klad.

Veď **inakšieho** vyslobodenia nebolo. (JÉGÉ) — Náročky nechceli byť ani o vlas **inakší** ako notárovci. (BABČ)

4. Zámená *inak, inakšie*, resp. *ináč* sa používajú na odlišovanie dejov a vlastností dejov. Značia „nie tak isto".

Veď dnes by sme sa mohli aj **inakšie** baviť. (F. KRÁL) — Akože **inakšie** mali ešte pomáhať? (ŠVANTNER) — Nevyčítaj, to **inakšie** nemohlo byť, bola som bez zmyslov. (STODOLA) — Jeden raz tak vravíte, a druhý raz **inak**. (KUKUČÍN) — Hoj, ale srdce práve **inak** cíti. (HVIEZDOSLAV) — Och, ako celkom **iná**č si predstavovala Marínu. (ZÚBEK) — V Bošeňovej to zas **iná**č vyzeralo. (KALINČIAK)

5. Zámeno *inde* značí „nie tu, nie na tom istom mieste, o ktorom je reč".

Veru **inde** je chyba. (ALEXY) — Dnes sú tu, zajtra **inde**. (VAJANSKÝ) — **Inde** nemôže byť ako u Zuzky. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *inde* môže označovať i smer „nie sem; nie na to miesto, o ktorom je reč".

Myseľ mu **inde** zalietala. (ČAJAK) — Zabočil **inde**. (URBAN)

6. Knižné zámeno *inam* značí „nie sem; nie na to isté miesto, o ktorom je reč".

Tichého niekam **inam** preložiť. (TAJOVSKÝ) — Dvoch starších synov priženil pán Ezechiel **inam**. (KUKUČÍN)

7. Zámeno *inokade* označuje smer „nie tade, iným smerom".

Keď strážil od dvora, kuna prišla od kolesa, keď strážil pod kolosom, prešmykla sa **inokade**. (MORIC) — **Inokade** sa nedá zo Stodoliša ubziknúť. (HEČKO)

8. Zriedkavé zámená *inadiaľ, inakadiaľ* vyjadrujú to isté, čo zámeno *inokade*.

Tadiaľ alebo **inadiaľ** všetky cesty idú do Revúcej. (KUKUČÍN)

9. Zámeno *inokedy* značí „nie teraz; nie v tom čase, o ktorom je reč".

O tomto si pohovoríme **inokedy**. (ŽÁRY) — Prišiel dnes, lebo **inokedy** by nestačil. (KUKUČÍN) — Potom vstal troška pomalšie ako **inokedy**. (ZELINOVÁ)

Kvantitatívne vymedzovacie zámená

Súhrnové zámená

Sú to tieto zámená: *všetok, všade, všadiaľ, vždy, vždycky, každý.*

1. Zámeno *všetok* má zhŕňajúci význam. Vyjadruje úplný súhrn predmetov, javov pomenovaných v pluráli.

Svietniky boli zaletované na **všetkých** švíkoch. (KUKUČÍN) — Mrzel sa, že **všetky** peniaze rozdal. (JÉGÉ)

V jednotnom čísle sa používa: 1. pri hmotných podst. menách (materiáliách) a hromadných podstatných menách (kolektívach): *všetok piesok, všetka múka, všetok tovar; všetok ľud, všetko vtáctvo;* 2. pri abstraktách: *všetka bieda, všetko utrpenie, všetko milosrdenstvo, všetok smiech, všetok čas.*

Pri ostatných druhoch podstatných mien sa cíti singulár ako zastaraný alebo nárečový: *Nedal by to za všetok svet.* (Záturecký) — V súčasnom spisovnom jazyku sa tu používa slovo *celý* alebo množné číslo *všetci, všetky.*

Zmeravený stredný rod *všetko* sa používa v mennom prísudku a v konštrukciách, ktoré z neho vznikli.

Deti **všetko** vydarené, bohato nadané. (KUKUČÍN) — Všetko vdovy. Obstarné, dobroprajúce dámy, vyše päťdesiatky. (JESENSKÝ)

Z tvarov sa substantivizuje iba neutrum *všetko.*

Tá ti vám má rozum na **všetko**. (TIMRAVA) — Poznášala **všetko**, čo mohlo byť potrebné na jeho ošetrovanie. (JÉGÉ)

Neutrum *všetko* sa používa namiesto plurálu *všetci* v konštrukcii *kto všetko.*

Keď sa opytoval župan, **kto všetko** lumpoval u Mayera, nevedel si to. (JÉGÉ)

Podobne ako iné vymedzovacie zámená i zámeno *všetok* môže byť prívlastkom a doplnkom osobných zámen.

A čo sa vy **všetci** na hlavu postavíte, nuž z vašich neomastených frčkárov nič nebude. (KALINČIAK) — Ale či nás môžu pozatvárať **všetkých**, keď sa spoločne oboríme? (F. KRÁĽ)

2. Zámenami *všade, všadiaľ* sa označuje súhrn všetkých miest, ktoré prichádzajú v danom prípade do úvahy. Značí „na každom mieste" (miesto) i „na každé miesto" (smer), i „po každé miesto" (smer i hranica).

Kdekoľvek prídem, **všade** dáky nepokoj. (STODOLA) — Vždy a **všade** ti je na pätách. (TAJOVSKÝ) — **Všadiaľ** rastie nový mladý život. (HORÁK) — Stromy boli síce ešte ako *mŕtve*, ale **všadiaľ** voňalo výparom zeme. (PODJAVORINSKÁ) — Rozprával, kade **všade** za svojho života pochodil. (MORIC) — Tóno ju **všadiaľ** sprevádzal verne ani rytier. (ŠVANTNER) — Chromému **všade** ďaleko. (PRÍSLOVIE)

3. Zámená *vždy, vždycky* značia „v každý čas, cez každý čas, po všetky časy, o ktoré ide; stále; hocikedy".

Kvapky budeš mať **vždy** pri sebe. (STODOLA) — V svete pri **krase vždy** aj špata stojí. (SLÁDKOVIČ) — Na zlé ich je **vždycky** dosť. (MORIC) — Justínko, ani ty nebudeš **vždycky** taký: Muchy, nate, zjedzte si ma. (TATARKA)

4. Zámeno *každý* označuje súhrn ako zámeno *všetok*, ale navyše ešte i rozčlenenosť súhrnu. Od zámena *všetok* sa odlišuje odtienkom distributívnosti. Preto sa zámeno *každý* používa zvyčajne v jednotnom čísle.

V ruke mal trstenicu a rozháňal ňou pri **každom** kroku. (JESENSKÝ) — Rozostavuje ich rad-radom pred **každú** osobu. (KUKUČÍN) — No využívajú **každú** príležitosť, aby mu naznačili, že dobre vedia o každom jeho pohybe. (CHROBÁK)

Zdrobnenina zdôrazňuje základný význam alebo ho prifarbuje citovo.

Svet sa v **každučkom** mení okamžení. (SLÁDKOVIČ) — Janíček si zabežkal k nej **každučičký** deň. (J. KRÁĽ)

Súhrn treba rozčlenene vyjadrovať vtedy, keď je dôraz na každom jednotlivcovi kolektívu. Súčasne sa tak zdôrazňuje i súhrn ako celok.

Pohovorili jeden s druhým, **každý** so svojím susedom čosi potichu. (TIMRAVA) — Znosil všetko a **každého**. (JESENSKÝ) — Potrápi všetkých, **každého** po troche, a naostatok bude zas dobre. (KUKUČÍN) — Museli sme všetci ďalej, musel **každý**. (BEDNÁR) — Život spoločnosti sa odohráva v spoločenských jednotkách, ktoré **každá** svojím spôsobom formujú človeka. (TLAČ)

Zámeno *každý* často vystupuje v spodstatnenej podobe, a to v mužskom rode, aj keď označuje iný rod.

Kolembal sa pekný javor, viac sa nekníše, nech si **každý**, čo zavinil, sebe pripíše. (J. KRÁĽ) — Nik akosi nevie nájsť vhodné miesto, **každý** sa tvári, akoby vošiel len tak idúci. (CHROBÁK) — A tam ťa zas **každý** vidí. (TAJOVSKÝ)

Obmedzovacie zámená

Sú to zámená *sám, samý*.

Zámeno *sám* je významom protikladné zámenám *všetci, každý*. Označuje výlučnú jedinosť, oddelenosť osoby alebo skupiny, ktorá sa chápe ako jednotka, podobne ako výrazy *iba jeden, jediný, samotný, bez iných, nezávisle od iných*.

Chlapcov už pred domom nebolo, iba Števo Fašanga **sám** vystával. (ONDREJOV) — Celú cigaretu nevyfajčil nikdy nikto **sám**, ale celá skupina. (TOMAŠČÍK) — Veď sa Buro **sám** oddal do diviaka a zastavil ho. (JÉGÉ) — Stoja zoči-voči **sami** dvaja, ako nikdy dosiaľ. (KUKUČÍN) — Často ťa s Magdalénou spomíname, keď sme **sami**. (FIGULI)

Základný význam zámena *sám* sa zdôrazňuje časticami alebo zdvojením.

A *len* **sama** si prišla. (JANČOVÁ) — **Sama** *jediná* Elenka naša skrúca sa a obzerá sa. (SLÁDKOVIČ) — Tak stenal dni a noci **sám a sám**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Hneď po obede sa vybrala **sama** *samučičká* do Dolčín. (KUKUČÍN)

Pri niektorých slovesách, napr. pri slovesách *byť, zostať, ostať, žiť, trápiť sa, pracovať,* priberá citový odtienok *osamotený, opustený, bez pomoci iných.*

Taká je **sama,** taká je opustená! (MINÁČ) — Som vdova a dnes umrel mi i syn: i budem **sama, sama** ako trsť, sťa jabloň obráňaná. (HVIEZDOSLAV)

K zámennému významu niekedy pristupujú druhotné významy:

1. „osobne, vlastnoručne, samostatne, vlastnými silami, bez cudzieho zásahu, bez cudzej pomoci" a pod.

Vstal a našiel si poslednú ovcu **sám.** (ONDREJOV) — **Sám** si neporadí. (KUKUČÍN) — Mladé družstvo vedú si žiaci **sami.** (HEČKO)

2. „z vlastnej vôle, dobrovoľne" (najmä v spojení *sám od seba*) alebo „bez pričinenia, bez vonkajšieho zásahu, spontánne, samovoľne".

Chcela čakať, kým odpovie Timotej **sám** *od seba.* (GABAJ) — Chlapci bez dohovoru, **sami** *od seba,* krok za krokom vykročili z námestia. (ONDREJOV) — Prišlo to akosi **samo.** (ZÚBEK) — Doteraz hory **samy** rástli. (HORÁK) — Puška spustila **sama.** (ÚZUS)

V prívlastkovom postavení pristupujú k základnému významu rozličné odtienky: *priam, dokonca, aj, vlastne.*

Nachytro rozpovedala, čo títo už vedeli skoro všetci od *nej* **samej** od prvého dňa. (TAJOVSKÝ) — Z jeho veľkých zarmútených očú rozprávala **sama** *smrť.* (ONDREJOV) — Vaša požiadavka je bezzákladná, to *vy* **sami** viete. (VAJANSKÝ) — Že hnev svätý je len *láska* **sama,** ač v inej ducha podobe. (SLÁDKOVIČ)

Zámeno *samý* zdôrazňuje jednu výlučnú vlastnosť súhrnu jednotlivcov (alebo samostatných častí celku). Značí *výhradne iba taký, v úplnej miere taký (taká, také, takí, také), ako označuje príslušné prídavné meno, podstatné meno alebo zámeno;* „čiry", napr.: *samé chudobné, samý ocot, samí naši, samí Slováci* ...

Je to azda preto, že mu **samé** bohaté a pekné pýtajú. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Robili by z nej **samé** stovky. (KUKUČÍN)

Zámeno *samý* je najmä pri látkových podstatných menách, kolektívach a pri abstraktách, t. j. pri neživotných substantívach. Pri nich sa používa v jednotnom čísle.

Pes Kazan má fúziská **samé** *kyslé mlieko.* (ONDREJOV) — Červenák, šuhajček chudý ako drievce, **samá** *kosť a koža.* (ONDREJOV)

Ak sa v jednotnom čísle použije aj pri iných druhoch substantív, vystupuje aj v nich hromadný, látkový význam alebo význam abstrakta.

Celý bol **samá** *rana,* opuchlina a krv. (JÉGÉ) — Taký pustý, odporný je môj dom, **samá** *pavučina,* **samý** *prach,* **samá** *smeť.* (TIMRAVA) — Po bočných plotoch sa driapali pnúce sorty fazule a okrasné pupence — **samý** *list* a **samý** *kvet.* (HEČKO) — Akoby neskrúcalo dušu, **samá** *zbojníč,* **samá** *darebač,* kdeže to zájdeme. (RYSUDA)

Pri iných druhoch podstatných mien sa obyčajne vyskytuje len v množnom čísle.

Potom ju tak zaklial, aby so **samými** *ženami* bývala. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Pri pamiatkach je opäť pozoruhodné, že ide o **samé** verejné *listiny*. (TLAČ) — Šiel si ráno do úradu, na ulici **samé** *páriky*. (JESENSKÝ)

V uvedených prípadoch (pri jednotnom čísle materiálií, kolektív, abstrákt a pri množnom čísle ostatných podstatných mien) je *samý* rodovým vyjadrením toho významu, ktorý tkvie v časticiach „iba, len, jedine", ale vyjadrením výraznejším. Častice *len, iba* môžu zámeno samý zdôrazňovať *(iba, len samý)*.

Vietor spoza vrchov prináša *iba* **samé** dobré zvesti. (CHROBÁK)

Zámeno *samý* však môže označovať i bezprostrednú blízkosť (miestnu i časovú).

Prisadla si náhlivo k otcovi, kolená si dala pod **samú** bradu a stiahla cez ne sukničku. (JAŠÍK) — Ako keby si psovi kosť spred **samého** pysku vychytil. (CHROBÁK) — Kedysi pred **samým** večerom prišli konečne i muzikanti. (KUKUČÍN)

Tento význam zámena *samý* sa ďalej zvýrazňuje zdrobnením, zdvojením alebo časticou.

Obišli sečkovicu, vyškriabali sa na slamu, pod **samučičkú** strechu. (ONDREJOV) — Adelin voz musel bežať pri **samom** *samučičkom* **kraji** potoka. (VAJANSKÝ) — Drevo sme stiahli *až* pod **samú** horu. (ONDREJOV) — Druhý spoločník postával za mestom *až* do samej noci. (TOMÁŠIK)

Schopnosť vyjadrovať úplnú (veľkú) mieru a stupňovací význam zámena *samý* najzreteľnejšie vyniká v spojení so vzťahovými slovami, najmä adjektívami, napr.: *vrchný, horný, dolný, spodný, predný, zadný, stredný, krajný, bočný, južný, severný, východný, západný; vrch, spodok, predok (= predná časť), zadok (= zadná časť), stred, podstata, bok (= okraj), začiatok, koniec, juh, sever, západ, východ; prvý, ostatný, posledný.*

Význam takýchto slov stupňuje zámeno *samý* po najvyššiu mieru, po takú mieru, ktorá sa pri akostných prídavných menách vyjadruje tretím stupňom, napr.: *samý spodný = najspodnejší, samý východný = najvýchodnejší, samý sever = najsevernejší bod na severe, samá podstata = to najpodstatnejšie.*

Pri značnej časti týchto prípadov sa dá tretí stupeň utvoriť len pomocou zámena *samý*, napr.: *samý prostredný.*

Popieracie zámená

K popieracím zámenám patria tieto: *nikto, nik, nič, nijaký, žiadny, nikde, nikam, nikade, nikdy, nijako.* Označujú úplný nedostatok, úplné popretie osoby, veci, kvantity, okolnosti (priestorovej, časovej).

1. Zámeno *nikto* — v nominatíve i kratšie *nik* — znamená „ani jeden človek, žiadny človek" a je opakom zámen *všetci, každý.* Používa sa iba vo vete so záporným prísudkom.

Na Jamkách nebolo **nikoho.** (ONDREJOV) — Nikto by nepovedal, že mal niekedy umazané, repavé kolená a vyleštené rukávy. (ŠVANTNER) — Deti ešte **nikoho** gazdom nespravili. (TAJOVSKÝ) — Nikdy **nikto** nežiadal nič podobné od vás? (LETZ) — Chodila okolo, akoby sem nepatrili, pri **nikom** sa nepristavia, **nikomu** sa neprihovoria. (CHROBÁK) — **Nik** po nich nesliedil. (KUKUČÍN) — **Nik** by nevedel, čo v mojej duši sa dusí. (TAJOVSKÝ)

Vo vetách s kladným prísudkom sa slovo *nikto* substantivizuje a stráca kvantitatívny význam.

Staval som chatrč pre **nikoho.** (HEČKO) — Musíme sa im aspoň ukázať, aby si nemysleli, že sme zemou **nikoho.** (URBAN) — Ty **nikto,** ty červ, ty mi budeš odporovať! (JÉGÉ)

2. a) Zámeno *nič* znamená „nijaká vec, ani jedna vec" a je protikladné zámenu *všetko.*

Zamestnáva sa všetkým, čímkoľvek a **ničím** a nevydáva sa za nikoho. (TATARKA) — A nevieš ty, môj sokole, že pri **ničom** nieto ľudských kumštov toľko ako pri víne? (KUKUČÍN) — **Ničoho** nevidíš, nikoho nestretneš. (TAJOVSKÝ) — Ale ona neprispela **ničím.** (ZELINOVÁ)

V hovorovom štýle býva i vo vete s kladným slovesom.

Nič nám *je,* chvalabohu. (TAJOVSKÝ) — Neplač, muška, nič ti *je.* (KOLLÁR, SPIEVANKY)

b) Značí „nijaké množstvo niečoho", a to alebo vecí, alebo deja.

Nemáme pred sebou **nič** viac, ale ani **nič** menej ako úlohu: novými očami prečítať a novými kritériami zmerať staršiu literatúru. (A. MATUŠKA) — Ľahko je tomu pomáhať, kto má, avšak z **ničoho** dať je ťažká vec. (ALEXY) — Ale **nič** mi to akosi neprekáža. (FIGULI) — Celkom **nič** nedýchal! (ONDREJOV)

c) Význam „nijaká vec, nijaké množstvo, nijaký dej" vyjadruje aj samo *nič,* bez prísudku.

Odchýlil stajňu — **nič.** (KUKUČÍN) — Nasľubovali mu hory, doly, aby im tú vec rozpovedal. Ale on **nič.** (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

d) So zámenom *nič* sa utvorili rozličné zvraty, ktoré označujú jednoducho zápor, nedostatok dôvodu, malichernosť príčiny a pod.

Prečo ho tak obviňovať **nič po nič?** (KUKUČÍN) — Udrel Jerguša päsťou po nose. **Pre nič a za nič.** (ONDREJOV) — Na lesných lúkach **z ničoho nič** rozhádzal kopy sena. (MORIC)

e) Zámeno *nič* sa môže stať substantívom a označuje malichernú vec, bezvýznamnú osobu.

Ale ľakám sa sám seba, toho tragického **nič,** ktoré predstavujem. (VAJANSKÝ) — Vstúpiš do šíreho dvora nikým viac nestrkaný, končí sa trma-vrma a nasleduje veličizné — **nič.** (LASKOMERSKÝ)

3. Zámeno *nijaký* označuje nedostatok vecí, osôb, nedostatok množstva vecí, osôb, deja atď., podobne ako slová *žiaden, ani jeden, vôbec.*

A náhle si uvedomí, že nemá **nijakého** zmyslu namáhať sa, pretože zabudol na kúdeľ. (CHROBÁK) — Nechcem a nebudem mať do smrti už **nijakú.** (FIGULI) — Vždy sa zaujímal,

ako pracujú na poli učni, lebo vraj sa nemôže na nich nikdy v **nijakej** práci spoľahnúť. (TOMAŠČÍK) — Ale neukázal sa na ňom **nijaký** zármutok. (ONDREJOV)

Zámeno *nijaký* priberá významový odtienok „neurčitý, nemajúci vyhranené vlastnosti, ani taký ani taký, zlý".

To je môj život, **nijaký**. (TATARKA). — Lebo je len preto taký rozvírený, že si ty **nijaká**! (TIMRAVA)

4. Zámeno *žiadny/žiaden* má vo vete povahu substantíva i adjektíva. V substantívnom použití znamená to, čo zdôraznené záporné zámená *nikto, nič*, t. j. „ani jeden, ani ten — ani onen, ani jeden — ani druhý".

Jeden toľko ako **žiaden**. (PRÍSLOVIE) — Čo sa stalo, čo nestalo, **žiaden** nezmyje. (J. KRÁĽ)

V adjektívnom použití zámeno *žiadny* znamená približne to, čo „nijaký, celkom nijaký". Ani jeden z týchto výrazov ho adekvátne nenahrádza, lebo *žiadny* nezdôrazňuje zápornosť kvality, iba veci.

Ja nepotupujem **žiadny** stav a vážim si nášho **rechtora** veľmi. (KALINČIAK) — Nikdy som nedokončil **žiadne** dielo. (SMREK) — To jediná **moja** vina, a okrem nej **žiadna** iná. (CHALUPKA)

5. Zámeno *ničí* znamená „neprislúchajúci nikomu".

Nie, takto netrpelo **ničie** srdce, iba **ak** otcovo. (ZELINOVÁ) — Nikdy **ja ničia** nebudem. (TIMRAVA) — Bez otca si, bez rodičov, nie si mojou, nie si **ničou**. (SMREK)

6. Zámeno *nikde* označuje alebo miesto, alebo smer: *ani na jednom mieste, na žiadnom mieste, ani tu — ani tam; ani na jedno miesto.*

Stano neraz skúsil ťažobu pocitu, že vlastne **nie** je **nikde** doma. (VAJANSKÝ) — Zamĺkol a **nikde** si nenachodil miesta. (ONDREJOV) — K východu postavili stráž a nepustili ich **nikde**. (URBAN) — **Nikde** nepôjdete, Letanovský! (JÉGÉ)

7. Zámeno *nikam* značí: *ani na jedno miesto, ani ta ani ta.*

Ľudmila a dcérka Želka nešli **nikam**. (JESENSKÝ) — S dobrotou by vraj **nikam** nezašiel. (ALEXY)

8. Zámeno *nikdy* značí: *v žiadnom čase, ani vtedy ani vtedy, ani raz.*

Jurko takého spevu **nikdy** nepočul. (HEČKO) — Teraz strieľať, alebo **nikdy**! (LASKOMERSKÝ) — Jaj, ňaníčko môj, **nikdy** vás už neuvidím! (JÉGÉ)

9. Zámeno *nijako* značí: *ani tak ani onak, nijakým spôsobom.*

Viete, bez môjho zárobku by nám to **nijako** nevychodilo. (ZÚBEK) — Žena **nijako** nezakrývala, že čaká prvý Šandorov list. (HORÁK)

Popri základnom tvare *nijako* sa vyskytuje skrátená podoba *nijak*. Je to básnický a archaický prostriedok.

Na reč takú mlčky som pritiahol ju k ramenu a uistil ju bozkom svojho zraku, že **nijak** nie som roveň kameňu. (SMREK)

Prechod slov z iných slovných druhov k zámenám

Niektoré adjektíva a číslovky v istých podmienkach strácajú konkrétny význam a nadobúdajú všeobecný význam. Prestávajú pomenúvať iba jednotlivú konkrétnu kvalitu, kvantitu a zbližujú sa so zámenami.

V úlohe zámen sa môže používať adjektívum *daný* (ten, o ktorého — o ktorý — ide; ten, o ktorom bola reč; tento, o ktorom je reč).

Môže to byť jeden z menovateľov **daných** zlomkov. (HLAVAJ) — A veru v **daných** okolnostiach pre finančné nedostatky naskytujú sa všelijaké problémy. (ALEXY)

Číslovka *jeden* v neurčitom zámennom význame „istý, ktorého (ktorý) netreba menovať alebo ktorý nie je známy" používa sa zasa v ľudovej a hovorovej reči, a najmä v archaizujúcich prejavoch. Bežná je v časových určeniach.

Jedného dňa popoludní sa ohlásila pred bránou trúba. (JÉGÉ) — A tu, hľa, **jedného** krásneho dňa príde ponosa na richtára. (ZGURIŠKA) — **Jednu** noc začal fúkať od juhu teplý vietor. (MINÁČ) — Neviem, čo sa im stalo od **jedného** času. (TIMRAVA) — Hej! vieme my **jeden** kraj kdesi, kde nás iste prijmú radi. (BOTTO)

Slová *jeden, jedni* bez substantíva značia „istý človek, istí ľudia; človek, ľudia".

A potom ešte **jeden** sem chodieval. (BEDNÁR) — **Ba jedni** tvrdili, že si on toto bohatstvo zlým spôsobom nadobudol. (SITNIANSKY)

Číslovka *jeden* v hovorovej reči konkuruje aj stotožňovaciemu zámenu *„ten istý"*.

Boli sme teda asi v **jednom** veku. (TAJOVSKÝ) — On a jeho puška boli jedno. (URBAN) — Medzi zakvitnutými stromami okienka, stienky drevených, na **jeden** spôsob stavaných chalúpok belejú sa nám. (TAJOVSKÝ) — Či si bosý, či v krpcoch, alebo v kordovánkach, **jeden** čert: nohy máš pod lavicou. (KUKUČÍN)

Neutrum *jedno*, i keď si čiastočne ponecháva číselný význam, zbližuje sa s významom ukazovacieho zámena *toto* alebo odkazovacieho zámena *to*.

Ešte **jedno**: ak neprídeš načas domov, na jeseň zložím riaditeľstvo tvojho majetku. (VAJANSKÝ) — „Nuž, súdružka," povedal na to Chyla, výhybkár z úseku 5, „povedz mi **jedno!**" (BEDNÁR)

Číslovkou *jeden* sa v ľudovej reči niekedy nahrádza i citové zámeno *ten*.

Hneď sa od známeho mu gazdu dal so všetkým preniesť do komory, kde stála aj posteľ, perinami naložená, bielymi ako **jedna** húska. (TAJOVSKÝ)

Spojenie „jeden i druhý", hoci si čiastočne ponecháva číselný význam, konkuruje odkazovacím zámenám „i ten, i onen".

Urbárnici mali poľovné právo a zbraň. Teraz im odňali **jedno i druhé**. (Lazarová)

Spojenie „jeden ... iný, jeden ... druhý" sú rovnoznačné s čisto zámennými dvojicami *ten — iný, ten — onen*.

Jedným priniesol radosť, **iným** žiaľ. (KUKUČÍN) — **Jedni** kliali, **iní** robili surové žarty a smiali sa na nich. (URBAN) — **Jedni** prehŕňali hlien a žaburiny dlaňami a priehrštiami, **iní** čerpali vodu do košíkov a opálok. (ZÁBORSKÝ) — **Jedni** pomohli sebe, **druhí sa stratili** bez ozveny. (F. KRÁL)

Spojenia „jeden-druhý" zriedkavo i „jeden, druhý" majú význam neurčitých zámen *kto-ten, ktorý-ten, čo-to, ten i onen.*

Ich čvirikanie zatíchlo, len kde-tedy ohlásil sa **jeden-druhý** akoby zo spánku. (JESENSKÝ) — Počas kortešačiek i ja som bol **na jednej-druhej** dedine. (TAJOVSKÝ) — Bo Eneásovi sa len v pivnici **jedno-druhé** snívalo pri sude vína. (ZÁBORSKÝ) — Majster Liecha spomenul **jedno-druhé**, že zajtra dostaná novučký kompresor a že bude zas veselšie. (TATARKA)

Spojenie *jeden druhý (-ého, -ému ap.)* vyjadruje vzájomnosť ako recipročné zvratné zámeno *sa (si, seba, sebe . . .)* a používa sa namiesto neho tam, kde by zvratné *sa* nevyjadrovalo vzájomnosť dosť výrazne. V dôraze sa používa i spolu so zvratným *sa.*

Zapáčili *sa* **jeden druhému** a Soňa nechala medicínu a vydala sa za fiškáľa. (JÉGÉ) — Znelo to tak, akoby vtáčatá chceli prekričať **jedno druhé**. (JANČOVÁ) — My deti zvaľujeme vinu **jedno na druhé**. (ALEXY) — V tom zaškripí hamovník, vozne bijú *sa* **jeden o druhý**. (VAJANSKÝ)

Číslovka *druhý* často stráca konkrétny číselný význam radovej číslovky a dostáva všeobecný, zámenný význam „iný".

Ja **druhej** roboty ani nemám, iba starosť o bránu. (TIMRAVA) — **Mohli sa vziať a žiť** ako **druhí** ľudia žijú. (TAJOVSKÝ) — A zmestiť sa musíme, **druhej** pomoci nieto. (KUKUČÍN) — Príde **druhý raz**. (JESENSKÝ)

Samo slovo *druhý* bez príslušného substantíva značí „iný človek, iná žena . . .".

Nemal som v mysli nikdy **druhej** okrem teba. (FIGULI) — Predtým v ten deň s tvárou vážnou robievali sme si z **druhých** bláznov. (JESENSKÝ) — Ale chodžo mi, aj **druhí** boli šikovní a mali dosť rozumu. (KRNO)

V porovnaní s ostatnými slovnými druhmi priberajú zámená málo nových slov, a i tie sú obmedzené iba na niektorý štýl, napr. iba na hovorový alebo iba na odborný štýl. Z jednotlivých druhov zámen sa najviac obohacujú neurčité zámená. Súvisí to s tým, že neurčité zámená svojimi predponami a príponami vyjadrujú aj lexikálne (nezámenné) významy a že neurčitosť sa v jazyku vyjadruje aj inakšie ako zámenami.

Číslovky

Numeráliá

Definícia

Číslovky sú ohybné i neohybné slová, ktorými sa pomenúvajú jednak samostatné pojmy počtu, jednak číselné príznaky vecí, dejov i príznakov; z gramatickej stránky je to komplexný slovný druh, v ktorom sa s istými obmedzeniami uplatňujú gramatické kategórie podstatných mien, prídavných mien a príslovíek. V súlade so svojou morfologickou komplexnosťou číslovky môžu vystupovať vo funkcii všetkých vetných členov. Ich základným zámenným korelátom sú zámená: *koľko — koľkí, toľko — toľkí.*

V číslovkách má slovné vyjadrenie číselná (numerická) stránka reality, preto ich význam korešponduje s logickou kategóriou čísla. Číslovky ako osobitný slovný druh konštituuje a zjednocuje ich lexikálny význam a okrem toho niekoľko morfologických a syntaktických osobitností ich hlavnej skupiny, základných číslovíek. Charakteristickým znakom vyšších základných číslovíek je tendencia k neohybnosti.

Samostatné pojmy počtu vyjadrujú číslovky najmä v matematických úkonoch, napr. *tri a dva je päť; šesť bez dvoch je štyri; osem je viac ako sedem.* Číselným príznakom vecí, dejov a príznakov rozumieme počet, napr. *dvaja chlapci, desať stolov, dvoje husieľ, pätoro topánok;* násobenosť, napr. *osem ráz písať, päťkrát dlhší, dvojmo vyhotoviť, trojnásobný víťaz;* a poradie, napr. *štvrtý pretekár, tretí raz povedať.*

Podľa vzťahu ich významu k číselným pojmom sa číslovky rozdeľujú na určité a neurčité. Určité sú presným vyjadrením počtu alebo presným číselným určením veci, deja alebo príznaku, kým neurčité vyjadrujú počet a číselné určenie nepresne, na základe odhadu alebo subjektívneho postoja. Všetky číslovky, určité i neurčité, sa delia podľa špecifikácie číselného významu na

1. základné (kardináliá) a skupinové (kolektíva), 2. násobné (multiplikatíva), 3. radové (ordináliá) a 4. druhové (spociáliá).

K základným číslovkám sa tesne priraďujú skupinové číslovky (kolektíva) ako ich významové alebo len tvarové varianty, napr. *štvoro detí* popri *štyri deti*, ale *dvoje prázdnin, štvoro husieť*.

Samostatne používané číslovky vyjadrujú kategóriu pádu, napr.: *dva bez troch je jeden; osemdesiatpäť bez dvadsiatich štyroch je šesťdesiatjeden.*

Tristo šesťdesiatpäť násob **dvadsiatimi štyrmi** — dostaneš hodiny, násob to **šesťdesiatimi,** dostaneš minúty, a násob to ešte raz **šesťdesiatimi,** dostaneš sekundy — uvidíš, koľko je to sekúnd! (KUKUČÍN)

Niektoré číslovky, ktoré vystupujú pri mene počítaného predmetu, preberajú na základe kongruencie s istým obmedzením kategórie určovaného podstatného mena, a to rod a životnosť, napr. *jeden stôl, jedna kniha, jedno jablko, dvaja žiaci, dvadsiati robotníci:* pád, napr. *piatim ženám, tretiemu vojakovi.* Kategória čísla sa na základe zhody uplatňuje len pri číslovkách s gramatickou povahou adjektíva, teda pri plurálnom tvare základnej číslovky *jeden — jedni, jedny*, napr. *jedni rodičia, jedny oči, jedny zápalky;* pri číslovkách, ktoré vyjadrujú číselné postavenie vecí a ich skupín v rade (radové: *chlapci boli prví a dievčence druhé);* a napokon pri číslovkách, ktoré vyjadrujú číselné určenie druhovej variability vecí (druhové: *dvojaké hrušky, trojaká múka).* Ináč pojem čísla je vo vecnom význame číslovieok. Pretože okrem číslovky *jeden* základné číslovky vyjadrujú plurálnosť, gramatický protiklad singuláru a plurálu sa v nich neuplatňuje.

Neurčité základné číslovky *veľa/mnoho, málo* majú kategóriu stupňovania ako vlastnostné prídavné mená a vlastnostné príslovky. Ide o kategóriu prenesenú z paralelných prídavných mien *veľký* a *malý.*

Na rozdiel od doterajšej tradície spojenia predložiek s číslovkami, napr. *po desať, po štvoro, vo dvoje, na dvakrát, na tretí raz, za osem, za dvanásť,* sa nepokladajú za osobitný druh číslovieok. — Spojenia typu *po desať* sa pokladali za osobitný druh číslovieok, za číslovky podielové (distributíva), pod vplyvom latinčiny.

Základné číslovky

Základné číslovky pomenúvajú samostatne chápané pojmy počtu, napr. *dva, osemnásť, tristo; šesť a osem je štrnásť; mnoho, veľa,* alebo označujú počet vecí, napr. *jeden riadok, štyri knihy, šesť žiačok, veľa vojakov.* Všeobecným zámenným korelátom základných číslovieok sú zámená *koľko — koľkí, toľko — toľkí.*

Základné číslovky sú hlavnou skupinou číslovieok, a to podľa významu i podľa formy. Ostatné číslovky vznikajú a uvedomujú sa na ich pozadí; tvoria sa z nich a pomocou nich sa dajú synonymne opísať. Základné číslovky preto chápeme ako číslovky v užšom zmysle slova.

Určité základné číslovky

Určité základné číslovky označujú presný počet jednotiek; možno ich prepísať pomocou číselných znakov, číslic *(tri = 3, osemnásť = 18)*. Pomenúvajú čísla prirodzeného číselného radu: *jeden, dva, tri, štyri, päť* atď.
K určitým základným číslovkám sa priraďujú zlomkové číslovky. Zlomkové číslovky označujú alebo samostatne chápané číselné podiely celku, napr. *polovica, tretina; dve šestiny a tri šestiny je päť šestín* — alebo určenia podielovej kvantity vecí, napr. *štvrtina jablka, osmina hektára, desatina počtu.*

Morfologická a syntaktická charakteristika

Z gramatickej stránky sa medzi určitými základnými číslovkami vyhranili dve skupiny. Do prvej skupiny patria číslovky *jeden, dva, tri, štyri;* do druhej číslovka *päť* a vyššie číslovky.

Pri základných číslovkách prvej skupiny sa uplatňuje kategória rodu v tom rozsahu ako pri prídavných menách; pri číslovke *päť* a vyšších jej uplatnenie je obmedzené na osobný mužský rod a nie je záväzné. Základné číslovky *dva, tri, štyri* majú teda v priamych pádoch osobitné tvary pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *dvaja žiaci, traja bratia, štyria priatelia,* číslovka *jeden* len v A.: *jedného robotníka,* ale *jeden stôl.*

V prvej skupine základných číslovieok osobitné postavenie má číslovka *jeden.* V nej sa na základe kongruencie v plnej miere uplatňuje kategória rodu, lebo má osobitný tvar pre každý rod *jeden — jedna — jedno* (ako v menných adjektívach typu *hoden — hodna — hodno*), kategória pádu a pri osobných podstatných menách mužského rodu aj kategória životnosti. O kategórii čísla (o plurálnom tvare) v dôsledku kongruencie možno pri číslovke *jeden* hovoriť len v plurálnych tvaroch *jedni — jedny,* keď sa nimi určujú pomnožné podstatné mená, podstatné mená označujúce osoby a veci jestvujúce v dvojiciach i vo viazaných množstvách, napr. *jedny nožnice, jedny vidly; jedny rukavice, jedni manželia; jedny zápalky.* Ale v takýchto prípadoch číslovka *jedni — jedny* už má i funkciu skupinovej číslovky. V iných prípadoch tvary množného čísla *jedni — jedny* majú už význam a funkciu súhrnových zámen, napr. *jedni žiaci píšu, jedni (= druhí, ostatní) počítajú.*

Keď sa číslovka *jeden* používa samostatne, najčastejšie máva podobu *jeden;* druhé dve podoby *jedna* a *jedno* sú zriedkavejšie.

Číslovka *dva* má tri rodové tvary, a to pri osobných podstatných menách mužského rodu tvar *dvaja,* pri neosobných tvar *dva* a pri podstatných menách ženského a stredného rodu spoločný tvar *dve.*

Číslovky *tri* a *štyri* majú len dva rodové tvary. Podoby *tri, štyri* sa používajú na kvantitatívne určovanie neosobných podstatných mien mužského rodu,

podstatných mien ženského a stredného rodu, kým podoby *traja, štyria* určujú osobné podstatné mená mužského rodu.

V spojeniach základných číslovieк *jeden, dva, tri, štyri* s podstatným menom sa v plnej miere uplatňuje kongruencia v páde. Podstatné meno, ktoré sa kvantitatívne určuje číslovkou *jeden*, je v singulári, napr. *jeden učiteľ, jedna kniha, jedno koleso;* podstatné meno, ktoré sa určuje číslovkou *dva, tri, štyri*, je v pluráli, napr. *dvaja bratia, dva listy, dve sestry (srdcia); traja robotníci, tri stoly (ulice, mestá); štyria žiaci, štyri komíny (pisanky, deti)*. Číslovka je tu zhodným prívlastkom a skloňuje sa paralelne so substantívom.

Určité základné číslovky *päť* a ostatné vyššie číslovky — okrem *sto, tisíc, milión, miliarda (bilión)* — môžu mať kongruentnú podobu v základnom tvare len pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *piati vojaci, dvadsiati dvaja pionieri*.

Číslovky *sto, tisíc, milión, miliarda (bilión)*, ktoré majú gramatickú povahu podstatného mena, pri osobných podstatných menách mužského rodu kongruentné tvary obyčajne nemajú, napr. *sto členov, tisíc učiteľov, milión obyvateľov*. Len veľmi zriedka sa používajú spojenia s kongruentným tvarom číslovky: *stí (tisíci) ľudia*. Pri ostatných podstatných menách v priamych pádoch stojí číslovka *päť* a vyššie v nekongruentnom tvare a podstatné meno má vo výraze so syntaktickým postavením nominatívu-akuzatívu a genitívu tvar G. pl., napr.: N.—A. *päť obrazov, dvadsať žien, dvadsaťdva jabĺk;* G. *piatich obrazov, dvadsiatich žien, dvadsiatich dvoch jabĺk*. Takúto podobu môže mať číslovka *päť* a ostatné vyššie číslovky aj pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *päť vojakov, dvadsať dva pionierov*. Číslovka *päť* a vyššie základné číslovky po *deväťdesiatdeväť* sa obyčajne skloňujú; len zriedkavo ostávajú bez zmeny.

Vo výrazoch, ktoré stoja v syntaktickom postavení N., G. a A., číselne určené podstatné meno je v G. pl. a pri zlomkových číslovkách *pol* a *štvrť* v G. sg. To sa vzťahuje aj na spojenia s neurčitými základnými číslovkami, napr. *mnoho stromov, veľa kníh, hodne múky*, a na spojenie s číslovkou *nula*, napr. *nula stupňov, nula celých* (v spojeniach typu *nula celých päť desatín*), *nula jednotiek*. V ostatných pádoch podstatné meno je v príslušnom páde, napr. *k desiatim sudom, o siedmich chlapcoch, s deväťdesiatimi piatimi sedadlami*. Naproti tomu pri zlomkových číslovkách substantívneho rázu *polovica/polovina, tretina, štvrtina* atď. môže stáť podstatné meno v G. sg. i v G. pl. podľa toho, či ide o zlomok jednotliviny a kvanta látky, alebo o zlomok celého počtu príslušných jednotlivín, napr.: *pol hrušky/polovica hrušky, polovica (počtu) ľudí, štvrť orecha/štvrtina orecha, štvrtina občanov, tretina učiva, tretina robotníkov*. — V ostatných pádoch sa skloňuje len zlomková číslovka a určené podstatné meno je v tvare G. pl., napr. *k štvrtine ľudí, o polovici chlapcov, s tretinou občanov*.

Číslovka jeden

Číslovka *jeden* má v N. a A. okrem mužského životného rodu také zakončenie ako menné (krátke) adjektíva *hoden, vinen, dlžen*. Ostatné tvary číslovky *jeden* sa zhodujú s tvarmi tvrdých akostných prídavných mien vzoru *pekný*.

Jednotné číslo

	Mužský rod		Stredný rod	Ženský rod
N.	*jeden*		*jedn-o*	*jedn-a*
G.		*jedn-ého*		*jedn-ej*
D.		*jedn-ému*		*jedn-ej*
A.	*jedn-ého* (živ.) *jeden* (neživ.)		*jedn-o*	*jedn-u*
L.		*(o) jedn-om*		*(o) jedn-ej*
I.		*jedn-ým*		*jedn-ou*

Množné číslo (má i funkciu skupinovej číslovky)

N.	*jedn-i* (muž. os.) *jedn-y* (ostatné)
G.	*jedn-ých*
D.	*jedn-ým*
A.	*jedn-ých* (muž. os.) *jedn-y* (ostatné)
L.	*(o) jedn-ých*
I.	*jedn-ými*

Osobitný tvar pre mužský životný rod je len v A. sg. (= G.) *jedného*, pre mužský osobný rod v N. pl. *jedni* a v A. pl. (= G.) *jedných*. Pri mužskom životnom rode (sg.) a mužskom osobnom rode (pl.) je teda G.=A; .pri neživotnom mužskom rode a strednom rode v sg. je N.=A.; pri ženskom rode v sg. je G.=D.=L. a v pl. pri všetkých rodoch je G.=A.=L.

1. V starších textoch sa používala aj podoba *jedon*. Dnes má tento tvar archaický alebo ľudový ráz: *Ku kočišovi si sadol jedon hajdúch.* (KALINČIAK)

2. Spoluhláska *-n-* v tvare *jedni* sa vyslovuje tvrdo ako vo všetkých ostatných pádoch.

Číslovka *jeden* má zreteľný číselný význam v týchto prípadoch:

1. Keď vyjadruje samostatný číselný pojem. V takomto prípade okrem základného tvaru *jeden* sa používa i tvar ženského rodu *jedna* a v starších textoch býva i forma stredného rodu *jedno*;

Šesť a jeden (jedna) je sedem. (ÚZUS) — **Do počtovania ho zavše otec pochytí, koľko je jedno a dve, jedno a tri — až po desať.** (ŠOLTÉSOVÁ) — **Predstav si matematickú progresiu, kde diferencia je len jedno.** (KUKUČÍN)

2. V presných výpočtoch niečoho v protiklade k inému číslu (počtu) vecí;

Slamy poriadnu viazanicu ... švábky do dvoch opálok ... kyslej kapusty za hlboký tanier ... **jednu** cibuľu ako päsť ... (HEČKO) — „Pán predseda," zahlásil Pavo od Múčiny, „nastúpila ľudová milícia: **jeden** veliteľ, osem chlapov a **jeden** bubeník." (HEČKO)

3. V údajoch ceny, a to vtedy, keď ide o jednu menovú jednotku alebo jednu menovú jednotku spolu s istým počtom nižších menových jednotiek, zvyčajne pri dôraze;

Tí mlčky [šli], ona za nimi vyhriata pod sladkou tarchou, kufrom, plátenným síce, ale zafarbeným na maďarské farby za **jeden** zlatý osemdesiat grajciarov. (TAJOVSKÝ)

4. Na začiatku číselného radu, pri počítaní;

Jeden, dva ... tri ... päť ... osem — ráta Adamčík a chmúri sa, odpľúva. (MORIC) — Odkedy tetke Verone začala miznúť hydina, i desať ráz cez deň sa presviedčala rátaním, či z drobizgu niečo nechýba. Hneď začala: „**Jeden**, dva, tri, štyri ..." (FIGULI)

V takomto postavení sa v hovorovej reči používa i tvar ženského rodu *jedna: jedna, dve, tri, štyri* atď., alebo namiesto základnej číslovky *jeden/jedna* násobná číslovka *raz: raz*, dva, tri, štyri atď.

5. Pri zdôraznení, keď číslovka *jeden* má význam „jediný";

Jeden krk mám, aj ten dám, — povedala žena. (JESENSKÝ) — Štyri hlasy nestačia, ešte aspoň **jeden**. (HEČKO) — O takých ľuďoch sa vravieva, že hodili všetko na **jednu** kartu: alebo, alebo. (PLÁVKA) — Sotva kto z nich poznal čo by len **jeden** spis Karola Marxa alebo Friedricha Engelsa. (GOSIOROVSKÝ)

6. Keď sa jedna vec vyníma z väčšieho celku alebo sa stavia do protikladu s väčším počtom vecí;

Ja mám **jednu** dievku a dvoch synov, ale by nedbala, čo by som mala dve dievky a **jedného** syna. (TIMRAVA) — Gazdiná mu tu právala košeľu, **jednu** z troch košieľ. (TATARKA)

7. Keď sa istý počet rozdelí na dve alebo viac častí — proti radovým číslovkám *druhý, tretí* atď.;

Bratia Dohazovci, to boli tí dvaja obri, mali tučné červené tváre, **jeden** s ryšavými fúzikmi, druhý bez, obidvaja rozložití, hranatí. (MINÁČ) — **Jedna** cesta hore, druhá dolu. (KUKUČÍN)

8. Vo význame „spoločný", „neoddelený", „nerozdelený";

Všetko sa mu vidí, že gazdujú na **jednu** ruku. (KUKUČÍN) — Po štyridsať duší bývalo tu pospolu na **jednom** chlebe, na **jednej** kuchyni. (TIMRAVA) — Vždy spolu chodili, lebo mali **jednu** cestu. (MORIC)

9. Keď sa vyjadruje vzájomnosť v kolektíve a v usporiadaní vecí — v protiklade k radovej číslovke *druhý;*

Chlapci pozreli **jeden** na druhého a usmiali sa. (HORÁK) — Tu sa dá len spolu, nie jednému: my sme tu **jeden** bez druhého nuly! (HEČKO)

10. Namiesto substantíva, ktoré sa vyrozumieva zo súvislosti;

Teraz jeden pôjde so mnou do Brezovca a napíše zmluvu, povedal Martin. (MINÁČ) — **„Daj mu jednu,"** žiadal si chlapec v duchu. (TATARKA)

Ak sa má zdôrazniť minimálny počet voľačoho, používa sa často namiesto *jeden* zdôrazňovacia forma *jediný (jedinký)*, alebo spojenie *jeden jediný, jeden jedinký* (písané aj *jeden-jediný*):

Tisíc vrahov z doliny, čo si počneš **jedinýl** (J. KRÁĽ) — **Jedinú** kravičku, živitoľku, mi berú! (F. KRÁĽ) — Z Úplazu tiež pomaly nebude sa môcť doviezť ani **jediný** kláť dreva. (FIGULI) — Už prebehol celé Vŕšky, ale nenašiel doma ani **jedného-jediného** chlapca. (MINÁČ)

Vo výraze *číslo jedna*, ktorý sa používa vo funkcii nezhodného prívlastku, má číslovka *jeden* formu ženského rodu *jedna:*

A teta Vladimíra, to bol nepriateľ číslo **jedna.** (MINÁČ) — Martin vytiahol lós s číslom **jedna.** (HEČKO)

Slovom *jeden* sa zdôrazňuje zámeno *každý*, pričom poradie *jeden každý* má ráz ustáleného spojenia zo staršieho administratívneho štýlu:

„V každom z nás je trochu pravdy," povedal môj muž, „v každom z nás, v *každom* **jednom."** (BEDNÁR) — Z nadbytku času jeden druhému číta kúsky, ktoré do úst vložil, sleduje *každý* **jeden** krok. (TLAČ) — Dáva sa na vedomie **jednému** *každému* pod trestom žalára (HEČKO)

Zdôrazňovaciu funkciu má číslovka *jeden* i vo výraze *všetci do jedného:*

Všetci do jedného, aj ich vlastní, sa im smiali do očí. (ZGURIŠKA). Pozrite, všetky muškáty sa ujali, už idú do kvetu. **Všetky do jedného.** (LAZAROVÁ)

Z číslovky *jeden* pomocou predpony *ne-* sa tvorí neurčitá základná číslovka antiteticky vyjadrujúca, že ide o viac jednotlivín, viac prípadov alebo priam o veľký počet niečoho:

Zaspieval o nich Ľudovít pozdejšie **nejednu** pieseň. (HURBAN) — Pani Kvarková **nejednu** slzu preleje za nimi. (KUKUČÍN) — Poľovník z červeného domu položil na zem už **nejedného** jeleňa, srnu, diviaka, ba i niekoľko medvedov. (PLÁVKA)

Číslovka **dva**

N.	*dvaja* (muž. os.)	
	dva (muž. neos.)	
	dve (žen. a stred.)	
G.	*dvoch*	
D.	*dvom*	
A.	*dvoch* (muž. os.)	
	dva (muž. neos.)	
	dve (žen. a stred.)	
L.	*(o) dvoch*	
I.	*dvoma*	

Pri skloňovaní sa tvary číslovky *dva* odlišujú podľa rodu a životnosti len v priamych pádoch, v N. a A. V N. mužský osobný rod má tvar *dvaja*, neosobný *dva;* tvar pre ženský a stredný rod je *dve*, ktorý je aj v A. Akuzatív mužského osobného rodu znie *dvoch*. Mužský osobný rod má teda G.=A., ostatné rody majú N. = A. Vo všetkých rodoch je zhodný G. a L. *dvoch — (o) dvoch*. Mužský osobný rod má teda G.=A.=L.

Nemôžem mu napochytro rozpovedať, čo vieme iba my **dvaja**, tetka Trčkovie a ja. (JILEMNICKÝ) — Hen dolu na rovine okolo Váhu prichádza žatva vždy o dva týždne skôr, ako tu u nás hore. (PLÁVKA) — Pri schodoch na galériu horeli zasa **dve** lampy vo veľkých mosadzných svietnikoch. (JESENSKÝ) — Preto Komunistická strana Československa musela bojovať na **dvoch** frontoch. (GOSIOROVSKÝ) — Pískal medzi strechami, nahýnal topole pri potoku, zúrivo hádzal sneh oproti **dvom** chlapcom. (MINÁČ)

V siedmom páde má číslovka *dva* tvar *dvoma*. Prípona *-ma* je zvyškom po duáli (dvojnom čísle).

Elenka na dva bialošky dala po kvicke lekváru, druhými **dvoma** to prikryla a pritapkala. (ŠOLTÉSOVÁ) — Úbohý Ivan sa cíti ako medzi **dvoma** kameňmi. (KUKUČÍN) — Matka vyšla s **dvoma** staršími deťmi do dvora a nás zamkla. (FIGULI)

Tvar **dvomi**, ktorý vznikol analógiou so siedmym pádom množného čísla podstatných a prídavných mien, má hovorový **ráz**.

Pri absolútnom použití, keď sa slovami vyjadruje istý počtový výkon, používa sa tvar *dva* a zriedkavejšie i tvar *dve*. — Tvar *dve* je v spojení *dve na tri*.

Dva/dve a šesť je osem. (ÚZUS) — A hoci toto možno vyzerá, akoby som táral **dve na tri**, peniaz cvengol každému v ušiach. (BEDNÁR) — Pavo v jeho rokoch poplietol **dve na tri** a večne sa rehlil. (HEČKO)

Vo výrazoch, v ktorých sa počet (množstvo) označuje číslovkou *dva* s príslušným číselným alebo kvantitatívnym podstatným menom, tvar číslovky *dva* sa spravuje kongruenciou ako v spojení s podstatnými menami: *dvesto, dva milióny, dve tisícky, dve miliardy, dve polovice, dve tretiny, dva tucty, dve miery, dve čaty, dve kopy*.

Dva *tucty* ľudí odcválali znovu na ONV. (HEČKO) — Od novembra odriad rástol, mal tiež straty, na jar mal **dve** *čaty*. (TATARKA) — Mentieku dievkinu musela mu doniesť do zálohu a na Všechsvätých vrátiť **dve** *miery*. (TAJOVSKÝ) — Rozhrnuli sme teda jahody na **dve** *polovice* a až potom vzal lyžičku a bral si na ňu. (ŠOLTÉSOVÁ) — Keď sa prevalilo zo zimy do jari, Michail s Fiodorom mali nazbierané **dve** plné *vrecia* suchého chleba. (FIGULI)

K číslovke *dvaja, dva, dve* podľa svojho číselného významu a skloňovania patrí číslovka *obidvaja, obidva, obidve* a jej významove i štylisticky rovnocenný variant *obaja, oba, obe*. Vyjadruje, že počet vecí je *dva* a zároveň, že toto číslo vyčerpáva celý počet vecí a javov, ktorý v danej súvislosti prichádza do úvahy. Veta *obidvaja písali* vyjadruje, že písali všetci, o ktorých bola v danej súvislosti reč, teda jeden i druhý.

Sedíme zasa len dvaja a **obidvaja** čakáme, že zakúria, že rozsvietia. (JESENSKÝ) — Detí bolo za pár rokov ako červíkov, že už nemohli **obidve**, mať s nevestou, na zárobky. (TAJOVSKÝ) — Dolina tu bola úzka, z **obidvoch** strán skala a uprostred skál cesta a potok. (MINÁČ) — Zeme sa treba držať **obidvoma** rukami. (FIGULI)

Hľa tu idú Miško Jahoda a Ferko Putoris, **obaja** už z vyššieho. (KUKUČÍN) — Oba spisy vyšli iba po smrti jeho. (HURBAN) — „Už nepriahaj," kázala matka, „postavíme **obe** [kravy] k batohu, a my si tiež oddýchneme a zajeme, keď je obed." (FIGULI) — Ráno na **oboch** mostoch stáli silné nemecké stráže. (TATARKA) — Neboráčik otec na **obe** oči zatemnel. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Jaj, hlavička moja! — lapí si ju **oboma** rukami. (RÁZUS)

Pred jarou **obe** husi naniesli vajec. Podsypala som ich a nechala sedieť na vajciach. Len čo sa zazelenala prvá trávička, vyviedli **obidve** po kŕdliku malých húsat. (JANČOVÁ)

1. V mužskom rode pri osobných podstatných menách sa dnes používa dôsledne len tvar *obidvaja/obaja*, no v starších textoch sa stretávame aj s podobou *oba*:

Na sviežom sene pred senníkom ležali **oba** priatelia. (VAJANSKÝ)

2. V ľudovej reči popri variantoch *obidvaja/obidva* zriedkavo býva i variant *obadvaja*:

Radovali sa **obadvaja**, že sa takto spolu zišli, i vyrozprávali si, čo a ako sa im vodilo. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

3. Zúčastnenosť všetkých *vecí*, ktoré v danej súvislosti prichádzajú do úvahy, na dejí alebo príznaku v predikáte sa pri iných číslovkách vyjadruje súhrnovým zámenom *všetci — všetky* v spojeniach typu *všetci traja, všetky tri, všetkých osem*:

A už sa ženú všetci **štyria** do Vlčích kútov. (HEČKO) — Včera ráno ich [kačíčeniec] bolo **ešte všetkých** osem. (FIGULI)

Číslovka **tri**

N.	*traja* (muž. os.)
	tri (ostatné)
G.	*troch*
D.	*trom*
A.	*troch* (muž. os.)
	tri (ostatné)
L.	*(o) troch*
I.	*troma/tromi*

Základná číslovka *tri* na rozdiel od číslovky *dva* má v N. len dva tvary: pre mužský osobný rod tvar *traja* a pre ostatné rody spoločný tvar *tri*. Osobitný tvar pre mužský osobný rod je v priamych pádoch: v N. tvar *traja* a v A. (= G.) tvar *troch*. V mužskom osobnom rode je G.=A.=L. *troch*, v ostatných rodoch N.=A. *tri* a G.=L. *troch*. V I. popri tvare *troma* je zriedkavejší variant *tromi*.

Traja chlapi a dva voly hrdlačili od svitu do mrku, aby cez zimu bolo pod krovom teplo. (GABAJ) — Za byt načim zaplatiť **tri** zlatovky na štvrť roka. (TAJOVSKÝ) — Všetky **tri** dievčatá s naširoko roztvorenými očami bojazlivo pozerali na Pacíka. (LAZAROVÁ) — Čože si ja teraz počnem? S **troma** malými deťmi . . . — lomila rukami. (ONDREJOV) — Na toto nie **troma**, ale dvadsiatimi titulmi ho chcela oblažiť naraz. (TIMRAVA) — Medzi tými **tromi** už bol starší pán s malým kufríkom. (TOMAŠČÍK)

V ľudovej reči a v starších textoch stretávame aj podoby *tria (= traja)* a *trich, trim, trimi*: My tria králi ideme k vám, šťastia, zdravia vinšovať vám. (BEŠEŇOVSKÝ) — ... aby neodstúpil od základov, ktoré postavili si pred **trimi** rokmi. (ŠKULTÉTY)

Ak sa číslovkou *tri* bližšie určuje osobné zámeno, číslovka stojí za ním: Madlušovci sa zodvihli, *my* **traja** sadli sme si do kúta, aby sme nezavadzali a nikomu neboli na zádrapku. (CHROBÁK) — Ako im je dobre, *im* **trom** tu, v známom kabinete, oddelenom od sveta daždom a trnou. (MINÁČ)

Základná číslovka *tri* sa používa vo frazeologickom spojení *mať tri svety* a *byť niekomu tri svety* s významom „mať sa znamenite, ako v rozprávke, byť nevýslovne šťastný", (pozri aj pri číslovke *štyri*): Nazdávala som **sa, budem mať tri svety**, a už aj ten jeden z rúk mojich uletí! (J. KRÁĽ) — Chlapci sa z toho tešili a **boli im tri svety**. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ)

Číslovka štyri

Skloňovanie číslovky *štyri* sa od skloňovania číslovky *tri* odlišuje v N. pre mužský osobný rod a v I. (kde je len prípona *-mi*).

N.	*štyria* (muž. os.)
	štyri (ostatné)
G.	*štyroch*
D.	*štyrom*
A.	*štyroch* (muž. os.)
	štyri (ostatné)
L.	*(o) štyroch*
I.	*štyrmi*

Základná číslovka *štyri* priam tak ako číslovka *tri* má osobitný tvar pre mužský osobný rod len v priamych pádoch: v N. tvar *štyria* a v A. (= G.) tvar *štyroch*. V ostatných pádoch je pre všetky rody jeden tvar. V mužskom osobnom rode je G. = A. = L. *štyroch*, v ostatných rodoch N. = A. *štyri* a G. = L. *štyroch*. Nominatívny tvar pri mužskom osobnom rode *štyria* sa odlišuje od číslovieк *dvaja* a *traja* tým, že nemá príponu *-ja*, lež *-ia*.

Prípona *-ja* v N. je variantom prípony *-ia* a vyskytuje sa práve len v číslovkách *dvaja*, *traja* (po kmeňovej samohláske).

V I. je spisovný tvar *štyrmi* s príponou *-mi;* podoba *štyrma* je nárečová.

Číslovka *štyri* sa vyslovuje s tvrdým *t*. Výslovnosť „štiri" je nespisovná.

Chleba a funt upečenej baraniny doniesla stará mať v košíku, nuž **štyria** litríkom vína ľahko to zalejú. (TAJOVSKÝ) — V ohrade stáli **štyri** jasene, vysoké, hrubé, rovné ani sviece. (KUKUČÍN) — Prestreté bolo pre **štyri** osoby. (JESENSKÝ) — Presťahovali sa do **štyroch** miestností v strede mesta. (MINÁČ) — Chodil po **štyroch** s ostražitosťou zvieraťa, ktoré vetrí nebezpečenstvo. (PLÁVKA) — Keď je to potrebné, treba si vedieť pohovoriť s ľuďmi i medzi **štyrmi** očami. (TLAČ)

Základná číslovka *štyri* sa popri častejšej číslovke *tri* používa vo frazeologickom spojení *mať/byť (niekomu) štyri svety* (pozri vyššie).

Veselo tu býva — slovom, **štyri svety** — čo myslíte, aké pustina má deti? (J. KRÁĽ)

Číslovky **päť** *až* **deväťdesiatdeväť**

N.	*päť*, muž. os. rod aj *piati*
G.	*piatich*
D.	*piatim*
A.	*päť*, muž. os. rod aj *piatich*
L.	*(o) piatich*
I.	*piatimi*

V priamych pádoch môže mať číslovka *päť* pri mužskom osobnom rode osobitný tvar: N. *piati*, A. (= G.) *piatich*. No často sa tu používa i tvar *päť*, rovnaký pre všetky rody. V ostatných pádoch je pre všetky rody jeden tvar. V mužskom osobnom rode je G.=A.=L. *piatich*, v ostatných rodoch N.=A. *päť* a G.=L. *piatich*.

V paradigme číslovky *päť* je kvantitatívna alternácia korennej samohlásky. Proti samohláske *ä* v základnom tvare *päť* je v ostatných tvaroch dvojhláska *ia*. Obdobná alternácia *(e/ie, a/ia, o/ô)* je aj v ďalších číslovkách, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *päť*, až po *päťdesiat: šesť — šiesti, sedem — siedmi, osem — ôsmi, deväť — deviati, desať — desiati, dvadsať — dvadsiati, tridsať — tridsiati, štyridsať — štyridsiati;* číslovky *jedenásť* až *devätnásť* si pri skloňovaní zachovávajú dlhé *-á-*.

Podľa vzoru *päť* sa skloňujú číslovky od *päť* po *deväťdesiatdeväť* okrem čísloviek zložených s *-jeden*, začínajúc od *dvadsaťjeden*. Tie ostávajú nesklonné. Skloňuje sa len meno určovaného predmetu, ktoré v priamych pádoch má tvar G. pl. Druhá podoba týchto čísloviek *jedenadvadsať, jedenatridsať, dvaadvadsať* atď. je alebo nesklonná, alebo sa skloňuje ako číslovka *päť*.

Pri číslovke *päť* a vyšších v N. a A. stojí meno číselne určenej veci v G. pl.: *päť/piatich chlapcov, päť bytov, päť dosák, päť litrov (mlieka), päť miliónov (ľudí), päť párov (koní), päť škatuliek (zápaliek), päť korún, päť tisícoviek, päť stovák, päť/piatich Kozlovcov.* (JILEMNICKÝ) — V ostatných (nepriamych) pádoch stojí meno číselne určenej veci v príslušnom páde.

Vie matka tak merať, že je z **piatich** litrov piva šesť. (TIMRAVA) — Otec rozprával svojim **šiestim** deťom. (F. KRÁL) — Hypotekárne pôžičky, splatné v **päťdesiatich** splátkach, vypĺňajú sa bez dlhých dotazov a vysvetľovaní. (HEČKO) — Pani Votická už pred **piatimi** rokmi ho poznala. (KUKUČÍN)

Osobná forma *piati* (zriedka aj typu *päť*) sa používa aj samostatne, bez mena číselne určenej osoby, ktoré sa rozumie z kontextu. Je to spredmetňovanie základnej číslovky (porov. substantivizáciu adjektív).

Zišli sa **piati**, všetko mladší. (TAJOVSKÝ) — **Piatim** pomútila hlavy. (HEČKO) — Z celého odriadu zostala hŕstka. **Piati** boli. (TATARKA) — V pivnici boli vedno **piati**. (PLÁVKA) — Z Brodna nastúpilo dvanásť a z Lehôtky **päť**. (HEČKO)

Od predmetného použitia číslovieк (s vypustením mena príslušného počítaného predmetu) treba odlišovať absolútne použitie základných číslovieк pri označovaní číselných pojmov.

Opýtaj sa Ondrovho chlapca, a už chodí vari tretiu zimu, koľko je **päť** a sedem, nuž alebo háda do sveta, alebo si musí stiahnuť kapec, odčítať **päť** prstov na nohe, sedem na rukách, a ešte mu vše vyjde pätnásť! (TAJOVSKÝ)

Číslovka *päť* sa používa v expresívnych frazeologických spojeniach *o milých päť, jeden za päť a druhý bez jedného za šesť, kúpiť za päť prstov.*

I pantofle zhodil z nôh a bosý dubil **o milých päť**, že mu svet tlieskal. (TAJOVSKÝ) — **Jedno za päť a druhé bez jedného za šesť.** (ÚZUS) — Kupčil podľa obľúbenej metódy všetkých zlodejov **„za päť prstov a šiestu dlaň"**. (ZGURIŠKA)

Číslovky *sedem, osem* v nepriamych pádoch v koncovkách *-ich, -im, -imi* majú mäkké *i*, hoci pred ním nie je mäkká spoluhláska. Tu treba odlišovať tvar základnej číslovky s mäkkým *i* od tvarov radovej číslovky s ypsilonom: Kocúr sa vzpiera a chlapec ho vlečie k **siedmim** hrobčekom. (RÁZUS) — Ja som za tie tri roky škodoval vyše **ôsmich** stovák. (KUKUČÍN) — Vtedy, pred **siedmimi** rokmi, v dusnej teplej tme, bolo víťazstvo najťažšie. (CHROBÁK)

Číslovka *sedem*, podobne ako *tri*, vyjadruje rozprávkový a magický počet. Označuje veľkú mieru — keď sa má vyjadriť, že čosi bolo ďaleko, dlho trvalo a pod. Používa sa aj v biblických súvislostiach a v pomenovaní medovníkárskeho výrobku „sedem detí": Palo sa mohol nastahovať do mlynárovho bytu, bol prázdny, mlynár bol zavretý a mlynárka u akejsi rodiny za **siedmimi** horami. (MINÁČ) — Čo mi kúpiš? — Štefan: **Sedem** detí za grajciar. (TAJOVSKÝ)

Základné číslovky od *jedenásť* do *deväťnásť* majú takúto podobu: *jedenásť, dvanásť, trinásť, štrnásť, pätnásť, šestnásť, sedemnásť, osemnásť, deväťnásť.*

Vznikli zo základných číslovieк *jeden* až *deväť*, z predložky *na* a z číslovky *desať* (jeden + na + desať > jedenásť; štyri + na + desať > štrnásť). Majú zakončenie *-ť*, ale prvá ich zložka má na rozdiel od príslušnej číslovky na konci *-ť*, teda *päť-, šesť-, deväť-*: *pätnásť, šestnásť, deväťnásť.* V číslovke *štrnásť* kmeň prvej zložky má podobu *štr-* (bez vypadnutého *-y-*). V číslovke *jedenásť* zdvojené *n* (z číslovky *jeden* a predložky *na*) sa zjednodušilo na jedno *n*. Z niekdajšieho spojenia *na + desať* je v dnešnej spisovnej slovenčine morféma *-násť.*

Číslovky od *päť* po *dvadsať* sa v nepriamych pádoch obyčajne zhodujú v páde s určovaným podstatným menom. Len zriedka sa vyskytujú prípady nesklňovanej číslovky. V N. pri mužských osobných podstatných menách je častý aj základný tvar *päť* popri *piati: piati chlapci/päť chlapcov.*

Jedenástim zástupcom pravice šlo iba o to, aby zastrašili delegátov. (GOSIOROVSKÝ) — Pavo od Múčiny vojde ešte do **dvanástich** domov. (HEČKO) — Ondrej Pevný asi pred **sedemnástimi** rokmi nastúpil úrad učiteľský. (KUKUČÍN) — Neverím, že by bolo v našej dedine len **deväťnásť** uvedomelých ľudí! (HEČKO) — Najjasnejší Pane, tvoj syn bol pred štrnásť rokmi v našej Zlatnej krajine a vyslobodil nás. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Číslovky, ktoré označujú celé desiatky (okrem *desať*), majú takúto podobu: *dvadsať, tridsať, štyridsať; päťdesiat — deväťdesiat.* Tvoria dve skupiny. Číslovky

prvej skupiny sa skladajú zo základnej číslovky v základnej podobe *dva, tri, štyri* a z časti *-dsať (< desať);* číslovky druhej skupiny *päťdesiat* až *deväťdesiat* sa skladajú zo základnej číslovky v základnej podobe *päť* až *deväť* a z časti *-desiat (< desiatok).*

Číslovky *dvadsať — štyridsať* majú na konci *-ť;* číslovky *päťdesiat — deväťdesiat* majú na konci *-t.* Číslovky, ktoré označujú celé desiatky, odlišujú sa od čísloviek *jedenásť* až *deväťnásť* v tom, že ich prvou zložkou je presná podoba základnej číslovky *dva, tri, štyri, päť, šesť, deväť.* Porov. *štyridsať* a *štrnásť, päťdesiat* a *pätnásť.*

Pri používaní základných čísloviek, ktoré označujú celé desiatky (*dvadsať — tridsať* atď.), je z morfologickej a syntaktickej stránky v porovnaní s číslovkami od *päť* do *dvadsať* zreteľná príbuznosť; zväčša sa používajú v kongruentných formách.

Číslovky, ktoré sa skladajú z istého počtu desiatok a jednotiek, sa tvoria dvojakým spôsobom. Pri prvom spôsobe je najprv časť, ktorá vyjadruje počet desiatok *(dvadsať, šesťdesiat),* a za ňou nasleduje časť vyjadrujúca počet jednotiek. Takto utvorený tvar základných zložených čísloviek — *dvadsaťjeden, tridsaťšesť, sedemdesiatosem* — je častejší. Druhým spôsobom sa tieto číslovky tvoria tak, že na prvom mieste stojí časť označujúca počet jednotiek a za ňou pripojená pôvodnou spojkou *a* stojí časť, ktorá označuje počet desiatok: *jedenadvadsať, triaštyridsať, päťaosemdesiat.* Tieto varianty majú menšiu frekvenciu.

Číslovky *dvadsaťdva, dvadsaťtri* atď. sa alebo neskloňujú *(dvadsaťdva žiakov, dvadsaťdva žiakom, dvadsaťdva žiakoch, s dvadsaťdva žiakmi),* alebo sa skloňujú v oboch častiach podľa príslušných vzorov *dva, tri, štyri, päť* (*dvadsiati dvaja žiaci, dvadsiatich dvoch žiakov, dvadsiatim dvom žiakom, s dvadsiatimi dvoma žiakmi; dvadsaťtri ceruzieк, dvadsiatich troch ceruziek* atď.) a píšu sa ako dve slová.

Medzi nich patrí aj Tomáš Slivnický ako vlastník **dvadsiatich piatich** účastín. (HEČKO)

Číslovky, ktoré sa skladajú z desiatok a jednej alebo dvoch jednotiek, majú bez ohľadu na rod určovaného podstatného mena podobu *dvadsaťjeden, tridsaťjeden, dvadsaťdva, tridsaťdva* atď. (číslovka *jeden* a *dva* má pri všetkých podstatných menách mužský tvar). Číslovky typu *dvadsaťjeden* (*tridsaťjeden, štyridsaťjeden* atď.) sú nesklonné. Meno číselne určenej veci sa pri nich skloňuje ako pri číslovke *päť,* napr. *štyridsaťjeden družstiev, zo štyridsaťjeden družstiev, ku štyridsaťjeden družstvám, v štyridsaťjeden družstvách, so štyridsaťjeden družstvami.* Kongruentná podoba zložených čísloviek typu *dvadsaťjeden* sa používa len od podôb tvorených druhým spôsobom (*jedenadvadsiatim žiakom* — nie „dvadsiatimjedným" žiakom).

Prvý variant:

Tichý bol **za dvadsaťtri** rokov v Zubrove. (TAJOVSKÝ) — **Má** už **deväťdesiatdva** rokov a pustí sa hocikde — bez palice. (HEČKO) — Grečo **má tridsaťjeden** rokov, Julka **dvadsať-**

sedem. (LAZAROVÁ) — Všetkých **tridsaťdva** zubov svieti sa mu bezbožne a vyzývavo. (CHROBÁK) — To niečo, to bol len sedemdesiaty siedmy obežník s **deväťdesiatdesiatimi** rubrikami. (MINÁČ)

Druhý variant:

Eva je ešte mladá, ešte nemá ani **päťadvadsať** rokov. (KUKUČÍN) — **Štyriadvadsať** rúk otváralo tieto kľučky. (TIMRAVA) — No, mati, chovali ste ma **triadvadsať** rokov, idem preč. (TAJOVSKÝ) — Tak sa rozmýšľa v **jedenatridsiatich** vlčindolských domoch. (HEČKO) — Bolo to tak akosi pred **päťatridsiatimi** rokmi. (URBAN) — Všetkých **osematridsať** koní sme zapriahli. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V ľudovej reči sa číslovky typu *dvadsaťdva* až *dvadsaťštyri* zriedkavo viažu s menom určeného podstatného mena i v N. pl., pričom je kongruencia medzi druhou časťou zloženej číslovky *(dva, tri, štyri)* a určeným podstatným menom: Keď už **dvadsaťtri** *hlavy* na zemi ležali, vtedy sa drak začal prosiť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Otec nemohol viac stisnúť za **dvadsaťtri** *roky* ako pol tretej tisícky. (TAJOVSKÝ) — Mám len **dvadsaťdve** *koruny*. (ÚZUS)

Číslovky typu *dvadsaťjeden*, najmä keď označujú počet korún, mávajú v hovorovej reči i podobu *dvadsaťjedna;* podstatné meno *koruna* **má tvar G. pl.** *korún*, alebo (zriedkavo) **tvar N. sg.** *koruna:* To je spolu **dvadsaťjedna** *koruna* a šesťdesiat halierov. (ÚZUS)

Vo význame číslovky *štyridsať* používa sa zriedka nesklonná archaická číslovka *meru*.

„A čože budem rátať. Veď ma zas choval za **meru** rokov," nechcel rátať Maco. (TAJOVSKÝ) — „Vyše **päťameru** rokov hlásim na píšťale, a zlodeja nebolo." (KUKUČÍN)

Používanie číslovky *meru* sa v spisovnej slovenčine ustálilo v nadnesenom, rétorickom pomenovaní revolučných rokov 1848 a 1849:

V nasledujúcich ťažkých časoch roku **meruôsmeho** ani jeden z obrancov „bibličtiny" krížom slamy nepreložil za slovenskú vec. (MARTÁK) — Do histórie rokov **meruôsmych** slávne sa zapísala Brezová pod Bradlom. (TLAČ)

Číslovka sto

Keď stojí číslovka *sto* samostatne, alebo sa neskloňuje, alebo sa správa ako podstatné meno a skloňuje sa podľa vzoru *mesto*. L. sg. znie *v ste* (ako *v meste*), popri nesklonnom *v sto*. V G. pl. sa používa alebo základný tvar *sto*, alebo sa nahrádza G. pl. podstatného mena *stovka* — *stovák/stoviek*.

Spravíme to tak, vy si budete počítať napríklad do sto a ja zatiaľ už niečo vymyslím. (FIGULI) — Dvadsaťpäť v sto/v ste/v **stovke** je štyrikrát. (ÚZUS) — „Stvorička moja," vyčítavo povedala [matka], „na **stovky** ľudí notár s pánmi takto oklamali." (FIGULI)

Ak číslovka *sto*, a to i v zloženinách, stojí pri podstatnom mene, ostáva v neskloňovanej podobe *sto*, napr. *dvesto/päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkov; zo sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkov; k sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkom; o sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkoch; so sto/s dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkmi.*

Dobrý gazda má si myslieť, že bude **sto** *rokov* žiť. (TAJOVSKÝ) — Z **dvesto** *zlatých* čo len jeden môže bezpečne vyžiť. (ČAJAK) — Ani pohorelci neodolali a prispeli do volebnej pokladnice skoro **tristo** *korunami*. (HEČKO)

Keď sa číslovka *sto* používa predmetne, má v D. zriedkavo tvar *stom*. Stojí namiesto výrazov typu *sto ľuďom (sto ľuďom > stom)*: Radšej **stom** dať, ako jedného pýtať. (PRÍSL.)

Skloňovaná číslovka *sto* (podľa vzoru *mesto*), a to vtedy, keď stojí samostatne, i vtedy, keď bližšie určuje podstatné meno, má význam „stovka".

Slovo *stovka* má tri významy — 1. význam synonymný s číslovkou *sto;* 2.—3. predmetný význam, napr. „stokorunáčka" a význam číslicovej značky „100" (porov. *päťák; dvojka, desiatka*). Len v prvom význame ide o číslovku.

Ale ty, Ondrík, čo máš parciel hodne vyše **sta**, ty predsa komasáciu nepotrebuješ. (HEČKO) — Sú teda prípady — jeden-dva zo **sta** —, keď spisovateľ dokáže oprávnenosť historických osôb vo fiktívnom príbehu, či ich uvádza pod ich menom alebo nie. (A. MATUŠKA) — Duša rozpálila sa v ňom a začala vyháňať na **stá** nových, mocných výhonkov. (URBAN)

Číslovka *sto* sa používa aj ako neurčitá, keď sa má naznačiť, že voľačoho je veľmi veľa (zveličovanie, hyperbola).

Mal si **sto** chutí lapiť ho za tenké hrdielko a zatriasť ním poriadne, aby opŕchli z neho tie veľkopanské móresy. (CHROBÁK) — Hlásnika stretnúť: má **sto** očí! (HEČKO) — Odvtedy ako keby **sto** čertov do mňa bolo vošlo. (FIGULI)

Na vyjadrenie neurčitého veľkého počtu sa používajú i hyperbolické spojenia *sto a sto, stá a stá.*

Zuzka od **sto** a **sto** ľudí počula, že je pekná, a ký div, že i sama si to uvedomila? (TAJOVSKÝ) — Rady hláv tisli sa napred, **stá** a **stá** rúk bolo vidno na zábradlí. (VAJANSKÝ)

Číslovka *sto* sa používa v rozličných spojeniach citoslovcového rázu majúcich platnosť hrozby a žartovných alebo radostných výkrikov, napr. *sto bohov, tristo striel, tristo hrmených, tristo pántov okovaných* atď.

Sto bohov, len sa mi opováž na cudzie! (TAJOVSKÝ) „Ďurko," kričím a objímam ho, „ach ty loptoš akýsi, bodaj ti **sto striel** do matere!" (JILEMNICKÝ) — A nad tým telom sa Jano Hazucha-Kudlák zaboží na **tristo bohov** a na najsvätejšiu pamiatku svojho otca. (MINÁČ) — Neutekajte, do **sto hromov**, keď tu čakám na vás od rána, lebo ... (HORÁK)

Číslovka tisíc

Keď číslovka *tisíc* stojí samostatne, skloňuje sa ako podstatné meno, podľa vzoru *stroj*. — V I. pl. je dvojtvar *tisícmi/tisícami*. Naproti tomu keď určuje podstatné meno, je alebo nesklonná, alebo sa — ale zriedkavejšie — skloňuje ako číslovka *päť — piati*, napr. *tisíc ľudí, od tisíc ľudí, tisíc ľuďom, pre tisíc ľudí, o tisíc ľuďoch, s tisíc ľuďmi; tisíci ľudia, od tisícich ľudí, k tisícim ľuďom, pre tisícich ľudí, o tisícich ľuďoch, s tisícimi ľuďmi.*

Janko z Ameriky už bol naposielal **šesttisíc** korún, s úrokmi bolo vyše **sedemtisíc**. (TAJOVSKÝ) — Tetka si narátala z **dvadsaťtisíc**, že synovca šatila, chovala, opatrovala.

(HEČKO) — Prečo zvaľujú naňho ťarchu z cudzích bedier, z **tisícich** bedier? (MINÁČ) — Z tisícich bedárov on jediný vyštveral sa na tento stupeň. (KUKUČÍN) — No každý smrtonosný hvizd nezabíja: len z **tisícich** jeden. (HEČKO)

Zložené číslovky s *tisíc* sa obyčajne neskloňujú, napr. *päťtisíc robotníkov, od päťtisíc robotníkov* atď.

Keď má číslovka *tisíc* význam „tisícka", a to pri samostatnom použití i pri určovaní podstatného mena, skloňuje sa podľa vzoru *stroj*.

Vtedy na jeho statku v Írsku **tisíce** ľudu len zo zemiakov po biede sa živí. (ŠTÚR) — Andrejovi už dávno nestačili veľké **tisíce** ročného dôchodku. (VAJANSKÝ) — **Tisíce** kilometrov som prešiel a teraz tu ležím. (MINÁČ) — Ale Jonáš je predsa jeden z tisícov a **státisícov** vo veľkom, poslednom zápase. (LAZAROVÁ) — Nevidel umierať **tisíce**? (MINÁČ)

Číslovka, ktorá určuje počet *tisícov (= tisícok)*, sa zriedka i skloňuje.

Tristo šesťdesiat korún, veď je to na štvrťročný interes do banky od **šestnástich tisíc**. (TAJOVSKÝ) — Chotár vyhol komasácii so svojimi **siedmimi tisícmi** parciel. (HEČKO)

Základná číslovka *tisíc* sa používa aj ako neurčitá, keď sa má naznačiť, že voľačoho je veľmi veľa (zveličovanie, hyperbola).

Žena má **tisíc** fortieľov. (PRÍSL.) — Margita cítila **tisíc** očí na sebe. (FIGULI) — Slnko pekne svietilo, v jarkoch pri ceste žiarilo na **tisíce** zlatých podbeľov. (JILEMNICKÝ) — Nebudem sa hnevať s celou rodinou ani kvôli **tisícim** farárom. (MINÁČ)

Na vyjadrenie veľkého neurčitého počtu sa používajú aj spojenia *tisíce a tisíce* (porov. *stá a stá*).

Tisíce a tisíce kačíc sa tu hašterí, staby to bolo dakde vo dvorovej mláke. (KUKUČÍN)

Číslovka *tisíc* — podobne ako číslovka *sto* — sa používa v spojeniach citoslovcového rázu majúcich platnosť hrozby a žartovných alebo radostných výkrikov.

Tisíc striel hrmených, veď to mne vypadol mešec z vrecka! (FIGULI)

Číslovky *sto* a *tisíc* sa používajú vo frazeologickom spojení *gazdovať/šafáriť od tisíca ku stu*.

Predošlí páni si **šafárili od tisíca ku stu**. (MORIC)

Číslovka milión

Číslovky *milión, bilión, trilión, kvadrilión* ... majú substantívnu povahu a skloňujú sa podľa vzoru *dub;* tendencia k neohybnosti je pri nich menšia ako pri číslovkách *sto* a *tisíc*. Píšu sa vždy oddelene: *dva milióny, desať miliónov, z ôsmich miliónov, s dvadsiatimi piatimi miliónmi*.

V spojeniach *jeden milión, dva/tri/štyri milióny* číslovka *milión* sa skloňuje, a to keď stojí samostatne, i keď kvantitatívne určuje podstatné meno. Kvanti-

tatívne určené podstatné meno je vždy v G. pl., napr. z jedného *milióna* (sadeníc), pri štyroch *miliónoch* (lístkov), so štyrmi *miliónmi* (štepov).

V spojení s číslovkou *päť* a vyššími základnými číslovkami sa v nepriamych pádoch skloňujú alebo obidva výrazy: *z piatich, ôsmich, dvadsiatich dvoch miliónov; k piatim, ôsmim, dvadsiatim dvom miliónom; o piatich, ôsmich, dvadsiatich dvoch miliónoch; s piatimi, ôsmimi, dvadsiatimi dvoma miliónmi,* alebo sa skloňuje len číselné podstatné meno *milión: päť, osem, dvadsaťdva miliónov* (N. = G. = A.); *k päť, osem, dvadsaťdva miliónom; o päť, osem, dvadsaťdva miliónoch; s päť, osem, dvadsaťdva miliónmi.* Pritom meno počítaného predmetu je vždy v G. pl. Dve možnosti sú i pri skloňovaní výrazov typu *milión* občanov: alebo sa skloňuje číselné substantívum *milión* a meno počítanej veci je v G. pl. (základný tvar pri číslovkách od *päť* a kvantitatívnych výrazoch vôbec) — bez *milióna* občanov, k *miliónu* občanov, o *miliónе* občanov, pred *miliónom* občanov, alebo číselné podstatné meno *milión* sa neskloňuje — okrem *milión* občanov, k *milión* občanom, pri *milión* občanoch, pred *milión* občanmi. V prvom prípade sa *milión* správa rovnako ako kvantitatívne podstatné meno (*kŕdeľ, skupina, hŕstka, sila* atď.), v druhom má ráz základnej číslovky, ktorá má tendenciu stať sa neohybnou (porov. s číslovkami *sto* a *tisíc*). Pri prvom spôsobe vyjadrenia (pred *miliónom* občanov) vystupuje do popredia kvantitatívny celok, pri druhom príslušné číselne určené podstatné meno.

Uisťuje nás [Elenka], že by ona i **do milióna** napočítala. (ŠOLTÉSOVÁ) — To je v dnešných peniazoch akurát **milión** korún. (HEČKO) — Hoci je teplá noc, do ktorej mihotajú **milióny** hviezd z temného neba, pery sa jej trasú. (KUKUČÍN) — Ale taký život prežíva tisíce, **milióny** chudobných ľudí. (TAJOVSKÝ) — Hypotekárne dlžoby roľníkov v Uhorsku činili stoštyridsať **miliónov** korún. (GOSIOROVSKÝ) — Len na ponosy **miliónov** a **miliónov** poplatného ľudu nik zrenia neobráti. (HURBAN) — Počet stálic sa musí odhadovať na viac **miliónov** miliárd alebo aj na viac **kvadrilliónov.** (TLAČ)

Základná číslovka *miliarda* sa skloňuje podľa vzoru *žena;* správa sa ako kvantitatívne substantíva (nemá tendenciu k neohybnosti).

Ak je podmetom vety výraz so základnou číslovkou *tisíce, milióny, miliardy,* sloveso v prísudku je v tvare 3. os. sg. alebo pl. Naproti tomu ak podmetom vety je samo príslušné číselné podstatné meno, sloveso v prísudku je vždy len v 3. os. pl., napr.: *Milióny ľudí bojuje/bojujú za mier,* ale len: *Milióny bojujú za mier.* (TLAČ)

Vyššie zložené číslovky, ak sa vnútri výrazu neskloňujú, píšeme alebo dovedna, alebo oddeľujeme tisícky a stovky (najmä pri dlhých výrazoch). Napr. *dvetisícosemstoštyridsaťtri, šeststoosemdesiatdeväť, deväťstošesť* (takto v účtovníctve), alebo *dvetisíc osemsto štyridsaťtri.* Keď sa vnútri výrazu skloňujú, možno ich písať dvojako — všetky vyššie číslovky spolu a osve jednotky, napr.: *dvetisícdeväťstosedemdesiatich troch, sedemstodvadsiatich siedmich,* alebo všetky číslovkové stupne osve: *dvetisíc deväťsto sedemdesiatich piatich, sedemsto dvadsiatich siedmich.*

Domov dovediem mladú kravičku aj **stopäť** rímskych v mešci. (KUKUČÍN) — Práve dnes **päťsto** rokov, čo sme sa my hrali tu na týchto brvnách ešte ako malé deti. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Už **dvestoosemdesiat** rokov, ako chodím každú noc tadialto. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Len v boji o Duklu padlo **osemdesiatpäťtisíc** Rusov a našich **šesťtisícpäťsto**. (TATARKA) — Ruky vyskakujú pomaly a Štefan Duval naráta ich len štyridsať zo **stopäťdesiatich**. (HEČKO) — **Dvesto dvadsaťpäť!** — vyrečie Elenka celkom hlasno a zreteľne. (ŠOLTÉSOVÁ) — Na panskom sme dorobili aj **päťsto tridsať** metrákov na hektári. (LAZAROVÁ) — Mama pozri: tu mám 3 jednotky, 2 desiatky, 6 stoviek a 4 tisícky, nuž je to **štyritisíc šesťsto dvadsaťtri** — však? (ŠOLTÉSOVÁ)

Archaický ráz má zložená základná číslovka rozložená na dve časti, a to tak, že druhá časť sa priraďuje k prvej zlučovacou spojkou *a* alebo *i:* Bolo ich **sto i sedemdesiat.** (KUKUČÍN)

V letopočte sa používa zvyčajne základná číslovka; zriedkavejšie tu býva radová číslovka.

Vám dozaista stačí zistenie, že týmto dňom, **29.** augusta **1944** (**tisíc deväťsto štyridsaťštyri**), bolo vyhlásené ozbrojené povstanie. (JILEMNICKÝ) — Potom prišli kurucké vojny, tiež v podstate sedliacke, cholerové povstanie na východnom Slovensku, rok **1830** a **1831** (**tisíc osemsto tridsať** a **tisíc osemsto tridsaťjeden**). (HEČKO) — Otvorili ich, keď začal vravieť o prvej svetovej vojne, o roku **1918** (**tisíc deväťsto osemnásť** alebo **tisíc deväťsto osemnástom**), hoci vtedy sám ešte nebol na svete. (HEČKO) — Narodil som sa **14.** mája **tisícdeväťstosedemnásť** (v roku **tisícdeväťstosedemnásť**, alebo **tisícdeväťsto sedemnástom**, roku **tisícdeväťsto sedemnásteho** alebo zastaraný variant **tisíc devaťstosedemnásteho roku**). (ÚZUS)

Číslovky *stošesť* a *stopäť* sú súčasťou príslovky miery *ostošesť/ostopäť* (= veľmi rýchlo, veľmi usilovne, zo všetkých síl), ktorá má expresívnu platnosť.

Uháňam **ostopäť**, a sám neviem, ktorým smerom. (FIGULI) — Temer všetci sme písali **ostošesť**, najmä tým, na ktorých sme v minulých dňoch zabúdali. (BEDNÁR)

Zlomkové číslovky

Pol *a* **štvrť.**

Číslovka *pol* je nesklonná. Číslovka *štvrť* má v singulári nesklonný tvar *štvrť* a v pluráli nesklonný tvar *štvrte*. Ak ide o väzbu s D., L. a I., meno meraného (deleného) predmetu je v tom páde, ktorý si vyžaduje väzba, inde je meno predmetu v G. sg. alebo v G. pl. Číslovka *štvrť* a *tri štvrte* môžu stáť aj samostatne (ide o elipsu).

Ešte nevieš, či do rána dožiješ, a už sa staráš na **pol** roka naprodok, čo budeme robiť. (TAJOVSKÝ) — Národ vyše **pol** tisíca liet trpí. (HURBAN) — Okolo stola asi **pol** tucta dievčat. (KUKUČÍN) — Oheň, ktorý blčal v peci, hádzal svoje trasúce sa svetlo na jej sukňu a **pol** tváre. (JESENSKÝ) — Obrali asi osem riadkov: čo koreň, to za **pol** vedra hrozna. (HEČKO) — Vedeli, že predseda Bartoš neprehovorí nadarmo ani **pol** slova. (HORÁK) —Ale minula sa jeseň, je o **pol** zimo, už niet ničoho. (TAJOVSKÝ) — Vlani už skoro v **pol** novembri mohli sme sa sem presťahovať. (ŠOLTÉSOVÁ)

Dufek o **štvrť** hodiny pribehol spotený a mokrý. (JESENSKÝ) — Za byt načim zaplatiť tri zlatovky na **štvrť** roka. (TAJOVSKÝ) — Prvá izba je prázdna, ani noha do nej nevkročila

vari **tri štvrte** roka. (LAZAROVÁ) — Ide o pozemok vo výmere **tri štvrte jutra na hornom** úpätí Baranej hlavy. (HEČKO)

V osamostatnenom substantívnom význame má zlomková číslovka *štvrť* všetky tvary, skloňuje sa podľa vzoru *dlaň;* napr. *prvá, druhá, tretia, štvrtá štvrť mesiaca.*

Zriedka nachádzame slovo *štvrť* skloňované aj pri časových údajoch, a to vtedy, keď sa vynecháva hodina, na ktorú sa zlomková miera vzťahuje.

Ako udrela jedenásta, začal strom pučať; udrela **štvrť**, puky sa začali v krásny kvet rozvíjať; udreli dve **štvrte**, premenili sa kvety na malé kyslé bobuľky a bobuľky navidomoči sa rozdúvali a rástli, až o troch **štvrtiach** krásne zlaté jablká všade po strome sa zaligotali. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zlomková číslovka *štvrť* pri určovaní času v spojení *štvrť na, tri štvrte na* sa viaže so základnou číslovkou; zriedkavejšie aj s číslovkou radovou.

A teraz je **štvrť na** *desať*. (HEČKO) — Videl, že je na hodinách už **štvrť na** *dvanástu*. (JESENSKÝ)

Naproti tomu pri zlomkovej číslovke *pol* príslušná hodina sa vyjadruje radovou číslovkou v G., napr. *pol druhej, pol šiestej, pol jedenástej* atď.

O **pol deviatej** sa prišla opýtať Malvínka, či rozkážeme praženicu. (JESENSKÝ) — Predstavenie sa malo začať o **pol ôsmej**. (TAJOVSKÝ)

Zlomkové číslovky okrem *pol* a *štvrť* majú takúto podobu: *polovica/polovina, tretina, štvrtina, pätina, šestina, sedmina, osmina, deväťina, desatina, jedenástina ... dvadsatina, päťdesiatina, tisícina; jedenadvadsatina* atď. Tvoria sa začínajúc zlomkovou číslovkou *pätina* od základnej číslovky príponou *-ina;* číslovky *tretina, štvrtina* sa tvoria od kmeňa radovej číslovky; tak sa tvorí aj *miliónina, miliardina, stotina* (rozšírený kmeň). Zlomková číslovka k číslovke *dva — polovica/polovina/pola* tvorí sa od koreňa *pol-*. Varianty *polovica* a *pola* sú častejšie v beletrii a v hovorovom štýle, variant *polovina* prevláda v odbornom štýle. Variant *polovica* má obmenu (tvarovú dubletu) *polovička*, používanú najmä v hovorovom štýle a v krásnej literatúre. Dva varianty má i zlomková číslovka *štvrť/štvrtina*. Prvý variant je lexikálne viazaný. Používa sa vo výrazoch miery: *štvrť metra, litra, kila; (štvrť na osem, tri štvrte na štyri)* a pri označovaní štvrtí mesiaca; v spojení *štvrť mesta* má už pomknutý význam „časť mesta". Variant *štvrtina* má širšiu platnosť. Používa sa aj v matematike.

V hovorovej reči sa popri *štvrtina* a *osmina* používajú i varianty *štvrtka* a *osminka*, napr. *štvrtka masla, osminka masla (= štvrť kila; osmina kila), štvrtka husi, štvrtka kresliarskeho papiera.*

Meno veci, ktorej kvantita sa určuje zlomkovými výrazmi *polovica/polovička/polovina, tretina, štvrtina* atď., stojí v G. sg. alebo pl. Zlomkový výraz je v tom páde, ktorý si žiada väzba a súvislosť. V tomto sa substantíva vyjadrujúce časť celku zhodujú s podstatnými menami, ktoré vyjadrujú isté kvan-

titatívne ohraničenie predmetu alebo látky (*vrece, kôš, hrniec, pohár, náprstok* atď.), a so substantívami vyjadrujúcimi presný počet kusov: *tucet, kopa*. V tom sa odlišujú od zmeravených zlomkových výrazov *pol* a *štvrť*. Častá býva aj väzba s predložkovým genitívom *(polovica z jabĺk)*.

Polovicu starosti zložil žene na plecia. (KUKUČÍN) — Vec podľa Ivanovej vôličky riešila sa tak, že **polovicu** z jahôd zjeme my dvaja a druhú polovicu necháme Elenke a otcovi. (ŠOLTÉSOVÁ) — Stiahne [matka] knôt, ktorý sa v lampe rozhorel do **polovice** cylindra. (HEČKO) — Taká chyža, toľký grunt, a ešte ak tak spravia, že cudzí nezvedia, a bude prepísaná i Jankova **polovička**. (TAJOVSKÝ) — Cestu, ktorá im ráno trvala aspoň dve hodiny, prebehol teraz sotva za **polovičku** toho času. (PLÁVKA) — Väčšia časť Dolnokončanov nepozná **šestnástky**, ani **osminy** — ráta svoje zeme len na **štvrtky**. (HEČKO)

Zlomkové podstatné mená *polovica/polovička* v bežnej reči veľa ráz neoznačujú dve matematicky rovnaké časti, lež jednoducho dve časti. V takýchto prípadoch sa nerovnosť častí vyjadruje spojeniami *väčšia polovica (polovička), dobrá polovica (polovička), lepšia polovička, menšia polovica (polovička), slabšia polovička*.

K nej pričnádza **dobrá polovica** dediny. (MINÁČ) — Tak sa im podarilo opanovať, väčšiu **polovicu** rovne za Hlbokým potokom. (HEČKO)

Príklady na používanie ostatných zlomkových číslovíek s morfologickou povahou substantíva:

Teda viac ako **tretina** robotníkov zarobila týždenne menej ako 10 korún. (GOSIOROVSKÝ) — Sadni si potom ku stolu, nikomu nič nepovedz, ale odjedz tak asi **tretinu** z tej polievky, odpi asi *tretinu* z toho vína. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Odmena bola už z mesiac rozdelená — **polovicu** zhrabol bývalý inžinier, **štvrtinu** vedúci na lesnej správe a po **osmine** kvaplo jemu s hlavným skladníkom. (HEČKO) — Vlani obrobili ani nie **štvrtinu** veľkostatku. (MINÁČ) — Nemcov mohla ostať nejaká **pätina**. (ŠKULTÉTY) — Bol spokojný ako na začiatku vyučovania, ako pri svojich deťoch v tých dobrých dňoch, keď nechýbala z nich ani **desatina**. (MINÁČ)

Namiesto zlomkových číslovíek v textoch zo staršieho obdobia spisovnej slovenčiny — a podnes v ľudovej reči stojí výraz skladajúci sa z podstatného mena *čiastka/časť* a z príslušnej s ním kongruentnej radovej číslovky, napr. *tretia, siedma, ôsma ... tisíca čiastka:*

Ale nech by mu druhý len **tisícu čiastku** toho na hlave, žalúdku, zdraví, hoci nevinne, ublížil, dá ho na kriminál. (TAJOVSKÝ) — Je to kúsok Vlčindola, ani nie jeho **desiata časť**. (HEČKO)

Neurčité základné číslovky

Neurčité základné číslovky vyjadrujú neurčitý, nepresný počet (množstvo) vecí, a to na základe odhadu a subjektívneho hodnotenia. Nemožno ich prepísať číslicami. Sú to jednak primárne neurčité číslovky *veľa/mnoho, moc, málo/máličko, niekoľko* — jednak sekundárne neurčité číslovky, a to *pár/zopár; hodne, dosť/nadostač, trochu/trocha, trošku, trôška, troštičku, troštička;* k nim sa

priraďujú i číslovkové a neurčité zámená *koľko, toľko; niečo/dačo, voľačo, čosi*, keď sekundárne majú kvantitatívnu a číselnú platnosť.

Neurčitý veľký počet sa vyjadruje aj kvantitatívnym podstatným menom *množstvo* a spojeniami typu *nesčíselný počet/nesčíselné množstvo*.

Z gramatickej stránky majú neurčité základné číslovky zväčša povahu prísloviek; len číslovky *mnoho, viac, niekoľko, koľko* a *toľko* majú aj adjektívnu (kongruentnú) podobu *mnohý, -á, -é, mnohí, -é; niekoľkí, -é, koľkí, -é, toľkí, -é* (pozri ďalej *viacerí*).

Meno početne alebo kvantitatívne určenej veci je pri neohybných neurčitých základných číslovkách v G., a to v G. pl., ak ide o jednotliviny, a v G. sg., ak ide o látky a abstraktá.

Veľa sedliackych domov pokleslo pre hlúposť muža a **veľa** sa ich pozdvihlo pre rozumnosť ženy. (KUKUČÍN) — **Mnoho** farieb mali oblaky, čo blúdili i ponad náš kraj. (FIGULI) — **Mnohý** žiak len kvôli tomu vytrval celých šesť rokov v škole. (KUKUČÍN) — Videl **veľa** chorých, všetko takíto boli. (TLAČ) — **Máličko** máte poľa, dva-tri pásiky. (ONDREJOV) — Jerguš ich obchádzal tíško, bojazlivo, premýšľal o **mnohých** tajomných veciach. (ONDREJOV) — O **niekoľko** dní po tomto rozhovore Ondrej paholok zapriahol pejky. (ČAJAK) — Za dobré uznal dať mu i **pár** ponaučení. (KUKUČÍN) — „Na nedeľu vezmeš z truhly **zopár** grošov." (FIGULI) — Veru **ťažko** bolo starému Čermianskemu voliť medzi **toľkými** mládencami. (BRANECKÝ) — **Málo** je takých zaujímavých železničných staníc ako je subotická. (ČAJAK) — Na rovni sa rozkladá dosť rozsiahla lagúna, na ktorej je i **čosi** vodného vtáctva. (KUKUČÍN) — Z oboch strán okolo prameňa bol močiar s **nesčíselným množstvom** volských stupají. (FIGULI)

Pri neurčitých základných číslovkách *málo, veľa/mnoho*, ktoré majú zhodný koreň s antonymickou dvojicou prídavných mien *malý — veľký*, uplatňuje sa kategória stupňovania. Číslovky *veľa* a *mnoho* sa stupňujú rovnako — *viac/viacej, najviac/najviacej;* číslovka *málo* má komparatív *menej* a superlatív *najmenej*. Druhé stupne oboch čísloviek mávajú aj samostatnú (nestupňovaciu) platnosť, napr. *viac ľudí* (= niekoľko ľudí), *menej stromov* (= nie veľa stromov).

Stupňovanie významu sa pri neurčitých základných číslovkách *veľa/mnoho — málo* vyjadruje aj predponou *pri-* ako pri prídavných menách.

Týchto zbojníckych bánd muselo byť okolo Trenčína **viac**. (BRANECKÝ) — Bol práve z trhu **vlacej** koní dohnal.' (TLAČ) — Bolo denne **primnoho** starostí, **primnoho** vyčerpania. (FIGULI)

Pre neurčité základné číslovky je charakteristické, že sa okrem typu *niekoľko* a *pár* používajú na určenie počtu jednotlivín (kusov) i na určenie množstva látok, napr.: *mnoho žiakov — mnoho múky; hodne robotníkov — hodne vody; málo študentov — málo radosti; trocha ľudí — trocha maku; dosť priateľov — dosť tabaku.*

Namiesto *niekoľko/dakoľko/voľakoľko/koľkosi* sa pri látkových podstatných menách používajú prehodnotené neurčité zámená *niečo/dačo/voľačo/čosi*, napr.:

niečo masti (múky, soli, radosti, hudby). Tieto kvantitatívne výrazy, homonymné s neurčitými zámenami, sa sekundárne používajú aj na určenie počtu jednotlivín (kusov), napr.: *niečo ľudí, niečo robotníkov, voľačo detí, čosi žiakov, čosi cestujúcich.* Majú ľudový a hovorový ráz.

K zlomkovým číslovkám nejestvujú paralelné neurčité číslovky. Neurčitá časť celku a počtu sa vyjadruje opisom *istá časť (čiastka), malá časť (čiastka), väčšia, menšia, hodná časť (čiastka).* V matematike sa všeobecná zlomková hodnota označuje výrazom *entina.*

Skupinové číslovky

Skupinové číslovky sa vo funkcii základných čísloviek používajú pri pomnožných podstatných menách a pri podstatných menách označujúcich veci (osoby) jestvujúce v dvojiciach (pároch), i vo viazaných množstvách, ako *jedny šaty, troje nôh, štvoro zápaliek.* V takejto funkcii sú tvarovou obmenou základných čísloviek, ktoré zastupujú. V ostatných prípadoch (pri iných podstatných menách) sú synonymné so základnými číslovkami, pričom k významu počtu pristupuje zreteľ na súhrn (kolektív) vecí. Skupinové číslovky sa používajú aj vtedy, keď sa má podať číselný súhrn radu skutočností rozličného rodu a druhu. V takých prípadoch ich nemožno nahradiť základnými číslovkami.

Všeobecným zámenným korelátom skupinových čísloviek je zámeno *koľko* ako pri základných číslovkách. (Aj to je dôkaz ich úzkeho zväzku so základnými číslovkami.) Skupinové číslovky sa tvoria od základných čísloviek príponou *-oje: dvoje, obidvoje/oboje, troje,* a príponou *-oro: štvoro, pätoro, šestoro, sedmoro, osmoro, deväťoro, desatoro, storo, tisícoro* atď. Skupinovou číslovkou k základnej číslovke *jeden* je jej množný tvar *jedni — jedny.*

K základnej číslovke *obidvaja/obaja — obidva/oba — obidve/obe* je paralelná skupinová číslovka *obidvoje/oboje.* Používa sa aj predmetne vo význame „jedno i druhé", „toto i ono".

Ako vďačne dá, tak i vďačne prijíma, oboje v úprimnosti srdca. (ŠOLTÉSOVÁ) — Oddala som mu i „centimeter", i „citrón", on si oboje uložil vedľa seba pod paplón. (ŠOLTÉSOVÁ)

Číslovky *dvoje, troje, štvoro* atď. sa v staršej odbornej literatúre označovali ako hromadné (Fraňo Mráz), „rozmanitosť v jednote vyslovujúce" (Ľ. Štúr) a v novšej odbornej literatúre ako rozčleňovacie. Výskum ukázal, že konštatovanie, akoby tieto číslovky vyjadrovali zároveň počet i druhovú rozmanitosť — neobstojí; termín *rozčleňovacie číslovky,* motivovaný prípadmi, keď sa číslovkami *dvoje, troje* atď. a ich predložkovými výrazmi *vo dvoje, vo troje, na dvoje, na troje* atď. vyjadruje rozčlenenie celku i počtu *(Palicu rozlomil vo troje; Rozdeľte sa vo dvoje!),* je úzky. Za najadekvátnejší pokladáme termín *skupinové číslovky (kolektíva),* ktorý má oporu i v staršej odbornej literatúre.

Skupinová číslovka *jedni — jedny* sa vždy skloňuje spolu s určovaným podstatným menom, ktoré je vždy v príslušnom páde. Naproti tomu *dvoje, troje* sa alebo skloňujú (podľa vzoru *päť*), alebo ostávajú bez zmeny, neskloňujú sa. Číslovka *štvoro* a vyššie skupinové číslovky sa neskloňujú.

Keď spojenie ako celok *má* syntakticky postavenie N., G. a A., meno číselne určeného podstatného mena stojí pri nesklňovaných skupinových číslovkách *dvoje, troje, štvoro* v G., inokedy v príslušnom páde. Ale pri číslovkách *dvoje* a *troje* v N. a A. môže stáť určené podstatné meno zriedka aj v N. pl., napr. *dvoje dvier* aj *dvoje dvere, troje nožníc* aj *troje nožnice*. Varianty *dvoje dvere, troje nožnice* majú ľudový ráz.

Prípady ako „pätorí" vojaci, „pätoria" chlapci vznikli kontamináciou základných a skupinových číslovieok. Vyskytujú sa zriedka v staršej beletrii a v ľudových rozprávkach.

Jeden-dvaja by sme mali okolo čoho robiť, ale nie **šestoria-osmoria.** (TAJOVSKÝ) — Iáli tie deti slúžiť, po roku po jednej krave išli vyslúžiť **dvanástoria.** (CZAMBEL, ROZPRÁVKY).

Používanie skupinových číslovieok

Skupinové číslovky sa používajú:

1. pri pomnožných podstatných menách v platnosti základných číslovieok:

Potom buchli ešte **jedny** *dvere* a hlasy trochu utíchli. (MINÁČ) — Čo sa pamätám, ani **jedny** *voľby* sa neobišli bez pijatiky. (HEČKO) — Roboty málo, a od pol druha roka nadobudla som si **dvoje** *šiat*. (KUKUČÍN) — Manšestrových *šiat* prišlo do ROH na pílu **pätoro; dvoje** do Brodna, **jedny** na Lehôtku a **dvoje** do Stodolišťa. (HEČKO) — Nevidieť nikoho, a *dverí* **troje.** (TAJOVSKÝ) — Mali **troje** *sánok*. (KUKUČÍN) — Videl pred sebou **šestoro** *dvier*. (JESENSKÝ) — Pán notár v Kočkovciach má **desatoro** *šiat* v kasni. (TATARKA) — Chvalabohu, máš z jedno **dvanástoro** *šiat*. (JESENSKÝ) — Nadarmo oblečieš si **desať** *rúch*, nadarmo zavrieš **dvanástoro** *dverí*. (SMREK)

2. pri podstatných menách označujúcich veci, ktoré jestvujú v pároch:

Vidím, že všetci *rodičia* chceli by mať bezchybné deti, i krešú ich podľa toho pravým i nepravým spôsobom — vždy v dobrej snahe — ale do bezchybnosti neokrešú ich nikdy, ani **jedni.** (ŠOLTÉSOVÁ) — Opona sa odchýlila, spoza nej **dvoje** bystrých *očú* pozeralo do siene. (KUKUČÍN) — Z troch *párov baganči* **dvoje** hneď zašmarí do rieky, lebo sú nanič. (HEČKO) — Otec ešte ráno vyčistil **troje** *topánok*. (TAJOVSKÝ)

3. pri podstatných menách označujúcich veci vo viazaných množstvách:

Od včera si minul **dvoje** *zápaliek*. (ÚZUS) — Kúpil som si **šestoro** *sardiniek*. (ÚZUS)

4. na vyjadrenie súhrnného počtu predovšetkým pri podstatných menách stredného rodu; najmä pri takých, ktoré označujú mláďatá:

Potom si Barica zaznačil ešte do poznámky, z koľkých rodín má v škole viac ako *dvoje* **detí** a z koľkých viac ako *troje*. (F. KRÁĽ) — Plačúc cupká bosá dolu cestou so *štvoro* **deťmi.** (HEČKO) — Opatrovala vraj vnúčence, *štvoro* pozbieraných drobných **detí** bez rodičov. (TATARKA) — Veď tak, hľa: už majú *šestoro* **prasiec,** a deti niet stihnú obriadiť. (TAJOVSKÝ) — Skorej vychová jedna mať *sedmoro* **detí,** ako *sedmoro* **detí** jednu matku. (PRÍSL.) — Havrany mali *dvoje* **mladé** a nemohli ich vychovať. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)— *Troje* ženských áno, doložených úsmevom, uhlíkmi v očiach a vypnutím pŕs, je reč najzreteľnejšia. (HEČKO)

5. na označenie súhrnného počtu najmä osôb v rodine, v kolektívoch, ktoré vystupujú ako uzavretá skupina; zriedkavejšie aj na vyjadrenie číselného súhrnu vecí vôbec:

Pozri lepšie do veci: *vás* je v dome aj tak len **troje.** (GABAJ) — **Štvoro** *ľudí* stálo chvíľu pri stole s očami síce vlhkými, ale žiaľu v nich nemali. (HEČKO) — No mala pliagu Jasenová, ktorá vyvracala i bohaté domy a chudobu trýznila bez prestania: **štvoro** *krčiem.* (KRČMÉRY) — Radšej by som bol zdržal **päťoro** *zaúch.* (CHROBÁK) — Podošvy na [korbe] železné, boky politúra - **osmoro** do nej vojde. (KUKUČÍN) — Po celé mesiace skrýval sa a utekal cez hory, doly a **deväťoro** *riek.* (JILEMNICKÝ) — Vlani sa jej **dvanásťoro** *vajec* zastudilo; samý závážok! (KUKUČÍN) — Počul som len za sebou dunivý pád a **dvoje** či **troje** *zachrčaní.* (CHROBÁK) — Prietrž mračna vyhrýzla dieru do sveta: hlbokú ako studňa, širokú ako **päťoro** psích *zabrechaní.* (HEČKO)

6. pri rozčlenení (rozštiepení) celku alebo kolektívu na istý počet menších celkov:

Tento dvor rozdelím na **dvoje.** (KUKUČÍN) — Musím pracovať, keď budeme na dvoje žiť. (TAJOVSKÝ) — Spadlo z klina oje, zlomilo sa v **dvoje.** (POREK.) — Jeho gazdovstvo je vlastne malý majer i hospodársky rozdelený na **troje**: na dorábanie vína, na pestovanie zbožia a na dochovávanie dobytka. (HEČKO) — Z hunky v **osmoro** visí remenec, naň si zavesí baltu mládenec. (SLÁDKOVIČ)

7. v ustálených výrazoch *deväťoro remesiel, desatoro prikázaní/desatoro* (subst.), *päťoro prikázaní/päťoro* (subst.);

8. skupinové číslovky *štvoro* a *päťoro* sú v zastaranom frazeologickom spojení *štvoro na päťoro*, ktoré malo význam dnešného *dve na tri:*

Pomlátil **štvoro na päťoro** o svojom povýšení. (HURBAN)

Neurčité skupinové číslovky

Ako neurčitá skupinová číslovka je v spisovnej slovenčine známa len číslovka *viacero*, utvorená od neurčitej základnej číslovky *viac* príponou *-ero*. Je synonymná s neurčitou základnou číslovkou *viac/viacej*. Keď určuje osobné podstatné mená mužského rodu, zvyčajne má kongruentnú podobu. — Číslovka *viacerí* má význam neurčitej základnej číslovky.

Mnohí Trenčania sa zlostili z tohto pohanenia, **viacerí** však škodoradostne sa usmievali. (BRANECKÝ)

Násobné číslovky

Násobné číslovky označujú, koľko ráz sa vyskytuje, opakuje istý dej alebo jav pomenovaný slovesom, zriedkavejšie aj podstatným menom (zväčša deverbatívnym) a koľko ráz sa stupňuje vlastnosť vyjadrená prídavným menom alebo príslovkou. Podľa toho, pri ktorých z týchto slovných druhov stoja, majú násobné číslovky povahu nesklonného číslovkového výrazu: *päť ráz/päťkrát žiadať, tri razy/trikrát krajší, desať ráz/desaťkrát lepšie;* podobu príslovky:

dvojnásobne zaujatý, dvojmo napísať; alebo podobu prídavného mena: *jednorazová dávka, viacrázové pozvanie, trojitý oblok, štvornásobný výstrel.*

Hlavnou skupinou násobných číslovieк sú číslovkové výrazy, ktoré sa skladajú zo základnej číslovky a slova *raz-razy-ráz* alebo z morfémy *-krát*. V odbornom štýle je častejší variant s morfémou *-krát*, v hovorovom a umeleckom štýle je častejší variant tvorený pomocou slova *raz*. Spojením slova *raz-razy-ráz* alebo morfémy *-krát* s určitou základnou číslovkou vznikajú určité násobné číslovky, ako *päť ráz, päťkrát;* v spojení s neurčitou základnou číslovkou vznikajú neurčité násobné číslovky, ako *mnoho ráz/mnohokrát.*

Paralelnou násobnou číslovkou k základnej číslovke *jeden* je *raz*. Obyčajne sa používa bez základnej číslovky; len na zdôraznenie sa pred ňu kladie základná číslovka *jeden: jeden raz.* Zdôraznenie, že dej sa neopakoval, vyjadruje sa spojením slova *raz* s variantom číslovky *jeden — jediný: jediný raz.* Rovnocenný je variant s morfémou *-krát: jedinýkrát.*

Ďalšie tri násobné číslovky majú takúto podobu: *dva razy, tri razy, štyri razy.* Slovo *raz* (podst. meno muž. rodu) má pri číslovkách *dva, tri, štyri* podobu N. pl. ako aj iné podstatné mená. Od *päť* vyššie má slovo *raz* podobu G. pl. *ráz: päť ráz, šesť ráz, deväťdesiat ráz, tisíc ráz, milión ráz; veľa ráz.* Druhý variant násobných číslovieк s časticou *-krát* sa tvorí vo všetkých prípadoch rovnako: *jedenkrát, dvakrát, trikrát, štyrikrát, päťkrát, stokrát, miliónkrát, mnohokrát; poldkrát, dvaapolkrát, nulakrát.*

Násobné číslovky tvorené pomocou slova *raz/razy/ráz* sa píšu ako dve slová: *jeden raz, dva razy, sto ráz* — naproti tomu ich synonymný variant tvorený pomocou morfémy *-krát* sa píše ako jedno slovo: *dvakrát, päťkrát, tisíckrát.* — Slovo *raz* má podľa dnešnej normy pri číslovke *päť* a vyšších, ako aj pri neurčitých základných číslovkách, pri číslovke *nula* a zlomkových číslovkách *pol* a *štvrť* podobu *ráz.* Výrazy „pätrazy, mnohorazy" („pätrazí, veľarazí" ap.) sa pokladajú za nespisovné.

Určité násobné číslovky

a) Tvorené pomocou slova *raz-razy-ráz:*

Málokto z prítomných verí, že predseda odvolá slová, ktoré už **raz** vyslovil. (HEČKO) — *Jeden* **raz** môžu ženy z Vrútok, Ružomberka a Žiliny aj sem chodiť po múku, nielen vždy do Trnavy a Nových Zámkov. (HEČKO)

Srnec hneď za tým v húštine *dva* **razy** zabrechal. (PLÁVKA) — Vedela dobre, že jesienky kvitnú *dva* **razy** do roka. (FIGULI) — Na obločnú tabuľu niekto *tri* razy zaklopal. (MORIC) — [Lekár] Čistí uško. Raz, dva razy, *tri* **razy**. (HEČKO) — Tej noci ešte *štyri* razy sa vrátili hore na Bukovinku. (MORIC)

Kapusta *sedem* **ráz** prihrievaná je najlepšia. (PRÍSL.) — Od tých je Grajciar *osem* **ráz** chudobnejší. (HEČKO) — Odpíše ho *desať* **ráz** a vždy inak drží pritom pero. (RÁZUS) — *Štyriadvadsať* **ráz** ťa už popreskakovali mrazy. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — A čo by vás oklamali *deväťdesiatdeväť* **ráz**, predáte svoje múdre hlavy za sľub aj po stý raz. (MINÁČ) — „Už je nie inak, ja salaš musím mať!" šomral si v ten deň i sto *ráz.* (TIMRAVA)

Násobná číslovka *raz* má rozšírenú významovú platnosť podobne ako základná číslovka *jeden*, namiesto ktorej môže niekedy stáť (napr. pri počítaní *raz, dva, tri* atď.).

Raz, dva, raz, dva, rušajú kroky. (HORÁK)

Spojenie *ani raz* vyjadruje popretím minimálneho výskytu deja jeho nevýskyt; spojenie *ani raz* je v bežnej reči synonymom odborného výrazu *nulakrát/nula ráz.*

Čo žije, **ani raz** Danielovi nevhuplo do hlavy, že by aj jeho duša mohla mať nejakú praktickú hodnotu. (HEČKO)

Násobná číslovka *raz* v spojení s ukazovacím zámenom *taký* alebo kvantitatívnym ukazovacím zámenom *toľký* a ďalej s pozitívom a komparatívom prídavného mena alebo príslovky vyjadruje zdvojenosť príslušnej kvantity. Pritom celý výraz môže byť zdôraznený časticou *ešte.* Je to hovorový prostriedok na vyjadrenie dvojnásobnej kvantity. Hovorové spojenia *(ešte) raz taký, raz toľký, raz toľko, ešte raz dlhší* sú synonymné s výrazmi *dva razy taký, dva razy toľký, dva razy toľko, dva razy taký dlhý.*

Kúra [liečebná] by bola bývala **raz** *taká* ťažká. (JESENSKÝ) — Úroda bude hádam **raz** *toľká.* (HEČKO) — V druhý rok pýtal Miško mesačne **raz** *toľko* ako v prvý. (TAJOVSKÝ) — A **raz** *toľko* lekváru navarí (HEČKO) — Štyridsať rokov je od jeho smrti, viac, i *dva* **razy** toľko od vydania niektorých jeho diel. (A. MATUŠKA) — Nuž tu hneď celá záhrada bola *ešte* **raz** krajšia ako skorej. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Spojenie *raz-dva* má význam „ihneď", „za veľmi krátky čas".

Tály žita v dlhej horúčave **raz-dva** ožltli ako zlato. (PLÁVKA) — Keď prejdú Priekopy, **raz-dva** sú v Slanej doline. (MORIC)

b) Tvorené morfémou *-krát:*

Potiahol si **dvakrát** z fajky. (TOMAŠČÍK) — Pôdorys je **dvakrát** toľký, ako mala stará škola. (MINÁČ) — **Trikrát** sa obrátia a trikrát si zakývajú rukami. (HEČKO) — Touto rýchlosťou by bolo možno obehnúť našu Zem dookola po rovníku približne **sedemapolkrát** za sekundu. (HAJKO)

Základné číslovky *stotisíc, dvestotisíc* a pod. niekedy mávajú i zdôrazňovaciu podobu typu *jedenkrát stotisíc/jedenkrátstotisíc, jednostokráttisíc.*

Spolu dostali skoro **jedenkrát stotisíc** amerických révových podložiek. — Po parádnom obede na fare vzal svoj socialistický bič a za dva týždne vyšľahal ním v Západnom meste **jedenkrátstotisíc** korún. — Vyslovil nádejné očakávanie, že druhých **jednostokráttisíc** zloží do kostolnej pokladnice Zelená Mša sama. — Čo ostane — rátajúc v miernych počtoch **dvestokráttisíc** — z toho polovicu káže odovzdať Veronike. (HEČKO)

c) Násobné číslovky s povahou adjektíva typu *jednorazový, päťrázový, dvojnásobný* vyjadrujú opakovanosť alebo znásobenú kvantitu príslušnej veci (javu). Číselne určujú deverbatívne alebo deadjektívne substantívum.

Ide popri statkoch s **dvojnásobnou** vážnosťou. (HEČKO) — Keď po **dvojnásobnom** vyhubnovaní v dedine nik sa nedostavil na prácu do tehelne, vysoký oficier zablýskal

oceľovo-šedivými očami. (MORIC) — Budú mať **štvornásobnú** úrodu. (MINÁČ) — Tam bola [sekera] dva týždne a potom na **štvornásobné** chodenie chceli vrátiť starú, rozheganú, pokrivenú, hrdzavú, s poriskom vykývaným a do polovičky zhnitým. (JESENSKÝ) — Odvďačia sa predsedovi súdu **dvadsaťštyrinásobným** stisnutím jeho — mľandravej ruky. (HEČKO)

d) Násobné číslovky *dvojitý, trojitý*, ktoré ako zhodné prívlastky určujú podstatné meno, vyjadrujú rozčlenenosť príslušného predmetu, napr. *dvojité dvere, dvojitý oblok* (ako *dvojdielne dvere, dvojdielny oblok*). V protiklade k nečlenenému predmetu vyjadrujú jeho násobenosť. Zriedka sa používa ešte podoba *štvoritý;* pre ďalšie vyššie číslovky tento druh čísloviek nie je známy. S týmito číslovkami sú významovo príbuzné číslovky typu *podvojný (podvojná väzba);* vyskytujú sa len v odbornom štýle.

Starý, opadaný zemiansky kaštieľ poschodný so zvláštnym **dvojitým** krovom a pri vrchu okrúhlymi oknami. (TAJOVSKÝ) — Ľud stavia sa do uličky, tvorí špalier, **dvojitý** špalier od dvier až po panské koče (HEČKO) — Lomoziace **trojité** valce-triá ... všetko dohromady stálo ochromené a čušalo. (TATARKA)

V starších textoch sa vyskytuje aj nárečový typ *dvojačistý.*

Lev **dvojačistým** zašvihol ohoniskom. (SLÁDKOVIČ) — Stál na **dvojačistom** rebríku (Z NOVOHR. NÁREČIA).

e) Násobné číslovky s povahou adverbia typu *dvojnásobne* vyjadrujú mieru deja (mieru účinku deja), stavu alebo príznaku. Určujú číselne sloveso, adjektívum alebo adverbium.

Ale nebojte sa, ak dosiahnete to, čo ste si vytýčili, bude nás to **dvojnásobne** tešiť. (HORÁK) — Tvoja spravodlivosť vyváži **desatnásobne** tvoju mäkkosť. (HEČKO) — Maxim Gorkij ho situoval **trojnásobne**: v súvislostiach európskych, ruských a v pomere k Puškinovi. (A. MATUŠKA) — Tvoja škoda sa ti **trojnásobne** vynahradí. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

f) Význam adverbiálnych čísloviek typu *dvojnásobne* majú aj číslovky typu *dvojmo*, ktorými sa zvyčajne vyjadruje, v koľkých „vrstvách" je istá látka, koľkonásobný je dej uskutočňovaný súčasne niekoľkými agensami, koľkonásobný je účinok deja a koľkonásobne treba niečo vyhotoviť (najmä o písomnostiach).

Keď prišiel chlapec, Nikita zložil papier **dvojmo** a vstrčil ho do bočného vrecka kabáta. (MORIC) — Dvojmo založený popruh na zadnej nohe sa jedným koncom založí chomútovite. (HOVORKA) — Z roztratených humienok sa ozývali **dvojmo** alebo **trojmo** cepy. (MORIC) — Pri jeho mohutnej figúre **dvojmo** žiaľna bola jeho tvár. (VAJANSKÝ) — Žiadosti sa podávajú **dvojmo** na predpísanom tlačive. (TLAČ) — Rozdeľovači vyhotovia o tom **štvormo** súhrnné zoznamy. (TLAČ)

Z príkladov je zreteľná významová súvislosť čísloviek typu *dvojmo* s násobnými číslovkami typu *dvojitý — dvojite/-o* a *dvojnásobný — dvojnásobne.* V prvom a druhom prípade číslovka *dvojmo* by sa mohla nahradiť synonymnou skupinovou číslovkou s predložkou *v, vo: zložil papier vo dvoje, vo dvoje založený popruh.*

Neurčité násobné číslovky

Neurčité násobné číslovky sa skladajú alebo z neurčitej základnej číslovky a tvaru *ráz*, ktorý sa píše osobitne, alebo z morfémy *-krát*, ktorá sa píše spolu s ňou ako jedno slovo. Neurčité číslovky sa teda spájajú s G. pl. slova *raz* ako číslovka *päť* a vyššie. Neurčité násobné číslovky majú takúto podobu: *málo ráz, veľa ráz/mnoho ráz, viac ráz, niekoľko ráz, pár ráz, zopár ráz, dosť ráz, neraz-nedva, nie raz, nejeden raz, koľko ráz, toľko ráz; málokrát, veľakrát/mnohokrát, viackrát, niekoľkokrát, koľkokrát, toľkokrát, nejedenkrát.*

Vo význame neurčitých násobných čísloviek sa teda používajú aj číslovkové zámená *(koľko ráz, toľko ráz, koľkokrát, toľkokrát);* sú rovnoznačné s číslovkou *veľa ráz* alebo *niekoľko ráz.*

Niekedy treba i obete prinášať, tým viac, že je to len **málo ráz** do roka. (KUKUČÍN) — **Veľa ráz** sme si už hovorili, že v našej republike niet nijakých pánov. (HORÁK) — A stará mať mu **mnoho ráz** dohovárala. (TAJOVSKÝ) — Úmysel náš vyslovili sme viac ráz. (ŠTÚR) — Jediné, čo si dovolil, bolo, že **niekoľko ráz** otrepal pančušku o dlážku. (ŠOLTÉSOVÁ) — Podslúžny už i **pár ráz** zívol. (VAJANSKÝ) — Hej — **neraz** pozrie do neba, či slnce ešte vysoko. (KUKUČÍN) — V tie časy i malej všetečnej Lune dostala sa **nejeden raz** príučka od jarabej cipky. (ŠOLTÉSOVÁ) — Ba **neraz-nedva** som ťa úprimne i upomnula. (HVIEZDOSLAV) — Hrdlo ešte i teraz mám dobré, **dosť ráz** prekričím i pána rechtora v kostole. (TIMRAVA) — Museli sme ho **koľko ráz** na ruky brať a varovať, aby ho nedočiahla. (ŠOLTÉSOVÁ)

Určité násobné číslovky typu *dvojnásobný, dvojnásobne* majú medzi neurčitými paralelu v type *niekoľkonásobný — niekoľkonásobne, mnohonásobný — mnohonásobne, veľanásobný — veľanásobne* a *viacnásobný — viacnásobne.* Adjektívne bližšie určujú substantíva a adverbiálne bližšie určujú slovesá, adjektíva a adverbiá.

Strieľali z pušiek a **niekoľkonásobná** ozvena ich výstrelov zaplnila celú dolinu. (JILEMNICKÝ) — **Niekoľkonásobný** reprezentant Vlastimil Ružička dal si cenné záväzky. (TLAČ) — Pritom otcovi ani na um neprišlo chcieť mu za **mnohonásobné** ustávanie zaplatiť. (JÉGÉ) — Máme **viacnásobné** poučenie. (ŠKULTÉTY) — Súčiny **viacnásobné** prevedieme na niektorý z prípadov predchádzajúcich. (ILKOVIČ) — **Niekoľkonásobne** sa zvýšil počet pracovníkov. (TLAČ) — Oznamuje sa poddaným, že dnes ráno pána grófa napadlo akési chlapisko a že ho **viacnásobne** poranilo. (JÉGÉ) — Nech sa vám toho všetkého urodí **mnohonásobne!** (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Prenášanie tepla prúdením je **niekoľkonásobne** väčšie ako vedením. (HENZEL) — Robia to páni majúci **mnohonásobne** väčší dôchodok ako ja. (JÉGÉ)

Určité násobné číslovky typu *dvojitý, dvojite, dvojmo* nemajú medzi neurčitými zodpovedajúce paralely.

Radové číslovky

Radové číslovky vyjadrujú číselné postavenie (poradie) veci alebo deja — Ich zámenné koreláty sú *koľký, koľký raz.* Gramaticky sa správajú ako prí-

davné mená *(prvý, tretí, posledný, niekoľký)* alebo príslovky *(prvý raz, posledný raz, niekoľký raz; prvýkrát, poslednýkrát, niekoľkýkrát)*. Vo vete môžu stáť vo funkcii atribútu a príslovkového určenia.

Radové číslovky k základným číslovkám *jeden, dva, tri, štyri* majú nepravidelnú podobu *prvý, druhý, tretí, štvrtý*. Začínajúc číslovkou *piaty* sa radové číslovky tvoria od základu základnej číslovky príponou *-ý, -á, -é/-y, -a, -e* (pri číslovke *tisíci* príponou *-i, -a, -e*); pritom sa krátka samohláska základu predlžuje: *piaty, šiesty, siedmy, ôsmy, deviaty, desiaty, dvadsiaty, tridsiaty, štyridsiaty*, a dlhá samohláska a dvojhláska sa zachováva: *jedenásty ... deväťnásty; päťdesiaty ... deväťdesiaty; tisíci*. Takisto bez zmeny ostáva spoluhláskový základ pri odvodzovaní radovej číslovky *stý*. Číslovky *nultý, miliónty, miliardtý* majú rozšírenú príponu *-tý/-ty*.

Radové číslovky, ktoré označujú číselné poradie deja, skladajú sa z príslušnej radovej číslovky a slova *raz: prvý raz, druhý raz, tretí raz, dvadsiaty raz*, alebo z radovej číslovky a spolu s ňou písanej morfémy *-krát: prvýkrát, dvadsiatykrát*.

Prídavné mená *prvší, najprvší* — pritvorené k radovej číslovke *prvý* ako jej komparatív a superlatív — majú v spisovnej slovenčine pomknutý význam. *Prvší* má význam „ten, ktorý prv stojí v rade" („skorší, prv prichádzajúci na rad") a *najprvší* len zdôrazňuje superlatívny význam radovej číslovky *prvý*. — Keď má *prvší* význam „dôležitejší" a *najprvší* význam „najdôležitejší", zaraďujú sa medzi sekundárne vlastnostné prídavné mená.

V ľudovej reči *prvší* vystupuje v postavení radovej číslovky, ktorá je synonymná so spisovnou číslovkou *prvý*.

Ešte sa potom dvaja vybrali, ale aj tí tak obišli ako prvší kamarát. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Radové číslovky s gramatickou povahou adjektíva okrem *tretí* a *tisíci* sa skloňujú podľa vzoru *pekný; tretí* a *tisíci* sa skloňujú podľa vzoru *cudzí*.

Určité radové číslovky

Určité radové číslovky možno vyjadriť číselnými znakmi.

Keď sa určité radové číslovky zapisujú číslicami, za poslednou číslicou sa píše bodka: *1. — prvý, 8. — ôsmy, 90. — deväťdesiaty, 1000. — tisíci*: *7. mája — siedmeho mája, 19. kapitola — devätnásta kapitola*. Ak radová číslovka (zaznačená číslicami) stojí za určeným podstatným menom alebo označuje letopočet, bodku za ňou nepíšeme: *kapitola 20, strana 127, na strane 76, zväzok 8, roku 1960*. Ale tieto čísla sa rovnako často čítajú ako základné číslovky, ba pri letopočtoch základná číslovka je oveľa zvyčajnejšia. — Letopočty s radovou číslovkou *(roku tisíc deväťsto štyridsiateho ôsmeho)* majú ráz vyššieho štýlu.

Radové číslovky od 21. do 99. majú alebo v oboch častiach tvar prídavných mien a píšu sa ako dve slová: *dvadsiaty prvý, tridsiaty deviaty, deväťdesiaty*

ôsmy, alebo majú rovnako správnu, ale zriedkavejšiu podobu, pri ktorej jednotky stoja na prvom mieste; tieto varianty sa píšu ako jedno slovo: *jedenadvadsiaty*, *deväťatridsiaty*, *osemadeväťdesiaty*.

Radová číslovka **prvý**

Peter odvrátil zrak a po **prvom** otrase vybúšil v ňom vzdor. (PLÁVKA) — Vezmime si pomery pred **prvou** svetovou vojnou. (HEČKO) — Nebola to láska na **prvý** pohľad, to nie! (MINÁČ) — **Prvé** mi bolo Zuzke a Marke naložiť, aby si v nastalej hneď trme-vrme najprv svoje veci dali na bezpečné miesto. (ŠOLTÉSOVÁ)

Radové číslovky typu *prvý* i *prvý raz* môžu mať aj tvar plurálu; vtedy vyjadrujú, že na príslušnom mieste v rade je niekoľko jednotlivcov (kolektív), alebo že číslovka zhŕňa niekoľkých jednotlivcov stojacich na tom istom číselnom mieste v rozličných radoch. Číslovky *prví* a *poslední* okrem toho môžu vyjadrovať, že ide o niekoľkých na začiatku alebo na konci príslušného radu.

V **prvé** dni do izieb nám tieklo ako cez riečicu a náradie pošpatilo. (ŠOLTÉSOVÁ) — Bol som medzi **prvými**, čo druhý deň ráno prišli do korrala. (KUKUČÍN) — Počúvalo ich i niekoľko mladších gazdov z novšej školy, **prví** žiaci Tichého. (TAJOVSKÝ) — Boli vtedy už pri **prvých** domoch v Klancoch. (MINÁČ) — Aj oni čakali na **prvé** lastovičky. (MINÁČ) — Takisto sa takmer žiadna pozornosť nevenovala **prvým** robotníckym časopisom na Slovensku. (GOSIOROVSKÝ) — Nebojte sa tak za nás — veď azda nejdeme **prví** do sveta a o tri roky nás máte tu. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Prvé** výročné účty to síce neukazujú, druhé troška, no tretie už oplývajú chválou. (HEČKO)

Radová číslovka *prvý* môže byť bližšie určená zámenom *samý*, ktoré stojí pred ňou, alebo číslovkami *jediný*, *posledný*/*ostatný*, pripojenými k nej spojkou *a*: *samý prvý*, *prvý a jediný*, *prvý a posledný*/*ostatný*. Zámeno *samý* pri radovej číslovke *prvý* len zdôrazňuje jej význam, naproti tomu určenia *jediný* a *posledný* v spojeniach *prvý a jediný*, *prvý a posledný*/*ostatný* pridávajú k významu radovej číslovky okolnosť, že rad vecí vlastne nevznikol, lebo šlo len o jednu jednotlivinu. Výrazy *prvý a jediný* a *prvý a posledný*/*ostatný* sú rovnoznačné a možno ich substituovať zámenom *sám*/*samotný*.

Prvý sa dostal dnu Kapustík, veď tu bol **samý prvý**. (LAZAROVÁ) — Bol veľmi hrdý na to, že on **prvý a jediný** ho predsa zbadal, čo aj od chrbta a zdiaľky. (TATARKA)

Výrazy *prvý a jediný*, *prvý a posledný*/*ostatný* vznikli na základe predpokladu, že mohol alebo mal v danej situácii vzniknúť rad vecí.

Len v spojeniach, ako sú *druhý a posledný*, *tretí a posledný* ..., sa vyjadrí aj celkové množstvo jednotlivín v rade; ináč radová číslovka vyjadruje len to, koľko jednotlivín stojí pred príslušnou určenou jednotlivinou. Napr. radová číslovka *šiesty* vyjadruje, že príslušný predmet predchádzalo v rade päť zástupcov (prvý až piaty).

Radová číslovka *prvý* vyjadruje, že ňou určený zástupca príslušných jednotlivín stojí na začiatku radu, že ho teda nepredchádza nijaký iný; radová

číslovka *posledný* vyjadruje, že určený zástupca jednotlivín stojí na konci radu, že ho teda predchádzali všetky jednotliviny príslušného radu. Ale práve preto, že číslovka *posledný* nevyjadruje presne číselné postavenie v rade (neudáva, koľko jednotlivín predchádzalo), patrí medzi neurčité číslovky.

Číselné poradie deja udávajú radové číslovky s gramatickou povahou príslovky typu *prvý raz/prvýkrát*.

Právo na sebaurčenie bolo **prvý raz** proklamované a uskutočňované Októbrovou revolúciou. (GOSIOROVSKÝ)

Keď radová číslovka *prvý raz* vyjadruje časovú okolnosť, vystupuje ako substantivizovaná a skloňujú sa v nej obidva členy. Spojenie *na prvom raze* má taký význam ako príslovka „ihneď" a „razom". V ľudovej reči sa radová číslovka *prvý raz* skloňuje aj pri uvádzaní radu, teda i vo svojom pôvodnom význame.

A hľa! **Na prvom raze** dieťa utichuje, **na druhom** už pekne čuší, a **na treťom raze** usmeje sa mu, akoby **na** strieborných strunách zahral, ručičkami tľapká. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Podobne sú bežné výrazy *od prvého razu, po druhom raze, pri treťom raze*, ktoré dokazujú substantívnu povahu slova *raz*.

Radová číslovka druhý

Radová číslovka *druhý* má jednak číselný význam a jednak (ako aj číslovka *jeden*) zámenný význam. Je synonymná so zámenom *iný*. Dvojica *jeden — druhý* má význam *tento — iný* alebo *tento — tamten*. Zámennému významu sa číslovka *druhý* približuje v tých prípadoch, keď príslušný celok ako kolektív sa delí na dve časti; prvá sa označí základnou číslovkou *jeden — jedna — jedno* a druhá radovou číslovkou *druhý — druhá — druhé*. Veľa ráz tu býva protiklad *tento — druhý, títo — druhí*.

Po pol roku prišiel **druhý** pytač. (JESENSKÝ) — Oči, moje oči, nespali tej noci, na **druhú** nebudú, ako hľadieť budú. (HEČKO) — Už som chodil **druhý** rok z dediny do mesta do školy, a hodiniek nič. (TAJOVSKÝ) — Jedným okom dnu, **druhým** von. (POREK.) — V noci na **druhý** vianočný sviatok udrel mráz. (LAZAROVÁ) — Tu sa Sýkora zahniezdil, akoby mu bolo tesno, a hodil čiapku na **druhé** ucho. (KUKUČÍN) — Do **druhej** trvá výsluch svedkov. (HEČKO)

Podobne aj radová číslovka *druhý raz* a číslovkový výraz *po druhý raz* mávajú okrem svojho základného číselného významu aj význam príslovky „inokedy".

Len keď bičisko **druhý, tretí raz** zahvižďalo na jeho tele, uvedomil si, že ho gazda obšíva. (HORÁK) — Marka začínala čítať list **druhý raz**. (HEČKO) — **Po druhý raz** nalial Ivanovi z oboch fliaš. (ŠOLTÉSOVÁ) — Príďte **aj na druhý raz!** (ÚZUS)

Radová číslovka *druhý* sa používa vo frazeologických spojeniach *odísť na druhý svet, poslať niekoho na druhý svet* a *byť v druhom stave*.

Radová číslovka **tretí**

Tretí list je od Petrovho brata. (MINÁČ) — Pasie už **tretie** leto kravy. (TAJOVSKÝ) — Do toho klepca dostal sa i Ondriš v **treťom** roku svojho prísažníctva. (TAJOVSKÝ) — To si malý Zachar z **tretieho** ročníka vylieval zlosť, že ho nepripustili medzi seba. (HORÁK) — „Tam do tých **tretích** dvier," — odpovedal človek spod viazanice. (TAJOVSKÝ)

Pri označovaní hodín radová číslovka *tretia* ako iné radové číslovky sa používa samostatne: substantivizuje sa.

O **tretej** ráno už vstal a budil starú mater. (TAJOVSKÝ) — A tak sa stalo, že Mišo Lašút okolo **tretej** popoludní trepol do bubna. (HEČKO)

Číslovka *tretí* podobne ako *jedni* a *druhí* môže mať aj platnosť zámena.

Jedni sedia, fajčia, pijú a besedujú, **iní** o kolky hrajú, **tretí** tancujú. (TAJOVSKÝ)

Číselné poradie dejov označuje zložená radová číslovka *tretí raz* a zdôraznene číslovkový výraz *po tretí raz*.

Keď sa **tretí raz** videli, už boli sobášení. (TAJOVSKÝ) — Nepošťastilo sa lakomému kupčiskovi už **tretí raz** v ten deň. (FIGULI) — Rafiková už **po tretí raz** prekutala izby. (JESENSKÝ)

Zložená radová číslovka *tretí raz* sa v ľudovej reči a podľa nej dosť často aj v beletrii skloňuje ako spojenie číslovky s podstatným menom.

Všetko sa do **tretieho razu** robí. (ŠTÚR) — Na **tretom raze** sa ešte lepšie pousiloval a lahol si ku kráľovnej. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Pri **treťom raze** obehli už celý svet. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Podobne sa používajú aj radové číslovky *štvrtý, piaty, šiesty, siedmy, ôsmy, deviaty, desiaty, jedenásty ... dvadsiaty*. Aj pri nich sú paralelné adverbializované radové číslovky typu *štvrtý raz*.

Potlesk je taký, že neostáva inšie, len hru od **šiesteho** výstupu opakovať. (HEČKO) — Dnes večer doplnila naša Elenka **ôsmy** rok svojho života. (ŠOLTÉSOVÁ) — Určila sama miesto a čas: pri včelíne v záhrade o **deviatej** večer. (FIGULI) — Pamätajte, ten chlapec nedožije sa svojho **desiateho roku**. (KUKUČÍN) — ... berie do ruky šlabikár a ide im, hádam už po **desiaty raz**, prečítať zaujímavú históriu o „Bielke a Marienke". (ŠOLTÉSOVÁ)

Radové číslovky — priam tak ako základné — sa používajú aj na označenie príslušnej číselne určovanej veci čiže predmetne. Ide zväčša o lexikalizovanú elipsu pri časových údajoch (o hodinách, mesiacoch, rokoch).

Stolárska dielňa zahúkala na **šiestu**. (JESENSKÝ) — Na námestí už pred **ôsmou** mrví sa hŕba sveta. (KUKUČÍN) — Kým neodtrúbil hlásnik **desiatu**, ani sa nevrátila. (FIGULI) — Tej noci okolo **jedenástej** nočné ticho pretal hukot leteckých motorov. (MORIC) — „**Jedenásteho** má byť svadba," doložila doktorka. (JESENSKÝ)

Radové číslovky **dvadsiaty — deväťdesiaty**

A koľko máš rokov? Na **dvadsiaty**. (TAJOVSKÝ) — Bolo to krátko po **dvadsiatom** auguste, keď mi už stolička priamo horela pod zadkom. (JILEMNICKÝ) — Zapamätaj si stranu

štyridsiatu. (HEČKO) — Na Štedrý deň pribudol **päťdesiaty** obyvateľ, Ondro Chlistoň. (HEČKO)

Tieto radové číslovky sa používajú aj v množnom čísle v spojeniach typu *tridsiate roky* (= tridsiaty rok, tridsiaty prvý, tridsiaty druhý ... tridsiaty deviaty). Takto sa radové číslovky používajú na súhrnné určenie poradia desaťročí, a to najmä v histórii a v literárnej histórii.

Je to obraz protikladov spoločenského života, ako sa rozvíjal v **tridsiatych** rokoch, a autor doň vložil v usústavnenej podobe všetko, čo sa v ňom nazhromaždilo od prevratu. (A. MATUŠKA) — Vo mlyne na hrade boli i vyše dvestoročné náboženské a svetské knihy a celá slovenská literatúra zo **štyridsiatych** a **päťdesiatych** rokov. (TAJOVSKÝ)

Radové číslovky typu *dvadsiaty prvý, ... dvadsiaty deviaty; tridsiaty prvý, .. tridsiaty deviaty* atď. (tzv. medzidesiatkové radové číslovky) majú dve paralelné podoby — *dvadsiaty prvý* a *jedenadvadsiaty, štyridsiaty piaty* a *päťastyridsiaty* atď., podobne ako základné číslovky.

Veru na **dvadsiate šieste** výročie republiky mnoho dobrých chlapcov plakalo od zlosti. (TATARKA) — V júni v **päťaštyridsiatom** sa vrátili poslední dvaja a jeden z nich bol Grečo. (LAZAROVÁ)

V ľudovej slovesnosti majú radové číslovky *sedemdesiaty, sedemdesiaty siedmy, deväť desiaty* v spojeniach typu *sedemdesiata siedma krajina* význam neurčitého zámena: *sedemdesiata siedma krajina* — istá veľmi vzdialená krajina.

Kde bolo, tu bolo, v **sedemdesiatej siedmej krajine,** za červeným morom a za skleným vrchom, bol jeden bohatý kráľ, ktorý mal veľké krajiny. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Bolo to v **deväťdesiatej krajine,** pri sklenom mori a pri drevenej skale, žil tam jeden bohatý pán. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Tento pomenovací postup sa uplatňuje aj v beletrii:

Nestalo sa to v **sedemdesiatej siedmej krajine,** ale v našej dedine. (FIGULI)

Radová číslovka **stý**

Oslavy **stého** výročia narodenín Vajanského tu priniesli nóvum. (A. MATUŠKA) — Chystal sa koncert na **sté** výročie mestského divadla. (GABAJ)

V zložených radových číslovkách od 101. stovky a vyššie číslovky majú podobu základných číslovieok; podobu radových číslovieok majú v nich len desiatky a jednotky. Píšu sa spolu, napr.: *101. — stoprvý, 218. — dvestoosemnásty, 528. — päťstodvadsiatyôsmy, 3806. — tritisícosemstošiesty;* alebo sú tak členené ako zložené základné číslovky, napr. *1961. — tisíc deväťsto šesťdesiaty prvý.* Podobne je to i pri skloňovaní: *v roku tisíc deväťsto šesťdesiatom prvom, roku tisíc deväťsto šesťdesiateho prvého.*

Pri významných rokoch, najmä z minulého a tohto storočia, sa stretávame aj so skrátenými radovými číslovkami.

V zime roku **tisíc deväťsto štyridsiateho štvrtého** napadol sneh na Pustom jarku už začiatkom decembra. (PLÁVKA) — Prišlo pokojné leto roku **tisíc deväťsto štyridsiateho piateho.** (PLÁVKA) — Začiatkom **osemnásteho** som bol už doma. (LAZAROVÁ) — Samuel

Biheller, 18-ročný, padol v **sedemnástom.** (HEČKO) — V **deväťsto pätnástom** (= 1915) som rukoval. (LAZAROVÁ) — Keď bol richtárom múdry Ján Šechnár, už vtedy v **deväťsto desiatom** (= 1910) chcel komasovať. (HEČKO)

Revolučný rok 1848 sa knižne volá starodávnou radovou číslovkou *meruôsmy*. Používa sa najmä v nadnesenom rečníckom a publicistickom štýle.

Liptov naveky hrdým byť môže na **meruôsmy** marec 19. storočia. (HURBAN)

Radové číslovky ženského rodu začínajúc číslovkou *druhá* sú časťou ľudovej podoby zlomkových čísloviek: *druhá čiastka (časť), tretia čiastka* atď.

A ešte mu vraveli, že ich ani **tretia čiastka** nevystúpila von. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nemcov bolo by ešte vždy temer **štvrtá časť.** (ŠKULTÉTY) — Čakal naňho malomestský dom, početné vinohrady, role, lúky, **piata čiastka** mlyna. (VAJANSKÝ) — Čo mi dali z nasľubovaného? Ani **dvadsiatu čiastku.** (TAJOVSKÝ)

Po zlomkovej číslovke *pol* máva G. sg. radových čísloviek menný tvar: *pol druha litra, pol šiesta metra, pol desiata kila múky*. Podstatné meno označujúce mieru je v G. sg., ak výraz má syntaktické postavenie N., G. a A.; v ostatných prípadoch má tvary príslušných pádov. Meno meranej látky je vždy v G. sg.

Výšky sa tam dvíhajú do výšky **pol druha** *tisíca* metrov. (BEDNÁR) — Z litra talianskeho vína spravia **pol treťa** a z litra maďarského dva! (HEČKO) — Nakoniec sme vyšli na ten skalnatý kopec, kde stoja pozostatky dórskeho chrámu temer spred **pol treťa** *tisíca* rokov. (BEDNÁR)

Oveľa zriedkavejšie sú tvary typu *pol druhého roka* a *pol druhej hodiny*.

Splnila sa jeho predtucha — na dúšok **pol druhého roka** musel vydržať v Bosne. (TAJOVSKÝ) — Pre niekoľkých oplanov a trubirohov, ktorí sa nachodia v **pol druhej tisícke** jednoduchých Zelenomišťanov, neoplatilo sa spôsobovať potopu a podpaľovať stohy. (HEČKO)

Neurčité radové číslovky

Neurčité radové číslovky sú len: *niekoľký, niekoľký raz, niekoľkýkrát/dakoľký, dakoľký raz/voľakoľký, voľakoľký raz, koľkýsi raz* a *posledný (ostatný), pokonný raz*.

Slová *koľký, toľký, koľký raz, toľký raz* sú číslovkové zámená, ktoré sa používajú ako opytovacie a odkazovacie, no sekundárne mávajú (na základe svojho všeobecnejšieho významu) v expresívnej reči aj význam neurčitej radovej číslovky.

Neurčitá radová číslovka posledný

Radová číslovka, ktorou sa udáva číselné určenie člena uzatvárajúceho príslušný rad, môže mať tieto podoby: *posledný, ostatný* a archaickú podobu *pokonný; posledný raz, ostatný raz, pokonný raz*.

Starý Jakub Gríľa zažiaril vtedy **posledný raz** v živote. (MINÁČ) — Nuž ved **ostatný raz** mlátiš ako gazda. (HEČKO) — Ale ako už chcel odísť: tu zazrie pred sebou svojho otca, starého, bledého, suchého, ako ho **pokonný raz** na smrteľnej posteli videl. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Posledné** slová vyslovuje Habdža-otec jedovate. (HEČKO)

Niekedy sa uvedie aj celkové číselné poradie ostatnej jednotliviny; vtedy neurčitá radová číslovka *posledný/ostatný (raz)* pridáva príslušnej radovej číslovke doplňujúcu okolnosť, že sa ňou završuje číselný rad.

Dvanástu a **ostatnú** obeť objaví HKS dokonca na bedárskej mrázke u Pava od Múčiny. (HEČKO) — „Ešte raz a **posledný raz** sa pýtam, kto obral čerešne!" (LAZAROVÁ)

Číslovka *poslední* a jej synonymum *ostatní* vyjadruje súhrnne niekoľkých, ktorí boli na konci radu; adverbializovaná radová číslovka *posledné/ostatné razy* zhŕňa niekoľko dejov, ktorými sa završuje ich rad.

Za **posledných** šesť dní si vytrpel svoje. (JAŠÍK) — Dala som im s Elenkou, keď ona odchádzala do školy, **ostatné** dve jabĺčka zo špajze. (ŠOLTÉSOVÁ) — V **ostatných** týždňoch pochopila, že bohatstvo vôbec nie je totožné so šťastím. (HEČKO) — Ale ten skoro vyskočil a odťal drakovi aj **ostatné** tri hlavy. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V matematike sa neurčité číselné poradie vyjadruje všeobecnými radovými číslovkami *entý — entýkrát/entý raz.*

Druhové číslovky

Druhové číslovky označujú počet druhov, na ktoré sa rozdeľujú veci, deje alebo vlastnosti označené nadradeným slovom. Zámenným korelátom druhových čísloviek sú zámená *koľkoraký, koľkorako.* Tieto číslovky majú povahu prídavných mien alebo prísloviek. Prvé zastávajú funkciu zhodného prívlastku, doplnku, prísudku; druhé stoja vo funkcii príslovkového určenia.

Tvoria sa zo základu skupinových čísloviek pridaním morfémy *-aký, -á, -é* a morfémy *-ako: jednaký, dvojaký, obojaký/obidvojaký, trojaký, štvoraký, päťoraký, dvadsaťoraký, storaký, tisícoraký, mnohoraký; jednako, dvojako, obojako/obidvojako, trojako, štvorako, päťorako, dvadsaťorako, tisícorako, mnohorako.*

Druhové číslovky spravidla predpokladajú množinu určených vecí, preto sa používajú pri podstatných menách v pluráli, napr.: *jednaké školy, dvojaké zemiaky, mnohoraké jablká.* V singulári sa používajú len pri látkových a abstraktných podstatných menách napr.: *jednaká múka, dvojaké korenie, štvoraká práca.*

Určité druhové číslovky

Jednaký, jednako

Druhová číslovka *jednaký, jednako* vyjadruje druhovú jednotu (jednakosť) istej látky alebo príslušného súhrnu vecí, vlastností a dejov.

Zbadali sme, že naše tri kone sú všetky **jednaké**, akoby si z oka vypadli. (FIGULI) — Tak sa mi zdá, že sme mali i **jednaké** ciele. (KUKUČÍN) — Členmi svätu môžu sa stať spolky sledujúce **jednaké** alebo príbuzné ciele. (TLAČ)

Dvojaký, dvojako

Karhal som Ružomberok, čisto slovenské mesto, pre **dvojakú** zradu. (HURBAN) — Vyvolal môj otcovský hnev, a to z **dvojakej** príčiny. (KUKUČÍN) — I vyjde z toho pre Ivana **dvojaký** zisk. (ŠOLTÉSOVÁ) — Roľa je jedna a tá istá, a kapusta na nej **dvojaká**. (HEČKO)

Obojaký, obojako

Druhová číslovka *obojaký* vyjadruje, že v príslušnej skupine vecí sú zastúpené oba druhy, ktoré prichádzajú do úvahy (známe z kontextu), alebo že príslušná vec má akoby dve tváre. Adverbiálna druhová číslovka *obojako* vyjadruje, že dej sa uskutočňuje obidvoma spôsobmi, ktoré možno vyrozumieť zo súvislosti.

V okolí Brezna **obojaká** táto zásada utrpela porážku. (HURBAN) — Podľa toho sa vyberajú aj prednášatelia — raz prídu podkutí popularizátori, inokedy naslovovzatí špecialisti, no veľmi často **obojakí** v jednej osobe! (HEČKO) — Druh, ktorý pestujeme ako zeleninu, má bohatú latu **obojakých** kvietkov. (BUCHTOVÁ) — Veru i pitie pálenky sa už vydriapalo na najvyšší stupeň a milovníkov svojich vrhlo do najhlbšieho sitna, jedných duchovne, druhých **obojako**. (SNN)

Ostatné určité druhové číslovky

O chvíľu voda vrela a matka do nej hodila uschnuté vetievky z **trojakých** bylín. (FIGULI) — Kto chce včeláriť, musí začať s **trojakými** včelami. (VANSOVÁ) — On [Moyzes] sám nohľadal sinekúry, nebral **dvojaký** alebo **trojaký** plat, a výdavky jeho boli nepomerne veľké. (VAJANSKÝ) — Touto **trojakou** zmiešaninou mali sme kŕmiť statok cez celú zimu. (ONDREJOV) — Nepotrebuješ inšie len tamto pod tým dubom hrabať, vyskočí ti tátoš a bude mať na sedle **trojaké** šaty. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nuž či sa ja mám pretrhnúť v **desatorakej** robote? (KUKUČÍN)

Druhové číslovky *desatoraký, desatorako* a vyššie, ale najmä *storaký, storako* a *tisícoraký, tisícorako* môžu mať i hyperbolickú platnosť — označuje sa nimi veľké neurčité množstvo druhov niečoho.

Neurčité druhové číslovky

Neurčitých druhových čísloviek je pomerne málo: *mnohoraký — mnohorako, niekoľkoraký — niekoľkorako*. Vo význame *mnohoraký — mnohorako* sa hyperbolicky používajú *desatoraký — desatorako, dvadsatoraký — dvadsatorako, storaký — storako, tisícoraký — tisícorako*. V expresívnej reči sa veľké neurčité množstvo druhov vyjadruje aj zámenami *koľkoraký — koľkorako* a *toľkoraký — toľkorako*.

Prebudia sa myšlienky **storaké** a nehanebne dotieravé. (ONDREJOV) — Teraz je, pravda, na vojne v nebezpečenstve **tisícorakom**, ale ona dúfa v Boha, že jej ho privedie naspäť. (TIMRAVA) — Bol v Kanade, robil v **tisícorakých** zamestnaniach. (MINÁČ) — Stará mama nebola taká zmorená **tisícorakými** starostami ako naša mama. (FIGULI)

Číslovkové spojenia vyjadrujúce približné číslo

Približný počet a vôbec približný číselný údaj môže sa vyjadriť spojením príslušnej určitej číslovky s vytýkavými časticami a príslovkami *asi, zo/z, do, aspoň, jedno, okolo, približne, azda, vari, hádam, vyše* atď., alebo tesným číslovkovým spojením typu *dva-tri*. Podľa toho sa rozlišujú dve skupiny spojení vyjadrujúcich číselnú približnosť: 1. spojenia s časticami a 2. tesné spojenia.

Spojenia s časticami a príslovkami

Spojenia určitých čísloviek s vytýkavými časticami (ktoré možno bližšie určiť ako častice odhadu) a niektorými príslovkami vyjadrujú, že číselný údaj je len približný a nemusí sa zhodovať s objektívnym číselným príznakom vecí, alebo že hovoriaci o číselnom údaji váha. Sú to najmä spojenia so základnými, skupinovými, násobnými a radovými číslovkami.

My sme *asi* **na sto** metrov vo vzdušnej čiare od ľadovej kôry. (KUKUČÍN) — Práve mi tetka Helena podávala tanier s polievkou, keď na zákrute pred krčmou zaznelo *zo* **päť** výstrelov. (FIGULI) — Martin opakoval svoju schôdzu ešte *zo* **dva razy**. (KUBÁNI) — Pri jednej doline, *zo* **päť minút** cesty, bol jeden domček. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Po štvrthodine zistí, že z **desiati** poslucháči majú ústa — otvorené. (HEČKO) — Bolo nás *jedno* **osem**, s nami celá svorka ovčiarskych psov. (KUKUČÍN) — On jej povedal, že ju prosí, žeby prišla *okolo* **desiatej** k nemu. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Bolo *okolo* **šiestej**, keď sa črieda zjavila na hrebeni briežku. (KUKUČÍN) — Letelo vtedy husí ponadeň, ponad dub, *vari* **pätnásť** husí. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Podobných, ako je on, mrví sa už vo veľkej miestnosti *do* **tridsať**. (HEČKO)

Tesné spojenia

Tieto spojenia, zvyčajne dvojčlenné, vyjadrujú, že číselný údaj sa vymedzuje rozpätím medzi významami obidvoch čísloviek.

Výlety osamote, radšej však v spoločnosti **jedného-dvoch** dobrých priateľov, do hôr, to bývali jeho zábavy. (HURBAN) — **Dva-tri** roky prešli a Miško zanechal starootcovský dom. (KUKUČÍN) — Anke znesú kalerábu a **dve-tri** položnité plánky. (RÁZUS) — A keď som ho bodol ešte **dvoma-troma** slovami, rozčertil sa tak, že hodil oba poháriky o zem. (FIGULI) — **Traja-štyria** presvedčili. (TATARKA) — O **štyri-päť** dní začne tehelňa pracovať. (MORIC) — Okrem toho klepania čuť i mocné syčanie, staby si brúsil **dvadsať-tridsať** kôs alebo kosákov. (KUKUČÍN) — Hodil **dva-tri** razy nervózne hlavou z boka na bok. (KUKUČÍN)

Namiesto číslovky *jeden* sa často používa meno číselne určovanej veci v príslušnom páde. Meno určovanej veci sa neraz vyjadruje elipticky len raz.

Ale dali **grajciar-dva** navyše a musel som byť i tým rád. (TAJOVSKÝ) — **Deň-dva** robili, na tretí večer vraví tovariš Mudroch majstrovi, že by mu dal mech. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Ako tesné číselné spojenia sa používajú napríklad tieto: *jedno-dve, dva-tri, traja-štyria, desať-dvanásť, dvadsať-tridsať, sto-stopäťdesiat; jedny-dvoje, desatoro-dvanástoro; dva-tri razy, päť ráz-osem ráz, šesťkrát-osemkrát; o ôsmej-deviatej; dvojaký-trojaký, tretina-štvrtina.*

K tesným dvojčlenným číslovkovým spojeniam sa svojím významom primkýnajú rektifikujúce a rozlučovacie výrazy typu *päť a či šesť, desať alebo dvanásť.*

Tri a či už štyri roky počúvam o tebe len chvály. (HEČKO) — Vybralo sa mnoho ľudí, **desať a či dvanásť** chlapov. (KUKUČÍN)

Číslovkové spojenia vyjadrujúce približný číselný údaj sa podľa svojho významu (číselný odhad, približnosť) zbližujú s neurčitými číslovkami. Spojenia typu *zo päť, dva-tri* majú už veľa ráz význam neurčitej číslovky *niekoľko.*

Číslovkové výrazy

Podielové číslovkové výrazy

Podielové číslovkové výrazy sú spojenia distributívnej predložky *po* s L. alebo s N. pl. základnej číslovky, resp. spojenia predložky *po* so skupinovou alebo násobnou číslovkou napr.: *po jednom, po jednej; po dvaja; po dva, po dve/po dvoch, po pätoro; po sedem ráz.* Distributívna predložka *po* má zreteľnú významovú korešpondenciu s distributívnou predponou *po- (porozdávať, porozhadzovať).*

Podielové číslovkové výrazy vyjadrujú, v akých číselných skupinách jestvujú (vystupujú) príslušné jednotliviny alebo javy, do akých číselných skupín sa rozdeľuje celé ich kvantum a aký číselný údaj sa na každú jednotlivinu istej skupiny vzťahuje.

Slovce *po* v distributívnych číselných výrazoch obyčajne naznačuje opakovanosť príslušného číselného údaju. Napríklad poznámka na knihe „po 20,— Kčs" vyjadruje, že za každú z kníh príslušného druhu sa požaduje suma 20 Kčs. Je v tom zreteľný významový rozdiel medzi distributívnou predložkou *po* a predložkou *za.* Predložka *za* sa vzťahuje len na jednu jednotlivinu, zreteľ na celý počet jednotlivín tu nie je.

Podielové spojenia s číslovkou jeden

K základnej číslovke *jeden* a skupinovej *jedni — jedny* paralelné podielové číslovkové spojenie je *po jednom, po jednej; po jedných.* Pri ňom stojí meno príslušného číselne určeného podstatného mena v L., ale často sa toto podstatné meno rozumie len zo súvislosti.

Podľa toho sú možné trojaké spojenia, a to: 1. *po* + L. číslovky *jeden (jednom, jednej; jedných);* 2. *po* + L. príslušného podstatného mena a 3. *po* + L. číslovky *jeden* a určeného podstatného mena.

1. V distributívnom spojení *po jednom, po jednej, po jedných* sa meno veci rozumie zo súvislosti a situácie.

Chlapi ležiaci na mäkkom sene začali **sa prebúdzať po jednom.** (TIMRAVA) — Pristupovali **po jednom** k stolu, každý so svojou debničkou a všetkými cedilkami. (TOMAŠČÍK) — Šťastie ledva **po jednom** ide, nešťastie sa sype. (PRÍSL.) — Pavo od Múčiny podáva predsedovi prípravného výboru prihlášky **po jednej.** (HEČKO) — Dal nám **po jedných** [zápalkách] potom. (TLAČ)

2. V distributívnom výraze *po* + L. sg. príslušného podstatného mena, napr. *po hruške, po strúčiku, po orechu*, číslovka *jeden* sa vynecháva, pretože je implikovaná singulárom.

Brala zo synovej pláce na každé sviatky **po zlatom,** po dva. (TAJOVSKÝ) — Ako prišla Elenka, zasa obaja dostali **po hruške.** (ŠOLTÉSOVÁ) — **Ved po korunke,** po dvo splatím statočne. (TAJOVSKÝ) — To je **po päťdesiatke** tri tisícky. (HEČKO)

Sem sa zaraďujú aj spojenia so substantívami označujúcimi rozličné kvantá, objemy vecí alebo látok, napr.: *po polovičke, po kúsku, po troške, po zrnku, po plachtici, po hrsti.*

Odovzdali ešte **po vrecku** zemiakov, ešte **po mierke** jačmeňa alebo ovsa a ešte **po** nejakej tej **hlávke kapusty.** (HEČKO) — Deti miništrovali okolo Zuzky, ktorá na table miesila cesto a obom [deťom] udelila z neho **po kúsku.** (ŠOLTÉSOVÁ) — Gazdiná vovábila ho do izby, posýpajúc mu jačmeň **po zrnku,** po dve. (KUKUČÍN) — Ľudia im ináč, ako už v takom nešťastí, dajú krmu — **po plachtici z** každého lepšieho domu. (RÁZUS) — Keď im však mamky kúpia tabuľku i šlabikár **a po paklíčku** cukríkov, akosi inak hľadia na svet. (RÁZUS) — Ženy niektoré nesú **po chlpe** sena v povriesloch. (TAJOVSKÝ)

3. Distributívne spojenia typu *po jednej hruške* sa používajú vtedy, keď je dôraz na číslovke.

Do vozíkov, teraz už spoľahlivých a celých, pripriahli sme ešte **po jednom koňovi.** (KUKUČÍN) — „Slávny najjasnejší kráľ! dajte nám len **po jednom volovi!**" (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Po roku zas prišikovali **po jednom volovi** každý. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Podielové spojenia s číslovkou dva *a vyššími*

V podielovom číselnom výraze, ak sa používa samostatne alebo pri neosobných menách, základné číslovky od *dva* sú zvyčajne v nesklňovanom základnom tvare, napr.: *po dvaja, po dva, po dve; po traja, po tri* atď.

Nebol spokojný, že deti chodia zo školy „ako prasce z poľa", oni že pekne **po dvaja** chodievali. (TAJOVSKÝ) — Šamotili, rozprávali sa zblízka — **po dvaja-traja** pokope, rozhadzovali rukami. (ONDREJOV) — „**Po desiati** k jednému vagónu!" (MINÁČ) — Dám ti ho [ovos] lacno, odpoly darmo — **po dva štyridsať.** (KUKUČÍN) — On ale pýtal, aby jeho zverom dali na každého **po dva** barany a jemu aby prichystali ostrú šabľu. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Dali zapriahnuť **po štyri** paripy do hrdých kočov. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) Agrárnici a ľudáci získali len **po dvanásť** mandátov. (GOSIOROVSKÝ) — **Po štyridsaťdva** duší bývalo tu pospolu na jednom chlebe, na jednej kuchyni. (TIMRAVA) — Riaditeľstvo vyvesilo pri vchodoch vyhlášky, že všetkým zamestnancom vyplatí zaraz preddavky **po** tisíc korún. (F. KRÁL)

Spojenie distributívnej predložky *po* s L. základnej číslovky je zriedkavejšie.

Ostatní si prinesú **po dvoch** šestákoch a jedlo na obed. (HEČKO) — Vrátili sme sa **po jednom, po dvoch** a nakoniec všetci. (BEDNÁR) — Pekne **po dvoch-troch** sa zoberte a ta sa peši. (TOMAŠČÍK) — Rozhodne sa vpúšťať ľudí do izby **po piatich.** (HEČKO)

Pri distributívnom vyjadrení počtu pomocou číslovieok *dva, tri, štyri* a vyšších meno určenej veci je zvyčajne v A. pl., napr. *po tri hrušky, po štyroch vojakov;* mená osôb bývajú zriedka aj v L. pl., napr. *po troch občanoch, po dvadsiatich žiakoch.* Vo výraze, ktorý má syntaktické postavenie A. (v úlohe priameho predmetu), osobné meno mužského rodu je alebo v A. (= G.), alebo v L.

Potom po dedinách mala národná vec **po dvoch-troch** rozumných *gazdov.* (VAJANSKÝ) — V zámožnejších domoch je všade po jednom, najviac **po dvoch** *deťoch.* (FIGULI)

Namiesto distributívneho spojenia *po* + **základná číslovka sa používa aj zlučovacie** spojenie typu *dvaja a dvaja, dva a dva.*

Chlapci lezú **dva a dva.** (RÁZUS) — Medzi palmami boli dookola vždy **dva a dva** vankúše. (BRANECKÝ)

Podielové spojenia s neurčitými základnými číslovkami

Rozhrnuli sme teda jahody na dve polovice a až potom vzal lyžičku a bral si na ňu, avšak i to len delikátne, **po málo,** nie po plnej. (ŠOLTÉSOVÁ) — Do každej doliny vchádza aspoň po sto, do každej dediny **po niekoľko** desiatok ľudí. (F. KRÁL') — Lenže i Domko akosi **po menej** posiela a dáva žene písať, že nevládze viacej. (TAJOVSKÝ)

Podielové spojenia so skupinovými číslovkami

Distributívna predložka *po* tvorí podielové číslovkové spojenie aj so skupinovými číslovkami.

Dievčatá mali dostať **po dvoje** topánok. (TOMAŠČÍK) — Z tých opálených obličajov civie na rozohnoného ročníka **po dvoje** chladných očí. (F. KRÁL') — V každom kúte vreští **po pätoro** detí. (KUKUČÍN) — Veď tá každý rok vyvedie **po dvanástoro** húsenice. (KUKUČÍN)

Podielové spojenia s násobnými číslovkami

Podielové číslovkové spojenie má pri slovesách podobu *po* + násobná číslovka, napríklad *po (jednom) raze, po dva razy.* Toto vyjadrenie sa používa nielen vtedy, keď príslušný dej vykonalo opakovane niekoľko jednotlivcov, ale prenáša sa i do tých súvislostí, keď ide o opakovanie deja tým istým agensom. Tu predložka *po* naznačuje oddelenie opakovaní deja.

A keď obsadnú stôl na obed, čo len **po sedem ráz** začrú do misy lyžicami, už sa vyprázdni. (TIMRAVA) — Od roku **1838/4**-ho Spoločnosť týždenne schádzala sa **po dva razy.** (ŠKULTÉTY) — Bývalí žiaci obchodia a hľadia pokojnými očami na ovenčený učiteľov hrob, čítajú i **po tri razy** zlaté písmená na kríži, akoby nevedeli, kto pod ním odpočíva. (TAJOVSKÝ) — Včerajší deň aj **po tri razy** našla si konanie na dolnom konci u Luptákov. (TIMRAVA) — A potom sprav zase tak, ako si už **po dva razy** spravil, povie mu Baláž. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nabrala si **po desať ráz** do rúk vody, a tak si vybrhlila celú tvár, že cele omladla. (TAJOVSKÝ)

Podielové spojenia s radovými číslovkami

Pri radových číslovkách, ktoré už vo svojom význame majú distributívnosť, jestvujú len podielové výrazy *po prvé, po druhé, po tretie; po prvý raz, po druhý raz, po tretí raz* atď. Distributívna predložka *po* sa pri radových číslovkách spája len s tvarom stredného rodu. To preto, že sa tu platnosť radovej číslovky vzťahuje na výraz, ktorý vylučuje kongruenciu, a tak sa používa v tvare s neutralizovanou kategóriou kongruencie (neutrom). Slová *prvé, druhé* atď. vo výrazoch *po prvé, po druhé* atď. sú zmeravené radové číslovky, synonymné s výrazmi *prvý raz, druhý raz* atď. Používajú sa na vypočítúvanie aj bez predložky *po;* predložka *po* len zdôrazňuje oddelenosť vyratúvaných konštantovaní (oznamov, príkazov a pod.) a dejov.

Tu rozvinul **po prvé, po druhé aj po tretie,** aké povinnosti majú hodnostári a úradníci pri konsolidovaní maďarského štátu. (VAJANSKÝ) — Gombičku pod hrdlom už **po piate** zapína, a len sa nedá. (TAJOVSKÝ) — Ale ako otec umrel, sťahoval sa Tonko ešte viac od verejnej činnosti: **po prvé** žena, **po druhé** deti po maďarských školách, úradoch, **po tretie** jeho stará povaha. (TAJOVSKÝ) — Šimo prestáva trepať na bubon, chytí cedulu a číta. — **Po prvé,** že sa bude zbierať železo a iné kovy na kanóny. **Po druhé,** že urodzená šľachta z našej i zo susedných dedín pre neschodné cesty nemôže sa vozit do župného mesta. Všetci občania sú povinní hneď po bubnovaní dať hradskú do poriadku. (FIGULI)

Menej primerane sa pri vyratúvaní radu konštatovaní (predpisov, oznámení a pod.) používa pri radovej číslovke predložka *za: za prvé, za druhé* atď. V ľudovej reči je známejší výraz *za jedno,* pričom ďalej sa už používa predložka *po (po druhé, po tretie* atď.)

Kvalifikujúce spojenia s predložkou o

Spojenia typu *o dvoch kolesách* vystupujú v postavení nezhodného prívlastku a sú paralelou zložených adjektív typu *dvojkolesý, štvordielny* alebo výrazov s predložkou *s (s dvoma kolesami).* Majú archaický ráz; dnes sa používajú len v odbornom štýle.

Do každej taligy **o dvoch ohromných kolesách** zapriahli sme po koni. (KUKUČÍN) — Jeden šarkan je **o piatich hlavách,** druhý **o desiatich** a tretí **o pätnástich.** (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Napriek tomu je to zvláštny pocit držať v ruke malý zošitok **o dákych sto stránočkách.** (A. MATUŠKA)

Vzťah číslovíek k ostatným slovným druhom

Vzťah k podstatným menám

Číselné podstatné mená

Číselné podstatné mená odvodené od číslovíek označujú číslice, klasifikačné stupne, skupiny príslušného počtu jednotlivcov (jednotlivín, jednotiek), veci označené a charakterizované príslušným číslom, peňažné jednotky a pod.,

napr.: *jednotka, dvojka, trojka, trojica, štvorka, pätorka, šestorka (šestka), sedmička, osmička, deviatka, dvadsaťosmička, desiatka, desiatok* a *deviatok* (ako hist. termíny), *dvadsiatka, tridsiatka, tridsiatok* (len ako hist. termín a v idiomatickom spojení *vyjsť na psí tridsiatok*), *štyridsiatka* atď., *stovka, tristopäťdesiatka, päťstovka, tisícka*.

Číselné podstatné mená majú významovú a formálnu súvislosť s číslovkami, ale číslovkami už nie sú.

Na vysvedčení Jožo nemal horšej známky od **jednotky** a **dvojky**. (MORIC) — **Trojku** vopchá do obálky pred komisiou a ostatné tri kartičky hodí na zem. (HEČKO) — Keď už bol hodný kus od **trojice**, obrátil sa a zakričal. (MORIC) — Bolo im smiešne, že inžinier zo **sedmičky** vítal sa v prístroji domáceho rozhlasového zariadenia. (TATARKA) — Teda dvadsiateho ôsmeho, vidíte Katka, **dvadsaťosmička** je moje šťastné číslo. (PLÁVKA) — Žilinský má už svoje roky — tiahne do **tridsiatky**. (HEČKO) — Nevysmievaj sa, chlapče, — zakročí Štefan Duval, — ani tebe by neuškodilo pomodliť sa zavše aspoň **desiatok**. (HEČKO) — Ak by ste však pri svojom záslužnom podujatí nevyšli na psí **tridsiatok**, aby ste do kroniky predsa mohli koľko-toľko napísať, vynasnažím sa rozpomenúť na všetko. (JILEMNICKÝ) — Škodoval som **desiatku**, hnevu som užil za **stovku**. (KUKUČÍN) — Hodí **tisícku**, aby si mu vydal. (TAJOVSKÝ) — Jeho hrubé prsty sa zaborili do tohto bohatstva a v triaške prehŕňali sa v zlatých retiazkach, prsteňoch a šuchotali **tisícovkami**. (PLÁVKA)

Podstatné mená vyjadrujúce kvantum

Podstatné mená, ktoré označujú kvantum vecí a látok, veľmi úzko súvisia so základnými číslovkami a majú podobný význam ako neurčité číslovky. Ich všeobecným, zámenným korelátom je *koľko*.

Podľa významu sa rozčleňujú na podstatné mená označujúce:

1. miery a váhy, napr. *lakeť, pár* (= dva kusy), *tucet, kopa* (= 60 kusov), *palec, prst, šúch* (= stopa), *siaha, piaď, meter, krok, míľa, týždeň, rok, hodina, deň, mesiac, minúta, kilo, metrák, cent, funt, lot, liter, rumpeľ, korec, mierka, merica, štvrtáčka/štvrták, koruna, groš, turák, zlatovka, šesták;*

Lot rozumu viacej zaváži ako **cent** zlata. (PRÍSL.) — Ale dosť o tých ľuďoch, čo ani na **piaď** od nosa nevidia. (HURBAN) — Mám tisíce, a nemám za **groš** pokoja. (TAJOVSKÝ) — Na **strelenie** od brehu je rozsiahly dom, prízemný, nevysoký, s verandou. (KUKUČÍN) — Tak on si osedlal jedného koňa, i nabral si **korec** dukátov i dva **funty** sena a **liter** ovsa a **krhlu** vody, jeden **súdok** vína i jeden chlieb i štvornásobnú klobásu, sadol na toho koňa a šiel ďalej. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — „Jonas, **rumpeľ** pálenky!" zakričal územčistý sedliak. (VAJANSKÝ) — Keď hladu za **turák** vpustíš, grošom ho nevyženieš. (PRÍSL.)

2. nádoby, obaly a predmety, do ktorých sa dávajú veci a látky, napr.: *holba, hrniec, tanier, kalištek, lyžica, náprstok, batoh, zástera (za zásteru), obrus, plachtica, misa, opálka, hrotok, pohár, šálka, krhla, koryto, mech, vrece, pec (chleba), maštaľ (koní), uzol, hrsť, glg, náručie, kôš, žmeň, škatuľa, priehrštie, fúra, voz, vagón, fajka (dohánu), črpák, džber, putňa, vedro, studňa (za studňu), more* atď.;

Zuza odnesie na stôl **misu** polievky. (HEČKO) — Potom mu **dala za obrus** dukátov so sebou. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Huba, ryba, dyňa, sviňa potrebuje **pohár** vína. (PRÍSL.) — „No, keď ty máš takú múdru dievku," vraví na to pán, „na, zanes jej túto **žmeň** ľanu." (DOBŠINSKÝ, POVESTI). — Raz jeden — raz druhý sype **hrsť** gombičiek do vrecka. (RÁZUS) — Ilčík dostal od ujca Kotúčovie za hodnú **škatuľu** pušného prachu. (RÁZUS) — I nasypal mu z mechúra plné **priehrštie**. (KUKUČÍN) — Každý hodí mu na rakev **hrsť** zeme. (KUKUČÍN) — A za chovu stiahnem vám **mieru** žita z výžinku. (TAJOVSKÝ) — Dám vám medicíny za **lyžičku**. (TAJOVSKÝ) — Ale **vagón** vajec denne vraj musia odoslať do sveta. (GABAJ) — Išla som očistom nazbierať za **košík** kresancov. (ŠOLTÉSOVÁ) — Na jar za **voz** dažďa, za **hrsť** blata. (PRÍSL.) — Stará neskoro sa vrátila, ale doniesla dobré **náručie** dreva. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Za **maštaľ** koní *mám, to všetko poprodám, a vám jesti, piti dám.* (KOLLÁR, SPIEVANKY)

Keď sa vyjadruje, že istá vec alebo látka je v množstve, ktoré vymedzuje príslušná nádoba, obal a pod., ako rovnocenné sa používajú spojenia typu 1. *pohár vody* a 2. *za pohár vody* — teda 1. pomenovanie príslušnej nádoby (v širokom zmysle) v príslušnom páde + G. pomenovania veci (látky) alebo 2. predložka *za* s A. pomenovania nádoby + G. pomenovania veci.

3. najrozličnejšie kvantá látok. — Obyčajne sú to pomenovania útvarov, v ktorých sa príslušná látka vyskytuje, alebo na ktoré sa drobí (kúskuje). Napríklad: *krajec, okrušok, smidka (chleba), bok/pôlt (slaniny), kvapka (krvi, ohľadu, hrdosti, logiky), kropaj (potu), slza (vody, nápoja), škvarka (poľa), akomak/zamak (korenia), mačný mak (papriky), chlp (vlny, slamy, mäsa), byľka (súcitu), omrvinka, omelinka (chleba), štipka (soli, tabaku), slamka (o slamku viac), pod necht, kus, kúsok, kúštik, hruda (syra), snop (žita, svetla), viazanica (petržlenu), zväzok (zeleniny), kocka (cukru), peceň (chleba), paklík (cukríkov), škatuľka (zápaliek), hlávka (kapusty), vecheť (slamy), struk (cesnaku), stoh (slamy, dosák), štôs (dosák, spisov), kôpka (šušiek);*

Tá nosila jej každý deň za tanier jedla a **okrušok** chleba. (ŠOLTÉSOVÁ) — Vám som chcel väčšiu **smidku** chleba vybojovať. (TAJOVSKÝ) — Slúžka priniesla štyri šálky čiernej kávy a rovnaký počet **krajcov** chleba. (TOMAŠČÍK) — Ani toho roku, ako každý rok, nepadlo celé leto **kvapky** dažďa. (KUKUČÍN) — Dobrému chlapovi zbaví **chlp mäsa** a liter vína. (POREK.)

K tejto skupine sa prikláňa aj neurčitá číslovka *trocha/trochu*, zlomkové číslovky *polovica/polovina/pol'a, štvrť, štvrtina* atď. a slovo *raz*.

Neurčitá číslovka *trocha* je vlastne zmeravené podstatné meno. Ako číslovky nad *štyri* a všeobecne neurčité číslovky spája sa s G. určeného podstatného mena — *trocha maku, trocha ľudí*. V základnom tvare je dubleta *trocha/trochu*. Prvá podoba je nominatív bývalého podstatného mena a druhá podoba akuzatív. Neurčitá číslovka *trocha/trochu* sa správa celkom tak ako kvantita-

tívne podstatné mená; keď sa skloňuje, určované podst. meno je v G. (ako pri kvantit. podst. menách), a keď sa neskloňuje, správa sa ako číslovka *päť* a vyššie. Keď má slovo *trocha* ráz kvantitatívneho podstatného mena, má celé skloňovanie. Jeho základný (východiskový) substantívny ráz je ešte zreteľný;

Ráno je ešte tma, keď s Ľudkou teperíme kôš so šuškami, **troškou** triesok a motaničkou raždia. (FIGULI) — Nosí Cerdenas všetkého po **trochu**, sebe i svojim ľuďom. (KUKUČÍN)

4. skupiny osôb, zvierat a vecí, napr.: *kŕdeľ (detí, žien; holubov, vrabcov, havranov, hydiny, svíň, oviec), črieda (kráv, volov, koní), stádo (volov, kráv, dobytka), roj (včiel, detí, tancujúcich), húf (vojska), karavána (vozov), séria (článkov), hŕba (chlapov, sveta, peňazí, spisov, brván, dreva, kameňov, rúk, kníh), hŕbka (chlapov, detí, kamienkov), kopa (ľudu, detí, listín, dukátov, rolí, slamy, šiat, sena, novín, tlačeného slova), kôpka (chlapcov, prihlášok, peňazí, kníh), rákoš (detí)* atď.;

Celý **kŕdeľ** [vtáctva] sa ich hodilo do vody, tohoročné mladé, čo ešte neletia. (KUKUČÍN) — Spoza kopca sa ukázala odrazu **hŕba** chlapov na koňoch. (KUKUČÍN)

5. skupiny ako časti príslušného kolektívu osôb, časti kvanta vecí alebo látky, napr.: *väčšina, menšina, časť, čiastka, väčšia čiastka, ostatok, diel, grupa, skupina* atď.;

6. veľké množstvá vecí, látky a javu — často hyperbolicky (expresívne), napr.: *dážď, záplava, sila, hora, les, búrka, čierňava, vrch, more, hrúza* atď. v takýchto spojeniach: *les drákov, krupobitie úlomkov, dážď skál, sila švárnych mladých pánov* (z rozprávok), *sila bohatstva, náramná sila vojska, mrákava chlapov, hrúza myší, vrch ľadu, búrka otázok, mračno prachu, čierňava ľudí, fúra otázok.*

Záplava bábik, kočíkov, vozíkov, tanierikov, hrnčíčkov, zvieratiek tisla sa mi do očí. (FIGULI)

Ak sa poprie výskyt istého (obyčajne minimálneho) množstva látky, to znamená, že množstvo príslušnej veci je nulové, že príslušnej veci (látky), javu niet.

Napríklad: *ani omrvinky, ani pol nechť, ani za mak, ani štipky, ani chĺpok (trávy), ani haliera (nezostalo), ani práška (múky), ani nohy (nikto).*

Vyčerpanie celého množstva veci, látky (javu) sa vyjadruje spojením predložky *do* s príslušným podstatným menom označujúcim množstvo, napríklad *do kvapky, do haliera, do grajciara, do nohy.*

Substantívne zlomkové číslovky

Štvrť je číslovka so znakmi meravejúceho substantíva. Ostatné zlomkové číslovky, ako *polovina/polovica/polovička/pola, tretina, štvrtina, pätina* atď., majú povahu kvantitatívnych podstatných mien. Môžu vyjadrovať zlomok a sekundárne počet i kvantum: 1. polovica jablka, 2. polovica (počtu) jabĺk, 3. polovica (množstva) soli.

Podstatné meno **raz** *v násobných číslovkách*

Násobné a adverbálne číslovky tvorené pomocou slova *raz: jeden raz, prvý raz, dva razy, druhý raz, päť ráz, piaty raz* majú ešte podnes charakter slovného spojenia (základná číslovka + podstatné meno, radová číslovka + podstatné meno). Pomocné podstatné meno *raz* má celú paradigmu (*od prvého razu, k prvému razu, po prvom raze, pred druhým razom, v prvé razy* atď.), i keď jeho funkcia je viazaná na okruh násobných a adverbálnych radových čísloviek.

Vzťah k zámenám

Ako všetky ostatné negramatické slová majú aj číslovky všeobecné, zámenné (zástupkové) koreláty, paralelné s ich jednotlivými druhmi: *koľko — koľkí; koľký raz|koľkýkrát; koľkoraký — koľkorako*. Všetky môžu mať aj funkciu neurčitých čísloviek príslušného druhu.

Zo zámena *koľko* vznikla neurčitá základná číslovka *niekoľko|dakoľko|voľakoľko*. Môže určovať len počet, nie kvantum, napr. *niekoľko detí, niekoľko stromov*.

Neurčitá číslovka *koľkosi* naproti tomu môže určovať počet aj kvantum, napr. *koľkosi občanov, koľkosi múky*.

Neurčité zámená *čosi, niečo|dačo, voľačo* môžu mať funkciu neurčitých číslovieb a ako väčšina z nich potom určujú kvantum aj počet (neurčité číslo), napr. *čosi vlny, čosi chlapcov; niečo tabaku, niečo robotníkov*.

Vzťah k príslovkám

Väčšina neurčitých čísloviek má formu prísloviek. Kategória stupňovania sa uplatňuje len v dvojici *veľa|mnoho — málo* a súvisí s významom odvodzovacieho základu *veľ-ký, mal-ý*. Kategóriu stupňovania chápeme tu ako prenesenú z paralelných príbuzných prídavných mien.

Vzťah k časticiam

Častica *neúrekom* má aj funkciu neurčitej číslovky, ale môže vystupovať iba v predikáte. Používa sa vtedy, keď sa má emfaticky vyjadriť veľký počet (veľké množstvo) niečoho.

Vzťah k citoslovciam

Vecný obsah čísloviek vyhovuje expresívnemu a apelatívnemu rázu citosloviec, preto zo spojení s nimi vznikli rozličné výrazy vyjadrujúce počudova-

nie, hrozbu, zastrašovanie typu *tristo pántov okovaných, tisíc hrmených, sto striel ti do duše!*

Ráz signálu majú pokriky pri kolektívnych fyzických výkonoch: *Raz/jeden— dva — tri!* (Porov. s výzvovým citoslovcom *hórup.*) Podobne sa tento číslovkový výraz používa aj pri rozličných telovýchovných úkonoch (najmä na pretekoch). Apelové spojenie *raz/jeden — dva — tri* má taký význam ako výzvy *Pripraviť sa! — Pozor! — Už!*

Význam výzvového citoslovca môže mať i spojenie *raz-dva.* Vyzýva sa ním ihneď vykonať požadovaný výkon.

Slovesá

Verbá

Definícia a klasifikácia slovies

Slovesá čiže verbá sú ohybné slová, ktorými sa pomenúvajú dynamické príznaky vecí a ktoré majú lexikálnogramatické kategórie intencie a vidu, ako aj gramatické kategórie času, spôsobu, slovesného rodu a kongruencie (zhody). Syntakticky sa uplatňujú jednak ako prísudok dvojčlenných viet alebo vetný základ jednočlenných viet, jednak ako ostatné vetné členy (podmet, predmet, prívlastok, prístavok, príslovkové určenie alebo doplnok).

Príznakom vecí sú javy chápané ako nesamostatné a existujúce na niečom. V tom sa slovesá zhodujú s prídavnými menami. Ale dynamické príznaky sú deje, čiže činnosti a stavy, ktoré sa chápu ako proces, ako rozprestierajúce sa v priestore a plynúce v čase, čo sa odráža v kategóriách intencie a vidu, času, spôsobu a slovesného rodu. V tom sa slovesá odlišujú od prídavných mien, ktoré vyjadrujú statické príznaky vecí. Preto slovesá možno vymedziť ako triedu pomenovaní pre nesamostatne existujúce a v čase prebiehajúce príznaky javov skutočnosti.

Slovesá ako slovný druh predpokladajú nadradenú vec pomenovanú podstatným menom alebo zámenom. K tomuto nadradenému slovu viaže sa sloveso kongruenciou: zhoduje sa s ním v osobe, čísle, mennom rode a páde. Napr.: *ty* (= 2. os. sg.) *spievaš* (= 2. os. sg.), *ona* (= 3. os. sg. žen.) *spievala* (= 3. os. sg. žen.), *dievča* (= 3. os. sg. str.) *spievalo* (= 3. os. sg. str.), *spievaní* (= A. sg. žen.) *úlohu* (= A. sg. žen.) ... Pri nedostatku nadradeného slova sloveso nemá kongruenciu v osobe, čísle, mennom rode, a preto má iba tvary, ktorými sa vyjadrujú len ostatné kategórie slovesa. To je prípad neosobných slovies-impersonálií, ako aj neosobných tvarov osobných slovies.

Slovesami vyjadrujeme deje v rámci istých lexikálnogramatických a gramatických kategórií. Deje sa členia na činnosti a stavy. Pri činnosti je činiteľ

čiže agens (= logický subjekt) východiskovým bodom deja a zasiahnutá vec čiže paciens (= logický objekt) cieľovým bodom deja. Činnosť má tranzitnú povahu: vychádza z logického subjektu a prechádza na logický objekt. Pri stave nieto činiteľa a niet ani zasiahnutej veci: so slovesom zviazaná vec je nositeľom stavu. Agens deja, paciens deja a nositeľ deja sú účastníkmi deja. Činnosti sa vyjadrujú činnostnými čiže akčnými slovesami a stavy stavovými slovesami. Rozdiel medzi činnostnými a stavovými slovesami sa týka len ich lexikálneho významu. Tento významový rozdiel však nie je zakotvený v sústave slovesných tvarov. Preto iba rozborom významu možno ustáliť, či to-ktoré sloveso je činnostné alebo stavové. Nepomáhajú pritom ani lexikálno-gramatické ani gramatické kategórie, lebo tie sa týkajú alebo slovies ako celého slovného druhu, alebo ináč vyčlenených skupín slovies.

Medzi istými skupinami činnostných a stavových slovies sú pevné vzťahy. Napríklad pri stavových slovesách typu *mladnúť* a typu *žialiť* máme činnostné slovesá typu *omladiť, omladzovať* a typu *rozžialiť, rozžiaľovať*. Tieto činnostné slovesá sú faktitíva k stavovým slovesám; no tento významový rozdiel sa v slovenčine neustanovil ako gramatická kategória. Podobný rozdiel je medzi istými základnými činnostnými slovesami a ich kauzatívami, napr.: *stáť — postaviť, ležať — položiť, piť — napojiť, napájať*. Faktitíva a kauzatíva sú teda sémantické triedy slovies.

Obidve základné významové skupiny slovies sú početné a patria do nich slovesá s rozličnou slovotvornou stavbou.

Príklady na činnostné slovesá: *pracovať, písať, čítať, kosiť, rezať, pomáhať, hlásiť, hlobiť, hlušiť, kniesť, hojiť, holiť sa, hostiť, hrabať, hrať sa, hrčať, hrkotať, húsť, hútať, hížvať, hvízdať, hyzdiť* ...

Príklady na stavové slovesá: *byť, žiť, bdieť, spať, bolieť, smútiť, blednúť, starnúť, košatieť, nervóznieť, belieť sa, hnednúť sa, odlahnúť, priťažieť, smädiť, mrznúť, oteplievať sa, chorieť, chorľavieť, uzdraviť sa, čistiť sa* ...

Okrem uvedených základných významových skupín činnostných a stavových slovies sú aj slovesá vyjadrujúce vzťahy, ako *mať, patriť, prináležať skladať sa, pozostávať*. Ďalej máme tzv. pomocné slovesá, ktoré nemožno zaradiť ani do činnostných, ani do stavových slovies. Okrem toho existujú aj slovesá, ktoré kolíšu medzi činnostnými a stavovými slovesami. Sú to napríklad slovesá zmyslového vnímania (verba percipiendi), ktoré značia raz schopnosť vnímať, raz samotné vnímanie niečoho: *vidieť — vidieť niečo, počuť — počuť niečo, cítiť — cítiť niečo, vnímať — vnímať niečo* ...

Rozdiel medzi činnostnými a stavovými slovesami sa čiastočne prejavuje aj gramaticky, a to tak, že iba v rámci činnostných slovies sa uplatňuje protiklad v slovesnom rode: iba činnostné slovesá majú pasívum. No nie každé činnostné sloveso má pasívum, a preto ani výskyt pasíva nie je jednoznačným kritériom na rozlíšenie činnostných slovies od stavových. Pasívum ako gramatická

kategória sa totiž viaže len na prechodné činnostné slovesá, netýka sa neprechodných činnostných slovies.

Slovesá ako slovný druh sú dané nielen významom, ale aj súhrnom lexikálnogramatických a gramatických kategórií. A práve tieto kategórie sú dôležité pre slovnodruhovú povahu každého slovesa. Dejovosť niektorých slovies je totiž celkom oslabená, ba je až nulová, a predsa na základe uplatňovania gramatických kategórií pokladáme aj takéto slová jednoznačne za slovesá. To je prípad všetkých pomocných slovies, teda sponových, limitných, modálnych i fázových slovies.

Iba slová *tentovať*, *ondiať*, *onačiť* a ich odvodeniny, ako *potentovať*, *natentovať*, *potentovať sa*, *zaondiať*, *vyondiať sa*, *poonačiť*, *zaonačiť* a pod., pokladáme na základe ich významu za zámená majúce verbálne kategórie. Sú to slovesné zámená (verbálne pronominá), resp. zámenné slovesá.

Bohatstvo a rozmanitosť slovesných lexikálnogramatických a gramatických kategórií je základom pre bohatý a vnútorne členený systém slovesných tvarov: iné slovné druhy nemajú takú zložitú morfologickú stavbu ako slovesá. Systém určitých slovesných tvarov sa zakladá na gramatických kategóriách času, spôsobu, slovesného rodu a slovesnej zhody. Systém neurčitých slovesných tvarov sa zakladá na lexikálnogramatických kategóriách intencie a vidu a na gramatickej kategórii mennej zhody; lebo infinitív je pomenovací slovesný tvar, pri ktorom sa uvedomuje vzťah deja k agensovi alebo nositeľovi (i keď nie je vyjadrený); príčastia sú hybridné tvary, ktoré majú verbálne aj adjektívne kategórie; prechodník je hybridný tvar s verbálnymi a adverbiálnymi kategóriami; slovesné podstatné meno je takisto hybridný tvar s verbálnymi a substantívnymi kategóriami, stojí však celkom na okraji sústavy slovesných tvarov, lebo sa pri ňom do istej miery neutralizujú aj lexikálnogramatické kategórie slovesa a naopak sa uplatňujú v plnej miere gramatické kategórie substantíva.

Sústava slovesných tvarov sa teda skladá z niekoľkých rovín, na ktorých sa slovesá stretajú s inými slovnými druhmi. Iba tak môžu slovesá mať pomocou svojich diferencovaných tvarov zástoj všetkých autosémantických slovných druhov — slovies, podstatných mien, prídavných mien a prísloviek.

Pomocné slovesá

Pomocné slovesá majú všetky gramatické náležitosti plnovýznamových slovies — okrem dejového vecného významu. Pomocnými slovesami sa totiž nemôže samostatne vyjadriť príznak veci, ale sa nimi bližšie určuje, resp. explicitne vyjadruje niektorá významová zložka pripojeného pomenovania, s ktorým sa recipročne dopĺňajú. Pomocné slovesá svojimi tvarmi pomáhajú pripojenému výrazu vstupovať do rozličných syntaktických vzťahov. Po-

mocné sloveso zostáva pritom voľným členom syntagmy a pripojené pomenovanie je viazaným členom syntagmy.

Z významu pomocných slovies vyplýva, že spravidla nie sú schopné byť samostatným prísudkom dvojčlennej vety alebo samostatným vetným základom jednočlennej vety. Spravidla stojí pri nich plnovýznamové pomenovanie, napr. sloveso v infinitíve, ktorým sa vyslovuje vecný obsah gramatického prísudku alebo vetného základu: *môžeme písať ceruzkou, ide ho zadusiť od hnevu, začína sa oteplievať, stal sa veliteľom, už je chladno* ...

Pomocné slovesá korešpondujú v istom zmysle s gramatickými kategóriami, a preto sa isté pomocné slovesá komplementárne dopĺňajú a vylučujú s istými gramatickými kategóriami. Napríklad fázové pomocné slovesá obmedzujú vidovú platnosť pripojeného plnovýznamového slovesa a súčasne explicitne vyjadrujú jeho vidový stupeň.

Pomocné slovesá rozdeľujeme na fázové, limitné, modálne a sponové. Tieto štyri skupiny sa vyčleňujú nielen na základe významu, ale aj na základe gramatických vlastností. Každá z týchto skupín má svoju osobitnú problematiku.

Pomocné slovesá vznikli z plnovýznamových slovies, a to zväčša oslabením lexikálneho významu. Lexikálne patria obidve skupiny k sebe, ale gramaticky treba ich pokladať za osobitné jednotky. Napríklad pomocné sloveso *byť* ako spona a plnovýznamové sloveso existencie *byť* sú prvkami tej istej lexémy, ale tvoria dvojicu gramatických homoným.

Všetky pomocné slovesá majú istú samostatnosť, a preto sa dajú aj v spojení s plnovýznamovým pomenovaním osobitne bližšie určiť. Napríklad v spojení *začínam rozumieť* možno osobitne určiť aj pomocné, aj plnovýznamové sloveso: *pomaly* začínam *dobre* rozumieť *všetko*. Podobne v spojení *chcem ísť* takto možno rozviť obidve jednotky: *naozaj* chcem ísť *pešo*. Takisto pri spojení *bol dobrý* máme spojenia typu *včera* bol *naozaj* dobrý.

Spojenie pomocného slovesa s plnovýznamovým pomenovaním je osobitným typom determinatívnej syntagmy, lebo v ňom jeden i druhý člen je súčasne určeným aj určujúcim členom. Ide tu teda o recipročne determinatívnu syntagmu.

Vymedzenie pomocných slovies (a iných pomocných slov) má základný význam pre teóriu vetných členov. Spojenia pomocných slovies s plnovýznamovými pomenovaniami hodnotíme ako zložené vetné členy, napr. zložený prísudok, zložený vetný základ, zložený podmet, zložený predmet, zložený doplnok. S rozličnou vetnočlenskou platnosťou súvisí tvar pomocného slovesa, ktoré môže byť v určitom aj neurčitom tvare: *začína pršať, začnite postupovať, začínajúc pomáhať, začínať odporovať* ...

Fázové slovesá

Fázové pomocné slovesá čiže vidové slovesá majú úzky vzťah ku kategórii vidu. Vyjadrujú sa nimi jednotlivé fázy v priebehu deja pomenovaného pripo-

jeným slovesom v neurčitku. Plnovýznamové sloveso je pritom vždy nedokonavého vidu, ale fázové sloveso je alebo dokonavé, alebo nedokonavé.

Pri fázových pomocných slovesách môžu stáť okrem plnovýznamových slovies aj spojenia spony so substantívami, adjektívami alebo vetnými adverbiami: *začína byť dobrý, prestal byť správcom, neprestáva byť dusno* ... Aj tieto spojenia hodnotíme na základe vidovej platnosti spony *byť* ako nedokonavé.

V priebehu slovesného deja sa rozlišujú tri fázy: začiatočná čiže inchoatívna, stredná čiže kontinuatívna a koncová čiže terminatívna fáza. Pomocou fázových slovies možno explicitne vyjadriť všetky tri fázy. Začiatočná fáza sa najčastejšie vyjadruje fázovými slovesami *začať, začínať;* stredná fáza slovesami *ostať, ostávať* (resp. *neprestať, neprestávať*), a konečná fáza slovesami *prestať, prestávať.* To sú základné fázové pomocné slovesá, no popri nich jesto ešte veľa iných fázových pomocných slovies.

Začiatočná fáza sa okrem základných fázových slovies *začínať, začať* vyjadruje aj slovesami *počínať, počať; púšťať sa, pustiť sa; priberať sa, pribrať sa; chytať sa, chytiť sa, schytiť sa, prichytiť sa, vychytiť sa; dať sa.* Väčšina z nich však dodáva spojeniu aj isté významové odtienky, ako citové alebo vôľové zaujatie činiteľa na konaní vyslovenej činnosti.

Vŕby a rakyty **začínajú** pučať pri potokoch. (TIMRAVA) — Po chvíli **začal** deklamovať. (JESENSKÝ) — A bohvie čo to prišlo na mňa. Len sa to **počalo** vo mne búriť a potom i siliť. (ČAJAK) — Hľadel som na matku, ktorá sa **priberala** očistom poháre umývať. (ŠVANTNER) — No to sa vy pekne **chytáte** gazdovať! (TAJOVSKÝ) — Jerguš **dal sa** utekať; nebolo kde, lebo chodba medzi kadami nemala východu. (ONDREJOV) — „Pod dnu," volala matka syna, „**začína** byť chladno." (MORIC)

Sem patria aj spojenia výrazov *poď, poďme, hybaj* s infinitívom; takto sa vyjadruje prudké začatie deja alebo výzva na bezprostredné začatie deja.

Položila na zem košík a **poď** ho oblapovať. (TAJOVSKÝ) — Ale nestojme, **poďme** odpierať košele. (HEČKO)

Uvedené výrazy nie sú plnovýznamové, lebo sa nimi nevyjadruje pohyb z miesta na miesto.

Stredná fáza sa explicitne vyjadruje a zdôrazňuje pomocnými slovesami *postávať, ostať; zostávať, zostať; neprestávať, neprestať, neustávať, neustať.* Týmito slovesami sa vyslovuje neprerušené trvanie deja.

Pomocné slovesá *ostať, zostať, ostávať, zostávať* sa používajú najmä pri slovesách s významom deja konaného na mieste, ako *sedieť, ležať, stáť, visieť, trčať* ...

„Eh, veď mu mať povie svoje!" pomyslela som si a **ostala** som sedieť na prahu. (JANČOVÁ) — Ondrej **zostáva** ležať; oči má červené a opuchnuté. (CHROBÁK) — **Zostala** stáť vzpriamená a tak čakala. (FIGULI)

Spojenie týchto pomocných slovies so slovesom *stáť* má často význam *zastaviť sa, zastavovať sa.*

Ľudia ustúpili a **zostali** zarazene stáť. (URBAN) — Lámem si hlavu a už mi nad tým rozum **ostáva** stáť. (TATARKA)

Veľmi často sa používajú fázové slovesá *neprestať, neprestávať*, ale už iba jednotlivo ich synonymá *neustať, neustávať*.

Aj oči privierali, aby aspoň tak zbadali starý stav, za ktorým **neprestávajú** banovať. (HEČKO) — Ak **neprestanú** šarapatiť, nastúpime znovu do zbrane! (F. KRÁL) — Tu, keď sa usiluješ skončiť, dajú robotu iní — a **neustanú** dávať a vymýšľať práce nové, čo by bol deň na sto hodín. (TIMRAVA)

Konečnú fázu deja vyjadrujú pomocné slovesá *prestávať, prestať*. Veľmi zriedkavo sa používajú aj slovesá *ustávať, ustať*.

I rieka pod dedinou hrozivo stúpa a kolembajúce sa ľadovce **prestávajú** tiecť. (HEČKO) — Mať mi **prestala** kupovať šaty a čepce. (KUKUČÍN) — Driňa sa uškŕňal a **prestali ho** pobolievať aj nohy. (JAŠÍK) — Ako **prestalo** byť teplejšie tamvon, klesli i novoživnuté našo nádeje. (VANSOVÁ) — Zvon už **ustal** blačať ako dochrámané telá . . . (URBAN)

Základné fázové slovesá majú pri sebe aj plnovýznamové pendanty. Tie sú často aj predmetovými slovesami a majú gramatický predmet v akuzatíve alebo v inštrumentáli s predložkou *s*. Najčastejšie sa v predmete používa dejové substantívum: *začínať* prácu, *začať* predstavenie, *začať* s behom, *prestať* s plávaním, *neprestať* so zábavami . . .

Slovesá *ostať, ostávať, zostať, zostávať* v spojení s neurčitkom činnostných slovies sú plnovýznamové a vyjadrujú nedostatok pohybu, zotrvanie na jednom mieste. Pripojené sloveso v infinitíve je cieľom slovesnej činnosti, a preto sa dá nahradiť aj vedľajšou vetou so spojkami *aby, že:*

Len aspoň tie geletky koby som vám mohol **ostať** vyplakovať! (STODOLA) — Adam **zostal** vo dvore pohovoriť si so známymi. (JÁGR)

Aj bezpredmetové pendanty fázových slovies sú plnovýznamové: *vichor prestáva, dážď ustáva, búrka neprestáva.*

Limitné slovesá

Limitné pomocné slovesá sú slovesá *ísť, mať*. V spojení s plnovýznamovým slovesom vyjadrujú konečný prípravný stav pred uskutočnením deja. Majú istý vzťah ku gramatickej kategórii času. Spojenia týchto pomocných slovies s neurčitkom dokonavých slovies vyjadrujú, že vyslovený dej sa už-už má uskutočniť, alebo len-len že sa neuskutočnil. Uskutočnenie deja sa však prieči skúsenosti. Pomocné slovesá *ísť* a *mať* sa v tomto význame používajú v prítomnom a minulom čase oznamovacieho aj podmieňovacieho spôsobu.

Srdce jej **ide** puknúť od žiaľu. (HEČKO) — Boky sa mu **šli** rozdrapiť. (ŠVANTNER) — Od srdu ho **išlo** rozhodiť, ale bol bezmocný. (MORIC) — Škovránky a drozdy **mali** si v slnečnom jase hrdielka vyspievať. (F. KRÁL) — Bojko začal stenať, ako keby **mal** umrieť. (TAJOVSKÝ) — Mater mi **má** zadusiť. (TAJOVSKÝ)

Najčastejšie sa s týmito pomocnými slovesami spájajú osobné i neosobné slovesá vyjadrujúce psychofyzické stavy.

Ak sa pri limitnom pomocnom slovese použije nedokonavé plnovýznamové sloveso, spojením sa vyslovuje uskutočnenie deja v tesnej následnosti za momentom prehovoru (zvyčajne v tesnej budúcnosti).

Idem už domov. **Nejdem** sa s ním zapodievať. (ONDREJOV) — Teraz **ide** hovoriť veliteľ. (MINÁČ) — Ty predsa vieš, že **ide** byť zle. (KARVAŠ) — Mala stále rovnaký stav, či už **malo** svitať alebo mrkať. (ŠVANTNER)

V tomto význame je pomocné sloveso *mať* i pomocné sloveso *ísť* zriedkavé. Celé spojenie sa pociťuje ako hovorové.

Modálne slovesá

Modálne pomocné slovesá nevyjadrujú samostatné deje, ale iba v slovesnej forme podávajú vôľové, citové alebo príčinné tendencie a predpoklady zamierené na uskutočnenie samostatného deja vyjadreného pripojeným slovesom. Ako také majú úzky vzťah k slovesnej kategórii spôsobu. Modálnym slovesom sa explicitne vyjadruje reálnosť deja, teda tá zložka významu, ktorá sa gramaticky vyjadruje v kategórii spôsobu a času.

Počet modálnych pomocných slovies je pomerne veľký. Možno medzi nimi vyčleniť dve skupiny: základné a ostatné modálne slovesá. Základných modálnych slovies je pomerne málo. Dajú sa vyčleniť tak, že spravidla nestoja samostatne a že vždy majú infinitívnu väzbu; s pádom substantíva alebo s vedľajšou vetou sa spájajú len výnimočne; napr.: *chcem ešte kúsok; vy tiež chcete, aby ste boli šťastní* ... Základné modálne slovesá nemajú imperatív a netvoria vidové dvojice. Podľa týchto kritérií pokladáme za základné modálne slovesá tieto: *môcť, mať, musieť, chcieť, dať, dať sa, smieť, vedieť.*

Možnosť použiť pri slovese nielen infinitívnu väzbu, ale aj väzbu s pádom alebo s vedľajšou vetou zvyčajne je znakom plnovýznamovosti slovesa: *potrebujem odísť* popri *potrebujem knihu* ...

Popri základných modálnych slovesách je celý rad synoným, ktoré nevykazujú všetky vlastnosti základných modálnych slovies, a tak tvoria prechod medzi sférou pomocných a plnovýznamových slovies. Za modálne slovesá ich však pokladáme preto, lebo zvyčajne nestoja samostatne, lež v spojení s infinitívom iného slovesa, ako aj preto, lebo majú podobný význam ako základné modálne slovesá.

Všetky modálne pomocné slovesá rozdeľujeme podľa významu do niekoľkých skupín: 1. slovesá vyjadrujúce vôľu činiteľa konať dej, 2. slovesá vyjadrujúce povinnosť konať dej, 3. slovesá vyjadrujúce možnosť konať dej a 4. slovesá vyjadrujúce schopnosť konať dej.

Pomocné slovesá vyjadrujúce vôľu alebo nedostatok vôle činiteľa konať dej sú v porovnaní s ostatnými skupinami početnejšie. V dvojčlenných vetách sa používajú najmä tieto: *chcieť, hodlať, mieniť, chlapiť sa; báť sa, obávať sa, hanbiť*

sa, okúňať sa, ošívať sa, zdráhať sa, zunovať; túžiť, dychtiť, brániť sa, chrániť sa, odmietať, vzpierať sa, vystríhať sa. S týmito pomocnými slovesami sa spájajú plnovýznamové slovesá bez ohľadu na svoju vidovú platnosť.

Aj on si **chcel** odniesť niečo na pamiatku. (HEČKO) — Lyžica **sa** kĺzala, kneďľa vrtela **a hodlala** z taniera vyskočiť do susednej izby. (JESENSKÝ) — Troma rezkými krokmi obsiahol miesto, na ktorom **mienil** tancovať. (CHROBÁK) — Vlastnú biednosť **chlapíš sa** cudzou odplašiť! (GABAJ) — Ale teraz vás inakšie rada — už **sa nebojím** povedať. (KUKUČÍN) — Jeho tučné a krátke prsty **sa** naozaj **neštítili** prijať hocijaké peniaze. (PLÁVKA) — „To deťom," povedal materi, žmoliacej zásteru a **vzpierajúcej sa** prijať dar — až teraz chápem — zo všetkých najkrajší. (JANČOVÁ) — Ale ona **sa vystríhala** myslieť naň dlhšie. (CHROBÁK)

Pri týchto modálnych slovesách agens deja je aj nositeľom obsahu modálneho slovesa. Ak sa agens vyjadruje v podmete, ale nie je totožný s agensom deja vyjadreného infinitívom, nejde o modálne pomocné sloveso, i keď je to pomenovanie prejavu vôle. Tak napr. sloveso *dať* vo vete *Na jeseň si dám ušiť teplejšie šaty* nie je modálne pomocné sloveso: je to plnovýznamové sloveso, ktoré má predmet v infinitíve.

V jednočlenných vetách sa najčastejšie používajú isté modálne slovesá v neosobnom bezpodmetovom zvratnom tvare: *chce sa, zachce sa, znechce sa, odnechce sa; vidí sa, nevidí sa, lení sa, nelení sa, sladí sa, ťaží sa, krivdí sa, páči sa.* Činiteľ deja sa vyslovuje v datíve: *chce sa mi odísť* ...

„Nič, ale žiť **sa** *mi* **chce**, pán veľkomožný," odvetil mu raz Čvíkota. (KRNO) — **Zachcelo sa** *mi* tiež takto vznášať sa ponad hory. (FIGULI) — Mal dosť starostí so sebou, nuž **lenilo sa** *mu* brať aj otcove. (ŠVANTNER) — *Anule* **sa nelení** obracať sa za ním s ťažkým batohom. (LAZAROVÁ) — Jedine pri tebe **sladí sa** *mi* žiť. (GABAJ) — **Páči sa** *mi* doma robiť, ale pristal by som aj ta ísť. (F. KRÁĽ)

Osobitne stoja modálne slovesá *dať* a *nechať*, ktorými sa vyslovuje nedostatok vôle zabrániť realizácii pripojeného deja (= *dovoliť, nezabrániť*). V podmete vety je pomenovanie osoby, ktorá je nositeľom vôľového prejavu a súčasne je zasiahnutá dejom. Plnovýznamové sloveso je alebo v základnom, alebo v pasívnom zvratnom tvare.

Paľo Masiarik **dal sa** strhnúť hnevom na seba. (TATARKA) — Predo mnou musel mlynár naberať múku do vreca, **nedala som sa** mu ošudiť. (FIGULI) — **Nechajte** ho odísť! (ÚZUS) — *Milan* **sa nechal** odtisnúť oveľa slabším človiečikom. (TALLO)

K týmto modálnym slovesám vyjadrujúcim vôľu činiteľa konať dej voľne sa pripájajú pomocné slovesá, ktorými vyjadrujeme zdvorilú výzvu konať dej: *ráčiť, páčiť sa, uráčiť sa.*

„Pán obžalobca, **ráčte sa** miernit," zakročí Púplava, a keď vidí, že zapisovateľ všetko píše, zhučí na neho ... (HEČKO) — Ak by **sa** vám **páčilo** počkať ... (KUKUČÍN) — Celú večnosť treba na nich čakať, kým **sa** niektorému **uráčí** prísť. (HEČKO)

Modálne pomocné slovesá, ktorými sa vyjadruje povinnosť, nevyhnutnosť alebo potreba konať istý dej, sú tieto: *mať, musieť, potrebovať, nezdržať sa.*

Tu mi na štvorci polien kriedou vyznačoval, koľko dreva **mám** popíliť do polnoci. (LETZ) — Však som ti povedal, že z našich detí dač byť **musí.** (KALINČIAK) — Ale sú už obidvaja zjavne nesvoji, v očakávaní niečoho nepríjemného, čo nevyhnutne **musí** prísť. (MINÁČ) — „Škandál!" **nezdržal sa** vykríknuť. (JESENSKÝ) — Belajovi je povedomý, len **potrebuje** počuť ešte raz jeho hlas. (GABAJ)

Význam nevyhnutnosti má aj záporné sloveso *nemôcť* v spojení so záporným plnovýznamovým slovesom: *nemôžem nepovedať* = musím povedať.

Súhlasili, **nemohli** v tej tvrdzi nesúhlasiť — a Poľanova sýpka i pivnice roztvorili sa dokorán. (F. KRÁL')

Podobne aj v jednočlennej vete spojenie *nedá nepovedať* má význam nevyhnutnosti (= musí povedať).

Belajovi **nedá nespomenúť** pritom svoju mať! (GABAJ)

Aj v jednočlenných vetách sa používajú modálne slovesá s významom povinnosti, potreby a nevyhnutnosti. Sú to najmä slovesá *prichodiť, prísť, prináležať, patriť, pridať, svedčiť, stačiť.* Popri nich sa používajú aj neosobné, bezpodmetové zvratné tvary *má sa, musí sa, svedčí sa, patrí sa, žiada sa.*

A tu **prichodí** zdôrazniť fakt, že Timrava žije mimo slovenského kultúrneho centra, Martina. (A. MATUŠKA) — **Príde** gúľať sneh na snehuliaka alebo stavať z neho hrad — on gúľa, až sa mu kečka parí. (RÁZUS) — „Syn môj," povedal kaplún Kroner, „či nám **prináleží** súdiť tieto veci?" (KARVAŠ) — **Stačilo** podívať sa na také nebo, aby ti prešli všetky veselé myšlienky. (CHROBÁK) — Odpoludnia **malo** sa ísť s kandidátom do trochštyroch dedín, i do Tonkovi pridelených Mocnín. (TAJOVSKÝ) — A ešte **žiada sa** raz povedať, že Štúr je vo väčšej miere nástupcom Palkovičovým, než sa obyčajne myslí. (KRČMÉRY) — **Patrilo by sa** i tak urobiť im návštevu, keď je už tu v Bratislave. (JESENSKÝ) — Nám, starcom, **sa nesvedčí** už súdiť a odsudzovať. (MINÁČ)

K tejto skupine modálnych slovies patrí aj sloveso *smieť*, ktorým sa vyjadruje dovolenie alebo právo konať istý dej.

Smiem vojsť na chvíľočku? (JÉGÉ) — „**Nesmieš** si to tak k srdcu brať," potešoval ho Matúš Dodek. (TATARKA)

Sem patria aj slovesá, ktorými vyjadrujeme náhodnosť, keďže náhoda je protikladom nevyhnutnosti. Sú to slovesá *pridať sa, uliezť sa, pritrafiť sa, pošťastiť sa.*

Ešte nikdy **sa** mu **nepritrafilo** tak rozmýšľať, veď či je sedliak na to? (MINÁČ) — Starý musí zomrieť, a mladému **sa pridá.** (PRÍSLOVIE)

V jednočlenných vetách sa používa aj sloveso *byť* ako modálne pomocné sloveso s významom potreby alebo nevyhnutnosti konať dej.

Aj mu je odísť, aj sa mu **žiada počúvať.** (HEČKO) — „**Bude sa** nám či tak, či tak pratať," opakovala Jóbkova žena stále svoje, nedajúc sa zastaviť. (JÉGÉ) — Dievkam **bolo sa**

obliekať, ale mať ich pripriahla ešte k dvoru. (ŽÁRY) — **Bolo by** povedať, čo bolí, **bolo by** sa rozhovoriť o tom, čo dušu orie. (URBAN) — **Bolo by** ozaj dôkladne prezvedieť sa o jeho chodníčkoch! (TAJOVSKÝ)

Modálne sloveso *byť* a konštrukcie s ním sú prostriedky hovorového štýlu

Pomocné slovesá vyjadrujúce možnosť alebo nemožnosť konať dej sú menej početné. Sú to najmä slovesá *môcť* a *mať*, ako aj zriedkavejšie používané slovesá *trafiť* a *veriť*.

Môže Ila tu slúžiť i do súdneho dňa. (TIMRAVA) — „Máme času, **môžeme** si odfúknuť," povedal Palo konča záhrady. (ONDREJOV) — Ako **mám** potom vedieť, či sú s vecou uzrozumení tvoji rodičia? (HEČKO) — Príjemné by bolo ísť na pohárik piva, ale **trafí** prísť klient. (JESENSKÝ)

V jednočlenných vetách sa používajú modálne slovesá *dať, ísť, byť*, ako aj neosobný bezpodmetový zvratný tvar *dá sa*.

Nebodaj, **nedalo** mu umrieť, kým nedokosí. (CHROBÁK) — Ale keď mi tak skapal z očú, ako z husi voda, **nedalo** mi už vrátiť sa k pluku. (ONDREJOV) — Ale to **nejde** len tak z rukáva vysypať. (KUKUČÍN) — Jej živé oči sa usmievali na Miša a **bolo** v nich čítať i trochu súcitu. (KUKUČÍN) — Nazdával som sa, že by sa mu **dalo** nejako pomôcť. (ŠVANTNER) — Uvidím, čo sa **dá** urobiť. (VAJANSKÝ)

Slovesá *mať* a *byť* v osobitných konštrukciách, ktorými sa vyslovuje možnosť konať dej vyslovený infinitívom, sú plnovýznamové. Sú to konštrukcie skladajúce sa z tvaru slovesa *mať* alebo *byť*, ďalej z opytovacieho zámena a napokon z infinitívu plnovýznamového slovesa, pričom zámeno je v tvare, ktorý súhlasí s intenciou plnovýznamového slovesa. Konštrukcia so slovesom *mať* obsahuje infinitívny predmet, kým konštrukcia so slovesom **byť** obsahuje infinitívny podmet.

O poriadok sa **nemá** kto *starať*. (ŠVANTNER) — Deti už **má** na koho *zveriť*. (RÁZUS) — Napchal sena za rebrinu, aby *sa* kone **mali** čím cez noc *zabávať*. (ONDREJOV) — Len jar aby skorej prišla, budeme **mať** kam *vyjsť*. (TAJOVSKÝ) — **Nemal** *sa* kde *podieť*, nádvorie bolo nabité. (TATARKA) — „Ešte čo!" zahundral starý Mikuš, hoci **nemal** prečo *hundrať*, lebo **bol** to správny návrh. (TALLO) — Pobratí boli totiž preto všetci, aby **bolo** z čoho *prepúšťať*. (F. KRÁL) — Aj v druhej izbe **jesto** čo *obzerať*. (MORIC) — Služby je málo, lebo **niet** čo *strážiť*. (ONDREJOV) — Odtiaľ **nebolo** kde *ujsť*. (ÚZUS) — **Bude** o čom *rozmýšľať*. (ÚZUS) — Mne ťa je kedykoľvek *vydať*. (TAJOVSKÝ)

Tie isté konštrukcie majú aj intenzitný význam nevyhnutnosti: *mám čo robiť = musím veľa robiť, je čo robiť = treba veľa robiť*.

Bolo toho málo, lebo každý **má sa čo** oháňať, aby svoje ratoval. (TAJOVSKÝ)

Pomocné slovesá vyjadrujúce schopnosť činiteľa konať istý dej sú početné a frekventované. Sú to najmä tieto slovesá: *vedieť, znať, vládať, dovládať, dolieť, zdolieť, stačiť, dostačiť, vystačiť, postačiť, vydržať, stihnúť, uspieť, neveriť*.

Všetko, čo stará mať o starom otcovi rozprávala, **vedelo** si dievčatko veľmi živo predstaviť. (JANČOVÁ) — Vkus má, **zná** rozoznať pekné od mrzkého — no o svojej osobe predpojato súdi. (KUKUČÍN) — Robiť už aj tak **nevládzem**, ako kým som bola mladšia — tak vrátim sa ku svojim. (ČAJAK) — Ledva **zdolie** utajiť plač. (KUKUČÍN) — Veru, ženci potrebujú výdatnú stravu, aby **doleli** ťažko robiť. (F. KRÁL) — Na poludnie v pondelok, do trhu v Bystrici, sotva **stačil** dobehnúť strýčik z Hiadla na hlavnú stanicu. (TAJOVSKÝ) —

A toľké noci **vydrží** nespať študent od Šechnára. (HEČKO) — Tak-tak **stihneme** trochu sa vyspať do svitania. (CHROBÁK) — Niektorí už **uspeli** po mastných raňajkách zájsť do krčmy a vypiť si. (JESENSKÝ) — Stará mať mu často spieva. **Má** taký pekný hlas, že sa ono **neverí** napočúvať, keď starej materi príde vôľa na spev. (JANČOVÁ)

Pomocným slovesom *musieť* sa vyslovuje aj pravdepodobnosť deja vysloveného pripojeným plnovýznamovým výrazom: ranený *musel* umrieť na otravu krvi (= *asi* umrel); ten človek *nemusel* byť triezvy (= *asi* nebol triezvy) . . .

Pomocným slovesom *mať* sa zas vyslovuje cudzia mienka: to *má* byť riaditeľ (= *vraj je*); tento žreb *mal* vyhrať prvú cenu (= *vraj* vyhral) . . .

Musí byť čosi vo veci. (KUKUČÍN) — Obedňajším vlakom **má** prísť do Viesky červený komisár. (TATARKA)

Tie isté obsahy, ktoré vyjadrujeme modálnymi pomocnými slovesami, dajú sa vyjadriť aj modálnymi vetnými príslovkami, ako *treba*, *načim*, *možno*, *slobodno* . . . Aj tieto sa spájajú s infinitívom plnovýznamových slovies a tak vystupujú najčastejšie v úlohe vetného základu jednočlenných viet. Keďže modálne slovesá sú zväčša osobné, počet neosobných modálnych slovies sa dopĺňa uvedenými modálnymi vetnými príslovkami.

Sponové slovesá

Sponové čiže kopulatívne pomocné slovesá majú úzky vzťah k predikatívnym kategóriám plnovýznamových slovies, ku kategóriám osoby, času a spôsobu. Tým sa však ich podstata nevyčerpáva, lebo sa používajú aj v neurčitých tvaroch, najmä v neurčitku a výnimočne aj v prechodníku.

Sponové slovesá nemajú plný význam, i keď vznikli oslabením významu z plnovýznamových slovies existencie. Sama základná spona (kopula) *byť* vyjadruje najvšeobecnejší slovesný význam, ktorý je v podstate každého slovesa, a teda aj slovies ako slovného druhu: je to existencia dynamického príznaku na niečom. Preto sponové slovesá vo všeobecnosti dodávajú pripojenému neslovesnému výrazu význam slovesnosti a z neho vyplývajúce funkcie slovesných tvarov.

Sponové slovesá sa samostatne nepoužívajú, iba ak v eliptických vetách v dialógu. Používajú sa spravidla v spojení s neslovesným výrazom. Tento prisponový výraz je najčastejšie meno, t. j. substantívum, adjektívum, numerále alebo adverbium. Iba v osobitných prípadoch sa isté sponové slovesá používajú aj s neurčitými tvarmi istých slovies. Všetky tieto spojenia spony s prisponovým výrazom tvoria osobitný jednotný vetný člen, ktorý sa skladá z pomocného sponového slovesa a prisponového plnovýznamového výrazu.

Podľa významu rozlišujeme štyri skupiny sponových slovies: 1. sponové slovesá s významom existencie v zhode s objektívnou realitou; 2. sponové slovesá s významom existencie v predpoklade osoby-nie gramatického subjektu vety; 3. sponové slovesá s významom existencie v pocite osoby-grama-

tického subjektu vety; 4. sponové slovesá s významom existencie v predstieraní osoby-gramatického subjektu vety.

Sponové slovesá s významom existencie v zhode s realitou sú základnou skupinou sponových slovies. Patrí sem jednak spona čiže kopula v užšom zmysle — *byť, bývať, bývavať;* jednak rad slovies *stať sa, stávať sa, ostať, ostávať, zostať, zostávať, prísť.* Rozdiel medzi sponou *byť* a sponovými slovesami typu *stať sa* je v tom, že sponou *byť* vyjadrujeme existenciu bez ohľadu na začiatok, trvanie a koniec, kým sponovými slovesami typu *stať sa* vymedzujeme existenciu s ohľadom na začiatok alebo trvanie. Sponové slovesá typu *stať sa* majú teda v svojom význame aj prvok fázovosti.

Spona *byť* (zriedkavejšie aj spona *bývať, bývavať*) sa spája v určitých tvaroch, ako aj v infinitíve so substantívami, adjektívami, numeráliami a adverbiami. To znamená, že sponu máme nielen v prísudku dvojčlenných viet s menným prísudkom, ale aj vo vetnom základe jednočlenných viet.

Slovensko **je** etnologickým *uzlom* v Slovanstve. (KRČMÉRY) — Osud **je** čudná *priadka*, veď zavše pradie z pien. (HOROV) — Nie **som** akosi *pri sile*. (KUKUČÍN) — „Pod, syn môj," volala teta, „veď **si** aj ty *náš!*" (ONDREJOV) — Oba tieto ukazovatele **sú** často *v súlade*, môžu však **byť** aj *v rozpore*. (FIŠERA) — Ale **je** ten svet len *naničhodný*. (JÉGÉ) — Pôsobenie Kuzmányho v tie časy **bolo** *mnohostranné*. (VLČEK)

Keď **je zle**, každý vie, kde *bývam*. (JAŠÍK) — Starému človeku **je** *najlepšie*, nič ho nehryzie. (TALLO) — Nuž *smutno* **je** Jankovi za strojmi. (F. KRÁL') — Mne **je** skutočne nie *do žartu*. (KALINČIAK) — **Bolo** *pred Jánom*, nuž je pravý pôžitok stráviť tichú teplú noc na lúkach. (PODJAVORINSKÁ) — Dolu v hladko otesaných stenách **bolo** *záveterno*, ba *útulno* ako v dielni, hoci nekrytej. (TATARKA) — Keď Viera odchodila od Hany, **bolo** už *pološero*. (TIMRAVA)

Spona *byť* sa spája s trpným príčastím dokonavých slovies, ktoré má výsledkový stavový význam, resp. až adjektívny statický význam.

Pole **bolo** *oddelené* od cesty kamenným plotom. (VAJANSKÝ) — Boli to pre nás časy smutné, v ktorých sme **boli** *odhodení* od sveta, i od seba samých. (Z. ŠTÚR) — Je celá *vycivená* od dlhoročnej ťažkej práce. (F. KRÁL') — Jej postoj k dedinským veciam **bol**, pravda, *odstupňovaný*. (KRČMÉRY) — Múdra Juliana *odetá* **bola** zlatej do suknice. (SMREK) — Brána **je** *otvorená* pohostinne, vošli sme cez ňu do parku. (KUKUČÍN) — Nadpodnikové skutočnosti určujúce štruktúru výroby **sú** *stelesnené* v štátnom pláne rozvoja národného hospodárstva. (FIŠERA)

V uvedených dvojčlenných vetách sa podmet chápe ako nositeľ prísudkového stavu. Ak sa však dejom zasiahnutá vec vyjadruje ako predmet, používa sa posesívna spona *mať*, ktorá je komplementárna so sponou *byť*. Trpné príčastie významového slovesa je potom vo vete doplnkom k predmetu; s ním sa zhoduje v rode, čísle a páde.

Zdá sa, že drieme, hlavu **má** *ovisnutú*. (CHROBÁK) — Ale učiteľ už stojí tam a čelo **má** *zachmúrené*. (MARTÁKOVÁ) — Rúčky **má** *zatiahnuté* kdesi pod pazuchami, stĺaby mu zima bola. (URBAN) — Už vtedy *si* **mal** päť kníh *prečítaných*, a ešte nie je dosť? (ÚZUS)

Tu sa používa aj synonymná konštrukcia s posesívnym datívom osobného zámena: *máš = je ti ...*

Fajočku **má** *zakvačenú* na rázporku košele a mechúr s dohánom *zastrčený* **mu je** za pásom. (ČAJAK) — Veď ani čižiem nemáš; iba krpce. I tie **sú ti** *vyšmatlané*. (PODJAVORINSKÁ)

Spona *byť* sa používa v jednočlenných vetách v spojení s trpným príčastím neosobných slovies alebo bezpredmetových osobných slovies, resp. predmetových slovies použitých bez predmetu. Aj tu ide o výsledkový stav dosiahnutý vykonaním slovesného deja.

Ako vidieť, na raňajky **je** *prestreté*. (ČEPČEKOVÁ) — Na obed **by malo byť** *prestreté* v jedálni. (ÚZUS)

Ak sa nositeľ stavu má vo vete vysloviť, no nemôže sa použiť spomenutá konštrukcia s posesívnym datívom osobného zámena, použije sa posesívna spona *mať*. Takto sa najčastejšie v spisovnom jazyku vyjadruje existencia stavu vo vzťahu k niekomu (k podmetu vety).

Jedni vraveli, že Jožko **mal** *vypité*. (BEDNÁR) — Moja mama vraj sa narodila, keď jej mama **mala** *zamiesené* na chlieb ... (TAJOVSKÝ) — Ako keby **mal** *pobosorované*. (TLAČ) — Dnes ešte **máme** *zamračené*, ale zajtra už **budeme mať** *jasnejšie*, lebo je severný vietor. (ÚZUS)

Ak trpné príčastie zachováva svoj dynamický význam — a to býva najmä pri nedokonavých činnostných prechodných slovesách —, nejde o tvary sponového slovesa, ale o homonymnú samostatnú gramatickú morfému zloženého pasíva.

Každý, kto by to videl, vyzýva sa, aby ho chytil, alebo sa vynasnažil, aby **bol** *chytený*. (JÉGÉ) — Hlas prechádza dutinami nad hrtanom a **je** pritom rozlične *modifikovaný*. (PAULINY) — Všetky cesty na Štátnom majetku v Želiezovciach **sú** takto príkladne *udržiavané*. (TLAČ) — V Ožďanoch založil na gymnáziu Slovenský čítací spolok, ktorý **bol** profesormi dosť *prenasledovaný*. (KOMPIŠ) — Táto ekonomická voľnosť družstva **je** však často *obmedzovaná* nadpodnikovými spoločenskými záujmami. (FIŠERA)

Spona *byť* sa spája — najmä v písomných prejavoch — aj s činným príčastím prítomným, a tak utvára pomerne zriedkavý typ slovesného prísudku dvojčlennej vety. Činné príčastie tu nadobúda povahu adjektíva: stráca svoj dynamický ráz.

Také to **bolo** neobyčajné, také *zarážajúce*, že cudzí človek, čo okolo prechádzal, musel sa spýtať: „Kto tam býva?" (JAŠÍK) — Zabudlo sa na všetko, čo **bolo** *rozčuľujúce*, nepekné, nedobré, a zostali len milé spomienky. (TLAČ) — Ale nevidel nič, bolesť v hlave **bola** *omračujúca*. (MINÁČ) — Z uvedených dôvodov **bude** pri posudzovaní rentability odvetvia *rozhodujúca* štátna výkupná cena. (FIŠERA)

Spona *byť* sa používa aj v spojení s infinitívom slovies zmyslového vnímania (verba percipiendi): *badať, zbadať, vidieť, vídať, vídavať, dovidieť, čuť, počuť, chyrovať, cítiť, poznať, rozoznať, rozpoznať, tušiť, rozumieť*. Spona sa používa pri

indikatíve prézenta iba pod dôrazom. Ináč je bežná v indikatíve préterita a v kondicionáloch. Používa sa aj indikatív futúra.

V jeho hlase **bolo** *badať* únavu. (ŠVANTNER) — Iného človeka ako zemana ani *vídať* **nebolo.** (KALINČIAK) — Vtedy **bolo** už *cítiť* chlad jesene. (JESENSKÝ) — Telkiza čosi zašeptala, ale **nebolo** ju *rozumieť.* (FIGULI) — Takto by ťa **nebolo** *počuť* ani v treťom rade. (ÚZUS) — Po vypratí v teplej vode škvrnu ani **nebude** *poznať.* (ÚZUS)

K týmto slovesám sa pridružuje aj sloveso *dostať* vo význame „kúpiť, zadovážiť si za peniaze".

A keby bola aj mala, neboli by jej pomohli, lebo nádenníka v tie časy ťažko **bolo** *dostať.* (URBAN)

K tejto konštrukcii patrí aj spojenie spony *byť* s vetnou príslovkou *vidno,* ktorá je synonymná so slovesom *vidieť.*

Hanusa ani **nebolo** *vidno* medzi nimi. (HORÁK)

Tieto spojenia spony *byť* s infinitívom plnovýznamových slovies (verba percipiendi) majú modálny význam možnosti, ktorý sa niekedy vyslovuje aj explicitne, modálnou príslovkou *možno.* Z porovnania s týmito explicitnými konštrukciami vysvitá, prečo pri vyjadrovaní indikatívu prézenta chýba spona, resp. používa sa iba v dôrazovom postavení. Tak máme paralelu *možno: je možno = vidieť: je vidieť.* Spojenia spony s infinitívom slovies zmyslového vnímania možno chápať ako spojenia s elidovanou modálnou príslovkou. Dnes sa však eliptickosť týchto spojení už spravidla nepociťuje a v dôsledku toho je oslabený aj možnostný modálny význam celého spojenia.

Tvary slovesa *byť* sú teda iba sponou, a samy nemajú modálny význam, ako je to v prípadoch typu *bolo sa pohnúť,* v ktorých modálne sloveso *byť* vzniklo absorbovaním významu elidovanej modálnej príslovky typu *treba.* Tak možno vysvetliť aj rozdiel pri vyjadrovaní indikatívu prézenta: *cítiť,* resp. dôrazové *je cítiť (= možno cítiť, je možno cítiť),* ale len *je sa pohnúť (= treba sa pohnúť).* Sponové sloveso sa realizuje nulovým tvarom s významom indikatívu prézenta len pri modálnych vetných príslovkách: *bolo treba, bude treba, treba* (= indikatív prézenta). Iba pod dôrazom sa používa tvar spony *je: je treba, je cítiť.*

„Nuž čo im urobíme?" pýta sa richtár.

„Ísť k nim, kačky im odobrať a spať všetko, to **je treba,** to!" vysvetľuje Áron. (KUKUČÍN)

Spona *byť* sa používa aj v infinitíve, najmä v spojení s modálnymi slovesami, alebo s fázovými slovesami.

Môže **byť** i chladno človeku zaránky. (FIGULI) — „Brat môj," povedal po malej prestávke, „medzi nami *má* **byť** jasno . . ." (VAJANSKÝ) — *Začalo* mi **byť** smutno. (ALEXY) — Dobre bolo v Tichej doline. Dobre tam *začalo* **byť.** (BEDNÁR) — Hore háj, dolu háj, hore hájom chodník; môj otec bol dobrý, ja *musím* **byť** zbojník. (LUD. PIESEŇ) — Motodika postupu *musí* **byť** odrazom týchto zásad. (FIŠERA)

Spona *byť* sa používa veľmi často. Oveľa zriedkavejšie sa používajú spony *bývať* a *bývávať.*

Doma predsa **bývalo** jej pusto a neraz sa vyplakala. (TAJOVSKÝ) — **Bolo by** jej **bývalo** ešte dobre, keby jej susedy boli dali pokoj. (KUKUČÍN) — Bolo živo na dedine, ako **bývava**

pred večerom. (TIMRAVA) — Pravdaže, najväčšiemu nebezpečenstvu **bývajú** vystavené ženy pri pôrode, najmä keď nedostanú zavčasu ošetrenie. (ŠVANTNER)

Sponové slovesá s významom existencie zhodujúcej sa s realitou a s odtienkom fázovosti sú početné. Používajú sa v dvojčlenných aj jednočlenných vetách. Sú to najmä slovesá *stať sa*, *stávať sa*, *ostať*, *ostávať*, *zostať*, *zostávať*, *prísť*, *prichodiť*.

Sponové slovesá *stať sa*, *stávať sa* vyjadrujú začiatočnú fázu existencie príznaku, zväčša adjektívneho a substantívneho. Používajú sa len v dvojčlenných vetách.

Stávaš sa akýmsi *bezočivým*, chlapče! (ÚZUS) — Osemnásť najplnších a najúrodnejších rokov venoval dielu, ktoré **sa stalo** nielen jeho *pýchou*, ale i *pýchou* celého mesta. (ZÚBEK)

Sponové slovesá *ostať*, *ostávať* majú dva významy: vyjadruje sa nimi alebo trvanie stavu bez zmeny, alebo náhla zmena stavu.

Iba kontext pomáha rozlíšiť tieto dva významy. Podobne je to aj s ich dubletami *zostať*, *zostávať*.

a) Aký bol cez celý život, taký **zostal** až do smrti. (KUKUČÍN) — Eva už nemohla vážnou **zostať**. Darmo je — ona nemôže sa pretvarovať. (KUKUČÍN)

b) Teraz mu **ostalo** trochu teplejšie okolo srdca. (HORÁK) — **Ostalo** mu odrazu zima. (JAŠÍK) — Ešte som nezačal ani chodiť, keď som **zostal** sirotou. (KUKUČÍN) — **Ostal** omráčený, ale hneď sa zase prebral. (FIGULI)

Pomocné slovesá *prísť*, *prichodiť* vyjadrujú zmenu stavu, začiatočnú fázu stavu. Používajú sa v jednočlenných vetách v spojení s vetnými príslovkami.

To tak niekedy človeku **príde** zle a celkom od ničoho. (BEDNÁR) — Boriši **prišlo** ľúto. (TIMRAVA) — Keko zastal, uprúc ako žúžoľ oči, od ktorých zlo **prichodilo**, na Paľa, a pozerá za ním, ako odchodí. (TIMRAVA) — Ani sme nespali, čo nám ho **prichodilo** ľúto. (JANČOVÁ)

Sem patria aj spojenia *ide mi do plaču* (*do smiechu*, *do samopaše* a pod.), v ktorých je pomocné sloveso *ísť*.

A pani majstrovej hlas sa zatriasol; **šlo jej do plaču**. (KUKUČÍN)

Sponové slovesá, ktorými sa vyjadruje existencia v predpoklade osoby-nie gramatického subjektu vety, sú početné a používajú sa v dvojčlenných vetách. Sú to slovesá *zdať sa*, *zazdať sa*, *pozdávať sa*, *javiť sa*, *vyzerať*, *pripadať*, *prichodiť*, *vidieť sa*, *predchodiť*.

Ponurá farárova pracovňa **zdala sa** im zrazu celkom príjemná. (HEČKO) — Solan zažal v izbe svetlo a v tom svetle **sa** mu **zazdalo** všetko otupnejšie ako prv. (BEDNÁR) — Dve hviezdy sliepňajú dosiaľ ospanlivo proti blížiacemu sa úsvitu. **Vyzerajú** náramne opustené na prázdnom obzore. (OHROBÁK) — Rýchle **sa** vžil do nového okolia, ktoré **sa** mu **javí** zaujímavé a krásne. (ALEXY) — Čím väčšiu priepasť otvára čas medzi mnou a neblahými udalosťami, tým **sa** mi **vidí** môj pomer k majstrovi nejasnejší a majster sám zložitejší a záhadnejší. (ZÚBEK) — Ale mne, ktorý sa nerozumiem, mne **prichodí** viac mŕtvy než živý. (KUKUČÍN) — Nemám rád slovo zurčať: vždy **sa** mi **videlo** prázdne vznešené, romantizujúce a literárne. (MINÁČ)

Zriedkavo sa pomocné slovesá *zdať sa, zazdať sa* spájajú aj s neurčitkom slovesa. Význam majú nepozmenený.

A v tom úsmešku tvojom **zdá sa** mi zúbok satiry *hýbať* ústami. (SLÁDKOVIČ) — Ludvik Levický **zdal sa** dosiaľ ani *nevedieť*, že jestvuje Jola. (TIMRAVA)

Dnes sa však namiesto prisponového slovesa častejšie používa vedľajšia veta so spojkou *že*.

Ale hoci s veľkou námahou, predsa zišiel ešte o tri schody nižšie, lebo **sa mu zdalo**, *že* hlasy v pivnici zosilneli. (HEČKO) — **Zdalo sa mu**, *že* vidí malú rúčku vynoriť sa z vody. (ONDREJOV)

Tým, že sa pomocné sloveso *zdať sa* môže spájať aj so slovesom v neurčitku, možno si vysvetliť, že pri prisponovom adjektíve alebo aj adverbiu niekedy býva ešte spona *byť*.

Chlapec **sa zdá byť** *rozumný*. (ÚZUS) — Idúcemu ulicami zrazu **zdalo sa byť** tak *otupno*, tak hlúpo medzi cudzími ľuďmi. (JÉGÉ)

Sponové slovesá vyjadrujúce existenciu v pocite osoby-gramatického subjektu vety sú málo početné, ale používajú sa často. Sú to slovesá *cítiť sa, cítievať sa, pripadať si, čuť sa* (zriedkavé). Pri nich stoja podstatné mená, prídavné mená alebo vetné príslovky.

A **teraz sa cíti zase** *cudzinkou*. (ŠVANTNER) — Požehnaný deň, keď **sa** človek aspoň jednou žilkou **cíti** *človekom!* (GABAJ) — A panička **necítila sa** tým *urazená*, lež strúhala mu tiež poklony s ľúbezným smiechom a vábnymi posunkami. (ZÁBORSKÝ) — Po obede netreba spať, lebo tu hore nie je dusno a človek **sa necíti** *ustatý*. (ŽÁRY) — Ale *zdravý* **sa** čujem! (TAJOVSKÝ) — U vás **sa** vždy **cítime** *dobre*, ako doma. (ÚZUS)

Sponové slovesá vyjadrujúce predstieranie existencie u osoby-gramatického subjektu vety sú početné a frekventované. Sú to slovesá *tváriť sa, tvárievať sa, zatvoriť sa, robiť sa, robievať sa, urobiť sa, spraviť sa, ukázať sa, ukazovať sa, predstaviť sa, predstavovať sa, stávať sa*. Pri nich stojí zvyčajne adjektívum.

V svete **sa** naučil, ako treba hýbať rozumom, kedy treba pri jednačkách zvraštiť čelo a **tváriť sa** veľmi *pohríženým*. (ŠVANTNER) — Keď ho už domrzelo všetko, **urobil sa** *hluchým a slepým* . . . (ČAJAK) — Čerti **sa spravia** *hluchými*. (HEČKO) — K ľuďom **ukázala sa** *ľúbezná*, čo prv nevedela spraviť. (TIMRAVA) — **Predstavil sa** jej v svojom hneve *krutým a strašným*. (ČAJAK) — „Veď je ono pravda," **stavia sa** žena *nevedomou*. (KUKUČÍN)

Všetky uvedené skupiny sponových slovies nie sú na rovnakej úrovni. Povahu pomocných slov majú jednoznačne len spony typu *byť* a typu *stať sa*. Preto sa za spony (kopuly) v užšom zmysle slova zvyčajne pokladajú len slovesá *byť, bývať, stať sa, stávať sa*, ako aj *ostať, zostať, prísť* vo význame *stať sa*. Ostatné slovesá majú len niektoré črty pomocných slov, a preto sa pokladajú za polosponové slovesá. Ide o typy *zdať sa, cítiť sa, tváriť sa*.

Všetky sponové pomocné slovesá majú pri sebe plnovýznamové pendanty, ktoré sa vyznačujú najmä tým, že môžu stáť samostatne v prísudku dvojčlennej vety alebo vo vetnom základe jednočlennej vety. Okrem toho tieto

plnovýznamové slovesá možno voľne rozvíjať ako iné slovesá. Niektoré z nich majú aj iné morfologické osobitnosti.

Plnovýznamové *byť* sa vyznačuje napríklad tvarom 3. os. sg. indikatívu prézenta *jest, jesto*, záporne *niet, nieto*, popri *je, nie je* (resp. aj *sú, nie sú*). Ak v prísudku vety je záporný tvar *niet, nieto*, substantívny podmet je v genitíve: *niet dreva, niet peňazí* ...

Plnovýznamové slovesá *ostať, ostávať, zostať, zostávať, prísť, prichodiť* mávajú pri sebe účelový infinitív: *ostal som doma kosiť, prišiel som ti povedať novinku* ...

Aj slovesá typu *zdať sa* sú plnovýznamové: *to sa ti len zdá* ... Slovesá typu *vyzerať*, sú plnovýznamové, ak sa bližšie určujú adverbiom: *vyzeráš ustato* ...

Takisto aj slovesá typu *tváriť sa* sú plnovýznamové, ak sú rozvité adverbiom: *tvári sa vznešene* ...

V istých prípadoch môžu byť pochybnosti, či ide o plnovýznamové sloveso a či o pomocné (sponové) sloveso. To však je len dôkazom, že medzi oboma pólmi sú stupňovité prechody: tie práve ukazujú, že aj všetky sponové slovesá vznikli z plnovýznamových (podobne ako aj ostatné pomocné slovesá) oslabovaním lexikálneho významu.

Zvratné a nezvratné slovesá

Reflexívne slovesá

Zvratnosť je formálny príznak slovies, ktoré majú v svojich tvaroch samostatnú súčasť *sa* alebo *si*. Táto formálna zložka má niekoľko funkcií. Zásadne treba rozlišovať tri prípady. Raz je zložka *sa* alebo *si* súčasťou formy slovesa ako pomenovacej jednotky, a preto má hodnotu lexikálnej morfémy: *smiať sa, všímať si*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine priameho pomenovania o zvratných slovesách. Inokedy sa formálna zložka *sa* alebo *si* pociťuje ako tvar zvratného zámena, ktoré so slovesom tvorí syntagmu: *holiť sa, veriť si*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine deiktického pomenovania o zvratnej podobe nezvratného slovesa. Často sa formálna zložka *sa* pociťuje ako gramatický formant, lebo sa ním vyznačuje platnosť slovesného tvaru v konštrukcii: *hovorí sa, robilo sa*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine gramatického významu o zvratných tvaroch nezvratných slovies.

Platnosť formantu sa zisťuje tak, že sa pri jeho vynechaní skúma význam slovesa. Do úvahy sa berú všetky tvary slovesa. Ak sa vynechaním komponentu *sa* alebo *si* mení lexikálny význam slovesa (alebo sa sloveso stáva nezreteľným, deformovaným), ide o zvratné sloveso. Ak sa vynechaním komponentu *sa* alebo *si* lexikálny význam slovesa nemení a ak sa súčasne dá tento komponent nahradiť plnými tvarmi zámena *seba, sebe*, ide o zvratnú podobu nezvratného slovesa. Napokon ak sa vynechaním komponentu *sa* lexikálny význam slovesa

nemení a ak sa tento komponent nemôže použiť v samostatnom infinitíve a ani v ostatných neurčitých tvaroch daného slovesa, ide o zvratný gramatický tvar nezvratného slovesa.

Napríklad slovesá *dariť sa, prebudiť sa, porátať sa, predstaviť sa, smiať sa, všímať si* sú zvratné, lebo bez zvratného komponentu majú iný význam (takže máme rozličné zvratné a nezvratné sloveso *prebudiť sa — prebudiť, porátať sa — porátať, predstaviť si — predstaviť*), alebo sa pociťuje neúplnosť, deformácia ich formy (ako je to v prípadoch *dariť, smiať, všímať*).

Ale v slovesách *holiť sa, zachrániť sa, preobliecť sa, okríkať sa, objednať si, písať si* možno komponent *sa, si* nahradiť plným tvarom zámena alebo lexikálne ho ináč vyjadriť: *holiť sám seba, zachrániť aj seba, okríkať jeden druhého, objednať len sebe, písať jeden druhému*, resp. *písať si vzájomne* ... V týchto prípadoch ide o nezvratné slovesá *holiť, zachrániť, preobliecť, okríkať, objednať, písať*, ktoré majú zvratnú podobu s významom reflexívnym (= sám seba) alebo recipročným (= jeden druhého, vzájomne). Preto máme zvratnú podobu takmer vo všetkých tvaroch určitých aj neurčitých. Existujú teda pri sebe dve paradigmy toho istého slovesa.

Pravda, tvary *išlo sa, hovorí sa, bude sa kosiť, polieva sa* patria k nezvratným slovesám *ísť, hovoriť, kosiť, polievať*, lebo niet zvratných neurčitých tvarov, ako *ísť sa, idúc sa, idúci sa* ... Uvedené zvratné tvary sú gramatickými tvarmi nezvratných slovies, lebo sa nimi vyjadruje platnosť slovesa vo vetnej konštrukcii. Ukáže sa to použitím toho istého slovesa v inej vetnej konštrukcii s rovnakým zmyslom. Tak ide o to isté sloveso *hovoriť* vo vetách: 1. *U nás sa ešte hovorí o tomto nešťastí.* — 2. *U nás ešte hovoria o tomto nešťastí.* Podobne je to aj so slovesom *polievať* vo vetách: 1. *Kvety sa polievajú vodou.* — 2. *Kvety polievame vodou.*

V silne citových vetách sa niekedy používa sám formant *sa* miesto zvratného slovesa. Najčastejšie ide o elíziu slovesa pohybu alebo o slovesá ako *dať sa, posošiť sa, pustiť sa*, zriedkavejšie o sloveso *nazdať sa*. Význam slovesa je zrejmý z kontextu.

„Sem sa, *sem!“ zavolali veselo.* (TIMRAVA) — *Nože* sa, *nože! Kedyže si nanosíte?!* (TAJOVSKÝ) — *Tak, stará režisérska krv, do toho* sa, *niet iného východiska.* (STODOLA) — *No, chlapci, do roboty* sa *ďalej!* (TIMRAVA) — *To-to-to, he-he-he, ja som* sa, *že to bez oldomáša bude.* (STODOLA)

Inokedy sa vynecháva sloveso aj z tabuových príčin.

Ja sa *na tvoje mozole, vieš čo.* (STODOLA) — *I ja som bol zaľúbený, a predsa som nevykrikoval jej meno, ani* sa *z lásky k nej* ... (TAJOVSKÝ)

Zvratné slovesá

(Rovina priameho pomenovania)

Zvratné slovesá čiže reflexíva sú také slovesá, ktoré majú v celej paradigme (pravda, okrem trpného príčastia a spravidla aj okrem slovesného podstatného

mena) formálnu súčasť *sa* alebo *si*, napr.: *smiať sa*, *rozplakať sa* ..., *všímať si*, *pospať si* ... Bez tejto súčasti sa cíti nesprávnosť alebo neúplnosť slovesa, napr.: **smiať*, **všímať* ..., alebo sa uvedomuje posun slovesného významu, napr.: *vyvíjať sa — vyvíjať*, *plúžiť sa — plúžiť* ...

Formálna súčasť pôvodom zvratných slovies sa iba sčasti kryla so zvratným zámenom (*sa* je A. sg. a *si* D. sg.), ale dnes ju ani v týchto prípadoch nemožno hodnotiť ako tvar osobitného slova, hoci sa z hľadiska zvukovej stavby jazyka správa vždy ako samostatné slovo. Táto súčasť zvratných slovies má povahu samostatnej lexikálnej morfémy, i keď v niektorých prípadoch nemá už nijaký priamy vzťah k lexikálnemu významu slovesa. Od plnej morfémy *sa* v type *narodiť sa* treba odlišovať prázdnu morfému *sa* v type *čudovať sa*.

Každé slovenské sloveso je alebo zvratné, alebo nezvratné. No existujú aj prechodné prípady, vykazujúce variabilitu. Ak morféma *sa* nemá nijaký priamy vzťah k lexikálnemu významu toho-ktorého slovesa, čiže ak má hodnotu prázdnej morfémy, môže sa vo vývine stratiť. Prípravným stupňom k zániku prázdnej slovotvornej morfémy *sa* je možnosť vynechať ju. Vtedy sú v jazyku varianty s touto morfémou a bez nej.

V novšom spisovnom úze sa používajú napríklad tieto dublety: *besnieť — besnieť sa*, *blazniť — blazniť sa*, *jagať — jagať sa*, *jasať — jasať sa*, *hrnúť — hrnúť sa*, *kartovať — kartovať sa*, *korčuľovať — korčuľovať sa*, *kotiť — kotiť sa* (o zvieracích samičkách), *krúžiť — krúžiť sa*, *kukať — kukať sa*, *kvasiť — kvasiť sa*, *liať — liať sa*, *lopotiť — lopotiť sa*, *lyžovať — lyžovať sa*, *meškať — meškať sa*, *obstáť — obstáť sa*, *odstúpiť — odstúpiť sa*, *ostarieť — ostarieť sa*, *pachtiť — pachtiť sa*, *pakovať — pakovať sa*, *poďakovať — poďakovať sa*, *pominúť — pominúť sa*, *ponáhľať* (nár.) — *ponáhľať sa*, *postiť — postiť sa*, *pozdraviť — pozdraviť sa*, *pozerať — pozerať sa*, *prameniť — prameniť sa*, *pretekať — pretekať sa*, *puknúť — puknúť sa*, *rinúť — rinúť sa*, *rosiť — rosiť sa*, *rušať — rušať sa*, *slušať — slušať sa*, *smoklič — smoklič sa*, *smútiť — smútiť sa*, *strmieť — strmieť sa*, *stroskotať — stroskotať sa*, *svedčať — svedčať sa*, *svietiť — svietiť sa*, *šplhať — šplhať sa*, *úfať — úfať sa*, *vďačiť — vďačiť sa*, *žartovať — žartovať sa*, *žialiť — žialiť sa*.

Intenčná hodnota variantov uvedených slovies je rovnaká, lebo prítomnosťou morfémy *sa* nie je zasiahnutá intencia slovesa. Preto rozdiel medzi týmito variantmi nie je lexikálny, i keď vo väčšine prípadov ide o rozdiely, ktoré odrážajú historickú, geografickú, štýlovú alebo expresívnu variáciu. Napr.: *stroskotať — stroskovať sa* (arch.), *prúdiť — prúdiť sa* (nár.), *hrnúť* (expr.) — *hrnúť sa*. V iných prípadoch niet nijakého rozdielu, napr. *pozerať — pozerať sa*, *puknúť — puknúť sa*.

V rámci zvratných slovies sa rozlišujú dve základné skupiny. V prvej skupine sú zvratné slovesá bez nezvratných pendantov, napr.: *smiať sa*, *všímať si*, v druhej skupine sú zvratné slovesá s nezvratnými pendantmi, napr.: *volať sa — volať*, *nanosiť sa — nanosiť*, *pospať si — spať*.

Reflexíva tantum

Zvratné slovesá bez nezvratných pendantov sa volajú reflexíva tantum. Táto skupina nie je veľmi početná a nie je ani sémanticky členená.

Príklady na reflexíva tantum s morfémou *sa*:

báť sa, blýskať sa, blysnúť sa, blyštať sa, božiť sa, bratať sa, bratríčkovať sa, brieždiť sa, časiť sa, čmudiť sa, čudovať sa, čupiť sa, dariť sa, diať sa, dívať sa, diviť sa, dniť sa, domnievať sa, dopustiť sa, dotýkať sa, dovedať sa, dovtípiť sa, dozvedieť sa, durdiť sa, dušiť sa, hadiť sa, hemžiť sa, hmliť sa, hmýriť sa, hodiť sa (= byť vhodný), *honosiť sa, chichotať sa, chichúňať sa, chlapiť sa, chúliť sa, chumeliť sa, chvastať sa, držať sa (dobre), chovať sa* (= správať sa), *jariť sa, javiť sa, kajať sa, kasať sa* (= strojiť sa), *kľúť sa, kochať sa, kudliť sa, kúdoliť sa, lakomiť sa, lesknúť sa, lieniť sa, ligotať sa, lisnúť sa, líškať sa, máliť sa, mariť sa, mať sa (dobre), mechriť sa, mihať sa, mocovať sa, modliť sa, mosúriť sa, mračiť sa, mrkať sa, nádejať sa, narodiť sa, naskytnúť sa, natápiť sa, nazdať sa, obahniť sa, obávať sa, obšmietať sa, ocitnúť sa, oddať sa* (= hodno), *odhodlať sa, odstať sa, odvážiť sa, okotiť sa, okúňať sa, oblačiť sa, oboriť sa, oneskoriť sa, opičiť sa, opovážiť sa, opozdiť sa, osopiť sa, ostýchať sa, osvedčiť sa, ošipovať sa, ošívať sa, oteliť sa, ozvať sa, ožrebiť sa, páčiť sa, panošiť sa, páperiť sa, patriť sa, pätiť sa, pechoriť sa, perliť sa, plahočiť sa, plantať sa, plaziť sa, počudovať sa, poddať sa, podívať sa, podobať sa, podoberať sa, podujať sa, podvoliť sa, pokúsiť sa, ponevierať sa, pomestiť sa, ponášať sa, ponosovať sa, poskoriť sa, posporiť sa, potemnievať sa, potknúť sa, potulovať sa, potúžiť sa, povaľovať sa, pozdať sa, prasiť sa, prdúskať sa, prebleskнúť sa, premávať sa, pridať sa, prihodiť sa, pritrafiť sa, prizerať sa, prtiť sa, pýriť sa, pýšiť sa, radovať sa, redikať sa, regrutovať sa, rehniť sa, rehotať sa, revanšovať sa, rojiť sa, rovnať sa, rozhostiť sa, rozpomenúť sa, rúhať sa, sánkovať sa, scvrknúť sa, schvátiť sa, skvieť sa, sladiť sa, smiať sa, snažiť sa, spamätať sa, správať sa, spierať sa, spoľahnúť sa, spriečiť sa, spýtať sa, starať sa, stať sa, sťažovať sa, stráchať sa, strachovať sa, strániť sa, stýkať sa, škeriť sa, škľabiť sa, štítiť sa, štverať sa, tackať sa, tárať sa, ťarbať sa, tmiť sa, tmoliť sa, trafiť sa, trblietať sa, trhovať sa, trudiť sa, túlať sa, tváriť sa, týkať sa, účastniť sa, učlovečiť sa, udať sa, udiať sa, uchádzať sa, ujať sa, ujsť sa, ukláňať sa, uľahčiť sa (komu), uľútiť sa, uráčiť sa, urobiť sa (mu zle), usilovať sa, ustávať sa, uškrnúť sa, vadiť sa, večeriť sa, verať sa, víchriť sa, vyčasiť sa, vydariť sa, vychvíliť sa, vykľuť sa, vysomáriť sa, zaliečať sa, zapodievať sa, zastrájať sa, zdať sa, zdráhať sa, zhŕknuť sa, zimiť sa, zmrákať sa, zoriť sa, zotaviť sa, zračiť sa, zviechať sa, žrebiť sa.*

Príklady na reflexíva tantum s morfémou *si:*

bláhať si, mívať si, obľúbiť si, oddýchnuť si, odfúknuť si, osobovať si, osvojiť si, dať si rady, poradiť si, potrpieť si, nárokovať si, predstaviť si, predsavziať si, myslieť si, rozmyslieť si, namyslieť si, sadnúť si, stať si, zastať si, spomenúť si, tažkať si, trúfať si, umieniť si, uvedomiť si, predstaviť si, vážiť si, hľadieť si, všímať si, zachovať si, zakladať si, zadať si, zaslúžiť si, zaumieniť si, zmyslieť si.

V niektorých jednotlivých prípadoch sú varianty zvratných slovies s formantom *sa* a *si;* napr. *tažkať sa* (nár.) — *tažkať si, zvyknúť sa* (nár.) — *zvyknúť si* . . .

Vo vývine jazyka sa počet reflexív tantum mení. Jednak sa zmenšujo, a to tým, že jednotlivé reflexíva tantum strácajú morfému *sa* alebo *si*, napr.: *mešкať sa* > *mešкať*,

stroskotať sa > *stroskctať*, *žartovať sa* > *žartovať* ... Jednak sa však zväčšuje, a to tým, že charakter reflexíva tantum nadobúdajú jednotlivé zvratné slovesá, ktoré sa významovým posunom odtrhli od svojich nezvratných pendantov, napr. *fúkať sa* (= hnevať sa), *opustiť sa*, *pretvarovať sa*, *kasať sa* ... Pravda, aj tým, že niektoré novoutvorené slovesá sa priamo zaradili do existujúcich typov, napr. *radovať sa* podľa *tešiť sa*.

Odvodené zvratné slovesá

Druhá skupina zvratných slovies je oveľa početnejšia. Sú to zvratné slovesá, ktoré majú nezvratné pendanty. Morféma *sa* alebo *si* má tu vždy priamy vzťah k lexikálnemu významu zvratného slovesa. Sú to odvodené slovesá. Podľa odvodzovacieho základu sú tu zastúpené rozličné slovotvorné typy. Najčastejšie sú slovesá utvorené zo substantívneho, adjektívneho alebo verbálneho základu. Pre triedenie týchto zvratných slovies má však základnú dôležitosť iba lexikálny rozdiel medzi dvojicami nezvratných a zvratných slovies. Podľa toho možno rozlíšiť niekoľko výrazných skupín odvodených zvratných slovies.

Slovesá s formantom sa

a) Zreteľný významový rozdiel sa ukazuje medzi stavovými zvratnými slovesami a ich nezvratnými faktitívami. Zvratné slovesá majú význam „byť v istom stave alebo dostávať sa doň", napr. *tešiť sa*, *sušiť sa*, kým nezvratné slovesá vyjadrujú činnosť „uvádzať niekoho alebo niečo do istého stavu", napr. *tešiť*, *sušiť*. Niekoľko príkladov:

blázniť sa, *bridiť sa*, *budiť sa*, *búriť sa*, *čistiť sa*, *členiť sa*, *deliť sa*, *desiť sa*, *dištancovať sa*, *dĺžiť sa*, *dopaľovať sa*, *dovŕšiť sa*, *drobiť sa*, *družiť sa*, *duriť sa*, *dusiť sa*, *dvojiť sa*, *farbiť sa*, *hanbiť sa*, *hĺbiť sa*, *hnevať sa*, *hojiť sa*, *hrbiť sa*, *hromadiť sa*, *hroziť sa*, *jašiť sa*, *jedovať sa*, *ježiť sa*, *kadiť sa*, *kaziť sa*, *klenúť sa*, *kmotriť sa*, *kohútiť sa*, *konať sa*, *končiť sa*, *kopiť sa*, *koriť sa*, *kriviť sa*, *krotiť sa*, *krušiť sa*, *krvaviť sa*, *lakať sa*, *lámať sa*, *lepiť sa*, *lepšiť sa*, *liahnuť sa*, *líšiť sa*, *lomiť sa*, *meniť sa*, *menšiť sa*, *míňať sa*, *množiť sa*, *mordovať sa*, *moriť sa*, *mrviť sa*, *múdriť sa*, *mútiť sa*, *nadchnúť sa*, *náhliť sa*, *nakaziť sa*, *namáhať sa*, *napínať sa*, *napraviť sa*, *napružiť sa*, *narovnať sa*, *nastrežiť sa*, *strojiť sa*, *(od)štrbiť sa*, *nížiť sa*, *nudiť sa*, *obaľovať sa*, *objaviť sa*, *obnoviť sa*, *obohatiť sa*, *obrodiť sa*, *odcudziť sa*, *oduševniť sa*, *oduť sa*, *ohriať sa*, *ochladiť sa*, *opakovať sa*, *operiť sa*, *opičiť sa*, *rodiť sa*, *orosiť sa*, *osamostatniť sa*, *oslabiť sa*, *osmeliť sa*, *oškliviť sa*, *otepliť sa*, *otvoriť sa*, *ozrejmiť sa*, *pajedť sa*, *papršiť sa*, *pariť sa*, *peniť sa*, *pestriť sa*, *plašiť sa*, *plniť sa*, *polepšiť sa*, *pomiasť sa*, *pomútiť sa*, *popraviť sa*, *pokoriť sa*, *prášiť sa*, *prázdniť sa*, *preberať sa*, *precítiť sa*, *prechladiť sa*, *preinačiť sa*, *prejaviť sa*, *preliačiť sa*, *preriediť sa*, *presláviť sa*, *presvedčiť sa*, *presýtiť sa*, *protiviť sa*, *pučiť sa*, *radovať sa*, *rmútiť sa*, *rodiť sa*, *rozčúliť sa*, *rozdvojiť sa*, *rozhodnúť sa*, *rozhorčiť sa*, *rozohniť sa*, *rozohriať sa*, *rozpáliť sa*, *rozplameniť sa*, *rozplemeniť sa*, *rozplieniť sa*, *rozsušiť sa*, *silit sa*, *skaramelizovať sa*, *skaziť sa*, *skladať sa*, *sklamať sa*, *skompli-*

kovať sa, skrášliť sa, spriť sa, spevniť sa, splašiť sa, splniť sa, spomaliť sa, spresniť sa, sprikriť sa, spastorčiť sa, srdiť sa, stupňovať sa, sústrediť sa, sužovať sa, tešiť sa, tíšiť sa, trápiť sa, trýzniť sa, turbovať sa, tužiť sa, tvoriť sa, týčiť sa, udobriť sa, udomácniť sa, ukázať sa, uliahnuť sa, umárať sa, unaviť sa, unívať sa, upierať sa, uplatniť sa, upokojiť sa, uponížiť sa, upozorniť sa, upraviť sa, upriamiť sa, uprieť sa, uraziť sa, vteliť sa, zjaviť sa, zarmútiť sa, zlutovať sa ...

Niektoré faktitíva k týmto zvratným slovesám sa používajú len s predponami; napr.: *lepšiť sa — zlepšiť, zlepšovať, polepšiť; pestriť sa — spestriť, spestrovať; hanbiť sa — zahanbiť, zahanbovať, vyhanbiť; ...*

b) Rovnako výrazný sémantický rozdiel je medzi nezvratnými a zvratnými deadjektívami majúcimi charakter stavových slovies. Nezvratné deadjektíva utvorené príponou *-ieť* alebo *-núť* majú význam „stávať sa nejakým", ale zvratné deadjektíva utvorené tými istými príponami majú význam „javiť sa nejakým alebo vynikať nejakou kvalitou na pozadí niečoho".

Základom týchto slovies sú primárne adjektíva označujúce najmä farby a tvary vecí. Z nich sa tvoria dvojice slovies, ako *belieť — belieť sa, belasieť — belasieť sa, černieť — černieť sa, červenieť — červenieť sa, jarabieť — jarabieť sa, pestrieť — pestrieť sa, sivieť — sivieť sa, šedivieť — šedivieť sa, tmavieť — tmavieť sa, havranieť — havranieť sa, zelenieť — zelenieť sa, chlpatieť — chlpatieť sa, košatieť — košatieť sa, kučeravieť — kučeravieť sa, strmieť — strmieť sa, kľukatieť — kľukatieť sa; hnednúť — hnednúť sa, žltnúť — žltnúť sa, zlatnúť — zlatnúť sa.*

Sem patria aj odvodeniny uvedených zvratných slovies, ako *zabelieť sa, začervenieť sa, zakošatieť sa, zastrmieť sa ..., believať sa, zelenievať sa, žltievať sa, pobelievať sa, zabelievať sa ...*

c) Výrazný významový rozdiel je medzi činnostnými nezvratnými slovesami, ktoré možno chápať ako kauzatívne slovesá pohybu (lebo v podstate znamenajú „uvádzať niečo do istého pohybu"), a medzi ich zvratnými pendantami, ktoré majú význam základného pohybu. Sem patria mnohé dvojice, ako *liať — liať sa, rútiť — rútiť sa, valiť — valiť sa, hodiť — hodiť sa, vrhať — vrhať sa, ťahať — ťahať sa, vliecť — vliecť sa, niesť — niesť sa, viezť — viezť sa, trhať — trhať sa, šklbať — šklbať sa, mrviť — mrviť sa, vrtieť — vrtieť sa, vrátiť — vrátiť sa, uberať — uberať sa; vznášať sa, blížiť sa, pripojiť sa, chvieť sa, klaňať sa, uchyľovať sa, prechádzať sa.*

d) S touto skupinou zvratných slovies súvisia aj zvratné slovesá, ktoré vznikli zo zvratnej podoby svojich nezvratných pendantov. Obidve takéto slovesá sú činnostné, lenže nezvratné sloveso je prechodné a zvratné je neprechodné (alebo až bezpredmetové). Sú to napr. tieto dvojice slovies: *nájsť — nájsť sa, dať — dať sa (do služieb), venovať — venovať sa, ukazovať — ukazovať sa, obetovať — obetovať sa, skryť — skryť sa, zjaviť — zjaviť sa, križovať — križovať sa* ... Sem patrí aj sloveso *učiť sa* a jeho odvodeniny. Hranica medzi zvratnými

slovesami tohto typu a medzi zvratnou podobou zodpovedajúcich nezvratných slovies je plynulá. Rozhodujúcim kritériom je možnosť použiť pod dôrazom alebo v protiklade dlhšiu podobu zvratného zámena, lebo v tom prípade ide o zvratnú podobu nezvratného slovesa; napr.: *vidieť sa — vidieť seba, obliekať sa — obliekať seba* ...

Z recipročného významu nezvratných prechodných slovies sa utvorili zvratné slovesá, ktoré majú zväčša väzbu s predložkovým inštrumentálom, napr.: *biť sa s niekým, pasovať sa, pretekať sa, zísť sa, schádzať sa, stretnúť sa, spájať sa, rozprávať sa, zhovárať sa, radiť sa, znášať sa, naťahovať sa, škriepiť sa, hádať sa, vadiť sa, dohadovať sa, objímať sa, bozkávať sa, zabávať sa, hnevať sa, priateliť sa, porátať sa* ...

Niektoré z týchto slovies nadobúdajú stavový obsah, čím sa v nich celkom stiera recipročný alebo reflexívny význam. Tieto slovesá sú potom bezpredmetové. Napr.: *biť sa* (= byť bitkárom), *klať sa* (o krave).

e) Zvratné slovesá v pomere k nezvratným majú niekedy veľmi blízky lexikálny obsah, lebo sa odlišujú iba istým sémantickým odtienkom. Jednu skupinu tvoria slovesá *držať — držať sa, pridržiavať sa, lapať sa, chytiť sa, chytať sa, pustiť sa, púšťať sa niečoho* ..., ktorými sa vyjadruje na rozdiel od nezvratných slovies dôraz na vzťah činiteľa k deju, takže ide pri nich o obojstrannú zviazanosť agensa a paciensa. Druhú skupinu takýchto zvratných slovies tvoria predmetové slovesá, ako *babrať — babrať sa, hrabať sa, prplať sa, hrať sa, rýpať sa, maznať sa, naťahovať sa, mocovať sa, namáhať sa, prosíkať sa, modlikať sa, prosiť sa, lyžičkovať sa, košíčkovať sa, kôpkovať sa s niečím* a pod., ktorými sa vyjadruje záujem činiteľa na konaní deja, alebo aj hodnotenie priebehu deja.

f) Častejšie sa však od nezvratných slovies tvoria predponové zvratné slovesá. Podľa významu predpony možno rozlišovať niekoľko skupín.

Veľká miera deja sa vyjadruje najmä predponou *na-* a formantom *sa: robiť — narobiť sa, nalietať sa, naskákať sa, nakričať sa, narozkazovať sa, načítať sa, napáliť sa, nasedieť sa, naležať sa, nastáť sa, nabrojiť sa, naodpúšťať sa* ...

Dosiahnutie objektu intenzívnym konaním deja sa vyjadruje predponou *do-* a formantom *sa;* napr.: *čakať — dočkať sa, dopočuť sa, dočítať sa, dopátrať sa, dobiť sa, dobojovať sa, dopracovať sa, dohrabať sa, dožiť sa, doprosiť sa, dovolať sa niekoho/niečoho* ...

Podobný význam s pohybovým odtienkom majú aj niektoré zvratné slovesá s predponou *pre-;* napr.: *kosiť — prekosiť sa, prekášať sa, prehrabať sa, prekopať sa, prekopávať sa, prevŕtať sa, preryť sa, prehrýzť sa, prepásť sa, prebiť sa, prebíjať sa, prebojovať sa niečím/niekam* ...

Konanie deja s dostačujúcim výsledkom vyjadruje sa zvratnými slovesami s predponou *na-;* napr.: *jesť — najesť sa, napiť sa, naraňajkovať sa, naobedovať sa, naolovrantovať sa, navečerať sa, nadýchať sa, nacicať sa* ...

Začatie deja v primeranej intenzite vyslovuje sa zvratnými slovesami s predponou *roz-*; napr.: *horieť — rozhorieť sa, rozhovoriť sa, rozplakať sa, rozcvičiť sa, rozpísať sa, rozcítiť sa, rozhľadieť sa, rozohrať sa, rozkašlať sa, rozkričať sa, rozmôcť sa, rozmrzieť sa, roznariekať sa, roztancovať sa, rozzívať sa, rozležať sa* ...

Mimovoľné uskutočnenie deja sa vyjadruje v istých prípadoch zvratnými slovesami s predponou *po-*, napr.: *vracať — povracať sa, pogrcať sa, pocikať sa, pokakať sa, poplakať sa, pošpiniť sa* ...

Predponou *za-* a formantom *sa* tvoria sa zvratné slovesá s intenzitným významom; napr.: *počúvať niečo — započúvať sa do niečoho, zahľadieť sa, zadívať sa, zamyslieť sa, zaľúbiť sa, zamilovať sa, zamlčať sa* (arch.) ... Podobne *zahovoriť sa, zadychčať sa.*

Pretože sa bezpredmetové slovesá prefixáciou stávajú predmetovými a často aj prechodnými, formantom *sa* naznačuje sa zachovanie pôvodnej nezmenenej intenčnej hodnoty. Formant *sa* je potom často iba vyjadrením bezpredmetovosti predponového slovesa. Napr.: *odmlčať sa, rozkročiť sa, zajakať sa, prespať sa, prepočítať sa, vžiť sa, prehrešiť sa* ..

Slovesá s formantom si

a) Formantom *si* vyjadrujeme najčastejšie záujem činiteľa na konaní deja. Niekedy tu preniká aj hodnotenie priebehu deja, najmä pri mnohých predponových slovesách. Toto tvorenie je veľmi časté; napr.: *sedieť — sedieť si, sadnúť si, ležať si, ľahnúť si, ísť si, chodiť si, kráčať si, vykročiť si, behať si, frkať si, spievať si, plávať si, čítať si, prečítať si, pískať si, cítiť si, vážiť si, povedať si, vypočuť si, robiť si, ujedať si, upíjať si, vypiť si, užiť si, žiť si, letieť si, vyletieť si, vyprosiť si, vyšetrovať si, vzdychnúť si, nôtiť si, driemať si, zdriemnuť si, pršať si, robiť si, rozkázať si, utŕžiť si, vtipkovať si, vziať si, dať si, doberať si, nacieliť si, ostať si, byť si* ... Veľmi výrazne preniká pri slovesách s predponou *za-* významový odtienok, že dej sa koná v primeranej miere a intenzite; napr.: *spievať — zaspievať si, zanôtiť si, zarečniť si, zapískať si, zazúriť si, zakosiť si, zaskákať si, zastrieľať si, zapochodovať si, zaobedovať si, zavečerať si, zajesť si, zalumpovať si, zaflámovať si, zakurizovať si, zatancovať si, zaľúbiť si, zamilovať si* ...

Nech **si** verí, v čo len chce. (BEDNÁR) — Keď si sa na tú cestu dal, vydrž si na nej a obracaj sa ... (ONDREJOV) — Tak **si vymaľovali** čerta na stenu. (MINÁČ) — Nech **si vyšetruje**, kto chce. (URBAN) — Skončil nôtu, vstal a **zahral si na gavaliera**. (CHROBÁK) — „Nemám," **zaklamem si**, a on rýchle vyťahuje miešok ... (TAJOVSKÝ) — V ostrom sútoku Hrona a Slatiny spokojne **si žila** malá rybárska osada. (HORÁK)

V týchto prípadoch formant *si* má citový význam, a preto sa vety s takýmito slovesami vyslovujú najmä v afekte. Podobný význam má formant *si* aj pri spone s menným prisponovým výrazom.

Zbohom **si** *buďte*, Eva! (STODOLA) — Dušan **si** *bol* hneď na čistom. (TATARKA) — Tu v širokom údolí nie je ich ani desatina, *sú* **si** bezpečnejší. (PLÁVKA)

b) Predponou *po-* sa pri dokonavých zvratných slovesách s formantom *si* vyslovuje uspokojivá, ale zväčša malá miera deja; napr.: *spať — pospať si, posedieť si, postáť si, poplávať si, pokričať si, pobesedovať si, poklebetiť si, pohundrať si, pošuškať si, podriemať si, pohovieť si, poplakať si, požiť si* ...

Postenkali si, i *poplakali*, jednako sa museli zmieriť so skutočnosťou. (HORÁK) — Na žinčičke nežije, len si vínka *popije*. (TAJOVSKÝ) — Ej, veru si ešte *požije* pätnásťdvadsať rokov. (TATARKA)

Tvary zvratných slovies

Zvratné slovesá majú úplnú sústavu gramatických tvarov. Zvratný slovotvorný formant sa v nich zachováva okrem trpného príčastia a slovesného podstatného mena.

V trpnom príčastí sa zvratný formant vynecháva vždy, preto zvratné slovesá typu *usmiať sa* i typu *všímať si* majú trpné príčastie bez zvratného formantu: *usmiaty, všímaný* ...

Slovesné podstatné meno sa najčastejšie tvorí takisto bez zvratného formantu: *usmiať sa — usmiatie, všímať si — všímanie* ... No často sa zvratný formant v týchto tvaroch aj ponecháva.

Zvratný formant *sa* zostáva v tvare slovesného podstatného mena najmä vtedy, keď je potrebné vyznačiť rozdiel medzi zvratným a nezvratným slovesom toho istého znenia: *učenie sa — učenie, dusenie sa — dusenie, množenie sa — množenie, sťahovanie sa — sťahovanie, predstavovanie sa — predstavovanie, vyslobodenie sa — vyslobodenie, otváranie sa — otváranie* ... Najmä v odbornom štýle sa tento prostriedok využíva výdatnejšie. V staršom spisovnom úze sa zvratný formant aj v umeleckých prejavoch zachovával v širšom rozsahu než teraz.

Ako honorár ti ponúkam *pomerenie* sa s pani Everlínou. (STODOLA) — Už dávno taktizoval, robil politiku *zvŕtania* sa, *pokonávania* sa so zlom ... (URBAN) — Matka ho odovzdala úradom po dlhom *zdráhaní* sa ... (ZVÁN) — Odvtedy prežili sme mnoho fáz v našom *vžívaní* sa do nového života. (MRÁZ) — Po *oboznámení* sa s obsahom a náplňou tejto kategórie priestupkov proti škole potrebujeme ešte podať o nich celkové osvetlenie. (JUROVSKÝ) — Ide o ťažké *prehrešenie* sa na vlastnom zdraví ... (BALÁŽ)

Zvratný formant *si* sa zachováva v tvare slovesného podstatného mena najmä preto, lebo má takmer vždy priamy vzťah k lexikálnemu významu slovesa. Tak sa používajú najmä tvary nedokonavých slovies: *osvojovanie si, obľubovanie si, predstavovanie si* ... Frekvencia týchto tvarov je veľká v odbornom vyjadrovaní.

A pretože po nich túži, nedá sa stále zaháňať do obraznosti a do *vytvárania* si touto obraznosťou lepšej vlasti a krajšieho sveta — nebeského. (A. MATUŠKA) — Všetky tieto spomínané premeny metód išli ruka v ruke s premenami chápania a *vymedzovania* si predmetu svojich disciplín. (FILKORN)

Zvratná podoba nezvratných slovies

(Rovina deiktického pomenovania)

Istý počet nezvratných slovies má popri základnej nezvratnej podobe aj zvratnú podobu. Táto zvratná podoba sa týka slovesa ako celku, a preto možno ju hodnotiť ako zvratný variant nezvratného slovesa.

Zvratná podoba nezvratných slovies obsahuje zvratné zámeno *sa* alebo *si*, pričom tieto zámenné tvary majú plnú platnosť zámena: je to akuzatív alebo datív substantívneho zvratného zámena, ktorým sa vyjadruje totožnosť zámenom označeného predmetu s činiteľom deja. Preto sa uvedené tvary *sa, si* môžu za istých okolností zameniť aj dlhšími tvarmi *seba, sebe;* deje sa to najmä pri dôraze.

Tvary *sa, si* vcelku možno hodnotiť ako ostatné tvary zvratného zámena, ktoré sa používajú pri slovesách s inou než akuzatívnou a datívnou rekciou; napr.: *smiať sa zo seba, hovoriť o sebe, plakať nad sebou, brať so sebou* ... V istých typoch sa však zvratné zámeno používa spravidla len v kratších podobách *sa, si*, takže toto zámeno má tendenciu stať sa lexikálnou morfémou, aká je pri zvratných slovesách. Tak možno pochopiť, že niektoré zvratné slovesá vznikli zo zvratnej podoby nezvratných slovies. Napríklad zvratné slovesá *zabiť sa, zadusiť sa, porezať sa, pichnúť sa* a pod., ktorými vyjadrujeme mimovoľné uskutočnenie deja na nositeľovi, vznikli lexikalizovaním reflexívnej, zvratnej podoby nezvratných slovies *zabiť, zadusiť, pozerať, pichnúť* ... Podobne aj slovesá *biť sa, drať sa, zliepať sa, spájať sa, zlučovať sa*, ktorými sa vyslovuje schopnosť konať dej, vznikli lexikalizovaním recipročnej zvratnej podoby nezvratných slovies *biť, drať, zliepať, spájať, zlučovať*. Takisto treba posudzovať slovesá *tykať si, vykať si, vymieňať si* (náhľady s niekým), ktoré vznikli lexikalizáciou zvratných podôb slovies *tykať si, vykať si, vymieňať si* s recipročným významom.

Väzobná hodnota slovesa pripojením zvratného zámena sa nemení. Predmetové sloveso ostáva predmetovým: *umývať niekoho, niečo — umývať sa/seba, pomáhať niekomu — pomáhať si/sebe* ... Zachovanie väzobnej hodnoty slovesa je v súlade so zachovaním jeho lexikálneho významu.

Zvratné zámeno v týchto výrazoch má alebo iba zvratný, reflexívny význam, t. j. dej sa zacieľuje na činiteľa, alebo vzájomnostný, recipročný význam, t. j. dej pôsobí vzájomne medzi činiteľmi. Často závisí len od kontextu, či tá-ktorá zvratná podoba má reflexívny alebo recipročný význam.

A. Zvratnú podobu s reflexívnym významom majú iba (nezvratné) činnostné slovesá. Ide o slovesá typu *umývať* a typu *škodiť*.

K typu *umývať — umývať sa* patria zvratné podoby ako *kúpať sa, čistiť sa, utierať sa, mydliť sa, česať sa, holiť sa, obliecť sa, obuť sa, vidieť sa, počuť sa,*

škriabať sa, natrieť sa, mastiť sa, oprášiť sa ... V tomto význame sa používajú popri zámenných tvaroch *sa, si* aj tvary *seba, sebe, sám seba, sám sebe, seba samého, sebe samému.*

Šla popred zrkadlo, *vidí* **sa** v ňom. (KUKUČÍN) — A Klino Poľný **sa** *vychvaľoval* v krčme pred kamarátmi: „Moja Penička ..." (TATARKA) — Celý deň *zahlúšal* **sa** prácou, a teraz **sa** *zahlúša* pálenkou. (CHROBÁK) — Teplo je, a ona jednako *okrúca* **sa** do širokej šatky vlnenej. (KUKUČÍN) — Ponižujeme iných, aby sme aspoň vo vlastných očiach *pozdvihli* **seba.** (MINÁČ) — Janko *presviedča* **seba** i druhých, že tu by bola príležitosť ako nikdy. (TAJOVSKÝ) — Mňa si zachránil a **seba** si *zničil.* (NIŽNÁNSKY) — Preto **sa** táto obrovská sila *obracia* dovnútra a *pohlcuje* **samu seba.** (MINÁČ) — Za mŕtvymi ty nežalosti, nelutuj ich, ale **seba, seba** radšej *poľutuj*! (TATARKA)

K typu *škodiť — škodiť si* patria zvratné podoby so zvratným zámenom v datíve, napr.: *rozumieť si, odporovať si, veriť si, dôverovať si, pomôcť si, vyžiadať si, nahovárať si, nájsť si, najať si, kúpiť si, požičať si, naklásť si, nakloniť si, nanútiť si, nastaviť si, navariť si, naznačiť si, ujasniť si, objednať si, obstarať si, protirečiť si, vynahradiť si, vyvoliť si, želať si, žiadať si.*

„I porciu guláša **si** *dovoľte,*" doložil podsudca. (JESENSKÝ) — Najprv **si** však hádam *odpovedzme* na tú poslednú časť otázky. (TLAČ) — Nádenníci, ktorí chodili v lete na žatvy na Dolniaky, *doviezli* **si** niekoľko vriec pšenice ... (MINÁČ) — Dívajú sa na meravú pastierovu šiju a nevedia *pomôcť* **sebe** ani jemu. (CHROBÁK) — Z tých koncertov **si** ani pančuchy *nekúpiš.* (STODOLA) — Cítil, že *luže* **si** takéto myšlienky. (KRČMÉRY) — *Naberte* **si** ešte, prosím vás. (MINÁČ)

B. Recipročný význam majú zvratné podoby nezvratných slovies najmä vtedy, keď sa tvar zámena *sa, si* dá doplniť slovom *vzájomne,* alebo nahradiť výrazom *jeden druhého, druh druha, jeden druhému, druh druhovi.* Činiteľ deja musí byť v množnom čísle. Ide tu o slovesá typu *milovať — milovať sa* a typu *pomáhať — pomáhať si.*

Slovesá so zámenom v akuzatíve: *objímať sa, bozkávať sa, nenávidieť sa, nahňať sa, biť sa, mlátiť sa, pozdraviť sa, guľovať sa* ...

Tieto dve vlastnosti **sa** *podmieňujú* a obyčajne **aj** splývajú. (FILKORN) — Nechaj, počuť **sa** *počujeme,* vidieť **sa** *nemusíme.* (HORÁK) — Pri kartách však zbadala som, že nerozlučiteľní priatelia, kolegovia, žijúci v úplnej zhode, dnes nemôžu **sa** *znieść.* (TIMRAVA) — Mohli by **sa** i *zobrať,* ale niet bytu ... (TAJOVSKÝ)

Slovesá so zámenom v datíve: *ubližovať si, škodiť si, nadávať si, prekážať si, odpúšťať si, šuškať si, šušotať si, rozprávať si, povedať si, prisahať si, signalizovať si, skákať si do reči* ...

Budeme **si** *písať.* (TAJOVSKÝ) — Priatelia buďme a dlhy **si** *platme.* (PRÍSL.) — Žijú spokojne a *nepovedia* **si** jediné zlé slovo. (MINÁČ) — Či je to nie krajšie, keď **si** ľudia takto navzájom *pomáhajú*? (FIGULI) — Ako sa krásne zhovárate. *Porozumeli ste* **si**? (STODOLA) — *Ďakovali sme* **si** navzájom za námahu a pozornosť. (BEDNÁR)

Pretože zvratná podoba sa týka celého slovesa, používa sa vo všetkých aktívnych tvaroch slovesa: zvratná podoba sa však nepoužíva v trpnom prí-

častí. Ale ostatné neurčité tvary sú zvratné, napr.: *objímajte sa, objímajúci sa, vyobjímavši sa, objímanie sa, objímať sa; pomôžuc si, pomáhajúci si, porozumevši si, pomáhanie si, pomôcť si ...*

Osobitný prípad prechodu zvratnej podoby k zvratnému tvaru máme v prípadoch typu *holiť sa u holiča* a typu *dať sa ostrihať u holiča.*

C. Zvratným zámenom *si* vyjadrujeme aj vlastnícky vzťah činiteľa deja spravidla k objektu deja, zriedkavejšie k okolnosti deja. Datív je tu nevyhnutnou súčasťou vetnej konštrukcie, a netýka sa len slovesa. Napríklad: *lámať si hlavu, manikúrovať si nechty, mädliť si ruky, naprávať si vlasy, poznať si veci, utierať si oči, vyplakať si oči, obnoviť si pamäť, omočiť si tvár, opatrovať si nohy, opláknuť si hrdlo, oslobodiť si ruku, rozštiepiť si kosť, rozviazať si šatku, siahať si na nos, šetriť si zdravie, trieť si čelo, umyť si ruky, vziať si kabát, padnúť si do náručia, padnúť si do oka, dôjsť si na pohreb.*

Klinová nevedomky napodobnila otca, palcom si *brnkla* na predné zuby. (TATARKA) — Mnoho ľudí chorie na štítnu žľazu, najmä na jej zvýšenú činnosť, pretože si *nečerpá* riadne dovolenku. (BALÁŽ) — Čo si *chytáš* kríže, Aristid? (STODOLA) — *Kladú* si klobúky a odchodia, pohostení Bohušom. (TAJOVSKÝ) — V Záhorí ani netušili, na čom si Miško *láme* hlavu. (KUKUČÍN) — Mimovoľne *prihládzal* si riedke vlasy a prešedivené fúzy. (ZVÁN) — Sadla si na okraj stoličky, *rozviazala* si šatku a nechala ju voľne visieť. (MINÁČ) — „Hej, smädí ma," *utiera* si zarosené ústa tetka Macúchovie. (FIGULI)

V týchto prípadoch možno substantívne zvratné zámeno nahradiť adjektívnym: umyť *si* ruky — umyť *svoje* ruky, siahnuť *si* na čelo = siahnuť na *svoje* čelo ... Podobne sa nahrádzajú aj nezvratné zámená: držím *ti* kabát — držím *tvoj* kabát, otec *im* ochorel — *ich* otec ochorel ...

Zvratný tvar nezvratných slovies (Rovina gramatického významu)

Nezvratné slovesá majú popri zvratnej podobe aj zvratné tvary. Zvratný tvar má formant *sa*, ktorý je tvarotvornou morfémou, a preto je súčasťou gramatického tvaru. Tento formant nemá platnosť zámena: nevyjadruje sa ním rekcia, a preto nemožno miesto neho použiť ani iné zámeno alebo podstatné meno, ani plný tvar zvratného zámena. O nezámennom charaktere morfémy *sa* svedčí aj tá okolnosť, že existuje len jedna podoba morfémy *sa* (tu už niet formantu *si*).

Zvratné tvary stoja oproti nezvratným tvarom toho istého slovesa. Rozdiel medzi nimi je čisto gramatický: netýka sa ani lexikálneho významu (ako je to pri zvratných pendantoch nezvratných slovies typu *černieť sa, plaziť sa*), ale ani deiktickej roviny (ako je pri zvratnej podobe nezvratných slovies typu *umývať sa, dôverovať si*). Zvratné tvary slúžia gramatickej výstavbe jadra vety, a preto sa používajú len v jednoduchom alebo zloženom prísudku a vetnom základe. Morfologickým prostriedkom — osobitným slovesným tvarom — sa tu rieši rozpor medzi konštrukciou a intenčnou hodnotou použitého slovesa.

A. Pasívny zvratný tvar. V prísudku dvojčlennej vety sa zvratným tvarom slovesa vyjadruje, že gramatickým podmetom vety je cieľ deja (paciens slovesného deja), a nie činiteľ (agens) deja, ako by sa očakávalo podľa intenčnej hodnoty slovesa. Intenčná hodnota slovesa však ostáva nezmenená.

Aby sa i pri dospelých morkách *obmedzil* styk s trusom na minimum a *ušetril* sa čas pri upratovaní, *budujú* sa v morčiarňach trusné jamy. (LANDAU) — Povie, čo povedala takto štyri roky — *napíšu* sa ohlášky, a bude. (KUKUČÍN) — Reči sa *hovoria* a chlieb sa *je*. (PRÍSL.)

V týchto prípadoch zvratné tvary majú pasívny význam. Každý pasívny zvratný tvar je synonymný so zloženým pasívnym tvarom. Preto možnosť zameniť zvratný tvar zloženým pasívom je kritériom jeho pasívneho významu: styk *sa obmedzil* = styk *bol obmedzený*, trusné jamy *sa budujú* = trusné jamy *sú budované*, ohlášky *sa napíšu* = ohlášky *budú napísané*, reči *sa hovoria* = reči *sú hovorené*, chlieb *sa je* = chlieb *je jedený*.

Zvratné pasívne tvary majú len osobné činnostné prechodné slovesá. Používajú sa v jednoduchom prísudku dvojčlennej vety. Najčastejšie sú tvary 3. os. sg. a pl.

Čo sa tu *kupuje*, a kto komu čo predáva? (CHROBÁK) — Cez zimu sa *užívali* len domáce lieky. (TAJOVSKÝ) — *Počujú* sa tu reči, súce len pre chlapské uši. *Robí* sa tu práca, súca len pre chlapské ruky. (CHROBÁK) — Za budovy, živý a mŕtvy inventár a zásoby sa však už prídelové ceny *určujú*, pričom sa dlžné splátky *neúrokujú*. (BAKALA)

V zloženom prísudku dvojčlenných viet sa v spojení s fázovým alebo modálnym pomocným slovesom používa aj zvratný infinitív s pasívnym významom.

Kvety sa *majú polievať* vlažnou vodou. (ÚZUS) — Na južnom Slovensku sa s úspechom *začala pestovať* ryža. (ÚZUS)

Tieto prípady jednoznačne ukazujú, že pasívny zvratný tvar je výrazivom pasívnej vetnej konštrukcie. Pravda, túto úlohu má vlastne len formant *sa*.

V podmete pasívnej vety je zvyčajne pomenovanie veci. Pomenovanie bytosti schopnej vykonávať dej z vlastnej vôle býva v podmete pasívnej vety len zriedkavo, aj to len v rokovacom štýle; napr.: *každý sa pokutuje; občania sa vyzývajú; vyzývate sa, aby ...*

Z pôvodných pasívnych zvratných tvarov nezvratných slovies *lámať, lepiť, spájať* ap. vznikli zvratné slovesá *lámať sa, lepiť sa, spájať sa* ap., ktorými sa vyslovuje schopnosť byť nositeľom deja. Logickým (ontologickým) subjektom deja bolo niečo iné než gramatický subjekt.

Na rozdiel od týchto zvratných slovies je tzv. mimovoľné pasívum pri slovesách, ktorých gramatický podmet je mimovoľným činiteľom deja. Sú to slová ako *zabiť sa, obesiť sa, porezať sa, pichnúť sa*. Tu ide o mimovoľné uskutočňovanie deja na nositeľovi: logický (ontologický) subjekt vykonáva dej a zasahuje ním seba, ale vykonanie deja nie je zámerné.

B. Neosobný (bezpodmetový) zvratný tvar. V jednočlennej vete sa používa neosobný zvratný tvar osobných nezvratných slovies. Týmto zvratným tva-

rom sa rieši rozpor medzi jednočlennou vetnou konštrukciou a osobným slovesom, pričom intenčná hodnota použitého slovesa ostáva nepozmenená. Logický subjekt deja sa predpokladá, resp. aj sa vyjadruje závislým pádom, napr.: *drieme sa mi, sedí sa mi dobre.* Tieto zvratné tvary sú neosobné čiže bezpodmetové: formantom *sa* vyjadrujeme, že vo vete niet gramatického podmetu, hoci by sa na základe intenčnej hodnoty slovesa a na základe existencie logického (ontologického) subjektu oprávnene predpokladal.

Neosobný zvratný tvar majú všetky osobné nezvratné slovesá okrem prechodných slovies s vyjadreným objektom a okrem pomocných slovies *byť, bývať, ostať, ostávať, pripadať, vyzerať.* Pravda, prechodné slovesá s nevyjadreným objektom, ako aj plnovýznamové slovesá *byť, bývať, ostať, ostávať* tento neosobný, bezpodmetový zvratný tvar majú: *žije sa, varilo sa, je sa, bolo sa bývalo sa, ostane sa ...*

Neosobný zvratný tvar je okrem formantu *sa* zhodný s tvarom 3. os. sg. neutra: *ide sa, išlo sa, pôjde sa, išlo by sa ...* Neobsahuje však význam osoby, a preto stojí mimo rámca gramatickej kategórie osoby.

Siahne rukou do puterky na bryndzu — no nedôjde: „*Zjedlo* sa." (TAJOVSKÝ) — Hlupáčisko starý, pri takýchto veciach sa *nežartuje!* (FIGULI) — Nemalú vinu na tom nesú spôsoby, akými sa v týchto otázkach *báda.* (JUROVSKÝ) — Ako sa *rozkáže*, tak sa *spraví.* (PRÍSL.) — Nazdá sa, že je v dome, kde sa *žije* po ľudsky? (TIMRAVA) — Vôňa kvitnúceho hrozna bola pod révovým podlubím taká hustá, že učiteľovi sa tam *kýchlo.* (HEČKO) — V dažďovej vode sa vraj lepšie *perie* a *zvára* gazdinej. (KUKUČÍN) — *Kráčalo* sa hladko, pekne klopkali podkovičky. (ONDREJOV)

Formant *sa* je skutočným výrazivom rozporu medzi vetnou konštrukciou a intenciou slovesa, ako sa to ukazuje najmä vo vetách so zloženým vetným základom.

Od rozkazu sa *nemôže odstúpiť.* (ÚZUS) — Na mládež sa tiež *počalo hromžiť.* (JESENSKÝ) — Tobe sa už ani *myslieť nechce.* (STODOLA) — Sedí zato ticho, ohlásila sa až vtedy, keď sa jemu aj hosťovi *začalo zívať.* (KUKUČÍN) — Na stĺpy tam montujú ešte ďalšie reflektory, aby sa im v noci *dalo* ľahšie *pracovať.* (BEDNÁR)

Aj tieto zvratné tvary nezvratných slovies sa môžu vo vývine jazyka lexikalizovať, čím sa zvratné tvary menia na zvratné slovesá. Z pôvodných neosobných zvratných tvarov slovies *leniť, ťažiť, sladiť* ap. vznikli zvratné slovesá *leniť sa, ťažiť sa, sladiť sa ...*

Zameranie slovesného deja (Intencia slovesného deja)

Intenčný systém

Intencia čiže zameranie slovesného deja je slovesná lexikálno-gramatická kategória, v ktorej sa odráža poznanie skutočnosti: spája sa v nej podstata slovies ako pomenovaní nesamostatne existujúcich dynamických príznakov

a tranzitná povaha slovesného deja. Na základe tejto kategórie sa buduje intenčný systém slovesa, ktorý sa skladá z pomenovacích prvkov (deja a účastníkov deja) a vzťahov medzi nimi.

Dej (D) je príznakom veci, a preto predpokladá nejakú vec, na ktorú sa upína ako na riadiacu substanciu. Táto riadiaca substancia (R) je nositeľom deja bez ohľadu na to, v akom vzťahu je k deju v rámci väzby deja s vecami v realite. Pri každom deji môžeme potom použiť schému: $R \rightarrow D$. Touto schémou sa naznačuje aj riadenosť čiže to, že od gramatických kategórií slova vyjadrujúceho riadiacu substanciu R závisí aj tvar slova vyjadrujúceho dej D: zhoda vychádza od R a viaže D. Pri slovese však môže byť aj substancia, ktorá tvarom závisí od neho. To je závislá substancia (Z). V takýchto prípadoch môžeme doplniť uvedenú schému tretím členom: $R \rightarrow D \rightarrow Z$. V tejto schéme sa naznačuje riadenosť, smer gramatickej závislosti v rámci celej trojčlennej konštrukcie.

Dej má tranzitnú povahu: vychádza z východiska a prechádza na cieľ deja. Východiskom je činiteľ alebo agens deja (A) a cieľom je zasiahnutá vec alebo paciens deja (P). Pri každom deji môžeme teda použiť schému: $A — D — P$. V tejto schéme sa naznačuje smerovanie deja od agensa k paciensovi (od východiskového bodu k cieľovému bodu deja).

Riadiaca substancia R môže byť k deju vo vzťahu agensa alebo paciensa: $R = A$, alebo $R = P$. Podľa toho máme schému: $R_A \rightarrow D$, ak $R = A$, alebo schému: $R_P \leftarrow D$, ak $R = P$.

Závislá substancia Z je spravidla paciensom deja, takže pri nej platí schéma: $D \rightarrow Z_P$, resp.: $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_P$.

Len v osobitných prípadoch, napríklad vo vetách typu *Žiak je chválený učiteľom*, je závislá substancia Z agensom deja, takže platí schéma: $R_P \leftarrow D \leftarrow Z_A$. Podobne vo vetách typu *Tvár jej oblialo pýrom* platí schéma: $Z_1 \leftarrow D \leftarrow Z_2$, resp. schéma: $D \rightarrow Z_P \leftarrow Z_A$.

So slovesným dejom sa môže spájať viacej závislých substancií. Vzťah deja k nim nie je však rovnaký, čo sa vyjadruje rozličnými tvarmi substantív. Intenčný systém je v takých prípadoch štvorčlenný (alebo aj viacčlenný) a dá sa zachytiť napríklad schémou: $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_{P1} \rightarrow Z_{P2}$.

Jednoduchšie možno zaznačiť uvedené systémy tak, že sa smer vzťahu a závislosti nezaznačí. Tento smer je totiž dostatočne vyrazený symbolmi substancií R_A, R_P, Z_A, Z_{P1}, Z_{P2} ... Tak potom namiesto schémy $R_A \rightarrow D$ možno použiť schému $R_A — D$. Podobne miesto schémy $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_{P1} \rightarrow Z_{P2}$ máme jednoduchšiu schému $R_A — D — Z_{P1} — Z_{P2}$.

Intenčné typy

Podľa vyjadrenia jednotlivých prvkov a vzťahov intenčného systému možno podeliť všetky slovesá do niekoľkých skupín. Sú to intenčné typy slovies.

Rozdiely medzi nimi sú dôležité, lebo v nich sa zachytáva špecificky jazykové spracovanie poznania skutočnosti. I keď vedecké poznanie skutočnosti vyúsťuje do axiómy, že každý dej má v realite aj východiskový bod, aj cieľový bod, poznanie skutočnosti, ktoré sa stvárnilo v jazyku, sa s touto axiómou vždy nekryje. Všetky prvky systému spojeného intenciou sa totiž môžu, ale nemusia vyjadriť osobitným slovom. V slovenčine rozlišujeme šesť intenčných typov slovies.

1. Ak sa všetky prvky intenčného systému vyjadrujú osobitne, máme intenčný typ A → D → P, čiže R_A — D — Z_P. Sem patria slovesá, pri ktorých sa zvyčajne vyjadruje aj činiteľ deja, aj zasiahnutá vec (resp. zasiahnuté veci) osobitnými slovami.

Tento intenčný typ je najbohatší a má aj najzložitejšie vnútorné členenie. Keďže agens a paciens nie sú totožné, predstavujú tieto slovesá externú akciu agensa. Sú to teda i osobné i predmetové slovesá, lebo aj agens aj paciens sa vyjadrujú explicitne. Podľa tvaru pomenovania zasiahnutej veci čiže podľa pádu objektu môžeme rozlišovať niekoľko skupín týchto slovies. Sú to slovesá s výlučnou akuzatívnou, genitívnou, datívnou alebo inštrumentálnou rekciou; napr.: *strihať niečo, pomáhať niekomu, dotknúť sa niečoho, hýbať niečím, hovoriť o niečom, obzrieť sa o niečo, zavolať na niekoho, zamyslieť sa nad niečím.* Popri nich sú slovesá so združenou rekciou. Druhá závislá substancia sa vyjadruje v prostom alebo predložkovom páde; napr.: *informovať niekoho o niečom, pomáhať niekomu z niečoho, dať niekomu niečo ...*

Intenčným vzťahom môžu byť spojené aj dva deje: závislý dej sa vyjadruje infinitívom. Napr.: *rozhodol sa odísť, učí sa rátať, dovoľuje mi nastúpiť, prekáža mi bežať ...*

S pádovou alebo aj s infinitívnou rekciou je často synonymná aj rekcia so závislou vetou, napr.: *dovoľuje mi odchod /dovoľuje mi odísť/ dovoľuje, aby som odišiel ...* Sú to varianty tej istej rekcie.

Výlučnú akuzatívnu rekciu majú napríklad tieto slovesá: *rúbať, píliť, rezať, orať, siať, hrabať, jesť, piť, čistiť, prať, šiť, hladiť, vychovávať, vyznamenať, chváliť, karhať, obťažovať, unášať, odhodiť, vziať, držať, chytiť, nájsť, stratiť, obuť, vyzliecť, prenajať, požičať, riešiť, vedieť ...*

Sem patria aj faktitívne a kauzatívne činnostné slovesá, ako *sušiť, skrátiť, zdĺžiť, zmäkčiť, prehĺbiť, navlhčiť, tíšiť, pohoršiť ...; klásť, položiť, obrátiť, vešať, zavesiť, postaviť, zastaviť, niesť, viezť, ťahať, hnať, poslať ...*

Výlučnú (nie združenú) datívnu rekciu majú slovesá *podľahnúť, čeliť, vzdorovať, odolať, odporovať, ujsť, ustúpiť, uhýbať, uniknúť niekomu* alebo *niečomu ...; tešiť sa, čudovať sa, vysmievať sa, uškŕňať sa, zastrájať sa, úfať sa niečomu* alebo *niekomu ...; oddať sa, vyhnúť sa, vymaniť sa, vymknúť sa, brániť sa, priečiť sa, protiviť sa, vzpierať sa, vzdať sa, klaňať sa, kloniť sa niekomu* alebo *niečomu ...; ozvať sa, ponosovať sa, žalovať sa ...; pripadnúť, naletieť, patriť, prináležať niekomu* alebo *niečomu ...; rovnať sa, podobať sa niekomu* alebo *niečomu ...*

Výlučnú genitívnu rekciu majú mnohé zvratné slovesá, ako napríklad *naprosiť sa, nanosiť sa, nakosiť sa, načítať sa, napočúvať sa, naspomínať sa ...; dovolať sa, dovolávať sa, dočkať sa, dožiť sa, dožívať sa, dopracovať sa, dopracúvať sa niekoho* alebo *niečoho ...; najesť sa, napiť sa, nadýchať sa niečoho ...; držať sa, pridŕžať sa, chytať sa, chytiť sa, lapať sa, lapiť sa, pustiť sa, púšťať sa, dotknúť sa, dotýkať sa niekoho* alebo *niečoho ...*

Ďalej majú takúto rekciu najmä zvratné slovesá smerovania deja a odlučovania, ako *zmocniť sa, zmocňovať sa, zrieci sa, zriekať sa, brániť sa, varovať sa, vyvarovať sa niekoho* alebo *niečoho ...*

Napokon majú výlučnú genitívnu rekciu zvratné slovesá s významom strachu, hanby a hnusu, ako *báť sa, ľakať sa, zľaknúť sa, strachovať sa, hroziť sa, zhroziť sa, hanbiť sa, štítiť sa niekoho* alebo *niečoho ...*

Výlučnú inštrumentálnu rekciu majú niektoré predponové slovesá, ako *zarásť, obrásť, podbehnúť, zapadnúť, zájsť, napáchnuť, nasiaknuť, natiahnuť, nabrať sa niečím ...*

Takú istú rekciu majú aj kauzatívne slovesá pohybu, ako *hýbať, hodiť, udrieť, šibnúť, mykať, triasť, krútiť, mávať, krčiť, opálať, šermovať, zakášať, zvŕtať, zahnať sa, rozmáchnuť sa niekým/niečím ...* Sem patria aj slovesá *plytvať, mrhať, sporiť, šetriť, disponovať, vládnuť niečím ...*

Sem patria aj nezvratné slovesá vyjadrujúce zmyslové a citové dojmy, ako napr.: *voňať, raziť, zapáchať, mlanúť, sršať, kypieť, zahorieť, žiariť, pôsobiť, prekypovať, oplývať niečím ...*

Ďalej majú takúto rekciu aj slovesá *trpieť, vyvrcholiť, pokračovať, začínať sa, končiť sa niečím ...*

Výlučnú infinitívnu rekciu majú rozličné plnovýznamové slovesá vyjadrujúce psychické činnosti, ako *pomýšľať sa vrátiť, dovtípiť sa, usilovať sa, starať sa, skúsiť, plánovať, rozhodnúť sa, podujať sa, dohovoriť sa, odvážiť sa, zaumieniť si, váhať, sľúbiť, prisahať, domáhať sa, želať si, zvyknúť si, zabudnúť, uznať za nejaké, pokladať za nejaké, zaslúžiť si ...*

Výlučnú infinitívnu rekciu majú aj slovesá zmyslového vnímania *vidieť, počuť.*

Popri výlučnej rekcii existuje aj združená rekcia. Majú ju slovesá, ktorých dej prechádza na dve alebo tri cieľové veci. Sú to slovesá s dvoma alebo troma predmetmi, čiže slovesá, ktorých intencia má schému $R_A — D — Z_{P1} — Z_{P2}$ $(— Z_{P3})$.

Jednotlivé paciensy nie sú vzhľadom na dej rovnocenné, čo sa vyjadruje rozličným tvarom jednotlivých závislých substantív.

Združenú väzbu s dvoma akuzatívmi majú iba slovesá *učiť, cvičiť, trénovať niekoho niečo.*

Združenú väzbu s akuzatívom a genitívom majú predponové slovesá odluky; napr.: *zbaviť, ušetriť, uchrániť, sprostiť, uvarovať niekoho niečoho ...*

Združenú väzbu s akuzatívom a datívom majú rozličné slovesá, ako napr.: *dať, doručiť, venovať, udeliť, vrátiť, adresovať, požičať, predať, obstarať, odstúpiť, zveriť, pripraviť, rezervovať, obetovať, zasvätiť ...; vziať, ukradnúť, odcudziť, odvábiť niekomu niečo ...; ukázať, predstaviť, prezradiť, zatajiť, udať, veriť niekomu niečo ...*

Túto združenú väzbu majú aj slovesá, ktorými sa vyslovuje prejav vôle, ako napr.: *dovoliť, umožniť, rozkázať, nariadiť, veliť, poručiť, predpísať, zakázať, zabrániť, odoprieť niekomu niečo ...*

Sem patria aj kauzatívne slovesá pohybu, ako napr.: *hodiť, niesť, viezť, poslať, naliať, nasypať, odložiť, nechať niekomu niečo ...*

Združenú väzbu s akuzatívom a datívom majú aj slovesá oznamovania, ako napr.: *hovoriť, rozprávať, oznámiť, vysvetliť, ohlásiť, odkázať, tvrdiť, dokázať, písať, telefonovať, telegrafovať niekomu niečo ...* Tú istú väzbu majú aj slovesá, ktorými sa vyslovuje postoj, ako napr.: *radiť, odporúčať, vyčitovať, zazlievať, želať, žičiť, priať, sľúbiť, vnuknúť niekomu niečo ...*

Podobnú väzbu majú aj slovesá *učiť, navykať, prispôsobovať, podrobovať niekoho niečomu ...*

Združenú väzbu s akuzatívom a inštrumentálom majú slovesá ako *naplniť, naložiť, vysypať, pokryť, vystlať, zahádzať, zavaliť, zapchať, obaliť, obohnať, opásať, obkolesiť, zaviezť, zaplátať, zafarbiť, natrieť, poliať, postriekať niečo niečím ...*

Tú istú väzbu majú aj slovesá *obdarovať, odmeniť, obohatiť, zásobovať, nakŕmiť, nasýtiť, pohostiť, núkať, ozdobiť, obšiť, vyzbrojiť, opatriť niekoho niečím ...*

Združenú väzbu s akuzatívom a infinitívom majú slovesá vyjadrujúce prejav vôle, ovplyvňovania niekoho; napr.: *nútiť, siliť, súriť, naháňať, narádzať, odradiť, núkať, nechať, nahovárať, navádzať, vábiť, žiadať, prosiť, učiť, priučiť, odučiť, oprávňovať* a pod.

Združenú väzbu s datívom a infinitívom majú najmä slovesá vyjadrujúce rozkaz, zákaz, radu, dovolenie, odporúčanie alebo pomoc; napr.: *rozkázať, zakázať, radiť, navrhnúť, odporúčať, dovoliť, dopustiť, dať, želať, dopriať, pomáhať, prekaziť, umožniť, znemožniť, brániť* a pod. Okrem toho sú tu slovesá *dať, niesť, žiadať, kúpiť, obstarať* a ich odvodeniny, ak sú pri nich v infinitíve slovesá *jesť, piť, fajčiť* a ich synonymá: *dať niekomu jesť, doniesť niekomu piť, žiadať si fajčiť ...*

2. Ak sa osobitným výrazom nepomenúva cieľový bod deja, a to preto, lebo cieľový bod deja sa chápe ako obsiahnutý v samom deji, dostávame dvojčlenný intenčný systém, ktorý sa dá zachytiť schémou: $A \rightarrow D_P$, alebo $R_A — D_P$. V jednom spoločnom výraze D_P je pomenovaný aj dej, aj paciens deja. Paciens deja je teda implicitný. Sem patria slovesá, pri ktorých sa činiteľ deja zvyčajne vyjadruje explicitne, osobitným slovom. Sú to teda osobné slovesá-personáliá. Ale zasiahnutá vec sa pri nich nevyjadruje osobitným slovom, lebo sa chápe ako obsiahnutá v samom deji. Preto sú to bezpredmetové

slovesá. Keďže agens a paciens tiež nie sú tie isté, predstavujú aj tieto slovesá externú akciu agensa.

K tomuto intenčnému typu patria bezpredmetové slovesá vyjadrujúce rozličné činnosti, ako *zvoniť, cengať, trúbiť, kúriť, pracovať, tancovať, bojovať, štrajkovať, útočiť, víťaziť, cvičiť, trénovať, kľučkovať, strieľať, znieť, ozývať sa, rečniť, hovoriť, nadávať, kričať, žartovať, štekať, štebotať, klepotať, vrzgotať, myslieť, plakať, fňukať, smiať sa, chichotať sa, ochkať, bedákať, vzdychať, dýchať, kašľať, horieť, dymiť, blčať, mýliť sa, búriť sa, slziť, nocovať, sviatkovať* ...

Veľa týchto slovies môže mať aj väzbu, takže majú intenčnú hodnotu predmetových slovies, napr.: *cvičiť niekoho, nadávať niekomu, kričať na niekoho, vzdychať nad niečím* ... Dvojice *cvičiť* a *cvičiť niekoho, kričať* a *kričať na niekoho, vzdychať* a *vzdychať nad niečím* ... sú intenčné varianty toho istého slovesa.

V rámci tohto intenčného typu treba osobitne vyčleniť slovesá, ktorých dej má niekoľko paciensov, pričom jeden z nich je obsiahnutý v samom deji. Schéma: $R_A — D_{P1} — Z_{P2}$. Tu však treba rozlíšiť aspoň tri skupiny podľa toho, či sa osve vyjadrená závislá substancia vyslovuje akuzatívom, datívom alebo inštrumentálom.

Akuzatívom sa vyslovuje druhý paciens deja pri mnohých predponových desubstantívach (s významom *opatriť niečím* alebo *zbaviť niečoho*), ako napr.: *zaskliť, zastrešiť, zarámovať, zalesniť, zavodniť, zarybniť, vydláždiť, vybetónovať, nakrémovať, namydliť, postriebriť, pocínovať, ošatiť, opečiatkovať, oplotiť, ovenčiť, odkostiť, odzbrojiť, okríknuť, zavolať, oplakávať, vysmiať, odhlasovať, opisovať, opanovať niekoho alebo niečo* ...

Datívom sa vyslovuje druhý paciens deja pri mnohých odvodených slovesách, najmä desubstantívach, ako napr.: *pomáhať, škodiť, ublížiť, slúžiť, otročiť, pritažiť, uľaviť, podkúriť; vyhovieť, voľkať, lahodiť, brániť, kibicovať, radiť, odporovať, prekážať, zavadzať, vládnuť, zabrániť; prednášať, tykať, vykať, gratulovať, salutovať, lichotiť, dvoriť, tlieskať, žehnať, porobiť, počariť niekomu alebo niečomu* ...

Inštrumentálom sa vyslovuje druhý paciens deja pri činnostných slovesách najmä interjekčného základu, ako *tresnúť, búchať, štrngať, hrkotať, vŕzgať, mrkať niečím* ...

3. Ak sa osobitným výrazom cieľový bod deja nepomenúva, lebo sa chápe ako totožný s východiskovým bodom, dostávame dvojčlenný intenčný systém: $A_P — D$, čiže $R_{A=P} — D$. V jednom spoločnom slove je pomenovaný aj agens, aj paciens deja. Sú to osobné slovesá-personáliá i bezpredmetové slovesá, lebo agens deja sa síce vyjadruje explicitne, ale paciens deja je implicitný. Agens vykonáva dej a zasahuje ním vždy seba. Paciensom nemôže byť okrem agensa nijaká iná vec. Preto tieto slovesá predstavujú internú akciu agensa.

K tomuto intenčnému typu patria najmä slovesá pohybu označujúce zmenu miesta, ako *bežať, uberať sa, cestovať, dostaviť sa, driapať sa, hrnúť sa, ísť, chodiť,*

jazdiť, kráčať, letieť, náhliť sa, napredovať, padať, plaziť sa, plúžiť sa, pohnúť sa, pohybovať sa, putovať, schádzať sa, skákať, túlať sa, utekať, ustupovať, vracať sa, zavítať ...; sem patria aj slovesá pohybu označujúce rozličné polohy, ako *obrátiť sa, skloniť sa, kľaknúť si, krútiť sa, krčiť sa, trepotať sa ...*

Ďalej sem patria slovesá *stáť, vstať, sedieť, ležať, visieť, klesať* a ich všetky odvodeniny, ako *postáť, povstať, zastať, zastaviť sa, pristaviť sa, postaviť sa: sadnúť si, posadiť sa; rozsedieť sa, posedieť si; klesnúť, poklesnúť ...*

4. Ak agens a paciens deja splývajú a vzhľadom na dej sa neutralizujú, dostávame intenčný systém, v ktorom riadiaca substancia je nositeľom deja (N). Tento intenčný typ sa dá zachytiť schémou: N — D, alebo schémou $R_{A:P}$ — D.

Aj tento intenčný typ je bohatý a vnútorne členený. Sú tu slovesá s dejom, ktorého agens sa neuvedomuje, hoci je obsiahnutý v nositeľovi deja. Ide o osobné slovesá-personáliá, ktoré majú stavový význam.

Najzreteľnejší je stavový význam deadjektív a desubstantív typov *mladnúť, nervóznieť, krátiť sa* a *belieť sa.* Príklady: *starnúť, blednúť, mäknúť, tvrdnúť, hnednúť, žltnúť, tichnuť, kvitnúť, krehnúť, tuhnúť, puchnúť ...; černieť, belieť, košatieť, hranatieť, kamenieť, octieť, ovdovieť, kostnatieť, biednieť, zosmutnieť, chorieť, chorľavieť, mocnieť, spozornieť ...; dĺžiť sa, úžiť sa, širiť sa, čistiť sa, hĺbiť sa ...; černieť sa, belasieť sa, košatieť sa ...* Iné stavové slovesá: *byť, stať sa, ostať, prestať, skrsnúť, vzniknúť, zaniknúť, žiť, umierať, zmierať, hasnúť, trblietať sa, jagať sa, smútiť, tešiť sa, plesať, žialiť, bdieť, spať, rásť, vädnúť, chripieť, krívať, škúliť, fujnať, ochrnúť ...*

No aj v tomto intenčnom type sú slovesá, ktorých dej sa chápe ako existujúci na niečom, ale táto vec sa podľa kontextu môže chápať nielen ako nositeľ, ale aj ako agens deja. To sú osobné slovesá-personáliá, ktoré v podstate sú stavové slovesá, ale podľa kontextu sa môžu chápať aj ako akčné, a to s externou akciou, lebo agens a paciens deja nie sú totožné: *bačovať* = 1. *byť bačom* (stavové sloveso); 2. *robiť baču* (akčné sloveso). Iné príklady: *riaditeľovať, krčmáriť, valašiť, honelníčiť, roľníčiť, pltníčiť, tajomníčiť, pisárčiť, knihovníčiť, furmančiť, baníčiť, mládenčiť, dievčiť, vdovčiť ...*

V tomto intenčnom type sú aj slovesá, ktoré v jednom význame sú stavové, v druhom však činnostné predmetové. Sú to najmä slovesá zmyslového vnímania: *vnímať, cítiť, vidieť, počuť.* Napríklad vo vete *Slepý nevidí* ide o stavové sloveso *vidieť*, ale vo vete *Ja som ťa tam nevidel* ide o predmetové činnostné sloveso *vidieť.*

5. Ak sa agens deja nevyjadruje, lebo je nepoznateľný alebo za taký sa pokladá, ale dej a cieľový bod sa vyslovuje osobitnými slovami, dostávame dvojčlenný intenčný systém: D → P, alebo: D — Z. Sú to neosobné slovesá-impersonáliá, pri ktorých sa agens deja dá chápať ako implicitný čiže ako obsiahnutý v samom deji. Preto ich možno zachytiť aj schémou: D_A → P,

čiže schémou: D_A — Z. D_A je dej s implicitným agensom. Paciens deja sa vyslovuje osobitným slovom, ktorý má tvar závislej substancie Z.

K tomuto intenčnému typu patria neosobné predmetové slovesá. Vyjadrujú sa nimi psychofyzické deje. Pomenovanie závislej substancie býva pri nich v akuzatíve alebo v datíve.

Príklady na slovesá s akuzatívnou rekciou: *bolieť, smädiť, omínať, napínať, mraziť, oziabať, zduť, svrbieť, poraziť, pošinúť; mrzieť, škrieť, premknúť, strašiť, mátať, vodiť niekoho* ... .

Príklady na slovesá s datívnou rekciou: *tráviť, zaľahnúť, zabehnúť, pľušťať, uľaviť, uvoľniť sa, pritažiť; šupieť, snívať sa, mariť sa, zdať sa, činiť sa; cnieť sa niekomu ...; prísť, patriť sa, slušať sa niekomu ...; záležať na niečom, ísť o niečo, dariť sa, vodiť sa, leniť sa, sladiť sa, ťažiť sa niekomu* ...

6. Ak sa agens deja nevyjadruje, lebo je nepoznateľný a za taký sa aj pokladá, a ak sa ani paciens deja nevyjadruje, lebo je obsiahnutý v samom deji, dostávame jednočlenný intenčný typ, ktorý sa dá zachytiť schémou: D_P. V tomto type sú neosobné slovesá-impersonáliá, pri ktorých sa agens deja dá chápať aj ako obsiahnutý v samom deji. Preto možno pri týchto slovesách použiť aj presnejšiu schému: $D_{A:P}$. To znamená, že v jednom slove sa implicitne vyjadruje neutralizovaný agens aj paciens deja a že toto slovo je aj pomenovaním deja.

Do tohto intenčného typu patria neosobné bezpredmetové slovesá. Príklady: *pršať, mrholiť, snežiť, rosiť; oblačiť sa, vyjasnievať sa, vychvíliť sa; blýskať sa, hrmieť; viať, duť, pofukovať; mrznúť, poľaviť, obľaviť, oteplieť sa, ochladiť sa, zozimiť sa, jariť sa; brieždiť sa, svitať, rozvidniť sa, zoriť sa, šeriť sa, tmiť sa, mrkať, večeriť sa; zaľahnúť v ušiach, škŕkať v žalúdku, zájsť za nechty, špieť v dlaniach, mariť sa pred očami, odľahnúť na duši, svitnúť v hlave; dať, dať sa.*

Sem patria aj odvodeniny uvedených slovies, ako *pršiavať, prepŕchať, spŕchnuť, rozpršať sa, napršať, zaoblačiť sa, preblesknúť, zahrmieť, pohrmievať* ...

Interferencia typov

I keď jednotlivé intenčné typy sa odlišujú celkom zreteľne, hranice medzi nimi nie sú nepreniknuteľné. Nielen vo vývine jazyka jednotlivé slovesá prechádzali z jedného intenčného typu do druhého, ale aj v dnešnom jazykovom systéme sú javy, ktoré ukazujú interferenciu jednotlivých typov. Sú to predovšetkým slovesá, ktoré majú rovnakú podobu, ale sa používajú v rozličnej intenčnej hodnote. Napríklad slovesá *šiť, variť, upratovať, hlásiť, písať, piť* a pod. majú jednak intenčnú hodnotu A → D → P, jednak intenčnú hodnotu A → D_P. Pravda, s rozličnou intenčnou hodnotou môže byť spätý rozličný význam. Alebo slovesá *fúkať, búchať, prášťať, trešťať* a pod. majú jednak intenčnú hodnotu

$A \rightarrow D_P$, jednak intenčnú hodnotu $D_{A:P}$. A naopak slovesá *pršať, mrznúť, viať* a pod. majú jednak intenčnú hodnotu $D_{A:P}$, jednak intenčnú hodnotu N — D, resp. $R_{A:P}$ — D. Aj v týchto prípadoch sa na rozličnú intenčnú hodnotu slovesa viaže rozličný lexikálny význam.

Vo všetkých uvedených a podobných prípadoch treba hovoriť o rozličných významoch toho istého slovesa, i keď z hľadiska gramatiky ide o homonymá. Napríklad sloveso *piť* s intenčnou hodnotou $A \rightarrow D \rightarrow P$ vo vete *Deti pijú mlieko* treba z gramatického hľadiska rozlišovať od slovesa *piť* s intenčnou hodnotou $A \rightarrow D_P$ vo vete *Mišo pije.*

Intenčná hodnota slovesa však ostáva nezmenená, keď sa niektorá substancia v intenčnom systéme slovesa modifikuje na osi *jedinečnosť — všeobecnosť.* Takto sa môže modifikovať aj riadiaca substancia, aj závislá substancia. Modifikácia substancie sa ukazuje až vo vete, lebo lexikálny význam slovesa ostáva nepozmenený. Ale takto sa môže modifikovať iba explicitne vyjadrená substancia. Vo vetách typu *Nechválil deň pred večerom* ide o modifikáciu agensa na osi *jedinečnosť — všeobecnosť,* čo sa dá zachytiť schémou: (X_A) — D — P. Naproti tomu vo vetách typu *Mamička od rána šije* je modifikovaný paciens deja na osi *jedinečnosť — všeobecnosť:* A — D — (X_P). Podobne je to vo vetách typu *Po slanom jedle smädí:* D_A — (X_P).

Pretože s intenčnou hodnotou slovesa súvisí jeho význam, zmena v intenčnej hodnote sa najčastejšie dosahuje deriváciou. Tak napr. bezpredponové slovesá *ísť, skočiť, liezť, letieť* majú intenčnú hodnotu A — D, ale ich predponové deriváty, ako *prejsť, preliezť, preletieť,* majú intenčnú hodnotu A — D — P. Podobne nezvratné slovesá *viezť, niesť, vliecť, ťahať* majú intenčnú hodnotu A — D — P, kým ich zvratné deriváty *viezť sa, niesť sa, vliecť sa, ťahať sa* majú intenčnú hodnotu A_P — D.

Uvedené derivačné postupy však nepozmeňujú intenčnú hodnotu slovesa priamočiaro, lebo sa používajú aj na vyjadrenie iných zložiek deja, napríklad bezpredponové a predponové slovesá ako *niesť — vyniesť, píliť — rozpíliť, liať — rozliať* majú rovnakú intenčnú hodnotu A — D — P. Tak isto aj dvojice nezvratných a zvratných slovies *sedieť — rozsedieť sa, prosiť niekoho — prosiť sa niekomu, držať niečo — držať sa niečoho* . . . majú v podstate rovnakú intenčnú hodnotu.

Osobné a neosobné slovesá (Personáliá a impersonáliá)

V intenčnom poli slovies rozlišujeme dva vzťahy: činiteľský a zásahový vzťah. Činiteľský vzťah je vzťah medzi činiteľom-agensom deja a samým dejom. Zásahový vzťah je vzťah medzi dejom a zasiahnutou vecou-paciensom deja.

Na základe činiteľského vzťahu rozdeľujeme slovesá do dvoch skupín: na osobné slovesá a na neosobné slovesá. Rozlišujúcim znakom je možnosť i potreba vyjadriť osobitným výrazom riadiacu substanciu deja.

Osobné slovesá

Osobné slovesá čiže personáliá sú také slovesá, ktoré v základnom použití majú kategóriu osoby, lebo majú tvary aspoň pre obidve čísla 3. osoby. Sú to pomenovania dejov, ktoré vykonávajú ľudia alebo zvieratá, alebo ktoré existujú na ľuďoch, zvieratách a veciach. Riadiaca substancia sa pri týchto slovesách uvedomuje vždy, či už je to činiteľ činnosti alebo nositeľ stavu.

Osobné slovesá majú úplnú paradigmu tvarov, a to nielen sústavu určitých tvarov, ale aj sústavu neurčitých tvarov. Za osobitnú morfologickú črtu osobných slovies treba v slovenčine pokladať možnosť tvoriť neosobný bezpodmetový zvratný tvar, ktorým sa vyjadruje neprítomnosť gramatického podmetu napriek tomu, že sa činiteľ alebo nositeľ deja uvedomuje. Napríklad sloveso *žiť* je osobné, ako to ukazujú tvary *žijem, žiješ, žije, žijeme, žijete, žijú.* Toto osobné sloveso má neosobné bezpodmetové zvratné tvary *žije sa, žilo sa, bude sa žiť, žilo by sa, bolo by sa žilo.*

Osobné slovesá vyjadrujú kategóriu osoby, i keď túto kategóriu preberajú od gramatického podmetu vety. Pritom zhodou sa prenáša na sloveso aj kategória menného rodu. Kategória osoby však nie je vždy vyjadrená na gramatickom podmete vety; ak napríklad v gramatickom podmete je substantívne pomenovanie, t. j. pomenovanie substancie nezúčastnenej na prejave, tak iba na slovesnom tvare je vyjadrené, že pomenovanie tejto substancie má platnosť 3. osoby. Tým sa však nezotiera substantívny charakter kategórie osoby, lebo jej obsahom je platnosť (účasť) substancie v prehovore.

Niektoré určité aj neurčité tvary osobných slovies majú podľa nadradeného substantíva alebo podľa prirodzeného rodu osoby (zúčastnenej na prehovore a vyjadrenej osobným zámenom) aj menný rod. Uplatňujú sa všetky tri rody, i keď stredný rod zriedkavo:

„Prečo ty, Slnce, nehreješ a nesvietiš v noci ako vo dne?"

„Keby ja **hrialo** a **svietilo** v noci ako vo dne, musela by zem vyhorieť!" **odpovedalo** slnce a **dvíhalo** sa dohora. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — „To si **povedalo**, dieťa moje?" (STODOLA)

Namiesto jedinečnej osoby môže sa v dvojčlenných vetách uplatniť aj všeobecná osoba. Explicitne by sa táto osoba mohla vyjadriť slovami *každý, človek, všetci, ľudia* ... Ale ani všeobecná osoba sa explicitne nevyjadruje, a to ani osobným zámenom, ani iným výrazom. V tomto význame sa používajú tvary osobných slovies pre všetky osoby, pravda, bežne iba tvary 2. os. sg. a pl., 1. os. pl. a 3. os. pl., ale už len zriedkavo tvar 3. os. sg. a ojedinele tvar 1. os. sg. Tu sú vždy tvary mužského rodu: *hovoril, bol by sekol* ...

Neosobný bezpodmetový zvratný tvar sa odlišuje od tvaru 3. os. sg. s jedinečným i so všeobecným podmetom. Kým tvar 3. os. sg. préterita s významom jedinečnej osoby má všetky tri rody — *volal, volala, volalo* — a tvar 3. os. sg. s významom všeobecnej osoby má iba mužský rod — *volal* —, zatiaľ neosobný,

bezpodmetový zvratný tvar má vždy podobu 3. os. sg. stredného rodu — *volalo sa*. To je vlastne bezprízнakový tvar, v ktorom sa naznačuje nedostatok zhody s riadiacou substanciou.

Charakteristická črta je aj v tom, že osobné slovesá majú aj tvary imperatívu, ktorými sa vyslovuje rozkaz alebo zákaz konať dej.

Osobné slovesá majú úplný systém neurčitých tvarov: prechodník, činné príčastie a slovesné podstatné meno. Pravda, celý rad slovies nemá trpné príčastie, ale to vyplýva len zo sémantickej náplne toho-ktorého slovesa, a nie z jeho intencie.

Pre osobné slovesá je dôležité, že sa môžu pripájať k modálnym vetným príslovkám; tak vznikajú spojenia ako *možno robiť, nemožno vyhrabať, treba čakať, netreba nariekať, načim vybieliť, hodno povedať, nehodno sa protiviť, slobodno vkročiť, neslobodno lámať, radno ustúpiť, neradno vyskakovať*. Toto syntagmatické kritérium sa dopĺňa s možnosťou tvoriť neosobný bezpodmetový zvratný tvar, ale je o to dôležitejšie, že sa s modálnymi vetnými príslovkami môžu spájať aj zvratné osobné slovesá: *treba sa učiť, nenačim sa hnevať, neradno sa posmievať, možno sa rozbehnúť, nemožno si poležať, slobodno sa vrátiť, neslobodno si myslieť, nehodno sa zoznámiť ...*; popri *netreba utekať, neradno vyskakovať, možno pracovať, neslobodno letieť, hodno opatrovať ...*

Návštevu bolo **načim** nejako *skončiť*. (URBAN) — To v takomto dome ani *vypovedať* **neslobodno**. (STODOLA) — Nebolo ju **treba** *podpierať* ... (MINÁČ) — **Nehodno** *sa vyvaľovať* v posteli ... (HORÁK) — Čo sa nedá premeniť, tomu *sa* **načim** *podvoliť*. (PRÍSL.) — **Hodno** *sa* s ním *zoznámiť*. (LAZAROVÁ) — S tým, čo ja robím, **neradno** *sa chváliť*. (URBAN)

Tieto spojenia s nezvratnými slovesami majú synonymá v spojeniach neosobného bezpodmetového zvratného tvaru modálneho slovesa s infinitívom osobného slovesa: *chce sa chodiť, môže sa večerať, má sa pomáhať, musí sa letieť ...*

Odpoludnia **malo sa** *ísť* s kandidátom do troch-štyroch dedín, i do Tonkovi pridelených Mocnín. (TAJOVSKÝ) — Chorá je, ale o tom **nemôže sa** *vravieť*, ani *vedieť* **sa nemá**, najmä jemu nie. (TIMRAVA) — Od rozkazu **sa nemohlo** *odstúpiť*. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Uvedené morfologické a syntaktické črty sú dostačujúcim kritériom na vymedzenie osobných slovies. Sémantická stránka pritom neprichádza do úvahy, a to najmä preto nie, lebo osobné slovesá tvoria prevažnú väčšinu slovies a majú najrozmanitejší význam.

Neosobné slovesá

Neosobné slovesá čiže impersonáliá tvoria viac-menej uzavretý významový systém a majú aj isté gramatické vlastnosti. Tie sú však v porovnaní s osobnými slovesami zväčša iba negatívne.

Neosobné slovesá majú oveľa chudobnejšiu sústavu tvarov ako osobné

slovesá. Z určitých tvarov majú iba tvar, ktorý je zhodný s tvarom 3. os. sg. neutra osobných slovies: *prší, pršalo, bude pršať, pršalo by, bolo by pršalo.* V týchto tvaroch neosobných slovies sa nevyjadruje gramatická osoba, lebo sa nedá explicitne vysloviť ani pri dôraze, ani v emfáze. Slovko *ono*, ktoré sa zriedkavo používa aj v jednočlenných vetách s neosobnými slovesami, nie je osobné zámeno 3. osoby neutra. Je to častica *ono*, ktorá sa používa aj v dvojčlenných vetách s vyjadreným podmetom, aj v jednočlenných vetách s neosobným bezpodmetovým zvratným tvarom osobného slovesa alebo aj s vetnou príslovkou.

Ono tie príslovia obyčajne prestreľujú, ale najmä toto nemá ani za nechtík pravdy. (JESENSKÝ) — „No, počkaj, kľampa! Veď **ono** odnechce sa tebe!" (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — „No vieš," natiahne chlapec múdru tvár, „**ono** možno ísť k takej robote i na pílu, a možno i do mlyna." (BÁZUS) — Pekne sa drž, majstra slúchaj, veď ti **ono** bude tam dobre. (KUKUČÍN)

Zišiel by sa dážď. A **ono** dosť chytro spŕchne čosi: lastovičky vysoko lietali. (KUKUČÍN) — **Ono** nášho Paľka zakaždým bodlo, koľkokoľvek ráz zašiel do Kremeňov. (KUKUČÍN)

Slovko *ono* má v týchto vetách úlohu uvádzacej častice, práve tak, ako aj slovko *to* v nasledujúcich vetách.

To budeš vždy takto neskoro chodiť? (F. KRÁL) — **To** by sa vám chcelo slopať moju slivovicu! (TATARKA) — Keď raz dostane človek do tanca toho, koho rád má, **to** sa mu potom tancuje ako v oblakoch. (KUKUČÍN)

Obidve častice sú synonymné. Používajú sa najviac v citovo zafarbených vetách.

Pretože neosobné slovesá si nežiadajú a ani nepripúšťajú vysloviť osobitným pomenovaním činiteľa činnosti alebo nositeľa stavu v podobe riadiacej substancie, nemôžu mať z neurčitých slovesných tvarov ani prechodník, ani činné príčastia. Preto v slovenčine nie sú možné v neosobnej platnosti tvary typu *pršiac, pršiaci, spŕchnuvší.*

Niektoré neosobné slovesá majú trpné príčastie. Vyjadruje sa ním stav dosiahnutý vykonaním deja. Tento tvar sa používa najmä so sponou vo vetnom základe jednočlenných viet: *je zamrznuté, je napršané, je porosené, je zamračené, je vyjasnené, je zahmlené ...*

K vám sa to do vŕšku ťažko ide, a že **je zamrznuté**, kĺžu sa nohy. (TIMRAVA) — **Bolo zamračené** a hodiny sa nám pokazili. (TIMRAVA) — Už iste, trebárs **je zaoblačené**, vyzorajú prvú hviezdu. (TAJOVSKÝ)

Slovesné podstatné meno majú neosobné slovesá pomerne zriedkavo. Bežnejšie sú napríklad tvary *sneženie, mrholenie, brieždenie, svitanie, stmievanie, ochládzanie, ochladenie, otepľovanie, oteplenie, hrmenie, blýskanie, strašenie, mátanie.*

Neosobné slovesá majú infinitív, ale ten sa používa oveľa zriedkavejšie ako infinitív osobných slovies. Kým infinitív osobných slovies sa používa vo funkcii

každého vetného člena, infinitív neosobných slovies sa spravidla používa len v rámci zloženého vetného základu v spojení s fázovými pomocnými slovesami, ako aj s niektorými modálnymi pomocnými slovesami.

Pred večerom sa nebo vyjasnilo, *začalo* **prifahovať**. (ONDREJOV) — Dávno *prestalo* **pršať** a Ondrej stále sedel pod ústreším. (CHROBÁK) — Na druhý deň *muselo* Matúša v kostiach nepríjemne **zamrazit**. (ŠVANTNER) — *Mohlo by* už dakedy **pršať**; ale vidím, že už nikdy nebude. (TIMRAVA)

Infinitív neosobných slovies sa spája s modálnymi slovesami v základnom tvare, a preto sú tu bežné aj zvratné neosobné slovesá: *má sa zvečeriť — začína sa zvečerievať, má sa oteplit — začína sa otepľovať* ... Neosobné slovesá však nemožno spájať s modálnymi vetnými príslovkami; neexistujú spojenia ako *možno pršať, treba mrznúť, načim sa zvečerievať* ...

Infinitív neosobných slovies sa používa veľmi zriedka aj v konštrukcii s vytýčeným vetným základom: *pršať pršalo, ale už neskoro; mrzieť ho mrzelo, ale nič nevravel* ...

Istý počet slovies možno na základe uvedených gramatických kritérií pokladať za výlučne neosobné. Tieto slovesá sú primárne neosobné. Oproti nim ako druhý pól stoja primárne osobné slovesá, t. j. slovesá, ktoré vždy majú gramatické vlastnosti osobných slovies. Ale medzi týmito skupinami primárne neosobných a primárne osobných slovies sú slovesá, ktoré sa používajú aj ako osobné, aj ako neosobné. Pretože vývoj v jazyku smeruje od neosobných slovies k osobným, možno tieto prechodné jednotky pokladať za osobné slovesá, ktoré sa bez akéhokoľvek gramatického uspôsobenia používajú sekundárne aj ako neosobné.

Počet neosobných slovies v porovnaní s počtom osobných slovies je veľmi malý. Sú však medzi nimi veľmi staré slovesá, ktoré aj v iných slovanských a ďalších príbuzných jazykoch majú povahu neosobných slovies.

Pretože neosobné slovesá možno charakterizovať z hľadiska gramatiky zväčša len negatívne, hrá pri nich veľkú úlohu lexikálny význam. Neosobné slovesá tvoria viac-menej uzavreté významové skupiny. Do týchto významových skupín patria aj nezvratné, aj zvratné slovesá. Ďalej aj medzi neosobnými slovesami treba rozlišovať plnovýznamové slovesá a pomocné slovesá.

V slovenčine možno rozlišovať tieto významové skupiny neosobných slovies: 1. slovesá vyjadrujúce prírodné, atmosferické deje; 2. slovesá vyjadrujúce tajomné deje; 3. slovesá vyjadrujúce telesné a duševné (psychofyzické) stavy; 4. slovesá vyjadrujúce záujem o niečo alebo úspech v niečom; 5. slovesá vyjadrujúce existenciu niečoho; 6. modálne pomocné slovesá.

Skupina neosobných slovies vyjadrujúcich prírodné deje atmosferickej povahy je zo všetkých neosobných slovies najvýraznejšia. Je to základná skupina neosobných slovies. Sú to najstaršie neosobné slovesá. Aj dnešné jazykové vedomie pokladá činiteľa týchto dejov za nepoznaného a nepozna-

teľného, i keď vedecké poznanie prírody tento stav ďaleko predstihuje. Táto skupina neosobných slovies sa člení na niekoľko radov synoným a antoným; sú to synonymá a antonymá k slovesám *pršať, oblačiť sa, blýskať sa, duť, mrznúť, svitať.*

Zrážanie pár v ovzduší a s tým súvisiace deje vyjadrujeme slovesami *pršať, pršiavať, spršať, napršať, rozpršať sa, spŕchnuť, prepŕchnuť, popŕchnuť, popŕchať, prepŕchať, mrholiť, rozmrholiť sa, smokliť, zadaždiť sa, rosiť, pretíchnuť, utíšiť sa, snežiť, chumeliť.*

A vonku **sneží** a chytá sa vietor. (BEDNÁR) — **Mrholí**, strýko, do zubov by mi **napršalo.** (LACKOVÁ) — Začiatkom týždňa **sa zadaždilo.** (HORÁK) — Uchýlili sme sa radšej do kaviarne, čo bola neďaleko, kým trochu **nepretíchne.** (KUKUČÍN)

Nasycovanie ovzdušia vodnými parami sa častejšie vyjadruje týmito neosobnými slovesami: *oblačiť sa, zaoblačiť sa, mračiť sa, zamračiť sa, jasniť sa, vyjasnievať sa, rozjasniť sa, vyjasniť sa, vychvíliť sa, vyčasiť sa.*

Včera, keď som videl, že **sa oblačí,** povedal som: Poďme — reku — po ten ľadník, a šli sme. (KUKUČÍN) — O chvíľu **sa vyjasnilo** a nad krajom nasadnuvšia ľahká hmla sa **roztrácala.** (JÉGÉ)

Elektrické výboje v ovzduší a s nimi súvisiace akustické úkazy sa pomenúvajú napríklad neosobnými slovesami *blýskať sa, zablysnúť sa, preblesnúť sa, hrmieť, zahrmieť, pohrmievať.*

Na severe, nad Halubencom, **sa zablysla** cez celé nebo. (MINÁČ) — Bolo sparno, pred búrkou a kdesi v diaľke výstražne **pohrmievalo.** (HEČKO)

Pohyb ovzdušia sa vystihuje častejšie neosobnými slovesami *fúkať, pofukovať, viať, zaviať, povievať, duť, zaduť, podúvať.*

A načim si aj čiapku proti vetru pridržiavať, druhou rukou držať sa zábradlia. **Podúva.** (TAJOVSKÝ)

Teplota vzduchu a jej zmeny sa vyjadrujú zvyčajne neosobnými slovesami *mrznúť, zamrznúť, primrznúť, ochladiť sa, ochládzať sa, ochladzovať sa, zosimiť sa, ozimievať sa, ozimievať sa, poľaviť, poľavovať, obľaviť, oteplíť, oteplievať sa, jariť sa.*

Podvečer začne padať sneh. **Primrzlo** už ráno. (HEČKO)

Zmena intenzity svetla v prírode vyjadruje sa najčastejšie neosobnými slovesami *brieždiť sa, rozbrieždiť sa, svitať, svitnúť, zasvitať, zasvitávať, rozvidniť sa, rozvidnievať sa, dniť sa, zoriť sa, zazoriť sa, rozsvietiť sa, rozsvetľovať sa, šeriť sa, ošeriť sa, tmiť sa, zotmiť sa, stmievať sa, mrkať, mrkať sa, zmrknúť sa, zmrkávať sa, zmrákať sa, večeriť sa, zvečerievať sa.*

Už **sa brieždilo,** keď padol Jaroš do mŕtveho sna. (VAJANSKÝ) — Klavír sa stále ešte ozýva, v kuchyni **sa** celkom **zotmilo.** (LETZ) — Budú musieť trochu počkať, kým **sa zmrkne.** (ŠVANTNER) — Už **sa bolo zvečerilo,** aj v izbe sa rozostierala tma. (HORÁK)

Skupina neosobných slovies vyjadrujúcich tajomné deje je málo početná. Patria sem slovesá *strašiť, strašievať, mátať, mátavať, zamátať.* Týmito neosobnými slovesami vyslovujeme deje, ktoré sa pripisovali neznámym, tajomným, nadprirodzeným silám. Dnes je frekvencia týchto slovies nepatrná. Používajú sa iba v prejavoch ľudovo alebo rozprávkovo podfarbených.

V ktorom dome **straší**, tam panny rady ostávajú. (PRÍSL.) — Joj, tu na moj veru **máta**. (STODOLA)

Skupina neosobných slovies, ktorými sa vyjadrujú rozličné telesné a duševné psychofyzické stavy, je početná. Tu však nie je hranica medzi neosobnými a osobnými slovesami jednoznačná, lebo všetky tieto slovesá možno dobre použiť aj v dvojčlennej vete typu *Ruky ma svrbia.*

Často sa používajú tie isté slovesá na vyjadrenie telesných aj duševných stavov. Sú tu neosobné slovesá s akuzatívnou alebo datívnou rekciou, ako aj slovesá bez rekcie.

S akuzatívnou rekciou sa používajú napríklad tieto neosobné slovesá vyjadrujúce psychofyzické stavy a pocity: *svrbieť, zasvrbieť, bolieť, zabolieť, dusiť, zadusiť, zadúšať, páliť, smädiť, omínať, namínať, napínať, triasť, striasať, drviť, mraziť, oziabať, drgľovať, štiepať, trhať, štekliť, drhnúť, zadrhnúť, tlačiť, duť, nadúvať, zduť, škrtiť, driapať, poraziť, porantať, stisnúť, metať, pošinúť, popustiť, popúšťať, mrzieť, škrieť, desiť, premknúť, tešiť* a i.

Včera **zdulo** *Trnovských kravu*, nuž jej sám od seba zaviazal haluziny do pysku, bičom popredúral okolo košiara, hneď *ju* **popustilo.** (STODOLA) — Bolo horúco, ale *mladú ženu* **mrazilo.** (LACKOVÁ) — Každý vie, kmotra, kde *ho* **omína.** (KUKUČÍN) — Štrbovi vo tme zasvietili oči, v dlaniach *ho* **zasvrbelo.** (HORÁK) — Bodaj *ho* **porantalo!** (ČAJAK) — *Žobráka* trochu **premklo,** ale vydýchol si a voviedol Matúša do izby. (TAJOVSKÝ) — *Jerguša* **zamrzelo.** (ONDREJOV)

S datívnou rekciou sa používajú najčastejšie tieto neosobné slovesá vyslovujúce telesné a duševné pocity a stavy: *priťažiť, priťažievať, uľaviť sa, odľahčiť, odľahnúť, uvoľniť sa, tráviť, stroviť, zaľahnúť, zabehnúť, ulihať, žíriť, pľuštať, šupieť, preskočiť, svitnúť, sniť sa, snívať sa, pliesť sa, mariť sa, zdať sa, zazdať sa, vidieť sa, činiť sa* a i.

Odľahlo *mu*, keď sa dozvedel, že iba o toto ide. (HORÁK) — Na čerstvom vzduchu *mu* dobre **trávilo.** (MINÁČ) — Rozkašlal sa, akoby *mu* **zabehlo.** (LACKOVÁ) — Len si polež, chlapče, do rána *ti* **ulúžil.** (HEČKO) — *Tamtým* ešte **šupelo,** čo to, ako to bude ráno, ale náš prorok spal pokojne. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Celú noc sa *mi* **marilo** s perinami. (MINÁČ) — Nebožiatko, za nechty *mu* **zašlo.** (KUKUČÍN)

Bez predmetu sa používajú iba niektoré neosobné slovesá vyjadrujúce telesné a duševné pocity a stavy, ako napríklad *zaľahnúť, odľahnúť, škŕkať, špieť, zájsť, zaiskriť sa, mariť sa.* Pri týchto slovesách sa spravidla uvádza bližšie miesto, na ktorom sa pociťuje vyslovený dej.

Skupina neosobných slovies, ktorými sa vyjadruje záujem o niečo alebo

úspech v niečom, je pomerne málo početná. Sú to slovesá *záležať niekomu na niečom, ísť niekomu o niečo; ísť, dariť sa, podariť sa, viesť sa, povodiť sa, pošťastiť sa, premlieť sa, prepiecť sa, vypáliť, vyjsť, zlyhať*. Majú datívnu rekciu.

Na mienke ľudí ani tak **nezáleží.** (ŠVANTNER) — Mal tušenie, že tu **ide** o nejaké nástroje, ktorými možno po snehu loziť. (ONDREJOV) — Ťaj, ale **sa** tomu **pošťastilo!** (HEČKO) — A vraj jej akosi pri tejto práci **nešlo.** (KORÁK)

Skupina neosobných slovies vyjadrujúcich existenciu je pomerne málo zreteľná. Za neosobné pokladáme tieto slovesá vtedy, keď sa vec, ktorej existencia sa vyslovuje slovesom, vyjadruje substantívom v datíve alebo predložkovom páde (na niečo, na niečom), alebo sa nevyjadruje vôbec. Sú to slovesá *pribudnúť, pribúdať, ubudnúť, ubúdať, ostávať, zvýšiť, zvyšovať, chybieť, pochybieť, dochodiť, vychodiť, vystačiť, dostačiť, dostať sa, ujsť sa, dôjsť.*

Pri druhom pohárikú **pribudlo** mu aj *na výrečnosti.* (URBAN) — Len *tomu* **zvýši,** kto má; kto nič nemá, *tomu* **nezvýši.** (PRÍSLOVIE) — *Z toho,* čo ti ja posielam, na tabak veru **nedôjde.** (KUKUČÍN)

Zdanlivá, predpokladaná existencia sa vyslovuje slovesami *zdať sa, zazdať sa, vidieť sa, činiť sa, mariť sa.* Býva pri nich datív substantíva alebo osobného zámena.

Za cestou pretekala neveľká riečka, ktorá — tak **sa zdalo** — nemala mena. (ONDREJOV) — Aj *jemu* **sa** takto **marilo** v hlave. (KORÁK)

Skupina neosobných slovies, ktorými sa vyslovujú modálne obsahy, nie je príliš bohatá. Za neosobné modálne sloveso pokladáme len také, ktoré nemá pri sebe osobné synonymum. Neosobné modálne slovesá sú zväčša zvratné, a preto možno predpokladať, že vznikli zo zvratných tvarov osobných modálnych slovies. Pri nich môžu stáť len osobné plnovýznamové slovesá, čo tiež svedčí o ich vzniku z osobných modálnych slovies.

Vôľový zámer vykonať pripojený dej sa vyjadruje zvratnými slovesami *leniť sa, sladiť sa, vidieť sa, krivdiť sa, ťažiť sa.* Častejšie sa používajú záporné slovesá *nelenieť sa* . . .

Na takomto svete mne **sa** ani žiť **nesladí.** (STODOLA) — Anule **sa nelení** obracať sa za ním s veľkým batohom. (LAZAROVÁ) — Ak **sa** mu **nechce** ísť z Hlbokého až k nám, iste **má** na to príčinu. (ZÚBEK)

Uvedené spojenia vyjadrujú síce vôľový zámer, ale ten nie je vedome formovaný. Dej sa odohráva bez aktívnej účasti činiteľa, ktorý je vyjadrený datívom: *lení sa mi kráčať* . . .

Povinnosť alebo potrebu a nevyhnutnosť vykonať nejaký dej vyjadrujeme neosobnými modálnymi slovesami *prísť, prichodiť, patriť sa, slušať sa, svedčiť sa, prináležať, zísť sa, oddať sa, stačiť, nastať, nastávať, prísť na niečo, byť na niekom, byť.*

Kde by **sa** bola ráno nazdala, že jej **príde** zasa nový kríž vláčiť. (LAZAROVÁ) — Otázka tu bola, **sluší sa** na ňu odpovedať. (ZELINOVÁ) — A vyčíta si, že blúdi tade, kde **sa** rozum-

nému človeku **nepatrí.** (HEČKO) — **Bolo na** Zrubcovi ozvať sa. (URBAN) — Každému **je** raz umrieť. (PRÍSL.) — **Bolo** nocľah na mrkaní hľadať, a nie o polnoci! (KUKUČÍN)

Možnosť konať dej vyslovujeme neosobnými modálnymi slovesami *dať, dať sa, ísť, byť.*

Už podľa dymu **sa dalo** usúdiť, že sa pri tom ohni nevyvárajú veľké trakty. (JÉGÉ) — Justín Mikleš ho dobre poznal, vykríknuť **mu nedalo** od strachu a prekvapenia. (TATARKA) — Ale to **nejde** len tak z rukáva vysypať. (KUKUČÍN) — Ibaže potoka niet, kde by sa **bolo** okúpať. (KUKUČÍN)

Prechodné prípady

Medzi osobnými a neosobnými slovesami teda niet pevnej a neprestupnej hranice. Máme prípady prechodu pôvodne neosobných slovies k osobným, a naopak, prípady prechodu pôvodne osobných slovies k neosobným.

Neosobné slovesá používame spravidla neosobne, ale možno ich použiť aj osobne. Popri jednočlenných vetách stoja potom s tými istými slovesami aj dvojčlenné vety: *Dnes prší. Dnes prší drobný dážď.* Ak riadiaca substancia je etymologicky zviazaná so slovesom, spravidla ide v obidvoch vetách o to isté sloveso, napr.: *Sneží. Sneh sneží.* Ale ak riadiaca substancia je voľná, posúva sa zvyčajne aj význam slovesa, a preto je to už osobné sloveso: *Lístie prší. Vlasy pršia. Mrznem.* Ale aj v týchto prípadoch možno hovoriť iba o gramatickej homonymite.

Vo vývine jazyka prešli však aj niektoré osobné slovesá k neosobným. Tu sa uskutočnila zmena intenčnej hodnoty slovesa, čo sa dá zachytiť schémou: $A — D — P > D_A — P$, alebo schémou: $A — D_P > D_{A:P} > D_{AP}$. Zo slovies s explicitným agensom sa stali slovesá s implicitným agensom, napr.: *viesť niekoho; chytať niekoho.*

Od tejto zmeny osobného slovesa na neosobné treba odlišovať modifikáciu osobného slovesa v chápaní riadiacej substancie. Ide o modifikáciu na osi *určitosť-neurčitosť.* Túto modifikáciu možno zachytiť schémou: $X_A — D — Z_P$, alebo schémou: $X_A—D_P$. Osobné sloveso zostáva po tejto modifikácii osobným slovesom, ale neurčitá nadradená substancia sa pri ňom nemôže vysloviť ani substantívom, ani osobným zámenom. Preto schéma tejto dvojčlennej vety je takáto: (X) — P. Pri životnom agensovi sa používa tvar 3. os. sg. maskulína: *Prečo kričíš, akoby ťa z kože dral?* Pri neživotnom agensovi používame tvar 3. os. sg. neutra: *Zahvižďalo v povetrí, udrelo do konárov, padlo na zem. Prezreli, čo to bolo: okrúhly, ako slepačie vajce, kameň.* (ONDREJOV) V obidvoch prípadoch ide o osobné tvary.

Ale osobné slovesá používajú sa aj v jednočlennej vete, pričom sa ich intenčná hodnota nemodifikuje. Napríklad tvar *zafukalo* vo vete *Zapráskal bičom, zafukalo v bukovej hore* (ONDREJOV) je neosobným tvarom osobného slovesa *zafukať.*

Pri týchto neosobných tvaroch sa nepredpokladá agens deja. Ale keďže ide o gramaticky menej zreteľné tvary, používajú sa zväčša len v citovej reči. Expresivita prejavu sa zvýrazňuje aj zámenom *to*, ktoré však ako prostriedok citovosti hodnotu vetného člena nemá. Preto aj vo vetách s citovým zámenom *to* ide o jednočlennú vetnú konštrukciu F.

Poriadne *to* vo mne **heglo**, ale bolesť som necítil. (MORIC) — V ušiach mu *to* **začalo hučať**, akoby sa ho chytil závrat. (KUKUČÍN)

Aj pri neosobných slovesách býva neutrálne ukazovacie zámeno *to*. Aj tu ide o intenzitný variant vety. Zámeno *to* nemá hodnotu vetného člena, lebo je prostriedkom citovej náplne vety.

Ujo Košalkula hovoril o mátohách: „Tak som ja, chlapáci, prišiel o nohu. Zlomila sa, keď ma to mátalo ...“ (ONDREJOV)

Takto sa používajú osobné slovesá, ktoré sa dajú hodnotiť ako pomenovania prírodných dejov a psychofyzických stavov. Sú to často takmer synonymá základných neosobných slovies.

Niekoľko príkladov: *liať, cediť sa, kvapkať, kropiť, zatekať, presakovať; tať, udrieť, buchnúť, hučať, dunieť; fúkať, fičať, ťahať; priťahovať, pripekať; pichať, klať, šumieť, chrčať, triasť, vábiť, svedčiť* a i.

Zvŕtali sa veselo, bárs už **kropilo**. (LACKOVÁ) — **Udrelo** do tej velikánskej lipy pri potoku. (FIGULI) — Od dlhého rozprávania **vyschlo** jej v hrdle. (CHROBÁK) — **Spievalo** mu v žalúdku ako vodička pod mlynským kolesom. (ALEXY)

Tvar osobného slovesa v uvedených vetách je neosobný. Podobnú hodnotu má tvar osobného slovesa aj v jednočlenných vetách s odsunutým agensom. Sú to vety, v ktorých sa agens deja nevysloví v pozícii gramatického podmetu, ale sa z tohto miesta odsunie a vysloví sa závislým tvarom.

Tvár jej **oblialo** pýrom. (LACKOVÁ) — Emu **zatriaslo** vnútorným chladom. (MINÁČ)

Aj tieto pomerne zriedkavé vety sú prostriedkom citového a náladového rozprávania, a preto sa nepoužívajú v celom rozsahu spisovného jazyka. Ich schéma vyzerá takto: F_D—Z_P—Z_A.

Od uvedeného neosobného tvaru osobných slovies treba odlíšiť ich zvratný neosobný (bezpodmetový) tvar, ktorý má zreteľnú gramatickú úlohu: rieši sa ním protiklad medzi osobným slovesom a jednočlennou vetnou konštrukciou. Napr.: *ide sa, žije sa*. Keďže vety so zvratným neosobným tvarom neobsahujú gramaticky nezreteľné miesta, používajú sa vo všetkých štýloch jazyka.

Na základe starodávneho rozdielu medzi osobnými a neosobnými vetami sa ustálili dve rozličné vetné konštrukcie: dvojčlenná veta (so schémou: S — P) a jednočlenná veta (so schémou: F). Ale rovina intencie slovesa a rovina vetných konštrukcií nesplývajú; preto oddávna bolo možné používať nielen osobné sloveso v prísudku dvojčlennej vety a neosobné sloveso vo vetnom základe jednočlennej vety, ale aj neosobné sloveso v prísudku dvojčlennej vety a osobné sloveso vo vetnom základe jednočlennej vety. Zatiaľ čo gramatická úplnosť dvojčlennej vety je zaistená prítomnosťou podmetu a zhody prísudku s podmetom, pociťuje sa istá neúplnosť jednočlennej vety s osobným slovesom

vo vetnom základe. Na odstránenie tejto neúplnosti, a teda na odstránenie rozporu medzi jednočlennou vetnou konštrukciou a osobným slovesom vo vetnom základe utvoril sa neosobný tvar osobného slovesa. Zvratný tvar typu *ide sa* je totiž v systéme tvarov slovanského slovesa pomerne veľmi mladý.

Predmetové a bezpredmetové slovesá

Druhou časťou intenčného vzťahu je zásahový vzťah. Zásahový vzťah súvisí s významom slovesa a jednoznačne zo slovesa vychádza, ale vyjadruje sa formálne na pomenovaní zasiahnutej veci, a nie na slovese. Tento vzťah je najčastejšie vyjadrený jediným tvarom pomenovania zasiahnutej veci, no nie sú zriedkavé ani prípady, že sa ten istý zásahový vzťah vyjadruje rozličnými tvarmi zasiahnutej veci. Tak oproti jedinečnému vyjadreniu vzťahu, ako napr.: *kopať niečo, prekážať niekomu, obchodovať s niečím, usilovať sa o niečo* ..., máme variácie vo vyjadrení vzťahu, ako napr.: *volať niekoho* i *na niekoho, zabudnúť niečo* i *na niečo, krútiť niečo* i *niečím, zúčastniť sa niečoho* i *na niečom, dbať na niečo* i *o niečo, počuť niečo* aj infinitív, *učiť sa niečo* i *niečomu* i infinitív ... Pretože tvar závislého člena syntagmy je daný intenciou nadradeného člena, zásahový vzťah je vyjadrený väzbou čiže rekciou. Väzba čiže rekcia je vyjadrením silnej formálnej závislosti pomenovania zasiahnutej veci od nadradeného deja.

A. Podľa vyjadrenia zásahového vzťahu sa všetky slovesá rozdeľujú na predmetové a bezpredmetové. Slovesá sa pritom hodnotia v základnej podobe. Predmetové čiže objektové slovesá sú tie, ktorých dej zasahuje explicitne pomenovanú vec, ležiacu mimo činiteľa a mimo samého deja. Predmetové slovesá majú väzbu čiže rekciu. Všetky ostatné slovesá sú bezpredmetové. Sú to teda slovesá, ktorých dej zasahuje implicitne pomenovanú vec, ležiacu alebo v činiteľovi, alebo v samom deji. Predmetové slovesá sú teda najmä slovesá intenčného typu $A \rightarrow D \rightarrow P$, resp. $A \rightarrow D \rightarrow P_1 \rightarrow P_2$, napr.: *prednášať báseň, učiť deti slušnosti* ... No patria sem aj slovesá typu $A \rightarrow D_{P1} \rightarrow P_2$, napr.: *zasklievať obloky, odmeniť žiakov* ... Ďalej patria sem aj slovesá typu $D_A \rightarrow P$, napr.: *smädiť niekoho, odľahnúť niekomu* ... Medzi predmetovými slovesami máme teda aj osobné slovesá (napr.: *starať sa o niečo, pomáhať niekomu*), aj neosobné slovesá (napr.: *ísť o niečo, šupieť niekomu, smädiť niekoho*).

Objektové slovesá sa najčastejšie používajú s vysloveným predmetom. Tu ide o pomenovanie jedinečnej veci majúcej pri slovese úlohu gramatického objektu, napr.: *stavať dom, študovať chémiu, starať sa o dieťa* ... Objektové slovesá možno používať aj so všeobecným predmetom, ktorý nie je osobitne pomenovaný, ale sa vyrozumieva zo situácie. Pretože sa v tomto prípade gramatický objekt nepomenúva, zvyčajne sa hovorí o zmene predmetového slovesa na bezpredmetové: *brat učí* (na priemyselnej škole), *sestra šije* (v módnom salóne), *sused kosí, pes hryzie* ... V týchto prípadoch často nastáva posun

významu slovesa, že sa totiž dej chápe ako zvyčajný alebo ako trvalý príznak: *brat učí na priemyselnej škole = je učiteľom na priemyselnej škole, sestra varí v hoteli = je kuchárkou v hoteli* ... Ale význam slovesa zostáva bez zmeny, ak ide o modifikáciu predmetu na osi *jedinečné-všeobecné*. Vtedy sa vlastne označuje iba to, že agens vykonáva dej.

Ja som v svojej izbe s dievčatmi šila. (JÁNOŠÍK) — Jeho postavili hovoriť menom stolice. (KRČMÉRY)

Sú však aj prípady, že viacvýznamové sloveso v jednom význame je predmetové a v inom bezpredmetové: *čakať* — 1. *čakať koho, na koho*, 2. *čakať v rade, čakať dve hodiny; dojiť* — 1. *dojiť kravu*, 2. *krava dobre dojí; páliť* — 1. *páliť drevo*, 2. *slnko páli*, 3. *páliť z pušky; počuť* — 1. *počuť niečo*, 2. *starec už nepočuje dobre; vidieť* — 1. *vidieť niečo*, 2. *mláďa ešte nevidí* ... Aj tieto prípady ukazujú, že väzba slovesa úzko súvisí s jeho významom.

Ten istý zmysel má aj duplicita slovesnej väzby, ako to ukazujú prípady typu *bojovať za niečo: bojovať o niečo; túžiť po niečom: túžiť za niečím; hodiť niečo po niekom : hodiť niečo na niekoho; zahnať sa na niekoho: zahnať sa po niekom; strelíť na niekoho : strelíť po niekom; uvažovať o niečom : uvažovať nad niečím* ...

B. Medzi predmetovými slovesami osobitné miesto majú prechodné čiže tranzitívne slovesá. Sú to slovesá, ktoré majú väzbu (rekciu) s akuzatívom. Tranzitíva sú ponajprv činnostné, akčné slovesá s výlučnou akuzatívnou väzbou alebo so združenou väzbou akuzatívu s iným pádom alebo s infinitívom, ako napr.: *vytrhávať burinu, dávať žiakom úlohu, učiť dieťa hovoriť.*

Činnostných (akčných) tranzitívnych slovies je najviac. Napr.: *robiť, brúsiť, lámať, spájať, liať, sypať, leštiť, niesť, voziť, písať, čítať, kresliť, oznámiť, počúvať, tlačiť, opraviť, skaziť, zavárať, ohrievať, ochládzať niečo.*

Niektoré z nich, najmä slovesá s výlučnou akuzatívnou rekciou, zachovávajú svoj tranzitívny charakter aj vtedy, keď sa pripojený objekt z istých príčin vyjadruje genitívom, a to partitívnym genitívom alebo negatívnym genitívom.

Partitívnym čiže čiastkovým genitívom sa vyjadruje čiastočné zasiahnutie objektu slovesným dejom. Túto väzbu majú spravidla len dokonavé slovesá, a to najčastejšie slovesá s kvantitatívnou predponou *na-, pri-, u-, do-, od-, po-, o-: nabrať piesku, načrieť vody, nakrájať chleba, nalámať raždia, navariť polievky, nažať trávy ...; pridať mäsa, prikúpiť pozemku, prisypať korenia ...; ubrať, ulomiť, usušiť, utrhnúť ...; dodať, doložiť, doniesť, dosiať ...; odkrojiť, odliať, odložiť, odrezať, odrýpať ...; pojesť, popriať, povymýšľať ...; ponalievať, poulievať, poprilievať, podolievať, poodlievať* ... Ďalej sú to mnohé dokonavé slovesá s fakultatívnym formantom *si: fŕknuť (si) vody, zobnúť (si) zrna, chlipnúť (si) polievky, šnupnúť (si) tabaku, zahryznúť (si) syra, prihnúť (si) pálenky* ... Patria sem aj iné dokonavé slovesá, ako napr.: *dať, dostať, kúpiť, predať, požičať, zaželať, dožičiť, okúsiť, ochutnať, ovoňať* ... Zriedkavo majú aj niektoré nedokonavé slovesá väzbu partitívneho genitívu: *potrebovať, prosiť, pýtať, mať* ...

Negatívnym čiže záporovým genitívom sa vyjadruje gramatický objekt najmä pri záporných akčných slovesách, ktoré v kladnom tvare pripúšťajú (popri akuzatíve) partitívny genitív: sú to najmä slovesá vyjadrujúce dávanie a prijímanie, hovorenie a vnímanie, vôľu a vlastníctvo, ako napr.: *nedať, neposkytnúť, neprijať, nedostať, nekúpiť, nepovedať, neoznámiť, nepočuť, nedozvedieť sa, nechcieť, neponúknuť, neprejaviť, nemať* ...

Oveľa menšiu skupinu tranzitívnych slovies tvoria stavové slovesá s akuzatívnou rekciou; nehodnotia sa však vždy ako tranzitívne, i keď majú pri sebe závislú substanciu v akuzatíve. Sú to slovesá ako *smädiť niekoho, mrzieť niekoho, svrbieť niekoho, oziabať niekoho, omínať niekoho* ... Sú to slovesá vyjadrujúce rozličné psychofyzické pocity a stavy.

Tranzitívne slovesá možno vyčleniť z tvarovej stránky iba negatívne: sú to všetko nezvratné slovesá. Zvratné slovesá sú totiž alebo bezpredmetové, alebo majú predmet v inom páde ako v akuzatíve. Iba niektoré zvratné slovesá majú predmet v bezpredložkovom akuzatíve. Sú to jednak dokonavé činnostné zvratné slovesá s predponou *do-*, ktorými sa vyslovuje dosiahnutie výsledku konaním činnosti, napr.: *dozvedieť sa, dopočuť sa, dočítať sa, dopýtať sa, domyslieť sa, doznať sa, dovtípiť sa niečo* ... Jednak sú to slovesá *modliť sa, učiť sa* a ich odvodeniny, ako napríklad: *pomodliť sa, naučiť sa, odučiť sa, priučiť sa* ... *niečo*. Ojedinele majú zámenný akuzatívny objekt aj zvratné slovesá *vypytovať sa, nazdať sa*. Podobne zriedkavo, a to iba v hovorovom štýle, majú akuzatívny predmet (popri genitíve) intenzitné slovesá *natrápiť sa, navolať sa, naobskakovať sa, naohmatávať sa*. Všetky uvedené prípady možno chápať ako výnimky z pravidla, že prechodné slovesá sú nezvratné.

Tranzitívne slovesá nemajú nijaké osobitné gramatické kategórie, lebo ani kategória slovesného rodu sa pri všetkých neuplatňuje rovnakou mierou. Väčšina činnostných tranzitívnych slovies s výlučnou akuzatívnou rekciou síce pozná protiklad *aktívum — pasívum*, no aj medzi nimi sú slovesá, ktoré pasívum nemajú, ako *dopustiť, poradiť, všímať si, vychodiť* ... Stavové slovesá, pravda, pasívum nemajú, hoci majú pri sebe priamy predmet; napr.: *niekoho bolia kríže, niekoho svrbia dlane, niekoho prechádza zlosť, niekoho mrzí spor*. Pre tieto skutočnosti nemožno exitsenciou pasíva presne vymedziť ani činnostné prechodné slovesá.

Slovesný vid (Aspekt)

Vid je lexikálno-gramatická kategória slovesa, vyjadrujúca, že pomenovaný dej sa uvedomuje 1. alebo ako plynúci (prebiehajúci), 2. alebo ako ucelený, uzavretý fakt. Ak sa dej pomenovaný istým slovesom uvedomuje ako prebiehajúci, neohraničený, neuzavretý, sloveso je nedokonavého vidu; naproti tomu ak

sa príslušný slovesný dej uvedomuje ako ohraničený, uzavretý fakt, príslušné sloveso je dokonavého vidu. Nedokonavý vid je charakterizovaný priebehovosťou; dokonavý vid je charakterizovaný faktovosťou.

Vid ako nedokonavosť a dokonavosť deja je kategória platná pre všetky slovesá: každé slovenské sloveso v konkrétnom použití je nedokonavé alebo dokonavé, a to bez ohľadu na to, či je základné alebo odvodené, či označuje osobitný druh deja alebo len jeho časti (fázy, etapy). Nedokonavé sloveso označuje dej, ktorého plynutie je paralelné s pohybom reálneho času, teda jeho uskutočňovanie sa pohybuje po časovej súradnici (má časovú perspektívu). napr. *čítať, sedieť, ísť, žiť, držať, rozbiehať sa, dobiehať, smiať sa;* naproti tomu dokonavé sloveso označuje dej, ktorý časovú súradnicu v istom bode pretína alebo má na nej vymedzený úsek, napr. *prečítať, prísť, posedieť si, seknúť.*

Vid nezávisí od časového rozpätia slovesného deja; sloveso je dokonavé alebo nedokonavé bez ohľadu na dĺžku trvania príslušného deja. Dokonavý vid nemožno stotožňovať s minimálnym trvaním deja, s bodovosťou (momentnosťou); takzvané bodové deje, ako sú napr. *seknúť, vrhnúť, pichnúť, trhnúť; hodiť, skočiť,* sú iba jednou skupinou dokonavých slovies.

Vid ako lexikálno-gramatická kategória sa odlišuje od spôsobu slovesného deja (Aktionsart), ktorý je lexikálnou kategóriou. V tejto súvislosti teda rozlišujeme tri pojmy: dej (rozličné deje), spôsob deja a vid. — 1. Slovesá *písať, sedieť, žiť, pozrieť, predať* pomenúvajú odlišné deje: každé pomenúva iný dej. — 2. Slovesá *pripísať, prepísať, odpísať, opísať, vypísať, podpísať, zapísať, nadpísať* pomenúvajú rozličné spôsoby priebehu deja pomenovaného všeobecne slovesom *písať.* — 3. Slovesá vo dvojiciach *písať — napísať, zohnúť — zohýnať, prestrieť — prestierať, vybrať — vyberať* sa odlišujú len vidom: jedným slovesom sa vyslovuje dej v priebehu a druhým slovesom sa podáva ten istý dej, lenže navyše ako uzavretý, uskutočnený fakt.

Zo slovesa pôvodne vyjadrujúceho istý spôsob deja môže osamostatnením vzniknúť sloveso, ktorým sa pomenúva osobitný, samostatný dej; takto vznikli napr. slovesá *predať, vydať (dcéru), utiecť, závidieť, záležať, zarobiť, udrieť* vo vzťahu k slovesám *dať, tiecť, vidieť, ležať, robiť, drieť.*

Protiklad dokonavosť — nedokonavosť

Nedokonavé sloveso pomenúva dej v priebehu, ako plynulý, kurzívny, pričom sa ním nevyjadruje, že by dej bol ukončený; naproti tomu dokonavé sloveso vyjadruje daný dej a navyše i to, že dej je ukončený (uzavretý). V rámci kategórie vidu v protiklade nedokonavý vid — dokonavý vid základný (neprízнakový) je teda nedokonavý vid. Ale nedokonavý vid ako základný člen vidového protikladu často vyjadruje v súvislosti s kontextom i zavŕšený, dokonavý dej. (Vyplýva to zo všeobecnejšej platnosti neprízнakového člena proti-

kladu.) Vo vete *Pred mesiacom som ti písal list* sloveso *písal* má i význam „napísal". Nedokonavé sloveso v spojení s kontextom môže takisto vyjadrovať dokonavý dej aj budúcim tvarom, napr. *Budem ti písať* (= napíšem ti).

Z neohraničenosti (neuzavretosti) deja, ktorý sa vyjadruje nedokonavým slovesom, vyplýva aj možnosť použiť nedokonavé sloveso na označenie opakovaného deja.

Nedokonavé slovesá vo svojej veľkej väčšine vyjadrujú dej členený, pozostávajúci z celého radu čiastkových zložiek a plynulý výkon deja je akoby ich nepretržitým spájaním, narastaním a opakovaním. V tomto zmysle v každom nedokonavom slovese je už inherentne aj opakovanosť. Preto opakovanosť chápeme ako taký spôsob priebehu deja, ktorý je úzko spätý s nedokonavosťou. Napríklad keď niekto povie *Ja tu pracujem (píšem)*, nedokonavým tvarom prítomného času vyjadruje plynulosť (a opakovanosť) deja *pracovať (písať)*. I keď v čase výpovede hovoriaci (= podmet vety) na príslušnom mieste nepracuje (nepíše), aj pre daný časový úsek platí poriadok opakovanosti, plynulosti príslušných výkonov. (Tu sa nepríznakový člen kategórie vidu združuje s nepríznakovým členom kategórie času na vyjadrenie neaktuálneho deja.)

Medzi nedokonavé slovesá patria i determinované a indeterminované slovesá. Je to málopočetná skupina patriaca do rámca pohybových slovies, vyjadrujúca premiestňovanie. Tieto slovesá jestvujú v dvoch modifikáciách nedokonavého vidu 1. *ísť, bežať, letieť, liezť, niesť, viezť, viesť, vliecť, hnať;* 2. *chodiť, behať, lietať, loziť, nosiť, voziť, viesť, vodiť, vláčiť, naháňať*. Ich základná modifikácia i bez kontextu označuje jednorazový smerovo určený dej — sú to slovesá determinované. Proti nim stojí druhá modifikácia, slovesá indeterminované, ktoré vyjadrujú viacrazový smerovo zacielený dej (násobenú determinovanosť) alebo viacnásobný a smerovo neurčený dej; ďalej vyjadrujú i schopnosť vykonávať príslušný dej.

Indeterminované slovesá sa od determinovaných formálne odlišujú vokalickým stupňom koreňa alebo aj konsonantickou alternáciou: *bežať — behať, letieť — lietať, liezť* — expr. *loziť, niesť — nosiť, viezť — voziť, viesť — viesť, vliecť — vláčiť, hnať — (naháňať);* sloveso *ísť* má indeterminovaný pár zo supletívneho základu — *chodiť*.

Slovesá vyjadrujúce pohyb a niektoré deje spojené s pohybom majú dva synonymné tvary budúceho času: a) zložený tvar typu *budem bežať* a b) tvar tvorený pomocou gramatickej predpony *po-/pô-*: *pobežím, poletím, poleziem, ponesiem, poveziem, povediem, povlečiem, poženiem, potečie, pocestujem*. Od slovesa *ísť* sa tvorí futúrum len pomocou predpony *pô-*: *pôjdem*. Podľa tejto gramatickej charakteristiky do skupiny pohybových slovies sa zaraďujú i slovesa *rásť* a *kvitnúť* (*bude rásť* i *porastie; bude kvitnúť* i *pokvitne*). — Od nedokonavého slovesa *vidieť* sa tvorí jednak zložené futúrum *budem vidieť*, jednak pomocou predpony *u-*, *uvidím*.

Vzťah vidu k iným kategóriám

Lexikálno-gramatická kategória vidu je vnútorne (vecne) zviazaná s dejom ako dynamickým príznakom vecí. V jej rámci chápeme každý konkrétny dej. V porovnaní s lexikálno-gramatickou kategóriou slovesnej intencie vid sa týka len samotného deja, je jeho pravidelným vybavením (rámcovaním), no nezasahujúcim veci, na ktoré je dej viazaný (nositeľ a predmet) — naproti tomu intencia sa týka i zviazanosti deja s vecami, ktoré majú na ňom účasť.

Vid sa kríži s gramatickou kategóriou času, a to tak, že príznakový zástupca kategórie vidu, dokonavý vid, sa vylučuje s nepríznakovým zástupcom kategórie času, prézentom. Dokonavé slovesá nemôžu vyjadrovať prézentné (aktuálne) deje, a preto majú len dva základné časové stupne. Nimi sa môže vyjadriť len to, že dej sa už realizoval — vtedy sa hovoriaci stavia za časový bod uzavretia, resp. realizovania (pri momentných dejoch), alebo že sa dej ešte nerealizoval, neuzavrel — vtedy sa hovoriaci stavia pred časový bod uzavretia, resp. realizovania deja, napr.: *napísal som, hodil som* a *napíšem, hodím.*

Zavŕšenie alebo realizovanie deja vyjadreného dokonavým slovesom sa totiž uskutoční v istom objektívne zistiteľnom časovom bode. Pred týmto časovým bodom dej (i keď sa už prípadne uskutočňuje) vzhľadom na svoju budúcu zavŕšenosť alebo bodovú (momentnú) realizáciu je budúci *(dopíšem, pichnem);* za týmto časovým bodom dej je už minulý *(dopísal som, hodil som).*

Túto neúplnosť časových stupňov slovies dokonavého vidu akoby vyvažovalo častejšie používanie tvaru predminulého času. (Predminulý čas sa používa v prevažnej väčšine od dokonavých slovies.)

Súvislosť kategórie slovesného vidu s kategóriou slovesného spôsobu je najmä štylistická. Použitie nedokonavého vidu namiesto dokonavého súvisí s expresívnym použitím jednotlivých tvarov v rámci kategórie spôsobu, najmä imperatívu (dôrazný zákaz, výstraha, varovanie) a ďalej v expresívnej (zvolacej) otázke súvisiacej s imperatívom; sem sa zaraďuje i použitie nedok. slovesa pri zdôraznení príslušného deja a v doplňovacej otázke zacielenej na vykonávateľa deja, autora diela.

Martin, rob s nimi poriadok s oboma. (TIMRAVA) — „Dovolili ti vziať si heno Dorotu?" — ‚A čo mi majú dovoľovať?!' podiví sa Pavo a zdvihne hlavu. (HEČKO) — Ber sa von, ber sa mi z domu a už sa mi tu neukazuj! (BEDNÁR) — Katka: „Ešte sa aj do toho zastariete?" Zuza: „Ako by som sa nestarela? Veď som ti hádam matka!" (TIMRAVA) — Zmilujte sa nad tým úbohým chlapcom a kážte ho vypustiť. (JÉGÉ) — „Iba ak — podpáliť," zahučal temne dlhý chlap. — ‚Prečo by ste podpaľovali?' — „Možno aj podpálime," opakoval tvrdohlavo dlhý chlap. (MINÁČ) — Kto vám to viazal tie knihy? (ČZUS)

Expresívny ráz má v takýchto prípadoch i použitie indeterminovaného slovesa tam, kde by sme očakávali determinované, bližšie určené predponou.

Ale generálov náhly odchod zas len príslušníkov sjazdu urazil. Načo **chodil** (= prišiel), ak chcel zase len provokovať svojou pýchou a záštou. (LACKOVÁ) — „Vy ste ma zavolali," odvrkne Pavo, „a teraz ľutujem, že som sem **chodil**." (HEČKO)

Morfologické prostriedky vidu

Neodvodené slovesá sú vo svojej prevažnej väčšine nedokonavé, napr. *byť, stávať, spievať, voňať, rozumieť, znieť, niesť, tiecť, môcť, ísť, plynúť, vinúť, mlieť, črieť, mrieť, hnať, brať, prať, orať, klať, písať, mazať, žať, viaznuť, liahnuť sa, ziabnuť, bíť, šiť, žiť, kuť, snuť, plieť, hriať, siať, pracovať, ľutovať, hamovať, korigovať, robiť, dojiť, učiť sa, ľúbiť, cítiť, vidieť, myslieť, čušať, kričať, bežať, cvendžať.* Dokonavé sú z neodvodených slovies napr. tieto: *dať, stať sa, minúť, kúpiť, vrátiť, hodiť, začať.* — Niet formálneho príznaku, ktorý by sa uplatňoval ako ukazovateľ vidovej príslušnosti v základných slovesách. Vid si uvedomujeme v priamej súvislosti s príslušným dejom. Napríklad sloveso *mať* je nedokonavé, naproti tomu *dať* je dokonavé; *hynúť* je nedokonavé, ale *minúť* je dokonavé; *chváliť* je nedokonavé, ale *skočiť* je dokonavé; *kradnúť* je nedokonavé, ale *sadnúť* je dokonavé — hoci tieto dvojice slovies sú podľa svojej morfematickej štruktúry rovnaké.

V spisovnej slovenčine sa uplatňuje tendencia, aby každé sloveso malo dve podoby; jednu na pomenovanie nedokonavého deja, druhú na pomenovanie dokonavého deja. K základnému nedokonavému slovesu sa utvára dokonavé sloveso pridaním predpony, napr. *robiť — u-robiť, čítať — pre-čítať, piecť — u-piecť, žiadať — po-žiadať, trhať — na-trhať, bieliť — o-bieliť, strúhať — o-strúhať, černieť — s-černieť.* K základnému dokonavému slovesu vzniká nedokonavé pridaním alebo výmenou prípony, napr. *minúť — míň-a-ť, vrátiť — vrac-a-ť, kúpiť — kup-ova-ť.* — Prefixácia je postup perfektivizácie, prevádzania slovies do dokonavého vidu; sufixácia je postup imperfektivizácie, prevádzania slovies do nedokonavého vidu.

Prefixácia

Formálnym znakom dokonavého vidu pri odvodených slovesách je predpona. Ak má isté sloveso predponu ako jedinú slovotvornú morfému, ktorá sa v jazykovom povedomí uvedomuje, zaraďujeme ho medzi slovesá s dokonavým vidom. Aj niektoré z tých slovies, v ktorých si už dnes predponu ako odvodzovací prostriedok neuvedomujeme, sú alebo len dokonavé, alebo sa môžu používať aj vo význame dokonavých slovies; napr.: *predať* (*predať záhradu* — len dok.), *pomstiť sa* (*Však sa ti ja pomstím!* — dok.; *Teraz sa mi to ustavične pomstí* — nedok.), *počuť* (*Keď počuješ zakričať, vráť sa!* — dok.; *Chlapec dobre počuje* — nedok.), *poznať* (*Dobre sa poznáme* — nedok.; *Aj o dvadsať rokov ťa poznám!* — dok.).

Odvodené slovesá: *záležať, náležať, závidieť, nenávidieť* boli utvorené predponou, no z významovej stránky sa v porovnaní so základnými slovesami úplne osamostatnili; pritom si zachovali pôvodný nedokonavý vid.

Prefixácia má zvyčajne dve funkcie — aj funkciu lexikálnu, aj funkciu gramatickú: prefix upravuje základný význam slovesa, vyjadruje určenosť deja a zároveň vyjadruje jeho dokonavosť. V tých prípadoch, keď sa lexikálna úprava (určenosť) slovesa pri prefixácii pociťuje v minimálnej miere, predpony sa hodnotia ako čisto vidové.

I keď významová úprava slovesa pomocou prefixu nie je v istých prípadoch pregnantná, vždy sa dá rozborom zistiť a opísať.

Predpony sa odlišujú čo do stupňa konkrétnosti. Tie, ktoré majú najvšeobecnejší význam, sa pokladajú za čisto vidové. Na všeobecný význam niektorých predpôn poukazuje ich používanie pri perfektivizácii prevzatých slovies s príponou *-ovať*. Vidová dvojitosť týchto slovies sa postupne odstraňuje tak, že k slovesu bez predpony s platnosťou nedokonavého vidu sa pritvára sloveso s predponou ako jeho vidový náprotivok (pendant). Sloveso s predponou má platnosť dokonavého vidu, napr.: *konfiškovať — skonfiškovať, konštatovať — skonštatovať, organizovať — zorganizovať, sumovať — zosumovať*; podobne *zaregistrovať, zaintabulovať, zaimponovať; otestovať*. S vyšším stupňom konkrétnosti sa používa predpona *vy-*, napr.: *vydezinfikovať, vyasfaltovať, vykompenzovať.*

Minimálny stupeň konkrétnosti môžu mať predpony: *s-/z-/zo-, u-, na-, za-, o-, po-*. Ako dvojice, ktoré sa odlišujú len vidom (tzv. čisto vidové), možno uviesť tieto dvojice slovies:

s-/z-/zo-: *belieť — zbelieť, ničiť — zničiť, chudnúť — schudnúť, červenieť — sčervenieť, kaziť — skaziť, drať — zodrať, slabnúť — zoslabnúť, sumovať — zosumovať;*

u-: *robiť — urobiť, variť — uvariť, piecť — upiecť, dusiť — udusiť, sušiť — usušiť, šiť — ušiť, veriť — uveriť;*

na-: *písať — napísať, rodiť sa — narodiť sa, hnevať sa — nahnevať sa, zbierať — nazbierať, sýtiť — nasýtiť, linkovať — nalinkovať;*

za-: *meškať — zameškať, hynúť — zahynúť, volať — zavolať, smiať sa — zasmiať sa, kývať — zakývať, kričať — zakričať, farbiť — zafarbiť, čudovať sa — začudovať sa;*

o-: *červenieť — očervenieť, slabnúť — oslabnúť, soliť — osoliť, nemieť — onemieť, hlúpnuť — ohlúpnuť, testovať — otestovať;*

po-: *žiadať — požiadať, prosiť — poprosiť, ďakovať — poďakovať, tešiť — potešiť, diviť sa — podiviť sa, raniť — poraniť, čakať — počkať* (len tu je alternácia v koreni, a to *a-Ø*).

Ale i v takýchto dvojiciach predponové dokonavé sloveso sa od svojho nedokonavého pendantu odlišuje zväčša nielen vidom ale i rezultatívnym významom, ktorý je len menej

konkrétny ako ostatné určujúce významy. Ani rezultatívny význam s dokonavým vidom nemožno stotožňovať. (Čisto vidové dvojice slovies v pravom zmysle slova vznikajú len v okruhu sufixácie.)

K slovesám s takzvanou čisto vidovou predponou sa nedokonavý náprotivok nepritvára. Jestvuje *robiť — urobiť* (ale nie „urábať"), *písať — napísať;* no pri slovesách s významotvorným prefixom sekundárne nedokonavé sloveso je celkom bežné, napr.: *robiť — vyrobiť — vyrábať, písať — vypísať — vypisovať.* Daná predpona je čisto vidovou len v rámci príslušnej dvojice; inde môže mať celkom konkrétny význam.

Ostatné predpony, napr.: *pred-, nad-, pod-, v-, do-, vy-, od-, vz-, ob-, roz-, pri-, pre-* a ich kombinácie sú prostriedkom na odvodzovanie slovies vyjadrujúcich určené deje (rozličné spôsoby priebehu deja), podľa smeru, miesta, cieľa, začínania, ukončenia, miery, zhromažďovania atď. Ale takto sa v konkrétnom význame používajú aj predpony, ktorými sa tvoria čisto vidové dvojice.

Prefixácia je teda výrazný prostriedok na vyjadrovanie určenosti deja a jeho perfektivizácie, napr.: *pribiť, pricestovať, pribehnúť, doniesť, doletieť, dovariť, dočítať, odtlačiť, odštiepiť, odlúpiť, odlomiť, odkryť, vzkypieť, vztýčiť, vyhodiť, vyniesť, vypísať, vyrásť, zoskočiť, okresať, pochopiť, pozlátiť, vložiť, vhodiť, predstaviť, predniesť, zaniesť, zaviesť, nadhodiť, nadbiť, podpísať, podplávať, stlačiť, zrazit sa, rozdať, rozísť sa, (rozbehnúť sa), obklúčiť, prerezať, prežiť, narobiť sa, načakať sa, vysilit sa, vyplakať sa, posedieť (si), poskočiť, usmiať sa, zaspievať si, zarečnit si.*

Na vyjadrenie určeného dokonavého deja sa používajú aj slovesá odvodené dvoma a niekoľkými predponami, napr. *porozpisovať, poprečitovať, naprilievať, poprikladať, ponavyhutovať, povynakladať.*

Sufixácia

Imperfektivizácia slovesa čiže zmena dokonavého slovesa na nedokonavé sa docieľuje pridaním alebo výmenou prípony. Všetky slovesné prípony okrem prípony *-nú-/-nu-* majú imperfektivizačnú funkciu. Ale aj prípona *-nú-/-nu-* je formálnym ukazovateľom dokonavosti len pri slovesách vyjadrujúcich momentný (bodový) dej, napr. *bodnúť, kopnúť, seknúť,* a pri slovesách odvodených z citosloviec, ako: *buchnúť, štrngnúť, brnknúť, kvacnúť.* Naproti tomu pri ostatných slovesách prípona *-nú-/nu-* nemá perfektivizačnú platnosť; napr. pri deadjektívach, ako: *bohatnúť, mladnúť, starnúť, chudnúť, žltnúť, tvrdnúť, blednúť.* Tu je prípona *-nú-/nu-* v slovesách zmeny stavu synonymná s príponou *-ie- (červenieť, tmavieť).* Nedokonavé sú i slovesá s otvoreným koreňom, napr.: *kynúť, plynúť, vanúť, planúť, vinúť, hynúť* atď. (okrem *minúť*) a zo slovies so zatvoreným koreňom *kvitnúť.*

Sufixáciu sprevádzajú alternácie slovesného kmeňa.

Ako imperfektivizačné sa používajú prípony *-a-, -ova-, -áva-, -iava-, -ieva-,*

-úva-; prípona *-a-* sa k otvorenému kmeňu pripína hiátovým konsonantom *v* alebo *j*, napr. *dať — dá-va-ť, zakryť — zakrý-va-ť; rozbiť — rozbí-ja-ť.*

Prípona *-a-*

Imperfektivizácia príponou *-a-* býva sprevádzaná vokalickými aj konsonantickými alternáciami slovesného kmeňa. V koreni býva vokalická alternácia: *a — á/ia, o — á, e — ie, i — í, u — ú, a — ie, a — í, l — ĺ, r — ŕ, Ø — á, Ø — e, Ø — ie, Ø — í, Ø — ý/y, afä — ín/ím.*

Alternácia *a — á/ia*, napr.: *dať — dávať, napraviť — naprávať, zabaviť (sa) — zabávať sa, zahasiť — zahášať, odraziť — odrážať, nahradiť — nahrádzať, predplatiť — predplácať, vytratiť — vytrácať, splatiť — splácať; čľapnúť — čľapať, okadiť — okiadzať, vykadiť — vykiadzať.* Sprievodné konsonantické alternácie sú *s — š, z — ž, ď — dz, ť — c.*

Alternácia *o — á*, napr.: *hodiť — hádzať, kročiť — kráčať, sotiť — sácať, priclonit — pricláňať, sklonit sa — skláňať sa, odhovoriť — odhovárať, zahroziť sa — zahrážať sa, vychodiť — vychádzať, vykosiť — vykášať, spojiť — spájať, vyrobiť — vyrábať, otočiť — otáčať, zatvoriť — zatvárať, odvoziť — odvážať, prisolit — prisáľať.* Sprievodné konsonantické alternácie sú: *s — š, z — ž, ď — dz.*

Alternácia *e — ie*, napr.: *vycedit — vyciedzať, vydeliť — vydieľať, prilepiť — priliepať, zamenit — zamieňať, prisvedčiť — prisviedčať, vyškeriť sa — vyškierať sa, vytrestiť — vytriešťať oči.* Sprievodná konsonantická alternácia je *ď — dz.*

Alternácia *i — í/y — ý*, napr.: *minúť — míňať, dvihnúť — dvíhať, činiť — vyčíňať, vyčistiť — vyčišťať, zaviť — zavíjať, obšiť — obšívať, splynúť — splývať, zakryť — zakrývať.* Sprievodná konsonantická alternácia je *sť — šť.*

Alternácia *u — ú*, napr.: *prebudiť — prebúdzať, zadusiť — zadúšať, zahlušiť — zahlúšať (zahlušovať), vypučiť — vypúčať, popudiť — popúdzať (popudzovať), rozpustiť — rozpúšťať, poučiť — poúčať, počuť — počúvať, podkuť — podkúvať.* Sprievodné konsonantické alternácie sú: *s — š, ď — dz, sť — šť.*

Alternácia *a — ie, a — í: podlahnúť — podliehať, lahnúť — líhať.*

Alternácia *l — ĺ, r — ŕ*, napr.: *naplniť — napĺňať, preglgnúť — preglgať, ospravedlniť — ospravedlňať* (bežnejšie *ospravedlňovať*), *zvrtnúť — zvŕtať, prevrhnúť — prevŕhať, vytrčiť — vytŕčať, vystrčiť — vystŕkať, domrzieť — domŕzať, prehrnúť — prehŕňať.* Sprievodné konsonantické alternácie sú *n — ň, č — k.*

Alternácie *Ø — á, Ø — e, Ø — ie, Ø — í, Ø — ý/y, a/ä — ín/ím*, napr.: *zaprieť — zapárať, omlieť — omáľať, prehnať — preháňať; vybrať — vyberať, pozrieť — pozerať, dozrieť — dozerať; postlať — postielať, poslať — posielať, zavrieť — zavierať; vyžať — vyžínať, zhasnúť — zhasínať, zažať — zažínať, začať — začínať, napäť — napínať, prijať — prijímať, ohnúť — ohýnať (ohýbať), vyzvať — vyzývať, zamknúť — zamykať (zamkýnať), uschnúť — usychať (uschýnať).*

Dlhá korenná samohláska, dvojhláska a slabičné *ĺ, ŕ* sa nemenia, napr.:

vypásť — vypásať, vykríknuť — vykrikať, utíchnuť — utíchať, vyhúsť — vyhúdať, ponúknuť — ponúkať, vytĺcť — vytĺkať, stĺcť — stĺkať, prebŕsť — prebŕdať, potriasť — potriasať, rozpriasť — rozpriadať, rozhliadnuť sa — rozhliadať sa, presiaknuť — presiakať, preliezť — preliezať, obliecť — obliekať, prepliesť — preplietať.

Dlhá korenná samohláska sa strieda s krátkou a dvojhláska sa strieda s jednoduchou samohláskou, napr.: *priklásť — prikladať, zapliesť — zapletať, odtiecť — odtekať, pripiecť — pripekať, zamiesť — zametať.*

V tejto a predchádzajúcej skupine je sprievodná konsonantická alternácia *c — k, s — d, s — t.*

Krátka korenná samohláska a slabičné *r* sa nepredlžuje, napr.: *padnúť — padať, sadnúť — sadať, brnknúť — brnkať, hrknúť — hrkať, štrngnúť — štrngať, zapuchnúť — zapuchať, preniknúť — prenikať.*

Prípona *-ova-*

1. Imperfektivizácia pomocou prípony *-ova-* je sprevádzaná vokalickými aj konsonantickými alternáciami slovesného kmeňa.

V koreni býva skracovanie — vokalická alternácia *á — a, ia — a, ia — ä, ie — e, í — i/ý — y, ú — u, ĺ — l, ŕ — r.*

a) Alternácia *á — a*, napr.: *dokázať — dokazovať, rozhádzať — rozhadzovať, vylámať — vylamovať, vyrátať — vyratovať, vypláknuť — vyplakovať, oprášiť — oprašovať, zabrániť — zabraňovať, ohlásiť — ohlasovať, zachrániť — zachraňovať, zachvátiť — zachvacovať, skrátiť — skracovať, okrášliť — okrašľovať, zapáliť — zapaľovať, prevážiť — prevažovať, ustáliť — ustaľovať, omámiť — omamovať, oznámiť — oznamovať, odstrániť — odstraňovať, rozprášiť — rozprašovať, osláviť — oslavovať, otráviť — otravovať.* Sprievodná konsonantická alternácia je *ť — c.*

b) Alternácia *ia — a* a *ia — ä*, napr.: *vyžiadať — vyžadovať, ožiariť — ožarovať, rozdriapať — rozdrapovať, presiaknuť — presakovať, potiahnuť — potahovať, dočiahnuť — dočahovať, zasiahnuť — zasahovať, došliapnuť — došlapovať; uviazať — uväzovať (priväzovať, zaväzovať, nadväzovať, podväzovať).*

c) Alternácia *ie — e*, napr.: *zastrieľať — zastreľovať (pušku), rozštiepiť — rozštepovať, presvietiť — presvecovať, rozlietať sa — rozletovať sa, oblietať — obletovať.* Sprievodná konsonantická alternácia je *ť — c.*

d) Alternácia *í — i/ý — y*, napr.: *vyčítať — vyčitovať, oblízať — oblizovať, odpísať — odpisovať (opisovať, zapisovať, pripisovať ...), priblížiť sa — približovať sa, pocítiť — pociťovať, rozšíriť — rozširovať, utíšiť — utišovať, nakľúčiť — nakľučovať, odlíšiť — odlišovať, ponížiť — ponižovať; odrýpnuť — odrypovať, oddýchnuť — oddychovať, prikývnuť — prikyvovať, schýliť — schyľovať, nachýliť — nachyľovať, rozptýliť — rozptyľovať, nasýtiť — nasycovať, vytýčiť — vytyčovať, vyvýšiť — vyvyšovať.* Sprievodná konsonantická alternácia je *ť — c.*

e) Alternácia *ú — u*, napr.: *kúpiť — kupovať, rozdúchať — rozduchovať, vyhútať — vyhutovať, vylúpiť — vylupovať, skúsiť — skusovať, odfúknuť — odfu-*

kovať, vylúpiť — vylupovať, pobúriť — poburovať, obrúsiť — obrusovať, rozčúliť — rozčuľovať, vykúpiť — vykupovať, vylúčiť — vylučovať, ustúpiť — ustupovať, odsúdiť — odsudzovať, prekrútiť — prekrucovať, vytrúbiť — vytrubovať, pritúliť (sa) — prituľovať (sa), zasnúbiť (sa) — zasnubovať (sa), obrúbiť — obrubovať, prinútiť — prinucovať, zaokrúhliť — zaokruhľovať, odstúpiť — odstupovať, prižmúriť — prižmurovať, rozlúštiť — rozlušťovať, potúžiť sa — potužovať sa. Sprievodné konsonantické alternácie sú *ď — dz* a *ť — c*.

f) Alternácia *ĺ — l* a *ŕ — r*, napr.: *vybĺknuť — vyblkovať, predĺžiť — predlžovať, zhŕknuť sa — zhrkovať sa.*

2. Imperfektivizácia pomocou prípony *-ova-* nie je sprevádzaná alternáciami alebo len konsonantickou alternáciou na konci koreňa.

a) Bez alternácie koreňa, napr.: *vybaliť — vybaľovať, odbočiť — odbočovať, zadeliť — zadeľovať, zahaliť — zahaľovať, ohlušiť — ohlušovať, objasniť — objasňovať, zakončiť — zakončovať, nakriviť — nakrivovať, unaviť — unavovať, odvaliť — odvaľovať, opraviť — opravovať, zaostriť — zaostrovať, zaplaviť — zaplavovať, uspokojiť — uspokojovať, upraviť — upravovať, odprosiť — odprosovať, priradiť — priraďovať, zraniť — zraňovať, prerušiť — prerušovať, posmeliť — posmeľovať, zastaviť — zastavovať, potešiť — potešovať, určiť — určovať, zauzliť — zauzľovať, uvedomiť si — uvedomovať si, zistiť — zisťovať, naznačiť — naznačovať, oživiť — oživovať, posilniť — posilňovať, zaostriť — zaostrovať, stelesniť — stelesňovať, uvoľniť — uvoľňovať.*

b) S konsonantickou alternáciou *ď — dz* a *ť — c* na konci koreňa, napr.: *odpudiť — odpudzovať, odvodiť — odvodzovať, oslobodiť — oslobodzovať, potvrdiť — potvrdzovať, povzbudiť — povzbudzovať; zhodnotiť — zhodnocovať, zachytiť — zachycovať, priškrtiť — priškrcovať.*

Prípona *-áva-/-iava-*

Prípona *-áva-/iava-* pozostáva z predĺženej kmeňotvornej prípony slovies typu *povolať* a *pridržať* a z vlastnej vidovej prípony *-(v)a-*. Tvoria sa ňou nedokonavé pendanty k sekundárnym (prefigovaným) dokonavým slovesám s kmeňotvornou príponou *-a-* a k niektorým prefigovaným slovesám s príponou *-nú-*.

Koreň slovesa sa pri tejto vidovej sufixácii zvyčajne nemení.

Prípona *-áva-* je napríklad v týchto prípadoch: *vyčkať — vyčkávať, vyčerpať — vyčerpávať, prečesať — prečesávať, ohmatať — ohmatávať, vyhrabať — vyhrabávať, skopať — skopávať, rozmotať — rozmotávať, zapchať — zapchávať, rozpitvať — rozpitvávať, požehnať — požehnávať, zanechať — zanechávať, odrezať — odrezávať, urovnať — urovnávať; vbodnúť — vbodávať, vbehnúť — vbehávať, strhnúť — strhávať, prevrhnúť — prevrhávať, preseknúť — presekávať, prepadnúť — prepadávať; ohmatkať — ohmatkávať, obštipkať — obštipkávať, rozstrapkať — rozstrapkávať, pobafkať — pobafkávať.*

Tvary *vbehávať, strhávať, prevrhávať, prepadávať* konkurujú s tvarmi *vbiehať, strhať, prevrhať, prepadať*. — Prípona *-áva-* v niektorých prípadoch konkuruje s príponou *-ova-*, napr.: *sčítať — sčítovať* i *sčítavať, vysúkať — vysukovať* i *vysúkavať*.

Variant *-iava-* majú slovesá s mäkkou (pôvodne mäkkou) spoluhláskou v poslednej kmeňovej slabike, napr.: *udržať — udržiavať (zdržiavať, dodržiavať, pridržiavať sa), podkušiť — podkušiavať, omacať — omaciavať, vycicať — vyciciavať, prekričať — prekričiavať, požičať — požičiavať, ovoňať — ovoniavať, vymerať — vymeriavať*.

Prípona *-ieva-*

Prípona *-ieva-* vznikla splynutím kmeňotvornej prípony *-ie-* s vidovou príponou *-(v)a-*. Ako imperfektivizačná prípona sa používa pri sekundárnych (prefigovaných) dokonavých slovesách s kmeňotvornou príponou *-ie-* a *-i-*, napr.: *dospieť — dospievať, dotlieť — dotlievať, dozrieť — dozrievať* (porov. *dozrieť — dozerať*), *dorozumieť sa — dorozumievať sa, ostarieť — ostarievať, otažieť — otažievať, odľahčieť — odľahčievať, prečnieť — prečnievať, prispieť — prispievať, prospieť — prospievať, utkvieť — utkvievať, zamdlieť — zamdlievať, zosilnieť — zosilnievať, zmajetnieť — zmajetnievať; dofajčiť — dofajčievať, oneskoriť — oneskorievať sa, vymodliť — vymodlievať, zasklíť — zasklievať, zazlíť — zazlievať, oteplíť sa/oteplieť sa — oteplievať sa, rozbrieždiť sa — rozbrieždievať sa, rozodniť sa — rozodnievať sa, rozvidniť sa/rozvidnieť sa — rozvidnievať sa, vyjasniť sa — vyjasnievať sa, zahmliť sa/zahmlieť sa — zahmlievať sa, zotmiť sa/zotmieť sa — zotmievať sa*.

Prípona *-úva-*

V imperfektivizačnej funkcii je prípona *-úva-* obmedzená na hovorovú reč a umelecký štýl; pomocou nej sa tvoria expresívne paralely k tvarom s príponou *-áva-*, napr.: *občakávať/občakúvať, zhrabávať/zhrabúvať, vysedávať/vysedúvať, rozpamätávať sa/rozpamätúvať sa*.

V niektorých prípadoch jestvujú v hovorovej reči tri, ba i štyri synonymné tvary, ktoré sa používajú (ako všetky sekundárne nedokonavé slovesá) i na vyjadrenie viacrazového členeného a opakovaného deja, napr.: *zhrabať — zhrabávať/zhrabovať/zhrabúvať, obehnúť — obiehať/obehovať/obehávať/obehúvať, prepadnúť — prepadať/prepadávať/prepadúvať*.

Rozdiel medzi nedokonavými slovesami pritvorenými k sekundárnym (prefigovaným) dokonavým slovesám príponami *-a-/-(v)a-, -ova-, -áva-/-iava, -ieva-, -úva-*, napr. *naprávať, nahrávzať, zohýnať, dívať, ohlušovať, skopávať, nadržiavať, zamdlievať, opadúvať* a frekventatívami, ktoré sú odvodené od nedokonavých slovies a od nedokonavých slovies typu *kupovať*, napr. *písavať, spievavať, chodievať, tancúvať*, je v tom, že frekventatívami sa vždy vyjadruje len opakovaný dej; aktuálny dej nimi nemožno vyjadriť.

Odvodzovanie frekventatív

Slovesá, ktoré vyjadrujú opakovaný dej čiže frekventatíva sa tvoria od nedokonavých slovies (primárnych i sekundárnych) príponou *-va-*, jej vari-

antmi *-áva-/-iava-, -ava-, -ieva-* a príponou *-áva-*. Prípona dodáva slovesu príznak opakovanosti deja, pričom sa sloveso z vidovej stránky nemení; ostáva nedokonavým. Frekventatíva sú teda jedným spôsobom priebehu slovesného deja imperfektív.

Frekventatíva odvodené od jednoduchých (primárnych) imperfektív, napr.: *kuť — kúvať, písať — písavať, hrať — hrávať, mať — mávať, liať — lievať, hľadať — hľadávať, volať — volávať, smiať sa — smiavať sa, lietať — lietavať, znášať — znášavať, držať — držiavať, chodiť — chodievať, nosiť — nosievať, voditʹ — vodievať, čistiť — čistievať, believť — believať, tancovať — tancúvať* (zriedkavejšie *tancovávať*), *nocovať — nocúvať, kupovať — kupúvať, usporadovať — usporadúvať.*

Frekventatíva odvodené od sekundárnych imperfektív, napr.: *prichádzať — prichádzavať, zaobchádzať — zaobchádzavať, donášať — donášavať, zarábať — zarábavať, zbíjať — zbíjavať, naberať — naberávať, premietať — premietavať, narábať — narábavať, zvárať — zváravať, vyšívať — vyšívavať, prelievať — prelievavať, nadávať — nadávavať, prechádzať sa — prechádzavať sa, vypisovať — vypisúvať, vyhadzovať — vyhadzúvať, prečiarkovať — prečiarkúvať, odbehovať — odbehúvať.*

Expresívne postavenie má zdrobňovacia (v ľudovej reči aj zdvorilostná) prípona *-k-, -ka-, -ika-/-inka-*. Sloveso, ktoré je ňou odvodené, zachováva si vid východiskového slovesa, napr.: *spievkať, robkať, plačkať, jedzkať, stojkať/stojíkať, chodíkať, spinkať* (nedok.): *sadkať, nazbierkať* (dok.) — Koreň tvaru tohto slovesného spôsobu má veľmi často takú podobu, aká je v imperatíve, alebo aspoň badať v ňom jeho vplyv.

Ach, čože mi **robkáte**, deti moje, čo? (ČAJAK) — **Jedzkaj, spinkaj** (dieťaťu alebo v expresívnej reči). — Koľko nám tu ide čeľade, koľko národa! **Posadkajte si,** mládež moja. (TIMRAVA) — **Nechže si sadkajú,** nech, pán brat! (KUBÁNI)

Kritériá vidovej príslušnosti

Z faktu, že dokonavý dej neplynie po časovej súradnici, ale že sa s ňou len v istom bode, a to momentom svojho ohraničenia (zavŕšenia, resp. nástupu) alebo celkovej realizácie stretáva, vyplýva futurálny význam tvarov prézenta dokonavých slovies. Uzavretý, vymedzený alebo momentný dej, ktorý pomenúvajú dokonavé slovesá, môže byť len alebo už uskutočnený alebo ešte neuskutočnený (tretej možnosti niet). Preto dokonavé deje možno vyjadriť len v dvoch časových stupňoch: majú len préteritálny tvar, ktorý vyjadruje, že príslušný dej sa uskutočnil, uzavrel (zavŕšil, resp. nastúpil) — a prézentný tvar, ktorý vyjadruje, že sa príslušný dej ešte neuskutočnil, neuzavrel (neohraničil), napr.: *hodil som, hodím; napísal, napíše; porozdával, porozdáva; ostala, ostane.*

Tento gramatický dôsledok významu dokonavých slovies je zároveň jedným

z ich poznávacích znakov, ich kritériom. Ak tvar prézentu istého slovesa má futurálny význam, príslušné sloveso je dokonavé. Napríklad sloveso *napísať* je dokonavé, lebo jeho tvar prézentu *napíšem* má futurálnu platnosť; naproti tomu sloveso *písať* je nedokonavé lebo jeho tvar prézentu *píšem* vyjadruje plynulý aktuálny dej zahŕňajúci svojím časovým priebehom moment reči.

Pretože dokonavé slovesá vyjadrujú budúci dej tvarom prézentu, nemajú zložený tvar budúceho času. Ak teda isté sloveso nemôže mať zložený tvar budúceho času, ide o dokonavé sloveso. Výnimku tvorí najvšeobecnejšie nedokonavé sloveso *byť*, ktoré má jednoduchý budúci tvar od supletívneho základu *budem* a sloveso *ísť*, ktoré má len predponový budúci tvar *pôjdem*.

Slovesá vyjadrujúce pohyb a niektoré deje spojené s pohybom majú dva synonymné tvary budúceho času: a) zložený tvar typu *budem bežať* a b) tvar tvorený pomocou gramatickej predpony *po-/pô-*: *poletím, pobežím, poleziem, ponesiem, poveziem, povediem, poženiem, povlečiem, potečie, pocestujem; porastie, pokvitne.* — Dvojaké tvary budúceho času má i sloveso *vidieť: budem vidieť* i *uvidím*.

Ešte si spolu posedíme, porozprávame sa, potom pekne spolu **poletíme** [= budeme letieť] vrtuľníčkom. (TATARKA) — Kysucké doliny sa pohnú a **ponesú** [= budú niesť] červené zástavy. (JAŠÍK) — Aj rieka **potečie** [= bude tiecť] tak ako budú ľudia chcieť. (BEDNÁR) — **Pocestujeme** (= budeme cestovať) spolu v jedálnom vozni. (TATARKA) — Úlohy pôdohospodárskej sekcie (SAV) budú narastať takou mierou, akou **porastú** [= budú rásť] materiálne a kultúrne požiadavky ľudu. (TLAČ) — Keď videl, že mu ako robotníckemu funkcionárovi u pána Langera pšenica **nepokvitne** [= nebude kvitnúť], opustil fabriku. (LETZ) — Pozrite sa mi, prosím, do očí. Z tých záhonov už svetlo **neporastie** [= nebude rásť]. (RÁZUS) — Nesmieš písať, kým celkom dobre **neuvidíš**. (JANČOVÁ)

Z paradigmatického hľadiska ukazovateľom vidu je ďalej možnosť tvoriť činné príčastia. Nedokonavé slovesá majú príčastie prítomné činné a nemajú príčastie minulé činné; naproti tomu dokonavé slovesá majú príčastie minulé činné a nemajú príčatie prítomné činné, napr. nedok.: *píšúci žiak, plávajúca loď, plačúce dieťa;* dok.: *vyskočivší pes, vrátivšia sa matka, zapôsobivšie dielo.*

Priebehovosť (aktuálnosť) dejov vyjadrovaných nedokonavými slovesami možno syntakticky zistiť otázkou *Čo (to) robíš?* Ak sa touto otázkou možno spýtať na sloveso, je nedokonavé — ak táto otázka v súvislosti s istým slovesom nie je adekvátna, príslušné sloveso je dokonavé. *Čo (to) robíš?: sedím, ukazujem, rozbieham sa, podávam, prekladám, nekradnem* — nedokonavé slovesá. Pretože na otázku *Čo (to) robíš?* slovesami *obzriem sa, skočím, prečítam, porozmýšľam, zahasím* odpovedať nemožno, ukazuje sa, že sú dokonavé.

Okrem paradigmatického kritéria — možnosti tvoriť zložený budúci tvar a príčastie prítomné činné — syntagmatickým kritériom nedokonavosti slovesa je možnosť určovať ho fázovým slovesom, a to bez ohľadu na to, či fázovým slovesom dokonavým alebo nedokonavým; napr.: *začne spievať, začína spievať; (ne)prestáva hovoriť; pustí sa bežať, púšťa sa chodiť.* Slovesá *spievať, hovoriť,*

bežať, chodiť sú nedokonavé. Naproti tomu nie sú možné spojenia „začnem/začínam minúť, (ne)prestanem/(ne)prestávam poradiť, preskočiť, poukladať, podpísať, porozdávať". Slovesá *minúť, poradiť, prestať, preskočiť, poukladať, podpísať, porozdávať* sú inkompatibilné s fázovými slovesami; sú teda dokonavé.

Spojenia *fázové sloveso* + *plnovýznamové sloveso* majú takú vidovú platnosť, akú má fázové sloveso, napr. *začal sa smiať* — dok., *začína sa smiať* — nedok., *ostal sedieť* — dok., *ostáva sedieť* — nedok., *prestal bežať* — dok., *prestáva bežať* — nedok.

Ale keď sa blížila jeseň a vysoko v povetrí **začínali poletúvať** divé husi, začali sme aj my otca očakávať. (JANČOVÁ) — Nás bolo menej, lebo sa naši už veľmi **začali roztrácať**. (JÉGÉ) — Celé mesto dáva sa **kopať**. (ZÁBORSKÝ) — Nemohla bez práce vydržať a dala sa pliesť hriadku. (TAJOVSKÝ) — Matka nešla večer spať, lež sa **pustila** chleba **piecť**. (LAZAROVÁ) — Chlapec sa **púšťa chodiť**. (ÚZUS)

Uvedené kritériá, ktorými sa zisťuje vid slovesa, tvoria dve skupiny ukazovateľov vidu, a to 1. paradigmatické a 2. syntaktické.

1. Ukazovateľom vidu v okruhu paradigmatickom je:

a) aktuálny význam tvarov prézentu (nedok.) — futurálny význam tvarov prézentu (dok.);

b) jestvovanie tvarov zloženého futúra (nedok.) — nejestvovanie tvarov zloženého futúra (dok.);

c) tvar príčastia prítomného činného (nedok.) — tvar príčastia minulého činného (dok.).

2. Ukazovateľom vidu v okruhu syntaktickom je:

a) možnosť spájať sloveso s fázovými slovesami (nedok.) — nemožnosť spájať sloveso s fázovými slovesami (dok.);

b) Vhodnosť otázky *Čo (to) robíš?* (nedok.) — nevhodnosť tejto otázky (dok.)

Vidové dvojice a ich reťazce

V spisovnej slovenčine sa uplatňuje tendencia motivovaná objektívnou skutočnosťou, aby každý dej i spôsob priebehu deja bol vyjadrený ako nedokonavý i dokonavý; k základnému nedokonavému slovesu sa pritvára dokonavé a naopak k základnému dokonavému slovesu sa pritvára nedokonavé. Vidové protiklady jestvujú aj pri mnohých spôsoboch priebehu deja. Okrem toho takmer ku každému nedokonavému slovesu jestvuje sloveso opakovacie.

Základné sloveso nedokonavé

K základnému nedokonavému slovesu, keď to jeho význam nevylučuje, jestvuje čisto vidový protiklad a okrem toho celý rad predponou utvorených odvodených slovies vyjadrujúcich spôsoby priebehu deja. Napríklad nedokonavé sloveso *šiť* má čisto vidový náprotivok *ušiť*, ktorý sa od neho odlišuje

len vidom. Ale okrem toho od základného slovesa *šiť* prefixáciou bol odvodený celý rad slovies, ktoré vyjadrujú rozličné určenie základného deja čiže spôsoby priebehu deja. Sú to tieto odvodené slovesá: *prišiť, našiť, nadšiť, vyšiť, prešiť, zašiť, zošiť, obšiť, podšiť.* K týmto dokonavým slovesám, ktoré vyjadrujú špecifikované (určené) činnosti šitia, sa ďalej utvárali nedokonavé náprotivky; *prišívať, našívať, nadšívať, vyšívať, prešívať, zašívať, zošívať, obšívať, podšívať.* Takto vznikli čisto vidové dvojice *prišiť — prišívať, našiť — našívať, nadšiť — nadšívať, vyšiť — vyšívať, prešiť — prešívať, zašiť — zašívať, zošiť — zošívať, obšiť — obšívať, podšiť — podšívať.*

Slovesá radu *prišívať*, ako všetky sekundárne (odvodené) nedokonavé slovesá, môžu vyjadrovať nedokonavý dej nečlenený, jednorazový (jednoetapový, jednoobjektový, jednosubjektový), napr. *prišíva gombík*, ale aj členený (niekoľkoetapový, niekoľkoobjektový, niekoľkosubjektový), napr. *prišíva gombíky/prišívajú gombíky*, ba nepríznakovo vyjadrujú i dej opakovaný.

K sekundárnym nedokonavým slovesám, ako je *prišívať*, vznikli sekundárne dokonavé slovesá typu *poprišívať*. Utvorili sa tak dvojice *prišívať — poprišívať, našívať — ponašívať, nadšívať — ponadšívať, vyšívať — povyšívať, prešívať — poprešívať.*

Zriedkavejšie sa pritvárajú frekventatíva i k odvodeným nedokonavým slovesám, napr. *prišívať — prišívavať, prešívať — prešívavať, zašívať — zašívavať* atď.

Základné sloveso dokonavé

K základnému dokonavému slovesu jestvuje čisto vidový protiklad utvorený zvyčajne príponou *-a-;* toto sekundárne nedokonavé sloveso vyjadruje členený dej. Od neho sa ďalej odvodzuje frekventatívny spôsob priebehu slovesného deja. Okrem toho sa k základnému dokonavému slovesu prefixáciou utvárajú rozličné spôsoby priebehu deja a k nim nedokonavé náprotivky.

Napríklad dokonavé sloveso *sadnúť* má čisto vidový náprotivok *sadať*, ktorý môže vyjadrovať dej nečlenený, členený alebo i rad členených dejov. Ku slovesu *sadať* vzniklo ďalej frekventatívum príponou *-áva-, sadávať.* — Okrem toho k základnému dokonavému slovesu *sadnúť* vznikol prefixáciou celý rad slovies vyjadrujúcich rozličné určenie (špecifikovanie) deja čiže spôsoby priebehu deja. Sú to tieto odvodené slovesá: *nasadnúť, vysadnúť, zasadnúť, presadnúť, prisadnúť (si), odsadnúť (si), posadnúť* (významovo osamostatnené). K týmto dokonavým určeným (špecifikovaným) slovesám vznikli príponou *-a-* nedokonavé pendanty: *nasadať, vysadať, zasadať, presadať, prisadať (si), odsadať (si).* Utvárajú sa tak čisto vidové dvojice *nasadnúť — nasadať, vysadnúť — vysadať, zasadnúť — zasadať, presadnúť — presadať, prisadnúť (si) — prisadať (si), odsadnúť (si) — odsadať si.* K sekundárnym nedokonavým slove-

sám radu *nasadať sa* tvoria podielne (distributívne) slovesá predponou *po-*; vznikajú tak dvojice *nasadať — ponasadať, vysadať — povysadať, zasadať — pozasadať, presadať — popresadať, zašívať — pozašívať, zošívať — pozošívať, obšívať — poobšívať, podšívať — popodšívať.* V týchto dvojiciach ide o čisto vidový protiklad dvoch distributívnych slovies. Nedokonavé sloveso radu *prišívať* v takýchto prípadoch vyjadruje postupný rozčlenený dej neohraničený (nedok.), naproti tomu sloveso radu *poprišívať* vyjadruje postupný členený dej ohraničený (dok.). Dvojica *šiť — pošiť* je primárna; obsahuje základné nedokonavé sloveso protipostavené s dokonavým podielnym (distributívnym); naproti tomu dvojice typu *prišívať — poprišívať* sú sekundárne a v tomto postavení obidve podielne (distributívne).

Pavo si **poprečituje** [popri **poprečítava**] zo školenia a **popremýšľa** pri nich. (HEČKO) — Keď nás Pogáň **popredstavoval**, keď **poodznievali** piesne, ktorýsi vedúci sa ujal iniciatívy a opýtal sa. (BEDNÁR) — „Čo ti to **popísali** tí básnici do tých knižiek," ukázal na nočný stolík, „že si to z nich **povytŕhala**?" (HEČKO) — **Popripomínali** sme mu všetko, čo nám len zišlo na um. (TATARKA)

Na vyjadrenie opakovaného deja vznikli pri slovese *šiť* (ako i v skupine slovies tohto typu) dve podoby, a to s príponou *-a-* a s predĺženou korennou samohláskou iteratívum *šívať* a od neho príponou *-va-* ďalej bolo utvorené frekventatívum, príznakovo opakovacie sloveso *šívavať.*

Nedokonavé sloveso *šiť* má takýto reťazec príbuzných slovies:

šiť — ušiť	vidová dvojica
šiť — šívať — šívavať	opakovanosť
šiť — prišiť, šiť — prešiť ...	spôsob priebehu deja (určenosť)
prišiť — prišívať, prešiť — prešívať ...	vidová dvojica
šiť — pošiť	podielnosť (distributívnosť)
prišívať — poprišívať, prešívať — poprešívať ...	vidové dvojice podielnosti

Dokonavé sloveso *sadnúť* má takýto reťazec príbuzných slovies:

sadnúť — sadať	vidová dvojica
sadať — sadávať	opakovanosť
sadnúť — nasadnúť, sadnúť — vysadnúť ...	spôsoby priebehu deja (určenosť)
nasadnúť — nasadať, vysadnúť — vysadať ...	vidové dvojice
sadať (si) — posadať (si)	podielnosť (distributívnosť)
nasadať — ponasadať, vysadať — povysadať ...	vidové dvojice podielnosti

Slovesá *presadať — popresadať, prisadať (si) — poprisadať (si), odsadať (si) — poodsadať (si)* tvoria čisto vidové distributívne dvojice. Podobne čisto vi-

dovú distributívnu dvojicu tvoria i slovesá *sadať si* (s významom postupného plurálneho deja) — *posadať si*.

Zriedkavejšie sa pritvárajú frekventatíva i k slovesám typu *nasadať*, teda *nasadávať*, *presadávať*, *vysadávať*, *zasadávať* atď.

Obojvidové slovesá

Ak sloveso má zložený tvar budúceho času a tvorí spojenia s fázovými slovesami, ale aj jeho tvar prítomného času môže mať futurálny význam, ide o obojvidové sloveso. Napr. sloveso *pomstiť sa* má zložený tvar budúceho času *budem sa pomstiť*, i spojenia s fázovými slovesami sú pri ňom bežné, napr. *začne/začína sa pomstiť* — no zároveň jeho tvar prézentu napr. *pomstím sa* môže mať futurálny význam: teda sloveso *pomstiť sa* je obojvidové. Jestvuje v ňom význam nedokonavého vidu i význam dokonavého vidu. — Dvojvidovosť je jav anomálny a postupne sa odstraňuje.

Pri dvojvidových slovesách nejde o vidovú neutrálnosť (nevidovosť), lebo v konkrétnom použití tvar dvojvidového slovesa má len jeden z vidov, je podľa vidu alebo nedokonavý, alebo dokonavý (v danej súvislosti sa používa len v jednom určitom vidovom význame).

Obojvidových slovies domáceho pôvodu je veľmi málo, a ešte ich obojvidovosť možno neraz redukovať prípadnou homonymitou. Naproti tomu v okruhu prevzatých slovies je obojvidovosť častá.

Z domácich slovies obojvidové sú napr.: *pomstiť sa*, *počuť*, *poznať*, *odpovedať (napovedať, vypovedať)*, *vidieť*, *venovať*.

Slovesá *vidieť* a *počuť* sú nedokonavé, keď vyjadrujú schopnosť vnímať (používať zmysel zraku a sluchu), naproti tomu môžu byť, najmä v ľudovej reči a v hovorovom štýle, i dokonavé, keď označujú konkrétny ohraničený akt vnímania, zachytenia veci alebo zvuku zmyslom zraku a sluchu.

Pri slovese *poznať* ako i pri slovese *počuť* sa pociťuje odvodenosť predponou, hoci ich východiskové bezpredponové slovesá *znať* a *čuť* sa nepoužívajú alebo sú štylisticky príznakové. Tak je to aj pri iných obojvidových slovesách, ktoré majú pôvod v prefixácii.

Sloveso *venovať* sa používa ako obojvidové častejšie v pomocnom význame, ako napr. *venovať pozornosť (venujem tomu pozornosť* i *budem tomu venovať pozornosť)*; naproti tomu *venovať* v samostatnom význame „dať darovať" je častejšie len dokonavé.

Vid slovesa *venovať* v takomto význame zodpovedá vidu synonymných slovies *dať* a *darovať*: *dám ti to* = *darujem ti to* = *venujem ti to* — dok.; *práve ti to dávam* = *práve ti to darúvam* = *práve ti to venúvam* — nedok. Vo všetkých prípadoch na vyjadrenie aktuálnej prítomnosti treba použiť paralelné nedokonavé sloveso, ktorým sa môže vyjadriť aj opakovaný dej.

Slovesá *odpovedať, vypovedať, napovedať* tvarmi prézentu vyslovujú budúce deje *odpoviem, vypoviem, napoviem* ako dokonavé slovesá; pravidelnými tvarmi *odpovedám, vypovedám, napovedám* vyjadrujú prítomný aktuálny dej ako nedokonavé slovesá a takisto ako nedokonavé slovesá majú i zložené tvary futúra *budem odpovedať (vypovedať, napovedať)* a môžu utvárať spojenia s fázovými slovesami *začnem/začínam odpovedať (vypovedať, napovedať)*.

Sloveso *odpovedať* ako školský odborný názov vo význame „hovoriť naučené" a sloveso *vypovedať* v právnickom zmysle, *vypovedať pred súdom*, sú jednovidové, a to nedokonavé.

Aj dvoma očami veľa vidíme a dvoma ušami dosť **počujeme.** (nedok.) (TIMRAVA) — Hana očakávala, že ju **vidí** [= bude vidieť, uvidí] vo vytržení, veselú, ba samopašnú, a tu aká zmena. (TIMRAVA) — Ako vojdem, **vidím** [= zazriem] ju a boj sa stane ťažším. (JESENSKÝ) — Moja milá neverí, že ja idem do vojny; ale ona uverí, keď ma **vidí** [= uvidí] na koni. (PIESEŇ) — Zdalo sa mu, že okrem svojho smiechu **počul** [= začul] aj iný, a to musel byť — diablov. (JÉGÉ) — Hostia vstúpili a Milica, len čo prekročila prah a videla ich, zavialo ju sparno, ihneď zacítila akýsi chlad a tušila, že **pomstia sa** [= budú sa pomstiť] za to, že prišla.

Prevzaté slovesá na *-ovať* sú vo veľkom počte obojvidové, napr.: *absorbovať, argumentovať, adaptovať, akceptovať, aplikovať, aprobovať, dekorovať, dezinfikovať, garantovať, informovať, inštalovať, inšpirovať, internovať, asfaltovať, organizovať, konštatovať, kompenzovať, gratulovať, registrovať, degradovať, degenerovať, centrovať, formulovať, exponovať, promovať, celebrovať.*

Fakt, že mnoho prevzatých slovies s príponou *-ovať* sa používa aj ako dokonavé, možno interpretovať ako prípady, keď neprízaknový člen protikladu preberá i funkciu príznakového člena. Podľa toho by šlo o nedokonavé slovesá používateľné aj ako dokonavé tam, kde sa v okruhu neprevzatých slov vyžaduje slovoso dokonavého vidu.

K niektorým prevzatým slovesám na *-ovať* je už bežný dokonavý pendant s predponou: *konštatovať — skonštatovať, konfiškovať — skonfiškovať, organizovať — zorganizovať, asfaltovať — vyasfaltovať, degenerovať — zdegenerovať, dezinfikovať — vydezinfikovať, retušovať — zaretušovať.* Výber predpony sa robí podľa príbuzných domácich slovies.

„Teda ti poriadne hlavu prevrátili," **skonštatuje** Mikula. (HEČKO) — Jeho majetok **skonfiškovali.** (TLAČ) — Ondro **zorganizuje** milíciu. (HEČKO) — **Zorganizujeme sa,** budeme chrániť svoje záujmy. (F. KRÁĽ) — Už pri základoch sa starý Chrapa znepokojil; **vyasfaltovať** mali, nie zastavať, reptal. (KARVAŠ) — Semená slnečníc sú nekvalitné, **zdegenerované.** (BEDNÁR) — **Degradovali** (dok.) ho na obyčajného vojaka. (ONDREJOV) — Keby sme pripustili túto možnosť, **degradovali by sme** (dok.) zmysel nášho víťazstva. (KARVAŠ) — Pokrokových pedagogických pracovníkov **degradovali** (nedok.) perzekvovali, prepúšťali zo služieb. (F. KRÁĽ) — Ťažisko súladu zas niekedy spočíva len na matke ktorá akosi **kompenzuje** (nedok.) i otcove chyby. (JUROVSKÝ)

V niektorých prípadoch tá istá forma vyjadruje niekoľko významov. Pri takejto významovej mnohoznačnosti nejde o obojvidovosť. Napr. formy *prilietať, vylietať, dolietať, oblietať* ... ako dokonavé vyjadrujú vykonanie členeného deja (uzavretý rad priletení ...), napr. *Vtáčiky už vylietali. — Lietadlá už neraz oblietali (vykonali oblety) zem* naproti tomu ako nedokonavé vyjadrujú alebo a) jeden určený dej v priebehu, alebo b) vykonávanie opakovaného deja, napr.: a) *Lietadlo oblietalo (obletovalo) Bratislavu.* — b) *Lietadlá oblietali Bratislavu.* Podobné prípady mnohoznačnosti sú v prípadoch typu *dolietal* = a) bol v záverečnej (finálnej) fúze letu (nedok.); b) uzavrelo sa jeho lietanie (dok.).

Jednovidové slovesá

Tie slovesá, ku ktorým nejestvuje odvodené sloveso druhého vidu, sú jednovidové.

Jednovidové, nedokonavé, je najvšeobecnejšie sloveso *byť* a s ním významovo úzko zviazané *mať* (= jestvovať v prináležitosti niekoho, niečoho).

1. Sloveso *byť* má síce zriedkavo dokonavé tvary typu *pobol, poboli sme*, no tu ide o kontamináciu so slovesom *pobudnúť*, ktoré má význam „stráviť istý čas niekde".

2. V krásnej literatúre máme osamotený prípad s dokonavým slovesom *zbyť sa* vo význame „minúť sa". — *Bolo, Bolo, ale sa zbolo.* (TATARKA). Ide o nárečový prvok, použitý charakterizačne (v priamej reči).

Jednovidové sú v dôsledku svojho významu i základné modálne slovesá, a to *môcť (písať), musieť (sa učiť), smieť (vybrať), mať (sa vrátiť), chcieť (odísť), dať sa (oklamať).*

Ako jednovidové vystupujú i ďalšie modálne slovesá, a to *patriť sa (patrí sa poďakovať), svedčiť sa (svedčí sa vstať), hodiť sa (nehodí sa pre dieťa), slušať sa (slušalo sa napísať), žiadať sa (žiada sa povstať), vedieť (vedieť sa obliecť),* arch. *znať (znal kombinovať), vládať (nevládala ani vstať), uvládať/dovládať/dovladovať (nedovladujem nakladať na vás), dolieť (nuž ktože by to dolel!* = vládal*), dostať (dostali kúpiť), neveriť (neverila sa dočkať syna), nechybiť* vo význame „neostávať inšie len", „musieť" *(nechybí mi poprehadzovať celý dom), vydržať (vydržíme diskutovať).* Len nedokonavé sú i *dôverovať, veriť* (= dôverovať).

Jednovidové, a to nedokonavé sú mnohé pôvodne predponové slovesá, pri ktorých sa už ich odvodenosť nepociťuje, napr. *správať sa, nešianať, potvárať, ponáhľať sa, zaliečať sa, okúňať sa, dokúňať, dobiedzať, odhŕňať, nadŕžať (niekomu), premŕvať sa (v niečom), ponevierať sa, potĺkať sa, zarážať sa (= túlať sa), zbíjať, obšmietať sa, predvídať, pobádať, nabádať.*

Jednovidové sú aj expresívne odvodené slovesá, ktoré vyjadrujú uspokojivú alebo nadmernú nasýtenosť dejom a slovesá vyjadrujúce malú mieru deja. Ide o tri skupiny slovies, a to: 1. dokonavé zvratné slovesá typu *pospať si*, 2. dokonavé zvratné slovesá typu *narobiť sa* a 3. nedokonavé slovesá typu *pokašľávať* (slovesá vyjadrujúce tzv. prerývano zmiernený spôsob deja).

Medzi slovesami odvodenými prefixáciou je celý rad významových skupín vyjadrujúcich rozličné spôsoby priebehu deja, ktoré v dôsledku svojho významu nemajú paralelu v druhom vide.

Suplетívne vidové dvojice

Vidovým párom niektorých slovies je sloveso s iným koreňom. Ide o dvojice, ktoré sú formálne odchodné, ale tvoria významovú jednotu; majú rovnaký význam a odlišujú sa iba vidom. Sú to páry: *brať — vziať* (popri novšej dvojici

brať — zobrať), *klásť — položiť, robiť — spraviť* (popri *robiť — urobiť* a hovorovej dvojici *robiť — zrobiť*), *báť sa — (z)ľaknúť sa, hovoriť — povedať (vravieť — povedať) hovoriť* — kniž. *rieť.*

Gramatické kategórie slovies

V rámci slovného druhu slovies sa uplatňujú tieto gramatické kategórie: 1. kategória zhody, 2. kategória spôsobu, 3. kategória času a 4. kategória slovesného rodu.

Kategória zhody (Kongruencia)

Gramatická kategória zhody slovesa je v rovine skutočnosti daná tým, že dej ako dynamický príznak je spravidla viazaný na nadradenú substanciu — na agensa alebo paciensa (činiteľa alebo znašateľa).

Rozlišujeme: a) zhodu s osobou a gramatickým číslom podmetu, b) zhodu s osobou, gramatickým číslom a menným rodom podmetu a c) zhodu s menným rodom, číslom a pádom určovaného podstatného mena.

Zhoda s osobou podmetu

Podmet môže mať v prehovore postavenie účastníka (autora alebo adresáta) alebo neúčastníka. Postavenie autora prehovoru sa vyjadruje zámenom prvej osoby *ja*, postavenie adresáta prehovoru sa vyjadruje zámenom druhej osoby *ty;* postavenie neúčastníka prehovoru sa vyjadruje zámenom tretej osoby *on — ona — ono.*

Postavenie podmetu (nositeľa deja) vzhľadom na autora prehovoru čiže jeho gramatická osoba *(1. ja, 2. ty, 3. on — ona — ono)* sa zhodou prenáša na určitý slovesný tvar a vyjadruje sa osobnými príponami. Osobnou príponou sa zároveň vyjadruje aj zhoda s číslom podmetu.

Ak podmet (nositeľ deja) má v prehovore postavenie autora, príslušný určitý slovesný tvar má na základe gramatickej kategórie zhody formu prvej osoby [*(ja) píše-m, (my) píše-me*]; ak podmet má v prehovore postavenie adresáta, príslušný slovesný tvar má formu druhej osoby [*(ty) píše-š, (vy) píše-te*]; ak podmet má v prehovore postavenie neúčastníka, príslušný určitý slovesný tvar má formu tretej osoby [*(on — ona — ono) píše-Ø, oni — ony píš-u*].

Pretože sa gramatická kategória osoby vyjadruje spravidla len na určitom slovesnom tvare, niekedy sa o nej v odbornej literatúre hovorí len pri slovesách. No kategória osoby je v základe menná gramatická kategória a pri slovese len poukazuje na zviazanosť deja s nadradenou substanciou.

V slovenčine sa pri osobných slovesách rozlišujú tri osoby singuláru a tri osoby plurálu. Naproti tomu neosobné slovesá, ktoré vyjadrujú dej ako taký, teda neviazaný na istú nadradenú substanciu, majú nulovú gramatickú osobu. (Pretože nie sú zviazané s nadradenou substanciou, od ktorej by záviseli, nemôžu mať ani kongruenciu.) Ich tvar je zhodný s tvarom, ktorý sa vzťahuje na podmet stredného rodu v 3. os. sg., napr.: *Prší; Pršalo* — ako *Prší lístie; Pršalo lístie.*

V rámci gramatickej kategórie osoby nepríznakovým členom je tretia osoba (neúčastník prehovoru), naproti tomu prvá a druhá osoba sú príznakové (účastník prehovoru).

V indikatíve a v kondicionáli sa gramatická kategória osoby uplatňuje bez obmedzenia, naproti tomu v imperatíve ako v spôsobe, ktorým sa vyjadruje požadovanie konať (vykonať) dej, sú len tvary tých osôb, ktoré zahŕňajú adresáta prehovoru: 2. os. sg., 1. os. pl. a 2. os. pl.

Zhoda s menným rodom

Popri zhode s osobou gramatického podmetu má slovesný prísudok v jednotnom čísle minulého času a podmieňovacieho spôsobu i v celom trpnom rode aj zhodu s menným rodom, napr. *Ja som písal; Žiačka písala; Dieťa (by) písalo; Žiak je chválený; Žiaci boli chválení.* Na určitom tvare pomocného slovesa je vyjadrená zhoda v osobe i čísle a na tvare príčastia je vyjadrená zhoda v mennom rode i čísle.

Zhoda v rode, v čísle a v páde

Takúto zhodu majú len tvary príčastí (okrem 1-ového), napr. *chválený žiak, o chválenom žiakovi; počívajúce dieťa, s počívajúcimi deťmi; ostavší tovar, z ostavšieho tovaru.*

Ide o uplatnenie kategórie zhody takého rázu a v tom rozsahu ako pri prídavných menách.

Kategória spôsobu (Modus)

Gramatická kategória spôsobu vyjadruje, ako sa podáva (so zreteľom na autora prehovoru) realizácia prísudku alebo vetného základu. Na oporu tejto kategórie v realite poukazuje zistenie, že isté deje sa skutočne realizujú (jestvujú), iné podľa skúsenosti alebo uvažovania by sa mohli realizovať, a napokon také, ktorých realizovanie sa požaduje.

V slovenčine sa do kategórie spôsobu zahŕňa 1. oznamovací spôsob (indikatív), 2. podmieňovací spôsob (kondicionál) a 3. rozkazovací spôsob (imperatív).

Oznamovací spôsob vyjadruje, že dej, ktorý sa pomenúva slovesom, je (alebo nie je) v príslušnom čase reálny (skutočný); napr.: *Chlapec beží. — Vojaci spievali. — Budem písať. — Svitá. — Pršalo. — Nepíšem. — Deti sa nesmiali. — Nebudeš volaný na zodpovednosť. — Nehrmelo.*

Podmieňovací spôsob vyjadruje, že dej, ktorý sa pomenúva slovesom, by mohol byť za istých podmienok v príslušnom čase reálny; alebo sa vyjadruje želanie, aby sa dej stal v príslušnom čase reálnym; napr.: *Chlapec by bežal. — Chlapci by boli bežali. — Bolo by hrmelo. — Bár by sa vrátili! — Bodaj by sa nebol vrátil! — Bár by spŕchlo!*

Rozkazovací spôsob vyjadruje výzvu alebo želanie, aby adresát konal (vykonal) príslušný dej, alebo aby sa uskutočňoval (uskutočnil) dej, ktorý sa chápe bez agensa; napr.: *Bež! — Nestojme! — Zavolajte! — Svitaj! — Zablyskni sa!*

V oznamovacom spôsobe sa vyjadrujú skutočné (reálne) deje; v podmieňovacom a rozkazovacom spôsobe sa vyjadrujú neskutočné deje, a to v podmieňovacom spôsobe deje možné, podmienené, želané a fiktívne a v rozkazovacom spôsobe deje adresátovi prikázané (alebo vôbec žiadané).

Základným (nepríznakovým) členom kategórie spôsobu je oznamovací spôsob (indikatív) — ako spôsob, pri ktorom je autor prehovoru a podmet vety najmenej zúčastnený svojím postojom; kondicionál a imperatív sú príznakové členy.

Kategória času (Tempus)

Gramatická kategória času sa opiera o skutočný čas ako reálnu formu bytia. Časové pojmy a časové vzťahy sa v rámci iných slovných druhov vyjadrujú lexikálne. No čas ako gramatická kategória charakterizuje len sloveso, slovný druh vyjadrujúci deje (dynamické príznaky vecí).

Reálnym východiskom pri konštituovaní času ako gramatickej kategórie slovesa bolo časové posudzovanie (určovanie) dejov so zreteľom na čas prehovoru. Deje, ktoré sa uskutočňujú v čase prehovoru (paralelne s časom prehovoru v širokom slova zmysle), sa gramaticky zaraďujú ako prítomné; deje, ktoré sa uskutočňovali (uskutočnili) pred časom prehovoru, sa gramaticky zaraďujú ako minulé, a tie deje, ktoré sa budú uskutočňovať (uskutočnia) po čase prehovoru, sa gramaticky zaraďujú ako budúce.

Podľa toho v rámci gramatickej kategórie času je v slovenčine sústava tvarov prítomného času (prézenta), sústava tvarov minulého času (préterita) a sústava tvarov budúceho času (futúra). Tvary prítomného, minulého a budúceho času (prézenta, préterita a futúra) zodpovedajú trom základným časovým stupňom.

Základným (nepríznakovým) členom v rámci gramatickej kategórie času je

prézent. Dokazujú to jeho sekundárne funkcie — možnosť použiť prézent na vyjadrenie minulých i budúcich dejov a možnosť vyjadriť ním trvale platné deje bez ohľadu na minulosť a budúcnosť (atemporálne deje).

Pri takzvaných atemporálnych dejoch nejde o vyňatie z času (mimočasovosť), ale len o čas (plynutie) bez jeho diferencovania. Atemporálnosť je syntézou minulosti, prítomnosti a budúcnosti, zrušením ich protikladu.

Fakt, že pri určení časového zaradenia deja za východisko sa berie čas prehovoru, neprotirečí téze o reálnej opretosti gramatickej kategórie času — nerobí z nej kategóriu danú len hovoriacim subjektom a jeho vedomím, lebo prehovor a jeho čas je reálny a objektívne zaznamenateľný jav skutočnosti.

Okrem tvarov na vyjadrovanie základných časových stupňov — prézenta, préterita a futúra — slovenčina má ešte, a to najmä pri dokonavých slovesách, sústavu tvarov predminulého času (antepréterita). Antepréteritom sa vyjadruje dej, ktorý sa stal pred iným minulým dejom, alebo taký dej, ktorý v čase príslušného minulého deja už neprebiehal, resp. jestvoval iba jeho výsledok.

Pretože základný význam antepréterita nemožno vyjadriť adekvátne préteritom alebo tvarom iného času, aj antepréteritum je členom gramatickej kategórie času v slovenčine; len ním sa v rámci kategórie času vyjadruje pomerný čas.

Gramatická kategória času a spôsobu sa navzájom čiastočne obmedzujú.

Gramatická kategória spôsobu obmedzuje gramatickú kategóriu času v imperatíve. Imperatív nemá časové stupne. Výzva vykonať príslušný dej vyjadrená imperatívom platí (sa dáva) v čase prehovoru a dej, ktorý z jej popudu adresát potom koná (vykoná), je vzhľadom na čas prehovoru budúci (nastupuje po výzve). Časové zaradenie tvarov imperatívu je dané kontextom a situáciou.

Futúrum ako systém tvarov vyjadrujúcich neúplnú reálnosť dejov (lebo realizovanie budúceho deja môžu prekaziť prekážky) je príbuzné podľa vyjadrovaného významu s kondicionálom, ktorý vyjadruje nereálnosť. Kumulovanie takýchto príbuzných významov sa v slovenčine neuplatnilo; význam kondicionálu a futúra nie je v slovenčine gramaticky kompatibilný. Kondicionál futúra slovenčina nemá. (V kondicionáli platí časový protiklad minulosť — nie minulosť.)

Gramatická kategória času je ďalej obmedzená pri príznakovom člene lexikálno-gramatickej kategórie vidu. Slovesá dokonavého vidu nemôžu totiž vyjadrovať aktuálnu prítomnosť. Ich prézentné tvary, ako *skočím, napíšem, rozbehnem sa, vyhádžem*, v dôsledku svojej dokonavosti označujú budúci dej.

Pretože dej, ktorý sa vyjadruje dokonavým slovesom, neprebieha paralelne s priebehom reálneho času, ale len súradnicu reálneho času v istom bode pretína, možno pri ňom len konštatovať to, že je už uskutočnený (minulý), alebo že je pred uskutočnením (budúci).

Kategória slovesného rodu (Genus verbi)

Gramatická kategória slovesného rodu sa opiera o skúsenosť, že substancie alebo vykonávajú dej, alebo že sú dejom zasahované, teda, že majú k deju činný (aktívny) vzťah alebo trpný (pasívny) vzťah.

Táto kategória je v úzkom vzťahu s lexikálno-gramatickou kategóriou slovesnej intencie. Ako pri kategórii intencie i pri kategórii slovesného rodu sa na základe uvedomenia vzťahov platných v rovine skutočnosti berie do úvahy pôvodca deja (agens), dej (akcia) a cieľ deja. Kategória slovesného rodu sa konštituovala pri činnostných prechodných slovesách, teda pri tých, čo vyjadrujú deje viazané jednak na substanciu, ktorá je pôvodcom deja, a jednak na substanciu, ktorá je zasahovaná dejom (cieľ deja).

Pojem paciensa nepokladáme pri definovaní kategórie slovesného rodu za vhodný, pretože paciensom je aj nositeľ deja vyjadrovaného slovesami typu *starnem*, a pri nich o pasíve ako gramatickej kategórii nemožno hovoriť. Aktívnosť alebo pasívnosť podmetu pri neprechodných a podmetových slovesách je prvkom ich lexikálneho významu, netýka sa kategórie slovesného rodu. Podľa toho za slovesné tvary činného rodu (nepasívne) pokladáme nielen slovesné tvary vo vetách typu *Stolár píli dosku*, ale i slovesné tvary vo vetách typu *Drevo hnije — Bolí ma hlava — Prší* a slovesné tvary vo vetách, v ktorých sa zámerne vylučuje podmet i cieľ, napr. *Pracuje sa — Sedí sa mi pohodlne — Ide sa* (neosobne použité osobné slovesá).

Pri vyjadrovaní vzťahov medzi substanciou, ktorá je pôvodcom deja, dejom (akciou) a substanciou, ktorá je cieľom deja, môžu nastať dve skupiny prípadov: 1. podmetom vety je pôvodca deja, alebo 2. podmetom vety je cieľ deja. Ak je podmetom vety pôvodca (činiteľ) deja, sloveso je v činnom tvare, naproti tomu ak podmetom vety je cieľ deja, sloveso je v trpnom tvare. V kategórii slovesného rodu sa zovšeobecnil a dostal jazykové vyjadrenie ten fakt, že prvok skutočnosti, ktorý je podmetom vety, vo vzťahu k deju, ktorý je náplňou prísudku vety — je alebo činný, tedy vykonáva dej, alebo trpný, teda je príslušným dejom zasahovaný.

Na vyjadrenie činného (aktívneho) vzťahu gramatického podmetu k deju sa utvoril systém činných (aktívnych) tvarov čiže činný rod (aktívum), na vyjadrenie trpného (pasívneho) vzťahu gramatického podmetu k deju sa utvoril systém trpných (pasívnych) tvarov čiže trpný rod (pasívum).

Kategória slovesného rodu zahrňuje všetky slovesá, no protiklad činnosti (aktívnosti) a trpnosti (pasívnosti) sa uplatňuje iba pri činnostných prechodných slovesách. Uplatnenie gramatickej kategórie slovesného rodu závisí od lexikálno-gramatickej kategórie slovesnej intencie a okrem toho od lexikálno-gramatickej kategórie slovesného vidu.

V dvojčlennom protiklade činný rod — trpný rod nepríznakovým členom

je činný rod. Tvary slovies, pri ktorých sa rodový protiklad neuplatňuje, chápeme v rámci neprízнakového zástupcu kategórie rodu (ako nepasívne).

V trpnom rode sa rozlišuje opisné pasívum, napr. *Žiak je chválený*, a zvratné pasívum, napr. *Dom sa stavia*. Určité tvary zvratného pasíva sa takmer bezvýnimočne vzťahujú na podmet v tretej osobe, naproti tomu opisné určité tvary jestvujú pre všetky osoby sg. i pl.; okrem toho jestvuje aj pasívny infinitív.

Pri zvratnej pasívnej forme sa pôvodca (agens) deja spravidla nevyjadruje, naproti tomu opisná pasívna forma vyjadrenie pôvodcu deja pripúšťa. Ak sa vo vete so zvratným pasívnym tvarom zámerne vylúči podmet, veta nadobudne všeobecný ráz a určitý slovesný tvar sa prestane pociťovať ako pasívny, napr.: *Dom sa stavia — Stavia sa* (aktívna veta); naproti tomu vo vetách s opisným tvarom pasíva vylúčenie podmetu je veľmi zriedkavé, ale veta i tu prestáva mať pasívny ráz. V slovenčine teda neosobné pasívum nejestvuje, napr.: *Skutočne, o chvíľu bolo klopané na dvere a dvaja páni vstúpili, Mrázovičom sprevádzaní.* (TIMRAVA)

Za výnimočný prípad treba pokladať vety so zvratným pasívnym tvarom, v ktorých je podmet v genitíve, napr. *Takých ľudí by sa našlo!*

Triedenie slovies

Morfematický rozbor slovesných tvarov

Všetky slovesá rozdeľujeme na pravidelné a nepravidelné. Základným delidlom je tu stavba gramatických tvarov. Ak od nejakého slovesa tvoríme všetky tvary tak ako aj od istého počtu iných slovies, pokladáme ho za pravidelné. Do úvahy sa berú najmä základné, neodvodené slovesá. Napr. tvary slovesa *spievať* tvoria sa tak ako tvary slovies *núkať, hlásať, ilieskať, čítať, žiadať* ..., a preto sloveso *spievať* je morfologicky pravidelné. Ale napríklad sloveso *byť* netvorí tvary tak ako iné slovesá (ak odhliadneme od predponových odvodenín *nebyť, zbyť, pobyť*), a preto je morfologicky nepravidelné.

Ak sa odchýlky pri tvorení tvarov istého slovesa dajú vyložiť ako závislé varianty istej morfémy, ešte nejde o nepravidelné sloveso. Napr. sloveso *môcť* má tvary *môžem — môžu — mohol*, ktoré sa odlišujú od tvarov slovies *niesť, piecť, miasť* ... (napr.: *nesiem — nesú — niesol*) iným rozložením kvantity, čo sa markantne prejavuje skracovaním nekoreňovej slabiky: táto variácia nie je dostačujúcim kritériom na hodnotenie slovesa *môcť* ako nepravidelného. Ale ak sa odchýlky v tvorení tvarov istého slovesa nedajú vysvetliť ako závislé varianty istej morfémy, dané sloveso pokladáme za nepravidelné. Napr. sloveso *stať sa* má infinitívne tvary ako slovesá *brať, hnať, stlať* ..., ale prézentné tvary má ako slovesá *padnúť, bodnúť, kopnúť, vrhnúť* ... Preto sloveso *stať sa*

(ako aj jeho odvodeniny *nastať, pristať, dostať, zastať, ostať* ...) pokladáme za nepravidelné.

Nepravidelné slovesá sú osihotené jednotky aj zo slovotvorného hľadiska. Sú to slová, ktoré síce slúžia ako základ na tvorenie odvodených slov, ale samy nie sú odvodené: *byť — som, jesť — jem, vedieť — viem, chcieť — chcem, ísť — idem, stať sa — stanem sa, stáť — stojím, báť sa — bojím sa.*

Aj predponové a zvratné odvodeniny nepravidelných slovies sú morfologicky nepravidelné; napr.: *zjesť, dojesť, najesť sa ...; dozvedieť sa, prezvedieť sa ...; zachcieť sa, odnechcieť sa ...; odísť, nadísť, podísť, vyjsť, dôjsť, nájsť, zísť sa, vzísť, rozísť sa ...; dostať, dostať sa, nastať, vystať, prestať ...; prestáť, vystáť, postáť si ...; nabáť sa, nebáť sa; zbyť, vybyť.*

Pravidelné slovesá tvoria isté skupiny, ktoré sa vyznačujú jednak istým súhrnom morfologických znakov, jednak spoločnými slovotvornými znakmi. Tieto skupiny slovies tvoria časovacie typy. Časovací typ je teda skupina slovies vyznačujúcich sa istými tvarotvornými a slovotvornými znakmi. Každý časovací typ sa vyčleňuje nielen gramaticky, ale aj lexikálne.

V morfematickej stavbe slovies rozlišujeme dve časti, lexikálnu a gramatickú časť, pričom v jednej i druhej časti môže byť jedna morféma i viac morfém. Morfémy, ktoré patria do gramatickej časti slovesných tvarov, nazývame časovacími morfémami. Rozlišujú sa gramatické morfémy určitých, neurčitých a menných slovesných tvarov.

Ak z gramatického tvaru oddelíme časovacie morfémy, dostaneme tvarotvorný základ čiže slovesný kmeň.

Slovesný kmeň môže mať rozličnú stavbu: môže byť nerozložiteľný na morfémy, alebo sa môže skladať z niekoľkých nerovnocenných morfém. Napr. slovesný kmeň *nies-*, ktorý sa dostane z tvaru *niesť* oddelením časovacej (infinitívnej) morfémy *-ť*, je jednoduchý, jednomorfémový; ale slovesný kmeň *pada-*, ktorý sa dostane z tvaru *padať* oddelením tej istej časovacej morfémy *-ť*, je viacmorfémový, dá sa rozčleniť na dve nerovnocenné morfémy: *pad* + *a-*. V slovesnom kmeni *pada-* morféma *pad-* je nositeľom jadra lexikálneho významu a morféma *-a-* je jeho modifikátorom. Morféma, ktorá je nositeľom jadra lexikálneho významu, je koreňová morféma čiže koreň slovesa.

Koreňová morféma sa vyčleňuje porovnávaním príbuzných slov. Napr. v príbuzných slovách *padať, padnúť, pád, odpad* sa opakuje koreňová morféma *pad-* (s variantom *pád-*). Modifikačná morféma sa vyčleňuje porovnávaním najmä príbuzných slov v rámci toho istého slovného druhu, ďalej porovnávaním tvarov toho istého slova. Napr. v kmeni *pada-* sa vyčleňuje modifikačná morféma *-a-* porovnaním slovies *padať* a *padnúť*. Ale v kmeni *padnú-* (z infinitívu *padnúť*) sa vyčleňujú dve modifikačné morfémy *-n-*, *-ú-* porovnávaním príbuzných slovies *padnúť* a *padať*, ako aj porovnaním tvarov *pad-li, pad-n-i, pad-n-ú-ť.*

Počet modifikačných morfém môže byť rozličný. Sú slovesá, resp. slovesné tvary bez modifikačnej morfémy, napr. *nies-ť, bi-ť*, ďalej s jednou modifikačnou morfémou, napr. *pad-a-ť, pros-i-ť*, a napokon s dvoma modifikačnými morfémami, napr. *pad-n-ú-ť, kup-ov-a-ť*. V tomto ostatnom prípade modifikačné morfémy nie sú rovnocenné.

Modifikačná morféma, ktorá stojí tesne pred časovacou morfémou, má charakter tematického elementu, napr. morféma *-ú-* v tvare *chud-n-ú-ť*, kým modifikačná morféma, ktorá stojí tesne za koreňom, má charakter derivačného elementu, napr. morféma *-n-* v tvare *chud-n-ú-ť*. Tematický element máva v slovesných tvaroch pomocnú gramatickú funkciu, lebo jeho výskyt i jeho podoba sa často viažu iba na tvary istého druhu. Napr. v tvare *chudnúť* sú dve modifikačné morfémy: morféma *-n-* je v infinitíve i vo všetkých prézentných tvaroch, kým morféma *-ú-* je len v infinitíve (pravdá, v prézentných tvaroch je tematická morféma *-e/Ø-: chudn-e-m, chudn-Ø-ú*). Ak je však v tvare iba jedna modifikačná morféma, môže mať zmiešaný charakter derivačného i tematického elementu, napr. *hlás-i-ť, hlás-a-ť*.

Morfematická štruktúra slovesných tvarov je zložitá, a preto hranice medzi jednotlivými morfémami nie sú vždy celkom jednoznačné. Kým koreňová morféma a časovacia morféma tvoria v každom tvare zreteľne oddelené časti (okrem zriedkavých prípadov nepravidelne tvorených tvarov so supletívnym základom), hranice modifikačných morfém navzájom i voči koreňovej a časovacej morféme nie sú vždy jednoznačné. Sú v istých prípadoch zastreté prvkami, ktoré slúžia fonematickej stavbe tvaru ako jednotky: je to najmä variabilita morfém. Tým sa jednoznačnosť hranice medzi lexikálnou a gramatickou časťou tvaru zavše oslabuje.

Z variantov morfém je dôležitý nulový variant a rozšírený variant morfémy. Tieto varianty sú síce výsledkom historických zmien fonematickej stavby konkrétnych tvarov, ale sú viazané aj zákonitosťami súčasného systému. Preto patria aj ku charakteristike časovacieho typu ako synchrónnej, lexikálnogramatickej jednotky.

V rámci pravidelných slovies sú síce len dve sústavy časovacích morfém, ale morfematických vlastností slovesného kmeňa je viac, a preto je aj viac časovacích typov. Rozhodujúcim kritériom pritom je zakončenie slovesného kmeňa: ostatné jeho vlastnosti sú podružné, lebo iba doplňajú základné kritérium. Pri charakteristike časovacích typov (vzorov) treba popri morfematických vlastnostiach uviesť aj lexikálne vlastnosti.

Slovesné vzory

V slovenčine sa na základe morfematických vlastností tvarov rozlišuje 14 vzorov na časovanie pravidelných slovies. Slovesný kmeň má v každom

vzore iné zakončenia. Rozlišuje sa prézentný čiže prítomníkový a infinitívny čiže neurčitkový kmeň, t. j. tie podoby slovesného kmeňa, ktoré dostaneme jednak z tvarov indikatívu prézenta po odtrhnutí osobných prípon, jednak z infinitívu odtrhnutím prípony *-ť*. Pravda, tak prézentný kmeň, ako aj infinitívny kmeň môže mať viac podôb.

Pri prézentnom kmeni hovoríme o prvej a druhej podobe. Prvá podoba prézentného kmeňa je základom tvarov indikatívu prézenta 1., 2. a 3. os. sg., ako aj 1. a 2. os. pl. Napr.: *padá-m (-š, -Ø; -me, -te); nesie-m (-š, -Ø; -me, -te); vidí-m (-š, -Ø; -me, -te)*. Druhá podoba prézentného kmeňa je základom tvaru indikatívu prézenta 3. os. pl. Napr.: *padaj-ú, nes-ú, vid-ia*.

Pri infinitívnom kmeni hovoríme tiež o prvej a druhej podobe. Prvá podoba infinitívneho kmeňa je základom infinitívu; napr.: *pada-ť, nies-ť, vidie-ť, chudnú-ť*. Druhá podoba infinitívneho kmeňa je základom tvarov préterita, a preto sa nazýva aj kmeňom préterita čiže minulého času; napr.: *pada-l (-la, -lo, -li), nies-ol (-la, -lo, -li), vide-l (-la, -lo, -li), chud-ol (-la, -lo, -li)*.

Vzor chytať — chytám

Morfematická charakteristika

Do vzoru *chytať — chytám* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-a-* a prézentnú tematickú morfému *-á/aj-*.

Infinitívna tematická morféma *-a-* má vždy tú istú podobu, ale prézentná tematická morféma má závislé varianty dvojakého druhu: jednak kvalitatívne striedanie *á-ia*, jednak kvantitatívne striedanie *á-a*. Okrem toho má rozšírený variant *-aj-*.

Prézentná tematická morféma má mäkkú podobu *-ia-* pravidelne po týchto mäkkých a pôvodne mäkkých spoluhláskach: *ň, ľ, š, c, č, dz; r, v, z: voňať — vonia, klaňať sa — klania sa; odpeľať — odpelia; vešať — vešia, rušať sa — rušia sa; cicať — cicia, vracať — vracia; požičať — požičia; zavadzať — zavadzia, meridzať — meridzia; merať — meria, večerať — večeria, stavať — stavia, bozať — bozia*. V niektorých expresívnych slovesách, patriacich najmä do detskej reči, táto alternácia však nenastáva: *bacať — bacá, hačať — hačá* ...

Prézentná tematická morféma má krátku podobu *-a-* vo dvoch prípadoch. Jednak v dôsledku rytmického krátenia po dlhej predchádzajúcej slabike: *čítať — číta, vítať — víta, kýchať — kýcha, pýtať sa — pýta sa, hádať — háda, párať — pára, fúkať — fúka, núkať — núka, spievať — spieva, lietať — lieta, vytriasať — vytriasa, siahať — siaha, okrôchať sa — okrôcha sa, stanôvať sa — stanôva sa* (nár.), *vytĺkať — vytĺka, hĺbať — hĺba, zvŕtať — zvŕta, domŕzať — domŕza* ... Jednak je krátka prézentná tematická morféma v slovesách, ktoré majú odvodzovaciu príponu *-va-*, a to bez ohľadu na kvantitu predchádzajúcej slabiky: *umývať — umýva, skrývať — skrýva, hrávať — hráva, dávať — dáva,*

vypĺvať — vypĺva, nocúvať — nocúva, nosievať — nosieva, horievať — horieva, požičiavať — požičiava, kričiavať — kričiava ...; fúkavať — fúkava, dúchavať — dúchava, chýbavať — chýbava, čítavať — čítava, vykášavať — vykášava, zhŕňavať — zhŕňava, vytĺkavať — vytĺkava, vytriasavať — vytriasava, spievavať — spievava ...

Osobitne treba poukázať na sloveso *kajať sa*. Tu sú dve podoby prézentnej tematickej morfémy; jednak krátke *a: kajam sa, kajaš sa, kaja sa, kajame sa, kajate sa;* jednak dlhé *á: kajám sa, kajáš sa, kajá sa, kajáme sa, kajáte sa.* Krátke *a* je pre predchádzajúcu spoluhlásku *j*. Dlhé *á* je v spisovnej norme novšieho dáta.

Sloveso *hajať* má dlhú prézentnú tematickú morfému *-á-: hajám, hajáš, hajá, hajáme, hajáte.* Dlhá samohláska *á* sa tu po spoluhláske *j* neskracuje, lebo ide o expresívne slovo z detskej reči.

Rozšírený variant prézentnej tematickej morfémy má podobu *-aj-: chyt-aj-ú, chyt-aj-úc, chyt-aj-te* ... Aj táto druhá podoba prézentného kmeňa je niekedy základom na deriváciu: *daj-ú — radodajný, predaj-ú — predaj, predajný* ...

Morfematické členenie všetkých slovies tohto vzoru nie je rovnaké. Toto členenie ani nie je vždy rovnako zreteľné.

V celom rade slovies sa infinitívna aj prézentná tematická morféma jasne vyčleňuje. Tak je to pri základných slovesách, ako aj pri deverbatívach a denominatívach: *chytať, bodať, trhať, sekať, pukať, kýchať, váľať, ráňať, zhŕňať, uberať sa, pozhovárať sa, zelenať sa, červenať sa, cicať, hrať, brnkať, kvokať, nocúvať, obedúvať, spracúvať* ...

V iných prípadoch sa tematická morféma vyčleňuje iba analogicky podľa zreteľne členených slovies. Tak je to najmä pri deverbatívach utvorených odvodzovacími príponami *-va-, -ka-: dať — dávať, umývať, orávať, vysúvať, dozrievať, prosievať, kričiavať, požičiavať, dúchavať, začínavať, končievať ...; sadať — sadkať, robkať, bežkať, ležkať, papkať ...; vy — vykať, tykať, onikať, bolkať, dzekať, jajkať, bedákať, lalákať, ochkať* ...

Pomerne zriedkavo sa tematická morféma vyčleňuje z morfologicky nejasne stavaného základu len analogicky: *volať, dať, mať, nechať, znať, karhať, dbať* ...

Koreň všetkých slovies tohto vzoru má vo všetkých tvaroch tú istú podobu. S tým súvisí súdržnosť celého vzoru, ako aj schopnosť byť v plnej miere aktívnym: prechádzajú k nemu jednotlivé slovesá z iných vzorov.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies patriacich do vzoru *chytať — chytám* je veľký. Možno ich rozdeliť do niekoľkých slovotvorných typov. Tieto typy však nie sú rovnako produktívne.

a) Relatívne uzavretú skupinu tvoria nedokonavé bezpredponové slovesá; napr.: *badať, bádať, báchať, baláchať, bláhať si, bliakať, blikať, blýskať sa, bodať,*

bratať sa, brýzgať, búchať, búdať, burácať, búrať, búvať, bývať; cengať, cicať, cmúľať, cúvať, cválať; čakať, čechrať, čerpať, čiahať, číhať, čítať, čkať sa, čmárať, čvirikať; dbať, dívať sa, dobiedzať, dolípať, domnievať sa, drgať, drúzgať, dúfať, dúchať, dumať, dvíhať, dýchať; fackať, fárať, fliaskať, fŕkať, fúkať, fúľať; gágať, glgať, grgať, gúľať; hádať, hajať, hatať, hegať, hľadať, hlásať, hĺbať, hlodať, hmatať, hnevať, hodlať, hojdať, hompáľať sa, hrať, hrkať, hrkútať, hútať, hvízdať; chovať, chutnať, chýbať, chystať, chytať; iskať; jachať, jasať, jednať sa; kajať sa, kĺzať, kárať, kochať, kľagať, kľakať si, klaňať sa, klesať, kloktať, klusať, kmitať, kochať sa, kolembať, konať, kopŕcať sa, kotúľať sa, krájať, krbáľať sa, kreskať, kutať, kvapkať, kydať, kýchať, kývať; lákať, ľakať sa, lapať, láskať, leptať, liepať sa, lietať, líškať sa, logať, lúskať, macať, máchať, mať, mátať, míňať sa, mlgať, mrkať, mrhať, mykať; namáhať sa, ňuchať, núkať; obávať sa, obecať, odŕhať, okúňať sa, omáľať, opáľať, oplývať, osŕkať, ostýchať sa, oziabať; padať, páchať, pamätať sa, pantať sa, párať, pátrať, peľať, pchať, pichať, pískať, plákať, plátať, plávať, plesať, pliaskať, plieskať, pľuskať, plytvať, počítať, počúvať, podobať sa, pokúšať, pomáhať, porúčať sa, poslúchať, potvárať, potýkať sa, povedať, požívať, praskať, prednášať, prisahať, pútať, pykať, pýtať sa; rátať, redikať sa, rozprávať, rúcať, rúhať sa, rumádzgať, rušať sa; sadať, sálať, sekať, siahať, siakať, skladať, skŕsať, skúmať, skúšať, skytať, sliepňať, slýchať, smrkať, smýkať, snívať, spájať, spievať, spomínať, správať sa, sŕkať, starať sa, stavať, stenať, stíhať, stonať, stretať, striedať, striekať, strieľať, strihať, strúhať, stúpať, stvárať, stykať, stýkať sa, súkať, svitať; šepkať, šianať, škriekať, škŕkať, škrtať, šľahať, šmýkať sa, špárať sa, šplhať sa, štekať, štikať, štikútať, štrngať, štukať, štúrať, šúchať, šústať, šuškať, švihať; tackať sa, tárať, tasať, ťažkať si, terigať sa, tikať, tískať, tkať, tlieskať, triafať, trhať, trieskať, trmácať, trúfať si, trvať, túlať sa, týkať sa, týrať; úfať sa, unúvať sa, utekať, usínať, uzerať sa; váhať, vajatať, valchať, valkať, vešať, vetrať, virgať, vítať, vnukať, volať, voňať, vracať, vrhať, vrieskať, vŕtať, vŕzgať, všímať si, vzývať; zabávať sa, zajakať sa, zakášať, zaliečať sa, zaoberať sa, zatýkať, zdať sa, ziapať, zívať, znať, zúfať si; žehnať, želať, žiadať, žihať, žíhať, žmýkať, žviakať.

Do tejto skupiny patria aj niektoré viacrázové slovesá, ako *behať, lietať, líhať, máčať, ráňať, váľať, vídať.*

K tejto základnej skupine patria ako výnimky dokonavé slovesá *dať, nechať, požičať.* Pravda, počet dokonavých slovies odvodených rozličnými predponami z uvedených nedokonavých slovies je veľmi bohatý. Napr.: *zbadať, obadať sa; prebádať, vybádať; pobodať, zbodať, ubodať; vyčítať, prečítať, začítať sa, rozčítať sa, počítať si; prichystať, schystať sa, vychystať sa* ... Podobne aj *dodať, vydať, rozdať, oddať* ...

Všetky uvedené slovesá pokladáme za základné, i keď pri istom počte z nich možno predpokladať, že boli odvodené z mien alebo z citosloviec príponou *-a-: hrať, bratať sa, líškať sa, láskať, pútať, prisahať, spievať, podobať sa; báchať, cengať, drgať, fŕkať, glgať, hegať, lúskať, tikať, vŕzgať* ...

Celá skupina týchto slovies je relatívne uzavretá, lebo príponou *-a-* sa bezpredponové nedokonavé slovesá už netvoria ani z menných, ani zo slovesných základov. Do tejto skupiny sa dostávajú iba jednotlivé slovesá, ktorých morfematické zloženie sa stáva nejasným, napr.: *nutkať, kvokať*, alebo aj slovesá z iných vzorov, pri ktorých prevládajú dublety podľa vzoru *chytať — chytám*, napr.: *rátať, mátať, kutať, oziabať*.

b) Osobitnú skupinu predstavujú nedokonavé deverbatíva utvorené morfémou *-a-* od predponových dokonavých slovies. Toto je podnes produktívny typ. V odvodzovacom základe nastávajú rozličné vokalické aj konsonantické alternácie. Príklady: *zamŕzať, pripekať, zhasínať, vypínať, začínať, vyčíňať, prerábať, prebárať sa, vystielať, odhŕňať, poúčať, dosáľať, načierať, umierať, zabárať, podúrať, odvážať, poháňať, pretekať, vypúčať, natáčať, nanášať, uvádzať, odlietať, prebiehať* ...

Z tejto skupiny je však plynulý prechod do základnej skupiny slovies tohto vzoru, lebo niektoré takto odvodené slovesá dostávajú samostatný význam, a tak sa ich slovotvorná štruktúra zastiera. Príklady: *dobiedzať, dodierať, namáhať sa, namietať, narábať, narádzať, prednášať, predvídať, prechádzať sa, prelínať sa, vnukať, zakášať, zaliečať sa, zapáchať, zatýkať, zrádzať* ...

c) Otvorenú skupinu tvoria deverbatíva utvorené morfémou *-va-*. Sú to produktívne typy.

Produktívnym typom sú opakovacie slovesá utvorené morfémou *-va-* od základných slovies, ktorých infinitívny kmeň sa končí na samohlásku. Príklady: *chýbavať, strúhavať, strieľavať, prosievať, nosievať, kričiavať, kráčavať, trpievať, dávať, právať, brávať, orávať, stretávať, ťahávať, pískavať, trúbievať* ...

Takisto je produktívny aj typ opakovacích slovies utvorených morfémou *-va-* od predponových dokonavých slovies, ktoré majú krátku korennú slabiku. Príklady: *vyčesať — vyčesávať, zabehávať, odčerpávať, vyhľadávať, rozpitvávať, podkušiavať, zosilnievať, ostarievať, dokončievať, navrtávať, vydúvať sa, obehávať, zhľadúvať, rozpamätúvať sa* ...

d) Produktívnym typom sú aj slovesá, ktoré sa tvoria zámenou morfémy *-ova-* morfémou *-úva-*.

Sú to jednak opakovacie slovesá ako *nocúvať, tancúvať, poľúvať, opätúvať, opakúvať, opatrúvať, panúvať, cestúvať, milúvať, zhadzúvať, hodúvať, bubnúvať, vyhlasúvať, usporadúvať* ... (popri *nocovávať, cestovávať, milovávať* ...). Jednak sú to nedokonavé slovesá k predponovým dokonavým slovesám ako *opotrebovať — opotrebúvať, pomenúvať, spracúvať, opanúvať, sprobúvať, zhobľúvať, odmontúvať, rozvalcúvať, premaľúvať* ...

e) Otvorenou skupinou sú nedokonavé slovesá utvorené morfémou *-ka-*. Sú tu tri produktívne typy:

α) slovesá utvorené z citosloviec ako *achkať, jajkať, híkať, božekať, bedákať, lalákať, čvirikať, kikiríkať, páckať, čľapkať, vjúkať, tapkať sa, krochkať, ločkať sa* ...;

β) slovesá utvorené z iných tvarov ako *tykať, vykať, onikať, bolkať, dzekať . . .;*

γ) zdrobnené a expresívne slovesá utvorené zo slovesných základov ako *bavkať sa, tuľkať sa, bežkať, chytkať, ležkať, sadkať, papkať, piškať, klepkať, proskať, robkať, hrabkať, skackať, hrejkať, stojkať, buvinkať, spinkať, krivkať, kyvkať, zvonkať . . .*

Pri niektorých slovesách už nie je jasné morfematické zloženie, a preto ich možno pokladať za neodvodené: *nutkať, habkať, osŕkať, šuškať, šepkať, škŕkať . . .* Sem patrí aj *stukať* (ktoré súvisí so slovesom *stonať,*) ako aj odvodené *zvonkať* (od slovesa *zvoniť*).

Celý slovesný typ *chytať — chytám* je produktívny.

Vzor rozumieť — rozumiem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *rozumieť — rozumiem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-ie/e-* a prézentnú tematickú morfému *-ie/ej-*.

Diftongická tematická morféma nemá variant; je pevná aj po dlhej predchádzajúcej slabike: *zrýchlieť — zrýchlie, nervóznieť — nervóznie, múdrieť — múdrie, krásnieť — krásnie, brunátnieť — brunátnie, biednieť — biednie, vytriezvieť — vytriezvie* (popri *vytrezvieť — vytrezvie*), *zdĺžieť — zdĺžie, mŕtvieť — mŕtvie* . . . V tomto prípade teda neplatí pravidlo o rytmickom krátení.

Prézentná tematická morféma má v druhej podobe prézentného kmeňa rozšírenú podobu *-ej-: rozum-ej-ú, rozum-ej-úc, rozum-ej-te . . .*

Morfematické členenie je zreteľné pri všetkých slovesách tohto vzoru. Tematické morfémy sa jednoznačne vyčleňujú najmä pri deadjektívach a desubstantívach ako *divieť, lačnieť, zhavranieť, ovdovieť.* Menej zreteľne sa však vyčleňujú v základných slovesách ako *tlieť, špieť, želieť, hovieť si, brnieť.*

Koreň týchto slovies má vždy rovnakú podobu. Pri odvodených slovesách sa zväčša podľa nezmenený odvodzovací základ: *jarab-ý — jarab-ieť sa, chorľav-ý — chorľav-ieť, kameň — kamen-ieť, hmyz — hmyz-ieť . . .*

Iba tvrdé konsonanty na konci odvodzovacieho základu majú zvyčajné striednice: *vlk — zvlč-ieť, pansk-ý — spanšt-ieť, dlh-ý — zdĺž-ieť, havran — havran-ieť, ostražit-ý — ostražit-ieť, tepl-ý — tepl-ieť . . .*

Pri niektorých starých slovesách sa dlhá korenná slabika skrátila: *biel-y — bel-ieť, čiern-y — čern-ieť, dúž-i — duž-ieť, triezv-y — vytrezv-ieť . . .* V novších slovesách sa však korenná slabika neskracuje: *múdr-y — múdr-ieť, príkr-y — príkr-ieť, nervózn-y — znervózn-ieť . . .*

Zreteľná morfematická stavba slovies tohto vzoru, ako aj minimálny výskyt alternácií v morfémach je základom na súdržnosť vzoru ako celku a na schopnosť byť produktívnym.

Do vzoru *rozumieť — rozumiem* patrí veľký počet slovies. Možno ich rozdeliť do niekoľkých slovotvorných typov, ktoré však nie sú rovnako početné, ba ani rovnako živé.

a) Uzavretú a málo početnú skupinu tvoria základné slovesá. Sú to nedokonavé slovesá; niektoré z nich sú jednovidové. Častejšie sa používajú tieto základné slovesá: *bdieť, bronieť, civieť, cnieť sa, čnieť, čpieť, dlieť* (básn.), *dolieť, dúpnieť, hlivieť, hovieť si, hranieť, krnieť, lpieť* (básn.), *rdieť sa* (básn,), *skvieť sa, spieť, starieť sa, šalieť, špieť, tlieť, úpieť, znieť, zrieť, želieť.*

Počet predponových slovies odvodených od týchto základných slovies je takisto malý. Niekoľko príkladov: *prebdieť, vycivieť, zacnieť sa, načrieť, zdolieť, vyhovieť, pohovieť si, zakrnieť, zaskvieť sa, dospieť, uspieť, zošalieť, utkvieť, stlieť, doznieť, vyznieť, zaznieť, oželieť, zželieť sa.*

Sem treba zaradiť aj pôvodne odvodené sloveso *rozumieť* a jeho odvodeniny *porozumieť, porozumieť si, vyrozumieť, dorozumieť sa.*

b) Otvorenú skupinu tvoria deadjektíva. Rozlišujeme tu dva typy.

Prvý typ je produktívny. Patria k nemu slovesá, ktorými sa vyjadruje nadobúdanie vlastností alebo stavu, alebo nadobúdanie väčšej miery vlastnosti alebo stavu. Sem patria aj ich dokonavé vidové páry. Niekedy sa používa len dokonavé sloveso. Príklady: *belieť, zbelieť, belasieť, obelasieť, biednieť, deravieť, divieť, dužieť, jasnieť, zjasnieť, krpatieť, zakrpatieť, kyprieť, mŕtvieť, pevnieť, spevnieť, pyšnieť, spyšnieť, silnieť, zosilnieť, šedivieť, ošedivieť, spanštieť, zľudovieť, zdomácnieť, zbezzubieť* ...

Druhý typ už nie je produktívny. Tvoria ho nepočetné slovesá, ktoré majú význam „byť nejakým". Označuje sa nimi trvanie nejakej vlastnosti alebo stavu. Príklady: *chorieť, chorľavieť, clivieť, bujnieť, pochabieť sa, lačnieť, strmieť.*

c) Takisto otvorenou skupinou sú zvratné deadjektíva, ktoré majú význam „výrazne sa javiť nejakým, vynikať niečím." Príklady: *belieť sa, černieť sa, červenieť sa, košatieť sa, chlpatieť sa, strmieť sa* ... Sem patria aj ich odvodeniny s predponou *za-: zabelieť sa, začervenieť sa, zazelenieť sa* ...

d) Malú a uzavretú skupinu tvoria slovesá odvodené od iných základov. Zväčša sú to desubstantíva s významom „nadobúdať istú vlastnosť, dostávať sa do istého stavu". Príklady: *kamenieť, skamenieť, hmyzieť, havranieť, zhavranieť, vlčieť, zvlčieť, octieť, ovdovieť, osirieť* ... Sem patria aj slovesá *osamieť, ničieť, vyničieť.*

Slovesný typ *rozumieť — rozumiem* je produktívny už iba v obmedzenej miere.

Vzor niesť — nesiem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *niesť — nesiem* patria slovesá, ktoré nemajú infinitívnu tematickú morfému a majú prézentnú tematickú morfému *-ie/0-*, pričom ich koreň sa končí na spoluhlásku.

Prézentná tematická morféma sa vyčleňuje na základe porovnania všetkých tvarov. Diftongická tematická morféma *-ie-* sa spravidla neskracuje, lebo nestojí po dlhej slabike. Výnimku tvorí sloveso *môcť: môžem, môžeš, môže, môžeme, môžete.*

Nulový variant prézentnej tematickej morfémy sa vyskytuje len v istých tvaroch: *nes-0-ú, nes-0-úc, nes-0-úci* ... Je to v druhej podobe prézentného kmeňa.

Dôležitou črtou všetkých slovies tohto vzoru je stavba koreňa. Koreň je spravidla jednoslabičný a končí sa spoluhláskou. Slabikotvorný prvok korennej slabiky má pravidelnú kvantitatívnu zmenu: v infinitívnom kmeni je vždy dlhá slabika, ale v prézentnom kmeni je vždy krátka slabika; napr.: *niesť, niesol,* ale: *nesiem, nes, nesúc ...; húsť, hýdol,* ale: *hudiem, hudúc ...; tĺcť, tĺkol,* ale: *tlčiem, tlč, tlčúc* ... Iba v koreni slovesa *môcť* sa uvedená pravidelnosť narúša: *môcť, mohol, môžem* ...

Spoluhláska na konci koreňa má tieto alternácie:

d/ď/s: *ved-ú — ved-ie — vies-ť,*
t/ť/s: *plet-ú — plet-ie — plies-ť,*
k/č/c: *piek-ol — peč-ie — piec-ť,*
h/ž/c: *moh-ol — môž-e — môc-ť,*
h/ž/z: *strieh-ol — strež-ie — striez-ť.*

Tieto slovesá nemajú infinitívnu tematickú morfému. Preto sa niektoré infinitívne tvary tvoria ináč ako pri ostatných vzoroch. Infinitívny kmeň sa nahrádza prézentným kmeňom v trpnom príčastí a v slovesnom podstatnom mene: *nes-ený, nes-enie; peč-ený, peč-enie; strež-ený, strež-enie* ...

Činné príčastie minulé sa tvorilo z prézentného kmeňa príponou *-ší: vynes-ší* ... Dnes sa však tento tvar už nepoužíva.

Meniaca sa forma koreňa, ako aj odlišné využívanie kmeňov sú základom istej nepravidelnosti celého vzoru. Tým sa vysvetľuje jeho malá živosť, ako aj prechod jednotlivých slovies z tohto vzoru do iných, morfematicky pravidelnejšie vybudovaných vzorov; napr. slovesá *krásť, břsť, ziabsť, skúbsť, strízť* boli vo vývine nahradené slovesami *kradnúť, vybŕdnuť, oziabať, skubať, strihať.*

Lexikálna charakteristika

Vzor *niesť — nesiem* je málo početný. Patrí doň uzavretá skupina základných nedokonavých slovies a ich predponových odvodenín. Bežnejšie sa po-

užívajú tieto bezpredponové slovesá: *hniesť — hnetie, hriebsť — hrebie* (zastar.), *hrýzť — hryzie, húsť — hudie, liezť — lezie, miasť — mätie, miesť — metie, mĺzť — mlzie* (nár.), *môcť — môže, niesť — nesie, pásť — pasie, piecť — pečie, pliesť — pletie, priasť — pradie, rásť — rastie, riecť — rečie, striezť — strežie, tiecť — tečie, tĺcť — tlčie, triasť — trasie, viezť — vezie, viesť — vedie, vliecť — vlečie.*

Z predponových slovies treba uviesť napr. slovesá *pohrýzť, zaliezť, pomiasť sa, pomôcť, vymôcť, vyniesť, napásť, prepásť sa, upiecť, prepiecť sa, popliesť sa, narásť, rozrásť sa, odriecť sa, natiecť, vytĺcť, potriasť, uviesť, rozviesť sa, naviesť, obliecť, vyzliecť, odvliecť* ...

Slovesá vzoru *niesť — nesiem* predstavujú neproduktívny typ. Dnes sa nové slovesá takto už netvoria. Pôvodný počet bezpredponových slovies tohto vzoru sa zmenšuje. Pri slovesách *striezť — strežie* a *hriebsť — hrebie* sú spisovné dublety *striehnuť — striehne* a *hrabať — hrabe.*

Vzor hynúť — hyniem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *hynúť — hyniem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-ú/u-* a prézentnú tematickú morfému *-ie/0-*.

Diftongická tematická morféma *-ie-* v prézentných tvaroch sa nikdy neskracuje, keďže predchádzajúca slabika je vždy krátka. Ani kvantitatívna alternácia *ú/u* v infinitívnom kmeni nie je výsledkom rytmického krátenia: dlhá tematická morféma *ú* je len v infinitíve, kým v ostatných tvaroch utvorených z infinitívneho kmeňa je krátka tematická morféma *u.*

Nulový variant prézentnej tematickej prípony je len v istých tvaroch: *hyn-0-ú, hyn-0-úc, hyn-0-úci* ... Je to druhá podoba prézentného kmeňa.

Koreň všetkých slovies tohto vzoru sa končí na spoluhlásku *n.* Táto spoluhláska sa pred mäkkými vokálmi mení na *ň.* Koreň bezpredponových slovies tohto vzoru je jednoslabičný: nositeľom slabičnosti je alebo jednoduchá samohláska, alebo slabičná likvida.

Morfematická stavba kmeňa je pri všetkých slovesách tohto vzoru zreteľná. Vyniká najmä pri porovnaní základných a odvodených slovies ako *minúť — míňať, zahrnúť — zahŕňať, napomenúť — napomínať* ...

Lexikálna charakteristika

Do vzoru *hynúť — hyniem* patrí len malý počet slovies. Je to uzavretá skupina základných nedokonavých slovies: *hynúť, hrnúť, kanúť, kynúť, mlanúť, plynúť, rinúť, šinúť, tanúť, tenúť, tonúť, vanúť, vinúť.* K nim možno pridružiť aj sloveso *dmúť sa,* hoci má v niektorých tvaroch osobitné črty.

Sem patria aj dokonavé slovesá odvodené predponami od uvedených základných slovies, ako aj predponové slovesá, ktorých bezpredponové základy sa nepoužívajú. Sú to teda jednak dokonavé slovesá ako *zahynúť, vyhynúť, odhrnúť, zhrnúť, skanúť, pokynúť, uplynúť, vyplynúť, pošinúť, vyšinúť, utenúť, odvanúť, privanúť, zvinúť, rozvinúť,* jednak dokonavé slovesá ako *spomenúť si, pripomenúť, napomenúť, opomenúť, odpočinúť si, vypočinúť, spočinúť, vsunúť, vysunúť, zasunúť, presunúť, odsunúť, ustrnúť, nadmúť sa* ...

Osobitne treba uviesť bezpredponové dokonavé sloveso *minúť* a jeho odvodeniny *vyminúť, minúť sa, pominúť sa.*

Vzor trieť — triem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *trieť — triem* patria slovesá, ktoré nemajú infinitívnu tematickú morfému a majú prézentnú tematickú morfému *-ie/0-*.

Diftongická prézentná tematická morféma sa nikdy neskracuje, lebo koreň týchto slovies pozostáva z konsonantickej skupiny zakončenej na konsonant *r*. Iba slovesá *mlieť* a *smieť* majú na konci koreňa inú spoluhlásku. Nulový variant prézentnej tematicke morfémy sa viaže na isté tvary: *tr-0-ú, tr-0-úc, tr-0-úci* ... Je to v druhej podobe prézentného kmeňa.

Osobitne treba poukázať na sloveso *mlieť* a jeho predponové odvodeniny, lebo ich koreň sa mení. V prézentnom kmeni je slabičný: *mel-ie, po-mel-ie, zo-mel-ie*..

Morfematická stavba slovies vzoru *trieť — triem* je priehľadná. Výnimku tvorí sloveso *smieť*, ktoré sa pričlenilo k tomuto vzoru iba v neskoršom vývine.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies vzoru *trieť — triem* je pomerne malý. Patrí sem malá skupina nedokonavých slovies jednoznačne charakterizovaných osobitným fonematickým zložením koreňa, ako aj pomerne početnejšia skupina dokonavých slovies odvodených rozličnými predponami od základných bezpredponových slovies.

Základné slovesá vzoru *trieť — triem* sú tieto: *črieť, drieť, mlieť, mrieť, prieť, smieť, strieť sa, škrieť, trieť, vrieť, zrieť* (= vidieť), *žrieť.*

Odvodené slovesá vzoru *trieť — triem* sú napríklad tieto: *načrieť, odčrieť, pričrieť, začrieť; vydrieť, zadrieť, zodrieť sa, rozodrieť, nadrieť sa; zomlieť, domlieť, namlieť, vymlieť, premlieť, premlieť sa, namlieť sa; umrieť, zomrieť, zamrieť, pomrieť, vymrieť, odumrieť; oprieť, zaprieť, odoprieť, vyprieť; zastrieť, prestrieť, rozostrieť; zaškrieť, oškrieť; natrieť, pretrieť, vytrieť, zotrieť, potrieť, rozotrieť, pritrieť sa; zovrieť, navrieť, zavrieť, privrieť, zanevrieť; nazrieť, pozrieť sa, zazrieť, uzrieť, prezrieť, vyzrieť; prežrieť* ...

Vzor *trieť — triem* je neproduktívny. Dnes už takéto nové slovesá nevznikajú. Vo vývine sa pridalo k nemu iba sloveso *smieť*.

Vzor brať — beriem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *brať — beriem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-a-* a prézentnú tematickú morfému *-ie/0-*.

Koreň týchto slovies sa končí na sonórnu spoluhlásku *r, l, n* a vykazuje striedanie nositeľa slabiky *e/0*: *br-ať — ber-ie, stl-ať — stel-ie, hn-ať — žen-ie.* Iba slovo *orať* má koreň bez alternácie: *or-ať — or-ie.*

Sloveso *hnať* a jeho predponové odvodeniny majú v koreni ešte konsonantickú alternáciu *h/ž: hnať — ženie, prehnať — preženie, zahnať sa — zaženie sa* ...

Diftongická tematická morféma *-ie-* sa nikdy neskracuje.

Iba vo vulgárnom expresívnom slovese *srať (srať sa)* sa vyskytuje aj monoftongická prézentná tematická morféma *-e-: seriem/serem, serieš/sereš, serie/sere, serieme/sereme, seriete/serete.*

Koreň väčšiny slovies tohto vzoru sa jasne vyčleňuje pri porovnaní základných a odvodených slovies ako aj iných slov: *brať — berie — zbierať — zbierka — zber — súbor; postlať — postielať — posteľ* ...

Lexikálna charakteristika

Do vzoru *brať — beriem* patrí uzavretá skupina ôsmich základných nedokonavých slovies a istý počet dokonavých slovies odvodených od nich predponami. Sú to tieto základné nedokonavé slovesá (a ich zvratné deriváty): *brať, drať (drať sa), hnať (hnúť sa), orať, prať, stlať (stlať sa), srať, žrať (žrať sa).* Z odvodených predponových dokonavých slovies sú bežnejšie tieto: *nabrať, obrať, vybrať, rozobrať, dobrať, dobrať sa, prebrať, zobrať; odrať, predrať, predrať sa, vydrať, nadrať sa; vyhnať, zahnať, prehnať, dohnať, zahnať sa, rozohnať, rozohnať sa, zohnať; zaorať, zaorať si, vyorať, rozorať, naorať sa, preorať; oprať, vyprať, preprať, naprať sa; postlať, nastlať, zastlať, vystlať; vysrať, vysrať sa, posrať, posrať sa, nasrať, dosrať sa; zožrať, prežrať, vyžrať, dožrať, ožrať sa* ...

Tento vzor nie je produktívny, hoci je z hľadiska morfematického zloženia priehľadný a obsahuje slovesá s vysokou frekvenciou.

Vzor česať — češem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *česať — češem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-a-* a prézentnú tematickú morfému *-e/0-*.

Uvedené morfémy sa nemenia. Nulový variant prézentnej tematickej mor-

fémy sa viaže na isté tvary: *češ-0-ú, češ-0-úc, češ-0-úci* ... Je to v druhej podobe prézentného kmeňa. Ale koreň slovies vzoru *česať — češem*, pretože sa končí na spoluhlásku alebo skupinu spoluhlások, má rozličné alternácie koncových spoluhlások. Základný konsonant je v infinitívnom kmeni. Sú to tieto alternácie:

t — c: *blikotať — blikoce, motať sa — moce sa,*
d—dz: *vládať — vládze,*
k—č: *skákať — skáče, plakať — plače,*
c—č: *sácať — sáče,*
dz—dž: *hádzať — hádže, sádzať — sádže,*
s—š: *písať — píše, česať — češe,*
z—ž: *mazať — maže, kĺzať sa — kĺže sa,*
ch—š: *páchať — páše, brechať — breše,*
h—ž: *luhať—luže,*
sl—šľ: *poslať — pošle.*

Okrem toho sa uplatňuje mäkčenie tvrdého *l, n* pred vokálom *e: kole*, ale: *kolú; piple sa*, ale: *piplú sa;* podobne aj: *pošle*, ale: *pošlú; fufne*, ale: *fufnú; mazne sa*, ale: *maznú sa; stene*, ale: *stenú.*

Morfematická stavba slovies vzoru *česať — češem* je síce zreteľná, ale jednako nie je tento vzor tvarovo kompaktný. Uvedené alternácie na konci koreňa priečia sa tendencii po stálosti odvodzovacieho základu.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies vzoru *česať — češem* je pomerne veľký. Tieto slovesá však netvoria jednoliatu skupinu. Treba v nich rozlišovať základné slovesá a odvodené slovesá, zväčša desubstantíva.

Do skupiny základných slovies patria tieto slovesá: *babrať, brblať, brbtať, brechať, brhlať, bublať; cápať, cuclať, čumľať; čaptať, čarbať, česať, čiapať, čičrať, čliapať, čuchrať, čvachtať sa; dlabať, dlbať, dlubať, dobať, drdlať, driapať, driemať, drichmať, drmať, dubať, dudlať, dudrať, dupať; fafrať sa, frflať, fufnať; gabať; habať, hádzať, hltať, homrať, hrabať, huhlať, hundrať, húžvať, hýbať; chabrať, chamrať sa, chápať (sa), chlamtať, chľastať, chleptať, chlípať, chmátať, chniapať, chrápať, chrapľať, chrchľať, chrochtať, chrúmať, chrúpať, chuchmať, chuchňať, chvastať sa, chvátať; jachtať; kapať, kasať, kašľať, kázať, klamať, klapať, klepať, klopať, klovať, kĺzať sa, kmásať, knísať sa, koktať, kolísať, kolotať, kopať, kresať, krkvať, kublať, kúpať, kutrať sa, kvákať, kvapať, kvápať, kývať; lámať, laptať, látať, lízať, luhať, lúpať; mazať, maznať, metať, motať sa, mrmľať, mumľať, mumrať; pantať sa, pásať sa, písať, pitvať, plakať, pratať sa; rehtať, reptať, revať, rezať, rúbať, ruvať, rýpať; sácať, sádzať, skákať, slopať, stenať/stonať, strebať, sypať; šeptať, šibať, šiplať sa, škamrať, šklbať, škr(i)abať, škrípať, šliapať, šmatľať,*

šnupať, šomrať, špintať štibrať, štiepať, štípať, štvať, šúpať, šušlať; tápať, tapať, tepať, tesať, trblietať sa, trepať, trestať, troskotať, tutlať; viazať, vládať; ziapať, zobať, zvať; žobrať.

Niektoré z týchto slovies majú expresívny ráz a súvisia s citoslovcami onomatopoickej povahy. Napriek tomu možno ich pokladať za primárne slovesá, lebo ich morfematické zloženie už nie je priezračné.

K tejto skupine slovies patria aj ich odvodeniny, ako napr.: *babrať sa, zababrať, vybrbtať, zabrechať, počarbať, učesať, podlabať, vydobať, rozdriapať, zadriemať, predrichmať, podudrať si, vydupať, ogabať, zhabať, hádzať sa, nahádzať, vyhltať, zahrabať, zahundrať, zhúžvať, pohýbať sa, rozhýbať sa, vychlípať, zachrápať, pochvastať sa, vyjachtať, skapať, vykasať, rozkašlať sa, nakázať, oklamať, poklepať, zaklopať, vykĺzať sa, pokmásať, rozknísať sa, pokolísať, rozkopať, zakresať, pokrkvať, okúpať sa, pokvákať, nakvapať, rozkývať, lámať sa, polámať, vylízať, naluhať, lúpať sa, olúpať, zamazať, pomaznať sa, vymetať, pomotať sa, zamrmlať, ošarpať, opásať sa, rozpísať, vypiľvať, poplakať si, poplakať sa, poslať, vyslať, upratať, narevať sa, porezať, vyrúbať, prerevať, porýpať, vysádzať, poskákať, poslať, vyslopať, nastrebať sa, posypať, pošepkať, vyšibať, pošliapať, naštiepať, poštípať, naštvať, ošúpať, vytepať, otesať, natrepať, potrestať, stroskotať, ututlať, zviazať, uvládať, oziabať, vyziapať sa, pozobať, ozvať sa, vyžobrať* ...

Za desubstantíva pokladáme slovesá odvodené z podstatných mien onomatopoického rázu, zakončených na *-ot: blabotať, bleskotať, blikotať, blkotať, blyskotať, brbotať, brekotať, buchotať, bzukotať, cengotať, cupotať, cvakotať, cvengotať, cvrkotať, čľapotať, čvrkotať, drkotať, drmotať, dudotať, dupotať, durkotať, džavotať, frfotať, fukotať, gagotať, hahotať sa, chichotať sa, chrapotať, jagotať sa, klapotať, klekotať, klepotať, klokotať, klopotať, kyvotať sa, lalotať, ľapotať, ligotať sa, lolotať, lulotať, mekotať, mihotať sa, mrkotať, mrmotať, mumlotať, praskotať, rapotať, rehotať sa, šplachotať, šramotať, štebotať, štrkotať, šuchotať, trepotať sa, trkotať, vrzgotať* ...

I keď vzor *česať — češem* je početný, dnes už vcelku nie je produktívny a ani nemá väčšiu životnosť. Skupina základných slovies je uzavretá. Taká istá je aj skupina predponových slovies. Skupina desubstantív typu *buchotať* dnes je už iba minimálne produktívna, lebo takto možno tvoriť nové slovesá iba v expresívnej oblasti. Preto sa takéto nové slovesá vyskytujú zväčša iba v básnickej reči, napr. *iskrotať, mžikotať, dychotať* (HVIEZDOSLAV).

Vo vývine prešlo do vzoru *česať — češem* veľmi málo slovies, napr.: *chápať, kopať, kývať, klamať, lámať*. V novšom období sa vzor *česať — češem* takto už neobohacuje.

Opačný pohyb — od vzoru *česať — češem* k vzoru *chytať — chytám* — je však veľmi silný. V súčasnom jazyku sa prejavuje veľkým množstvom dvojtvarov pri mnohých slovesách. Tento prechod sa však deje v paradigme zasiahnutých slovies plynule a nerovnomerne. Tak napríklad niektoré slovesá majú základné

tvary z prézentného kmeňa už podľa vzoru *chytať — chytám* a iba zriedkavejšie, alebo až úplne periférne sa používajú tvary podľa vzoru *česať — češem*, takže patria už celkom do vzoru *chytať — chytám*. Sú to napríklad slovesá *hatať, kutať, lietať, mátať, páchať, rátať* a ich predponové odvodeniny ako *zahatať, vykutať, pomáhať, spáchať, narátať*. Iné slovesá majú priam rovnocenné dvojtvary podľa obidvoch vzorov, no predsa len v indikatíve prézenta tvary podľa vzoru *česať — češem* sú základné. Preto tieto slovesá zaraďujeme do tohto vzoru. Sú to napríklad slovesá *dupať, hltať, kvákať, látať, metať, šmatlať, špintať, štiepať, trblietať sa, trestať*. Ďalšie slovesá majú základné tvary prézenta podľa vzoru *česať — češem*, ale popritom majú zriedkavé a okrajové tvary aj podľa vzoru *chytať — chytám*. Sem patria aj slovesá, ktoré majú isté tvary výlučne podľa vzoru *česať — češem*, iné však prevažne alebo aj výlučne podľa vzoru *chytať — chytám*. Všetky tieto slovesá zaraďujeme do vzoru *česať — češem*. Sú to napríklad slovesá *brechať, driemať, drmať, hundrať, rapotať*.

Minimálna produktivita slovotvorného typu *buchotať* a prechod mnohých slovies k inému produktívnemu vzoru je príznakom, že vzor *česať — češem* je dnes už v rozklade. Tento rozpad vzoru podporujú aj konsonantické alternácie v rámci kmeňa, ako *písať — píše, buchotať — buchoce* ..., hoci na druhej strane práve v rámci tohto vzoru sa tieto alternácie využívajú v oblasti expresivity; napr.: *látam/lácem, trestám/trescem* v nocionálnej oblasti, ale len *lácem, vylácem, trescem* v expresívnej oblasti.

Vzor žať — žnem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *žať — žnem* patria slovesá, ktoré nemajú infinitívnu tematickú morfému a majú prézentnú tematickú morfému *-e/0-*. Nulová tematická morféma je v druhej podobe prézentného kmeňa.

Koreň slovies vzoru *žať — žnem* obsahuje dva rozličné typy variantov pôvodných nazál: v prézentnom kmeni sú to konsonantické varianty *n, m*, kým v infinitívnom kmeni sú to vokalické varianty *a, ä*, takže možno hovoriť o alternáciách *a, ä/n, m* v rámci koreňa: *ža-ť/žn-e, pä-ť/pn-e, ja-ť/jm-e*. Vokalický variant je striednicou pôvodnej slabičnej nazály pred konsonantom.

Základný konsonant korennej slabiky sa zväčša zachováva. Len v slovesách zo základu *jať* sú alternácie: *pojať — pojme, najať, objať; sňať — sníme, vyňať — vyjme, poňať — pojme, odňať — odníme* ... Osobitný prípad je v slovese *vziať — vezme*, kde máme v infinitíve diftongicky zakončený základ. Tento diftong *ia* je vlastne kmeňom, lebo ide o predponové sloveso: *vziať — vezme — vezmú*.

Morfematické členenie slovies vzoru *žať — žnem* je síce zreteľné, ale nevykazuje trojitosť (koreň, tematická morféma, gramatická morféma), ktorá je charakteristická pre stavbu živých slovesných typov.

Lexikálna charakteristika

Do vzoru *žať — žnem* patrí uzavretá skupina bezpredponových a predponových slovies, ktoré sa zoskupujú okolo piatich slovesných základov:

1. -čať: *začať, začať sa, načať, počať;*
2. -jať: *jať, jať sa, najať, prijať, prijať sa, prejať, zajať, dojať, pojať, objať, sňať, zosňať, odňať, poňať, vyňať, ujať sa, vziať, prevziať, zavziať si;*
3. -päť: *napäť, zapäť, vypäť, pripäť, prepäť, odopäť, rozopäť, vypäť sa, napäť sa, vzopäť sa;*
4. -žať[1]: *žať* (= kosiť), *požať, nažať, vyžať, zožať, odžať;*
5. -žať[2]: *zažať, zažať sa, rozžať, rozžať sa.*

Slovesá vzoru *žať — žnem* sú osihoteným slovotvorným typom. Celý vzor je neproduktívny.

Vzor chudnúť — chudnem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *chudnúť — chudnem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-ú-* a prézentnú tematickú morfému *-e/0-*. Koreň týchto slovies je vždy zatvorený, ale medzi koreňom a tematickou morfémou je modifikačná morféma *-n/ň-*.

Infinitívna tematická morféma *-ú-* sa po dlhej slabike skracuje: *viaznuť, striehnuť, vybŕdnuť, mĺznuť, vládnuť, fúknuť, dýchnuť* ... V istých tvaroch však niet modifikačných morfém: *chud-ol, chud-la, chud-li, pad-ol, pad-la, pad-li* ...

V staršom spisovnom úze (ešte v kodifikácii J. Damborského v tridsiatych rokoch) boli bežné aj tvary *chudnul, mladnul, padnul* a pod., tak ako v dnešnom úze sú dvojtvary *starnul/stárol, ostarnul/ostarol, prestarnul/prestarol*. Modifikačná morféma toda nevypadávala priamočiaro v tvaroch minulého času a podmieňovacieho spôsobu.

Koreň všetkých sem patriacich slovies je slabičný a končí sa na neslabičnú spoluhlásku: *bod-núť, star-núť, žas-núť* ... Jadrom slabiky môže však byť aj slabičná spoluhláska *r, ŕ, l, ĺ*: *mrznúť, trpnuť, glgnúť, plznuť* ...

Morfematická stavba všetkých slovies vzoru *chudnúť — chudnem* je zreteľná. Všetky morfémy sa jasne vyčleňujú. Na tejto vlastnosti spočíva živosť vzoru.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies patriacich do vzoru *chudnúť — chudnem* je veľký. Tieto slovesá sa rozdeľujú na niekoľko slovotvorných typov, ktoré však nie sú rovnako živé.

Prvý slovotvorný typ vzoru *chudnúť — chudnem* tvoria základné nedokonavé slovesá. Sú to staré slovesá, ktoré zväčša súvisia s menami, ale sa nepokladajú za odvodené od nich. To sú slovesá ako *brdnuť, dochnúť, drhnúť, hasnúť, chradnúť, chrípnuť, kradnúť, krehnúť, kvitnúť, lesknúť sa, liahnuť sa, lipnúť, lisnúť sa, miznúť, mrknúť, mrznúť, (na)brznúť, (na)dchnúť, plznuť, prahnúť, prchnuť,*

puchnúť, schnúť, smudnúť, striehnuť, stydnúť, tisnúť, trpnuť, vädnúť, viaznuť, vládnuť, ziabnuť, žasnúť.

Sem patrí aj sloveso *pnúť* a jeho odvodeniny ako *napnúť, vypnúť, upnúť* ...

Sem patria aj predponové dokonavé odvodeniny týchto základných slovies; napr.: *vybŕdnuť, zabŕdnuť, podochnúť, vydrhnúť, nadrhnúť sa, zhasnúť, zachrípnuť, ukradnúť, vykradnúť sa, skrahnúť, zakvitnúť, vyliahnuť sa, zmiznúť, zmrknúť sa, omrknúť, vymrznúť, primrznúť, namrznúť sa, vydochnúť, vypĺznuť, spuchnúť, odpuchnúť, preschnúť, prismudnúť, vystriehnuť, potisnúť, zatisnúť, pritisnúť sa, stŕpnuť, zvädnúť, uviaznuť, ovládnuť, vyziabnuť, užasnúť* ...

Niektoré sem patriace slovesá používame spravidla len ako predponové (dokonavé): *potknúť sa, vyknúť* (si ruku), *nabrznúť, nadchnúť, predchnúť, usnúť, zatknúť, primknúť sa* ...

Osobitne treba uviesť sloveso *hnúť* a jeho odvodeniny *hnúť sa, pohnúť, pohnúť sa, prehnúť* ...

Tento slovotvorný typ už nie je produktívny. Takto sa už nové nedokonavé slovesá netvoria.

Druhý slovotvorný typ vzoru *chudnúť — chudnem* tvoria dokonavé slovesá, ktoré pokladáme za pendanty bezpredponových slovies zakončených na *-ať, -iť, -ieť, -ovať: pad-ať — pad-núť, chňap-iť — chňap-núť, vrt-ieť — zvrt-núť, odhadovať — odhad-núť* ...

Sem patrí veľa slovies s rozličnými odtienkami priebehu deja; napr.: *bliknúť, blysknúť sa, bodnúť, brinknúť, crnknúť, cúvnuť, čiahnuť, dýchnuť, flochnúť, chlipnúť, klaknúť si, klesnúť, klopnúť, kýchnuť, ľahnúť si, liznúť si, mihnúť sa, myknúť sa, pichnúť, puknúť, rieknuť* (zastar.), *siahnuť, seknúť, slznúť, svitnúť, šliapnuť, šmyknúť sa, vrhnúť* ...

Patria sem aj predponové odvodeniny slovies uvedenej skupiny, ako *prebodnúť, zabodnúť, dočiahnuť, vydýchnuť, uchlipnúť si, pokľaknúť si, sklesnúť, zaľahnúť si, odmyknúť sa, zapichnúť, prepuknúť, vyrieknuť, zarieknuť sa, zasiahnuť, odseknúť, zašliapnuť, pošmyknúť sa, vyvrhnúť, zaliznúť si, zapriahnuť* ...

Táto skupina slovies predstavuje produktívny slovotvorný typ. Takto sa tvoria dokonavé slovesá momentánneho významu, najmä z onomatopoických základov, ako napr.: *hrknúť, krachnúť, muknúť, pípnuť, tľapnúť, šustnúť, risknúť, tresknúť, štiknúť, adutnúť, šachnúť si, frcnúť.* Niektoré z nich sú slangové.

Tretí slovotvorný typ vzoru *chudnúť — chudnem* tvoria nedokonavé predponové slovesá utvorené od základov primárnych adjektív. Je to početná skupina slovies, ako napr.: *slabnúť, starnúť, mladnúť, chabnúť, hrubnúť, hrdnúť, hnednúť, blednúť, chudnúť, rudnúť, šednúť, tvrdnúť, mäknúť, tuhnúť, tíchnuť, hluchnúť, tenknúť, horknúť, melknúť, sladnúť, rednúť, hustnúť, krotnúť, vlhnúť, žltnúť, zlatnúť, pustnúť, bohatnúť, tmavnúť* ...

Sem patria aj zvratné slovesá *hnednúť sa* a *žltnúť sa;* majú iný význam ako nezvratné slovesá *hnednúť* a *žltnúť.*

Takisto sem patria aj predponové slovesá ako *zbohatnúť, zostarnúť, zatŕpknuť, zahnednúť sa,* ktoré predstavujú vidové protiklady k základným slovesám tejto skupiny.

Do tohto typu sa zaraďujú aj slovesá *hladnúť* a *chladnúť,* i keď ich morfematická stavba je trochu odlišná, lebo tieto slovesá súvisia nielen so substantívami *hlad, chlad,* ale aj s adjektívami *hladný, chladný.*

Tento tretí slovotvorný typ slovies vzoru *chudnúť — chudnem* dnes už nie je produktívny, i keď je zastúpený pomerne veľkým počtom slovies.

Súhrnne treba konštatovať o vzore *chudnúť — chudnem,* že dnes je už len okrajovo produktívny, a to iba v expresívnej oblasti: vždy ide o nové slovesá alebo onomatopoického rázu ako *pacnúť, brmnúť,* alebo slangového zafarbenia ako *risknúť, šachnúť si.*

Vzor žuť — žujem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *žuť — žujem* patria slovesá, ktoré nemajú infinitívnu tematickú morfému, ale ktoré majú prézentnú tematickú morfému *-e/0-.*

Koreň slovies tohto vzoru sa končí na jednoduchú krátku samohlásku *i (y), u, a,* napr.: *ži-ť, kry-ť, ču-ť, sa-ť,* alebo sa končí na dvojhlásku *ie, ia,* napr.: *plie-ť, klia-ť.*

Koreň slovies tohto vzoru má alternácie: diftongické nositele slabiky sa striedajú s monoftongickými: *ie-e, ia-a, ia-e.*

V prézentných tvaroch sa koreň týchto slovies rozširuje o spoluhlásku *j: žuj-e, kryj-e, čuj-e, saj-e, plej-e, kľaj-e, sej-e.* Rozšírený variant koreňa je vo všetkých prézentných tvaroch: *žuj-e, žuj-úc, žuj-úci.* Rozšírený základ slúži niekedy aj odvodzovaniu slov ako *čujný, kujný, sejba, pijan ...*

Morfematická stavba týchto slovies je síce zreteľná, ale v koreni slov sú osobitné alternácie, čo je na prekážku životnosti celého vzoru.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies patriacich do vzoru *žuť — žujem* je pomerne malý. Ide tu o uzavretú malú skupinu základných nedokonavých slovies a o ich odvodeniny. Všetky slovesá vzoru *žuť — žujem* možno rozdeliť na skupiny podľa samohlásky na konci koreňa.

i: *biť, hniť, piť, šiť, žiť, viť* a ich odvodeniny, ako napr.: *biť sa, nabiť, zabiť, zhniť, pohniť, vypiť, zapiť, popiť, opiť sa, upiť si, prišiť, ušiť, prežiť, užiť, dožiť sa, uviť, zviť, naviť sa ...*

y: *kryť, myť, nyť* (básn.), *ryť, vyť* a ich odvodeniny, ako napr.: *zakryť, odokryť, umyť, zmyť, vyryť, rozryť, zavyť ...*

Sem patria aj slovesá *dobyť, vydobyť.*

u: *čuť, duť, kľuť, kuť, pľuť, psuť, ruť sa, žuť* a ich odvodeniny, ako napr.: *očuť, počuť, začuť, duť sa, oduť sa, zaduť, vykľuť sa, okuť, skuť, napľuť, popľuť si, vypľuť, popsuť, zopsuť, zopsuť sa, požuť* ... Sem patria aj slovesá *obuť, obuť sa, vyzuť, vyzuť sa, prezuť, prezuť sa.* Slovesá *počuť* a *očuť* (nár.) sú nedokonavé. Slovesá *kuť, žuť, snuť* majú dublety: *kovať, žuvať, snovať.*

a: *sať* a jeho odvodeniny, ako napr.: *nasať, nasať sa, vysať, prisať sa* ...

ie/e: *dieť, dieť sa, chvieť sa, plieť, spieť, zrieť* (= stávať sa zrelým) a ich odvodeniny, ako napr.: *podieť, odieť, podieť sa, odieť sa, zaodieť sa, zachvieť sa, rozochvieť sa, vyplieť, dospieť, vyspieť, prospieť, uspieť, dozrieť, prezrieť* ...

ia: *diať sa, hriať, liať, siať, smiať sa, viať* a ich odvodeniny, ako napr.: *zakliať, prekliať, nakliať, nakliať sa, popriať* ...

Slovesá vzoru *žuť — žujem* predstavujú výrazný slovotvorný typ, ale dnes už takéto nové základné slovesá nevznikajú. Preto vzor *žuť — žujem* je neproduktívny. Ale tento vzor sa drží ako pevná morfologická jednotka, lebo sú v ňom slovesá s vysokou frekvenciou.

Vzor pracovať — pracujem

Morfematická charakteristika

Do vzoru *pracovať — pracujem* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-a-* a prézentnú tematickú morfému *-e/0-*, pričom medzi koreňom a týmito morfémami je modifikačná morféma *-ov/uj-*.

Koreň týchto slovies sa najčastejšie končí na jednu spoluhlásku alebo zriedkavejšie na skupinu spoluhlások; napr.: *rábovať, pracovať, bačovať, vyraďavať, kefovať, legovať, dlhovať, bojovať, blokovať, milovať, maľovať, chrómovať, oponovať, kupovať, odporovať, lisovať, pašovať, lutovať, renovovať, frézovať, znižovať, fixovať; filmovať, vandrovať, lumpovať, figľovať, burcovať, drancovať; mordovať, uisťovať, premiestovať, premiestňovať, skrášľovať* ...

Zriedkavo sa korenná morféma prevzatých slovies končí na samohlásku *u, i* alebo *e: deštru-ovať, distribu-ovať, evaku-ovať, fluktu-ovať, inštru-ovať, konštitu-ovať, menštru-ovať, interwiew-ovať,* (vysl. *intervjúovať*); *prémi-ovať, vari-ovať, asoci-ovať, disoci-ovať, porci-ovať; rekre-ovať sa* ...

V celom rade prevzatých slovies sa ku koreňu pripína formant *-iz-*, takže vznikajú slovesá zakončené na *-izovať: aktivizovať, alkalizovať, arizovať, atomizovať, automatizovať, botanizovať, centralizovať, demilitarizovať, detronizovať, elektrizovať, formalizovať, harmonizovať, ionizovať, jarovizovať, kalmetizovať, kolonizovať, kryštalizovať, mechanizovať, mobilizovať, nivelizovať, organizovať, pasivizovať, polarizovať, rajonizovať, systemizovať, teoretizovať, terorizovať, vitaminizovať, vulgarizovať, vulkanizovať* ...

Tieto slovesá pokladáme zo slovotvorného hľadiska už za čiastočne zdomácnené. Ale slovesá zakončené na *-írovať* ostávajú aj z tohto hľadiska cudzími;

napr.: *mašírovať, varírovať, frizírovať, ženírovať sa, bazírovať, tupírovať sa, drezírovať, kurírovať, masírovať, lažírovať, margírovať, polírovať.*

Odvodzovacia morféma *-ov-* je charakteristická pre všetky slovesá vzoru *pracovať — pracujem.* Jej charakter sa ukazuje aj tým, že v niektorých prípadoch ostáva v odvodzovacom základe: *cestov-ať — cestov-ný, bojov-ať — bojov-ný, pracov-ať — pracov-ný, hodov-ať — hodov-ník, stolov-ať — stolov-ník, harcov-ať — harcov-ník* ...

Morfematická stavba všetkých slovies vzoru *pracovať — pracujem* je zreteľná. Výrazná je najmä odvodzovacia morféma *-ov-*, ktorá je najživšia slovesná odvodzovacia morféma vôbec.

Lexikálna charakteristika

Do vzoru *pracovať — pracujem* priraďuje sa veľký počet slovies patriacich do rozličných slovotvorných typov. Treba rozlišovať jednak základné, jednak deverbatívne a jednak desubstantívne slovesá.

Základných slovies je tu však pomerne málo. Všetky sa dostali k tomuto vzoru až vo vývine jazyka. Napr. slovesá *kovať, snovať*, ktoré majú aj varianty *kuť, snuť*, mali pôvodne iné časovanie. Po strate motivácie pokladáme dnes za neodvodené aj tieto slovesá: *ďakovať, ľutovať, obcovať, rokovať, venovať, žalovať* ... Veľa prevzatých slovies má zakončenie na *-ovať*. Zo starších, už zdomácnených slovies možno uviesť slovesá *dulovať, ryžovať, rabovať, koštovať, hamovať, banovať, ratovať, rukovať* ... Menej zdomácnené sú slovesá ako *rolovať, restovať, pikovať, laborovať, šalovať, šikovať, ramovať, kastrovať, kondolovať, gratulovať, mixovať, jódlovať, lobovať, ignorovať, refundovať, habilitovať, perforovať, provokovať.* Nie celkom zdomocnené alebo vôbec nezdomácnené sú slovesá zakončené na *-izovať* a *-írovať: kandizovať, praktizovať, arizovať, kurizovať, kopírovať, forsírovať, polírovať* ...

Aj skupina neodvodených slovies na *-ovať* je teda otvorená, i keď sa dopĺňa najčastejšie len prevzatými jednotkami a jednotlivými domácimi slovesami, ktoré strácajú motivovanosť.

Deverbatíva sa rozdeľujú na dve skupiny.

Produktívnu a početnú skupinu tvoria nedokonavé slovesá, ktoré sú utvorené príponou *-ovať* od predponových dokonavých slovies zakončených na *-iť: vybalit — vybaľovať, nastoľovať, zadeľovať, zahaľovať, unavovať, zaručovať, prerušovať, oslepovať, zastavovať, potešovať, poučovať, určovať, uvedomovať si, oduševňovať, zafajčovať, rozohňovať, strpčovať* ... Dlhá koreňná slabika sa skracuje: *skrátiť — skracovať, predĺžiť — predlžovať, nanútiť — nanucovať, okrášliť — okrašľovať* ...

Produktívnu, ale menej početnú skupinu tvoria nedokonavé slovesá, ktoré sa tvoria príponou *-ovať* od predponových slovies zakončených na *-ať* alebo *-núť*, ak tieto základné slovesá majú v koreni dlhú slabiku (v odvodených

slovesách sa skracuje): *vyčítať — vyčitovať, vyžadovať, rozduchovať, rozhadzovať, pohvizdovať si, vyhutovať, opisovať, odfukovať ...; oddýchnuť si — oddychovať si, okrikovať, vyplakovať, vystrekovať, zasahovať, dočahovať ...*

Takisto produktívnu a veľmi početnú skupinu tvoria nedokonavé slovesá utvorené príponou *-ovať* zo substantívnych základov. Tu možno rozlišovať niekoľko typov.

Desubstantíva s významom „robiť to, čo vyjadruje základné podstatné meno" sú časté: *pracovať, bodkovať, kúskovať, skicovať, štočkovať, modelovať, linkovať, štrajkovať, plánovať, centrovať, faulovať, kopcovať, stohovať, obchodovať, slabikovať, jamkovať, zúbkovať, bilancovať* ... Sem patria aj ich odvodeniny ako *vypracovať, zapracovať sa, napracovať sa, odpracovať* ...

Desubstantíva s významom „opatriť tým, čo sa vyjadruje základným podstatným menom" sú tiež časté: *menovať, kolkovať, známkovať, bilagovať, ryhovať, pečiatkovať, číslovať, šifrovať, olejovať, niklovať, chrómovať, cínovať, lakovať, asfaltovať, pudrovať, naftalínovať, popaprikovať, pocukrovať* ... Sem patria aj ich odvodeniny ako *menovať sa, vymenovať, premenovať, okolkovať, naolejovať, poniklovať, napudrovať sa* ...

Desubstantíva s významom „používať ako nástroj, prostriedok to, čo sa pomenúva základným podstatným menom" sú veľmi časté: *valcovať, kefovať, skrutkovať, gumovať, palicovať, bičovať, kameňovať, plečkovať, háčkovať, betónovať, bagrovať, röntgenovať, filmovať, gajdovať, telefonovať, veslovať, člnkovať sa, lyžovať sa, sánkovať sa, telegrafovať, špachtľovať, čakanovať, rýľovať, lyžičkovať sa, košíčkovať sa* ... Aj ich odvodeniny sú časté; napr.: *povalcovať, vykefovať, zbičovať, priháčkovať, nafilmovať* ...

Desubstantíva s významom „byť tým, čo sa pomenúva podstatným menom" sú už menej časté: *bačovať, gazdovať, učiteľovať, šoférovať, riaditeľovať, kňazovať, predsedovať, hosťovať, panovať, kraľovať, kibicovať* ... K nim sú odvodeniny *dobačovať, pregazdovať, vygazdovať, opanovať, pokibicovať si* ...

Desubstantíva s významom „správať sa alebo vydávať sa za to, čo sa pomenúva podstatným menom" sú zriedkavé: *bašovať, bratríčkovať sa* ...

Desubstantíva s významom „používať ako oslovenie základné podstatné meno" sú tiež časté: *slečinkovať, dušinkovať, strýčkovať sa, gazdíčkovať sa, kmotríčkovať sa, švagríčkovať sa, mamičkovať sa* ...

Veľmi časté sú desubstantíva, ktorými sa vyjadrujú deje vyplývajúce z podstaty základného substantíva: *nocovať, zimovať, letovať, sviatkovať, parkovať, triumfovať, knihovať, lícovať, žrebovať, stopovať, žalárovať, kádrovať, prémiovať, obedovať, raňajkovať, desiatovať, olovrantovať* ... Podobne aj ich odvodeniny ako *prenocovať, prezimovať, zaparkovať, vystopovať, prekádrovať, naobedovať sa* ...

K odvodeným slovesám patrí aj väčšina slovies zakončených na *-izovať*; napr.: *kompletizovať, axiomatizovať, aromatizovať, amortizovať, romantizovať,*

civilizovať, barbarizovať, motorizovať, revolucionizovať, boľševizovať, kolorizovať, vitaminizovať, nazalizovať, realizovať, politizovať ... Zriedkavejšie sú odvodeniny ako *skompletizovať, scivilizovať, prepolitizovať, odpolitizovať sa, napolitizovať sa, zapolitizovať si* ...

Všetky tri základné skupiny slovies tohto vzoru — prevzaté neodvodené, potom deverbatívne a napokon desubstantívne nedokonavé slovesá na *-ovať* — sú podnes veľmi produktívne. Preto slovesá vzoru *pracovať — pracujem* predstavujú morfologický typ, ktorý v celej miere slúži na tvorenie nových nedokonavých slovies z domácich aj prevzatých základov.

Vzor robiť — robím

Morfematická charakteristika

Do vzoru *robiť — robím* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-i-* a prézentnú tematickú morfému *-í/0-*.

Prézentná tematická morféma *-í-* sa skracuje po dlhej slabike: *bráni, kúpi, plieni, nôti, tíši, pýši sa, hĺbi, kŕmi* ...

Nulový variant prézentnej tematickej morfémy je v istých tvaroch: *pros-0-ia, pros-0-iac, pros-0-iaci* ... Je to v druhej podobe prézentného kmeňa.

Koreň slovies vzoru *robiť — robím* sa končí vždy na spoluhlásku alebo skupinu spoluhlások: *robiť, bočiť, hodiť, brojiť, soliť, lomiť, chrániť, lapiť, boriť, nosiť, krušiť, krotiť, loviť, loziť, vážiť; mastiť, hyzdiť, mliaždiť, šantiť, fajčiť, mäkčiť, uplatniť, básniť, ctiť, zľudštiť, nemčiť, slovenčiť, maďarčiť, poľštiť* ... Na konci koreňa nemôže byť iba tvrdá spoluhláska *k, g, h, ch, t, d, n, l.*

Morfematická stavba slovies vzoru *robiť — robím* je priehľadná. Tematické morfémy sa vyčleňujú aj pri základných slovesách, najmä porovnaním so slovami, ktoré sú od nich odvodené; napr.: *prosiť — prosba, nosiť — vynášať, krútiť — skrutka* ...

Lexikálna charakteristika

Počet slovies vzoru *robiť — robím* je veľký. Patrí sem niekoľko slovotvorných typov. Rozlišujú sa najmä základné slovesá a odvodené slovesá.

Skupina základných slovies podľa vzoru *robiť — robím* je síce veľká, ale už nie je produktívna. Rozlišujú sa pritom nedokonavé a dokonavé slovesá.

Nedokonavé základné slovesá sú napr.: *bažiť, bedliť, boriť, brieždiť sa, cediť, ceriť, cibriť, cítiť, cúdiť, čeriť, dariť sa, dáviť, dojiť, duriť, dusiť, dychtiť, gániť, hniť, hojiť, hovoriť, hroziť, hubiť, chýliť sa, kadiť, kojiť* (= ukájať), *kriesiť, kropiť, kvíliť, lieniť sa, lomiť, ľúbiť, mrholiť, nútiť, páčiť sa, páliť, patriť, prosiť, prýštiť sa, ráčiť, raziť, riešiť, rodiť, robiť, rútiť sa, škeriť sa, snežiť, snoriť, soptiť, šípiť, tratiť, učiť (sa), údiť, vábiť, valiť, veliť, voliť, zúriť, žičiť, žmoliť* ... Sem možno zaradiť aj viacrázové slovesá *chodiť, loziť, nosiť, voditi, voziť.*

Dokonavé základné slovesá sú napr.: *hodiť, chopiť sa, chytiť, kúpiť, kročiť, lapiť, nadabiť, pustiť, skočiť, sľúbiť, sotiť, streliť, stúpiť, šmariť, trafiť, zásobiť, vrátiť* ...

Sem patria aj odvodeniny z obidvoch skupín ako *nabažiť sa, rozbrieždiť sa, precediť, vyceriť, zacítiť, sčeriť, vyduriť, vzkriesiť, lomiť sa, vyzúriť sa, požmoliť, zahodiť, odkúpiť; pustiť sa, poskočiť si, prisľúbiť, položiť, navrátiť* ...

Odvodené slovesá sa rozčleňujú na niekoľko nerovnako početných typov.

Deverbatíva s významom kauzatív sú málo početné, napr.: *budiť, vzbudiť, hasiť, zahasiť, hubiť* (k *hynúť*), *vyhubiť, položiť, napojiť, posadiť, postaviť, točiť, roztočiť, variť, uvariť, trápiť, potrápiť, utrápiť, povesiť.*

Deadjektíva s významom faktitív „robiť, resp. urobiť niekoho, niečo takým, aký význam má základné adjektívum" sú početné. Používajú sa najmä predponové slovesá. Niekoľko príkladov: *osladiť, zamokriť, sušiť, vysušiť, obohatiť, ochudobniť, plniť, zaplniť, vyprázdniť, poštátniť, znárodniť, krátiť, skrátiť, dĺžiť, predĺžiť, zvýšiť, znížiť, hĺbiť, prehĺbiť, šíriť, rozšíriť, zúžiť, kriviť, skriviť, mäkčiť, zmäkčiť, znervózniť, uzdraviť, poslovenčiť, zúrodniť, hotoviť, kysliť, osvojiť si, plašiť, zavodniť, rýchliť, urýchliť, scudziť, sýtiť, nasýtiť* ... Tento slovotvorný typ je produktívny.

Deadjektíva s významom „nadobudnúť, resp. nadobúdať vlastnosť vyjadrenú základným adjektívom" sú tiež časté. Sú to zvratné slovesá, ktoré súvisia s nezvratnými slovesami predchádzajúceho typu. Niekoľko príkladov: *jasniť sa, vyjasniť sa, kriviť sa, pokúsiť sa, krátiť sa, skrátiť sa, tupiť sa, otupiť sa, čistiť sa, prečistiť sa, guľatiť sa, oteplieť sa, chladiť sa, schladiť sa, upevniť sa, skrvaviť sa, zlepšiť sa, zhoršiť sa, osamostatniť sa, udomácniť sa, pripodobniť sa.* Sem patrí aj sloveso *strmiť sa.* Aj tento slovotvorný typ je produktívny.

Desubstantíva s významom „opatriť niečo niečím" sú veľmi časté. Sú to činnostné prechodné slovesá, napr.: *farbiť, glejiť, soliť, cukriť, papričiť, mastiť, striebriť, zlátiť, škrobiť, mydliť, smoliť, hnojiť, vápniť, čepčiť, venčiť, zásobiť, ozdobiť, šatiť, slíniť, leštiť, dláždiť, okrídliť, zaskliť, ozubiť, raniť, úhoriť, uzdiť, vlažiť, zaretaziť, zauzliť, zazubadliť* ... Sem patria aj ich odvodeniny, ako *zafarbiť, naglejiť, osoliť, presoliť, zasoliť, pocukriť, popapričiť, omastiť, zamastiť* ... Je to produktívny slovotvorný typ.

Desubstantíva s významom „byť tým alebo správať sa tak ako to, čo sa pomenúva základným substantívom" tvoria početnú skupinu. Príklady: *vladáriť, tokáriť, drotáriť, šafáriť, hrobáriť, novotáriť, roľníčiť, sedliačiť, baníčiť, vojenčiť, mládenčiť, dievčiť, vdovčiť, paholčiť, hájničiť, mlynárčiť, valašiť, plníčiť, slúžiť, nádenníčiť, susediť, súperiť, cigániť, vítaziť, vlastenčiť, kupčiť, mátožiť, farmáriť, felčiariť, rybáriť* ...

Podobný význam majú aj zvratné slovesá *blázniť sa, chlapiť sa, kamarátiť sa, kmotriť sa, čertiť sa, myšiť sa, kokošiť sa, pániť sa, ježiť sa* ...

Obidve tieto skupiny desubstantív sú produktívne.

Veľmi bohatú skupinu tvoria desubstantíva, ktorými sa vyjadrujú deje vyplývajúce z podstaty veci pomenovanej základným substantívom. Sú to slovesá ako *liečiť, kosiť, brzdiť, vetriť, koreniť, mučiť, triediť, útočiť, úročiť, krížiť, čeliť, rečniť, nôtiť, slziť, čmudiť, hrdlačiť, hraničiť, vrcholiť, plemeniť, sídliť, pelešiť, hniezdiť, brložiť* ...

Sem patria aj zvratné slovesá *hmliť sa, pariť sa, prášiť sa, kadiť sa, čmudiť sa, kúdoliť sa, potiť sa, spotiť sa, dniť sa, rozodniť sa, večeriť sa, tmiť sa, ženiť sa, rozkonáriť sa, vežiť sa, slniť sa, vŕšiť sa, tváriť sa, snažiť sa, oteliť sa, ožrebiť sa* ...

Obidve tieto skupiny desubstantív sú produktívne.

Vcelku je celý vzor *robiť — robím* produktívny, pričom niektoré slovotvorné typy sú živo produktívne aj dnes.

Vzor vidieť — vidím

Morfematická charakteristika

Do vzoru *vidieť — vidím* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-ie/e-* a prézentnú tematickú morfému *-í/0-*.

Prézentná tematická morféma *-í-* je vždy dlhá, lebo nikdy nenasleduje po dlhej slabike.

Nulový variant prézentnej tematickej morfémy je len v istých tvaroch: *vid-0-ia, vid-0-iac, vid-0-iaci*. Je to v druhej podobe prézentného kmeňa. Neskracuje sa ani infinitívna tematická morféma *-ie-* v infinitíve, lebo nasleduje vždy po krátkej slabike. Monoftongický variant infinitívnej tematickej morfémy je len v istých tvaroch: *vid-e-l, uvid-e-vší, vid-e-ný, vid-e-nie*.

Morfematická stavba slovies vzoru *vidieť — vidím* je zreteľná.

Lexikálna charakteristika

Počet slovies vzoru *vidieť — vidím* je pomerne malý. Patrí sem uzavretá skupina základných nedokonavých slovies. Sú to tieto slovesá: *bolieť, bzdieť, čupieť, dunieť, hľadieť, horieť, hrmieť, kypieť, letieť, mrzieť, mrzieť sa, musieť, myslieť, prdieť, sedieť, sipieť, smrdieť, svrbieť, šumieť, šupieť, trpieť, vidieť, visieť, vravieť, vrtieť, zunieť*.

Ďalej patria do tohto vzoru dokonavé slovesá, ktoré sú odvodené predponami od uvedených základných slovies; napr.: *zabolieť, prebolieť, zabzdieť, načupieť sa, zadunieť, nahľadieť sa, zahľadieť sa, rozhorieť sa, prehorieť, vyhorieť, zahorieť, zhrmieť, zahrmieť, vyhrmieť, vykypieť, vzkypieť, prekypieť, uletieť, preletieť, zaletieť, zamrzieť, zamyslieť sa, vymyslieť, namyslieť si, premyslieť, presedieť, vysedieť, nasedieť sa, posedieť si, zasipieť, zasmrdieť, zasvrbieť, zašumieť, prešumieť, vyšumieť, utrpieť, vytrpieť, pretrpieť, potrpieť si, uvidieť, dovidieť, navisieť sa, prevravieť, zavravieť, rozvravieť sa, dovravieť, zavrtieť, zazunieť*.

Slovesá vzoru *vidieť — vidím* netvoria slovotvorný typ, ktorý by mal väčšiu živosť. Takto sa už nové slovesá netvoria. No ide o slovesá, ktoré patria do základnej vrstvy slovnej zásoby, a preto sa vzor *vidieť — vidím* drží ako vyhranený morfologický typ, i keď je slovotvorne celkom neproduktívny.

Vzor kričať — kričím

Morfematická charakteristika

Do vzoru *kričať — kričím* patria slovesá, ktoré majú infinitívnu tematickú morfému *-a-* a prézentnú tematickú morfému *-í/0-*.

Prézentná tematická morféma *-í-* sa nikdy neskracuje podľa rytmického krátenia, lebo všetky slovesá tohto vzoru majú krátku korennú slabiku. Nulový variant tejto morfémy je v istých tvaroch: *krič-0-ia, krič-0-iac, krič-0-iaci*. Je to v druhej podobe prézentného kmeňa.

Koreň slovies vzoru *kričať — kričím* sa končí na spoluhlásku *č, dž, š, ž* alebo na skupinu spoluhlások *št, žď: kričať, fundžať, pršať, držať, prašťať, hviždať* ...

Morfematická stavba slovies vzoru *kričať — kričím* je zreteľná.

Lexikálna charakteristika

Slovesný vzor *kričať-kričím* je dosť početný. Je to však už takmer uzavretá skupina základných bezpredponových slovies typu *kričať* a odvodených predponových slovies typu *zakričať*. Základné bezpredponové slovesá sú nedokonavé.

Podľa zakončenia koreňa možno ich rozdeliť do šiestich skupín.

Slovesá s koreňom na *č: blačať, blčať, brinčať, brnčať, bučať, bzučať, drnčať, dučať, dychčať, fičať, frčať, fučať, hrčať, hučať, chrčať, jačať, jojčať, klačať, kňučať, kvičať, kričať, mečať, mňaučať, mlčať, mraučať, mrnčať, mučať, pučať, rinčať, ručať, ryčať, skučať, svedčať sa, syčať, škrečať, škrčať, trčať, vrčať, zurčať, zvučať* ...

Slovesá s koreňom na *dž: cvendžať, džurdžať, erdžať, frndžať, fundžať* ...

Slovesá s koreňom na *š: čušať, pršať, slušať, slyšať, sršať* ...

Slovesá s koreňom na *ž: bežať, ležať, držať, náležať, záležať* ...

Slovesá s koreňom na *št: blyštať sa, chrapštať, chrupštať, lištať sa, pištať, pľuštať, prašťať, svišťať, štať, šuštať, trešťať, vrešťať* ...

Slovesá s koreňom na *žď: družďať, hviždať, vrždať* ...

Do tohto vzoru patrí aj základné nedokonavé sloveso *spať — spím*.

Predponou odvodené slovesá sú početnejšie ako základné slovesá. Niekoľko príkladov: *zabľačať, vzblčať, rozbučať sa, zadychčať sa, zahučať, zajojčať, naklačať sa, vykričať, prekričať, rozkričať sa, premlčať, zamlčať, odmlčať sa, zavrčať, rozzvučať sa, zaerdžať, prefrndžať, napršať, vypršať sa, rozpršať sa, vyslyšať,*

zadržať, vydržať, preležať sa, vyležať, odležať, zaprašťať, zavreštať, zavrždať, zaspať, prespať, vyspať, pospať si, prespať sa, vyspať sa, naspať sa ...

Medzi slovesami vzoru *kričať — kričím* sú jednak primárne slovesá, ako *pršať, kričať, trčať, ležať, držať*, jednak sekundárne slovesá, zväčša onomatopoického rázu, ako *mečať, erdžať, mrnčať, cvendžať, čušať, šušťať ...* Primárne slovesá tohto typu sa už netvoria. Ale sekundárne slovesá odvodené od citosloviec tvoria sa aj dnes, pravda, vo veľmi obmedzenom množstve.

Vcelku nie je vzor *kričať — kričím* dnes už produktívny, i keď je tu ešte malá možnosť tvoriť zvukomalebné slovesá z interjekčných základov. No aj s týmto typom konkuruje oveľa produktívnejší typ *fikať* (ktorý však patrí do vzoru *chytať — chytám*).

Slovesné triedy

Na základe spoločných morfematických vlastností tvarov možno slovesné vzory zadeliť do väčších skupín — do slovesných tried. Toto zoskupenie má význam najmä pre školskú prax, lebo sa ním uľahčuje zvládnutie zložitého systému slovesných tvarov.

Slovesné tvary možno zoskupiť do slovesných tried alebo podľa neurčitkovej tematickej morfémy, alebo podľa prítomníkovej tematickej morfémy. To je základné triediace kritérium. Ostatné črty morfematickej štruktúry slovesných tvarov sú iba pomocnými kritériami.

Triedenie podľa neurčitkovej tematickej morfémy berie viac ohľad na tvorenie slovies ako pomenovacích jednotiek. Preto je toto triedenie vhodnejšie na zachytenie vývinu jazyka, pre historickú gramatiku.

Oproti tomu triedenie podľa prítomníkovej tematickej morfémy je vhodnejšie na zachytenie súčasného stavu morfologickej stavby jazyka. Tu sa berú do ohľadu podobné vlastnosti slovesných tvarov, aké sa uplatňujú pri triedení tvarov iných slovných druhov — podstatných mien, prídavných mien, číslovieok a zámen.

Na základe zakončenia neurčitkového kmeňa sa v slovanských jazykoch začlenili pravidelné slovesá do šiestich tried. Toto triedenie je staršie. Na slovenský materiál ho aplikoval J. Damborský. V tomto triedení sa prihliadalo viac na historické fakty ako na dnešný stav jazyka, lebo sa za kritérium tried vzali historicky najstaršie doložené alebo až etymologicky rekonštruované tvary. V tomto triedení je šesť slovesných tried.

I. trieda nemá infinitívnu kmeňotvornú príponu a rozčleňuje sa podľa zakončenia koreňa na štyri vzory: *nies-ť, ža-ť, trie-ť, pi-ť;*

II. trieda má infinitívnu kmeňotvornú príponu *-nú-* a rozčleňuje sa na dva vzory: *mi-nú-ť, pad-nú-ť;*

III. trieda má infinitívnu kmeňotvornú príponu *-e-* a rozčleňuje sa na tri vzory: *rozum-ie-ť, vid-ie-ť, drž-a-ť;*

IV. trieda má infinitívnu kmeňotvornú príponu *-i-* a obsahuje jeden vzor: *pros-i-ť;*

V. trieda má infinitívnu kmeňotvornú príponu *-a-* a rozčleňuje sa na štyri vzory: *vol-a-ť, pís-a-ť, br-a-ť, hr-ia-ť;*

VI. trieda má infinitívnu kmeňotvornú príponu *-ova-* a obsahuje jeden vzor *kup-ova-ť.*

Dnešný stav jazyka má také črty, ktoré sa nedajú zladiť s uvedeným historizujúcim triedením. Napríklad pri slovesách vzoru *minúť* dnes už ťažko hľadať morfematickú stavbu *mi-nú-ť*, lebo samohláskou zakončený koreň sa pri väčšine sem patriacim slovies už nepociťuje. Oveľa zreteľnejšie je členenie *min-ú-ť.* Tento presun morfematického švíka sa čiastočne uskutočnil aj pri vzore *padnúť*, ale len v tom zmysle, že pôvodnú kmeňotvornú príponu *-nú-* rozkladáme na dve zložky, takže je tu členenie *pad-n-ú-ť.* Podoba *padn-* sa uplatňuje ako základ všetkých tvarov (okrem tvarov préterita a kondicionálu), ale neuplatňuje sa v derivácii. Morfematickú štruktúru slovies vzoru *kupovať* možno chápať takto: *kup-ov-a-ť.* Základ *kupov-* sa uplatňuje aj v derivácii, napr. v odvodených slovách typu *cestovný, pracovný, hodovník, harcovník.* Podobne ani tretia, ani piata trieda nemá v súčasnom jazyku jednotnú charakteristiku infinitívneho kmeňa. Slovesá vzoru *držať* a vzoru *hriať* majú inú kmeňotvornú príponu ako ostatné vzory tretej, resp. piatej triedy.

Súčasný stav slovenčiny lepšie vystihuje zoskupovanie vzorov do tried podľa zakončenia prézentného kmeňa. Aj tento princíp triedenia je v slavistike starý. Použil ho A. Leskien. V podrobnostiach sa však nedá uplatniť rovnaké triedenie vo všetkých slovanských jazykoch, lebo sa prihliada na ich diferenciáciu.

Keďže prézentný kmeň všetkých slovies má dve podoby, ich zakončenie môže byť dostačujúcim kritériom jednotlivých tried. V rámci tried sa vzory vyčleňujú na základe ostatných morfematických vlastností.

V tomto triedení je päť tried.

I. trieda má prézentnú tematickú morfému *-á/aj-* a má jeden vzor: *chyt-á-m — chyt-aj-ú — chyt-a-ť;*

II. trieda má prézentnú tematickú morfému *-ie/ej-* a má jeden vzor: *rozum-ie-m — rozum-ej-ú — rozum-ie-ť;*

III. trieda má prézentnú tematickú morfému *-ie/0-* a má štyri vzory:

nes-ie-m — nes-ú — nies-ť,

tr-ie-m — tr-ú — trie-ť,

hyn-ie-m — hyn-ú — hyn-ú-ť,

ber-ie-m — ber-ú — br-a-ť;

IV. trieda má prézentnú tematickú morfému *-e/0-* a rozčleňuje sa na päť vzorov:

češ-e-m — češ-ú — čes-a-ť,

žn-e-m — žn-ú — ža-ť,

chudn-e-m — chudn-ú — chudn-ú-ť,
žuj-e-m — žuj-ú — žu-ť,
pracuj-e-m — pracuj-ú — pracov-a-ť;

V. trieda má prézentnú tematickú morfému *-í/0-* a rozčleňuje sa na tri vzory:

rob-í-m — rob-ia — rob-i-ť,
vid-í-m — vid-ia — vid-ie-ť,
krič-í-m — krič-ia — krič-a-ť.

1. Pri vzoroch *chytať* a *rozumieť* máme základnú a rozšírenú podobu prézentnej tematickej morfémy *-á/aj-*, *-ie/ej-*. Spoluhláska *j* má tu povahu spojovacieho elementu stojaceho medzi dvoma vokálmi. Ale uplatňuje sa už aj odvodzovací základ zhodný s druhou podobou prézentného kmeňa: *(daj-á) smerodajný, predajný ...*

2. Pri vzoroch *žuť* a *pracovať* má spoluhláska *j* v prézentných tvaroch takisto povahu spojovacieho elementu: stojí medzi dvoma vokálmi. Možno ho však pokladať už aj za časť pomenovacieho základu, ako na to ukazujú deriváty typov *šijací, čujný, sejba, lejár.*

3. Na rozdiel od tradičných vzorových slovies uvádzame slovesá, ktorých morfematická štruktúra je prichľadná, ktoré majú všetky tvary a ktoré majú najväčšiu pravidelnosť. Preto sa ukazuje ako výhodné zameniť staré vzorové slovesá *volať, minúť, piť* a *držať* novými vzorovými slovesami *chytať, hynúť, žuť* a *kričať.* Okrem toho vzory *piť* a *hriať* treba zlúčiť do jedného vzoru *žuť.*

Časovanie slovies (Konjugácia)

Určité a neurčité tvary

Časovanie (konjugácia) je tvorenie všetkých slovesných tvarov. Pretože sa slovesnými tvarmi vyjadrujú gramatické významy (ako aj vzťahy slovesa k iným slovám vo vete), základným delidlom gramatických tvarov je uplatnenie jednotlivých kategórií. Podľa toho kritéria rozdeľujeme všetky slovesné tvary na určité a neurčité.

Určité slovesné tvary vyjadrujú predovšetkým kategóriu spôsobu a kategóriu času. Sú to teda tvary oznamovacieho, podmieňovacieho i rozkazovacieho spôsobu a prítomného, minulého i budúceho času. Kategória osoby nie je nevyhnutnou súčasťou významu určitých tvarov, lebo ju obsahujú len osobné tvary osobných slovies. Neosobné tvary neosobných ani osobných slovies kategoriu osoby nevyjadrujú, hoci aj tieto tvary vyjadrujú kategóriu spôsobu a kategóriu času, takže sú plnohodnotným výrazivom aktualizácie (v rámci jednočlennej vety). Určité slovesné tvary rozčleňujú sa potom na uvedenom základe na osobné a neosobné tvary.

Neurčité slovesné tvary nevyjadrujú kategóriu spôsobu, ani kategóriu času, ani kategóriu osoby, takže nie sú plnohodnotným výrazivom aktualizácie. Iba

v druhotnej funkcii, aj to len za istých okolností, používajú sa v prísudku dvojčlenných viet alebo vo vetnom základe jednočlenných viet. Neurčité sú tieto slovesné tvary: neurčitok, prechodník, činné príčastie prítomné, činné príčastie minulé, trpné príčastie a slovesné podstatné meno.

Ostatné slovesné kategórie neprichádzajú do úvahy pri základnom triedení slovesných tvarov, a to najmä preto, že sa vlastne týkajú slovesa ako celku. Sú to nielen lexikálnogramatické kategórie vidu a intencie, ale aj kategória slovesného rodu. Táto sa uplatňuje tak v určitých, ako aj v neurčitých tvaroch. Podobne je to s kategóriou zhody, ktorá sa uplatňuje v rámci určitých tvarov pri osobných tvaroch (= zhoda prísudku s podmetom), ako aj v rámci neurčitých tvarov pri príčastí (= zhoda prívlastku, resp. doplnku s nadradeným podstatným menom alebo zámenom).

Niektoré neurčité slovesné tvary majú aj isté gramatické vlastnosti mien. Príčastie má kategóriu zhody ako prídavné mená (= zhoda v čísle, páde a rode); príčastie sa skloňuje s nadradeným podstatným menom. Slovesné podstatné meno má kategóriu pádu, čísla a rodu ako podstatné mená. Príčastia a slovesné podstatné meno sa preto hodnotia aj ako menné tvary slovies.

Prechodník však nie je menný tvar, ale pri ňom sa uplatňujú predikatívne kategórie spôsobu, času a osoby v tlmenej forme. Preto prechodník má vždy polovetnú platnosť. Ani neurčitok nemá povahu menného tvaru, lebo nemá nijakú mennú kategóriu ani v tlmenej forme. Neurčitok je z významovej stránky základný slovesný tvar, v ktorom sa jednotlivé slovesné kategórie pociťujú ako latentné.

Jednoduché a zložené tvary

Podľa zložitosti rozdeľujeme slovesné tvary na jednoduché a zložené. Delidlom je tu pomer slovesného tvaru k slovu ako samostatnému a vo vete premiestniteľnému radu foném.

Jednoduchý slovesný tvar sa rovná jednému slovu. Gramatické morfémy majú tu spravidla povahu prípony. Sú na konci slovesného tvaru: *čaka-ť*, *čaká-m*, *čakaj-ú* ... V slovenčine niet prípadu, že by gramatická morféma mala podobu infixu.

Osobitný prípad predstavujú jednoduché tvary futúra typu *poletí*, lebo gramatický význam sa v nich vyjadruje predponou: *po-letí*. Táto predpona je gramatická (vyjadruje futúrum) a nemá vplyv na vid slovesa: *poletí* je tvar futúra nedokonavého slovesa *letieť*.

V imperatívnych tvaroch *poď*, *poďme*, *poďte* je takisto predpona *po-*. Je to od pôvodu, geneticky i funkčne iná morféma ako predpona *po-* v predponovom futúre typu *poletí*. Táto predpona *po-* v imperatíve *poď* je prázdna morféma; nemá nijaký obsah a nemá nijakú funkciu v morfematickej štruktúre tvarov *poď*, *poďme*, *poďte*.

Zložený slovesný tvar sa skladá z dvoch alebo viac slov majúcich hodnotu samostatných a vo vete premiestniteľných radov foném. Rozlišujú sa dva typy zložených slovesných tvarov: opisné tvary (perifrastické formy) a zvratné tvary (reflexívne formy).

V opisných tvaroch gramatickou zložkou je spravidla formálne, opisné sloveso *byť*. Iba v opisnom pasíve sa používa aj opisné sloveso *bývať*.

Od opisného, formálneho slovesa *byť*, resp. *bývať* (ktoré má úlohu gramatickej morfémy, teda časti tvaru) treba odlišovať sponové sloveso, kopulu *byť*, resp. *bývať*. Spona nie je časťou tvaru: sama má tvary, lebo je to samostatná lexéma. Ale ako pomocné sloveso nemá hodnotu samostatného vetného člena. Spona je časťou vetného člena, tzv. zloženého vetného člena: spolu s tzv. prisponovým výrazom tvorí jeden vetný člen na základe recipročného vzťahu. Prisponový výraz má rozličnú slovnodruhovú hodnotu, môže to byť substantívum, adjektívum, pronomen, numerále, adverbium, verbum. Napr.: *byť učiteľom, byť zdravý, byť náš, byť prvý, byť neskoro, byť citiť, byť prekvapujúci, byť unavený, byť zamrznuté* ...

Významové sloveso sa zúčastňuje na tvorbe tvaru nielen lexikálnou časťou, ale aj gramatickými prostriedkami, takže v opisných tvaroch sa gramatický význam vyjadruje komplexom morfém.

Opisné tvary sa používajú na vyjadrenie futúra, préterita, antepréterita, kondicionálu a pasíva.

Od opisného pasíva treba odlišovať spojenia typu *byť unavený*, v ktorých je spona *byť* a trpné príčastie s významom dosiahnutého stavu.

V tvaroch podmieňovacieho spôsobu je dôležitou súčasťou tvaru samostatná gramatická morféma *by: hovoril by som, bol by som hovoril* ...

Zvratný slovesný tvar obsahuje gramatickú morfému *sa*, ktorou sa vyjadruje príznakové použitie slovesa vo vete. Rozlišuje sa zvratný trpný tvar a zvratný neosobný tvar.

Zvratný trpný tvar vyjadruje, že podmetom vety je dejom zasiahnutá vec (paciens deja): *dom sa stavia, knihy sa vydávajú* ...

Zvratný neosobný tvar vyjadruje, že osobné sloveso je použité v jednočlennej vete: *ide sa, žilo sa, bude sa pracovať* ...

Gramatickú morfému *sa* vo zvratných tvaroch treba odlišovať od lexikálnej morfémy *sa* vo zvratných slovesách typu *báť sa, rozbehnúť sa, narobiť sa* ..., ako aj od zvratného zámena *sa* vo výrazoch typu *umývať sa, holiť sa, osočovať sa* ... V stavbe súčasného jazyka ide tu o tri homonymné jednotky.

Zložené slovesné tvary tvoria čiastkové sústavy rovnako vybudovaných jednotiek. Preto pokladáme za zložené tvary aj také členy sústavy, ktoré nemajú príslušnú samostatnú gramatickú morfému. Sú to napr. tvary 3. os. sg. a pl. préterita a kondicionálu: *robil, robili; bol robil, boli robili; robil by, robili by; bol by robil, boli by robili* ...

Gramatická morféma z tvarov 3. os. sg. a pl. začala vypadávať od 15. storočia a celkom zanikla až v 19. storočí. Tieto zložené tvary prekonali teda vývin paralelný s vývinom jednoduchých tvarov pre 3. os. sg. Preto v obidvoch typoch tvarov možno hovoriť o nulovej gramatickej morféme: *robil-Ø, robí-Ø* ...

Osobné a neosobné tvary

A. Osobné tvary majú osobné slovesá.

Osobnými tvarmi slovesa vyjadrujeme gramatické kategórie osoby a čísla. Tieto tvary sa skladajú z tvarotvorného základu a gramatickej morfémy. Gramatická morféma má v rámci jednoduchých slovesných tvarov podobu afixu-prípony a v rámci zložených a opisných slovesných tvarov podobu samostatnej morfémy.

V indikatíve prézenta sú tieto osobné prípony:

1. os. sg. *-m*	1. os. pl. *-me*
2. os. sg. *-š*	2. os. pl. *-te*
3. os. sg. *-Ø*	3. os. pl. *-ú/-u, -ia/-a*

V tvare 3. osoby plurálu majú príponu *-ia* slovesá vzorov *prosiť — prosím, vidieť — vidím* a *kričať — kričím*, ako aj nepravidelné slovesá *jesť — jem, vedieť — viem, stáť — stojím* a *báť sa — bojím sa*. Variant *-a* je po spoluhláske *j*: *broja, hoja sa, stoja, boja sa* ...

Prípona *-ú* je v ostatných pravidelných i nepravidelných slovesách. Variant *-u* je po dlhej slabike: *vládnu, striehnu, opášu sa, môžu, prídu* ...

Tieto prípony sa pripínajú k prézentnému základu.

V imperatíve sú tieto osobné prípony:

	1. os. pl. *-me*
2. os. sg. *-Ø*	2. os. pl. *-te*

Tieto prípony sa pripínajú k imperatívnemu základu: skoč-Ø, *-me, -te;* volaj-Ø, *-me, -te;* padni-Ø, *-me, -te;* nespi-Ø, *-me, -te;* pusť-/pusti-Ø, *-me, -te* ...

V zložených tvaroch préterita a kondicionálu sa kategória osoby a kategória čísla vyjadrujú samostatnými osobnými morfémami v súhre s príslušnou morfémou času.

1. os. sg. *som*	1. os. pl. *sme*
2. os. sg. *si*	2. os. pl. *ste*
3. os. sg. *0*	3. os. pl. *0*

Tu sa kategória čísla vyjadruje dvoma prostriedkami, čo zodpovedá stavbe zloženého tvaru: volal-*0 som* — volal-*i sme*, volal-*0 si* — volal-*i ste*, volal-*0* — volal-*i 0* ...

V tvaroch préterita a v tvaroch kondicionálov vo vedľajších vetách sa niekedy vynecháva osobná morféma, ale potom sa musí použiť na vyjadrenie osoby osobné zámeno;

najčastejšie ide o 1. os. sg. kondicionálov: *keby* **ja** *vedel, keby* **ja** *bol vedel* . . . Zriedkavejšie je to v 1. os. sg. préterita: **ja** *urobil*, **ja** *mal* . . .

„*Veď Marka, Bože môj, keby* **ja** *bola Marka!*" *odvrávala si Katruša, keď odchodila od brata.* (KUKUČÍN) — *A* **ja** *by ich bol zahnal, ale som sa vlka bál* . . . (PIESEŇ) — *Inam zaval svoje noše:* **ja** *ich vláčil posiaľ dosť!* (HVIEZDOSLAV)

V básnickom štýle alebo ako charakterizačný prostriedok sa v tvaroch kondicionálu používa miesto morfém *by som* stiahnutá morféma *bych*. Podobne aj miesto spojení *keby som, aby som* používa sa stiahnutý tvar *kebych, abych*.

Tej nemohol **bych** ublížiť,/má v oku ľútostivý svit. (HVIEZDOSLAV) — **Kebych** kriela mala, ako hrdlička má,/ver' **bych** nesedela večer na podstene/samučičká sama. (HVIEZDOSLAV) — „Ešte **bych** si skorej pohubil, ak by som bol nepríležitý." Rozhodol sa radšej nechodiť. (LACKOVÁ)

Morféma 2. os. sg. má niekedy, najmä v básňach, tvar s elidovanou samohláskou: *s'*. Je to vo všetkých opisných tvaroch. Tento elidovaný tvar morfémy sa píše spolu s predchádzajúcim slovom, bez ohľadu na slovnodruhovú povahu tohto slova.

Ta dospelas', hľa, prťou života, **drahá** . . . (HVIEZDOSLAV) — Školy buduj, **abys' vládal** zrúcať krčmy! (HVIEZDOSLAV)

V tvaroch futúra sa kategória osoby a kategória čísla vyjadruje len príponami v samostatnej morféme majúcej význam futúra.

1. os. sg. (bude)*m*	1. os. pl. (bude)*me*
2. os. sg. (bude)*š*	2. os. pl. (bude)*te*
3. os. sg. (bude)*0*	3. os. pl. (bud)*ú*

V zložených tvaroch opisného pasíva sa kategória osoby a čísla vyjadruje tvarmi opisného slovesa *byť*, ktoré majú úlohu gramatickej morfémy. Ide o úplnú sústavu osobných tvarov tohto slovesa: indikatív prézenta, préterita a futúra, kondicionál prézenta a préterita, imperatív: *som volaný . . .; bol som volaný . . .; budem volaný . . .; bol by som volaný . . .; bol by som býval volaný . . .; buď volaný . . .*

Osobné tvary sa síce používajú spravidla bez osobných zámen, s ktorými sa zhoduje ich gramatický význam, ale v prípade potreby môže sa vo vete použiť aj toto zámeno.

Podobne ako pri osobných zámenách je aj pri slovesách šesť rozličných tvarov na rozlíšenie troch osôb v dvoch číslach. Túto sústavu tvarov majú však len osobné slovesá. Osobne použité neosobné slovesá majú len tvary 3. osoby obidvoch čísel: *lístie prší, vlasy pršia* . . .

Osobné tvary, pri ktorých možno použiť osobné zámeno, vyjadrujú deje prisudzované určitému a jedinečnému podmetu. Tieto zámená však nemožno použiť, ak sa slovesné osobné tvary vzťahujú na neurčitý alebo všeobecný podmet. V tomto prípade možno neurčitý podmet vyjadriť iba slovami *niekto*,

ktosi, niečo, čosi, kým všeobecný podmet možno vysloviť slovami *ľudia, všetci, človek, ktokoľvek, nikto, nik.*

Ak sa neurčitým subjektom chápe osoba (neurčitá osoba), sloveso je v tvare 3. os. sg. maskulína. Osobný neurčitý subjekt je častý v prirovnaniach: *Dieťa jačí, akoby ho na nože* **bral** (*akoby ho* niekto *na nože* **bral**). Ak sa neurčitým subjektom chápe vec, sloveso je v tvare 3. os. sg. neutra. Je častejší pri opise a rozprávaní: *Na povale* **puklo** (= *na povale* **čosi puklo**).

Vo vetách so všeobecným subjektom používame tvary všetkých osôb, ale vždy sú to tvary maskulína, lebo všeobecný subjekt sa hodnotí ako osobný: *človek, ľudia, všetci, ktokoľvek, nik.*

Od dvojčlenných viet s neurčitým vecným podmetom, ktoré schematicky možno zachytiť ako (X) — P, treba odlišovať variant jednočlennej vety so všeobecným ukazovacím zámenom *to,* ktorý sa dá schematicky zachytiť ako X — F. Zámeno má prevažne citový význam. Sloveso je alebo neosobné, alebo osobné (lenže v tomto prípade je v neosobnom tvare).

Nože všakver väčšmi **to** hrmí že pri vašej ihle? (KUKUČÍN) — Poriadne **to** vo mne heglo, ale bolesť som necítil. (MORIC) — Rozpojil prsty, zakliesnuté do seba, až **to** v tichu prasklo, a znovu ich spojil. (MINÁČ)

B. Neosobné tvary majú aj neosobné, aj osobné slovesá.

Neosobné slovesá použité v pôvodnom význame majú určité tvary, pri ktorých sa podmet vyjadriť nemôže ani osobným zámenom, ani iným slovom. Tieto tvary neosobných slovies neobsahujú kategóriu osoby ani čísla, hoci sú zhodné s tvarmi 3. osoby sg. neutra osobných slovies. Sú to teda z hľadiska gramatických kategórií neosobné tvary.

Na pozadí rozvinutej kategórie osoby a čísla a gramatického rodu možno chápať 3. os. sg. neutra ako neutralizáciu protikladov osoby, čísla a rodu. V rámci kategórie sa protiklady rušia a celú kategóriu zastupuje tvar, ktorý je ináč nositeľom bezpríznakového člena protikladu.

Sú to predovšetkým slovesá, ktorými vyjadrujeme prírodné, atmosferické deje, psychofyzické stavy a tzv. tajomné deje, ako napr.: *pršať, mrznúť, hrmieť, svitať, stmievať sa, otepliť sa, ochládzať sa; odľahnúť niekomu, pľuštať niekomu, šupieť niekomu, smädiť niekoho, omínať niekoho, oziabať niekoho; strašiť, mátať, vodiť* ...

Bol to vyhrážavý zvuk a poslanca Ferkodiča v teplom zvrchníku **zamrazilo.** (MINÁČ) — Keď **sa zvečerilo** a zvalila sa tma, zažali si pri brehu Hlbokého potoka sviečočku, aby do nastávajúcej práce lepšie videli. (HEČKO)

Neosobné tvary majú však aj osobné slovesá. Sú to určité tvary dvojakého druhu: jednak nezvratné, jednak zvratné neosobné tvary.

Nezvratné neosobné tvary osobných slovies sa rovnajú neutralizovanému členu kategórie osoby, čísla a menného rodu, teda tých kategórií, ktoré sa k prísudkovému slovesu dostávajú od podmetu vety.

Tieto nezvratné neosobné tvary majú iba slovesá, ktorými sa vyjadrujú deje podobnej povahy, ako sú prírodné, psychofyzické a tajomné deje. Sú to napr. slovesá *hučať, dunieť, kvapkať, tiecť, ťahať, fúkať, pripekať, dusiť, triasť, šumieť, zahlušiť, zasypať, zabiť, poraniť, dodrúzgať, zavaliť* ...

Povetrie bolo neobyčajne nabité elektrinou. **Zatrešťalo, zapáralo, zahučalo** ... (ONDREJOV) — Tam mi **odšvacle** moju vlastnú. (MINÁČ) — Uhni sa, veď ťa **rozpučí!** (TLAČ) — „Ranený — a čo tu hľadáš? Kde ťa **ranilo?** V čej zemi?" (MINÁČ) — Len pozor, aby vám **nefrklo** do očí! (ZELINOVÁ) — Igor sa do školy nevrátil. Mať nedurila — sen jej **odviala.** (JAŠÍK)

Zvratné neosobné tvary majú nezvratné osobné slovesá. Sú to určité tvary skladajúce sa z neutrálneho osobného tvaru a samostatnej gramatickej morfémy *sa: hovorí sa, hovorilo sa, bude sa hovoriť, hovorilo by sa* ...

Frflať **sa** *frfle,* ale *žije* **sa** pohodlnejšie ako voľakedy. (TLAČ) — Hodne **sa** *tlieskalo* po Duchoňovej zdravici. (BARČ) — *Nerástlo* sa vtedy dobre ani tráve a práce na lúkach sa oneskorili. (CHROBÁK) — Ani trochu ju nemýlilo, že **sa** *rečnilo.* (TATARKA) — Ani otcovi **sa** o tom *nepovie.* (RÁZUS) — S učiteľkou je väčšie trápenie, než **sa** *predpokladalo.* (HEČKO) — O takých veciach **sa** *nežartuje!* (CÁDRA)

Tieto tvary sa používajú vo vetnom základe jednočlennej vety; rieši sa nimi rozpor medzi vetnou konštrukciou (jednočlenná veta) a intenčnou hodnotou použitého slovesa (osobné sloveso), pričom sa intencia slovesa nepozmeňuje.

Rozličné tvary slovesa treba vykladať ako útvary skladajúce sa z tvarotvorného základu a z gramatickej morfémy. Ale neosobný zvratný tvar *volalo sa* možno práve s prihliadnutím na jeho vznik chápať ako pôvodné spojenie dvoch hotových jednotiek — neosobného slovesného tvaru *volalo* a zvratného *sa,* ktorým sa naznačuje vylúčenie gramatického podmetu. Z vývinového hľadiska je teda vhodnejší termín *bezpodmetový zvratný tvar,* avšak termín *neosobný zvratný tvar* je výhodnejší z hľadiska miesta týchto tvarov v systéme slovesných tvarov vôbec.

Ak je v zloženom vetnom základe niekoľko neosobných zvratných tvarov, morféma *sa* používa sa len raz.

Dosť na tom — v povstaní **sa** *bojovalo, padalo* a *umieralo* spoločne. (HEČKO) — Spojovalo, rojilo **sa** mu v hlave. (KALINČIAK)

Pravda, ak slovesné tvary nie sú pri sebe, morféma *sa* ostáva pri každom z nich. Tak je to aj v súvetí.

Iba že **sa** o vašom rode *vedelo* pred tristo rokmi, a o mojom **sa** *mlčalo.* (KUKUČÍN) — Keby **sa** tu bolo od jari *sedelo,* bolo by **sa** *vedelo.* (KUKUČÍN)

C. Rovnako ako uvedené osobné a neosobné tvary treba posudzovať aj zvláštne osobné a neosobné slovesné konštrukcie, ktorými sa v zaradení do času a spôsobu vyslovuje výsledný stav (čiže stav dosiahnutý vykonaním deja). Gramatické kategórie osoby a čísla, ako aj času a spôsobu sa vyjadrujú tvarmi pomocného slovesa *mať* alebo *byť,* kým sám výsledný stav sa vyjadruje

trpným príčastím významového slovesa. Pomocné sloveso *byť* má existenciálny význam. Popri ňom sa používajú aj sponové slovesá *bývať, ostávať, ostať, zostávať, zostať.*

Pri spone *byť* ide o neosobný výraz, ktorý je základom jednočlennej vety, hoci trpné príčastie patrí osobnému slovesu: *je napečené, je dohovorené, bolo zahlásené, bude postarané, je nasypané, bude popravené, bolo prebraté, býva rozmyslené, ostalo nerozhodnuté, bolo nasmradené, bude nafajčené, je nadýchané, je požaté, bolo poorané ...*

Mara: Dobre si rozmysli, čo robíš! Zuzka: Už *je* rozmyslené. (TAJOVSKÝ) — A vždy *je* už vopred **postarané** o veľkú pozornosť, s ktorou sa takto zamerané diskusie a články prijímajú. (TLAČ)

Aj trpné príčastie neosobných slovies má tu význam výsledného stavu: *je napršané, bolo orosené, bude zamrznuté, je naviate, bolo nasnežené, je zaoblačené, je vyjasnené ...*

Teraz už *je* dosť *napršané*, bude sa dobre orať. (ÚZUS) — Už iste, trebárs *je zaoblačené*, vyzerajú prvú hviezdu. (TAJOVSKÝ) — K vám sa to do vŕšku ťažko ide, a že *je zamrznuté*, kĺžu sa nohy. (TIMRAVA)

Osobné vyjadrenie obsahuje posesívnu sponu *mať*. Predmet sa nemôže vyjadriť, čím sa ukazuje, že slovo *mať* je tu pomocné.

So sponou *mať* sa spája trpné príčastie osobných slovies častejšie ako trpné príčastie neosobných slovies. Ide vždy o dokonavé sloveso.

Gazda či paholok, len mi dajte, ja **nemám** *prebraté*. (TAJOVSKÝ) — Tento výlet sa nám nevydaril. **Mali** sme *zaoblačené*. (ÚZUS)

Rodové a bezrodové tvary

Pretože gramatický rod (t. j. menný rod) sa dostáva k slovesu zhodou, uplatňuje sa len v tých slovesných tvaroch, ktorými sa vyjadruje gramatická podradenosť slovesa podstatnému menu. Z určitých tvarov sú to niektoré osobné tvary a z neurčitých tvarov sú to príčastia: tvary, ktoré majú adjektívny charakter.

Rodové slovesné tvary majú v základe príčastie alebo pôvodné príčastie. Ide o príčastia použité samostatne, ďalej o trpné príčastie v rámci opisného pasíva, ako aj o pôvodné l-ové príčastie v rámci préterita a kondicionálu.

Príklady: *pochodujúci, -a, -e; zavolavší, -ia, -ie; rezaný, -á, -é; som volaný, -á, -é; minul, -a, -o; bol, -a, -o by sa predstavil, -a, -o ...*

Zhodou sa prenášajú na slovesný tvar všetky tri menné rody: maskulínum, femininum i neutrum. Uplatnenie jednotlivých rodov je však rozličné.

V rámci určitých slovesných tvarov sa všetky tri rody uplatňujú len v singulári. V 3. os. sg. ide o gramatický rod v plnom zmysle, takže všetky tri rody

sa uplatňujú pravidelne. Ale v 1. a 2. osobe sg. ide v základe o prirodzený rod, takže sa pravidelne uplatňuje len maskulínum a femínum. To je zhoda podľa zmyslu. Neutrum je výnimočné, lebo podmetom vety v 1. alebo 2. osobe (t. j. ako autor alebo adresát prehovoru) býva substantívum stredného rodu iba pri personifikácii. Tu je potom zhoda podľa formy, lebo ide o zhodu slovesného tvaru s gramatickým rodom použitého substantíva.

„Keby ja **hrialo a svietilo** v noci ako vo dne, musela by zem vyhorieť!" **odpovedalo** *Slnce* **a dvíhalo sa** dohora. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Dakedy ťa [t. j. *pero*] schytím, by **si napísalo** ťažké, ľudské Prečo ... (PLÁVKA)

Táto zhoda býva aj pri substantívach *dievča* a *dieťa*, ale zväčša len v platnosti 2. osoby:

„*Dievča*, odkiaľ? ... Čo si mi **robilo** vo vode?" (KUKUČÍN)

Podobne sa uplatňuje neutrum aj v adjektívnych výrazoch majúcich úlohu doplnku. *Nechceš počuť, nechceš vidieť* [*srdce moje*], **odcudzené** *vlastnej hrudi* ... (KRASKO)

V pluráli sa rozdiel v mennom rode neuplatňuje, keďže jednotný tvar je vždy zakončený na *-li*.

Podobne ako v aktívnych tvaroch so základným tvarom na *-l* uplatňuje sa gramatický rod aj v opisnom pasíve. Je tu rozdiel v tom, že v opisnom pasíve sa aj v pluráli uplatňuje rozdiel medzi osobným maskulínom a ostatným, rodmi tak, ako je to pri adjektívach: *chlapci boli chválení — výkony (ženy dievčence) boli chválené.*

Z neurčitých slovesných tvarov sa gramatický rod plne uplatňuje na príčastiach. Tak činné príčastie prítomné a minulé, ako aj trpné príčastie sa zhoduje v rode s nadradeným substantívom alebo iným výrazom substantívnej platnosti. Príčastie sa v každej syntaktickej polohe správa ako adjektívum: ide o pozíciu prívlastku a prístavku, prísudku a doplnku.

Na moste nad **hučiacou** *riekou* prichytí sa Hanka železného zábradlia. (HEČKO) — **Moja duša horí radosťou, i pre teba,** *sirotu*, mnoho žiaľu **podstúpivšiu** pri brieždení mladého života. (VAJANSKÝ) — O tom nebudeme hovoriť, je *to* **vybavené.** (STODOLA) — **Preniknutý** zázrakom tejto tichej noci a tejto našej cesty naraz som pochopil, prečo je všetko okolo nás také krásne, len čo sme osameli. (FIGULI)

Pri neutralizácii rodových protikladov sa používajú tvary stredného rodu. Pri nedostatku závislosti slovesného tvaru od substantíva sa používajú takisto tvary stredného rodu, no tu ide o bezrodové tvary.

Vari pre mňa — i stálo by to za to, ďalej sa sužovať kvôli mne — vydatej žene? (TAJOVSKÝ) — Akoby tu nikoho **nebolo,** akoby navštívil krčmu, kde ho nikto nepozná. (CHROBÁK) — Uver mi, tak mi ho **bolo** ľúto. (KUKUČÍN) — Za tromi starými zvonmi **zaškrípalo a zasipelo** potom ako z pyskov gigantického hada. (JAŠÍK) — Raz, pri Majkope, **sa nám podarilo** zostreliť jedno lietadlo. (MINÁČ)

Bezrodové slovesné tvary sú zhodné s tvarmi stredného rodu, ale sa nimi nevyjadruje závislosť slovesa od nadradeného výrazu stredného rodu. Najčastejšie sa tieto bezrodové

tvary vyskytujú vo vetnom základe jednočlenných viet. Ide pritom o určité tvary plnovýznamových slovies alebo pomocných slovies, ako aj o trpné príčastie v rámci zloženého vetného základu; napr.: *mrzlo, začalo snežiť, bolo zamračené* ...

Určité slovesné tvary

Tvary indikatívu prézenta

Aktívne tvary

Pravidelné slovesá

Tvary oznamovacieho spôsobu prítomného času (indikatívu prézenta) sa tvoria z prézentného kmeňa nedokonavých slovies pomocou osobných prípon:

1. os. sg. *-m*	1. os. pl. *-me*
2. os. sg. *-š*	2. os. pl. *-te*
3. os. sg. *-0*	3. os. pl. *-ú/u, -ia/-a*

Podľa toho v spisovnej slovenčine sú dva druhy tvorenia tvarov indikatívu prézenta, a to alebo súborom osobných prípon *-m, -š, -0; -me, -te, -ú/u*, alebo súborom osobných prípon *-m, -š, -0; -me, -te, -ia/-a*.

1. os. sg. češe-*m*	1. os. pl. češe-*me*
2. os. sg. češe-*š*	2. os. pl. češe-*te*
3. os. sg. češe-*0*	3. os. pl. češ-*ú*, píš-*u*
1. os. sg. robí-*m*	1. os. pl. robí-*me*
2. os. sg. robí-*š*	2. os. pl. robí-*te*
3. os. sg. robí-*0*	3. os. pl. rob-*ia*, broj-*a*

Rozdiel medzi týmito dvoma druhmi tvorenia je daný vývinom jazyka. No aj dnes sa pri pravidelných slovesách viaže na zakončenie prézentného kmeňa. Táto viazanosť sa dá vysloviť pravidlom: Ak sa prvá podoba prézentného kmeňa končí na samohlásku *i*, v tvare 3. os. pl. je prípona *-ia/-a;* napr.: robí-*m* — rob-*ia*, vidí-*m* — vid-*ia*, kričí-*m* — krič-*ia*, brojí-*m* — broj-*a*, strojí-*m* sa — stroj-*a* sa. (Samohláska *i* je tu tematickou morfémou.) Inde je v tvare 3. os. pl. prípona *-ú/-u*.

Dlhý variant prípony 3. os. pl. *-ú* sa používa po krátkej slabike; napr.: chytaj-*ú*, rozumej-*ú*, nes-*ú*, češ-*ú*, hyn-ú.

Po dlhej predchádzajúcej slabike je krátky variant *-u* v zmysle rytmického krátenia, napr.: píš-*u*, kmáš-*u*, skáč-*u*, vládn-*u*, striehn-*u*, siahn-*u*, plzn-*u*, trpn-*u*.

Dlhý variant prípony 3. os. pl. *-ia* sa používa vždy okrem po spoluhláske *j*, takže tu neplatí pravidlo o rytmickom skracovaní dlhej slabiky po dlhej slabike. Príklady: rob-*ia*, vid-*ia*, krič-*ia*, drž-*ia*, prašt-*ia*, súd-*ia*, blúd-*ia*, tíš-*ia*, pýš-*ia*

sa, krát-*ia*, hlás-*ia*, trón-*ia*, sedliač-*ia*, pytliač-*ia*, škriep-*ia* sa, biel-*ia*, nôt-*ia* si, kŕm-*ia*, dĺž-*ia* sa.

V staršom spisovnom jazyku sa používali tvary s uplatneným rytmickým krátením ako základné: *svieťa, krúťa, súdi* . . . V dnešnej norme spisovného jazyka sa však pocitujú ako nárečové (stredoslovenské) alebo zastarané.

V staršom spisovnom jazyku sa zriedkavo používal aj tvar 3. os. pl. *dadia* od slovesa *dať* najmä ako charakterizačný prvok v umeleckých prejavoch.

Dievky veľa **dadia** *na pekné reči.* (TAJOVSKÝ)

Krátky variant prípony 3. os. pl. je v dnešnom spisovnom jazyku len po spoluhláske *j:* roj-*a*, hoj-*a* sa, stroj-*a* sa, broj-*a*, zbroj-*a*, doj-*a*, hnoj-*a* . . .

Záporné tvary indikatívu prézenta sa tvoria pri všetkých slovesách (okrem slovesa *byť*) záporovou predponou *ne-: nevidím, neberieš, nečeše sa, nechceme, nevieme, nesedia.*

Sloveso *môcť* má v prézentných tvaroch dublety. Popri neutrálnych spisovných tvaroch 3. os. sg. *môže*, 1. os. pl. *môžeme* a 2. os. pl. *môžete* zriedkavo sa v literárnych dielach používajú hovorové tvary 3. os. sg. *môž*, 1. os. pl. *môžme* a 2. os. pl. *môžte.*

Vy vždy chcete nejako prefigľovať nás, neučených ľudí, ale to tak **nemôž.** (MINÁČ) — *Čo nám je zo strák na kole, keď* **nemôžme** *ich chytiť.* (JESENSKÝ)

Nepravidelné slovesá

1. byť

1. os. sg. *som*	1. os. pl. *sme*
2. os. sg. *si*	2. os. pl. *ste*
3. os. sg. *je*	3. os. pl. *sú*

Sloveso *byť* ako plnovýznamové má pre 3. os. sg. aj tvary *jest, jesto.* Používajú sa najmä pod dôrazom. Podmet je v nominatíve.

Jest strašnejšia pomsta, ako je táto? (JÉGÉ) — Nech teda vie, že už **jest** mladý gazda. (KUKUČÍN) — Veď tak áno, pán majster, ale neráčte zabúdať, **jesto** aj vyššia hodnota, ako je majetok. (STODOLA)

Pre 3. os. pl. sa zriedkavo používajú aj tvary *sa, jesú.* Sú to nárečové prvky používané dosiaľ v básnickej reči. Častejšie majú úlohu spony.

Oj, nie sa to tie ožiarené tváre, čo pod slobodou obchodili Baltu spenené vlny. (HVIEZDOSLAV) — Nebojte sa chlapci, veď sa to Slováci. (J. KRÁĽ) — **Jesú** okolnosti, v ktorých prospešné je i zákony viazať na osoby. (TLAČ)

Tvar 1. os. pl. *sme* sa vyslovuje *zme* alebo *sme.* V starostlivej výslovnosti dávame prednosť výslovnosti so znelou spoluhláskou: *zme.*

Sloveso *byť* ako pomocné-sponové sloveso i ako plnovýznamové má v záporných tvaroch samostatnú záporovú morfému *nie: nie som, nie si, nie je, nie sme, nie ste, nie sú.* Tá stojí spravidla pred slovesným tvarom. Ale najmä v úlohe spony kladie sa morféma *nie* aj pred mennú časť zloženého prísudku. Toto postavenie záporovej morfémy je prostriedkom hovorového štýlu.

Tieto hrušky *sú* veru **nie** tvrdé. (ÚZUS) — Niečo *je* s ňou **nie** v poriadku. (HORÁK) — Ani *je* **nie** v móde byť tučnou. (JESENSKÝ)

Plnovýznamové sloveso *byť* má pre 3. os. aj tvar *niet/nieto*. Podmet vety je pri ňom v genitíve.

„Bez reči vedy **niet**," odvetil Žarnovič. (ZÁBORSKÝ) — „Stríg na svete **niet**: iba poverčiví ľudia veria na strigy," hovorí Mišo ... (KUKUČÍN) — Horár Jakubec hlučne odišiel, aby sa jastraby nazdali, že v blízkosti **nieto** živej duše. (MORIC) — To vám je muž a otec, akého na svete **nieto**! (TAJOVSKÝ)

Pre 3. os. sg. sa zriedkavejšie používajú tvary *neni, nenie* (arch.). Sú to nárečové tvary, ktoré boli častejšie v staršej literatúre.

Ja idem, ja musím ísť do škôl, pre mňa **neni** toto gazdovstvo. (HURBAN) — No predsa on **nenie** viac mestom veselosti. (VAJANSKÝ)

Samostatná osobná morféma v zložených tvaroch préterita a kondicionálu má podoby *som, si, ø; sme, ste, ø;* napr.: *bol (by) som, bol (by) si, bol (by) ø; boli (by) sme, boli (by) ste, boli by ø*. V tvare 1. os. sg. indikatívu préterita a kondicionálu sa táto morféma môže vynechať, ak sa použije osobné zámeno *ja;* napr.: *Ja by ho bol spálil, nebyť tvojej prosby.* (TAJOVSKÝ)

Opisné sloveso *byť* v opisnom pasíve má však tvary aj pre 3. os., takže sa líši od opisného slovesa v préterite: *som, si, je; sme, ste, sú — som chválený, si chválený, je chválený; sme chválení, ste chválení, sú chválení.*

Podobne aj v zloženom futúre sú tvary aj pre 3. os.: *budem, budeš, bude; budeme, budete, budú — budem chváliť/budem chválený, budeš chváliť/budeš chválený, bude chváliť/bude chválený, budeme chváliť/budeme chválení, budete chváliť/budete chválení, budú chváliť/budú chválení.*

Nulový tvar má teda opisné sloveso *byť* len ako morféma 3. os. sg. a pl. v tvaroch préterita a kondicionálu. Túto nulovú morfému v 3. os sg. a pl. zložených slovesných tvarov treba odlišovať od elidovanej morfémy v tvare 1. os. sg. préterita a kondicionálu: *ja (by) (bol) povedal* ... Ani v dvojčlenných vetách typu *Mladosť — radosť* nejde o nulovú sponu, ale o elidovanú sponu *je*. Pri elidovanom prvku sa pociťuje jeho neprítomnosť z istej príčiny; elipsa je teda príznakovou podobou tvaru alebo konštrukcie.

2. jesť

1. os. sg. je-*m*	1. os. pl. je-*me*
2. os. sg. je-*š*	2. os. pl. je-*te*
3. os. sg. je-*ø*	3. os. pl. jed-*ia*

V staršom spisovnom jazyku sa používali aj tvary *jiem, jieš, jie, jieme, jiete.*

Prézentný kmeň sa vyskytuje v dvoch podobách: *je-, jed-*. Druhá podoba *jed-* je pôvodnejšia a má priamy vzťah aj k infinitívnemu kmeňu, lebo je to vlastne koreň slova. Ukazujú to aj príbuzné slová ako *jedlo, jedák.*

3. vedieť

1. os. sg. vie-*m*	1. os. pl. vie-*me*
2. os. sg. vie-*š*	2. os. pl. vie-*te*
3. os. sg. vie-*ø*	3. os. pl. ved-*ia*

Prézentný kmeň má dve podoby: *vie-*, *ved-*. Druhá podoba *ved-* je pôvodnejšia; je vlastným koreňom slova, ako to ukazujú aj príbuzné slová, ako *veda*, *vedec*.

4. chcieť

1. os. sg. chce-*m*	1. os. pl. chce-*me*
2. os. sg. chce-*š*	2. os. pl. chce-*te*
3. os. sg. chce-*0*	3. os. pl. chc-*ú*

Používajú sa dve podoby prézentného kmeňa: *chce-*, *chc-*. Druhá podoba je viazaná na 3. os. pl. indikatívu prézenta a na tvary imperatívu. Ináč sa používa rozšírená podoba prézentného kmeňa *chcej-*: *chcejúc; chcejúci, -a, -e*.

Zriedkavo sa v hovorovej reči používajú nárečové tvary 3. os. pl. *chcia, chcejú*.

5. ísť

1. os. sg. ide-*m*	1. os. pl. ide-*me*
2. os. sg. ide-*š*	2. os. pl. ide-*te*
3. os. sg. ide-*ø*	3. os. pl. id-*ú*

Prípona 3. os. pl. *-ú* sa skracuje v predponových slovesách, ak nasleduje po dlhej slabike ako *nájdu, zájdu, zájdu sa, dôjdu, pôjdu, prídu, odídu, rozídu sa, zídu sa, vzídu*. Ale ostáva bez zmeny po krátkej slabike ako *vojdú, vyjdú, ujdú, prejdú, prejdú sa*.

Sú dve podoby prézentného kmeňa: *ide-*, *id-*. Druhá podoba je základom imperatívu a všetkých neurčitých tvarov: *iď, idúc, idúci (-a, -e), rozídený (-á, -é), obídenie*.

6. stáť

1. os. sg. stojí-*m*	1. os. pl. stojí-*me*
2. os. sg. stojí-*š*	2. os. pl. stojí-*te*
3. os. sg. stojí-*ø*	3. os. pl. stoj-*a*

Rovnako sa časuje aj sloveso *báť sa — bojím sa*.

Prípona 3. os. pl. je *-a*, lebo nasleduje po spoluhláske *j: stoja, boja sa*.

Prézentný kmeň má dve podoby: *stojí-*, *stoj-*. Druhá podoba prézentného kmeňa je aj v niektorých odvodených slovách ako *stojan, bojko*.

Pasívne tvary

Pasívne tvary indikatívu prézenta sú dvojaké: zvratné alebo opisné.

Zvratné pasívne tvary sa líšia od aktívnych pribratím gramatickej morfémy *sa;* používajú sa spravidla len tvary 3. os. sg. a pl., výnimočne aj tvary 2. os. sg. a pl. Tieto tvary majú len nedokonavé slovesá (iba činnostné prechodné slovesá).

Na rozdiel od starších metodologických škôl sa dnes kladie väčší dôraz na presnosť, jasnosť a dôslednosť samej teórie metódy, tj. kladie sa požiadavka, aby metodológia sama

bola exaktnou vedou. (FILKORN) — Značne rozšírená bola v 17. stor. aj dramatická a divadelná literatúra, ktorá sa pestovala hlavne na školách ako súčasť školskej výchovy. (HORVÁTH) — Cestujúce obecenstvo sa dôtklivo upozorňuje, že je v jeho vlastnom záujme, aby sa bezodkladne odobralo pod pivničné okienka na mestský dvor ... (HEČKO) — Takí páni sa nevyhadzujú. S takými pánmi sa musí jemne ... (JESENSKÝ)

Opisné pasívne tvary indikatívu prézenta sa tvoria spojením indikatívu prézenta pomocného opisného slovesa *byť* s trpným príčastím nedokonavých slovies (iba činnostných prechodných slovies).

1. os. sg. *som* volaný, -á, -é
2. os. sg. *si* volaný, -á, -é
3. os. sg. *je* volaný, -á, -é

1. os. pl. *sme* volaní, -é
2. os. pl. *ste* volaní, -é
3. os. pl. *sú* volaní, -é

Opisné pasívum sa používa vo všetkých osobách, a to bez ohľadu na životnosť alebo neživotnosť podmetu vety.

Ale radosť pridúšaná je lútostou, že neuvidí viac Evu. (CHROBÁK) — Jednotné roľnícke družstvá sú budované na podklade skupinového vlastníctva. (BAKALA) — I veršové formy sú motivované obsahom, ktorého sú vyjadrením. (BAKOŠ) — Ste očakávaný a ja i s mojou paňou sa tešíme na vašu vzácnu návštevu. (JAŠÍK)

V záporných tvaroch sa používa samostatná záporová častica *nie: nie som volaný* ...

Aj dokonavé slovesá sa používajú len v historickom prézente, takisto ako je to pri aktívnych tvaroch.

Po Jáne prišla však náhla suchota a celý tento úsilný a vytrvalý dej je surovo prerušený, (CHROBÁK)

Tvary indikatívu préterita

Aktívne tvary

Všetky slovesá tvoria tvary indikatívu préterita rovnako. Sú to zložené tvary, ktoré sa skladajú z l-ového tvaru významového slovesa a zo samostatnej gramatickej morfémy na vyjadrenie osoby.

L-ový tvar sa tvorí z infinitívneho kmeňa príponou *-l-*. V jednotnom čísle sa rozlišuje menný rod príponami *-∅, -a, -o*. V množnom čísle je jednotná prípona *-i;* menný rod sa tu nerozlišuje.

Infinitívny kmeň má pri tvorení l-ového tvaru niekoľko variácií.

1. Keď sa infinitívny kmeň končí na krátku samohlásku, prípona *-l-* sa pripína priamo k nepozmenenému kmeňu. Tak je to pri slovesách vzorov *chytať, brať, česať, žať, žuť, pracovať, robiť* a *kričať: chyta-l-∅, bra-l-∅, česa-l-∅, ža-l-∅, žu-l-∅, pracova-l-∅, robi-l-∅, kriča-l-∅.*

Z nepravidelných slovies patrí sem sloveso *stať sa* a všetky jeho živé alebo pôvodné predponové odvodeniny: *stal sa, nastal, prestal, ustal, dostal, dostal sa, vystal, ostal, zostal, zastal, pristal* ...

Okrem toho patria sem aj nepravidelné slovesá *stáť* a *báť sa*, ako aj ich predponové deriváty, i keď majú infinitívny kmeň zakončený na dlhú samohlásku *á*: *stál, bál sa, prestál, vystál, postál si, odstál, nebál sa* ...

2. Keď sa infinitívny kmeň končí na dlhú samohlásku *ú* alebo na dvojhlásku *ie*, býva v l-ovom tvare krátka samohláska. Ide o slovesá vzorov *hynúť, rozumieť, trieť* a *vidieť*: *hynu-l-* ∅, *rozume-l-* ∅, *tre-l-* ∅, *vide-l-* ∅.

Z nepravidelných slovies takto tvoria l-ový tvar slovesá *vedieť* a *chcieť*, ako aj ich predponové deriváty: *vedel, chcel, zvedel, dozvedel sa, prezvedel sa, zachcelo sa, odnechcelo sa* ...

Sem patria aj tie slovesá vzoru *žuť*, ktorých infinitívny kmeň sa končí na dvojhlásku *ie*: *chvieť sa — chvel sa, plieť — plel, spieť — spel, zrieť — zrel, podieť sa — podel sa, odieť — odel, prospieť — prospel* ...

Ale slovesá tohto vzoru, ktorých infinitívny kmeň sa končí na dvojhlásku *ia*, zachovávajú túto dvojhlásku aj v l-ovom tvare: *diať sa — dial sa, hriať — hrial, liať — lial, siať — sial, smiať sa — smial sa, okriať — okrial, kliať — klial, priať — prial* ...

Sloveso *vziať*, ktoré síce má na konci infinitívneho kmeňa dvojhlásku *ia*, nepatrí do vzoru *žuť*, ale do vzoru *žať*. Tým sa vysvetľuje, že v l-ovom tvare niet dvojhlásky *ia*: *vzal, prevzal, zavzal sa* ...

3. Keď sa infinitívny kmeň končí na spoluhlásku, prípona *-l-* sa pripína k nemu priamo, resp. pomocou vkladnej samohlásky *o*. Táto vkladná samohláska je v tvare jednotného čísla mužského rodu; inde jej niet. Takto sa tvorí l-ový tvar pri slovesách vzoru *niesť*: *nies-o-l-* ∅, *nies-l-a, nies-l-o, nies-l-i*. Na konci kmeňa je pritom základný alternant: *viesť — viedol, húsť — húdol, priasť — priadol, pliesť — plietol, hniesť — hnietol, miasť — miatol, miesť — mietol, piecť — piekol, riecť — riekol, tiecť — tiekol, tĺcť — tĺkol, vliecť — vliekol, môcť — mohol, striezť — striehol.*

Z nepravidelných slovies patrí sem sloveso *jesť* a jeho predponové deriváty: *jedol, zjedol, pojedol, zajedol si, najedol sa, prejedol sa, odjedol, prijedlo sa* ...

Sem patria aj slovesá vzoru *chudnúť*, lebo pri nich sa l-ový tvar tvorí z koreňa: *chud-o-l-* ∅, *chud-l-a, chud-l-o, chud-l-i*. Príklady: *padnúť — padol, kopnúť — kopol, seknúť — sekol, vädnúť — vädol, mäknúť — mäkol, hrubnúť — hrubol, zjajknúť — zjajkol, mrznúť — mrzlo, hasnúť — hasol* ...

Slovesá *usnúť* a *hnúť* majú tvary *usnul, hnul;* ale predponové odvodeniny slovesa *hnúť* tvoria l-ový tvar ako ostatné slovesá vzoru *chudnúť*: *zahnúť — zahol, pohnúť sa — pohol sa, vyhnúť sa — vyhol sa, nahnúť sa — nahol sa*. Záporné sloveso *nehnúť* má dvojtvar: *nehol/nehnul.*

Aj slovesá *starnúť, ostarnúť, prestarnúť* majú v jednotnom čísle mužského

rodu dvojtvary: *starol/starnul, ostarol/ostarnul, prestarol/prestarnul.* Ostatné tvary sú bez infinitívnej kmeňotvornej prípony: *starla, ostarla, prestarla, ostarli, prestarli.*

Sloveso *priľnúť* má l-ový tvar *priľnul, priľnula, priľnulo, priľnuli.* Takisto aj bezpredponové sloveso *lnúť — lnul, lnula, lnulo, lnuli* (básn.).

V staršom spisovnom jazyku sa v tvaroch préterita a kondicionálu slovies vzoru *chudnúť* zväčša zachovával širší kmeň: *chudnul, padnul* ... V dnešnej norme sa tieto tvary pociťujú ako nárečové alebo zastarané.

Predponové slovesá zo základu *päť — pnem* majú dvojtvary: *napäl/napol, vypäl/vypol, zapäl/zapol, pripäl/pripol ...; napäla/napla, vypäla/vypla, zapäla/zapla, pripäla/pripla* ... Tieto dvojtvary súvisia s dubletami v infinitíve: *napäť/napnúť, vypäť/vypnúť, zapäť/zapnúť* ... Ale l-ové tvary *napnul, vypnul, zapnul, pripnul* sú nárečové, ako aj tvary typu *chudnul, padnul.*

Sloveso *mäť* má dvojtvary: *mäl/mnul, mäla/mnula* ...

Nepravidelné slovesá tvoria l-ové tvary podobne ako ostatné slovesá, len slovesá *byť* a *ísť* majú v tomto tvare supletívny základ.

Sloveso *byť* má l-ové tvary *bol-* ∅, *bol-a, bol-o, bol-i.*

Zriedkavo sa používajú predponové deriváty *zbyť, prebyť, vybyť: zbol, zbola, zbolo, zboli; prebol, prebola, prebolo, preboli; vybol ...; pobol ...*

Bolo, bolo, dávno sa **zbolo.** (TATARKA) — Vy ste v tom **preboli** štyri roky, a tu sto! (HEČKO) — Ach, ako je tu dobre. Celý deň by tu **vybol** o hlade, o smäde. (KUKUČÍN)

Sloveso *ísť* má l-ové tvary zo základu *iš-* alebo *š-*, pričom sa používa vkladná samohláska *-ie-: iš-ie-l-* ∅ */š-ie-l-* ∅, *iš-l-a/š-l-a, iš-l-o/š-l-o, iš-l-i/š-l-i.* Tieto dublety sú v spisovnej norme rovnocenné, iba po vokáloch sa dáva prednosť tvarom z neslabičného základu *š-: ona šla, oni šli* ... Takisto je to aj v predponových derivátoch. Preto je rozdiel v základe medzi tvarmi *prišiel, vyšiel, ušiel, prešiel, došiel, našiel* a tvarmi *odišiel, podišiel, rozišiel sa, zišiel, vzišiel* ...

Gramatická morféma na vyjadrenie osoby má v zloženom tvare préterita tieto podoby:

1. os. sg. *som*	1. os. pl. *sme*
2. os. sg. *si*	2. os. pl. *ste*
3. os. sg. ∅	3. os. pl. ∅

Indikatív préterita má v spisovnej slovenčine túto podobu:

1. os. sg. *padal-* ∅, *-a, -o som*	*bol-* ∅, *-a, -o som*
2. os. sg. *padal-* ∅, *-a, -o si*	*bol-* ∅, *-a, -o si*
3. os. sg. *padal-* ∅, *-a, -o* ∅	*bol-* ∅, *-a, -o* ∅
1. os. pl. *padal-i sme*	*bol-i sme*
2. os. pl. *padal-i ste*	*bol-i ste*
3. os. pl. *padal-i* ∅	*bol-i* ∅

V záporných tvaroch stojí záporová predpona *ne-* pri l-ovom tvare významového slovesa. Je to preto, lebo osobná morféma je v tvaroch 3. os. oboch čísel nulová: *nepadol som, nerozumel si, nevidel, nespali sme, nekričali ste, neuvazili sa; nebola som, nebola si, nebolo* . . .

Pasívne tvary

Pasívne tvary indikatívu préterita sú dvojaké: zvratné a opisné.

Zvratné pasívne tvary sa odlišujú od aktívnych samostatnou morfémou *sa*. Používajú sa najmä tvary 3. os. sg. a pl. nedokonavých aj dokonavých slovies. Tvary ostatných osôb sú výnimočné.

Dobrodenie slovenského štátu prejavilo sa v Dubníkoch po prvý raz tým, že sa *rozohnalo* volené mestské zastupiteľstvo a *zosadil* sa sociálnodemokratický starosta. (HEČKO) — A vážne, nábožne si nasadil plochú brigadírku, aké sa *nosievali* pred dvadsiatimi rokmi. (MINÁČ)

Opisné pasívne tvary indikatívu préterita sa tvoria spojením indikatívu préterita pomocného opisného slovesa *byť* s trpným príčastím nedokonavých aj dokonavých slovies (iba činnostných prechodných slovies).

1. os. sg. *bol, -a, -o som volaný, -á, -é*
2. os. sg. *bol, -a, -o si volaný, -á, -é*
3. os. sg. *bol, -a, -o ∅ volaný, -á, -é*

1. os. pl. *boli sme volaní, -é*
2. os. pl. *boli ste volaní, -é*
3. os. pl. *boli ∅ volaní, -é*

Opisné pasívum sa používa vo všetkých osobách; no najčastejšie sú aj tu tvary 3. os. sg. a pl.

Za svoju revolučnú činnosť *bola* v buržoáznej republike často *prenasledovaná* a niekoľko ráz *väznená*. (TLAČ) — Vojak sa rozbehol uličkou, ktorá *bola prisúdená* Kľakovi. (JAŠÍK) — Ľudia v minulosti *neboli drvení* dejinami tak, ako ich v svojom románe z tejto minulosti skoro pozitivisticky a deterministicky drví spisovateľ. (A. MATUŠKA) — Áno, koliba *bola* zrejme nachvat *opustená:* v popole na ohnisku tlejú dosiaľ žeravé uhlíky. (CHROBÁK)

Tvary indikatívu antepréterita

Aktívne tvary

Indikatív antepréterita čiže oznamovací spôsob predminulého času sa tvorí takisto z l-ového tvaru slovesa a gramatickej morfémy majúcej podobu indikatívu préterita slovesa *byť*.

1. os. sg. *bol-∅, -a, -o som urobil-∅, -a, -o*
2. os. sg. *bol-∅, -a, -o si urobil-∅, -a, -o*
3. os. sg. *bol-∅, -a, -o ∅ urobil-∅, -a, -o*

1. os. pl. *bol-i sme urobil-i*
2. os. pl. *bol-i ste urobil-i*
3. os. pl. *bol-i ø urobil-i*

Sloveso *byť* má tieto tvary indikatívu antepréterita:

1. os. sg. *bol-ø, -a, -o som býval-ø, -a, -o*
2. os. sg. *bol-ø, -a, -o si býval-ø, -a, -o*
3. os. sg. *bol-ø, -a, -o ø býval-ø, -a, -o*

1. os. pl. *bol-i sme býval-i*
2. os. pl. *bol-i ste býval-i*
3. os. pl. *bol-i ø býval-i*

Záporová predpona *ne-* stojí pri l-ovom tvare gramatickej morfémy: *nebol* som urobil, *nebol* si vybehol, *nebol* žil, *neboli* sme stratili, *neboli* ste vyhrali, *neboli* sa ohlásili . . .

Tento tvar majú predovšetkým dokonavé slovesá.

A keď všetko vo dvore utíchlo, keď aj dievčatko **bolo ukázalo** materi látku na dvoje šiat a Adamov otec s Adamovým bratom **sa** už **boli navečerali,** tieň znovu prešiel dvorom. (JAŠÍK) — Svätopluk **si bol umienil,** že keby sa Kroza **nebol** k nemu **pridal, bol by** ho **dal** i s jeho ľuďmi pobiť. (JÉGÉ) — Vodnár, keď už **bol pojedol** hodnú zásobu potravín, vytiahol belasý ručník z vrecka a ide si utierať dopotenú tvár i kučeravé vlasy. (TIMRAVA)

Pasívne tvary sa pri indikatíve antepréterita nepoužívajú.

Tvary indikatívu futúra

Aktívne tvary

Indikatív futúra čiže oznamovací spôsob budúceho času sa netvorí rovnako pri všetkých slovesách. Vcelku sú tri spôsoby tvorenia týchto tvarov.

1. Sloveso *byť — som* má jednoduché tvary indikatívu futúra utvorené zo supletívneho kmeňa *bude-/bud-* pomocou osobných prípon *-m, -š, -ø, -me, -te, -ú:*

1. os. sg. *bude-m* — 1. os. pl. *bude-me*
2. os. sg. *bude-š* — 2. os. pl. *bude-te*
3. os. sg. *bude-ø* — 3. os. pl. *bud-ú*

Aj dokonavé sloveso *povedať* má tvary indikatívu futúra utvorené z iného základu: *poviem, povieš, povie, povieme, poviete, povedia.*

2. Všetky nedokonavé slovesá — okrem slovies *byť — som* a *ísť — idem* — tvoria tvary indikatívu futúra opisne: k infinitívu významového slovesa sa pridávajú futurálne tvary slovesa *byť — som* ako samostatné gramatické morfémy.

1. os. sg. *budem žať* — 1. os. pl. *budeme žať*
2. os. sg. *budeš žať* — 2. os. pl. *budete žať*
3. os. sg. *bude žať* — 3. os. pl. *budú žať*

Dokonavé slovesá nemajú osobitné tvary na vyjadrenie futúra, lebo pri dokonavých slovesách vyjadrujeme budúci čas prézentnými tvarmi: *dám, zahmieš, zotrie, poberieme sa, učešete sa, schudnú; dožijem sa, odpracujeme, narobíš sa, uvidíte, zakričí, zjedia* . . . Ale pri historickom prézente sa používajú aj tieto tvary podobne ako tvary prézenta nedokonavých slovies.

3. Celý rad nedokonavých slovies má aj predponové tvary indikatívu futúra; predpona *po-* sa pridáva k tvarom indikatívu prézenta: *po-cestujem, po-nesiem; po-letíš, po-rútiš sa, po-putuješ; po-lezie, po-vlečie sa, po-tečie; po-nesieme sa, po-vezieme, po-bežíme; po-krútite sa, po-plazíte sa; po-plávajú, po-hrnú sa.*

Futúrum tohto typu majú najmä slovesá pohybu *ísť, letieť, bežať, tiecť, niesť, viezť, viesť, hnať.* Ostatné slovesá pohybu, ako aj iné slovesá majú predponové futúrum zriedkavejšie.

Iba sloveso *ísť* má výlučne tvary futúra *pôjdem, pôjdeš, pôjde, pôjdeme, pôjdete, pôjdu;* všetky ostatné nedokonavé slovesá pohybu majú popri predponovom futúre aj zložené futúrum. Tvary typu *ponesiem* a typu *budem niesť* sú rovnocenné.

Okrem slovies pohybu majú veľmi zriedkavo predponové futúrum aj slovesá *rásť* a *kvitnúť: porastie, pokvitne (= bude rásť, bude kvitnúť).*

Predpona *po-* v tomto prípade má len gramatický význam, lebo nepozmeňuje nedokonavý vid slovesa. Predponové tvary futúra typu *poletí* patria k bezpredponovým slovesám typu *letieť*, a nie k obmedzovacím slovesám, ako *poletieť, poniesť, poviezť sa.*

V jednoduchom futúre, aj predponovom, stojí záporová predpona *ne-* pred tvarom významového slovesa: *nebudem, nepoviem, nepôjde, nepoletíme* . . .

V zloženom futúre nedokonavých slovies stojí záporová predpona *ne-* pred samostatnou gramatickou morfémou: *nebudem* písať, *nebudeš* chodiť, *nebude* svietiť, *nebudeme* chýbať . . .

Pasívne tvary

Všetky činnostné prechodné slovesá majú aj pasívne tvary futúra. Sú to jednak zvratné tvary, jednak opisné tvary.

Zvratné pasívne tvary futúra sa odlišujú od aktívnych tvarov morfémou *sa: vyhĺbi — vyhĺbi sa, bude vyhlbovať — bude sa vyhlbovať; pokosia — pokosia sa, budú kosiť — budú sa kosiť* . . .

Kým sa tento súhlas **neudelí**, právo stavby nevznikne. (BAKALA) — Ale nie, verte mi, to je omyl. Veď sa to vyšetrí, uvidíte. (STODOLA) — Povie, čo povedala takto štyri roky — **napíšu sa** ohlášky a bude. (KUKUČÍN) — Také škvarky zemičky ľahko **sa obrobia**. (FIGULI) — I o sto rokov **sa bude** v protokole **čítať**, že pán notárius Kvasivero ten monument postavil. (CHALUPKA) — Majte otvorené oči, aby ste videli aj to, čo **sa snáď nebude prednášať**. (TLAČ) — A bič, ktorým Urban Habdža s pomocou chudoby prinútil majiteľov záprahov vziť štrk, bolo odhlasovanie obecnej pôžičky s uzavretím, že **sa bude** splácať z prirážok na pozemkovú daň! (HEČKO)

Opisné pasívne tvary futúra majú činnostné slovesá s akuzatívnou rekciou. Tvoria sa z futúra pomocného slovesa *byť* a z trpného príčastia významového slovesa.

1. os. sg. *budem volaný, -á, -é*
2. os. sg. *budeš volaný, -á, -é*
3. os. sg. *bude volaný, -á, -é*

1. os. pl. *budeme volaní, -é*
2. os. pl. *budete volaní, -é*
3. os. pl. *budú volaní, -é*

Čo sa v nebi spojí, nech **nebude na** zemi **rozlúčené,** keďže však jej hlava s hrdlom na nebi spojená nebola, tedy sa rozlúčiť môže. (LASKOMERSKÝ) — Preto možno očakávať, že spomenuté zmierovacie a rozhodcovské komisie **budú** v dohľadnom čase **uzákonené.** (BAKALA) — Vyrástlo tu dvojaké nebezpečenstvo. Alebo bude satira existovať len v komunálnych dimenziách, alebo **bude** individuálne **povoľovaná,** povedzme, výhradne pre zaslúžilých umelcov a vyššie. (TALLO)

Tvary kondicionálu prézenta

Aktívne tvary

Kondicionál prézenta čiže podmieňovací spôsob prítomného času je zložený slovesný tvar, ktorý sa tvorí z l-ového tvaru významového slovesa, samostatnej kondicionálovej morfémy *by* a samostatnej osobnej morfémy *som, si, ∅; sme, ste, ∅*.

1. os. sg. *žil-∅, -a, -o by som*	*bol-∅, -a, -o by som*
2. os. sg. *žil-∅, -a, -o by si*	*bol-∅, -a, -o by si*
3. os. sg. *žil-∅, -a, -o by ∅*	*bol-∅, -a, -o by ∅*
1. os. pl. *žil-i by sme*	*bol-i by sme*
2. os. pl. *žil-i by ste*	*bol-i by ste*
3. os. pl. *žil-i by ∅*	*bol-i by ∅*

Úplný tvar kondicionálu prézenta sa používa jednak v rámci hlavnej vety, jednak v rámci vedľajšej vety, ktorá nie je uvedená spojkou s časťou *-by*.

Bolo by to niekde pri Váhu, veru **by sa nespytoval** nikoho. (RÁZUS) — Človek **by si** myslel, že keď starý kaprál dokašlal, Stodoliště už viac nepočuje jeho pištanie. (HEČKO) — Bodaj **by** vás, vy mládenci, čerti **vzali** . . . (PIESEŇ) — Povedzte mi, ako **by som sa mohol** naučiť takto hrať. (BARČ)

Po spojkách *by, aby, žeby, že by, keby, akoby, sťaby, ani čo by* . . ., ako ani po časticiach *aby, keby* v tvare kondicionálu sa morféma *by* neopakuje.

A zatíchne, **akoby** sa im v prázdnej starečkej dume **stratila.** (TATARKA) — Rodinná rada, **aby** sa klin klinom a láska láskou **vybíjala,** bola dobrá, len sa nevydarila. (JESENSKÝ) —

A **keby** to **bola** aj sto ráz pravda, nezaslúži si, aby ste ju špinili. (F. KRÁL) — **Keby ste** radšej **šušky zbierali!** (FIGULI)

Záporová predpona *ne-* stojí pri l-ovom tvare významového slovesa. Je to preto, lebo osobná morféma pre 3. os. oboch čísel je nulová. Napr.: *nevidel by som, neprišiel by si, nepísala by, neradili by sme sa, neobstáli by ste, nevrátili by sa; nebol by som, nebol by ...*

Pasívne tvary

Pasívne tvary kondicionálu prézenta sa tvoria dvojako: sú to alebo zvratné, alebo opisné tvary.

Zvratné pasívne tvary sa líšia od aktívnych len pridaním morfémy *sa:* *kosil by — kosil by sa, hovorili by — hovorili by sa ...*

Keby tam bolo viac kameňa, domy **by sa stavali** pevnejšie. (TLAČ) — **Aby sa** nedostatky prepisu čiastočne **eliminovali,** pripájajú sa na konci diela fotografie textov. (PAULINY)

Opisné pasívne tvary sa tvoria z kondicionálnych tvarov slovesa *byť* a trpného príčastia činnostných prechodných slovies.

1. os. sg. *bol, -a, -o by som chválený, -á, -é*
2. os. sg. *bol, -a, -o by si chválený, -á, -é*
3. os. sg. *bol, -a, -o by ∅ chválený, -á, -é*

1. os. pl. *boli by sme chválení, -é*
2. os. pl. *boli by ste chválení, -é*
3. os. pl. *boli by ∅ chválení, -é*

Používajú sa tvary nedokonavých aj dokonavých slovies.

Preto je pre intenzívne chovy veľmi dôležitou požiadavkou, **aby** všetky uhynuté zvieratá **boli odoslané** na pitvu ... (LANDAU) — Je dôležité, **aby** deti **neboli vychovávané** k egoizmu. (TLAČ)

Tvary kondicionálu préterita

Aktívne tvary

Kondicionál préterita čiže podmieňovací spôsob minulého času je zložený slovesný tvar, ktorý sa tvorí z l-ového tvaru významového slovesa, samostatnej kondicionálovej morfémy *by* a samostatnej osobnej morfémy *bol-∅, -a, -o som; bol-∅, -a, -o si; bol-∅, -a, -o ∅; bol-i sme; bol-i ste; bol-i ∅.*

1. os. sg. *bol-∅, -a, -o by som žil-∅, -a, -o*
2. os. sg. *bol-∅, -a, -o by si žil-∅, -a, -o*
3. os. sg. *bol-∅, -a, -o by ∅ žil-∅, -a, -o*

1. os. pl. *bol-i by sme žil -i*
2. os. pl. *bol-i by ste žil-i*
3. os. pl. *bol-i by ∅ žil-i*

Sloveso *byť* má tieto tvary kondicionálu préterita.

1. os. sg. *bol-* ∅, *-a, -o by som býval-* ∅, *-a, -o*
2. os. sg. *bol-* ∅, *-a -o by si býval-* ∅, *-a, -o*
3. os. sg. *bol-* ∅, *-a, -o by* ∅ *býval-* ∅, *-a, -o*

1. os. pl. *bol-i by sme býval-i*
2. os. pl. *bol-i by ste býval-i*
3. os. pl. *bol-i by* ∅ *býval-i*

Kondicionál préterita sa používa od všetkých slovies. Nemožno ho nahrádzať kondicionálom prézenta bez porušenia zmyslu výpovede.

Anča musela sa o stenu lapiť, priam **by bola spadla,** čujúc jeho reč. (TIMRAVA) — Nebude však ešte pol piatej, lebo **by** už **boli rozsvietili** pouličné lampy ... (ZELINOVÁ) — Vlastne **bolo by** jej lepšie **bývalo** mŕtvej, hoci viem, že tým vám zaviňujem zármutok. (FIGULI) — **Bol by som došiel** domov za vidna, ale na Drahom dreve zlomila sa mi klanica. (CHROBÁK)

Po spojkách a časticiach, ktoré sa končia na *-by*, morféma *by* sa v slovesnom tvare už neopakuje.

Mne sa zdá, ako keby som len včera **bola bývala** so svojimi starými oteckami! (JÉGÉ)— **Akoby pred** časom **bolo** doňho **narazilo** čosi ešte mocnejšieho, než bol sám, a on sa nemohol odvtedy narovnať. (CHROBÁK) — V hrdle ma čosi škrtilo a páralo, **staby som bol** v tej chvíli **prehltol** kosti z ryby. (FIGULI)

Záporová predpona *ne-* je pri l-ovej časti gramatickej morfémy: *nebol* by som urobil, *nebol* by si povedal, *nebol* by zostal, *neboli* by sme bývali ...

Len výnimočne, v citovom prejave, býva pri l-ovom tvare významového slovesa: Boli by sa *neespamätali*, aký posmech robia zo seba, keby nebola vybehla pani Kázikova ... (JÉGÉ)

Pasívne tvary

Pasívne tvary kondicionálu préterita sú alebo zvratné alebo opisné.

Zvratné pasívne tvary sa odlišujú aj tu od aktívnych iba pribratím morfémy *sa: bol by staval, boli by stavali — bol by sa staval, boli by sa stavali; bol by predal, boli by predali — bol by sa predal, boli by sa predali ...*

Ani tento dom *by sa nebol predal*, keby nebola vypukla vojna. (TLAČ)

Opisné pasívne tvary kondicionálu préterita sa tvoria z préteritálnych kondicionálnych tvarov pomocného slovesa *byť* a trpného príčastia významového slovesa (činnostného prechodného slovesa nedokonavého alebo dokonavého vidu).

1. os. sg. *bol, -a, -o by som býval, -a, -o chválený, -á, -é*
2. os. sg. *bol, -a, -o by si býval, -a, -o chválený, -á, -é*
3. os. sg. *bol, -a, -o by* ∅ *býval, -a, -o chválený, -á, -é*

1. os. pl. *boli by sme bývali chválení, -é*
2. os. pl. *boli by ste bývali chválení, -é*
3. os. pl. *boli by* ∅ *bývali chválení, -é*

Aktívne tvary

Imperatív čiže rozkazovací spôsob je určitý slovesný tvar, ktorý sa tvorí z imperatívneho základu a osobnej prípony.

Imperatívny základ sa tvorí z druhej podoby prézentného kmeňa bez osobitnej imperatívnej morfémy alebo pomocou morfémy *-i-*.

Niektoré slovesá vzoru *česať* majú v imperatíve podobu prítomníkového kmeňa podľa vzoru *padať*. Prejavuje sa tým prechod týchto slovies od neproduktívneho vzoru *česať* k produktívnemu vzoru *padať*. Niektoré slovesá majú aj dublety; napr.: *brechať — breš-/brechaj-, šeptať — šepc-/šeptaj-, reptať — repc-/reptaj-, rapotať — rapoc-/rapotaj-, driemať — driem-/driemaj-, trestať — tresc-/trestaj-* ... Iné slovesá majú len podobu podľa vzoru *padať*; napr.: *kývať — kývaj-, páchať — páchaj-, metať — metaj-* ...

1. Imperatívna morféma *-i-* sa používa len vtedy, keď sa druhá podoba prézentného kmeňa končí na konsonantickú skupinu nezvyčajnú na konci slovenských slov. Sú to napríklad skupiny konsonantov *pn, bn, vn, fn, mn, ln, ľn, tn, dn, zdn, cn, čn, sn, zn, žn, kn, skn, gn, hn, chn, dchn; pr, br, vr, mr, tr, str, dr, ndr, zr, žr, čr, kr, chr; bl, tl, dl, šl, kl, skl, hl, chl, zl, fl; jm, zm, chm, tm; zv, žv; chč, kč, pc, sc, pč; ct* ... Príklady: *zapni-, nezhrubni-, mávni-, cofni-, spomni-, nesmilni-, priľni-, tni-, schudni-, vyprázdni-, bacni-, začni-, zhasni-, zmizni-, zažni-, sekni-, leskni-, glgni-, uhni-, spuchni-, nadchni-, zapri-, babri-, zavri-, umri-, utri-, vystri-, udri-, hundri-, pozri-, prežri-, načri-, pocukri-, mechri-, prpli-, modli-, pošli-, myšli-, smokli-, zaskli-, brhli-, machli-, zauzli-, jrfli-, zajmi-, vezmi-, drichmi-, zatmi-, pozvi-, húžvi-, dychči-, mäkči-, šepci-, tresci-, čapci-, ucti-, polepši-* ...

Imperatívna morféma *-i-* je fakultatívna po istých konsonantických skupinách, najmä po skupinách *sť, šť, žď, mč, nč, jč, rč*: *pusť-/pusti-, rasť-/rasti-, zahusť-/zahusti-, pomasť-/pomasti-, odpusť-/odpusti-, rozlúšť-/rozlúšti-, nevrešť-/nevrešti-, prašť-/prašti-; brázď-/brázdi-, hniezď-/hniezdi-, zauzď-/zauzdi-; rozmliažď-/rozmliažďi-, hvižď-/hvižďi-, družď-/družďi-; neurč-/neurči-, slovenč-/slovenči-, ovenč-/ovenči-, fajč-/fajči-, jojč-/jojči-, urč-/urči-, presvedč-/presvedči-, osvedč-/osvedči-, zhorš-/zhorši-* ...

Z týchto dubliet sú v dnešnom spisovnom jazyku živšie tvary bez morfémy *i*.

Slabičné *l, r* sa hodnotí ako samohláska, a preto sa imperatívny základ slovies ako *strčiť, skrčiť sa, trčať, vrčať, trpieť, blčať, mlčať, tlmiť, slniť sa, vlniť sa, plniť, šklbať, tlčť* tvorí bez imperatívnej morfémy *-i-*: *skrč-, strč-, trč-, vrč-, trp-, blč-, mlč-, tlm-, slň-, vlň-, plň-, šklb-, tlč-*.

2. Imperatívny základ sa tvorí z druhej podoby prézentného kmeňa bez osobitnej imperatívnej morfémy, keď sa uvedená podoba prézentného kmeňa končí na jednu spoluhlásku. Tento bezpríponový imperatívny základ sa osobitne upravuje v dvoch prípadoch.

Po prvé — tvrdé konsonanty *d, t, n, l* sa na konci imperatívneho základu zamieňajú mäkkými konsonantmi *ď, ť, ň, ľ: ved-ú — veď-, id-ú — iď-; hnet-ú — hneť-, plet-ú — pleť-; min-ú — miň-, žen-ú — žeň-; mel-ú — meľ-, kol-ú — koľ -* . . .

Po druhé — konsonant *j* na konci imperatívneho základu odpadáva po vokáli *i* (písané *i, y*): *žij-ú — ži-, hnij-ú — hni-, pijú — pi-, šijú — ši-, vij-ú — vi-; kryj-ú — kry-, myj-ú — my-, ryj-ú — ry-, vyj-ú — vy-* . . .

Bez zmeny ostáva teda imperatívny základ, keď sa končí na spoluhlásku *b, c, č, ď, f; j* (okrem po *i*), *ľ, m, ň, p, r, s, š, ť, v, z, ž: rob-ia — rob-, rapoc-ú — rapoc-, huč-ia — huč-, vod-ia — voď-, traj-ia — traj-, padaj-ú — padaj-, čuj-ú — čuj-, sol-ia — soľ, lom-ia — lom-, han-ia — haň-, kop-ú — kop-, hor-ia — hor-, kos-ia — kos-, straš-ia — straš-, sot-ia — soť-, bav-ia — bav-, voz-ia — voz-, bež-ia — bež-* . . .

V slovenčine sa dlhá koreňová slabika v imperatíve neskracuje. Slová *vitaj, vitajte, hybaj, hybajme, hybajte* sú citoslovcia, ktoré priberajú imperatívne osobné prípony (podobne ako *na — nate*).

Za imperatívy sa však pokladajú tvary *poď, poďme, poďte*, ale ani tu neslobodno vychádzať od predponových tvarov futúra *pôjdem . . . pôjdu*. Predpona *po-* v imperatíve *poď* nie je totožná s predponou *po-* vo futúre *pôjdem . . . pôjdu*.

Osobné prípony v imperatíve sú tieto:

1. os. sg. —	1. os. pl. *-me*
2. os. sg. ∅	2. os. pl. *-te*
3. os. sg. —	3. os. pl. —

Podľa toho v slovenčine sú osobitné tvary imperatívu pre 2. os. sg. a 1. a 2. os. pl. Z povahy imperatívu vyplýva, že niet imperatívneho tvaru pre 1. os. sg.

Pre 3. os. obidvoch čísel máme v slovenčine imperatívne výrazy, ktoré sa skladajú zo samostatnej častice *nech* a príslušného tvaru indikatívu prézenta: *nech robí, nech robia; nech ide, nech idú; nech zmizne, nech zmiznú* . . .

Podobne aj pre 1. os. sg. sa používajú spojenia *nech sa prepadnem, nech umriem, nech uschnem* . . .

Tvar 2. os. sg. má nulovú osobnú príponu, takže imperatívny základ je prakticky tvarom imperatívu 2. os. sg.

Príklady: *padaj-∅, rozumej-∅, nes-∅, hyň-∅, tri-∅, ber-∅, češ-∅, žni-∅, chudni-∅, ži-∅, sej-∅, pracuj-∅, rob-∅, vid-∅, kríč-∅* . . .

Nepravidelné slovesá majú tieto tvary 2. os. sg. imperatívu: *byť — buď-∅, jesť — jedz-∅, vedieť — vedz-∅, chcieť — chci-∅, ísť — iď-∅, stať sa — staň-∅ sa, stáť — stoj-∅*.

Alternácia *ď/dz* sa uplatňuje pri slovese *jesť*, ako aj pri všetkých jeho predponových odvodeninách: *jedz-∅, zjedz-∅, pojedz-∅, najedz-∅ sa* . . .

Tá istá alternácia sa uplatňuje len pri nezvratnom slovese *vedieť — vedz-, zvedieť — zvedz-*, kým v jeho zvratných derivátoch niet uvedenej alternácie: *dozvedieť-∅ sa, prezvedieť-∅ sa*.

Výraz *chcej-nechcej* je príslovkový výraz.

Sloveso *ísť* má pravidelný imperatívny základ *id-*, a podľa toho imperatívne tvary *id-∅, id-me, id-te*. Podobne aj predponové sloveso *prísť: príd-∅, príď-me, príďte*. Ale ostatné predponové slovesá majú v imperatívnom základe príponu *-i-*, lebo kmeň sa končí na spoluhláskovú skupinu *jď: vyjdi-∅, vyjdi-me, vyjdi-te; dôjdi-∅, nájdi-∅, zájdi-∅, prejdi-∅ ...*

Popri základných tvaroch imperatívu *id-∅, iď-me, iď-te* používajú sa aj tvary zo supletívneho základu *choď-∅, choďme, choď-te* (= smer preč) a *poď-∅, poď-me, poď-te* (= smer sem).

Niekedy sa aj v spisovných textoch používajú nárečové tvary zo základu *idi-, prídi-*; napr.: *Príď, šuhajko premilený, príď k nám ...* (PIESEŇ) — *Ale prídite skoro!* (ÚZUS).

Tvar 1. os. pl. má osobnú príponu *-me*, ktorá sa pripína k imperatívnemu základu: *padaj-me, rozumej-me, nes-me, hyň-me, tri-me, ber-me, češ-me, žni-me, chudni-me, ži-me, sej-me, pra-cuj-me, rob-me, viď-me, krič-me ...*

Nepravidelné slovesá: *buď-me, jedz-me, vedz-me, dozveď-me sa, prezveď-me sa, chci-me, staň-me sa, stoj-me, boj-me sa.*

Pred touto príponou sa všetky konsonanty vyslovujú ako znelé, t. j. neznelé konsonanty sa menia na znelé: *c, č, p, s, š, ť; sť, šť* > *dz, dž, b, z, ž, d, ď; zď, žď;* napr.: *rapocme, plačme, kúpme, nosme, píšme, platme, pusťme, rozlúšťme* vyslovujeme ako *rapodzme, pladžme, kúbme, nozme, pížme, pladme, puzďme, rozlúžďme.* Pred sonórou *m* je tu teda taká neutralizácia znelosti párových spoluhlások ako na rozhraní slov.

Tvar 2. os. pl. sa tvorí osobnou príponou *-te*, ktorá sa pripína k imperatívnemu základu: *padaj-te, rozumej-te, nes-te, hyň-te, tri-te, češ-te, žni-te, chudni-te, ži-te, sej-te, pracuj-te, rob-te, viď-te, krič-te ...*

Nepravidelné slovesá: *buď-te, jedz-te, vedz-te, dozveď-te sa, prezveď-te sa, chci-te, staň-te sa, stoj-te, boj-te sa.*

Imperatívne tvary mávajú pri sebe zdôrazňovaciu príponu *-že: dajže, dajmeže, dajteže, nebojže sa, nebojmeže sa, nebojteže sa; nechže ide, nechže idú nechže si ľahne, nechže si ľahnú ...*

Rotuľa (lúbezne): Otvorže mi, otvor! (STODOLA) - Neberže si dukát ich! (JESENSKÝ) — „Vieto čo," povie Miško, „v kalendári sú vraj všetky mená, hľadajmeže ho tam!" (KUKUČÍN) — Pre nás žili, pre nás pracovali a strádali bez oddychu, i nechže je obom ľahká slovenská zem! (TAJOVSKÝ)

Ale pri slove *poď* používa sa aj samostatná zdôrazňovacia častica *ho: poď ho.* Pri slovesnom tvare *poď* býva však aj nesamostatná častica *-že: podže, podteže.* Napr.: *Podže sem, podže sem, nechže ťa učešem ...*

Pasívne tvary

Imperatív má aj pasívne tvary, a to zvratné alebo opisné.

Zvratné pasívne tvary imperatívu líšia sa od aktívnych tvarov iba pribratím morfémy *sa: stavaj, stavajte — stavaj sa, stavajte sa ...*

Posväť sa meno tvoje! (z modlitby)

Opisné pasívne tvary imperatívu sa tvoria z imperatívnych tvarov pomocného slovesa *byť* a trpného príčastia významového slovesa.

2. os. sg. *buď chválený* 1. os. pl. *buďme chválení*
2. os. pl. *buďte chválení*

Ach, buď pozdravené zimné vyjasnenie! (HEČKO) — Pálené, pálené **buď pochválené** ... (BUD. PIESEŇ)

Pasívne tvary imperatívu sú v spisovnom jazyku veľmi zriedkavé. Sú prostriedkom najmä náboženských prejavov, a i tu sú napodobením latinského jazyka.

Neurčité slovesné tvary

Neurčitok

Aktívny tvar

Neurčitok čiže infinitív sa tvorí z prvej podoby neurčitkového slovesného kmeňa príponou *-ť: chyta-ť, rozumie-ť, nies-ť, hynú-ť, trie-ť, bra-ť, česa-ť, ža-ť, chudnú-ť, žu-ť, pracova-ť, robi-ť, vidie-ť, kriča-ť; by-ť, jes-ť, vedie-ť, chcie-ť, is-ť, sta-ť sa, stá-ť.*

Uvedené morfematické členenie infinitívu je zreteľné vždy. Iba v slovese *rásť* a v jeho predponových odvodeninách, ako *vyrásť, odrásť, narásť, zrásť sa* ..., nie je zreteľný morfematický švík, keďže prípona neurčitku splynula s koreňovou spoluhláskou — *rást* + *ť* > *rásť*, ako to ukazujú ostatné tvary, napr.: *rást-li, rast-ie-m* ...

Infinitívny základ *by-* pri slovese *byť* je supletívny; ešte v slovesnom podstatnom mene *by-tie*, ako aj v archaických tvaroch minulého prechodníka *by-vši* a činného príčastia minulého *by-vší*.

Infinitívny základ *ís-* slovesa *ísť* bol utvorený analogicky podľa slovies vzoru *niesť*, lebo pôvodný infinitívny základ bol samohláskový. Základ trpného príčastia a slovesného podstatného mena je utvorený od druhej podoby prézentného kmeňa: *id-ú, prejd-ú — prejd-ený, prejd-enie* ...

Infinitív majú všetky slovesá, i keď sa infinitív niektorých neosobných modálnych slovies používa iba výnimočne; napr. iba v spojení s fázovými alebo modálnymi slovesami: *prestalo sa mu chcieť spať, musí sa dať pomôcť* ...

Pasívny tvar

V slovenčine sa používa v obmedzenej miere i pasívny infinitív zvratný aj opisný typu *trestať sa, byť trestaný.*

Zvratný pasívny infinitív sa však používa častejšie len v spojení s pomocnými slovesami, lebo je homonymný s reflexívnou podobou nezvratného slovesa typu *trestať*, ako aj s reflexívnym slovesom typu *stávať sa, poraniť sa.*

Len na tomto podklade vybudovaná teória má sa naďalej používať vo vedeckom výskumníctve. (I. HRUŠOVSKÝ) — V súvislosti s peňažnými reformami za Karola Róberta **začali sa raziť** hodnotné zlaté florény, povestné kremnické dukáty. (DEJINY SLOVENSKA I)

Opisný pasívny infinitív sa tvorí z infinitívu pomocného opisného slovesa *byť* a trpného príčastia významového slovesa. Pasívny infinitív majú len prechodné činnostné slovesá.

Vrátiť sa tam znamenalo by však opustiť toto všetko, skrývať sa a byť *odkázaná* na milosť spomienok. (CHROBÁK) — Predať sa a byť *kúpená*, dať sa kúpiť, to je podlé. (MINÁČ) — Vec musí byť *určená* vždy individuálne, lebo po skončení nájmu musí byť individuálne vrátená. (BAKALA) — Keď prihliadneme na jednotlivosti, zistíme, že ťažkosti môžu byť *spôsobené* práve nahromadením zvláštnych momentov a okolností na jednej i na druhej strane. (JUROVSKÝ) — V strede k nej je pripojená užšia rúrka, ktorá sa spája s dobrou vývevou, aby plyn z Geisslerovej trubice mohol byť *odčerpávaný*. (ILKOVIČ)

Prechodník

Aktívny tvar

V spisovnej slovenčine sa používa jednotný prechodník čiže transgresív utvorený z druhej podoby prítomníkového kmeňa príponou *-úc/-uc alebo -iac/-ac*. Rozloženie týchto prípon je paralelné s rozložením prípon 3. os. pl. indikatívu prézenta *-ú/-u, -ia/-a*.

Príponou *-úc/uc* tvoria prechodník pravidelné slovesá vzorov *chytať, rozumieť, niesť, hynúť, trieť, brať, česať, žať, chudnúť, žiť, pracovať*, ako aj nepravidelné slovesá *byť, chcieť, ísť, stať, sa: chytajúc, volajúc, dajúc, krivkajúc, vyvolávajúc, rozumejúc, bdejúc, znervóznejúc, skvejúc sa, černejúc sa; nesúc, vylezúc, kladúc, napečúc, vezúc sa, popletúc si; hynúc, minúc, spomenúc si, vanúc, vinúc sa, plynúc; nesmúc, berúc, zadrúc sa, ženúc, postelúc, orúc, vyperúc; češúc, hrabúc, šibúc, škrabúc sa, stenúc; žnúc, začnúc, prijmúc, vezmúc, zažnúc; chudnúc, lipnúc; žujúc, kryjúc, čujúc, obujúc sa, sajúc, lejúc, chvejúc sa, dospejúc; pracujúc, vyskakujúc, prenocujúc, konštruujúc, precestujúc; súc, chcejúc, idúc (prejdúc, vyjdúc), stanúc sa.*

Sloveso *chcieť* má v prechodníku rozšírený, prézentný kmeň: *chc-ú — chcej-úc*.

Po predchádzajúcej dlhej slabike sa prípona prechodníka *-úc* skracuje: *hýbuc, hádžuc, kĺžuc sa, skáčuc, píšuc, môžuc, snímuc, odnímuc, kývnuc, siahnuc, vylietnuc, zdriemnuc si; zájduc, nájduc, príduc, zíduc sa, vzíduc* ...

Niektoré slovesá vzoru *česať* majú tvary prechodníka alebo len podľa vzoru *chytať*, alebo aj podľa vzoru *chytať*. Tým sa prejavuje prechod jednotlivých slovies od vzoru s variabilitou v morfematickej stavbe k vzoru s jednotnejšou morfematickou stavbou.

Podľa vzoru *česať* tvoria prechodník v podstate len tie slovesá, ktorých koreň nemá alternáciu *t/c, d/dz: brešúc, brhlúc, bublúc, cápuc, cuclúc, cumlúc, čarbúc, češúc, čiapuc, čičrúc, čliapuc, čuchrúc, dlabúc, dlbúc, dobúc, driapuc, driemuc, drichmúc, drmúc, dubúc, dudlúc, dudrúc, dupúc, paprúc sa, frflúc, fujnúc, habúc, hádžuc, homrúc, hrabúc, huhlúc, hundrúc, húžvuc, hýbuc, chabrúc, chamrúc sa,*

chápuc, chlípuc, chniapuc, chrápuc, chrchlúc, chrámuc, chrúpuc, chuchmúc, chuchňúc, kapúc, kašúc, kašlúc, kážuc, klamúc, klapúc, klepúc, klopúc, klovúc, kĺžuc sa, kmášuc, knišuc sa, kolíšuc, kopúc, krešúc, krkvúc, kublúc, kúpuc, kutrúc, kráčuc, kvapúc, kývuc, lámuc, lížuc, lužúc, mažúc, maznúc, mumlúc, mumrúc, ošarpúc, ozvúc sa, paprúc sa, odpášuc sa, píšuc, pitvúc, plačúc, pošlúc, režúc, rúbuc, prervúc, rýpuc, sáčuc, sádžuc, slopúc, stenúc, strebúc, sypúc, šibúc, šiplúc sa, škamrúc, šklbúc, škriabuc, škrípuc, šliapuc, šmatlúc, šnupúc, štiepuc, štípuc, štvúc, šúpuc, šušlúc, tápuc, tapúc, tepúc, tečúc, trepúc, tutlúc, urvúc, viažuc, vládzuc, ziapuc, zobúc, vyzvúc, žobrúc.

Aj z uvedených slovies majú niektoré dvojtvary podľa vzoru *chytať: bublajúc, čičrajúc, dubajúc, hýbajúc, driapajúc, driemajúc, dupajúc, chlípajúc, chápajúc, kasajúc sa, klopajúc, kolísajúc, kúpajúc, kvákajúc, kývajúc, luhajúc, lúpajúc, slopajúc, stenajúc/stonajúc, štípajúc, tápajúc, vládajúc, zobajúc.*

Slovesá s koreňom na *t* majú takmer pravidelne tvary podľa vzoru *chytať*. Možno predpokladať, že je to pre kakofonické pôsobenie sledu dvoch *c: brbcúc* > *brbtajúc*. Sem patria tvary: *brbtajúc, čaptajúc, čvachtajúc, hltajúc, chlamtajúc/chlamcúc, chľastajúc, chleptajúc, chmátajúc, chrochtajúc, chvastajúc sa, chvátajúc, jachtajúc/jachcúc, koktajúc, kolotajúc, ľaptajúc/ľapcúc, látajúc/lácuc, metajúc, motajúc sa, pantajúc sa, pratajúc sa, rechtajúc sa, reptajúc, špintajúc, trblietajúc sa, trestajúc.*

Podobne všetky slovesá zakončené na *-otať* majú prechodník podľa vzoru *chytať*. Príklady: *blabotajúc, blikotajúc, brbotajúc, buchotajúc, cupotajúc, cvakotajúc, čľapotajúc, drkotajúc, dupotajúc, džavotajúc, frfotajúc, gagotajúc, hrkotajúc, chachotajúc, chichotajúc sa, jagotajúc sa, klepotajúc, kyvotajúc, ľapotajúc, ligotajúc sa, mekotajúc, mihotajúc sa, rapotajúc, rehotajúc sa, štebotajúc, štrkotajúc, šuchotajúc, trepotajúc, trkotajúc.* Tieto slovesá majú iba vynimočne tvar prechodníka podľa vzoru *česať*, napr.: *drkocúc, dupocúc, ľapocúc, rapocúc* ... Sú to expresívne tvary.

Príponou *-iac/-ac* tvoria prechodník pravidelné slovesá vzorov *robiť, vidieť, kričať* a nepravidelné slovesá *jesť, vedieť, stáť*. Príklady: *robiac, nosiac, kosiac, vysotiac, dusiac sa, zvítaziac; vidiac, uvidiac, hľadiac, sediac, rozvraviac sa; kričiac, hučiac, bežiac, ležiac, spiac; jediac, najediac sa, vediac, povediac, dozvediac sa, stojac, postojac, nastojac sa, bojac sa.*

Diftong v prípone *-iac* sa po dlhej slabike neskracuje: *krútiac, lieniac sa, túžiac, nôtiac si, pýšiac sa, cítiac* ...

Variant prípony *-ac* je len po spoluhláske *j: glejac, hojac sa, odkrojac, napojac, stojac, postojac, bojac sa* ...

Prechodník majú všetky osobné slovesá; neosobné slovesá prechodník nemajú.

Sponové slovo *byť* má prechodník *súc*. Ale tento tvar sa vynecháva pri prisponovom adjektíve: *súc bledý ako stena* > *bledý ako stena* ... *Vkročila do izby bez pozdravu, bledá*

ako stena. Tak je to aj pri adjektivizovanom trpnom príčastí ako *nahnevaný, urastený, rozhodnutý* ... Napr.: *Súc podnapitý, cítil sa istejším.* (URBAN)

V súčasnom spisovnom jazyku sa používajú rovnako utvorené prechodníky od dokonavých i nedokonavých slovies. Odlišne tvorené prechodníky nedokonavých slovies *ida (= idúc), buda (= súc),* ktoré sa kde-tu vyskytujú ako charakterizačný prostriedok umeleckého štýlu, treba pokladať za archaizmy.

Lucka, ida cestou, pritúli sa k mužovmu boku. (HEČKO) — **Buda** tebou, synku, netrápil by som sa. (HEČKO)

Aj prechodníky dokonavých slovies utvorené príponou *-v, -vši* sú archaické: *zavolav, zavolavši (= zavolajúc), vrátiv sa, vrátivši sa (= vrátiac sa), bývši (= súc);* podobne aj *mavši (= majúc), živši (= žijúc)* ... Používali sa v staršej literatúre.

Ale predsa, **bývši** jej otcom, by som nedovolil. (KALINČIAK) — To **skúsiv,** v hanbe pod chvoj šupol. (HVIEZDOSLAV) — **Vysotivši** bradu s nakrivenou tvárou nabok, hlučne povedala: „Ak bude." (JESENSKÝ)

Prechodník ako slovesný tvar používa sa v spojení s dvojčlennou vetou. Za gramaticky nadradenú substanciu sa pokladá gramatický podmet vety.

Strom sa **zaklátil,** trochu postál, akoby zaváhal, a potom sa s obrovským huriavkom zvalil, **mliaždiac, kváriac, drúzgajúc** všetko pod sebou. (HORÁK) — **Vracajúc sa,** pred bránou zastihol som Greguša. (FIGULI) — Presviedčal, skúmave dlaň **kladúc** nad oko ... (KRASKO)

Pomerne zriedkavé sú prípady, v ktorých niet takéhoto vzťahu medzi prechodníkovým dejom a podmetom vety. Je to jednak pri spojení prechodníka s jednočlennou vetou, jednak s takou dvojčlennou vetou, ktorej podmet nie je činiteľom prechodníkového deja, i keď sa vo vete osobitne vyslovuje.

Počúvajúc ich, zdalo sa mu, že každé klepnutie ozýva sa v ňom a vyvoláva stonásobnú ozvenu. (URBAN) — **Dochodiac ta,** zaznel jej do uší veselý hovor. (TIMRAVA) — Marcel nedôveroval Lotiakovi, a jednak, **nevediac** sa opanovať, vybúšila takto z neho rozhorčenosť. (JÉGÉ)

V niektorých prípadoch ide o tzv. absolútne prechodníky, ktoré však už nie sú slovesnými tvarmi, lebo majú funkciu príslovky alebo predložky.

I nedávno v kuchyni sa mu to **nechtiac** podarilo. (ŠOLTÉSOVÁ) — „Takto, hľa, to bude celý život, takto," uspokojuje sa. „Slúžiť **vstávajúc-líhajúc** ..." (KUKUČÍN) — Nebol si istý, pravdu **povediac,** vôbec nevedel, ako sa môžu dať oni do roboty. (TATARKA) — A naozaj — **nehľadiac** na jeho snetivú a hrdzavú pšenicu — ani raz nepočul, že by mu zemiaky v pivnici hnili ... (HEČKO) — V dejinách vedy sa vyskytli rôzne druhy schém **počnúc** konvenčnosťou a **končiac** požiadavkou úplnej opakovateľnosti. (FILKORN)

Prechodník ako slovesný tvar sa používa len v spisovnom jazyku. V ľudovej reči niet prechodníkov; miesto nich sa používajú podobne utvorené tvary s funkciou prísloviek: *idúci, pískajúci, plačúci, stojaci* ..., resp. *idúcky, le-*

žiačky ... Tieto tvary sa zriedka používajú aj v spisovných prejavoch, najmä v hovorovom a umeleckom štýle.

Plakala dievčina po hore **idúci** ... (PIESEŇ) — Veru sa malí ľudkovia rozplakali. Tak aj **plačúci** odišli. (HORÁK)

Knižný ráz prechodníka ukazuje sa najmä tým, že súčasní spisovatelia ho používajú len v autorskej reči. Iba výnimočne sa prechodník používa aj v priamej reči ako charakterizačný prostriedok intelektuála. Tak je to napríklad v divadelnej hre Ivana Stodolu *Jej prvý ples*, kde profesor Temný používa v svojej reči prechodníky.

Ba odsúdila každý prejav zbližovania sa s mužským, **označujúc** to za nedôstojné pre vedeckú pracovníčku. — Áno, lebo sme ju chceli sústrediť na vedeckú prácu, **obávajúc sa**, že pri jej zdedenej extrémnosti by ... ach, čo si o tom hlavu lámať.

Frekvencia prechodníkov sa zvyšuje aj pod vplyvom prekladov z ruštiny, ako aj zväčšením významu odborného štýlu pre celý spisovný jazyk.

Pasívny tvar

V staršom spisovnom úze sa používali aj opisné pasívne tvary prechodníka utvorené z prechodníka pomocného slovesa *byť* a trpného príčastia významového slovesa. Tieto tvary mali nedokonavé aj dokonavé činnostné slovesá s akuzatívnou predmetovou rekciou. Napr.: *súc volaný, súc volený, súc strážený* ...; *súc zavolaný, súc vyvolený, súc potrestaný* ...

Ta Michal podišiel i dnes, **súc** službou k tomu **povolaný**, by pri rúbanko dozeral. (HVIEZDOSLAV) — A Peter sa vzchopil v povedomí svojej dôležitosti, a **súc** rečou pána vicišpána ešte viac na koňa **posadený**, vyriekol: „Pravdu máte, Vaša Milosť, pán vicišpán ..." (KALINČIAK) — Po malom oddychu v priečelí rytierskeho hradu hodil som sa nazad do prúdu ľudskej tekutiny, plávajúc a veslujúc medzi košmi, košíkmi, kapsami a batohmi, prijímajúc vďačne a ešte vďačnejšie rozdávajúc buchnáty, po nohách stúpajúc a **postúpaný súc**, dostal som sa s dobitými rebrami — contusio rebrorum, dľa Dávida Šťubrika — pod známy nám už čierny dom. (LASKOMERSKÝ) — Prichodili smrtné oznámenia striedavo s ranenými, vznikali čudné chýry, aby — **súc vyvrátené** — dali miesto iným, stávali sa rozličné príhody, ktoré v tej všeobecnej horúčke chorobne nabubreli. (URBAN)

Od dokonavých slovies sa používali aj pasívne prechodníky typu *byvši zvolený*.

V dnešnej spisovnej norme sa v úlohe trpného prechodníka používa samo trpné príčastie. Z pôvodného opisného tvaru sa elidovalo pomocné sloveso: *súc volaný* > *volaný*, *súc (byvši) zvolený* > *zvolený* ...

Oslnený jej mäkkou krásou, oduševnene ju potešovali: „Maličkosť." (JESENSKÝ) — „Dovoľte, čo mám robiť?" zvolal Ján úplne **vyrušený** z flegmy. (TIMRAVA) — I poskakuje pri tanečníkovi, ale ten, **posmeľovaný** Nóniusom z javiska, vydáva zo seba všetku energiu. (HEČKO) — Zápotočný sa mu už nestačil uhnúť a **zrazený** kopytami zvierata padol na zem. (FIGULI)

Činné príčastie prítomné čiže aktívne particípium prézenta je neurčitý slovesný tvar, ktorý sa tvorí z druhej podoby prézentného kmeňa nedokonavých osobných slovies príponou *-úci (-úca, -úce)* alebo príponou *-iaci (-iaca, -iace)/ -aci (-aca, -ace)*. Rozloženie prípon je také ako rozloženie paralelných prípon prechodníka.

Neosobné slovesá nemajú činné príčastie, keďže pri nich chýba agens deja, ktorého pomenovanie by bolo slovesnému tvaru nadradeným substantívom.

Činné príčastie prítomné sa tvorí od všetkých nedokonavých slovies, plnovýznamových aj pomocných. Prakticky sa však tento tvar nepoužíva od sponových slovies *byť, bývať, stať sa, stávať sa, ostať, ostávať, zostať, zostávať*, ani od niektorých modálnych slovies, ako *smieť, môcť, musieť*.

Príponou *-úci (-úca, -úce)* sa tvorí činné príčastie prítomné od pravidelných slovies vzorov *chytať, rozumieť, niesť, hynúť, trieť, brať, česať, žať, chudnúť, žiť, pracovať*, ako aj od nepravidelných slovies *byť, chcieť* a *ísť*. Príklady: *chytajúci, -a, -e; volajúci, -a, -e; zabávajúci sa, -a, -e; rozumejúci, -a, -e; bdejúci, -a, -e; tlejúci, -a, -e; nesúci, -a, -e; pečúci, -a, -e; hynúci, -a, -e; vinúci sa, -a, -e; trasúci, -a, -e; orúci, -a, -e; berúci, -a, -e; češúci, -a, -e; hrabúci, -a, -e; žnúci, -a, -e; ženúci sa, -a, -e; chladnúci, -a, -e; mäknúci, -a, -e; žijúci, -a, -e; kľajúci, -a, -e; pracujúci, -a, -e; putujúci, -a, -e; súci, -a, -e; chcejúci, -a, -e; idúci, -a, -e.*

Dlhá samohláska prípony *-úci* sa neskracuje ani po dlhej slabike; napr. *píšúci, lížúci, rýpúci, kmášúci, kážúci, šliapúci, viažúci, štiepúci, kĺžúci sa.*

Osobitne si treba povšimnúť tvorenie činného príčastia prítomného pri slovesách vzoru *česať*. Aj v tomto tvare sa ukazuje prechod slovies od vzoru *česať* s variabilným základom k celkom pravidelnému vzoru *chytať*. Pomerne málo slovies má tvary činného príčastia prítomného len podľa vzoru *česať*. Oveľa viac slovies má tu alebo dublety, alebo tvary výlučne podľa vzoru *padať*.

Z kratšej podoby prézentného kmeňa — čiže podľa vzoru *česať* — tvoria tvary činného príčastia prítomného tieto slovesá: *čarbúci, -a, -e; češúci, -a, -e; dlbúci, -a, -e; dlabúci, -a, -e; dobúci, -a, -e; habúci, -a, -e; hádžúci, -a, -e; hrabúci, -a, -e; chamrúci sa, -a, -e; kapúci, -a, -e; kážúci, -a, -e; klamúci, -a, -e; klepúci, -a, -e; klovúci sa, -a, -e; kĺžúci sa, -a, -e; kmášúci, -a, -e; lížúci, -a, -e; mažúci, -a, -e; píšúci, -a, -e; plačúci, -a, -e; režúci, -a, -e; sádžúci, -a, -e; štvúci, -a, e; tešúci, -a, -e; viažúci, -a, -e.*

Celý rad slovies má v činnom príčastí prítomnom dvojtvary podľa vzorov *česať* a *chytať: brblúci/brblajúci, -a, -e; brešúci/brechajúci, -a, -e; cápúci/cápajúci, -a, -e; cucľúci/cucľajúci, -a, -e; cumľúci/cumľajúci, -a, -e; čuchrúci/čuchrajúci, -a, -e; dlabúci/dlabajúci, -a, -e; drdlúci/drdlajúci, -a, -e; driapúci/driapajúci, -a, -e; drichmúci/drichmajúci, -a, -e; dudrúci/dudrajúci, -a, -e; frflúci/frflajúci, -a, -e; huhlúci/huhlajúci, -a, -e; kašlúci/kašlajúci, -a, -e; klopúci/klopajúci, -a,*

-e; kníšúci/knísajúci sa, -a, -e; kopúci/kopajúci, -a, -e; krešúci/kresajúci, -a, -e; kutrúci/kutrajúci, -a, -e; kváčúci/kvákajúci, -a, -e; maznúci/maznajúci sa, -a, -e; rúbúci/rúbajúci, -a, -e; rýpúci/rýpajúci, -a, -e; slopúci/slopajúci, -a, -e; strebúci/strebajúci, -a, -e; sypúci/sypajúci, -a, -e; šibúci/šibajúci, -a, -e; šklbúci/šklbajúci, -a, -e; škriabúci/škriabajúci, -a, -e; šliapúci/šliapajúci, -a, -e; štípúci/štípajúci, -a, -e; tápúci/tápajúci, -a, e; tepúci/tepajúci, -a, -e: trepúci/trepajúci, -a, -e; ziapúci/ziapajúci, -a, -e.

Najviac slovies vzoru *česať* tvorí však činné príčastie prítomné podľa vzoru *chytať*. Osobitne treba uviesť tieto tvary: *brbtajúci, -a, -e; brhlajúci, -a, -e; bublajúci, -a, -e; čaptajúci, -a, -e; čvachtajúci sa, -a, -e; driemajúci, -a, -e; drmajúci, -a, -e; dudlajúci, -a, -e; dupajúci, -a, -e; fuſnajúci, -a, -e; hltajúci, -a, -e; homrajúci, -a, -e; hundrajúci, -a, -e; húžvajúci, -a, -e; hýbajúci, -a, -e; chabrajúci, -a, -e; chápajúci, -a, -e; chamtajúci, -a, -e; chlastajúci, -a, -e; chleptajúci, -a, -e; chlípajúci, -a, -e; chmátajúci, -a, -e; chniapajúci, -a, -e; chrápajúci, -a, -e; chrchlajúci, -a, -e; chrochtajúci, -a, -e; chrúmajúci, -a, -e; chrúpajúci, -a, -e; chuchňajúci, -a, -e; chvastajúci sa, -a, -e; chvátajúci, -a, -e; jachtajúci, -a, -e; kasajúci, -a, -e; kloktajúci, -a, -e; kolísajúci, -a, -e; kolotajúci, -a, -e; krkvajúci, -a, -e; kublajúci, -a, -e; kúpajúci, -a, -e; kvapajúci, -a, -e; kvápajúci, -a, -e; kývajúci, -a, -e; lámajúci, -a, -e; laptajúci, -a, -e; látajúci, -a, -e; luhajúci, -a, -e; metajúci, -a, -e; motajúci, -a, -e; mrmlajúci, -a, e-; mumlajúci, -a, -e; mumrajúci, -a, -e; pantajúci sa, -a, -e; paprajúci sa, -a, -e; pitvajúci, -a, -e; pratajúci sa, -a, -e; rechtajúci sa, -a, -e; stenajúci, -a, -e; šiplajúci sa, -a, -e; škrípajúci, -a, -e; šmatlajúci, -a, -e; šnupajúci, -a, -e; špintajúci, -a, -e; štiepajúci, -a, -e; šúpajúci, -a, -e; šušlajúci, -a, -e; tapajúci, -a, -e; trblietajúci sa, -a, -e; trestajúci, -a, -e; tutlajúci, -a, -e; žobrajúci, -a, -e.*

Takto tvoria tvary činného príčastia prítomného aj všetky nedokonavé slovesá zakončené na *-otať*. Príklady: *blabotajúci, -a, -e; blikotajúci, -a, -e; blkotajúci, -a, -e; brbotajúci, -a, -e; buchotajúci, -a, -e; cupotajúci, -a, -e; cvakotajúci, -a, -e; čľapotajúci, -a, -e; drkotajúci, -a, -e; dupotajúci, -a, -e; džavotajúci, -a, -e; frfotajúci, -a, -e; gagotajúci, -a, -e; hrkotajúci, -a, -e; chichotajúci sa, -a, -e; jagotajúci sa, -a, -e; klepotajúci, -a, -e; klopotajúci, -a, -e; kyvotajúci sa, -a, -e; lalotajúci, -a, -e; lapotajúci, -a, -e; ligotajúci sa, -a, -e; mihotajúci sa, -a, -e; rapotajúci, -a, -e; rehotajúci, -a, -e; štebotajúci, -a, e-; štrkotajúci, -a, -e; trkotajúci, -a, -e ...*

Príponou *-iaci (-iaca, -iace) /-aci (-aca, -ace)* tvorí sa činné príčastie prítomné od pravidelných nedokonavých slovies vzorov *robiť, vidieť, kričať*, ako aj od nepravidelných slovies *jesť, vedieť, stáť* a *báť sa*. Príklady: *robiaci, -a, -e; soliaci, -a, -e; sušiaci, -a, -e; krčiaci sa, -a, -e; hovoriaci, -a, -e; vidiaci, -a, -e; sediaci, -a, -e; vrtiaci sa, -a, -e; kričiaci, -a, -e; bežiaci, -a, -e; mlčiaci, -a, -e; držiaci sa, -a, -e; jediaci, -a, -e; vediaci, -a, -e ...*

Po spoluhláske *j* má prípona činného príčastia prítomného podobu *-aci*

(-aca, -ace): zbrojaci, -a, -e; hnojaci, -a, -e; hojaci sa, -a, -e; stojaci, -a, -e; bojaci sa, -a, -e ...

Činné príčastie prítomné je slovesný tvar, preto sa ním vyjadruje dej ako proces, ako dynamický príznak. Keď sa táto významová zložka stráca, vzniká zo slovesného tvaru prídavné meno. Prídavnými menami sú napr. slová *všemohúci, nemohúci, budúci, omamujúci, vrúci, horúci, súci, nasledujúci, predchádzajúci, ohromujúci, prekvapujúci, vyhovujúci, odpudzujúci, vyčerpávajúci, vynikajúci, vzrušujúci, upokojujúci, holiaci, baliaci, plniaci* ...

Uvedené slová pokladáme za adjektíva, lebo sa používajú bez obmedzenia aj v zloženom prísudku a sú základom pre adverbiá typu *vynikajúco*. Iné príklady na substantíva z príčastí: *vedúci, vedúca, cestujúci, účinkujúci, prísediaci.*

Od adjektivizovaných príčastí treba odlišovať prídavné mená utvorené zo slovesných základov, najmä od infinitívneho kmeňa, príponami *-cí, -ací: bicí, spací, žací, trecí, hnací, prací, sádzací, metací, písací, sčítací, šijací, sejací, krycí, mycí, umývací* ...

Rozdiel medzi adjektívom a príčastím sa ukazuje v protikladoch, ako: *spací vak — spiace dieťa, bicí nástroj — bijúce srdce, visací zámok — visiaci kabát, stojacia lampa — stojaca lokomotíva, prací prášok — perúca žena* ...

Činné príčastie prítomné má tvary ako prídavné meno, keďže sa ním vyjadruje dynamický príznak veci bez aktualizácie. Tieto tvary sa skloňujú ako mäkko zakončené prídavné mená vzoru *cudzí*, lenže pádové prípony príčastia typu *padajúci, -a, -e* i typu *prosiaci, -a, -e* sú vždy krátke.

Pádové prípony činného príčastia prítomného sú krátke aj vtedy, keď predchádzajúca slabika je krátka: *stojaci* múr, *hojaca* sa rana, *bojace* sa deti, pred *stojacim* vlakom, na *stojacu* lokomotívu, pred *zbrojacim* národom ...

Činné príčastie minulé

Činné príčastie minulé čiže aktívne particípium préterita sa tvorí z druhej podoby infinitívneho kmeňa dokonavých slovies príponou *-vší (-všia, -všie)*, a to len od slovies, ktorých infinitívny kmeň sa končí na samohlásku alebo dvojhlásku. Sú to pravidelné slovesá vzorov *padať, rozumieť, hynúť, trieť, brať, česať, žať, chudnúť, žiť, pracovať, robiť, vidieť, kričať*, ako aj odvodeniny nepravidelných slovies *vedieť, stať sa, stáť.*

Príklady: *nachytavší -ia, -ie; zavolavší, -ia, -ie; načakavší sa, -ia, -ie; premeravší, -ia, -ie; porozumevší, -ia, -ie; prebdevší, -ia, -ie; zdrevenevší, -ia, -ie; otupevší, -ia, -ie; minuvší, -ia, -ie; spomenuvší si, -ia, -ie; privinuvší sa, -ia, -ie; načrevší, -ia, -ie; umrevší, -ia, -ie; prezrevší, -ia, -ie; predravší, -ia, -ie; postlavší, -ia, -ie; zaoravší, -ia, -ie; prečesavší, -ia, -ie; napísavší, -ia, -ie; potrestavší, -ia, -ie; ukázavší, -ia, -ie; začavší, -ia, -ie; najavší, -ia, -ie; vzavší, -ia, -ie; bodnuvší, -ia, -ie; ukradnuvší, -ia, -ie; zdriemnuvší, -ia, -ie; dožitší sa, -ia, -ie; obuvší sa,*

-ia, -ie; prispevši, -ia, -ie; odpracovavši, -ia, -ie; pricestovavši, -ia, -ie: prenocovavši, -ia, -ie; prehovorivši, -ia, -ie; skočivši, -ia, -ie; oženivši sa, -ia, -ie; rozhorevši sa, -ia, -ie; preletevši, -ia, -ie; zakričavši, -ia, -ie; zjačavši, -ia, -ie; dozvedevši sa, -ia, -ie; nastavši, -ia, -ie; prestávši, -ia, -ie; postávši, -ia, -ie; dostávši, -ia, -ie ...

Koncová slabika slovesného kmeňa obsahuje v tomto tvare krátku samohlásku; iba slovesá, ktorých infinitívny kmeň sa končí na dvojhlásku *ia*, ponechávajú si dlhú slabiku: *usmiavši sa, zaviavši, popriavši, okriavši, zaliavši, zakliavši, ohriavši, udiavši sa*. Sloveso *vziať* má však tvar *vzavši*, lebo patrí do vzoru *brať*. V uvedených tvaroch sa však pádové prípony príčastia neskracujú, takže tieto tvary tvoria výnimku z rytmického krátenia. Podobne je to aj v tvaroch *prestúvši, postúvši, nabúvši sa* ..., kde sa dlhá jednoduchá kmeňová samohláska neskracuje.

V ostatných prípadoch je rozdiel v kvantite: *zmiznúť — zmiznuvši, pominúť — pominuvši, porozumieť — porozumevši, natrieť — natrevši, zvedieť — zvedavši* ...

Činné príčastie minulé sa tvorí len od tých dokonavých slovies, ktorých infinitívny kmeň sa končí na samohlásku alebo na dvojhlásku. To znamená, že pravidelné slovesá vzoru *niesť* nemajú činné príčastie minulé. V staršom spisovnom úze sa sporadicky používali aj príčastia utvorené príponou *-ší (-šia, -šie)* od slovies vzoru *niesť*, napr.: *vynesší, -ia, -ie, prevezší, -ia, -ie, odvedší, -ia, -ie;* podobne aj príčastia od predponových derivátov nepravidelných slovies *jesť* a *ísť*; napr.: *pojedší, -ia, -ie, vyšedší, -ia, -ie, našedší, -ia, -ie.*

V dnešnej spisovnej norme sú činné príčastia minulé len od dokonavých slovies. Ale v staršom spisovnom úze vyskytovali sa aj činné príčastia minulé nedokonavých slovies. Boli to tvary ako *byvši, -ia, -ie; sedevši, -ia, -ie; šumevši, -ia, -ie; chodivši, -ia, -ie; pôsobivši, -ia, -ie; panovavši, -ia, -ie; milovavši, -ia, -ie; živši, -ia, -ie; písavši, -ia, -ie; bývavši, -ia, -ie; mavši, -ia, -ie; trvavši, -ia, -ie* ... Tieto tvary zriedka používali ešte aj realisti, najmä Timrava a Jégé.

Činné príčastie minulé sa svojím tvorením vymyká zo systému slovenských slovesných tvarov. Je to knižný prvok v sústave slovesných tvarov, ktorý bol prevzatý z ruštiny prostredníctvom spisovnej češtiny. No je to funkčne potrebný tvar, lebo sa ním paralelne s činným príčastím prítomným typu *volajúci, -a, -e* vyjadruje dynamický príznak veci bez aktualizácie, a to dej, ktorý sa uskutočnil pred priebehom základného deja vety. Činným príčastím minulým sa teda vyjadruje nesúčasnosť deja so základným dejom vety čiže istý stupeň relatívneho času.

Tvarová neústrojnosť tvaru činného príčastia minulého v systéme slovenských slovesných tvarov sa ukáže najlepšie v schéme:

	prechodník	činné príčastie	trpné príčastie
nedokon. sloveso	*hovoriac*	*hovoriaci, -a, -e*	*hovorený, -á, -é*
dokon. sloveso	*dohovoriac*	*dohovorivši, -ia, -ie*	*dohovorený, -á, -é*

Aj táto formálna črta tvarov typu *dohovoriv̆ší, -ia, -ie* je príčinou, že sa činné príčastia minulé v súčasnej spisovnej slovenčine používajú iba v minimálnej miere, hoci sa činné príčastie prítomné a trpné príčastia používajú v paralelných konštrukciách oveľa častejšie. Oveľa menej nápadné by boli aj v dnešnej spisovnej reči tvary typu *dohovoriaci, -a, -e,* ktoré používal napríklad už Ján Hollý v svojich eposoch. Týmito tvarmi by sa dosiahla formálna zladenosť neurčitých slovesných tvarov: prechodník — *hovoriac/dohovoriac,* činné príčastie — *hovoriaci/dohovoriaci,* trpné príčastie — *hovorený/dohovorený.*

Činné príčastie minulé, práve tak ako aj činné príčastie prítomné majú len osobné slovesá. Pravda, môže to byť tak činnostné sloveso, ako aj stavové sloveso, takže slovesu nadradené substantívum je vždy nositeľom deja.

Činným príčastím minulým sa vyslovuje dej, čím sa tento slovesný tvar odlišuje od slovesného prídavného mena na *-lý.*

Činné príčastie minulé sa často používa aj od zvratných slovies: *vrátivší sa, začervenavší sa, vynorivší sa* ... Aj tým sa ukazuje, že v tomto tvare sa zachováva intencia slovesa nepozmenená, čiže to, že toto príčastie je slovesný tvar, i keď má morfologickú povahu adjektíva (skloňuje sa s nadradeným podstatným menom).

Činné príčastie minulé typu *zavolavší, -ia, -ie* sa skloňuje ako mäkko zakončené prídavné mená vzoru *cudzí.* Osobitnou črtou týchto príčastí je však sústava dlhých pádových prípon aj po dlhých slabikách: *poliavší, usmievšia sa, prestáršie* ...

Trpné príčastie

Trpné príčastie čiže pasívne participium je jednoduchý neurčitý slovesný tvar, ktorý sa tvorí zo slovesného kmeňa príponou *-ný (-ná, -né, -ní)* alebo príponou *-tý (-tá, -té, -tí)* alebo príponou *-ený (-ená, -ené, -ení).* Použitie týchto prípon sa viaže na slovesá istých typov.

Tento neurčitý slovesný tvar sa nazýva trpným príčastím, hoci často ani nemá trpný význam a nepoužíva sa v pasívnych konštrukciách. Bolo by teda lepšie pomenovať ho podľa formálneho príznaku *n-/t*-ovým príčastím, lebo len forma tvorí z tohto viacfunkčného tvaru jednotku gramatickej stavby jazyka.

Trpné príčastie sa tvorí od mnohých slovies; ale je aj veľa takých slovies, ktoré tento tvar nemajú. Príčiny nedostatku tohto tvaru sú rozličné, ale zhruba sa dajú zadeliť do troch skupín.

1. Trpné príčastie — podobne ako činné príčastie — nemajú nedokonavé neosobné slovesá-impersoná́liá. V intencii týchto slovies niet vzťahu k nositeľovi deja.

Trpné príčastie teda nemajú také slovesá, ako *pršať, mrholiť, snežiť, mrznúť, blýskať sa, hrmieť, stmievať sa, brieždiť sa; smädiť, oziabať, mrzieť, škrieť, hnevať, tešiť, pichať, bolieť* ...

Ale dokonavé neosobné slovesá majú trpné príčastie s výsledkovým významom; napr.: *naprášať — (je) naprášané, zamrznúť — (je) zamrznuté, rozbrieždiť sa — (je) rozbrieždené* ... Sú to však len neosobné slovesá vyjadrujúce prírodné deje.

2. Trpné príčastie nemajú rozličné nedokonavé slovesá, ktorých intencia neobsahuje externý zásah.

Sú to napr. nedokonavé stavové slovesá, ako *chorieť, chorľavieť, starnúť, mladnúť, chudnúť, schnúť, vlhnúť, vädnúť, košatieť, nervóznieť, černieť, červenieť* ...

Ale dokonavé slovesá tohto typu majú trpné príčastie s výsledkovým významom, napr. *schudnutý, zvädnutý, rozkošatený* ...

Ďalej sú to nedokonavé slovesá zmyslového vnímania a slovesá vyjadrujúce zmyslové a citové dojmy; napr.: *vidieť, počuť, cítiť, voňať, zapáchať, žiariť, mlanúť* ...

Okrem toho sú to nedokonavé nepredmetové slovesá označujúce rozličné činnosti, ako *letieť, ísť, sedieť, bežať, čnieť, horieť, blčať, kypieť, vrieť, šumieť, znieť* ...

Ani opakovacie slovesá, ako *robievať, volávať, písavať, nosievať, chodievať, rezávať, sprobúvať, kolúvať* ..., spravidla nemajú trpné príčastie.

Ani pomocné slovesá, ako *byť, mať, stať sa, stávať sa, začať, začínať, prestať, prestávať, zadať sa, môcť, smieť, ráčiť*, nemajú trpné príčastie.

3. Zvratné slovesá takisto zväčša nemajú trpné príčastie, najmä isté skupiny zvratných slovies.

Napríklad zvratné podoby nedokonavých slovies typu *umývať sa* nemajú trpné príčastie, i keď ich dokonavé pendanty tento tvar majú; napr.: *vyumývať sa — vyumývaný, obuť sa — obutý, osušiť sa — osušený, oholiť sa — oholený* ...

Podobne nemajú trpné príčastie ani nedokonavé zvratné slovesá pohybu, ako *plaziť sa, uberať sa, plaviť sa, niesť sa, voziť sa, hýbať sa, kradnúť sa, skláňať sa* ... Ale dokonavé pendanty týchto slovies trpné príčastie majú; napr.: *priplaziť sa — priplazený, preplaviť sa — preplavený, prikradnúť sa — prikradnutý* ...

K tejto skupine slovies pohybu sa blížia aj zvratné slovesá, ktorými sa vyjadruje dosiahnutie istého cieľa činnosťou; napr.: *prevŕtať sa, prekosiť sa, prerúbať sa, presekať sa, prehrýzť sa, prepásť sa* ...

Ani dokonavé zvratné slovesá, ktorými sa vyjadruje miera deja, nemajú trpné príčastie. Sú to jednak slovesá ako *narobiť sa, napracovať sa, nafajčiť sa, naskákať sa, natancovať sa* ..., jednak slovesá ako *zafajčiť si, zaspievať si, zahrať si, posedieť si, poležať si, postáť si* ...

Napokon ani iné reflexíva tantum rozličných iných typov nemajú trpné príčastie. Sú to napr. slovesá *báť sa, tešiť sa, klaňať sa, dotýkať sa, čudovať sa, držať sa, chytiť sa, pustiť sa, belieť sa, černieť sa, hnednúť sa, žltnúť sa* ...

Trpné príčasti majú teda najmä činnostné prechodné slovesá (a to nedoko-

navé aj dokonavé), napr.: *chytať — chytaný, vychytať — vychytaný, volať — volaný, zavolať — zavolaný, kupovať — kupovaný, kúpiť — kúpený, strihať — strihaný, ostrihať — ostrihaný, odstrihnúť — odstrihnutý, niesť — nesený, zaniesť — zanesený, nosiť — nosený, odnosiť — odnosený, roznášať — roznášaný, rozniesť — roznesený, klásť — kladený, položiť — položený, obracať — obracaný, obrátiť — obrátený, orať — oraný, vyorať — vyoraný, rozorať — rozoraný, rozorávať — rozorávaný* ... Z ostatných slovies majú trpné príčastie predovšetkým dokonavé slovesá, napr.: *vysmädnúť — vysmädnutý, umrieť — umretý, oddýchnuť si — oddýchnutý, rozžialiť sa — rozžialený, prebehnúť — prebehnutý, preletieť — preletený, dožiť sa — dožitý, precestovať — precestovaný, oslabnúť — oslabnutý, odkvitnúť — odkvitnutý, prehniť — prehnitý, poslovenčiť sa — poslovenčený, popániť si — popánený* ...

Prípona *-ený (-ená, -ené, -ení)* sa používa na tvorenie trpného príčastia pravidelných slovies vzorov *niesť* a *robiť*, ako aj nepravidelných slovies *jesť* a *ísť*. V týchto prípadoch sa trpné príčastie tvorí z druhej podoby prítomníkového kmeňa: *nes-ú — nes-ený, rob-ia — rob-ený, jed-ia — jed-ený, id-ú — id-ený* ... Príklady: *nesený, -á, -é; pečený, -á, -é; vedený, -á, -é; hryzený, -á, -é; pasený, -á, -é; vyrastený, -á, -é; tlčený, -á, -é; strežený, -á, -é; spletený, -á, -é; cítený, -á, -é; farbený, -á, -é; vychodený, -á, -é; lapený, -á, -é; ničený, -á, -é; strelený, -á, -é; živený, -á, -é; zakúpený, -á, -é; jedený, -á, -é; najedený, -á, -é; vyjdený, -á, -é; zájdený, -á, -é; prejdený, -á, -é* ...

Pri slovesách vzoru *niesť* pokladáme základ trpného príčastia za druhú podobu prézentného kmeňa len z hľadiska synchrónneho stavu. Hovoria za to alternácie v rámci slovesného kmeňa: *nes-ú, nes-ený*, ale *nies-ť, nies-ol; peč-ú, peč-ený*, ale *piec-ť, piek-ol; strež-ú, strež-ený*, ale *strieč-ť, strieh-ol* ...

Odchodné alternácie sú len v slovese *môcť* a v jeho predponových odvodeninách: *môžu, možený, môcť, mohol; vymôžu, vymožený, vymôcť, vymohol; premôžu, premožený, premôcť, premohol* ...

Pri slovesách vzoru *robiť* pokladáme základ trpného príčastia za druhú podobu prézentného kmeňa takisto len zo synchrónneho hľadiska. Tu rozhoduje neprítomnosť infinitívnej kmeňotvornej prípony: *rob-i-ť, rob-ia, rob-ený; pros-i-ť, pros-ia, pros-ený; hod-i-ť, hod-ia, hod-ený* ...

Nepravidelné slovesá *ísť* a *jesť* treba posudzovať osobitne: *ís-ť, id-ú, id-ený; jes-ť, jed-li, jed-ia, jed-ený* ... Týmto tvarom konkurujú adjektíva utvorené z druhej podoby infinitívneho kmeňa príponou *-lý (-lí, -lé)*: *ušlý, -á, -é; zašlý, -á, -é; došlý, -á, -é* ... Je to najmä pri bezpredmetových slovesách, lebo tu trpné príčastie nemá pasívny význam.

Prípona *-ný (-ná, -né)* sa používa na tvorenie trpného príčastia pravidelných slovies vzorov *chytať, rozumieť, trieť, brať, česať, pracovať, vidieť, kričať*, ako aj nepravidelných slovies *vedieť* a *chcieť*.

Prípona *-ný* sa pripína k druhej podobe infinitívneho kmeňa, ktorá sa končí na krátku samohlásku: *rozume-l — rozume-ný, vide-l — vide-ný, chce-l — chce-ný* ...

Pretože v rámci niektorých vzorov sú dublety, treba preberať jednotlivé vzory osobitne.

Slovesá vzoru *chytať* tvoria trpné príčastie spravidla príponou *-ný: chytaný, -á, -é; uchytaný, -á, -é; volaný, -á, -é; privolaný, -á, -é; búchaný, -á, -é; vycmúľaný, -á, -é; hľadaný, -á, -é; vyhľadávaný, -á, -é; vyhľadaný, -á, -é; zastaraný, -á, -é* ...

Aj slovesá *hrať* a *pchať* majú trpné príčastie na *-ný: hraný, -á, -é; pchaný, -á, -é.* Ale ich predponové odvodeniny majú dvojtvary aj na *-ný*, aj na *-tý: dohraný/dohratý, nahraný/nahratý, obohraný/obohratý, odohraný/odohratý, prehraný/prehratý, prihraný/prihratý, rozohraný/rozohratý, vyhraný/vyhratý, zahraný/zahratý, zohraný/zohratý; napchaný/napchatý, prepchaný/prepchatý, upchaný/upchatý, vypchaný/vypchatý, zapchaný/zapchatý.* Tieto dublety však nie sú rovnocenné, lebo v odbornom štýle sa častejšie používajú tvary na *-ný;* ale tvary na *-tý* sú ináč živšie.

Slovesá vzoru *rozumieť* tvoria trpné príčastie spravidla príponou *-ný: prebdený, -á, -é; vycivený, -á, -é; zošalený, -á, -é; oželený, -á, -é; osirený, -á, -é; ovdovený, -á, -é; sčervenený, -á, -é; rozkošatený, -á, -é; spochabený, -á, -é; ošedivený, -á, -é; zdivený, -á, -é; porozumený, -á, -é; zdomácnený, -á, -é; zľadovatený, -á, -é; zdrobnený, -á, -é.*

Niektoré predponové slovesá tohto vzoru majú popri tvare na *-ný* aj tvar s príponou *-tý;* napr.: *omdlený/omdletý, zamdlený/zamdletý, zomdlený/zomdletý, očernený/očernetý, sčernený/sčernetý, zosinený/zosinetý, prebdený/prebdetý, zbesnený/zbesnetý.* Aj tu sú dublety na *-tý* častejšie, najmä v hovorovom štýle.

Zo slovies vzoru *trieť* majú trpné príčastie utvorené príponou *-ný (-ná, -né)* len niektoré nedokonavé slovesá bez predpony: *trieť — trený, -á, -é; drieť — dretý, -á, -é; vrieť — vrený, -á, -é; zrieť — zrený, -á, -é; žrieť — žrený, -á, -é.* Niektoré z týchto tvarov sú veľmi zriedkavé.

Predponové slovesá majú dvojtvary; napr.: *udrený/udretý, otrený/otretý, vyvrený/vyvretý.*

Zo slovies vzoru *brať* tvoria trpné príčastia príponou *-ný (-ná, -né)* len bezpredponové slovesá *hrať, drať, hnať, orať, prať, stlať, žrať: braný, -á, -é; draný, -á, -é; hnaný, -á, -é; oraný, -á, -é; praný, -á, -é; stlaný, -á, -é; žraný, -á, -é.* Takisto sa tvorí trpné príčastie od slovies *poorať, vyorať, rozorať, zaorať, odorať* ...*: pooraný, vyoraný, rozoraný, zaoraný, odoraný* ...

Všetky ostatné predponové slovesá tohto vzoru majú rovnocenné dvojtvary: *vybraný/vybratý, rozobraný/rozobratý, zabraný/zabratý, predraný/predratý, vydraný/vydratý, rozodraný/rozodratý, odraný/odratý, zahnaný/zahnatý, vyhnaný/vyhnatý, rozohnaný/rozohnatý, opraný/opratý, vypraný/vypratý, prepraný/prepratý, vystlaný/vystlatý, rozostlaný/rozostlatý, prežraný/prežratý, vyžraný/vyžratý* ...

Slovesá vzoru *česať* tvoria trpné príčastie príponou *-ný.* Príklady: *česaný, -á, -é: sčesaný, -á, -é; dlabaný, -á, -é; počarbaný, -á, -é; vyčaptaný, -á, -é; predriemaný, -á, -é; ofrflaný, -á, -é; ošomraný, -á, -é: hádzaný, -á, -é; zhabaný, -á, -é;*

podkasaný, -á, -é; kázaný, -á, -é; vyklzaný, -á, -é; okúpaný, -á, -é; lámaný, -á, -é; polámaný, -á, -é; rozmaznaný, -á, -é; zamotaný, -á, -é; odprataný, -á, -é; rezaný, -á, -é; štípaný, -á, -é; štvaný, -á, -é; tesaný, -á, -é; vyžobraný, -á, -é ...

Aj slovesá zakončené na *-otať* tvoria trpné príčastie príponou *-ný: vybľabotaný, zdupotaný, rozdžavotaný, prerapotaný, vytrkotaný* ... Ale od väčšiny slovies na *-otať* sa trpné príčastie nepoužíva.

Slovesá vzoru *pracovať* tvoria trpné príčastie príponou *-ný*, bez ohľadu na vid a na morfematické zloženie, ale niektoré nepredmetové nedokonavé slovesá predsa len nemajú trpné príčastie. Príklady: *darovaný, -á, -é; kovaný, -á, -é; kupovaný, -á, -é; ofukovaný, -á, -é; hoblovaný, -á, -é; priklincovaný, -á, -é; formovaný, -á, -é; dierkovaný, -á, -é; nazalizovaný, -á, -é; roztrusovaný, -á, -é; kopírovaný, -á, -é; opanovaný, -á, -é; vyhladovaný, -á, -é; vyučovaný, -á, -é; opisovaný, -á, -é; oľutovaný, -á, -é; prelumpovaný, -á, -é; pretrénovaný, -á, -é* ...

Slovesá vzoru *vidieť* tvoria trpné príčastie príponou *-ný*. Tento tvar majú najmä predponové dokonavé slovesá. Príklady: *videný, -á, -é; musený, -á, -é; myslený, -á, -é; trpený, -á, -é; vravený, -á, -é; vrtený, -á, -é; rozbolený, -á, -é; rozhľadený, -á, -é; rozhorený, -á, -é; vykypený, -á, -é; preletený, -á, -é; namrzený, -á, -é; vysedený, -á, -é; odsedený, -á, -é; rozsedený, -á, -é; rozvravený, -á, -é* ...

Slovesá vzoru *kričať* tvoria trpné príčastie príponou *-ný*. Sú to bezpredponové aj predponové slovesá. Príklady: *kričaný, -á, -é; rozkričaný, -á, -é; vykričaný, -á, -é; rozbľačaný, -á, -é; čušaný, -á, -é; opršaný, -á, -é; držaný, -á, -é; vyslyšaný, -á, -é; preležaný, -á, -é; vrešťaný, -á, -é; pištaný, -á, -é* ...

Bezpredponové sloveso *spať* má v trpnom príčastí príponu *-ný: spaný, -á, -é*. Ale jeho predponové odvodeniny majú v tomto tvare dublety: *zaspaný/zaspatý, vyspaný/vyspatý, rozospaný/rozospatý, prespaný/prespatý* ... Tvary na *-tý* majú vyššiu frekvenciu.

Nepravidelné sloveso *viesť* a jeho predponové odvodeniny tvoria trpné príčastie takisto príponou *-ný: vedený, -á, -é; prezvedený, -á, -é; vyzvedený, -á, -é; dozvedený, -á, -é.*

Uvedené tvary majú však iba viac-menej teoretickú platnosť, lebo sa používajú výnimočne. Okrem iného sú homonymné s tvarmi slovies *viesť, zviesť: vedú — vedený, zvedú — zvedený.*

Zvyškom pôvodného trpného príčastia prítomného sú adjektíva *vedomý, -á, -é* a *povedomý, -á, -é*, z ktorých sa utvorili aj podstatné mená *vedomie, -ia, povedomie, -ia, svedomie, -ia*. Tak je to aj so slovom *nevidomý* (od slovesa *vidieť*), *známy* (od slovesa *znať*).

Nepravidelné sloveso *chcieť* tvorí trpné príčastie príponou *-ný: chcený, -á, -é*.

Príponou *-tý (-tá, -té)* tvorí sa trpné príčastie k pravidelným slovesám vzorov *hynúť, žať, chudnúť, žnúť*, ako aj k nepravidelnému slovesu *stáť*. Prípona *-tý (-tá, -té)* sa pripína k druhej podobe infinitívneho kmeňa, zakončenej krátkou samohláskou alebo dvojhláskou *ia*.

Slovesá vzoru *hynúť* tvoria trpné príčastie príponou *-tý*, a to základné aj

odvodené slovesá. Príklady: *vinutý, -á, -é; privinutý, -á, -é; hrnutý, -á, -é; vyhrnutý, -á, -é; odhrnutý, -á, -é; pošinutý, -á, -é; utenutý, -á, -é; zavanutý, -á, -é; rozvinutý, -á, -é; pripomenutý, -á, -é; odpočinutý, -á, -é; ustrnutý, -á, -é; vysunutý, -á, -é; odsunutý, -á, -é; zhynutý, -á, -é* ...

Niekedy sa namiesto trpného príčastia používajú adjektíva zakončené na *-lý: plynulý, -á, -é; minulý, -á, -é* ...

Príponou *-tý* tvorí trpné príčastie aj väčšina slovies vzoru *trieť*, najmä predponové slovesá. Príklady: *načretý, -á, -é; vydretý, -á, -é; mletý, -á, -é; zamretý, -á, -é; opretý, -á, -é; vystretý, -á, -é; prestretý, -á, -é; oškretý, -á, -é; zotretý, -á, -é; navretý, -á, -é; zazretý, -á, -é; prežretý, -á, -é* ...

Slovesá vzoru *žať* tvoria trpné príčastie príponou *-tý*. Príklady: *začatý, -á, -é; načatý, -á, -é; počatý, -á, -é; jatý, -á, -é; najatý, -á, -é; prijatý, -á, -é; odňatý, -á, -é; sňatý, -á, -é; napätý, -á, -é; vypätý, -á, -é; predpätý, -á, -é; vzopätý, -á, -é; žatý, -á, -é; vyžatý, -á, -é; zožatý, -á, -é; požatý, -á, -é; vzatý, -á, -é; prevzatý, -á, -é* ...

Sloveso *vziať* má popri základnom tvare trpného príčastia *vzatý* aj zriedkavejšiu dubletu *vziaty: Mriha skazuvziata!* (ONDREJOV)

Predponové slovesá zo základu *päť/pnúť* majú tvary trpného príčastia aj podľa vzoru *žať*, aj podľa vzoru *chudnúť*: *napätý/napnutý, zapätý/zapnutý, vypätý/vypnutý, zopätý/zopnutý* ...

Slovesá vzoru *chudnúť* tvoria trpné príčastie príponou *-tý*. Najčastejšie sú to predponové dokonavé slovesá. Príklady: *schudnutý, -á, -é; spuchnutý, -á, -é; zblednutý, -á, -é; skrehnutý, -á, -é; vypĺznutý, -á, -é; zamrznutý, -á, -é; spŕchnutý, -á, -é; kradnutý, -á, -é; bodnutý, -á, -é; kopnutý, -á, -é; tisnutý, -á, -é; zasiahnutý, -á, -é; vydrhnutý, -á, -é; puknutý, -á, -é; vzniknutý, -á, -é* ...

V niektorých prípadoch sa namiesto príčastia používa adjektívum utvorené z koreňa slovesa príponou *-lý: skleslý, padlý, prilahlý, odľahlý, lesklý*. V staršom spisovnom úze (v knižnej reči) používali sa tieto adjektíva aj namiesto príčastí od iných slovies, napr.: *odlovitlý, stuhlý, zmrzlý*. Dnes sa používajú len tvary *odlovitnutý, stuhnutý, zmrznutý*.

Slovesá vzoru *žuť* tvoria trpné príčastie príponou *-tý: šitý, -á, -é; našitý, -á, -é; itý, -á, -é; prežitý, -á, -é; vitý, -á, -é; zhnitý, -á, -é; bitý, -á, -é; zabitý, -á, -é; mytý, -á, -é; vymytý, -á, -é; vyrytý, -á, -é; odkrytý, -á, -é; žutý, -á, -é; prežutý, -á -é; počutý, -á, -é; obutý, -á, -é; vykľutý, -á, -é; poplutý, -á, -é; zopsutý, -á, -é; vysatý, -á, -é; prisatý, -á, -é; odetý, -á, -é; pletý, -á, -é; dozretý, -á, -é; hriaty, -a, -e; liaty, -a, -e; siaty, -a, -e; posiaty, -a, -e; usmiaty, -a, -e; zaviaty, -a, -e; zakliaty, -a, -e; prekliaty, -a, -e; popriaty, -a, -e* ...

Slovesá *kuť/kovať, pľuť/pľuvať, žuť/žuvať* majú dvojtvary: *kutý/kovaný, pľutý/pľuvaný, žutý/žuvaný*.

Sloveso *byť* nemá trpné príčastie, i keď má slovesné podstatné meno *bytie, -ia*.

Archaické sú tvary *zbytý, -á, -é* a *nabytý, -á, -é*, ktoré patrili k slovesám *zbyť* a *nabyť*. Dnes sa tieto slovesá už nepoužívajú.

Sloveso *stáť*, resp. jeho predponové odvodeniny tvoria trpné príčastie príponou *-tý: státy, -a, -e; odstáty, -a, -e; prestáty, -a, -e; dostáty, -a, -e.*

Kategórie slovesa uplatňujú sa v trpnom príčastí v obmedzenej miere. Trpné príčastie má v úplnosti len kategóriu vidu, lebo sa tu rozlišujú tvary nedokonavých a dokonavých slovies: *hádzaný — hodený, kopaný — kopnutý, žitý — prežitý, maľovaný — namaľovaný* ... Ale iba pri činnostných slovesách sa tento významový rozdiel využíva pravidelne na vyjadrenie pomerného času. Dokonavým slovesom sa vyjadruje predčasnosť sekundárneho deja pred prísudkovým dejom.

Stratou dynamickosti stáva sa pasívne particípium adjektívom označujúcim vlastnosť vyplynuvšiu z vykonaného deja; preto sa tu môže použiť aj bezprízvukový člen vidového protikladu: *varené mäso, pečená hus, mrazené ovocie* ... Tak je to pri mnohých nedokonavých činnostných prechodných slovesách: *promovaný lekár, rýchlený ovos, destilovaná voda, hasené vápno, kalená oceľ* ... Ide o slovesá, ktorými sa vyjadruje výroba, príprava alebo úprava niečoho.

Ak trpné príčastie činnostného slovesa je súčasťou opisného pasíva, vid slovesa sa uplatňuje ako pri aktívnych tvaroch. Dokonavé slovesá nemajú ani v opisnom pasíve prézentné tvary na vyjadrenie aktuálneho deja. V historickom prézente sa však používajú aj pasívne tvary typu *je namaľovaný.*

Najčastejšie má aj trpné príčastie dokonavých činnostných slovies rezultatívny význam, a potom sa v spojení príčastia s pomocným slovesom *mať* a *byť* môže vyjadriť aj aktuálny dej: *mám upratané/je upratané, máme poorané/je poorané, máš navarené/je navarené* ... Tieto prípady sa odlišujú od opisného pasíva najmä tým, že nie sú to pasívne konštrukcie; particípiálny tvar slovesa má v nich oslabený dynamický význam.

Pri stavových slovesách trpné príčastie nemá pasívny význam, ale vždy význam výsledného stavu; je to stavové výsledkové príčastie čiže statické particípium (particípium staticum). Preto iba dokonavé stavové slovesá majú tvar trpného príčastia: *zamretý, zdivený, vymladnutý, zblednutý* ... Aj zvratné slovesá majú toto statické particípium: *naľakať sa — naľakaný, utrápiť sa — utrápený, osvedčiť sa — osvedčený, nadchnúť sa — nadchnutý* ...

Podobne je to aj pri činnostných zvratných slovesách, napr.: *rozbehnúť sa — rozbehnutý, najesť sa — najedený, pošpiniť sa — pošpinený, presťahovať sa — presťahovaný* ... Aj činnostné slovesá dostávajú v tomto prípade stavový význam, takže ide aj pri nich o statické particípium.

Trpné príčastie so statickým významom majú aj neosobné slovesá, a to nezvratné aj zvratné slovesá: *zamrznúť — (je) zamrznuté, zaoblačiť sa — (je) zaoblačené, zatiahnuť sa — (je) zatiahnuté* ...

Trpné príčastie zvratných slovies je teda bez formantu *sa*, čím dakedy vzniká homonymita tvarov zvratného a nezvratného slovesa: *nahnevať sa — nahnevaný* i *nahnevať — nahnevaný; obliecť sa — oblečený* i *obliecť — oblečený; vykričať sa — vykričaný* i *vykričať —*

vykričaný; sklamať sa — sklamaný i *sklamať — sklamaný; oprieť sa — opretý* i *oprieť — opretý* ... V takých prípadoch iba kontext ukazuje, či trpné príčastie patrí k zvratnému alebo nezvratnému slovesu.

Kategória slovesného rodu sa uplatňuje iba v trpnom príčastí prechodných činnostných slovies. V týchto prípadoch slovesu nadradené substantívum je zásahovým cieľom slovesného deja: *dom je stavaný, stavaný dom; voda bola zohriata, zohriata voda.* Vo všetkých ostatných prípadoch ide o slovesný tvar s nepasívnym významom: *bolo rozhodnuté o živote, je dohovorené, je prestreté pre štyroch, otec je rozhodnutý, zem je nasiaknutá vodou, tu bolo chodené, v hradoch nebolo kúrené, vyhúknutá tráva, očernetý necht, deti sa vracajú unavené* ... Pri pasíve sa slovesný dej chápe ako príznak paciensa deja, kým pri aktíve sa slovesný dej chápe ako príznak agensa alebo nositeľa deja.

Tvar trpného príčastia s výsledkovým významom ľahko prechádza k adjektívam. Podobne ako pri ostatných príčastiach kritériom adjektivizácie je aj tu možnosť utvoriť príslušné adverbium, príp. aj abstraktné substantívum, ako aj schopnosť stupňovania: *unavený — unavene — unavenosť — unavenejší; vyparádený — vyparádene — vyparádenosť — vyparádenejší* ... No aj toto kritérium je iba čiastočné, lebo sa nedá uplatniť v každom prípade adjektivizácie príčastia.

Slovesné podstatné meno

Slovesné podstatné meno čiže verbálne substantívum sa tvorí zo základu trpného príčastia príponou *-ie: chytan-ý — chytan-ie, načat-ý — načat-ie, prosen-ý — prosen-ie, kupovan-ý — kupovan-ie, stát-y — stát-ie* ...

Slovesné podstatné mená sa skloňujú podľa vzoru *vysvedčenie*, a preto sa v ich tvaroch neuplatňuje rytmické skracovanie pádových prípon po dlhých slabikách. Týka sa to slovesných podstatných mien od slovesa *diať sa, hriať, kliať, liať, okriať, smiať sa, viať* a ich predponových odvodenín, lebo sa ich infinitívny kmeň nemení: *dianie, zahriatie, kliatie, liatie, okriatie, vysmiatie, zaviatie* ...; L. sg. *o zahriatí, kliatí, zaviatí* ...; I. sg. *s liatím, vysmiatím, previatím* ...

Slovesá *priať* a *vziať* majú verbálne substantívum *prianie* a *vzatie*.

Ak sloveso má v trpnom príčastí dva varianty, má paralelné dva tvary aj slovesné podstatné meno: *zahnanie/zahnatie, prihranie/prihratie, kutie/kovanie, napätie/napnutie, vypätie/vypnutie* ...

Slovesné podstatné meno sa tvorí od väčšieho počtu slovies ako trpné príčastie. Najnápadnejší rozdiel je v tom, že slovesné podstatné meno majú aj také nedokonavé slovesá, pri ktorých — zo sémantických príčin — niet trpného príčastia. Sú to najmä niektoré nedokonavé stavové slovesá, ako napr.: *byť, šedivieť, červivieť, hynúť, mrieť, bohatnúť, rednúť, hasnúť, hniť, snažiť sa,*

bolieť, šumieť — bytie, šedivenie, červivenie, hynutie, mretie, bohatnutie, rednutie, hasnutie, hnitie, snaženie (sa), bolenie, šumenie ...

Pri slovesnom podstatnom mene sa vcelku dodržiava vid slovesa, takže je veľa dvojíc slov líšiacich sa iba vidom: *hrabanie — hrabnutie, skočenie — skákanie, starnutie — zostarnutie, znemožňovanie — znemožnenie, blednutie — zblednutie, prosenie — poprosenie, pracovanie — spracovanie, kričanie — zakričanie ...*

Slovesné podstatné meno má pozmenenú intenciu deja. V tom je rozdiel medzi slovesným podstatným menom a neurčitkom. Táto zmena sa týka celej intencie, teda vzťahu deja k agensovi aj k paciensovi deja. Pri slovesnom podstatnom mene je protiklad medzi agensom a paciensom deja neutralizovaný, takže pri prechodných činnostných slovesách možno iba podľa kontextu zistiť, či genitívny prívlastok slovesného podstatného mena je agensom a či paciensom deja: *prenasledovanie zbohatlíkov = 1. zbohatlíci prenasledujú, 2. zbohatlíci sú prenasledovaní; kritizovanie riaditeľa = 1. riaditeľ kritizuje, 2. riaditeľ je kritizovaný; odsúdenie predsedu, predvolanie vedúceho* ... S tým súvisí vyjadrenie priameho objektu slovesa genitívnym prívlastkom podstatného mena; napr.: *drviť skalu — drvenie skaly, miešanie malty, čítanie listu, vítanie dierok, prišívanie gombičky ...*

Iná väzba ako väzba s bezpredložkovým akuzatívom ostáva však nepozmenená aj pri slovesnom podstatnom mene; napr.: *domáhanie sa nápravy, pridržiavanie sa zákona, klaňanie sa modlám, odcudzenie sa rodine, vzdorovanie útoku, odporovanie zlému, smerovanie k pravde, dúfanie v záchranu, orodovanie za hriešnikov, striehnutie na príležitosť, navykanie na poriadok, upozornenie na nedostatky, baženie po sláve, pátranie po páchateľoch, pochybovanie o úspechu, referovanie o priebehu súťaže, rokovanie o plnení plánu, oboznámenie sa s podmienkami ...*

Akuzatívna väzba je základná predmetová väzba. Pri slovesnom podstatnom mene sa nahrádza základnou adnominálnou väzbou — genitívom: *pripravovať slávnosť — pripravovanie slávnosti, kopnúť loptu — kopnutie lopty, nosiť šaty — nosenie šiat ...*

Pretože sa pri slovesnom podstatnom mene neutralizuje protiklad agensa a paciensa deja, slovesným podstatným menom sa pomenúva dej aj vtedy, keď sa neprihliada na agensa ani na paciensa. Z toho vyplýva okrajové postavenie slovesného podstatného mena v systéme slovesných tvarov a častý presun slovesného podstatného mena k substantívam aj z významovej stránky. Napríklad k slovesu *osloviť* patrí slovesné podstatné meno *oslovenie*, ktoré však znamená nielen činnosť ako takú, ale aj pomenovanie, titul ap., ktorým sa v reči obraciame na niekoho. Podobne je to pri slovách *ospravedlnenie, občerstvenie, osvetlenie, osvojenie, oznámenie, ozubenie, odporúčanie, odôvodnenie, ochorenie, ohromenie, ohluchnutie, odvolanie, odôvodnenie, oddelenie, obšitie, obsadenie, obrodenie, obliehanie, oblečenie, objatie* atď.

Tá istá skutočnosť je základom pre používanie slovesného podstatného mena aj od neosobných slovies, ako napr.: *mrholenie, sneženie, brieždenie* ... Aj tu ide o pomenovanie deja bez vzťahu k nositeľovi.

Slovesné podstatné meno zvratných slovies zvyčajne nemá morfému *sa, si*. Ale ak treba rozlíšiť zvratné sloveso od nezvratného, zvratná morféma sa ponecháva aj pri slovesnom podstatnom mene: *učenie — učenie sa, šírenie — šírenie sa, zdokonalenie — zdokonalenie sa, zdokonaľovanie — zdokonaľovanie sa, zahanbenie — zahanbenie sa* ... Niektorí autori používajú tieto slovesné podstatné mená v širšom rozsahu. Tak je to najmä v odbornom teoretickom štýle.

Stav **zriekania sa** všetkého a zanevretie na každého u Rozvalida naozaj prestal. (JESENSKÝ) — I to bolo také **hanbenie sa** a trpenie za hriechy cudzích. (JESENSKÝ) — Zhora pribiehajú starý Tomáš Slivnický. Nové **žalovanie sa.** (HEČKO) — Okrem kvokavosti a **tlačenia sa** moriek do hniezda chceme upozorniť ešte na inú nepeknú vlastnosť moriek, totiž na kradnutie vajíčok. (LANDAU) — Z prípadu vyplýva, že už samotné chodenie do školy, **čítanie sa** v nej, **prispôsobenie** sa učiteľovi i spolužiakom kladie na deti značné požiadavky. (JUROVSKÝ)

Slovesné podstatné meno sa hodnotí ako slovesný tvar najmä preto, lebo sa pri ňom dodržiavajú vidové rozdiely a z väčšej časti aj intencia. Ale posúvanie významu smerom od deja k veci, ako aj obmedzené uplatnenie istých slovesných kategórií v súlade s morfologickou formou stavajú slovesné podstatné meno na samý okraj sústavy slovesných tvarov. Slovesné podstatné meno je v podstate hybridný prvok, v ktorom sa spájajú vlastnosti dvoch slovných druhov — slovies a podstatných mien.

Používanie určitých slovesných tvarov

Používanie osobných tvarov

Tvar prvej osoby singuláru

Dej sa vyjadruje slovesným tvarom prvej osoby singuláru: 1. ak gramatickým podmetom vety je autor prehovoru a 2. ak má dej všeobecnú platnosť.

1. Gramatickým podmetom vety je autor prehovoru.

Autor prehovoru (podávateľ) je hovoriaca, myslíaca alebo píšúca osoba. Prvou osobou jednotného čísla slovies sa vyjadruje, že autor prehovoru a gramatický podmet vety je tá istá osoba; autor prehovoru hovorí o dejoch, ktorých podmetom je on sám.

„A ja ešte trošku **zostanem**," povedala Zuzka, „**pohrám sa** s Jergušom." (ONDREJOV) — Dolinský mu povedal: „Janko, ja ťa už ničomu naučiť **nemôžem**." (BARČ) — To vám **hovorím ja**, Paľo Chvostík, ktorý to všetko **poznám.** (J. HRUŠOVSKÝ) — Mať Zuzkinu dosiaľ **nespomínam, a** ani už **nebudem. Neznal som** ju. (TAJOVSKÝ) — **Povedala by som** jej, ako mi je po otcovom odchode smutno a do plaču. (FIGULI)

2. Dej má všeobecnú platnosť.

Keď má tvar prvej osoby sg. všeobecnú platnosť, dej, ktorý sa ním označuje, sa chápe ako taký, ktorého podmetom môže byť každý človek. Ide o pomerne zriedkavé prípady zovšeobecnenej platnosti tvaru prvej osoby sg. v gnómickej funkcii.

Čo **musím,** rád **učiním.** (PRÍSL.) — **Nedbám** na mesiac ani na hviezdy, keď mi slnce svieti. (PRÍSL.)

Tvar prvej osoby plurálu

Dej sa označuje tvarom prvej osoby plurálu vtedy, keď gramatickým podmetom vety je okrem autora prehovoru aj iná osoba alebo kolektív osôb.

1. Základné použitie.

a) Gramatický podmet vety zahrňuje autora prehovoru a inú konkrétnu osobu alebo osoby. Osoba alebo osoby, ktoré sú spolu s autorom prehovoru podmetom vety, sú známe zo situácie alebo z kontextu. Veľmi často sú to príslušníci rodiny alebo iných kolektívov.

Jerguš utekal do dvora, zaklopal na kuchynský oblok: „Rudko, poď! **Ideme** sa hrať!" (ONDREJOV) — „Ja nemám rád mačky," povedal Števo Fašanga," sú falošné. **Máme** jednu takú starú — volá sa Klára — nemôžem ju ani vidieť." (ONDREJOV) — My s bratom **hrali sme sa** na koníky. (FIGULI) — Ja so ženou **by sme chceli,** aby si vzal Zuzku Hlbočanovú. (JÉGÉ) My, ktorí **sme boli** medzi učiteľmi Jána Pavlíka, **vieme,** že je schopný takejto práce a je na ceste stať sa skutočne jedným z najlepších. (BAROČ)

b) Gramatický podmet vety zahrňuje autora prehovoru a personifikované zviera. S takýmito prípadmi použitia tvaru prvej osoby množného čísla sa stretávame najmä v okruhu ľudí, ktorí sú pracovne odkázaní na príslušné zviera a jeho spoločnosť; napríklad v reči furmanov, pastierov, poľovníkov a vôbec ľudí, ktorí opatrujú zvieratá.

„Taraj, Tarajko! Poď sem!" zavolal Čížik v jedno aprílové ráno. Pes, kriviac sa v bokoch a trasúc chvostom, prišiel k nemu. „No, čo, **Taraj, pôjdeme** pozrieť na trh?" **Súhlasil.** Učupil sa, potom mu vyskočil **na kolená** a silou-mocou **ho chcel obliznúť.** „Toda **pôjdeme.**" Vyšli. (JESENSKÝ) - V pondelok ráno Adam Mičina nakŕmil kobylu a pohladil ju po chrbte, ako nežne len vedel, svojimi veľkými rukami. „Stará, drž sa, **aby sme sa nezahanbili,**" povedal jej. Odvetila mu nemým pohľadom. To rybie oko akoby vravelo: „Neboj sa, Adam, neboj. **Nedáme sa.**" (URBAN)

2. Kolektívna prvá osoba plurálu.

Gramatickým podmetom vety je kolektívny autor prehovoru. — Tvar prvej osoby množného čísla sa takto používa v rozličných vyhláseniach a manifestačných protestoch.

Poslucháči, zamestnanci a učitelia Veterinárskej fakulty Vysokej školy poľnohospodárskej v Košiciach ostro **protestujeme** proti porušeniu demokratických práv v Grécku, ktoré sa prejavilo zatknutím významného protifašistického bojovníka za záujmy gréckeho ľudu, národného hrdinu Manolisa Glezosa. (TLAČ)

3. Autorská prvá osoba plurálu.

Pri autorskej prvej osobe pl. rozoznávame také prípady, keď autor prehovoru robí skutočného alebo predpokladaného adresáta prehovoru spoluúčastníkom deja, zážitku, pozorovania, premýšľania (zainteresúva ho do veci a problematiky), a prípady, keď podmetom vety je sám autor. Podľa toho rozlišujeme dva druhy používania tvaru prvej os. pl.

a) Podmet vety zahŕňa autora prehovoru i adresáta.

Miško Jahoda, keď mu **pozrieme** na šaty, oblečený je chudobne, ale čistota vľúdne usmieva sa z neho. (KUKUČÍN) — Ako vidno, pani Rafiková celkom zabudla, že sa vlastne k ševkyni bola vybrala. **Zaželajme** jej do zajtrajška dobrý odpočinok. Zaslúžila ho. Tak. A teraz **pozrime,** čo sa s tou Malinovou stalo. (JESENSKÝ) — **Predstavme si** „vedca", ktorý je objektívny idealista. (FILKORN)

Pri takomto používaní tvaru prvej osoby pl. akoby sa autorova reč uskutočňovala v podmienkach dialógu. Autor koncipuje svoj prehovor tak, že prihliada na skutočného alebo predpokladaného adresáta, vmýšľa sa do jeho postavenia a rešpektuje ho. Rozprávanie má uznanlivý, ľudsky prívetivý tón. V používaní prvej os. pl. sú medzi spisovateľmi, autormi odborných i popularizačných diel a rečníkmi značné rozdiely. V popularizujúcich prácach a v ústnych prejavoch je používanie zainteresúvajúcej prvej osoby pl. časté a priamo sa vyžaduje.

b) Vlastná autorská prvá osoba plurálu — plurál skromnosti.

Jano kúpil junce, o ktorých **sme** už toľko **pohovorili.** (KUKUČÍN) — A vtedy mi začal rozprávať príhodu, ktorej **sme dali** názov Šibeničné pole. (ONDREJOV) — Mnohé problémy, ktorými **sa** v tejto práci **zaoberáme,** nebudú nejednému slovenskému čitateľovi neznáme, i keď nesledoval cudziu literatúru. (J. HRUŠOVSKÝ) — V prvej časti našej práce **sme sa snažili** názorne ukázať, v čom spočíva podstata tzv. dopravného problému, a **pokúsili sme sa** dokázať, že s týmto problémom sa nemožno stretnúť v hospodárskej a technickej praxi veľmi často. (KOTZIG)

V takýchto prípadoch podmetom vety je sám autor, no zo skromnosti sa vo svojom konaní, myslení a jeho výsledkoch zaraďuje do fiktívneho kolektívu. Veľa ráz medzi obidvoma druhmi autorskej prvej os. pl. je plynulý prechod. Ba niekedy môže mať takéto použitie 1. os. pl. aj ráz všeobecnej platnosti. Napr.: *Vidíme, že oko je nespoľahlivý zpravodaj: robí ľahko z muchy vola a z vola komára.* (KUKUČÍN)

4. Všeobecná prvá osoba plurálu.

Ako gramatický podmet vety sa pri všeobecnej prvej osobe plurálu môže doplniť *každý, nikto, nikto z nás* alebo *všetci* + tvar 3. os. sg. alebo pl. Všeobecná prvá osoba pl. sa používa najmä v príslovia ch a podľa nich koncipovaných výrokoch všeobecnej platnosti, potvrdených skúsenosťou. Všeobecná platnosť deja sa niekedy vzťahuje iba na príslušný kolektív ľudí rovnakého veku, povolania, záujmu a pod.

Ako **robíme**, tak **sa máme**. (PRÍSL.) — **Musíme** jesť koláče, keď chleba **nemáme**. (PRÍSL.) — Bolo mi tak, akoby **sa** bol **našiel** medzi ľuďmi celkom cudzími, od ktorých **bočíme**, s ktorými **sa** neradi **púšťame** do reči. (KUKUČÍN) — Zdalo by sa ti, že len to **spomíname**, čo **máme** radi. Nie je pravda. Čo **nenávidíme**, to nám je ustavične na jazyku. Teší nás, keď **môžeme** hovoriť o tom, čo **nás** jedom plní. (JESENSKÝ) — „Víno je dobré, chlapci. Aj vtedy, keď **žialime**, aj vtedy, keď niečo **oslavujeme**." (BARČ)

Všeobecnou prvou osobou plurálu sa autor prehovoru dovoláva skúsenosti všetkých ľudí alebo skupiny. Autor akoby povedal: „Každý z nás má takúto skúsenosť (takýto pocit, dojem atď.)."

Všeobecná prvá osoba pl. sa veľmi často používa v popularizujúcej i odbornej literatúre, keď sa vyslovujú poučenia, ako treba konať príslušný pracovný výkon.

Rám dvíhame pravou rukou, **stlačíme** ho nadol. **Odrezali sme** dve tehly. (ONDREJOV) — V opačnom prípade **znázorníme** (o niečo nižšie, alebo na zvláštny papier) ľubovoľné, doteraz v prvej etape neznázornené výrobné centrum ako plný krúžok. (KOTZIG)

5. Prvá osoba plurálu ako znak sebavedomia.

Takto sa prvá osoba pl. používa namiesto prvej osoby sg. v sebavedomom výroku, obyčajne v replike, ako znak moci, hrdosti, pýchy (urazenej pýchy), rozhorčenia a pod.

„Nie, ja nebudem tvojím sluhom — ja ťa nejdem slúchať!" skríkol vzrušený Janko. „**Uvidíme!** Inakších **sme** my už **skrotili!**" (KUKUČÍN)

6. Prvá osoba plurálu pričleňujúca autora prehovoru.

Autor prehovoru sa v prvej osobe plurálu robí účastným deja, ktorého vlastným agensom je druhá alebo tretia osoba, resp. spoluadresátom výzvy, a to z citových dôvodov.

Rozlišujeme tu dve skupiny prípadov: a) autor prehovoru (pričlenená osoba) má prevahu nad adresátom; b) autor prehovoru má slabšie postavenie ako osoba, ku ktorej sa sám priraďuje.

a) „Dočkaj, otec, dačo ti **ukážeme!**" Navliekala Svetušovi šnúrku do topánočiek. Obula ho, potom postavila kúsok od seba. „Aj my **máme** veľkú novinu. Pod, miláčik, sem k mame! Ukáž tatovi, ako my už **bežkáme!**" (LACKOVÁ) — „Teraz už **rozumieme?**" opýtal sa napokon Lalinský pokojne, ani čo by sa nebolo nič stalo. „Rozumiem," povedal Dušan určite a vzal si dokument. „Teraz sa už na všetko **pamätáme?**" „Teraz sa už na všetko pamätám," zopakoval Dušan, ako sa patrí zopakovať rozkazy. (TATARKA) — „Už či sa ti to páči, či nepáči — ale pracovať ti načim. Vakácie sú pre tých, čo ich zaslúžili — a my sme ich nezaslúžili, **musíme** doháňať." To bolo povzbudenie pre žiaka. (KUKUČÍN) — Anatol Barabáš bol už vtedy v dedine a takto sa prihováral psíkovi: ‚Talpaško, nezavedžo ma do cudzieho dvora, ako sa nám to nedávno stalo, keď si tam, hladoš naničhodný, kosti hľadal na cudzom smetisku a **pobili sme sa** s cudzími psiskami. **Ideme** domov, rovno domov, rozumieš? **Dám** ti za to polovicu večere, na moj dušu dám!" (ONDREJOV)

b) [Sluha v mene svojho pána] Pochorí **sa** jedna z Blatoviec, ale my **sa neženíme**. To mi verte. My jej **nechceme** ... Ale pst! (KUKUČÍN)

Prípady skupiny a) sa používajú „v protektorskej reči" — v kladnom i zápornom zmysle, a to napríklad v reči rodičov s dieťaťom, učiteľa so žiakom, lekára s pacientom, nadriadeného s podriadeným, pána so sluhom. Prípady skupiny b) sa používajú zasa naopak v reči podriadeného, keď hovorí o dejoch, ktorých vlastným agensom je nadriadený. V obidvoch druhoch prípadov ide o expresívne použitie prvej osoby plurálu.

7. Prvá osoba plurálu vo vnútornom dialógu.

Vo vnútornom dialógu (v rozhovore so samým sebou) sa subjekt rozdvojí na autora prehovoru *(ja)* a adresáta *(ty)*. Autor akoby bol posudzovateľom (intelekt subjektu, hlas svedomia) a adresát je posudzovaný (fyzická stránka — druhá zložka subjektu). Keď sa pri vnútornom dialógu použije prvá osoba pl., dochádza k zlúčeniu takto rozdvojenej osobnosti: *ja* + *ty* = *my*. Prvá osoba pl. sa takto používa pomerne zriedka. Častejšie sa s ňou stretávame u Kukučína. Má veľmi často humorné zacielenie. Spisovatelia beletristických diel vkladajú sebaoslovovaciu prvú osobu pl. najmä do reči opitých a smiešnych samotárskych ľudí alebo do reči osôb, ktoré sa prepiato zapodievajú sami sebou. Takáto prvá osoba pl. sa často používa pri sebapovzbudzovaní.

Ach, veď som ja len, Bože, sprostý; že som dávno nepil. Nevedieť si hneď poradiť: **Odkážeme** žene, že ... že ... No, Tvaroh, pohniže rozumom, čo máš žene odkázať ... (KUKUČÍN) — [Dr. Brveník si otvoril advokátsku kanceláriu a robí plány do budúcnosti.] Obliekol sa do čierneho a chodil po izbe, pospevujúc pritom. „Treba navštíviť advokátov. Potom **pôjdeme** k sudcom. Rozumie sa, **zalichotíme** im. Budú lepšie prisudzovať náklady. Ak majú pekné dievčičky, **pokurizujeme**. A **budeme** dávať nočné muziky." (JESENSKÝ) „Oh, Bože, Pane!" lká zúrivo, zadúšajúc sa v malomocnosti svojej a líčami tečú jej horúce slzy. V druhej chvíľke však už je na nohách a osopí sa na seba: „Blázniš sa, či čo ti je? Pre pletku budeš sa šmiarať na kolená a pokúšať nebo, sprostá hus?!" „Nuž, **zabudli sme**, čo **sme**, a **nabili sme si** do hlavy, že **sme** niečo, a nič **sme** — nič!" myslí si o sebe, utišujúc sa. (TIMRAVA)

Zrotelné rozčlenenie subjektu na autora prehovoru a adresáta, a teda použitie prvej osoby pl. umožňuje pohľad do zrkadla (*ja* + *ty* v zrkadle).

[Dívajúc sa do zrkadla] „**My sme** to zavela spali," zapaľujúc žartuje so sebou, stavajúc sa ľahostajnou, aby premohla pohnutie, ktoré nasilu chcelo ju uchvátiť. (TIMRAVA)

Tvar druhej osoby singuláru

Druhá osoba sg. je primárnou osobou adresáta.

Tvar druhej osoby sg. majú slovesá, ak gramatickým podmetom vety je adresát prehovoru, ktorému tykáme. Adresátom je osoba a expresívne aj personifikované zviera a vec.

1. Základné použitie.

a) Gramatickým podmetom vety je osobný adresát prehovoru. Adresát môže byť alebo v priamom rečovom kontakte s autorom prehovoru, teda prítomný — alebo neprítomný; autor si ho len predstavuje a rozhovor sa uskutočňuje len v mysli.

„Moja dievka, keď **sa hráš, nedriem,** ale tu **buď** celá!" karhá Mrázovič dcéru už miernejším hlasom a berie karty do ruky, aby prečítal ich obsah. (TIMRAVA) — „Sem **sa dívaj!**" ukazoval Mato. „**Vezmeš** kameň, sem ho **položíš**, do praku. **Rozkrútiš** a **hodíš.**" (ONDREJOV)

„**Musíš** ty so mnou tancovať. A čo **budeš** popod nebo **lietať, neujdeš** mi už," myslel Miško, keď hudci začali ladiť svoje nástroje. (KUKUČÍN) — Bol to výrečný úsmev. Hovoril: „Čo ty **vieš**, chlapček, okrem hry na husliach, aký je život a čo sa dá alebo čo sa nedá." (BARČ)

b) Podmetom vety je neosobný adresát prehovoru. Neosobným adresátom môže byť personifikované zviera alebo apostrofovaná vec.

Tento Kianička, keď sa nemohol prihovoriť k ľuďom, prihováral sa každému koňovi, ktorého videl: „**Pracuješ**, koníček, **pracuješ**? Veľa ti toho naváľali?" „... Veď si ty, koníček môj, slepý a ani ťa neprikryjú ..." Prihováral sa ku kravám: „Komuže ty, **Strakuľa, prikyvuješ**? ..." K utekajúcemu psovi: „Kam sa **ponáhľaš, Nero**? ... Ku koze: „Čo **trasieš** chvostom, tetka?" (JESENSKÝ) — „Ty sa **nemiešaj!**" zvolal Jerguš na Chvostíka. (ONDREJOV) — Ach, láska, láska! Nikoho **neobídeš** v tomto živote, len tvoje tečenie je rozličné. Raz **vhupneš** do srdca neočakávane ako vodopád, raz sa pomaly **vkrádaš. Raz búriš a rúcaš** všetky prekážky, čo sú ti v ceste, raz tíško **tečieš** a **vinieš sa** okolo prekážok ako voda okolo skaly, čo z nej trčí, a iba **šumíš**, keď sa jej **vyhýbaš.** (JESENSKÝ) — To si teda ty, mesto Bologna, o ktorom mi hovoril otec, že tvojimi ulicami kráčal kedysi ako rakúsky vojak. (SENKA) — „Hej, nedajme sa, chlapi!" dodáva chuti Mišo, i Jano dodáva: „Čo **chceš**, ty vodisko? **Vieš**, čo my nesiemo?" (RÁZUS)

2. Druhá osoba singuláru vo vnútornom dialógu.

Hovoriaci adresuje prehovor sám sebe; je súčasne autorom prehovoru i jeho adresátom. Sebapríhovor, v ktorom sú tvary druhej osoby singuláru, sa zvyčajne realizuje tichou rečou. Nie sú zriedkavé prípady, že hovoriaci seba ako adresáta aj menuje, a to vlastným alebo všeobecným menom.

Pomyslel som si: „**Nebudeš** rind nosiť, keď je majster v Škulíne, a ty tiež **musíš** ísť za ním." (KUKUČÍN) — Sadol si znovu na stoličku a pozrel sa do zrkadla, odkiaľ hľadeli naňho posmešné a bojazlivé oči, Artuško, povedal svojmu obrazu v zrkadle, Artuško, idú po teba, **musíš** sa ponáhľať, brat Lemnitzky. (MINÁČ) — Jeho rodáci sa zabávali rozhovorom, on sa na ich zábavách nemohol zúčastniť, lebo si jednostaj zakazoval: „Ďuro, **neblúzni!** Marinka ťa neľúbi." Že ho neľúbi, mal presvedčivé dôvody. (TATARKA) — Mal sto chutí rozbehnúť sa a utiecť, ale čosi ho posmeľovalo: „Adam, **nie si** sopľavé chlapčisko, aby si **utekal.** Veď by ťa celá dedina vysmiala, že ty, prvý mládenec v Sielnici, **utekáš** pred takým starým remeňom. Nie, ty **nesmieš** utekať." (URBAN)

Niekedy autor prehovoru adresuje síce výrok sebe, no v rozhorčení sa dovolávu súhlasu skutočného alebo fiktívneho poslucháča. Výrok sa veľmi často vyslovuje v zvolacej podobe a ueraz v imperatíve. — Takéto použitie tvaru druhej osoby sg. sa už blíži k jej všeobecnej funkcii.

„Ach, čoho **sa nedožiješ** na tomto svete — čoho **sa nedožiješ!**" lamentuje úbohá šora Kekka s očami ku povale. (KUKUČÍN) — Tetku poznámka zamrzela. „Potom **vychovávaj** deti pri takýchto nerozumných zásahoch!" (ALEXY)

3. Druhá osoba singuláru vyjadrujúca radu alebo výzvu vykonať istý dej.

Takto použitá druhá osoba sg. sa vzťahuje na istú skupinu ľudí a obracia sa na každého jej príslušníka osve. Podmetom vety býva zámeno *kto, ktorý.*

Ide pritom obyčajne o zvolanie alebo výzvu. Výzva je jednotlivo adresná. Používala sa aj v starom administratívnom štýle nižšieho stupňa.

„**Ratuj sa,** *kto* **môžeš!**" reval teraz už celkom prestrašený Jano a s ním všetci, čo boli na kraji zástupu. (J. HRUŠOVSKÝ) — *Kto* **nepoznáš** dranú krásu divokých hôr v srdci Slovenska, pod Poľanou, **zájdi** si tam. **Neobanuješ,** lebo tu **sa stretneš** nielen s rozprávkovou prírodou, ale aj s ľuďmi, voľnými sokolmi, ktorých piesne sa tak zvučne rozleteli po našich dolinách. (TLAČ)

„Na trá-vu a do ho-ry ne-pô-jdeš ni-kde von-kon-com a-ni jed-na; *ktorá* **sa opovážiš,** rímsky striebra pokuty ťa neminie." (KUKUČÍN)

4. Druhá osoba sg. vyvolávajúca dôvernú účasť adresáta — druhá osoba dôvernosti.

Autor prehovoru robí adresáta prehovoru účastným na dojme z istej veci, delí sa s ním o zážitok alebo dovoláva sa jeho spoluúčasti na svojom osobnom rozpoložení.

Takto používaná druhá osoba sg. sa dotýka s datívom dôvernosti; je to štylistický prostriedok zreteľne expresívny.

Večer bol tmavší, o mesiaci ani slychu. **Vykročíš,** úzko ti je. **Rozhľadíš sa, rozoznáš** kry a stromy. (ONDREJOV) — Medovníkové srdce so zrkadlom pre Detvianku znamená dar, ktorým **si** ju **získaš** naveky. (ALEXY) — Keď **si priľahneš** k zemi, **počuješ,** ako prúdi voda v hĺbke a cez balvany v temnom podzemí prediera sa k svetlu. (FIGULI) — Čudný pocit, keď sa tak nepohodlne **vláčiš** popri železnici — nateraz, pravda, z práce vylúčenej — na takom biednom, naničhodnom vozidle, kade si predtým frčal šialene chytro a nadovšetko pohodlne. (LASKOMERSKÝ)

Druhá osoba dôvernosti sa používa pri rozprávaní v beletrii a v literatúre s výchovným zacielením, najmä v besedniciach dennej tlače. Získava sa ňou dôverný, ale i dohováravý a neraz vtieravý tón reči.

5. Druhá osoba singuláru so všeobecnou platnosťou.

Používa sa vo výrokoch, ktoré majú všeobecnú platnosť. K slovesným tvarom druhej osoby sg. možno tu doplniť vokatív všeobecného podstatného mena *človek:* „*človeče*". Pretože je druhá osoba sg. osobou priameho rečového kontaktu, možno ju použiť aj v dialogizovanom monológu. Hodne sa používa v prísloviach.

Ak **nevieš** robiť, psota ťa naučí. (PRÍSL.) — Straku **poznáš** po chvoste a hospodára po jeho statku. (PRÍSL.) — Zo žaby peria **nenapáraš.** (PRÍSL.) — Keď ješ stále len kapustu, len väčší hlad **dostávaš,** a hladnému koňovi sa nechce skákať. (ALEXY) — Ak **chceš** žiť, **musíš** ťahať, do čoho ťa zapriahli. (ONDREJOV)

Intímny dôverný ráz, ktorý si druhá osoba sg. vždy zachováva, spôsobuje, že ju nemožno použiť celkom neutrálne. Aj príslovia sa v takejto forme používajú len medzi dôverne známymi osobami. Bez ohľadu na vzťah k adresátovi sa používajú len v ľudovej reči a v beletrii.

Tvar druhej osoby plurálu

Tvar druhej osoby pl. označuje dej vo vete, ktorej podmetom je kolektívny adresát prehovoru — aspoň dve osoby alebo osobne chápané jednotliviny. Podmet vety môže zahrňovať alebo len plurálneho adresáta, alebo adresáta spolu s osobami a osobne chápanými jednotlivinami, ktoré nie sú priamymi účastníkmi prehovoru. Používa sa bez ohľadu na to, či ide o dialóg s prítomným alebo neprítomným a predpokladaným adresátom.

1. Základné použitie.

a) Adresát osobný, prítomný.

„Dosť už, chlapci," povedala mama, „**nechajte** si vodičku aj pre iné dievčatá." (ONDREJOV) — „Veru by sa nebola nazdala, že **nám** takú zhubu robiť **budete** — ty i tvoja dievka." (KUKUČÍN)

b) Adresát osobný, neprítomný.

Na štvrtý deň, keď si už myslel, že ho zlosť rozdrapí, dostal list s úradnou pečiatkou, a keď ho prečítal, zašomral si uspokojene: „No **vidíte**, predsa **ste sa pohli!**" (HEČKO)

c) Adresát neosobný — personifikované zvieratá a veci.

„Rysuľka moja, a ty, Rybenka, **počuli ste**, čo mi vraví vlastná žena, čo mi vernosť prisahala pred oltárom? Kravičky moje, nemé tváre, **uznajte** vy: deti mi berú, synov mi už vzali a ešte mi jedinú dcéru, jediné moje potešenie idú spodkať." (TATARKA) — „Budeš so mnou večerať?" — „Aha". Sedem zlatých, a večerať! Nemožno. **Choďte** vy moje hodinky, **choďte! Vyslobodte** ma! Ony šli a pätnásť zlatých prišlo. Srdce sa mi rozvesililo. (JESENSKÝ)

2. Druhá osoba pl. v príhovore k predpokladanému adresátovi.

Takto sa druhá osoba pl. používa pri zainteresúvaní čitateľov (poslucháčov) o veci, o ktorých sa hovorí. Autor prehovoru sa obracia k predpokladanému kolektívu adresátov a nepriamo ich vyzýva, privoláva, aby rozmýšľali o veciach, posudzovali a zažívali ich ako on.

Boli ste vy už v meste Lanovom? Nie? Nuž tak **nepoznáte** pani Rafikovú. Ach, to vám je zvláštna osoba. **Dovoľte**, aby som vám ju predstavil. (JESENSKÝ) — **Nemáte** látku na šaty? Pán Kasanický môže poslúžiť, a k tomu čisto vlnenou. **Potrebujete** trochu múčky? Pán Kasanický vám môže dodať za vagón. (PLÁVKA) — Len čo **vyjdete** od Žiliny k Varínu, **vyrastie** pred vami mohutný veniec hôr. (TLAČ)

Predpokladaný kolektív čitateľov sa niekedy priamo osloví apelatívnym pomenovaním.

Vmyslite sa len, *krasne čitateľky*, v postavenie našej krásavice! (KUKUČÍN) — Iba, keď sa **pustia** do škriepky o behu koní — to už niečo stojí. Či prebehne vo vozíku kôň štyridsať viest za dve hodiny. **Môžete** sa poškriepiť i *vy, čitateľka*, a potom mi **odpíšte**, čo **ste rozsúdili**, my sme nemohli. (TAJOVSKÝ)

Niekedy sa autor prehovoru emfaticky dovoláva potvrdenia svojej mienky, postoja a pod. Obracia sa pritom k fiktívnemu kolektívu; rozhorčený alebo

inak citovo dotknutý, akoby prerušil kontakt s prítomným adresátom, obracia sa na neprítomného. Z pôvodného adresáta prehovoru sa stáva predmet reči.

„Odkiaľ si? Hanba ti takto sa potulovať! **Pozriteže** ho, chlap ani buk! A sami takíto dnes chodia, chlap do chlapa." (KUKUČÍN) — **Pozrite** ho, aký múdry! (ÚZUS)

3. Druhá osoba pl. so všeobecnou platnosťou.

„No, a keď žobrák príde do sedla, ťažko ho **vyhodíte**." (KUKUČÍN) — „Do Sihál," **zatiahol** potichu a mĺkvo, ako keď **priložíte** k uchu vidličku, ktorou **ste udreli** o hranu stola. (CHROBÁK) — Zo vzdialených výšin zamilovane nakukáva sem okrúhle temä Medvedej hole. Obrázok, aký málokde **nájdete**. (J. HRUŠOVSKÝ) — Keď **sa pozriete** na mapu Kazachstanu, Fjodorovka zdá sa byť za humnami Kustanaja: kúsok cesty na severozápad. (TLAČ)

Tvar tretej osoby singuláru

Tvar tretej osoby sg. majú slovesá vo vetách, ktorých podmetom nie je priamy účastník prehovoru — ani autor, ani adresát. Podmetom vety je teda vec (v širokom zmysle), o ktorej sa hovorí.

1. Základné použitie.

Podmetom vety je vec v širokom zmysle (osoba, zviera alebo neživá vec) označená substantívom alebo naznačená zámenom.

Pavo od Šechnára **vedel naisto**, že otec s materou Doru do prednej izby neprijmú. (HEČKO) — Na oblok **zaklopala** sýkorka. **Zachytila sa** na ráme, **zacupkala** zobáčikom na sklo, **zašvitorila** a **odletela**. (ONDREJOV) — Povetrie pronikavo **voňalo** čečinou, liečivými bylinami a kvetmi. (FIGULI) — „To je život!" **vykríklo** vo mne čosi. (KUKUČÍN) — Viera **stŕpla**. Miesiť halušky? Veď nedávno **sa** mu to **varilo**. (TIMRAVA) — **Volí sa** výbor. (HEČKO) — A už **sa nečuje** ani Nikov rozčúlený hlas. **Čuje sa** len, ako **padá, prší** kamenie. (KUKUČÍN)

2. Tretia osoba sg. vo všeobecnej platnosti.

Keď má dej všeobecnú platnosť a možno ho pririeknuť hocktorej osobe, podmet vety nie je pomenovaný (podstatným menom), ani sa naň neodkazuje (zámenom); rozumie sa len zo slovesného tvaru. Pretože tretia osoba je nepríznakový člen protikladu kategórie osoby, slovesný tvar tretej osoby vo všeobecnej platnosti je neexpresívny, citovo nepríznakový.

Bežne sa takto tretia osoba singuláru používa v prirovnaní.

Nie div, že na salaši začalo mu žiriť, ani čo by **bol** nášho **priliepal**. (KUKUČÍN) — Maroš a Jano robia, ani čo by im **platil**. (RÁZUS) — To bol ten bruchatý, bradatý župan, ktorého červená tvár sa tak blyští, ani keby ju slaninou **namastil**. (JÉGÉ) — „Kto ich sem volal? Kto ho sem pozval?" Friča mladšieho ako čo **by búšil** po hlave. (LACKOVÁ)

Inde je 3. os. sg. vo všeobecnej platnosti zriedkavá.

Veď hádam nám je dobré slovo milšie ako peniaze — s dobrým slovom **ďalej obíde ako s peniazmi**. (J. KRÁĽ) — Tisne ju k sebe vrelo. „Vidíš, aká si ty ženička: zlatom ťa

neodvážil!" (KUKUČÍN) — „Naozaj!" divia sa chlapci. „Čo je tu jaskýň! I tam, i tam!" ukazujú si jeden druhému. V takej **by mohol** aj prenocovať. (RÁZUS) — Tak boli radi, že sa sňali, a boli istí, že takých statočných ľudí už pod slnkom **nenájde.** (KUKUČÍN)

3. Tretia osoba sg. k podmetu *človek.*

Podmet *človek* stojí v postavení všeobecného osobného zámena. Tretia osoba sa tu používa zväčša namiesto prvej v rozhorčení nad tým, že autor prehovoru musí konať neprimeranú činnosť, alebo keď konanie autora prehovoru malo neprimeranú reakciu.

Človek **nevie,** kde mu hlava stojí, a musí sa ešte za husami zháňať. (KUKUČÍN) — „*Človek* **im preukáže** láskavosť," šomre najedovaný, „vezie na zadnom sedadle tarchu ani olovo, a potom by ho chceli pripraviť ešte o to, čo mu patrí." (FIGULI) — Cestou potom hútal v sebe: „No toto ti je pačmaga akási. *Človek* **ho ratuje, chcem mu pomôcť, a obluda,** ešte on sa dá do teba." (JÉGÉ)

V poslednom príklade hovoriaci používa vo vzťahu k sebe prvú osobu *(chcem),* ale expresívne v rozhorčení aj druhú *(dá sa do teba)* a tretiu *(človek ho ratuje).* — Použitie tretej osoby za prvú podobne ako použitie druhej osoby za prvú je prostriedok expresivity, popri ktorom sa neraz používa aj datív dôvernosti *(toto ti je pačmaga).*

4. Tretia osoba sg. namiesto prvej osoby v polopriamej reči.

Polopriama reč sa používa na reprodukovanie myšlienok a tichých prehovorov. Charakterizuje ju pomknutie osoby. Autor prehovoru seba označuje zámenom tretej osoby a deje, ktoré si pririeka, vyjadruje tvarmi tretej osoby.

Ondro si vec takto rozhútal. **Pôjde** na jarmok, **narazí** Janovi kupcov nejakých neznámych a **prikmotrí sa** k Janovi, nastane zmierenie a večer sa vrátia ako dobrí priatelia. Lebo čo majú z tohoto. Jano škodu a Ondro psotu. (KUKUČÍN)

„Vari sa bojíš, že ti to niekto pokradne?"

Nie, **nebojí sa,** ale **chce** všetko mať pri sebe, **chce** vedieť, koľko svojho **má.**

„Vari sa ideš vydávať?"

Nie, nejde sa vydávať. Ale je lepšie, keď každý má svoje na osobitnej hŕbke. (OHROBÁK) — Treba konať hneď. **Urobil** to správne. **Nemohol** to ani inak urobiť . . . **Nemôže** sa predsa dívať na to, ako ľudia hladujú. Nie. **Nemôže.** (MINÁČ) — Prvá jej myšlienka bola napísať Jankovi. Predsa len napísať. Nie, **nenapíše.** Načo **by sa bola** obrátila na Duchoňa. Nebude prosiť od syna. (BARČ)

5. Tretia osoba sg. namiesto druhej osoby v emfáze.

Autor prehovoru v rozhorčení preruší rečový kontakt s adresátom a dovolávajúc sa súhlasu inej osoby, vo zvolacej vete urobí adresáta predmetom reči. Rozoznávame tu dva druhy prípadov: a) pomkýna sa len osoba, b) pomkýna sa osoba i menný rod.

a) „Nevládzem," odvetil Ondrej slabým hlasom. Mariena sa zlostno zasmiala. „Nevládze, **ustal** v robote! **Bol** od rána pri sene na úpeku; vyniesol na prieloh štrnásť batohov, alebo **hrabal** celý deň." (KUKUČÍN) — Čo ste hluchý? Kde máte oči, človeče? Kde? Málo, že ho nezabilo! Hlavu **nosí** v oblakoch a **stojí** na trati." (TATARKA)

b) „Bohdaj ťa, aby ťa!" zašomral notáriuš a postavil sa na pažiť. „**Zapustilo sa** mi ako netopier do vlasov. Ja sa mu nedám kvákať." (KUKUČÍN)

6. Tretia osoba sg. neutra ako výsledok neutralizovanej kongruencie v čísle a mennom rode.

Podmet deja je vyjadrený a) substantívom v G. (genitívny podmet), b) iným slovom (výrazom) ako substantívom, c) vetou. Podmet nemá číslo ani menný rod, preto sloveso, ktoré sa naň ako prísudok vzťahuje, je v neutrálnom tvare.

a) Na dvore čipčalo tristo *kureniec* za kvočkami, ktoré sa bili medzi sebou i s prasci. (TAJOVSKÝ) — Nebyť vás, už by **nebolo** *koní* **nažive**. (FIGULI) — O chvíľu **priletelo** niekoľko *skál*, zahrčali obločné sklá na fabrike. (ONDREJOV) — Od toho večera **prešlo** mnoho *dní*. (BARČ)

b) *I* pri paláci boli nám povedali, že je neďaleko: a hľa, aké **bolo** ich *neďaleko*. (KUKUČÍN) — *Halaškovať* **sa** tu **nepatrilo**. (TATARKA) — „Hlúposť **bolo** *prísť*" (TIMRAVA) — **Stačilo** ti ta *vojsť*, a zapadol si po uši do tých klebiet a škodoradostných ľudských rečí. (CHROBÁK)

c) Vždy mu dobre **spravilo**, *keď si pomyslel*, že príde čas a on tam bude bývať s mladou ženou. (HEČKO) — Paľo rozprával pokojne, akoby **sa** ho to, *čo rozpráva*, vôbec **netýkalo**. (MINÁČ) — A ešte viac ho **mrzelo**, *že to aj sám pripúšťa*. (TATARKA) — Ako **sa** niesol a sadol si na stoličku, zo všetkého, i z okuliarov na konci nosa priam **kričalo**, *že je líška prešibaná*. (JESENSKÝ)

Citový vzťah k opisovanej (tretej) osobe sa vyjadruje pomknutím (neutralizovaním) rodu: *A veď to nie taký zlý čeľadník, akým ho robí svet. Na tej vojne sa skazilo* . . . (KUKUČÍN)

Tvar tretej osoby plurálu

Sloveso má tvar tretej osoby pl., keď označuje dej vo vete, ktorej gramatickým podmetom je plurálny predmet prehovoru (neúčastník prehovoru).

1. Základné použitie.

Ondrej a Rudo **kázali** osedlať kone. (JÉGÉ) — Betka s Ľudkou **čuchrali** vlnu starým rodičom zhora, lebo nám **sľúbili** na nové kapčeky. (FIGULI) — Ženy a dievčatá **sa vrteli** v kuchyni ako vretená. (ALEXY) — Cez zimu **užívali sa** len domáce lieky. (TAJOVSKÝ) — Aj pasienky sa trocha **urovnajú, poposýpajú** hnojovým prachom, i koly do oplôtky **sa zatĺčú**. (HEČKO)

2. Tretia osoba pl. k všeobecnému podmetu vety.

Tu možno rozlišovať prípady, keď sa slovo vzťahuje na príslušnú skupinu ľudí, ktorá sa rozumie zo súvislosti; ďalej prípady, keď je tvar tretej osoby pl. v prirovnaní, a napokon také prípady, keď tvar tretej osoby pl. má gnómickú platnosť.

. . . dolu, kozy, dolu z tej vysokej skaly,/veď vám už pre Janka stužku **usúkali**. (BOTTO) — Za vojaka Tonka **nevzali**. (TAJOVSKÝ) — Tak sa stávalo, že v domácnostiach, do ktorých chodievala Jankova matka, **sa** čoraz častejšie **vypytovali** na Janka. (BARČ) — A bolo to také zrejmé, také prirodzené, že sa Labudovi odrazu rozjasnilo v hlave a z pŕs **sťaby** mu **kameň boli odvalili**. (URBAN) — Keď oheň horí, vtedy kašu **varia**. (PRÍSL.) — Beda tomu, koho **ľutujú**. (PRÍSL.)

3. Tretia osoba pl. namiesto prvej.

Podmet vety sa pomenúva plným menom. Takto sa tretia osoba množného čísla používa len v sebavedomých a spupných vyhláseniach.

„Synak môj, hore hlavu. Neboj sa ty nič. Ešte budeš študovať, aj pánom budeš. *Vraniakovci* **prežili** grófov, zemanov, **prežili** dve svetové vojny, **prežijú** aj komunistov." (TATARKA)

4. Tretia osoba pl. namiesto druhej.

Autor prehovoru nevstupuje s adresátom do priameho kontaktu (nepoužije tvar druhej osoby), a to alebo preto, že výzvu chce vysloviť z citových dôvodov nepriamo, alebo preto, že adresát nie je prítomný.

A keďže ja tu dnes rozkazujem — nech **idú**, čo nepatria sem: ináč ich zamúčim. (KUKUČÍN) — Čitatelia, čo už na súde boli, nech mi **prepáčia**, že **sa dozvedia**, čo už dávno **vedia** a čo už **skúsili** aj sami na sebe. Ale čitateľom, čo ešte na súde **neboli**, úprimne radím, aby **sa usilovali** žiť a správať sa nejako tak, aby **sa** ta vôbec **nedostali**. (HEČKO)

5. Tretia osoba pl. namiesto druhej v rozhorčení.

Autor prehovoru prechodne preruší kontakt s adresátom, robiac ho predmetom reči. Takéto pomknutie osoby vzniká z rozhorčenia nad neprimeraným správaním, postojom atď. (porov. s 3. os. jedn. čís.).

„Ale nesmejte **sa** už toľko!" kára ich mať. „Čo aká vážna vec, všetko **berú** ako žart." (TIMRAVA)

6. Tretia osoba pl. namiesto prvej a druhej v polopriamej reči.

Dlho premýšľal o svojom ďalšom osude . . . Čo, keď **sa aj vezmú**? **Budú** napokon dožívať svoj život plný strádania a ťažkej roboty celkom tak ako otec s materou. (PLÁVKA) — Odtíska misku od seba. Chcel by sa nejako odmeniť; neprišiel sem predsa ako žobrák. Vie upliesť kôš, vie plátať hrnce, vedel by poreparovať hrable alebo osadiť nové porisko do sekery. **Nemajú** nič takého? **Nemajú** deravý kôš, puknutý hrniec, zlomené porisko? Nie, vraj **nemajú** . . . (CHROBÁK)

Zmena osoby a čísla ako vyjadrenie spoločenských vzťahov

Plurál namiesto singuláru

1. Majestátny plurál — Pluralis majestaticus.

Prvú osobu pl. používali vysokopostavené osobnosti, najmä panovníci, pri slávnostných príležitostiach ako znak spoločenskej nadradenosti a osobnej exkluzívnosti. Je to prvok prevzatý z latinčiny a známy aj v iných jazykoch. V dnešnej literatúre sa majestátny plurál zriedka používa ako archaizujúci prostriedok.

„S uspokojením **budeme sa dívať**," hovoril panovník, „ako sa začnú porady o veciach spoločných, a **veríme** pevne, že následkom všestranného pováženia týchto otázok vyskytne sa sama sebou potreba revidovania a cieľuprimeraného premenenia zákona z roku 1848." (JÚLIUS BOTTO)

Zapisovateľ vstane, vykrúti si fúzy, a začne čítať:

„*Nos* Carolus VI. D. G. Romanorum Imperator . . ." „Počkaj, postoj!" zakričí dakto. „Čože nám vy tu po latinsky čítate? To my nerozumieme, a predsa sa nás to všetkých týka,

a nielen tých, čo troška po latinsky vedia. Tu ide o našu kožu, čítajte nám tak, ako my rozumieme!"

„Dobre máte, pán brat, tak je," zavolá moc hlasov, a zapisovateľ, pán Štefan Andaházy, takto začne: „*My* Karol VI., slávnemu zemianstvu liptovského pozdravenie:

1. **Žiadame** od slávneho zemianstva, aby šlo pod zástavy pána grófa Hajstera oproti buričovi Rákocimu, ktorý teraz v spojení s Turci do Sedmohradskej a Uhorskej vtrhol a ponáhľa sa búriť do horných stolíc milého nám kráľovstva uhorského. Insurekcia táto má sa čím skorej zísť, lebo preto má zeman tak veľké práva a slobodný je od všetkej dane, aby bol každú chvíľu za svojho kráľa umierať hotový.

2. Že mnohé vojny s Turci a inými národmi pokladnicu našu vyprázdnili, **nakladáme**, aby po niekoľko mesiacov na každý spôsob tritisíc zlatých zložено bolo.

3. **Posielame** pána, nám verného Friedricha Vilhelma Böckla, slobodného pána z Čavy, slávneho pluku Valskehlianskeho kapitána, k vám, dotiaľ v Liptove ostať majúceho, dokiaľ tieto rozkazy naše vyplnené nebudú. **Rozkazujeme** spolu, aby sa mu všetka česť preukazovala; kto by sa mu ale, alebo ktorému z ľudí jeho ublížiť opovážil, upadne do kráľovskej nemilosti. (KALINČIAK)

2. Tvar druhej osoby pl. vzťahujúci sa na jedného adresáta — vykanie.

Dospelej neznámej alebo dôverne nespriatelenej osobe sa podľa platnej spoločenskej konvencie u nás vyká. Určitý slovesný tvar vzťahujúci sa na jedného adresáta má takú istú podobu, ako keď ho použijeme vo vzťahu k plurálnemu adresátovi. Rozdiel je len v mennom prísudku a v menných zložkách zloženého prísudku, ktoré sú v jednotnom čísle. Adresát prehovoru sa bežne pomenúva vlastným menom alebo apelatívom.

„Kde ste, slečinka," zavolala pani zo dvier a vstúpila dnu. „**Nezabudli ste** tieto kvety poliať?" (TIMRAVA) — „Vy sa na mňa **hneváte**, tetka Verona?" spytujem sa a tuhšie tisnem čielko do jej kabátika, akoby som ju prítulnosťou chcela obmäkčiť. (FIGULI) — „Joj, **majte** rozum, pán Mlynár, **nezobuďte** mi mamičku," prosila so zopnutými rukami. (J. HRUŠOVSKÝ) — Bača natiahol krídlo vtáčaťa, chytilo ho zobáčikom za prst: „**Nerobte**, bolí," chcelo povedať. Na krídelci bola rana, zahojila sa. (ONDREJOV)

3. Plurál úcty.

O pluráli úcty hovoríme vtedy, keď hovoriaci označuje staršiu alebo ctenú osobu menom alebo zámenom tretej osoby pl. v tvare osobného mužského rodu *oni* a keď deje, ktorých podmetom je táto osoba, vyslovuje v tvare tretej osoby množného čísla. Plurál úcty sa môže vzťahovať aj na menný (adjektívny) prísudok a doplnok a na prívlastkové ukazovacie zámeno. Je to ľudový jazykový prostriedok, ktorý sa hojne využíva ako charakterizačný prostriedok v umeleckom štýle.

Plurál úcty nie je totožný s onikaním. Je často bežný a konvenčne požadovaný tam, kde sa staršiemu spolubesedníkovi vyká. Naproti tomu v prostredí, v ktorom sa staršiemu spolubesedníkovi (napríklad rodičom) oniká, často býva plurál úcty neznámy.

[Teliar a Mišo] „Pán farár **boli** tiež?" „Nie, **tí sú** doma. Šiel som sám," odpovedá hrdo. „**Tí sa spustia** na mňa vo všetkom." „Nuž **môžu sa, môžu**," lichotí Teliar. (KUKUČÍN) — Jano zahľadel sa na Jerguša: „**Nebudú** ťa mama hrešiť?" „**Nebudú!**" (ONDREJOV) — „Pani učiteľka **odkazujú**, že **im** nemáte čo rozkazovať," pribehne Lašút zadychčaný. (HEČKO) —

Ledva sa starý otec večierkom na priedomie **vytiahnu, sadnú na prietos, palička oprú** k nohám. (CHROBÁK) — Môj starý otec, **tí si radi vypili!** (ÚZUS) — **Aj dedko by nám žili, keby neboli umreli.** (POREK.)

Plurál úcty sa miestami v ľudovej reči používa aj vo vzťahu k bohu.

„No, Hagara, obilie ste obzerali — bude už aj žito zrelé?" „Dozrieva — budeme ho žať čochvíľa, len by **dali** Boh času." (TIMRAVA) — „Pánbožko **teraz spia!**" odvrkol Rudko mrzuto a driemal ďalej. (ONDREJOV) — „Dobré je i mliečko. Všetko **nám** pánbožko **na** úžitok **stvorili,**" zastávala moja babka trúnok, až sme sa rozišli. (TAJOVSKÝ)

Pomknutie osoby

Tretia osoba sg. namiesto druhej osoby.

Nahradenie osoby adresáta osobou predmetu prehovoru môže byť prostriedkom na vyjadrenie úcty alebo odstupu; hovoriaci akoby sa neopovážil spoločensky vyššie postaveného adresáta osloviť priamo. Adresát sa pomenúva všeobecným alebo vlastným menom.

Ale . . . Viete čo? Sú tu metále ‚Za vernú službu', alebo ten najnovší: ‚Vďakazov nad zlom.' Navrhnem vás." — „Ach, pán šéf," sklopil oči Šemčík, „ďakujem. Som poctený už týmito láskavými slovami. *Pán šéf* **by musel** návrh odôvodniť a tak odhaliť aj túto krádež. A to azda *pán šéf* **nechce.**" (JESENSKÝ) — Johanka svojou smelosťou a ostrovtipom Tarnóczymu vlastne imponovala. Ale bol zas aj urazený. Cítil preto rozpaky, čo s ňou spraviť. Ženy nedávali do žeriez . . . hoci pre tie buričské reči . . . Myslel, že by zaslúžila. „Či si snáď *gnädige Frau* **uvedomuje, že si trúfala** povedať viacej, ako je dovolené?" Vstal z fotela a zasipel jej tesne pri tvári. (LACKOVÁ)

Ide o starší jazykový prostriedok, ktorý sa dnes používa veľmi zriedka. — Tretia osoba sg. namiesto druhej sa nikdy nepoužíva bez pomenovania adresáta; takzvané onikanie nebolo v spis. slovenčine zvyčajné ani v staršom úze.

Pomknutie osoby aj čísla

Tretia osoba pl. namiesto druhej osoby sg. — onikanie.

Pri onikaní autor prehovoru označuje adresáta zámenom tretej osoby pl. v tvare osobného mužského rodu *oni* a deje, ktoré mu ako podmetu vety prisudzuje, vyslovuje v tvare tretej osoby pl.

Onikanie sa používa namiesto vykania v krásnej literatúre zobrazujúcej staršie obdobia medzi „pánmi", začínajúc dedinskými remeselníkmi, obchodníkmi a dedinskou inteligenciou. Ľudové postavy onikajú len „pánom". Onikanie je v slovenskom kontexte príznakové.

[Slečna Viera sa rozpráva s dedinčanom Hagarom] „Kde idete, Hagara?" — „Len na salaš . . . a oni kde **ustávali,** kišasonka?" (TIMRAVA) — „Mnoho **majú** práce, pán slúžny, mnoho," začal diplomat pán Elek. (KUKUČÍN) — Pred mnohými rokmi, keď si bol ešte chlapčisko, prišiel ku mne otrhaný, zúbožený človek. Od hladu div mi nezomdlel v predsieni. „Pán rechtor," hovorí mi, **„pomôžu** mi, už ďalej nevládzem od zimy a hladu.

Zmilujú sa nado mnou." Poznal som ho dobre, chodili sme kedysi spolu do školy a kamarátili sme sa. (J. HRUŠOVSKÝ) — „A **vedia,** videlo sa mi, že **sú** oni celkom dobrý človek. Nie pre tú pálenku, ale preto, lebo **vedia** druhých počúvať." (MINÁČ)

Používanie neosobných tvarov

Neosobné tvary neosobných slovies

Neosobné tvary neosobných slovies sa používajú na pomenovanie dejov, ktoré chápeme ako neviazané na agensa alebo nositeľa. Sú to prírodné deje, psychofyzické deje a tajomné deje.

a) Prírodné deje.

Jesenné odpoludnie. **Popŕcha.** (TAJOVSKÝ) — Na druhé ráno, už **mrzlo,** vyberal sa starý pán na prechádzku. (LAZAROVÁ) — Keď vyšiel z regála, **bolo sa** už dosť dobre **stmilo;** vietor fučal ulicami a sypal sypký sneh rovno do tváre. (KUKUČÍN) — A hoci von svietilo slniečko, v izbe sa pozdalo, že **sa zamračilo** a že **prší.** (URBAN) — **Dnilo sa.** Slnce vychodilo z mora vody, hmly a oblakov. (TAJOVSKÝ) — Z času na čas v diaľke **zahrmelo,** dalo sa očakávať, že podvečer **spŕchne.** (JÉGÉ) — Pozrel sa vozvysok na oblaky; zdalo sa, že sa trhajú, akoby **sa chcelo** vyčasiť. (ONDREJOV)

b) Psychofyzické deje.

Zuza zbledla, **stmilo sa** jej v očiach a hrdlo sa jej stiahlo. (HEČKO) — Štefan Koňarčík-Chrapek sa zamyslel. A **rozjasnilo sa** mu v hlave. (URBAN) — „Ale kto vie, či **sa** im už tak veľmi v hlave **rozvidnelo.**" (TATARKA) — I Štefana **zamrazilo** a v zmätku nasledoval starca. (JAŠÍK) — Chlapcovi **chutí,** ako obyčajne. (RÁZUS) — Nie div teda, že sa mojim susedom s prasaťom vše aj **prisnilo,** a veru neľutovali si vstať a ísť mu klepať na chlievik. (TAJOVSKÝ) — **Odľahlo mi,** ako keby sa **boli** hory zo mňa odvalili. (FIGULI) — Chcela ho napomenúť, ale slová jej **zaseklo** v hrdle. (KUKUČÍN) — U Bartošov kravu **zdulo.** (JESENSKÝ) — Žobráka trochu **premklo,** ale vydýchol si a voviedol Matúša do chyžky. (TAJOVSKÝ) — „Vám, ako vidno, zle **sa** niekde **povodilo!**" (TIMRAVA) — „Tak vidíte, ľudia! Okresu na vás **záleží,** a nám by **nemalo?**" (HEČKO)

c) Tajomné deje.

Ľudia to vypočuli, domysleli si k tomu ešte svoje, a hoci sa už vravelo, že za Vyšným mlynom **straší,** teraz vravelo sa ešte viac a vychodili na svetlo nové podrobnosti. (URBAN) — Kostol sa zdal byť niektorým potrebný i preto, lebo primnoho **mátalo.** (JÉGÉ)

Neosobné tvary osobných slovies

Neosobné chápanie deja motivované realitou

Podľa svojej funkcie sa k neosobným tvarom neosobných slovies bezprostredne priraďujú neosobné tvary osobných slovies, keď sa používajú na podanie prírodných dejov a dejov, ktoré majú nepriaznivé účinky pre živého nositeľa.

1. Podávanie prírodných dejov

Na základe neosobného chápania atmosferických dejov vyjadrujú sa neosobne aj rozličné prírodné deje neatmosferickej povahy. Sú to rozmanité vonkajšie deje, ktorých agens alebo nositeľ nie je v realite dosť zreteľný, a preto sa od neho odhliada — alebo deje, pri ktorých autor prehovoru agensa alebo nositeľa zámerne odsúva do pozadia. Pri takto použitých neosobných tvaroch osobných slovies vystupuje do popredia samotný dej. Takto sa používajú najmä slovesá, ktorými sa vyjadruje horenie, dymenie, pohyb, zvuky a vône. — Nimi sa potom sekundárne (metaforicky) vyjadrujú aj psychofyzické a spoločenské procesy.

a) Horenie sa vyslovuje slovesami: *tlieť, horieť, dohorieť, dohárať, rozhorieť sa, rozhárať sa, prehorieť, prehárať, vyhárať, blčať, rozblčať sa, hasnúť, vyhasnúť, vyhasínať* a pod.

„Ľudia boží, **horí!**" vykríkne plným hrdlom. (HEČKO) — Nedávali ste pozor, a v kachliach **vyhaslo.** (ÚZUS)

b) Dymenie sa vyjadruje slovesami: *dymiť sa, zadymiť sa, kadiť sa, zakadiť sa, čmudiť sa, začmudiť, kúriť sa, zakúriť sa, kudliť sa, zakudliť sa, kundoliť sa* a pod. K nim sa priraďujú aj slovesá *prášiť sa, zaprášiť sa, pariť sa.*

Z komína sa **kudlilo** ako z fabriky. (ŽÁRY) — Maco pripálil si fajočku, dva-tri razy lepšie potiahol, aby sa mu **rozfajčilo.** (TAJOVSKÝ) — Len toľko, čo som si prichytil širáčik, aby mi v behu neodletel, a už **sa prášilo** za mnou. (BENKA) — Na veľkej mise **parilo sa** z nových zemiakov. (TATARKA)

c) Pohyb sa vyjadruje slovesami: *víriť, zavíriť, hmýriť sa, hemžiť sa, mrviť sa, vrieť, zvrieť, viať, rozvievať, tiecť, kvapkať, frknúť* a pod.

Okolo ich chalupy cestou, kedysi dávno nazvanou podľa ich vlastnej usadlosti, **hmýrilo sa** rozrušeným a sviatočne vystrojeným občianstvom. (LACKOVÁ) — V niektorých domoch **vrelo** ako v kotloch. (HEČKO) — Ako otvoril ústa a pozrel, už **zvrelo** v nej. (TIMRAVA)— Len Samko Zuzku z rúk nepustil a zvítal ju, len jej tak suknice **rozvievalo!** (TAJOVSKÝ) — „Od predošlej jari mi **tieklo** do kuchyne, nuž aj táto robota ma súrila." (ŠVANTNER) — Zo striech **kvapkalo.** (JESENSKÝ) — Len pozor, aby vám **nefrklo** do očú! (ZELINOVÁ)

d) Vydávanie zvukov a vnemy zvukov sa vyslovujú slovesami: *vrčať, zavrčať, chrčať, hučať, šuštať, šuchotať, tukať, zaťukať, klopnúť, klopať, klopkať, lupkať, chrupkať, škrípať, vŕzgať, cinkotať, zvoniť, zvonkať, prasknúť, práskať, dunieť, búchať, mľaskať, dudlať, vrždať, hrkať, ozývať sa, ohlušovať* a pod.

V stroji **hrklo, zaškrípalo** a kolesá sa zastavujú. (F. KRÁL) — Voličia, vyše tisíc tristo, schodili sa s hrmotom, krikom, hudbou a výskaním, až to v ušiach **hučalo.** (LASKOMERSKÝ) — Mladšie gazdiné vyobliekané, vyškrobené, len tak **šuštalo.** (TAJOVSKÝ) — Zaťúkal [do fujary] jemne, cifrovane. Tichučko, kde-tu akoby vykríkol. **Zdudlalo, strilkovalo,** prelievali sa hlásky ako vodička po jarčekoch v Studenej jame. (ONDREJOV) — Človeku z toho **dunelo** v hlave ako v sude. (TATARKA) — Švihol korbáčom — **prasklo.** Prenieslo sa dolinou a **prasklo** ešte raz kdesi na druhej strane. (ONDREJOV) — Ale na prsiach mu stále **chrčalo,**

hovoril šepmo a málo. (TAJOVSKÝ) — Vložil si do úst dva palce a tak tuho zahvízdal, až **ohlušovalo.** (ONDREJOV)

e) Vydávanie vôní a vnemy vôní sa vyjadrujú slovesami ako *voňať, zaváňať, rozváňať, raziť, smrdieť, páchnuť, zapáchať niečím.*

Srdce **sa naplnilo** túžbou ísť von, kde **voňalo** jarou a pole zobúdzalo **sa** k životu. (TIMRAVA) — Dnu bolo útulne, teplo; **páchlo** tam kožušinou a kyslým mliekom ... (URBAN)

1. Takýto spôsob vyjadrovania nachádzame tam, kde **sa** zámerne stavia do popredia citová zložka života. Preto v lyrizovanej próze je veľa takto stavaných viet (napr. v niektorých dielach M. Urbana, E. Ondrejova, D. Chrobáka, M. Figuli, R. Jašíka). Bezpodmetové (neosobné) podávanie dejov akoby ich robilo súčasťou prírodného diania, do ktorého sa potom citovo začleňuje (vcituje) aj vnímajúci subjekt.

2. Takto **sa** používajú aj slovesá *rodiť sa, obrodiť, sypať, podsypať,* ktorými sa vyjadruje proces dávania úrody, veľmi často v súvislosti s jej množstvom.

Akým pluhom orie, za takým **sa** mu **rodí.** (FRÍSL.) — Keď vše u nás hojne **obrodilo** a v našom meste ovocie nemalo takej ceny, najali sme voz ... a pod do Lučence. (TAJOVSKÝ) — Žatva sa ukázala o tretinu slabšou, ako rátali, a že **nesypalo** dobre, to už nikoho neprekvapilo. (LAZAROVÁ) — Toho roku **bude** dobre **podsýpať.** (KUKUČÍN)

2. Podávanie dejov, ktoré majú nepriaznivý účinok pre nositeľa

Sú to deje, ktoré majú nepriaznivý, škodlivý, tragický účinok. Priraďujú **sa** k tajomným dejom a majú ráz osudových alebo subjektívne neovládateľných psychofyzických dejov. Pri nich sa pozornosť upriamuje iba na dej a na jeho účinok pre zasiahnutého alebo nositeľa. Podávané deje sú spôsobované a) externým agensom (externou príčinou) alebo b) internou príčinou (jestvujúcou priamo v nositeľovi deja); agens i príčina deja ustupujú do pozadia často pod vplyvom citového vzrušenia.

Skupina slovies, ktorými sa vyjadrujú osudové a mimovoľné psychofyzické deje zasahujúce nositeľa, nie je sémanticky presnejšie vyhranená a uzavretá. Sú to slovesá, ktorými sa vyslovuje usmrtenie, dokaličenie, poranenie, zasiahnutie niekoho: *zabiť, zahlušiť, rozmliaždiť, zasypať, roztrhnúť, dodrúzgať, odrieť, zaviať, stĺcť, zohnúť, zahodiť, niesť, trhnúť, trhať, odtrhnúť, štiepať, mykať, kriviť, skriviť, krčiť, pokrčiť, triasť, drgľovať, zmrviť, zvíjať, hodiť, hádzať, trepať, stiahnuť, strhnúť, vysotiť, vypleštiť, dusiť, zadusiť, zadúšať, stisnúť, pritisnúť, previať, odťať, odseknúť, zaschnúť, odstreliť* a pod.

Nepočuli o ňom od Všechsvätých, až pred Vianocami prišla zvesť, že ho **zabilo** ... (TAJOVSKÝ) — „Ježiš, Mária," volal v trapiech, „nohu mi **zlomilo**". (JESENSKÝ) — Ešte dobre, že ho **nezdrúzgalo!** (RÁZUS) — **Nerozmliaždilo** ho celého, ale **odtrhlo** mu pravú ruku za päsťou a ľavú mu **zlomilo** vyše lakťa. (TAJOVSKÝ) — „Ba že mu hlavu **odstrelilo!**" zavolá ktorási. (TIMRAVA) — Matku **vyhodilo** spomedzi ojec a zostala visieť na krovinách v bezvedomí. (FIGULI) — Prsteky mu **odrelo,** plakal veľmi a dlho, kým som mu ich hojila a obväzovala. (ŠOLTÉSOVÁ) — Pod srdcom ma celú noc **hrýzlo.** (ŠVANTNER) — Tak ho vše aj za pol hodiny **dusilo,** že mu až slzy tiekli. (TAJOVSKÝ) — Kočišovi **utiahlo** kútiky,

že sa Petráň pri klaňaní ide v drieku prelomiť od úctivosti. (FIGULI) — Ujhelyiho len tak **naberalo.** (J. HRUŠOVSKÝ) — Chcela ho napomenúť, ale slová jej **zaseklo** v hrdle. (KUKUČÍN)

Takýto spôsob vyjadrovania nachádzame najmä pri líčení bojového a nebezpečného pracovného prostredia (porov. napr. niektoré diela V. Mináča z Povstania alebo J. Horáka z baníckeho prostredia).

Neosobné chápanie deja ako dôsledok autorovho zámeru

Autor prehovoru zámerne ruší intenciu slovesa na podmet (agensa alebo nositeľa) a vyslovuje dej bezpodmetovo, ako taký. Nevyjadrenie gramatického podmetu dáva rozprávaniu ráz objektívneho konštatovania dejov bez ohľadu na ich agensa alebo nositeľa a bez ohľadu na ich vzťah k autorovi prehovoru. Ide zväčša o vyjadrovanie štylisticky príznakové, pričom štylistický ráz vyjadrenia je daný tým, ktorú osobu neosobný slovesný tvar zastupuje.

1. Neosobný zvratný tvar blízky osobnému tvaru so všeobecným podmetom.

Neosobné vyjadrenie podáva dejovú náladu (charakteristiku) príslušného prostredia a stojí za 3. os. pl. alebo za 1. os. pl.

Pilo sa, zhováralo sa, krčah sa prázdnil ... (KUKUČÍN) — **Nepojednávalo sa,** a tak bol sám s prokuristom Čerpianskym. (JESENSKÝ) — Za rampou **ide sa** už do vrchu. (RÁZUS) — Všade **sa oralo, bránilo, kopalo, sialo, sadilo.** (FIGULI) — Ráno **začalo sa hlasovať.** (TAJOVSKÝ) — O frontoch **sa** už temer **nehovorilo.** (ONDREJOV) — Vonku **sa strieľalo.** (HEČKO) — Hovoriť **sa smelo,** len keď **sa odpovedalo** na otázku, a pýtať sa pýtal iba starý pán. (LAZAROVÁ) — Po chodbách i v úradoch **sa** už **pospevovalo.** (J. HRUŠOVSKÝ)

2. Neosobný zvratný tvar emfaticky nahrádzajúci tvar príslušnej osoby.

Pri takomto neosobnom vyjadrení autor prehovoru zámerne podáva ako bezpodmetové také deje, ktorých gramatickým podmetom je on sám, alebo adresát prehovoru, alebo iná konkrétna osoba. Neosobný tvar stojí tu teda za hociktorú osobu singuláru alebo plurálu.

a) Neosobný tvar za tvar 1. os. sg. a 1. os. pl.

Autor reči sa vyhýba osobnému vyjadreniu, lebo je nepríjemné (neprimerané a pod.) pripisovať príslušný dej sebe (napr. žalovať na seba); neosobným vyjadrením akoby uvoľňoval zviazanosť deja so svojou osobou.

„Ako to len môžte!" Zvolala rozhorčená. Zabudla **sa** premôcť. [Richtárka vyčituje Sýkorovi vdovský samotársky život bez ženy.] „Už **sa privyklo.** Vdovec — a slúžku držať, to ti nedochodí. Trápiš **sa,** ako môžeš ..." (KUKUČÍN) — [Muž hovorí žene] „Chcel som ti už dávno rozpovedať, ale **sa odkladalo.** Bolo ťažko i hanba." (KUKUČÍN) — I ja som len žena, nediv **sa,** že **sa popúšťalo,** zo slabosti, kde bolo pritiahnuť uzdu. (KUKUČÍN) — Včera som pekne sedel s Mordkom u Samka. **Vypilo sa,** pred polnocou **sa šlo.** Ja som sa vyvalil vo valcho. (KUKUČÍN)

b) Neosobný tvar za tvar 2. os.

Autor prehovoru používa bezpodmetový tvar preto, lebo nechce vstúpiť s príslušnou osobou do priameho rečového kontaktu. Vyjadrenie má zreteľný afektívny ráz.

Klasický príklad je z Kukučínovej rozprávky *Na prielohu*. Hnevníci Trúbelka a Píšťalka, ktorí si roky robia zle, takýmto spôsobom sa vzájomne fumigujú. Kukučín tým docieľuje nezvyčajne komickú situáciu, ktorá je v slovenskej literatúre ojedinelá. Motívy neosobného vyjadrovania autor aj priamo interpretuje.

[Trúbelka zlomyseľne zatĺkol Píšťalkovi kolíky do pozemku, aby si na nich kosu vyštrbil. Pri stretnutí sa zhovárajú.]

Píšťalkovi sa tiež kútiky ťahovali. Opýtal sa Trúbelku:

„A kedy **sa** to tie kolky **nasádzali** do tej brázdy?"

Vidno, že mu nechcel ani tykať, ani dvojiť. Trúbelka mu hneď odpovedal:

„**Keby sa tu bolo** od jari **sedelo, bolo by sa vedelo;** ale keď **sa** sem **šlo** len dnes, nuž ani to **sa nevie.**"

„Ale **sa** sem **šlo** v noci," pokračoval Píšťalka, „**ostrúhali sa** kolky, a takto . . ." — „hej, veru, **zasadili sa** sem do brázdy. Akiste **sa myslelo,** že narastú z nich buky. A ono buky **sa tak nosadia,** len vŕby. Kto chce buka mať, musí zasadiť stromček, a nie kolok."

c) Neosobný tvar za tvar 3. os. sg.

Neosobným tvarom sa tu nahrádza tvar 3. os. sg. preto, aby sa naznačilo, že príslušná osoba má minimálnu vôľovú účasť na výbere príslušnej činnosti, že je viac v stave životnej nálady ako činnosti.

[Je reč o fičúrovi Milošovi] Po obede **sa ide** do kaviarne, trochu **sa zíva,** trochu **sa** čítajú noviny, trochu **sa „kibicuje"** pri biliardoch. A v zubochi ustavične viržínka. (KUKUČÍN)

d) Neosobný tvar, ktorého nositeľ je vyjadrený datívom.

Takto sa podáva kvalifikácia priebehu fyziologického alebo psychického deja vzhľadom na jeho nositeľa.

Voľne **sa** *mu [Justínovi Miklešovi]* **myslelo** na Viesku a ako je to s Agneškou. (TATARKA) — Boli roky, že ešte v máji padal sneh. **Nerástlo sa** vtedy dobre *tráve* a práce na lúkach sa oneskorili. (FIGULI) — A tu **sa** ti *mu* **vyrieklo,** že veru on má sestru zlatovlasú Otolienku. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Neosobné konštrukcie

Neosobný tvar býva v konštrukcii vyjadrujúcej charakteristiku stavu prostredia alebo indivídua a v časovom údaji o príslušnej udalosti typu neosobný tvar slovesa *byť* + príslovka alebo okolnostný a kvalifikujúci výraz.

1. Charakteristika stavu prostredia.

Neosobnou konštrukciou sa podáva stav prostredia a nálada v ňom.

Nebo bolo zachmúrené, **bolo chladno, veterno,** a tu i tu poprchávalo. (LASKOMERSKÝ) — **Bolo sparno** a voňalo dažďom. (JÁGR) — V izbe **bolo ako** v pekle. (TAJOVSKÝ) — V kuchyni **bolo ticho a tma.** (BARČ) — **Bolo tak pod mrakom,** sedela som na okraji mostíka a čľupkala som si konce nôh vo vode. (FIGULI) — **Chystalo sa na dážď.** (URBAN) — **Činí sa,** ako by sa zima vrátiť chcela. (TAJOVSKÝ) — **Sviatočne bolo** v celej dedine. (ONDREJOV) — **Začalo**

byť akosi **otupno.** (FIGULI) — **Bolo radosť** pozerať na majstra ... (KUKUČÍN) — **Strach bolo** vkročiť do tohto smradľavého brloha. (ZÁBORSKÝ)

2. Charakteristika stavu indivídua.

Neosobnou konštrukciou sa podáva psychický alebo fyzický stav jednotlivca.

Bolo mu akosi **zima, nevoľno.** (URBAN) — **Počalo** mu **byť chladno.** (JESENSKÝ) — Mňa nocou zachladnutého, začalo hriať, že mi **bolo až mdlo.** (TAJOVSKÝ) — Ale vtedy, keď nám otec odišiel na vojnu, ani jej **nebolo do veselosti.** (FIGULI) — Napokon už neskoro večer mi **bolo do nevydržania.** (JESENSKÝ) — **Mohlo** mu **byť** tak okolo štyridsaťpäť — päťdesiat rokov, ani hádam nie. (TAJOVSKÝ) — „Slečna Milka, veselo vám je v meste?" spýtam sa jej, myslíac, že za tým vzdychá a tu na dedine jej je zunovane. **Začalo** jej **byť ťažko** na srdci. (JÉGÉ) — No práve, keď sme sa hrali u Porubiakov s bábikami, **prišlo** mi Maťka **veľmi ľúto** ... (FIGULI) — A **bolo by** mu **ľahšie** na srdci, keby mal starého otca aspoň trošíčku menej rád. (HEČKO) — Mne **bolo hnev a hrôza** naň hľadieť, čo sa zaisto i na mojej tvári zračilo. (JÉGÉ) — **Bolo** mi **ako malému chlapčiskovi,** ktorého mater zastihla pri nedovolenej robote. (ŠVANTNER)

K tejto skupine prípadov sa svojím rázom pričleňuje aj neosobná konštrukcia typu *neosobný tvar slovesa* **byť** + *po* + *lokál podstatného mena (os. zámena),* ktorou sa vyjadruje, že príslušná vec alebo udalosť (označená lok. podst. mena) sa pominula (zhynula, zničila, prešla a pod.).

Susedia vedeli o ňom a neprichádzali k nám, alebo len do pitvora; iba stará Strechová, oči ako striga, novedela, príde, kukne, pochváli — už **bolo** *po* **teľati.** (TAJOVSKÝ) — Aby už **bolo** *po* **predstavení!** (FIGULI) — **Je** *po* **tanieri; bolo** *po* **peniazoch; bude** *po* **sláve.** (ÚZUS)

3. Údaj časovej okolnosti.

Neosobný výraz podáva časovú okolnosť deja určením času v hodinách, označením časti dňa, týždňa, roku a pod. alebo vzhľadom na istú udalosť.

Bolo tak okolo pol jednej, keď dr. Matulay energicky zaklopal na dvere jedálne a vkročil dnu. (J. HRUŠOVSKÝ) — **Mohlo byť** pol dvanástej, keď nás krčmár vyhnal na cestu. (ŠVANTNER) — **Bolo** včas ráno. Na tráve a kríčkoch po záhumní ešte všade sedela rosa. (FIGULI) — **Mohlo byť** hodne popoludní, keď odobranci odprisahali a dostali sa von. (URBAN) — Už **bolo** podvečer, keď sme sa vrátili domov. (LASKOMERSKÝ) — **Bolo** okolo polnoci, keď sa zišlo celé Svätoplukovo mužstvo na dvore paláca. (JÉGÉ) — Vyčkávala list z frontu, a čím **sa viacej chýlilo** k Vianociam, vyčkávala ho túžobnejšie. (FIGULI) — Rezko **sa priberalo** k jeseni. (FIGULI)

Neosobné modálne spojenia

Neosobné modálne spojenia vyjadrujú psychické nutkanie k deju a jeho potrebnosť (nepotrebnosť), vhodnosť (nevhodnosť), možnosť (nemožnosť) a pod. Sú to spojenia typu *tvar neos. modálneho slovesa* **byť** *(resp. jeho ekvivalentu)* + *inf. významového slovesa; neos. tvar pomocného slovesa* **byť** + *modálna príslovka* treba (načim) ... + *inf. významového slovesa; tvar neos. modálneho slovesa* prísť (prichodiť) + *inf. významového slovesa* a napokon *tvar neos. modálneho*

slovesa dať sa + *inf. významového slovesa.* Modálny vzťah sa vyjadruje všeobecne, alebo sa datívom príslušného podst. mena (os. zámena) vzťahuje na osobného nositeľa.

1. Tvar neos. mod. slovesa *byť* + inf.

Bolo by *povedať*, čo bolí, **bolo by** *sa rozhovoriť* o tom, čo dušu orie. Oj, bolo . . . *Pospomínať* tak z výšky ten svet tamdolu, tie starosti, *rozhovoriť sa* doširoka o tom, čo by **malo** *byť* a čoho niet. (URBAN) — Pravda, ani nepriateľov nemal toľko, s ktorými by mu **bolo** *bojovať*. (KEČKO) — „Chlapec je nadaný," hovoril. „**Bolo by** dobre *dať* ho do mestských škôl." (ONDREJOV) — „Povinnosti sú putá najhoršie, už či si v obchode, dielni alebo v úrade. **Neostáva** ti, ako *čakať* trpelive, kým ti ich nesnímu: kým nevypršia hodiny." (KUKUČÍN)

2. Neos. tvar pomocného slovesa *byť* + modálna príslovka *treba/načim, hodno, neslobodno, neradno, možno, vidno* + inf. a spojenia s inf. slovies typu *vidieť, badať, čuť, cítiť.*

Pri modálnych vetných príslovkách *treba/načim, hodno, slobodno, neradno* a pod. je v indik. préz. nulový neosobný tvar pomocného slovesa *byť.*

Dlho sa však nebavia, lebo huby treba za rána *zbierať*. (RÁZUS) — Či bol niekto nešťastný alebo nie, tu sa nepýtali: tu **bolo** treba *robiť a žiť*. (URBAN) — Odkedy Fiodor odišiel, **bolo** *sa* jej [matke] treba usilovnejšie *obracať*. (FIGULI) — „Nuž počuli sme už raz, aké má vlasy," riekol otec, „**nebolo** treba *opakovať*." (KUKUČÍN) — Nehodno k deťom dobrým *byť*. (TIMBRAVA) — Kým sa zemiaky uvarili, **nebolo** slobodno *zapáliť* svetlo. (TAJOVSKÝ) — Večer o pol jedenástej som prišiel domov. Jedným slovom: **nebolo** mi možno *odísť*. (JESENSKÝ)

V zaokrúhlenom svetle lámp **bolo** vidno *poletávať* malinký, drobnušký sniežik. (JESENSKÝ) — **Bolo** vidno, že už ledva žije. (FIGULI) — **Bolo** vidno, že by ich rád *povzbudiť*. (BARČ) — **Bolo** badať, že sa premenila. (KUKUČÍN)

3. Neos. tvar modálneho slovesa *prísť* + inf.

Nebol [Maco] už teda súci ku koňom, a potom aj roky prichodili, **prišlo** mu *robiť* na voloch. (TAJOVSKÝ) — Keby tak **prišlo** silou sa *rvať* o ženskú, zloží na lopatky akéhokoľvek mládenca. (TATARKA) — Čakala ho batožina, ktorú **prichodilo** *otvoriť* a *prehliadať*. (KUKUČÍN)

4. Tvar neos. modálneho slovesa *dať sa* + inf.

„Petroleja nemáme!" skočili mu ťahavo do reči, „potme sa *priasť* **nedá!**" (FIGULI) — **Nedalo sa** *povedať*, že by pomer medzi Jankom a Jožkom nebol býval hneď od začiatku srdečný. (BARČ)

Od neosobných modálnych konštrukcií s neosobným modálnym zvratným slovesom *dať sa* treba odlišovať neosobné konštrukcie s neosobným tvarom nezvratného slovesa *dať* (= dovoliť, pripustiť).

„Hej," prídáva starký, „celú noc mi **nedalo** *spať*, len ma také teplo oblievalo". (FIGULI)

Zriedkavo sa používa neosobné modálne spojenie so slovesom *dostať sa* — *dostávať sa* vyjadrujúcim častosť deja.

Takú rybu **nedostane sa** ľahko vidieť v Mosticiach ani v Petre Pavle. (RÁZUS)

Neosobné tvary osobných modálnych spojení

Ide najmä o neosobne použité spojenia modálnych slovies *chcieť, žiadať, zunovať*. Modálny vzťah k deju vyjadrený pomocou týchto slovies podáva sa alebo ako platný všeobecne, alebo sa pomocou datívu podstatného mena (os. zámena) pririeka príslušnému osobnému nositeľovi.

Ty si počul o slobode? Ty si to slovo pochopil? Tebe sa jej **zachcelo.** (TAJOVSKÝ) — Jedol akosi nasilu, akoby **sa** mu **nechcelo,** a v pol pohára prestal, zložiac lyžicu. (TIMRAVA) — Utopiť **sa chcelo** v ňom [v sene], tak voňalo, tak šuštalo v rukách, podivné, krehké i radostné, skrývajúce v sebe tajomstvo zeme, tajomstvo polí. (URBAN) — **Nechce sa** mi pohnúť z miesta. (FIGULI) — Fajčili sme i dačo užívali — nie síce preto, že by **sa** nám bolo **žiadalo,** ale preto, aby nás z hostinca nevyhostili. (TAJOVSKÝ) — **Zažiadalo sa** mi rozbehnúť **sa** na lúky a opreteky naháňať lienky. (FIGULI) — „Možno, umriem. Nežiada **sa** jesť." (ONDREJOV) — Dosť vojakov už videli, ale deťom na vojsko hľadieť nikdy **sa nezunuje.** (TAJOVSKÝ) — Bola takto pred mojimi očami sama, maličká, drobná, mohol som **sa** na ňu dívať, koľko **sa mi žiadalo,** a keby **sa** mi bolo **chcelo,** mohol som **sa** len načiahnuť a bola by v mojich rukách. (ŠVANTNER)

Osobitné prípady použitia menného rodu

Pretože slovesný tvar na základe kongruencie preberá menný rod z príslušného podstatného mena, rozličné uplatnenie gramatickej kategórie rodu pri danom podstatnom mene má dôsledky aj pre slovesný tvar, ktorý s ním vstupuje do predikatívneho alebo iného syntagmatického vzťahu.

So zreteľom na to, že rod je menná gramatická kategória, v rámci slovesa preberajú sa len osobitné prípady, a to najmä tie, keď rod podmetu sa vyjadruje len na slovesnom tvare.

Mužský rod

Mužský rod ako všeobecný zástupca kategórie rodu (nepríznakový člen) sa uplatňuje v pôvodne adjektívnych preteritálnych tvaroch kondicionálu (v l-ovom príčastí), keď sa vyslovuje fiktívny dej vzťahujúci sa na všeobecnú osobu, ktorú možno vyjadriť podstatným menom *človek* alebo zámenom *niekto.*

Chudák Mišo zostal, akoby ho **podtal.** (KUKUČÍN) — A to bol ten bruchatý, bradatý župan, ktorého červená tvár **sa** tak blyští, ani keby ju slaninou **namastil.** (JÉGÉ) — Maroš a Jano robia, ani čo by ich **platil.** (RÁZUS) — „Môj tatíčko všetko dokmásali," prevráva tíško Marinka, akoby kamienky **púšťal** do tichej vody. „Už ich nemám rada." (TATARKA)

Ženský rod

Slovesný tvar, ktorý sa vzťahuje na adverbializované podstatné mená ženského rodu *tma, zima, pravda* a *škoda,* môže mať popri častejšom tvare stredného rodu i tvar ženského rodu.

Zišiel bezpečne poza záhrady. V chalupách **bola** *tma*. (PLÁVKA) — A keď už **bola** *tma*, mať zdvihla klavú, robotou zmeravenú dlaň nad oči a dívala sa . . . (ONDREJOV) — Zakryl si hrdlo, akoby mu **bola** *zima*. (JAŠÍK) — **Nebola** to *pravda*. (FIGULI) — „Nemôžete ísť s nami, lebo ste ešte veľmi mladí a **bola by** vás *škoda* . . . (ONDREJOV)

Stredný rod

Pomknutie rodu sa uplatňuje ako dôsledok citového postoja.

Tvar stredného rodu sa používa ako dôsledok citového postoja (maznanie — opovrhovanie) k agensovi alebo nositeľovi deja, pomenovanému podstatným menom mužského alebo ženského rodu. Pomknutie menného rodu vyplývajúce z citového postoja k príslušnej osobe, k personifikovanému zvieraťu a k apostrofovanej veci sa v 3. os. niekedy naznačí (zdôrazní) zámenom *to* alebo *ono*.

a) Postoj k veci reprezentovanej gramatickým podmetom sa nezdôrazňuje zámenom.

Daňo Pavkovie si obzeral zblízka chlapčeka a utrápene pokyvkával hlavou. Ešte nedávno ako **dupčilo** ten odzemok, a hneď **by bolo** na márach. (FIGULI)

Pomknutie menného rodu je menej zvyčajné v 2. os. sg.: „Zobkaj, synček môj. Viem, že **si** už dávno nič poriadneho **nejedlo**.“ (KUKUČÍN)

b) Postoj k veci reprezentovanej gramatickým podmetom sa zdôrazňuje zámenom *to*.

[Pán Jonáš Kelnický o slúžke Dore]

„*To* **by sa** i do steny **búšilo** a **nepotrafilo by** z izby, keby ju človek nenaúčal. Ale čerta naučíš takú starú trlicu. *To* má rozum prekrútený ako ovca, keď dostane vrtohlavosť do hlavy.“ (KUKUČÍN) — „Ledva sa *to* **malo** najesť, a teraz . . . Ľa, akou paničkou sa stane!“ (URBAN) — „A tam aká veľká!“ šepce Anka, akoby sa jej [ryby] obávala. „Ako si *to* ľahko **pláva** proti vode.“ (RÁZUS) — Keď ho noha bolela, držal jej žartovné reči, zakľajúc so smiechom tu i tu, keď ho väčšmi zamrzela. „Potvora akási, čo *to* vyčíňa, také fígle, nie že **by bolo** rado, že si môže oddýchnuť!“ (JÉGÉ)

c) Postoj k veci reprezentovanej gramatickým podmetom sa zdôrazňuje zámenom *ono*.

Žofka beží do izby. Starý otec sa jej pýta: „Dievča odkiaľ? No, povedz! Aha, aha! No, no! Ruky zmrznuté ako hrable a skľavené. No, urob štipku; vidíš, nemôžeš. Čo si mi **robilo** vo vode? . . .

‚Bola som po vodu. Keď mať nestačí, musím ja.‘

„Ach, nebožiatko! *Ono* **musí** po vodu; *ono* má studené paprčky!“ a šúľal jej ich medzi svojimi horúcimi dlaňami a dychom svojím zahrieval. (KUKUČÍN) — Spávala na šope. Sama . . . — Chodila teda a my sme nezbadali, iba potom, keď . . . Keď už bolo neskoro. Zbil som ju ako psa! Bol by som ju hádam i zabil, ale . . . Čo už na takej nabiješ? Nechcel som ju, ale *ono* . . . len sa nám jedného dňa **vychytilo** a . . . Že za akousi takou ženou. **Chcelo** si dať pomôcť i . . . Hľa, tak **si pomohlo!** (URBAN)

Afektívne pomknutie menného rodu sa zvyčajne uskutočňuje spolu s pomknutím osoby (adresát prehovoru sa mení na predmet) a zámeno *to* alebo *ono* sa stáva formálnym podmetom vety.

Používanie slovesných kategórií spôsobu a času

Oznamovací spôsob — Indikatív

Prítomný čas — Prézent

Podľa časovej platnosti treba rozlišovať prézentné tvary indikatívu nedokonavých slovies a prézentné tvary indikatívu dokonavých slovies.

Základné použitie.

a) Indikatívom prézenta nedokonavých slovies sa vo všetkých osobách vyjadrujú reálne deje, ktoré sa uskutočňujú v čase prehovoru čiže v čase ich oznámenia; pritom nie je závažné trvanie príslušného deja pred prehovorom a po ňom, ani jeho prípadné zavŕšenie.

Ja ešte aj dnes **želiem**, že už nikdy viac nepôjdem s mojím starým otcom žliebky podtínať. (TAJOVSKÝ) — Výbor **sa volí**. (HEČKO) — Dvere na komore **sú závorou zapreté**. (KUKUČÍN) — Ja **mám** voz *rozobratý*. (PLÁVKA) — „Ak **chceš**," povedal, „**môžeš ísť** so mnou." Môj otec **leží** v starom cintoríne a ja **mám** sviečku." (ONDREJOV)

b) Indikatívom prézenta dokonavých slovies sa vo všetkých osobách vyjadrujú reálne deje, ktoré sa stanú po prehovore, po ich oznámení, čiže vyjadrujú budúce deje; pritom nie je závažné, aký dlhý interval uplynie od prehovoru po vykonanie deja.

„Ja ti **pomôžem** mama," ponúkala sa z povinnosti Božka. (TAJOVSKÝ) — **Zapálime** ju [sviečku] a **položíme** pri hrobe. (ONDREJOV)

Sekundárne použitie.

1. a) Vyjadrovanie atemporálnosti.

Ak sa dej koná alebo završuje bez obmedzenia v čase, vyjadruje sa indikatívom prézenta, a to nedokonavých i dokonavých slovies. Dej sa pri atemporálnom použití prézentných tvarov indikatívu pririeka podmetu ako zviazaný s ním bez časového obmedzenia. Protiklad prítomnosti, minulosti a budúcnosti sa tu ruší a podáva sa neobmedzené trvanie spojenia deja s jeho podmetom. No nejde tu o neprítomnosť gramatickej kategórie času.

K výrokom atemporálnej (vlastne všečasovej) platnosti sa dochádza abstrakčným procesom na základe pozorovania pravidelne sa opakujúceho deja viazaného na istú substanciu alebo deja ako takého. Pritom atemporálny dej sa svojou platnosťou vzťahuje aj na čas prehovoru. Atemporálna funkcia indikatívnych tvarov prézenta je jeho základnej funkcii najbližšia.

Atemporálne použitie indikatívnych tvarov prézenta stretávame najmä v príslovia a vo výrokoch všeobecnej platnosti. To je gnómický prézent.

Každý vie, ako mu v hrnci vrie. (PRÍSL.) — „A ty, Itara, rozhodni sa sám, ako uznáš za dobré, ale pamätuj, že ani vlk v hore **neodbehne** od svojho húfa, keď ho **napadne**

nepriateľ." (FIGULI) — Na starosť i pamäť slabne. (TAJOVSKÝ) — Úsečka je najkratšia spojnica dvoch bodov. — Zem sa krúti okolo vlastnej osi.

b) Vyjadrovanie zvyčajnosti.

Táto funkcia sa úzko primkýna k prvej. Zvyčajné deje v porovnaní s atemporálnymi dejmi majú menej všeobecnú platnosť; dej vystupuje ako zvyčajný len v istom okruhu.

Významovú platnosť deja vyjadreného prézentnými tvarmi indikatívu možno charakterizovať označením „tak to býva", „obyčajne sa tak stáva". Veľmi často sa zvyčajnosťou deja charakterizuje jeho podmet alebo prostredie, v ktorom sa dej odohráva. Zvyčajnosť deja sa často vyjadruje opakovacím slovesom.

Nevestu v novom príbytku vítajú sladkým vareným vínom a svokruša podá jej lyžicu medu, aby bola dobrá. (TAJOVSKÝ) — Pri týchto generáloch nezbadáš ani mak pýchy alebo blahosklonnosti, ako sa to vída pri vysokých oficieroch. (KUKUČÍN) — Za dverami stál komediant, vysoký a plecnatý chlap, s fúzami a bradou, ako kozy mávajú. (ONDREJOV) — Pripomínal jej svojím blúznením tých, čo pijú v jej kraji makový odvar, ktorý dáva sladké sny. (FIGULI) — Trinásťročné dievča z chudobnej rodiny už musí vedieť všetky domáce práce — najmä keď matka celý deň nie je doma. (ZÚBEK)

2. Sprítomňovanie.

Prézentné tvary indikatívu, a to nedokonavých i dokonavých slovies, sa pre oživenie používajú na vyjadrenie minulých dejov, budúcich dejov a zriedkavejšie aj na fiktívne zreálňovanie budúcich dejov a vôbec dejov, na ktoré nie sú reálne predpoklady. Autor jazykového prejavu podáva tieto deje tak, akoby sa práve odohrávali, akoby ich práve konal, vnímal alebo prežíval. Mimovoľne alebo i zámerne ruší časovú vzdialenosť od deja alebo jeho neúplnú reálnosť a podáva ho tak, akoby sa dial v čase prehovoru a bol celkom reálny.

a) Sprítomňovanie minulých dejov — historický prézent.

Minulý skutočný (reálny) dej sa na oživenie rozprávania transponuje do prítomnosti, podáva sa ako aktuálny, bezprostredný.

„Tak vám budem rozprávať, ako Mišo Vrtáň kupoval na jarmoku čižmy. Nuž teda na Detve je jarmok ..." (ALEXY) — Dňa 18. augusta píše mi švagor z Helgolandu a stručne ale príjemne opisuje tento zvláštny ostrov. (LASKOMERSKÝ) — A ten večer sedí Maroško smutný na schodoch v pitvore. Ani jesť sa mu nechce. (RÁZUS) — Oživil si v pamäti celú udalosť: Začiatok vojny. Jerguš pasie ovce nad priehybou. Dolu cestou ide tento istý človek na koči. Vtedy sedeli pri ňom dve dievčatá, mladé a pekné. Lotor panský zastavuje koč a hluší úbohého malého Rudka palicou ... (ONDREJOV)

b) Sprítomňovanie budúcich dejov.

Indikatívom prézenta nedokonavých slovies možno vyjadriť anticipované budúce deje, pokladané za také, ktorých realizovanie celkom iste nastúpi po uplynutí príslušného času. Skutočnosť, že ide o budúci dej, ukazuje kontext. Táto okolnosť sa niekedy vyjadruje časovými príslovkami.

Zajtra je sobota, bude výplata a **robíme** len do druhej. (ONDREJOV) — V pondelok **odchádzam** na dovolenku. (ÚZUS) — Ani krok ku mne, lebo **kričím!** (TIMRAVA) — Chlapče, ak ma **klameš, visíš!** (JÉGÉ)

c) Sprítomňovanie nereálnych dejov.

Nereálny dej sa vyjadruje indikatívom prézenta, keď sa naznačuje, že opisovaná osoba prežíva predstavovaný, vysnívaný dej ako aktuálnu skutočnosť. Z kontextu je pritom jasné, že ide o deje nereálne.

Sníva Mojžík o tom, po čom túži a čo si žiada. **Je** bačom — **má** kolibu na šedom vŕšku postavenú. Neďaleko na zemiach košiar so spiacimi ovcami; zápach vlny príjemný ide od nich. Pred kolibou vatra nakladená; raždie **puká** pod kotliskom; plamene žlté **oblizujú** ho dookola. Neďaleko Cukrín **spí** na čerstvom povetrí. On **vrtí sa** okolo ohňa a mesiačik z neba **sa** mu **prizerá,** ako **varí** žinčicu. (TIMRAVA)

Do tejto skupiny prípadov zaraďujeme aj používanie prézentných tvarov indikatívu v scénických poznámkach, takzvaný scénický prézent. Scénické poznámky v danom okruhu vyjadrujú, ako si autor dramatického diela predstavuje časovú postupnosť a vzťahy jednotlivých dejov.

Anička (keď Miško dvere **otvorí, vytrčí** doň ruky a **skríkne**): Medveď! (TAJOVSKÝ) — Miško: No, veď nie naozaj. To som ja iba, že čo ty na to. (**Podáva** jej ruku.) (TAJOVSKÝ) — Viktor (**ťahá** prudko Matúša): Poď, Matúš, vypočuj, rozmýšľaj, rozsúď túto urážku! (STODOLA)

3. Indikatív prézenta vyjadruje reálnu podmienku.

V tejto funkcii sa používa prézent nedokonavých i dokonavých slovies. Vyjadruje sa ním prísna zviazanosť podmienky a dôsledku. Prézent indikatívu možno tu chápať ako eliptický: namiesto *ak/keď* + *préz. indik.*

„No, už je zle," vykríkol podráždený starý, „už je zle! **Poviem** niečo, zle je; **nepoviem** nič — ešte horšie." (KUKUČÍN) — **Nepomažeš** — nepovezieš. (PRÍSL.)

Poradím viet v súvetí: 1. reálna podmienka, 2. dôsledok a intonáciou sa dostačujúco naznačuje, že význam indikatívu prézenta, jadro prvej vety, treba chápať ako podmienku na realizovanie obsahu druhej vety.

4. Indikatív prézenta vyjadruje fiktívny minulý dej, ktorý sa takmer stal reálnym.

V živej reči, a to najmä v reprodukcii prekvapujúcich dramatických situácií je nahradenie minulého kondicionálu indikatívom prézenta dosť časté. Vyvoláva a umožňuje ho živá predstava fiktívneho dôsledku, ktorý by bol mohol vyplynúť z podmienky vyjadrenej (takisto zástupne) préteritom alebo prézentom (dokonavého slovesa). No kontext ukazuje, že sa podmienka neuskutočnila, a že teda jej dôsledok je fiktívny.

Kráľovská stráž sa pohla k trónu s dlhými kopijami, ale kňazi ju predbehli. Stačila sekunda, a Balsazár **sa váľa** v krvi. Ale tejto sekundy využil Nebuzardar. (FIGULI) —

Ale skôr, ako k nemu pribehol, zodvihol Madluš znova veličizný krpec, rovno proti chrchliakovej papuli. Ešte krok a **vybije** mu všetky zuby. Ani by pritom okom nežmurkol. (CHROBÁK)

Fiktívnosť významu súvetia naznačuje kontext; v prvom príklade veta *Ale tejto sekundy využil Nebuzardar.* — V takýchto prípadoch sa kondicionál vyjadrujúci nereálny dej nahrádza indikatívom vyjadrujúcim reálny dej, aby sa naznačila maximálna blízkosť realizácie príslušného deja — že veľa nechýbalo, a dej by sa bol stal reálnym. Substitúcia kondicionálu indikatívom expresívne podáva napätie, s ktorým autor jazykového prejavu dramatický sled udalostí pozoroval.

5. Indikatív prézenta vyjadruje prikázaný alebo odporúčaný dej.

V prípadoch, keď indikatív prézenta sekundárne vyjadruje príkaz (radu) vykonať príslušný dej, ide o náhradu tvaru vyjadrujúceho požadovanie (odporúčanie) vykonať dej za tvar, ktorý vyjadruje vykonávanie deja (nedokonavé slovesá) alebo vykonanie deja po istom čase (dokonavé slovesá). Imperatívny význam prézenta sa zvyčajne naznačuje intonáciou vety. — Rozoznáva sa tu niekoľko skupín prípadov.

a) Indikatív prézenta dokonavých slovies za imperatív.

Náhradu imperatívu indikatívom prézenta uplatní autor prehovoru s predpokladom, že adresát vykoná požadovaný (potrebný, nevyhnutný) dej celkom iste. Vyplýva to z ich vzťahu. Takto použitý prézent dokonavých slovies má často ráz návodu (čo konať, ako sa správať).

„Dobre! Aký si ty, taká budem ja. **Vstaneš** hneď a hneď a **pôjdeš** narúbať triesok." (KUKUČÍN) — „Pred večerom **dáš** zarezať kačice a **spravíš** i divinu," rozkazovala pani Nivská Katuši nemile a pánovite. (TIMRAVA) — Okolický unavene, nesnímajúc ani klobúka, sadol si na ponúknutú stoličku. „**Odveziete** ma do Vranova," povedal, akoby to bolo čosi zrejmé. (URBAN) — Vidíš tamten dub predo dvermi a pod ním ten kameň? Ten kameň **zodvihneš**, nájdeš tam jednu starú šabľu, tou šabľou mi najskôr ten dub **zotneš** a potom ... No, ale sa skorej len chyť do práce, o tom potom." (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Pri probléme, čo umožňuje náhradu imperatívu indikatívom prézenta dokonavých slovies, treba vziať do úvahy vzťah základného významu imperatívu a futurálneho významu prézenta dokonavých slovies. Imperatív vyjadruje rozkaz vykonať dej. Vykonanie deja môže adresát uskutočniť až po prehovore (po jeho vyslovení) a závisí od vôle adresáta. — Podobne prézent dokonavých slovies vyjadruje dej, ktorý adresát vykoná po prehovore, ale bez príkazu (spontánne). Ak sa imperatív nahradí indikatívom prézenta, vykonanie príslušného deja sa chápe ako isté; zvyšuje sa jeho reálnosť. Zároveň sa tým zdôrazňuje potreba vykonať príslušný dej.

Do tejto skupiny patrí aj použitie indikatívu prézenta dokonavých slovies s významom ponuky, ktorá je opakom rozkazu. Autor prehovoru konštatuje,

že príslušný dej vykoná, a tým vyzve adresáta, aby s výkonom deja súhlasil alebo ho umožnil: napr. *Daj, odnesiem. Tebe je to ťažké.* (úzus)

b) Indikatív prézenta nedokonavých slovies za imperatív.

Indikatívom prézenta nedokonavých slovies sa konštatuje dej, ktorý treba začať konať. Autor prehovoru podáva príslušný dej ako prebiehajúci preto, aby jeho vykonanie v zápätí vyvolal. Nepriamy príkaz konať dej vzťahuje niekedy autor prehovoru aj na seba.

„Dosť už bolo žartov!" ozval sa palier. „**Začíname!**" Železnou tyčou zazvonil o kus koľajnice, ktorá visela na drôte vedľa dvier. (zúbek)

c) Prézent dokonavých slovies ako výstraha alebo hrozba.

Pri výstrahe autor prehovoru konštatuje, že sa uskutoční pre adresáta nepriaznivý dej; nepriamo adresáta vyzýva, aby príslušný dej nekonal (nevykonal). — Pri hrozbe autor reči oznamuje adresátovi, aký dej vyplynie z jeho (adresátovho) konania, alebo oznamuje dejovú okolnosť, pri ktorej sa hrozba uskutoční.

[U Kozov, v drevenici sa zabávajú.] Pocítia to i tí v prostriedku, u Krdanov, i tí spredku, u Haruľov. „Čo to robia? Čo to len robia?" nakukne teraz totka Krdanka nazadok . . . „**Zvalíte si** domec — nedávno ste si ho postavili." (rázus)

„Toto **si vypiješ** pred súdom," vyjachce oblednutý správca, „s toľkou podlosťou som sa v živote ešte nestretol, koľko jej vychodí z tamtoho," ukáže na Pava — netvora! (hečko)

d) Prézent za imperatív vo výhražnej vete.

Imperatívny význam prézenta sa vo výhražných vetách konštituuje pomocou intonácie a slovosledu. Veľmi často sa v takýchto prípadoch apel imperatívu substituuje apelom otázky. Fakt, že nejde o aktuálny dej, sa naznačuje vidom (pri dokonavých slovesách) a intonáciou (pri nedokonavých i dokonavých slovesách). Ide o veľmi dôrazný nepriamy príkaz.

„**Vstávaš,** ty leňoch! Ktože bude za tebou noc po noc chodiť?" (kukučín) — „**Dáš** som tú basu?!" stavajú sa mu do cesty väčší i menší. (rázus) — „Mátožisko! **Ideš** ho drichmať?" (kukučín) — „Erža!" skričal Tomáš na kobylu. „**Pasieš sa ho!**" (ondrejov) — Ideš som! **Ideš** ho sem!! (úzus)

Minulý čas — Préteritum

Základné použitie

Préteritom sa vyjadrujú vo všetkých osobách reálne deje, ktoré sa uskutočňovali alebo uskutočnili pred ich oznámením (pred časom prehovoru). — Vid príslušného slovesa v préterite nepozmeňuje časovú platnosť deja.

Jar **sa hlásila** čoraz smelšie. Po snehu **nebolo** už ani pamiatky v chotári. **Držal sa** len v zásekoch na štítoch vrchov, ale aj ten **roztápalo** slnko s nevídanou odvahou. Po dolinách **hučali** bystriny a na vŕbach okolo nich **vyspevovali** vtáčiky. (figuli) — Maco teda **pásaval** kravy od jari do jesene a cez zimu **kŕmil, napájal, ochraňoval.** (tajovský) — **Blížili sa**

prázdniny. Ivan **mal** už dávno **sľúbené,** že bude môcť navštíviť Janka a pobudnúť u nich. (ŠOLTÉSOVÁ) — Obe stránky **boli predvolané** i výrok **bol vyhlásený.** (KUKUČÍN)

Minulé deje, vyjadrené préteritom, sú mimo hocakého zásahu; nemožno na ich priebehu alebo zavŕšení nič zmeniť. — Pretože deje, ktoré sa vyjadrujú préteritom, sa uskutočňovali (uskutočnili) pred časom prehovoru (a to pred časom neraz i rozsiahlym), chápeme ich ako menej živé a konkrétne ako aktuálne deje. V tomto je dôvod, prečo minulé deje niekedy oživujeme tým, že ich transponujeme do prítomnosti a vyjadrujeme sekundárne prézentom.

Sekundárne použitie

Zo základnej funkcie préterita vyjadrovať minulé deje, ktoré hodnotíme ako menej živé a s nižším stupňom reálnosti, vyplýva veľmi obmedzená možnosť jeho druhotného použitia.

1. Indikatív préterita dokonavých slovies za prézent.

Takáto druhotná funkcia préterita sa zreteľne opiera o jeho základnú funkciu vyjadrovať deje, do ktorých už nemožno zasahovať a ktoré nemožno zmeniť. Keď budúci zavŕšený dej, ktorý sa základne vyjadruje indikatívom prézenta dokonavého slovesa, vyjadríme préteritom, anticipujeme ho tak, akoby sa už nič nedalo na jeho výsledku zmeniť — podávame ho akoby bol minulý, akoby sa už bol zavŕšil v tej chvíli, keď vznikli podmienky jeho realizácie.

Keď nastúpime v takejto zostave, ten zápas **sme prehrali.** (ÚZUS)

2. Indikatív préterita za kondicionál.

Préteritum sa za kondicionál používa len v kliatbe — v zlorečivom želaní. Kliatbu vyjadrenú spojením častice *bodaj* s préteritom príslušného slovesa alebo len préteritom možno chápať aj ako eliptickú podobu kondicionálu. Želací, nereálny význam préterita sa zreteľne naznačuje časticou alebo len intonáciou vety.

Jeden, čo si voly dohováňal z druhých stolíc, zavolal, prekričiac všetkých: „Tak mu treba. *Bodaj* ho **vešali,** i každého, čo tak robí! Aspoň si vidiek oddýchne od oplana. Veď človek už ani poctivosti nemá pre takých!" (TIMRAVA) — Pobral som sa a ušiel, aby som nemusel počúvať výčitky, a čo bolo ešte horšie, hlúpe, daromné, nevykonateľné rady a poučenia. *Čert* **vzal** všetko! (JÉGÉ) — „Jaj, ľudkovia dobrí, tí sú na vine, čo nás tak nahuckali! *Zráca* **metala** všetkých!" — pustili sa Prievidžania kliať pánov a rozkladať, s akými lžami ich verbovali. (LACKOVÁ)

Predminulý čas — Antepréteritum

Základné použitie

Antepréteritum vyjadruje minulé deje, ktoré sa stali alebo diali pred iným minulým dejom, vyjadreným préteritom alebo jeho štylistickým ekvivalentom, teda deje predčasné v minulosti. Používa sa najmä pri dokonavých slovesách.

a) Antepréteritum pri dokonavých slovesách.

Dokonavým slovesom v tvare antepréterita sa vyjadruje dej, ktorý sa uskutočnil pred nastúpením alebo uskutočnením deja vyjadreného tvarom préterita iného slovesa, dokonavého alebo nedokonavého.

Pani Votická už pred piatimi rokmi ho spoznala. **Zaľúbil sa bol** do jej najmladšej sestry. (KUKUČÍN) — Bežala, akoby deti pred dákym nešťastím zachrániť mala. Izba **bola vychladla**, rozložila rýchle ohňa, naložila dreva, pookrúcala „sirôtky svoje". (TAJOVSKÝ) — Ale odpoveď prišla vo chvíli, keď už **bol stratil** všetku úfnosť. (JAŠÍK) — Kukučín **si už bol upevnil** v nových pomeroch svoje spoločenské a hospodárske postavenie, žil v pomernom blahobyte. (MRÁZ) — Ona po tých britvách za každým tancom pár črievic zodrala a pod stôl hodila. Tam **sa bol učupil** v kepienku Pustaj a zbieral všetky tie čriovice. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

b) Antepréteritum pri nedokonavých slovesách.

Nedokonavým slovesom v tvare antepretérita sa vyjadruje dej, ktorý sa uskutočňoval pred iným minulým dejom. — No nedokonavé sloveso tu neraz vyjadruje zavŕšený dej.

Vzal ju pod rameno a voviedol do izby, v ktorej **bol odpočíval**, tam ju usadil do fotelu na najpríjemnejšom mieste a predložil jej cigarety. (JÉGÉ) — Z rozjímania vytrhol ho príchod Miška a Ondreja, ktorých **sme** pri ohníčku **boli videli**. (KUKUČÍN) — Všetky štyri ženské prestali v svojej práci, keď videli vojsť cudziu Mariellu. „Čo chcete?" spýtala sa Anetta, ktorá **bola čítala** a podišla ku nej. (JÉGÉ) — Tetke šuchorila hodvábna sukňa, a keď vykročila na schodík, zablyšťali sa jej na nohách uzučké topánky, v ktorých **sa bola sobášila**. (FIGULI) — Ratibor Šmerc veľavýznamne sklapol knižku, o ktorej **bol referoval**, a odložil ju zavretú nabok — tak ďaleko, ako len dočiahol: táto kapitola sa teda skončila. (KARVAŠ)

c) Antepréteritom sa vyjadruje minulý dej, ktorý časom prestal trvať a prestal trvať aj jeho výsledok.

Chlebovka (naradovaná): Chvalabohu, keď si len tu. Veď sa táto už dobre nepominula od žiaľu za tebou. Ale sme ťa už oplakali. Kde si **sa bol stratil**? Janko (odtisne Zuzku): Kde som bol? Sám neviem. (TIMRAVA) — Za ten čas sa zobudil aj Macko a hľadal si čiapku, ktorá sa mu v sene zapotrošila. Makajúci prišiel aj tam, kde hlava Jankova **bola ležala**, a tu nájde plný mešec, otvorí ho — samé dukáty! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Okolnosť, že prevažná väčšina dokladov na použitie antepréterita je od dokonavých slovies, vedie k predpokladu, že antepréteritom sa pri dokonavých slovesách dopĺňa tretí časový stupeň. Dokonavé slovesá vzhľadom na futurálny význam svojho prézentného tvaru vyjadrujú totiž len dva časové stupne — budúci a minulý.

Antepréteritum akoby tento nedostatok dokonavých slovies odstraňoval takto: 1. *napíšeš* (bud.), 2. *napísal si* (= minulosť, ktorej dôsledok trvá ako prítomný výsledok činnosti „máš napísané"), 3. *bol si napísal* (= predminulosť, ktorej dôsledok trval ako minulý výsledok činnosti „mal si napísané").

Sekundárne použitie

Antepréteritum má ešte skromnejšie možnosti druhotného (štylistického) používania ako préteritum. Antepréteritum vyjadruje dávnu (zdôraznenú) minulosť. Táto druhotná funkcia antepréterita sa úzko primkýna k jeho základnej funkcii. Keď totiž antepréteritum vyjadruje dávnominulý dej, aj tu

vlastne ide implicite o predčasnosť, pretože medzi časom príslušného deja a časom prehovoru (referovania o ňom) sa odohral (odohrával) dej, ba často niekoľko iných dejov. Veľa ráz ide len o konštatovanie toho, že dej nie je bezprostredne, práve minulý.

Otec **sa bol vyučil** svojmu remeslu v Stráňove, a keď sa stal tovarišom, išiel na vandrovku do Pešti, kde u istého predmestského krajčíra pracoval tri roky. (JÉGÉ) — „Ja som ten Anatol Barabáš, čo **sa bol oženil** s Aničkou Húsatkom, s dcérou starej Katry Pastrnáčky. Vyhnala ma, striga, a teraz sa nemám kde obrátiť." (ONDREJOV) — Paulínka v ňom hneď pozná farbavého sedliaka, ktorý **si bol chcel** raz dať do maštale zavisť vodovod. (ŠVANTNER) — Ktorýsi Francúz **bol napísal**, že „niet umeleckého diela bez spolupráce diabolskej" . . . (A. MATUŠKA) — I veľmi sa v tom svojom jedináčkovi tešili, lebo ho kráľovná už na staré dni **bola porodila** a ani predtým nikdy dietok nemala. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Budúci čas — Futúrum

Základné použitie

Indikatívom futúra sa vyjadrujú deje, ktoré sa budú diať po ich oznámení (po čase prehovoru). Budúci dej chápe autor prehovoru ako nepodmienený, istý — taký, čo sa bude diať po uplynutí istého časového intervalu. V momente prehovoru teda budúci dej jestvuje len v predstave hovoriaceho ako plánovaná skutočnosť. Svojím významom sa tvary futúra nedokonavých slovies dotýkajú s tvarmi prézenta dokonavých slovies.

„To je to, mamo," ozve sa Paľo od stola, „že Anča Kutuškovie nikdy žena moja **nebude!**" (TIMRAVA) — Keď sa **budeš usilovať**, všetko môže z teba byť, vieš? (RÁZUS) — Všetci priestupníci, keď sa dnes ráno po oblohe **rozhliadli**, pocítili silné bodnutie do srdca, lebo boli už istí, že ich hriechy **budú** dnes **trestané** a že ich rováš **zrežú** celkom na hladko. (KUKUČÍN) — Paulínka poslúchla. Ide, teraz ju síce nesú, ale o dva roky **sa postaví** sama na nohy a **pôjde**. Najprv neisto, pomaly, budú ju musieť podoprieť, potom smelšie a rozhodnejšie, stále rozhodnejšie, **nebude cítiť** únavu ani strach. (ŠVANTNER) — „Chlapci," zastane vedľa nich na brehu Anka Krdanka a vraví im už po druhý či tretí raz, „ja vám **ponesiem** hláče!" (RÁZUS)

Okolnosť, že budúce deje môže prekaziť dajaká nepredvídaná prekážka, spôsobuje, že sa deje vyjadrené futúrom chápu ako deje s nižším stupňom reálnosti, a to v porovnaní s dejmi prítomnými, ale aj minulými. V tomto znaku futurálnych dejov majú základ rozličné štylistické funkcie futúra.

Sekundárne použitie

1. Pravdepodobnosť, odhad.

Keď autor prehovoru nemá istotu, či príznak, ktorý v prítomnosti pririeka istej veci, je reálny — ak príznak môže, ale aj nemusí v skutočnosti jestvovať — jeho platnosť vyjadrí futúrom.

Tu prechodí verandou väčšia skupina ľudí. Tri mladé dámy, v jednakých bielych toaletách, slamených prostých klobúkoch. Podľa šiat **budú** to sestry. (KUKUČÍN) — „A kde

je, treba mi niečo odkázať po nej Červenčíkovi." „V kuchyni bude!" odvetí Otila lahostajne. (TIMRAVA) — Janko nie je na vine. Všetkému budú na vine jeho domáci. (BARČ) — Hneď som to vedela, dačo mi šepkalo, že to ty budeš, reku už to nebude druhý, len Janko z mlyna a už je to tak a nie inak. (MINÁČ) — Čitatelia indiánok sa budú ešte na to pamätať. (KULTÚRNY ŽIVOT)

a) Futúrum sa na vyjadrenie prítomnej pravdepodobnosti používa vtedy, keď autor prehovoru podľa zistených príznakov robí závery, ktoré si ešte nepreveril.

b) Neúplná istota jestvovania príznaku na veci sa často vyjadruje len lexikálne — časticami alebo spojeniami naznačujúcimi neistotu: *akiste, ľahko, že ..., vari, hádam, možno, podistým, pravdepodobne, podľa môjho náhľadu, podľa mojej mienky, myslím, nazdávam sa, že* ... V takýchto prípadoch sa neúplná reálnosť vyjadruje dvojnásobne, pleonasticky.

c) V istých prípadoch tohto rázu možno futúrum chápať ako také, čo má svoju základnú a zároveň druhotnú funkciu, lebo do zistenia pravdivosti výroku uplynie istý čas. Napríklad: *A teraz poďme do kaviarne. Azda* bude *už vyriadení [keď ta prídeme]*. (KUKUČÍN)

2. Rozhorčené odmietanie neprístojného deja.

Takto sa futúrum používa v zvolacích vetách, ktoré majú často formu otázky a sú výhražnou výzvou, aby adresát príslušnú činnosť ďalej nekonal. Hovoriaci dáva adresátovi zvolacou vetou najavo, že jeho činnosť vyjadrenú futúrom chápe ako krajne neprimeranú, nenáležitú, neprístojnú, neslušnú atď. No často sa futúrom vyjadruje takýto odmietaný dej aj v rozhorčenej poznámke pre seba.

To ešte väčšmi ho rozjedovalo. „**Budeš** ty **mňa prenasledovať?** Kto ťa sem volal? Tritisíc ..." A už si skrúcal opasok a podhodil halenu na druhé plece. (KUKUČÍN) — „Nuž čo si zasa vykonal?" hreší ho mama a hneď i vytrepe po rukách, až mu sčervenejú a opuchnú ako od cibule. „**Budeš** dievčatám hlavy **rozbíjať** a mne prídu potom pre teba na dom? Čo si to spravil Zuze Lalovie, ha?" (RÁZUS)

1. Pretože príslušnú činnosť chápe hovoriaci ako krajne nevhodnú, v istých prípadoch priam neuveriteľnú, vyjadruje ju tvarom s nižším stupňom reálnosti.

2. Tvar futúra možno tu často nahradiť prézentom vo zvolacej otázke alebo vo zvolacej vete s imperatívom: Nuž ale ty nám budeš ešte nadávať? /Nuž ale ty nám ešte nadávaš?/ Nuž ale ešte nám nadávaj!

3. a) Dej, ktorý nemožno uskutočniť — vo zvolacej otázke s opytovacím zámenom *ako*.

Takéto používanie tvarov futúra sa úzko primkýna k predchádzajúcemu. Vety, v ktorých futúrum vyjadruje neuskutočniteľný dej, sú vlastne výčitkou, že sa príslušný dej požaduje, alebo že sa za skutočný vyhlasuje taký dej, ktorý odporuje normálnemu stavu vecí. Aj tu sa futúrum dopĺňa zvolacou intonáciou

„*Ako* **budeme tancovať**, chudák — pozrite, akó opätky!" upozorňujem ho ja. (KUKUČÍN) — Majetok si [Hrvoľ] prehltal a teraz ani robiť sa mu nechce. „Ale veď nevládze, nevládze, Zuzka moja, *akože* ti **bude robiť** takô starô? (PLÁVKA)

b) Nereálny dej — fiktívna prípustka alebo odmietnutie predstieranej motivácie deja.

Štylistickým ekvivalentom takéhoto futúra je kondicionál. Poukazom na to, že futúrum vyjadruje neskutočný dej, je často jeho určenie výrazom *čo, čo i, čo aj, i keď, aj keď, ak aj, nech* v prípustkovej vete.

Žabu čo po samom zlate **vodiť budeš**, predsa nájde mláku — keď chce. (PRÍSL.) — Ale *čo* **budeš** na nej **sedieť**, ešte ti ju podtnem! (TAJOVSKÝ) — **Brúsil** zárastom sem a ta, poklepával valaškou, aby hady — *ak* nejaké **budú** — odplašil. (ONDREJOV) — „Neverím — neverím . . .! Pre kázeň, ktorú ľahko urobiť za popoludnie — preto vy **nebudete utekať**. Vám sa u nás neľúbilo. Ktosi vás urazil." (KUKUČÍN)

V takých prípadoch, aké tu zastupuje posledný príklad, minulý dej, ktorý podávateľ motivoval predstieranými dôvodmi, spolubesedník označí v replike záporným futúrom alebo kladným futúrom vo zvolacej vete. Tým oslabuje jeho reálnosť — akoby sa ani nebol stal, lebo sa neuskutočnil z predstieraných dôvodov. (Keby bol jestvoval len uvádzaný dôvod, dej by sa nebol uskutočnil.) — Futúrom sa naznačuje, že odôvodnenie príslušného deja nezodpovedá normálnemu behu dejov a povahe vykonávateľa. Ide tu o zovšeobecnenie. Vyjadrenie *preto vy nebudete utekať* nevypovedá len „preto ste vy neutekali" (to jest, raz — v tomto prípade), lež aj všeobecne toto: „Ako vás poznám, nie je vo vašej povahe, že by ste pre takú maličkosť utekali."

4. a) Prikázaný dej, ktorý sa celkom iste uskutoční — vyčítavé konštatovanie nežiadúceho budúceho deja.

Autor prehovoru dej dôrazne nepriamo požaduje konštatovaním jeho budúcej realizácie, lebo nepredpokladá, že by adresát konal inak, alebo konštatuje budúcu nevhodnú, zvyčajne návykovú činnosť adresáta a nepriamo ju vyčítavo odmieta; vyslovuje požiadavku, aby sa nekonala.

„Idem vám čítať niečo, alebo zahrám, vy rada klavír!" ozve sa dcéra. „Nie, dnes **hrať nebudeš**. Sadni si len, alebo chod si ľahnúť, zle si spala tej noci." (TIMRAVA) — Tu ty mne **budeš** týchto dvanásť chýž **vymetať** a variť, kým ja budem na poľovačky chodiť; ale tamto do tej trinástej **nenakukneš**, lebo ak to urobíš, priam ťa zabijem. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

„Čo sa nepoberáš?" riekla mi mať. „Zas **budeš vylihovať** do tretieho zvonenia!" (HEČKO)

b) Odporúčaný dej v konštrukcii typu *bude najlepšie počkať*.

Konštrukcia má takéto zloženie: *neutrálny tvar futúra slovesa* byť + *daktorý stupeň hodnotiaceho adjektíva v strednom rode* + *infinitív odporúčaného deja*.

„**Majte** rozum," stiahol ma ktosi nazad, „neubránite sa mu tam sám, ešte vás zabije." „**Bude** *najlepšie* **počkať** na sekeru," doložil druhý." (FIGULI) — Keď vošli do hory, starý Jurčin poradil, že **bude** *najlepšie* **zaniesť** pána pod Skalisko. (JÉGÉ)

Štylistickou paralelou futúra je v tomto prípade kondicionál prézenta: *Bude najlepšie počkať na sekeru* = *Bolo by najlepšie počkať na sekeru*. Futúrum je dôraznejšie, bližšie k priamej výzve; kondicionál má ráz menej záväznej rady, odporúčania.

5. Zdvorilá ponuka, výzva.

Ponuku, aby adresát jedol, pil alebo konal inú činnosť, možno vysloviť alebo zdvorilo neosobne s apelovou intonáciou otázky v konštrukcii typu

bude sa (vám, ti) páčiť, alebo priamo druhou osobou *budeš/budete;* v obidvoch prípadoch sa sloveso *jesť* alebo *piť* vypúšťa, lebo jeho význam je daný situáciou.

Výzva konať (vykonať) príslušný dej sa vyjadruje zdvorilostnou formulkou *budem prosiť;* aj tu sa často eliduje príslušné sloveso.

„Katuša!" zaznel vtom hlas Nivskej rozkazujúci, „sprav čaj i Červenčíkovi!" Katuša sklonila hlavu nad šáločky. „**Bude sa vám páčiť?**" spýtala sa potom, vediac, že čaj nerád. (TIMRAVA) — „**Budeš?**" spýtal sa Tomáš Jerguša. Už nič nemal, dojedal posledné. (ONDREJOV) — **Budem prosiť,** priatelia, do vedľajšej miestnosti. (ÚZUS)

Konštrukcie typu *bude sa páčiť?, budeš/budete?, budem prosiť* stoja vlastne namiesto indikatívu prézenta modálnych slovies *chcieť, želať si, priať si, žiadať (si).* — Tu sa preplieta sekundárna, zdvorilostná funkcia futúra s jeho funkciou vyjadrovať budúci želaný dej.

6. Následný minulý dej pri pomknutom časovom východisku.

Tvarom futúra sa vyjadruje budúci (následný) dej najmä v opisoch priebehu literárneho diela alebo budúceho vývinu spisovateľa (spisovateľov jeho okruhu), pričom východiskom časových relácií je autorovi prehovoru istý oporný dej literárneho diela alebo v literárnom vývine spisovateľa. Príslušný východiskový dej sa vyjadruje prézentom a deje, ktoré po ňom nasledovali, sa podávajú ako budúce. Futúrom sa tu teda pokračuje v transpozícii, ktorú perspektívne otvára sprítomnený minulý dej (pomknuté časové východisko).

Ide o vyjadrovací postup charakteristický pre literárnu esej.

Touto vstupnou scénou, vyladenou do polôh sviatočných, v tónine hodne rozmarnej, predstavuje autor [Kukučín] hlavného hrdinu románu v jeho intímnych rodinných záujmoch a k nemu priraďuje niekoľko epizodických postáv z baníckeho a kupeckého mesta, ako aj niekoľko Záborových krajanov, ktorí i ďalej **budú** v románe **vystupovať.** (A. MRÁZ) — Jesenského kritika lúbostných vzťahov v meštianskej spoločnosti nie je osamelú: zo stanoviska ženy v nej **bude pokračovať** a často aj dopovie Timrava. (A. MATUŠKA)

Podmieňovací spôsob — Kondicionál

Podľa časovej platnosti sa rozlišujú kondicionálne tvary prézenta nedokonavých slovies a kondicionálne tvary prézenta dokonavých slovies.

Kondicionálom prézenta nedokonavých slovies sa vo všetkých osobách vyjadrujú nereálne a v prítomnosti nerealizované čiže fiktívne deje, naproti tomu kondicionálom prézenta dokonavých slovies sa vo všetkých osobách vyjadrujú nereálne, ale v budúcnosti realizovateľné (potencionálne) deje. (Ináč funkcie kondicionálu prítomného a minulého sa preberajú spolu.)

Kondicionál so spojkou *keby*

1. a) Podmieňujúci dej so spojkou *keby* vo vedľajšej vete, podmienený dej v hlavnej vete.

Kondicionál vyjadruje podmieňujúci i podmienený dej. Dej hlavnej vety

by sa bol mohol uskutočňovať (uskutočniť), keby sa bol uskutočňoval (uskutočnil) dej vedľajšej vety.

Sýkora páčil sa jej nadmieru a myslela si, ***keby*** ten na Dolnej zemi taký **bol, nebola by mu dala** košík. (TIMRAVA) — ***Keby*** ľudia **vedeli,** proti komu sa prehrešujú, myslím, že **by nevykonali** mnohých zlých skutkov. (JÉGÉ) — **Mať by si bola musela** ruky **zodrať,** ***keby*** **bola chcela mať** pri jedenástich deťoch všetky veci na tom mieste, kde si ich položila. (ŠVANTNER) — ***Keby*** **sa podarilo** Peržanom **získať** tento plán, Kýros **by mohol** bez námahy **vniknúť** do Chaldejska od severu. (FIGULI) — Nazdávam sa, že nič **by sme** si **neosvetlili** z problematiky, ktorú sledujeme v týchto vývodoch, ***keby*** **sme stopovali** zhodnosť týchto Kukučínových náhľadov so sociálno-reformistickými ideológiami, bazírujúcimi na náboženskej etike. (A. MRÁZ)

1. V každom podmieňovacom súvetí, v ktorom sa používa kondicionál, je z kontextu zistiteľný príčinný vzťah schematicky vyjadriteľný *keby* . . ., *by* . . . Na pozadí tohto vzťahu vzniká každé podmieňovacie súvetie, pričom nezáleží, ktorý vetný člen hlavnej vety vedľajšia veta vyjadruje. Napr.: *Každý sa usiluje polahčiť si a bol by blázon, kto by si nepolahčil, keď má na to príležitosť.* (ONDREJOV)

2. Vo vete, ktorá vyjadruje podmieňujúcu dejovú okolnosť, môže byť indikatív so spojkou *keď* alebo *ak*. Napr.: „*Mám šesťdesiat rokov a ešte by som neobsedel, keď dva deci vína prežriem.*“ (TAJOVSKÝ)

b) V podmieňujúcej vete je častica *by* (nie spojka *keby*).
V takýchto prípadoch súvetie má expresívny ráz.

Hej, **prišiel** ***by*** si ko mne, hneď **by som** ti **bola** kotrbu vriacou vodou obarila. (KUKUČÍN) — **Bolo** ***by*** to niekde pri Váhu, veru **by sa nespytoval** nikoho. (RÁZUS)

c) Na čele podmieňujúcej vety je spojka *ak by*, synonymná so spojkou *keby*.

Ver, ***ak by*** **chcel,** i desať **by dostal** na jeden prst. (TIMRAVA) — ***Ak by*** **bolo** treba, povynášame. (HEČKO) — ***Ak by*** si však predsa len niečo **potreboval,** hlavne peniaze, napíš! (BARČ) — Nuž, čože vám je, apko? **Bol by** to hrom, nie robota, ***ak by*** **ste boli prehrali!** (DOBŠINSKÝ, ROZPRÁVKY)

d) Na čele vedľajšej vety je spojka *aby*, synonymná so spojkou *keby (ak by)*.
Kondicionál s *aby* namiesto kondicionálu s *keby* sa používa len v ľudovej reči a v staršej beletrii.

Moc to vynesie: také nákladky! ***Aby*** **nie** môj výplatok, **boli by sme** v dlhoch. Ten nás vytrhol. (KUKUČÍN) — „Ani človeka neuctia, a po dve noci sme tam boli.“ ‚***Aby*** **nás to všade tak prijali, tak by sme zle boli.**‘ (TAJOVSKÝ) — ***Aby*** teba **nebolo,** už **by som** i sama **bola uvädla** od žiaľu. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

e) Vedľajšia veta (podmieňujúci dej) sa vynecháva.
Obsah vedľajšej vety (podmieňujúci dej) sa rozumie z kontextu, alebo podmieňujúcu okolnosť vyjadruje člen hlavnej vety. — Zriedkavejšie sú prípady s vynechanou hlavnou vetou.

Ani tešlice a kopačky sa nezľakne: **myslel by si,** že to nie náš Mišo, ale ozajstný korytár. (KUKUČÍN) — Anča musela sa o stenu lapiť, priam **by bola spadla,** čujúc jeho reč. (TIMRAVA) — Neviem, ako dlho som **spala,** nevidím ani na hodinky, lebo som stiahla žalúzie.

Nebude však ešte pol piatej, lebo **by** už **boli rozsvietili** pouličné lampy a ich svetlo **by preniklo** cez žalúzie. (ZELINOVÁ) — Už sú husličky jeho. **Nedal by** ich nikomu. A nik mu ich nevezme. (BARČ) — Myšlienka, že si v bezpeke, bude ma plniť odvahou. Tvoja smrť **by** ma **zlomila** a **nebol by som** schopný viacej boja. (FIGULI)

„Ty ma neľúbiš, neľúbiš ma, pusť ma, iď odo mňa, nehodník! Ja nešťastná žena! Mama, moja mama, **keby ste vedeli** . . ." a plakala ako decko, ledva ju mohol Tonko utíšiť . . . (TAJOVSKÝ) — Ba ja som si len tak v mojej jednoduchej hlave, že čo **[by sa stalo], keby som šla** do tej banky a **uprosila** ich, aby počkali. (FIGULI)

f) Z kontextu alebo z odporovacej vety vychodí, že sa podmieňujúca okolnosť neuskutočnila.

Čo sa dáte toľko vyčkávať? Už **by sme** dávno **boli šli spať.** (TIMRAVA) — **Bol by som došiel** domov za vidna, ale na Drahom dreve **zlomila sa** mi klanica. (CHROBÁK) — Už **by bolo** dielo **dokončené,** len ešte treba otvoriť malú truhličku v stene a vybrať zlatú reťaz. (FIGULI) — „Veď **by ja šiel,** ani **by nečakal,** či ma zavolá, ale . . ." A to ‚ale' nemohol dokončiť od ľútosti. (KUKUČÍN)

g) V podmieňujúcej časti súvetia je prípustka.

Prípustka býva uvedená spojovacím výrazom *i keby, a keby aj, čo by, aj keby.* — V podmienenej časti býva kondicionál alebo prézent dokonavého slovesa, futúrum a imperatív. Prípustková veta sa niekedy len rozumie zo súvislosti.

„*I keby* **som** vás **prosila,** aby ste ešte zostali, **odišli by ste?**" (JÁGR) — Protikandidáta nebolo. *A keby aj* **bol býval** — vďačné Stodolište **bolo by si vyvolilo** len jeho. (HEČKO) — Ako ukázala sa jar, ba ešte sotva sneh zišiel, už *čo by* **ste** ho **boli** uviazali, nebol by doma vydržal. (TAJOVSKÝ) — Keď budú traja, nebudú **sa** báť muzikanta, *aj keby* ich **dobehol.** (BARČ)

2. Kondicionál v prirovnaní.

V prirovnaní sa zvyčajne vyslovuje dojem, aký na autora prehovoru robí vec a jej príznaky. Skutočnosť sa konfrontuje s tým, čo v predstavách pozorovateľa vyvolala: reálne sa porovnáva s nereálnym, predstavovaným, fantastickým a tak sa obrazne charakterizuje.

V prirovnaniach sa kondicionál uvádza výrazmi *(len) akoby, ako keby, sťaby, ako čoby, ani čoby.* Veľmi často je tu kondicionál v tvare tretej osoby jednotného čísla alebo množného čísla.

Najviac prirovnaní je v umeleckom štýle, no hojne sa prirovnanie používa aj v popularizujúcom odbornom štýle.

Dýchal som vôňou dozretých jahôd a mosadzou vybitá píšťalenka prelúbezne spievala, ***akoby*** **sa** v mede **bola** od týždňa **močila.** (ŠVANTNER) — „Čo si títo teraz pomyslia?" bleslo mi hlavou. ***Ani čo by*** **čítal** v ich myšlienkach: Títo dvaja sa červenajú. Hľa, ako **sa** majú radi. (JESENSKÝ) — V hrdle ma čosi škrtilo a páralo, ***sťaby*** **som bol** v tej chvíli prehltol kosti z ryby. Jazyk sa mi vzpínal, ***akoby*** **ma bol** niekto **nútil** prežrieť plevy. (FIGULI) — Vravím: čušali sme, oproti naproti sebe laktami o stôl. ***Akoby*** **sme vartovali** mŕtveho. (CHROBÁK) — Povetrie sa zatriaslo, ***akoby sa*** oň víchry **rúvali,** hory zručali

a moja duša sa stočila do klbôčka. (ŠVANTNER) —Taký je, ***ako keby*** vám **bol** z oka **vypadol.** (BARČ) — Tu vidí krásny, utešený zámok, len ***akoby*** ho z vajca **vylúpil.** (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

3. Kondicionál vyjadrujúci želanie, aby sa voľačo uskutočnilo (neuskutočnilo).

Hlavným reprezentantom takéhoto použitia kondicionálu sú rozličné druhy kliatby. Fiktívny želaný dej sa často podáva tak, ako by mal byť uskutočnený nadprirodzenou bytosťou alebo zásahom, ktorý sa vymkýna z prirodzeného diania.

„Hu", zareval, „**aby** ťa Lucifer celú noc vláčil po pekle na chvoste." (ŠVANTNER) — **Dal by** Boh, **aby** to tak aj naďalej **bolo!** (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **„Bodaj by** ťa viac nikdy **nemilovali!"** šepce aspoň kliatbu, dvíhajúc pohár k ústam, ktorého obsah chutí jej ako otrava. (TIMRAVA) — A tu som zbadal (**keby som bol** radšej na mieste **oslepol**), tu som zbadal, ako ona chvíľami dvíha hlavu a díva sa bokom spod mihalníc po mužských, čo idú okolo. (CHROBÁK) — „Ach, **bodaj by vás stislo,**" vzdychne si hlasite Štefan Ončo a jazykom si oblizne suché pery, „tak ono sa to zaplatilo." (HEČKO) — Len **aby si** nejako do reči **neprišla** — ja sa len toho bojím. (KUKUČÍN)

4. Kondicionál v spojeniach vyjadrujúcich tendenciu, potrebu alebo možnosť vykonať dej.

V tejto skupine ide v mnohých prípadoch o kondicionál v spojeniach modálnych slov s príslušným plnovýznamovým slovesom, ktoré vyjadrujú tendenciu k deju. Viaže sa tu modálnosť vyjadrená gramaticky s modálnosťou vyjadrenou lexikálnymi prostriedkami.

Tendencia k deju sa vyjadruje týmito typmi spojení: *rád/nerád, radšej (najradšej) by som hovoril (hovoriť); chcel (nedbal) by som hovoriť; hotový by som bol urobiť; potreboval by som mať niečo; mohol by som čítať; mohol by si nehovoriť; mal by som ísť; mal by si nerozprávať; hodno by bolo ísť; hodno by (mi, ti . . .) bolo ísť; bolo by povedať.*

Otec je chorý, zboril sa umrieť a **rád by** vás **vidieť** ešte naposledy . . . (TAJOVSKÝ) — Hoci ma ťažil žalúdok, **bol by som si radšej skočil** zbojnícky odzemok nad plieskajúcou vatrou. (ŠVANTNER) — **Chcel by povedať** jediným výdychom všetko to krásne, čo čas nanikladal do jeho duše. (FIGULI) — Všetci mali veľké husle. Ale ja **som** malý. **Potreboval by som** menšie. (BARČ) — Mesiac stál práve rovno nad dedinou a osvetľoval ju tak krásne, že **by** Jano **mohol** peniaze **čítať** na dlani. (TIMRAVA) — Teraz **by ste** už **boli mali vidieť,** čo dialo sa tuná. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **„Nemuseli by vysedávať,"** povedal veľmi nahlas matko, akoby ju z čohosi obviňoval **„mohli by** čosťa z radkov **vyberať."** (FIGULI) — **Bolo by povedať,** čo bolí, **bolo by sa rozhovoriť** na tri dni a tri noci bez ustania o tom, čo dušu orie, čo váľa v nej dlhočizné brázdy, **bolo by!** Ale . . . Komu? (URBAN) — „Dievka moja, tomu galganovi tvojmu **aby** šiel hádam i niekto naproti . . ." začala mama. (TAJOVSKÝ) — Čo revoš? Radšej **by** ti **bolo robiť, aby** si ťa **slúchal.** (HEČKO) — Mať je len vtedy dobrá, keď je zle, a potom, keď je dobre, **bár by** už ani **nebola.** (TIMRAVA) — Keď Popolvár prišiel ku kňažnej, **tá** ho od radosti bozkala a **bola by hotová bývala vybrať sa** hneď s ním domov. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

1. Modálnym atribútom (v kladnej i zápornej podobe a hocktorým jeho stupňom) je motivovaný dvojaký kondicionál: *a) rád by (som) písal, b) rád by (som) písať.*

2. Spojenie kondicionálu s časticou *bár* je rovnoznačné s kondicionálom pri slovese *chcieť (nedbať), aby* . . . (= kondicionál významového slovesa s *aby*). Takto použitý kondicionál vyjadruje želanie i kliatbu.

3. Všetky typy spojení modálnych slov a slovies s kondicionálom jestvujú celkom pravidelne aj v minulom čase, napr. *bol by som býval chcel (nedbal) ísť (odísť).* Od spojení modálnych prísloviek typu *treba, hodno* so slovesom kondicionál predminulý nejestvuje. Napr.: *Brat Ondráš, ktorý je u Klepalov na prístupkoch, dnes naschvál zostal doma, hoci bolo by mu bývalo treba ísť* (= kondic. min.) *do hory, len aby sa mohol od brata odobrať.* (KUKUČÍN)

5. Kondicionál vyjadruje oslabené tvrdenie alebo skromnú výzvu.

V tejto funkcii je kondicionál motivovaný a) ohľadmi na iný možný alebo predpokladaný náhľad, alebo b) ohľaduplnosťou k adresátovi výzvy. Ide o vyjadrenie oslabenej reálnosti konštatovania — váhavého resp. ohľaduplného oznámenia, alebo o vyslovenie skromnej výzvy.

a) Oslabené tvrdenie.

„Tak, Janko, to **by sme mali,**" majster Liecha zakľúčil reč o tom, čo súviselo s novým bytom. (TAJOVSKÝ) — „A to **by bolo** všetko, čo som vám chcel povedať o mlatbe," skončí reč Štefan Jandek a pokročí Pavovi naproti. (HEČKO) — Chcete ísť do jarmoku?" vraví chladno. „**Chcel by,** proskám . . ." (KUKUČÍN) — Niektoré [príhody] **sú plné** hrdinskosti, odvahy a sebaobetovania a niektoré **zasa svedčili by** o ľudskej zbabelosti, podlízačstve i zrade. (PLÁVKA) — **Mal by som** k tejto veci krátku poznámku. (ÚZUS) — To **by bolo** dvadsať . . . a to **by bolo** sto. (ÚZUS)

b) Skromná výzva (veľa ráz vo forme otázky).

Výzvová funkcia kondicionálu sa naznačuje časticami *keby, čo by, aby, nech by, žeby, či by* a modálnymi spojeniami typu *mohol by si, mohli by sme; bolo by; navrhol by som, aby* . . .; *rád by som, aby* . . .; *mali by sme; chcel by som.*

Mám syna a tiež na vojne . . . Písať veru neviem — iba tak — a to nestojí za nič. **Keby** mne **oni** ten list **napísali.** Sú učený — im je ľahko. (KUKUČÍN) — „Ale **čo by ste sa obliekali,** mne je náhlo," súril Ondrej, vidiac, že pán Aduš sedí na posteli tak, ako bol z nej vstal. (KUKUČÍN) — „Ale, mamička moja," vhuplo dievčaťu do umu, „**keby ste** mi **kúpili** ešte jednu knižku . . ." (TAJOVSKÝ) — „Tetka, a **by ste** nás **neprenocovali?**" poprosí Maroš. (RÁZUS) — „Pán správca, **nemohli by ste poslať** po Štefana Duvala a Ondreja Onču?" (HEČKO) — „**Aby sme sa pustili** do roboty, Janko, čo povieš? Zlož sa," zakľúčil majster reč. (TATARKA) — „Ale, chlapče, keď teba tak doma nechcú poznať, **mohol by si** aj u mňa **ostať. Mám** i ja kŕdelec oviec, **pásol by si** mi ich. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

1. Tie príklady v skupine a), v ktorých je kondicionál v spojeniach modálnych slovies s plnovýznamovým slovesom, možno zaradiť aj do skupiny 4; ide totiž o oslabené vyjadrenie tendencie k deju (modálne slovesá ju neoslabene vyjadrujú indikatívom).

2. Skromnú prosbu, výzvu, ponuku možno uviesť vetou, v ktorej je indikatív alebo kondicionál. Tu sa stretávame so syntaktickou asimiláciou, vyrovnávaním spôsobu: *Prosím vás, napíšte mi ten list /Prosím vás, keby ste mi ten list napísali/ Prosil by som vás, keby ste mi ten list napísali.*

6. a) Kondicionál vyjadruje zdôraznené tvrdenie alebo popretie deja — jeho platnosť alebo neplatnosť.

Pri takomto použití vo zvolacích vetách (najmä v otázkach) stojí kondicionál za indikatív a zdôrazňuje reálny vzťah medzi predikátom a subjektom vety. Zdôrazňuje sa, že reálnosť príslušného dejového alebo iného príznaku v spojení so subjektom je zvrchovane odôvodnená (neodôvodnená, vylúčená). Autor reči sa v zvolacej vete rozhorčuje nad možnosťou opačného náhľadu alebo neuznávania plnej (nediskutabilnej) odôvodnenosti (absurdnosti) predikačného spojenia.

Takáto významová platnosť kondicionálu vo zvolacích otázkach sa uplatňuje najmä v citovo motivovanej replike. Zvolacia otázka je citovo príznakovým, opisným ekvivalentom oznamovacej vety. Zvýrazňuje sa to časticami *čo by, kde by, ako by.*

Podkopne starý otec zemiakový koreň a vyvalí na povrch hnilobu. „Ale fuj! Pozri, koľká kaša. **Nenazlostilo by** to človeka?" (HEČKO) — Kto **by netúžil** dočkať sa dňa, keď konečne stíchne rinčanie zbraní? Kto **by netúžil** konečne vydýchnuť si na voľnej chaldejskej zemi? (FIGULI) — „Strýčko, viete, že Greguš je socialista?" „Čo **by som nevedel**?" opýtal sa nechápavo Križan. „Veď to o ňom vie každý. On sa tým netají. Máš vari dačo proti tomu?" (ZÚBEK) - Kto **by robil** takú zbytočnú robotu! (ÚZUS).

Zvolacou vetou s kondicionálom sa popiera a za neplatný vyhlasuje protiklad toho, čo hovoriaci chce vyslovit. Takýmto nepriamym vyjadrením sa myšlienka vyslovuje vypuklejšie a dramatickejšie.

b) Kondicionálom sa vo vedľajšej vete vyjadruje dej, ktorého podmienky (odôvodnenie) popiera alebo obmedzuje hlavná veta.

Ide napospol o kondicionál vo vedľajších vetách objektových, podmetových a atributívnych.

A veru keď mu otec umrel, nemohol sa požalovať, že **by** ho **bol** v dlhoch **zanechal.** (KUKUČÍN) — Neverím, pane, že **by si nevedel odpúšťať,** a preto odpusť i jemu a vráť mu život. (FIGULI) — Nemyslím, že **by** naši ľudia do teba **skákali,**" poteší ho starec, „nezababral si sa." (HEČKO) — Nikoho som nemala, čo **by** ma **bol zastal.** (TIMRAVA) — Kde len mohol, hodil [dedinský krajčír] nejakú cifru; nevynechal ani takého miestka, kde **by** ihlou **bodnul.** (KUKUČÍN) — Ach, nesiem v sebe slnce. Či to kedy svet slýchal, že **by** človek **uniesol slnce**? (ŠVANTNER) — Ako štúrovského teoretika predstavuje ho [Kukučín Zocha] skoro výlučne len v praktickej činnosti, hoci nemožno predpokladať, že **by nebol býval** informovaný aj o výsledkoch jeho slovesných snažení. (A. MRÁZ) — Nepamätám sa, že **by** mi o tom **bol** vravel. (ÚZUS)

1. Príbuznosť prípadov sub b) s prípadmi sub a) možno ukázať na príklade zo Švantnera: *Či to kedy svet slýchal* (= *Nie je možné*), *že by človek uniesol slnce*? Tento príklad patrí do skupiny b). No jeho upravená podoba *Kdeže by človek uniesol slnce!* (= *Človek neunesie slnce*) by patrila do skupiny a). Z toho vidieť, že príklady v skupine b) sú zväčša štylisticky neutrálnym rozvedením emfaticky príznakových prípadov a).

2. Charakteristickým znakom hlavnej vety (v skupine b), ktorej obsah dopĺňa vedľajšia veta s kondicionálom, je negatívna podoba alebo negatívna platnosť jej prísudku. Zápornú platnosť má aj zvolacia kladná otázka.

7. Kondicionálom sa vyjadruje pochybnosť a neistota:

a) pochybnosť, že predikovaný vzťah je reálny (veľmi často v otázke);

b) neistota, na ktorú skutočnosť sa vzťahuje predikát.

V obidvoch prípadoch ide o kondicionál v priamej alebo nepriamej otázke. V prvom prípade autor prehovoru pochybuje o tom, že výrok zodpovedá skutočnosti; v druhom prípade sa hľadá (nie je známy) druhý člen, s ktorým by sa mal realizovať príslušný predikačný vzťah — v dôsledku toho vzťah sa chápe ako nereálny, neistý.

a) Či si počul, Macko, že **by** deti včera večer nebohú Annu **videli** v našej pivnici? (TAJOVSKÝ) — „A naozaj **by** už **bolo** po vojne?" opýtal sa Galbavý Marky v kostolných dverách. (BEDNÁR)

b) Hádali sa s krčmárom, hádali, s ktorým gazdom **by sa bol** Môcik **zhováral, zjednal.** No nijako nemohli uhádnuť posledného. (TAJOVSKÝ)

Kondicionál so spojkou *aby, žeby*

Variant kondicionálu so spojkou *aby* má v rámci kondicionálu osobitné postavenie v tom, že jeho časovú platnosť určuje sloveso hlavnej vety. Fakt, že ide o variant kondicionálu, sa podopiera tým, že spojenia typu *aby písal* vždy vyjadrujú nereálne deje. Súvetia, v ktorých je vedľajšia veta uvedená spojkou *aby*, vznikajú na logickom pozadí podmieňovacích súvetí.

Pre význam kondicionálu s *aby* je inštruktívne porovnanie takýchto logicky zviazaných súvetí: *1. Kto pracuje, netrpí biedu. — 2. Keby každý pracoval, nikto by netrpel biedu. — 3. Pracujem, aby som netrpel biedu.* Tretie súvetie vystupuje ako konklúzia z prvých dvoch. — Veta *aby som netrpel biedu* nevyjadruje reálny fakt skutočnosti, ale iba predstavovaný dej, ktorým sa motivuje reálny dej. To platí bez ohľadu na čas príslušnej výpovede, vyslovenej účelovým súvetím.

1. a) Vo vedľajšej účelovej vete.

Palác je na poschodie, má strmú vysokú strechu, azda **aby neuľahol** pod ťarchou snehu. (KUKUČÍN) — **Aby sme sa vyhli** nepríjemným výstupom s Magdaléninou matkou pri odchode, rozhodli sme sa, že prejdeme v noci cez vrchy na našich troch gaštanových koňoch. (FIGULI) — Syn Jano nakázal materi, nech mu opatruje ženu ako oko v hlave, **aby sa** jej nič **nestalo.** (TATARKA) — Uplynú ešte desiatky rokov a uvidíte, že Európa príde k nám, nie **aby kúpila** konope a sadlo, ale **aby kúpila** múdrosť, ktorú už nepredávajú na európskych trhoch. (A. MATUŠKA)

b) V nepravej vedľajšej účelovej vete.

I mládenci, ktorí dosiaľ pískali po dedine, **prišli sa zohriať, aby** potom zas **išli,** kde boli. (TIMRAVA) — Cesta pred ňou ubieha, vystupuje do vŕšku, potom zvoľna klesá, **aby sa** tam ďalej znovu o niečo **zodvihla.** (ŠVANTNER) — Ľudová zbojníckosť má uňho podobu uvedomelej revolty. A obojo, podrytá náboženskosť i uvedomelá revolta sa v ňom bijú, **aby** to napokon **vyhrala** revolta. (A. MATUŠKA)

1. V diele Tajovského nachádzame pomerne hojne zastúpené spojenia spojky *aby* s neurčitkom. Tento infinitívny variant kondicionálu je individuálnym rusizmom, ktorý

sa v spisovnej slovenčine neujal. — *Aby ujsť pohoršeniu a bolesti, utekal som už do hôr k pastierom, do hlbokých dolín, k zverom a vtákom, aby som nepočul ani hvizdu železnice, najmä v prvé mesiace svetovej vojny, keď maďarčina po slovenskom kraji už zúrila.* — Spojenia typu *aby ujsť pohoršeniu (aby ovlažiť pery, aby čas ukrátiť, aby vidieť niečo z okolia, aby sa vraj osviežiť, aby cestu skrátiť, aby viac vedieť)* stoja u Tajovského namiesto tvarov kondicionálu v spojeniach: *aby som ušiel pohoršeniu* atď.; vzťah deja k príslušnej osobe udáva sloveso hlavnej vety.

2. Z diela Tajovského zaznamenávame príbuzný prípad kondicionálu s účelovým významom, v ktorom sa vynecháva určitý tvar modálneho slovesa: *Skoro celý mesiac som sa v nedeľu — ďalej po úradných hodinách v týždni — motal po susedných dedinách, kde by najať príhodný kvartieľ.* Vedľajšiu vetu možno doplniť takto: . . ., *kde by som bol mohol najať príhodný kvartieľ* a jej význam chápeme tak, akoby mala podobu . . ., *aby som tam mohol najať príhodný kvartieľ.*

2. Vo vedľajšej vete predmetovej (a)) a podmetovej (b)) so žiadacím významom.

a) No vlak už ide sa pohnúť; konduktor kričí **ostrým hlasom, aby sa vysadlo.** (TIMRAVA) — Zápotočný popýtal Magdaléninu matku, **aby ma poslala** von, že sa má s nimi o čomsi dôležitom porozprávať. (FIGULI) — Práve dnes im záleží, **aby pobudol** dlhšie s nimi. (ŠVANTNER) — Slúžka, privyknutá na taký hlas panej, nezarazila sa, povedala pani advokátovej „ruky bozkávam" a šepkala panej, **žeby sa páčilo** do veľkej izby, že poštár doniesol telegram, treba podpísať. (TAJOVSKÝ) — Ale to vám povedám, že len na krátky čas vám ju prepúšťam, o tri dni **aby** zase tu **bola**! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

b) Neprišlo jej na um, **aby sa vzpierala.** (KUKUČÍN) — „Len to chybí, aby ste dvojaké jedlá **vyvŕšali,**" odvetí on. (TIMRAVA) — Ešte sa nestalo, **aby** mu **boli dali za pravdu.** (ÚZUS)

1. Veľká väčšina prípadov, v ktorých vedľajšia veta s kondicinálom vyjadruje predmet hlavnej vety, sú nepriame rozkazy. Môžu vystupovať aj ako nezávislé zvolacie vety s časticou *aby: Aby si ta nešiel! Aby ste to dobre vybavili!* Tento upozorňovací variant výzvy máva neraz vyšší stupeň nástojčivosti ako priamy rozkaz: *Mikulove kone si vezmi sám; **nie aby si ich zveril heno Ondrovi** . . .* (HEČKO)

2. Protipólom nepriameho rozkazu je nepriame dovolenie. Vyjadruje sa spojením častice *nech* s indikatívom. Veta typu *Nech by (si) spieval* vyjadruje, že autor reči vyslovuje dovolenie príslušného deja. Častica *aby* naznačuje želanie, naproti tomu častica *nech* naznačuje dovolenie. *Keby bol na poriadku, **nech by sa pre mňa ženil!*** (ÚZUS) — Kondicionál minulý s časticou **aby** sa môže uplatniť len v prekĺnacom type ***Aby mňa čert vzal!*** aj ***Aby vás bol čert vzal!*** Naproti tomu vety s časticou **nech** môžu mať minulý kondicionál bez obmedzenia. Napr. ***Nech by bol staval!Nech by si bol krk vykrútil.***

3. Vo vedľajšej vete príslovkovej spôsobovej (mierovej), prívlastkovej a doplnkovej.

Príslovkové určenie spôsobu (veľmi často miery) deja hlavnej vety a prívlastok niektorého člena hlavnej vety sa vyjadruje účinkom.

Ktorýže chlap z dediny sa dá tak uniesť citom, **aby** svoje dieťa **bral** niekoľkokrát cez deň do rúk a **bozkával** ho po celom ružovom tielku, **aby** svoje malé dievčatko **varoval, uspával, aby** mu **bol** trpezlivým druhom pri všetkých hrách? (ŠVANTNER) — Každú chvíľu môže prísť rozkaz, **aby odviezol** svoje mužstvo na front. (ŠVANTNER) — Ešte som ja toho nevidela, **že by nebol fajčil.** (ÚZUS)

Časové stupne kondicionálu

Nereálne deje sa v spisovnej slovenčine vyjadrujú kondicionálom vo všetkých osobách a okrem futúra vo všetkých časoch; prítomný kondicionál dokonavých slovies má však budúcu platnosť. Nereálny budúci dej od nedokonavého slovesa nadobúda svoje časové zaradenie do budúcnosti len pomocou kontextu.

Kondicionál minulý je v spisovnej slovenčine a v slovenčine vôbec živý a vecne potrebný zástupca kategórie zpôsobu.

Ani hajtman **nebol by** na svitaní sem **prišiel, keby** ozaj **veril,** čo teraz rozpráva. (KUKUČÍN) — Marka zašcvelila sa na vankúšoch, **akoby sa bola prebudila** zo sna. (TIMRAVA) — Teraz sa hodila na pohovku a plakala trpko pre strašné nešťastie, ktoré ju zastihlo. **Bola by bývala hotová biť** údy, na ktoré sama bola hľadela s takým hriešnym pôžitkom. (JÉGÉ) — Potom až, akosi dodatočne, ukáže hlavou ku bráničke, **akoby bola** muža **zbadala** len teraz: „Aha, ide nám otec!" (HEČKO) — Hľadala Zápotočného a mne **akoby bol** srdce **navliekol** niekto na ražeň. (FIGULI) — Nemal nikoho, kto **by** ho **bol podopieral** v pozdnej starobe. (ŠVANTNER) — **Boli by sme** zaiste **radšej,** keby túto svoju vieru v ľud bola stelesnila [Timrava] priamejšie, jasnejšie, no treba brať veci, ako sú. (A. MATUŠKA) — V prípade, že **by bolo** Poľsko **zvíťazilo** 3:1, bola by titul získala ČSSR. (TLAČ) — Ako to bratia počuli, ešte tým horšie ich napajedilo, a **keby boli mohli,** neviem, čo **by** mu **boli spravili.** (DOBŠINSKÝ)

Kde-tu badať nenáležité nahrádzanie minulého kondicionálu prítomným kondicionálom. No kondicionál minulý má taký časový význam, ktorý nemožno zahrnúť do významu prítomného kondicionálu. Priehľadne sa to ukazuje najmä pri prítomnom kondicionáli dokonavých slovies, ktorý má význam budúcnosti.

Príklady na nevhodné použitie prítomného kondicionálu: *Ale partner prehliadne jej vzrušenie, vyrovnáva rýchlo krok, pevne ju drží a vnáša rýchlo, ale bezpečne, do stredu najväčšieho víru. Nepamätá sa, že* ***by mal*** *[bol mal] v rukách takú tanečnicu. Ktorý majster že ju učil? To je priam neuveriteľné, ako ľahko tancuje.* (TLAČ) — *Teraz by som mala vstať a len tak postojačky sa dohodnúť, čo zabaliť a kedy prichystať Mariána, ale ja som sedela, ako* ***keby neuplynulo*** *[nebolo uplynulo] len pár hodín od Imrédyho reči ...* (TLAČ) — *Nazdávame sa, že by bolo bývalo veľmi účelné,* ***keby*** *Povereníctvo školstva a kultúry už pred ukončením školského roku* ***dalo*** *[bolo dalo] školám patričné informácie ohľadne nákupu školských potrieb.* (TLAČ)

Osobitne treba uviesť také prípady použitia minulého kondicionálu, keď sa používa o fiktívnom deji minulom, prítomnom i budúcom.

1. Národná umelkyňa Timrava **by bola mala** 2. októbra 1957 deväťdesiat rokov (minulosť).
2. Národná umelkyňa Timrava **by bola mala dnes** (2. októbra 1962) deväťdesiatpäť rokov (prítomnosť).
3. Národná umelkyňa Timrava **by bola mala** 2. októbra 1967 sto rokov (budúcnosť).

Odôvodnenie použitia minulého kondicionálu v podobných prípadoch je v tom, že daný moment fiktívneho deja (2. október r. 1957/1962/1967) je vzhľadom na ďalšie (fiktívne) plynutie príslušného deja — vždy minulý. Možno ho znázornit schémou — — ●— — ●— — ●— →

r. 1957 r. 1962 r. 1967

Imperatívom sa vyslovuje výzva, aby adresát prehovoru z vôle autora konal (vykonal) príslušný dej. Z toho vychodí, že tvary imperatívu jestvujú len pre tie osoby, ktoré zahrňujú adresáta prehovoru — pre 2. os. sg., 1. os. pl., a 2. os. pl. Imperatív vo svojej základnej funkcii neoznačuje vykonanie deja; nevypovedá nič o tom, či adresát dej naozaj vykonal alebo vykoná.

Dej, ktorým adresát vyplní výzvu vyslovenú imperatívom, je vo vzťahu k času prehovoru budúci a jeho uskutočnenie závisí od vôle adresáta (či výzvu prijíma, či je ochotný ju splniť, či s ňou súhlasí, či sa proti nej búri atď.). O ráz dejov navodených imperatívom (konaných z rozkazu, nutnosti) sa opierajú sekundárne funkcie imperatívu.

Sekundárne sa imperatívom môžu vyjadrovať aj deje, ktoré agens vykonáva v okolnostiach imperatívu čiže z popudu cudzej vôle alebo pod tlakom objektívnych okolností (nespontánne deje). Do imperatívnych okolností zahrňujeme tri zložky: 1. závislosť deja od cudzej vôle, 2. postoj k cudzej vôli a 3. časovú následnosť deja po prehovore.

Pretože imperatív nevyjadruje reálne deje, ale iba popud na ich vykonávanie, vo svojich sekundárnych (štylistických) funkciách sa zbližuje s kondicionálom a s indikatívom futúra.

Z určenia základnej funkcie imperatívu vyplýva, že súbor jeho foriem sa používa v dialógu. Ako pri iných tvaroch adresát sa zvyčajne nepomenúva. No v istých prípadoch, najmä v citovom zaujatí, adresát výzvy sa pomenúva (vlastným menom, všeobecným menom alebo zámenom).

Imperatívom sa nevyjadruje len popud, aby adresát prehovoru konal (vykonal) dej, ale aj súhlas autora prehovoru, aby adresát mohol vykonať zamýšľaný (chcený) dej.

Preto podľa toho, či pri požadovanom deji (ešte neuskutočňovanom alebo sekundárne aj uskutočňovanom) má prevahu vôľa prikazovateľa, alebo vykonávateľa deja, možno rozlišovať dve skupiny prípadov používania imperatívu, a to I. imperatív s prevahou vôle prikazovateľa a I. imperatív s prevahou vôle vykonávateľa.

Niekedy sa imperatív zdôrazňuje časticami — *že, ho, len.*

Prevažuje vôľa prikazovateľa

Základné použitie

a) Nepomenovaný adresát.

Autor prehovoru žiada adresáta alebo kolektív, do ktorého sa aj on sám zaraďuje, aby konal (vykonal) príslušný dej. Platnosť imperatívu v základnej funkcii možno opísať spojeniami 2. os. sg. a pl. a 1. os. pl. indikatívu préz. modálnych slovies *musieť, mať* s infinitívom významového slovesa.

Tomo zbledol a Peter skričal na Judku: „Naskutku si **obuj** čižmy a **obleč** si teplý kabát, a **poď**!“ (JÉGÉ) — „Už **nepriahaj**,“ kázala matka, „postavíme obe k batohu, a my si tiež oddýchneme a zajeme, keď je obed.“ (FIGULI) — No — No, lepšie sa cítim, lepšie! Teraz si ty **lahni**. (JÉGÉ) — „**Preložteže**! Veď **preložte**!“ napomína ho ona celá horiac. (TIMRAVA) — „**Bežme**“! povedal Jerguš. „Budeme spolu jesť!“ Utekali opreteky, Chvostík poskakoval za nimi. (ONDREJOV) — Od blázna múdry skutok **nečakaj**! (PÁISL.)

b) Pomenovaný adresát.

„*Dievka moja*, ty čuš a **nestar sa**, keď sa chlapi zhovárajú,“ vraví miernym, ale rozhodným hlasom. (TIMRAVA) — „**Ži** večne, *veľký kráľ Chaldejska!*“ pozdravil ho Nebuzardar, keď mu Balsazár pokynul rukou. „**Buď požehnaný** i *ty*, *veliteľ vojsk* nepremožiteľného Balsazára!“ odpovedal na pozdrav kráľ. (FIGULI) — **Nehnevaj sa**, *čitateľu*, pre toto zabočenie. Už sa vraciam k vlastnej rozprávke. (TAJOVSKÝ) — **Povedzže** nám, *kukulienka*, očistom, ktorá bude na takto rok pod čepcom? (ŽÁRY) — A vzdychnúc si utlmene, šepce: „*Bože*, **donesteže** už toho Števa z tej vojenčiny, žeby ma vzal!“ (TIMRAVA)

Sekundárne použitie

1. Imperatívom sa dôrazne požaduje výkon opačného deja.

Takto sa imperatív používa vo výhražných a ironických príkazoch; veľmi často so zdôrazňovacou časticou *ho*. Imperatív s takouto funkciou vyjadruje, že si hovoriaci želá opak. Pri kladnom imperatíve, ktorého normálny význam je „musíš (máš)“, sa tu uvedomuje význam „nesmieš“ alebo „nemôžeš“; pri zápornom imperatíve, ktorého bežný význam vyjadrujeme všeobecne „nesmieš“, sa tu uvedomuje význam „musíš (máš)“.

„Len sa *ho* **nepoberaj** hupkom; uvidíš, čo sa ti stane.“ (KUKUČÍN) — „No, len mi ešte **vrešť**, ak ti málo bolo!“ zastrájala sa Zuza nahnevaná. (TIMRAVA) — „Obrus si **rozviaž**, do truhly ti plachtu dám!“ zastrájal sa joj muž a rozumel to tak, že ak umrie ona prv než on — plachty nedostane, obrúsok si rozviaži — budo teda „na holom“ ležať. (TAJOVSKÝ)

2. Imperatív vo význame nevyhnutnosti, povinnosti, potreby.

V takejto funkcii má imperatív zväčša všeobecnú platnosť; vyjadruje potrebnosť deja (ktorý sa odporúča, radí atď.) bez ohľadu na osobu a čas v súlade so zvyčajným reálnym priebehom dejov, a to v mene istej normy, zákonitosti, konvencie, úzu a pod.

Každý predavač **ber** sebou groš, grajciar **daj** žobrákovi, a istotne dobre predáš, druhý grajciar vydáš kupcovi z ujednanej sumy. (KUKUČÍN)) — Keď už začne zima byť, údy puchnú, chuť sa tratí, spať sa nedá, už si **hľadaj** skrýšu. Videla som to na svojich sestrách i rodičoch. (TAJOVSKÝ) — Ale keď si ty, Jano, hájnik, **lap** trávnicu na tráve. (KUKUČÍN) — **Choď** za vozom a merkuj! Nachýli sa na jednu stranu — skoč na druhú, **chyť sa** zadného lievča, **zaváž**! Aby sme sa neprevalili. (ONDREJOV)

3. Imperatív vyjadruje vnútený alebo nevyhnutný dej.

Gramatický podmet sa bráni výkonu príslušného deja, ale sa podrobuje cudzej vôli alebo tlaku povinnosti, nutnosti; podvoľuje sa vykonať, alebo aj vykonáva príslušný dej, lenže s rozhorčením, lebo cudziu vôľu, okolnosti,

ktoré mu dej vnucujú, chápe ako nespravodlivé a výkon deja mu je neprimeranou ťarchou. Takto použitý imperatív možno nahradiť spojením určitého tvaru modálneho slovesa *musieť* a neurčitku významového slovesa, napr. *rob* — *robte* = *musím* (*musíš, musí, musíme, musíte, musia; musel som, musel si* atď.) *robiť*. Možno ním teda označiť vnucovaný (vnútený) dej vo všeobecnosti — vzhľadom na hociktorú osobu i čas.

Takto sa používa len imperatív pre druhú osobu sg. a pl. (druhá osoba má tu všeobecnú platnosť). Vety v ktorých sa použije, majú expresívny ráz; používajú sa v emfáze. Rozlišujeme prípady, v ktorých má imperatív význam v súhlase s vyjadrením (a), a prípady, keď vzhľadom na súvislosť a intonáciu má opačný význam (b).

a) „Mne je dobre!" dosvedčí on s príkrosťou, že by hrnček čajsi o zem hodil od toho. I kýva hlavou srdito: „Mne je dobre; uhádla si!" ‚Pravdaže ti je dobre! Ale ja: **tráp sa**, kedy čo nakľochníš — **katuj sa!** A ešte aj Zuza zlá . . .' (TIMRAVA) — To už vari súdny deň na nás prichodí. Páni si len rozkazujú, sedia v teple, a my **rob a dávaj!** (FIGULI) — Chlap si myslí, že je boh vie čo, a žena len **rob** a **hrdluj na takých** . . . takých — trúdov! (KUKUČÍN) — Jej je dobre v Bratislave, strojí sa ako veľkomožná a otec, mater, vy **sa zoderte na grunte** . . . (TLČ)

b) **Hovor** jej potom, keď si ona do hlavy naberie! Nuž a ja som ju prestal prehovárať. (KUKUČÍN) — Takéhoto suchotára **volajže** do niečoho! (TAJOVSKÝ) — Lekár mi **zakázal** robiť. Ale **nerob** v takomto čase. (TLČ)

Ak autor prehovoru vyčituje adresátovi, že vnútil nespravodlivé (nevhodné, neprimerané) konanie tretej osobe, vnútený dej sa vyslovuje opisným imperatívom s časticou *nech*. [Trnka vyčituje Krtovej žene]: *Nuž tak! Najlepšie! Nech gazda ide preč z domu pre jednu srať. Nech sa muž ide pásť. Či neviete, že kmotor je lútostivý? A ak si niečo urobí?* (KUKUČÍN) — Opisný imperatív, pravdaže, hovoriaci môže použiť aj vo svojom mene (pri pomknutí osoby).

4. Imperatívom sa vyjadruje dej, ktorý treba vykonať, aby sa dosiahol istý cieľ.

Používa sa v radách cieľavedomého konania alebo vo výstrahách pred nežiadúcim dôsledkom skutkov. Takéto rady a výstrahy majú zvyčajne podobu bezspojkového priraďovacieho súvetia. Prvá veta s imperatívom vyslovuje podmienku, druhá s indikatívom vyjadruje dôsledok. (Takéto poradie viet je záväzné.)

a) Rady:

Daj koňovi ovsa, môžeš ho hnať jak psa. (PRÍSL.) — **Povedz** pravdu, máš pokoj! (PRÍSL.) — **Zaklop** — otvoria ti. (PRÍSL.) — **Pomasť** mu ruku, bude písať. (PRÍSL.)

b) Výstrahy:

Daj kobyle obroku, pustí sa ti do skoku. (PRÍSL.) — **Seď** doma — zvieš hromu. (PRÍSL.) — **Povedz** pravdu, prebijú ti hlavu. (PRÍSL.) — **Pusť** hada do rukáva, vojde ti pod pazuchu. (PRÍSL.) — „**Spomínaj** čerta, hneď je za dverami," s odporom poznamenala. (FIGULI)

K podskupine b) sa svojím významovým zacielením priraďuje aj imperatív na vyjad-

renie nepríjemného následku: *Koža pila, koža trp.* (PRÍSL.) Ide o nepriame (obrazné) rady a výstrahy. Obsahová schéma takýchto bezspojkových príčinných súvetí je takáto: Keď sa stane A, musí sa (má sa) stať i B.

Prevažuje vôľa vykonávateľa deja

Imperatívom sa v tomto rade skupín prípadov vyjadruje to čo spojením modálneho slovesa *môcť* s infinitívom významového slovesa. Autor prehovoru alebo norma, v mene ktorej sa vyslovuje výrok, nekladie adresátovi prekážku v uskutočnení príslušného deja. Dej sa dovoľuje, pripúšťa alebo sa vyslovuje nezáujem oň. Na druhej strane sa ním vyjadruje, že i pri maximálnom vôľovom úsilí vykonávateľ deja nemôže dosiahnuť žiadúci výsledok.

1. Imperatív vyjadruje dovolenie konať dej.

Výkon deja dovoľuje autor reči alebo objektívna zákonitosť (konvencia, zvyk).

„Stúpate, Miško, veľmi do svedomia svojim poslucháčom," ozval sa starý pán. „**Žehri, tresci, napomínaj** — ono je pravda — ale mne ich je skoro ľúto, že ich tak cúdite." (KUKUČÍN) — Celý ožil, zabudol na svoje hryzovisko, natešil sa myšlienkou, že gazda je už taký, keď robiť — tak robiť do utrhnutia a keď ťa súra nesúri, slnko alebo jarná robota, nuž **voľkaj si, pospávaj, strúhaj pána.** (TATARKA) — . . . lebo, viete, u nás je to nie žiaden hriech v hore kradnúť, lebo je vraj hora božia, rastie sama a v nej drevo, ako v potoku voda . . . **pi!** (TAJOVSKÝ) — A mohla si sa merať s Katkou, tak by nebola ušla od nás; lenže ty nikoho nestrpíš pri sebe. Teraz **maj** roboty hocikoľko. Ja veď po cudzích pánoch riadiť chyže nebudem, čo sa hneď pretrhneš! (TIMRAVA) — Správali sa ako matka, ktorá vysvetlí dieťaťu, ako má chodiť, a pustí ho — **choď.** Inštruktáž dostalo — **behaj!** (TLAČ)

2. Imperatív vyjadruje dej (často aj fiktívny alebo potenciálny), ktorým nemožno dosiahnuť výsledok (zmeniť stav vecí), alebo taký, ktorý má prekvapujúci výsledok.

a) Bezvýsledný dej:

Jano bol by si vyškľbol vlasy. Ale **škľb, nešklb:** čo sa stalo, to sa neodstane. (KUKUČÍN) — Škoda Krta, preškoda! Kmotor ho už i po horách hľadal, že ak by sa bol zmárnil; no **hľadaj, nehľadaj,** Krta len nič a nič. (KUKUČÍN) — **Verte, neverte,** bolo mi všelijako. (MORIC) — **Modli sa, nemodli sa,** z prázdnej misy nenajdeš sa. (PRÍSL.)

b) Bezvýsledný fiktívny dej:

„Kravička trochu chudá," poznamenal Ondrej, nepočúvajúc, čo pán hovorí. „To je sorta taká! **Dávajte** jej piškóty, a nestučnie. Ale na osoh! Dva-dsať holbí denne — vravím dva-dsať holbí, ani by ste neverili." (KUKUČÍN) — Jahoda ti iným nebude. **Poodtínaj** mu prsty, a prsty mu narastú, a on bude zas len organovať. (KUKUČÍN)

c) Potenciálny dej s prekvapujúcim účinkom:

O mládencovi len slovo **povedz:** už všetci načúvajú. (KUKUČÍN)

Výrokmi s disjunktívnou dvojicou kladnej a zápornej podoby imperatívu (prípady a) sa vlastne komentuje bezvýsledný dej. Konštatuje sa v nich, že gramatický podmet ani s maximálnym úsilím nedosiahne cieľ, ktorý by chcel

dosiahnuť. Dvojicu *šklb, nešklb; hľadaj, nehľadaj; verte, neverte; modli sa, nemodli sa* možno nahradiť spojením „môžeš sklbať, hľadať, veriť, modliť sa — alebo nešklbať, nehľadať, neveriť, nemodliť sa", bude to isté: výsledok (zmena stavu) sa nedosiahne. Na pozadí týchto disjunkcií, kvalifikujúcich bezvýsledný dej, vznikajú prípady, keď imperatívom sa označuje mimoriadny, fiktívny dej, ktorým sa nedosahuje želaný výsledok (prípady b)). Ako vidieť, vlastne vo všetkých prípadoch ide o prípustku; lenže v odsekoch a), b) je reč o tom, že ani maximálnym vypätím vôle nemožno dosiahnuť cieľ alebo zmeniť daný stav vecí, a v odseku c) opak toho: aj minimálne úsilie vyvoláva prekvapujúci účinok (kladný alebo záporný).

Osobitné a prechodné prípady

Sem sa zaraďujú rozličné prípady použitia imperatívu v konvenčných, zväčša ľudových formulách a prípady, v ktorých je pôvodný imperatív prehodnotený (niekedy sa to odráža aj na zmene formy).

1. Imperatív v želacej formulke.

Adresátom výzvy je nadprirodzená bytosť.

a) Čo nabral do hlavy, nedajbože z hlavy — ale chlap dobrý: Bože ho **oslávi**! (KUKUČÍN) — „Keď som si starú mater bral, bolo mi práve osemnásť rokov a šesť mesiacov," týmito slovami začínal sto, ba tisíc ráz všelijaké rozprávky zo svojho života nebohý môj starý otec, Pán Boh mu **daj** radosť večnú. (TAJOVSKÝ)

b) „Smicme si zapáliť, veliteľ?" Profesor Markech už bol znovu vo svojej koži; v jeho hlase bol nezakrytý výsmech. „Čert **vás zober!**" zaklínal Janko Krap. „Čo vás sem doviedlo? Načo ste prišli k nám?" (MINÁČ)

2. Imperatív v odprosovacej formulke.

Tam len nemôžem byť bosý, alebo — Bože **odpusť** hriechy — v krpcoch, veď by ma odtiaľ šupasom vyviedli. (KUKUČÍN) — Jakšič zastal pred Bereznaym. „Človeče hriešny, čože sa s tobou stalo? Veď ty nebodaj čítaš. Čo to máš v rukách? Azda — Pán Boh **odpusť** hriechy — nie knižku?" (JÉGÉ) — „Opovrhujete mnou?" I zložil som ruky mimovoľne k prosbe, cítiac, že sa mi slzy tisnú do očí. „Boh **zachovaj**," odvetila chvatne, „ľutujem vás." (JÉGÉ)

1. Želacie formulky (v odseku 1a)) sa používajú v ľudovej reči pri spomenutí mŕtvej osoby (najmä príbuznej) na znak doprajnej úcty. Veľmi často sú pre adresáta prehovoru iba upozornením, že osoba, o ktorej sa hovorí, je už nebohá.

2. Formulka *bože, odpusť hriechy* má funkciu odprosovacej poznámky *prepáčte (prepáč), s prepáčením, odpytujem (prepytujem) pekne* alebo častice *nebodaj* (ktorá je protikladom kladnej častice *bo(h)daj*). Používa sa aj na vyjadrenie počudovania (= „hádam len nie?"). — Formulka *boh zachovaj* sa používa v replike na popretie výpovede; má význam popieracej častice *kdežeby*.

3. Častice *bo(h)daj — nebodaj; dajbože, nedajbože.*

„**Bohdaj** váš kabát ešte sto rokov trval a vy s ním!" zvolal blažený Jurko. (KUKUČÍN) — "Sem **sa**, chlapci, do pomoci!" volajú pastieri. „Len sa nebáť; a nič sa nestane! Kto sa bojí, zle obstojí, **bohdaj** ma hrom zabil!" (RÁZUS)

Myslel som, že keď som neprišiel, sa ma i ona stráni, alebo sa jej **nebodaj** niečo prihodilo. (JÉGÉ) — On, môj drahý, má mäkké srdce, čo je aký zurvalec, a **nebodaj** sa ešte hodne potrápi, kým sa naučí bez sĺz hľadieť na tie všelijaké krivdy a biedy na svete. (ŠOLTÉSOVÁ)

Zatíchol, vstal a povedal. „Nepôjdem ďaleko, len trochu si zdriemnem pri košiari. Dobrú noc!"

„**Dajbože,**" povedal bača, vyšiel za ním pred kolibu, vrátil sa. (ONDREJOV)

Klial, fučal, zubami škrípal, jablko **nedajbože** zachytiť. A my sme sa smiali, že nás v bokoch kľalo. (JÉGÉ)

Častica *nedajbože* sa používa pri infinitíve a vyjadruje, že príslušnú činnosť nebolo možné (nie je možné) vykonať.

4. Pôvodné imperatívy *poď* a *hybaj* vo funkcii citoslovca v predikáte.

Citoslovcia *poď* a *hybaj* vyjadrujú rýchly pohyb alebo náhly spontánny nástup deja.

Jakub vyskočil z postele, obliekol si rýchle košeľu a nohavice a **podho** na ulicu. (ZÚBEK) — Milý Janko bál sa ukázať pred gazdom; vzal valašku a cedidlo a **poď!** Zachytil sa svetom, až prišiel do tej krajiny, kde ten kráľ taký chorý bol. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Keď som sa najedol pečených zemiakov so surovou kapustou, ktorá vŕždala medzi zubmi, sťa remeň na kordovánkach — ja **hybaj** do mlyna, ktorý bol hneď za vodou. (KUKUČÍN) — Vytrhol sa nám, hodil každému po jednej po chrbte, že sme sa len tak prehli a **hybaj,** ušiel. (JÉGÉ)

Tajovský podľa modelu *poď ja, hybaj ja (ja hybaj)* a pravdepodobne i pod vplyvom ruštiny používa kde-tu aj imperatív druhých slovies, a to v podobnej funkcii ako tamtie: keď chce naznačiť rýchle rozhodnutie, s ktorým sa gramatický podmet pustil do deja a potom ho aj vykonal, napr.: *Aby mu to nedonieslí nejak cudzí ľudia, čo sú tam na robote,* ***sadni ja sama a napíš,*** *čo sa dievčaťu stalo a že idem k doktorovi do Žiliny.* — V takýchto prípadoch sa v hovorovom štýle používa tvar minulého času bez tvaru pomocného slovesa *byť: som* a s povinným zámenom: *sadla ja sama a napísala.*

5. Privítacia formulka *vitaj — vitajte.*

Slovcami *vitaj — vitajte* pozdravujeme osobu, ktorá vstúpila do nášho príbytku alebo do priestoru, kde sa pokladáme byť doma. Pozdrav má význam „buď vítaný!" — „buďte vítaný(í)!" alebo „vítam ťa" — „vítam Vás (vás)".

„**Vitaj,** Ondrej," povedal, podávajúc mu ruku. (URBAN) — „Dobrý deň, mamka Pôstková! **Vitajte!** Čože ste nám doniesli?" (TAJOVSKÝ) — „**Vitajte** tedy, Milica Bolkinová!" volá **Lujza,** nepočúvajúc Esteru. (TIMRAVA) — **Vitaj, vitaj,** sokolíku, v našej záhrade ... (PLÁVKA)

6. Substantivizovaný imperatív a imperatívne spojenia.

„Počala, darmo je, okolo neho plačom, potom **‚počkajom,'** trhaním, mykaním a zlosťou. (TAJOVSKÝ) — **Darmodaj** zomrel, narodil sa **kúpsi.** (POREK.)

Používanie trpných slovesných tvarov

Základnou črtou viet, v ktorých sa používa prísudkové sloveso ako pasívny určitý slovesný tvar, je odsunutie pôvodcu deja; zásadnou podmienkou pasívnosti vety nie je teda vylúčenie pôvodcu. Vzhľadom na príslušnú aktívnu konštrukciu

má v pasívnej konštrukcii pôvodca deja len zmenenú úlohu — nadobúda v nej iné vetnočlenské postavenie, alebo sa eliduje. Z porovnania aktívnej a pasívnej vety by sa mohlo uzatvárať, že ide o odchodnú hierarchiu základných pojmových korelátov členov vety. No nejde tu o zmenenú hierarchiu členov pojmového východiska (interpretujúceho inú hierarchiu v realite), lež iba o zmenený vyjadrovací postup, často vyplývajúci z potreby celkového usporiadania vecí v prehovore (z výstavby prehovoru); v pasívnych vetných konštrukciách ide teda o zámerné obrátenie smeru intencie príslušného slovesa.

Pasívum sa používa najmä v odbornom štýle jazyka. Je to preto, že pri vedeckom podávaní výkladu sa veľmi často hovorí o jednej veci z najrozličnejších stránok, a preto sa v ňom uplatňuje tendencia, aby daná vec bola stále podmetom vety; vety, ktoré majú aktívnu konštrukciu, sa striedajú s vetami, ktoré majú pasívnu konštrukciu. Pritom sa v spisovnej slovenčine obidva druhy pasíva neposudzujú rovnako. Zvratné pasívum sa v odbornom štýle takmer ani nepociťuje ako zásah do neutrálnej (aktívnej) konštrukcie a veta sa chápe ako taká, čo má všeobecného alebo z kontextu vyplývajúceho činiteľa.

Až na vzácne výnimky v starších a nápadne v moderných západoeurópskych a amerických publikáciách noetický pohľad chýba, ba dokonca rozprava o pojme sa celkom vynecháva a za vlastný predmet logiky sa pokladá súd, úsudok, prípadne metóda. (KOCKA)

Príklad veľmi názorne ukazuje, že slovesá *vynechať* a *pokladať*, ktoré tu v zvratnom tvare vyjadrujú zasiahnutosť podmetu *(rozprava o pojme; súd, úsudok, metóda)*, zreteľne implikujú činiteľa a chápu sa na rovine podmetového slovesa *chýbať* (noetický pohľad chýba ako *rozprava o pojme sa vynecháva*).

Príklad výrazne naznačuje vzťah pasívnej gramatickej konštrukcie a jej lexikálneho korelátu, stavových slovies. Citovaný príklad dokazuje blízkosť reflexívnej pasívnej formy s formou, pri ktorej ide o všeobecný alebo neurčitý podmet.

Blízkosť reflexívne vyjadrovaného pasíva s aktívom ukazuje veľmi výrazne i to, že ho autori, často len zo štylistických dôvodov, striedajú s konštrukciou, v ktorej je všeobecný podmet, vyjadrený prvou osobou pl.; teda transformovateľnosť oboch typov konštrukcií je celkom bežná.

Vetu *Preto sa rozlišuje objektívna a subjektívna logika, logika vecí a logika myslenia* (KOCKA) možno prepísať bez pozmenenia štýlovej roviny synonymne takto: *Preto rozlišujeme objektívnu a subjektívnu logiku, logiku vecí a logiku myslenia*. — V tom istom odseku autor píše: *Kde nachádzame systémovú jednotu, tam je aj prvok logičnа.*

Dôvod, prečo sa v poslednom príklade používa aktívne vyjadrenie, je jasný. Sloveso *nachádzať* kládlo použitiu reflexívnej formy *nachádza sa* („systémová jednotka sa na-

chádza") prekážky z významovej stránky, lebo by sa potom veta chápala stavovo, so stavovým slovesom *nachádzať sa*. Takého prekážky pri použití zvratného pasíva kladie každé činnostné prechodné sloveso, z ktorého vzniklo zvratné stavové sloveso alebo homonymné zvratné slovesá vôbec.

Tvar zvratného pasíva nemožno použiť:

1. keď podmetom vety je osobné podstatné meno a ide o taký dej, ktorý by podmet mohol vykonávať na sebe (alebo v prospech — neprospech seba); 2. keď slovesný tvar sa vzťahuje na podmet v 1. alebo v 2. os. a 3. keď použitím zvratného tvaru vzniká pochybnosť, či ide o zvratný pasívny tvar, alebo o zvratné sloveso (homonymita zvratného pasívneho tvaru s tvarmi zvratných slovies).

Významovú a funkčnú príbuznosť zvratného pasíva s činnou konštrukciou (s podmetom *my*) výrazne ukazujú texty, ktoré obsahujú návody, ako treba konať (vykonať) isté práce a pracovné postupy.

Nedokonalosť zmyslov sa musí odstrániť prístrojmi. (FILKORN) — *Do prívarku sa potom pridá ocot.* (ÚZUS) (Porov. *Nedokonalosť zmyslov musíme odstrániť prístrojmi.* — *Do prívarku potom pridáme ocot.*)

Proti pasívu (vyjadrovanému reflexívnym tvarom alebo opisne) z gramatického hľadiska nemožno nič namietať. Jeho vznik bol najmä v odbornom štýle daný potrebou mnohostranného pohľadu na skutočnosť a jej hlbším poznaním. Pasívum treba použiť najmä tam, kde si to žiada jednoznačnosť výpovede.

Z hľadiska jazykovej kultúry vyslovujú sa výhrady proti nadmernému používaniu pasíva (najmä opisného) v bežných pracovných textoch administratívneho rázu (obežníky, úradné listy, úpravy); v nich sa pasívne slovesné tvary používajú v predpoklade, že vyjadrenie pomocou nich je spisovnejšie (hyperkorektnosť). Neraz ide o falošné napodobňovanie odborného štýlu a krčovité úsilie dosiahnuť objektívnosť a zovšeobecnenie prejavu.

Prehnané používanie opisného pasíva v staršom administratívnom štýle sa charakterizačne naznačuje aj v krásnej spisbe. Timrava takto použitím opisného pasíva charakterizuje mladého, ale vážneho pána notára v rozprávke *Ťapákovci*. — [Notár hovorí Ilikráľovnej] *„Zato som vás dal predvolať, aby vám bolo oznámené, že nemôžete i slúžiť i byť babou v dedine"*.

Tu sa zámerne činiteľ deja (= pôvodca oznámenia) odsúva do pozadia, aby sa naznačilo, že požiadavka vyplývajúca z oznámenia má zákonný (predpisový, nie subjektívny) základ. Takto naznačovaná neosobnosť príkazov môže hraničiť so smiešnosťou. Ako prostriedok zosmiešňovania reči sa pasívum používa v satirickej literatúre.

Používanie zvratných pasívnych tvarov

Zvratný pasívny tvar sa používa v indikatíve a v kondicionáli; možný je aj v imperatíve (pri apostrofovaní vecí a zvierat); zvratný pasívny infinitív v slovenčine nejestvuje.

1. a) Podmet vyjadrený slovom alebo výrazom.

Podmet je v N., a keď označuje kvantum vecí (podst. m. látkové), býva aj v G. (kvantitatívny podmet).

V dome Slúčkovskom nastal veľký zhon a nepokoj. Steny **sa mazali**, dlážky **sa šúchali**, náradie **sa prášilo**. (LASKOMERSKÝ) — V dedine na hornom konci je čulý ruch — studne **sa kopú**. (TIMRAVA) — Kým **sa postavila** píla, pracoval Ondrov otec v Hruštíne pri murároch. (HEČKO) — Voly **sa nechali**, nech tam idú po milej vôli susedovi do mládze alebo i dateliny. (KUKUČÍN) — Popoludní tým istým spôsobom **vyučovala sa** maďarčina. (M. BENKA) — Tak **sa** len lekár **žiada**, ako si ona žiadala Adama. (URBAN) — Kráľ rozkázal, aby **sa** zrno chudobným darmo **rozdávalo**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Čo **sa potrebuje**, to **sa spotrebuje**. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Tieto dva druhy analýz **sa nemôžu stotožňovať**, lebo **sa robia** na základe rôznych kategórií. (FILKORN) — Nemôže nám teda byť ľahostajné, ako **sa** paša **zúžitkuje**, či **sa** na nohách **roznesí**, alebo **sa** na nej dobytok **vypasie**. (TLAČ) — Hodne železa, hodne práce **sa spotrebovalo** aj na triediče zemiakov. (TLAČ) — Medzi inými rukopisnými materiálmi veľkej dokumentárnej hodnoty **sa** v knižnici **našli** 4 španielske rukopisy zo 17. storočia, obsahujúce veršované drámy. (TLAČ)

Spisovateľka Katarína Lazarová použila vo svojej knihe kratších próz *Omyly* zvratné pasívum s genitívnym podmetom osobného podstatného mena, takto: *„Panebože, zabíja sa, ľudí sa zabíja, jedni chcú vraždiť za to, druhí za ono, to je strašný svet s mŕtvolami a krvou ...*

Pretože autorke išlo o vylúčenie činného zvratného ponímania deja *(ľudia sa zabíjajú sami seba)* i činného recipročného ponímania *(ľudia sa zabíjajú* = vzájomne), *použila G. (ľudí)*, *ktorý* je bežný len pri látkových podstatných menách. Podstatné meno *ľudí* vo vete *ľudí sa zabíja* pociťuje **sa** preto ako predmet. Veta takto nemá ráz pasívnej vety.

Prípad je ojedinelý, ale i za cenu nezvyčajnosti významovo jednoznačný. — Porov. s paralelnou konštrukciou v poľštine *Szyje się bluzkę*.

b) Pôvodca deja sa zámerne nevyjadruje (obchádza).

Zvratné pasívum je tu prostriedkom humoru (irónie).

Píšťalkovi sa tiež kútiky ufahovali. Opýtal **sa** Trúbelku: „A kedy **sa** to tie kolky **nasádzali** do tej brázdy?" Vidno, že mu nechcel ani tykať, ani dvojiť. (KUKUČÍN)

2. Podmet vyjadrený vedľajšou vetou.

V takýchto prípadoch zvratný slovesný tvar sa pociťuje ako veľmi blízky tomu, ktorý vyjadruje dej, vzťahujúci sa na neurčitý alebo na všeobecný podmet.

Hovorilo sa, že voda v studnici je znamenitá. (ONDREJOV) — Všeobecne **sa čakalo**, že Peter Púplava poďakuje sa voličom za dôveru a povie im aspoň niekoľko povzbudzujúcich slov. (HEČKO) — Zhodne **sa konštatovalo**, že Chrobák má vzory nielen v cudzine, že načiera aj do ľudového myslenia a do ľudového hovoru. (A. MATUŠKA) — Čoskoro **sa** však **ukázalo**, že tento náhľad neobstojí. (K. SLIMÁK)

3. Zvratné pasívum od slovies vnímania.

Doklady na zvratné pasívum pri slovesách vnímania, a to iba pri slovesách *čuť*, *vidieť* a *cítiť sa*, sme zistili len u Kukučína. No ide o slovesá, ktoré sú prechodné a ich význam neodporuje možnosti trpného ponímania.

„A či ti povedal niečo?" pýta sa jedna dychtive, ako by sa čul jej rozčúlený dych. — Za každým číslom prestávka, čuje sa tichý rozhovor i výkriky. — Skoro do doliny sme zišli a ešte nič nevideli. Iba čo sa čuje akýsi temný hukot a dunenie, ako by sa blížila artilléria s kanónmi. — Ležíme, načúvame — no nepreniká sem ničoho z tej Sodomy tamdolu. Čuje sa štrkot, ale iba keď vysypú plnú truhlu črepov do dvora. — No dámy domáce, všetky bez výnimky, sú v kroji. Pristane im krásne sukňa do belasa, serbijanka, plavá, kabátik čierny zamatový, zlatom a striebrom vyšívaný a otvorený na prsiach, kde sa vidí biela košeľa, vkusne vyšívaná.

Namiesto zvratného pasíva sa pri slovesách vnímania v spisovnej slovenčine ustálilo používanie infinitívu alebo modálneho spojenia s infinitívom: *akoby bolo čuť jej rozčúlený dych; iba čo čuť akýsi temný hukot a dunenie; čuť štrkot; vidieť bielu košeľu.*

Zvratné pasívum je bližšie činnému rodu ako opisné pasívum. Je celkom bežné v ľudovej reči i v krásnej spisbe. Máva veľmi často význam zvyčajnosti, pravidelnosti, preto sa používa v textoch, v ktorých sa vyslovujú návody, poučenia, úpravy a požiadavky, ako sa isté činnosti konajú alebo majú konať.

Vedecká metóda sa teda definuje systémom: metóda je to, čím sa dopracujeme k systému. (FILKORN) V kraji veľmi dbáme, aby sa nezanedbala ani jedna stránka, ktorá ovplyvňuje plnenie plánu výroby. (TLAČ) — Hríby sa zbierajú za rána. (ÚZUS) — Mäso sa má hneď uložiť do chladničky. (ÚZUS)

Používanie opisných pasívnych tvarov

Opisné pasívum sa tvorí od nedokonavých i dokonavých slovies; je paralelné všetkým činným tvarom okrem slovesného podstatného mena, ktoré môže mať obidva významy — aktívny i pasívny. Vyjadruje trpnosť pregnantnejšie ako reflexívne pasívum.

1. Opisné pasívum s vyjadreným činiteľom deja.

Ide o pomerne zriedkavé prípady. Podstatné meno označujúce činiteľa deja stojí v inštrumentáli a pomenúva najčastejšie osobu, kolektív osôb alebo živú a tak chápanú bytosť; zriedkavejšie činiteľom (zväčša v odbornom štýle) môže byť aj vec. Pasívne vety s vyjadreným činiteľom deja (najmä osobným) sa pociťujú neraz ako archaické a vyumelkované.

Dňa 28. septembra *bolo mi poslané* **podpredsedníctvom Matice slovenskej** poďakovanie za dary, poslané múzeu: starožitnosti, nerasty a staré peniaze. (LASKOMERSKÝ) — A vnučka — krásna zohnutá nad nejakými básňami pri stole s mladíkom Mirkom Hravým, ktorej otec *bol prenasledovaný* **Maďarmi** (a snúbenec tiež), zbledla ako stena. (TIMRAVA) — Viac oči zaloteli k studni, kde dupotali bujné kone, *vedené* **Hagarom**, a tým bola Hana upozornená pozrieť sa ta. (TIMRAVA) — Tu Rečičkajovi ešte raz napadli všetky pochybnosti. Teraz sa už nekhamal: celá jeho duša *bola* **Jolanou** *zaujatá*. (JÉGÉ) — *Bolo* už *povedané* — **Michalom Chorváthom** — čo všetko autorovi pri správnom triednom východisku z historického rámca vypadlo a v čom je jeho obraz epochy na Slovensku neúplný. (A. MATUŠKA) — Výkon každého psa *je podmienený* **rýchlosťou** a **vytrvalosťou**.

(K. SLIMÁK) — Treba utvoriť podmienky, aby kukurica na zrno *nemusela byť* jednostranne *skrmovaná* **poľnohospodárskymi závodmi** a aby sme do kukuričnej siláže mohli pridávať bielkoviny. (TLAČ)

2. Opisné pasívum bez vyjadrenia činiteľa deja.

Vladári len vtedy zo svojho nadprávia popustia, bojac sa konečne, aby o všetko neprišli, keď **sú** k tomu **nútení,** keď už voda do úst tečie. (LASKOMERSKÝ) — **Metódou sú** tieto elementárne operácie, ako analýza, dedukcia a pod., **zjednotené, koncentrované a orientované** na určitý cieľ. (FILKORN) — **Náhľady** učencov na pôvod psa sa však rozchádzajú, takže dodnes **nie je** definitívne **rozriešené,** kto je vlastne praotcom psa. (SLIMÁK) — V každom družstve máme celoročné výrobno-finančné plány, v ktorých **sú určené** hektárové výnosy. (TLAČ) — Múka a iné potraviny **boli vymeriavané** v sklepe u Árona. (URBAN) — A v Janovi zobudila sa naraz úfnosť, že dnes ešte **bude zbavený** tejto poškvrny, ktorú si sám uvalil na hlavu a či doviedol do stajne. (KUKUČÍN) — Každému **bolo pohrozené,** že **bude za to prísne pokutovaný,** ak nebude hlasovať na vládneho kandidáta. (JÉGÉ) — Je koniec čakaniu, je koniec otupnému a ponižujúcemu čakaniu! **Buď pozdravené,** kráľovstvo činu, ktoré prichádzaš! (MINÁČ) — K predmetu, **majúcemu byť vybavený,** pristupoval riaditeľ Puc trojakým spôsobom. (KARVAŠ)

Pozornosť si zaslúži mienka, že opisné pasívum nie je slovesný tvar (zložený tvar jedného slova), lež spojenie slov — určitého tvaru slovesa *byť* a pasívneho particípia. Spojenie možno vyjadriť vo všetkých spôsoboch (a v nich i časoch) a s najrozličnejšou lexikálne vyjadrenou modálnosťou.

Problém tvarovej klasifikácie opisného pasíva priamo súvisí s hodnotením trpného príčastia. Tak ako sa istá hybridnosť konštatuje pri slovesnom podstatnom mene, kde dvojakosť (dvojtvárnosť) sa zvýraznila aj v termíne — podobne sa ukazuje aj pri trpnom príčastí. Adjektívne chápanie mnohých pôvodných trpných príčastí (prechod k adjektívam) je jav bežný. Možno povedať, že chápanie príčastia ako adjektíva je len otázka ustálenia istého úzu (aby sa ako adjektívum začalo používať).

Trpné príčastie je alebo už adjektívum alebo virtuálne adjektívum (možno ho použiť ako adjektívum). Každé trpné príčastie by sa podľa takéhoto náhľadu chápalo ako slovesné prídavné meno; uvedený náhľad sa dá podoprieť i pomenovacou náplňou adjektíva a slovesa. (Adjektívum pomenúva statický príznak podstaty; verbum pomenúva dynamický príznak podstaty.)

Používanie neurčitých slovesných tvarov

Infinitív

Infinitív — neurčitok ako neurčitý slovesný tvar zachováva si tie kategórie slovies, ktoré nemajú aktualizačnú funkciu. V infinitíve sú teda kategórie intencie, vidu a slovesného rodu, pričom sa do intencie zahŕňajú ako zložky osobnosť — neosobnosť, rekcia čiže väzba a zvratnosť.

Nepozmenená intencia slovesa v infinitíve je základnou črtou tohto slovesného tvaru. Tým sa odlišuje infinitív od slovesného podstatného mena.

Infinitív je pomenovací tvar slovesný. Používa sa jednak mimo rámca vety ako vytýčený vetný člen, jednak v rámci vety ako ktorýkoľvek vetný člen. Preto sa rozlišuje podmetový, prísudkový, vetnozákladový, predmetový, prívlastkový, prístavkový, príslovkový a doplnkový infinitív.

Vo funkcii rozličných vetných členov vystupujú aj spojenia pomocných slovies alebo modálnych vetných prísloviek s infinitívom významových slovies, ako napríklad *začína pršať, dať sa utekať, neprestať pracovať, môcť ujsť, chcieť žiť, (byť) možno tvrdiť, treba pomáhať* .... Tu ide o recipročnú syntagmu, v ktorej pomocný výraz je nositeľom gramatických významov a infinitív nositeľom lexikálneho významu. Tieto spojenia tvoria zložený vetný člen. Najčastejšie sa vyskytuje zložený prísudok a zložený vetný základ, a preto sa zvyčajne hovorí len o týchto dvoch zložených vetných členoch. No uvedené spojenia pomocného a významového prvku sa používajú aj v úlohe podmetu, predmetu, prívlastku a doplnku. Tieto prípady sú však pomerne zriedkavé.

Začať budovať je ťažšie ako kritizovať. — Každá možnosť **začať budovať** sa má využiť. — Vtedy mu nakázali **prestať fajčiť**. — Dieťa rýchlo dospieva, **začínajúc chodiť** do spoločnosti dospelých.

Príklady na vytýčený infinitív:

Dostať sa až pred sestru predstavenú, to je najťažšie pokarhanie. (ČEPČEKOVÁ) — **Rozbíjať**, áno, **rozbíjať**, na to sto vy majstri. (KARVAŠ) — **Pomyslieť** sa len pomyslí, ale žije sa — ako predtým. (TAJOVSKÝ)

Príklady na vetnočlenský infinitív:

Pánov **slúchať** sa nevypláca. (HEČKO) — Toľko sa ich nahrnulo, že nebolo kam jablko **hodiť**. (ČAJAK)

Dávno by smo ho boli vyprášili, **nebyť** jeho piesní. (CHROBÁK) — **Nejsť** teraz s ňou, nemám si na čo príjemného myslieť. (TATARKA)

I kvapka urobí jamu do kameňa, len času joj **dať**. (KUKUČÍN) — „Oplan je to neľudský," chvejo sa už v hneve, „**poškvrniť** takú krásu!" (FIGULI) — Ale kde vziať peniaze? (TIMRAVA) — Ale telo svrbí a žiada **sa** ti **poškrabkať**. (JESENSKÝ) — Aj **jesť** možno, kým sánky nezbolia. (ONDREJOV) — Na všetkom **cítiť** tlak počínajúceho zániku. (MINÁČ)

Ešte kľačiačky sproboval ho **otvoriť**, ale nedalo sa. (PLÁVKA) — Mamička, vidíš **obšívať** pri takom slabom svetle? (MORIC) — Donesiem vám **jesť** na salaš. (RÁZUS)

Výkon subjektívnych práv predpokladá vždy vôľu **vykonávať** právo. (LUBY) — V súčasnej európskej praxi ustálila sa obyčaj **písať** verše rovnakými riadkami. (BAKOŠ)

Život postojí a nežiada si od človeka nič viac, len ruky **držať** zopäté a **pohybovať** perami. (JAŠÍK) — Na také veci ste použili váš volebný fond, pani učiteľka: **opíjať** svet! (HEČKO)

Zakrútili sa potom do plášťov a ľahli si **spať**. (JÉGÉ) — Ale aby si vedel, nezostanem ja v kancelárii **písárčiť**. (F. KRÁĽ) — Tu sa Andula odmlčala **nabrať** dych ... (LAZAROVÁ)

Tu som počul cepy **cupkať** na humne. (FIGULI) — Tamdolu bolo vidieť **pohybovať sa** človeka. (ČAJAK)

Polovetná platnosť infinitívu (resp. konštrukcie s infinitívom) sa uplatňuje najmä vtedy, keď je infinitív širšie rozvitý.

Preto sa núti do úsmevu zmeniť ním nielen svoju tvár, ale i náladu v učebni. (GAJDAJ) — Hm, nemať masla na rohy volom, to by bola pokuta. (KUKUČÍN) — Určením človeka je vyvinúť svoje schopnosti, stať sa mravne dokonalým. (BUJNÁK)

Prechodník

Prechodník — transgresív ako neurčitý slovesný tvar si zachováva všetky slovesné kategórie, ktoré nemajú aktualizačnú funkciu. Prechodník teda rovnako ako neurčitok má kategórie intencie, vidu a slovesného rodu. Ale na rozdiel od neurčitku pomocou vidu sa vyjadruje kategória relatívneho času, t. j. súčasnosť alebo nesúčasnosť prechodníkového deja s infinitívnym dejom vety. Je tu teda tlmená aktualizácia, a preto prechodník (resp. konštrukcia s prechodníkom) má vždy výraznú polovetnú hodnotu.

Prechodníkom sa vo vete vyjadruje vedľajší dej, ktorý je v istom vzťahu k hlavnému deju vety. Podľa druhu tohto vzťahu má prechodník úlohu doplnku alebo príslovkového určenia.

Potom sa váhavo pustil za ostatnými, opierajúc sa o steny domov. (MINÁČ) — „A pred ním nesmiem," riekla šeptom, ukážuc k dverám. (KUKUČÍN) — Spúšťajúc sa stráňou dolu, stretali rad stromov, rozkošatených do priestoru, vyrastajúcich z ráztoky. (TATARKA) — Veľký strieborný mesiac díval sa spoza čerešne, dávajúc obrazu nezabudnuteľný výzor. (URBAN)

Tlmená vetná platnosť prechodníka, ako aj druh vzťahu medzi prechodníkovým a finitným dejom sa ukáže nahradením prechodníkovej konštrukcie vetnou konštrukciou. Prechodníkom sa vyjadruje druhý predikát, ktorého subjekt je gramatickým podmetom vety: *Povedal Jerguš*, šklbnúc *Rudka za šticu* = *Povedal Jerguš* a šklbol *Rudka za šticu*. Preto do istej miery je oprávnená téza, že prechodníkom sa skracuje veta ako súčasť súvetia.

Činné príčastie

V činnom príčastí prítomnom aj minulom sa uplatňujú len slovesné kategórie intencie a vidu, ale pribúda adjektívna kategória zhody. Príčastiu nadradená substancia je nositeľom deja. Preto sa činné príčastie používa podobne ako prídavné meno najmä v úlohe zhodného prívlastku.

A rachot hromu už neustáva ani na chvíľu, je to súvislý, ohlušujúci, všetko vypĺňajúci rachot. (MINÁČ) — V nastavšom zmätku sa na vec zabudlo. (HORÁK)

Polovetná funkcia je zreteľná pri rozvitom postponovanom príčastí.

Tento kus zeme, mierne **sa zvažujúcej** k potoku, je jeho kráľovstvo. (JAŠÍK) — Hlavaj si vydýchol; zdĺha, ťažko, pomedzi zuby, ako si vydychuje človek, **oslobodivší** zaštipnutú ruku. (URBAN)

Činné príčastie prítomné sa používa aj v prísudku dvojčlennej vety ako prisponový výraz.

Všetky jej pohyby boli mäkké a citlivo **reagujúce** na každý styk s poddajným materiálom. (CHROBÁK) — Len skrz tento vzťah sa krajina stáva živou, **znepokojujúcou**, blízkou. (MINÁČ)

Podobne je to aj v doplnku.

Odišiel teda žalárnik Matúš nevravný, **šomrajúci** a **nadávajúci**. (HORÁK) — Ale Marek vedel, že ho cíti, že ho všetci cítia ako nevítaného a **prekážajúceho**. (MINÁČ)

Činné príčastie prítomné sa často adjektivizuje. Tomuto prehodnoteniu slovesného tvaru neprekáža ani morfologická, ani syntaktická funkcia príčastia.

Stávalo sa to zriedka, lebo Arabellu **vyrastajúci** chlapec znervózňoval. (ZELINOVÁ)

Ale iba zriedkavo sa adjektivizované činné príčastie prítomné substantivizuje.

Stretávajúci zdravia nás a sa pristavujú; na nás hľadí každý. (TAJOVSKÝ) — Buďme tichšie, nezobudme **spiacich**! (ÚZUS)

Trpné príčastie

Trpné príčastie má len slovesné kategórie intencie a vidu, ale podobne ako činné príčastie má aj adjektívnu kategóriu zhody. Trpnému príčastiu nadradená substancia je alebo paciensom slovesného deja, alebo jeho nositeľom. Ukazuje sa to najmä vtedy, keď sa sloveso v trpnom príčastí používa ako prívlastok.

Prevrhnutá stolička ju naozaj o tom presvedčila. (FIGULI) — Rodiny hvizdákov spia ako oddelené skupiny v brlohoch **vystlaných** lístím a trávou. (RUMAN) — Tvár Vendolína Klanu, za deň a za noc **zvráskavená** a **zosivená**, začala sa nalievať čerstvou krvou. (HEČKO) — Výkriky zhustli, premenili sa na jednoliaty rev, **poprešívaný** hvízdaním a smiechom. (URBAN)

Trpné príčastie sa používa v prísudku dvojčlennej vety v spojení so sponovými slovesami: je významovou časťou zloženého prísudku. V tomto prípade však trpné príčastie nemá pasívny význam. Spravidla ide o príčastie dokonavého slovesa. Sú to predmetové i bezpredmetové činnostné slovesá, ako aj stavové slovesá, a to zvratné i nezvratné.

Jeho žena *je* **rozžialená**, oprela sa o stenu a plače. (KUKUČÍN) — Do neodstlanej periny *je* **vtlačená** podoba ľudského tela. (JAŠÍK) — Býva však, že *je* táto metóda **vystavená** útokom od chrbta i útokom frontálnym. (A. MATUŠKA) — Samica, ktorá už *bola* poriadne **rozsedená**, s veselým kikotom vyprevádzala Jakuba z hory. (MORIC) — Hore pod povalou duplovka. Bača povedal, že *je* **nabitá**. (ONDREJOV)

Niektorí autori využívajú tento typ prísudku na vystihnutie statickosti. Ukazuje sa to v úryvku z novely D. Chrobáka *Učenlivá Marta a starostlivá Mária.*

A potom príde jeseň.

Všetka práca *je* už **skončená.** Lan **otlčený, vytrepaný** i **vyčistený.** Zviazaný v štyroch tučných viazaniciach suší sa teraz na pôjde. V každej viazanici sú dve kyty, v každej kyte dvanásť povesien a v každom povesne dvanásť hrstí. Tak *je* pekne **rozdelený.** Len ho priasť. Až sliny tečú.

Už *sú* i zemiaky **vykopané.** Už *sú* i **zložené** vo dvoch zápravách v pivnici. Každé osve — drobné pre ošípané, veľké pre ľudí.

Už *je* i kapusta **zobratá.** Už *je* i **postrúhaná** a **natlačená** s kôprom a rascou a kyslými plánčatami do suda. Už i pena vystupuje spod dosiek, **pritisnutých** skalou.

Už *sú* i dve jarky **zarezané,** droby z nich **pojedené,** mäso **zasolené** a kože **predané** židovi.

Už *je* i obilie **vymlátené,** už i drevo pod ústreším **nachystané.** Všetko je hotové. Len už ísť . . .

Zriedkavejšie sa v zloženom prísudku používa trpné príčastie nedokonavých slovies.

„Ako pôjde za druhého, keď sme **sobášení!**" pýta sa so smiechom, ale tvár má bledú. (KUKUČÍN) — „No, vy ste obaja z jedného cesta **pečení,**" hodila matka rukou . . . (FIGULI)

V tomto spojení sa používajú aj iné sponové slovesá, ako *bývať, zostať, zdať sa, cítiť sa* . . .

Každý koreň, ktorým ku svetu prirastáme, *býva* **pretatý.** (KUKUČÍN) — Či nebude lepšie mlčať, aby decko *zostalo* **zabudnutéť** (JESENSKÝ) — Jeho otázka i úsudy *ostali* **nepovšimnuté.** (URBAN) — Roztrhané šaty *sa* mu *vidia* privysoko **ocenené.** (HEČKO) — No Drak *nezdá sa* tým **znepokojený.** (CHROBÁK) — Od chvíle, keď sa zmrklo, *cítila sa* neodbytne **pritahovaná** jedným určitým smerom. (CHROBÁK) — *Zatvárila sa* **urazená.** (BODENEK) — „Uvidím naráno . . ." nechcel *sa ukázať* **pohnutým** Samko. (TAJOVSKÝ)

Výsledkový význam trpného príčastia činnostných slovies dá sa zistiť len zmyslom širšieho kontextu. Možnosť použiť prézent pri dokonavých slovesách je vhodným kritériom vo väčšine prípadov. Vyjadrenie agensa deja inštrumentálom možno chápať ako väzbu, v ktorej sa realizuje intencia slovesa.

Všetci sú **prekvapení** *takou náhlou premenou.* (KUKUČÍN) — Zdalo sa mu, že je **opustený** *celým svetom.* (JAŠÍK) — Súčasný spisovateľ je **podmienený** *novou skutočnosťou* a spolu tým, čo v literatúre predchádzalo. (A. MATUŠKA)

Osobitný typ zloženého prísudku predstavujú spojenia sponového slovesa *mať* s príčastím dokonavých bezpredmetových slovies: *mať požaté, mať zasiate, mať upratané, mať zaoblačené, mať napršané, mať vyvetrané, mať napečené* . . . Príčastie má aj v tomto type zloženého prísudku výsledkový význam.

Nech strelí Durina, ak *má* **nabité.** (VAJANSKÝ) — **Zasiate** už *mali* gazdovia, aj cesty vysušil jarný vietor, nuž sa veľa ľudí zišlo na pohrebe. (ZGURIŠKA) — Moja mama vraj sa narodila, keď jej mama *mala* **zamiesené** na chlieb . . . (TAJOVSKÝ) — Cez sviatky

budeme *mať* **zavreté.** (ÚZUS) — Deti nemali veľa z výletu, lebo *mali* celý deň **zaoblačené.** (ÚZUS) — Ale už *mám* **nabraté** i u toho . . . (TAJOVSKÝ) — „Len keby ja *mala* **navarené,**“ starala sa ďalej o hrnce pani Milanka. (TAJOVSKÝ) — Dobrú noc, *majú* tam už **popravené.** (TAJOVSKÝ)

Vo vetnom základe jednočlenných viet sa trpné príčastie dokonavých slovies používa v spojení so sponou *byť*. Príčastie má výsledkový význam, takže celé spojenie nie je pasívne.

Zápotočného to nemýlilo, veď *bolo* **zamknuté,** ale Magdalénu to posmelilo. (FIGULI) — V izbe *bolo* **prestreté** pre dvanástich. (TLAČ) — Už vari *bude* dosť **vyvetrané.** (ÚZUS) — Darmo prosíš. Medzi nami *je* **skončené!** (TAJOVSKÝ) — Všetko tak, akoby pre toho najstaršieho brata *bolo* **prichystané.** (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — O chvíľu zatíchol zvonec — **znamenie,** že do koša *je* **nasypané.** (KUKUČÍN) — Už iste, trebárs *je* **zaoblačené,** vyzerajú prvú hviezdu. (TAJOVSKÝ) — K vám sa to do vŕšku ťažko ide, a žo *je* **zamrznuté,** kĺžu sa nohy. (TIMRAVA) — Za domom zhodili sme žliebky a vošli do izby. Už *bolo* **rozsvietené.** (TAJOVSKÝ) — Po večeri, keď už *bolo* i zo stola **zobraté** a spoločnosť bavila sa rozhovorom, prišla zo svojho úkrytu. (TIMRAVA)

Osobitný typ je v jednočlenných vetách s nedokonavým slovesom, v ktorých sa vyslovuje dej charakterizovaný znakmi v prostredí priebehu deja. Najčastejšie sa používajú nedokonavé slovesá pohybu. Iné slovesá v tejto konštrukcii sú zriedkavejšie. Napr.: *bolo chodené, bolo lezené, bolo kopané, bolo orané, bolo siate, bolo kúrené, bolo vetrané, bolo bývané* . . . V týchto vetách sa vyslovuje neosobné vykonanie deja, podobne ako vo vetách *chodilo sa, liezlo sa, kopalo sa, oralo sa* . . .

Doplnok sa vyjadruje trpným príčastím bežne.

Posmelený jednoznačným stanoviskom, Remeň potom rozpovedal, ako sa dostal na Vajanského nábrežie. (URBAN) — Zobudil som sa pred svitaním, **zmorený,** akoby som ani nespal. (FIGULI) — Teraz sa tejto múdrosti chytila, **pobúrená** nad nespravodlivosťou. (JESENSKÝ) — Keď búrka ustala, spali všetci, **utrmácaní** robotou, ako **zarezaní.** (HORÁK) — Zápotočný sa mu už nestačil uhnúť a **zrazený** kopytami zvieraťa padol na zem. (FIGULI) — Starý otec, **rozkročený,** pokojne si kosí prieložtek konča lúky. (CHROBÁK) — Šára, pudom **hnaná** za dobrým kšeftom, tiež uteká za synom do krčmy . . . (TIMRAVA) — Bičisko leží **pohodené** za skalou, nepotrebuje ho. (JAŠÍK)

Pri doplnku k predmetu bývala v staršom úze spona *súc (byvši)*, takže vlastne šlo o tvar prechodníka.

Pán Adam vytreštil na to oči, na taký odpor nie súc ***pripravený*** *a znajúc spolu, že mu už viac nemožno od spojenia s grófom odstúpiť.* (KALINČIAK) — *Nejedla takmer, ani nespala; keď sa jej dačo pýtali, odpovedala nesúvisle, súc ustavične* ***zamyslená.*** (URBAN) — *Vo Vysokých Tatrách iba limba (Pinus cembra) a miestami smrek červený (Larix europaea) si zachováva aj v tomto pásme svoju výšku a krásny vzhľad, súc vhodne* ***prispôsobený*** *životným podmienkam bojového pásma.* (NOVACKÝ) — *Súc* ***povýšený*** *na veliteľa družstva rozviedky, nemohol som predsa mať dieru v nohaviciach.* (TOMAŠČÍK)

Vynechaním prechodníka spony *súc* dostala konštrukcia s trpným príčastím taký ráz, ako má rovnocenná konštrukcia s činným príčastím prítomným.

Ráztoky ich vítali ***zababušené*** *v snehu, voňajúce jedlinou a sennou mrvou.* (URBAN)—

Upachtení, nepokojní, švihajúci podozrievavými pohľadmi na všetky strany, v tejto predsvitnej hodine pripomínali pekelníkov, spustených z reťazí. (URBAN)

Aj doplnok k predmetu vyjadrený trpným príčastím je bežný.

Nech neprídem, nájdeme *ho* ráno **zamrznuté,** nebožiatko. (KUKUČÍN) — **Zasnenému** nad zábradlím mosta zdá sa mi, že stojím v stajni pod lampášom a že ju držím v náručí. (FIGULI) — Marka nájde *izbicu* s kuchynkou u Čuriaka už **vydrhnutú.** (HEČKO) — Jej si nevšímal a často na *ňu* zabúdal, **učupenú** v kúte. (CHROBÁK) — Generál Vojta — na rozdiel od včerajška — už túto *možnosť* nepokladal za **vylúčenú.** (URBAN)

Pretože sa činné príčastie minulé nepoužíva ani v prísudku, ani v doplnku, jeho funkciu preberá trpné príčastie s rezultatívnym významom. Ukazujú to paralelné typy rozličných konštrukcií.

Osobitný prípad doplnku k predmetu sa viaže na prísudkové sloveso *mať*, pri ktorom je vyjadrený priamy predmet.

Ďurčiakovci *mali* už kolibu **vyriadenú.** (ŠVANTNER) — Konce zástery vždy *mala* **pritlačené** na očiach. (FIGULI) — Ten *má* svoju reč **naštudovanú.** (CHROBÁK) — Namiesto tváre akoby mala hrudku zeme: takú ju *mala* neuveriteľne **scvrknutú, zvráskavenú.** (MINÁČ)

V tejto konštrukcii môže byť aj predmet vyjadrený infinitívom alebo vetou.

On ešte vždy mal najslabšie pľúca, a preto mal **zakázané** *spievať, kričať, dúchať* . . (TAJOVSKÝ) — Ale **naručené** máme, *aby jedna s nim sedela* . . . (TIMRAVA)

Slovesné podstatné meno

Slovesné podstatné meno (substantivum verbale) sa v syntaxi používa tak ako iné podstatné mená: používa sa teda v hocakej vetnočlenskej platnosti. Isté obmedzenie vyplýva zo sémantiky slovesného podstatného mena iba v úlohe doplnku.

Slovesné podstatné meno sa používa aj mimo rámca vety ako vytýčený vetný člen, najmä keď sa vo vete nepomenúva agens deja vyjadreného slovesným podstatným menom.

A s tým **vozením sa** na vlaku — to vraj tiež nebude také ľahké, ako si ľudia myslia. (JANČOVÁ)

Aj v rámci jednočlennej vety býva slovesné podstatné meno vetným základom zriedkavejšie.

Náhlivé podávanie rúk, kusé vetičky pohodené žartom i vážne, tupé **klepnutie** dverí **za** chrbtom a — už bol na chodbe. (URBAN) — Koncom týždňa **otepľovanie.** (TLAČ) — „A čo cítite? **Predurčenie? Poslanie?** A kde to cítite, v ktorom orgáne sa skrýva tento vzácny cit?" (MINÁČ)

V doplnku sa slovesné podstatné meno používa najmä pri slovesách typu *pokladať čo za čo.*

Jeho štedrosť *pokladal* iba *za* **dráždenie.** (LETZ)

Iináč je slovesné podstatné meno v doplnku vzácne.

Prijal to ako odmenu, ktorá dlho na seba dala čakať, ako konečné potvrdenie jeho samého, jeho veliteľských schopností. (MINÁČ)

Prívlastok vyjadrený slovesným podstatným menom je častý najmä v odbornom štýle.

Pragmatikom prax má preverovať len *súlad* myšlienky a **konania.** (I. KRUŠOVSKÝ) — Všetky tieto spomínané premeny metód **išli ruka v ruke** *s premenami* **chápania** a **vymedzovania si** predmetu svojich disciplín. (FILKORN) — Preto tento *pocit* úľavy a **uvoľnenia** v Danielinej prítomnosti. (TATARKA) — Marek, ešte stále v nálade, v ktorej prevládal *sklon* k súcitu, **k porozumeniu** a **k odpúšťaniu,** teraz po prvý raz videl kapitána Labudu nielen zo svojho, ale aj z jeho, kapitánovho stanoviska. (MINÁČ) — Miesto *slov* **na uvítanie** musel som sa starať, ako ju zachrániť. (FIGULI)

Slovesné podstatné meno sa často používa ako predmet, najmä po slovesách.

Ked sa ráno prebudilo, *počulo* nezvyčajné **hučanie** za oblokmi. (JANČOVÁ) — **Vtom** *bolo počuť* **rachot** kľúčov a **plesknutie** dvier. (LETZ) — **Velenie** nad odchodiacimi stotinami *zveril* aktívnemu kapitánovi ... (URBAN) — Veľmi *prosili* **o prepáčenie,** že ma vyrušili. (BEDNÁR) — To isté *platí* aj **o uvedomovaní si** významu jednotlivých slov, pretože význam slov vyskytujúcich sa vo vete *podmieňuje* **pochopenie** matematického obsahu vety. (MIŠÍK) — Až potom *sa oddá* do **prípravania** večere. (HEČKO) — *Nezáležalo* im teda **na objavovaní** exponátov ... (URBAN)

Zriedkavejší je predmet po prídavných menách.

A nebudeme už *odkázaní* **na bývanie** u nemilosrdného Jablonského. (JANČOVÁ)

Takisto veľmi často sa používa slovesné podstatné meno v úlohe príslovkového určenia.

Zuza prešla z lútosti do strachu a Martin z vnútorného **pučenia sa** do otvorenej zlosti. (HEČKO) — Doktor Rosenthal si zložil okuliare a šuchal si **od nevyspatia** červené oči. (MINÁČ) — „Aký chlap, taký žalúdok," dodal **na vysvetlenie.** (LETZ) — Či už **na** jeho **hulákanie** a či preto, že bol čas prebudiť sa, vozne ako na povel začali sa otvárať ... (URBAN) — Stodolište po skúsenostiach s kaprálom prijme ho skoro **s nadšením.** (HEČKO) — Páchlo tam slivovicou **na skapanie,** lež Zrubec — bohvie prečo — nepobadal. (URBAN) — Poslucháči na vysokých školách majú **ťažkosti pri osvojovaní si a používaní** matematických pojmov. (MIŠÍK) — Pri nedeľnom obede kraľuje u Šechnárovcov ťažké a dusné ticho, prerušované len **brinkaním** plechových lyžíc a obvyklým sedliackym **mľaskaním.** (HEČKO)

Slovesné podstatné meno sa používa najčastejšie v odbornom štýle. Odtiaľ sa dostáva aj do publicistického štýlu. Aj v úradnom vyjadrovaní sa používa najmä spolu s pasívom ako prostriedok odosobneného vyjadrovania.

Vlaky uvedené v cestovnom poriadku môžu byť z prevádzkových príčin vynechané. **Vynechanie** *vlakov sa oznámi výveskami v staniciach.* (TLAČ)

Slovesá a ostatné slovné druhy

Slovesá ako slovný druh sú výrazne charakterizované najmä súhrnom istých gramatických kategórií. Preto sa slovesá aj sústavou svojich tvarov výrazne odlišujú od ostatných slovných druhov. No styčné body sú medzi slovesami a ostatnými slovnými druhmi aj napriek uvedenej svojráznosti slovies.

Pravda, prechodných javov medzi inými slovnými druhmi a slovesami je pomerne málo. Najmä prípadov prechodu jednotlivých slov z iných slovných druhov k slovesám je málo. Typické sú len dva prípady.

Spomedzi citosloviec, majúcich syntaktickú funkciu určitých slovesných tvarov, dostávajú ráz slovies slová typu *na*, lebo priberajú osobnú príponu *-te: nate, ahojte* (slang), *servuste* (hovor.).

Od týchto prípadov treba odlišovať presun lexémy do slovies z iného slovného druhu deriváciou. Toto je veľmi častý prípad. Tak vznikajú slovesá zo základov podstatných mien, prídavných mien, číslovieok, zámen, príslovieok a citosloviec. Napr.: *obedovať, kamenieť; sušiť, deravieť; zdvojiť; oniekať, osamieť; načimovať; lalákať, bacnúť.*

Prechod k slovesám vykazujú aj iné slová, ktoré v spojení so sponovými slovesami *byť, mať* utvárajú ekvivalenty modálnych slovies; napr.: *byť v pokušení, byť v stave, mať čas, mať kedy, mať chuť, mať odvahu, mať schopnosť ...*

V ľudovej reči sa podobne presúva k slovesám vetná príslovka *treba*, a to tvarom *trebalo* (= spis. *bolo treba*).

V systéme slovesných tvarov sú tvary, ktoré predstavujú prechod medzi slovesami a inými slovnými druhmi. Sú to z gramatického hľadiska hybridné tvary: slovesné podstatné meno, príčastie a prechodník. Zahŕňame ich však do slovesných tvarov, lebo majú lexikálnogramatické kategórie slovesa — intenciu a vid. Sú však na okraji systému slovesných tvarov.

Iba jednotlivé slovesá zmeraveli v istom tvare a vypadli zo slovného druhu slovies, prestali byť súčasťou slovesnej paradigmy a na základe svojej syntaktickej funkcie prešli k iným slovným druhom. Napr. pôvodné určité tvary *reku, vraj, hoci, hádam, poď, hybaj, vitaj*, alebo neurčité tvary *začnúc, začínajúc, končiac, vyjmúc, nevynímajúc, nechtiac, chtiac-nechtiac*, alebo určitý tvar *vie* vo výraze *bohvie*.

Uvedenými javmi sa však ostré hranice medzi slovesami a ostatnými slovnými druhmi nestierajú, ba ani neotupujú.

Príslovky

Adverbiá

Definícia, význam a delenie prísloviek

Príslovky sú neohybné plnovýznamové slová, ktoré vyjadrujú okolnosť alebo vlastnosť vzťahujúcu sa na slovesný dej *(sedí doma, počínal si obratne)*, na vlastnosť vyjadrenú adjektívom a adverbiom *(napolo živý, telesne slabý; celkom dobre, matematicky presne)*, alebo na okolnosť vyjadrenú adverbiom *(včera ráno, hodne nahlas)*, a to v podstate bez pomoci gramatických kategórií.

V postavení pri podstatnom mene vyjadrujú príslovky okolnosť k deju vyslovenému nadradeným substantívom *(obrat vpravo)*, alebo vyjadrujú špeciálnejšiu okolnosť k deju pri substantívnom príslovkovom určení *(v nedeľu predpoludním)*. O pravé adnominálne postavenie ide len pri dejových podstatných menách. Vo vete majú príslovky platnosť príslovkového určenia (vlastná syntaktická funkcia prísloviek). Môžu byť ďalej členom zloženého prísudku alebo zloženého vetného základu (osobitná syntaktická funkcia prísloviek: *som ticho, je teplo*). V adnominálnom postavení pri dejových podstatných menách sú príslovky nezhodným prívlastkom (nešpecifická syntaktická funkcia prísloviek: *skok roznožmo*).

Pravé adnominálne konštrukcie majú svoj pôvod v slovesných konštrukciách: *obrat vpravo — obrátiť sa vpravo, návrat domov — navrátiť sa domov*. Do adnominálneho postavenia sa príslovky môžu dostať i stiahnutím prívlastkovej vedľajšej vety do nevetného výrazu: *udalosti doma — udalosti, ktoré sa stali doma; technika včera a dnes — technika, aká bola včera a aká je dnes*.

V spojeniach *v nedeľu predpoludním, druhý deň poobede* ap. príslovky *predpoludním* a *poobede* sa vzťahujú prostredníctvom podstatných mien *v nedeľu* a *druhý deň* na príslušné nadradené sloveso ako jeho špeciálnejšie príslovkové určenia, takže sú nepriamo tiež adverbálne: *prišli v nedeľu predpoludním — prišli v nedeľu, a to predpoludním — prišli predpoludním*. Vzťah k podstatnému menu sa však môže absolutizovať, pričom vetná platnosť príslovky ostáva; porov. *V nedeľu predpoludním* (názov obrazu).

V spojeniach opačného rázu *dolu pod schodmi, ďaleko na severe* príslovka miesta závisí priamo od slovesa a predložkový pád je jej špecializáciou.

O adnominálne postavenie prísloviek nejde ani v prípadoch ako *Vchod vedľa, Výplata už zajtra* ap. Sú to dvojčlenné neslovesné vety s nealktuálnym prísudkom bez slovesa.

Spojenia príslovíc miery s predložkovými pádmi substantív typu *trochu za rohom, hlboko do zeme, tesne nad hlavou* treba vykladať tak, že ani tu nemá príslovka vzťah k substantívu, lež určuje okolnosť všeobecne vyjadrenú predložkou *(trochu za, hlboko do, trochu nad)*. Tento typ sa primkýna k spojeniam typu *príslovka pri príslovke (ďaleko vzadu, trochu nabok)*. Má často charakter pleonazmu.

V postavení pri sponových slovesách so všeobecným stavovým významom *(som ticho, je teplo)* spája príslovku so slovesom obojstranný (recipročný) doplňací vzťah. Príslovky sú tu jadrom zloženého prísudku alebo zloženého vetného základu. V bezsponových konštrukciách typu *treba sa pripraviť, možno s tým súhlasiť* vystupujú príslovky významovo i syntakticky celkom samostatne. V obidvoch prípadoch ide o osobitný druh tzv. obsahových (stavových a modálnych) príslovíc.

Za základné postavenie príslovíc pokladáme ich postavenie pri slovese. Je to bezpríznakové postavenie a syntakticky nie je nijako vyznačené. Naproti tomu ich postavenie pri adjektíve alebo i pri samotnom adverbiu je slovosledne vymedzené: príslovky stoja v tomto prípade tesne pri nadradenom výraze, a to pred ním. Toto gramaticky ustálené postavenie vo vete voláme primkýnaním:

Brr, cíti sa, akoby ho ktosi hodil do vody, **poriadne** *studenej vody.* (CHROBÁK) — *Teoretická fyzika zašla* **neobyčajne** *ďaleko.* (TLAČ) — **Fyzikálne bezprostredne** *pozorovateľné telesá sú sústavy veľmi veľkého počtu atómov.* (ILKOVIČ) — *Odpovedala* **hneď vzápätí.** (PLÁVKA)

Okolnostné a vlastnostné príslovky

Významovo súvisia príslovky jednak s podstatnými menami a jednak s prídavnými menami. Preto je význam prísloviek dvojaký. Jedny z nich vyjadrujú okolnosť, a to v prvom rade pri slovesnom deji (odvodene i pri deji pomenovanom podstatným menom), ďalej pri vlastnosti pomenovanej prídavným menom alebo príslovkou a napokon i pri okolnosti pomenovanej príslovkou (prípadne i podstatným menom). To sú okolnostné príslovky, ktoré svojím významom súvisia s podstatnými menami: *navrchu, nabok, potme, bokom, spamäti* a i. Príslovky, ktoré majú významové spojitosti s vlastnostnými prídavnými menami, vyjadrujú vlastnosť, a to v prvom rade tiež pri slovesnom deji, ďalej i pri vlastnosti vyslovenej adjektívom alebo i samou príslovkou. To sú vlastnostné príslovky.

Tieto významové súvislosti sú podložené aj slovotvornými zväzkami. Vlastnostné príslovky sú všetky deadjektívne. Tvoria sa od prídavných mien morfémami *-e, -o, -y (prísne-e, tepl-o, bratsk-y)*. Okolnostné príslovky sú v svojej základnej vrstve desubstantívne *(spamäti, doma, ráno, celkom)*. K nim patria aj spojenia predložiek s prídavnými menami tvorené na spôsob zmeravených predložkových pádov podstatných mien *(nadľho, dotuha, zoširoka; po domácky)* a príslovky utvorené zo slovies *(nechtiac, idúci, idúcky, (po)stojačky, bežky,*

(po)ležiačky, stojmo, bežkom]. Okolnostný význam majú i pôvodné príslovky *(veľmi, zajtra, vlani, príliš, nevdojak).*

Pod okolnosťou rozumieme vedľajší, sprievodný prvok. V gramatických súvislostiach je to taký jav, ktorý tvorí sprievodnú črtu deja, sféru, v ktorej alebo vzhľadom na ktorú sa dej odohráva; okolnosť nestrháva na seba zameranie deja a nestáva sa jeho cieľom *(pracuje v podniku už tri roky s príkladnou usilovnosťou, z opatrnosti sa zatvoril v izbe na kľúč).* Význam okolnosti sa vyvinul ako jeden z pádových významov podstatných mien. Nimi sa okolnosť aj najčastejšie vyjadruje.

Porov. vyjadrenie tej istej okolnosti podstatným menom a príslovkou: *Vystúpili až na samý vrch. — Vystúpili až navrch.*

Za vlastnosť pokladáme niečo, čo sa nám javí alebo čo chápeme ako príslušenstvo veci alebo deja *(vlhká pôda, studený vietor; usedavo plakala, ticho načúval).* Kým okolnosť je bytostne od deja nezávislá, vlastnosť sa chápe ako súčasť deja. Preto je vzťah vlastnosti k veci, resp. k deju tesnejší ako vzťah okolnosti k deju.

Špecifickosť príslovieok sa prejavuje na pozadí podstatných a prídavných mien rozlične. Podstatné mená vyjadrujú okolnosť ako jeden z parciálnych významov daných pádovým tvarom alebo predložkou v rámci svojho základného významu vecnosti *(pustiť sa chodníkom, nastúpiť do vlaku).* Príslovky vyjadrujú okolnosť rýdzo, ako svoj jediný, základný slovnodruhový význam.

V porovnaní s prídavnými menami sa rozdiel ukazuje v tom, že príslovkami sa vyjadruje vlastnosť vzťahujúca sa na sloveso (druhotne i vlastnosť vzťahujúca sa na adjektívum a adverbium), kým vlastnosť vyjadrená adjektívom sa vzťahuje vždy na podstatné meno.

Príslovky obidvoch skupín zjednocuje to, že ich význam je odkázaný na slovesný dej. Postavenie prísloviek pri adjektívach a samotných príslovkách je sekundárne, resp. až terciárne.

Rozdiel medzi obidvoma skupinami prísloviek sa prejavuje v ich odlišnom správaní sa v adnominálnej polohe. Keď sa mení slovesná konštrukcia s príslovkou na mennú konštrukciu, ktorej základom je dejové substantívum, okolnostná príslovka prechádza do novej konštrukcie v platnosti nezhodného prívlastku, t. j. nereaguje na slovnodruhovú zmenu nadradeného výrazu a mení iba svoju vetnočlenskú platnosť: *postupovať dopredu* (príslovkové určenie) — *postup dopredu* (nezhodný prívlastok). Význam okolnosti sa viaže na dejový prvok bez ohľadu na to, ako je dej vyjadrený. Podobne ako okolnostné príslovky sa správajú v adnominálnej polohe aj substantívne príslovkové určenia: *postupujeme do prvého kola — postup do prvého kola.*

Vlastnostné príslovky sa pri prechode do adnominálneho postavenia menia na zhodný adjektívny prívlastok: *postupovať opatrne — opatrný postup* (porov. *postupovať opatrne nahor — opatrný postup nahor;* platí to aj pre vlastnostné príslovky pri adjektívach a adverbiách; porov. *relatívne jednoduchý — relatívna jednoduchosť, matematicky presne — matematická presnosť*). So slovnodruhovou zmenou nadradeného výrazu sa pri podradenom člene mení aj jeho slovno-

druhová aj vetná platnosť. Vyjadrenie vlastnosti príslovkou je teda späté s verbálnosťou, resp. nesubstantívnosťou nadradeného člena. V adnominálnom postavení sa musí vlastnosť vyjadriť prídavným menom.

Príslovky typu *nadlho, zďaleka, oddávna, nalačno* majú substantivizovaný adjektívny základ a v adnominálnom postavení, i keď sa tam vyskytujú zriedkavo, sa správajú ako okolnostné príslovky (porov. *obed* ***postojačky***, *kúpa* ***načierno***; porov. i príslovkové výrazy *na tvrdo, na mäkko* ap.: *vajcia* ***na mäkko***). Takisto sú okolnostné na základe uvedeného kritéria aj deverbatívne príslovky *ležmo, sedmo, (po)ležiačky, (po)stojačky* (porov. *výskok* ***roznožmo***, *spánok* ***posediačky***, *obed* ***stojačky***, *štrajk* ***postojačky***), hoci ich zakončenie *(-o, -y)* by poukazovalo k vlastnostným príslovkám; príslovky *znožmo* a *rozkročmo* nesúvisia s adjektívami *znožný, rozkročný (stoj* ***znožný***, *výskok* ***rozkročný***), sú to nezávislé odvodeniny tak isto ako príslušné adjektíva. K okolnostným príslovkám patria podľa správania sa v adnominálnej polohe aj spojenia *po* + vlastnostná príslovka na *-sky: po slovensky, po domácky* (porov. *vysvetlenie* ***po maďarsky***, *obed* ***po domácky***).

Na tomto základe pokladáme za okolnostné i pôvodné príslovky (porov. *cesta* ***späť***, *Slovensko* ***včera a dnes***, *cesta* ***peši***). Niektoré z nich ani nie sú v adnominálnom postavení možné a nahrádzajú sa tam príbuznými alebo sekundárnymi prídavnými menami: ***veľmi*** *túžil* — ***veľká*** *túžba*, ***príliš*** *dôveroval* — ***prílišná*** *dôvera*, ***opäť*** *sa stretli* — ***opätovné*** *stretnutie*; porov. i *odrazil sa* ***späť*** — ***spätný*** *odraz*, *cesta* ***peši*** — ***pešia*** *cesta*; adjektíva sú tu druhotné; k adjektívu *peši* máme potom i druhotnú vlastnostnú príslovku *pešo*.

Príslovky miery nadobúdajú v adnominálnom postavení platnosť číslovieok: ***dosť*** *sa namáhal* — ***dosť*** *námahy*, ***trochu*** *sa trápi* — ***trochu*** *trápenia*, ***hodne*** *pracoval* — ***hodne*** *práce*.

Niektoré príslovky sa správajú v adnominálnom postavení obojako. Vlastnostné príslovky *vysoko, blízko, ďaleko* môžu byť aj nezhodným prívlastkom: *výstup* ***vysoko***, *ten dom* ***neďaleko***, *tí dvaja ľudia* ***blízko***; a vedľa toho: ***vysoký*** *výstup*, *ten* ***neďaleký*** *dom*. Ponechanie príslovky pri podstatnom mene možno vysvetliť tým, že prídavné meno by pri svojom širšom význame nevyjadrovalo miestny význam tak pregnantne ako príslovka (adjektívum *vysoký* značí výšku predmetu; ani adjektívum *blízky* v spojení *tí dvaja* ***blízki*** *ľudia* nevyjadruje miesto).

Naopak pôvodne okolnostné príslovky *kradmo, ledabolo, pomaly* sa prehodnotili na vlastnostné *(****kradmo*** *sa na ňu usmial* — ***kradmý*** *úsmev, pracuje* ***ledabolo*** — ***ledabolá*** *práca, chodí* ***pomaly*** — ***pomalá*** *chôdza)*. Príslovky *kolmo* a *letmo* kolíšu: *rezať* ***kolmo*** — ***rez kolmo*** — ***kolmý rez***, *prehliadnuť* ***letmo*** — *prehliadka* ***letmo*** — ***letmá*** *prehliadka*.

Pri význame okolnosti a vlastnosti nejde vcelku o to, čo príslovky vyjadrujú. Obsah tu môže byť rovnaký (porov. *hovoriť nahlas* — *hovoriť hlasne*). Rozdiel je v tom, akým spôsobom, v akých vzťahoch príslovky príslušný obsah vyslovujú. Preto treba hovoriť o okolnostných a vlastnostných príslovkách ako o významových typoch príslovieok. Okolnostné príslovky predstavujú podľa pôvodu i rázu významový typ bližší substantívam, vlastnostné príslovky významový typ bližší adjektívam.

Akostné a vzťahové príslovky

V rámci vlastnostných príslovieok rozoznávame takisto ako pri adjektívach akostné a vzťahové príslovky. S ich stupňovaním je to podobne ako pri prídavných menách.

Akostné sú napr. príslovky: *bezpečne, čarovne, jemne, mocne, obšírne, povrchne, srdečne, výstižne; dokonale, súvisle; milo, smelo, veselo; divo, dravo, surovo, živo; hrdo, hrubo, mlado, pochabo; jednoducho, sucho; strmo, lakomo; bystro, chytro, štedro; hladko, ľahko, plytko, rezko.*

Vzťahové sú napr. príslovky: *číselne, denne, mesačne, opačne, ročne; minule, stále; jazykove/-o, platove/-o, priestorove/-o; lekársky, mocensky, národohospodársky, vojensky.*

Príslovky miesta, času, príčiny a spôsobu

Parciálne významy prísloviek vystupujú výraznejšie do popredia ako pri iných slovných druhoch, kde je v dôsledku jednotnejšej gramatickej formy silnejší jednotiaci slovnodruhový význam. Počet a druh parciálnych príslovkových významov vyplýva zo vzťahu k slovesu a z potreby vyjadrovať okolnosti a vlastnosti slovesného deja.

Rozlišujú sa parciálne významy miesta, času, príčiny (účelu, účinku a prípustky) a spôsobu (miery a zreteľa). Každý z príslovkových významov sa vyskytuje tak v okolnostnom, ako aj vo vlastnostnom type:

miesto:	*domov, dnu, von, hore, vpredu, zvrchu, nabok, vľavo, uprostred, nazad*	*vysoko, nízko, blízko, ďaleko, hlboko, južne, severne, priamo, rovno, priečne*
čas:	*ráno, večer, vlani, občas, včas, dnes, včera, spočiatku, poobede*	*minule, nedávno, okamžite, dodatočne, príležitostne, denne, prvotne, novšie, doživotne*
príčina:	*darmo, nadarmo, náhodou, omylom, podaromnici*	*mimovoľne, úmyselne, zámerne, bezdôvodne, neúmyselne, schválne, nútene*
účel:	*naproti, oproti, poruke, naporúdzi, očistom, príkladmo*	*úradne, pracovne, služobne, súkromne, osobne, bezcieľne*
účinok:	*navnivoč, nazmar, nadarmo, naprázdno, nevhod, nemilobohu, navidomoči*	*bezvýsledne, daromne, márne, zbytočne, bezúspešne, vhodne, nevhodne*
prípustka:	*naschvál, náročky, nechtiac, natruc, just, nevoľky*	*nechceme*
spôsob:	*nahlas, potme, naspamäť, pohromade, podobrotky, horeznačky, naopak*	*spokojne, ticho, chladne, dobre, pekne, lahodne, milo, priateľsky, otrocky, chlapsky*
miera:	*dosť, trochu, veľmi, dočista, celkom, splna, nadostač, nadobro*	*plne, úplne, čiastočne, značne, náramne, ohromne, neuveriteľne, hodne, neskonale, cele*

zreteľ:	*naoko, navonok, osve, vcelku, navzájom, vospolok*	*vzájomne, celkove, odborne, kompozične, vojensky, politicky, platove, povahove*

Jednotlivé parciálne významy prísloviek nemajú rovnako blízko k základným významovým typom. Okolnosť je vzhľadom na dej externá a takýto vzťah k deju majú predovšetkým významy miesta, času a príčiny (účelu, účinku a prípustky). Pretože význam príčiny je početne slabo zastúpený (a podobne i jeho podružné významy účelu, účinku a prípustky), ostávajú ako typické okolnostné významy význam miesta a času. Vyjadrenie miesta a času vlastnostnými príslovkami *(blízko, ďaleko; nedávno, príležitostne)* je sekundárne a vzniká len analógiou podľa prísloviek spôsobu *(prísť rýchlo — prísť predčasne)*.

Naopak vlastnosť ako vyjadrenie toho, čo je náležitosťou deja, je typicky zastúpená v deadjektívnych príslovkách spôsobu (miery a zreteľa). Vyjadrenie týchto významov okolnostnou formou je sekundárne, a preto menej početne zastúpené *(hovoriť nahlas, ležať horeznačky, sedieť potme, ísť krokom)*.

Významové členenie prísloviek si treba predstavovať polárne. Na jednej strane je pól okolnosti s typickým zastúpením v príslovkách miesta a času, na druhej strane pól vlastnosti, typicky zastúpený v príslovkách spôsobu, miery a zreteľa. Obidva typy do seba prechádzajú:

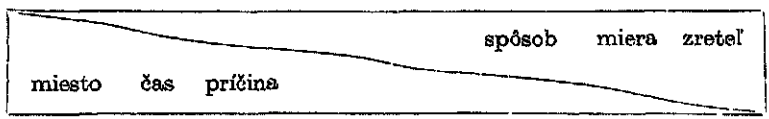

Významy miesta, času, príčiny (účelu a účinku) a spôsobu (miery a zreteľa) sa nevydeľujú na základe vonkajšej formy, ale iba na základe významovej rovnorodosti. Významovo rovnorodé príslovky možno spájať do priraďovacej syntagmy (možno ich spájať i so substantívnymi výrazmi tej istej významovej platnosti): *hore, vzadu i dolu; dnes, zajtra alebo pozajtra; príjemne, pohodlne a lacno; telesne i duševne; včera i v nedeľu; milo a s úsmevom.*

Obzerám sa ustavične **napravo a naľavo** a najviac **nazad.** (KUKUČÍN) — Všetko bude tak ako **včera, predvčerom, pred týždňom.** (MINÁČ) — Pozrela sa naňho a vzdychla **zhlboka a ľútostivo.** (SKALKA) — **Vážne i žartom** sa ľudia sľubovali. (TATARKA)

V determinatívnej syntagme možno rovnorodé príslovky navzájom striedať: *pracuje dolu/ neďaleko/ vzadu; príde dnes/ ráno/ onedlho; urobil to naschvál/ náročky/ nevoľky/ nechtiac; je trochu/ veľmi/ dosť/nadmieru neopatrný* ap.

Priraďovanie rôznorodých prísloviek sa cíti ako výrazová zvláštnosť:

Urobila to **hneď a najmocnejšie** vo svojej prvej knihe. (A. MATUŠKA) — Hovoril **šepmo a málo.** (TAJOVSKÝ) — Počítam, že to spravíme **spoločne, rúče a načas.** (HEČKO)

Rôznorodé príslovky stoja vedľa seba nezávisle:

Šora Anzula prišla až **večerom domov.** (KUKUČÍN) — A tak, môj Paško, **pomaličky napred.** (KUKUČÍN) — Nie každá báseň sa dá **úspešne metricky** normovať. (KOCHOL)

V determinatívnej syntagme môžu stáť spolu rovnorodé i rôznorodé príslovky:

Akoby videl niečo **ďaleko vpredu.** (MINÁČ) — A škandál sa roznesie **hneď dnes večer** celým mestom (KUKUČÍN) — **Detsky naivne** sa na všetko vypytovala. (TLAČ)

Rôznorodé určovacie spojenia vznikajú najčastejšie z prísloviek miery a z ostatných prísloviek.

Obytný dom Bolebruchov leží **hodne poniže.** (HEČKO) — Hmotný bod si túto rýchlosť podrží a pohybuje sa rovnomerne **ľubovoľne dlho.** (ILKOVIČ) — Po večeri dal mame **cele znezrady** dobrú noc a odobral sa do svojej izby. (KUKUČÍN) — Všetci títo ľudia drhli Vraniakovi **odpoly zadarmo.** (TATARKA)

Obsahové príslovky

Vedľa základného radu prísloviek miesta, času, príčiny a spôsobu sa vyníma osobitná významová skupina tzv. obsahových prísloviek, ktoré sa ďalej delia na stavové a modálne. Sú to pôvodom a významom druhotné príslovky. Väčšina z nich patrí svojím základným významom medzi príslovky spôsobu *(teplo, čisto, ticho)*, alebo sú to zmeravené pády podstatných mien, predložkové konštrukcie, slovesné tvary alebo vety (*treba, večer, ráno, zima, škoda, hanba; včas, zajedno, načistom, nažive; môžbyť, ktovie, bohvie, chráňbože* ap.).

Osobitnosť obsahových prísloviek spočíva v tom, že stoja pri slovesách so všeobecným významom *(byť, prísť, padnúť, urobiť sa)*. Ich konkrétny lexikálny obsah sa recipročne dopĺňa so všeobecným dejovým rámcom týchto slovies *(je teplo, prišlo mu zle, padlo mu ťažko)*. Nie sú teda už len určením slovesného deja, lež tvoria jeho obsahovú náplň. Syntakticky tvoria jadro spojenia a plnia spolu so slovesom úlohu zloženého vetného základu alebo zloženého prísudku.

Obsahové príslovky vyjadrujú predovšetkým rozličné prírodné, spoločenské, telesné a duševné stavy: *je teplo, bolo zima, bolo tam veselo, je mu nevoľno, nebolo vidno* ap. To sú *stavové príslovky*. Obsahovými príslovkami sa vyslovuje i nevyhnutnosť, potreba alebo vôľa konať dej: *bolo sa treba zberať, nebolo slobodno odísť, bolo možno hovoriť*. To sú *modálne príslovky*.

Obsahové príslovky sú v literatúre známe pod menom *vetné príslovky*. Týmto pomenovaním sa vyzdvihuje hlavne syntaktická charakteristika obsahových prísloviek: sú jadrom zloženého vetného základu alebo zloženého prísudku, čiže sú schopné — v spojení s uvedenými slovesami alebo i bez nich — fungovať ako gramatické jadro vety. Táto syntaktická osobitnosť obsahových prísloviek sa však zakladá na zmene v hierarchii príslušného spojenia. Pri obsahových príslovkách už nejde len o obyčajnú pomenovaciu funkciu. Pri nadradených slovesách *byť, prísť, padnúť, urobiť sa* sú tieto príslovky vyslovením konkrétneho lexikálneho obsahu pre ich všeobecný dejový rámec. Obsahové

príslovky sú významovým jadrom príslušných spojení a na tom spočíva potom možnosť absolútneho použitia prísloviek *treba, možno, načim* a i.

Ide tu teda o modifikáciu slovnodruhovej pomenovacej funkcie prísloviek. Názov *obsahové príslovky* postihuje podstatu tejto modifikácie, názov *vetné príslovky* len jej syntaktický dôsledok. Okrem toho je názov *vetné príslovky* široký: vetné je všetko, čo má nejaký priamy vzťah k vete, vetné sú potom i príslovky základného radu vo vete.

Iný podobný názov obsahových prísloviek, *predikatíva*, vychádza tiež len zo syntaktického pohľadu na ne. Ak sa pri tomto pomenovaní myslí na súvislosť s predikátom, prísudkom, je to okrem toho i názov priúzky.

Vydeľovať predikatíva alebo, ako sa ináč tieto slová nazývajú, tzv. kategóriu stavu ako samostatný slovný druh nie je odôvodnené. Ide tu o celý rad prísloviek, ktorých základným významom je význam spôsobu (*teplo, veselo, príjemne, ťažko, dobre, mokro, sucho* ap.) a ktoré by sa takto museli rozštiepiť na homonymá. Pritom významové rozdiely medzi spojeniami, ako napr. *tvári sa príjemne* a *je mu príjemne*, nie sú výrazné: v druhom prípade ide v podstate o osobitné použitie príslovky spôsobu, totiž o obsahové použitie. Okrem toho obsahové príslovky charakterizuje tá istá závislosť od slovesa ako príslovky základného radu. Bezsponové *treba, možno* a i. načim chápať na pozadí *bolo* + *treba* ako ø + *treba*, pričom nulový znak treba interpretovať ako nulového zástupcu slovesa.

Príslovkové významy pri zámenách, číslovkách a slovesách

Významy miesta, času, príčiny (účelu, účinku a prípustky) a spôsobu (miery a zreteľa) sa dajú vyslovit aj zámenami: *kde, tu, niekde, všade, nikde; kedy, vtedy, niekedy, vždy, hocikedy, nikdy; prečo, preto, prenič; načo, nato, naničˇ; koľko, toľko, čo, nakoľko, natoľko, hocikoľko, koľkokoľvek; ako, tak, nejako, všelijako, inak, nijako*. Tieto zámená však nevyjadrujú určité miesto, čas, príčinu alebo spôsob, ale ich iba všeobecne naznačujú alebo na ne odkazujú. Na základe tohto osobitného spôsobu vyjadrovania svojho významu pričleňujú sa tieto slová k substantívnym a adjektívnym zámenám ako skupina príslovkových a príslovkovo-číslovkových zámen.

Pri príslovkových zámenách sa dá rovnako ako pri príslovkách hovoriť o okolnostnom a vlastnostnom významovom type. Tieto typy sú však tesnejšie späté s jednotlivými významovými skupinami. Príslovkové zámená s významom miesta, času a príčiny sú okolnostné (*kde, kade, tam, tadiaľ, skade, odkedy, vtedy, kedysi;* sem patria i zmeravené predložkové pády zámen: *prečo, preto, zato, nato, prenič, zanič, predtým, medzitým, nadovšetko, osebe* a i.). Príslovkové zámená spôsobu sú naopol vlastnostné (*ako, tak, nejako, hocijako, ináč, všakovak, nijako* a i.). Kritériom je tu, rovnako ako pri príslovkách, poloha pri podstatnom mene: *žiť tam a vtedy — život tam a vtedy; žiť tak alebo onak — taký alebo onaký život.*

Vedľa základného významového radu je aj pri zámenných príslovkách zastúpený obsahový príslovkový typ, ale len so stavovým významom: *ako, tak, tak isto, inak, ináč, inakšie, hocijak, hocijako, akokoľvek, nejako, nejak, všelijak, všelijako, všakovak, nijako; po mojom, po tvojom* ...

A hľa, tu máš: i **tak** bude! (TIMRAVA) — Všetci uverili, že nemohlo byť **inakšie.** (CHROBÁK) — Oprela si hlavu o truhlu a bolo jej **všelijako.** (TAJOVSKÝ) — Musí byť **všakovak** s nimi, lebo tí **nestŕpajú len tak a pre hocičo.** (FIGULI)

Pretože príslovkové zámená vyjadrujú príslovkové významy v ich všeobecnej podobe, slúžia ako všeobecný zisťovací ekvivalent pri rozlišovaní parciálnych významov príslovieok, a to predovšetkým opytovacie príslovkové zámená: *kde?* (*kam?, kade?, odkiaľ?, pokiaľ?* atď.), *kedy?* (*odkedy?, dokedy?, pokedy?* atď.), *prečo? (začo?, načo?), ako?, koľko?.*

Podobne ako pri zámenách jestvuje aj v rámci číslovieok vedľa substantívneho a adjektívneho typu príslovkový typ.

Najpočetnejšie je zastúpený v násobných číslovkách: *dvakrát, trikrát, mnohokrát; dvojnásobne, trojnásobne, mnohonásobne; dvojmo, trojmo, štvormo, dvojito, trojito;* patria sem i číslovkové výrazy *(jeden) raz, dva razy, mnoho ráz ..., na jeden raz, na dva razy ...* Tieto číslovky vyjadrujú mieru alebo spôsob deja.

V tom hluku precítil to Štefan Ilčík všetko **stonásobne.** (URBAN) — Mlčanie je **dvojnásobne** kruté. (CHROBÁK) — Spravíme to **na dva razy.** (ÚZUS)

Radové číslovkové výrazy *prvý raz, druhý raz ..., po prvý raz, po druhý raz ..., pri prvom raze, pri druhom raze ..., na prvý raz, na druhý raz ...* majú časový význam.

Druhý raz si daj lepší pozor! (ÚZUS) — **Na prvý raz** ťažko utrafiť. (ÚZUS)

Druhové číslovky *jednako, dvojako, trojako, štvorako* atď. môžu vyjadrovať význam spôsobu alebo zreteľa.

Rovnica sa dá riešiť **dvojako.** (ÚZUS) — Nepravdivé môžu byť pozemnoknižné zápisy **dvojako:** od pôvodu alebo dodatočne. (LUBY)

A konečne sú tu podielové číslovkové spojenia *po jednom, po dva/po dve, po dvoch, po tri/po traja ...* a skupinové číslovky *v jedno, vo dvoje, v troje, vo štvoro ...*, ktoré majú v adverbálnom postavení spôsobový význam.

Sadnú si **po dvaja** na jednóho [koňa] a žrebca pojmú so sebou. (BÁZUS) — Maličký oblôčik, rozdelený **vo štvoro** železnou mrežou; za oblôčkom jabloň, sad. (MINÁČ)

Okrem toho máme neurčité základné číslovky *málo, mnoho, veľa* a izolované zmeravené prípady *omnoho, oveľa, napol* (v prísne kvantitatívnom zmysle), ktoré ako číslovky majú význam miery a spôsobu.

Večera **málička** škúli. (CÁDRA) — Je to **omnoho** ťažšie, ako sme si mysleli. (ÚZUS) — Rozdeľ peniaze **napoly** a vlož do pripravených obálok! (ÚZUS)

Slovo *napoly* v nepregnantnom význame je príslovkou: *Je napoly blázon.* (ÚZUS)

Všetky tieto významy majú výrazný systémový kvantitatívny ráz, ktorý ich úzko spája s ostatnými číslovkovými významami do jedného slovného druhu. Z týchto adverbiálnych číslovieok patria číslovky *dvakrát, trikrát, raz,*

dva razy ..., prvý raz, druhý raz ... dvojmo, trojmo ... k okolnostnému typu, číslovky *dvojnásobne, dvojite, dvojako* ap. k vlastnostnému typu.

Kvantitatívne príslovkové významy sa dajú vyslovit aj pomocou zámen, ktoré tvoria osobitnú skupinu číslovkových zámen: *koľkokrát, toľkokrát, niekoľkokrát, koľko ráz, koľký raz, toľko ráz, toľký raz; koľkonásobne, toľkonásobne, niekoľkonásobne; koľkorako, toľkorako, niekoľkorako.*

Neurčitky slovies zmyslového vnímania a myslenia *badať, cítiť, vidieť, dovidieť, počuť, chyrovať, čuť; tušiť, poznať, rozpoznať, rozumieť* (v zápore *nebadať, necítiť* atď.) majú v spojení so slovesom *byť*, prípadne i bez neho príslovkový stavový význam.

Z cesty **vidieť** nám až do kuchyne. (JANČOVÁ) — Už som jej to z tvári vyčítal, i z reči to **rozumieť**. (TAJOVSKÝ)

Príslovkový význam spôsobu, zriedkavejšie i času, vyskytuje sa pri slovesách aj pri prechodníku. Tento tvar je blízky príslovkám aj svojou neohybnosťou. Má však aktuálny dejový význam, takže je to zrejmý slovesný tvar.

Gramatická forma prísloviek

Príslovky vyslovujú svoje významy bez pomoci gramatických kategórií. Kategória stupňa je len v skupine akostných prísloviek. Vzťah, ktorý viaže príslovky k nadradenému slovu (k slovesu, prídavnému menu, i samej príslovke), je jednoduchý, nediferencovaný. Je to prostý vzťah závislosti, ktorý sa nijako neobmieňa, nech je nadradené slovo akékoľvek alebo nech má akýkoľvek tvar: *prišli načas, prídem načas, príď načas, prísť načas; spraviť načas, spravený načas; veľmi chcel, veľmi pekný, veľmi presne, veľmi mnoho; veľmi čistý, veľmi čistá, veľmi čistých; návrat domov, pri návrate domov; cesta domov, na ceste domov* ap.

Odrazom toho je i formálna stránka prísloviek. Ich základná gramatická forma je jednoduchá a zodpovedá jej pri každej príslovke jediná morféma. Jej zmyslom je vyjadrovať nediferencovaný vzťah k nadradenému slovu. To značí, že príslovky sú v podstate neohybné. Stupňovanie akostných prísloviek nie je pre príslovky ako celok charakteristické a pramení v príslušných prídavných menách.

Interpretovať morfematickú štruktúru prísloviek *(pekn-e, mil-o, bratsk-y, čas-om, na-hlas-ø)* ako gramatickú formu sme oprávnení na tom základe, že príslušné sufixálne, resp. i prefixálne morfémy sú funkčne na tej istej úrovni ako ohýbacie morfémy substantív a adjektív a ako predložky. Príslovky sú teda slová s gramatickou charakteristikou a tým sa odlišujú od predložiek, spojok, častíc a citosloviec, ktoré sú gramaticky amorfné; táto amorfnosť je aj v súhlase s povahou týchto pomocných slov. Príslovky preto nemožno v nijakom ohľade klásť do jednej skupiny s ostatnými neohybnými slovnými druhmi.

Dvojité súvislosti prísloviek s podstatnými menami a prídavnými menami spôsobujú, že tento vzťah má pri vlastnostných a okolnostných príslovkách rozličný zmysel a rozličné vyjadrenie. Preto treba hovoriť osobitne o morfematickom členení vlastnostných prísloviek a osobitne o morfematickom členení okolnostných prísloviek.

Morfémy vlastnostných prísloviek

Vlastnostné príslovky súvisia významovo i gramaticky s prídavnými menami. Vyznačujú ich gramatické morfémy *-e*, *-o*, *-y*. Funkcia týchto morfém sa chápe na pozadí ohýbacích morfém prídavných mien. V protiklade k nim tieto morfémy signalizujú, že nadradeným slovom, na ktoré sa vzťahuje vlastnosť pomenovaná danými príslovkami, nie je podstatné meno, t. j. že je ním iné slovo ako podstatné meno; z celkových slovnodruhových súvislostí vyplýva, že týmto nadradeným slovom prísloviek môže byť len sloveso, resp. i adjektívum alebo i samo adverbium. Tým je vyjadrená i príslušnosť prísloviek k spomenutým nadradeným výrazom.

Morfémy *-e*, *-o*, *-y* nie sú významovo rozlíšené. Na protiklad morfém *-e*: *-o* sa v niektorých prípadoch viaže istý významový rozdiel; porov. *hodne — hodno, chladne — chladno* a i. Sú to však osihotené prípady. Rôznosť morfém *-e*, *-o*, *-y* je v zásade len formálnej povahy a je v základe podmienená derivačnými súvislosťami, resp. i morfonologickými činiteľmi, t. j. charakterom zakončenia základu, na ktorý sa vlastnostná morféma pripína.

Jednoznačne je podmienená derivačnými súvislosťami morféma *-y*. Pripína sa na základ, ktorý je zakončený odvodzovacou morfémou *-sk-/-(c)k-*: *priateľ-sk-y, dobrák-k-y, vedec-k-y*.

Inde rozhoduje predovšetkým prosté zakončenie základu. Morféma *-e* výrazne prevažuje vo veľmi početnej skupine prísloviek so základom zakončeným na spoluhlásku *ň*, morféma *-o* naproti tomu pri základoch zakončených na spoluhlásky *v*, *c*, *k* (najpočetnejšie prípady), *p*, *b*, *m*, *h*, *ch*, *s*, *z*, *dz*, *š*, *ž*. Príslovky so základom zakončeným na spoluhlásky *t*, *ľ* tvoria prechodné pásmo.

Vlastnostné príslovky s morfémou -e

Túto morfému má veľmi početná skupina prísloviek odvodených od adjektív na *-ný* (s alternáciou *n/ň*):

bezcieľne, bezcitne, bezdôvodne, bezchybne, blahosklonne, bojovne, dôverne, dôvtipne, čarovne, čiastočne, činne, číselne, čistotne, denne, desne, doslovne, dožívotne, dôstojne, duševne, falošne, hanebne, hlučne, hmotne, hromadne, hrozne, húfne, chvatne, chorobne, chutne, chybne, jednotne, jemne, južne, krásne, krkolomne, krvopotne, listovne, ľubovoľne, márne, medzinárodne, mesačne, mimoriadne, mnohostranne, mocne, mravne, nadmerne, naivne, násilne, nepomerne, obozretne

obratne, obsažne, obstojne, obšírne, obyčajne, očividne, odborne, odchodne, odlišne, odporne, odvážne, ohromne, ochotne, omamne, opačne, opatrne, opojne, osobitne, osobne, ošemetne, podstatne, poriadne, poslušne, posmešne, postupne, povinne, povoľne, povrchne, pozorne, pôvabne, pôvodne, pravidelne, právne, právoplatne, predbežne, priezračne, príjemne, príležitostne, prirodzene, prísne, prístupne, príšerne, prvotne, riadne, ročne, smrteľne, spokojne, spoločne, správne, srdečne, statočne, súbežne, súdne, súkromne, súrne, sústavne, svorne, šialene, šľachetne, špatne, týždenne, účelne, úplne, úspešne, východne, výnimočne, výrazne, výstižne, výstredne, vzletne, záhadne, zákerne, záporne, zásadne, závažne, zbežne, značne ap.

Túto morfému majú aj príslovky odvodené od podobne zakončených adjektív s nedomácim odvodzovacím základom:

bizarne, efektne, exaktne, existenčne, exkluzívne, exportne, externe, hazardne, humánne, ideálne, ilegálne, indiskrétne, individuálne, konzervatívne, lojálne, luxusne, manifestačne, maximálne, noblesne, nonšalantne, obligátne, oficiálne, ortodoxne, paušálne, perverzne, principiálne, provizórne, radikálne, reakčne, revolučne, riskantne, sekundárne, sentimentálne, sexuálne, sociálne, subjektívne, suverénne, šarmantne, špeciálne, štrukturálne, triumfálne, univerzálne, vertikálne, vizuálne, vulgárne, žoviálne ap.

Odsunutím odvodzovacej prípony *-ne* vznikli k príslovkám *jednostajne, vhodne* a *nevhodne* gramaticky amorfné dublety *jednostaj, vhod, nevhod.*

Morféma *-o* býva tu zriedkavejšia: *dávno, dreveno, modrozeleno, nedávno, nemastno-neslano, nerovno, prázdno, rovno.*

Táto morféma je charakteristická pri stavových a modálnych príslovkách: *dusno, javno* (arch.), *kopno, mrkotno, nečudno* (zried.), *nevedno, nevidno, nevoľno, nudno, oblačno, polooblačno, sparno, trudno* (arch.), *vidno; možno, nemožno, neradno, radno, voľno* (vo význame *slobodno*).

V niektorých prípadoch sa protikladom morfém *-e* a *-o* rozlišujú príslovky spôsobu od stavových a modálnych prísloviek: *hodne — hodno, chladne — chladno, chmúrne — chmúrno, nehodne — nehodno, nemožne — nemožno, skladne — skladno, slobodne — slobodno, voľne — voľno.*

Peter Hugáň podvečer, keď sa slnko skláňalo nad Veternú skalu, bol **hodne** vysoko v úbočí. (PLÁVKA) — A keď je tak, či **hodno** sa s ním dávať do reči? (KRÁLIK)

Inde je kolísanie bez významovej platnosti: *besne/-no, bôľne/-no, búrne/-no, čudne/-no, divne/-no, dumne/-no, chladne/-no, chutne/-no, lačne/-no, nechýrne/-no, rušne/-no, silne/-no, smiešne/-no, smutne/-no, tesne/-no, útulne/-no, voľne/-no* (iné je *voľno* vo význame *slobodno*); *červeno/-ne, drobno/-ne, drsno/-ne, krušno/-ne.*

Niekde je kolísanie len pri bežných príslovkách; stavové príslovky majú morfému *-o: jasne/-no — jasno, nejasne/-no — nejasno, prísne/-no — prísno, studene/-no — studeno, temne/-no — temno.*

Alebo aj naopak, príslovky spôsobu majú *-e* a stavové kolíšu: *hlučne —*

hlučne/-no, mračne — mračne/-no, otupne — otupne/-no, pošmúrne — pošmúrne/-no, suchopárne — suchopárne/-no, vlažne — vlažne/-no, vľúdne — vľúdne/-no, žiaľne — žiaľne/-no.

Morféma *-e* prevažuje aj v príslovkách od prídavných mien s odvodzovacou príponou *-ovitý:*

bezmyšlienkovite, čiarkovite, frázovite, hadovite, hákovite, heslovite, hviezdicovite, kontúrovite, kosákovite, kráterovite, kruhovite, kužeľovite, lavínovite, mušľovite, oblúkovite, pánovite, plánovite, stupňovite, torzovite, vejárovite ap.

Časté je však aj kolísanie: *cibuľkovite/-o, horúčkovite/-o, kopcovite/-o, meandrovite/-o; rázovito/-e, vzdorovito/-e, zlomkovito/-e* a i.

V príslovkách od adjektív na *-itý* je vedľa morfémy *-e* časté i kolísanie *-e/-o:*

náležite, nepretržite, okamžite, ostražite, ročite, zákonite, znamenite; dôležite/-to, hlasite/-to, írečite/-to, ostražite/-to, roztržite/-to, svedomite/-to, zložite/-to; hbito/-te, neurčito/-te, osobito/-te, zanovito/-te; ale len *končito, srdito.*

V ostatných príslovkách so základom vyznievajúcim na spoluhlásku *t* prevažuje morféma *-o:*

bohato, hranato, jedovato, kosato, kostrbato, ležato, polovičato, stojato, vinovato, vrchovato; kvetnato, srdnato; červenasto, červenkasto, hnedasto, modrasto, nasprostasto, okrúhlasto; hmlisto, menisto, strunisto, vetristo; bohapusto, často, čisto, duto, husto, kruto, ľúto, pusto, sväto (ale *sväto-sväte*), *sýto, žlto;* kolíšu príslovky *hlavato/-te, okato/-te; húževnate/-to, iste/-to, mrzute/-to, proste/-to, sproste/-to.*

Morféma *-e* je v menšine aj v príslovkách z prídavných mien na *-lý: cele* (bás.), *dokonale, minule, nenadále, neskonale, neustále, nezávisle, nezvykle, obvykle, ojedinele, okrúhle, predminule, predošle, stále, súvisle, uvedomele, závisle, zle, zvisle.*

Častejšie tu býva morféma *-o:*

bdelo, bielo, čulo, holo, kyslo, ledabolo, lesklo, mdlo, milo, nahluchlo, nedbalo, nemilo, nesmelo, nevrlo, neznelo, nezrelo, oblo, oplzlo, osirelo, otužilo, podlo, smelo, teplo, trúfalo, útlo, veselo, zasmušilo, zbabelo, znelo, zrelo.

Kolísanie je v prípadoch *bleskurýchle/-lo, bohumile/-lo, náhle/-lo, okázale/lo, osamele/-lo, plynule/-lo, roztomile/-lo, sklesle/-lo, skvele/-lo, trvale/-lo, umele/-lo, ušľachtile/-lo, vrele/-lo, vytrvale/-lo, zarputile/-lo, zdvorile/-lo, zvrhle/-lo; neumelo/-le, ospalo/-le* (star.), *strnulo/-le, zbesilo/-le* (star.), *zmužilo/-e, zúfalo/-le.*

Vlastnostné príslovky s morfémou **-o**

Táto morféma býva bezvýnimočne v produktívnej skupine prísloviek z adjektív na

-avý: bodavo, bohorúhavo, boľavo, cupkavo, dotieravo, habkavo, hĺbavo, hltavo, hravo, chápavo, chichotavo, ihravo, káravo, kolísavo, lákavo, ligotavo, liškavo,

maznavo, naliehavo, namáhavo, nedočkavo, nechápavo, nevšímavo, obetavo, odmietavo, okúňavo, otáčavo, pátravo, podlízavo, podozrievavo, pohŕdavo, predvídavo, prenikavo, priliehavo, pútavo, skúmavo, spevavo, striedavo, ťahavo, trhavo, usedavo, usmievavo, váhavo, vyčítavo, vyhýbavo, vypočítavo, vyzývavo, zajakavo, zaliečavo, zaujímavo, zdráhavo, zhovievavo ap.; *dengľavo, drapľavo, horľavo, chrapľavo, krikľavo, mazľavo, pichľavo, piskľavo, škrekľavo, šmykľavo, štipľavo* ap.; *krvavo, láskavo, meravo, popolavo, špinavo, farbavo, tmavo, zdĺhavo, zriedkavo; dravo, kľavo, zdravo; bezhlavo, holohlavo, tvrdohlavo;*

-ivý: bláznivo, desivo, dusivo, dráždivo, drvivo, dychtivo, hrabivo, hrejivo, hrozivo, hýrivo, chamtivo, chlácholivo, chtivo, kvílivo, lichotivo, lútostivo, márnivo, mučivo, ničivo, povzbudivo, pôsobivo, prekvapivo, presvedčivo, prívetivo, rušivo, snivo, šteklivo, tvorivo, vábivo, zvonivo, zúrivo, žalostivo ap.; *búrlivo, hanlivo, hnevlivo, horlivo, gazdovlivo, klamlivo, menlivo, náhlivo, opovážlivo, opovržlivo, plačlivo, pohoršlivo, pohyblivo, popudlivo, povážlivo, premenlivo, príťažlivo, spoľahlivo, strašlivo, škodlivo, urážlivo, uvážlivo, zmierlivo, žičlivo* ap.; *mlčanlivo, nedbanlivo, ospanlivo, trvanlivo, úpenlivo, uznanlivo, zdanlivo, zdržanlivo; ošklivo, spravodlivo, šťastlivo, tklivo, trpezlivo; dôverčivo, pálčivo, prieberčivo, ústupčivo, zádrapčivo, zádumčivo; bolestivo, dobrotivo, lenivo, lstivo, lživo, milostivo, náruživo, nepriaznivo, ohnivo, opravdivo* (staršie), *poctivo, podozrivo, pravdivo, priaznivo, úctivo, vášnivo, vrtošivo; bojazlivo, háklivo, jednotlivo, starostlivo, úzkostlivo; divo, chúlostivo, krivo, živo.*

Koncové *-o* majú aj príslovky z adjektív zakončených na *-istvý* a *-vý:*

celistvo, mladistvo; čerstvo, mĺkvo, mŕtvo, novo, surovo, triezvo.

Akostné a akostnovzťahové príslovky z adjektív na *-ový* majú však kolísanie *-e/-o:*

bleskovo/-e, ľadovo/-e, núdzovo/-e; chvíľkove/-o, náznakove/-o, pohotove/-o, sborove/-o; len *-o* je v príslovkách *bronzovo, fialovo, jalovo, nebovo, pokrokovo;* len *-e* je v príslovke *opravdove* (star.).

Dôsledné je kolísanie v zreteľových príslovkách s týmto zakončením:

citove/-o, dodatkove/-o, ideove/-o, jazykove/-o, myšlienkove/-o, nárečove/-o, názorove/-o, nervove/-o, platove/-o, pojmove/-o, programove/-o, prospechove/-o, rasove/-o, rozumove/-o, sluchove/-o, svetonázorove/-o, štýlove/-o, tvarove/-o, vekove/-o, vývinove/-o, zmyslove/-o, žánrove/-o; bezideovo/-e, časovo/-e, dejovo/-e, druhovo/-e, hlasovo/-e, hmatovo/-e, charakterovo/-e, krajovo/-e, obsahovo/-e, odborovo/-e, osudovo/-e, osvetovo/-e, povahovo/-e, priestorovo/-e, rámcovo/-e, systémovo/-e, významovo/-e.

V príslovkách so základom vyznievajúcim na spoluhlásky *b, d, dz, h, ch, k, m, p, r, s, š, z, ž* je dôsledne morféma *-o:*

-bo: hrubo, chabo, pochabo, samoľúbo, slabo;

-do: bledo, hnedo, nesúrodo, hrdo, mlado, prvorado, rovnorodo, škaredo, tvrdo;

-dzo: cudzo, rýdzo;

-ho: *blaho, draho, naho, tuho, úboho:*

-cho: *bezducho, hlucho, jednoducho, licho, peknoducho, placho, sucho, ticho;*

-ko: *bystrozrako, ďaleko, divoko, hlboko, krátkozrako, krivolako, široko; blízko, hladko, horko, jarko* (zried.), *krátko, krepko, krotko, ľahko, mäkko, mrzko, nízko, plytko, prchko, prudko, rezko, riedko, sladko, šibko, ťažko, tenko, trpko, úzko, vrtko; jednako, rovnako;* zdrobneniny *blízučko, hladučko, čistučko, jemnučko, kratučko, ľahučko, nízučko, peknučko, slabučko, sladučko, suchučko, tichučko; tíško; bleduško, jemnuško, kratuško, slabuško; blízunko, drobunko, kratunko, ľahunko, nizunko, slabunko; drobulinko, kratulinko, ľahulinko, slabulinko;*

-mo: *kolmo, nemo, priamo, striedmo, strmo, šikmo, lakomo, známo;*

-po: *hlúpo, slepo, skúpo, tupo, veľkolepo;*

-ro: *bystro, bodro, čiro, choro, chrabro, chytro, jaro, jasnomodro, kypro, modro, mokro, múdro, ostro, ponuro, priamočiaro, príkro, siro, skoro, sporo, staro, šero, štedro;*

-so: *boso, koso, kuso, veľkoryso;*

-šo: *pešo* (príslovka k adjektívu *peší* utvorenému z okolnostnej príslovky *peši*);

-zo: *blízo;*

-žo: *sviežo.*

Výnimočne je *-e* v týchto izolovaných prípadoch: *cieľavedome, podvedome, povedome, sebavedome, vedome; rúče, dobre;* príslovka *horúce* má dubletu *horúco.*

Vlastnostné príslovky s morfémou -y

Túto morfému majú bezvýnimočne všetky príslovky utvorené od prídavných mien zakončených na *-ský/-sky* a *-cký/-cky:*

barbarsky, bohatiersky, božsky, bratsky, čertovsky, detsky, figliarsky, grobiansky, hovädsky, hrdinsky, huncútsky, chlapsky, chrapúnsky, kamarátsky, kráľovsky, ľudsky, macošsky, mestsky, mocensky, náboženský, národohospodársky, nepriateľsky, otcovsky, pansky, potmehúdsky, priateľsky, príbuzensky, prospechársky, rodinkársky, rovnostárský, sestersky, slabošsky, spoločensky, stavovsky, súdružsky, svätuškársky, svetsky, svinsky, šibalsky, tajnostkársky, veľkášsky, veľkopansky, vojensky, zversky; našsky, svojsky;

básnicky, dobrácky, domácky, koristnícky, násilnícky, odborníčky, ochotnícky, opatrnícky, pokrytecky, povýšenecky, priekopnícky, pustovníčky, silácky, starecky, školácky, švihácky, uličnícky, umelecky, vedecky, vlastenecky, znalecky, žobrácky a i.

Hojne sú tu zastúpené príslovky od adjektív s nedomácim odvodzovacím základom:

apodikticky, apaticky, aristokraticky, aritmeticky, asymetricky, biologicky,

brigádnicky, byrokraticky, demokraticky, dynamicky, energeticky, eroticky, fantasticky, filozoficky, foneticky, formalisticky, geometricky, hygienicky, identicky, idealisticky, kapitalisticky, komicky, komunisticky, kriticky, logicky, marxisticky, melancholicky, oportunisticky, pedagogicky, politicky, pozitivisticky, prakticky, psychologicky, racionalisticky, realisticky, revizionisticky, rytmicky, skepticky, socialisticky, staticky, stenograficky, strategicky, šovinisticky, štatisticky, technicky, teoreticky, tragicky.

Osobitnú významovú skupinu tvoria príslovky pomenúvajúce jazyky a nárečia:

albánsky, arabsky, česky, čínsky, dánsky, estónsky, fínsky, francúzsky, holandsky, chorvátsky, indonézsky, írsky, japonsky, latinsky, lotyšsky, maďarsky, portugalsky, rusky, slovensky, srbsky, španielsky, taliansky, ukrajinsky; gemersky, novohradsky, spišsky, šarišsky, zemplínsky;

anglicky, grécky, nemecky, turecky a i.

Ako výrazová zvláštnosť vznikli aj príslovky z adjektív od priezvisk: *hviezdoslavovsky, kraskovsky, kukučínovsky; pascalovsky, stachanovsky; leninsky, puškinsky.*

Platónsky je v tomto vesmíre láska spojená s krásou a **sládkovičovsky** je táto dvojica doplnená mladosťou. (A. MATUŠKA)

Morfémy *-e, -o, -y* sú historicky prípony L., A. a I. spodstatnených prídavných mien. Dnes ich hodnotíme ako príslovkové morfémy, a to podľa významu i formy. Vlastnostné príslovky vzťahujeme priamo na príslušné adjektíva.

Morféma *-e* implikuje mäkkosť spoluhlások *ť, ň, ľ: [náležit-e, záporň-e, ušľachtil-e].* Tým sa príslušné príslovky odlišujú od graficky homonymných tvarov prídavných mien: *[prísne — prísne, riadne — riadne, rýchle — rýchle, náhle — náhle].*

Paralelné príslovky k adjektívam nejestvujú všade. Okruh deadjektívnych prísloviek je obmedzený potrebami kvalifikácie deja. Z typicky vzťahových adjektív sa príslovky netvoria. Nemáme príslovky k adjektívam *železný, vápenný, vodný, lesný, domový, okenný, cestný, vlakový, železničný, poštový, atómový, lietadlový, srdcový, ľavý, predný* ap.

Takéto príslovky sa prípadne vyskytujú ako neologizmy ad hoc:

dejinne, naho, novo, okresne, obžalobne, palácovo, poplatne, provinciálne, rodne, románovo, samoobdivne, seversky, skutočnostne, spomienkove, veľko, vládne, základne, záplavne:

Kto hľadá, nájde kohosi, kto ho povodí po výšinách života, ktorý veľko hovorí o veľkých veciach, ktorý nepíše atramentom, ale krvou. (A. MATUŠKA) — Jilemnický novo načrel do starej tematiky. (MRÁZ)

Spojenie častice *po* s vlastnostnými príslovkami na *-sky/-cky* hodnotíme ako okolnostné príslovky (porov. *vysvetliť po slovensky — vysvetlenie po slovensky*). Sú to vlastne už deadverbiálne príslovky tvorené na spôsob predložkových pádov.

Vlastnostné príslovky z adjektivizovaných príčastí

Pretože slovesné príčastia majú formu prídavných mien, bývajú tiež východiskom pre tvorenie prísloviek. Prichádzajú tu do úvahy adjektivizované prí-

častia, ktoré už nemajú aktuálny dejový význam. Príslovky od týchto príčastí majú morfémy *-e* a *-o*.

Morfému *-e* majú príslovky od adjektivizovaných trpných príčastí na *-ný*: *izolovane, napajedene, naplašene, naradostene, nazlostene, nebadane, nečakane, nenútene, neočakávane, neodôvodnene, nerušene, nestrežene, neukáznene, nezaslúžene, nútene, obrátene, oddane, oddelene, odhodlane, odovzdane, ohraničene, oneskorene, opozdene, oprávnene, opustene, osihotene, otvorene, pobúrene, podráždene, pomätene, ponížene, popudene, prehnane, prenáhlene, prerývane, prestrašene, presvedčene, pridusene, rozcítene, rozčertene, rozčúlene, rozhárane, rozhorčene, rozhorlene, rozjarene, rozladene, rozmyslene, rozochvene, rozradostene, rozrušene, roztrpčene, rozžialene, sklamane, skormútene, skľúčene, skrúšene, strojene, sústredene, ubolene, udivene, ukonane, uprene, urazene, urýchlene, uspokojene, ustarostene, ustrašene, utrápene, uveličene, uzrozumene, vyhranene, vyjavene, vzpriamene, vzrušene, zadumane, zahanbene, zaľúbene, zamračene, zarazene, zasnene, zasvätene, zhnusene, zjednodušene, zlomene, zmätene* ap.

Morfémy kolíšu v prípadoch *nahnevane/-no* (tvar na *-o* zried.), *naplašene/-no, nasrdene/-no, natešene/-no, obľahčene/-no, opojene/-no, prekvapene/-no, rozdrobene/-no, splašene/-no, stiesnene/-no, zhrbene/-no; lomeno/-ne, nadurdeno/-ne, namrzeno/-ne, tlmeno/-ne, trhano/-ne, zunovano/-ne.*

Príslovky od adjektivizovaných trpných príčastí na *-tý* sú zakončené morfémou *-o*:

naduto, napäto, nepovšimnuto, nevyspato, obuto, ochabnuto, ochladnuto, opito, ospato, preľaknuto, rozospato, stŕpnuto, ubito, ustato, utiahnuto, uvzato, vystreto, zachrípnuto, zastreto, zaľato, zatrpknuto, zaujato; ale *dojato/-e, nepohnuto/-e, napnuto/-e; skryte/-o.*

Príslovky od adjektivizovaných činných príčastí majú len morfému *-o*: *burcujúco, deprimujúco, karhajúco, ohromujúco, odstrašujúco, omamujúco, omračujúco, oslobodzujúco, ospravedlňujúco, poučujúco, povzbudzujúco, povznášajúco, strhujúco, ubíjajúco, unavujúco, uspokojujúco, usvedčujúco, vyčerpávajúco, zadúšajúco, zastrašujúco, zjednodušujúco, zľahčujúco, znevažujúco;* tohto pôvodu sú i príslovky *srdcervúco, súco, vrúco, žiadúco (nežiadúco).*

Stupňovacie morfémy akostných prísloviek

Stupňovanie prísloviek je dané ich príbuznosťou s prídavnými menami. Táto príbuznosť sa prejavuje aj pri samom stupňovaní. Druhý a tretí stupeň prísloviek je homonymný s N. sg. stredného rodu príslušných stupňov prídavných mien: *krajšie mesto — krajšie spieva.* Podobnosť je aj v osobitných postupoch, ktorými sa vyjadruje stupeň akosti: *veľmi široký — veľmi široko, menej presný — menej presne, čoraz rýchlejší — čoraz rýchlejšie.*

Počet stupňov, ich význam, využitie a väzby sú podobné ako pri prídavných

menách. A rovnako ako tam aj pri príslovkách je vedľa pravidelného stupňovania i nepravidelné stupňovanie.

Paralelnosť medzi stupňovaním adjektív a adverbií nie je úplná. Príslovky sa netvoria od všetkých stupňovateľných adjektív, takže zastúpenie morfém *-šie* a *-ejšie* pri príslovkách nie je to isté ako pri adjektívach.

Pravidelné stupňovanie

Komparatív prísloviek sa tvorí rovnako ako komparatív N. sg. stredného rodu prídavných mien, a to morfémou *-ejšie/-šie*.

Prípona *-ejšie* je častejšia. Býva pri príslovkách, ktoré majú v pozitíve pred morfémami *-e*, *-o*, *-y* skupinu spoluhlások. Sú to všetky akostné príslovky s príponou *-ne:*

bezpečnejšie, čarovnejšie, drsnejšie, falošnejšie, jednotnejšie, južnejšie, obšírnejšie, pozornejšie, spokojnejšie, túžobnejšie, voľnejšie, závažnejšie; čitateľnejšie, prijateľnejšie, viditeľnejšie, znesiteľnejšie.

Túto príponu majú ďalej všetky akostné príslovky zakončené na *-sky* a *-cky:*

bratskejšie, hrdinskejšie, chlapskejšie, ľudskejšie; siláckejšie, stareckejšie, švihráckejšie; energickejšie, komickejšie, tragickejšie.

Ďalej i niektoré príslovky s príponami *-le/-lo*, *-ro* a *-vo:*

kyslejšie, nevrlejšie, obvyklejšie, oplzlejšie, podlejšie, rýchlejšie, súvislejšie, teplejšie, zvislejšie; bystrejšie, chytrejšie, múdrejšie, ostrejšie, prikrejšie, štedrejšie; čerstvejšie, mĺkvejšie, triezvejšie; mladistvejšie.

Príslovky s morfémou *-o*, pred ktorou je spoluhláska *k* s ďalšou inou spoluhláskou, majú širšiu komparatívnu morfému vtedy, keď *-k-* pri stupňovaní nevypadúva:

mrzkejšie, prchkejšie, trpkejšie, vrtkejšie; horkejšie, krepkejšie, rezkejšie, šibkejšie.

Ak *-k-* vypadúva, je tu kratšia morféma (pozri na str. 583).

Bez ohľadu na to, či pred morfémami *-e*, *-o* predchádza skupina spoluhlások alebo nie, majú morfému *-ejšie* príslovky s koncovým *-to/-te*, *-mo*, *-po*, *-dzo*, *-so*, *-zo*, *-žo*, *-co/-ce:*

častejšie, dôležitejšie, hbitejšie, horúčkovitejšie, húževnatejšie, krutejšie, neurčitejšie, ostražitejšie, vrchovatejšie; lakomejšie, striedmejšie, šikmejšie; ale *strmšie; hlúpejšie, slepejšie, skúpejšie, veľkolepejšie;* ale *tupšie; cudzejšie, rýdzejšie; veľkorysejšie, drzejšie; sviežejšie; vrúcejšie, horúcejšie, súcejšie.*

Takisto aj príslovky s deverbatívnym základom na *-le/-lo:*

skleslejšie, zvrhlejšie, dokonalejšie, náhodilejšie, neskonalejšie, okázalejšie, plynulejšie, trúfalejšie, trvalejšie, ušľachtilejšie, uvedomelejšie, vytrvalejšie, zbesilejšie, zdvorilejšie, zmužilejšie; ale *vrelšie* vedľa *vrelejšie.*

Morfému *-ejšie* majú takmer všetky príslovky s deverbatívnym a desub-

stantívnym základom zakončené na *-avo, -ľavo, -ivo, -livo, -nlivo, -čivo*, aj keď je v pozitíve pred koncovým *-o* len jedna spoluhláska:

boľavejšie, dotieravejšie, lúskavejšie, maznavejšie, naliehavejšie, nevšímavejšie, obetavejšie, odmietavejšie; krikľavejšie, piskľavejšie, škrekľavejšie, štipľavejšie; bláznivejšie, lichotivejšie, pôsobivejšie, presvedčivejšie, zúrivejšie; búrlivejšie, hnevlivejšie, popudlivejšie, urážlivejšie, žičlivejšie; nedbanlivejšie, úpenlivejšie, uznanlivejšie; dôverčivejšie, nástojčivejšie, zádrapčivejšie; meravejšie, obetavejšie, ťarbavejšie, zdĺhavejšie, zriedkavejšie; opravdivejšie, úctivejšie, vášnivejšie; starostlivejšie; ale *špinavšie, tmavšie.*

Podobne i všetky príslovky z adjektivizovaných príčastí:

nebadanejšie, nenútenejšie, nerušenejšie, oddanejšie, strojenejšie, udivenejšie, utrápenejšie, vzrušenejšie; napätejšie, prelaknutejšie, uvzatejšie, zaťatejšie; povzbudzujúcejšie, strhujúcejšie, povznášajúcejšie.

Ostatné príslovky, najmä s jednoslabičným koreňom, majú kratšiu morfému *-šie:*

milšie, smelšie, veselšie, zrelšie; divšie, dravšie, krivšie, novšie, surovšie, zdravšie, živšie; ale *lenivejšie/lenivšie; hrubšie, slabšie;* ale *pochabšie/pochabejšie; bledšie, mladšie, škaredšie, tvrdšie; drahšie, tuhšie;* ale *úbohejšie; hluchšie, jednoduchšie, suchšie, tichšie; neskoršie, skoršie* (vedľa kratších dubliet *skôr* a *neskôr;* hovor. i *skorej*).

V príslovkách na *-ko* s kratším komparatívom predchádzajúce *-ok-* a *-k-* vypadúva:

hlbšie, širšie, vyššie; bližšie, kratšie, ľahšie, mäkšie, nižšie, prudšie, sladšie, ťažšie, tenšie, užšie; ale *hladšie/hladkejšie, krotšie/krotkejšie, plytšie/plytkejšie, vlhšie/vlhkejšie.*

V príslovkách *bližšie, nižšie, užšie, vyššie* striedajú sa pritom spoluhlásky *z/ž, s/š* a v prvých troch z nich aj kvantita samohlásky: *í/i, ú/u.* Príslovky *kratšie, redšie, belšie, černejšie* majú striedanie *á/a, ie/e.*

Vedľa komparatívov *bližšie, nižšie* a *vyššie* sú aj zriedkavejšie tvary *niže, vyše* (odvodené príslovky *poniže, povyše* sú však častejšie) a nárečové tvary *bližej, nižej, vyšej,* ďalej i poetizmy *blíž, níž* (*níž a níž*), *výš* (*výš a výš*).

Superlatív sa tvorí od komparatívu prefixálnou morfémou *naj-: najjemnejšie, najušľachtilejšie, najhlbšie, najvyššie.*

Superlatív od prísloviek *skoro* a *neskoro* má podobu *najskôr* a *najneskôr,* hovorove *najskorej, najneskorej.* Superlatívy *najbližej* a *najvyšej* sú nárečové, tvary *najblíž* a *najvýš* sú poetizmy. Popri treťom stupni *najťažšie* je i zriedkavejší tvar *najťiaž.*

Nepravidelné stupňovanie

Býva ako pri adjektívach:

dobre — lepšie — najlepšie; zle — horšie — najhoršie; ďaleko — ďalej (bás. i *diaľ*) *— najďalej (najdiaľ);* tvary *krajšie* a *najkrajšie* sú heteronymné stupne

k príslovke *pekne* vedľa jej zriedkavejších hovorových tvarov *peknejšie — najpeknejšie.*

Bez pozitívu jestvuje skrátený tvar *prv* (zriedk. i *prvšie*, náreč. i *prvej*) a superlatívy *najprv* (náreč. i *najprvej*) a *najsamprv* (zried. i *najsamnajprv*). Ako archaizmus máme aj *driev — najdriev.*

Stupňovanie niektorých okolnostných a stavových prísloviek

Pravidelné: *pomaly — pomalšie — najpomalšie* (táto príslovka, pôvodne okolnostná, je dnes už vlastnostná; porov. *pomalý — pomaly*); *potichu (potichy) — potichšie — Ø; vidno — vidnejšie — najvidnejšie; zima — zimšie — najzimšie;* k adjektívnemu pozitívu *rád* sú príslovkové stupne *radšej — najradšej.*

K okolnostným príslovkám *zblízka, zďaleka* sú analogicky tvorené podoby *zbližša, zďalša, znajbližša, znajďalša,*

Nepravidelné stupňovanie: *veľmi — väčšmi — najväčšmi.*

Rozsah stupňovania akostných prísloviek

V porovnaní s prídavnými menami je rozsah stupňovania pri príslovkách menší. Vyplýva to z toho, že rozsah slovesnej kvalifikácie príslovkou je menší ako rozsah mennej kvalifikácie prídavným menom.

Z akostných prísloviek sa spravidla nestupňujú napr.: *márne, holo, nemo, priamo, slepo, šero, boso, koso.*

Zriedkavejšie sú komparatívy a najmä superlatívy od adjektivizovaných príčastí: *exaltovanejšie, opustenejšie, oduševnenejšie, presvedčenejšie, rozčúlenejšie, rozjarenejšie, ustrašenejšie; deprimujúcejšie, ohromujúcejšie, odstrašujúcejšie, vyčerpávajúcejšie.*

Pri vzťahových príslovkách na *-sky/-cky* je komparatív veľmi zriedkavý. Býva len v prípadoch, keď sa z pôvodného vzťahového významu utvára význam akosti: *bratskejšie, barbarskejšie, chlapskejšie, huncútskejšie, kamarátskejšie, ľudskejšie, macošskejšie, priateľskejšie.* Stupňovanie vzťahových prísloviek býva len ako výrazová zvláštnosť:

V Záborovi Martin Kukučín vedel sa **najzákonitejšie** priblížiť k životu. (MRÁZ) — Ich vyostrený charakter sa v jeho diele odrazil **organickejšie** než u kohokoľvek iného. (A. MATUŠKA)

Morfémy okolnostných prísloviek

Okolnostné príslovky sa významovo a gramaticky chápu na pozadí podstatných mien. Viaže ich s nimi spoločný okolnostný význam. Je tu aj genetická súvislosť. Okolnostné príslovky sú lexikalizované prosté a predložkové pády podstatných mien (substantivizovaných adjektív; prípadne i zmeravené

tvary slovies). Táto derivačná súvislosť sa zachováva i synchronicky (okrem malej skupiny príslovíek, ktoré už stratili morfematickú štruktúru).

Okolnostné príslovky majú analogickú morfematickú štruktúru ako východiskové flektívne tvary. Pôvodné pádové prípony, resp. i predložky sú však v príslovkách ich trvalou, nemennou morfematickou súčasťou bez paradigmatických súvislostí a majú len čisto okolnostný význam: vyjadrujú špecifický okolnostný vzťah k nadradenému slovu *(som dom-a, pôjdem dom-ov; postavili ho hor-e, prichádza z-hor-a)*.

Okolnostné príslovkové morfémy sú teda funkčne na tej istej úrovni ako pádové morfémy a predložky, majú gramatickú povahu a tvoria náplň gramatickej formy okolnostných príslovíek.

Okolnostné príslovky spája s nadradeným slovom jednoduchý, nediferencovaný vzťah. Tento vzťah však nie je pre všetky tieto príslovky jednotný. Na rozdiel od vlastnostných príslovíek, kde sú len tri morfémy *-e, -o, -y*, ktoré vyjadrujú vo všetkých prípadoch ten istý vzťah k nadradenému slovu, sú okolnostné morfémy početné a každá z nich vyjadruje osobitný okolnostný vzťah príslovky k nadradenému slovu. Súvisí to s tým, že okolnostné príslovky vznikali individuálne z jednotlivých, a to rôznych flektívnych tvarov. Pokiaľ sa pri tomto tvorení uplatnili isté modely, sú početne obmedzené.

Pri okolnostných príslovkách rozlišujeme vcelku morfematické typy so sufixálnymi morfémami a morfematické typy s prefixálno-sufixálnymi morfémami. Okrem toho je tu typ *samostatná morféma* po + *vlastnostná príslovka na* -sky/-cky.

Okolnostné príslovky so sufixálnymi morfémami

Patria sem príslovky, ktoré majú svoj pôvod v holých pádoch podstatných mien: v inštrumentáli, v akuzatíve a v lokáli.

Príslovky s morfémami *-om, -ami* a *-ou* s okolnostným významom miesta: *bokom, krížom, krížom-krážom, okruhom, priekom, vrchom* (analógiou k nim aj *predom, zadom); miestami; stranou;*

času: *časom, obratom, večerom, večierkom; chvíľami, chvíľkami, večerami;*

príčiny (účelu a účinku): *darom* (zried.), *nárokom* (hovor.), *neprávom, omylom, právom; náhodou:*

spôsobu: *behom, cvalom, dúškom, hurtom* (hovor.), *kosom, krížom, krokom, kruhom, mimochodom, polohlasom, položartom, podfukom, prípadkom, stĺpom/stĺpkom, šeptom, šuchom-hmyrom (Hviezd.), šupom, trapom* (hovor.), *úhorom, úkosom;* sem patria i výrazy *ladom* a *očistom* (s nezreteľným slovnodruhovým základom) a príslovkový výraz *psím kúrom* (zried.);

miery: *blkom, bitkom, celkom, cícerkom, cíckom/cíčkom, duplom* (hovor.), *dúškom, húfom, chvatom, kopcom, mihom, neúrekom, radom, razom, šmahom, úvalom, vrchom; väčšinou.*

K týmto príslovkám sa pripájajú výrazy tvorené analogicky zo slovesných kmeňov: *bežkom* (od *bežkať*), *cupkom*, *dupkom*, *hmatkom*, *hupkom;* podľa nich aj príslovky *letkom*, *úchytkom*, *úchvatkom*, *vlečkom*, pre ktoré nemáme príslušný deminutívny základ. V uvedených prípadoch sa vlastne ako príslovková morféma pociťuje celé zakončenie, ktoré nasleduje po korennej morféme, t. j. prípona *-kom*.

Príslovky s morfémami *-o*, *-u*, *-o* s okolnostným významom času a miery: *večer*, *kúsok*, *kúštik*, *moc;* *byľku*, *chvíľku*, *chvíľu*, *kopu*, *trochu*, *trošku* (vedľa tvarov *trocha*, *trošku*), *ráno*.

Tieto príslovky sa odlišujú od homonymných tvarov podstatných mien tým, že nemôžu mať adjektívnu determináciu: *šiel krokom — odchádzal pomalým krokom*. Naopak mávajú determináciu ako príslovky: *postavil sa veľmi bokom*, *postav sa trochu stranou*, *díval sa trochu úkosom*, *prišiel celkom náhodou*.

Porov.: Ohlásim sa ti **ráno**. (KARVAŠ) — *Jedno* **ráno** sa vyobliekal do uniformy, pripol si všetky vyznamenania. (MINÁČ) — Sedávala u nás **podvečer** na podstienke. (ZELINOVÁ) — Anča vyčkávala Vinca *každý* **podvečer**, keď sa vracal zo stavby. (MINÁČ)

Príslovky s morfémami *-e*, *-u*, *-a*, *-ov* s miestnym významom:

dole (ako bás. i *dol*), *hore (hor); tadole*, *tudole*, *tahore*, *tamhore;* *dnu*, *dolu*, *vonku;* *tadnu*, *tamdnu*, *tadolu*, *tamdolu;* *doma*, *vonka* (hovor.); *tudoma*, *tamdoma* (náreč.); *domov*.

Príslovky s morfémami *-iac*, *-úci:*

nechtiac; *idúci*, *piskajúci*, *spievajúci*, *plačúci* (posledné štyri hovor.).

Vyčítal si, že vyvolal, hoc i **nechtiac**, vyznanie, ktoré by malo ostať v užšom kruhu rodiny. (KUKUČÍN) — Každý zíza osve na svoj rumplík, akoby bol sem vošiel len tak **idúci**. (CHROBÁK)

Okolnostné príslovky s morfémou **-ky** *ako analógie k deadjektívnym príslovkám na* **-sky/-cky**

Podľa deadjektívnych prísloviek na *-sky* a *-cky* jestvujú analogické príslovky aj od iných slov ako adjektív, napr. od slovies, najmä od prechodníkov, aj od samých prísloviek a od niektorých iných výrazov s príslovkovou platnosťou. V týchto príslovkách sa však na rozdiel od vlastnostných prísloviek, ktoré boli pre ne modelom, vydieľa morféma *-ky*, ktorá má okolnostnú povahu (porov. adnominálne postavenie týchto prísloviek: *obed stojačky*).

Príslovky zo slovesných základov a z prechodníkových kmeňov a analógie k nim:

bežky, *čušky* (zried.), *klzky*, *mlčky*, *nenazdajky*, *plačky*, *letky*, *vezky* (analógia k *pešky*); analogicky aj *čľapky* (zried.) a *hupky*, *idúcky*, *neveriacky* (zried.); *bežiačky*, *jediačky*, *kľačiačky*, *ležiačky*, *nechtiačky*, *plaziačky*, *prosiačky*, *sediačky*, *slepiačky*, *stojačky;* analogicky i *utekačky* aj *holokolenačky*, *hololaktačky*.

Príslovky, ktorých základom sú spôsobové prísiovky alebo výrazy príslovkovej platnosti:

bosky (z *boso*), *celky* (arch., *celkom*), *cícerky (cícerkom), doluznačky (doluznak, doluznakom), hnedky/hnedky (hneď), horebrušky (hore bruchom), horeznačky (horeznak, horeznakom), jednostajky (jednostaj), naozajsky* (*naozaj;* nár.), *náročky (nárokom), naprezročky* (*naprezrok;* nár.), *násilky (násilne), naúchytky/úchytky (úchytkom), nenazdajky, neprestajky (neprestajne), nevedomky (nevedome), nevoľky (nevolne), pešky (peši), podobrotky (podobrote), podvečierky (podvečer), prezročky* (*prezrok;* nár.), *spiatky (späť), predvčerajšky (predvčerom), štvornožky (štvornožmo), ukradomky/úkradky, ukryjomky, vedomky (vedome), zaránky (za rána), zažmuročky (zažmúr oči), znenazdajky (znenazdania);* sem patria i expresívne zdrobneniny *narazučky* (zried.), *ponaličky, potichučky;* analógie: *dolunicky (dolu tvárou)* a *pozlotky.*

Príslovky s morfémou **-mo** *ako analógie k deadjektívnym príslovkám na* **-o**

Vznikali tiež podľa deadjektívnych vlastnostných prísloviek s morfémou *-o*. Majú však proti nim okolnostnú povahu (porov. *cesta koňmo, výskok roznožmo*).

brodmo, čujmo, drepmo, kľačmo, kosmo, ležmo, obkročmo, odbočmo, pokradmo, rozkročmo, roznožmo, sedmo, sklzmo, skokmo, skusmo, stojmo, šepmo, vismo, znožmo; analógie *jednonožmo* (odsunutím *-mo* i *jednonož* a analogicky i *obojruč, obojnož, holoruč), koňmo, krížmo, vozmo.*

Príslovka *kradmo* a čiastočne i príslovka *letmo* sa prehodnotili na vlastnostné, a majú teda morfému *-o* (v adnominálnom postavení stoja miesto nich prídavné mená *kradmý* a *letmý: kradmý pohľad, letmá prehliadka,* ale i *prehliadka letmo*).

Okolnostné príslovky s prefixálno-sufixálnymi morfémami

Je ich nepomerne viac ako prísloviek so sufixálnymi morfémami. Prevládajú predovšetkým príslovky s prefixálnymi morfémami *na-, do-, od-, po-, v-/vo-, s-/z-/zo-* (pôvodné predložky) a so sufixálnymi morfémami *-ø, -a, -u, -o, -e, -ie, -y* (pôvodné pádové morfémy).

Prefixálna morféma *na-* + sufixálne morfémy *-ø, -u, -o, -ie, -y, -e* (pôv. A. sg. a pl. a L. sg.):

nabok, naboku, načas, načase, nadaromnicu, naľaku (hovor.), *nahlas, nachvat, nakoniec, nakope, nakopu, nakríž, namieste, navnivoč, naobed, naoko, naopak, naostatok, naostatku, napodiv, napokon, napoludnie, napredok, napredku* (kraj.), *naposledok, napreteky, napriek/naprieč/naprieky* (zried.), *napriekor/napriekory* (hovor.), *naprostriedok, naprostriedku, naráno* (zried.), *narok, naroveň, naruby, naschvál, nasilu, naspodok, naspodku, natruc* (hovor.), *navečer, naveky, navlas,*

navonok, navrch, navrchu, navzdor /navzdory, nazbyt (kniž.), *nazmar, naznak; napred, nazad.*

Od spodstatnených adjektív:

naboso, nabudúce, načisto, nadlho, nadobro, nadrobno, nahladko, naholo, nahrubo, nahusto, nachytro, nakrátko, nakrivo, nalačno, naľahko, naľavo, namokro, nanáhlo, nanovo, napevno, naplano, naplno, napravo, naprázdno, nariedko, narovno, narýchlo, naslepo, nastálo, nasucho, naširoko, natrvalo, natuho, naúzko, navysoko; napohotove, nažive; od čísloviek *jedno, málo najedno, namále.*

Analogické prípady od prísloviek a od zmeravených výrazov:

nacelkom, nadarmo, nadnes, nadobre (kniž.), *nadol, nadostač, nahor, najavo, nakus, nanáhle, naoko, napochytro/napochytre, naponáhlo/naponáhle, naposledy, napozajtra/napozajtre, naraz, naspamäť, naspäť, naskrze/naskrz, nateraz, natrochu, natrošku, naúchytky, navčera, navon, navzájom, navôkol, nazajtra, nazvyš; navčasráno; nadosmrti, naverímboha, nazdarboh;* od čísloviek *pol, veľa napolo/napoly, naveľa.*

Prefixálna morféma *do-* + sufixálne morfémy *-u, -a, -y* (pôv. G. sg.):

dočasu, dodňa, dohromady, dokola, dokopy, donekonečna, doobeda, dopoludnia, doposledka/doposledku, dopredku, doradu, doslova, dospodku, dovnútra, dovrchu; dopredu, dozadu.

Od spodstatnených adjektív:

dočista, dodaleka, dohlboka, dohola, doľava, donedávna, dookrúhla, doostra, doplna, dopodrobna, dopolosýta, doprava, doprázdna, doprosta, dorovna, dosýta, doširoka, dotuha.

Analogické prípady z pôvodných prísloviek a zmeravených výrazov:

dodnes, dohora, dookola, doopravdy, dopoly, doteraz, dovčera, dovedna, dovlani, dovôkola (zried.), *dozajtra; doprostred* (zried.).

Prefixálna morféma *od-* + sufixálne morfémy *-a, -u* (pôv. G. sg.):

odboku (zried.), *odkraja, odobeda, odoka, odpoludnia, odpredku, odrazu, odruky, odspodku, odvonku, odvrchu; odpredu, odspodu, odzadu.*

Od spodstatnených adjektív je tento typ zriedkavý:

odblízka, oddaleka, oddávna, odnedávna, odnova, odpradávna.

Analogické prípady od prísloviek:

oddnes, oddola, odhora, odprvu, odrazu, odteraz, odvečera, odvlani, odvonku, odzajtra, odzdola (zried.), *odzhora* (zried.), *odznova/odznovu* (zried.); *odjakživa, odvčasráno;* od číslovky *pol* je *odpoly.*

Prefixálna morféma *po-* + sufixálne morfémy *-u, -e, -i, -í, -a* (pôv. L. sg.) a zriedka i *-Ø, -y* (pôv. A. sg. a pl.):

pobiede, podaromnici, podobrote, pohromade, pokope, poobede, popamäti, popoludní, popredku, poruke, pospod, potme, poväčšine: popriek/poprieky; pozadu; so substantivovizovaným adjektívom *podobrom.*

Analogické prípady od prísloviek:

podnes, pomimo, ponajprv, ponajviac, poniže, ponižej (nár.), *pospolu, popozajtre, pospiatky, pospod, poteraz, povedľa, povčera, povyššie, povyše, povyšej* (nár.), *pozajtre, pozďaleč, pozvoľna, pozdĺž; podaromne, ponáhlo/ponáhle, ponenáhle/ponenáhlo, poznenáhle, potichu, povidne; pokryjome* (kraj.), *potajme; poležiačky, posediačky, poslepiačky, pospiačky, postojačky, pošepky; pošušky; poľahky, poľahučky, poľahunky; podobrotky, pozlotky;* sem sa zaraďujú i nezrazené prípady so samostatnou morfémou *po: po bulharsky, po slovensky; po gemersky, po zemplínsky; po bratsky, po domácky, po našsky, po svojsky; po kolenačky.*

Prefixálna morféma *s-/z-/zo-* + sufixálne morfémy *-a, -u, -ia, -e, -i, -y* (pôv. G. sg.):

zboka, zboku, zdĺže (i *zdĺž* bás.), *zjari, zmladi, znenazdania, znútra, zospodku, zrána, zrazu, zvečera, zvonku, zvnútra, zvrchu; zospodu, zozadu; sčasti, sčiastky, skraja, spamäti, spočiatku, spolovice, spravidla, sprvopočiatku, sprvoti; spredu.*

Od substantivizovaných adjektív:

zblízka (aj *zblíza*), *zbližša, zďaleka, zďalša, zhlboka, zhola, zhruba, zhusta, zľahka, zľahučka, zľava, zneďaleka, znenáhla, zostra, zoširoka, zrezka, zriedka, zúplna, zväčša, zvesela, zvoľna, zvysoka; scela, sčerstva, skrátka, splna, spriama, sprudka, stažka, stuha.*

Analogické prípady od prísloviek:

zdarma, zdnu, zdnuka (hovor.), *zdnuky* (nár.), *zdola, zhora, zhurta, zobďaleč, zopodiaľ, zvlani, znenazdajky; sprvu, stamvon* (zried.); od číslovky *pol* je *spoly/spola.*

Prefixálna morféma *v-/vo-* + sufixálne morfémy *-ø, -y, -u, -í* (pôv. A. sg. a pl. a L. sg.):

vbok, vcelku, včas, vnohy, vzápätí; vpokon (bás.), *vposled, vpred, vprostred* (bás.), *vzad* (zried.), *vzadu; vospodok, vosvet; vopred, vospod; včasráno.*

Od substantivizovaných adjektív:

vľavo, vpravo; vkráce (arch.), *vľahce* (arch.); *voslep* (s odsunutým koncovým *-o*).

Analogické prípady od prísloviek:

vdol (bás.), *vovedne, vovedno, vozvysok* (bás.), *vôkol;* od číslovky *pol* je *vpoly.*

Prefixálna morféma *o-/ob-* + sufixálne morfémy *-ø, -u, -e* (pôv. A. a L. sg.): *odušu, oprekot, osamote; občas.*

Analogické prípady od prísloviek a príslovkových výrazov:

okolo, okrátko, onedlho; ozlomkrky; obďaleč, obzvlášť/obzvlášte (kniž.); od číslovieк *ostopäť, ostošesť.*

Prefixálna morféma *za-* + sufixálne morfémy *-ø, -a, -om* (pôv. A. a I. sg.): *zaboha, začas, zaradom.*

Od substantivizovaných adjektív:

zakrátko, zanedlho, zatažko, zarovno; od číslovky *jedno, zajedno.*

Analogické prípady od prísloviek:

zadarmo, zadosť, zaraz, zavčas, zavčasu, zavčerom; zadobre; zapolydarmo; od číslovieк *málo, veľa zaveľa, zamálo, zaviac, nezaveľa.*

Iné prefixálne a sufixálne morfémy:

medzičasom, nadmieru, nadránom, podchvíľou, podjeseň, podvečer, predčasom, predpoludním, predvečerom, uprostred; zbohom; spánombohom.

Prípady od substantivizovaných adjektív a analógie od prísloviek:

prednedávnom, predvčerom, predvlani, predlani; výnimočne i s predložkami: *cez zajtra.*

Pri niektorých z deadverbiálnych prísloviek sa ich koncová hláska morfematicky upravuje analogicky podľa desubstantívnych prísloviek: *doopravdy, pozajtre, zavčerom, predvčerom, dohora, zhora, nahor, zdnuky, vovedne, zavčasu* a i.

Osobitné skupiny okolnostných prísloviek

Príslovkové zrazeniny

Pri príslovkách, ktoré vznikli zrazením eliptických dvojslovných výrazov, je ich vzťah k nadradenému slovu daný spravidla ich prvou časťou: *akomak, jakživ/akživ, čochvíľa, čoskoro, kadeľahšie;* v niektorých prípadoch implicitne vyplýva z celého výrazu: *horeznak, horeznakom, spakruky, strmhlav, nemilobohu.* V zrazenine *tentoraz* je vzťah príslovky k nadradenému slovu vyjadrený v jej druhej časti.

V zrazeninách *tamhore, tamdolu, tamvon, tuhore, tudolu* ap. je spomenutý vzťah vyjadrený v obidvoch častiach zrazeniny.

Príslovky *bohchráň, božechráň, božeuchovaj, bohvie, čertvie, ktovie, bohzná, chráňboh, chráňpane, nedajbože* používajú sa ako vetný základ, t. j. samostatne, a nepotrebujú vysloviť vzťah k nadradenému slovu. Platí to aj o jednoduchých pôvodných nominatívoch *čudo, div, hanba, pravda, škoda, zima, žiaľ.*

Gramatická forma zložených prísloviek

Sú to užšie spojenia dvoch antonymných alebo synonymných prísloviek s komplexným významom, z ktorých každá má svoju vlastnú gramatickú formu: *horko-ťažko, neslano-nemastno, pekne-krásne, pekne-rúče, skôr-neskôr, smutno-neveselo, široko-ďaleko, zle-nedobre; krížom-krážom, nasilu-namoc, zhora-zdola, zoči-voči, naširoko-naďaleko, zoširoka-ďaleka, dnes-zajtra* ap.

Lebo takej ženy, ad animam, nemáš **široko-ďaleko.** (VANSOVÁ) — Keď to všetko **pekne-rúče** vybavil, chcel sa pobrať ďalej. (LASKOMERSKÝ) — Rozmeral urvaný roveň **krížom-krážom.** (HRČKO) — Keď **nasilu-namoc** chce, vypijem si. (TATARKA) — Pre mňa za mňa nech si frkajú **autá zhora-zdola,** ja si pôjdem, za čím ja chcem. (TATARKA) — Ľudská zloba opantala všetko **zôkol-vôkol.** (JILEMNICKÝ)

Rovnako je to i v dvojčlenných antonymných príslovkových spojeniach: *odhora nadol, zhora nadol, zboka nabok, zdnu von, sprava naľavo, spredu dozadu;*

dnu i von, hore i dolu, nahor i nadol, vpravo i vľavo, zblízka i zďaleka, spredu i zozadu ap.

Ježibaba ho **odvrchu dospodku** očima merala a zaviedla ho k jednému oblôčku. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Taro križuje **zboka nabok.** (ONDREJOV) — Nehľadel ani **napravo ani naľavo,** sedel sťa z dreva vystrúhaný. (FIGULI)

Okolnostné príslovky bez gramatickej formy

Je to malá skupina prísloviek, pri ktorých sa ich morfematická štruktúra z rozličných príčin zastrela, takže sú formálne amorfné. Ich vzťah k nadradenému členu nemá síce svoje vyjadrenie, avšak implicitne vyplýva z ich príslovkového významu. Sú to prípady:

beda, darmo, dnes, dokorán, dosť, driev (arch.), *halabala* (hovor.), *hneď/ihneď, mimo, načim, nadbe* (náreč.), *nádobno* (zastar.), *naporúdzi, nevdojak, opäť, opodiaľ, osve, peši, preč, príliš, späť, spolu, teraz, treba, trocha, troška, včera, včuľ* (náreč.), *vedno, veľmi, vlani, von, zajtra, zápäť, znezrady, zvlášť, zôkol;* sem patria i zložené príslovky *dnes-zajtra* a zrazeniny *tamvon, vonkoncom;* ďalej i prevzaté výrazy s príslovkovým významom, ktoré majú ráz lexikálneho citátu: *apriori, brutto, ex* (hovor.), *expres, extra* (hovor.), *loco, netto, nóbl* (hovor.), *sic.*

Sem sa zaraďujú i výrazy talianskeho pôvodu: *adagio, agitato, allegro, crescendo, piano, ritardando, unisono; andante, dolce, forte, vivace* a i.

K príslovkám *trocha* a *troška* jestvujú substantívne tvary *tá trocha* a *troška, z tej trochy, k tej troche, tú trochu, pri tej troche, pri tej troške, pri troche, pri t roške, s tou trochou;* porov.: **Z tej trochy** bola najprv polhodina, potom hodina. (URBAN)

Z dnešného hľadiska treba tieto tvary hodnotiť ako substantivizáciu príslušných prísloviek (historicky je naopak podstatné meno prvotné).

Záporová morféma pri príslovkách

Zápor je možný takmer pri všetkých vlastnostných a pri niektorých okolnostných príslovkách. Vyjadruje sa morfémou *ne-*. Ňou sa popiera kladný význam príslovky: *nedôstojne, nejednotne, neobratne, neodborne, neopatrne, neporiadne, nesprávne; nedosť, neškoda, netreba, nenačim, nedarmo* a i.

Niekde sa zápor lexikalizoval. Príslovka má potom pozitívny opačný význam: *nebezpečne, nehanebne, nenásilne, nenútene, neobyčajne, nepravidelne, nepríjemne, nesmelo; neďaleko, nedávno, neraz, neskoro, nezadlho, nezavďa, nezriedka, onedlho* a i.

Pri niektorých z týchto prísloviek sa ustálil litotetický zápor, ktorým sa vyjadruje zoslabená opačná vlastnosť alebo okolnosť: *nedosť, nepríliš, neveľmi;*

nedobre, nedraho, neľahko, nemlado, nestriedmo, neťažko; neveselo; neblízko, neďaleko, nevysoko a i.

Pri stavových a modálnych príslovkách má zápor vetnú platnosť: *nečudo, nediv, neľúto, neškoda, nevidno, nežiaľ, nevedno; nehodno, nemožno, nenačim, neslobodno, neradno, netreba.*

Rekcia prísloviek

Gramatickú charakteristiku prísloviek dopĺňa ich rekcia. Kým gramatická forma ukazuje vzťah príslovky k nadradenému slovu, v rekcii je daný ich vzťah k podradeným slovám alebo vetám. Formálne sa rekcia vyráža len na podradenom člene.

Niektoré príslovky viažu prosté alebo predložkové pády:

blízko niečomu, podobne niečomu, primerane niečomu, verne niečomu; treba niečo, škoda niečoho, vidno niečo.

Niekde sa podradený výraz neviaže len na príslovku, ale na celú konštrukciu: *byť ľúto niečoho/za niečím, je skoro na niečo, je privčas na niečo, je neskoro na niečo, je ľahko o niečo, je ťažko o niečo, je s ním zle, je s ním ľahšie, je tomu dávno.*

A **škoda** *jej,* takej rodiny. (KUKUČÍN) — Už nám tvojej slzookej *lutne* v šťastí našom, synak, **netreba.** (RÚFUS) — Všetkým nám bolo **ľúto** *za Ferkom.* (FIGULI) — Veď ako **blízko** bola *pádu!* (JÉGÉ) — Celú zimu ich rozdávala deťom, keď bolo **ťažko** *o ovocie.* (FIGULI) — Zdalo sa mi **privčas** *na* spoločenské *radovánky* v prírode. (JILEMNICKÝ)

Od rekcie **treba** odlišovať prípady, keď príslovka bližšie určuje predložku: *hlboko pod zemou, vysoko nad hlavou, ďaleko za dedinou, priamo k vedúcemu, rovno do úst, priamo proti vchodu, krátko pred slávnostou, dávno po svadbe, hneď po návrate* ap. A ďalšie prípady, kde naopak predložkový výraz je bližším určením príslovky *(blízko k mestu, ďaleko od domova)* alebo kde je tento výraz nepriamo adverbiálny a špecializuje okolnosť vyjadrenú príslovkou *(dolu pod schodmi, hore na streche, bokom ku skrini, nízko k zemi, uprostred medzi krovím)* ap.

Osobitné sú prípady, keď pôvodná príslovka tvorí s predložkou zložený predložkový výraz: *súčasne s otvorením veľtrhu, súbežne s riekou, rovnobežne s trasou, paralelne s touto akciou, solidárne s nimi, primerane k týmto požiadavkám, kolmo na rovinu, zarovno s chodníkom, spolu so sestrou, vedno s nimi* ap.

Boli tu dva predsednícke stoly, postavené na šírku a prikryté zeleným súknom, **kolmo** *na* ne vyrovnaný dlhý rad stolíkov. (TATARKA) — A už boli **zarovno** *s* lokomotívou. (CÁDRA)

Obsahové príslovky sa viažu s neurčitkom alebo s vedľajšou vetou obsahovou. Zo stavových prísloviek majú túto väzbu tie, ktoré vyjadrujú hodnotenie.

Najťažšie sa *zohriať, spotiť,* hneď bude lepšie. (KUKUČÍN) — Ak sa stane taká premena, **ľahko** *sa* ti *vrátiť.* (KUKUČÍN) — **Ťažko** *sa* bolo *rozlúčiť,* **ťažko.** (KUKUČÍN) — Niekedy **vidno** *preletieť* ponad teplicu krásneho zeleného, či belaskavého vtáka. (ONDREJOV) — **Škoda,** *že mu mať nerozťala kutáčom hlavu.* (TATARKA) — **Bohvie,** *odkedy som ho*

nevidel. (KUKUČÍN) — **Ktovie,** *či by ju nenadišla vôľa za rodným mestom, za poľom a našimi vŕškami.* (KUKUČÍN) — Konečne **vidno,** *že ho nič neboli.* (KUKUČÍN) — Bolo mi **ľúto,** *že ste ochoreli.* (KUKUČÍN) — **Možno,** *že práve toho sa obával.* (TLAČ)

Modálne príslovky musia mať pri sebe infinitív alebo vedľajšiu vetu vždy. Pravda, je tu i možnosť elipsy.

Načim *nahrádzať, hojiť* staré rany. (KUKUČÍN) — Čože prosíš, **netreba** *sa* ti *prosiť.* (TATARKA) — Už *sa* mu **nemožno** *striasť* dojmu, že pri ňom nesedí vlastne stará Jera, ale jeho Katica. (KUKUČÍN) — **Treba,** *aby o tom vedeli všetci.* (ÚŽUS) — **Božechráň,** *aby to postihlo vás!* (ÚZUS)

Využitie jednotlivých druhov prísloviek

Príslovky miesta

Miesto sa najčastejšie vyjadruje okolnostnými príslovkami. Vlastnostných prísloviek miesta je nepomerne menej. Všeobecným významovým ekvivalentom miestnych prísloviek sú opytovacie zámená *kde, kam, kade, kadiaľ, odkiaľ, skadiaľ, skade, odkade, dokade, pokade, pokiaľ.* Tieto zámená ukazujú aj ďalšie členenie miestneho významu. Treba tu rozoznávať štyri skupiny.

Miesto, na ktorom sa dej odohráva (na otázku *kde?*)

Okolnostné príslovky: *dnu, dolu, doma, hore, vonku, vonka, vôkol, zôkol; bokom, miestami, stranou; naboku, napredku, naspodku, navrchu, popredku, pozadu, dokola, okolo, uprostred, vpredu, vzadu; dookola, dovôkola, naokolo, navôkol, obďaleč, opodiaľ, pozďaleč; tamdolu, tamdole, tudolu, tudole, tamhore, tuhore.*

Zložia ho na lôžko, napochytro schystané **naboku** v popredí. (KARVAŠ) — Je ich **navrchu** ešte päť. (HEČKO) — **Obďaleč** vykopávali drevorubači bútľavú lipu. (CÁDRA)

Príležitostne môžu miesto na otázku *kde?* vyjadrovať sekundárne aj smerové príslovky *von, naľavo, napravo:*

Von podúval južný vietor. (ONDREJOV)

Vlastnostné príslovky: *blízko, ďaleko, hlboko, neďaleko, nevysoko, nízko, vysoko, juhovýchodne, juhozápadne, severne, severovýchodne, východne, západne.*

Keď bola dosť **vysoko,** zatriasla vetvu. (ZÚBEK) — Keby tak **pridaleko** nestáli a hneď pri rohu kostola. (PLÁVKA)

Miesto, kade dej prechádza (na otázku *kade?, kadiaľ?*)

Okolnostné príslovky: *bokom, krížom, okruhom, predom, priekom, vrchom, zadom; dookola, naokolo, naprieč; popredku; pomimo, povedľa, vľavo, vpravo.*

Utekali. **Krížom** cez Voliarku, k Horičke. (ONDREJOV) — Ľudia stále chodia **okolo** a dlážka musí byť čistá. (CHROBÁK) — Obzrite sa len **dookola.** (KRÁĽ) — Bol to vlak do Písy, sadol doň a išiel hoci i **okruhom.** (JÉGÉ)

Vlastnostné príslovky: *priamo, priečne, rovno, šikmo.*

Matej videl, ako Nemci utekajú **priečne** cez cestu. (PLÁVKA) — Choďte len stále **rovno**! (ÚZUS)

Pri vlastnostných príslovkách miesta sa pocituje aj pôvodný význam spôsobu, a to najmä pri význame miesta na otázku *kade?*.

Miesto ako cieľ, kde alebo pokiaľ dej smeruje (na otázky *kde?, kam?, pokiaľ?*)

Okolnostné príslovky: *dnu, domov, preč, spiatky, von; nabok, napredok, naspodok, navrch; napred, naprostred, nazad; dopredku, dospodku, dovnútra, dovrchu; dopredu, doprostred, dozadu; vbok, vpred, vzad; naľavo, napravo, doľava, doprava, doprázdna; vľavo, vpravo; nahor, nadol, naspäť, nablízko, naďaleko, dohora, doďaleka, dohlboka, dovôkola; vdol, vozvysok, vozvýš; tahore;* príležitostne, a to sekundárne majú tento význam aj statické príslovky *dole, dolu, hore.*

Zlez **dole**, Matúš! (FILAN) — Výbuchy tu lámali kameň, vrhali **doďaleka** črepiny skál. (CÁDRA) — Cúvli **spiatky**, zastali, vyčkali devy. (HVIEZDOSLAV) — Električka veselo hrkotala **tahore** k železničnej stanici. (KARVAŠ)

Vlastnostné príslovky: *ďaleko, hlboko, vysoko; neďaleko, nevysoko; južne, juhozápadne, severne, východne, západne; široko-ďaleko.*

Takýmto krokom nedôjdeš **ďaleko**. (ÚZUS) — Rudko ich neobral, neodvážil sa tak **vysoko**, babrák. (ONDREJOV)

Miesto ako východisko deja (na otázky *skade?, odkiaľ?* a *odkade?*)

Okolnostné príslovky: *odboku, oddola, odhora, odpredku, odspodku, odvonku, odvrchu; odpredu, odspodu, odzadu; odzdola, odzhora, oddaleka; sprava, spredu, spredku; zboku, zospodku, zvonku, zvnútra, zvrchu; zospodu, zozadu, znútra, zdnu, zdnuka* (hovor.), *zdnuky* (náreč.), *zdola, zhora, zľava, zobďaleč, zopodiaľ; zblízka, zblížža, zďaleka, zďalša, zneďaleka, zhlboka, zvysoka.*

Začul **zdnuka** Adamov chrapot. (KUKUČÍN) — **Zďaleka**, od Prašivej vody, nesie sa hlas zelenomiského zvona. (HEČKO) — Pes díval sa **zopodiaľ**. (TAJOVSKÝ)

Vlastnostných prísloviek s týmto významom niet.

Niektoré príslovky miesta majú dvojaký miestny význam:

Kde? a *kade?*: *mimo, vôkol, zôkol, zôkol-vôkol, bokom, stranou, popredku, pozadu, dookola, naokolo, okolo, pomimo, povedľa, vľavo, vpravo.*

Tu **naokolo** nikde ani duba, ani čerešne nebolo. (HORÁK) — Musia prejsť dosť hlboký výmoľ, inak by museli obchádzať **naokolo**. (MINÁČ)

Kde? (miestne) a *kam?* (smerovo): *dnu, dolu, hore, preč, von, naproti, bokom oddaleč, ďaleko, vysoko, hlboko, južne, severne, východne, západne, naľavo, napravo.*

Podajte sa viacej **naľavo**. (ÚZUS) — Potom hneď **naľavo** bola skupina mladých s dvoma Grílovcami. (MINÁČ) — Pozri **dolu**! A ukázal nadol, kde sa rozprestieral široký dvor. (KUKUČÍN) — Keby som to bol vedel, bol by buk dávno **dolu**. (TAJOVSKÝ)

Kde? a *skade?*: *spredu, skraja, sprava, zboku, zľava.*

Vezmi **skraja** dve stoličky! (ÚZUS) — A bývali sme hneď **skraja.** (TAJOVSKÝ)

Príslovky miesta môžu mať i prenesený a abstraktný význam.

Aj **zhora** tlačia na nás, aby sme to premenili. (MINÁČ) — Pekne, pekne, že tak **ďaleko** myslíte. (CÁDRA)

Príslovky miesta stoja najčastejšie pri slovesách.

V hovorovom úze sa vyskytujú miestne príslovky pri slovesách aj pleonasticky, a to vtedy, keď slovesá svojím významom dostatočne naznačujú okolnosť miesta.

A odišiel **preč.** (KUKUČÍN) — Milá moja, *vstaň* **hore,** máš betára na dvore. (ĽUDOVÁ PIESEŇ) — *Vošiel* **dnu.** (ÚZUS)

Pri adjektívach sú príslovky miesta zriedkavejšie. Ide tu vlastne o skrytú elipsu slovesa.

Okolo mňa medzi skalami rástla materina dúška a miestami červenel sa zrelý chutný truskavec, **hore** *červený,* k spodku biely, akoby mal fez na hlave. (VAJANSKÝ)

Príslovky miesta v prizámennom postavení:

Všetko **vôkol** orárne, čožo máme prepisovať, porúčať. (TAJOVSKÝ) — Teraz už naozaj stratili sebevládu a zmysel pre *všetko* **dookola.** (CHROBÁK)

Miestna príslovka pri citoslovci *hop:*

Hop sa **hore,** povoziem ťa. (MINÁČ)

Zo slovesných väzieb sa dostáva miestna príslovka do adnominálneho postavenia, kde sa ňou vyjadruje vlastnosť vyplývajúca z umiestnenia.

Krôčik **bokom,** *krôčik* **nazad** — a hneď veľký krik. (ONDREJOV) — Štefanko ukázal na *otvor* **zhora.** (KRÁĽ) — Začal sa pripravovať k *návratu* **domov.** (MRÁZ)

Adnominálne príslovky z pôvodných vedľajších viet:

Vymokajú odtiaľ potôčky a vlažia *zem* **ponže.** (CHROBÁK) — Akoby mávnutím zázračného prútika stratil *človek* **naproti** všetko **dobré a sympatické.** (MINÁČ) — Len chorý orgovánový *ker* **uprostred** vzbudil v ňom jasnú spomienku na Pilsko. (URBAN)

Osobitné sú ustálené konštrukcie *predložka* s + *inštrumentál podstatného mena* + *miestna príslovka.*

Vysoká skala **s jazvou uprostred** a z jazvy vytoká prameň. (MINÁČ) — Kŕdeľ oviec **s kozami popredku** pohol sa poľnou cestou k cintorínu. (ONDREJOV) — Pod ním drevený bunker **s tmavým vchodom uprostred.** (PLÁVKA)

Miestne príslovky v neúplnej dvojčlennej vete:

V úzadí blok, **napravo** dvere do kuchyne, **naľavo** do komory. (KRÁLIK) — Má murovanú pivnicu s dvoma okienkami, jedno **spredu,** druhé **zboku.** (PLÁVKA) — Tíšina **naokolo,** ani lístok sa nehýbe na konári. (KUKUČÍN)

Miestne príslovky v platnosti jednočlennej vety:

Ta sa, beľa, ta, ďalej, ďalej. (HVIEZDOSLAV) — **Dopredu,** na útok! (MINÁČ) — **Vľavo** vbok! (ÚZUS)

Príslovky času

Význam času sa primárne vyjadruje okolnostnými príslovkami, časové príslovky vlastnostného typu sú len sekundárne. Všeobecné významové ekvivalenty časových prísloviek, opytovacie zámená, rozdeľujú ich podľa druhu časového významu na sedem skupín.

Čas, v ktorého hraniciach sa dej odohráva (na otázku *kedy?*)

Okolnostné príslovky: *dnes, prv, teraz, včera, včuľ* (zastar.), *vlani, zajtra; jednúc* (zastar.), *raz, ráno, večer, večerom, večierkom; nakoniec, naostatok, naostatku, naobed, napokon, napoludnie, naposledok, naráno, navečer; včas, poobede, popoludní, spočiatku, sprvopočiatku, sprvoti, zjari, zmladi, zrána, zvečera, dodňa, odpoludnia, medzičasom, nadránom, predčasom, predpoludním, poobede, popoludní, podjeseň, podvečer; predvlani, predvčerom, pozajtre, pozajtra, popozajtra, popozajtre, sprvu, zaránky, predvčerajšky, nabudúce, prednedávnom, zalanským, včasráno, najsamprv, navčasráno; dnes-zajtra.*

Poobede ideme kone kúpať. (ONDREJOV) — Tak prídem ešte **načas** do kancelárie. (PLÁVKA) — Tak si **sprvoti** umienil. (HEČKO) — Kotlári chodievali v našu stranu vždy tak **podvečer.** (ZELINOVÁ)

Časový význam môžu mať i miestne príslovky *napred, popredku, vopred, naostatok, naostatku* a spôsobové príslovky *povidne, potme:*

Chce **napred sám** sebe a potom i nepriateľom dokázať, že neuhne pred presilou. (A. MATUŠKA) — Chceli dôjsť ešte **povidne,** ale prišli už **potme.** (ÚZUS)

Vlastnostné príslovky: *dávno, nedávno, minule, predošle, budúcne, obvykle, dodatočne, novšie, posmrtne, súčasne, posledne, príležitostne, najnovšie, skoro, neskoro, predčasne, oneskorene, dochvíľne, pôvodne, posmrtne, predsmrtne, predoperatívne, postoperatívne, postmortálne, prednatálne. postnatálne, perspektívne.*

Časy tie **minuli dávno.** (KUKUČÍN) — Ja ťa **budúcne** nepustím. (TAJOVSKÝ)

Čas vo význame medze, po ktorú dej trvá (na otázku *dokedy?* a *pokedy?*)

Okolnostné príslovky: *dočasu, doobeda, dopoludnia, doposledku/doposledka, naveky, donekonečna; dodnes, doteraz, dovčera, dovlani, dozajtra, dopredvečera; podnes, povčera, donedávna; nadosmrti.*

Ale som to až **podnes** nikomu nepovedal, že ma tak prezývali. (KUKUČÍN) — **Doteraz** vravel rúčo. (HEČKO)

Vlastnostné príslovky: *dočasne, doživotne, predbežne, provizórne.*

Vicišpán po svojom zvolení ostáva v úrade **doživotne.** (RAPANT) — Aspoň **dočasne,** kým sa mu podarí získať od pána farára povolenie na pohreb. (KRÁLIK)

Čas vo význame medze, od ktorej sa dej koná (na otázku *odkedy?*)

Sú tu len okolnostné príslovky: *odprvoti, oddnes, odpredvčera, odvlani, odzajtra, odjakživa, odprvu, oddávna, odpradávna, odvčasrána.*

U Habdžov majú **odvčera** Kristínu, sestru z Podhája. (HEČKO) — Vraniakovci boli **odjakživa** pažraví. (TATARKA)

Čas, na ktorý sa dej určuje (na otázku *nakedy?*)

Aj tu sú len okolnostné príslovky: *naobed, naostatok, naráno, navečer; nadnes, navčera, nazajtra, napozajtra, napozajtre, nabudúce, na neskoršie.*

Nože, nechaj z toho dreva i **nazajtra** i **napozajtre.** (SKALKA) — Habdžu ako prísľubca nechal si **naostatok.** (HEČKO) — Túto prácu môžeme smelo odložiť **na neskoršie.** (ONDREJOV)

Čas, po uplynutí ktorého sa dej koná (na otázku *po akom dlhom čase?*)

Okolnostné príslovky: *hneď, ihneď, zápät, vzápätí, podchvíľou, naskutku, čochvíľa, naťaku* (hovor.), *zaraz, okrátko, onedlho, zakrátko, zanedlho, ponenáhlo, ponenáhle, naveľa, nezaveľa, zaveľa, čoskoro, naveľa-naveľa, časom, obratom; sčerstva.*

Ale **časom** to prešlo. (HEČKO) — **Naskutku** pod hore! (JÉGÉ) — Podajte **obratom** zprávu. (KARVAŠ) — Grófka **sa zakrátko** prebrala. (JÉGÉ) — Nuž, **naveľa-naveľa** som predsa len nahmatal závoru a vošiel dnu. (PONICKÁ)

Vlastnostné príslovky: *okamžite, bleskove, skoro, skôr-neskôr.*

Možno, že **skoro** dosáče. (RÚFUS) — Ale keď sa to minulo, Eva tušila, že **skôr-neskôr** zostane na ľade, bez akejkoľvek pomoci, vystavená biede a hladu. (URBAN)

Čas, v priebehu ktorého sa dej koná (na otázku *ako dlho?*)

Okolnostné príslovky: *chvíľu, chvíľku, trochu, trošku, úchytkom; načas, začas, nachvíľu, naveky, sprvoti, nadlho, nateraz, nakrátko, nastále, natrvalo, natrochu, naúchytky, naďalej, nadosmrti.*

Sprvoti sa nehlási nik. (HEČKO) — **Začas** sa ešte držal ako mládenec. (TAJOVSKÝ) — **Nachvíľu** sa všetci zamysleli. (LAZAROVÁ) — Veď len nebude takto i **naďalej** (KUKUČÍN)

Vlastnostné príslovky: *dávno, dlho, krátko, neprestajne, nepretržite, neustále, permanentne, predbežne, prechodne, trvale, ustavične, večne.*

Bola vydatá tak **dávno** a tak **krátko!** (TATARKA) — Bol **večne** ospalý a cítil sa ako rekonvalescent. (MINÁČ) — Jerguš hľadel na hviezdy **dlho,** veľmi **dlho.** (ONDREJOV) — Čím boli, boli po celý deň a **permanentne.** (A. MATUŠKA)

Tento časový význam môže mať aj miestna príslovka *ďalej:*

Dni sa počali krátiť — no pekná, suchá chvíľa trvá **ďalej.** (KUKUČÍN)

Čas v opakujúcich sa intervaloch (na otázku *ako často?*)

Okolnostné príslovky: *chvíľami, chvíľkami, podchvíľou, občas, zriedka, nezriedka, zakaždým, zavše, jednostajky, neraz.*

Podchvíľou udrel nám do uší rachot guľometov alebo výbuch granátu. (JANČOVÁ) — Prvé roky ju navštívil **zakaždým,** keď bol v meste. (KUKUČÍN) — Zboku **zavše** vytryskne konské zaerdžanie. (HEČKO)

Vlastnostné príslovky: *často, denne, dennodenne, jednostajne, každodenne, každoročne, mesačne, neprestajne, neustále, obvykle, obyčajne, ojedinele, pravidelne, príležitostne, ročne, stále, sústavne, týždenne, ustavične, zriedkavo, zvyčajne.*

A z richtárstva nemá nič — dvadsať zlatých **ročne.** (KUKUČÍN) — A táto predtucha obletuje ho **neprestajne.** (KUKUČÍN) — Píše **príležitostne.** (A. MATUŠKA)

Časový význam *ako dlho* a *ako často* obsahuje aj prvok miery. Obidva významy sú od seba slabo navzájom rozlíšené.

Príslovka *naveky* má význam *dokedy* i *ako často.*

My sme rozlúčení **naveky!** (KUKUČÍN) — I on, i Kupec, občerstvení trochu, rozprávali vedno **naveky.** (TIMRAVA)

Príslovka *podchvíľou* značí *po akom dlhom čase* i *ako často.*

Podchvíľou sa vrátim! (TLAČ) — Musí sa za ním **podchvíľou** obracať. (ŠVANTNER)

Pri adjektívach sú časové príslovky zriedkavejšie.

Oživujú **dávno** *zaniklú* minulosť. (JILEMNICKÝ) — Tulák, gauner **predčasne** *vyspelý* a vyspelo zlý. (MINÁČ) — Potrebným zmenšením objemu sa všetka **pôvodne** *plynná* látka premení na kvapalinu. (ILKOVIČ)

Časová príslovka v adnominálnom postavení:

Raketové motory **včera, dnes a zajtra.** (TLAČ) — To bola *práca* **doobeda.** (F. KRÁL)

V neúplnej dvojčlennej vete:

Dnes na programe Krútňava. (PLAGÁT)

Pri substantívnom vetnom základe ako príslovkové určenie.

Do videnia **zajtra** napoludnie v Smrečanoch. (TAJOVSKÝ)

Časová príslovka absolútne:

Včera a zajtra. (MINÁČ) — **Hneď! Hneď! — Okamžite! — Neskoro.** (ÚZUS)

S porovnávacou spojkou *ako* vyjadruje časová príslovka metonymicky vlastnosť a je vo vete prívlastkom, doplnkom alebo prísudkom.

To nie je taký *zápas* ako **predvčerom.** (ÚZUS) — Roky idú, nie som už ako **predvlani.** (ÚZUS) — Nevyzeráš ako **obyčajne.** (ÚZUS)

Takto môže mať časová príslovka aj spôsobový význam.

Naši cyklisti nešli ani trochu ako **vlani.** (TLAČ)

Príslovky príčiny (účelu, účinku a prípustky)

Primárne sa príčina deja vyslovuje okolnostnými príslovkami. Vlastnostné príčinné príslovky sú len sekundárne. Všeobecným významovým ekvivalentom príčinných prísloviek sú opytovacie zámená *prečo?, načo?, začo?*. Príčinných prísloviek je pomerne málo.

Okolnostné príslovky: *náhodou, neprávom, omylom, právom; natruc* (hovor.), *navzdor, navzdory; nadarmo, zadarmo, samochtiac.*

Nie **nadarmo a náhodou** každému pri jeho mene vyvstane práve ten jeho román. (A. MATUŠKA) — **Zadarmo** ťa predsa nepustili! (KARVAŠ) — **Právom** mohol očakávať záujem vedeckého sveta. (URBAN)

Vlastnostné príslovky: *bezdôvodne, dôvodne, náhodne, neodôvodnene, neúmyselne, nevyhnutne, nútene, nutne, samovoľne, úmyselne, vedome, zámerne:*

Ich mená neuvádzame **náhodne**. (A. MATUŠKA) — Vravím mu, že by som sa rád **nevyhnutne** so Zápotočným rozprával. (FIGULI)

S významom príčiny úzko súvisí význam účelu. Majú ho okolnostné príslovky *naporúdzi, napohotove, napospas, naprezrek, naprezročky, napriek, naprieky, naproti, naprotiveň, naverímboha, oproti, pohotove, poruke, očistom.*

Ja, reku, kosu nechám **poruke**. (ONDREJOV) — Deva počúva; ostatné rady a pokyny, aké máva pestún **naporúdzi**. (KUKUČÍN) — Ale to len tak, **naprezrek** pozerá, sem tam šibe okom po Vincovi. (MINÁČ) — Otec mi neprišiel **naproti**, už vtedy chorľavel. (MINÁČ)

Vlastnostné príslovky účelu: *bezcieľne, bezúčelne, nepotrebne, osobne, pracovne, služobne, súkromne, úradne, zámerne.*

Úradne smo prišli — vo veci poslednej vôle zosnulého Ondreja Mozoľu. (KRÁLIK) — Oko jeho bude bdieť nad spiacimi **strážne**. (TIMRAVA)

S významom príčiny súvisí aj význam účinku. Majú ho okolnostné príslovky *darmo, nadarmo, naprázdno, navnivoč, nazmar, navidomoči, nemilobohu, podaromnici, vhod, nevhod, naverímboha.*

Ale notár volal **nadarmo**. (KALINČIAK) — Všetky jeho dobré rady vychádzali **nazmar**. (HEČKO) — Ale ani pán továrnik Dobák nechcel vyjsť **naprázdno**. (PLÁVKA) — Ťažko predpokladať, že by si opatrný Mongol len tak **naverímboha** nechal jurtu nestráženú. (TATARKA)

Vlastnostné príslovky účinku: *bezvýsledne, daromne, márne, nevhodne, vhodne, bezúspešne, neúspešne.*

Guznár si **bezvýsledne** žmýkal mozog. (TATARKA) — Možno neprídeš, možno ti to vravím **zbytočne**. (CHROBÁK) — **Bezcieľne** blúdil po uliciach mesta. (CÁDRA)

Blízky je i význam prípustky. Majú ho okolnostné príslovky *napriek, naproti, naschvál, náročky, nevoľky, nechtiac, nevdojak, nechtiačky, voľky-nevoľky, chci-nechci, chcej-nechcej, chtiac-nechtiac.*

Nechtiačky dotkol sa jej rukou zápästia. (ÚZUS) — **Voľky-nevoľky**, vec budeme riešiť. (TLAČ) — Silvester **naschvál** si posadil hostí pred seba, aby im videl do tvárí. (BEČKO)

Vlastnostné príslovky: *mimovoľne, nechcene, schválne.*

Zuzka utíchne v plači a **mimovoľne** naslúcha. (KUKUČÍN) — Schválne schodí pod medzu, aby sa s nimi nestretol. (FIGULI)

Niektorými príslovkami možno vyjadriť i podmienku.

Matka prestala cítiť potrebu tých kvetov, všetkých tých maličkostí, ktoré **dovedna** prestávajú byť drobnosťami. (TLAČ) — **Zadarmo** ich vezmeme, ak nie, berte si ich! (ÚZUS) — **Doma** by som to spravil, ale tu niet miesta. (ÚZUS) — A znášali sa ešte dosť dobre **spolu**. (JÉGÉ) — Túžili po sebe, ale báli sa byť spolu **osamote**. (JÉGÉ)

Tak isto môžu mať tieto príslovky aj prípustkový význam: Nemal by si pokoja *ani* **doma**. *Ani* **neskoršie** by si ich nebol dostihol. — Skriňa by nebola vošla *ani* **bokom**.

Ako vidno, sú to v skutočnosti miestne, časové a spôsobové príslovky, ktoré nadobúdajú význam podmienky a prípustky z kontextu a z intonácie (viac alebo menej samostatné vydelenie príslovky v rámci vety). Intonácia svedčí o tom, že tu šlo pôvodne o podmienkovú, resp. prípustkovú vedľajšiu vetu, ktorá sa neskoršie zmenila na vetnú vložku reprezentovanú metonymicky príslovkou. Tá sa nakoniec včlenila tesne do vety. O osobitných príslovkách podmienky a prípustky (tohto typu) však hovoriť nemožno.

Príslovky spôsobu (miery a zreteľa)

Tieto príslovky tvoria jednu skupinu so základným významom spôsobu, ku ktorému pribúda špeciálny význam miery a zreteľa. Najpočetnejšie sú príslovky spôsobu, miery a zreteľa zastúpené vo vlastnostnom type. Z adjektív a adjektivizovaných príčastí sa tvoria temer neobmedzene. Okolnostne sa vyjadruje spôsob, miera a zreteľ len sekundárne. Aj týchto prísloviek je však pomerne hodne. Svojím počtom tvoria príslovky spôsobu, miery a zreteľa jadro prísloviek ako slovného druhu. Ich všeobecným významovým ekvivalentom je opytovacie zámeno *ako*.

Príslovky spôsobu

Vyjadrujú význam spôsobu, ktorý môže byť daný ako akosť, alebo môže vyplývať zo vzťahu, prípadne z okolnosti.

Vlastnostné príslovky spôsobu sú akostné a vzťahové.

Akostné príslovky: *dôstojne, dôverne, drsne, falošne, chutne, chvatne, jemne, krásne, naivne, obozretne, obratne, obšírne, odporne, ochotne, posmešne, povoľne, pôvabne, presne, príjemne, slávne, statočne, spokojne, správne, srdečne, svorne, šľachetne, špatne, výstižne, výstredne, zákerne, zvučne* a i.; *svedomite, znamenite; jedovato, kostrbato, kvetnato, srdnato; súvisle, zle; kyslo, milo, teplo, veselo; dotieravo, hltavo, hravo, obetavo, pútavo, váhavo, zaujímavo; chichotavo, dumavo, skúmavo; hanblivo, plačlivo, urážlivo; láskavo, lenivo, poctivo, úctivo; dravo, krivo, surovo; mlado, tvrdo; jednoducho; ľahko, mrzko, prudko, rezko, ťažko; hlúpo; dobre, bystro, múdro; sviežo* a i.;

bratsky, grobiansky, hrdinsky, chlapsky, kamarátsky, ľudsky, otcovsky, zversky; svojsky; povýšenecky, silácky, starecky, školácky.

No zrejme každý okrem mňa cítil sa tu celkom bezpečne a isto. (CHROBÁK) — Tetka Livorovie postavila sa medzi nás, začala surovo, nežensky kričať a rozháňať nás palicou. (FIGULI)

Akostné príslovky z adjektivizovaných príčastí: *napajedene, oddane, odhodlane, ponížene, rozrušene, sklamane, vzrušene, zarazene, zmätene; naduto, prelaknuto, ubito, ustato, uvzato, zatato, zaujato; povzbudzujúco, povznášajúco, strhujúco, unavujúco, znevažujúco* a i.

Oči sa jej teraz už nenútene smiali. (FIGULI) — „Čo je to?" zakričal podplukovník urazene. (MINÁČ) — Nezdržal sa, aby sa zľahčujúco nevyslovil o ňom. (TIMRAVA)

Vzťahové príslovky: *abecedne, dedične, chybne, knižne, literárnovedne, mnohostranne, opačne, osobitne, právoplatne, propagačne, riadne, rozdielne, spoločne, súkromne, výchovne, zákonne, záväzne; čiarkovite, heslovite, oblúkovite; ležato, polovičato, stojato; nezávisle, zvisle; rovnako; bulharsky, česky, slovensky* a i.

Každú dedinu a každú chalupu uzavreli osobitne zákazmi. (TATARKA) — Viem, ale len teraz o to výnimočne prosím. (TOMAŠČÍK) — Na dne studnice bol piesok, voda nanášala ho kopcovite. (ONDREJOV)

Niektoré vzťahové príslovky vyjadrujú nástroj: *číselne, listovne, kalendárne, priemyselne, ručne, slovne, súdne, strojove, úradne; elektricky, mocensky, politicky, vojensky* a i.

Ručne obšívala konce plátna, čo utkali cez zimu. (FIGULI) — Parné a iné strojove poháňané mlyny môžu byť zriaďované bez ohľadu na mlynský regál kdekoľvek. (LUBY) — Natahujú sa elektricky a ich údaj sa prenáša na pracovné miesto elektromagneticky. (ILKOVIČ)

Vzťahové príslovky vyjadrujú aj niektoré iné vzťahy, napr. vzťah k miestu, pôvodcovi, pôvodu alebo i k objektu deja: *verejne, súkromne, cirkevne, knižne* a i.

Autor z nedostatku životných podnetov inšpiroval sa knižne, literátsky. (A. MATUŠKA) — Jeho poetický náboj je odvodený dosť nezvalovsky. (TLAČ)

Vlastnostné príslovky spôsobu pri adjektívach:

Bol spokojný, radostne *veselý*. (ONDREJOV) — Je citlivý ako urazené dieťa a práve tak detsky *bezmocný*. (MINÁČ)

Pri príslovkách:

A Jergušovi bolo akosi podivne *teplo*, akosi neobyčajne. (ONDREJOV) — Zákon zotrvačnosti však bezprostredne *experimentálne* overiť nemožno. (ILKOVIČ)

V neúplnej dvojčlennej vete:

A len zle a zle na mňa. (LAZAROVÁ) — Dorastenci víťazne. (TLAČ) — Stručne zo zahraničia. (TLAČ)

V absolútnom postavení:

Kapitán Labuda ich hnal dopredu: **rýchlejšie, rýchlejšie.** (MINÁČ) — Ďakujem za medokýš! — Zbohom, **vďačne!** (BEDNÁR) — Teda **opatrne.** (CÁDRA)

Okolnostné príslovky spôsobu:

Desubstantívne: *behom, bokom, cvalom, hlasom* (zried.), *hmatkom, hurtom, chvatom, kosom, krížom, krokom, mihom, polohlasom, položartom, radom, razom, stĺpom, stĺpkom, šepkom, šmahom, šupom, trapom* (hovor.), *úkosom, úhorom, vlečkom; nahlas, nachvat, nakopu, nakríž, naopak, napoprieč, nasilu, naznak, napoly, dohromady, dokopy, doslova, pobiede, podobrote, pohromade, pokope popamäti, potme, spamäti, zdĺže* (i *zdĺž*, bás.), *znenazdania, odoka, odrazu, osamote, zbohom, spánombohom, zaradom, vosvet.*

Ovce sklonili hlavy, zbili sa **dokopy.** (ONDREJOV) — Híí, tu mu začali vlasy **dupkom** vstávať. (KALINČIAK) — Len tu i tu pozrie **kosom** naňho. (KUKUČÍN) — **Chvatom** zhodil bundu. (JESENSKÝ)

Deadjektívne a deadverbiálne (a analógie k nim): *naboso, nadrobno, nahladko, naholo, nahrubo, nahusto, nachytro, nakrátko, nakrivo, nalačno, narýchlo, naslepo, nasucho; dookrúhla, doostra, dopodrobna, doprázdna, doprosta, dorovna, doširoka, dotuha; zľahka, znenáhla, zostra, zoširoka, zrezka, zvesela, zvoľna; sčerstva, skrátka, spriama, sprudka, stažka, stuha; potichu, napochytro/napochytre, naponáhlo/naponáhle, naspamäť, naúchytky; nahlboko, navysoko* (zried.), *doopravdy, dovedna, pospiatky, pozvoľna, povidne, potajme, pospolu, vovedne, vovedno, vozvysok, zarovno, zhurta, zrazu; poľahky, poľahunky, pomaličky, potichučky; po slovensky, po domácky; zažmuročky; nazdarboh.*

Zazrel Jerguša, rozosmial **sa naširoko,** klobúk vyhodil do výšky v tuhej radosti (ONDREJOV) — Šimon ustupuje **pospiatky,** akoby ho ten pohľad odstrkoval. (CHROBÁK) — V tú chvíľu **zhurta** zaklopal ktosi na dvere. (TIMRAVA) — Treba to skončiť **prosto, po ľudsky.** (MINÁČ)

Deverbatívne (a analógie k nim): *idúci, spievajúci, idúcky, neveriacky, bežiačky, jediačky, kľačiačky, ležiačky, plaziačky, sediačky, slepiačky, stojačky, utekačky; kolenačky, holokolenačky, hololaktačky; bežky, čušky, čľapky, hupky, mlčky, nenazdajky, plačky, úkradky, vezky; bosky, horeznačky, doluznačky, nevedomky, pešky, podobrotky, pozlotky, spiatky, štvornožky, ukradomky, znenazdajky; poležiačky, postojačky, posediačky, poslepiačky, pošepky, pošušky; kľačmo, ležmo, odbočmo, obkročmo, rozkročmo, roznožmo, sedmo, sklzmo, skusmo, stojmo, šepmo, vismo, znožmo, koňmo, krížmo, vozmo.*

Prostredná sestra s matkou zbierala **idúcky** huby jesienky. (FIGULI) — Eva pozrela **ukradomky** na mňa. (PODJAVORINSKÁ) — Zahrozil som mu, ale len tak **pošušky,** päsťou. (KALINČIAK) — Keď nechcú dať **podobrotky,** nech dajú **pozlotky.** (MINÁČ) — Sedliaci vystreli trochu chrbty a postavili sa **roznožmo.** (ZÚBEK)

Zrazeniny a amorfné príslovky: *strmhlav, spakruky; peši, spolu, vedno, znezrady.*

Spakruky zrazí vo vzteku sviecu. (TAJOVSKÝ) — V noci ma čosi náhle prebudilo a **znezrady** pretrhlo sen. (JILEMNICKÝ) — Strávili **spolu** nejednu hodinku. (KUKUČÍN)

Spôsobový význam majú príležitostne aj okolnostné príslovky miesta *bokom, hore, dozadu, nazad, vzad, krížom, zblízka, zďaleka, zvysoka, zhlboka, rovno, hore, dolu.*

Výšky chcú hľadieť **zvysoka** na nobotyčné štíty? (JESENSKÝ) — Mučia ich . . .! Doparoma . . . a sánka mu skáče **hore-dolu, hore-dolu.** (BODENEK)

Okolnostné príslovky spôsobu pri podstatnom mene ako nezhodný prívlastok:

Po hodinovom *vození* **cvalom** i **trapom** Landík stíšil koňa na krok. (JESENSKÝ) — Jeho lekársky obvod vyžadoval mnoho *cestovania* **vozom,** na saniach, na koni, ale i **peši.** (PIŠÚT) — Prípadov na *písanie* **dovedna** stále pribúda. (PECIAR)

Príslovky miery

Miera deja sa môže vyslovit priamo alebo pomocou istej kvality.

Vlastnostné príslovky vyjadrujúce mieru priamo: *absolútne, bezhraničné, bezmedzne, bezmerne, čiastočne, dostatočne, extrémne, hlboko, hodne, intenzívne, krajne, masovo, maximálne, minimálne, mocne, nadmerne, náramne, nedostatočne, nepatrne, nepomerne, neskonale, nesmierne, neúmerne, neúplne, nezmerne, obmedzene, plne, početne, podstatne, pomerne, prevažne, priemerne, primerane, rovnako, rovnomerne, silne, slabo, úplne, vrcholne, vysoko, značne, zvrchovane.*

Augustín Šerner je **hlboko** dojatý sám sebou. (MINÁČ) — Zdierajú nás všetci **rovnako** a **rovnako** nami opovrhujú. (KARVAŠ) — Kálnayka sa cele rozohnila pri myšlienke na príchod potulných hercov. (VAJANSKÝ)

Nepriame, zväčša expresívne alebo hyperbolické vyjadrenie miery príslovkami, ktoré majú primárne význam spôsobu: *akurátne, bezbožne, beznádejne, bezohľadne, bezpodmienečne, bezprikladne, bezuzdne, bezvýhradne, bezvýnimočne, bigotne, bláznovsky, bohato, bravúrne, citeľne, čudne, definitívne, dôrazne, doslovne, dôsledne, geniálne, hanebne, hrozne, húfne, chorobne, ideálne, integrálne, jasne, jedinečne, katastrofálne, kapitálne, krásne, mimoriadne, nádherne, nápadne, nehanebne, nekompromisne, nenávratne, neoblomne, neobyčajne, neodbytne, neochvejne, neotrasne, nepodkupne, nepríčetne, nepríjemne, nerozlučne, neúnavne, neúprosne, neústupne, nevýslovne, nezmyselne, nezvratne, nezvyčajne, obdivuhodne, obludne, obstojne, očividne, odporne, ohromne, osobitne, otrasne, ozrutne, pekne, podivne, podivuhodne, podstatne, poriadne, postupne, potrebne, povestne, pozoruhodne, prebytočne, presne, prikladne, prísne, príšerne, radikálne, rezolútne, riadne, rozhodne, rozumne, senzačne, skalopevne, smiešne, smrteľne, strašne, suverénne, univerzálne, úsporne, urputne, usilovne, úžasne, večne, vehementne, virtuózne, všemožne, všeobecne, všestranne, výdatne, výlučne, výnimočne, výsostne, významne, zásadne, zázračne, žalostne, živelne* a i.; *náležite, nepretržite, svätosväte, určite, znamenite, kopcovite, kŕčovite, bohato, husto, húževnato, sväto,*

vrchovato; ďalekosiahle, dokonale, skvele, zle, zúfale, vytrvalo; krikľavo, naliehavo, vyzývavo, bláznivo, dojímavo, drvivo, dychtivo, horlivo, hrozivo, mizivo, nástojčivo, ničivo, pálčivo, povážlivo, prekvapivo, prenikavo, presvedčivo, spoľahlivo, úpenlivo, zúrivo, náruživo, okrajovo, podozrivo, surovo, úzkostlivo, zriedkavo; dobre, ostro, prísno, sporo; tuho; skúpo; božsky, čertovsky, detsky, hrozitánsky, nadľudsky, neľudsky; fanaticky, fantasticky, hermeticky, kategoricky, notoricky, sakramentsky a i.

Musíš sa **bezvýhradne** podrobiť ich rozmarom. (ŠVANTNER) — Očakával, že **národ**, ktorý povstal, **patrične** stvrdol. (TATARKA) — Keby len **výdatne** popršalo! (ÚZUS) — Boli **svätosväte** presvedčení, že Eva Hlavajová hrá len komédiu a robí si z nich bláznov. (URBAN) — Voda teraz hlasno zaklokotala, valila sa jarčekom **kopcovite**. (ONDREJOV)

Vlastnostné príslovky miery motivované dejovým významom: *badateľne, neodolateľne,* citeľne, *nepozorovateľne, neodvolateľne, neotrasiteľne neprekonateľne, nepredstaviteľne, neuveriteľne, nezadržateľne, viditeľne, nevyčerpateľne, nevyliečiteľne, nevysloviteľne, zanedbateľne, znateľne, znesiteľne; nebadane, neslýchane, nevídane, obmedzene, vyložene; ohromujúco, omračujúco, prekvapujúco, strhujúco, vyčerpávajúco, vynikajúco, zahanbujúco, zarážajúco.*

Tráva, stromy, oblaky a vánok, všetko je **ohromujúco** dojímavé a dojímavo sviatočné. (LAZAROVÁ) — **Neuveriteľne** sa zmenil! (ÚZUS) — Farbitosť miestnosti robí **prekvapujúco** veselý a útulný dojem. (JÉGÉ)

Vlastnostné príslovky miery pri adjektívach:

Bol **priemerne** *inteligentný* a **nadpriemerne** *citlivý*. (MINÁČ) — Ale je to **čertovsky** *nebezpečná* vec. (MINÁČ)

Pri príslovkách:

Rozprávali to **smrteľne** *vážne* a **smrteľne** *vážne* tomu aj verili. (MINÁČ) — Už bolo **hodne** *neskoro*. (JÉGÉ)

Pri zámenách:

Ruky netriasli sa mu, i bol vtedy *úplne* **svoj**, nehatený ničím, slobodný ako strom. (URBAN) — **Podstatne** *inak* si počína vo Farskej republike Tatarka. (A. MATUŠKA)

Pri časticiach:

Nech spí. Cele *iste* sa spotí. (KUKUČÍN)

Okolnostné príslovky miery: *dokorán, dosť, naskrze, naskrz, príliš, veľmi, zvlášť, obzvlášť, obzvlášte; celkom, bitkom, cicerkom, cickom, cíčkom, dúškom, húfom, hupkom, kopcom, mihom, neúrekom, radom, razom, šmahom, úvalom, vrchom; byľku, trochu, kúsok, kúštik, trocha; napodiv, navlas, napoly, nadmieru, dopoly, odpoly, odušu, oprekot, opreteky; poväčšine, sčasti, sčiastky, spolovice, zamak, zaradom; nacelkom, nadobre, nadobro, nadostač, napolo, nanajvýš, natrochu, navyše, nazvyš, ponajviac, poznenáhle, zaveľa, zaviac, zďaleka, načisto, nahusto, naplno, naširoko, dočista, dohola, doplna, dopodrobna, dosýta, dotuha,*

zhola, zhruba, zhusta, zľahka, znenáhla, zúplna, zväčša, splna, spola, spoly; akomak, ostopäť, ostošesť, ozlomkrk, ozlomkrky, vonkoncom.

Človek žije **naplno** len v neobvyklých okolnostiach. (MINÁČ) — **Poznenáhle** odkrývajú sa mu pozostatky krásy, ktoré staroba prikryla. (KUKUČÍN)

Okolnostné príslovky miery pri prísudkovom a prívlastkovom adjektíve:

Košík bol **kopcom** *plný*. (ONDREJOV) — Počúval s otvorenými ústami aj **napoly** *hluchý* hrobár. (MINÁČ) — Vynález **neveľmi** *šťastný*. (A. MATUŠKA) — Stanica bola **bitkom** *nabitá* ľuďmi. (MINÁČ)

Pri príslovkách:

Zapálili sa mi líca a stisla som **veľmi** *dotuha* pery. (FIGULI) — Eva už vidí Silvestra **celkom** *jasno*. (HEČKO)

Pri číslovkách:

Napodiv *moc* chleba popratalo to chlapčisko. (MARTÁKOVÁ) — Andický viezol so sebou **podozrivo** *veľa* dolových gúľ. (KARVAŠ)

Pri zámenách:

Naozaj celkom *nič* z nejakej neohrabanosti, čo by znechucovalo a odpudzovalo. (JESENSKÝ) — Nuž táto sa mi zapáčila, že bola **trochu** *iná* (PONICKÁ)

Pri časticiach:

No a ľud sa novinami podvihnúť nedá, a takými, ako sú dnes naše, už **vonkoncom** *nie*. (KUKUČÍN) — Sľúbila, že príde **celkom** *iste*. (TATARKA)

Pri predložkovom páde podstatného mena:

Justín býval so sestrou, vdovicou, **kus** *povyše Vlesky* pri samom cintoríne. (TATARKA) — **Hneď** *poniže Dubovej* sa zvažuje hon Široká a spája s Mníchovým hájom a Mníchov háj sa prehýba k Pažitiam. (BEDNÁR)

V neúplnej dvojčlennej vete:

Pesničku vernú, srdce **dokorán**. (RÚFUS)

V absolútnom postavení:

Dosť! Načo spomínať, pán Murgač? (TAJOVSKÝ)

V adnominálnej polohe:

Niekoľko rokov po druhej svetovej vojne socialistická literatúra vymenila reálnu perspektívu *perspektívou* **dokorán**. (A. MATUŠKA)

Príslovky zreteľa

Tieto príslovky sa vydeľujú podobne ako príslovky miery v rámci všeobecnejšieho významu spôsobu jeho osobitnou špecializáciou. Vyjadrujú spôsob deja tak, že bližšie vymedzujú pôsobnosť deja (alebo vlastnosti vyjadrenej adjektívom, prípadne adverbiom). Bližšie naznačujú, kde alebo v akom zmysle na objekte alebo na subjekte dej platí: *zdravotne poškodiť niekoho, telesne upadnúť, odborne vyspelý, politicky neúnosne.*

Príslovky zreteľa majú výrazný vzťahový význam a tvoria sa od typických vzťahových adjektív. V dôsledku toho majú bezprostrednejší vzťah k podstatným menám, ktoré sú slovotvorným východiskom k ich adjektívnym pendantom: *poškodiť zdravotne — poškodiť zdravie*. Sú preto i synonymicky blízko k významove príbuzným substantívno-adjektívnym väzbám: *telesne — na tele, telom, z telesnej stránky; spoločensky — v spoločenskom ohľade, zo spoločenskej stránky*. Slovotvorne sú obmedzené na okruh základných pojmov, ako sú napr. hmota, duch, bytosť, tvar, forma, obsah, číslo, subjekt, objekt, vnútro, vonok, život, spoločnosť, mravnosť, umenie, veda, výroba, technika, priemysel, vojenstvo, verejnosť, vzdelanosť, právo atď.

Vlastnostné príslovky zreteľa: *bytostne, číselne, divadelne, duševne, existenčne, experimentálne, farebne, finančne, funkčne, formálne, fyzikálne, hmotne, hudobne, individuálne, intelektuálne, intonačne, jednostranne, kompozične, konštrukčne, kultúrne, kvalitatívne, kvantitatívne, literárne, materiálne, miestne, morálne, mravne, národne, národnostne, nestranne, obapolne, objektívne, obojstranne, odborne, organizačne, osobne, početne, pohlavne, pomerne, pracovne, právne, pravopisne, priemyselne, príčinne, režijne, sexuálne, sociálne, subjektívne, súkromne, študijne, telesne, triedne, ústavne, verejne, vnútorne, všestranne, výrobne, výtvarne, výživne, vzájomne, vzdelanostne, zákonne, zdravotne, zemepisne, životne*.

Navidomoči hynie, **telesne** i **duševne** sa tratí. (KUKUČÍN) — Aj keď nedala chlapcom jesť, ráno sa museli pri posteli nahlas modliť, na čo **osobne** dohliadala. (TOMAŠČÍK)

citove/-o, časove/-o, čuchove/-o, dejovo/-e, dobovo/-e, druhovo/-e, hlasovo/-e, hmatovo/-e, charakterovo/-e, hrúbkove/-o, ideove/-o, jazykove/-o, jednotlivo/-e, kádrovo/-e, krajovo/-e, látkovo/-e, myšlienkove/-o, názorove/-o, nervove/-o, obsahovo/-e, osvetovo/-e, osudovo/-e, platove/-o, pojmove/-o, povahovo/-e, priestorovo/-e, programove/-o, prospechove/-o, rádovo/-e, rasove/-o, rozumove/-o, slohove/-o, slovníkovo/-e, sluchovo/-e, svetonázorove/-o, svetovo/-e, systémovo/-e, športovo/-e, štýlove/-o, tvarove/-o, vekove/-o, vývinovo/-e, zmyslove/-o, žánrove/-o.

No **svetonáhľadove** nemá Kollár s Byronom nič spoločného. (A. MATUŠKA) — Zmluva vznikne len takým prijatím, ktoré sa **obsahove** celkom kryje s ofertou. (LUBY)

archeologicky, básnicky, biologicky, čitateľsky, dynamicky, filozoficky, matematicky, metodicky, metricky, historicky, hospodársky, chemicky, logicky, mocensky, motoricky, nábožensky, politicky, prakticky, psychologicky, rytmicky, spoločensky, stranícky, syntakticky, štatisticky, štylisticky, technicky, tematicky, teoreticky, typograficky, umelecky, vedecky, vojensky a i.

Pokúsil sa o historický román, ktorý sa látkou a **tematicky** prelieva z nedalekej minulosti do najčerstvejšej prítomnosti. (A. MATUŠKA) — Moderná poézia je zložitá a **čitateľsky** náročná. (TLAČ)

Vlastnostné príslovy zreteľa pri adjektívach:

Niektorým, **povahove** *jemnejším*, bolo vidno na očiach, ako sa v duchu modlia. (URBAN) — No Jonatan Zábor má veľmi málo takýchto **historicky** *pravdivých* čŕt. (MRÁZ)

Pri mennom prísudku:

Skladobne Krasko nie je *zložitý* (A. MATUŠKA) — Bol jej **telesne** *ľahostajný*. (MINÁČ)

Okolnostné príslovky zreteľa: *naoko, navzájom, spolu, vcelku, vedno, vospolok, napospol, zväčša, osve;* sekundárne majú význam zreteľa aj miestne a ojedinele i časové príslovky *naľavo, napravo, dovnútra, navonok, sprava, zľava, zdnu, zvonku, znútra, zvnútra; nadnes.*

Chlapci zastali, pozreli si **navzájom** do tvárí, či sú ozaj tí istí. (ONDREJOV) — **Naoko** sa nič nezmenilo. (CHROBÁK) — Boli to **napospol** ľudia z panského alebo rytierskeho stavu. (ZÚBEK) — Kamaráti, **nadnes** to stačí. (URBAN)

Okolnostné príslovky zreteľa pri prísudkovom a prívlastkovom adjektíve:

Je *mŕtva* **zdnuka i zvonku** ako bútľavý peň, ako vyhasnutá pahreba, ako rozbitý džbán. (CHROBÁK) — Tento chlap je *sladkastý* **zvonku**, ale *tvrdý* **zvnútra**. (MINÁČ) — Výstražne zobrazil dravého kapitalistu Beznožka, *servilného* **nahor** a *krutého* **nadol**. (MRÁZ) — Jesenius vstal a **naoko** *pokojným* hlasom sa opýtal . . . (ZÚBEK)

Pri číslovkách:

Od nej *tretí* hrob **doľava** je hrob starého otca. (PLÁVKA) — Ja som to bol, čo sedel *štvrtý* **napravo** od Vás a povedal toast o Vašej energii a spravodlivosti. (JESENSKÝ)

Pri príslovkách:

Naoko *pokojne* vzali ľudia sekery, čakany, lopaty a šli rúbať ľadovicu. (FIGULI) — Tuhé teleso môže byť **staticky** aj **dynamicky** *vyvážene* uložené aj na pevnej osi. (ILKOVIČ)

V adnominálnom postavení:

Hovoriť pravdu verejne je ťažká *povinnosť* voči sebe **navzájom**. (TATARKA) — Prvý pokus o jej *rozvrátenie* **zvnútra** sa nezdaril. (TLAČ)

V absolútnom postavení:

Na zdravie **vospolok!** (CHROBÁK)

Obsahové (stavové a modálne) príslovky

Obsahové príslovky sa vydieľajú na základe osobitného vzťahu k slovesu. Recipročne sa doplňajú so slovesami všeobecného stavového významu, pri ktorých stoja, vyjadrujúc konkrétny lexikálny obsah celého spojenia. Tým prestávajú byť podradeným, určovacím členom a stávajú sa členom zloženého vetného základu alebo zloženého prísudku.

Základnú skupinu obsahových prísloviek tvoria stavové príslovky. Vedľa nich sa vyčleňuje menšia skupina modálnych prísloviek.

Stavové príslovky

Tieto príslovky vyjadrujú pri osobných a neosobných tvaroch slovies *byť, ostať, zostať, prísť, prichodiť, robiť sa, urobiť sa, porobiť sa* a pri niektorých iných slovesách, ktoré majú v tomto spojení všeobecný význam, rozličné stavy, ich udržiavanie alebo zmenu. Poväčšine sú to vlastnostné príslovky, ktorých primárny význam je spôsobový alebo časový. Najčastejšie sú konštrukcie so slovesom *byť*.

Stavové príslovky vyjadrujú pri neosobných tvaroch slovies:

1. javy počasia a iné prírodné javy: *búrne/-o, búrlivo, daždivo, dusno, hmlisto, horúce/-o, chladno, jasno, kopno, krásne, mokro, mračne/-o, mrazivo, nádherne, oblačno, ošklivo, pekne, polooblačno, ponuro, pošmúrno, príjemne, sparno, studeno, sucho, sychravo, škaredo, temno, temravo, teplo, veterno, vetristo, vidno, vidnejšie, vlažno/-e, zachmúreno, zatiahnuto; tma, zima.*

Jaj, či je dusno, bude tuším búrka. (KRÁLIK) — **Je veľmi sychravo.** (KUKUČÍN) — **Bolo mračno a zdalo sa, že podvečer alebo v noci bude pršať.** (JÉGÉ)

Prípady bez slovesa:

Predpoveď počasia. Prevažne polooblačno. Zrána vetristo. (ROZHLAS)

2. rozličné časové javy: *skoro, neskoro, dávno, priskoro, prineskoro; privčas, včas, včasráno, ráno, večer, popoludní, podvečer, nadránom;* sú to časové príslovky, ktoré tu majú význam stavu.

Hovorím, že je trochu **neskoro.** (MINÁČ) — Nebolo **včas,** mrkalo. (CHROBÁK) — Bolo **včasráno.** (FIGULI)

Tento význam sa dá vyjadriť aj spojením *ako* + časová príslovka:

Oteplilo sa. Nie je už *ako* **zrána.** (ÚZUS)

3. stavy a nálady vonkajšieho a vnútorného prostredia: *búrlivo, clivo, dlho, dobre, hlučne, hlucho, hrozivo, jednotvárne, milo, mĺkvo, mŕtvo, nádherne, nezdravo, nudno, ošklivo, otupne/-o, príjemne, prívetivo, rozprávkovo, rušno, skladno, smutno, suchopárne, sviatočne, ťažko, tesne, ticho, útulne/-o, veselo, vľúdne/-o, voľne, zábavno, zaujímavo, zdravo, zle, živo.*

Sloveso *byť* + stavová príslovka:

Sviatočne *bolo* v celej rodine. (ONDREJOV) — *Bolo* tak **otupno, clivo** navôkol. (F. KRÁĽ) — **Na druhej strane** *je* **živo.** (KARVAŠ) — V kolibe *bolo* **teplo, prívetivo a ticho.** (RYSUDA) — **A tu, ako tu len** *bolo* **voľne a zaujímavo.** (MINÁČ)

Iné slovesá + stavová príslovka:

Zle-nedobre *sa porobilo,* súdruh. (MINÁČ) — Chcelo sa mi priznať, ako naraz *ostalo* **na svete neveselo.** (FIGULI)

Stavová príslovka bez slovesa:

Zle-nedobre u nás. (ČAJAK) — **Nudno,** nekonečne **nudno.** (J. HRUŠOVSKÝ)

4. vnútorné stavy: *clivo, čudne/-o, dlho, dobre, dusivo, horúce/-o, hrozne, krušno, ľahko, ľúto, milo, mizerne, mrkotno, mučivo, náhlivo, náhlo, naponáhlo, neobyčajne, nevoľno, ošklivo, otupne/-o, príjemne, radostne, strašne, ťažko, teplo, tesno, trudno, úzko, veselo, voľne, zle, zunovano, žialne/-o; rovnako, jednako; jedno; naničˇ, nepriam, zima, žiaľ.*

So slovesom *byť* (s jeho prípadnou elipsou):

Nám *bolo* **tesno a zle.** (MRÁZ) — A jemu v duši **temno, ťažko a clivo.** (KUKUČÍN) — **Hneď mi** *bolo* **ľahšie.** (MORIC) — A tak jej *je* už **zunovano.** (TIMRAVA) — Niektorým *je* zrazu **veľmi naponáhlo.** (LAZAROVÁ) — Začalo mu *byť* **starého Lenharta ľúto.** (MINÁČ)

Pri iných slovesách:

Čo vám je zle? **To vám zle** *prišlo* od šťavice. (BEDNÁR) — Človeku, ktorý bol naučený dívať sa ľuďom prosto do očí a volať veci pravým menom, **ťažko** *príde* odrazu sa všelijako vykrúcať, obšmietať. (CHROBÁK) — Reptiš len pokrútil hlavou, čo mu tak stislo srdce a **mäkko** *sa* mu *urobilo.* (TATARKA)

Bez slovesa:

Probovala na nohy, ale **zle,** len **zle a horšie.** (TAJOVSKÝ) — **Ticho** zvnútra, ticho je i výškam. (RÚFUS)

5. rozličné iné situácie a položenia: *dobre, darmo, hotovo, dosť; byť ťažko o niečo, byť ľahšie s niečím.*

No **dosť** už, srdce. (RÚFUS) — **Hotovo!** Pohnite! (ÚZUS) — Ale, **darmo** je. Nedá sa. Poňazí niet. (JESENSKÝ)

6. vnímanie, myslenie, uvažovanie: *vidno, nevidno, jasno, nevedno;* sem patria aj prípady, kde cítiť ešte pôvodnú vetnú platnosť: *ktovie, ktohovie, bohvie, čertvie, bohznú, ktoznú, môžbyť.*

Došiel na most, z ktorého bolo **vidno** jeho dom. (KUKUČÍN) — A pred nimi, tak **vidno,** aj tak **neujdeš.** (MINÁČ) — Oblaky sú také zaboľmené, že raz **nevedno,** čo je s nimi. (HEČKO) — No **môžbyť,** že kedysi i to poslúži mu **na** dobré. (PODJAVORINSKÁ) — Váh si plte vezie, **bohvie,** kde zastanú. (PLÁVKA) — Starý — **ktoznú,** čo ho naviedlo — zmyslel si ísť poludnie vyviesť voly do potoka. (PODJAVORINSKÁ) — **Ktohovie,** či si nošiel porátať zuby, ktoré mu zebra kopytami vypríšila. (ONDREJOV)

Príslovky *vidno, nevidno, nevedno* sa používajú v prítomnom čase bez slovesa *byť.* V minulom a budúcom čase je pri nich príslušný tvar slovesa *byť: bolo vidno* ap. Príslovky *bohvie, ktovie, čertvie, bohznáˇ, ktoznáˇ* a *môžbyť* sa používajú len vo význame prítomného času, a to samostatne.

7. hodnotenie: *čudno, dobre, hrozne, krásne, ľahko, ľúto, milo, najpríhodnejšie, nečudno, neľahko, nudno, otupno/-e, príjemne, sladko, smiešno/-e, správne, ťažko, trápne, tvrdo, zle; darmo, dosť, zaťažko, najtiež; čudo, nečudo, div, nediv, nie div, pravda, škoda, neškoda, zima, žiaľ, nežiaľ; chvalabohu.*

So slovesom *byť* (a s jeho elipsou):

Nudno je stáť na jednom mieste. (ONDREJOV) — No **škoda** *bolo* obúvať sa richtárovi. (PODJAVORINSKÁ) — **Najtiež** začať. (RYSUĽA) — **Nežiaľ** okolo takého robiť. (KUKUČÍN)

S iným slovesom:

Chlapom, ktorí sa celý týždeň pasujú so zasmolenými klátmi, **dobre** *príde* poriadne sa raz vydrhnúť v teplej vode. (CHROBÁK)

Hodnotiaci význam týchto prísloviek si žiada väzbu s neurčitkom alebo s vedľajšou vetou. Tým sa tento význam odlišuje od významu vnútorného stavu. Uvedené príslovky môžu mať poväčšine obidva významy: *zima mi je — zima mi je tu stáť.* V prítomnom čase sa môžu používať bez slovesa. Niektoré sa používajú len takto: *najtiaž, div, nediv, chvalabohu.*

Prípady s vedľajšou vetou:

Nuž mi **čudno,** *že som sa ja tiež pomýlil.* (KUKUČÍN) — **Škoda ťa,** Maroško, *že si tak do klepca vliezol.* (KALINČIAK) — **Chvalabohu,** *že ich viac neuvidím.* (JESENSKÝ) — Nie **dosť** na tom, *že pobrali mužov,* chcú pobrať i kone. (FIGULI)

Príslovky vyjadrujú stav aj pri osobných tvaroch slovies:

1. prechodné prípady s neurčitým zámenným podmetom: *to je dobre, zle, horšie, mrzko, podobne, rovnako, jedno; všetko jedno; to je dosť, príliš; to je dávno, skoro, neskoro, priskoro; to je škoda; to je mi egál* (hovor.), *fuk* (hovor.).

To je **mrzko.** (TAJOVSKÝ) — Oveľa **lepšie** je *to* u Lazarovej. (A. MATUŠKA) — Nám je *to* **jedno.** (ŠVANTNER) — Či je *to* Vám **škoda?!** (MINÁČ)

2. prípady s osobným podmetom pri slovese *byť: byť dobre, zle, ticho; byť dobre, zle, ľahšie na tom; byť ľahšie s niečím; byť hore, navrchu, nažive, zadarmo, vstave* (hovor.), *pokope, pohromade, osamote, spolu, zbohom, nanič; byť nakríž, zadobre, zajedno, zarovno s niekým;* sem patria účelové a účinkové príslovky v stavovom význame: *byť poruke, naporúdzi, pohotove, napohotove, nadarmo, vhod, nevhod.*

Musíte *byť* **tichšie,** lebo ich zobudíte. (MINÁČ) — Povráva sa po dedine, že starý otec *sú* veľmi **zle.** (KRÁLIK) — „A ty," radila mama, „*si* tak **ľahšie s trápením.**" (FIGULI) — Dnes naše slovo musí *byť* **navrchu!** (TAJOVSKÝ) — Stará by sa tešila, keby *bola* **nažive,** chudera. (TATARKA) — Možno by už nevedel s ňou *byť* **zajedno.** (CHROBÁK) — I okná na domku *boli* **zarovno** s chodníkom. (TOMAŠČÍK) — André bol hrdina a jeho obeť *nebola* **nadarmo.** (PLÁVKA)

3. pri iných nepredmetových slovesách: *vyjsť najavo, najedno, navrch, navnivoč, nazmar, naprázdno, naholo, nadarmo; obísť nasucho, naľahko, naplano, zle, dobre; prísť draho, vhod, nevhod; mať sa dobre, zle, zbohom; držať sa spolu, pokope, pohromade, spolu, vovedne; udržať sa nažive; obrátiť sa navnivoč, naruby.*

A tak *vyšla* i Dorina nevinnosť **najavo.** (KUKUČÍN) — Celá vec mi *prišla* **nevhod.** (JESENSKÝ) — Ale to vám *príde* **draho.** (KARVAŠ) — Všetky veci *obrátili* sa pred jeho zrakom **naruby.** (CHROBÁK) — No, *maj sa* mi **dobre!** (SKALKA)

4. pri predmetových slovesách: *mať jasno, náhlo, naponáhlo, namále, blízko, ďaleko; mať dobre, sucho, mokro, čisto, špinavo; mať poruke, naporúdzi, napohotove, pohotove, pokope, pohromade, spolu; dať najavo, dokopy, dohromady, dovedna,*

spolu; dať zbohom; držať čisto, dokopy, dohromady, dovedna, spolu; brať naľahko, nadarmo, vážne, záporne; urobiť zadosť; obrátiť navnivoč, naruby.

Dobre *máš*, chlapče. (CHROBÁK) — V jednej baganči *mal* **mokro** a nohavicu na kolene rozodratú. (TATARKA) — *Máme* akosi **naponáhlo**, poznamenal niekto z vojakov. (MINÁČ) — *Dali* sme **dohromady** druhú žatevnú brigádu. (TLAČ) — Za jeden deň *mali* **pohromade** malé vojsko. (MINÁČ) — Vypil ho celkom zvoľna, *dávajúc* si **načas**. (CHROBÁK) — Predstieral, že vec *berie* **naľahko**. (TATARKA)

Stavové príslovky *čudo, div, pravda, škoda, zima, žiaľ* sú pôvodne nominatívy podstatných mien. Od homonymných tvarov podstatných mien sa odlišujú najmä tým, že môžu mať pri sebe vetný zápor *(nečudo, nediv, nie div, neškoda, nezima, nežiaľ)*, ďalej že môžu mať príslovkovú determináciu a že sloveso je pri nich v neosobnom tvare *(je mi veľmi zima, bolo by ho veľmi škoda, nebolo mi ho ani trochu žiaľ, nebolo to ani trochu pravda)*. Substantívne konštrukcie so stavovým významom majú adjektívnu determináciu a kongruentné sloveso: *bola mi veľká zima, nebola by ho veľká škoda, žiaľ mi je (bol) preťažký*.

Modálne príslovky

Tieto príslovky vyjadrujú možnosť, nevyhnutnosť deja, potrebu a vôľu vykonávať dej: *možno, nemožno, lzä* (zastar. poet.), *nelzä* (zastar. poet.), *slobodno, neslobodno, voľno, nevoľno, hodno, nehodno, radno, neradno, nutno, načim, treba, nadbe* (náreč.), *nádobno* (zastar.); *bože uchovaj, nedajbože, chráňbože, chráňboh, chráňpane, božechráň, bohchráň*.

Potme nebolo **možno** rozoznať, či je nový alebo starý. (ONDREJOV) — **Hôr uzol nelzä** porozpletať! (HVIEZDOSLAV) — **Neslobodno** ich **držať** v izbe. (ONDREJOV) — Dolu dedinou sa **pustiť** nie je veľmi **radno**. (LAZAROVÁ) — Tak mu **treba**, čo sa mi dáva do moci? (KUKUČÍN) — A dotknúť sa jej **božechráň!** (LAZAROVÁ) — **Nedajbože** presvedčiť ich o potrebe výučby. (ZÁBORSKÝ)

Prípady s vedľajšou vetou:

Pocestným **načim**, *aby sa posilnili*. (ČAJAK) — **Chráňbože**, *aby to nás postihlo!* (ÚZUS) — **Nedajbože**, *aby sa to opakovalo ešte raz*, lebo by som všetko rozdrvil. (FIGULI)

Modálny význam majú aj časové príslovky: *je skoro na niečo* (= ešte netreba), *je včas, privčas na niečo* (= ešte netreba), *je neskoro na niečo* (= už nemožno), *je načase* (= treba) a príslovka *je namieste* (= treba).

Ale na to je teraz ešte **privčas**. (KARVAŠ) — Už je **načase**. (LAZAROVÁ)

Využívanie stupňov prísloviek

Pozitív prísloviek vyjadruje v svojej základnej platnosti vlastnosť deja bez zreteľa na jej mieru. Je čo do stupňa vlastnosti bezpríznakový.

Bola som v kuchyni, dozerala 'som' tam **verne a svedomite**. (KUKUČÍN) — Uvedomil som si **rýchle a jasno**, že som v Tarovej kolibe na Pálenici. (ŠVANTNER)

Komparatív je porovnávací stupeň. Vyjadruje vo svojom základnom význame vyššiu mieru vlastnosti, než je vlastnosť, z ktorej sa pri porovnávaní

vychádza. Je to teda len relatívne vyššia vlastnosť, ktorej miera závisí od porovnávacieho východiska: *pes beží rýchlejšie ako človek, zajac beží rýchlejšie ako pes.*

Pozitív, z ktorého sa pri porovnaní vychádza, býva len zriedka priamo vyslovený.

Ľahko sme ho dostali a ešte **ľahšie** by sme ho mohli stratiť. (ONDREJOV)

Miesto vlastného pozitívu sa vyskytuje synonymická príslovka.

Teliatko **žalostne** bučalo, bálo sa samo v tmavej noci. Tretia hodina — meraveli nám údy od nehybnosti. Teliatko začalo bučať **úzkostlivejšie.** (ONDREJOV)

Častejšie býva pozadím pre porovnanie osoba, ktorá je nositeľom deja s bezpríznakovým stupňom vlastnosti.

Ukázalo sa, že moji druhovia vedeli **lepšie** ako *ja*, kam smerujeme a kam sa dostaneme. (ONDREJOV) — Ty si na tom **horšie** než *my*. (MARŠALL-PETROVSKÝ)

Pozadím pre porovnanie môže byť predmet alebo miestna a časová okolnosť deja, s ktorou myslená bezpríznaková miera vlastnosti priamo alebo prostredníctvom deja súvisí.

Tých odbavil **ešte kratšie** ako *mňa*. (TAJOVSKÝ) — V prales bolo omnoho **príjemnejšie** ako *na pastvine*. (ONDREJOV) — Ba práve dnes je to **jednoduchšie,** než bude *zajtra*. (HORÁK)

Najčastejšie sa však porovnávacie pozadie nevyjadruje. Ako porovnanie slúži vtedy dej v predchádzajúcom kontexte.

Vo večerných hodinách zadulo vetrisko, **priletela** *víchrica* od severozápadu . . . Vietor zaskučal **ešte zúrivejšie.** (ONDREJOV)

Alebo sa toto pozadie len implicitne domýšľa.

No len aby mu z toho **horšie** nebolo. (TAJOVSKÝ)

Komparatív sa môže myslieť i k antonymnej príslovkovej vlastnosti a vtedy značí nižší stupeň od nej: *Ideš prirýchlo, choď trochu pomalšie.* Niekedy sa môžu antonymné komparatívy myslieť k príslovke, ktorá je stredom príslušných antoným: *neskoršie — načas — včaššie.*

Hanka sa usmievala a *pomaly* sa rozkrútila a krútila sa stále **rýchlejšie** a **rýchlejšie.** (MINÁČ) — Poľný strážca prebudil sa dnes akosi pozdejšie; slnko bolo síce zaoblačené, takže sa nedalo určiť, ako ďaleko čas pokročil, ale Ondráš tušil, že je *pozde*, že on včaššie vstáva. (PODJAVORINSKÁ)

Jednoznačne vyjadruje komparatív vyššiu mieru vlastnosti k príslušnému pozitívu vtedy, keď pri ňom stojí častica *ešte:*

Rana, ktorá beztoho pálila, hrýzla — rozjatrila sa *ešte* **horšie.** (KUKUČÍN) — Pohodil hlavou, až sa mu hriva roztriasla, a *ešte* **strmšie** vykročil. (MORIC)

Komparatív môže vyjadrovať nižší stupeň vlastnosti aj k antonymnému superlatívu.

A vieš, čo mi povedal? Že som mohol ešte i dva kliny dať vbiť, lebo **najväčšmi** bolí prvý, ostatné vždy *menej a menej*. (JÉGÉ)

Opakovaním komparatívu alebo jeho spojením so slovami *čoraz, vždy, stále, neprestajne, čím ďalej* sa vyjadruje pozvoľné stúpanie miery vlastnosti.

Klesal **nižšie a nižšie** dolu ku dnu. (PODJAVORINSKÁ) — Už vidno len vežu s krížom, vždy **menej a menej**. (KUKUČÍN) — Slnko sa skláňalo *čoraz* **nižšie** za Veselú horu. (MARTÁKOVÁ) — A on mu *čím ďalej* **smelšie a ochotnejšie** rozprával. (CHROBÁK) — *Čoraz* **žiadostivejšie** pokukujú starý otec na koscov, čo idú hore dedinou. (CHROBÁK)

Pri spojke *čím — tým* vyjadrujú dva komparatívy závisle stúpajúcu mieru príslušných vlastností.

Bolo na ňom vidieť, že *čím* **väčšmi** mu budú brániť, *tým* **zarputilejšie** sa bude pridržiavať svojho úmyslu. (JÉGÉ)

Takto môže súvisieť príslovkový druhý stupeň aj s adjektívnym komparatívom.

Čím **hlbšie** sme vchádzali do pralesa, *tým* **namáhavejšia** bola cesta. (ONDREJOV)

Zvýšenie miery vlastnosti sa pri komparatíve môže myslieť podľa danej situácie, alebo sa môže výslovne vyjadriť príslovkami a inými výrazmi.

Táto druhá príhoda stala sa *o niečo* **neskoršie**. (MORIC) — A dnes treba ísť *trochu* **skorej**. (ONDREJOV) — Aj on je zodpovedný, *o málo* **menej** ako Vraniakovci, ale isto. (TATARKA)

Superlatív vyjadruje najvyššiu mieru vlastnosti deja vzhľadom na deje, s ktorými sa superlatív mlčky alebo výslovne dáva do súvislosti. Základný je taký spôsob porovnávania, že sa jednotlivé stupne vlastnosti kladú za sebou (pozitív sa obyčajne neuvádza).

Matka vedela po slovensky, **horšie** po nemecky a **najhoršie** po maďarsky. (BEDNÁR)

Častejšie sa však robí výslovne porovnanie, a to spojením predložky *z, spomedzi, medzi, nad* a názvu osoby, ktorá je nositeľom deja s menším stupňom porovnávanej vlastnosti.

On to vedel *z* nich **najlepšie**. (ÚZUS) — „A ja *spomedzi* všetkých **najďalej** dopľujem," povedal Palo. (ONDREJOV) — Ty to poznáš *medzi* nami **najlepšie**. (ÚZUS)

S takouto porovnávacou väzbou máva aj komparatív platnosť superlatívu:

Prísnejšie *nad všetkých* vieš oceniť svoj trud. (JESENSKÝ)

Častejšie sa však porovnanie myslí len implicitne.

Miška **najväčšmi** mrzelo to, že ho už syn prevýšil. (KUKUČÍN) — Tu človek **najlepšie** vidí, koľko má v revíri chovných jeleňov. (MORIC)

V spojení s časticou *čo* (výnimočne i *čím*) vyjadruje superlatív najvyššiu možnú mieru vlastnosti v daných okolnostiach.

Nemyslí na iné, ako by ťa *čo* **najľahšie** napálil. (CHROBÁK) — Chcel *čím* **najrýchlejšie** vyslobodiť psíka. (MINÁČ)

S časticou *čím* sa v platnosti superlatívu spravidla používa komparatív.

Petráň sa pousiloval *čím* **rýchlejšie** stratiť sa od huncúta tetky. (FIGULI) — Chcú sa *čím* **prv** vytratiť z maštale. (HEČKO)

Zápor superlatívu má platnosť antonymnej príslovky.

Juríček i pri pokročilejšom veku hospodáril *nie* **najhoršie**. (PODJAVORINSKÁ)

Stupeň vlastnosti sa bez porovnávania vyjadruje lexikálnymi postupmi (predponami *pra-*, *pre-*, *pri-*; zdrobňovaním), opakovaním alebo príslovkami miery.

Hral na flaute, ale **pramizerne**. (VAJANSKÝ) — Ospravedlňovali sa **preúctivo**. (ŠVANTNER) — Ty sa už **priveľmi** rozdrapuješ. (ONDREJOV) — **Píše ľahko, ľahučko**, nič mu nerobí ťažkosti. (A. MATUŠKA) — Celkom **pomaličky, ľahulinko** sa tackajúc, ide k dverám vily. (KRÁLIK) — Vieš, ogrmáne sú teraz dobré. **Terazučky** teraz. (MARTÁKOVÁ) — Milan študoval veselo-**preveselo**. (MINÁČ) — Zastali: **oddávna-pradávna** bol to stred Dužíc. (TATARKA) — Sta vba pokračovala **veľmi rýchle**. (ONDREJOV) — A tam **hodne poniže** leží jeho mladší brat Ondrej. (PLÁVKA)

Fungovanie iných slovných druhov v platnosti prísloviek

Podstatné mená

Okrem toho, že podstatné mená môžu samy vyjadrovať okolnosť ako jeden zo svojich pádových významov, sú isté prípady, keď sa podstatné mená s týmto významom ustaľujú v istom tvare alebo v istom spojení v platnosti príslovky. Hovoríme tu o príslovkových výrazoch. Substantívna platnosť im pritom ostáva ďalej, avšak niektoré typické substantívne znaky im chýbajú. Nemajú napr. úplnú paradigmu: *do pomykova, v pomykove, v trapiech, do zúfania, od nepamäti, v ústrety*. Alebo sa nedajú voľne určovať prívlastkom, čo je následok ustálenosti v istom tvare alebo spojení: *z mosta doprosta, odvčera večera, bok o bok, cesta-necesta*. V iných prípadoch môžu mať naopak ustálený prívlastok: *deň denský, mačný mak, jedna radosť, na vospust sveta*. Obyčajne je význam podstatného mena v týchto výrazoch pomknutý alebo zúžený: *odvčera obeda, z mosta doprosta*.

Zvláštne sú tu spojenia časových prísloviek s genitívom podstatných mien *ráno, večer, obed, týždeň: odvčera rána/obeda/večera, dovčera rána/obeda/večera, oddnes rána/obeda/večera, dodnes rána ..., odzajtra rána ..., dozajtra rána ..., oddnes týždňa, dodnes týždňa;* sem patria i spojenia *dnes týždeň* a *dnes rok*. Sú to zložené príslovkové výrazy.

Dodnes rána sa mi tri razy prisnilo to isté! (TAJOVSKÝ) — Nejedol som **odvčera obeda**. (ONDREJOV) — Paško nečakal **dozajtra večera**. (KUKUČÍN)

V zloženom príslovkovom výraze môže teda vedľa substantíva vystupovať i príslovka. Voľné spojenie dvoch prísloviek však už pokladáme za zloženú príslovku: *dnes ráno, dnes večer, zajtra naobed, nadnes ráno, zavčas ráno* ap.

Medzi zložené príslovkové výrazy patria aj spojenia *z mosta doprosta, na vospust sveta, na jeden vrz, jedným vrzom, jedna radosť, deň denský, mačný mak, na živé raty, vo dve poly, na dve poly;* sem patria i latinské citáty *expressis verbis, cum grano salis, mutatis mutandis* a i.

No i jej som odkresala **z mosta doprosta.** (KUKUČÍN) — Sváko Lipničan švihal bičom ponad chrbty koní a nasilu sa usmieval, aby jeho žena aspoň **o mačný mak** menej žialila. (FIGULI) — Chodila nachýlená k zemi, ohnutá **vo dve poly.** (MINÁČ)

Ďalšiu skupinu zložených príslovkových výrazov tvoria tesné spojenia substantívnych antoným a synoným: *cesta-necesta, hanba-nehanba, hlava-nehlava, rad-radom, silou-mocou, zubami-nechtami* a spojenia *o hlade o smäde, o chlebe o vode;* sem patria i spojenia *deň-dva, rok-dva* ap.

Hroščo ide von, ide kdesi von z Dužíc, **cesta-necesta.** (TATARKA) — A keď sú dosť silní, bijú **hlava-nehlava** niolen žoldnierov, ale i svoju vrchnosť. (ZÚBEK) — **Silou-mocou** chcel vybadať jej pôvod na posunkoch. (JESENSKÝ) — Číta **rad-radom** mená Hornokameničanov. (LAZAROVÁ) — Vláčil som sa s tými myšlienkami **deň-dva** po vinici. (CHROBÁK)

Výrazná je skupina spojení rovnakých podstatných mien pomocou predložky alebo spojky: *bok o bok, bok po boku, deň po dni, deň po deň, zo dňa na deň, z dom do domu, čas od času, z času na čas, hlava na hlave, krok za krokom, z kroka na krok, plece pri pleci, ruka v ruke, z roka na rok; deň čo deň, noc čo noc, rok čo rok.*

Čas **od času** spúšťal čatár Koza guľomet. (MINÁČ) — Skoro šesť rokov, **deň čo deň,** večer **čo večer** zatemňovali ľudia Európy obloky. (TLAČ) — Navôkol zase bujné lesy: smrek, jedľa, sosna v družnej zmesi, oproti husto **bok o bok.** (KVIEZDOSLAV)

Najväčšia je skupina jednoduchých príslovkových výrazov, ktorú tvoria predložkové pády podstatných mien: *v čerty, na vrch hlave, za vrchstola, za vrchstolom; od mladi, za mladi, za chlapca, za dievčata* (hovor.), *do polvečier* (zastar.), *od polvečier* (zastar.), *od nepamäti; bez prestania, bez ustania; do nepoznania, do neuverenia, na nepoznanie, na neuverenie, na nevypovedanie; na úmor, do úmoru, do tla, do vôle, po troche, po troške; do plaču, do popuku, do skoku, do smiechu, do tanca, do žartu, do nevydržania, do skapania, do zaplakania, do zúfania, na nevydržanie, na skapanie; za lubom, do pomykova, v pomykove, v trapiech; na ratu, na raty, v ústrety, na dvíky (na živé raty, do živého boka);* tu možno uviesť aj spojenia *až hanbu, až hrôza, až radosť, až hriech, až strach, až milá vec* a latinské citáty *ad actu, ex offo, ex post, in natura, a posteriori.*

Ved sa tiež v horo **od mladi** táram. (PLÁVKA) — **Od polvečier** postavil Jurcho na svoje miesto. (KUKUČÍN) — Mohol som sa **do vôle** nabažiť pohľadom na Luganské jazero. (TATARKA) — Hohoho, je mi **do smiechu.** (TATARKA) — Nuž trma-vrma **od svitu do noci; bez prestania.** (KUKUČÍN)

Nominatívy *hanba, hriech, koniec, šťastie* a neskl. *amen* môžu mať v spojení so slovesom *byť* alebo i samostatne stavový význam. V tomto význame môžu mať pri sebe sloveso i v neosobnom tvare, prípadne aj adverbiálne určenie: *bol s ním koniec — bolo s ním koniec, bola by hanba — bolo by hanba, bol by hriech — bolo by hriech; bolo by veľmi hanba.* Skôr tu však býva adjektívna determinácia: *bola by veľká hanba, bol by veľký hriech* ap.

Rizling je hriech nadlho rezať. (HEČKO) — **Šťastie,** že ho môžem aspoň voňať, keď už neslobodno kúriť. (KUKUČÍN)

Prídavné mená

Aj prídavné mená môžu mať v spojení s rozličnými predložkami platnosť príslovkových výrazov; ide tu vlastne o spodstatnené prídavné mená.

Osobitnú skupinu tu tvoria pomenovania farieb a príbuzných vlastností s predložkami *na, do* a *za: na bielo, na červeno, na čierno, na fialovo, na hnedo, na karmínovo, na kávovo, na modro, na oceľovošedo, na ružovo, na sivo, na svetlo, na šedo, na tmavo, na zeleno, na zlato; na čisto, na guľato, na hranato, na chrumkavo, na končito, na kyslo, na mäkko, na mokro, na studeno, na slano, na sucho, na teplo, na vlhko, na žeravo;*

do biela, do bronzova, do červena, do čierna atď.; *do čista, do guľata, do končita, do sucha, do žerava, do absurdna;*

za čerstva, za horúca, za mlada, za mokra, za slobodna, za sucha, za surova, za živa.

A tak predsa len najvýraznejšie na ňom vynikala **do bronzova** opálená koža. (TATARKA) — Do ohňa položí sa kusisko medi, **rozpáli sa na biela,** až iskry fŕkajú. (ONDREJOV) — Hrob upravil pekne, **na hranato.** (ONDREJOV)

Ďalej sú tu prípady: *od mlada, od mala, od malička; v dobrom, v zlom, v suchom, v teplom, v najväčšom; v úzkych; po dobrom, po zlom, po novom, po starom; do prázdna; do tuhého; na neurčito; na čistom, na holom; z čista-jasna; bez ďalšieho.*

Jerguš hodil sa bokom, pes skočil **do prázdna.** (ONDREJOV) — Ako vidím, ani nie **ste na čistom,** kde a ako načim začať. (KUKUČÍN) — **Z čista-jasna** sa na mňa osopil. (KARVAŠ) — U mňa ostane **po starom.** (KRÁLIK) — Je rád, že sedí v **suchom.** (MARTÁKOVÁ)

Niektoré z týchto príslovkových výrazov treba odlišovať od podobných prísloviek.

Koliba je vyriadená, **do čista** vymetená. (CHROBÁK) — Biedници nemajú **dočista** čo jesť. (VANSOVÁ) — Prepísal list **na čisto.** (ÚZUS) — **Hrdlo mal načisto hladké.** (KRÁLIK)

Samostatnosť predložky v týchto výrazoch dokazuje spojenie dvoch adjektív pri jednej predložke, prípadne príslovková determinácia prídavného mena.

Obzeral drevené, na biele a nebovo zafarbené domce. (ONDREJOV) — Vajíčko posekaj **na celkom drobno.** (ÚZUS)

Zámená

Niektoré predložkové tvary a spojenia zámen majú príslovkový význam: *je po všetkom* (= je koniec), *nič po nič* (= náhle, zrazu) *z ničoho nič* (= znezrady, zrazu *ako nič* (= ľahko), *ako-tak* (= trochu).

Aj tak je po všetkom. (TLAČ) — Nevedeli sme sa prenačudovať, že nás ten víchor, ktorý sa tak **nič po nič** strhol, nerozniesol na kopytách. (TATARKA) — Ábel Prievozník sa ponášal na starú sčernetú slivku, do ktorej **z ničoho nič** udrel blesk. (KARVAŠ) — Je už **ako-tak** nasýtený. (HEČKO)

Neurčité príslovkové zámená tvoria s príslovkami zložené príslovkové výrazy: *kdesi ďaleko, kamsi hore, skadesi zdola, odkiaľsi zozadu, niekde vzadu; kedysi dávno, niekedy vlani, akosi dávno; akosi včas; akosi pomaly* ap.

Štyri mu umreli **kedysi dávno.** (MINÁČ) — Urob to **nejako** ináč. (ÚZUS)

Číslovky

Spojenia *dve na tri, raz-dva* sú príslovkové výrazy. Slová *ostopäť, ostošesť* sú príslovky.

On len jesť, piť, tárať **dve na tri.** (JILEMNICKÝ) — Tály žita v dlhej horúčave **raz-dva** ožltli ako zlato. (PLÁVKA) — Vtedy sa u nás často fašiangovalo **ostošesť.** (PONICKÁ)

Slovesá

Spojenie *stoj čo stoj* je zložený príslovkový výraz miery.

Hľadel kamarátovi do strapatej tváre, akoby v nej chcel **stoj čo stoj** vyčítať, čo sa to tu vlastne deje. (KARVAŠ)

Predložky

Niektoré príslovky majú druhotne platnosť predložiek: *dolu, hore, blízko, neďaleko, vnútri, naprostriedku, naprostriedok, naspodok, navrch, von* a i. No častejšie býva naopak, že niektoré predložky sa používajú samostatne v platnosti prísloviek: *doprostred, kol, kvôli, mimo, naprieč, napriek, naprostred, naproti, niže, okolo, oproti, pomimo, poniže, povedľa, povyše, proti, uprostred, vedľa, vôkol, vyše;* zriedka i *za, pre, pod, nad.*

Psisko posadilo sa **vedľa,** vážne a vznešene. (ONDREJOV) — Formuje oštiepky, zdobené **uprostred** a na koncoch vypuklými ciframi. (CHROBÁK) — Povodomie, že nepoškodil a predsa urobil **kvôli,** dvíha ho. (KUKUČÍN) — Rovno **naproti,** hneď povyše pamätnej Jánošíkovej skaly, stál Sušiakov dom. (MINÁČ)

I tak je však jasné, čo je vyššie a čo je nižšie, čo je **nad** a čo je **pod.** (A. MATUŠKA) — Treba zistiť, kto je **za** a kto je **proti.** (ÚZUS, HOVOR.)

Spojenie *skrz-naskrz* je príslovkový výraz.

Až teraz ho poznal **skrz-naskrz,** keď ukázal pravú tvár. (HEČKO)

Častice

Mnoho prísloviek má sekundárne platnosť častíc (*dobre, správne, prirodzene, rozhodne, konkrétne, špeciálne, skoro, skôr* a i.). Opačných prípadov, že častice majú sekundárnu platnosť prísloviek, je však málo.

Častice *iste, určite, pravdepodobne, skutočne, naozaj* majú pri slovesách reči a myslenia príslovkový význam spôsobu.

Sýkora dal najavo podozrenie proti richtárovi veľmi **určite.** (KUKUČÍN) — A vieš to **naozaj?** (ÚZUS)

Príslovkový význam môžu mať aj častice *práve, sotva, opravdu, doopravdy, samozrejme, výslovne, menovite, nepriam.*

Práve opísaný priebeh pohybu dvoch oscilátorov sme dostali pri počiatočných podmienkach. (ILKOVIČ) — **Opravdu** chorý však nebol ešte nikdy. (TAJOVSKÝ) — V hukote vody **sotva** ho bolo počuť. (ONDREJOV) — Ako Matiaš Barinu zočil, bolo mu **nepriam** okolo srdca. (KALINČIAK)

Spojenie *až-až* je príslovkový výraz miery.

Do božieho rána vydrichmeš sa **až-až.** (OHROBÁK)

Hovorová častica *nebárs* môže sa použiť v stavovom význame.

Akosi mi je **nebárs.** (ÚZUS)

Citoslovcia

Citoslovcia *beda, cikcak, čihi, hot, ľuč, fuk, hej, kaput, tralalom* môžu mať druhotne platnosť prísloviek.

Keď sa jej nestane po vôli, tak je potom **beda.** (ČAJAK) — Keď videl, že sme v závoze, že nemôžeme čihi ani hot, vošiel a pekne sa predstavil. (OHROBÁK) — Vy už **hej** gazdujete. (STODOLA) — Tým je **hej** na svete! (URBAN) — To verím, že z cudzích peňazí by sa žilo len tak **tralalom.** (FIGULI) — A peniažky sú **ľuč!** (ÚZUS)

Spojenia *cik-cakom, dinom-dánom, három-fárom* sú príslovkové výrazy.

Chodíme len tak **dinom-dánom.** (SMREK) — Ja chodím na šichtu, môj muž slúži a vy si pôjdete **három-fárom.** (TAJOVSKÝ)

Predložky

Prepozície

Predložky čiže prepozície sú neohybné slová, ktoré v spojení s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen a číslovieк vyjadrujú okolnostné (adverbiálne), predmetové (objektové) a prívlastkové (atributívne) vzťahy. Adverbiálne vzťahy vyjadrujú predložky aj v spojení s príslovkami, napr. *na tmavohnedo*, *po domácky*, alebo v spojení so slovami, ktoré sa v priebehu vývoja prestali skloňovať, napr. *po päť* (ale *po jednom*).

Predložky sú gramatické slová, ktoré vyjadrujú syntagmatické vzťahy. Na rozdiel od spojok vyjadrujú ich nesamostatne, t. j. v spojení s morfologickými prostriedkami druhého člena predložkovej konštrukcie.

Význam predložky konkretizuje sa v spojení s istým pádom, napr. *pred strom* (s A. označuie smer) — *pred stromom* (s I. označuje miesto); modifikuje sa v závislosti od vecného významu pripojeného mena, napr. *pred oblokmi* (miesto), *pred rokmi* (čas); mení sa v závislosti od vecného významu slovesa nadradeného celej predložkovej väzbe: *stať si za niekoho v zástupe* (príslovkové určenie miesta), *zastať za niekoho*, t. j. zastať niekoho (predmet v závislosti od predmetových slovies).

Pri rozlišovaní príslovkových významov hrá hlavnú úlohu vecný význam podstatného mena a jeho pád. Objektový význam predložky vyplýva zasa predovšetkým z významu nadradeného slovesa; od slovesa závisí aj výber pádu závislého podstatného mena, napr. *rozumieť sa do niečoho*, ale *vyznať sa v niečom*.

Atributívne významy predložkového spojenia čiastočne súvisia s adverbiálnymi a objektovými významami, napr. *vchod do kuchyne* (vchádzať do kuchyne), *záujemca o kúpu* (zaujímať sa o kúpu), *viera v spravodlivosť* (veriť v spravodlivosť); čiastočne sú to samostatné atributívne významy bez paralely s adverbiálnymi a objektovými významami v postavení pri slovese, napr. *dievča s ľanovými vlasmi*.

Niektoré predložky sa spájajú s jedným pádom, niektoré s dvoma i s troma pádmi.

S jedným pádom sa spájajú predložky:

a) s G. *bez, do, od, u, z; znad, spod, zmedzi, spred, sponad, spopod, spomedzi, spopred, spoza, spopri, vopred; mimo, okrem, kraj, prostred, naprostred, uprostred, vprostred, doprostred, sprostred, podľa, vedľa, zhora, pozhora, zdola, pozdola, namiesto, miesto, okolo, vyše, niže, povyše, poniže, ohľadom, ohľadne, vrátane, včítane, blízko, neďaleko, konča, pozdĺž, zvonku, vnútri, znútra* a i;

b) s D. *k, proti, naproti, oproti, voči, kvôli, napriek, vzdor* (knižn.);

c) s A. *cez, pre;*

d) s L. *pri, popri;*

e) s I. *s, hore, dolu.*

S dvoma pádmi sa spájajú predložky:

a) s A. a I. *nad, pod, pred, medzi;*

b) s A. a L. *na, o, po, v;*

c) s G. a I. *naprieč.*

S troma pádmi, a to s G., A. a I. sa spája predložka *za.*

Delenie predložiek

Predložky sa rozdeľujú alebo z funkčného hľadiska, alebo z etymologického hľadiska (z hľadiska pôvodu).

Funkčne (podľa stupňa viazanosti na meno a podľa abstraktnosti významu) sa delia predložky na prvotné (primárne) a na druhotné (sekundárne).

K prvotným predložkám patria predložky s najvšeobecnejším významom, ktoré sa v inej ako predložkovej funkcii spravidla nepoužívajú.

Druhotné predložky vznikli z iných (plnovýznamových) slov, napr. zo substantív, príslovíek alebo z tvarov plnovýznamových slov, napr. z holých a predložkových pádov substantív, z prechodníkov slovies. Majú viac-menej konkrétny význam, ktorý ešte poukazuje na ich pôvod. Môžu sa ešte používať aj v inej funkcii ako predložkovej, napr. *okolo, obďaleč, blízko;* porov.: *išiel okolo — krútiť sa okolo osi, stáť obďaleč, blízko — stáť obďaleč, blízko obloka.*

Z hľadiska pôvodu (etymologického) sa delia predložky na pôvodné (vlastné) a nepôvodné (nevlastné). K pôvodným patria funkčne prvotné predložky s výnimkou predložiek *medzi, okrem, proti, skrz.*

Z hľadiska dnešného používania delenie predložiek na pôvodné a nepôvodné nie je závažné.

Prvotné predložky sa ďalej delia na:

a) jednoduché: *bez, cez, do, k, medzi, na, nad, o, od, okrem, po, pod, pre, pred, pri, proti, s, skrz, u, v, z, za;*

b) zložené, a to:

podvojné: *ponad, popod, popred, poza, popri, pomedzi, znad, spred, zmedzi, spod; napred, vopred, odpred;*

potrojné: *spopred, sponad, spopod, spoza, spopri, spomedzi.*

Podvojné a potrojné predložky sú mechanické zloženiny jednoduchých predložiek. Používajú sa tiež iba v spojení s pádom mena.

Nepôvodné (nevlastné) predložky sa ďalej delia na:

a) jednoduché: *blízko, dolu, hore, konča, kraj, miesto, mimo, niže, kolo, kol, dľa, prosto, prostred, stred, vyše;*

b) odvodené: *kvôli, namiesto, naprieč, napriek, navzdor, navzdory, nedaleko, obďaleč, okolo, počas, podľa, vedľa, povedľa, pozdĺž, poniže, povyše, pozdola, pozhora, pokraj, pomimo, naprostred, vprostred, uprostred, doprostred, sprostred, strán, strany, vnútri, voči, vôkol, zdola, zhora, skraja, skraj, skonča, znútra, zôkol, sponiže, spovyše; vrátane, včítane, ohľadne.*

Úlohu druhotných predložiek zastupujú aj iné slovné druhy:

a) tvary (holé i predložkové pády) podstatných mien: *vďaka, vzdor, ohľadom, následkom, vinou, pomocou, začiatkom, koncom; zo stránky, na základe, v zmysle, v duchu, s výnimkou, v dôsledku, v prospech, v záujme, za cieľom; na úkor, v priebehu, v ústrety;*

b) konštrukcie z tvarov podstatných mien a prvotných predložiek: *vzhľadom na, so zreteľom na, bez ohľadu na, na rozdiel od;*

c) absolútne prechodníky slovies (samy alebo v spojení s prvotnými predložkami), napr.: *začínajúc, končiac, počítajúc do toho, nevynímajúc, nepozerajúc na, odhliadnuc od ...*

Nepôvodné predložky možno ešte deliť na skupiny podľa toho, z akých slovných druhov vznikli, takto:

a) predložky z podstatných mien: *stred, prostred, naprostred; pozdĺž, podľa, miesto, voči, kvôli, kraj, ohľadom ...*

b) predložky z príslovíc: *mimo, blízko, vrátane, včítane, ohľadne ...*

c) zo slovies: *konča, začínajúc, končiac ...*

Významy predložiek

Predložky v spojení s pádom mena vyjadrujú tie isté významy, ktoré vyjadrujú príslovky samostatne: miesto, čas, príčinu a iné okolnosti. Z predložiek tieto významy najzreteľnejšie vyjadrujú druhotné predložky, lebo ešte celkom nestratili súvis s plnovýznamovými slovami, z ktorých vznikli, napr. *prostred,*

naproti, voči, okolo ... Druhotné predložky majú zväčša len jeden význam alebo len málo druhotných významov.

Význam prvotných predložiek je všeobecný, menej určitý, úplne sa dá poznať len z konkrétnych spojení s pádmi mien, resp. zo spojení s nadradenými slovami. Prvotné predložky sú mnohovýznamové, vyjadrujú niekoľko vzťahov, podľa toho, s ktorým pádom sa spájajú, aký vecný význam má pripojené meno a aký vecný význam má nadradené slovo (sloveso, prídavné meno, podstatné meno); napr. predložka *na:*

(s akuzatívom) *vyletieť na konár* (smer), *doniesť topánky na opravu* (účel), *dlhý na meter* (miera), *zhorieť na škvarku, na prach* (dôsledok), *zafarbiť na tmavohnedo* (spôsob), *zastaviť sa na chvíľočku* (čas), *zobudiť sa na krik a buchot* (príčina), *chorý na srdce* (zreteľ), *spomínať si na detstvo* (predmet);

(s lokálom) *sedieť na pažiti* (miesto), *zobudiť sa na svitaní* (čas), *byť na robotách* (účel), *uschnúť na ohni* (podmienka), *hrať na harmonike* (nástroj), *uľaviť na daniach* (zreteľ), *pristať na riešení* (predmet).

Príslovkové významy predložiek sa menia podľa vecného významu podradeného mena: *prísť na vrch* (smer) — *prísť na dva dni* (čas) — *prísť na pomoc* (účel). Predmetový význam dostávajú predložky v závislosti od nadradeného slovesa, najmä ak sa zhodujú s predponou slovesa: *zoznámiť (niekoho) s niečím, oboznámiť (niekoho) o niečom, naďabiť na jarabičie hniezdo, naraziť na odpor* a pod.

Predložkových väzieb v jazyku stále pribúda. Nahrádzajú menej konkrétne väzby s holými pádmi. Napr. väzbu s holým genitívom pri slovese *chrániť sa, (niekoho) niečoho* nahradili predložkové väzby: *od niečoho, proti niečomu, pred niečím.* Niekedy síce zostala v jazyku popri predložkovej väzbe aj väzba s holým pádom, ale sa nepoužíva pri tých istých menách a odlišuje sa významovo: *blížiť sa niečomu* (napr. pravde — abstraktné približovanie, t. j. dosahovať pravdu) — *blížiť sa k niečomu* (napr. k dedine — konkrétne približovanie).

V niektorých významoch sa prvotné predložky nahradili druhotnými, zreteľnejšími predložkami, napr. *robiť niečo podľa vzoru* (nie „po vzore"). Prvotné predložky vyjadrujú zvyšky príslušných významov už len v ustálených spojeniach, napr. *poznať po perí, po reči, vymrieť po meči (po praslici).*

Väčšina predložiek vyjadruje predovšetkým priestorové a časové vzťahy. V oblasti priestorových a časových vzťahov sa vyskytuje aj najväčšie množstvo významov a významových odtienkov.

a) Priestorové významy predložiek sa členia na dve skupiny: 1. na miestne významy (predložky odpovedajúce na otázku *kde?*) a 2. na smerové významy (predložky odpovedajúce na otázky *kam?, kade?, skadiaľ?, odkiaľ?, pokiaľ?*).

1. Zo základných predložiek vyjadrujú miesto najmä tieto predložky:

Predložka *v* s L. ukazuje na miesto, vnútri ktorého sa uskutočňuje dej, alebo vnútri ktorého sa nachádza predmet.

V kúte bola široká posteľ. (KUKUČÍN) — V jame sa pasú sputnané štyri kone. (TAJOVSKÝ)

Predložka *na* s L. vyjadruje miesto **na povrchu** niečoho.

Sedel **na** nízkom kameni. (KUKUČÍN) — **Na** lopároch rozvoniavala nakrájaná cibuľa a strúčiky cesnaku. (FIGULI)

Predložka *pri* s L. vyjadruje miesto v blízkosti niečoho alebo niekoho a spoločenstvo, prostredie.

Mať kŕč sa na lavici **pri** železnom sporáčiku. (TAJOVSKÝ) — Cíti sa dobre ani **pri** vlastných rodičoch. (TIMRAVA) — Bol som kedysi **pri** vojsku najlepší strelec. (GABAJ)

V spojení s I. vyjadrujú miesto predložky *pred, za, nad, pod, medzi:* určujú ho so zreteľom na predmet.

Akési pary stoja **nad** domami. (KUKUČÍN) - Čušia už ako vši **pod** chrastou. (F. KRÁĽ) — Nakládli ohňa i na lúke **pred** hradom. (JÁGÉ) — **Za** plotom rozzelenený ker, v úzadí vrchy a sivé nebo. (KRČMÉRY)

Prvotné predložky vyjadrujú miesto len v spojení s L. a I., t. j. s pádmi, ktoré už samy vyjadrujú miesto.

Na označenie miesta sa používa i väčšina druhotných predložiek. Tie vyjadrujú miesto oveľa konkrétnejšie. Spájajú sa zväčša s G., výnimočne s D., teda nie iba s miestnymi pádmi. Patria k nim predložky:

s G.: *blízko, blízo, podľa, mimo, vedľa, vnútri, znútra, zvonku, okolo, kolo, kol, vôkol, zôkol, zdola, pozdola, pozhora, znútra, zvonku, napred, vopred, stred, prostred, naprostred, voprostred, uprostred, kraj, pokraj, skraja, niže, vyše, poniže, povyše, nedaleko, obďaleč, povedľa, skraja, končia, skončia, rovno, zarovno, prosto* a i.;

s D.: *proti, naproti, oproti:*

s I.: *medzi.*

Želal som mu, aby sa mu všetko zaobelo na novom pôsobisku **blízko** maďarských hraníc. (FIGULI) — **Za** Voliarkou, **ďaleko**, až hen pri Jelšovej vode, **blízo** samej hate, zohýnal a vystieral sa chlapec. (ONDREJOV) - V jednej, menšej časti býval na hospode Miro Kropáč, a tá bola **bližšie** cesty. (TIMRAVA) — Jánošík, **junošík**, obzrižo sa horo: už je **kolo** teba drábov celó more! (BOTTO) - Rozložili sa radkom **kol** stola . . . (HVIEZDOSLAV) - Noc bola **teplá**, muž sadli sme si **koňa** doliny. (HEČKO) - Pán Imrich vie ľudí drieť, až ich krik a volanie **kraj** sveta býva čuť. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ) - **Pokraj** tábora sedí cár **na** zlatom stolci. (CHALUPKA) - **Zastali skraja** lúky . . . (ONDREJOV) - Peter je už **mimo** stion a pohovka pláva s ním vo voľnom priestore. (LETZ) Tetka Lipničanovie zastala si i s hrotkom mlieka a **napred** nej podskakoval na bosej nohe Janík, držiac zohnutý kapec v ruke. (FIGULI) — **Spomedzi** kríkov zazrel **neveľkú** čistinku, **naprostriedku** ktorej bola pahreba. (JÁGÉ) - - Našli ho vraj až v Brhlovom potoku **nedaleko** poľských hraníc. (MORAC) Ale čo **bolo niže** mesta, to mali všetko ako na dlani. (HORÁK) Zavše zastal **naprostred** izby alebo **obďaleč** obloka a díval sa von. (JESENSKÝ) - **Okolo** krku mal obkrútené akési strakaté handry. (ŠVANTNER) A kde kozúbok stál, **poblíž** kachieľ, v pološerý kút i s oddanicou utiahol sa. (HVIEZDOSLAV) Prostodušní mužíci nevoľne idú, vracajú sa, skladajú, oddávajú a so zamotanou mysľou si sadajú **nabok** cesty. (TAJOVSKÝ) — Jožko šibol **podľa** koní, že len tak vytrhli. (TAJOVSKÝ) - — Na potoku prali ženy. Voda **povedľa** nich plieskala, zurčala, cedila sa. (FIGULI) - Tu už široko-ďaleko nebolo ani jedného poschodového domu

a **pozdĺž** železničnej trate vrchy uhlia. (LETZ) — **Pozdĺž** Trnavy chodníček krvavý ... (LUD. PIESEŇ) — Slnce, **prosto** očú Štúbrikovi stojace, pošteklí mu nosové čuvy a on mohutne kýchne. (LASKOMERSKÝ) — **Povyše** Studenej jamy, **skraja** bukovej hory, postavili chalúpku. (ONDREJOV) — Ja vám už skapem, ženy! — kričí **skonča** poľa stará Čermáčka. (LAZAROVÁ) — Sedeli s mamičkou na lavici **vedľa** pece. (F. KRÁL) — Otvorí a **vopred** seba púšťa sedemročného a trojročného chlapca. (TAJOVSKÝ) — **Macia vôkol** seba. (CHROBÁK) — **Vše** postál **vprostred** rozoranej role a započúval sa do vetra. (KRČMÉRY) — Kus vyše druhého mosta prekročíme železnicu, prídeme k rieke. (TATARKA) — Zobral sa nahor malým kopcom, ktorý ako pyramída kužeľovite trčal **zarovno** cesty. (VAJANSKÝ) — Na ceste **zdola** kancelárie vidno vo večernom polosere vysokú postavu Baláňa. (TIMRAVA)

Oproti bráne do paloty široké parádne schody. (JÉGÉ) — **Naproti** nim sedela nevesta **Júlia**. (TIMRAVA) — **Proti** nemu šije učeň Miško. (KUKUČÍN)

Medzi kriakmi sa utúlili kvety. (KUKUČÍN)

Niektoré z uvedených druhotných predložiek, napr. *napred, vopred, kolo, kol, stred, povyše, poniže*, sa používajú zriedkavejšie popri bežných predložkách *pred, okolo, prostred, vyše, niže*, a to čiastočne ako ich hovorové varianty *(kolo, kol, stred)*, čiastočne ako ich špecifikované ekvivalenty *(poniže, povyše)*. Iné uvedených predložiek sú síce tiež zriedkavé, ale nedajú sa nahradiť inými: *zhora, zdola, spredu, kraj, skraja, konča, rovno, zarovno, prosto* ...

2. Predložky s významom smeru odpovedajú na otázky *kam?, odkiaľ? skade? (skadiaľ?), pokiaľ?, kade?*

Na otázku *kam?* odpovedá prvotná predložka *do* s G. Takéto predložkové pády vyjadrujú to, dovnútra čoho smeruje dej.

Kameň sa zaryl **do** zeme. (ONDREJOV) — Cesta sa zahla **do** doliny. (KUKUČÍN)

Vo význame „na povrch niečoho" odpovedá na otázku *kam?* predložka *na* s A.

Spustí sa **na** stoličku, ukonaný. (TIMRAVA)

Na otázku *skade?, skadiaľ?* odpovedá predložka *z/zo* s G., ktorá má opačný význam ako predložka *do*, a všetky podvojné a potrojné predložky s prvou časťou *z-* (foneticky a pravopisne aj *s-*): *znad, zmedzi; spod, spred, spoza, spopod, spopred, spomedzi, spopri.*

Z vrecka vyťahuje ceruzu. (F. KRÁL) — Šťastie, starý otec zodvihol hlavu **znad** spätých rúk. (TAJOVSKÝ) — **Spod** sukieň vyzerajú nôžky. (KUKUČÍN) — A či už tú ohavu, búdku odvezú **spred** nášho domu. (ČAJAK) — A tej oblohy letiace lúče ... šíreho dymu husté kotúče vyháňajú **zmedzi** seba. (SLÁDKOVIČ) — **Spopod** našej brány voda vyviera ... (LUD. PIESEŇ) — Preniesol **sponad** stola lampu nad posteľ. (TAJOVSKÝ) — Ach, to len jašterička vystrčila zvedavý rypáčik **spomedzi** raždia! (CHROBÁK) — Mišo, odkladajúc žľab **spopred** koní, zrazu sa zadíval. (KUKUČÍN) — Vynoril sa **spoza** uhla svojej chalupy. (CHROBÁK) — Miško odtrhol **spopri** cesty králik. (KUKUČÍN)

Na otázku *pokiaľ?* odpovedajú najmä tri predložky: *do* s G., *po* s A. a *k* s D. Predložky *do, po* vyjadrujú i konečnú medzu, i jej zahrnutie („vrátane"). Predložka *k* vyjadruje miesto, do blízkosti ktorého niečo siaha.

Umy sa **do** pása! (ÚZUS) — Začervenala sa až **po** hrdlo. (PODJAVORINSKÁ) — Prisadol si **k** nemu. (KUKUČÍN)

Na otázku *odkiaľ?* odpovedá predložka *od* s G., ktorá je významovým protikladom predložiek *do*, *po*.

Odkľuckala **od** stareny. (F. KRÁĽ)

Protikladný smer vyjadrujú aj predložky *pred* — *za*, *nad* — *pod* v spojení s A.

Pred kolibu vyšiel bača. (ONDREJOV) — Skryla sa **za** kapustný sud. (KUKUČÍN) — **Nad** grúň sa vyvalil zapýrený mesiac. (F. KRÁĽ) — Zatisol stoličku **pod** stôl. (KUKUČÍN)

Smer na otázku *kade?* vyjadrujú predložky *na* s A., *cez* s A. a *po* s L. Predložka *na* vyjadruje smer vôbec. Predložka *cez* vyjadruje smer vnútrom niečoho (pomedzi niečo), naprieč niečím, ponad niečo i smer vôbec. Predložka *po* vyjadruje smer deja, ktorý prebieha po dĺžke niečoho, po niekoľkých členoch nejakého radu, po povrchu niečoho alebo rozličnými smermi.

Vybrali sme sa **na** Vyšný Kubín a stade sme odbočili do vrchov a potom smerom **na** Veličnú. (FIGULI) — Katra, držiac ľavou rukou kľúč, vliala **cezeň** olovo do vody. (KUKUČÍN) — Oheň presvital škárami **cez** strechu i **cez** steny. (ONDREJOV) — **Cez** zelené pole vedie hradská cesta. (KUKUČÍN) — Cestoval v októbri roku 1834 do Berlína **cez** Prahu. (VLČEK) — Auto sa vlieklo **po** hradskej ani slimák. (JILEMNICKÝ) — Matere zháňajú deti **po** záhumniach. (CHROBÁK) — Pohladil ho otcovsky **po** tvári. (KUKUČÍN) — Začno behať **po** izbe v mukách. (TIMRAVA)

Podvojné predložky s prvou časťou *po-*: *poza*, *popred*, *ponad*, *popod*, *popri*, *pomedzi*, vyjadrujú tiež smer na otázku *kade?*, lenže bližšie určený druhou časťou predložky. Predložky *poza*, *popred*, *ponad*, *popod*, *pomedzi* sa spájajú s A., predložka *popri* s L.

Išla s vedrom k potoku **pomedzi** kašky. (KOSTRA) — Včielka prešibla **ponad** rozhmýrené mravenisko. (GABAJ) — Prvý prekĺzol s plťou **popod** most. (TATARKA) — Popred oči prešla mu krvavá hmla. (CHROBÁK) — **Poza** mlyn len málo ľudí chodieva. (ONDREJOV) — **Popri** našom dvore ťahal sa chodník do hôr. (FIGULI)

b) Mnohé z uvedených (prvotných) predložiek v spojení s názvami času a deja vyjadrujú časové vzťahy. Zachovávajú si pritom zväčša svoj pôvodný význam, lenže premietnutý do časovej oblasti, napr. predložka *v* s L. vyjadruje úsek, v medziach (vnútri) ktorého sa niečo deje, predložka *pri* s L. časovú blízkosť, predložka *pred* s I. ukazuje na čas podľa začiatku nejakého deja alebo časového úseku, predložka *do* s G. ukazuje smerovanie v čase i jeho konečný bod v zmysle otázok *pokiaľ?*, *dokiaľ?*, *dokedy?*, predložky *od*, *z* vyjadrujú časové východisko, predložka *cez* vyjadruje čas, v priebehu ktorého sa niečo deje. Predložka *po* mení svoj pôvodný význam, nahrádza v časovej oblasti predložku *za*, pričom vyjadruje niečo, čo nasleduje za nejakým dejom alebo časovým úsekom. Predložka *za* sa v časovom význame viaže s G. a je tu rovnoznačná s predložkou *cez*. Na označenie časového bodu sa používa prvotná

predložka *o* s L., ktorá takmer celkom stratila miestny význam. Predložka *o* sa spája aj s A. a označuje čas „po uplynutí niečoho".

Bolo skoro ako **vo** dne. (TAJOVSKÝ) — **Pri** vypuknutí vojny bol uväznený v Trenčíne. (KRČMÉRY) — Bolo to **pred** desiatimi rokmi. (PODJAVORINSKÁ) — Došli pár minút **po** štvrtej. (TIMRAVA) — Spokojne spí **až do** poludnia. (F. KRÁL) — Pálili triesky **od** Lucie **do** Hôd. (KUKUČÍN) — **Cez** celé leto každý nedeľný večer drobčievali v kruhu na drevenom moste. (F. KRÁL) — Ráno **o** šiestej bolo sa treba hýbať **za** Jožkom **na** jarmok. (TAJOVSKÝ) — Ešte je vidno, príďte **o** hodinu. (KUKUČÍN) — Notár bol predsedom DS **za** povstania. (MINÁČ)

c) Príčinu označujú najmä predložky *od*, *z* s G. a predložky *pre*, *za* s A.

Je celá vycivená **od** dlhoročnej ťažkej práce. (F. KRÁL) — **Z** lásky Hviezdoslavovej rodila sa poézia. (KRČMÉRY) — Nemohol som zaspať **pre** horúčavu. (FIGULI) — Často mu bolo cudzo **za** voľnými lúkami a vrchmi. (JÉGÉ)

d) Účel označuje predložka *na* s A., zriedkavejšie predložka *do* s G. a *k* s D.

Podal som Maliarikovi ruku **na** rozlúčenie. (FIGULI) — Mohli by ste prísť **na** čašu čaju. (JESENSKÝ) — Zháňali ľudí **na** jar **do** repy. (TAJOVSKÝ) — Som vám **k** službám. (JESENSKÝ)

e) Podmienku označuje najmä predložka *pri* s L., *pod* s I. a *za* s G.

Bár by svitalo iba, vo dne **pri** robote ľahšie prenesie človek trápenie. (TIMRAVA) — Ja viem aspoň príklady, kde vo zvolenskej stolici učitelia **pod** pokutou zakazujú sa deťom doma i **na** ulici v materinskom jazyku zhovárať. (TAJOVSKÝ) — Neraz plťník sivooký **za** studena i za sparna zmeral Váhu strmé toky z Liptova až do Komárna. (VAJANSKÝ)

f) Prípustku označujú najmä predložky *napriek* s D. a *pri (i pri, ani pri)* s L.

Magdaléna **pri** všetkej veselosti je dievča citlivé. (FIGULI) — No **napriek** tomuto lomozu zreteľne bolo počuť v kuchyni hlas Zuzkin. (JESENSKÝ)

g) Mieru vyjadrujú predložky *po*, *na* s A. a *do* s G.

Troje detí a dlhu **po** uši. (F. KRÁL) — A my sme sa rozhodli plniť **na** sto päťdesiat percent. (LAZAROVÁ) — Viera zbledla **na** smrť. (TIMRAVA) — Pracovala **do** úmoru každý deň. (KUKUČÍN)

h) Prostriedok vyjadrujú predložky *na* s L., *do* s G., *o* s A.

Gregušov kôň sa chvel a trhal retiazkou, **na** ktorej bol uviazaný. (FIGULI) — Vtom vošla Jurova matka, staršia už osoba, utierajúc si mokré ruky **do** zástery. (JÉGÉ) — Celý pysk jej **o** skalu dotĺkla. (KUKUČÍN)

ch) Sprievodné okolnosti, spoluúčasť, spojitosť, prítomnosť označuje predložka *s* v spojení s I.

S poštárkou tancoval brat. (JESENSKÝ) — **So** spevom druží sa hneď hudba. (KRČMÉRY) — Išli **so** mnou gazda a chlapec. (KUKUČÍN) — Mali **so** sobou trocha slaniny, tú poopekali **pri** ohníku a zjedli **s** chlebom. (JÉGÉ)

i) Neprítomnosť, neúčasť, nedostatok označuje predložka *bez* s G.

Zachránili ste sa **bez** mňa. (TIMRAVA) — Prechodil tisícky kilometrov hladný, **bez** práce a **bez** peňazí. (MINÁČ)

j) Vzťahy následku, účinku, dôsledku a pretvárania označujú predložky *na*, *v*, *za* s A.

Iste by sa rozliala **na** kolomaž. (KUKUČÍN) — Kosti mu zmelieme **na** otruby. (KUKUČÍN) — Čas a mladý entuziazmus ich vyrovnal v generáciu zvláštne homogénnu. (KRČMÉRY) — Potom bol preložený do našej dediny **za** cestára. (KUKUČÍN) — Ondriš pôjde **za** učňa. (F. KRÁL')

k) Vzťahy náhradnosti, zastupovania naznačujú predložky *miesto/namiesto* s G. a *za* s A.

Oko **za** oko, zub **za** zub. (PRÍSLOVIE) - Vojak odpovedal **namiesto** neho. (JÁCHIM) — **Esagila** ustanovila ho **za** kráľa, ale **miesto** neho vládla ona sama. (FIGULI)

l) Zreteľ, okolnosti bližšie neurčené, vyjadruje predložka *na* s A. i s L., predložky *k*, *voči* s D. a predložky *do*, *od* s G.

Na svoj vek veľmi rozumná. (VAJANSKÝ) — Statok chorie **na** pysky a papršky. (TAJOVSKÝ) — Čo stratíš **na** objeme, stonásobne vyhráš **na** cene. (KUKUČÍN) — Konôpka vždy bol **k** nemu vľúdny. (JÁCHIM) — **K** vám sa tak správala. (TIMRAVA) — Svako Ondruš **sa** nepekne správa **voči** nám -- ale ani **voči** iným nebol žičlivejší. (FIGULI) — A čo **ma do** dievčat, čo ma **do** nej. (KUKUČÍN) -- Rapčice čo **do** polohy sa môžu menovať pekným miestočkom. (KUKUČÍN) — Neučený horší **od** kata. (PRÍSLOVIE)

m) Predmetové vzťahy vyjadrujú najmä predložky *na*, *o* s A. i s L.; menej ostatné smerové predložky: *do*, *od* a *z* s G., *k* a *proti* s D., *v* s A., *po* s L. (i priamy predmet s distributívnym odtienkom), *s*, *pred* a *za* s I.

Díval by som **sa** v prvom rade **na** statočnosť, a nie **na** mešec. (FIGULI) — Hana síce pôžičky neláva, ale môže blahodarne vplývať **na** direktora, ktorý pôžičky dáva. (JESENSKÝ) — Možno sa Drak naozaj dal **na** pokánie. (CHROBÁK) — Keď čo nemáš, pristaň **na** chuti. (PRÍSLOVIE) — Zúčastníme sa **na** podpisovej akcii za mier. (LAZAROVÁ) — Zažiadam **o** koncesiu. (KUKUČÍN) — Ja už nedbám **o** nič. (PODJAVORINSKÁ) — Načim zmieniť **sa** i **o** slovách. (LETZ) — Hútal **o** tajomstve. (ONDREJOV) - **O** mŕtvolu zbojníkovu **sa nezaujímali** ani najmenej. (JÁCHIM)

Do všetkého sa zadrapuje. (F. KRÁL') - - Temer **od** istej smrti som ho zachránil. (TAJOVSKÝ) — Spamätaj sa **zo** svojho pobláznenia! (JÁCHIM) — I ty privykneš **k** nemu. (KUKUČÍN) — Zákony majú chrániť ľud **proti** násilnosti. (FIGULI) — Mohol nebrojiť **proti** pánom? (F. KRÁL') — Človek v prajnú nepravdu skoroj uverí než v neprajnú pravdu. (KUKUČÍN) — Strážmajstor kázal dať i drábovi i husárovi **po** holbe vína. (JÁCHIM) — Dievčatá už odkladajú **po** plnom vretene. (KUKUČÍN) — Keby ste vedeli, čo sa **po** vás natúžim. (F. KRÁL') — Napokon zverí sa mu **so** všetkým. (RÁZUS) — Vie gazdovať **s** časom. (KUKUČÍN) — Tak len odkladali **s** touto robotou . . . (KUKUČÍN) — **S** ryhami sa jej snívalo. (JESENSKÝ) — Chráni sa **pred** nachladnutím. (F. KRÁL') — Toto stretnutie Magdalóna **pred** rodičmi zatajila. (FIGULI) — Pachtila vždy **za** bohatstvom. (FIGULI)

Korešpondencia predložiek so slovesnými predponami

Slovesá so smerovými predponami sa často spájajú s predložkami, z ktorých predpony pôvodne vznikli. Také predložky zosilňujú, zvýrazňujú ten význam, ktorý vyjadruje slovesná predpona.

Predponu *do-* zdôrazňuje predložka *do: dôjsť do cieľa, dobíjať sa do hradu, dočkať do rána.*

Niektoré slovesá s predponou *na-* vyžadujú predložku *na: naletieť, naďabiť, naraziť na niečo.*

S predponou *od-* korešponduje predložka *od: odísť, odbočiť, odbehnúť, odlepiť, odraziť, odtať, oddeliť, odtrhnúť, odtárať sa, odvrátiť sa, odlíšiť sa, odchýliť sa, odučiť sa, odlúčiť sa, odvykať od niečoho.*

Niektoré slovesá s predponou *za-* sa spájajú s predložkou *za: zastrčiť (sa), zatiahnuť (sa) za niečo.*

Niektoré slovesá s predponami *z-, s-* sa spájajú s predložkou *s: spojiť sa, zísť sa, zmiešať, zlepiť s niečím.*

Predpone *pre-* zodpovedá predložka *cez: prejsť, prebehnúť, preletieť, prebiť sa, preliať, prevŕtať sa, preniesť, previezť cez niečo.*

Slovesá s predponou *vy-* sa spájajú s predložkou *z/zo: vyjsť z izby, vyletieť z hniezd, vytiahnuť vodu zo studne, vyrobiť (niečo) zo železa, vydať sa z peňazí.*

Niektoré slovesá s predponou *pri-* sa spájajú s predložkou *k: pristúpiť, prikročiť, pridať (sa), priložiť k niekomu (k niečomu).*

Všetky uvedené predpony a predložky majú smerový význam. Predložkovú väzbu majú teda spravidla predponové slovesá. No predložky so smerovým významom sa môžu spájať i s bezpredponovými slovesami, ak slovesá svojím vecným významom vyjadrujú smer:

Cez zelené pole vedie hradská. (KUKUČÍN) — Vráti sa zas na chodbu k spoločnosti. (TIMRAVA) — Ruka klesla na kolená. (KUKUČÍN) — Veľký mäsitý nos so svojím širokým koncom sa veľmi klonil nad vrchnú peru. (JESENSKÝ) — Díva sa skúmavo pod ústrešie. (CHROBÁK) — Blíži sa pred bývalý hostinec. (F. KRÁL) — Žofka sa medzitým vytratila z izby. (KUKUČÍN) — Zarazený pustil nôž zručne za sáru čižmy. (FIGULI)

Synonymita predložiek

Na označenie toho istého vzťahu sa používa niekedy niekoľko predložiek, ktoré vystupujú ako synonymá.

V základnom priestorovom význame nie je rovnoznačnosť predložiek rozšírená. Umožňuje ju iba vecný význam mien, ktoré po predložkách nasledujú.

V základnom význame sa zblížili predložky *z — od* s G. Predložka *z* ukazuje smer znútra niečoho:

Dymí sa z komína. (JESENSKÝ) — Čierny kŕdeľ ľudí vyvalil sa z vlaku priamo na stanicu. (JILEMNICKÝ)

Predložka *od* ukazuje zasa východiskový bod pohybu:

Jerguš sa odplazil od vetráka. (ONDREJOV) — Už začne každý utekať od nej. (TIMRAVA)

Ale pri abstraktách, napr. pri dejových menách, kde priestorové odtienky nevystupujú do popredia, môžu sa obidve predložky *(z — od)* zamieňať ako rovnoznačné, napr. *zo začiatku* i *od začiatku*.

Podobne sa môžu v istých prípadoch zamieňať predložky *v* a *na*.

Predložka *v* s L. vyjadruje miesto „vnútri niečoho“:

V izbe bolo šero. (KUKUČÍN) — Zrno **v** zemi neumiera. (KRČMÉRY) — **V** kolibe sa čosi pohlo. (ONDREJOV)

Predložka *na* s L. označuje povrch niečoho, miesto na povrchu z ktorejkoľvek strany:

Na konároch sedela biela strička snehu. (ALEXY) — Spí opretý **na** kláte, odretý zo zlata, ale **na** ňom nadzemská ligoco sa šata. (BOTTO)

Ale pri miestnych a pomiestnych názvoch používanie predložiek *v* a *na* obyčajne nezávisí len od ukázaných významov, ale pridržiava sa v podstate tradície, lebo vecný význam uvedených mien zastiera rozdiely medzi nimi. Tak napr. nehovoríme „v Orave, v Kysuciach, vo Vrútkach“, lež bežne iba *na Orave, na Kysuciach, na Vrútkach*. Neutrálna spisovná je predložka *v*, ale v uvedených a niektorých iných prípadoch z miestneho úzu preniká do spisovného jazyka predložka *na*.

Nikde nie je život taký ťažký ako **na** Kysuciach. (JILEMNICKÝ) — Bol počul o ňom, že ženu i dcéru bol **na** Dolniakoch Turkom **predal**. (JEGÉ)

Pri niektorých všeobecných podstatných menách sa tradíciou ustálili obidve predložky: *na poli — v poli, na dedine — v dedine, na koľaji — v koľaji*.

Predložka *na* sa zamieňa ako synonymná s predložkou *po:*

a) v miestnom význame (dodáva odtienok „pozdĺž“):

Jej plachá chalúpky čupeli si **po** brehoch (= **na** brehoch) rieky Šajavy ako hríbiky. (F. KRÁN)

b) vo význame prostriedku a nástroja:

Ja chcem **po** (= **na**) železnici (cestovať) — ja nechcem **po** (= **na**) voze. (KUKUČÍN)

c) v účelovom význame (s distributívnym odtienkom):

Po furmankách (= **na** furmanky) nechodí. (KUKUČÍN)

d) v spôsobovom význame (s príslovkovým odtienkom pôvodu):

Žena je hundravá a synovia sú **po** nej (= **na** ňu). (TLAČ)

e) v predmetovom význame:

Dovy pozreli jedna **po** druhej (= jedna **na** druhú). (TIMRAVA) — Žandári strieľali **po** ňom (= **na** neho). (URBAN)

Predložka *za* je s predložkou *po* synonymná, keď označuje:

a) čas:

Sto posničiek vyspievali **po** ceste (= **za** cesty). (TAJOVSKÝ) — Vyzeral ju deň **po** dni (= **za** dňom). (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

b) mieru (s distributívnym odtienkom):

Ja som predával zajace **po** (= **za**) tridsaťpäť grajciarov. (RÁZUS)

c) účel (s distributívnym odtienkom):

Ja keď som nie doma, chodím **po** svojej práci. Nie **po** klebetách, šora Kleme — **po** klebetách, prevracať Keke hlavu. (KUKUČÍN)

d) predmet:

Z celého srdca túžime teraz **po** sláve (= **za** slávou). (ALEXY) — Ale príslelec nebaží **po** riaditeľstve. (HEČKO) — Čím viacej som na ňu myslel, tým viacej som **po** nej dychtil. (FIGULI) — Len **po** chlapoch snoria. (TATARKA)

e) pôvod:

Všadiaľ zostali stopy **po** klincoch. (KUKUČÍN)

Menej sa s predložkou *po* dotýkajú predložky *cez*, *v*, *pri*, *popri*, *okolo*, *o*, *podľa*, niektoré holé pády (inštrumentál, akuzatív, genitív) a slovesný neurčitok.

Predložka *cez* sa zhoduje s predložkou *po* v časovom význame:

Vedel ľudom vyložiť, ako pravda nezhynula, ako pravda jest a bude **na** svete **po** (= **cez**) všetky časy a veky! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

S miestnou predložkou *v* sa môže predložka *po* striedať vtedy, keď treba súčasne vyjadriť distributívny odtienok:

Po vlhčinách a tôňach žltnú sa rýdziky. (KUKUČÍN) Druhí žltli, bledli a hynuli **po** (= **v**) špitáloch, ja som doláre čítal. (STODOLA)

Predložkám *pri*, *popri*, *podľa* sa blíži predložka *po*, keď označuje tesnú blízkosť:

Kosu nechám **po** (= **pri**) ruke, čert vie, čo sa môže v noci prihodiť. (ONDREJOV) — Tomáš kráča **po** (= **popri, podľa**) boku strýka Križana. (Zúbek)

Významu predložky *okolo* sa približuje predložka *po* v postavení po slovesách, ktoré označujú smer „okolo“:

V joseni „babie leto“ ovíja, snuje sa **po** výbach (= **okolo** vŕb) alebo plotoch. (PODJAVORINSKÁ)

S predložkou *o* sa strieda predložka *po* v časovom význame:

Zmizol a ukázal sa až **po** roku (= **o** rok). (TLAČ)

Rovnoznačná druhotná predložka *podľa* zatlačila pôvodnú predložku *po* v spôsobovom význame „v zhode, v súhlase“:

Otázny dom ukázal sa Tomíkovej veľmi **po** (= **podľa**) chuti. (ŠOLTÉSOVÁ) — Rovno ako **po** šnúre (= **podľa** šnúry). (ÚZUS)

Holý akuzatív sa používa vedľa predložky *po* v časovom význame:

My sme tiež už **po** šesť zím (= šesť zím) chodili. (TAJOVSKÝ)

Holý inštrumentál má podobný význam ako predložka *po* s lokálom:

a) v miestnom význame:

Tie dozerajú na mladé a vedú ich po správnej ceste (= správnou cestou). (ROMANOVSKÝ)

b) v časovom význame:

To čo mu po ceste (= cestou, za cesty) spomínal, bol vlastne nerozum. (TLAČ)

c) v spôsobovom význame:

Mala taký pocit, že sa vrhá po hlave (= hlavou) do čohosi, čo ju pohltí. (TATARKA)

d) vo význame prostriedku a nástroja:

Zostúpil po ňom (= ním, rebríkom) až na ostatnú stupaj. (KUKUČÍN)

Holému genitívu konkuruje lokál s predložkou *po* v nezhodnom prívlastku:

Nebolo vidieť na ňom ani najmenšej známočky po nervozite (= nervozity) alebo netrpezlivosti. (HORÁK) — Ale reč, najdrahocennejšia pamiatka, dedičstvo po otcoch (= otcov), nie je chránená ... (ODBORNÁ TLAČ)

Neurčitok je rovnoznačný s predložkou *po* v účelovom význame:

Prídu po pýtaní ... (= pýtať). (KUKUČÍN)

Vokalizácia predložiek

Predložka stojí pred svojím základným slovom a tvorí s ním nielen syntaktickú, ale i zvukovú jednotku. Jednoslabičná predložka má s menom jeden spoločný hlavný prízvuk. Preto sa mení hlásková podoba niektorých predložiek v závislosti od znenia nasledujúceho slova.

K predložkám zakončeným na spoluhlásku sa niekedy pridáva samohláska. Tu hovoríme o vokalizácii predložiek. Obyčajne sa predložky rozširujú o samohlásku *o: so, vo, zo, nado, predo, podo;* len k predložke *k* sa pridáva samohláska *u: ku* (v ľudovej reči i *ko*). Vokalizácia predložiek nastáva za istých podmienok.

1. Všetky prvotné predložky zakončené spoluhláskou: *bez, cez, nad, od, pod, pred; s, v, z, k,* vokalizujú sa pred tvarmi osobného zámena *ja: bezo mňa, nado mňa, nado mnou, odo mňa, podo mňa, podo mnou, predo mňa, predo mnou, so mnou, vo mne, zo mňa, ku mne.*

Odvráti odo *mňa* svoju tvár. (ALEXY) - Povedal som Betke, ak si bude takto robiť zo *mňa* blázna, že odídem z Levoče. (ZÚBEK) – Jej krásne oči čítavali i vo *mne* s lásky úsmevom. (JESENSKÝ) - Ku *mne* je vždy milá a vľúdna. (JÁCH)

2. Vokalizované podoby predložiek *nad, od, pod, pred* sa vyskytujú v ustálených prípadoch pred tvarmi slov *dvere, deň, dvor, dno,* ktoré sa začínajú tou istou spoluhláskou, ktorou sa končí predložka: *predo dvermi, predo dňom, nado dvere, nado dňom, odo dvora, odo dňa* ... (popri nevokalizovaných podobách: *pred dverami, nad dvere* ...).

Ja nedočiahnem nado *dvere;* vieš, že som malý. (KUKUČÍN) — A ešte mi ten dosiaľ nebol iba predo *dvermi.* (TAJOVSKÝ) -- Ešte i predo *dňom* nám takto povedal. (TIMRAVA)

V spisovnom jazyku sa nepoužívajú vokalizované podoby predložiek *bez*, *cez*, ak sa nasledujúce slovo začína sykavkou. Preto spojenia *bezo zvyšku*, *bezo zmeny* ap. nie sú spisovné.

3. Predložky *s*, *z*, *v*, *k* sa vokalizujú pred slovami, ktoré sa začínajú na tú istú spoluhlásku, ktorá je v predložke: *zo zeme*, *vo vode*, *ku gajdošovi* (vysl. *gu gajdošovi*), alebo na párovú spoluhlásku čo do znelosti: *zo sena*, *vo fyzike*, *ku kostolu* (vysl. *gu kostolu*), a predložky *s*, *z* aj pred slovami, ktoré sa začínajú na *š*, *ž*, t. j. na spoluhlásky párové čo do ostrosti (na tupé sykavky naproti ostrým sykavkám v predložke), napr. *so ženou* (vysl. *zo ženou*), *zo šoféra*.

Človek je iba jeden **zo** *zástupu*. (SMREK) — **Zo** *zvesti*, ktoré mu nosila žena, zvedel, čo sa na šachtách porobilo. (HORÁK) — Hláska som nemohol **zo** *seba* vydať. (FIGULI) — Nedalo sa usúdiť, kto vyjde **zo** *súťaže* víťazne. (PLÁVKA) — **Zápasil so** *sebou*, **so** *svojimi* citmi, **so** *svojím* rozumom. (F. KRÁĽ) — Ako šli, skrúcali ľudia za nimi hlavy **so** *začudovaním*. (MINÁČ) — Ostatné hroby boli zarovnané **so** *zemou*. (ONDREJOV) — Popoludní toho dňa stretol sa Jerguš **so** *Štefanom* Fašangom. (ONDREJOV) — Muž **so** *ženou* ako deti pod stenou. (PRÍSLOVIE) — Okamžite začať **so** *žatvou*. (LAZAROVÁ) — Tvár mu horí ako vatra **vo** *vetre*. (ALEXY) — Voľačo viselo **vo** *vzduchu*, no nevedel sa toho dopátrať. (ŽÁRY) — **Ku** *kvietku* sa zora pridruží. (SLÁDKOVIČ) — **Ku** *grošu* príde človek ťažko. (MINÁČ) — **Ku** *Xavérovi* prišla zem. (ZELINOVÁ)

Toto pravidlo sa dôsledne dodržiava v ústnej reči a v písomnej reči vtedy, keď sa nasledujúce slovo začína spoluhláskovou skupinou: *so Štefanom*, *vo vzduchu*. Keď po predložke *z* nasleduje slovo začínajúce sa jedinou spoluhláskou *ž* (párovou čo do ostrosti), v písanom jazyku (v odbornom štýle, v básnickom štýle) predložka ostáva v jednotlivých prípadoch i nevokalizovaná: *z živého*, *z života*. Obyčajne sa však i tu používa vokalizovaná predložka *zo*: *zo živého*, *zo života*.

4. Predložky *s*, *z*, *v*, *k* sa vokalizujú aj pred slovami, ktoré sa začínajú na skupinu spoluhlások, ak v nej na druhom alebo treťom mieste je taká istá spoluhláska alebo párová čo do znelosti i čo do ostrosti: *zo vzdialenosti*, *zo všeličoho*, *so všetkým*, *so vzájomnou dôverou*, *bojovať so vžitými predsudkami*, *vo svete*, *ku skrini*, *vo štvrtok*.

Vieš **sa so** *psami* rozprávať, to je nie žart. (ONDREJOV) — Ale Sládkovič je prvý; prvý **so** *všetkým* nielen kladným, lež i záporným. (A. MATUŠKA) — **Zo** *všetkých* múčnych jedál najlepšia je šunka. (POREKADLO) — Zohnutý **vo** *dva* konce zrúti sa Šimon k Drakovým nohám. (CHROBÁK) — Ticho zase ako **vo** *sviatok*. (LENKO) — Bratia **vo** *chvíľke* vybehnú na dvor. (ALEXY) — **Vo** *dverách* sa obrátil. (JÉGÉ) — **Vo** *štvrtok* na určený čas prišli spolu Beránek s Hankou. (URBAN) — Keď došli **ku** *skupine* chlapov pred obecný dom, všetci sa pozdravili. (TOMAŠČÍK) — Bezmocne sedieť a hľadieť, ako sa veky schyľujú **ku** *sklonku*. (HORÁK)

Popri spojeniach s vokalizovanými predložkami, napr. *vo svetle*, *vo svojom*, *vo dverách* ..., jednotlivo (najmä v písanom jazyku) zjavujú sa i spojenia bez vokalizácie: *v svetle prác*, *v svojom*, *v dverách* ...

Švihnem valaškou, a milý sokol, sokolík **v** *svojej* krvi zamokol. (SLÁDKOVIČ) — **V** *svetle* kahanca som zazrel nad sebou sklonenú, skoro ešte detskú dievčenskú hlávku. (ZÚBEK) — Katastrofa na Spálenej ulici rozrástla sa **v** *svetový* problém. (URBAN)

Predložka *v* sa vokalizuje menej často ako predložky *s*, *z*. Niektoré spojenia s ňou majú iba nevokalizovanú predložku, napr. *tvárou v tvár*, *v tvaroch*, *v tvojom*, *v tvídzi*.

Zisťoval, že je slabý tvárou **v** *tvár* tomuto času skúšky. (MINÁČ)

5. Predložka *k* sa vokalizuje najčastejšie zo všetkých. U autorov zo stredného a východného Slovenska a v umeleckom štýle vôbec sa používa podoba *ku* takmer bez obmedzenia.

I pýrnica s ostrými okrajmi dostane sa znovu **ku** cti. (CHROBÁK) — Mariška sa nedá prirovnať **ku** Dikovským. (JESENSKÝ) — Kamene a skálie vyorávajú spolu so zemiakmi v pomere jedna **ku** jednej. (ZELINOVÁ)

6. Vokalizované predložky stoja ešte v jednotlivých prípadoch bez ohľadu na spoluhlásky, ktorými sa začína nasledujúce slovo: *zo dňa na deň*, *so dňom*, *zo dvora* (popri *z dvora*), *zo dvier* (popri *z dvier*), *vo dne*, *vo sne* (popri *v sne*), *vo snách*, *vo tme* (popri *v tme*).

Noc sa zleje so *dňom*. (ŠVANTNER) — Obchod sa horšil **zo** *dňa* **na** deň. (ZGURIŠKA) — [Gazdiná] lon **zo** *dvier* zavolá Zuzo: „Ostaň zdravá!“ (TIMRAVA) — Panna Klára **vo** *dne* šije, v noci pára. (POREKADLO) — Nahášal by som vás **vo** *dne*, v noci. (LAZAROVÁ) — V priepasti, **vo** *tme*, kde väzol, zjavilo sa nové svetlo. (URBAN) — Štefko nemyslel ani **vo** *sne* **na** majetky. (TAJOVSKÝ) — A noskôr sa stalo to, čo som ani **vo** *snách* nočakala. (BEDNÁR)

V tvaroch *cezeň*, *nadeň*, *podeň*, *predeň*, *popodeň*, *ponadeň*, *popredeň* nejde o vokalizáciu predložky. Samohláska *-e-* tu plní úlohu spájacieho vokálu. Spoluhláska *d* sa pred týmto *e* nemäkčí.

Prešiel k oknu a hľadel **cezeň**. (HORÁK) - - Videl ako čatár Róna zdvíhal na obranu laket, lež rýľ prešvihol **ponadeň**. (URBAN) — Iné podliezali **popodeň**. (KUKUČÍN) — Dušan stojí na okraji, nakláňa **sa nadeň**. (ZVÁN) — Choť zjavil **sa**, hľa, v rozbresku svetla celý, a zas ho niet, popolavá opona spustila **sa predeň**. (KRČMÉRY) — Svoj batôžtek vyloží si na vysokú medzu, posadne si **podeň** a tak ho zodvihne. (RÁZUS)

Jednotlivé predložky

Prvotné predložky

bez

Spája sa s G. a označuje neprítomnosť, chýbanie, nedostatok niečoho. Je protikladom predložky *s*. Vo viacnásobných substantívnych výrazoch, najmä dvojčlenných pripája ostatný (druhý) člen: *otec bez matky*.

Má podobný význam ako záporná slovesná predpona *ne-*; používa sa zväčša tam, kde by sa zápor nedal použiť: *byť bez peňazí, byť bez pomoci, biť bez príčiny, robiť bez záujmu, ležať bez života, cválať bez jazdca* ...

Spojenia s predložkou *bez* bývajú v úlohe týchto vetných členov:

a) prívlastku:

Zima **bez** ľadu, kaša **bez** medu, potok **bez** ryby sú samé chyby. (PRÍSLOVIE) — Úradné tváre sú kamene **bez** písma. (JESENSKÝ)

b) menného prísudku:

Keď je diera čistá, **bez** pavučín, môžu byť v nej vtáky. (ONDREJOV)

c) doplnku:

Štefan Jonáš **bez** kabáta, **bez** klobúka vybehol na cestu. (LAZAROVÁ)

d) príslovkového určenia spôsobu, miery, účinku, podmienky, príčiny, prípustky:

Jedni spievali tú, druhí inú, prekrikovali sa **bez** poriadku. (ŠVANTNER) — Mladosti plné ruky mám. Natrhal som jej **bez** miery. (SMREK) — Práve mladé páry manželské takto rady sa naťahujú, a to **bez** najmenšieho zlého následku. (KUKUČÍN) — Tešil sa, že sú wertheimky, banky, kde sa uložený peniaz liahne aj **bez** kohúta. (LETZ) — Zadierajú **bez** príčiny. (ONDREJOV) — **Bez** jedného kola bude plot stát. (PRÍSLOVIE)

cez

Spája sa s A. Má viac významov. Vyjadruje:

1. smer: a) skrz niečo, vnútrom, stredom niečoho, pomedzi niečo; b) krížom, naprieč niečím; c) ponad niečo:

a) Slnko **cez** obláčky vždy sa tuho drelo. (J. KRÁĽ) — Hostí svojich napájal vychválialeným „pravým ruským čajom" aj na ruský spôsob: cukor medzi zuby a preliať **cezeň** hrnček horúcej vody. (TAJOVSKÝ)

b) Zo dňa na deň mu bolo ťažšie prejsť **cez** veľký mestský rínok. (JESENSKÝ) — Prebrodili sa **cez** dravý horský potok. (URBAN)

c) Jerguš zachytil sa ľavou rukou Ferovej hrivy, nadhodil sa, prevážil **cez** koňa, rozhodil nohy a sedel. (ONDREJOV) — Posadali si do polkruhu, pozorne si sťahujúc sukne **cez** kolená. (MINÁČ)

2. prostriedok, nástroj, prostredníctvo napr. v spojeniach *cedit niečo cez látku, filtrovať cez uhlie, pozorovať cez zväčšovacie sklo* ...

Voda sa musí filtrovať **cez** mramor. (PADOVČÍK) — Vnúčatá bývajú mu vždy milšie ako vlastné deti, lebo **cez** detné deti jasnejšie vidí do diaľky. (GABAJ) — V horárni som dal sŕňaťu piť mlieko z flaše **cez** cumlík. (MORIC)

3. spôsob napr. v spojeniach *hľadieť, povedať cez plece, hundrať cez zuby, spievať cez nos, chytiť ženu cez poly, cez pás, spievať jeden cez druhého* ...

Už ani nášho nebudú hľadieť pisárikovia od mesta len tak **cez** prsty ako na hnojára. (LETZ) — I zdá sa jej, že domácej panej slová boli len tak **cez** plece povedané, ako takej

podlejšej. (TIMRAVA) — Odhodil zápalku a crkol **cez** zuby za ňou. (JESENSKÝ) — Vzal ju **cez** poly a odvliekol kdesi do domu, kde ju prebrali. (URBAN)

4. podmienku:

Cez zatvorené okná ho bolo slabo počuť. (TLAČ) — Ani na krok! Len **cez** moje mŕtve telo! (KALINČIAK)

5. prípustku (v spojení s časticou *i*):

Dermolová i **cez** závoj podnapitosti pohŕdala podlízavosťou. (ZVÁN)

6. mieru iba v spojeniach *cez hlavu, cez uši, cez mieru* (inde je nespisovná, napr. *cez sto = vyše sto, viac ako sto*):

Má ich [starostí] až **cez** hlavu. (PODJAVORINSKÁ) — Verte mi, štyridsať jej **cez** uši dosť, už je aj preplatená. (KUKUČÍN)

7. čas:

a) „v priebehu, za, počas":

Často blúdim, táram sa **cez** celý boží deň. (J. KRÁĽ) — Legenda vekov tuná píše sa a tá sa čítať bude **cez** storočia. (SMREK) — V Zaričí sa dobre žilo gazdom **cez** vojnu. (TATARKA)

b) zriedkavo „po" (časovú následnosť):

Bolo už dávno **cez** poludnie, keď Kunovič bystro stúpal k hostincu. (VAJANSKÝ)

do

Spája sa s G.

1. Najčastejšie označuje smer „dovnútra niečoho": *vojsť do izby, padať do jamy, ústiť do mora, napchať do fajky, utiahnuť sa do sklepu, vidieť do hrnca, spustiť sa do bane, začrieť do vrecka, vsiaknuť do zeme ...*

Pri pluráli priezvisk a osobných mien označuje domáce, rodinné prostredie: *ísť do Bombálov, priženiť sa do Brmbolčekov, zakášať do Mrázikov ...*

Príďže, šuhaj, **do** nás na potešenie raz ... (LUD. PIESEŇ) — Notva zaniesla perinu **do** Ďurčiakov, už sa začalo nešťastie na ňu valiť. (ŠVANTNER)

2. Zriedkavejšie označuje smer „do blízkosti niečoho" alebo hranicu „po niečo":

V mumlavom orchestri kanonád **do** výšok vytiahol škovránok tenké sólo. (KOSTRA) Vynoril sa z vody **do** pása. (ONDREJOV)

3. Často má časový význam: *do roka a do dňa, do rána, do konca, do Vianoc, do Jána ...*

Klamstvo len **do** času, spravodlivosť na veky. (PRÍSLOVIE) — Susedbol radšej dočkal **do** budúceho jarmoku. (TAJOVSKÝ) — Ale aj to postačí **do** takto roka. (HEČKO)

4. Bežný je aj význam miery: *urazený do krvi, najesť sa do chuti, ponížiť do prachu, bolieť do zbesnenia, mraziť až do kosti, robiť do vysilenia, opiť sa do nepríčetnosti, uveriť do litery, stratiť všetko do ihly, premočený do nitky, vypiť do dna, poznať do podrobnosti ...*

Juj, toto už je **do** porazenia s týmto starým ohreblom. (ČAJAK) — Povieme vám **do** slovíčka, čo sme v svete vídali. (J. KRÁĽ) — Každý rok **do** dvoch stovák odložím. (TIMRAVA)

5. Význam spôsobu je v spojeniach, ako *hovoriť do sveta (do vetra), šepkať do ucha, smiať sa do očí, rúbať do živého, farbiť do zelenkasta, skrútiť do klbka ...*

Nuž či si ju na to bral, aby si ju o pol roka takto **do** očí znevažoval? (TAJOVSKÝ) — Slnce farbí vetvy **do** šediva. (KRČMÉRY)

6. Význam prostriedku a nástroja je v spojeniach, ako *namočiť šatku do vody, zabaliť do papiera, chytať do siete, zovrieť do kliešťi (do hrsti, do náručia) ...*

Vyberal si obozretne obete, aby sa nechytil **do** slučky. (ŠVANTNER) — Zakrútil všetko **do** papiera. (LETZ)

7. V spojení so slovesami pohybu má význam účelu: *ísť do roboty, poslať niekoho do roboty, do školy, do fabriky, prijať do služby, volať do tanca ...*

Do roboty — to som už povedal, ale Zuzka bola i **do** spevu a **do** tanca tiež. (TAJOVSKÝ) — Ona má dvanásť opleciek vyšívaných iba na nedeľu, a **do** roboty, **do** smútku ...? (TIMRAVA)

8. Zriedkavejší je význam zreteľa:

Čo ťa **do** môjho otca? (PODJAVORINSKÁ) — Čože on má **do** nášho Ďurka, meno moje? (TAJOVSKÝ)

9. Častý je aj predmetový význam pri slovesách *dať sa (pustiť sa) do činnosti, nútiť niekoho do činnosti, zabŕdať (dobiedzať) do niekoho, miešať sa do činnosti, rozumieť sa do niečoho, zaľúbiť sa do niekoho (do niečoho), vžiť sa do niečoho ...*

Dakto aj zakľaje, dakto kopne **do** psa. (CHROBÁK) — Nikto sa **do** mňa nezošalel ako **do** iných dievok. (FIGULI)

10. V spojení so sponovými slovesami v jednočlenných vetách má význam stavu: *byť niekomu do plaču, ostať do smiechu, bývať do tanca ...*

Elenke je skutočne vždy **do** plaču. (JESENSKÝ)

k

Viaže sa s D.

1. Vyjadruje smer „do blízkosti niekoho alebo niečoho": *pristúpiť k Hlavajovi, blížiť sa k chlapom, nazrieť k niektorému pacientovi, prechádzať od výrobcu k spotrebiteľovi, bežať k mamke, pritiahnuť sa k niekomu, podniesť pohár k ústam, hodiť sa k nohám, brať sa ku dverám, zapotácať sa k peci, pozdvihnúť oči k výšinám ...*

Do rodnej dedinky ho tiahlo ako **k** materi, ktorá odpúšťa i tie najťažšie viny. (TAJOVSKÝ) — Dno rovné, trochu naklonené **k** dedine. (ONDREJOV)

Po trpných príčastiach a po stavových slovesách sa mení smerový význam na miestny význam „blízko, pri": *pripnutý k prsiam, pripútaný k stromu, priviazaný ku stolu, prilepený k stráni, prikrčený k stolu...*

2. K miestnemu významu blízkosti sa priraďuje prenesený miestny význam pribúdania: *pridať (sa), doložiť, pripojiť (sa), pristúpiť, pribudnúť ... k niekomu (k niečomu).*

K stopám líšok a zajacov pribudli papričky sŕn a jeleňov. (ONDREJOV) — Kŕdeľ rástol, pridávali sa k nemu ďalšie a ďalšie dotváky. (PLÁVKA)

3. Zriedkavo vyjadruje mieru.

Bola som dojatá až k slzám. (ZGURIŠKA) — Tá, čo zvíťazila vtedy, je teraz pokorená k zemi. (TIMRAVA)

4. Zriedkavo vyjadruje účel.

U Burdíkov sadajú k večeri. (JESENSKÝ) — Vzal kresačku a kľakol k robote medzi triesky. (KUKUČÍN) — Julu zavolali pomáhať k torte. (TIMRAVA) — Máme tu také cintoríny a archív, prosím pekne, stojí k dispozícii. (LAZAROVÁ)

5. Príčinu vyjadruje len v spojeniach *blahoželať, gratulovať k niečomu.*

6. Zreteľový význam dostáva predložka *k*

a) po prídavných menách, adjektívnych zámenách a po slovesách z okruhu *správať sa*

Chcem, aby si mi sľúbil, že budeš k nej ľahostajný a chladný. (FIGULI) — Aj by len podbal, keby si bola k nemu inakšia, vďačnejšia, milšia. (TAJOVSKÝ) — Nuž takto sa k nemu správa kamarát, Pavol Grečo. (LAZAROVÁ)

b) po ustálených spojeniach slovies *mať/nemať, byť/nebyť, poznať/nepoznať, cítiť, nájsť/stratiť* ... s názvami vzťahov a vlastností, ako pomer, vzťah, láska, cit, srdce, úcta, milosrdenstvo, odpor ...

K železnici nemá veľkej dôvery. (KUKUČÍN) — Doma vo fiškálskej kancelárii nepoznú ľútosť k dedinskému bodárovi. (LETZ) — Kým sa ja z vojny navrátim, ja k tebe lásku nestratím. (LUD. PIESEŇ)

7. Predmetový význam sa vyvinul jednak zo smerového významu (cieľový predmet), jednak zo zreteľového významu (vzťahový predmet).

Cieľovými predmetmi sú obyčajne dejové mená a ich náhrady po slovesách *dospieť, dostať sa, uchýliť sa, mať sa, pristúpiť, prikročiť* ... a po slovesách označujúcich vôľovú činnosť: *nútiť, privoliť, prikývnuť, pripustiť, strhnúť, provokovať, pribrať sa* ...

Nemou dohodou dospeli k rozhodnutiu, že ho musia odstrániť spomedzi seba. (OHROBÁK) — Opakovala otázku, keď sa Náco nemal k reči. (HORÁK) — Veky ma k zradě nepohli. (SLÁDKOVIČ) — To prividlo Krta k rozvahe. (KUKUČÍN) — Ja neprivolím k ničomu ... (LASKOMERSKÝ) — K slovu ju nepustil. (ŽÁRY)

Zreteľný predmet vyjadrujú spojenia s predložkou *k* v závislosti od slovies z okruhov *prirovnať, pripodobniť, privykať, priúčať (sa), priznať sa, patriť.*

Ved každý vie, že sa verejne priznala **k** Chrenkovi. (LAZAROVÁ) — Tento ľud vychovávali **k** úprimnosti na dereši. (TIMRAVA) — **K** domu patrilo i pole. (PODJAVORINSKÁ)

8. Časový význam vyjadruje predložka *k* pri slovesách *chýliť sa, kloniť sa, približovať sa* ... pred názvami časových pojmov.

Zmráka sa, stmieva sa, **k** noci sa chýli. (KRASKO) — Zaspal až **k** ránu. (TAJOVSKÝ)

9. Stavový význam so zreteľom na čas vyjadruje sa po slovese *byť*.

Bolo to už dobre **k** poludniu, keď ešte vždy stál pri nich. (KUKUČÍN)

medzi

Viaže sa s A. a s I.

I. Predložka *medzi* s I. vyjadruje:

1. miesto, a to rozhranie dvoch predmetov, priestor uprostred dvoch alebo viac vecí, miesto, kde je niekoľko predmetov, orientačných bodov, alebo polohu v strede niekoľkých predmetov, v okružení niekoľkými predmetmi:

Držal som oboma rukami uzdu koňa a **medzi** lakťami mi sedela Magdaléna. (FIGULI) — Tri a pol hodiny takto visieť pre jednu snímku **medzi** nebom a zemou. (MORIC)

2. čas, plynutie v čase pred názvami časových pojmov a pred dejovými abstraktami, ako *reč, robota, jedenie, pitie:*

Medzi *časom* vyrástol i syn na mládenca. (JÉGÉ) — A **medzi** *rečou* ponúkol Janovi niekoľko tisícok. (MINÁČ)

3. mieru výlučnosti „okrem iného, popri inom“:

Projektoval som **medzi** inými vilu pre Zvolen, pre Brezovú budovu letoviska evanjelickej mládeže. (ALEXY)

4. spôsob vo frazeologizovaných spojeniach *medzi štyrmi očami, medzi nami, medzi sebou:*

I vtedy patrí sa im dvom, Miškovým rodičom, porozprávať dôkladne, tak **medzi štyrmi očami** o budúcnosti dieťaťa. (GAJAJ) — No **medzi sebou** dívali sa na Kubicu ako na bodliak s pričervenou ružou. (LETZ)

6. zreteľ a vzťah po prídavných menách (a ich ekvivalentoch), najmä po superlatíve prídavných mien alebo príslovkách, ďalej v spojeniach *je/bolo/bude jasno (dobre, skončené ...), je láska (pokoj, hriech, priepasť, rozdiel, súvislosť, jednota, priateľstvo, tajnosť, vzťah, pomer ...) medzi niekým/niečím:*

Bol najbohatší a najhodnejší **medzi** parobkami. (CHROBÁK) — Aký *rozdiel* **medzi** nimi. (LAZAROVÁ) — Už *je po lúbosti* **medzi** nami. (TAJOVSKÝ) — Len povedz, čo to *bolo* **medzi** vami. (KUKUČÍN)

7. predmet po slovesách *rozdať, rozdeliť, vyberať si, voliť (si), prehŕňať sa, prehrabávať sa, váhať, rozoznávať, rozhodovať, rozlišovať:*

Panovník *delil* krajinu **medzi** členmi svojho rodu. (TLAČ) — *Preberala* som si **medzi** mládencami, *vyberala* som si **medzi** malinami. (LUD. PIESEŇ)

II. S A. vyjadruje:

1. smer na otázky *kam?, kadiaľ?, kade?:*

Štuchá ho okovaným špicom svojej palice **medzi** rebrá. (CHROBÁK) — Ružové hlávky rozkvitnutej dateliny pchajú sa jej **medzi** prsty. (ONDREJOV)

2. čas (zriedkavo):

To „hm" tam azda ani nepatrí, dostalo sa nevdojak **medzi** dva ťahy z fajky. (CHROBÁK)

3. nástroj a prostriedok pred názvami vecí, ktoré možno pokladať za nástroj:

Zváč vzal pohár **medzi** dva prsty a zazdravkal. (KUKUČÍN) — Musel som si zovrieť sluchy **medzi** dlane, lebo sa mi šla hlava rozskočiť. (FIGULI) — Zavrzol **medzi** kolená paličku. (JESENSKÝ)

4. mieru len v spojení *medzi prsty:*

Voľnosti, voľnosti, mával som ťa dosti, a teraz ťa nemám ani **medzi prsty.** (BOTTO) — My doma poľnazi sme nemávali ani zlatých, ani strieborných, iba trochu niklových a železných, tak **medzi prsty.** (HEČKO)

5. spôsob len v spojeniach *hovoriť (utrúsiť) medzi zuby;*

6. predmet po slovesách *rozdeliť, rozdať, rozhlásiť, rozchýriť, miešať sa* (prenesene) ...:

Vždy svoj diel rozdelil **medzi** deti. (ZÚBEK) — Nebude sa miešať **medzi** ňu a muža. (KUKUČÍN)

na

Spája sa s A. a s L.

I. s A. vyjadruje:

1. smer:

Treba vystúpiť **na** najvyšší konár. (ONDREJOV) — Opustil tú izbu, prichlopiac **na** oblok okenicu. (KUKUČÍN) — Jakub Fokiač zarážal len **na** koniec lúčiny, pod briežok. (ONDREJOV)

2. účel pred dejovými abstraktami (hlavná účelová predložka): *ísť na pomoc, byť na pamiatku, byť na radosť, padnúť na úžitok, slúžiť na česť, chystať sa na odpočinok, stačiť na potechu, potrebovať na ochranu, dať niekomu niečo na dôkaz, mať niečo na ozdobu ...*

Viete, že jeho cisárska jasnosť potrebuje každý groš **na** vojnu. (JÉGÉ) — Ale to mu ešte len malo **na** zlé poslúžiť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Neostáva mi prázdnej chvíle **na** čítanie, tým menej **na** písanie. (ŠOLTÉSOVÁ)

3. mieru pred menami a príslovkami, ktoré vecne pomenúvajú mieru alebo hraničné body:

Hladina bola asi **na** pol metra pod mostíkom. (ZÚBEK) — Môj rodný jazyk stvoril **na** stá písaní. (MIHÁLIK) — Oduševnenie Alberta kleslo **na** nulu. (VAJANSKÝ) — Otrhaní boli

na strach. (JÉGÉ) — Nálož nech vybúši **na** sekundu presne. (PLÁVKA) — Janovčík **pas mal,** opis koňa zhodoval sa **na vlas.** (URBAN)

4. účinok po slovesách zmeny a pred názvami stavu, podoby, tvaru, kvality: *zmeniť sa na mŕtvolu, schudnúť na triesku, rozmrviť sa na prach, zhorknúť na blen, obrátiť (sa) na píšť ...*

Všetko by zmlátil na kašu. (KUKUČÍN) — Telo upieklo sa **na** škvarku. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

5. spôsob pred príslovkami spôsobu alebo pred výrazmi im blízkymi: *uvariť na tvrdo, zapískať (zahrať) na tenko ...*

Hrob upravili na hranato. (ONDREJOV) — Slová skomolí **na** smiešno. (ŠOLTÉSOVÁ) — **Hana,** tiež dojička, **rozpráva s ňou len na** pol úst ... (MINÁČ) — **Hospodárili na** jednu ruku. (PODJAVORINSKÁ)

6. nástroj, prostriedok napr. v spojeniach *opierať sa na palicu, nabrať na lyžičku, napichnúť na vidly (na ražeň) ...*

Tak útlosť devy sa podopiera **na** silné druha rameno. (SLÁDKOVIČ) — Nastýka si gombičiek **na** špagát, až sa dva razy nimi obopne v páse. (RÁZUS)

7. čas na otázky *nakedy?, na ako dlho?, kedy?:*

Vo štvrtok **na** určený čas prišli spolu s Hankou. (URBAN) — Nikolaj Alexandrovič sa **na** chvíľočku odmlčal. (PLÁVKA) — Keď **na** Katarínu stojí hus na ľade, **na** Vianoce bude na blate. (PRÍSLOVIE)

8. príčinu: *zobudiť sa na príjemné zvonkanie hrkálok, umrieť na rakovinu ...*

Pani Klára **na** krik a buchot vybehla **na** chodbu. (JÉGÉ) — **Na** nemoc proletárov Wolker umiera. (KOSTRA)

9. zreteľ pri istých adjektívach a príslovkách, ako aj pri istých deadjektívnych slovesách:

Páni sú štekliví na svoju kožu. (BEBLAVÝ) — Zarába **na svoj** vek pekne. (SMRČOK) — **Ale** už som vyzdravela a vyzdravela som aj **na** rozum a s vami som už skončila reč. (LAZAROVÁ)

10. predmet slovies z mnohých okruhov: *vplývať, pôsobiť, (za)účinkovať; pozerať, dozerať; ukazovať, nasviedčať, hádať, uzatvárať; volať, kývať, žmurkať, apelovať; dbať, myslieť, pamätať, rátať, čakať, striehnuť; sústrediť sa; upozorniť; vyzradiť, donášať, klebetiť; odvolať sa; zanevrieť; natrafiť; pristať; dopytovať sa; podujať sa, podobrať sa; odvážiť sa, dať sa, chytiť sa, zavziať sa; poručiť, zveriť, odkázať/byť odkázaný, byť utisnutý, pripadnúť ...*

Teraz už ostatným sa odnechcelo útočiť **na** Kubka. (MORIC) — **Poznámka** účinkovala **na** prítomných ako hrom z jasného neba. (URBAN) — **Miško, za ten** čas ostaň pekne doma, dozri **na** Paľka a Anku, aby sa neprebudili. (ČAJAK) — Spomeň si **na naše** detstvo a nebudeš pochybovať. (FIGULI) — My deti zvaľujeme vinu jedno **na** druhé. (ALEXY) — Chudáčik môj, **ty si akiste** poriadne vyhladol a nadávaš **na** pochabú Terku. (LETZ) — **Eva** zažiarlila **na** mužov rozum. (GABAJ) — Pri jednej obchôdzke natrafil som na zdochnutého

jeleňa. (MORIC) — Správca krajiny dopytoval sa **na** položenie vojov. (KUBÁNI) — Lenže **na** to miesto ašpiruje jeho syn Aladár. (JÉGÉ) — Možno sa Drak naozaj dal **na** pokánie. (CHROBÁK) — Ale viete čo, kmotra moja, nechajte to len **na** mňa, uvidíte, ako to narafičím. (BIELEK)

II. S L. vyjadruje predložka *na:*

1. miesto „na povrchu": *byť, mať, ležať, stáť, nechať, čakať ... na stole ...*

Na pažiti hovie si rodina Čonkovcov. (F. KRÁL) — **Na** uzimených koňoch leskli sa chomúty s hrkálkami. (ONDREJOV)

2. čas na otázku *kedy?:*

Na svitaní sa zobudil. (JÉGÉ) — Neskoro **na** konci začínať. (PRÍSLOVIE)

3. účel pri slovese *byť* pred dejovými menami: *byť na robotách, na obede, na poľovačke, na zábave, na kontrole, na prehliadke, na liečení ...*

Otec aj mať nám vravia, že si vari bol **na** priepačkách. (TAJOVSKÝ) — Rybár bol **na** cestách ako každé leto v prázdninách. (TIMRAVA) — Bol si **na** planom slove s Aničkou? (ZVÁN)

4. príčinu pri slovesách *hnevať sa, čudovať sa, smiať sa:*

Čert sa **na** zlom smeje a **na** dobrom hnevá. (PRÍSLOVIE) — Večierkom v rozkošnej polotme obkolesila rodina Žanku, túžiac sa rozveselit **na** slovách Ľudovítových. (TIMRAVA)

5. podmienku pred názvami prostredia, stavu a po slovesách zmeny:

Pán Jonáš Kolnický by sa tiež na slnci roztopil. (KUKUČÍN) — Rozohriali by **sa**, a koby si ich vypustil, skrehli by **na** zime. (ONDREJOV)

6. prostriedok, nástroj vyjadruje predložka *na* po rozličných slovesách: *rozbiť, rozlámať, porezať (sa), vyštrbiť (sa); krútiť, priasť, tkať; variť, piecť (niečo) (na platni, na masti); vykŕmiť (brava) na kukurici; učiť sa; hrať na niečom; viesť, byť uviazaný, visieť; viezť (sa), lietať; žiť, živiť (sa), chovať; budovať, tvoriť; získať, vyhrať, ušetriť, zarobiť, utratiť, prehrať, oklamať sa ... na niečom.*

Hrával **na** harmoniku. (ŠVANTNER) — Ja neviem, kdo je vaša jalovica, ja som ju nemal **na** motúzku uviazanú. (KUKUČÍN) — Nevychoval som ho **na** koláčoch, ale **na** robote. (TAJOVSKÝ)

7. mieru v konštrukciách, kde sa substantívum opakuje, ktoré ako celok vyjadrujú veľkú mieru: *hlava na hlave, skala na skale, vrch na vrchu, záplata na záplate, podlosť na podlosti ...*

Oblok zanedbaný, záplata **na** záplate. (KUKUČÍN)

8. zreteľ: *zdravý na tele a na duchu, ublížiť na cti, na tele, ukrátiť na peniazoch i na naturáliách ...*

Omámení **na** dušl, slabí **na** tele. (JILEMNICKÝ) — Andrejovi bolo akosi ľahko **na** duši. (VAJANSKÝ) — Muselo by sa podvýšiť čo to **na** práci. (TIMRAVA) — Ivan odvtedy veľmi pribral **na** váhe. (ŠOLTÉSOVÁ) — Kritiky tratili **na** ostrote. (VAJANSKÝ)

9. predmet po slovesách *pomstiť sa, pochutiť si, nástojiť, pristať, dohodnúť sa; záležať, zakladať si; pracovať, účastniť sa na niečom ...*

Aby svoj hnev vylial **na** dakom, šibne do koní. (TIMRAVA) — Cudzí **sa bude pásť na** mojich mozoľoch. (TAJOVSKÝ) — Treba neprestajne pracovať **na** zlepšovaní **technickej** stránky. (TLAČ)

10. stav najmä pri slovese *byť: byť na slnku, byť na odpočinku, byť na odchode, byť na umretí ...*

nad

Spája sa s A. a I.

I. S A. vyjadruje:

1. priestor „vyše niekoho alebo niečoho", hlavne pri slovesách, ktoré obsahujú vo svojom význame smer zhora dolu alebo zdola hore: *vzniesť sa, vzlietnuť, vyletieť, vypínať sa, skloniť sa, nahnúť sa, schýliť sa ...*

Hmla vtedy *vzniesla* **sa** už **dosť** dobre **nad** zem. (URBAN) — Jano *vyhrnul* nohavice **nad** kolená, zoskočil do vody. (ONDREJOV) — *Naklonil* **sa nad** umierajúceho, **nad** jeho prsia. (KUKUČÍN)

2. zreteľ pri komparatíve akostných adjektív a prísloviek v ustálených prípadoch: *jasnejší nad slnce, drahší nad zlato ...*

Ľúbosť **má** zraky *bystrejšie* **nad** zraky sokola. (SLÁDKOVIČ) — **Nad** jej Jožka nebolo ani *krajšieho* ani *lepšieho*, ani *múdrejšieho* chlapca. (ČAJAK)

3. mieru pri akostných adjektívach a kvantitatívnych výrazoch:

Toší sa na slávnosť **nad** *všetky* krásnu. (HEČKO) — Dom bol **nad** *očakávanie* pekný. (JÉGÉ) — I tak máme práce **nad** *sily*. (TIMRAVA)

II. S I. sa spája ešte častejšie ako s A. a vyjadruje:

1. miesto položené vyššie ako niečo iné, a to pri stavových slovesách, po slovesách označujúcich činnosť na mieste, resp. v ohraničenom kruhu: *byť, zostať, mať; visieť, čnieť, rozprestierať sa, rozkladať sa, ležať, stáť; vidieť, cítiť, počuť; blýskať sa, zapaľovať sa, hučať, krákať, znieť, šumieť; krútiť sa, poletovať, mihať sa, vznášať sa, krúžiť ...*

Nad bránou je oblôčik, ktorým strážnik videl príchodzieho. (JÉGÉ) — Už slniečko **nad** krajinou dosť vysoko stálo. (VANSOVÁ) — **Nad** Vihorlatom zapaľovali sa zore. (SKALKA) — Duch mu skrúžil **nad** Vislou, Sávou i Vltavou. (KRČMÉRY)

2. prostriedok (s významovým odtienkom miesta):

Opekajú si voňavú slaninu **nad** pahrebou. (CHROBÁK) — Vrátila sa k ohnisku zohriať **si** ruky **nad** plameňom. (LAZAROVÁ)

3. čas len v spojeniach *nad ránom, nado dňom:*

Kriváň horí **nad ránom** v krvavom požiari. (HEČKO)

4. príčinu veľmi často pri slovesách označujúcich city a fyziologické prejavy citov: *plakať, slziť, trúchliť, trápiť sa, smútiť, zúfať, jasať, tešiť sa, byť uveličený, smiať sa, uškŕňať sa, zaraziť sa, híkať, krútiť hlavou, ľakať sa, zhroziť sa, meravieť, zlostiť sa, rozhorčiť sa, cítiť hanbu, zúriť, škrípať zubami ...*

Radzímka *trúchlila* **za** mŕtvymi a *smútila* **nad** živými. (F. KRÁL) — Bola by si **nad** sebou aj *zúfala*. (MINÁČ)

5. predmet vo väzbách slovies jednak z okruhu *rozmýšľať, súdiť, radiť sa*, a jednak tých, ktoré vyjadrujú prevahu nad niekým alebo jej prejavy: *víťaziť, vyhrať, dominovať, triumfovať, vládnuť, panovať, vykonávať moc, dozerať, mať moc ...*

Tento raz baňa *zvíťazila* **nad** poľom. (HORÁK) — Vy ženské chcete **nad** svetom *panovať* vždy a všade. (JÉGÉ) — **Nad** prešom a pivnicou už sama bude stačiť *dozrieť*. (KUKUČÍN) — Ja som nespravodlivo *súdil* **nad** vami. (JÉGÉ) — Zaviazla mu jedna veta v ušiach, **nad** ktorou ustavične *premýšľal*. (KRNO)

o

Používa sa s A. a s L. Predložka *o* takmer celkom stratila pôvodný miestny význam „okolo", udržala sa viac v druhotných, abstraktnejších významoch.

I. V spojeniach s A. vyjadruje:

1. miesto pri slovesách s významom *hodiť, udrieť, oprieť sa, trieť (sa), šúchať (sa) ...*

Za ňou šiel, *šúchajúc sa* jej o sukne, čierny kocúr. (JÉGÉ) — Vonku zavíjal vietor a dážď *pral* o obloky. (ŠOLTÉSOVÁ) — Bežanka od divu *plasla* si dlaňami o zásteru. (KUKUČÍN)

2. prostriedok a nástroj len pred názvami nástrojov (alebo možných nástrojov): *utrieť ruky o nohavice, rozbiť fľaše o kameň, opierať sa o palicu, poraniť sa o drôt, udrieť sa o hranu ...*

Utrúc si umúčené dlane o *zásterku*, rozkrútila balík. (KUKUČÍN) — Keď som to zbadala, pocítila som pichnutie, ako keby som sa bola poškrabala o *tŕň* onej červenej ruže. (ZÚBEK)

3. čas, po ktorom sa uskutočňuje dej:

O *chvíľu* priletí krutohlavec, sadne si ku diere. (ONDREJOV) — O *sedem týždňov*, o *sedem dní* a o *sedem hodín* prídem si po ňu! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

4. mieru pri komparatíve adjektív a prísloviek, ako aj pri slovesách vyjadrujúcich zmenu vlastnosti alebo stavu:

Chodník zblíži cestu do Jablonice o dobrú tretinu. (KUKUČÍN) — Omladneme o sto zím. (ŽÁRY) — V jeho tvári napnutosť povolila o malé poznanie. (ŠOLTÉSOVÁ) — Dievča postúpilo o niekoľko stupňov vyššie. (KUKUČÍN)

Sem patria aj frazeologizované spojenia *o dušu spasenú, o sto päť, o milých päť, o zlomkrk, o preteky* (novšie lexikalizované a písané *opreteky, ozlomkrky*), *o pretŕhnutie ...*

5. účel iba pri slovesách z okruhu *ísť* (hovorové):

Prišiel o ohlášky. (PODJAVORINSKÁ)

6. zreteľ vo vetách so základom *byť zle, byť ťažko, byť ľahko, byť núdza ...*

O to je najmenej. — O nápoj nikdy nebola núdza. (ONDREJOV)

7. príčinu pri slovesách z okruhu *báť sa:*

Netráp sa mati o naše šaty. (BOTTO) — O Janka len *trpne*, či dôjde domov ku materi. (PLÁVKA)

8. predmet (cieľový, dotykový a odlukový) po slovesách *usilovať sa, pokúsiť sa, prosiť (sa), žiadať, volať, hlásiť sa o niečo; ísť; zaujímať sa, dbať, stáť, starať sa, obzrieť sa o niekoho; obrať (niekoho) o niečo, prísť o niečo ...*

Či znáte ten tichý kraj, kde večer mamičku *prosia* deti o jednu národnú pesničku, lebo o dáku hádku a o dáku povesť? (J. KRÁĽ) — Psi naježili chrbty, zjačali plačlivo, akoby im *išlo* o život. (ONDREJOV) — Bohatá rodina o chudobnú nestojí. (TAJOVSKÝ) — Najviac ich zaujal príslub okresného náčelníka, že sa *pričiní* o opravu radzímskej cesty. (F. KRÁĽ) — To vyšetrovanie ma o nervy *pripravilo*. (TAJOVSKÝ) — Cez deň ho *ukracoval* o jedlo. (FIGULI)

II. S L. vyjadruje

1. čas:

Príde už len ráno o ôsmej. (JÉGÉ) — Zajtra o tomto čase — budeme v Jakube. (KUKUČÍN)

Sem patria aj archaické výrazy *o Jáne, o Ďure, o Vianociach, o fašiangu, o výročitých sviatkoch; o poludní, o žatve, o rojení, o ruji, o nedeli ...*

2. nástroj pred názvami prostriedkov, nástrojov (možných nástrojov):

Chodí o *palici*, krivkajúc od choroby zohnutá. (TIMRAVA)

3. stav pred menami *hlad, smäd, nevoľa, hanba ...*

Vidíš, ako my musíme hrdlovať na úpeku o *hlade a smäde*. (KUKUČÍN)

4. podmienku pri slovesách, ktoré označujú zmenu, zánik:

Ešte *zhynie* o hlade, bude mu ľúto. (ONDREJOV)

5. predmet (obsahový a cieľový) pri mnohých slovesách, napr.: *hovoriť, vyjadriť sa, trepať, referovať, písať, kázať, svedčiť, robiť poznámky, mlčať, tajiť; dozvedieť sa, vyzvedať sa, upovedomiť, učiť, vedieť; myslieť, nazdávať sa, uvažovať, rojčiť, špekulovať, pochybovať, mať predstavu; súdiť, rozhodovať, uzniesť sa, radiť sa, hádať sa, hlasovať ...*

Stará mať, rozprávajte mi o povodni! (JANČOVÁ) — A takýchto charakteristických epizód by sa dalo napísať o nejednom členovi sboru. (LETZ) — V našej dedine o káve nechyrovali. (KUKUČÍN) — Učebné osnovy mu predpisovali poučiť žiactvo o prírode. (F. KRÁĽ) — A tam môže rozjímať o svojich podvodoch a o zelinkách. (STODOLA)

od

Viaže sa s G. Vyjadruje:

1. miestne východisko, od ktorého sa niečo vzďaľuje. Stojí často po slovesách s predponou *od-:*

Pltník Jano veľkou žrdou *odbíja* plť **od** brehu. (ZÚBEK) — Fajčil papirosu a *odháňal* belavý dym **od** seba. (TIMRAVA)

2. časové východisko: *od tých čias, od istého času, od vekov, od počiatku, od prvej chvíle, od roka, od desiatich rokov, od leta, od nedele, od malička, od mlada, od detstva, od pamäti sveta, od nepamäti, od jarmoku, od narodenia, od kolísky, od obeda* ...

Biclizeň nebola vymenená možno **od** *roka*. (JÉGÉ) — Už v ari **od** *školských lavíc* prechovávala som pochopenie pre ruskú dušu. (ŠVANTNER)

3. mieru, vymedzenie, rozsah v spojeniach *od — po, od — do: od hlavy po päty, od začiatku do konca;* ďalej v ustálených spojeniach: *od kosti, od základu, od špiku; dom od domu, deň odo dňa, slovo od slova, rok od roka* ...

Tu zjavia sa štylizované zvery **od** kohúta až *po* šarkana. (VAJANSKÝ) — Na ich konároch vyhráva severák melódiu zimy, skuhravú a svižnú, **od** skuhravých hĺbok po piskľavé výšky. (PLÁVKA) — Zdá sa mu, že svet sa ide premeniť **od** základu. (KUKUČÍN)

4. príčinu veľmi často, najmä pri slovesách pohybu, zmeny stavu, pri slovesách označujúcich zvuky, pri záporných slovesách a pred dejovými substantívami i pred adjektívami — názvami citov, činností a stavov, ďalej po slovesách z okruhu *platiť:*

Ženu až *zdúvalo* **od** smiechu. (TAJOVSKÝ) — **Na** šťastie už dochodí Jonáška celá *červená* **od** mrazu. (LAZAROVÁ)

5. pôvod po slovesách z okruhov *pochádzať, dostať, prijať, zdediť, byť, mať* ...

Blchy *máš* **od** vtákov. (ONDREJOV) — Tu *je* list **od** starého. (KUKUČÍN)

6. príslovkové určenie činiteľa po výrazoch *dať si, nechať si (rozkazovať)* ... a po trpných príčastiach: *doštípaný od komárov, zabitý od nepriateľov* ...

Prekážať si tiež nedá **od** nikoho. (KUKUČÍN)

7. prostriedok (jednotlivo) alebo prostredníka (hovorové):

Kto sa dotýka smoly, zamažo sa **od** nej. (PRÍSLOVIE) — Poslal list **od** svojho osemročného chlapca. (TIMRAVA)

8. spôsob v ustálených spojeniach *robiť od oka, od buka do buka, od srdca, od výmyslu sveta, od slova do slova, gazdovať od desiatich k piatim:*

Prečožeľudia, keď **od** *srdca* hovoriť chcú, obracajú sa k reči materinskej? (B. ŠTÚR) — Robí všetko **od** *buka do buka* bez merťuka. (POREKADLO)

9. účel pred názvami chorôb, nežiadúcich telesných stavov a po slovesách *predpísať, dať, mať, byť, užívať* ...

Skysnc, dobrá je **od** *smädu*. (ONDREJOV) — Mladá žena, hus pečená, holba vína — najlepšia **od** *suchotín* medicína. (POREKADLO)

10. zreteľ pri komparatívoch adjektív a príslovíc, ako aj pri akostných adjektívach a príslovkách v pozitíve:

Kolovali vtedy dvojgrošníky dačo *menšie* **od** lopaty. (LASKOMERSKÝ) — Nebolo by vraj *múdre a statočné* **odo** mňa, keby som jej tento výhľad na bohatú gazdinú zmaril. (FIGULI)

11. predmet po slovesách *odrezať, očistiť, oslobodiť, odlúčiť (sa), izolovať (sa), odchýliť sa; odlišovať sa, rozoznávať, abstrahovať; odučiť; upustiť, odstúpiť; chrániť, ušetriť, varovať; vynútiť, vyžiadať* ...

Utieral si ústa **od** jedla a tvár **od** potu. (TAJOVSKÝ) — Hlad im natoľko zatemnil zrak, že nevedia *rozoznať* múku **od** hliny. (CHROBÁK) — No a nás taký dáždik *neodradí* **od** roboty. (HORÁK)

Vypýtal mu dievku **od** rodičov aj **od** starých rodičov. (LAZAROVÁ)

okrem

Predložka *okrem* s variantom *krem* (v staršom jazyku i *kremä, krom*) spája sa s G. *Okrem* je neutrálna, *krem* hovorová podoba. Vyjadruje mieru „s výnimkou, vynímajúc", a to zväčša vo vetách, kde sa označuje kvantita číslovkami alebo zámenami *všetci, každý, nik, nič:*

Všetkých **okrem** Chovana Marcinkov prípad zmiatol. (CHROBÁK) — *Všetko* sa rozosmialo **okrem** troch naskrze urazených starých dievok. (LAZAROVÁ)

V spojeniach *krem žartu, krem smiechu, krem špásu* sa používa na dotvrdenie vážnosti výpovede:

Teda ty sa ozaj, **krem všetkého žartu**, vydávaš? (ŠOLTÉSOVÁ) — **Krem smiechu**, Marka, ja som ťa rád! (TIMRAVA)

po

Viaže sa s A. a L.

I. S A. vyjadruje:

1. miesto na otázku *pokiaľ?* — koncový bod, hranicu (opozitum je predložka *od*):

Oči hľadeli **na** tuhú zeleň lúk, prestierajúcich sa zľava od hradskej až **po** úpätie kopcov. (VAJANSKÝ) — Nech beží **po** čiaru obzoru družstevné pole. (KOSTRA)

2. mieru v spojeniach *po krk, po uši, po zuby, po pás, po kolená, po istý stupeň* ...

Dobre vedia, že aj my už máme vojny **až po krk**. (ZÚBEK) — Anna sa zapýrila **až po uši**. (VAJANSKÝ)

3. čas, a to na otázky *pokiaľ?, ako dlho?, kedy?:*

Od štyridsiatych rokov predošlého storočia **až po** naše dni. (TLAČ) — Trel by biedu **po** celý život. (F. KRÁL) — Teta Marta prišla **po** tieto dni z Trenčianskych Teplíc. (JÉGÉ)

4. zdôrazňuje rozdelenosť, rozloženosť, distribúciu (jednotlivých prípadov) v rade pri radových číslovkách *(po druhé = ako druhé, pokiaľ ide o druhý bod)*, oddelenosť (distribúciu skupín) pri základných číslovkách: *po päť, po dve dvadsať* ...

To je **po** *prvé* výrobné tajomstvo, **po** *druhé* nie je to jednoduchá vec, ale zložitý proces. (HEČKO) — Vidí ho od onej svadby **po** *prvé*. (TIMRAVA) — Cigáni zahrali **po** *štvrtý* **raz** vstup. (JESENSKÝ) — Majú **po** *dva* parohy. (KUKUČÍN)

Rozloženosť (distribúcia) sa vyjadruje aj v spojeniach s príslovkami miery, napr. *po menej, po málo* ...

5. účel po slovesách pohybu:

Skoč k pumpe **po** vodu! (ŽÁRY) — To mi len mamička vyzradila, keď prišla **po** šálky na čiernu kávu pre pánov. (LETZ) — Pošlite k pekárovi **po** pečivo. (STODOLA)

II. S L. vyjadruje:

1. ako jediná predložka smer na otázku *kade?* (po dĺžke, po povrchu, dotýkajúc sa niekoľkých členov radu alebo skupiny, rozličnými smermi):

Po hradskej ťahali kone bričku. (VAJANSKÝ) — Mráz mu prešiel **po** chrbte. (JESENSKÝ) — Odvtedy sa ľudia prestali potĺkať **po** svete. (FIGULI)

2. spôsob v ustálených spojeniach *po srsti, po vôli, po chuti, po mene, po reči, po svojom, po našom, po známosti, po pamäti* ..., ako aj v spojení s príslovkami spôsobu zakončenými na *-sky, -cky:*

No nebude draho rátať, len ako **po** *známosti*. (TAJOVSKÝ) — Bolo tma ako v rohu, ale našiel ich **po** *pamäti*. (BODENEK) — Na ostrove svätej Heleny naučili ho **po** *anglicky*. (SMREK) — Adela sa zdvihla na svojom vysokom kozlíku a salutovala **po** *vojensky*. (VAJANSKÝ)

3. stav v spojeniach so sponovým slovesom: *byť po vôli, po chuti, po srsti* ...

Ale ani grófovi, ani Adamovi neboli tieto reči **po** *srsti*. (KALINČIAK)

4. prostriedok a prostredníka: *spustiť sa po povraze, zostúpiť po rebríku, poslať po pošte, doplávať po malej vode* ...

Katka chce poslať domov balík **po** pošte. (JÉGÉ) — Tie sú nízko, iba ak by sa dostal k nim plameň **po** psici. (ŠVANTNER) — Marka, pošli mi **po** hájnikovi rumu od Schlesingera. (VAJANSKÝ)

5. účel najmä po slovesách pohybu:

Mladí *chodili* **po** rybačkách a poľovačkách. (JÉGÉ) — *Preháňali* ju **po** výsluchoch. (HORÁK) — Idem po povinnosti. (FIGULI) — Nemusíš *ísť* **po** žobraní. (KUKUČÍN)

6. predmet vo väzbách slovies *strieľať, pľuť; pozerať, slediť, pátrať; túžiť, dychtiť, zháňať sa* ...

Nie je pravda, že som *hútzal* **po** žandároch skalami. (F. KRÁL'I) — Doslovne som *pachtil* **po** vedomostiach, **po** rozšírení obzoru. (LETZ)

7. časovú následnosť *za niečím:*

O druhej **po** *polnoci* môžeme vysadnúť. (KUKUČÍN) — Za živa v Bystrici, **po** *smrti* v hrobe. (POREKADLO) — **Po** *polievke* jedli slepý guláš. (ZÚBEK)

8. pôvod a pôvodcu: *dedič po niekom, pomenovať po niekom, dostať po niekom, zostalo po niekom, páchnuť po niečom* ...

Ústa voňali **po** *jahodách*. (GABAJ) — Keď prišiel, **po** *matke* našiel už len zelený kopec v cintoríne. (URBAN) — Šaty **po** *Anne* rozdala chudobným. (TAJOVSKÝ)

9. distribúciu v spojení so substantívami v jednot. čísle: *dať (im) po korune, dostali po jabĺčku, vypili po pohárику, ukrútili si po cigarete ...*

Všetci dostanú **po** *cigarke*. (RÁZUS) — Pravda, pečivo nechcú, ani koláče, iba **po** *kraslici* a prinajmenej **po** *korune*. (LAZAROVÁ) — Vzali sekeru, píločku i **po** *kuse* chleba. (ONDREJOV) — A **na** hroby **po** *ruži* im posadili. (S. CHALUPKA) — Vyviedli obidve **po** *kŕdliku* húsat. (JANČOVÁ) — V obidvoch štítoch pôjda tiež sa nachodí **po** jednom *okne*. (KUKUČÍN) — Naskladali sa **po** *šestáku*. (TIMRAVA)

pod

Viaže sa s A. a I.

I. S. A. vyjadruje:

1. smer „do priestoru nižšie od niečoho, pod úroveň niečoho“:

Nohy po turecky vtiahol **pod** seba. (KUKUČÍN) — Díva sa skúmavo **pod** ústrošie. (CHROBÁK)

2. prenesene mieru nedostačujúcu na niečo, nedosahujúcu niečo (menej ako): *pod priemer, pod kritiku, pod cenu, pod ľudskú dôstojnosť, pod úroveň ...*

Má **pod** päťdesiat rokov.

3. spôsob: *hovoriť si pod fúzy, pod nos ...*

Pod nos si mumlete! (TIMRAVA) — Balík vzal **pod** pazuchu, paličku do ruky. (KUKUČÍN)

4. účel:

Teraz by ešte rád kus poľa kúpil, aby mal **pod** zemiaky, kapustu, zeleninu. (TAJOVSKÝ) — Jesto i tu veľa zeme súcej **pod** pluh a motyku. (KUKUČÍN) — Slúžny a školdozorca šli očistom pozrieť miesto **pod** novú školu. (TAJOVSKÝ)

II. S I. vyjadruje:

1. miesto „nižšie od niečoho“:

Pod každým tým oblokom sú dvercia. (KUKUČÍN) — Ležia **pod** bukom pri ohni. (TAJOVSKÝ)

2. spôsob: *písať pod pseudonymom, niesť, viesť pod pazuchou;*

3. príčinu: *prehýbať sa pod tarchou, zvalit sa pod úderom:*

Sneh topil sa **pod** južným vetrom. (JESENSKÝ)

4. podmienku:

Julka **pod** akousi podmienkou sa vrátila. (KUKUČÍN)

5. čas „cez, za, počas“ (ľudové): *pod kázňou, pod omšou, pod hodinou ...*

Spozoroval tiež, že **pod** *spevom* dva razy pozrela naňho. (KUKUČÍN)

Niektoré z takýchto spojení sa lexikalizovali: *podchvíľou, podchvíľkou.*

Podvojné predložky s prvou časťou *po-*

Podvojné predložky s prvou časťou *po-* sa utvorili k prvotným predložkám: *nad, pod, pred, za, pri, medzi*, na explicitné vyjadrenie smerového významu týchto predložiek. Všetky odpovedajú na otázku *kade?* Viažu sa na rozdiel od príslušných prvotných predložiek iba s A. (nie aj s I.). Výnimku tvorí predložka *popri*, ktorá sa viaže s L. ako prvotná predložka *pri*.

Nemajú krídel, aby **ponad** dom preleteli. (KUKUČÍN) — Prvý prekĺzol s plťou **popod** most. (TATARKA) — Prešuchol **sa popred** dvere. (TATARKA) — **Poza** mlyn len málo ľudí chodieva. (ONDREJOV) — Prebehli **pomedzi** kroviská. (ONDREJOV) — **Popri** hradskej tiekol silný mlynský potok. (VAJANSKÝ)

Podvojné predložky s prvou časťou *po-* pravidelne používajú autori zo stredného a východného Slovenska i zo severnej časti západného Slovenska. Juhozápadné nárečia nemajú podvojných predložiek, preto ich príslušníci týchto nárečí niekedy spájajú i s I. Takéto spojenia sú nespisovné.

Hľadel na Ďažu, ktorý nervózne chodil **popred ním**. (VAJANSKÝ) — Pomáhači sa prešmykli **pomedzi** ľudmi. (ZGURIŠKA)

pre

Spája sa s A. Vyjadruje:

1. príčinu:

Pre nedostatok krmu musel predať voly. (PODJAVORINSKÁ) — Kto prestúpi tieto predpisy, je trestaný **pre** poľnú krádež. (KUKUČÍN)

2. účel a prospech:

Ženské vychovávali sa jedine **pre** domácnosť. (KRČMÉRY) — To bude **pre** Vieru, tá rada číta. (TIMRAVA) — V najbližšej dedine si kúpil trochu živnosti **pre** seba a ovos **pre** koňa. (JÉGÉ)

3. zreteľ:

Pekné zamestnanie **pre** chlapa! (CHROBÁK) — Peniaze nemali **pre** nich ceny. (URBAN) — **Pre** mňa za mňa mohol by Drak ísť hoci sám. (CHROBÁK)

4. predmet po slovesách *rozhodnúť sa, hlasovať:*

Mohol *sa rozhodnúť* **pre** akýkoľvek plán. (FIGULI)

pred

Viaže sa s A. a I.

I. S A. vyjadruje smer „do priestoru pred niečím“: *predskočiť pred, zahnúť pred, odbočiť, doviesť, doniesť, položiť, pustiť, hodiť, pozerať* ...

Blíži sa **pred** bývalý hostinec. (F. KRÁĽ) — Nebolo vidno ani **na** tri kroky **pred** seba. (JÉGÉ) — Pred kolibu vyšiel bača. (ONDREJOV)

2. účel:

Teraz vari jeho poženú **pred** súd. (TAJOVSKÝ)

II. S I. vyjadruje:

1. miesto „vpredu, spredu, odpredu niečoho“:

Predo mnou sa rozprestiera jeho hladina. (KUKUČÍN) — Chlapci už postávali **pred** fabrikou. (ONDREJOV)

2. čas predbiehajúci to, čo sa pomenúva substantívom; používa sa pri dejových menách a pri názvoch časových pojmov:

Domov sa majú vrátiť **pred** *západom slnka*. (FIGULI) — **Pred** *sobášom* je každá žena krotká. (PODJAVORINSKÁ) — Mesiac minul **pred** *troma dňami*. (TIMRAVA) — V nedeľu **pred** *sv. Jakubom* zišiel odtiaľ konečne pastier. (CHROBÁK)

3. príčinu v spojeniach *strachovať sa, mať strach, ľakať sa, utekať* ...

Vždy *má strach* **pred** hladom. (TIMRAVA) — Pred mátohou *utekal*. (KUKUČÍN)

4. predmet (druhý) vo väzbách slovies *chrániť (sa), brániť (sa), zamlčať niečo, zatajiť, vystríhať* ...

Chatrný odev ho zle *chráni* **pred** studeným vetrom. (F. KRÁL) — Toto stretnutie Magdalóna **pred** rodičmi *zatajila*. (FIGULI)

5. zreteľ:

Nemal **pred** notárom nijakého rešpektu. (JÉGÉ)

pri

Spája sa s L. Vyjadruje:

1. miesto „blízko, v blízkosti, neďaleko niekoho i niečoho“:

Stojí **pri** peci. (CHROBÁK) — Sedela **pri** klavíri. (JESENSKÝ) — Zazrela ju, tam dolu **pri** jazierci. (TIMRAVA)

2. čas (súčasnosť) „v priebehu, cez, počas“: *pri vysvetľovaní, pri večeri, pri výkone, pri vyučovaní* ...

Pri rozprávaní zabudol na všetok strach. (JÉGÉ) — **Pri** vypuknutí vojny bol uväznený v Trenčíne. (KRČMÉRY)

3. mieru v konštrukciách typu *hlava pri hlave*, keď sa opakuje to isté substantívum. Takéto konštrukcie ako celok vyjadrujú veľkú mieru: *strom pri strome, dubák pri dubáku* ...

Obchod **pri** obchode na jednej i na druhej strane. (KUKUČÍN)

4. spoločenstvo, spojitosť (synonymná s predložkou *s*):

Kamarát totiž nebýval **pri** otcovi. (TIMRAVA) — Nemám **pri** sebe peniaze. (FELIX)

5. zreteľ:

Pri tráve je podstatné, že je zelená, a **pri** klase, že zrejúc žltne do zlata. (KRČMÉRY)

6. pôvodcu (synonymná s predložkou *od*), pôvod, príčinu:

Krpce plátať by sa i **pri** otcovi naučil. (KUKUČÍN) — **Pri** tých spomienkach pretrel si Adam Hlavaj spakruky čelo. (URBAN) — Až nás pichlo v žalúdku **pri** tolkej cifre. (HEČKO)

7. účel:

Sedeli **pri** raňajkách. (KUKUČÍN)

8. podmienku: *vrieť, zapáliť sa, tuhnúť pri istej teplote ...*

Pri mastnej kuchyni i ten pes je tučný. (PRÍSLOVIE) — **Pri** dobrej vôli všetko **sa** spraví. (POREKADLO)

9. prípustku (najmä v spojeniach *ani pri, i pri, aj pri*):

Pri najlepšej vôli nemôžem teraz tie poniaze poslať. (JÁGR) — Nezabúda na podrobnosti *ani* **pri** veľkých prácach a starostiach. (KUKUČÍN)

10. spôsob:

Rozídeme **sa** **pri** poriadku. (ŠOLTÉSOVÁ) — Noch sa aspoň **pri** pokoji najem. (TIMRAVA)

11. predmet:

Vždy som držal **pri** tebe. (F. KRÁL')

12. stav najmä v spojení so sponou: *byť pri (dobrej) pamäti, pri vedomí, pri sile, pri peniazoch; udržať (niekoho, sa) pri živote ...*

Nie *som* akosi **pri** sile. (KUKUČÍN) — *Je* **pri** groši. (RÁZUS)

proti, naproti, oproti

Spájajú sa s D.

Predložka *proti* vyjadruje:

1. smer „tvárou v tvár, na opačnej strane, z opačnej strany, opačným smerom":

Ako kohúty stáli **proti** sebe. (KUKUČÍN) — Tu richtár v vytrčí **proti** nemu bradu. (CHROBÁK) — Nehladkaj psa **proti** srsti! (ÚZUS)

2. čas v ustálených spojeniach *proti noci, proti ránu, proti jari, proti zime:*

Kto ide **proti** noci do poľa? (TAJOVSKÝ)

3. účel:

Usilovnosť najlepší liek **proti** chudobe. (PRÍSLOVIE) — Je to istý liek **proti** lámavici alebo **proti** úroku. (JÁGR)

4. zreteľ (s významom *v porovnaní s, vzhľadom na, na rozdiel od*): *starý proti nej; úroda proti vlaňajšku dobrá ...*

5. prípustku s významom „v nezhode s niečím": *proti očakávaniu, predpokladu ...*

I proti otcovmu zákazu hrá synátor futbal. (HEČKO)

6. predmet po slovesách nepriateľskej alebo obrannej činnosti: *útočiť, bojovať, vystúpiť, hovoriť, písať, protestovať, búriť sa; štvať, brániť, chrániť (niekoho) proti niekomu/niečomu ...*

Bojuje odhodlane **proti** hriechu. (KUKUČÍN) — Zákony majú chrániť ľud **proti** násilnosti. (FIGULI)

V slovenčine sa predložkou *proti* nevyjadruje podmienka, preto sú neústrojné spojenia „vydať tovar proti hotovému zaplateniu", „vydať lieky proti lekárskemu predpisu, odovzdať príspevok proti primeranému honoráru" — správne: *vydať tovar za hotové, odovzdať príspevok za primeraný honorár, vydať lieky iba na lekársky predpis.*

Predložky *naproti, oproti* sa od základnej predložky *proti* odlišujú tým, že sa používajú viac v miestnom (nie smerovom) význame a v zreteľovom význame. Nepoužívajú sa v predmetovom význame ako predložka *proti.*

Vyjadrujú:

1. miesto; v tomto význame je predložka *naproti* neutrálna, predložka *oproti* zastaráva:

Naproti chlapom stál Adam Telúch. (ONDREJOV) — **Naproti** nim sedela nevesta Júlia. (TIMBAVA) — Opiera sa o dvere **oproti** najnovšiemu obrazu. (TIMBAVA)

V niektorých nárečiach sa predložka *naproti* viaže aj s G.; táto väzba nie je spisovná:

Vyhráva v parku **naproti** hotela do tanca. (F. KRÁĽ)

2. zreteľ, najmä predložka *oproti:*

A ona či je taká, ako by mala byť **oproti** mne? (TAJOVSKÝ) — Pázmán nebol slepý **oproti** nedostatkom katolíckej cirkvi. (JÉGÉ)

s

Spája sa s I. Vyjadruje:

1. zlučovanie — skoro ako zlučovacie spojky vo viacnásobných výrazoch. Pripája vždy len ostatný člen, a tým naznačuje jeho druhotnosť v rade ostatných členov:

Starý so starou sú celí uveličení. (FIGULI) — Štefan s Jergušom predrobčili po jeho stopách. (ONDREJOV)

2. vlastnosť: *dievča s ľanovými vlasmi, čaj s rumom, halušky s bryndzou, chlieb s maslom, pes s odseknutým chvostom, dom s nízkou strechou . . .*

Sú jednotlivci so psím ňuchom . . . (REČKO)

3. mieru „celkom, úplne":

Zlá zelenina musí sa s koreňom vytrhať. (PRÍSLOVIE)

4. spôsob pred abstraktami zo slovies a adjektív („spolu zarovno, rovnako"; ide v podstate o 1. a 2. význam, lenže v závislosti od slovesa, nie od mena): *piť s chuťou, pozerať sa so záľubou, udržať sa len s veľkou námahou, hľadieť s opovrhovaním, pohybovať sa so sebavedomou istotou, učiť sa s radosťou, prosiť s plačom, čakať s rozvahou . . .*

pred konkrétami zriedkavo a dostáva odtienok „v zhode, v súhlase, podľa":

Hovorím s Jóbom: Ó, zahynul ten deň . . . (VAJANSKÝ) — Sedliak žije v prírode a s prírodou. (TLAČ)

5. čas „súčasne s" pred dejovými menami a ich náhradami:

Nenažkal si na žalár, na ten s prvým *vykročením* zabudol . . . (TAJOVSKÝ) — „Hore ste, ľudia?" ozvalo sa s tichým *zaklopaním* spoza obloka. (ZÚBEK) — Tu ho položíme za pec, potom mu ho ukáž, kde je, — a s *tým* odišla. (ČAJAK) — Chodí spať so *sliepkami*. (ÚZUS)

6. podmienku (blízku časovému významu) pri slovesách označujúcich zmenu stavu „v závislosti od":

S množstvom rastie chuť, ako sa vraví. (MINÁČ) — Ja viem, že láska s chlebom chutí len. (HVIEZDOSLAV)

7. príčinu (zriedka):

Cibuľka, Cibuľka, uvidíš, že ty so svojím táraním zle pochodíš. (JÉGÉ) — Môže byť rada, beztak toho s bruchom veľa nenarobila. (ŽÁRY) — Ako som spadol a zlomil si ruku. Ležal som s ňou . . . (FIGULI)

8. účel pri slovesách pohybu *chodiť, ísť so zubami k lekárovi, s topánkami k ševcovi, s koňom, s vozom ku kováčovi* . . .

Šiel s očami k lekárovi. (ZÚBEK) — Šiel s koledou . . . (URBAN)

9. zreteľ (veľmi často) vo vetách s kvalifikujúcou predikáciou:

Zdá sa mi, že si lepšie s nohou. (VAJANSKÝ)

10. stav v postaveniach, kde obyčajne stáva adjektívny a infinitívny doplnok; vo vetách so slovesami *ísť, zastať, sedieť, ležať, pozerať, hovoriť, nechať, nájsť* . . .

Jurko s odkrytou hlavou ich vyprevádzal. (KUKUČÍN) — Starý Horák došiel domov, mlčky sadol si za stôl s fajkou v zubách, s hodne ofaženou hlavou. (TAJOVSKÝ) — Stará Betka našla ju zavčasu ráno na dvore s otvorenými očami. (VAJANSKÝ) — Ešte dnes vidím pred sebou matku s utrápenou tvárou v dňoch, keď už v meste nedostala nijakú prácu . . . (LETZ)

11. predmet vo väzbách slovies *držať sa, biť sa; zblížiť sa, oboznámiť sa, spojiť sa, nadväzovať styk, miešať sa, susediť; zhodovať sa, rozlúčiť sa, rozísť sa: vymieňať si skúsenosti; striedať sa; cifrovať sa, košíčkovať sa, babrať sa, namáhať sa; rátať; podeliť sa; začať, náhliť, čakať, prestať;* ako expresívny variant holého inštrumentálu po slovesách: *narábať, zapodievať sa, zaoberať sa, disponovať, šetriť, gazdovať* . . .

Zápasil sám so sebou, so svojimi citmi, so svojím rozumom. (F. KRÁL) — Tam sa s ňou poznal. (ŠVANTNER) — V tom bystrickom poli zaplakala skala, keď som sa ja s milým rozlučovať mala. (LUD. PIESEŇ) — A akože sa to zhodovalo s jeho dobrým menom strážcu. PODJAVORINSKÁ) — Účtoval sám so sebou . . . (BODENEK) — Ujo Bohdan sa vie aj so zvieratkami dorozumieť. (MORIC) — Granáty si plietli so šrapnelmi . . . (URBAN) — Konečne sa podelili s izbami. (TIMRAVA) — Chcete teda, aby sa s opravou čo najskôr začalo. (F. KRÁL)

skrz

Archaická predložka *skrz* (variant *skrze*) viaže sa s A.

1. V smerovom význame „prenikajúc z jednej strany na druhú, prostriedkom cez" predložka *skrz (skrze)* už v spisovnom jazyku zastarala, nahradila ju predložka *cez;* dostáva sa doňho iba vplyvom miestnych nárečí.

Na vine si ty, — cedí **skrz** zuby Jonáš. (LAZAROVÁ)

2. Označuje prostredníctvo a prostredníka.

Ďakujem očiam svojim dvom, že **skrze** ne mi väčšie statky náležia. (SMREK) — Čakal Rusov, vítať ich chcel a sľuboval si **skrze** nich oslobodenie od Madarov. (TAJOVSKÝ)

3. V príčinnom význame preniká do spisovného jazyka tiež iba vplyvom niektorých nárečí.

Stenali **skrze** dlžoby a pre nemoci. (HEČKO) — Nosievam cukríky; hneď som mu podával, ale nevzalo — **skrz** susedu. (TAJOVSKÝ)

4. Osihotene sa používa i s G. na označenie zreteľa.

Rád by od vás radu **skrz** jednej veci. (TIMRAVA)

u

Predložka *u* sa viaže s G. Má v spisovnej slovenčine veľmi obmedzené uplatnenie. Označuje:

1. prostredie:

a) pri rodinných menách v pluráli:

Mal si sa osušiť **u** Halajov. (ONDREJOV) — U Ťažkanov je veselo. (KUKUČÍN) — Ale čo povedia **u** Kamenských? (TAJOVSKÝ)

b) pri iných osobných menách a ich zámenách:

U pána bol na návšteve sused Šimon Rovniansky so svojou ženou Klárou. (JÉGÉ) — Periny a kufor zostali v Jakube **u** gazdinej. (KUKUČÍN)

c) pri menách vojenských útvarov:

Tovariš slúžil **u** honvédov. (K UKUČÍN) — Keď som slúžil **u** delostrelcov, mali sme tam koňa a ten sa volal Homér. (BEDNÁR)

d) pri menách národov:

Román dostal svoje meno **u** Francúzov. (BUJNÁK — MENŠÍK)

e) pri názvoch povolaní (s odtienkom účelu):

Bol už aj **u** doktora. (TAJOVSKÝ) — Môj mladší syn pracoval **u** záhradníka. (SKALKA)

prenesene aj pri neživotných menách s odtienkom účelu:

Hranilovský, celý natešený, sľúbil urobiť potrebné kroky **u** vrchnosti. (TAJOVSKÝ) — Pracoval zas **u** inej firmy. (ÚZUS)

f) pri osobných i neosobných menách s odtienkom pôvodu (synonymum predložky *od*):

Na šťastie mal som pridlhý kabát, ktorý mi matka bola kúpila **u** starinára. (ONDREJOV) — Svojimi listinami nedosiahli **u** verejnosti to, pre čo boli určené. (WAGNER)

2. zreteľ:

a) pri osobných menách:

U žien vidno milé, dosť pekné tváre. (ŠOLTÉSOVÁ) — Znaky intrigánstva sa nedajú **u** nej poprieť. (STODOLA) — Nevidím **u** vás ochotu. (ŽÁRY) — Národná kultúra **u** žien stala sa viac osobnou kultúrou a drží sa v istejšej podobe ako u chlapov. (TATARKA) — To býva u ľudí veľmi ustatých. (JÉGÉ) — Vážil si **u** neho najmä, že vedel trpieť bez reptania. (VAJANSKÝ) — U odsúdených do trestnice na doživotie možno samoväzbu vykonať len v prvých desiatich rokoch. (TAKÁČ—ZÁTURECKÝ) — Rozsobášov a rozlúk **u** sedliakov takmer niet. (HOSPODÁRSKA OBRODA)

b) prenesene pri neosobných menách:

U severnejších skupín pozorujeme prechod k západným Slovanom. (HIST. SLOVACA I—II)

Predložka *u* sa v spojení s neosobnými menami používa pomerne zriedkavo v odbornom a publicistickom štýle. Neústrojne sa ňou vytláčajú iné základné predložky, ako napr. *pri*, *v*, *na:*

U jačmeňa bývajú na Slovensku prebytky. (TLAČ)

V

Predložka *v* sa spája s A. a L. Pri A. silno zastarala, udržala sa pri ňom iba v časovom význame (aj tam ju zatláča *v* s L. a iné časové predložky), ináč zostala len v básnickom jazyku a v archaických i archaizujúcich výpovediach. Pri L. je *v* najbežnejšia miestna predložka.

I. S A. vyjadruje:

1. smer dovnútra niečoho (básn. a arch.) alebo smer vôbec:

Kučerka ľahol **v** hrob v pokoji. (TIMRAVA) — Odlietaš, vtáča, **v** diaľne kraje ... (BUNČÁK) — Choď syn môj, vo svet široký ... (KRČMÉRY)

V spojení so substantívom *strana* (na označenie smeru) sa používa bežne. Tu je neutrálna.

Hľadí **v** tú *stranu*, kde je dedina. (KUKUČÍN)

V spojeniach *oziabe ma v ruky*, *v nohy*, *v uši*, vyjadruje miesto.

2. účel v spojeniach *v ústrety*, *v prospech*, *v obeť*, *v odpoveď*, *v odvetu* ... Spojenia *v ústrety*, *v prospech* sa stávajú ako celok druhotnými predložkami. Ostatné tri spojenia sú archaické.

Teta vyšla mi **v ústrety**. (TIMRAVA) — Mládež vyšších tried usporadovala každý rok niekoľko divadelných predstavení **v prospech** budovy a iných gymnaziálnych cieľov. (KUKUČÍN) — Ona mu stisla ruku **v odpoveď**. (KUKUČÍN)

3. spôsob a mieru v spojeniach s číslovkami: *vo dvoje, vo tri vrhy ...*

Chodila nachýlená k zemi, ohnutá vo dve poly. (MINÁČ) — Pozdraviť ti ma ona vo troje kázala. (SLÁDKOVIČ) — Vo tri vrhy ma páni volali, a nešiel som ... (TAJOVSKÝ)

4. účinok pri slovesách zmeny: *obrátiť (sa) v, prejsť v, vyrásť v, zavrieť ruku v* ... Neutrálna je v tomto význame pri neživotných menách; pri životných menách zastaráva.

V akú krásnu pannu ste sa vyvinuli. (STODOLA) — Kŕdle rástli a zlievali sa v zástup. (F. KRÁL) — Čo bolo kedysi drahé, zmení sa v kašu hnijúcej hmoty, v zem, v prach. (HRUŠOVSKÝ)

5. prostriedok, nástroj (arch., básn.):

Pokladali by ho za ženu v mužské šaty preoblečenú. (KUKUČÍN) — On ťa schytí v svoje mocné ramená. (VAJANSKÝ)

6. predmet vo väzbách slovies *veriť, dôverovať, dúfať, úfať sa:*

Jožko Púčik verí v pravdu a v spravodlivosť. (STODOLA) — No Eva neúfa už v návrat mužov. (KUKUČÍN)

7. čas ako časový bod (na rozdiel od lokálu, ktorý s predložkou *v* označuje časový úsek) pri názvoch dní, častí dňa, pri menách *doba, čas, minúta, sekunda* (ak sú určené prívlastkom):

V nedeľu a vo štvrtok je malá odchýlka. (KUKUČÍN) — V deň zakáľačky strhne sa v dome panika. (ALEXY) — Ktože by sa aj vedel hnevať v dnešné, krásne májové ráno! (STODOLA) — Ešte jedna významná vec nás zamestnávala v to leto. (ZÚBEK) — Práve v ten rok bolo zatmenie slnka, čierne ako žoch. (LASKOMERSKÝ) — Áno, odídeš v tú hodinu. (TIMRAVA) — Ale nech pamätajú, ja v tú minútu, ako sa to stane, vypoviem. (STODOLA) — V ten čas prikrádal sa domov Bernard Plžúch. (ŠVANTNER)

II. Predložka *v* s L. vyjadruje:

1. miesto „vnútri, vprostred“:

V kolibe sa čosi pohlo. (ONDREJOV) — Hodiny v salóne odbíjali deviatu. (F. KRÁL)

2. čas „v priebehu niečoho, cez, za, počas“:

V zime je príjemne na tejto strane. (KUKUČÍN) — Mal už dosť starostí a žiaľu vo svojom živote. (KUKUČÍN) — Iní v tých rokoch už slúžia. (URBAN)

3. stav: *byť v rozpakoch, vo vytržení, v poriadku, narodiť sa v chudobe ...*

Tráva je práve v kvete. (KUKUČÍN) — Už vieme, v čom sme. (KUKUČÍN) — Nohy si udržuj v suchu a teple. (F. KRÁL) — Myslela si, že je v práve. (TAJOVSKÝ) — Ja sa v ničom necítim. (ÚZUS)

4. sprievodné okolnosti alebo zriedkavo aj príčinu:

Vlasy mi dupkom vstávali v strachu. (JÉGÉ) — Ten v úzkostiach zas tancoval a kričal. (KUKUČÍN) — Všetko zmĺklo v ohromení. (F. KRÁL) — Zatajil dych v napätom očakávaní. (KUKUČÍN)

5. spôsob:

Plat poberal v peniazoch. (TIMRAVA) — Ľadová kôra drží sa v jednom kuse. (KUKUČÍN)

6. zreteľ: *dobrý v jadre, výborný, dobrý v počtoch, vynikajúci v hudbe, odborník v železobetónoch; mýliť sa, mať pravdu, (ne-)súhlasiť, (ne-)poslúchnuť ... v niečom ...*

Ach, to sme sa zhodli v myšlienkach. (F. KRÁL) — Bol veľký výber v zelenine a šalátoch. (KUKUČÍN) — Vtáctvo sa preteká v speve. (KUKUČÍN)

7. predmet (obsahový) vo väzbách slovies *vyznať sa, sklamať sa, mať záľubu, dostáť ...*

Richtár sa v tom vyzná. (CHROBÁK) — V Olinke sa nesklamem. (TIMRAVA) — Kto v slove nestojí, je hunúť. (JESENSKÝ)

Z

Spája sa len s G. a vyjadruje:

1. smer „znútra, spomedzi von" alebo smer „zhora nadol, z povrchu preč":

Vyberá **zo** stolovej zásuvky papier. (F. KRÁL) — Krvácajú **z** pľúc i **zo** žalúdkov. (ONDREJOV) — Ona má odpratať **zo** stola ostatky **z** večere. (TIMRAVA) — Zoskočili sme **z** koní. (FIGULI)

2. čas — začiatok nejakého úseku, časové východisko: *zo začiatku, z jari, zrána, z večera, z piatka na sobotu, zo soboty na nedeľu, z príchodu, z času na čas*, alebo vôbec čas: *z detstva, z čias vojny, zo dňa ...*

Tam i umrel 1936 **z** jari. (KRČMÉRY) — **Z** večera rozmýšľal nad ženbou. (PODJAVORINSKÁ) — Svedčí sa, aby **z** príchodu objal. (KUKUČÍN) — Poznala ho ešte **z** čias mladosti. (F. KRÁL)

3. pôvod, materiál:

Môj Bočko pochádza **z** remeselníckeho rodu. (TAJOVSKÝ) — S ľudom slovenským tu hovorí krv **z** jeho krvi, kosť **z** jeho kosti. (KRČMÉRY) — **Z** decka vyrástlo dievča. (PODJAVORINSKÁ) — Živočíšno uhlie **z** krvi, kože a pod. osvedčuje sa v lekárstve pri žalúdočných chorobách. (GREGOR) — **Z** ktorého môjho činu tak súdiš? (FIGULI) — Múr bol iste **z** kameňa. (KUKUČÍN) — Črepy **zo** starej misky. (TAJOVSKÝ)

4. príčinu, dôvod:

Deti sa rodia **z** lásky, nie **z** násilia. (KRČMÉRY) — Som tu **z** vlastnej vôle. (FIGULI) — Bolí ma **z** toho hlava. (F. KRÁĽ) — **Z** prochladnutia dostal zapálenie pľúc. (TIMRAVA)

5. spôsob alebo mieru vo zvratoch: *z mosta do prosta, ísť z nohy na nohu, žiť zo dňa na deň, kývať sa z boka na bok (zľava napravo), z celej sily, z celej duše, z hĺbky duše ...*

Kone prestupovali lenivo **z** nohy na nohu. (VAJANSKÝ) — Bitý kričal **z** celej sily. (KUKUČÍN)

6. prostriedok:

strieľať **z** mažiarov, fajčiť **z** fajky, liať **z** vedra, variť **z** vody, žiť **z** almužny ..

7. zreteľ: *bezchybný z každej stránky, bezcenný z vedeckého hľadiska, užitočný zo stanoviska praxe, zdravý z tohto konca ..., najlepší zo všetkých, najďalej z nich ...*

Z technickej stránky rozkošná je u Mánesa melodickosť línií. (KRČMÉRY) — Ohlásil sa mladší z bratov. (PODJAVORINSKÁ) — Ju najradšej mala z dcér pre jej úslužnosť a vernosť. (TIMRAVA)

8. predmet (odlukový) pri slovesách *očistiť, prepustiť, zaďakovať, vystúpiť, vyrušiť, vydať sa (z peňazí), vyjsť (z peňazí), prebrať (sa), kriesiť, vytisnúť, spamätať sa, vyliečiť sa,* (obsahový) *spovedať sa, vyznať sa, potvárať ...*

Ja sa z tej omáčky ľahko očistím. (KUKUČÍN) — Zo svojej povinnosti sa nevykujem. (OHROBÁK) — Vyznal sa jej z lásky. (PODJAVORINSKÁ)

za

Spája sa s G., A. a I.

I. S G. vyjadruje:

1. čas „v priebehu, za trvania niečoho, za panovania, po začatí niečoho":

Notár bol predsedom DS za povstania. (MINÁČ) — To bolo už za Jozefa a tak najmä za Leopolda. (VLČEK) — Vrátia sa veru iba za tmy. (FIGULI)

2. podmienku: *za tepla, za studena ...*

Psi najlepšie idú za šľakom za rosy. (KUKUČÍN)

II. S A. vyjadruje:

1. opačný smer ako predložka *pred („dozadu")*, ďalej smer „na druhý (vzdialenejší, neprístupnejší, skrytý ...) bok":

Ľudia odtiaľ chodievali do baní až za Dunaj. (KRČMÉRY) — Učupili sa za pilier. (KUKUČÍN)

2. miesto dotyku:

Miško sa hneď chytil za svoju nohavicu. (KUKUČÍN)

3. prostriedok pred názvami prostriedkov, nástrojov alebo vecí, ktoré sa stávajú v danej situácii nástrojmi: *ťahať, držať, chytiť, byť uviazaný, viesť, obesiť, visieť za niečo ...*

Chytil koníka za uzdu. (JÉGÉ) — Kone mali pouväzované povrázkami za ohlávky. (TIMRAVA)

4. príčinu pri slovesách *hanbiť sa, ďakovať, trestať, odmeniť, dostať, utŕžiť, platiť, robiť (za peniaze) ...*

Nehanbi sa za svoj sedliacky rod. (TAJOVSKÝ)

5. podmienku:

Za každú cenu chceli vedieť, čo robí. (KUKUČÍN) — Ani za svet nemôžem vysloviť jej meno. (FIGULI)

6. mieru: *dostať za hrnček mlieka, zjesť za tanier polievky, stáť (byť hodno) za fajku tabaku, prisypať za štipku soli, zjesť za dvoch ...*

Prosil si **za** šesták cukru. (F. KRÁL) — Dajte mi za desať halierov droždia. (ČAJAK)

7. čas — časový rozsah, vymedzenie „v priebehu, cez": *robiť (urobiť niečo za týždeň* (ale „prísť o týždeň"), *prečítať za hodinu, prejsť za deň, vykysnúť za mesiac ...*

8. stav, postavenie, povolanie, funkciu (doplnok) najmä pri slovesách *ísť* (napr. *za vojaka*), *ustanoviť, volať, pozvať, dať, vziať, pokladať (sa), uznávať, držať, mať, dať, brať, prestrojiť sa, premeniť sa ...*

Chcel *ísť* **za** mlynára. (KUKUČÍN) — Ako sa to stalo, že vás **za** kmotra *volajú*. (KUKUČÍN) — Toho *dávať* **za** príklad. (TIMRAVA) — Vždy **ma** *pokladali* **za** vzorného pracovníka. (F. KRÁL) — *Uznal* **za** dobré ho navštíviť. (KUKUČÍN) — Jeho radu celkom **za** nič *nemala*. (JÉGÉ)

9. prospech (blízky účelu) „miesto, namiesto": *(u-)robiť„ povedať, vybaviť niečo za niekoho ...*

Ja som **za**dakoval **za** teba. (KUKUČÍN) — Poslali ho **za** obec bojovať. (TAJOVSKÝ)

10. predmet pri slovesách *zastať sa, zaručiť sa, orodovať, prosiť; zaujať sa/ zaujímať sa ...*

III. S I. vyjadruje:

1. miesto „vzadu, na konci, na opačnej, na druhej strane":

Nebudem môcť držať slaninu **za** oknom. (JESENSKÝ) — Mara kráčala **za** vozom. (JÉGÉ)

2. miestnu a časovú postupnosť v konštrukciách *stanica za stanicou, dom za domom, deň za dňom, nešťastie za nešťastím, jeden za druhým ...*

Zábava **za** zábavou, každý deň tanec ... (TIMRAVA) — Prekladá vetu **za** vetou, strofu **za** strofou, len radosť. (RÁZUS)

3. účel v spojeniach s pohybovými slovesami *ísť, bežať, nahýbať sa, naťahovať sa ...*

Ján *skočil* **za** pstruhom. (VAJANSKÝ) — *Načahovali sa* **za** kúskami dreva. (HROBOŇ) — *Rozbehol sa* **za** dobytkom. (JÉGÉ)

4. príčinu pri slovesách *plakať, želieť, byť ľúto (clivo, smutno) ...*

Banuješ **za** tým kúskom hliny? (KUKUČÍN) — *Bolelo* ju srdce **za** pokladmi. (JÉGÉ) — Nuž *smutno* je Jankovi **za** strojmi. (HEČKO)

5. predmet pri slovesách *lipnúť, túžiť, čakať, pachtiť, bažiť ...*

Veď sto **za** mnou *čakali*, **za** mnou, darmo budete tajiť. (KUKUČÍN) — Keď začala čerešnička kvitnúť, začal som ja **za** dievčatky *lipnúť*. (LUD. PIESEŇ)

Podvojné a potrojné predložky s prvou časťou *z- (s-)*

Zaraďujú sa sem predložky *znad, sponad, spod, spopod, spred, spopred, spoza spopri, zmedzi, spomedzi*. Všetky sa spájajú s G. a označujú smer na otázku

skade?, odkiaľ? Bežnejšie sú potrojné predložky *sponad, spomedzi, spopod, spopred.*

Šťastie, starý otec zodvihol hlavu **znad** spätých rúk. (TAJOVSKÝ) — Vrabec si začesával plešinu vlasmi **sponad** uší. (JESENSKÝ) — Zotrel si spakruky **spod** nosa sviečku. (F. KRÁL) Kým tá morcovala sa **spopod** tej hrušky, bola dievčina už pri samom psíkovi. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Miško odtrhol **spopri** cesty králik. (KUKUČÍN) — Skĺzli zo slamy, vytriasli mrvu **spoza** košieľ. (ONDREJOV) — **Spred** krčmy sa ľudia porozchodili. (FIGULI) — Chcel ich odtisnúť **spopred** stola k dverám. (KUKUČÍN) — A tej oblohy lúče hrali sa s hviezdami neba, šíreho dymu husté kotúče vyháňajú **zmedzi** seba. (SLÁDKOVIČ) — Vyšiel **spomedzi** smrekov a tu sa naše oči stretli. (FIGULI)

Druhotné predložky

Druhotné predložky majú zväčša po jednom zreteľnom význame, obyčajne miestnom alebo smerovom. Iba pri niektorých sa vyvinul z miestneho významu ďalší význam, napr. časový, cieľový, príčinný, spôsobový, zreteľový. Väčšina druhotných predložiek sa spája s genitívom.

blízko, blízo

Predložka *blízko* sa používa bežne, predložka *blízo* (hovor.) zriedkavejšie. Obidve sa spájajú s G. Označujú:

1. miestnu blízkosť, bezprostrednosť: *blízko (blízo) cesty, stanice, školy, vchodu, hlavy, nôh, dediny ...*

Želal som mu, aby sa mu všetko zacelelo na novom pôsobisku **blízko** maďarských hraníc. (FIGULI) — Za Voliarkou, daleko, až hen pri Jelšovej vode, **blízo** samej Hate, zohýnal a vystieral sa chlapec. (ONDREJOV)

2. stav s časovým odtienkom „bezprostredne pred niečím": *byť blízko smrti, blízko dokončenia ...*

Veď ako **blízko** bola pádu! (JÉGÉ)

3. mieru „takmer, skoro":

Žofka má **blízko** 20 rokov, slečna Mária 19. (JESENSKÝ) — Aj u mňa mal **blízo** šiestej stovky. (ŠVANTNER)

bližšie

Knižná a zastaraná predložka *bližšie* sa spája s G. Dnes už sa nepoužíva sama, lež iba ako zdôrazňujúce slovo v spojeniach *bližšie k, bližšie pri.* Aj u starých autorov bola celkom osihotená.

Johanka usilovala sa dotiahnuť stolík **bližšie** obloka. (ŠOLTÉSOVÁ) — V jednej, menšej časti býval na hospode Miro Kropáč, a tá bola **bližšie** cesty. (TIMRAVA)

dolu

Spája sa s I. Vyjadruje:

1. smer „od vyššieho miesta k nižšiemu“:

Voz sa šudruje **dolu** brehom. (HEČKO)

2. spôsob (pred názvami častí tela):

Ležal som dolu *tvárou*. (ŠVANTNER) — Ležali na snehu, ktorý horeznak, ktorý **dolu** *bruchom*. (LAZAROVÁ)

3. prostriedok, nástroj (zväčša pred názvami nástrojov, prostriedkov a vecí, ktoré možno v danej súvislosti chápať ako nástroj):

Adam spustil sa **dolu** *žinkou* na bralo. (JÉGÉ)

doprostred

Viaže sa s G. Vyjadruje smer „do stredu, naprostred, medzi“:

Hrot jeho pohľadu mieri mu rovno **doprostred** pľs. (OHROBÁK) — Dostali sme sa znozrady **doprostred** frontu. (STODOLA) — Poviazal opitého tovariša a tak položil **doprostred** člna. (ZÁBORSKÝ)

hore

Spája sa s I. Vyjadruje:

1. smer z nižšieho miesta na vyššie:

Medveď sa driape **hore** grúňom. (PLÁVKA) — Zadychčala som sa **hore** vŕškom. (STODOLA)

2. spôsob v spojeniach *hore nohami*, *hore kopýtkami*, *hore dnom*, *hore koncom* (= naopak):

Čítal som novinky **hore** *nohami*. (JESENSKÝ)

konča

Spája sa s G. Vyjadruje:

1. miesto „pri konci“: *konča role*, *konča nôh* ...

V internátnej izbe dvanásť železných postelí a **konča** každej železný stolík so stoličkou. (F. KRÁĽ)

2. smer „popri konci“ a „na koniec“:

Koč prebehol **konča** nášho konopiska. (KUKUČÍN) — Jano pošiel a s nimi až ta **konča** lúky. (PLÁVKA)

kraj, pokraj, skraja

Spájajú sa s G. Vyjadrujú miesto „na kraji, na pokraji, krajom“.

Je tvrdý ako úlomky granitu **kraj** cesty ... (KRČMÉRY) — Jasnosť vašal — starček vraví — ja, vidíte, už **kraj** hrobu chodím ... (SLÁDKOVIČ) — **Pokraj** tábora sedí cár na

zlatom stolci. (CHALÚPKA) — Povyše studenej jamy, **skraja** bukovej hory, postavil chalúpku. (ONDREJOV)

Predložka *kraj* vyjadruje aj smer na otázky *kam?, pokiaľ?, ako ďaleko?*

Doba dobu nájde, čo **kraj** sveta pôjde. (PRÍSLOVIE) — A do Trnavy je nie **kraj** sveta odtiaľto! (JÉGÉ)

miesto, namiesto

Spájajú sa s G. Značia „v zastúpení, za, ako náhrada za niekoho/niečo".

Sused **miesto** obeda podoprel si hlavu. (TAJOVSKÝ) — Vojak odpovedal **namiesto** neho. (JÉGÉ)

mimo, pomimo

Spájajú sa obidve len s G. Súvisia so slovesami *minúť niečo, minúť sa niečoho* (napr. cieľa), *s niečím.*

Predložka *mimo* vyjadruje:

1. miesto „vonku, preč z niečoho, bokom od niečoho, inde":

Bolo to **mimo** našich hraníc. (KUKUČÍN) — Peter je už **mimo** stien a pohovka pláva s ním vo voľnom priestore. (LETZ)

Používa sa aj prenesene na vyjadrenie stavu.

Bol **mimo** nebezpečenstva. (ČAJAK)

2. smer „popri, podľa, popred": na otázku *kade?*:

Šiel som práve **mimo** admirálskeho voza. (LASKOMERSKÝ) — **Mimo** nás bežia nesmierne ruské polia, čiastočne už skosené, zožaté. (TAJOVSKÝ)

3. čas „vonku z nejakého času (časového úseku), inokedy":

Zahryzli si vše radšej chleba aj **mimo** termínu. (TAJOVSKÝ)

Predložka *pomimo* vyjadruje len smer ako *mimo* v 2. význame „popri":

Prejdo **pomimo** Viery. (TIMRAVA) — V tej chumelici ľahko by mohla zísť **pomimo** lavičky. (FIGULI)

napred, vopred

Podvojné predložky *napred, vopred* sú oveľa zriedkavejšie ako prvotná predložka *pred.* Viažu sa s G. Vyjadrujú presnejšie určený smer „vpred" a miesto „vpredu" ako dôsledok predchádzajúceho pohybu.

Môžeš ísť teda koňmo **napred** mňa. (FIGULI) — Otvorí a **vopred** seba púšťa sedemročného a trojročného chlapca. (TAJOVSKÝ) — Prikrčil sa a bežal **napred** Porubiačky. (FIGULI)

naprieč

1. Predložka *naprieč* vyjadruje smer „krížom cez" i miesto „priečne cez". Viaže sa s I. (obyčajne v smerovom význame) i s G. (v miestnom význame).

Mužský pobral sa rýchle **naprieč** poľami. (CÁDRA) — Pôda sa smykuje obyčajne naprieč pozemkom. (OKÁL) — Na konci dediny vlak zastal **naprieč** cesty. (ŠVANTNER)

2. Z miestneho významu pomknutím vzniká niekedy význam spôsobu.

Svahy treba orať vždy **naprieč** svahu a nikdy nie pozdĺž, aby nenastalo odplavovanie pôdy a živín. (KUDRNA)

napriek

Viaže sa s D. Vyjadruje prípustku:

Tá sa už nevedela zdržať a vypukla **napriek** svojmu aristokratizmu v hlasný smiech. (JESENSKÝ) — Stanislav, nútiac sa k vážnosti, nechcel tancovať **napriek** naliehaniu tanečníc. (TIMRAVA)

nazad

Predložka *nazad* sa viaže s G. Vyskytuje sa hovorovom štýle.
Vyjadruje miesto „vzadu" alebo smer „dozadu":

Pozri **nazad seba**, ako kosí. (KUKUČÍN) — **Nazad** tej doliny stálo vysoké bralo, vyššie ako najvyššia veža. (DOBŠINSKÝ, POVESTI).

neďaleko

Spája sa s G. Vyjadruje miesto „v blízkosti", lenže zápornou formou:

Vyhľadával panskejšie spoločnosti a bol veľmi rád, keď si mohol sadnúť **neďaleko** pánov. (JESENSKÝ)

niže, poniže

V spojení s G. vyjadrujú miesto položené nižšie od niečoho alebo smerovanie na také miesto:

Niže Žiliny videl som žnicu. (TAJOVSKÝ) — Kúsok **poniže** mosta Flóriš pristal. (TATARKA) — Darmo si išiel pod zástavou **niže** dediny vítať pánov examinátorov. (TAJOVSKÝ)

obďaleč

Predložka *obďaleč* sa spája s G. a vyjadruje miesto „trocha ďalej od, v malej vzdialenosti, na malú vzdialenosť". Niekedy je rovnoznačná s predložkami *blízko, neďaleko*.

Zavše zastal naprostred izby alebo **obďaleč** okna a díval sa von. (JESENSKÝ) — Vyboral totiž na kláštor, ktorý sa mal stavať kdesi dolu až **obďaleč** Vacova. (KUČMÉRY)

okolo

Predložka *okolo* a jej varianty *kolo, kol* spájajú sa s G. Variant *kolo* sa používa v hovorovom a umeleckom štýle, variant *kol* v poézii.

1. Predložky *okolo, kolo, kol* vyjadrujú:

smer i miesto „zo všetkých strán, naokolo, kruhom“:

Okolo krku mal okrútené akési strakaté tračky. (ŠVANTNER) — Ako sa môže takto flegmaticky točiť **okolo** svojej osi. (KUKUČÍN) — Ach, vinula sa **kolo** neho ako ten nežný brečtan **okolo** silného duba. (LASKOMERSKÝ) — Rozložili sa riadkom **kol** teba. (HVIEZDOSLAV)

2. smer i miesto „popri“:

Idú a idú **kol** stáveniska šťastia na zemi. (PLÁVKA) — Je to milá dedina. Celá je rozložená v dedine **okolo** potoka. (FIGULI) — On, vidiac svoju neroveň, nečakal, ale pustil sa kade ľahšie, **okolo** humien a cez ploty. (PODJAVORINSKÁ) — Sprvu sa prestierala len dolu na úložitých miestach **okolo** mora. (KUKUČÍN)

3. spôsob pri názvoch častí tela po slovesách *chytiť, držať, viesť sa ... okolo krku, (o)kolo pása ...*

Stále držal Zuzku **kolo** pása. (TAJOVSKÝ)

4. časovú približnosť v spojení s názvami časových pojmov:

Vracal som sa **okolo** poludnia z poľa. (ŠVANTNER) — Každý deň **okolo** štvrtej poobede kúpi si vianočku. (KUKUČÍN) — **Okolo** Doroty bývajú metelice a sloty. (POREKADLO)

počas

Utvorila sa z predložky *po* a substantíva *čas* na zdôraznenie jej časového významu „v priebehu, cez, za“. Spája sa s G.

Chápem, že žena **počas** univerzitného štúdia potrebuje svoju zábavu. (TATARKA)

podľa, dľa, vedľa, povedľa, pozdĺž

Všetky tieto predložky sa spájajú s G.

Základná je tu predložka *podľa*. Vyjadruje:

1. smer „popri, pozdĺž, po boku, po bokoch“: *ísť podľa cesty, vrby rastú podľa potoka ...*; v hovorovej reči označuje i miesto „blízko po boku, zboku, pri boku, vedľa“: *sedieť podľa predsedu.*

2. spôsob „zhodne s“: *kresliť podľa predlohy, podľa zákona konať, podľa príkazu, podľa vzoru ...*

Podľa seba súdim teba. (PRÍSLOVIE)

3. mieru „nakoľko možno, koľko treba“:

Usiloval sa strpčiť **podľa** možnosti každému život. (JÉGÉ)

4. zreteľ: *hrdina podľa mena* (= len menom, čo do mena), *rytier podľa ducha a ušľachtilého srdca.*

Predložka *dľa* je zastaraná. Vždy bola knižná. V básnickej reči sa niekedy používa aj dnes namiesto predložky *podľa* z metrických dôvodov. Vyjadruje spôsob „zhodne s niečím“:

Raz som našiel na podvrchu jednej starej ošarpanej šalandy ládu, **dľa** nápisu z r. 1727 pochádzajúcu, s veľa ukrytými priečinkami. (LASKOMERSKÝ) — Hotoví sme, sľubujeme, **dľa** sľubu robiť budeme. (FR. KRÁĽ)

Predložka *vedľa* vyjadruje miesto „na boku, pri boku, zboku, bokom, blízko, pri“:

Sedeli s mamičkou na lavici **vedľa** pece. (F. KRÁĽ)

Predložka *vedľa* nemá smerový význam.

Predložka *povedľa* vznikla kontamináciou predložky *podľa* s predložkou *vedľa* a má smerový význam. Vyjadruje smer „blízko popri“:

No **zas** prebehol **povedľa** nich na koníku. (KRČMÉRY) — Voda **povedľa** nich zurčala, plieskala, cedila sa. (FIGULI)

Predložka *pozdĺž* veľmi priehľadne vyjadruje smer „po dĺžke“:

Pozdĺž steny vydrhnutá lavica. (JESENSKÝ) — Tu už široko ďaleko nebolo ani jedného poschodového domu a za drevenou ohradou **pozdĺž** železničnej trate vrchy uhlia. (LETZ)

pozdola

Veľmi vzácne sa vyskytujúca predložka *pozdola* vyjadruje miesto „blízko zdola“. Spája sa s G.

Pozdola Trnavy chodníček krvavý. Ktožeho skrvavil? Janík dorúbaný. (KOLLÁR, NÁRODNIE SPIEVANKY)

pozhora

Predložka *pozhora* je zriedkavá podobne ako *pozdola*. Spája sa s G. Vyjadruje miesto „blízko zhora, blízko od hornej, vyššej strany“.

Pozhora Plovu býval druhý gazda, Svoreň. (KUKUČÍN) — To bolo **pozhora** brány. (A. KMEŤ)

prosto

Zriedkavá hovorová predložka *prosto* viaže sa s G. Vyjadruje miesto „v rovnakej línii, na rovnakej výške, rovno s niečím, zarovno s niečím“.

Slnce, **prosto** očú Šubrikovi stojace, pošteklí mu nosové čuvy a on mohutne kýchne. (LASKOMERSKÝ)

prostred, naprostred, vprostred, uprostred

Spájajú sa s G.

1. Vyjadrujú miesto „v prostriedku (priestoru, plochy, radu)“.

Adam vyskočil a zastal **prostred** chyžo. (PODJAVORINSKÁ) — Jedna z nich stála **prostred** potoka a plákala perinisko. (FIGULI) — Dokončil rozprávanie i Hrabovský — sediaci **vprostred** radu. (TIMRAVA) — **Uprostred** pódia zastane a uprene sa zahľadí na žiaka. (LETZ)

2. Predložky *prostred, naprostred* vyjadrujú aj smer „do prostriedka".

Teológ odvesloval od brehu a letel rýchle naprostred rybníka. (TIMRAVA)

3. Predložky *prostred, vprostred, uprostred* vyjadrujú i čas „v strede nejakého časového úseku alebo činnosti".

Prostred roboty vysoká horúčka zvalila ju do postele. (ZVÁN) — Drak ich prekvapil uprostred noci, keď prekutávali jeho dom. (CHROBÁK)

strany, strán, straniva

Sú to archaické a knižné predložky. Prvé dve vznikli asimiláciou predložky *z* a zrastením predložkových pádov „z strany, z strán" (= zo strany). Viažu sa s G. Vyjadrujú:

1. smer a miesto „bokom, po bokoch":

Hačkov leží strán cesty. (KUKUČÍN)

2. zreteľ „ohľadom":

Čo by sme ale i teraz pri spravodlivých našich žiadostiach strany škôl a iných záležitostí nemali, nechže si nikto nemyslí, že nás už má, že je po živote našom. (Ľ. ŠTÚR)

Zastaraná predložka *straniva* vyjadruje zreteľ „ohľadom". Dnes sa dá využiť iba v umeleckom štýle na charakterizáciu osôb a prostredia.

Porobil ešte niektoré poriadky straniva pozostalosti. (VANSOVÁ) — Ešte spomeniem, že straniva raňajok sme sa ukrutne sklamali. (HRUŠOVSKÝ)

stred

Predložka *stred* sa spája s G. Vyjadruje:

1. miesto alebo smer „naprostred":

Neskoršie, keď začnú padať mrazy, bude oheň horieť stred koliby. (HORÁK)

2. čas — bod vprostred časového úseku:

A tak sa stred leta toho roku musel odlúčiť od svojich prvých pokusov v údolí Čierneho Hrona i na Beňuši. (HORÁK)

vnútri

Viaže sa s G. Vyjadruje to, čo predložka *v* v základnom význame:

Existencia elektrickej dvojvrstvy na povrchu kovu značí, že v zhode s pozorovaním priemerná hodnota elektrického potenciálu vnútri kovu je iná ... (ILKOVIČ)

voči

Používa sa s D. v zreteľovom význame:

Buďme nezmieriteľní a nemilosrdní voči každému, kto podrýva bojovú pripravenosť národa. (LETZ) — Sváko Ondruš sa nepekne správa voči nám. (FIGULI) — Všetka žalosť za Tonkom sa v nej premenila na nenávisť voči Julke. (LAZAROVÁ)

vôkol

Predložka *vôkol* sa viaže s G. Má dva významy. Vyjadruje:

1. smer „zo stredu na všetky strany":

Macia **vôkol** seba, dotýka sa jednotlivých predmetov a poznáva ich podľa hmatu. (CHROBÁK)

2. miesto „naokolo":

Celá dedina leží ako v klbku **vôkol** krámu s krčmou a drevenej školy. (TAJOVSKÝ) — Žravú bolesť cíti **vôkol** srdca. (KUKUČÍN)

vyše, povyše

Predložky *vyše*, *povyše* sa viažu s G.

1. Predložka *vyše* vyjadruje miesto, polohu „vyššie od niečoho". predložka *povyše* vyjadruje miesto „trochu vyššie od niečoho":

Lietajú vo vysokých, jasných sférach **vyše** povaly — ba **vyše** krovu svojho bydla. (KUKUČÍN) — Starý Lepiš Madlušovie našiel ho vraj pred rokmi **povyše** Boco. (CHROBÁK) — **Povyše** drevárne, v záhrade pod stromami postavil doštenú stajničku. (ONDREJOV)

2. Predložka *vyše* často vyjadruje mieru (priestorovú, časovú, mieru vôbec) presahujúcu niečo:

V kuchyni bolo v tú nedeľu práce **vyše** hlavy. (ZÚBEK) — Trpezlivo čakal **vyše** hodiny. (URBAN) — Trápenia **vyše** práva. (TAJOVSKÝ)

Zložené predložky s prvou časťou z- (písané i s-)

Patria sem predložky *zdola*, *zhora*, *sprostred*, *znútra*, *skonča*, *zôkol*, *sponiže*, *spovyše*.

Všetky sa spájajú s G. Vyjadrujú smer bližšie určený druhou časťou predložky.

Na cesto **zdola** kancelárie vidno vo večernom polôcre vysokú postavu Baláňa. (TIMRAVA) — Ja vám už skapem, ženy! — kričí **skonča** poľa stará Čermáčka. (LAZAROVÁ) — Z ktorejsi lopatky, z jedného pleca a **sprostred** hlavy mu vymokala krv. (HEČKO) — Najmä **Katica sponiže** kostola — ona, ona už dávno myslí naňho . . . (KUKUČÍN) — Garbiari **spovyše** mosta pustili po celodennej práci stoky splaškov. (ZELINOVÁ) — Spováči začali sa odpratávať **sprostred** izby. (TIMRAVA) — Onedlho **znútra** lesa počuť nôty čisté. (ZÁMOSTSKÝ) — Pred búrkou kopili sa **zôkol** Choča tuhoholasé až čierne chmáry. (FIGULI)

Vzťah predložiek k ostatným slovným druhom

Sústava prvotných a starých druhotných predložiek sa stále dopĺňa novými výrazmi, ktorými sa vyjadrujú isté vzťahy presnejšie, alebo i vzťahy doteraz nevyjadrované predložkami. Najviac takýchto výrazov prechádza k predlož-

kám od pádov podstatných mien, menej od prísloviek a slovesných tvarov. Lexikálny význam pôvodných prísloviek a príslovkových pádov (holých i predložkových) sa mení buď celkom, buď iba čiastočne. Prepozicionalizácia významu slova (pádu) alebo slovného spojenia (predložkového pádu) záleží v tom, že slovo alebo slovné spojenie stráca významovú samostatnosť, prestáva byť vetným členom a nadobúda charakter pomocného slova. Napr. inštrumentál *následkom* (ktorý je samostatným slovom vo vete *Smrť je následkom a nie príčinou*) stráca samostatnosť vo vete *Smrť nastala následkom krvácania do mozgu*, lebo veta *Smrť nastala následkom* je neúplná a vyžaduje k slovu *následkom* doplniť genitív podstatného mena.

Významová nesamostatnosť sa pri niektorých takýchto výrazoch prejavuje formálne, a to takto:

1. Vedľajšie pády osobných zámen 3. osoby sa po takýchto výrazoch začínajú na *ň-* ako po prvotných predložkách: *následkom neho, pomocou nej* ...

2. Vzťažné zámená stoja až za takýmito výrazmi podobne ako za prvotnými predložkami: *následkom ktorého, pomocou ktorej, prostredníctvom ktorých, vďaka ktorému, zvonku ktorého* ...

3. Do konštrukcií s celostným významom predložky nemožno už vsúvať zhodný prívlastok, napr. *so zreteľom na, vzhľadom na*. Tento stupeň prepozicionalizácie ešte nedosiahli napr. výrazy „v podmienkach, v oblasti", lebo do nich sa dajú vkladať prívlastky: *v ťažkých (nebezpečných, obmedzených, neznesiteľných ...) podmienkach ilegality, v celej (vlastnej ...) oblasti umenia*. Zhodné prívlastky poukazujú na sémantickú samostatnosť substantíva.

4. Vo výrazoch s významom predložky nemožno „substantívum" nahrádzať synonymami, napr. *v dôsledku, v záujme*. Takýto stupeň zrastenosti ešte nedosiahlo napr. spojenie „podľa vzoru", lebo rovnako sa dá povedať „podľa príkladu, podľa predlohy" ...

5. V predložkovom výraze nemožno voľne nahrádzať základnú predložku inými predložkami alebo pád „substantíva" inými pádmi. To dokazuje, že význam pôvodného substantíva už zmeravel a že spojenie zrástlo v predložku, napr. *na rozdiel od, v prospech*. Spojenia, v ktorých sa ešte voľne striedajú základné predložky a pády podľa zmyslu vety, sú ešte dvojčlenné, nie predložkové, napr. *smerom k.*

V spojení „smerom k" možno obmieňať: a) základnú predložku *k: smerom od, smerom na, smerom pod ...;* b) pád substantíva „smerom": *v smere k, do smeru k, zo smeru k* ...

Čím zreteľnejšie sama prvotná predložka v takýchto spojeniach vyjadruje príslušný významový odtienok a čím konkrétnejšie je substantívum, tým slabšia je tendencia splynúť v zloženú predložku. Pády konkrétnych substantív dostávajú v ustálených spojeniach obrazný význam, napr. *na čele hnutia, v rukách povstalcov, do rúk robotníckej triedy, stáť na strane revolučného smeru,*

prejsť na stranu kontrarevolúcie, regrutovať sa z radov byrokracie, ale predložkami sa nestávajú.

Presná hranica medzi pádmi substantív a predložkami nejestvuje.

Nové predložky vznikajú síce pod vplyvom cudzích vzorov (latinských, ruských, nemeckých, francúzskych), ale hlavnou príčinou ich vzniku, rozšírenia a ustálenia bola potreba vyjadrovať vzťahy výraznejšie a jednoznačnejšie ako prvotné alebo staré druhotné predložky. Nové predložky sa najčastejšie používajú v odbornom štýle.

Nové predložkové výrazy obyčajne vyjadrujú abstraktnejšie príslovkové vzťahy, napr.

a) zreteľ: *ohľadom, ohľadne, vzhľadom na, s ohľadom na, so zreteľom na, bez ohľadu na, v porovnaní s, v pomere k, vo vzťahu k, na rozdiel od, nepozerajúc na, nepočítajúc, počítajúc v to, čo do, zo stránky, zo strany, z hľadiska* ...

b) prostriedok a prostredníctvo: *pomocou, s pomocou, za pomoci, vplyvom, prostredníctvom, cestou, účinkom, mocou, silou, na základe, na podklade* ...

c) dôvod (príčinu) a účel: *vďaka, vinou, následkom, v dôsledku, kvôli, za cieľom, za účelom, s cieľom* ...

d) podmienku a prípustku: *pod podmienkou, pod vplyvom; vzdor, navzdor, navzdory* ...

e) účinok: *na úkor, na ujmu.*

Základné príslovkové vzťahy miestne a časové sa novými predložkovými výrazmi vyjadrujú zriedkavo, lebo tu jestvuje repertoár prvotných a starých druhotných predložiek. Význam nových miestnych predložiek dostávajú príslovky *znútra, zvonku* v spojení s genitívom. Význam časových predložiek dostávajú deverbatíva označujúce časový priebeh alebo pomedzné body: *v priebehu, priebehom* (napr. *v priebehu práce*), *začiatkom, koncom.*

Najviac nových zložených predložiek vzniká z podstatných mien, a to z holých pádov i z predložkových pádov, menej z prísloviek a zo slovesných tvarov.

Prepozicionalizácia holých pádov

Z holých pádov prešiel k predložkám nominatív substantív *vďaka* a *vzdor* a inštrumentál substantív *vplyvom, prostredníctvom, pomocou, cestou, účinkom, mocou, vinou, silou, následkom, počiatkom, koncom.* Všetky tieto substantíva sú abstraktá, pôvodne pomenúvajúce príslušný vzťah vecne; okrem toho pri inštrumentáloch podporoval prechod k predložkám aj gramatický význam inštrumentálu ako pádu, t. j. význam prostriedku a nástroja.

Predložka *vďaka* súvisí so slovesom *vďačiť niečomu/niekomu* prostredníctvom substantíva *vďaka.* Vyjadruje príčinu.

Slovensko **vďaka** výhodnejším prírodným podmienkam stalo sa po Budapešti najpriemyselnejšou oblasťou Uhorska. (GOSIOROVSKÝ)

Deverbatívum *vzdor* je odvodené od slovesa *vzdorovať niečomu*. V predložkovej funkcii sa začalo používať podľa cudzích jazykov, ktorými sa na Slovensku hovorilo. Je knižným a zriedkavým synonymom bežnej prípustkovej predložky *napriek*.

A **vzdor** tomu, **vzdor** ozdobám a ozdôbkam pôsobí kniha referentsky a žurnalisticky. (A. MATUŠKA)

Predložka *vplyvom* sa používa v celom odbornom štýle a čiastočne i v hovorovom štýle.

Ložiská boli premenené **vplyvom** účinkov regionálnej metamorfémy. (ANDRUSOV)

Predložka *prostredníctvom* sa hojne vyskytuje v celom odbornom štýle.

Perm sa začína svetlými arkózami, na ktorých ležia porfýrové tufy, ktoré **prostredníctvom** tufitov prechádzajú v polygenické zlepence. (ANDRUSOV)

Predložka *pomocou* v teoretickom odbornom štýle konkuruje holému inštrumentálu.

Tieto odchýlky sa **pomocou** šošovkovitého optického zariadenia zväčšia. (ČERNÁČEK)

Knižná predložka *účinkom* vyjadruje prostredníctvo blízke príčine alebo pôvodu: *kriviť sa účinkom tepla, účinkom tlaku vzduchu*.

Predložka *cestou* sa zriedkavo vyskytuje iba v teoretickom odbornom štýle a v novinárskom štýle ako ekvivalent holého inštrumentálu. Nepokladá sa za správnu.

Chorobný proces niektorého brušného orgánu **cestou** visceromotorického reflexu vyvoláva spomenuté zvýšené napätie svalstva brušnej steny v inervačnom segmente. (PRAKTIKUM PROPEDEUTIKY VNÚTORNÉHO LEKÁRSTVA)

Predložky *mocou*, *silou* sa vyskytujú osihotene, a to iba v ustálených formulách, napr. *mocou svojho úradu (postavenia)*, *silou faktov*.

Predložka *vinou* je synonymom príčinnej predložky *pre* najmä v postavení pred osobnými podstatnými menami. Nevhodne sa ňou nahrádzajú prvotné príčinné predložky aj pri neživotných substantívach, napr. *stalo sa to vinou zlého materiálu*.

Častá predložka *následkom* (v odbornom a novinárskom štýle) označuje pôvod, príčinu.

Klinovité vyčnievanie sterna **následkom** zvýšeného ohybu chrupiek pri rachitíde dáva vznik tzv. kuracej hrudi. (PRAKTIKUM PROPEDEUTIKY VNÚTORNÉHO LEKÁRSTVA)

Predložka *ohľadom* vyjadruje zreteľ.

Tá letela do mesta, dala ho doktorovi preskúmať a ten ju **ohľadom** Tonkovho zdravia uspokojil. (TAJOVSKÝ)

Predložka *koncom* je zmeravený inštrumentál substantíva *koniec*. Zmeravením sa zúžil význam tohto substantíva na označenie času pri konci alebo na konci časového úseku: *koncom týždňa (mesiaca, roka, storočia, života, jari, zimy)*.

Predložka *začiatkom* prekonala podobný vývin ako predložka *koncom*. Označuje čas pri (okolo, na) začiatku nejakého časového úseku: *začiatkom týždňa (mesiaca, leta, jesene)*.

Prepozicionalizácia predložkových pádov

Predložkové pády sa stávajú zloženou predložkou, keď prvotná predložka v danom význame zastarala alebo jej význam sa stal nejasným a substantívum vyjadruje to isté čo predložka, alebo keď sa príslušný význam (významový odtienok) predložkou doteraz nevyjadroval. Zloženými predložkami sa vyjadrujú zväčša odvodené príslovkové vzťahy (zreteľ, prostriedok, spôsob, účinok, príčina, účel, podmienka, prípustka), základné príslovkové vzťahy (miestne, časové) len v nepatrnej miere.

Zreteľové vzťahy

Druhotné zložené výrazy s predložkovou platnosťou sú tu zväčša náhradami viet alebo polovetných väzieb, napr.: *vzhľadom na, s ohľadom na, so zreteľom na, v porovnaní s, vo vzťahu k, na rozdiel od, bez ohľadu na, bez zreteľa na, čo do;* iba v menšej miere sa vyvinuli z príslovkových určení miesta: *zo stránky, z hľadiska, zo strany*. Dvojaký pôvod sa odráža na dvojakom význame: prvé z uvedených výrazov sa viac priblížili pôvodným predložkám, v druhých sa prvotná predložka s pádom substantíva spája voľnejšie.

Obe skupiny **vzhľadom na** tematiku charakterizuje odvrat od súčasnosti a **vzhľadom na** tvárnu metódu odvrat od opisnosti. (A. MATUŠKA) — Oceneniе permských usadenín západných Karpát **s ohľadom na** uvedenú klasifikáciu vedie k názoru, že v zložení klastických sedimentov mali prevládajúci význam elementy vzniknuté prostým rozpadom hornín. (ANDRUSOV) — Kladieme v tejto časti anamnézy veľký dôraz **na** rodinné okolnosti, a to **opäť so zreteľom na** rodinné pomery. (ČERNÁČEK) — **V porovnaní** s organizáciami, ktoré stáli pod vplyvom Schultze-Delitscha, treba organizácio hlásiace sa k lassalovstvu hodnotiť kladne. (GOSIOROVSKÝ) · Postavenie **týchto subjektov vo vzťahu** k výborom je postavením poradným. (ŠTÁTNE PRÁVO ČSR) — **Na rozdiel od** pevných a kvapalných látok všetky plyny sa vzájomne rozpúšťajú v každom pomere. (ILKOVIČ) — Devón **v Poľsku bez ohľadu na** príslušnosť k niektorej z vyššie vymedzených faciálnych zón sa predstavuje ako jednotný sedimentačný cyklus. (ANDRUSOV) — Väčšina sa berie z počtu všetkých poslancov, **bez zreteľa na to**, či sú prítomní, alebo nie. (ŠTÁTNE PRÁVO ČSR) — Do žalára odsúdení sú **čo do** samoväzby, i **čo do** odevu, stravy, domáceho poriadku a disciplíny podrobení predpisu pre žaláre. (TAKÁČ—ZÁTURECKÝ) — **Z hľadiska** všeobecného charakteru svetovej vojny je to prvok podradný. (GOSIOROVSKÝ) — V tarchavosti a po nej javí sa vypuklejšie vlastný typ ženy, a to najmä **zo stránky** vyššej nervovej čin-

nosti. (ČERNÁČEK) — Geologické mapovania **zo strany** maďarských geológov sa robili len ojedinele. (ANDRUSOV)

Vzťah prostriedku a prostredníctva

Vzťah prostredníctva sa vyjadruje iba zloženými predložkami *na základe, na podklade,* i tie obsahujú odtienok pôvodu. Bežnejšie sa používa predložkový výraz *na základe.*

Obecenstvo sa mu sí naučiť milovať svojich umelcov **na základe** ich diel, a vice versa, diela svojich umelcov **na základe** poznania ich osobnosti. (SMREK) — O povahe starého baníctva možno si urobiť predstavu na **základe** rôznych banských poriadkov. (ANDRUSOV)

Spôsobové vzťahy

Čistý spôsobový význam vyjadrujú predložkové výrazy *vo forme, v podobe,* ktoré sú synonymné so spojkou *ako.* Pôvodný význam doplnku v nich už nepreniká.

Teplo i chlad možno aplikovať **vo forme** mokrého **alebo vo forme** suchého tepla a chladu. (PRAKTIKUM PROPEDEUTIKY VNÚTORNÉHO LEKÁRSTVA) — Rudné partie sú roztrúsené **v podobe** pruhov a nepravidelných šošoviek. (ANDRUSOV)

So spôsobovou predložkou *podľa* sú synonymné výrazy *v zmysle, v duchu, v súhlase s, v súlade, v zhode s.*

Túto fázu magmatizmu budeme **v zmysle** návrhu Stilleho označovať ako subsekventný magmatizmus. (ANDRUSOV) — Nová doba uverejnila niekoľko článkov písaných **v duchu** „starostlivosti" o robotnícku triedu. (GOSIOROVSKÝ) — Elektrón vodíkového atómu v skutočnosti neobieha okolo nehybného atómového jadra, ale **v súhlase so** zákonmi mechaniky ... (ILKOVIČ)

Pri toxických procesoch srdcového svalu sa musí hodnotiť nález **v súlade** s klinickým obrazom. (ČERNÁČEK) — **V zhode** s teóriou predpokladáme, že čiary v čiarových spektrách zodpovedajú vlneniam ... (ILKOVIČ)

Predložkové výrazy *v súvise, v súvislosti s* zdôraznene vyjadrujú spôsobový význam predložky *s* (t. j. spolu), ale i odtienok pôvodu.

Početnosť výskytov pribúda **v súvise** s blízkosťou granitoidných intrúzií. (ANDRUSOV) — Miestami vznikali nové odborové organizácie, najmä **v súvislosti** s nejakým úspešným štrajkom. (GOSIOROVSKÝ)

Voľne sa sem zaraďuje aj výraz *v mene,* ktorým sa vyjadruje zástupnícky vzťah.

Na schôdzke Všeobecného robotníckeho spolku zúčastnili sa aj slovenskí robotníci, **v mene** ktorých prehovoril Ján Schifferdecker. (GOSIOROVSKÝ)

Vyčleňovanie ako predložka *okrem* vyjadruje výraz *s výnimkou,* ktorý sa viaže s G. Vznikol ako protiklad príslovkového určenia *bez výnimky* z viet typu *Privítal všetkých bez výnimky.*

Auskultácia nám obyčajne neodkryje pôvod tejto tachykardie, s **výnimkou** prípadov, kde dôjde k zmene blokády. (PRAKTIKUM PROPEDEUTIKY VNÚTORNÉHO LEKÁRSTVA)

Príčinný vzťah

Príčinu vyjadrujú výrazy *v dôsledku, v závislosti od.*

Keď bol niektorý poľnohospodársky podnik postihnutý hromadným uhynutím dobytka alebo živelnou pohromou a nemôže v **dôsledku** toho splniť dodávkovú povinnosť, môže odbor výkupu ONV znížiť dodávkovú povinnosť alebo odložiť jej splnenie na budúci rok. (BAKALA) — Na tomto poslednom obrázku vidíme, že **v závislosti od** magnetickej intenzity poľa sa magnetizácia feromagnetika zväčšuje. (ILKOVIČ)

Príčinné a podmienkové vzťahy vyjadruje výraz *pod vplyvom*, lebo sa v ňom kombinuje prvotná podmienková predložka *pod* a druhotná príčinná predložka *vplyvom*.

Pochody granitizácie prebiehali dosť rýchle **pod vplyvom** tlaku. (ANDRUSOV)

Cieľový vzťah

Cieľový vzťah vyjadruje prvotná predložka v (ktorej pôvodný cieľový význam je už zastretý) v spojení s abstraktami, ktoré vecne pomenúvajú účel, prospech, smerovanie k cieľu. Ide o predložkové výrazy *v prospech, v záujme, v ústrety*. Podobne sa abstraktami *cieľ, účel* zosilňuje cieľový význam živej účelovej predložky *za* v spojeniach *za cieľom, za účelom*. Tieto spojenia sa však používajú zriedkavo, iba v teoretickom odbornom štýle.

Tak šiel Podhradský krok za krokom **v ústrety** svojej záhube. (VANSOVÁ) — **V záujme** čo najlepšieho výkonu združujú sa poslanci v krajské združenia poslancov. (ŠTÁTNE PRÁVO ČSR) - - Ak vlastník pozemku neplní uložené povinnosti, možno jeho pozemok vyvlastniť v prospech štátu **za účelom** zalesnenia, zriadenia ochranných lesných pásov alebo založenia (obnovy) rybníka. (BAKALA)

Účinkový vzťah

Účinkový vzťah sa vyjadruje výrazmi *na úkor, na ujmu*. Výraz *na ujmu* sa ešte nestal zloženou predložkou.

Príliš silne vyslovené slová sú **na úkor** auskultácie hrudného hlasu. (ČERNÁČEK)

Prípustkový vzťah

Prípustkový vzťah sa vyjadruje predložkami *navzdor, navzdory*, ktoré vznikli z účelového a účinkového spojenia predložky *na* s A. substantíva *vzdor (vzdory)*. Viažu sa s D.

Ujde **navzdor** posvätným myšlienkam zasmial sa. (TIMRAVA) - - Koník od poludnia beží tuhým skokom, až sa **navzdor** búrke, blesku, hromu valí — pustiny strašný syn - ako strela páli. (J. KRÁĽ) — Ihneď ho poznáva **navzdory** tme a **navzdory** rokom. (KARVAŠ)

Zriedkavo sa predložka *navzdory* viaže i s G.

Strhla ho k sebe i **navzdory** sveta. (ZVÁN) — V plameni mocného tvojho hlasu, čo šľahol bez bázne, **navzdory** zlého času, presne a odvážne. (HOROV)

Časové vzťahy

K zloženým časovým predložkám prechádzajú výrazy *v priebehu, v čas/v čase, v prípade.*

Výraz *v priebehu* je synonymný (a rovnako frekventovaný) s druhotnou predložkou *počas.*

Robotnícke hnutie je hnutie tej triedy, ktorá vznikla **v priebehu** kapitalistického výrobného procesu. (GOSIOROVSKÝ) — Trvanie vĺn vykazuje **v priebehu** jedného zápisu menšie rozdiely. (ČERNÁČEK)

Zložené predložkové výrazy *v čas, v čase, za čas* ešte celkom nestratili povahu voľných spojení. Používajú sa zriedkavo. Substantívum *čas* v nich zdôrazňuje časový význam prvotných predložiek *v, za.* Stoja zvyčajne pred slovesnými a dejovými substantívami: *v čas žatvy, v čase vojny, za čas panovania kráľa Svätopluka.*

V čase zasadania NZ nesmelo byť v okruhu 1 km od parlamentu verejné zhromaždenie. (ŠTÁTNE PRÁVO ČSR)

Predložkový výraz *v prípade* vyjadruje pomedzný vzťah časovo-podmienkový.

Títo pacienti nebývajú sinaví, ale **v prípade** jestvujúcej anémie nápadne bledí. (ČERNÁČEK)

Priestorové vzťahy

Zložené predložkové výrazy vyjadrujú iba prenesené priestorové vzťahy, napr. *po boku* (= spolu s).

Tento boj viedol slovenský proletariát **po boku** proletariátu celého Rakúska-Uhorska. (GOSIOROVSKÝ)

Nábeh k takýmto predložkovým výrazom majú i spojenia *v rámci, v oblasti, v odbore, na poli.*

Prepozicionalizácia adverbií

Príslovky sa stávajú predložkami, keď sa s nimi nevyhnutne viaže istý pád. Napríklad slovo *vrátane* je príslovkou vo vete *Žiadam o mimoriadnu dovolenku od 3. do 5. júna vrátane* (t. j. 3 dni), ale je predložkou vo vete *Do ceny zahrnula výrobňa všetky náklady vrátane dopravy.* Najbežnejšie z takýchto predložiek sú predložky *ohľadne* a *vrátane/včítane.*

Predložka *ohľadne* slovotvorne súvisí s predložkou *ohľadom*. Vyjadruje zreteľ „čo sa týka". Viaže sa s G. Používa sa v právnickom štýle, v iných štýloch len výnimočne.

Ohľadne ostatných vecí daná lehota nech je primerane predĺžená. (RAPANT) — Prišiel som **ohľadne** tých zavretých ... (MINÁČ)

Predložky *vrátane, včítane* nahrádzajú latinský výraz inclusive. Vyjadrujú, že istý jav je zahrnutý v istom celku alebo vyššom jave ako časť, čo by sa muselo ináč vyjadriť prechodníkovou konštrukciou *zahŕňajúc do toho, rátajúc do toho, počítajúc do toho (v to)*.

V Uhorsku, ktorého časťou bolo Slovensko, sa situácia vyznačovala ešte tým, že ono, **včítane** vládnuceho Uhorska, bolo ako celok do značnej miery nerovnoprávne. (GOSIOROVSKÝ) — Sem patria všetky garbiarske prevádzky **vrátane** skladu surových koží a kožiek. (TLAČ)

Prepozicionalizácia prechodníkov

Predložkovej platnosti sa približujú i absolútne prechodníky niektorých slovies: *začínajúc (počínajúc) niečím, začínajúc (počínajúc) od niekoho/niečoho, končiac niekým/niečím, rátajúc do toho, zahŕňajúc do toho, počítajúc, počítajúc do toho (v to) niečo/niekoho, nepočítajúc, nevynímajúc (z toho) niekoho/niečo, súdiac podľa niečoho, nepozerajúc (sa) na, nehľadiac na*. Prechodníky zväčša len skonkrétňujú a zdôrazňujú základný význam prvotných predložiek, samy bez predložiek sa používajú menej. Bežnejšie sú v niektorých útvaroch odborného štýlu.

Počínajúc februárom 1903 začala sa v Bratislave celá vlna štrajkov. (GOSIOROVSKÝ)

Všetky uvedené nepôvodné predložkové výrazy podporujú jednoznačnosť odborného štýlu. Okrem toho sú prostriedkom na zhustené vyjadrovanie myšlienkových celkov, lebo umožňujú vyjadriť vetným členom i také vzťahy, na ktorých presné zachytenie by bola potrebná vedľajšia veta alebo polovetná konštrukcia. Používanie vetných členov namiesto rovnoznačných vedľajších viet poskytuje odbornému štýlu možnosť vyjadrovať mnohé vzťahy tesnejšie a uvoľňovať súvetné prostriedky na vyjadrovanie voľnejších, vzdialenejších vzťahov. Táto schopnosť nových druhotných predložiek sa však často nadužíva napríklad v publicistickom štýle, lebo sa nimi často vyjadrujú i jednoduché vzťahy, ktoré sa dajú plne vystihnúť prvotnými predložkami. Aj v odbornom štýle sa možno vyhnúť nadmernému používaniu druhotných predložiek. I tuná sú druhotné predložky niekedy len výplňou textu. Osobitné postavenie v odbornom štýle má právnický štýl. Tu zložené predložky pomáhajú text zostručniť.

Spojky

Konjunkcie

Definícia spojok

Spojky — rovnako ako predložky a častice — sú gramatické slová, ktorými sa vyjadrujú syntagmatické vzťahy medzi jazykovými jednotkami (vetnými členmi alebo vetami) samostatne, t. j. bez nevyhnutnej pomoci gramatických vlastností pripojeného člena syntagmy.

Rozdiel medzi spojkami a predložkami je v tom, že spojky vyjadrujú uvedené vzťahy samostatne, kým predložky ich vyjadrujú nesamostatne, t. j. v spojení s pádom pripojeného podstatného mena alebo zámena čiže v spojení s gramatickými vlastnosťami pripojeného člena syntagmy.

Spájaciu čiže vzťažnú funkciu majú dvojaké spájacie prostriedky: jednak *spojky* a jednak *spájacie výrazy*. Medzi týmito slovami sú značné slovnodruhové rozdiely.

Spojky sú slová, ktoré vždy majú základnú funkciu samostatne vyjadrovať syntagmatické vzťahy. Sú to teda slová, ktorých primárnou funkciou je spájacia čiže vzťažná funkcia. Také sú však nielen jednoslovné jednočlenné útvary ako *a, ale, i, aj, lenže, alebo, avšak, ba, že, aby, keď, hoci, sťa, než, kedže, lebo*, ale aj viacslovné jednočlenné útvary ako *len čo, zatiaľ čo, tak ako*, i dvojčlenné výrazy ako *nielen — ale aj, bez toho — aby, s tým — že, miesto toho — aby, okrem toho — že, napriek tomu — že*.

V rámci spojok sa vyčleňujú *spojkové výrazy*, ktoré sa skladajú z dvoch spojok, ale majú funkciu jednej spojky, lebo sa nimi vyjadruje iba jediný syntagmatický vzťah. Sú to vetné prirovnávacie spojky *ako keď, sťa keď, ako keby, sťa keby, než aby, než kým*.

Hovoril, **ako keď sa** niekto sám so sebou zhovára. (JESENSKÝ) — Taký rachot je to asi, ako keby v tých mračnách hučali stroje na ohluchnutie. (FIGULI) — Nad dedinou zjavila sa žiara, vnikla oblokmi a hádže červenú záplavu na stenu, **sťa keď** sa zore zapália.

(KUKUČÍN) — Bolo by výhodnejšie vystavať pílu uprostred lesov, **než aby drevo zvážali** do Blatnian. (ZÚBEK) — Bol veru na väčšom úpeku, **než kým ležal na slnci.** (KUKUČÍN)

Spojkový výraz je na úrovni jednoduchej spojky, lebo sa ním vyjadruje jeden jediný syntagmatický vzťah. Tým sa spojkový výraz odlišuje od spojenia spojok v niektorých typoch zloženého súvetia, kde sa na istých miestach stretávajú dve rozličné spojky vyjadrujúce dva rozličné vzťahy a patriace dvom rozličným vetám. Napríklad v zloženom súvetí *Četníkovi sa veľmi nechcelo, ale keď Peter trval na svojom, pobral sa hlavného zobudiť.* (PLÁVKA) máme spojenie dvoch rozličných spojok *ale keď*, pričom odporovacia spojka *ale* vyjadruje vzťah medzi hlavnými vetami *(četníkovi sa veľmi nechcelo,* ale *pobral sa hlavného zobudiť)* a príčinná spojka *keď* vyjadruje vzťah medzi podradenou a nadradenou vetou *(keď Peter trval na svojom, pobral sa hlavného zobudiť).* Podobne v zloženom súvetí *To ti sľubujeme, že ak sa opovážiš aj len frfnúť, odnesie ti stará hnáty v obrúsku domov!* (F. KRÁL) spojkou **že** sa vyjadruje predmetový vzťah medzi hlavnou a vedľajšou vetou *(to ti sľubujeme, že odnesie ti stará hnáty v obrúsku domov)* a spojkou *ak* sa zas vyjadruje podmienkový vzťah medzi podradenou a nadradenou vedľajšou vetou *(ak sa opovážiš aj len frfnúť, odnesie ti stará hnáty v obrúsku domov).* Vidieť aj z uvedených príkladov, že sa takto môže stretnúť priraďovacia spojka s podraďovacou, alebo aj dve podraďovacie spojky.

Spájacie výrazy na rozdiel od vlastných spojok sú také slová a výrazy, ktoré majú spájaciu funkciu len druhotne, sekundárne. Ich základná čiže primárna funkcia je iná. Sú to predovšetkým opytovacie zámená a isté príslovky, ktoré druhotne slúžia na uvádzanie vedľajších viet: *kto, čo, ktorý, čí, aký, koľký, koľko, kde, kedy, ako, nakoľko, skadiaľ, pokiaľ* ap.

Čiapka s rozetou na hlave, **akú** nosia poštári. (JESENSKÝ) — Aj Kubovi bolo dobre, **pokiaľ** bol mladý. (PRÍSL.) — Nech nedrží s ľuďmi, **čo** si z Levickovcov nič nerobia. (KALINČIAK) — V maštaliach, **kde** sa rašelina používa ako podstielka, zdržiava sa aj menej múch. (ZVARA) — Človek žije na svete, a **kdekoľvek** sa pohne, všade je ním otočený. (Ľ. ŠTÚR)

Pretože sa týmito slovami vyjadruje syntagmatický vzťah, voláme ich aj *vzťažnými slovami.* Termíny *spájací výraz* a *vzťažný výraz*, resp. *vzťažné slovo*, sú teda synonymné.

Za spájacie výrazy so sekundárnou spájacou funkciou pokladáme aj isté opakované zámená a príslovky, ktorými sa naznačuje časový alebo iný sled vecí alebo dejov. Sú to výrazy *to — to, tu — tu, sčasti — sčasti, najprv — potom — ďalej — nakoniec* ...

Jastrí malými očkami sem i tam a **to** dlaňou, **to** zas rukávom si ošuchuje nos. (LAZAROVÁ) — A ten poniažky **sčiastky** propil, **sčiastky** rozdal fiškálom, aby mu vymáhali akýsi na licitácii nespravodlivo predaný majetok. (TAJOVSKÝ)

Rozdiel medzi vlastnými spojkami a sekundárnymi spájacími výrazmi sa odráža v ich vetnočlenskej platnosti. Vlastné spojky nemajú vo vete platnosť vetného člena, i keď podstatnou mierou prispievajú k celkovému zmyslu vety. Ale sekundárne spájacie výrazy si vždy ponechávajú úlohu vetného člena. Tieto slová majú teda rovnakú platnosť vo vete, či vystupujú vo svojej pri-

márnej, alebo sekundárnej funkcii. Napríklad vo vete *Sedí na kozlíku vedľa starého Baďu, čo vozí poštu na stanicu (Chrobák)* zámeno *čo* ako vzťažné slovo uvádza vedľajšiu vetu a v nej má úlohu podmetu (povedzme ako aj vo vete *Čo sa ti stalo?*, kde slovo *čo* nie je vzťažné). Alebo vo vete *Martinec nevedel, komu skôr odpovedať (Horák)* zámeno v datíve *komu* uvádza vedľajšiu vetu a má úlohu predmetu (podobne ako vo vete *Komu si požičal pero?*, kde to isté slovo nie je vzťažné). Aj vo vete *Mali sme starosť, kde budeme bývať (Jančová)* zámeno *kde* uvádza vedľajšiu vetu a má v nej úlohu príslovkového určenia miesta (tak ako vo vete *Kde si sa narodil?*, ale tu bez vzťažnej funkcie).

Rozdiel medzi vlastnými spojkami a spájacími výrazmi je aj v tom, že vlastné spojky nemôžu byť samy osebe výpoveďou, kým slová majúce spájaciu funkciu len sekundárne, môžu byť samostatnou výpoveďou. Pravda, v platnosti výpovede tieto slová vystupujú vždy vo svojej primárnej funkcii.

Syntagmatický vzťah sa vyjadruje najčastejšie tak, že spojka alebo spájací výraz stojí na čele pripájaného člena syntagmy.

Potom im požičali papuče ako v múzeu **a** šli si pozrieť dokončenú budovu. (BLAŽKOVÁ) — Breh potoka tvorí dosť široká pažiť, **na ktorej** stoja poobtínané vŕby. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ)

Dosť často sa však medzivetný syntagmatický vzťah naznačuje už v rámci základného člena syntagmy súvzťažným (korelovaným) výrazom. Deje sa to *pomocnými spájacími prostriedkami*. Sú to zvyčajne ukazovacie zámená *ten, taký, tak, tu, vtedy, preto* ... Tento t-ový výraz sa používa najmä vtedy, keď sa ešte zdôrazňuje časticou. Tak vlastne sám vzťah je významovým jadrom výpovede.

A to všetko **preto**, že ich mýlia kadejaké heslá. (KRNO) — Sviňa je **vtedy** dobre vykŕmená, **keď sa** vrtí na chvoste. (PRÍSL.) — Bol by strýca skoro len **zalo** objal, že sa jeho reči s Anuškinými zrovnávali. (KALINČIAK) — Vbehol do drevárne práve **vtedy, keď** Božena ukazovala, kde si skryla fľaše. (HORÁK) — A vymenovala jej aspoň dvadsať chorôb, na ktoré trpia tí neopatrní a nešťastní ľudia, **ktorí** si vo svojej mladosti prisáľali polievku. (MINÁČ) — „Azda sa len neskrýva **tam, kde** vtedy, za povstania?" blyslo mu mysľou. (HORÁK) — Nech čakajú len **tí**, čo ešte nemajú nové poukazy. (ÚZUS)

Pomocný spájací výraz má vždy úlohu formálneho vetného člena. Niekedy majú takúto úlohu aj isté substantíva, ktorými sa vystihuje zmysel pripojenej vedľajšej vety.

Obžalovaný Majerský ušiel od našej jednotky **s tým úmyslom, že** ju zradí. (BEDNÁR) — Písomná forma darovacej zmluvy je potrebná **v prípade, ak** predmetom zmluvy sú nehnuteľnosti. (BAKALA)

Pomocný a základný spájací prostriedok tvoria súvzťažnú dvojicu, ktorou sa syntagmatický vzťah vyjadruje pregnantnejšie a vždy s dôrazom. Súvzťažné dvojice sú jedným zo stálych prameňov na vznik nových špecifických spojok.

Význam spojok

Významom čiže obsahom každej spojky je istý syntagmatický vzťah. Preto sa tu právom hovorí aj o funkcii spojky. Podľa rozsahu významu máme aj pri spojkách jednotky so širokým rozsahom významu. To sú *všeobecné spojky*. Popri nich máme jednotky s úzkym rozsahom významu. To sú *špecifické spojky*. Najvšeobecnejšie spojky vyjadrujú alebo prosté priraďovanie, napr. spojka *a*, alebo prosté podraďovanie, napr. spojka *že*. Najšpecifickejšie spojky vyjadrujú len istý druh syntagmatického vzťahu, napr. stupňovacia spojka *ba*, odporovacia spojka *ale*, prirovnávacia spojka *ako*, prípustková spojka *hoci*.

Podľa počtu osobitných funkcií alebo podľa počtu významov rozlišujeme jednovýznamové a viacvýznamové čiže jednofunkčné a viacfunkčné spojky. Polysémia sa teda uplatňuje aj v oblasti gramatických slov. Takmer všetky špecifické spojky sú jednovýznamové čiže jednofunkčné. Také sú napríklad spojky *ale, ba, nielen — ale aj, jednako, kdežto* arch., *len čo, hoci, pretože*. A naopak všeobecnejšie spojky sú viacvýznamové čiže viacfunkčné. Také sú napríklad spojky *a, alebo, že, aby, keď, nakoľko*.

Spojky sú ustálené prostriedky gramatickej stavby jazyka. Ich význam sa kryje so základnými vzťahmi v gramatickej stavbe jazyka. Zásadný rozdiel medzi syntagmami s rovnocennými a nerovnocennými členmi sa vystihuje dvoma základnými druhmi spojok: *parataktické spojky* a *hypotaktické spojky*. Parataxa je pritom forma rovnocennosti a hypotaxa forma nerovnocennosti čiže závislosti pripojeného výrazu alebo pripojenej vety.

Adekvátnym obsahom parataxy je priraďovanie a adekvátnym obsahom hypotaxy je podraďovanie. Pravda, sekundárne možno parataxou vyjadrovať aj podraďovanie a hypotaxou priraďovanie. Tak sa rozlišuje pravá parataxa a pravá hypotaxa od nepravej parataxy a nepravej hypotaxy.

O každej spojke možno zistiť, či je parataktická alebo hypotaktická. Toto zisťovanie treba robiť osobitne pre každý význam tej-ktorej spojky. Zvyčajne sú všetky funkcie tej istej spojky rovnakého druhu. Preto možno tvrdiť, že viacfunkčné spojky sú zvyčajne homogénne. Za výnimky podložené vývinom jazyka pokladáme také prípady, keď viacfunkčná spojka nie je homogénna, lebo súčasne má nejaký priraďovací a nejaký podraďovací význam. Jeden z nich je primárny a druhý sekundárny.

Pri zisťovaní druhu spojkového významu používame tri kritériá čerpané z rozličných rovín jazykovej stavby.

Prvým kritériom je synonymita spojok. Parataktické spojky sú synonymné so základnou parataktickou spojkou *a*. Hypotaktické spojky sú zasa synonymné so základnou hypotaktickou spojkou *že*. To znamená, že každú parataktickú spojku možno nahradiť základnou parataktickou spojkou *a*, ako aj každú hypotaktickú spojku možno zameniť základnou hypotaktickou spojkou *že*. K základnému významu najvšeobecnejších spojok pri takomto nahrádzaní

pribúdajú konkrétne významové prvky vyplývajúce z konkrétneho textu alebo z významu spájaných členov syntagmy. Špecifický význam špecifickej spojky je jej stálym čiže systémovým obsahom, zatiaľ čo špecifický význam všeobecnej spojky je viazaný na kontext. Tak napríklad odporovací význam všeobecnej parataktickej spojky *a* vo vete *Vše chodí, lezie, štveria sa ako veverica, a práce po nej nevidíte (Jesenský)* vyplýva z protirečivosti významu prvej a druhej časti súvetia. Podobne napríklad príčinný význam všeobecnej hypotaktickej spojky *že* vo vete *Haló, haló, Važťana vedú, Ondra Važťana vedú, že zatvoril do chlieva exekútora! (F. Kráľ)* vyplýva z celkového zmyslu kontextu. Aj špecifické spojky sú však v zhode s významom spojených členov syntagmy, takže spravidla nedochádza k protirečeniu medzi stálym významom spojky a medzi zmyslom členov syntagmy. Na základe synonymity špecifických spojok so základnými spojkami možno ukázať, že špecifické spojky majú úzke použitie a všeobecné spojky zasa široké použitie.

Druhým kritériom pri zisťovaní druhu spojkového významu je povaha korelovaného výrazu. Spojkou sa vyjadruje vzťah medzi členmi syntagmy, pričom ide vlastne o pripojenie spojkou uvedeného člena k základnému členu syntagmy. To znamená, že ten člen syntagmy, ktorý nemá pred sebou spojku, je akýmsi východiskovým a oporným bodom pre celú konštrukciu. Preto sa spojkou obyčajne uvádza práve druhý člen dvojčlennej syntagmy: spojka je teda medzi členmi syntagmy.

Stáli sme proti sebe v nemom a napätom zápase. (CHROBÁK) — Bolo pred siedmou, a on už postával pred školou. (HORÁK) — Len by mu stačilo dychu na krok, nieto na reč. (TAJOVSKÝ) — Ľudia hovorili o ňom, že je čudák. (VANSOVÁ)

Spojkou uvedený člen syntagmy môže však byť aj v poradí prvým členom syntagmy, ak to dovoľuje celá konštrukcia vety bez narušenia zmyslu výpovede. Toto poradie členov syntagmy býva len v rámci súvetia, teda vtedy, keď sa spojkou spájajú vety. Takéto poradie viet je prostriedkom významovej výstavby výpovede a nedotýka sa podstaty vzťahu medzi súvetnými členmi.

Keď vtáčka lapajú, pekne mu spievajú. (PRÍSL.) — Pokiaľ ide o pridruženú výrobu, družstvo sa zaväzuje mať v prevádzke rozličné pomocné hospodárske odvetvia. (BAKALA) — Ako ho počujem, hneď smelšie zaspím. (KUKUČÍN) — Že je Ila nie tam, ich nemýlilo. (TIMRAVA)

Možnosť zmeniť poradie členov syntagmy svedčí aj o tom, že syntagma ako celok tvorí jednotku, ktorej časti sú spojené významom. Na zdôraznenie tejto obsahovej celistvosti syntagmy používame korelované prostriedky aj v rámci základného (čiže spojkou neuvedeného) člena. Tie musia byť v súlade s použitou spojkou, lebo majú rovnakú gramatickú úlohu: sú pomocným indikátorom vzťahu medzi členmi syntagmy.

V rámci parataxy ide o pomocné prostriedky, ktoré sú synonymné s hlavným

spájacím prostriedkom. Tak vznikajú opakované (dvojčlenné alebo aj viačlenné) parataktické spojky typu *aj — aj, i — i — i ...*

Aj krok, **aj** pohyby sa jej zmenili, skoro by človek nepoznal tú **starú** tichú, pokornú Kudláčku. (MINÁČ) — I zemiaky by bolo treba obsýpať, sú v plnom kvete, **i** ozimný jačmeň už dozrieva, **i** povriesla by bolo treba viazať, **i** z rúbaniska zviesť siahovicu, **i** to, **i** ono ... (SKALKA) — Ja tú starú kravu nebudem **ani** ťahať, **ani** tisnúť. (URBAN)

Patria sem aj dvojčlenné spojky typu *nielen — ale (aj)*, lebo obidve časti takýchto spájacích výrazov sa významom dopĺňajú.

A to predsa viete, že ženská práca je lacnejšia **nielen** u nás, **ale** na celom svete. (KRNO) — Je kazateľom **nielen** na kazateľnici, **ale aj** v živote. (MINÁČ) — Ľudia líhali si **na** lôžka umdletí, s ťažkými vzdychmi ani **nie tak** od práce, **ako** skôr od akejsi zvláštnej ťažoby. (PLÁVKA) — Tvoj stôl má **síce** rovný povrch, **ale** nemá vysoký lesk. (TLAČ)

V rámci hypotaxy slúžia tomuto pevnejšiemu skĺbeniu syntagmy slová, ktoré už v rámci základného čiže nadradeného člena syntagmy naznačujú príslušný syntagmatický vzťah. Sú to tzv. t-ové výrazy: substantívne zámeno *ten, tá, to;* ďalej adjektívne zámeno *taký, -á, -é;* potom číslovkové zámená *toľko* a *toľký* a napokon adverbiálne zámená *tak, tam, vtedy, tým, zato, preto* a pod. Tieto t-ové výrazy sú tiež pomocným indikátorom syntagmatického vzťahu. Pomocou nich vznikajú dvojčlenné spájacie prostriedky skladajúce sa z deiktického t-ového slova a z vlastnej spojky, napr.: *to — že, to — aby, taký — aby, toľko — ako, tak — že, tak — aby, tým — že, nato — aby.*

To by nespravili ani v jednom poriadnom dome, **aby** hýbali niečo z miesta za ten čas. (TIMRAVA) — Usmieval sa len **preto, aby** si trochu udobril Marku. (GABAJ) — Chcela si spomôcť **tým, že** odprevadí syna na stanicu. (KUKUČÍN) — Ondrej ostal **taký, že** sa nezmohol ani na slovo. (MINÁČ) — Každý dostal **toľko** rán, **že** by i desiatim bolo dosť. (JÉGÉ)

Tú istú úlohu ako t-ové deiktické výrazy majú aj formálne vetné členy inej slovnodruhovej platnosti, napr.: *zakaždým, vždy, od toho času, už aj ...*

A **čo raz** prechádzal drevárňou, **zakaždým** ho pichlo na srdci. (ONDREJOV) — **Náhle** čerti temian zavoňali, **už aj** sa zhŕkli okolo neho. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Korelovaný výraz sa používa aj v podraďovacom súvetí najčastejšie vtedy, keď na prvom mieste je nadradená veta a na druhom mieste podradená veta. Tak sa signalizuje vzťah k tomu, čo nasleduje a ešte nie je vyslovené. Tak napr. v príčinnom súvetí používame korelovaný t-ový výraz *preto* len v anteponovanej nadradenej vete. Zriedkavejšie je podradená veta vložená do nadradenej vety.

Dovliekol ho som Machaj **preto, lebo** nevedeli napochytre zohnať materiál. (MINÁČ) — Vlastne však **preto** sme šli jalovicu predať, **že** bolo menej sena. (TAJOVSKÝ) — **Preto, že** nejdeš ty, nepôjdem ani ja. (ÚZUS)

Ak sa v súvetnom type spravidla používa anteponovaná podradená veta, v nadradenej vete sa korelovaný výraz používa veľmi zriedkavo. Častejšie sú

takéto dvojčlenné spájacie prostriedky len v podmienkovom, prípustkovom a časovom súvetí.

Ak ja tu sama mám byť, **tak** idem preč! (TIMRAVA) — „**Keď** boj, **tak** boj," povedal Sivák, „oprieme sa celou silou." (MINÁČ) — „**Keby** dali väčšine vojakov možnosť slobodnej voľby, či má ísť z ostreľovaného krytu domov, alebo vyskočiť do útoku na nôž, **tak** by nebolo vojny," povedal Albert. (ZVÁN) — **Hoci** bol tábor vysoko v horách, zimou odrezaný od dolín, **predsa** velenie oddielu sa uznieslo na riadnej strážnej službe. (MORIC) — **Až** sa najeme, **potom** sa o veci pozhovárame. (ZÚBEK) — **Len čo** ju oprela o múr, **už aj** odišla na vandrovku. (JESENSKÝ)

V prípustkovom podraďovacom súvetí býva na čele postponovanej nadradenej vety aj odporovacia priraďovacia spojka; zdôrazňuje sa tým príkra protikladnosť dejov v súvetných členoch.

Hore ho! Nič to preto, že sme my chudobní, hoc sme i chudobní, **ale** chlapci hodní! (BOTTO) — Hoci idú aj na motoroch, **ale máš** tu míny, zákopy a všelijaké prekážky. (JILEMNICKÝ) — Aj keď v podobách oveľa primitívnejších, **jednako však** bola aj tvorba väčšiny povojnových slovenských dramatikov poznačovaná tými istými nedostatkami ako väčšina povojnovej prózy. (RAMPÁK)

Niekedy sa na čele postponovanej nadradenej vety používajú častice *to*, *tu*, ktoré však nemajú úlohu naznačiť medzivetný vzťah, ale skôr zvýrazniť obsahové napätie medzi súvetnými členmi.

Keď ale narástol, **to** sa obrátil sám k majetnejším ľuďom a poprosil ich o podporu. (KALINČIAK) — Keď ľuďom v tvárach zvestoval ich myšlienky, ich smútky a hnevy, žiadal ich spravodlivosť a tlmočil ich nenávisť — **tu** čas od času podliehal ochromujúcemu pocitu márnosti. (KARVAŠ)

Rozdiel medzi parataktickými a hypotaktickými spojkami je aj v tom, že korelovaný výraz pri parataktickej spojke nie je vetným členom, kým korelovaný výraz pri hypotaktickej spojke má hodnotu formálneho vetného člena. Napr. zámeno *taký* vo vete *A strhlo sa také priateľstvo, že svet až hýkal, keď ich videli spolu (Tajovský)* je formálnym vetným členom — prívlastkom. Alebo zámeno *tak* vo vete *Povedal to dobre a naozaj tak, ako bolo (Horák)* je formálnym vetným členom — príslovkovým určením. Ale slovo *síce* v súvetí *Doteraz síce všeličo zbierali, ale to len ako pre zábavu (Horák)* nemá úlohu vetného člena, lebo je korelovaným výrazom parataktickej spojky *ale*.

Tretie kritérium sa získava transformáciou zámerovej modality. V rámci súvetia sa dá zistiť, či použitá spojka je parataktická, alebo hypotaktická, premenou oznamovacej výpovede na opytovaciu. Ak sa pri tejto transformácii mení zámerová modalita len jednej vety, len jedného súvetného člena, použitá spojka je hypotaktická. Napríklad spojka *aby* je hypotaktická, lebo oznamovacia výpoveď *Povedal si, aby sme prišli presne* pri transformácii na opytovaciu výpoveď *Či si povedal, aby sme prišli presne?* mení sa len v jednej časti: vedľajšia veta ostáva oznamovacou. Ale spojka *alebo* je parataktická, lebo pri transformá-

cii súvetia *Chlapci sa hrali pri potoku, alebo šli do hory na maliny* mení sa zámerová modalita obidvoch súvetných členov: *Či sa chlapci hrali pri potoku, alebo či šli do hory na maliny?*

Toto kritérium sa dá vhodne použiť na rozlíšenie podraďovacieho súvetia od priraďovacieho. Spočíva v tom, že vedľajšia veta nemá samostatnú zámerovú modalitu, lebo závisí od hlavnej vety. Na rozlíšenie spojok dá sa toto kritérium využiť len s istým obmedzením, kedže sa dá uplatniť len pri vetných spojkách.

Analýzou celej vety a použitím uvedených kritérií možno v každom jednotlivom prípade určiť, či použitá spojka má priraďovaciu a či podraďovaciu funkciu. Prevažná väčšina spojok má alebo len priraďovaciu funkciu (resp. priraďovacie funkcie), alebo len podraďovaciu funkciu (resp. podraďovacie funkcie). Oveľa menej je *heterogénnych spojok*, čiže takých, ktoré majú aj priraďovaciu aj podraďovaciu funkciu. Je to dôsledok vývinu jazyka: pôvodne len parataktická spojka dostala aj priraďovaciu funkciu. Ako najvýraznejší prípad možno uviesť spojku *lebo*, ktorá v dnešnej spisovnej slovenčine je najčastejšou príčinnou hypotaktickou spojkou, ale výnimočne sa používa aj ako parataktická vysvetľovacia spojka. Spojka *lebo* je teda tiež viacfunkčná. Je hypotaktická, ak sa dá zameniť základnou hypotaktickou spojkou *že* (a výraznou príčinnou spojkou *pretože*) a ak sa pri nej dá použiť korelovaný t-ový výraz *preto*.

Nesmie ujsť ani noha, **lebo** príhodnejšia chvíľa sa nám už nenaskytne. (PLÁVKA) — Možno zo žiaľu, možno preto, **lebo** ho vyrušili zo sna. (MINÁČ)

Ale ak spojku *lebo* možno nahradiť spojkou *veď* (alebo ak ju možno s touto spojkou spojiť do spojkového výrazu *lebo veď*), ide o parataktickú vysvetľovaciu spojku.

Ďurko, **lebo** ho tak volali, vybral sa na cestu a šiel horami-dolami. (CZAMBEL) — Trochu sa mu zakrútila hlava, **lebo veď** človek nechodí voliť každý deň. (MINÁČ) — Pripomínala stále večer, noc, gazdovstvo. **Lebo** pri druhom stole sedeli remeselníci-majstri so ženami a starý otec počal sa i tým prihovárať, volať ich k nášmu stolu. (TAJOVSKÝ)

Hypotaktické spojky *kým, zatiaľ čo* používajú sa zväčša v základnej funkcii, t. j. ako hypotaktické časové spojky.

Ale neopovážil sa otočiť hlavu, **kým** sa mu chrchliak nerozrehotal za chrbtom. (CHROBÁK) — **Zatiaľ čo** Tomáš raňajkoval, otec ho poúčal, ako sa má na stavbe správať. (ZÚBEK)

Tie isté spojky sa však používajú aj na vyjadrenie odporovacieho vzťahu rozdielom (kontrastom) v tzv. nepravých časových vetách. Namiesto nich možno použiť aj základnú odporovaciu spojku *ale*.

Ibažo má Paľko lepší klobúčik a nohavičky po kolená, i topánky, **kým** tí dvaja krpce. (RÁZUS) — Spával v ňom v lete Linczényich paholok, **zatiaľ čo** v zime dával prednosť teplej maštali. (KRNO)

Aj základná účelová spojka *aby* sa používa na vyjadrenie priraďovacieho vzťahu v tzv. nepravých účelových vetách. Ide tu o prosté zlučovanie alebo o slabé odporovanie.

Chlapi odchádzali za robotou do cudziny, **aby** sa už nevrátili. (RÁZUS) — Po prísahe pustili ich do rodných chalúp, **aby** sa o niekoľko dní rozpŕchla radosť doliny na všetky strany sveta. (ONDREJOV)

Podobne aj vzťažné zámená v tzv. nepravých vzťažných vetách používame na vyjadrovanie priraďovacieho vzťahu.

Iba že je zdravý, čo i im vinšuje, to vyrozumeli jasne. (TAJOVSKÝ) — Z komína rušňa sa vyvalil hustý čierny dym, **ktorý** sa stlal nízko nad poľami. (MORIC)

Spomínané heterogénne spojky sú viacfunkčné. V základnej funkcii nezávisia od kontextu. Ich vedľajšia funkcia však z neho priamo vyplýva. Uvedené príklady ukazujú okrem iného aj to, že hranice medzi parataktickými a hypotaktickými spojkami sú plynulé a vo vývine jazyka priestupné. Preto môžu byť jednotlivé prípady aj prechodné.

Triedenie spojok

A. Spojky sa rozdeľujú na parataktické a hypotaktické.

Parataktické spojky vyjadrujú, že členy syntagmy sú gramaticky rovnocenné, t. j. v rámci syntagmy majú rovnakú hodnotu a navonok vystupujú ako rovnaké časti jedného celku.

Korelovaný člen parataktickej spojky je totožný alebo aspoň synonymný so základným spájacím prostriedkom, má teda hodnotu spojky, a preto nie je vetným členom.

Parataktické spojky pôvodne mali len priraďovaciu funkciu. Dnes však máme aj také parataktické spojky, ktoré majú podraďovaciu funkciu. Preto rozlišujeme pravú parataxu a nepravú parataxu. Pri pravej parataxe je súlad medzi funkciou a vyjadrením, kým pri nepravej parataxe tohto súladu niet.

Hypotaktické spojky vyjadrujú, že členy syntagmy nie sú gramaticky rovnocenné, t. j. v rámci syntagmy nemajú rovnakú hodnotu a navonok vystupujú ako nerovnaké časti jedného celku. Jeden člen syntagmy je závislý a druhý nezávislý, pričom syntagmu ako celok navonok reprezentuje nezávislý čiže základný člen syntagmy. Spojkou sa uvádza závislý člen syntagmy. Korelovaným výrazom býva odkazovacie slovo, najčastejšie ukazovacie zámeno. Tieto t-ové výrazy majú funkciu formálneho vetného člena.

Hypotaktické spojky pôvodne mali len podraďovaciu funkciu. Dnes však máme aj prípady, že hypotaktická spojka má priraďovaciu funkciu. Preto rozoznávame pravú

hypotaxu, keď je súlad medzi funkciou a vyjadrením, a nepravú hypotaxu, keď tohto súladu medzi funkciou a vyjadrením niet.

Syntagmatický vzťah medzi vzájomne rovnocennými členmi syntagmy sa volá priraďovanie čiže koordinácia. Tento vzťah sa vyskytuje v niekoľkých typoch. Rozlišujeme zlučovanie čiže kopulatívny vzťah, stupňovanie čiže gradačný vzťah, odporovanie čiže adverzatívny vzťah a vylučovanie čiže disjunktívny vzťah.

Syntagmatický vzťah medzi vzájomne nerovnocennými členmi syntagmy sa volá podraďovanie čiže subordinácia. Aj tu rozlišujeme niekoľko typov. Najprv podmetový čiže subjektový vzťah, potom predmetový čiže objektový vzťah, ďalej doplnkový čiže verbálno-atributívny vzťah, potom prívlastkový čiže atributívny vzťah a nakoniec príslovkový čiže adverbiálny vzťah. Tento posledný sa člení na štvoro, a to na miestny, časový, spôsobový a príčinný vzťah. Spôsobový čiže modálny vzťah sa rozčleňuje na vlastný modálny, ďalej na porovnávací čiže komparatívny vzťah, potom na účinkový čiže konsekutívny vzťah, potom na obmedzovací čiže limitatívny vzťah, na prostriedkový vzťah a konečne na zreteľový vzťah. Príčinný čiže kauzálny vzťah sa rozdeľuje na vlastný príčinný vzťah, ďalej na dôsledkový čiže konkluzívny vzťah, potom na účelový čiže finálny vzťah, ďalej na podmienkový čiže hypotetický vzťah a konečne na prípustkový čiže koncesívny vzťah. Pri vlastnom príčinnom vzťahu je aj vysvetľovací čiže explikatívny vzťah.

Celej parataxe zodpovedá najvšeobecnejšia parataktická spojka *a*. Používa sa nielen v každom type pravej parataxy, ale aj v typoch nepravej parataxy:

zlučovacie *a: Buchot tešlíc a toporov ide do taktu, ale neznie tak veselo ako inokedy.* (KUKUČÍN)

stupňovacie *a: Pitvor aj izba plná dievčatov, a pod každým oblokom kopa.* (KUKUČÍN)

odporovacie *a: Mne sa už tri vydali, a neplakal som.* (TAJOVSKÝ)

vylučovacie *a: Boli sme vtedy štyria a či piati.* (OHROBÁK)

vysvetľovacie *a: Daj mu pokoj, a či ho nepoznáš.* (ÚZUS)

dôsledkové *a: Nechala ťa frajerka, a je z teba kopa nešťastia.* (TATARKA)

prípustkové *a: Vie rátať do sto, a do školy ešte nechodil.* (ÚZUS)

Celej hypotaxe zodpovedá najvšeobecnejšia hypotaktická spojka *že*. Vyjadrujú sa ňou všetky typy podraďovacieho vzťahu.

Ku každému typu priraďovania aj podraďovania patrí niekoľko spojok. Z nich jedna je zvyčajne základná, iné sú s ňou synonymné, ale zvyčajne nepokrývajú celý vzťah. Základná spojka zjednocuje celý typ aj formálne. Bez takejto základnej spojky sa osobitný typ ani neutvára. Preto napríklad nemáme osobitný typ miestneho vzťahu.

Parataktické spojky

1. Zlučovacie spojky sú najmä jednočlenné spojky *a, i, aj, ako aj, ako i, ani, ako ani*, potom opakovacie spojky *i — i, aj — aj, ani — ani, i — i — i ...* a dvojčlenné spojky *tak — ako aj, tak — ako i, tak — ako ani, ako — tak aj*.

Sekundárnu spájaciu úlohu so zlučovacím významom majú výrazy *tu — tu, to — to, raz — raz, často — často, vše — vše, niekedy — niekedy, hneď — hneď, najprv — potom — napokon, sčasti — sčasti, spolu — spolu ...*

2. Stupňovacie spojky sú najmä jednočlenné parataktické spojky *ba, aj, i, ani, a, ba aj, ba ani, a ani, a dokonca, ba dokonca, nieto (nie to), nietoby (nie to by),*

nietožeby, nieže by, nieby, ale najmä, ďalej opakované spojky *aj — aj, aj — ba aj, i — ba i*, a dvojčlenné spojky *nielen — ale, nielen — ale aj, nielenže — ale aj, nielen — lež, nielen — lež aj.*

3. Odporovacie spojky sú jednočlenné parataktické spojky *ale, no, lež, lenže, len čo, leda, leda že, iba, iba že, iba čo, avšak, a, a zatiaľ, predsa, jednako, a predsa, a jednako, ale predsa, ale jednako, predsa však, jednako však, zato, a zato, ale zato, a napriek tomu, kdežto* (zastar.), ďalej dvojčlenné spojky *síce — ale, síce — ale predsa, síce — ale zato, síce — lenže, síce — ale jednako.* Sem patrí aj hovorová odporovacia dvojitá spojka *aj — aj.*

4. Vylučovacie spojky sú jednočlenné parataktické spojky *alebo, buď, budlo* (arch.), *či, a či, abo* (ľud. a arch.), *lebo* (ľud.), ďalej opakované alebo dvojčlenné spojky *alebo — alebo, buď — buď, buď — alebo, lebo — alebo* (hovor.), *lebo — lebo* (ľud.), *či — a či.*

Sekundárnu spájaciu úlohu s vylučovacím významom majú aj výrazy *prípadne, poprípade, eventuálne, respektíve.*

5. Príčinné čiže vysvetľovacie spojky sú parataktické spojky *veď, však, lebo, teda, lebo veď, totiž, a to, i to, beztoho, beztak, či, čiže, to, to jest (t. j.), inak.*

6. Dôsledkové spojky sú parataktické spojky *už, a, preto, teda, tak, i, i tak, a tak, aj tak, ani tak, a preto, a teda.*

7. Prípustkovú parataktickú spojku nemáme. Používa sa v tomto význame iba najvšeobecnejšia parataktická spojka *a.*

Je istý vzťah medzi odporovacími a prípustkovými parataktickými spojkami. Ak sa prípustka vyslovuje v prvom člene syntagmy, používa sa odporovacia spojka: *(síce) mladý, ale (jednako) skúsený.* Ak sa však prípustka vyslovuje v druhom člene syntagmy, používa sa prípustková spojka: *Už chodí, a (hoci) má len rok.*

Hypotaktické spojky

1. Podmetové sú najčastejšie všeobecné hypotaktické spojky *že, žeby, aby, keď, keby.* Výlučne podmetovej spojky niet, keďže podmetový vzťah je čisto gramatický.

2. Predmetové sú najčastejšie všeobecné hypotaktické spojky *že, žeby, aby, či, ako.* Sú to predovšetkým predmetové spojky, ktoré sa používajú aj v iných funkciách.

3. Doplnkové sú najvšeobecnejšie hypotaktické spojky *že, žeby, aby, ako.* Osobitnej doplnkovej spojky niet, len spojka *ako* je pre tento vzťah charakteristická.

4. Prívlastkové sú takisto najvšeobecnejšie hypotaktické spojky *že, žeby, aby, keď, ako, či.* Osobitnej prívlastkovej spojky niet.

5. Časové sú najmä tieto hypotaktické spojky: *keď, kým, až čo, zatiaľ čo,*

medzitým čo, len čo, čo raz, ako, skôr ako, skôr než, skôr kým, prv ako, prv než, prv kým, náhle, kadenáhle, akonáhle, zatiaľ, pokiaľ, pokým, dokým.

Základná je spojka *keď*.

6. Spôsobová je najmä jednočlenná hypotaktická spojka *ako* a tieto dvojčlenné spojky *s tým — že, s tým — aby, bez toho — aby, bez toho — že by*. Spojka *ako* je základná.

7. Porovnávacie sú tieto hypotaktické spojky: *ako, ani, sťa, než, akoby, sťaby, čoby, že* (ľud.), *by* (ľud.), *ako keď, ako keby, ani keby, ani keď, sťa keď, sťa keby, tak ako, ako že*. Základná spojka je tu *ako*.

8. Účinkové sú tieto hypotaktické spojky: *až, že, aby, čo*. Základná je spojka *až*.

9. Obmedzovacích hypotaktických spojok niet. Sem patrí len dvojčlenná spojka *okrem toho — že*.

10. Prostriedkové sú hypotaktické spojky *že, ako*, najmä v spojení s korelovaným deiktickým výrazom: *tak — že, tým — že*. Základná je spojka *tým — že*.

11. Zreteľové sú hypotaktické spojky jednočlenné *ako, čo, pokiaľ, nakoľko* a dvojčlenná spojka *vzhľadom na to — že*. Základná je spojka *ako*.

12. Príčinné sú jednočlenné hypotaktické spojky *lebo, bo, pretože, keďže, že, keď*. Základná je spojka *pretože*.

13. Dôsledkové sú jednočlenné hypotaktické spojky *aby, žeby, že, nech, by* (ľud.). Základná je spojka *takže*.

14. Účelové sú jednočlenné hypotaktické spojky *aby, žeby, že, nech, by* (ľud.). Základná je spojka *aby*.

15. Podmienkové sú hypotaktické spojky *ak, keď, keby, nech, aby, pokiaľ, jestli* (zastar.), *ač* (ľud. a arch.), *až* (ľud.). Základná je spojka *ak*.

16. Prípustkové spojky sú jednočlenné hypotaktické spojky *hoci, hoc, bár, bárs, trebárs, čo, čopriam, akokoľvek, ačkoľvek* (zastar.), *ač* (arch.) a dvojčlenné hypotaktické spojky *napriek tomu — že, miesto toho — aby, namiesto toho — aby, miesto aby, namiesto aby, namiesto čo by, miesto čo by*. Základná je spojka *hoci*.

17. Zlučovací význam majú hypotaktické spojky *aby, ak, keď, pričom*.

18. Odporovací význam majú hypotaktické spojky *aby, zatiaľ čo, kým, pričom*.

Členské a vetné spojky

B. Spojkami sa vyjadrujú syntagmatické vzťahy. Členmi syntagiem môžu byť jazykové jednotky rozličnej hodnoty. Zväčša sú to alebo slová, alebo vety. Preto sa spojky niekedy členia na členské a vetné, t. j. na spojky, ktorými sa spájajú do syntagiem zvyčajne iba vetné členy, alebo iba vety.

Toto triedenie však nemá väčší význam, lebo i keď máme celý rad spojok, ktorými sa prakticky spájajú iba vety, nemáme výrazné členské spojky, t. j. také spojky, ktorými by sa spájali do syntagiem iba slová, vetné členy.

Pravé parataktické spojky používame na spájanie vetných členov aj viet. V obidvoch týchto funkciách sa zlučovacie, stupňovacie, odporovacie a vylučovacie spojky používajú rovnakou mierou. Ukážeme to na príkladoch, z ktorých tou istou spojkou sa v prvom prípade spájajú vetné členy a v druhom prípade vety.

i: Na kopcoch *i* v doline rozsvecujú sa lampáše. (JAŠÍK) — Hlas susedov ho obodril, pozrel v ústrety prichádzajúcemu *i* videl nejasné obrysy blížiaceho sa chlapa. (ČAJAK)

nieto: „Ty by si nemohol variť ani sviniam, *nieto* ľuďom!" povedal mu Pampúch, keď privoňal k fazuli, a škaredo naňho zagánil. (ZÚBEK) — Nečítajú ani svojich najhlavnejších spisovateľov, *nieto že by* si povšimli iných ubiedených Slovanov a ich spisby. (ZÁBORSKÝ)

ale: Dalo sa to zatajovať, *ale* zatajiť nie. (KUKUČÍN) — Chytil by som ho za nos, *ale* bude plakať a skaly hádzať. (ONDREJOV)

ani: Martinec sa neobzrel *ani* za seba, *ani* pred seba. (HORÁK) — *Ani* zima ich netrasie, *ani* kosti nebolia. (RÁZUS)

Aj v oblasti nepravej parataxe používame tie isté spojky ako členské i ako vetné. Ich základné použitie je však vetné, a preto vo funkcii členských spojok sa používajú zriedkavejšie, a aj to zväčša iba v odbornom štýle.

a preto: Nevedeli ste si to vysvetliť, *a preto* ste mysleli na zázraky. (MINÁČ) — Je to kritika, vedená z pozície buržoázneho demokrata, *a preto* plná rozporov a nedôsledností. (A. MATUŠKA)

a predsa: Delil ich len nízky kopec, *a predsa* ich delil celý svet. (TALLO) — On dal výhosť lásce zemskej z lásky k národu nesmierne zranenému, osudne ubitému, napoly zmordovanému, *a predsa* hodnému obetí synov jeho oduševnených. (HURBAN)

Tak isto je to aj s hypotaktickými spojkami, ktorými sa vyjadruje vonkajšia okolnosť, najmä príčinný vzťah v širokom zmysle slova. Príčinné, dôsledkové, účelové, podmienkové a prípustkové spojky sú v podstate vetné: spájajú sa nimi nerovnocenné vety do podraďovacieho súvetia. Pomerne zriedkavo sa používajú aj ako členské: spájajú sa nimi vetné členy do syntagmy zväčša iba v odbornom štýle. Takto — ako vidieť z príkladov — sa používajú najmä príčinné, dôsledkové a prípustkové spojky.

hoci: Vzťah medzi Karolom a otcom prešiel v posledných rokoch veľkými, *hoci* sotva badateľnými zmenami. (KARVAŠ) — Lenže ja som vnikala už pomaly do podstaty vecí, čo je oveľa užitočnejšie, *hoci* smutnejšie. (JANČOVÁ)

i keď: Jedna z výškových budov, ktorá celkom zmenila profil Moskvy, *i keď* nie jej charakter. (Z. JESENSKÁ) — Takto si môžeme vysvetliť vznik zvýšenej činnosti štítnej žľazy po prudkom, *i keď* krátko trvajúcom duševnom otrase. (BALÁŽ)

Ale hypotaktické spojky, ktorými sa uvádza nepriame pomenovanie, používame rovnako často vo funkcii členských aj vetných spojok. Sú to porovnávacie, účinkové, obmedzovacie a rozdielové spojky.

ako: A nebolo nikomu viac treba *ako* vidieť Zuzku vše postáť s rychtárovie Samkom. (TAJOVSKÝ) — K tomu bol tanečník *ako* vrtielka a robotník *ako* sršeň. (ČAJAK) — Haní, *ako* vie — medzitým Mojžík chváli tiež, *ako* vie — pohodí hlavou hrdo a odchodí. (TIMRAVA)

než: „Zlomili ste mi nohu!" zjojkne väčšmi, *než* treba. (HEČKO) — Lepšie na jednu nohu krívať *než* na obe. (PRÍSL.)

až: Kŕdle rozpásali sa na šír, na diaľ, *až* milá vec. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Rýľoval, rýľoval, *až* mu pot z čela stekal. (HORÁK)

čím — tým: No *čím* ďalej, *tým* väčšmi ju dráždilo, že sestra ostáva hluchá. (CHROBÁK) — Čím viac sa približoval polrok, *tým* bol Zemaník zamĺknutejší a neistejší. (HORÁK)

Často sa hypotaktickou spojkou vyjadruje syntagmatický vzťah medzi vetným členom a vetou. Tak je to vždy pri prívlastkovej a spôsobovej vedľajšej vete.

Zabudlo sa i na klebety, **že** Letanovský dostane od nich peňazí a zlata. (BEDNÁR) — Dal Tomášovi znamenie, **aby** rýchle zmizol. (ZÚBEK) — Vedela, že fazuľa nie je taká teplá, **aby** ublížila. (ONDREJOV) — „Čo stojí taký muž, **ako** je môj?" vravela suseda. (TIMRAVA)

Oveľa zriedkavejšie sa spájajú takéto nerovnaké jazykové jednotky do priraďovacej syntagmy pomocou parataktických spojok. Obidve jednotky sú potom vzájomne rovnocenné, totiž predstavujú osobitný typ viacnásobného člena v rámci nadradenej vety. Môže tu ísť len o vedľajšie vetné členy, najčastejšie o predmet alebo o príslovkové určenie.

Voľne sa mu myslelo na Vicsku **a ako je to** s Agnešou. (TATARKA) — Ďatolinu, ľadník **a čo** dobrého zachytil, všetko odniesol im do jasieľ, kým druhé statky trúchle hľadeli od mičaniny. (TIMRAVA) — A hneď začali skladať deti na stoličky, na starú pohovku, na stolík **a kde** našli miesto. (MINÁČ) — Skutočný efekt previerok sa dostaví až pri realizácii investícií **a keď** skúsenosti z previerky budú uplatnené v plánovaní a v projektovaní. (TLAČ) — On potreboval ženu do roboty, **a nie aby** som mu v izbe ležala. (JANČOVÁ) — Ležal ticho **a akoby** spal. (ÚZUS) — Nariadenia jednotlivých povereníkov, ktoré vydávajú poverenící na vykonávanie určitých zákonov v medziach svojej právomoci **a pokiaľ** sú na to zákonom zmocnení. (BAKALA)

Ani spojky z uvedených skupín (ktoré sa používajú aj ako členské, aj ako vetné) nepoužívajú sa vždy rovnako v obidvoch funkciách. Tak napríklad z odstupňovacích spojok sa používa spojka *nieto* zväčša ako členská a spojky *niežeby*, *nietožeby* ako vetné. Podobne iba ako členské spojky sa používajú ľudové prirovnávacie spojky *že* a *by*.

Kurča chce byť múdrejšie **že** sliepka. (KUKUČÍN) — Keď toho už bolo moc, vzbĺkol som i ja, a potom bolo horšie **že** predtým. (KUKUČÍN) — Krásna Marka, krásna, **by** hviezdička jasná, ešte Paľko krajší, **by** mesiačik jasný. (LUD. PIESEŇ)

Triedenie spojok na členské a vetné opiera sa o to, že závislosť medzi vetnými členmi sa vyjadruje zvyčajne morfologickými prostriedkami — tvarom závisléhо člena syntagmy. Hocaké lexikálne vyjadrenie syntagmatického vzťahu musí byť v súlade s použitými morfologickými prostriedkami. V našom

prípade adekvátnymi gramatickými slovami sú predložky, a nie spojky. Iba tam, kde sa na vyjadrenie syntagmatického vzťahu nepoužívajú morfologické prostriedky, uplatňujú sa spojky. Tak je to pri priraďovaní, pri nepriamom pomenovaní a pri spájaní viet do súvetí. Inde sa používajú morfologické prostriedky, najmä pád a s ním predložky. Predložky a spojky sa teda funkčne dopĺňajú.

Základné a príznakové používanie spojok

Spojkami vyjadrujeme vzťahy medzi členmi syntagmy. Preto sú pri spojke prítomné zvyčajne obidva členy syntagmy. Spojkami teda spájame členy syntagmy. To je základné použitie parataktických aj hypotaktických spojok.

Čítal dôkladne, slovo za slovom, nevynechával **ani** pomlčky, **ba ani** výkričníky! (HEČKO) — Na chvíľu ju opustila sila, **i** padla na stoličku. (JÉGÉ) — Slovom, Matko, ty by si nedbal, **keby** sme z tej žaby utrhli aspoň nôžku. (URBAN) — Mlčte, **lebo** zle pochodíte! (BARČ) — Šora Anzula vstala, **len čo** začali švitoriť lastovice. (KUKUČÍN)

Ale parataktické aj hypotaktické spojky sa niekedy používajú aj v spojení iba s jedným výrazom. Tu potom ide o pripájanie slova alebo vety pomocou spojky. Tu treba rozlišovať dva prípady.

V prvom prípade pripojený výraz (slovo alebo veta) organicky súvisí s predchádzajúcou vetou, iba je od nej uvoľnený a oddelený pauzou. V dôsledku toho tvorí takýto výraz alebo vložku, alebo až samostatnú výpoveď.

Ak je to pravda, potom Vajanský časťou svojho diela, **i** prozaického, patrí medzi klasiku. (CHORVÁTH) — Všetok svoj voľný čas venuje gazdovstvu, okrem chvíle, keď sú nedele alebo sviatky. **Lebo náš** Gejzík nie je ako **terajšia** mládež. (ZÁBORSKÝ) — Majú zemiaky, majú kapustu a koľko toľko i zrno. A to im stačí. (F. KRÁĽ) — Žofia sa náhlila. **Akoby** sa dačoho bála. (KUKUČÍN) — A veď sa on s ňou ešte zíde, ak bude chcieť. **A** ak neodíde. (PONIČAN)

Sem patria aj prípady, v ktorých sa pomocou spojky nadväzuje na situáciu alebo na širší kontext. Takto sa, pravda, používajú iba parataktické spojky, a to najmä zlučovacie a odporovacie. Uvedieme vety, ktoré stoja na čele odsekov.

A potom príde jeseň. (CHROBÁK) — **Ale** raz ráno Teka pobadala, že vrcholce akantu začali vädnúť. (FIGULI) — Pomaly **však**, ako prechádzal do iných politických problémov, zhromaždenie sa začalo nepokojne miesiť a začali ho vyrušovať. (RÚRIK)

V druhom prípade pripojený výraz organicky nesúvisí s predchádzajúcou vetou (nevyplýva z predchádzajúcej vety), ale je k nej dodatočne pripojený. V tomto prípade ide o tzv. pričlenenie. Pričlenený výraz sa uvádza parataktickou spojkou, niekedy aj skupinou parataktickej a hypotaktickej spojky, oveľa zriedkavejšie iba hypotaktickou spojkou.

Taká je to žena, že nehodno na ňu pozrieť — a hlúpa k tomu ... (TIMRAVA) — „Čo je to?" usmieva sa Tichý, **avšak** len tak cez zuby a obďaleč. (TAJOVSKÝ) — Apelovali na najvyššie fórum. I to márne. (RÁZUS) — „Už si dajako poradím," odvetil on, zastierajúc mrzutosť, **ale** opravdivú. (URBAN) — Ja sa za to i hanbím — **ale keď** je ona taká čudná. (PODJAVORINSKÁ) — Uložila sa do postele — no kdeže tu sen? (KUKUČÍN) — Aj slniečko **sa ukázalo, čo aj** akési vyziabnuté. (VOLANSKÁ) — Podobne to platí aj o experimente, ktorý je možný vždy len pomocou prístrojov, **hoci aj** veľmi primitívnych. (FILKORN)

Pripájanie je príznakový postup pri stavbe výpovede. Použitie spojok v tejto funkcii je motivované úmyslom podávateľa upozorniť na niektorú časť výpovede alebo zdôrazniť ju, alebo naopak, zvýrazniť obsahové napätie medzi jednotlivými časťami výpovede.

Poloha spojok vo vete

Základná poloha všetkých spojok je pred druhým členom syntagmy. Spojka tvorí s ním zvukovú jednotku. Preto ak je medzi členmi syntagmy pauza, je pred spojkou. S pauzou sa spravidla zhoduje aj interpunkcia.

Spojky, najmä jednoslovné a jednoslabičné, nemajú vlastný slovný prízvuk. Priklánajú sa k nasledujúcemu prízvučnému slovu. Majú povahu predkloniek čižo proklitík.

Ak sa spojkou spájajú vety, spojka stojí na čele tej vety, ktorú uvádza. Spojka signalizuje začiatok pripojenej vety. Okrem vlastnej úlohy má teda aj delimitatívnu funkciu. Preto kladieme na prvé miesto vo vete aj parataktickú, aj hypotaktickú spojku.

Cítil, že žena má svätú pravdu a uhádla navlas, čo sa v ňom deje. (KUKUČÍN) — Všeobecnosť, čo znamená toľko, že ide o normu všeobecného významu, **hoci** je prípadne okruh osôb, na ktoré sa vzťahuje, malý. (LUBY) — Zaumienil si mlčať, **avšak** o ôsmej, keď v hľadaní neustávali, **hoci** hrozilo, že zmeškajú košický rýchlik, musel porušiť svoje predsavzatie. (URBAN)

Z parataktických spojok kladie sa na druhé miesto vo vete a až po stálych enklitikách iba odporovacia spojka *však*. Tým sa odlišuje od parataktickej vysvetľovacej spojky, ktorá stojí na čele uvádzanej vety.

Združstevňovanie naši roľníci vítajú, dožadujú sa **však**, aby ono bolo stavané na pôvodnej myšlienke svojpomoci. (MINÁČ) — Cítil som **však** pod dlaňou, ako sa do nej pomaly vracia život. (CHROBÁK)

Táto spojka sa kladie ako príklonka až na druhé miesto vo vetnom takte, do ktorého patrí zmyslom.

Hviezdoslavova poézia (bazíruje **však** na reflexii a vizuálnych emóciách) zanedbáva hudobnosť. (CHORVÁTH)

Ostatné parataktické spojky sú vždy na prvom mieste vo vete. Odporovacia spojka *ale* v staršom spisovnom jazyku bývala na druhom mieste vo vete.

Ja som ale *pri tom všetkom bol eminentissimus, hoc som sa koľko ráz vyplakal.* (KALINČIAK) — *Tento smer estetického bádania* ale *odôvodnený bol ešte i druhým spôsobom.* (BUJNÁK)

Dnes je takéto umiestnenie spojky *ale* archaické. Nemožno ho využívať ani v odbornom štýle.

Spojka *ale* býva na druhom mieste vo vete iba v silne citových výpovediach.

Všetci pôjdeme, ty **ale** *nepôjdeš!* (ÚZUS)

Aj viacslovné spojky bývajú na prvom mieste vo vete.

Trpko mu bolo, **ale jednako** len šiel. (ONDREJOV) — Adam sa tiež usmieval, **ale predsa** potrhávajúc fúzom povedal, že mu to veľmi dobre svedčí. (KALINČIAK)

Iba druhá časť takýchto parataktických spojok býva niekedy na treťom, alebo aj ďalšom mieste vo vete.

Počúvať za pätnásť rokov „ten starý nepriateľ", cítiť sa ním **a ním predsa** zostávať až do smrti. (TAJOVSKÝ) — Trochu vypnúť, aspoň na chvíľu vypnúť z toho krásneho, **ale niekedy predsa len** únavného kruhu. (MINÁČ)

Dvojčlenné parataktické spojky *nielen — ale aj, ani nie tak — ako skôr,* ako aj všetky opakované spojky typu *i — i, aj — aj, alebo — alebo* majú osobitné postavenie. Ich členy stoja tesne pred príslušnými členmi syntagmy.

Tým by ukázal svoju slabosť a ľahko by prišiel **nielen** o zázemie, **ale aj** o život. (ROMANOVSKÝ) — **Nielen** rodičia majú pracovať, **ale aj** deti sa majú učiť. (ÚZUS) — Ale najčastejšie v takom dome, ktorý je poznačený **alebo** všeobecnou obľúbenosťou, **alebo** bohatstvom. (GAJBAJ) — **Ani** s tebou žiť, **ani** bez teba byť. (ÚZUS)

V prvej vete súvetia je spojka na druhom mieste obyčajne len vtedy, keď súvetné členy majú ten istý podmet. Ten sa v druhej vete už neopakuje:

Hnev **nielenže** *pomúti rozum, ale ho aj odoberie, práve tak ako láska.* (JESENSKÝ)

Jednočlenné hypotaktické spojky stoja spravidla na čele vedľajšej vety, ktorú uvádzajú. Preto sa aj celé súvetie môže začínať hypotaktickou spojkou, ak vedľajšia veta je prvou vetou súvetia.

Varenie je najčastejšie používanou kuchynskou technikou, **pretože** ním dosiahneme najmäkšie a zažívadlá najviac šetriace pokrmy. (SEČANSKÝ) — **Keď** mi bolo jedenásť rokov, polámal nám sneh žliebky pod strechou. (TAJOVSKÝ) — **Keby** pozitivizmus bol pravdivý, nebola by mohla vzniknúť kinetická teória plynov a atómová teória, lebo v obidvoch sa nevyhnutne usudzuje na príčinu a ňou sa vysvetľujú javy. (FILKORN)

Iba spojky *že* a *aby* môžu stáť na druhom mieste, ak si to vyžaduje zreteľnosť zloženého súvetia. Ide vždy o citové prejavy.

Uznieslo sa na tom, **že** lepší obed zjedia a podlejší **že** bude na večeru. (KUKUČÍN) — **Keby** bol Jano vedel, **že** je na Štrbskom plese a tá potvora **že** je električka! (P. KRÁĽ) — Proposila som, aby ma v továrni ospravedlnili a zameškané dni **aby** mi na osobnom oddelení zarátali do dovolenky. (ČEPČEKOVÁ)

Dvojčlenné hypotaktické spojky sa kladú tak ako dvojčlenné parataktické spojky. Každá ich časť stojí pred svojím členom syntagmy.

Čím väčšia voda, tým viac zvládze. (PRÍSL.) — Malobrežania čím ďalej, tým viac si dovoľovali. (JESENSKÝ)

Korelovaný odkazovací výraz v dvojčlennej hypotaktickej spojke stojí zväčša pred vlastnou spojkou. Iba z osobitných príčin môže byť aj na inom mieste.

Kľavošom nazývali ho preto, lebo všetko robil ľavou rukou. (ONDREJOV) — Stará Pôstková vše vyšla tak, že nemala na múku. (TAJOVSKÝ) — Zdvihne ho tak vysoko, aby mu hlava vyčnievala z vody. (RIPPA) — Orol skalný, kráľ našich vtákov, je taký výrazný, že ho nemožno zameniť so žiadnym iným dravcom. (TURČEK)

Keď sa v súvetí stretne viacej spojok, všetky stoja na čele vety, a to tak, že najprv stojí parataktická a potom hypotaktická spojka.

Pobehol, ale akoby bol krivo stúpil, hneď sa aj zastavil na neznesiteľné lúpanie v nohe. (HEČKO) — Alebo bude zle a postavím sa proti, alebo ak uvidím, že je lepšie tak, pokúsim sa čestne pomáhať. (URBAN) — Existencia právnej normy nezávisí od toho, či je skutočne zachovaná, postačí, keď je jej zachovanie predpísané a že je norma pre prípad nezachovania poistená. (LUBY)

Také je poradie spojok aj pri pričlenení: najprv je parataktická a potom hypotaktická spojka. Napr.: *Mohli by sme ta ísť, ale keď ty nechceš!* (ÚZUS)

Ak sa v zloženom súvetí stretnú dve hypotaktické spojky, na prvom mieste je spojka nadväzujúca na predchádzajúci kontext a na druhom spojka uvádzajúca vloženú vetu.

Tu treba povedať, že kým som tam stál, sporlila sa rosa na zbožím. (CHROBÁK) — Ale degradovali ho na obyčajného vojaka, lebo keď mu prišlo ísť do ohňa, vzpieral sa a plakal. (ONDREJOV) - Tie kolešne i senné búdky boli roztratené po celej Kýčere, takže keby sa susedia boli chceli dohovoriť, museli by na seba poriadne zahúkať. (JILEMNICKÝ)

Aj v zloženom súvetí platí teda zásada, že spojka je na čele pripojenej vety.

Formálna stránka spojok

Spojky (ako aj všetky ostatné gramatické slová) sú neohybné. Okrem toho každá spojka má svoju ustálenú hláskovú podobu, ktorá sa nemení ani vzhľadom na hláskové zloženie okolitých slov. Predsa však nie sú všetky spojky rovnaké ani z tvarovej stránky. Preto rozdeľujeme spojky na jednomorfémové a viacmorfémové, ďalej na jednoslovné a viacslovné, napokon na jednočlenné a viačlenné.

Jednomorfémové a viacmorfémové spojky

Podľa morfematického zloženia rozlišujeme jednomorfémové a viacmorfémové slová, resp. slová s jednou alebo viacerými základnými morfémami: práve tak sa rozdeľujú aj spojky na jednomorfémové a viacmorfémové.

Jednomorfémové spojky sú tie, ktoré sa v súčasnom jazykovom vedomí nemôžu na základe významu rozčleniť na morfémy. Sú to dnes nerozložiteľné slová, i keď etymológia môže tvrdiť niečo iné. Podľa dnešného jazykového vedomia nerozkladáme na morfémy nielen prastaré pôvodné spojky typu *a, i, by*, ale ani novšie spojky typu *ale, aby, keby*, ba ani sekundárne spojky typu *hoci, sťa*.

Viacmorfémové spojky sú v dnešnom systéme len tie, ktoré zreteľne vznikli zrazením pôvodne samostatných slov. Sú to napríklad spojky *akoby, staby, akonáhle, kadenáhle, keďže, pretože, čopriam, lenže, akože, akže, nieto, nietoby, nežeby, nielenže*. Vznik týchto spojok ukazujú aj tvarové varianty niektorých z nich. Popri *čopriam, nieto, nežeby, nielenže* máme aj varianty písané ako *čo priam, nie to, nie že by, nielen že*. Iné takéto spojky vznikli posunutím medzivetného predelu pred korelatívny výraz a zrazením častí do jedného celku: *preto — že > preto že > pretože, tak — že > tak že > takže*.

Jednoslovné a viacslovné spojky. Zložené spojky

Podobne ako v celej slovnej zásobe aj v rámci spojok máme jednoslovné a viacslovné jednotky.

Jednoslovné spojky sú najčastejšie. Jednotný význam spojky je vyjadrený jednotným radom hlások. Jednoslovné sú napríklad spojky *a, alebo, lenže, ibaže, takže, kadenáhle, keby, čopriam*.

Viacslovných spojok je oveľa menej. Sú to spojky, ktoré majú síce jednotný ucelený význam, ale súčasne viacslovnú formu. Príklady: *len čo, zatiaľ čo, čo raz*.

Zrazením viacslovnej spojky vzniká jednoslovná spojka: *čo priam > čopriam, a by > aby*. O tomto vývine svedčia aj spojky, ktoré sa vyskytujú v pravopisných variantoch, napr.: *nie to/nieto*. To znamená, že hranica medzi jednoslovnými a viacslovnými spojkami je vo vývine jazyka priestupná.

Ak jednotlivé časti viacslovných spojok boli pôvodne samostatnými spojkami alebo spájacími výrazmi, hovoríme o zložených spojkách. Aj v tomto prípade platí, že viacslovná spojka má celistvý význam. Zložené sú isté typy parataktických spojok, napr.: *a tak, a predsa, a jednako, ale predsa, ale jednako, a preto; nielen — ale aj*, ďalej isté typy hypotaktických spojok, napr. *len čo, s tým — že, bez toho — aby*, napokon isté typy spojkových výrazov používaných v pričlenení, napr.: *a keď, ale keď, ale aby*.

Ak vo viacslovnom výraze všetky zložky zachovávajú svoj pôvodný význam, nehovoríme o zloženej spojke, ale o spojení slov. Tak napríklad slová *až, ešte, najmä, len, iba, aj, i, leda, hneď, práve, okrem* vo výrazoch *až keď, ešte keď, najmä keď, aj keď, i keby, len aby, iba keď, aj aby, i že, leda že by, práve keď*

majú svoj pôvodný význam ako napríklad v spojeniach *až večer*, *najmä ty*, *len voda*, *iba štyri*, *aj ty*, *i my*, *leda ocot*, *hneď ráno*, *práve teraz*. Preto nehovoríme o zložených spojkách *až keď*, *ešte keď*, *okrem keď*, *len aby* ap., ale o spojení častice alebo príslovky so spojkou: *až* + *keď*, *ešte* + *keď*, *okrem* + *keď*, *len* + *aby*, *hneď* + *ako*, *práve* + *keď* ap.

Spamätal sa, až keď začul matkin hnevlivý hlas. (ZÚBEK) — Ináč bola mu na mysli každú minútu, ešte i keď spal. (TIMRAVA) — Alebo presvedčenie, ako ty máš, majú ľudia, len aby sa mohli dotýkať rán? (TATARKA)

Jednočlenné a viacčlenné spojky. Opakované spojky

Spojkami vyjadrujeme vzťahy medzi členmi syntagmy. Preto stačí, keď sa vzťah vyjadrí na jednom mieste v syntagme, a to pred jej pripojeným členom. Niekedy je korelatívny výraz aj v rámci základného člena syntagmy, takže treba rozlišovať jednočlenné a viacčlenné spojky.

Jednočlenná spojka je taká, ktorá stojí len na jednom mieste v syntagme: vždy pred pripájaným členom, najčastejšie medzi spájanými členmi syntagmy Takto sa používajú všetky parataktické aj hypotaktické spojky.

Osud a snoh zaviali chodníky do Vyškovice. (VAJANSKÝ) — Z nášho hľadiska nie je medzi martinčanmi a hlasistami podstatný rozdiel, lebo ani jeden z týchto smerov nebudoval na revolučnosti más. (CHORVÁTH) — Tiché boli noci okolo Čurkoty, ak len v našej dedine neštekali psi. (ONDREJOV)

Na vyjadrenie syntagmatického vzťahu používajú sa spájacie prostriedky aj v rámci každého člena syntagmy. V tom prípade sa syntagmatický vzťah vyjadruje dôraznejšie a často aj jednoznačnejšie. Takto vznikajú dvojčlenné až viacčlenné spojky. Príklady: *alebo — alebo*, *nielenže — ale aj*, *bez toho — aby*, *s tým — že* ap. Niekedy sa tu hovorí o súvzťažnej dvojici spojok.

A to je pekné: alebo vojak, alebo hasič! (TAJOVSKÝ) — Choroby štítnej žľazy možno pri dnešnom stave lekárskej vedy nielen liečiť, ale aj vyliečiť. (BALÁŽ) — Riaditeľ odišiel s tým, že všetko zariadi sám. (ĆZUS)

Osobitným typom viacčlennej spojky je opakovaná spojka. Skladá sa z dvoch alebo viacerých rovnakých častí, ktoré stoja pred každým členom koordinatívnej syntagmy. Opakujú sa iba parataktické spojky. Tak vznikajú dvojité, trojité až štvorité spojky, napr. *ani — ani*, *aj — aj*, *ani — ani — ani*, *aj — aj — aj*, *i — i — i — i*.

Spolupráca je užitočná aj tebe, aj mne. (ĆZUS) — Ani jeden, ani druhý neprijal dar. (JESENSKÝ) — Veď v posledných týždňoch sa v Dubníkoch hovorilo o Jánovi Ivančíkovi i ako o veľkom hrdinovi, i ako o strašnom chudákovi, i ako o šťastlivom mladom otcovi. (HEČKO)

Osobitný prípad opakovanej spojky máme v zložených súvetiach s viacnásobnou vedľajšou vetou. Tu sa môžu uplatniť rady spojok, ako *že — a že, že — ba že, keď — ale keď, lebo — lebo, aby — aby — a aby.*

Krpcov ani nevyzúval, iba keď ho niečo omínalo, alebo keď podošvu bolo treba prišiť. (TAJOVSKÝ) — „Najnevinnejšou" formou idealistického odmedzovania je tvrdenie, že veda môže poznať len jednotvárnosť, opakovateľnosť sveta, ba že v tom spočíva povaha zákonitosti skutočnosti. (FILKORN)

Ale hypotaktická spojka sa vo viacnásobnej vedľajšej vete obyčajne neopakuje.

Zbadal, že síce do školy prišiel, ale *(že)* nemá so sebou ničoho. (HORÁK) — Potom, keď už hory stíchli, *(keď)* bralá si prestali podávať ozveny guľometov a mínometov a *(keď)* v doline nad Pustým Jarkom narušovala ticho zasa len horská riava, ako to robievala po dlhé stáročia, prišlo pokojné leto roku tisíc deväťsto štyridsiateho piateho. (PLÁVKA)

Stavba podraďovacieho súvetia bez opakovanej spojky je plynulejšia; niekedy je však nezreteľná. Opakovaním hypotaktickej spojky akoby sme zdôrazňovali každú vedľajšiu vetu osobitne a súčasne ju oddeľovali od kontextu. Preto opakovanie takejto spojky závisí aj od štylistického zámeru.

Vývin spojok

Spojky podliehajú vývinu azda viac ako ostatné gramatické slová. Aj v súčasnom stave spisovnej slovenčiny pozorovať istý pohyb v používaní spojok.

Väčšina spojok sa používa v celom rozsahu slovenského jazyka. Malá časť z nich má knižný charakter. Že sa napríklad spojky *ačkoľvek* a *poneváč* už aj dávnejšie pokladali za knižné, dokazuje aj Jozef Gregor Tajovský, *Dielo II, 1953, 141*, keď čižmára — učiteľa okrem iného charakterizuje aj takto: „*Teraz je trochu zarazený, červenie sa, v pol otázke už ochotne odpovedá a dľa reči poznať, že aj čítava. Hovorí v dlhších vetách a užíva často slová „ačkoľvek" a „poneváč", zavádzajúc reč o posledných číslach našich novín.*" Iné spojky sú zas ľudové, a preto spisovatelia ich používajú iba v priamej reči ako charakterizačný prostriedok pospolitého dedinského človeka. Jednoznačne ľudový charakter majú napríklad porovnávacie spojky *že* a *by*, ktoré nájdeme len v ľudovej reči a v umeleckej literatúre. Už M. Kukučín používal porovnávaciu spojku *že* iba ako charakterizačný prostriedok v priamej reči dedinčanov.

V súčasnom spisovnom úze pokladáme za zastarané najmä tieto spojky: *ač* (prípustkový význam), *ačkoľvek, ačpráve, akonáhle, čím* (časový význam), *čili* (vysvetľovací význam), *hoďa, hoďas* (prípustkový význam), *jestli, kdežto, nežli, poneváč, síce* (vylučovací význam s príčinným odtienkom). Tieto spojky sa používali v staršom období spisovnej slovenčiny. Dnes sú iba ojedinelé a pôsobia silne príznakovo.

Ba čím ďalej, tým jej bolo teplejšie, ač už izba aj tu ochladla. (TAJOVSKÝ) — Čuprík nebol veselý, ačkoľvek vypil mnoho vína. (JESENSKÝ) — Mlčí na výčitky pánove, ačpráve sa ho bôľne dotýkajú. (ČAJAK) — Akonáhle mohol, vytratil sa von. (KUKUČÍN) — Čím je Boh nad nami a čím šabľa v päsť, nebude si Turčín pánom našej vlasti. (S. CHALUPKA) — K olovrantu dostal som i „mravné ponaučenie" čili buchnát. (TAJOVSKÝ) — Hana zamkla dvere na svetlici, kuchyňu iba privrúc, aby slúžka mala kde byť, jestli sa vráti zo svadby. (TIMRAVA) — Kráľ zriedka chodil medzi svet, kdežto Vanovský žil vo svete. (VAJANSKÝ) — Číkovi je nikdy nie ľahšie vykĺznuť z ruky, nežli kým je ešte vo vode. (KALINČIAK) — Ináče, ponevráč bol celý grunt kuriálny, bolo všetko, čo viac mal, každému slobodno zabiť. (KALINČIAK) — Svetu neveľa ver a maj sa pred ním na pozore, síce ťa ľahko oklame. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Do dynamiky v súčasnom spisovnom úze patrí aj ustaľovanie dvojčlenných hypotaktických spojok, ktoré vznikli zo spojení spojok a korelovaných výrazov. Spisovný jazyk získava takto priliehavé prostriedky na vyjadrovanie špecifických vzťahov. Sem patria spojky *s tým — že, bez toho — aby, vzhľadom na to — že, napriek tomu — že.*

Dnešný stav je aj v okruhu spojok výsledkom dlhého a zložitého vývinu. Vždy vznikali nové a nové spojky, a to najmä zo zámen a prísloviek. O tom nás poúča historická jazykoveda, a najmä skúmanie pôvodu jednotlivých slov čiže etymológia. Z hľadiska pôvodnosti rozlišujeme pôvodné čiže primárne a druhotné čiže sekundárne spojky, i keď sa nedá poprieť, že aj primárne spojky azda vznikli pomknutím významu z iných slov. Predpokladá sa pôvodná funkcia častíc.

Primárne spojky sú tie, ktorých súvislosť so slovami patriacimi do iných, negramatických slovných druhov dnes nie je zrejmá. Sem zaraďujeme najvšeobecnejšie parataktické spojky *a, i* a hypotaktickú spojku *že.*

Sekundárne spojky sú všetky ostatné, pretože sa historickým výskumom ukázalo, že vznikli z rozličných citosloviec, častíc, zámen, prísloviek, slovesných a menných tvarov. Sem zaraďujeme parataktické spojky ako *alebo, lenže, ba, preto, veď, nuž* a takmer všetky hypotaktické spojky, napr. *aby, hoci, sťa, jestli, akonáhle, takže.*

Hranica medzi primárnymi a sekundárnymi spojkami je relatívna a závisí od hĺbky a presnosti etymologického výskumu spájacích prostriedkov.

Jednotlivé spojky

a

Spojka *a* je základná parataktická spojka. Má všeobecný význam priraďovania, a preto sa môže používať v každom type priraďovacieho vzťahu. Spojka *a* je teda viacfunkčná.

1. Základný význam spojky *a* je zlučovací. Rovnakou mierou je to členská aj vetná spojka.

Robí deň a noc, i v nedeľu a vo sviatok. (TAJOVSKÝ) — A malé dievčatko, samotné a bez hračiek, nebýva veselé. (JANČOVÁ) — Povetrie sa ligotalo a obloha spievala. (ŠVANTNER) — Takto som si to vyhútal, kým som tam stál neďaleko Drakovho domu a kým sa rosa sperlila na zbožĺ. (CHROBÁK)

Ak je za sebou niekoľko rovnocenných vetných členov alebo viet, zlučovacia spojka a býva len pred ostatným vetným členom alebo pred ostatnou vetou zlučovacieho súvetia. Tak je to aj v spojitosti so sekundárnymi spájacími prostriedkami.

Základom právneho úkonu môže byť len skutočná, vedomá, vážna, určitá, zrozumiteľná a slobodná vôľa. (LUBY) — Dievča vstalo, prikývlo pánovi na súhlas, vzalo miniatúrnu taštičku a pobralo sa k autu. (ŽÁRY) — Povedal, odkiaľ je, čo je, kde bol a čo chce (TAJOVSKÝ) — Spojený útok vnuka s dedom vovedie ho do smiechu, potom do kašľa a napokon i do pesničky. (HEČKO)

Opakovanie spojky a pred každým pripojeným členom je príznakové: každý člen viacnásobného vetného člena sa tým jednak osamostatňuje, jednak zdôrazňuje. Pred základným členom sa však zlučovacia spojka nepoužíva nikdy.

Žena je lúč a hviezda a dúha, len mužská obloha je celá v mrakoch. (SMREK) — Ale jej podoba, jasná a čistá a krásna, stala si medzi nás a zabránila nešťastiu. (FIGULI)

Zlučovací význam má spojka *a* i v intenzifikačnom spojení dvoch rovnakých (synonymických) pomenovaní, ako aj v istých ustálených spojeniach zámen a číslovieK.

Tomášovi sa zdalo, že pre jedenásť ľudí je tu miesta dosť a dosť. (ZÚBEK) — Hneď a hneď sa pakuj do Potočian! (KUKUČÍN) — Dva týždne nevideli nič inšie, len vodu a vodu. (JANČOVÁ)

Krčmára sa spýtal, či nešiel tadiaľto ráno taký a taký človek, opíšuc mu Mihvoka. (JÉGÉ) — Bratia s Tomášom nakladali. Dvaja a dvaja. (ONDREJOV)

Za zlučovaciu spojku pokladáme aj spojku *a*, ktorou sa uvádza dodatočne pripojený výraz alebo aj dodatočne pripojená veta.

Teraz potlačíme, a riadne! (KARVAŠ) — Videl to, a nie raz. (RÁZUS) — Nuž dosť vytrpel strachu, a strach je krutá pokuta. (KUKUČÍN) — Načo by chodil, ďaleko je, a cesta planá. (ONDREJOV)

Spojka *a* sa používa aj na bezprostredné nadväzovanie viet pri rozprávaní. Najbližšie je to zlučovacej funkcii v rámci parataxe. Táto funkcia sa pokladá za pôvodnú.

„Aha, už viem, čo som chcela. Vidíš, sadnem si a sedím, a zabudnem, čo som chcela. Beriem šechtár alebo idem do komory, a v tej chvíli zabudnem, že som chcela ísť podojiť alebo v komore odkrojiť slaniny do kapusty. Vidíš, taká som ja zábudlivá . . ." (TATARKA)

2. Stupňovací vzťah sa samotnou parataktickou spojkou *a* vyjadruje pomerne zriedkavo, najmä však v rámci súvetia.

Nebolo na úroky, a banky pýtali i splátky. (TAJOVSKÝ) — Pí, počkajte, nemôže byť všetko vaše, a nebude. (TATARKA)

Oveľa častejšie sa stupňovanie vyjadruje viacslovným výrazom, v ktorom je aj spojka *a*. Ide tu o rozložiteľné spojenie spojky s časticami *i*, *aj*, *najmä*, *hlavne*, *tobôž*, *ani*.

Orie sa na kravách a aj tak, ako pamätala moja stará mať. (MINÁČ) — Osadili a povymetali i uličku popred dom, ako vždy pred sviatkami, a tobôž pred procesiou, ktoré bývali iba tri či štyri do roka. (TAJOVSKÝ) — Tichý chytro starol, a najmä posledné tri-štyri roky ožltol a ešte viac schudol. (TAJOVSKÝ) — „Tu," povedal mlynársky pomocník, a ani nezdvihol hlavu od roboty. (MINÁČ)

3. Odporovací vzťah sa samotnou parataktickou spojkou *a* vyjadruje vtedy, keď tento vzťah je zrejmý z celkového zmyslu spojenia alebo vety. Tu hrá úlohu aj zápor (vetný alebo len členský); preto možno tu hovoriť o spájacom výraze *a nie (a ne-)*.

Pred chvíľou taká milá, a teraz taká ukrutná. (KUKUČÍN) – Mala byť chlapcom, a nie dievčaťom. (ČAJAK) — Ja ho hľadám ako stratenú ihlu, a on ti, hľadže ho, na mňa ani nepozrie! (KALINČIAK) — Druhý človek si flintu kúpi, a ty ani nožík. (JESENSKÝ) — Vojna sa išla skončiť, a proťho sa akosi nič nestalo. (TATARKA)

Odporovací vzťah sa vyjadruje samotnou parataktickou spojkou *a* najmä vtedy, keď prvý člen syntagmy sa dá chápať ako prípustka.

Čakali stovky, a dostali desiatky. (HEČKO) — Hľa, z toho je už pán, a ja som len v gätkách. (KUKUČÍN) — Vojna sa ešte neskončila, a už sa zjavil nový nepriateľ. (TATARKA)

V takýchto prípadoch sa veľmi často používajú spojkové výrazy *a predsa*, *a predsa nie*, *a jednako*, *a zato*, resp. výrazy *síce — a predsa*, *síce — a jednako len* (popri *predsa*, *jednako*, *zato*).

4. Vylučovací vzťah vyjadrujeme samotnou parataktickou spojkou *a* iba v súvetí, ak pripojená veta obsahuje ďalšiu vloženú vedľajšiu vetu so záporným prísudkom.

Ešte i v nedeľu šiel s otcom na lúky vodu narážať alebo odrážať, koscov hľadať, a keď nebolo inšie, tak na huby alebo ryby. (TAJOVSKÝ) — Sedliak verí najradšej sám sebe, a keď to z nejakých dôvodov nejde, tak svojmu, inému sedliakovi. (MINÁČ)

Častejšie sa však vylučovací vzťah vyjadruje spojkovým výrazom *a či* (popri samotnom *či*).

I domov posielali na knižku, ktorú statočne opatroval dosiaľ otec, a teraz mať a či brat. (TAJOVSKÝ) — Boli sme vtedy štyria a či piati. (CHROBÁK)

5. Dôsledkový vzťah sa vyjadruje samotnou parataktickou spojkou *a* pomerne zriedkavo; ešte častejšie je tak v rámci súvetia.

Zaplatíte si úroky naraz, a nemusíte prísť ani do roka, za dva k nám platiť. (TAJOVSKÝ) — „Nervozita," povedal mu, „šport, kamarát, a ozdravieš." (JESENSKÝ)

Jednoznačnejšie však sa dôsledkový vzťah vyjadruje viacslovnými spojkami *a preto, a tak, a teda* (popri *preto, tak, teda*).

6. Vysvetľovací a príčinný vzťah sa samotnou parataktickou spojkou *a* vyjadruje iba výnimočne. Častejšie sa v tomto význame používajú spojkové výrazy *a veď, a to* (popri *veď*).

Martin bol na smrť unavený, len tak sa knísal v sedle, a **veď** mal aj byť prečo unavený. (MINÁČ) — Ktosi ho videl cez prázdniny v istej menšej výletnej reštaurácii na okolí Paríža, a to vo funkcii dôverníka pretučnelej majiteľky. (LETZ)

7. Parataktická spojka *a* sa používa aj na vyjadrenie prípustkového vzťahu.

„Kalika," povedal hlasno, „strašíš mátohami, a sám sa ich bojíš!" (ONDREJOV) — Robíte iba posmech, a vec je veľmi vážna. (JESENSKÝ) — Či ja zato môžem, že dievča rastie ako konopa, a nemá len šestnásť rokov? (TAJOVSKÝ) — Starí ľudia všeličo vedeli, a chodili do školy iba zimu—dve. (ÚZUS)

Priraďovacia spojka *a* sa používa najčastejšie v svojej základnej, zlučovacej funkcii. Ináč sa používa už oveľa zriedkavejšie. Ďalšie funkcie spojky *a* závisia od zmyslu spájaných jazykových jednotiek alebo od významu výrazov, s ktorými táto základná zlučovacia spojka utvára viacslovné a zmyslom jednoznačnejšie spojkové výrazy.

a čo

Hypotaktická spojka *a čo* má význam krajnej podmienky ako aj samo *čo*. Podobne aj variant *a čo by*. Sú to hovorové výrazy.

Takej veru nikdy nedostane, a čo nohy po kolená zoderie. (KUKUČÍN) — Vozík pretiahnu cez Váh ani pierko, a čo by im bol Váh vyše hlavy. (KUKUČÍN) — A čo by tvoj priateľ i z medu bol, neoblíž ho celého. (PRÍSL.) — A čo by vás oklamali deväťdesiatdeväť ráz, predáte svoje múdre hlavy za sľub aj po stý raz. (MINÁČ)

a jednako

1. Parataktický spojkový výraz *a jednako* má odporovací význam s odtienkom prípustky (popri samom *jednako*).

„Pozrite, aj teraz ho bijali, a **jednako** chodil poriadne do školy," povedal učiteľ. (HORÁK) — Vetry šľahali mu tvár, a **jednako** tiahli ho proti sebe. (KRČMÉRY)

Dôraznejšia je rovnoznačná spojka *ale jednako*.

Trpko mu bolo, **ale jednako** len šiel. (ONDREJOV)

2. Parataktický spojkový výraz *a jednako* má aj prípustkový význam. Je to zriedkavý prostriedok.

A potom ešte, že nie tak „hutori" ako šarišskí páni, a **jednako** je „Sloviak". (KRČMÉRY)

a predsa

1. Parataktický spojkový výraz *a predsa* (popri samom *predsa*) má odporovací význam.

Vrátil sa k Juráňovi bez jačmeňa, i bez jaseňov — **a predsa** bol uradovaný. (KUKUČÍN) — Holub je holubom, **a predsa** má svoju žlč. (PRÍSL.)

Používa sa aj synonymný výraz *ale predsa*.

Zdalo sa, že už nežije, **ale predsa** ešte neumrel. (KRNO) — Možno, že sa netýka, **ale predsa** nám nedá pokoja. (CHROBÁK)

2. Parataktický spojkový výraz *a predsa* má aj prípustkový význam.

Nemáš hodiniek, **a predsa** sú ti ako učiteľovi potrebné. (ČAJAK)

a preto

Parataktický spojkový výraz *a preto* má dôsledkový význam. Používa sa častejšie ako sama parataktická spojka *preto*.

Paholok, keď bol prevádzal cez potok voly, skĺzol zo skál, **a preto hrozne mu čvŕkalo** pri kráčaní v bagančiach. (GAJDAJ) — My s Gregušom nemali sme v sebe ani nadutosti, ani chvastavosti Janovej, **a preto** sme šli skromne. (FIGULI) — Zdá sa mu, že ostatní majú lepšie kamene ako on, **a preto** by aspoň jeden rád s niektorým zamenil. (ZÚBEK) — Všetky tieto požiadavky spĺňajú kompostové hnojivá, **a preto** zeleninárstvo sa bez kompostov nemôže zaobísť. (ZVARA)

a tak

Parataktický spojkový výraz *a tak* má dôsledkový význam (popri samej spojke *tak*).

Však si mladý, **a tak** ti odpúšťam, že ani toľko nemáš pod klobúkom, že hyś ma pochopil. (KALINČIAK) — To sa rozniesło, **a tak** potom nikto sa neopovážil dar poslať. (TAJOVSKÝ) — Odmietnuť ju znamenalo podporovať nepriateľa, **a tak** si Majerík vyžiadal od posádkového veliteľa zbraň, mundúry a inštrukcie. (KARVAŠ) — V kyslom prostredí sa kyselina fosforečná postupne uvoľňuje, **a tak** sa stáva prístupnou pre rastliny. (ZVARA)

a teda

Parataktický spojkový výraz *a teda* má dôsledkový význam (popri samej spojke *teda*). Je zriedkavá.

Doručením vlastníckej žaloby stáva sa aj statočný držiteľ nestatočným, **a teda** zodpovedá ako nestatočný držiteľ, hoci nie je si vedomý svojej nestatočnosti. (LUBY)

ako

Parataktickou spojkou *ako* sa vyjadruje vylučovací vzťah medzi vetnými členmi aj medzi vetami. Je to ľudová spojka, používaná len v básnickej reči. Je to variant spisovnej spojky *alebo*.

Smrť, **abo** voľnosť! (BOTTO) — Bráň sa, chlap, **abo** skap! (PRÍSL.)

Spojka *abo* sa aj opakuje: *abo — abo.*

Abože mi zahyň, **abo** buď slobodný! (CHALUPKA)

aby

Hypotaktická spojka *aby* je viacfunkčná. V základnom význame sa používa ako účelová spojka. Ďalej sa používa ako príčinná, dôsledková, účinková a podmienková spojka a napokon ako hypotaktická spojka na čele predmetových, prívlastkových a podmetových vedľajších viet. Výnimočne sa ňou vyjadruje priraďovanie v tzv. nepravých účelových vetách.

1. Spojka *aby* je základná účelová spojka. Časté sú i jej dvojčlenné varianty *preto — aby, nato (na to) — aby, zato — aby*, skladajúce sa z deiktického výrazu a spojky.

Ujsť som musela od neho, **aby** nevidel moje slzy. (VANSOVÁ) — Vždy sme sa v taký čas primkli k sebe, **aby** sme premohli strach. (ŠVANTNER) — Účasť svedkov je predpísaná **zásadne preto, aby** sa právny úkon dal dokázať. (LUBY) — V niektorých literárnych dielach používa spisovateľ prírodný jav **nato, aby** ním zasiahol do vývinu deja. (ŠMATLÁK) — Veď som ti **zato** dala napredok plácu, **aby** si mi môj zhotovila najskôr. (TIMRAVA)

V odbornom štýle sa zriedkavo používajú aj varianty *s tým cieľom, aby; za tým cieľom, aby; s cieľom, aby; za tým účelom, aby.*

Hoci je vec ľahko oddeliteľná od nehnuteľnosti, predsa ju treba pokladať za trvale s ňou spojenú, ak sa spojenie stalo **za tým účelom, aby** sa vec trvale užívala s pozemkom. (LUBY)

2. Príčinný vzťah sa hypotaktickou spojkou *aby* vyjadruje vo vetách so záporným prísudkom, ak v nadradenej vete je sloveso *báť sa* a jeho synonymá.

Boja sa, **aby** pri prechode nedostal guľku odzadu. (JILEMNICKÝ)

3. Dôsledkový vzťah sa hypotaktickou spojkou *aby* vyjadruje často. Nadradená veta má záporný predikát.

Nie som malé dieťa, **aby** si ma na ruky bral. (TIMRAVA) — Profesori nie sú regrúti, **aby** sa ľakali panovačného tónu miestnych vojenských veličín. (LETZ)

4. Účinkový vzťah sa vyjadruje hypotaktickou spojkou *aby* vtedy, keď ide o neskutočný dej. V nadradenej vete bývajú odkazovacie výrazy *tak, toľko, natoľko, taký*, ktorými sa vyjadruje intenzita alebo kvantita.

Starý otec ani neprešiel popri ňom, **aby** ho po tej peknej srsti nepohladkal a neprihovoril sa mu. (JANČOVÁ) — Neminie týždňa, **aby** niečo nevyparatili. (HEČKO) — Ale je každý taký blázon, **aby** vyzrádzal svoje bohatstvo? (KUKUČÍN) — Nemáš toľko jesť, **aby** ti brucho puklo. (PRÍSL.) — Ich svetielko stačilo len natoľko, aby človek videl pred seba. (JÉGÉ)

5. Hypotaktická spojka *aby* sa používa v predmetových vetách, ak sa nimi vyjadruje dej závislý od vôle niekoho. Úmysel vykonať dej vedľajšej vety sa

vyslovuje prísudkovým slovesom alebo iným výrazom v nadradenej vete. Spojka *aby* sa používa v predmetových vetách aj na vyjadrenie neskutočného deja (resp. po zápornej nadradenej vete).

Pán Potocký kázal, aby bolo ticho, a všetci umĺkli, ako Nemci pri mäse. (KALINČIAK) — Janko ho prišiel ohlásiť, aby šiel s ním do hory. (PLÁVKA) — Štefan nám poradil, aby sme najprv vystriehli, kam bociany chodievajú, a aby sme tam na ne počkali. (ROMANOVSKÝ) — Presvedčte brigády, aby sa zaviazali na termín. (TATARKA) — Chceš, aby ťa zadlávili?! (TIMRAVA) — Zviera to neurobí, aby menilo deň na noc a noc na deň. (JESENSKÝ) — „Čujme!" vyletí z Mikulu, ktorý už ledva čaká, aby si mohol povedať svoje. (HEČKO)

6. Hypotaktická spojka *aby* sa používa v prívlastkových vetách, ktoré rozvíjajú podstatné mená ako *vôľa, oznámenie, zákaz, ponuka, návrh, nátlak, prosba, pomoc, záujem, súhlas, túžba, právo*. Pri podstatných menách *strach, obava* a pod. je spojka *aby* len v záporných vetách (v kladných vetách je spojka *že*).

Kapitán vydal rozkaz, aby sa zhromaždenie rozišlo. (ZÚBEK) — Môžete napísať žiadosť, aby ho znova prijali. (KRNO) — Dožadujú sa svojich práv, aby v svojich veciach mohli rozhodovať sami. (MINÁČ) — Pôvodné vymienenie úrokov na zmenke bolo zakázané z obavy, aby nebola zneužitá na vymienenie úžerníckych úrokov. (SPIŠIAK) — Začal sa ho zmocňovať strach, aby niekto nevošiel a nepočul to cĺivé huckanie. (URBAN)

7. Hypotaktická spojka *aby* sa používa v podmetových vetách najmä vtedy, keď sa nimi vyslovujú myslené, chcené alebo možné neskutočné deje.

Nie je možné, aby i najsilnejšie čerpadlá za taký krátky čas odčerpali také množstvo vody. (PLÁVKA) — Neprišlo jej na um, aby sa spierala. (KUKUČÍN) — Nemá to zmyslu, aby sme sa hádali. (MINÁČ)

8. Podmienkový vzťah sa samotnou hypotaktickou spojkou *aby* vyjadruje zriedkavo, najmä v umeleckom štýle. Podmienková spojka *aby* na rozdiel od účelovej spojky *aby* vznikla stiahnutím spojenia *ak by*.

Aby nie ten chorý, včera by sa bolo zle porobilo. (KUKUČÍN) — Aby si im potajme neposlala zrna, pohynuli by, rozišli by sa svetom. (TAJOVSKÝ)

Ináč je to častejšie v ľudovej reči.

Aby sa tá láska na bralí rodila, nejedna panenka hlavu by zlomila. (ĽUD. PIESEŇ)

9. Priraďovanie, a to zlučovací alebo odporovací vzťah, vyjadrujeme hypotaktickou spojkou *aby* len v citove podfarbených prejavoch (nadnesený alebo tragicky ladený prejav). Sú to tzv. nepravé účelové vety.

Vtedy sa prvý raz objavilo meno Martin Benka, aby sa po vojne stalo synonymom moderného výtvarného snaženia slovenského. (WAGNER) — Odišiel, aby sa nikdy k nám nevrátil. (ÚZUS)

Hypotaktická spojka *aby* je častá najmä v svojej základnej funkcii, ako aj v predmetových a prívlastkových vedľajších vetách. Tu sa funkčne dopĺňa so základnou hypotaktickou spojkou *že*.

V ľudovej reči a potom aj v básnickom štýle používajú sa aj zrazeniny *abych* (<*aby som*), *abys* (< *aby si*).

ač

1. Hypotaktická spojka *ač* má v ľudovej reči podmienkový význam. Je to variant základnej podmienkovej spojky *ak*.

Chudobný človek potom zostal kráľom a panuje dosiaľ, ač neumrel. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Ruky vysúkať, ač má byť z nás niečo. (TIMRAVA)

2. Prípustkový vzťah sa vyjadruje hypotaktickou spojkou *ač* pomerne zriedkavo. Je to krajová spojka. V spisovnom jazyku je archaická.

A ač o synovi niet zvesti, jednako nezúfa. (TIMRAVA) — Ba Ezechiel, ač vravel s ním a uctieval ho vždy, preds', rodičom snáď kvôli, nechodil ku nemu. (HVIEZDOSLAV)

ačkoľvek

Hypotaktická spojka *ačkoľvek* sa používa v prípustkovej funkcii už len ojedinele. V staršom jazyku bola bežná, i keď sa už dávnejšie pociťovala ako knižná. Používala sa aj korelatívna dvojica *ačkoľvek — predsa (jednako)*.

Čuprík nebol veselý, ačkoľvek vypil mnoho vína. (JESENSKÝ) — Ačkoľvek cesty pekné vedú z paláca tvojho do môjho obydlia, predsa tak málo navštevuješ ženu. (SLÁDKOVIČ)

ačpráve

Hypotaktická spojka *ačpráve* s významom prípustky sa hojnejšie používala v staršom spisovnom jazyku; dnes sa používa už iba ojedinele. Je celkom zastaraná.

Neznal, čo odpovedať, ačpráve býval chýrečným advokátom. (KALINČIAK) — Slovom, úlisný chlapík, ačpráve mu od srdca nikdy naklonený nebol, stal sa predsa nevyhnutným „totumfac" Dymákovým. (LASKOMERSKÝ)

aj

1. Stupňovací vzťah sa zvyčajne vyjadruje parataktickou spojkou *aj*. Opakovanou spojkou *aj* zdôrazňujeme pri vyratúvaní každý člen syntagmy.

Pripomínala im znášanlivosť v šťastí aj nešťastí. (TAJOVSKÝ) — Počítali ráno, keď vstali, keď oddychovali v tôni pri kosení, aj keď v zime vyvážali hnoj a voly šli samy od seba. (MINÁČ) — Činnosť vyžadovala triezvu myseľ, ba i určitú námahu, čo ma posilňovalo aj na tele, aj na duchu. (ŠVANTNER) — Uspela zbadať aj zimné papuče, aj roztrhaný reklík, aj vrkôčik. (JESENSKÝ) — Tam stála stará jabloň. Na tú vyliezol. Aj ho kryla aj lepšie videl. (HORÁK)

2. V staršom spisovnom jazyku sa častejšie ako dnes používala opakovaná vetná spojka *aj — aj* na vyjadrenie odporovacieho vzťahu s prípustkovým odtienkom, najmä ak druhá veta bola záporná. Je to ľudový prostriedok.

Aj ubijú nás, **aj** plakať nám nedajú. (PRÍSL.) — **Aj** ti vravím, **aj** nedbáš. (TAJOVSKÝ)

3. Parataktická spojka *aj* má často zlučovací význam, najmä ak pripája tretí alebo až ďalší člen viacnásobného vetného člena, alebo ak predchádzajúci člen je už pripojený základnou zlučovacou spojkou, spojkou *a*.

Ponúkal syr, mlieko **aj** slaninu. (ONDREJOV) — Ale zato musel zavracať *a* poslúchať **aj** sa prosiť ostatným. (TAJOVSKÝ)

aj čo

Hypoktaktickou spojkou *aj čo* sa vyjadruje krajná podmienka.

Nemáš pravdu, **aj čo** pukneš! (ÚZUS)

aj keby

Rozložiteľný spájací výraz *aj keby* má význam krajnej podmienky. Používa sa ako hypotaktická vetná spojka.

Pochybnosti a lži sa šíria tak rýchlo, že nestačíš na všetko, **aj keby** si bol Jánom Zlatoústym. (MINÁČ) — Ja by som s tým súhlasil, **aj keby** to bolo naopak: keby som ja mal mastnú a oni suchú zápražku. (ZÚBEK)

aj keď

Rozložiteľný spájací výraz *aj keď* má význam krajnej podmienky.

Svet Andreja Zachara je jasný, **aj keď** neveselý. (KRNO) — Človek sa cíti silný, **aj keď** ho bolia kríže. (MINÁČ) — Tak to musíte mať v hlave, že prídete na svoje miesta, **aj keď** vám oči zaviažem. (TATARKA)

ak

1. Hypotaktická spojka *ak* je základná podmienková spojka. Často sa používa v korelovaných dvojiciach *ak — tak, ak — nuž*. Zriedkavý je knižný variant *v (tom) prípade — ak*, častejšie *vtedy — ak*.

Ak sa na ochorenie príde zavčasu, dá sa vyliečiť. (POPLUHÁR) — **Ak** sa vyjasní, do rána bude silný mráz. (ÚZUS) — Ak sa budeme usilovať, **tak** to môže aj byť. (TIMRAVA) — O spoluvlastníctve hovoríme v **tom prípade, ak** vlastníctvo k tomu istému predmetu patrí nerozdelene viacerým subjektom. (LUBY) — Čert by vzal hrnčiara, **ak** by jeden hrniec na veky trval. (PRÍSL.)

Zriedkavo sa používa zdôraznený variant podmienkovej spojky *akže*.

Nezistili sme nijakej zlej vlastnosti, naopak, **akže** podľa jej povahy a darov môžeme matku posudzovať, bola to iste osoba výborná, dobrá a šľachetná. (STODOLA)

Podmienka spojená so zámerom, s možným cieľom vyjadruje sa spojkou *ak* vo vete, ktorá má prísudkové sloveso v podmieňovacom spôsobe.

Štefan radil zásobiť sa špagátom, **ak** by korčule náhodou popúšťali. (ONDREJOV) — Keď som bola malá, pamätám sa, mávali sme cez noci pri posteliach prichystané topánky a vlniaky, **ak** by sa voda zdvihla. (JANČOVÁ)

V podmienkovej vedľajšej vete sa výrazom *iba ak, ak len* vyjadruje obmedzenie platnosti predikácie na jeden prípad.

No nenašli sme nič, **iba ak** starú podkovu. (TAJOVSKÝ) — Človek naozaj nemôže žiť bez človeka, **ak len** nemá porušené opravdivé cítenie v sebe. (FIGULI)

2. Zriedkavo sa hypotaktickou spojkou *ak* vyjadruje v tzv. nepravých podmienkových a časových súvetiach priraďovanie.

Ak vlani ešte stál vo vzduchoprázdnej próze, dnes iste vyčarí najkrajšiu z jarných ód. (ŽÁRY) — **Ak** je Puškin orlom ruskej poézie, je Lermontov jej jastrabom. (A. MATUŠKA)

ako

1. Hypotaktická spojka *ako* má najčastejšie porovnávaciu funkciu. Je to základná porovnávacia spojka členská aj vetná. Používa sa jednak po pozitíve a komparatíve adjektív a adverbií, jednak pri nepriamom pomenovaní vlastností. Tu sa používajú aj korelované dvojice *taký — ako, tak — ako, toľko — ako* pri rovnakom spôsobe a *iný — ako, ináč — ako, inde — ako* pri nerovnakom spôsobe.

Dvom je vždy veselšie **ako** jednému. (PRÍSL.) — Prepadol sa **ako** kameň v potoku. JESENSKÝ) — Mäkký **ako** maslo. (ÚZUS) — **Ako** vzácnu vec, tak si ho držal. (TIMRAVA) — Teraz to už nebolo také **ako** pred chvíľou. (HORÁK) — V dôsledku tohto ustanovenia ani občania nemôžu skúmať platnosť zákona inak **ako** z hľadiska jeho vyhlásenia. (LUBY)

Používa sa aj spojkový výraz *podobne ako*, ktorý je dôraznejší ako samá spojka *ako*.

Rašeliniská sú teda osobitným pôdnym typom, **podobne ako** hnedozeme alebo černozeme, s prevládajúcim organickým podielom. (ZVARA)

Spojka *ako* je časťou spojkových výrazov *ako keď, ako keby, ako kým*.

Bude to, **ako keď** pustíte capa do záhrady. (JILEMNICKÝ) — Čo sa tváriš, **ako keby** si ho nepoznal?! (ÚZUS) — Robiť už aj tak nevládzem, **ako kým** som bola mladšia. (ČAJAK) — Vyšiel z predsiene do podbránia rozhorčený, ale akýsi veselší, **ako keď** vchádzal. (JESENSKÝ)

2. Hypotaktickou spojkou *ako* sa uvádza aj príklad alebo výpočet. V tomto prípade ide o zúžený prirovnávací vzťah.

Maďarské mená **ako** Nagy, Arany, Király skloňujú sa podľa vzoru chlap, napr.: Nagy, Nagya, Nagyovi atď. (PRAVIDLÁ SLOVENSKÉHO PRAVOPISU) — Prevzdušňovacia kocka je z pórovitého materiálu, **ako** pieskovec, pemza, drevené uhlie, lipové alebo topoľové drevo. (MRAKIČ) — Pri mineralizácii sa organické látky premieňajú až na jednoduché zlúčeniny, **ako** sú voda, amoniak, kysličník uhličitý, kysličník síry a iný. (ZVARA)

3. Spojka *ako* uvádza aj vysvetlenie, zvyčajne vo forme slova alebo výrazu.

Po vojne — **ako** po tej prvej — hory poštátnili, veď vieš. (LAZAROVÁ) — *Iste sa mu* — už **ako** Hlavajovi — poteší, ba podnikal aj kroky, aby ho redakcia reklamovala. (URBAN) —

On nás nepoznal, ako ľudí z druhej strany Hrona, a uveril našej bájke o blízkom teľati. (TAJOVSKÝ) — Vinič, ako jedna z najintenzívnejších plodín, vyžaduje však pravidelné hnojenie maštaľným hnojom. (ZVARA)

4. Hypotaktická spojka *ako* uvádza aj príslovkové vety zreteľa. Synonymum je *nakoľko*.

Dlhé a dlhé hodiny, ako sa jasne pamätám, blúdievala som v kruhu okolo stola, zadívaná pred cupkajúce nôžky. (JANČOVÁ)

V tomto význame sa používa i jej variant *podľa toho, ako*.

„Aj podľa smelosti," odvetil Janko, „ale hlavne podľa toho, ako zmýšľajú." (KRNO)

5. Hypotaktická spojka *ako* má všeobecný časový význam. Najčastejšie sa takto vyjadruje súčasné trvanie obidvoch dejov.

Ako sa Jerguš s Paľom blížili, odbehli psi od koliby daleko do poľa. (ONDREJOV) — Ako začne kraľovať spravodlivosť, v tej minúte bude po vojne. (KUKUČÍN) — Podobné myšlienky znepokojovali mi hlavu, ako som opustil Magdalénu. (FIGULI)

V nadradenej vete býva časový alebo odkazovací výraz, čím sa význam spojky spresňuje.

Krčmár nalieval a zakaždým, ako položil štamperlík na pult, zazrel na Machaja. (MINÁČ) — Ubehlo dlhých osemnásť rokov odvtedy, ako prišli na svet sestry — blizniatka. (HORÁK)

6. Zriedkavý je prípustkový význam hypotaktickej spojky *ako*. Je to variant bežnej prípustkovej spojky *akokoľvek*.

Učiteľovi, ako bol ľahostajný k národným veciam, skoro slzy vyhŕkli ... (TAJOVSKÝ)

7. Hypotaktická spojka *ako* sa používa aj v predmetových vedľajších vetách, ak v nadradenej vete niet gramatického predmetu. V prísudku nadradenej vety je spravidla prechodné sloveso myslenia a vnímania.

Premýšľal, ako dostať netopiera do hrsti. (ONDREJOV) — Krista videla, ako padajú jej plány, ako sa rúca vybájený svet do prachu. (URBAN) — Na Mišovej tvári bolo vidno, ako sa mu uľavilo. (MORIC)

Ak v nadradenej vete je gramatický predmet, vedľajšia veta so spojkou *ako* nie je predmetová, ale doplnková.

Obrátený objektový vzťah, prekrížený vysvetľovacím vzťahom, sa vyjadruje takisto spojkou *ako*. Stojí na čele vety, ktorá by pri čistom objektovom vzťahu mala úlohu nadradenej vety.

Ako vidieť, rašelina je veľmi výhodný podstielkový materiál pre všetky druhy hospodárskych zvierat. (ZVARA) — Ako teda vidíme, nová estetika — naproti starej — je aposteriórna, do ohľadu berie javy životné a z tých indikuje pravidlá estetické. (BUJNÁK)

8. Osobitnou funkciou hypotaktickej spojky *ako* je uvádzanie doplnku alebo doplnkovej vety.

Zuzka **ako** mladá nevesta bola inými starosťami zaujatá. (ČAJAK) — Predstavila sa mu obradne **ako** členka prípravného výboru. (KARVAŠ) — Narukoval k honvédom **ako** desiatnik a hneď na začiatku vojny internovali ho v Bratislave **ako** panslávа. (MARTÁK) — Janko postihne otca v obloku, **ako** ide popri býkoch. (HEČKO) — Nahla sa k nemu, **ako** stál opretý o košinu, a pohladkala ho po vlasoch. (KRNO) — Pohľadom sledoval ohryzok, **ako** mu klesal a zasekujúc sa vystupoval. (TATARKA)

ako aj

Parataktická spojka *ako aj* má zdôraznený zlučovací význam. Pripája sa ňou zvyčajne ostatný člen viacčlennej koordinatívnej syntagmy. Synonymné sú spojky *ako i*, *ako ani*.

Namiesto alkoholických nápojov je vhodné piť minerálky s ovocnými sirupmi, **ako aj** mlieko vo všetkých jeho formách, najmä kyslé. (BALÁŽ) — V paralelizme týchto dvoch protichodných tendencií, **ako aj** v ich vzájomnom zápasení spočíva špecifická zvláštnosť vo vývine nášho činoherného umenia. (RAMPÁK) — Práva a povinnosti, **ako aj** zánik záložného pomeru vysvitá z toho, čo bolo povedané o záložnom práve. (LUBY)

ako tak

Hypotaktická spojka *ako tak* má časový význam: vedľajšia veta obsahuje časové zarámcovanie deja hlavnej vety, v ktorom sa nečakane, prekvapujúco uskutočňuje dej hlavnej vety.

Ako tak stojím pri obloku, vojde Peter. (JANČOVÁ) — A tu i na neho, **ako tak** sedí pri nej, bezmocný, dojatý, navalí sa únava ako dajaká hora. (TATARKA) — **Ako tak** postávali neďaleko studničky, krivým chodníkom vyšiel na kraj lúky jeleň. (MORIC)

ako — tak

1. Dvojčlenná hypotaktická spojka *ako-tak* vyjadruje spôsob, a to porovnaním rozdielu v kvantite alebo intenzite. Používa sa aj variant *ako — tak aj (i)*.

Preto filozofia **ako** vyrastá z vied, **tak sa** k nim nevyhnutne musí vracať a ich určovať. (FILKORN) — **Ako** to už na tomto božom svete býva, **tak** to bolo pred reštauráciou. (KALINČIAK)

2. Dvojčlenná parataktická spojka *ako — tak i (aj)* má mierne stupňovací význam. Je to členská spojka. Synonymná s ňou je opakovaná spojka *i — i*.

Lebo tetka Kubovčíčka mala rada obidve, **ako** Julku, **tak i** Maru. (SKALKA) — Pán vicišpán chcel ukázať **ako** svoje bohatstvo, **tak aj** svoju pohostinnosť. (KALINČIAK)

ako že

Hypotaktická spojka *ako že* má porovnávací význam: uvádza vedľajšiu vetu vyjadrujúcu dôrazné uistenie. Používa sa zriedkavo aj variant *akože, tak ako že*.

Bude visieť, **ako** že som Janko Krap, bude visieť a čižmy mu natrieme lajnom! (MINÁČ) — Dám ho súdu, **ako že** som Petráň. (FIGULI) — Keď chcete — **akože** chcete — pokročiť o krôčik ďalej od zdvorilostných rozhovorov o počasí, mali by ste si nejednu-nedve závažné veci vysvetliť. (TATARKA)

akoby

Hypotaktická spojka *akoby* má prirovnávací význam. Používa sa ako členská i vetná spojka.

Chvíľu ešte vykračoval bez slova, **akoby** zbieral myšlienky, a potom sa rozhovoril. (MORIC) — Grécka socha je dielom **akoby** oscilácie medzi skutočnosťou ľudského života a vysneným ideálom. (BEDNÁR) — Izbica je **akoby** vyhriata štedrou žiarovkou na drôte, tiene sú príkre, papiere oslnivé. (KARVAŠ)

akokoľvek

Hypotaktická spojka *akokoľvek* má prípustkový význam. Používa sa aj v dvojčlennom spojkovom výraze *akokoľvek — jednako, akokoľvek — predsa (len), akokoľvek — aj tak.*

Akokoľvek snažila sa mu rozumieť, nevedela rozoznať, či je v jeho hlase veselosť alebo smútok. (FIGULI) — **Akokoľvek** bol mohutný, **jednako** zdrevenel od prekvapenia. (ONDREJOV) — **Akokoľvek** vzrušene, **predsa len** poddáva sa nečakaným zvratom prirodzene a bez škrupulí. (OKROHÁK)

akonáhle

Hypotaktická spojka *akonáhle* má časový význam: vyjadruje tesné nasledovanie deja hlavnej vety po deji vedľajšej vety. Preto v postponovanej hlavnej vete bývajú príslovky *už, hneď.* V spisovnej reči je zastaraná.

Akonáhle niekto mal podobnú mašľu, už si objednal nejakú extra. (JESENSKÝ) — **Akonáhle** som mal vymenovanie vo vrecku, hneď som oznámil stoličnej vrchnosti svoj príchod. (ČAJAK)

ale

1. Parataktická spojka *ale* má základný význam odporovací. Je to základná odporovacia spojka. Používa sa na spájanie slov aj viet.

Práca má horký korienok, **ale** sladké ovocie. (PRÍSL.) — Stihol ho osud, aký navštevoval skoro každú tretiu rodinu v tomto drsnom, **ale** utešenom kraji. (KRNO) — Pod kozubom horel ohník, **ale** začínal už zhasínať. (KUKUČÍN) — Nevedela som ešte čítať, **ale** list som mala celý v pamäti. (JANČOVÁ) — On vtedy nepodľahol a ešte dnes cíti, ako sa takéto vlastnosti v človeku ťažko získavajú, **ale** ako ho krošú v tvrdého chlapa. (PLÁVKA) — Nie, takto sa mu nevie prizrieť ani milá, **ale** ani mať. (TATARKA)

Zdôraznený odporovací vzťah sa vyjadruje výrazom *nie — ale*, alebo výrazom *ale naopak.*

Nie obrúsok, ale šatôčku mala na hlave. (TAJOVSKÝ) — Rozvraveli sa nie o vlasti, ale o lúbosti. (KARVAŠ) — Je zlým vodičom tepla, a preto pri ležaní zvieratám neodoberá teplo, ale naopak vytvára im vhodné teplé prostredie. (ZVARA)

Ak sa pri odporovacom vzťahu uplatňuje aj obmedzenie, používa sa spojovací výraz *ale len, ale iba, aj (i) — ale len.*

Teraz si už zajdú i do Váhu, ale len do menšej vody. (RÁZUS) — Pravda, žiadala, aby ho úradne vyhlásili za mŕtveho, ale iba preto, lebo jej notár tak poradil. (CHROBÁK) — Strana môže podať ospravedlnenie aj po uplynutí, ale len dotiaľ, kým druhá strana nepodala žiadosť o výmaz predznačenia. (LUBY)

Ak sa pri odporovacom vzťahu uplatňuje aj prípustka, používajú sa spojkové výrazy *ale predsa, ale jednako, ale napriek tomu, síce — ale (predsa, jednako).*

Dodek sa zdal ustarostený, ale predsa akosi veselý. (TATARKA) — Jerguš mal tvár ostrejšiu ako inokedy, lebo vo väzení štyri dni nejedol, ale jednako sa k ničomu nepriznal. (ONDREJOV) — Až koncom 17. storočia istý dánsky hvezdár zistil, že rýchlosť svetla je síce veľmi veľká, ale predsa konečná. (HAJKO) — Hlava ho síce bolela ako inokedy po nedeli ale bolesť ho neprebudila. (HEČKO) — Potíme sa, ale napriek tomu trasieme sa na celom tele, akoby nám bolo zima. (CHROBÁK)

2. Parataktická spojka *ale* má aj stupňovací význam. Na zvýraznenie tohto významu používajú sa však častejšie výrazy *ale aj, ale i, ale ani*, ako aj dvojčlenné spojky *nielen (nielenže) — ale i (ale aj, ale ani).*

Bohatý človek môže byť nielen soľou zeme, ale aj pijavicou. (KRNO) — Tohoročnú dovolenku mal som strávif nielen príjemne, ale aj užitočne. (MORIC) — Táto disjunkcia nielenže je neúplná, ale neplatí ani jeden jej člen. (FILKORN)

3. Parataktická spojka *ale* sama alebo ako časť spájacieho výrazu používa sa na pričlenenie vetného člena alebo aj vety.

Pri kaštieli bude záhrada, ale len na kvety. (KUKUČÍN) — Vychoval si ich, vychoval, ale nie na svojom. (SKALKA) — Áno, to boli môj starý otec, ale už zomreli. (TAJOVSKÝ) — Nie, prosím, pán učiteľ. Nehnevám sa, ale keď mi to Augustín od jedu povedal. (HORÁK) — A čože ešte teraz, syn môj, je už starý, ale kým bol mladší! (TAJOVSKÝ)

alebo

1. Parataktická spojka *alebo* má vylučovací význam. Je to základná vylučovacia spojka v oznamovacích vetách. Zahŕňa aj eventualitu. Používa sa ako členská i vetná spojka.

Výročie alebo iné sviatky, nedeľa a tu i tu deň alebo dva odpočinku — ináč vždy na vozíku, na železnici alebo na jarmoku. (KUKUČÍN) — Právo poddajné je právo, ktoré ustupuje zmluvám jednotlivcov, alebo ich jednostranným právnym aktom. (LUBY) — Mladšie-staršie deti doniesli nám jesť, alebo sme mali so sebou v uzlíkoch. (TAJOVSKÝ) — Preto Vendelín Klamo ustavične trpol, že zať príde o zamestnanie, že ho zbijú gardisti, alebo že ho zavrú žandári. (HEČKO)

Vylučovací vzťah sa výraznejšie vyjadruje opakovanou spojkou *alebo — alebo*. Zriedkavý je ľudový variant *lebo — alebo, lebo — lebo*.

„**Alebo** tam, **alebo** pod holým nebom," stál otec na svojom. (MORIC) — Tak si voľ: **alebo** dom postavíte a oddelíš sa, **alebo** ja odídem! (TIMRAVA) — **Alebo** bol býk smädný, **alebo** Jablonský nemal už vlády v rukách, len sa mu zver vytrhol a vyrútil na mňa. (JANČOVÁ) — **Lebo** mi prepíšte majetok a tak sa budem s ňou trápiť, **alebo** Zuzu preč pošlite a ja sa zaobídem. (TAJOVSKÝ)

2. Stupňovací, resp. odstupňúvací význam majú parataktické spájacie výrazy *alebo aj, alebo i, alebo dokonca, alebo aspoň*.

Nájomné môže byť dohovorené v hotovosti alebo v naturáliách, **alebo aj** v konaní práce. (LUBY)

ani[1]

Parataktická spojka *ani* má zlučovací, resp. rozlučovací význam vo vete so záporným prísudkom. Zlučovanie často prechádza do stupňovania, ak pripojený výraz je dôležitejší ako základný.

Nič azda plodiny, **ani** výrobku, ktoré by nebol za čas svojho pôsobenia dovážal na trh. (KUKUČÍN) — Ale krásy sa človek nenaje, **ani** si ňou nezakúri. (ZÚBEK) — Kráčali istým, pomalým krokom, ako ľudia v chôdzi dobre skúsení, ktorí v nej neustanú, **ani** sa nezadychčia. (PLÁVKA)

Spojenie parataktickou spojkou *ani* je dôraznejšie, keď sa spojka opakuje: *ani — ani*. Tu už preniká stupňovací význam.

Ani jeden, **ani** druhý neprijal dar. (JESENSKÝ) — Z mojej strany nebude mať **ani** spoločníka, **ani** protivníka. (ŠVANTNER) — Grečo sa z toho **ani** nerozveselil, **ani** nezosmutnel. (LAZAROVÁ) — Ale pán Miklóš **ani** nepočul, **ani** sa nehýbal. (PLÁVKA)

ani[2]

Hypotaktická spojka *ani* má porovnávací význam. Používa sa aj po základnom stupni prídavných mien a prísloviek, aj pri nepriamom pomenovaní vlastnosti.

A vtedy bol zdravý **ani** kremeň. (JÉGÉ) — Bol vyobliekaný **ani** na sobáš. (ČAJAK) — Bolo bol **ani** na obrázku, len bol trochu bledý. (ČAJAK)

Porovnávacia veta sa však častejšie uvádza spojovacími výrazmi *ani keď, ani keby, ani čo by*.

Slová mu len tak vybublali z úst, **ani keď** vrie kuľaša. (PLÁVKA) — Takí chodili, **ani keby** novodeli vody zamútiť, a tu máš! (URBAN) — Pohovka páli, **ani čo by** ju plamene olizovali. (LETZ)

ani čo by

Hypotaktická spojka *ani čo by* má význam krajnej podmienky. Nadradená veta je záporná, ale podradená veta je kladná.

Oni už len, pán učiteľ, nebudú inakší, **ani čo by sa** v uhorskej krajine všetko zmenilo. (TAJOVSKÝ) — Nebolo by prezradilo, **ani čo by ho boli na kúsky porezali.** (PLÁVKA)

ani keby

Hypotaktická spojka *ani keby* má význam krajnej podmienky. Nadradená veta je záporná.

Už tomu nebude dosť, **ani keby** nikto nič nemal, len on celý chotár. (TAJOVSKÝ)

ani nie tak — ako (skôr)

Parataktická dvojčlenná spojka *ani nie (tak) — ako (skôr)* má stupňovací význam. Používa sa na spájanie vetných členov aj viet.

A srdí sa **ani nie tak** na syna a jeho Rusa, **ako** sa jeduje na vlastné trápenie, v ktorom sa umára už od jesene. (HEČKO) — Ľudia líhali si na lôžka umdletí, s ťažkými vzdychmi **ani nie tak** od práce, **ako skôr** od akejsi zvláštnej ťažoby. (PLÁVKA) — **Ani nie** preto, že by to, čo povedia, bolo dôležité, **ako skôr** preto, aby bolo počuť hlas, opierajúci sa o hlas doliny. (PLÁVKA)

a to

Parataktická spojka *a to* má vysvetľovací význam. Používa sa najmä v odbornom štýle. Ináč sa ňou uvádza pričlenený výraz, ktorý sa zdôrazňuje.

Ale ja som tu kdesi býval, **a to** vo vlastnom dome. (JESENSKÝ) — Ja som už za to, čo som urobil, odmenený, **a to** stonásobne. (JÁGR) — Hovoril k nim málokedy, **a to** len rozhlasom. (TATARKA) — Ďalej vznikajú služobnosti priamo zo zákona, **a to** najmä služobnosti pozemkové. (LUBY)

avšak

Parataktická spojka *avšak* má odporovací význam. Používa sa častejšie len v odbornom štýle, a to len ako vetná spojka. Je zastaraná.

Častice, z ktorých sa prostredie skladá, vykonávajú len malé chvenie, **avšak** celý pohyb je pohybom vlny. (HAJKO) — Akosi napodiv jasne si uvedomil povahovú priepasť, ktorá ho delila od Vlada, **avšak** odísť už nemohol. (URBAN)

až

1. Hypotaktická spojka *až* má časový význam: vyjadruje sa ňou alebo okolnosť, po ktorú trvá dej nadradenej vety, alebo okolnosť, po ktorej sa začal uskutočňovať dej nadradenej vety. V prvom prípade sa používa aj dvojčlenný výraz *dotiaľ — až*, v druhom zasa výraz *potom — až*.

Počká, až dozneje, **až sa** rozplynie v nočnom tichu kdesi pred treťou drevenicou. (HEČKO) — Dotiaľ vlk nosí, **až** jeho samého ponesú. (PAISL.) — Dosť sa o tom narozmýš-

ľaš, **až** ťa na to život prinúti. (ZÚBEK) — Až sa najeme, potom sa o veci pozhovárame. (ZÚBEK)

Oveľa zriedkavejšie sa spojka *až* používa na vyjadrenie súčasnej okolnosti času.

Ba veď i tak sa hanbí, **až** príde do svetla. (JESENSKÝ)

2. Hypotaktická spojka *až* má aj účinkový význam.

Odpovedajte, lebo vás odsúdime, **až** sčerniete! (HEČKO) — Francek sa rozosmial, **až** sa pod ním lavica triasla. (ZÚBEK) — Stisol zuby, až mu na sánkach a lícnych kostiach naskočili hranaté svaly. (TATARKA)

Tu sa používajú aj korelované dvojice *tak — až, taký — až.*

Až sa mi dvíhala v žalúdku, tak razila starým maslom. (JESENSKÝ) — A fľaskne takú, **až** sa zaiskrí v očiach. (RÁZUS)

3. Zriedkavo sa v spisovnej reči používa hypotaktická spojka *až* v podmienkovom význame. Je to ľudový prvok.

Boli by sme sa dostali do peknej kaše, **až** by im dajaký strachoprd vyzradil, ako sa tu pravidelne zaobchádzalo s ich kamarátmi. (JILEMNICKÝ) — Žene treba do hrnka, a **až** jej nedáš, sám nebudeš mať pod zuby. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

ba

Parataktická spojka *ba* má stupňovací význam. Je to základná stupňovacia spojka členská i vetná.

Pomyslela si na jeho smutný, **ba** zúfalý pohľad a začala plakať. (JÉGÉ) — Je však jedna rozprávka Timravina, ktorá morálnu biedu neoddeľuje od sociálnej, **ba** výslovne vyvodzuje prvú z druhej. (A. MATUŠKA) — Pozerá na ňu s povďakom, **ba** v pohľade je i poníženosť. (KUKUČÍN)

Význam spojky sa zdôrazňuje vo výrazoch *ba aj, ba i, ba až, ba priam, ba dokonca, ba ani, ba ani len.*

Poľovník z červeného domu položil na zem už nejedného jeleňa, srnu, diviaka, **ba i** niekoľko medveďov. (PLÁVKA) — Znovu sa jej v mysli vybavil nepríjemný, **ba až** desivý dojem z prvého stretnutia. (TALLO) — Dohazovci sa síce nebránili, netiekla krv, **ba ani** slzy. (MINÁČ) — Nekráčala, lož utekala, **ba priam** letela po poľnej ceste, čo viedla do Kečiek. (KRNO) — Veď sa už boli pohnevali a on prišiel potom, **ba ešte** ju i odprosil. (URBAN) — Môžeš do neho rezať, rúbať a nepohne sa, **ba ani** kvapôčku krvi nevypustí z tela. (ŠVANTNER) — Suchá halúzka ľahko rozfakľí líce, **ba aj** do oka sa zapichne. (ONDREJOV) — Ani raz sa na ňu nepodíval, **ba ešte** aj čiapku si stiahol bližšie nad oči. (HEČKO)

bár

Hypotaktickou spojkou *bár* sa vyjadruje prípustka. Používa sa zriedkavo. Častejšia je dubleta *bárs.*

„Ani čert ich neupasie, **bár** by sme boli pri nich desiati," povie Ďuro. (TIMRAVA) — I tá mala s ňou sústrasť, **bárs** ona je žena chudobná, biedou až do čiernej zeme ubitá. (KUKUČÍN) — Dobrí sú to ludia, **bárs** sa ich ten svet bojí. (BOTTO)

beztak

Parataktická spojka *beztak* vyjadruje vysvetľovací vzťah. Je to vetná spojka.

Načo by sme ich tu jednotlive spomínali, **beztak** už všetky dávno vymreli. (CHROBÁK) — Poďme domov, **beztak** už nič neurobíme. (ÚZUS)

bez toho, aby

Hypotaktická spojka *bez toho, aby* používa sa na uvádzanie spôsobovej vedľajšej vety. V súvetí sa ňou vyjadruje vykonanie deja nadradenej vety bez ukončenia deja podradenej vety. Synonymná je spojka *bez toho, že by (bez toho, žeby)*.

„Zato neplač!" vraví jej Paľo **bez toho, aby** sa spýtal, čo je. (TIMRAVA) — Všetko zapisovali **bez toho, aby** sa gazdu na niečo opýtali. (HORÁK) — Čas sa míňal **bez toho, že by** boli dbali na to. (ČAJAK) — Tanky prejdú do údolia **bez toho, žeby** sme im v tom mohli zabrániť! (KARVAŠ)

bo

Hypotaktická spojka *bo* vyjadruje príčinný vzťah. Je to ľudová spojka. Používa sa najmä v umeleckom štýle.

Nad touto rečou sa zarazil pán Adam, **bo** mu jej obrat nebol milý, ale čo mal robiť? (KALINČIAK) — Všetko sa smialo, **bo** nik ma už nemal za svojského, ale za cudzieho. (KUKUČÍN)

buď

Parataktická spojka *buď* má vylučovací význam. Používa sa zväčša ako opakovaná spojka *buď — buď*.

Danosť je **buď** predmet prístupný poznaniu, **buď** výsledok inej disciplíny, o ktorý sa môžeme opierať. (FILKORN) — A cholery v Lomnici nemáš. Naľakala sa **buď** slúžnodvorského, vlastne pandúra s flintou, **buď** Lukáča a Hnátika, vlastne tône, čo sa vláči za nimi, **buď** pána Fyzikusa a ostatných prísnych pánov, **buď** konečne pána komisára, vlastne páuz, čo tak šikovne zanáša do lajstra. (KUKUČÍN)

Ten istý vzťah sa vyslovuje aj dvojčlennou spojkou *buď — alebo*.

Buď odtiaľto všetci odídeme, **alebo** nás postrieľajú. (JILEMNICKÝ) — Dekanovi to **buď** zanesli, **alebo** sám dal za ním špehovať. (TAJOVSKÝ) — V ovocinárstve sa rašelina používa **buď** samotná, **alebo** v komposte, a to či už v škôlkárstve, alebo priamo v ovocinárstve. (ZVARA)

Používa sa aj zdôraznená forma *buďto — alebo.*

„Môj spoluobyvateľ," myslím si, „buďto už — nedajbože — umrel, alebo nieto ho ešte doma." (TAJOVSKÝ)

by

Hypotaktická spojka *by* sa používa v rozličných funkciách ako spojka *aby.* Je to stará spojka, podnes častá v ľudovej reči. Využíva sa aj v reči umeleckej literatúry.

Nech vraj mladuche spakruky vezme čo-to z taniera, no tak, by tá to nepobadala. (HVIEZDOSLAV) — Ja som si svoje krásne dlhé vlasy včera dala odstrihnúť, by ma nemusela ona [moja mať] česať. (JANČOVÁ)

V ľudovej reči má spojka *by* aj porovnávaciu funkciu.

Zďaleka ty poznáš, ktorý je muoj frajer, má takie očiská by cínový tanier. (KOLLÁR, SPIEVANKY)

či[1]

Hypotaktická spojka *či* má niekoľko funkcií. Použitie tejto spojky vždy závisí od významu nadradeného výrazu alebo od celkového zmyslu vety.

1. Hypotaktickou spojkou *či* sa uvádzajú predmetové vety majúce zmysel zisťovacej otázky a závislé od slovies *nevedieť, pochybovať, spytovať sa, rozmýšľať, zistiť, záležať, očakávať* a ich synoným, ako aj od prídavných mien *istý, vedomý, zvedavý.*

Ešte nevieš, či do rána dožiješ. (TAJOVSKÝ) — Opäť zapochyboval, či jeho nový spoločník má v hlave všetko v poriadku. (ZÚBEK) — Jedného dňa spýtal by som sa jej medzi ročou, či už má nachystanú výbavu. (CHROBÁK) — Božena študuje dámske toalety, či v ničom nezaostala za módou. (KUKUČÍN) — Po večeri s napätím očakával, či otec nezabudol na včerajší sľub. (MORIC) — Dievčatko bolo zvedavé, či aj stará mať chodila do školy. (JANČOVÁ)

2. Prívlastkové vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *či,* ak majú zmysel zisťovacej otázky a ak závisia od substantív typu *otázka, neistota, zvedavosť, obava, žiaľ.*

Zato podnes pred každým divadlom vás večer zastaví hŕba ľudí s otázkou, či nemáte zvyšný lístok. (Z. JESENSKÁ) — A len čo to spravia, zmocní sa ich nepokoj, či azda niekde nehorí. (HEČKO)

3. Príčinné vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *či,* ak vyjadrujú vymyslený dej a ak závisia od slovies *báť sa, laknúť sa* a podobne.

Jurko od Šechnára sa sprvoti aj lakne, či sa starému otcovi neporobilo niečo s rozumom, keď si nad ránom tak vyspevuje v záhrade. (HEČKO) — „No poď, bude sa trápiť, kde si: či sa ti niečo neprihodilo, či si sa nevyvalil." (KUKUČÍN) — Vtedy začalo učiteľa pichať pri srdci, či nesľúbil chlapcovi niečo, čo je vôbec nesplniteľné. (HEČKO)

4. Prípustkové vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *či*, ak sa vo vedľajšej vete vyjadruje alternatíva. Preto je tu opakovaná spojka *či — či*, alebo dvojčlenná spojka *či — alebo*.

Potulujú sa bez rozdielu, či brojili proti pánom, či nie. (F. KRÁL) — Či bolo snehu do pása, alebo vyše, prebrodili všetky záhrady. (TAJOVSKÝ) — Mala stále rovnaký stav, či už malo svitať, alebo mrkať. (ŠVANTNER)

5. Účelové vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *či*, keď nadradená veta vyjadruje úmysel alebo snahu dozvedieť sa niečo.

Koľko ráz pozeral do okien, či sa už rozbrieždže. (KALINČIAK) — Príde gazda, či by nešiel kosiť. (TAJOVSKÝ) — Ohmatáva si hlavu, či ju nemá poranenú. (FIGULI)

6. Podmetové vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *či*, ak sa nimi vyslovujú neisté deje ako v zisťovacích otázkach.

Ak sú dojčatá zrastené, môže byť sporné, či je tu len jeden subjekt, alebo viac subjektov. (LUBY) — Lebo vraj koňovi na čele napísané nestojí, či zemanovi prislúcha, či nie ... (KALINČIAK)

či[2]

1. Parataktická spojka *či* má najčastejšie vylučovací význam. Používa sa alebo samostatne, alebo zdvojene *či — či*, alebo ako časť spájacích výrazov *a či, či — alebo*.

Koncom apríla či začiatkom mája privítame na Štvanici tenistov NSR. (TLAČ) — A v zlosti schytil by si najradšej tiesk, vidly, či čo máš práve poruke. (CHROBÁK) — Tak začal prosiť bratov, aby ho či jeden, či druhý ako najstaršieho odmenili. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Tamvon jedával na obed len studené, večera bola potom teplá, či už zatrepaná múkou, či už kapustnica zohriata. (ALEXY) — Adam poduril koňa a jachal dolu brehom, vyzerajúc či brod, či nejaký čln alebo kompu, na ktorej by sa previezol. (JÉGÉ) — V zjednocujúcom a či dynamickom systéme rozoznávame viac fáz. (FILKORN)

2. Parataktická spojka *či* má aj zlučovací význam, najmä ak je dvojčlenná: *či — či*. Zdôrazňujú sa tak obidva členy syntagmy.

Veď ten vždy nosí tie obdrané kockované nohavice, či v nedeľu, či v robotný deň. (JESENSKÝ) — Či v lete, či v zime už o piatej ráno musel vstávať, aby z ďalekej doliny zastihol prvú hodinu. (LETZ)

3. Parataktická spojka *či* uvádza vysvetlenie, rektifikáciu.

Do dvora či majera odráža sa cesta niže kaštieľa. (TAJOVSKÝ) — S Apolienou, či — ako sme ju my prezvali — s Polenom sme sa chytro skamarátili. (TAJOVSKÝ)

čím

Hypotaktická spojka *čím* je ľudovým variantom spisovnej časovej spojky *kým*. Dnes sa už v spisovnom jazyku nepoužíva.

Čím došli k nemu, bola už tma a tu ani nevedeli dobre, kde sú. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Vstaň, milá! Chvíľa čím odbije, srdce sa naše bezpečne skryje v tichých dolinách Siona. (SLÁDKOVIČ)

Ten istý význam majú i jej varianty *dočím, počím.*

A veru bol smútok u otcovho priateľa, lebo dočím veselili sa tam, najmladšia kňahyňa vyšla na prechádzku. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Pohrabkáva si žrebec mladý, počím ho šuhaj napája. (SLÁDKOVIČ)

čím — tým

Dvojčlenná hypotaktická spojka *čím — tým* vyjadruje rozdiel v kvantite alebo v intenzite v pomere k inému rozdielu. Spojkou *čím — tým* sa uvádza určenie miery, a to vyjadrené slovom alebo vetou.

Malobrežania čím ďalej, tým viac si dovoľovali. (JESENSKÝ) — Čím býval dlhšie doma, tým bol horší, zlý na nás. (TAJOVSKÝ) — Čím mocnejšie kypel vôkol neho život, čím viac novôt, čím viac neznámych tvárí bolo v ňom, tým menej ho všetko zaujímalo. (URBAN) — Čím väčších okruhov skutočnosti sa dotýkajú vedecké pojmy, tým sú filozoficky operatívnejšie, tým viac určujú svetonázor. (FILKORN)

V ľudovej reči sa používa aj synonymný spájací výraz *čím — to.*

Ide, ide, a čím ďalej ide, to väčší mrak padá na zem. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Lenže to isté strašne napína aj Agnešinu zvedavosť, a preto čím ďalej, to pomalšie sa moce po kuchyni. (LAZAROVÁ)

čiže

Parataktická spojka *čiže* má vysvetľovací význam. Uvádza sa ňou aj rektifikácia, dodatočné opravenie, spresnenie niečoho.

Či zase nepokazí voda otavu čiže mládzu, ktorej tiež býva skoro toľko ako sena. (TAJOVSKÝ) — Zastaviť holoruby, nesústreďovať rubačov a uhliarov, čiže ustúpiť na celom fronte. (HORÁK) — On však len veľkoryso nedbal na druhých a uznášal sa, ako chcel — čiže v svoj vlastný prospech. (HEČKO)

čo

Hypotaktická spojka *čo* má všeobecný význam. Preto sa často spresňuje rozličnými časticami a zámenami. Tak vznikajú jednak korelované dvojice typu *natoľko — čo*, jednak viacslovné výrazy typu *len čo.*

1. Príčinný vzťah sa vyjadruje hypotaktickou spojkou *čo* pomerne často, i keď je to viac ľudový spôsob vyjadrovania. Popri príčinnom vzťahu je tu aj miera, intenzita deja.

Tetka chodila od rána do večera zašubraná okolo stavania, čo stále niečo čistila. (ZGURIŠKA)

2. Účelový vzťah sa vyjadruje hypotaktickou spojkou *čo* takisto najmä v ľudovej reči.

Vsoťte voz niekde do ciene, čo vtiahnem do humna. (KUKUČÍN) — Ale treba učiť rozumné veci, čo z toho deti budú niečo mať. (TAJOVSKÝ) — Tetka, dajte nám retiazky, čo ich odvedieme. (TIMRAVA)

3. Prípustkový vzťah sa vyjadruje hypotaktickou spojkou *čo* často.

Od hajtmana odkázal, že nepríde, čo cestu dukátmi vyložím. (KUKUČÍN) — Čo budete čo robiť, pôjdem! (JÁGR) — Čo dám tisícku — ale ich nevypustím. (TAJOVSKÝ) — Vrtík, čo ako vykoľajený, sprvu nechcel veriť vlastným ušiam. (URBAN) — Ba čo by mu aj starého čerta predložil, i toho by zjedol, taký bol hladný. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

4. Účinkový vzťah vyjadruje hypotaktická spojka *čo* zriedkavo, a to aj ako vetná, aj ako členská spojka.

Slimákov tak vyháňal, čo sa celý spotil. (HARMANOVÁ) — Zoškrabať mrazivý kožuštek sklíčka, len natoľko, čo jedno oko vykukne. (ONDREJOV)

5. Zreteľovú vetu uvádza hypotaktická spojka *čo* často.

Dva razy, čo sa pamätáme, vyšiel na zboj. (HEČKO) — Čo ja pamätám, takej zimy ešte u nás nebolo. (ÚZUS)

6. Časové vety sa uvádzajú hypotaktickou spojkou *čo* najmä vtedy, keď v nadradenej vete je časový údaj. Spolu s ním sa precizuje význam spojky, napr. *odvtedy — čo, teraz čo*. Najčastejšie sa vo vedľajšej vete vyslovuje časový bod, od ktorého trvá dej hlavnej vety.

Roky ubehli, čo nebol v tejto časti chotára. (HEČKO) — To sa jej prvý raz prihodilo, čo je vydatá. (KUKUČÍN) — Už dva týždne, čo vystali z našich hodín. (ALEXY) — A už som ho videla, čo tu slúžim. (KRÁLIK) — I teraz, čo toto píšem, je okolo mňa, nepokojí ma. (ŠOLTÉSOVÁ) — Žiadosť treba podať v prepadnej lehote 30 dní odvtedy, čo sa držiteľ dozvedel, že bol svojmocne vo svojej držbe rušený. (BAKALA)

7. Hypotaktická spojka *čo* má aj význam porovnávacej spojky. Používa sa zriedkavo ako členská spojka.

Ani jeden mládenec v dedine nemal toho vzrastu čo Paľko. (KUKUČÍN) — Vystúpil bych čo obranca. (ŠKULTÉTY)

čo hneď

Hypotaktická spojka *čo hneď* má prípustkový alebo krajne podmienkový význam.

Nosí čierne, čo hneď otrhané nohavice. (KUKUČÍN) — Zuzke milé bolo počuť o sebe chválu, čo hneď z úst husárových. (KUKUČÍN)

čo priam

Hypotaktická spojka *čo priam* má prípustkový alebo krajne podmienkový význam. Niekedy sa píše aj ako jedno slovo.

Kto si stojí v slove, čo priam zhĺkne svet . . . (KUZMÁNY) — „Ale tovariš keby chcel svietiť, by nemohol, čopriam by mal aj červené vlasy, lebo má na hlave troma radmi jeden chlp." (ZÚBEK)

čo raz

Hypotaktická spojka *čo raz* má časový význam: vyjadruje sa ňou opakovanie deja nadradenej vety v závislosti od opakovania deja podradenej vety. Používajú sa aj korelované dvojice *čo raz — vždy, čo raz — vše.*

Marínu moria takéto myšlienky, a **čo raz** dieta zastene, zmocňuje sa jej väčšia a živšia zúfalosť. (FIGULI) — **Čo raz** vyšiel Matej na cestu, šla za ním hŕba detí, obdivujúc jeho nový pánsky oblek. (KUKUČÍN) — **Čo raz** ho mať nevidela, vše vyjedol kúsok striedky. (JANČOVÁ)

dokým

Hypotaktická spojka *dokým* má časový význam. Vo vedľajšej vete sa udáva časový úsek, v ktorom sa uskutočňuje dej hlavnej vety. Ako ľudová spojka používa sa v spisovnom jazyku zriedkavo.

Dokým žijem, aby si vedel, gerpfas nemá čo hľadať v mojej garbiarni. (KRNO) — **Dokým** spí, tajomné holúbky dokončia všetku prácu. (STODOLA)

hneď ako

Hypotaktická spojka *hneď ako* je časová. Vyjadruje tesnú následnosť deja hlavnej vety po deji vedľajšej vety.

„A," híkal som prekvapením, **hneď ako** som pod bránu vošiel. (TAJOVSKÝ) — **Hneď ako** večerom prišiel otec domov, vyrozprával mu všetko o neobyčajnom stretnutí. (MORIC) — **Hneď ako** sme vošli, zbadal som, že toto nebude príjemné prostredie pre dlhé reči. (CHROBÁK)

Zriedkavejšie sa používa synonymná hypotaktická spojka *hneď čo.*

Ešte dnes, **hneď čo** príde, zatrúbi na pochod. (LAZAROVÁ)

hoci

Hypotaktická spojka *hoci* je základná prípustková spojka. Používa sa i jej dubleta *hoc.*

Aj Števo Fašanga Cengáč prišiel, **hoci** býval ďaleko. (ONDREJOV) — **Hoci** bola tma, vedel si predstaviť jej oči, ľútostivé a nežné. (MINÁČ) — Deti vybehli so smiechom, **hoc** ich i štuchali starší nazad do pitvora. (TAJOVSKÝ)

V tom význame sa používajú aj korelované spojenia *hoci — predsa (len), hoci — jednako.*

Hoci pred svatbou zadymilo sa takto z Bežanovie domu, predsa sobáš nebol hatený ničím. (KUKUČÍN) — **Hoci** manifestácia bola pokojná a dôstojná, jednako policajný kapitán vydal rozkaz, aby sa zhromaždenie rozišlo. (ZÚBEK)

Nárečovým variantom prípustkovej spojky *hoci* je spojka *hoďa.* Používala sa v staršom spisovnom jazyku. Má aj dubletu *hoďas.*

I my tu, **hoďa** sme čistí Slováci, sme dobrí vlastenci. (ŠOLTÉSOVÁ) — Hodno utiecť, **hoďas** bosý. (HVIEZDOSLAV)

i

1. Parataktická spojka *i* vyjadruje mierne stupňovanie. Preto ju používame aj pri zlučovaní, ak posledný člen syntagmy chceme zdôrazniť, alebo ak pripojenie vzbudzuje prekvapenie a pod.

Utekal som s ňou rýchlo do šírych polí, kde bolo viac povetria, viac neba i viac zeme. (ŠVANTNER) — Na svahu násypu i v priekope pod ním bolo narozhadzovaného všakového haraburdia. (MORIC) — Zariaďujeme si pioniersku klubovňu, kde sa budeme schádzať, pracovať, učiť sa, i zabávať. (HORÁK) — Povyše dediny pri senníku dobehli ostatných, i pridali sa k nim. (PLÁVKA)

Opakovanú spojku *i — i* používame, ak chceme osobitne vyzdvihnúť každý člen syntagmy.

A ubi ho i zvonku i zdnuka! (GABAJ) — Človek cítil ich tarchu i na pleciach i v kolenách. (ŠVANTNER) — Môžeš sa i dobre schovať i dobre páliť. (PLÁVKA) — Pán vicišpán bol odrazu i bledý ako smrť, i zelený ako túz, i svetlý ako šata . . . (KALINČIAK) — I hanbí sa, i mrzí ho, i žiaľ cíti. (TIMRAVA)

2. Parataktická spojka *i* používa sa aj ako dôsledková. Podobne ako základná zlučovacia spojka *a*.

Na chvíľu ju opustila sila, i padla na lavicu. (JÁGR) — Svetlu do kuchyne preniknúť prekážali schody, vedúce na poschodie, i bolo v nej šero. (TAJOVSKÝ) — Vtedy sme sa mali ešte dobre, otec pracoval vo vagónke, i vymodlikal som si od neho peniaze na husle. (HEČKO)

i čo

Hypotaktická spojka *i čo* vyjadruje vzťah krajnej podmienky. Je pomerne zriedkavá. Podobne aj variant *i čo by*.

Druhí ľudia, i čo ich je menej, hľadia sa jeden druhému vystúpiť. (TIMRAVA) — Nebolo v ňom ani stopy po ohnici, i čo jej zrnko je jedno z najdrobnejších. (HORÁK) — ale stoj čo stoj, i čo by sekery padali, rob, kým je čas... (KALINČIAK)

i keby

Hypotaktická spojka *i keby* má význam krajnej podmienky. Spája len vety. Používajú sa aj dvojčlenné varianty *i keby — predsa*, *i keby — jednako*.

A notár Okolický, i keby nebol chcel, musel veriť, že tá žena slovo zachová. (URBAN) — I keby sa dozvedel, kam sa podela, nešiel by za ňou. (CHROBÁK) — A vôbec, nijaká žena nemôže byť oporou v tomto boji sedliakovi, i keby bola chtivá bohatstva, zlá, pyšná, lakomá. (TALLO) — I keby ste sa v skutočnosti málo odchýlili od pravdy, predsa to nebolo celkom tak. (JILEMNICKÝ) — To je naša výhoda, i keby sme nevzbudili pokoru v hriešnikovi. (ZVÁN)

i keď

Hypotaktická spojka *i keď* vyjadruje vzťah krajnej podmienky. Používa sa ako vetná i ako členská spojka.

Ako ozbrojený sprievod vyskočia na voz i dvaja milicionári, i keď sa Mikula proti tomu vzpiera. (HEČKO) — Nerád sa pokoril pred cudzou mienkou, i keď bola ona jasná. (URBAN) — „Povedzme... pripúšťal Tomáš, „ale z taniera lepšie chutí, i keď je to suchý zemiak." (ZÚBEK) — Jedna z výškových budov, ktoré celkom zmenili profil Moskvy, i keď nie jej charakter. (JESENSKÁ) — Jano Stráňaj a Špidla starali sa oň horlivo, i keď v podstate svojráznym spôsobom. (KARVAŠ)

Používajú sa aj dvojčlenné výrazy *i keď — predsa (len), i keď — jednako (len), i keď — aspoň* ...

I keď skoro naisto vie, že Martin simuluje, predsa len do dvora nevstúpi. (HEČKO) — I keď mnohí z nich hovorili s ľahkou iróniou, jednako ťažko bolo vybadať jej stupeň i hranice. (JILEMNICKÝ) — I keď paholok, aspoň v rodnej dedine. (KRÁLIK)

i tak

Parataktická spojka *i tak* vyjadruje vysvetľovací vzťah. Používa sa aj variant *aj tak*. V záporných vetách sa používa synonymná spojka *ani tak*.

Hodil som mu melenček chleba, i tak by som ho bol sotva prežrel. (TATARKA) — No Klemo by sa bol bez tých dedín dobre aj obišiel, i tak boli až kdesi na Horniakoch. (HEČKO)

i to

1. Parataktická spojka *i to* uvádza vysvetlenie, bližšie ozrejmenie niečoho. Častejšie sa používa na uvedenie dodatočného vysvetlenia.

Tmolí sa po dome a dvore, kde pracuje len jediný, i to starosvetský preš. (KUKUČÍN) — Prišlo s ňou i malé, asi osemročné dievča, i to také ako tie dve, najmladšia sestrička. (TAJOVSKÝ)

2. Parataktická spojka *i to* má aj odporovací význam s odtienkom obmedzenia.

Ale naveľa sa len dal naviesť na kúpu, i to viac len po známosti a z priateľstva. (KUKUČÍN) — Kedykoľvek zišla sa s ňou alebo s jej matkou, len pár slov prehovorila, i to len tak cez zuby. (ČAJAK)

iba

Parataktická spojka *iba* vyjadruje odpor obmedzením: z platnosti prvého člena syntagmy by vyplývala neplatnosť druhého člena, no aj ten platí.

Všade cigánstvo, iba v mlieku voda. (PRÍSL.) — Všetci sa zasmiali, iba slečna sa odvrátila. (KUKUČÍN)

Používajú sa aj dublety *iba že, ibaže, iba čo*.

Vidí i ona jeho vinu, iba že nechce na ňu ukázať. (KUKUČÍN) — Tá istá detská tvár, ibaže ostrejšia a chudšia. (JANČOVÁ) — Zhrozený rozpovedal, čo sa stalo, iba že múdro zamlčal svoju asistenciu. (URBAN) — Ticho bolo, iba čo dážď klopal a vietor šramotil. (ONDREJOV) — Strážny v sivozelenej uniforme sa ani nebránil, iba čo oči vypleštal až navrch hlavy. (MORIC)

ináč

Parataktická spojka *ináč* má vysvetľovací význam. Používa sa aj dubleta *inak*.

Amálke Kantziovej už nepomôžeš, ale Pavlina mama iste potrebuje pomoc, **ináč** by **pre teba** neposlala. (ZELINOVÁ) — Obdarený má povinnosť riadne ponúknuté plnenie **prijať, inak** omeškú prijatie a stihnú ho následky omeškania. (LUBY)

jak

Hypotaktická spojka *jak* vyjadruje porovnávanie. Je to ľudový a zastaraný variant základnej porovnávacej spojky *ako*. Používa sa dnes iba v básnickom štýle.

Tá zvesť **jak** vichor v srdci zahudie! (PLÁVKA) — A **jak** dievča červenieť sa bude v ružici šťastných národov. (MIHÁLIK) — Slnko **jak** koráb v krvavých vodách plá pod oblohou. (KRASKO)

jednak — jednak

Parataktickým spojovacím výrazom *jednak — jednak* vyjadrujeme zlučovanie paralelných dejov alebo rovnocenných javov. Používa sa najmä v odbornom štýle. Vyskytuje sa aj dubleta *jednak — a jednak*.

Endokrinologický liečebný ústav v Ľubochni lieči poruchy štítnej žľazy **jednak** v ústavnom ošetrovaní, **jednak** ambulantne. (BALÁŽ) — Do dediny ísť neradno, **jednak** pre zlé počasie a **jednak** pre žandárov. (URBÁNEK)

jednako

Parataktická spojka *jednako* má odporovací význam s odtieňom prípustky. Používa sa zriedkavejšie ako synonymné výrazy *a jednako, ale jednako*.

Všetky tieto búrlivé prevraty sledovala bez slova, bezbranná, **jednako** priam náruživo **na nich** zúčastnená. (KARVAŠ) — Eva sa ich štítila ako nečistých, **jednako** nakoniec boli **hotové a vyhladené**. (KARVAŠ) — Šťastnou náhodou sa neudrel, **ale jednako** už pre tú **morálnu ranu** začal plakať. (ŠOLTÉSOVÁ)

jestli

Hypotaktická spojka *jestli* má podmienkový význam. V dnešnej spisovnej reči sa už nepoužíva; hodnotí sa ako knižná a zastaraná spojka.

Hana zamkla dvere na svetlici, kuchyňu iba privrúc, aby slúžka mala kde byť, **jestli** sa vráti zo svadby. (TIMRAVA)

kadenáhle

Hyptaktická spojka *kadenáhle* má časový význam. Dej nadradenej vety tesne nasleduje po deji podradenej vety. Bežne sa používa v nárečiach.

Ale **kadenáhle** kohúti zakikiríkali, a na Ráztoky padlo svetlo dňa, Okolický spomínal už na všetko ako na zlý sen. (URBAN) — Krem skromnej výnimky všetci cestovatelia sú ani prečarovaní, **kadenáhle** vstúpi do železničného vozňa. (ČAJAK)

kdežto

Parataktická spojka *kdežto* má odporovací význam. Odpor sa vyjadruje rozdielom. Je zastaraná.

Kráľ zriedka chodil medzi svet, **kdežto** Vanovský žil vo svete. (VAJANSKÝ) — Marína udiveno počúvala, akú tá mala smelosť, **kdežto** ona ani voľne dýchať sa neopováži. (TIMRAVA)

keby

1. Hypotaktická spojka *keby* je základná spojka na vyjadrenie neistej alebo aj neuskutočnenej podmienky. V postuponovanej nadradenej vete sa používajú slovká *to, tu, tak.*

Nudila by sa, **keby** nemala sprievodcu. (KUKUČÍN) — **Keby** bol Farkaš mlčal a nastúpil hneď na začiatku, možno by sa to bolo všetko dobre skončilo. (MINÁČ) — **Keby** bol zámočníkom, už zajtra by mohol ísť so mnou. (HEČKO) — „**Keby** ste tak jedli žemľu alebo rožok, to by ste si len pochutili!" zamiešala sa do rozhovoru Terezka. (ZÚBEK)

2. Hypotaktickou spojkou *keby* sa uvádzajú podmetové vedľajšie vety, ktorými sa vyslovuje želanie.

Najlepšie by azda bolo, **keby** sa sobáš odbavil čím skôr. (KUKUČÍN) — To by bolo šťastím pro ňu, **keby** sa nevrátil. (URBAN) — Aké by to bolo pekné, **keby** ste vy dvaja ťahali spolu! (HEČKO)

keby aj

Hypotaktické spojky *keby aj, keby i, keby ani* sa zriedkavo používajú na vyjadrenie krajnej podmienky. Častejšie sa používajú spojky *aj keby, i keby,*

Čo by sme mali z Kazimíra Podolského, **keby** i slúžil peknej idei? (VAJANSKÝ) — **Keby aj** bolo hotové, bohvie komu bude na osoh. (JILEMNICKÝ)

keď

1. Hypotaktická spojka *keď* má všeobecný časový význam. Je to základná časová spojka vyjadrujúca všetky typy okolnosti času, najmä súčasnosť a predčasnosť.

Keď tu bola Hana po prvý raz a chcela si dosoliť polievku, pani Hedviga sa zhrozila. (MINÁČ) — **Keď** mu uschli oči, narovnal si chrbát. (TATARKA) — V predjarí, **keď** sneh ešte pokrýval polia, už sa zazelenalo drobnou trávičkou. (ONDREJOV)

Používajú sa aj korelované výrazy *keď — vtedy, keď — tu, keď — to.*

Keď je Paľo nie doma, vtedy si Kanáska už ani rady nevie so sebou. (TIMRAVA) — **Keď** sedí, to ani čo by bola zakliata. (JESENSKÝ) — Ján Ivančík si spomenul na otcovu

rozprávku vždy vtedy, keď bola nočná obloha zvlášť jasná a keď sa na nej hviezdy zvlášť jagali. (HEČKO)

Časový význam majú aj spájacie výrazy *keď tu, keď len, keď zrazu,* ktorými sa uvádza dej náhle a nečakane prerývajúci dej hlavnej vety.

Nestihol som však dosadnúť do machu, keď zrazu môj pes naberie vietor, potom zvesí hlavu a ta ho! (JILEMNICKÝ) — Robila som si robotul, keď tu zrazu vošla pani do kuchyne. (JANČOVÁ) — Práve chceš zo zvedavosti kuknúť na ne, či sú ozaj hodné, keď tu začuješ tamburicu. (ČAJAK)

2. Spojkou *keď* sa uvádzajú aj tzv. nepravé časové vedľajšie vety. Medzivetný vzťah je zlučovací.

Zložité filtre sa umiestňujú buď vedľa akvárií, vtedy ich nazývame vonkajšími filtrami, alebo do vody akvárií, keď ich nazývame zase vnútornými filtrami. (MRAKIČ)

3. Spojkou *keď* sa často uvádzajú aj príčinné vedľajšie vety.

Keď však oni mlčali a nezačínali rozhovor, pomaly sa zvrtla a odišla. (MORIC) — Boli už istí, že cholera príde, keď sa na ňu tak zastrájajú. (KUKUČÍN) — „Ani deťom som nemohla dať raňajky, keď na mlieko musím čakať hodinu," vravela Marka Kováčová. (TALLO)

4. Hypotaktická spojka *keď* sa bežne používa aj ako podmienková spojka.

Čo tam po reči, keď nieto v nej veci. (KALINČIAK) — Protiprávne chovanie sa človeka môže byť pozitívne, keď niekto niečo koná, ale negatívne, keď niekto, kto by mal konať, nekoná. (LUBY) — Bude sa túlať, keď nedajú pokoja. (ONDREJOV) — Keď máš škodu, o posmech sa nestaraj! (PRÍSL.)

5. Samotná spojka *keď* sa používa zriedkavo aj ako prípustková. Bežne sa tak používa v istých nárečiach.

Sama na moje dve uši som počula z jej úst, že si požije na slobode, keď jej je hlava začepčená. (TIMRAVA)

6. Podmienkový zmysel má hypotaktická spojka *keď* aj na čele podmetových vedľajších viet.

Nie je na zavrhnutie, keď pre dievča niekto neje celý deň. (TIMRAVA) — A ti je to nie zle, keď ťa takto bozkávam? (ŠOLTÉSOVÁ) — Mať mrzelo, keď ho vše ani nemohla poznať. (TAJOVSKÝ)

7. Časový význam má hypotaktická spojka *keď* aj na čele prívlastkových vedľajších viet. Vedľajšia veta bližšie určuje substantívum časového významu.

Pritom každý deň hodinu nadrábali za sobotu, keď sa pracovalo len do jednej. (ZÚBEK) — A práve v tú noc sa to stalo, keď prestalo pršať a ľudia už nestriehli. (JANČOVÁ)

keď (už) nie — (tak) aspoň

Parataktická dvojčlenná spojka *keď (už) nie — (tak) aspoň* vyjadruje odstupňovací vzťah.

Ničoho si tak nežiadam, ako aby som vedela, keď už nie maľovať, aspoň kresliť. (ŠOLTÉSOVÁ) — Najmenej tisíc ráz nazrel už cez dvorný oblok do prednej izby v nádeji, že

zbadá starygáňa **keď už nie** vystretého, **aspoň** ležať v posteli. (HEČKO) — **Keď nie** na iné, **aspoň** na trovu, na pitie by boli. (TIMRAVA)

Zriedkavejšie je synonymum *ak už nie — tak (určite, iste).*

Ublížiť im znamená — **ak už nie** smrť, **tak určite** nemocnicu. (HEČKO)

kedykoľvek

Hypotaktická spojka *kedykoľvek* má časový význam v súvetí, v ktorom sa podávajú opakované deje. Používajú sa aj varianty *kedykoľvek — zakaždým, kedykoľvek — vždy.*

Kedykoľvek som vyzrela von, vykvaplo mi zo srdca kúsok radosti a padla mi doň slza melanchólie. (JANČOVÁ) — No čím ďalej, tým väčšmi ju dráždilo, že sestra ostáva hluchá a pohŕdavo odvracia tvár, **kedykoľvek** začne o svojich plánoch. (CHROBÁK) — Evka — tak **sa** volala — **kedykoľvek sa** rozhovorila o strašnej jesennej noci, **zakaždým** ju pochytila triaška. (ONDREJOV)

keďže

Hypotaktická spojka *keďže* má príčinný význam. Používa sa zväčša na čele súvetia.

Keďže sú služobnosti obmedzením vlastníckeho práva, **sú zásadne** prípustné len v typoch, ktoré súkromné právo uznáva. (LUBY) — A **keďže** už nemali prečo rozhŕňať záclony budúcnosti, oživovali si v spomienkach pri pohári ku rozličné epizódky zo zašlých čias. (LETZ) — Ale **keďže** vstupuješ do družiny strelcov, musíš **sa** podrobiť ešte aj skúške streleckoj. (ZÚBEK)

kým

1. Hypotaktická spojka *kým* uvádza časové vety vyjadrujúce okolnosť, počas ktorej alebo po ktorú trvá dej nadradenej vety.

Kým som bol malý, púšťal som sa s ním do hádky. (TAJOVSKÝ) — Ide z ruky do ruky; **kým** tancuje, i traja strežú na ňu. (KUKUČÍN) — Umieňoval si, že vytrvá na stráži, **kým** sa Jerguš nezjaví. (ONDREJOV) — Nechajte ho, **kým** sa naje. (HEČKO) — Ďakujem, bratia, **kým** sa neodslúžim. (URBAN) — Ostaneme tu, **kým** nedostaneme jasnú odpoveď. (JAŠÍK)

V nadradenej vete býva odkazovací časový výraz, čím sa spresňuje vyjadrenie medzivetného vzťahu. Tak vznikajú dvojčlenné výrazy *zatiaľ — kým, dotiaľ — kým, len dotiaľ — kým, dovtedy — kým, prv nie — kým* ...

Lenže píla je len dotiaľ pílou, **kým** má čo rezať. (TAJOVSKÝ) — Oblieval ho studenou vodou do tých čias, **kým** sa mu nekýchlo. (CHROBÁK) — Za celý čas, **kým** sme ich zo smrekov oberali, sedel pod stromom a striehol nám batôžtok s chlebom a slaninou. (JANČOVÁ)

2. Hypotaktická spojka *kým* s časovým významom používa sa aj na uvádzanie podmetových viet. V prísudku nadradenej vety je sloveso *trvať.*

Kým sa gombík prišije, trvá pol hodiny. (JESENSKÝ) — Trvalo hodnú chvíľu, **kým** sa Ondruš spamätal. (KUKUČÍN) — Trvalo to dlho, **kým** sa podarilo obom novým susedom zaspať. (TALLO)

3. Hypotaktická spojka *kým* uvádza tzv. nepravé časové vety, ak spája vety protikladných významov, teda stojace v odporovacom vzťahu. Odpor sa vystihuje rozdielom.

Milicionárov bolo len deväť, **kým** komunistov sa prihlásilo dvastridsať. (HEČKO) — Znášala vrecia k hrvotu, akoby boli plevou naplnené, **kým** druhé ženy povaľovali sa tam po laviciach. (TIMRAVA) — Preto materialistická metóda je progresívna, **kým** idealistická metóda je v najlepšom prípade len adaptačná alebo regresívna. (FILKORN)

kýmkoľvek

Hypotaktická spojka *kýmkoľvek* má časový význam. Stojí na čele viet vyjadrujúcich okolnosť, počas ktorej alebo po ktorú trvá dej nadradenej vety.

Kýmkoľvek posledný sneh nezmizol z vrchov, hrozilo toto nebezpečenstvo. (FIGULI) — I u nás je darmo o spojení s ďalekým svetom, o mori vykrikovať, **kýmkoľvek** sa v týchto okolnostiach nachodíme, v akých sme teraz. (Ľ. ŠTÚR) — I tak nebude mať pokoja, **kýmkoľvek** nevypovie všetko, čo ju teší. (TIMRAVA) — V najhoršom prípade začal by bzikať, **kýmkoľvek** by sa nezbavil príliš neodbytného sršňa. (CHROBÁK)

lebo

1. Hypotaktická spojka *lebo* vyjadruje príčinný vzťah. Je to najčastejšia a základná príčinná spojka. V nadradenej vete býva odkazovací výraz *preto* i tak vzniká dvojčlenný výraz *preto — lebo.*

Nepáľ ma, **lebo** ťa naskutku rozdrapím. (HEČKO) — Urobím hôrku okolo neho, **lebo** včely nerady, keď sa im nablízku hurtuje. (KUKUČÍN) — Podľa toho na základe vlnovej teórie sa svetlo šíri priamočiare preto, **lebo** dĺžka svetelných vĺn je veľmi malá v porovnaní s rozmermi obvyklých prekážok. (HAJKO) — Možno zo žiaľu, možno preto, **lebo** ju vyrušilo zo sna. (MINÁČ)

2. Spojka *lebo* sa používa aj ako parataktická, a to na uvedenie vysvetlenia. Tu býva aj intenzitný spojkový výraz *lebo veď.*

Tretí sa podobá mravcovi, **lebo** tiež unesie ťažšie bremeno, než sám váži. (HEČKO) — A to Hurban živo pri ňom kvitoval, **lebo veď** mu neušlo, že dakoľkým z jeho mladuškých hostí zahoreli nie iba hlavy. (LACKOVÁ)

3. Parataktická spojka *lebo* s významom vylučovacej spojky je nárečovým variantom základnej vylučovacej spojky *alebo.* Používa sa zriedkavo v básnickej reči.

Zajtra **lebo** dneska čo vojsko prirazí v zbrojnej hotovosti. (J. KRÁĽ) — Či znáte ten tichý kraj, kde večer mamičku deti prosia o jednu národnú pesničku **lebo** o dáku hádku a o dáku povesť? (J. KRÁĽ)

leda

Parataktická spojka *leda, ledaže* má odporovací význam vyjadrený obmedzením. Je to zriedkavá spojka.

Nedávali im nič, **leda** prázdne kopy slov. (URBAN)

ledva

1. Hypotaktická spojka *ledva, ledvaže* má časový význam. Uvádza okolnosť, po ktorej hneď nastupuje dej nadradenej vety.

Ledva začalo sa slnko klonit na západ, dal si osedlať koníka. (VAJANSKÝ) — Peter Púplava, takto ozbrojený proti záduchu, **ledva** sa v pondelok rozvidnilo, s pomocou milície vypraví chlapcov do Kňažej a furmanov do Brodna. (HEČKO) — **Ledvaže** ostatný koštialový ohryzok z pokrmnice zmizol, nastalo stolovanie pánov profesorov. (LASKOMERSKÝ)

2. Hypotaktická spojka *ledva, ledvaže* má význam miery vyjadrený účinkom.

Nepokoj jeho rástol, **ledvaže** preberal nohami. (ČAJAK) — Dušan začal znova ticho hrať, **ledvaže** dotýkali sa jeho prsty klávesov. (VAJANSKÝ)

len

Hypotaktická spojka *len* má účinkový význam. Používa sa iba ako vetná spojka.

Plesol bičom, **len** sa tak v horách ozývalo. (ONDREJOV)

len čo

Spojka *len čo* je hypotaktická časová spojka, vyjadrujúca tesnú následnosť deja hlavnej vety po deji vedľajšej vety. Preto sa používa aj dvojčlenný korelovaný výraz *len čo — už, len čo — hneď.*

Šora Anzula vstala, **len čo** začali švitoriť lastovice. (KUKUČÍN) — **Len čo** sú podstatné body dohovorené, vznikne zmluva. (ĽUBY) — **Len čo** sa zažali pouličné lampy a jasné svetlá výkladov a reklám — akoby sa nad mestom odrazu bolo stmilo. (KARVAŠ) — **Len čo** sme ho pochovali, už sa obraciate proti mne — vdove! (TIMRAVA)

Zriedkavejší je variant *len toľko čo.*

Len toľko čo ho Potocký usadil, začal, poobzerajúc sa po izbe, či nik nepočúva, hovoriť. (KALINČIAK)

lenže

Parataktická spojka *lenže* má odporovací význam, v ktorom sa niekedy uplatňuje aj obmedzenie. Používa sa zväčša ako vetná spojka.

Metódy učiteľskej nemal; vlastne mal, a to dobrú, **lenže** namáhavú a zdĺhavú, ktorú dnes už učitelia neužívajú. (TAJOVSKÝ) — Dobrý tabačik, **lenže** slabý. (KRNO) — Mal by som pre vás dôležité poslanie, **lenže** by ste museli čušať ako hrob. (ZÚBEK) — A teraz si vlasy znova zaplotá, **lenže** miesto dvoch plotíc si len jeden vrkoč. (CHROBÁK) — Boli by ich možno aj pozdravili, **lenže** v rozpakoch celkom zabudli. (URBAN)

lež

Parataktická spojka *lež* vyjadruje zdôraznený odporovací vzťah. V tomto význame sa používa často aj ako členská, aj ako vetná. Máme aj synonymný výraz *nie — lež.*

Videl ho **nie** pri práci, **lež** na trhoch a svadbách, pri speve, v tanci a zábavách, ale videl ho i tak pravdivo. (A. MATUŠKA) — Sneh **nie** mäkký, **lež** ostrý, ľadový bičoval tváre i každé menej chránené miestečko ľudských tiel. (MORIC) — Bol by si pýtal vysvetlenie, **lež** narážka na útek odviedla jeho pozornosť. (URBAN) — Tí terajší biskupi akosi nezastávajú farárov, **lež** uvodia ich v ľahkosť pred ľudom. (ZÁBORSKÝ) — Dovŕšil svoju protirečí, poukazujúc tým **nie** na svoju, **lež** na našu ujmu. (ŠOLTÉSOVÁ)

medzitým čo

Hypotaktická spojka *medzitým čo* má časový význam: vyjadruje sa ňou súčasné, paralelné rozvíjanie sa dvoch dejov, pričom se dej vedľajšej vety chápe ako protikladný k deju hlavnej vety.

Mojžík oprel sa o jasle a dá sa už teraz horlivo a bez krotenia seba do uvažovania, **medzitým čo** chrúmanie statku ozýva sa celou konicou. (TIMRAVA) — **Medzitým čo** takéto chýry mestom leteli, pán Čaranský svedomite čítal. (VAJANSKÝ) — „A ty si sa nahnevala, či čo, že nechodíš medzi nás?" precedil pomedzi zuby, **medzitým čo** si pripaľoval. (MINÁČOVÁ)

Spojka *medzitým čo* vznikla z dvojčlenného výrazu *medzitým — čo*.

Keď sa bubeník obuje, vtisne mu predseda MNV do rúk novú vyhlášku, ktorú zosmolil medzitým, **čo** milícia zbierala zbrane s handrami. (HEČKO)

miesto toho, aby

Hypotaktická spojka *miesto toho — aby*, *namiesto toho — aby* má prípustkový význam. Uvádzajú sa ňou očakávané, ale neuskutočnené deje. Je to vetná spojka. Používa sa aj dubleta *miesto aby*, *namiesto aby*.

Gabu mýlilo, že bol tam Šporinský, a **miesto toho, aby** prišla na volanie, začo obzrel sa na ňu i Šporinský, odbehla preč. (TIMRAVA) — **Miesto toho,** aby platil jedného robotníka, radšej má dve neplatené sily. (TOMAŠČÍK) — A **miesto toho, aby** som zhíkla alebo znevládnela, pokojne som odstúpila od obloka. (ZELINOVÁ) — **Miesto aby** sa tešili, žičili — závidia každú tú handričku. (KUKUČÍN) — **Miesto aby** študoval, naháňal sa za Gizelkou a teraz je hostinským na Orave. (ZVÁN) — . . . a spisovateľ, **miesto aby** sa snažil individualizovať ich a odlišovať, „kolektivizuje" ich. (A. MATUŠKA) — Ale môj kôň **namiesto toho, aby** sa rozutekal, zastal, zachvel sa a zastrihal ušima. (FIGULI) — Ale mať **namiesto aby** sa tešila, dá sa usedavo nariekať. (HEČKO)

Zriedkavo sa používa synonymný spájací výraz *miesto toho, žeby*.

. . . keď sa tu s tebou takrečeno priateľsky zhováram **miesto toho, žeby** som ťa odovzdal zviazaného vrchnostiam. (NIŽNÁNSKY) — Vidíš, vidíš — špatne si sa mu odslúžila za ten cukrík, čo tebe doniesol **miesto toho, žeby** ho sám bol zjedol. (ŠOLTÉSOVÁ)

Veľmi zriedkavo sa používa aj členská spojka *miesto, namiesto* s tým istým významom.

Miesto do Ameriky pôjdeme my zajtra pozrieť pod Kopičiu hlavu. (KUKUČÍN) — **Miesto** domov zahol do uličky. (KUKUČÍN) — Ale starý otec už **namiesto** s murínom pasoval sa so starou materou. (TAJOVSKÝ) — Hrable **namiesto** o Chrchútku otrepe o plot. (HEČKO)

Používa sa aj spojovací výraz *miesto toho, čo (by)*, najmä v ľudovej reči.

A tí dvaja, čo nič nevykonali, **miesto toho, čo by** mali oči zohnúť k zemi, hneď do toho hotoví. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

náhle

Hypotaktická spojka *náhle* má časový význam: dej hlavnej vety sa uskutočňuje tesne po deji vedľajšej vety. V odbornom štýle je zriedkavá.

Marienu strašne ohŕda a okrikuje, **náhle** sa mu priblíži. (ŠOLTÉSOVÁ) — Mladému Jaškovi všetky žilky zaihrali, **náhle** počul o zábave. (CHROBÁK) — A **náhle** by vybehol z hôrky, ľahko by si nášho zamierili. (ONDREJOV) — Odrazu si tu nevedel nájsť miesta, **náhle** videl, že ide do živého. (LACKOVÁ) — **Náhle** sú po tom, idú. (RÁZUS)

Zriedkavo sa používa variant *náhle — už*.

Náhle sa teda románová grófka X zasmiala nejakým zvláštnym spôsobom, **už** bola Miluška pri zrkadle. (JESENSKÝ)

nakoľko

1. Hypotaktická spojka *nakoľko* sa používa ako príčinná, ale zväčša iba v odbornom štýle.

Nakoľko najprepracovanejšia a najmä najvplyvnejšia forma subjektívneho idealizmu je pozitivizmus a novopozitivizmus, podrobíme tieto smery krátkej metodologickej analýze. (FILKORN) — **Nakoľko** v rámci tohto dočasného štátneho zriadenia nebolo možno vytvoriť zákonodarný sbor, ujal sa výkonu zákonodarnej moci prezident republiky. (LUBY) — Smrť Jozefa II. možno plným právom považovať za isté tragikum poddaného sedliaka, **nakoľko** ona znamená zas úplné víťazstvo šľachty. (JANŠÁK)

2. Hypotaktická spojka *nakoľko* uvádza aj podradenú vetu zreteľa.

Nakoľko sa pamätám, ešte takej zimy tu nebolo. (ÚZUS)

napriek tomu, že

Hypotaktická spojka *napriek tomu, že* vyjadruje prípustkový vzťah. Zriedkavo sa používa aj synonymná spojka *vzdor tomu, že*. Používa sa v odbornom a publicistickom štýle.

Kameňom úrazu bola strelecká nepohotovosť bratislavských útočníkov, ktorí odišli z ihriska porazení **napriek tomu, že** mali väčšinu zápasu prevahu. (TLAČ) — Nelípla za módou **vzdor tomu, že** sa učila tiež v Bystrici šiť. (TAJOVSKÝ)

nech

1. Hypotaktická spojka *nech* vyjadruje podmienkový vzťah. Vo vedľajšej vete sa vyslovuje spravidla neskutočná podmienka.

Nech ho dolapia s vyslobodeným Adamom, urobia s ním poriadok. (JÉGÉ) — Keď osamela, zatočila sa s ňou izba a bola by padla, **nech** sa nechytí postele. (JAŠÍK) — Tá jabloň by praskla, **nech** všetko dozreje. (BELLA)

2. Hypotaktická spojka *nech* má aj prípustkový význam. Vo vedľajšej vete bývajú neurčité zámená typu *hocičo, hocaký, akokoľvek* ap.

Nuž, Maťko môj, **nech** je akokoľvek, ja sa na to nedám. (URBAN) — Ja by som ťa neprestal mať rád, **nech** by sa čokoľvek stalo. (FIGULI) — Atómy majú len jednu formu existencie, a preto nepodliehajú zmenám vývinu, kategórii času, **nech** sa už dostanú do hocijakých okolností. (FILKORN)

3. Spojka *nech* sa používa v účelových vetách, ak sa nimi vyslovuje zámer.

Môžete ísť na výhon, **nech** sa tam deti najedia moruší. (ZÚBEK) — Správaj sa tu skromnučko, **nech** je obom teplučko. (BEDNÁR)

4. Spojkou *nech* sa uvádzajú aj predmetové vety, ktorými sa vyslovuje nepriamy rozkaz, želanie, zámer.

Povedz Maťovi, **nech** ťa odvezie na stanicu. (MINÁČ) — Zuzka blyskne na brata pohľadom, **nech** nesprobuje ani muknúť, a skryje sa za viečkami. (TATARKA)

než

Používa sa aj zdôraznený variant *nechže*.

1. Hypotaktická spojka *než* je porovnávacia. Používa sa iba po komparatíve adjektív a adverbií, ako aj po slovách *iný, opačný*.

Radšej menej a dobre **než** mnoho a zle. (PRÍSL.) — „Zlomili ste mi nohu!" zjojkne väčšmi, **než** treba. (HEČKO) — Rozhovor je vzrušenejší, **než** býva inokedy. (JANČOVÁ) — Zaniknutie prvkov môže však v prírode prebiehať omnoho búrlivejšie, **než** to pozorujeme pri obyčajnom rádioaktívnom rozpade. (VASILJEV) — V pondelok prichodilo Grúlikovi zoznámiť sa so širším svetom, **než** poznal dosiaľ. (ROMANOVSKÝ) — Preto mu neostalo iné, **než** obrátiť sa tiež a bežať hore. (URBAN)

Hypotaktická spojka *než* zachováva svoj porovnávací význam aj vtedy, keď uvádza spojkovú alebo vzťažnú vetu. Vznikajú tak spojkové výrazy *než aby, než keď, než kým, než ktorý, než čo*.

Je to príliš nebezpečné, **než aby** som z toho mohol mať radosť. (KARVAŠ) — A predsa to znelo ináč, **než keď** Greguš čítal. (ZÚBEK) — Hej — bol veru na väčšom úpeku, **než kým** ležal na slnci. (TAJOVSKÝ) — Dedením stal sa vlastníkom iný subjekt, **než ktorý** figuruje v pozemkovej knihe. (LUBY) — No ani Zandome sa nesmie odvážiť na viac, **než čo** urobil dnes večer. (KUKUČÍN)

Nárečový variant *lež* používa sa zriedkavo aj v umeleckom štýle.

Lepšie je dievčatku, **lež** neveste. (ŠOLTÉSOVÁ) — Ďalej panuje chudoba **lež** boháč. (PRÍSL.)

2. Hypotaktická spojka *než* sa používa aj ako časová. Vedľajšou vetou sa vyslovuje okolnosť, po ktorú platí dej hlavnej vety. Preto v hlavnej vete často bývajú príslovky *skôr, prv, predtým*. Tak vznikajú dvojice *prv — než, skôr — než*. Z nich vznikli spojky *prv než, skôr než*.

Kto ju všetko chcel, **než** sa vydala za otca. (RÁZUS) — Grúlik musel prejsť rozmočenou hlinou a pieskom, **než** vošiel do vody. (ROMANOVSKÝ) — Musíme preseknúť ten povraz prv, **než** sa niečo stane. (MINÁČ)

Nárečový variant *ľež* vyskytuje sa aj v umeleckej lireratúre.

„Čo si ho nedržal, **ľež** nedobehnem!" zhíkol na Janka Hraška. (HEČKO) — „Doneste sem to víno, a **ľež** ho vypijeme, príde aj vaša Perpetua." (HEČKO)

nežli

Hypotaktická spojka *nežli* je porovnávacia. Dnes sa už v spisovnom jazyku nepoužíva.

Chlapi, nemiešajte sa vy do ženskej roboty. My to ľahšie vykonáme **nežli** vy! (KUKUČÍN) — Bláznom viac šťastie **nežli** pravda slúži. (PRÍSL.) — Číkovi je nikdy nie ľahšie vykĺznuť z ruky, **nežli** kým je ešte vo vode. (KALINČIAK)

nieby

Parataktická spojka *nieby* je stupňovacia. Má význam odstupňúvací, degradačný. Používa sa zväčša ako členská spojka. Píše sa aj ako *nie by*.

A starká dosekala muža-deda za sto ôs, **nieby** včiel, keď sa ohlásil proti zatovi a jeho včelám. (TAJOVSKÝ) — Ani obecného pastiera sto nemohli voliť — **nieby** poslanca! (TAJOVSKÝ)

Variantom spojky *nieby* je spojka *nieže by*. Má ten istý odstupňovací význam. Píše sa aj ako *nie že by*.

Taký bujak i medveďa pritlačí, **nieže by** chlapčiska. (RÁZUS) — Sprvu sa hanbil i na ulicu ísť, **nieže by** ešte do obecného domu ... (ČAJAK) — Nikdy som ešte ani živého, ani mŕtvoho grófa nevidel, **nieže by** som ho bol ubil. (JÉGÉ) — I moje veno si premárnil, **nieže by** si mi čo len jeden diamant kúpil! (TIMRAVA)

nielen

Parataktická spojka *nielen* má odstupňúvací význam. Používa sa najmä ako členská spojka.

Priľnula k nemu celou láskou svojho srdca — **nielen** materským mliekom. (VAJANSKÝ) — „Každý potrebuje, **nielen** deti," odvrkla Mrvová. (ZÚBEK) — Takýto rozsudok je účinný voči každému, **nielen** medzi manželskými stranami. (LUBY)

nielen — ale (i, aj)

Parataktická dvojčlenná spojka *nielen — ale (nielen — ale i, nielen — ale aj)* vyjadruje stupňovací vzťah. Používa sa ako členská i ako vetná spojka. Je aj variant *nielenže — ale aj (ešte aj)*. V záporných vetách sú varianty *nielen — ale ani, nielenže — ale ani, nielen — ľež aj*.

Hlavný dôvod bol ten, že tohoročnú dovolenku som mal strávit **nielen** príjemne, ale **aj** veľmi užitočne. (MORIC) — Ľudia, ktorí majú prehnanú vieru vo svoje teórie a myšlienky, **nielenže** sú zle disponovaní urobiť objavy, **ale** robia **aj** zlé pozorovania. (FILKORN) — **Nielenže** mu dali kôš na pysk, ešte **aj** na svorku ho pripli. (URBAN) — A čo tento tyran stváral, **nielenže** počul, **ale i** videl na vlastné oči. (PLÁVKA) — Ale **nielen** výberom, lež **aj** spôsobom inscenácie, v ktorej sa režisér i herci usilovali zachovať realistickú presvedčivosť. (RAMPÁK)

nieto

Parataktická spojka *nieto* je stupňovacia. Má odstupňúvací, degradačný význam. Používajú sa aj synonymné varianty *nietoby*, *nietožeby*, *nietoaby*. Bežné sú aj pravopisné dublety *nie to*, *nie to by*, *nie to že by*, *nie to aby*.

Nebolo by čím kapustu zatrepať a posolit, **nieto** omastiť. (KUKUČÍN) — Úcty mu nepreukazuje, **nieto** lásky. (TIMBRAVA) — Ani vo vláde si neviete s nimi rady, **nieto** vo fabrike. (KRNO) — Dosiaľ ani jeden z týchto pánov nejestvoval v mojich očiach, **nieto aby** som ich bola volala niekedy k nám. (TIMBRAVA) — Smutno tam i pipíšťatu, **nietožeby** spevnej vtáči. (HVIEZDOSLAV) — Tam ani mudrc nevedel by sa vynájsť, **nietožeby** on vybŕdol, človek málo nadaný. (TIMBRAVA)

nie že by — ale

Dvojčlenná parataktická spojka *nie že by — ale*, *nie že by — lež* má dôrazne odporovací význam. Používa sa ako vetná spojka.

A parobok **nie že by** sa bál búrky, **ale** tak „pre bezpečnosť" zašiel na salaš. (CHROBÁK) — Stará **nie že by** sa bola polepšila, **lež** sa stávala zo dňa na deň horšou na Šurienku. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

no

Parataktická spojka *no* má odporovací význam. Vyjadruje významový odtienok obmedzovací aj prípustkový.

Bola skromne, **no** čisto oblečená. (ČAJAK) — Dni sa počali krátiť — **no** pekná, suchá chvíľa trvá ďalej. (KUKUČÍN) — Vykloní sa von, **no** pre hmlu nedovidí ani po studňu. (HEČKO) — Stačil užasnúť nad myšlienkou, **no** neprebil sa k nej. (KARVAŠ)

Používa sa aj výstižnejší dvojčlenný výraz *síce — no*, ako aj výrazy *no predsa*, *no jednako*.

Díva sa kdesi pred seba, **no jednako** nemožno určiť presný smer jeho pohľadu. (FIGULI) — Ján Ivančík vrel hnevom, **no predsa** sa mu podarilo preladiť hlas zo zlosti do posmechu. (HEČKO)

nuž

Parataktická spojka *nuž* vyjadruje dôsledkový vzťah. Používa sa spravidla ako vetná spojka.

Odmietol som, **nuž** napapršil sa. (URBAN) — Celý život robí, robí, hrdlačí, **nuž** aspoň po smrti mala by mať kde odpočívať. (TATARKA) — Belko možno aj brechal, ale smreková

hora hučí, **nuž** sme ho nepočuli. (JANČOVÁ) — Kachle bolo opraviť hneď, **nuž** využili murárovu prítomnosť aj na iné opravy. (ZÚBEK) — Idú ini, **nuž** ide aj on na hlavnú triedu. (VOLANSKÁ)

okrem toho, že

Hypotaktická spojka *okrem toho, že* má význam miery vyjadrenej obmedzením. Používa sa zväčša v odbornej reči. Máme aj variant *okrem že*.

Okrem toho, že jej dom vynášal ročitých šesťsto zlatých, mali i vedľajšie dôchodky. (TLAČ) — Osvojiť si môže inú osobu len ten, kto nemá vlastné deti, **okrem že** by nemanželský otec chcel adoptovať svoje nemanželské dieťa. (LUBY)

počím

Hypotaktická spojka *počím* má časový význam. Je to ľudový variant spisovnej spojky *kým*.

Ruža som ja, ruža, **počím** nemám muža, až budem mať muža, spadne zo mňa ruža. (LUD. PIESEŇ) — Hej, **počím** sa ony za mnou v pohon dajú, už ma ty ukryješ, zelený môj háju. (CHALUPKA) — . . . a pohrabkáva si žrebec mladý, **počím** ho šuhaj napája. (SLÁDKOVIČ)

pokiaľ

Spojka *pokiaľ* sa používa zväčša v odbornom a administratívnom štýle.

1. Hypotaktická spojka *pokiaľ* má význam miery.

Počas dovolenky patria zamestnancovi tiež všetky naturálie, **pokiaľ** ich môže užívať. (BAKALA) — Predmetom nájmu môže byť všetko, čo je predmetom právneho obchodu, **pokiaľ** je súce na užívanie. (LUBY)

2. Hypotaktická spojka *pokiaľ* má význam zreteľa.

Mal už takmer štyridsať rokov a bol stále naivný a bojazlivý, **pokiaľ** išlo o ženy. (MINÁČ) — **Pokiaľ** ide o pridruženú výrobu, družstvo sa zaväzuje mať v prevádzke rozličné pomocné hospodárske odvetvia. (BAKALA)

3. Hypotaktická spojka *pokiaľ* uvádza aj podmienkovú vetu.

Psychózy, **pokiaľ** vedú k defektu, zmrzačujú osobnosť chorého. (ŠKODA)

pokým

Hypotaktická spojka *pokým* má časový význam. Používa sa v spisovnom jazyku zriedkavejšie.

Za Františka Jozefa bol v obci richtárom, **pokým** ho od obecného stolca neodtisol Mikulov otec. (HEČKO) — Človeka napínajú ako na škripec, **pokým** mu dajú spojenie. (TATARKA) — Och, chlapčisko nechce ísť spať, **pokým** pradie. (TATARKA)

poneváč

Hypotaktická spojka *poneváč* má príčinný význam. Je zastaraná. Dnes sa už v spisovnej reči nepoužíva.

Ináče, poneváč bol celý grunt kuriálny, bolo všetko, čo viac mal, každému slobodno zabiť ... (KALINČIAK)

predsa

Parataktická spojka *predsa* má odporovací význam, a to s odtienkom prípustky. Častejšie ako samotné *predsa* používajú sa spojkové výrazy *a predsa, ale predsa, predsa však*. Tak sa odporovací vzťah vyjadruje výraznejšie.

Na konci bývame, **predsa** nič nemáme, všetko nám zobrali, keď sme nič nemali. (KALINČIAK) — Robili ste aj so ženou do úmoru, **a predsa** ste museli predať. (MINÁČ) — Vrátil sa k Juráňovi bez jačmeňa, i bez jaseňov — **a predsa** bol uradovaný. (KUKUČÍN) — Zdalo sa, že už nežije, **ale predsa** ešte neumrel. (KRNO)

preto

Parataktická spojka *preto* má dôsledkový význam. Používa sa aj synonymný výraz *a preto*, ktorým sa paratáxa vyjadruje výraznejšie.

Má ono dva svety, svoj a náš, ale lipne ešte aj za tretím: za neznámym, **preto** vábnejším. (GABAJ) — Vôl bez nohy, ako viete, nestojí za nič, **preto** ho Jano zabije a vyváži. (MINÁČ) — Práve od Smutného sa dozvedel, že Trčka sa takými kúpami zapodieva, **preto** ho aj pozval na večeru. (URBAN) — V noci prehrmela nad krajom jarná búrka, **preto** povetrie bolo hladké a tiché. (ŠVANTNER) — Váži si ju, **a preto** jeho žena žiarli. (KRNO) — Vravieval mnoho múdrych rečí, rád poúčal a karhal, **a preto** jeho vrstovníci mali ho na posmech. (ONDREJOV)

pretože

Hypotaktická spojka *pretože* má príčinný význam. Je to základná príčinná spojka. Používa sa bez odkazovacieho slova v nadradenej vete.

Hnevalo ju to, **pretože** ju urazil ako ženu. (MINÁČ) — A musíš to robiť pekne sústavne a statočne, **pretože** to je prvý podnik tvojho života. (OHROBÁK) — Bol básnik a revolucionár, bol revolučný romantik a demokrat, **pretože** učil snívať a konať, **pretože** mu poézia nebola cieľom sama v sebe, **pretože** ňou mieril k poznaniu sveta i k jeho premene. (A. MATUŠKA)

pričom

1. Hypotaktická spojka *pričom* má časový význam. Vyjadruje sa ňou paralelnosť dvoch dejov. V podradenej vete sa vyslovuje sprievodná okolnosť deja nadradenej vety.

Vendľo pokojne kývol hlavou, **pričom** mu blysło umom, že teda aj ich dom. (TIMRAVA) — Takto nás zabáva, **pričom** mu tmavé očká šelmovsky svietia z malej bielej tváričky. (ŠOLTÉSOVÁ)

2. Spojkou *pričom* sa uvádzajú aj tzv. nepravé časové vedľajšie vety. Vzťah medzi vetami súvetia je priraďovací, a to zväčša zlučovací alebo odporovací.

Farba zloženého svetla je podľa vlnovej teórie daná pomerom intenzít svojich jednoduchých zložiek, pričom tú istú farbu môžu vytvoriť aj rozličné jednoduché svetlá. (HAJKO) — Rašelinenie je redukčný proces; vzniknutá hmota je bohatšia na uhlík, pričom bunková štruktúra sa zachováva. (ZVARA)

prv ako

Hypotaktická spojka *prv ako* je časová. Vyjadruje sa ňou uskutočnenie deja nadradenej vety pred dejom vedľajšej vety.

Teraz večer, prv ako sme lampu zažali, zasvietil nám mesiac do izby. (ŠOLTÉSOVÁ) — Prv ako prejdeme k spresneniu, uvedieme niekoľko príkladov systému. (FILKORN) — Ako tri ihly zahryzli sa do zástupu, a prv ako sa niekto zmohol na obranu, vnikli dosť hlboko medzi demonštrantov. (JAŠÍK)

Používa sa aj jej variant *prv než*.

Aby im mladý Ťapaj oheň nezahasil, pre istotu ho zastrelili, prv než chytil vedro s vodou. (HEČKO) — Ale prv než odišiel, zišiel ešte do zámockej záhrady, kde stred záhonov zasadili malú jablonku na pamäť blizniatok. (HORÁK)

síce

Parataktická spojka *síce* má vylučovací význam s príčinným odtienkom. Používa sa v súvetí, ktorého prvá veta obsahuje žiadaný dej (imperatívny prísudok). Je to zastaraná spojka.

Ale mi naskutku vyjav, kde si vzal tie peniaze, síce stojme bežím a obžalujem ťa, že si tie peniaze ukradol. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

síce — ale

Dvojčlenný parataktický výraz *síce — ale* má odporovací význam s odtienkom prípustky. Používajú sa aj synonymné výrazy *síce — no, síce — avšak, síce — lež, síce — lenže*.

Zaviedli teda všetkých lapených do priestrannej síce, ale obyčajne tmavej a teraz skromne osvetlenej izby zovňajšieho zámku, pred ktorú bola hneď stráž postavená. (KALINČIAK) — Počula síce krik chlapcov, ale nevenovala mu pozornosť. (ZÚBEK)

skôr ako

Hypotaktická spojka *skôr ako* má časový význam. Zriedkavejšia je synonymná spojka *skôr než*.

S ťažkosťami tohto druhu treba sa vyrovnať silou vôle a zbaviť sa ich, skôr ako by vážnejšie poškodili naše zdravie. (BALÁŽ) — Prevodca však ručí za zaplatenie poplatku a ak odovzdal majetok, skôr než bol poplatok nadobúdateľom zaplatený, je povinný poplatok zaplatiť. (BAKALA)

sotva

Hypotaktická spojka *sotva* má časový význam. Vyjadruje, že dej nadradenej vety nastáva hneď po vykonaní deja vedľajšej vety. Preto sa používajú aj dvojčlenné výrazy *sotva — hneď, sotva — už, sotva — tu.*

Sotva spustili, natlačilo sa medzi dvere detvákov a starých báb. (CHROBÁK) — Sotva sa objaví, oživne celý dom smiechom. (ŠVANTNER) — Sotva povieš, žes' Levický, už ľudia na teba prstom ukazujú. (KALINČIAK) — Sotva sa páni vicišpáni odstránili, tu povstal nový hluk, bubnovanie a vykrikovanie. (KALINČIAK)

Používa sa aj zosilnený variant *sotvaže.*

Sotvaže vstal, už mi privoláva: „Gazda, gazda, rosa uschne, už si mal mať deväť radkov vytatých!" (TAJOVSKÝ)

sťa

Hypotaktická spojka *sťa* má porovnávací význam. Používa sa ako členská i ako vetná. Vyskytuje sa aj dvojčlenný variant *sťa — tak.* Synonymná je spojka *ťaby.*

Spojky *sťa, ťaby* sa pokladajú dnes za prostriedok umeleckého štýlu.

Prišli ticho, sťa tiene. (MORIC) — Badáň spravil rukou široký pohyb, ťaby chcel zmiesť zo stola všetko, čo bolo na ňom. (URBAN) — Celé telo sa šklbe, ťaby párali cezeň elektrické údery. (KUKUČÍN) — Ťaby sa vracalo najtuhšie leto, tak bolo krásne. (URBAN)

Spojka *sťa* sa používa aj v spojkových výrazoch *sťa keď, sťa keby,* ktoré majú takisto porovnávací význam.

Nad dedinou zjavila sa žiara, vnikla oblokmi a hádže červenú záplavu na steny, sťa keď sa zore zapália. (KUKUČÍN)

s tým, že

Hypotaktická spojka *s tým, že* má význam spôsobu. Uvádza sa ňou sprievodný dej, ktorý je v určovacom vzťahu k deju nadradenej vety Ak ide o želaný dej, používa sa synonymná spojka *s tým, aby.*

Z Akropole nás zahnal aj studený vietor, dujúci zrúcaninami krásy, a odišli sme s tým, že sa ta ešte vrátime. (BEDNÁR) — Páni odišli s tým, aby sa krčmár postaral o prevezenie sedliaka do Horných Luhov. (JESENSKÝ)

t. j. (= to jest)

Parataktická spojka *to jest* (písané spravidla *t. j.*) uvádza vysvetlenie. Používa sa v odbornom štýle.

Tento príklad nám umožňuje urobiť si predstavu, ako sa šíri vlna v rovine, t. j. v dvojrozmernom prostredí. (HAJKO) — Teória relativity kladie a rieši problémy iným spôsobom ako prvšie teórie, t. j. iným spôsobom sa díva na svet. (FILKORN)

tak

1. Parataktická spojka *tak* má dôsledkový význam. Používa sa iba ako vetná.

Kone nemôžu ďalej, **tak** ich musíme troška popásť. (KALINČIAK) — Bola hmla, **tak** som zablúdil. (MINÁČ) — Máme dva dni voľno, **tak** som prišla s Ervínom včera domov. (KRNO)

Častejšie sa používajú synonymný spojkový výraz *a tak*, ktorého parataktická povaha je výraznejšia.

Celá família sa pred jeho múdrosťou klonila, **a tak** i dnes sa páni bratia uňho zhromaždili. (KALINČIAK) — Zdržiavali sme ju, sama odišla, **a tak** nech si vravia, čo chcú. (TAJOVSKÝ) — Leto bolo krásne, horúce bez vetrov, **a tak** sa naši páni každé popoludnie kúpali. (JESENSKÝ)

Slovo *tak* je odkazovacím výrazom pre podmienkové a účinkové spojky. Preto sa používa aj vtedy, keď sa podmienka vysloví infinitívom.

Nuž proti tomu povedať slova, **tak** ho za kacíra vyhlásia, biskupovi oznámia. (TAJOVSKÝ)

tak ako

Hypotaktická spojka *tak ako* vyjadruje prirovnanie. Vznikla z dvojčlenného výrazu *tak — ako*. Používa sa aj synonymná spojka *tak akoby*.

Krava, večne hladná, **tak ako** ja, zožrala zo mňa snopok slamy, ktorý ma mal skrývať a hriať. (TATARKA) — Po tom všetkom mohol žiť **tak ako** predtým. (MINÁČ) — Môžbyť, že aj tam budem cudzia **tak ako** v Srbsku. (ČAJAK) — Všetci ležia, všetkých dvadsať spolu leží prostred cintorína, **tak ako** ich zabili. (TATARKA) — **Tak ako** je pozemková služobnosť viazaná na pozemok, tak je osobná služobnosť viazaná na určitú osobu. (LUBY)

tak — ako (aj)

Parataktická dvojčlenná spojka *tak — ako (aj)* má slabo stupňovací význam. Používa sa pomerne zriedka. Je to členská spojka. Ten istý význam má aj častejšia spojka *tak — ako i*. Sem patrí aj spojka *nie tak — ako*. Synonymná je parataktická spojka *ako — tak (i)*, ale tá je zriedkavejšia (menej slovenská).

Treba už len doložiť, že **tak** mladý kňaz, **ako aj** starý učiteľ radi sa opíjali. (ONDREJOV) — Vedel, že **tak** zemani, **ako aj** slobodníci a sedliaci sú klátiví. (RYSUĽA) — Neobyčajne veľký výskyt hrvoľa na Slovensku súvisí s malým obsahom jódu **tak** v pôde, **ako aj** v potrave. (BALÁŽ) — **Tak** Jerguš, **ako** i Štefan chcel sa prvý prekopať k potôčku. (ONDREJOV)

takže

Hypotaktická spojka *takže* má dôsledkový význam. Používa sa ako vetná spojka.

Kým vypriahol, už bol so ženou známy, **takže** mu i pomáhala skladať riad z koňa. (KUKUČÍN) — Postavili tam železničnú trať, aj hradskú, **takže** pre ľudí ostalo už málo miesta. (JAŠÍK) — Vlastný text piesne spevák zhlce, **takže** slovám nerozumieť. (HEČKO) — Pritom závet môže byť odovzdaný aj v zalepenej obálke, **takže** ani verejný notár nemusí poznať jeho obsah. (LUBY)

teda

1. Parataktická spojka *teda* má predovšetkým vysvetľovací význam. Používa sa najmä v odbornom štýle. Používa sa aj synonymný výraz *a teda*, ktorý má zreteľnejšiu parataktickú povahu.

Pri meraní dĺžky sme používali sčítanie, **teda** trojčlenný vzťah. (FILKORN) — Po spôsobení zmeny, **teda** keď vzniká účinok, príčina zaniká. (FILKORN) — Držba zanikne aj odpadnutím držiteľskej vôle, **teda** ak sa držiteľ držby zrieknе alebo ak umrie, alebo ak sa rozhodne držať vec ako zástupca. (LUBY)

2. Parataktická spojka *teda* má aj dôsledkový význam. Uvádza napríklad uzáver vyplývajúci z obsahu prvej vety.

Viem, že si bol vojakom, **teda** úloha sa dá zvládnuť. (KRNO) — Predpokladom takejto politiky je skutočná roľnícka záujmová organizácia, ktorá bude mať autonómne postavenie, ktorá bude mať autoritu vo veciach roľníckych a ktorá bude rešpektovaná príslušnými úradmi, **teda** aj Ministerstvom pôdohospodárstva. (MINÁČ) — Rozoznávame prvoradé a druhoradé pomocné vedy, a **teda** aj pomocné metódy. (FILKORN)

totiž

Parataktická spojka *totiž* má vysvetľovací význam, lebo sa ňou uvádza vysvetlenie, oprava. Používa sa prevažne ako členská spojka. Má aj zdôraznenú podobu *totižto*.

Len sme tak oči vytriešťali, **totiž** ja s Janom. (TAJOVSKÝ) — Rudo, **totiž** môj brat, vrátil sa dnes z mesta. (MINÁČ) — Výpočet vrhovej paraboly je pomerne jednoduchý problém, pretože sa tu pohyb odohráva v stálych podmienkach, **totiž** v priestore so stálym gravitačným zrýchlením. (VANOVIČ) — Skoro začal sa ukazovať nedostatok, najmä keď prišiel nečakaný hosť, **totižto** drahota. (ČAJAK) — Táto pomoc je v niektorých prípadoch viac negatívna, **totiž** filozofia určuje, čo disciplína nemôže považovať za svoj predmet a ako ho nesmie chápať. (FILKORN)

trebárs

Hypotaktická spojka *trebárs*, *trebárs aj* má prípustkový význam. Je to ľudová spojka, častá aj v reči umeleckej literatúry.

Matka, keď videla, že dvom starším nestalo sa nič, dovolila aj najmladšej, **trebárs** ju aj najradšej mala... (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Trebárs** už hrob vykopali mojej duši jarej: kto si kopal, nech si leží, a ja pôjdem ďalej. (J. KRÁĽ) — Divná oáza v našom nekultúrnom, **trebárs** hodne troviacom kraji! (VAJANSKÝ)

veď

Parataktická spojka *veď* má vysvetľovací význam. Používa sa aj synonymný výraz *a veď*, ktorého parataktická povaha je výraznejšia.

Všetko, všetko v prírode ožíva, veď sa blíži jar. (VANSOVÁ) — Na deti by si nemusel zarábať, veď ony majú dosť a dosť. (ČAJAK) — No Pódiho ani to nekormúti, veď on vždy taký chodil, od malička. (TIMRAVA) — Ale škoda sa rozčuľovať, veď ho poznáš. (ZÚBEK) — Čosi ho vraj vyhnalo od nich, a veď potom sa i priznal, že ustavičné pretriasanie istej zápletky. (FIGULI)

však

1. Parataktická spojka *však* má odporovací význam, s obmedzovacím odtienkom. Kladie sa za prvý prízvukovaný výraz (aj za enklitiky).

Elenka bez odprosovania, lebo to jej veľmi smrdí, Ivan však hneď s celou úprimnosťou mi prišiel: . . . (ŠOLTÉSOVÁ) — Bolo mnoho vecí, ktoré potešovali, dávali silu a násobili odvahu, boli však i veci, čo budili hnev alebo zarmucovali. (JILEMNICKÝ)

2. Parataktická spojka *však* má vysvetľovací význam, ak stojí na čele vety.

Už či tak, či tak, Gašparko, zájdite len preňho, však uvidíme, na čom stojíme. (KALINČIAK) — Ak by sa ti niekde zdalo, že je to nie dobre vyrátané — náhlil som sa, však si videl — môžeme dodatočne pozmeniť. (LAZAROVÁ)

vzhľadom na to, že

Hypotaktická spojka *vzhľadom na to, že* vyjadruje zreteľ. Používa sa len v odbornej reči, v administratívnom a publicistickom štýle.

Nakoľko sa vzhľadom na to, že sa zdržiavali ponajviac na dedinách, dalo, boli kritickí realisti v dejinách, ktoré vtedy len zdanlivo postávali. (A. MATUŠKA) — Vzhľadom na to, že doteraz nie je publikovaný nový študijný poriadok, výbor prezídia ČSAV vydal interné pokyny k realizácii vyhlášky 183/1956 o organizácii vedeckých pracovníkov v ČSAV. (VYHLÁŠKA)

zatiaľ čo

1. Hypotaktická spojka *zatiaľ čo* je časová. Dej nadradenej vety prebieha v časovom úseku deja podradenej vety. Synonymná je s ňou spojka *kým*.

Zatiaľ čo Tomáš raňajkoval, otec ho poúčal, ako sa má na stavbe správať. (ZÚBEK) — Zatiaľ čo otec napchával slamníky, priniesol jeden z chlapcov z maštale metlu. (TOMAŠČÍK) — Rozjarenosť niektorých tanečníkov bola taká hrozná, že hodili svoje podperené klobúky na zem a kropčili po nich, zatiaľ čo iní kľakali raz na pravé, raz na ľavé koleno. (VAJANSKÝ)

2. Hypotaktická spojka *zatiaľ čo* sa používa v tzv. nepravých časových súvetiach aj na vyjadrenie odporovacieho vzťahu. Odpor sa vystihuje rozdielom.

Mnohých širšia verejnosť ani nepoznala, zatiaľ čo známejší vzbudzovali údiv. (URBAN) — Iný sovietsky hydinársky pracovník A. J. Pudrenko pokladá dokrm moriek na obmedzenom výbehu za vhodnejší pre hydinárske kombináty, zatiaľ čo dokrm na paši sa uplatní skôr v kolchoznej výrobe. (LANDAU)

zato

Parataktická spojka *zato* má odporovací význam s prípustkovým odtienkom. Používajú sa aj synonymné výrazy *zato však, ale zato*, v ktorých sa obidve významové zložky vyjadrujú rozdelene. Tieto výrazy majú zreteľnejší parataktický ráz.

No keď žena nie, **zato** dcéra úplne súhlasila s otcom. (ŠOLTÉSOVÁ) — On zdal sa jej byť ako hrdinom tajných, netušených dejov, hrdinom zmoženým, **zato však** dvojmo zaujímavým. (VAJANSKÝ) — Mal už dobre vyše osemdesiat, **ale zato** bol dosť čerstvý a vysoký starec. (ČAJAK)

že

Spojka *že* je základná hypotaktická spojka. Jej základná funkcia je čisto gramatická: vyjadruje závislosť jednej vety od druhej. Má rozličné významy. Používa sa vo všetkých druhoch podraďovacieho súvetia sama alebo ako člen spojkových výrazov.

1. Spojkou *že* sa uvádzajú podmetové vedľajšie vety, ak sa v prísudku nadradenej vety vyjadruje existencia, stotožnenie, hodnotenie alebo isté pôsobenie.

Len nevie, ako sa mohlo stať, **že** sa reťaz uvoľnila. (HORÁK) — **Že** si hvízda, je veľká zriedkavosť. (VANSOVÁ) — Strašne ho zarmútilo, **že** jeho dcéru policajti rozvláčajú. (STODOLA)

2. Spojka *že* uvádza prísudkové vedľajšie vety, ak v nadradenej vete je formálny menný prísudok — *taký, ten*, ďalej ak v prísudku nadradenej vety je sloveso typu *tváriť sa*, napokon ak je tam sloveso typu *záležať v tom*.

Taký bol, **že** by bol i Zuzku ubil. (TAJOVSKÝ) — Ondráš zažmúril oči; tváril sa, **že** spí. (KUKUČÍN) — Chyba bola v tom, **že** základy neboli dosť pevné.

3. Spojkou *že* sa uvádzajú aj vedľajšie vety vetného základu.

I tak prišlo, **že** chorý, omrznutý ležím v maštali pod hrantom. (TATARKA)

4. Spojkou *že* sa uvádzajú doplnkové vety.

Keď som prehliadol, videl som otca, **že** kľačí komusi na prsiach. (KUKUČÍN)

5. Spojka *že* sa používa v prívlastkových vetách veľmi často, ale iba pri podstatných menách istého významu, alebo ak pri substantíve je formálny prívlastok — *taký, ten*.

Keď sa ukážu **príznaky, že** nepríde na dohovorené miesto, **sama** ide k nemu. (ŠVANTNER) — Boli vtedy **také časy, že** ľudom inšie neostávalo, len ísť ta, kde sa narodili. (JANČOVÁ)

6. Spojka *že* uvádza predmetové vedľajšie vety, ktoré majú oznamovaciu povahu a závisia od slovies istého významu.

No vidím, že už dávno myslí na to. (CHROBÁK) — A som presvedčený, že v tejto chvíli nič múdrejšieho robiť ani nemôžem. (HEČKO) — Hovoril som vám, že bude treba opraviť i niekoľko mostov. (PLÁVKA) — Rozhodol sa, že prijme bez zdráhania. (MINÁČ)

7. Spojkou *že* sa uvádzajú aj vedľajšie vety spôsobu. Kvalita sa vyjadruje priamo alebo účinkom. Používajú sa často aj korelované výrazy *tak — že, taký — že, toľko — že.*

Majster sa rozosmial, že v pol dedine sa kury splašili. (KUKUČÍN) — Ruky sa jej triasli, že sotva nahmatala kľúč. (MORIC) — Veď som vám hovoril do duše tak, že ani misionár krajšie nekáže. (ALEXY) — Roznesú ťa tak, že ti aj sladká slina zhorkne v ústach. (SKALKA) — Tamhore medzi vrchmi zdivel natoľko, že sa aj medzi ľuďmi často pozabudne. (ŠVANTNER)

Zriedkavo sa používa aj ako členská.

Iste boli zanekľúdené že strach. (HEČKO)

8. Spojka *že* uvádza vedľajšie vety prostriedku, najmä ak v nadradenej vete je odkazovacie slovo *tým*. Tak vzniká dvojčlenný výraz *tým — že.*

Potešil som ho, že to všetko prejde, a vrátil som sa domov. (KUKUČÍN) — Ondráš to vysvetľoval tým, že sa jej zapáčili jeho oči. (KUKUČÍN)

9. Spojka *že* uvádza príčinné vedľajšie vety. Často sa používajú dvojčlenné výrazy *preto — že, zato — že, za to — že.*

Čo dáte Jožkovi, že Medzibrodských odviedol, je vaša vec. (KALINČIAK) Jorguš, že je nepokojný ako vietor, musí ju opustiť. (ONDREJOV) — Už počali želieť, že speňažili svoj majetok. (ZÁBORSKÝ) — Čo si spáchal, že ťa ženú ani divú zver? (JAŠÍK) — Aha, to preto boli tie jadernice také divné, že krvi v nich nebolo. (KUKUČÍN) — Na podstielanie sa rašelina používa preto, že má veľkú nasávaciu schopnosť pre tekutiny a plyny. (ZVARA)

10. Spojkou *že* sa uvádzajú aj dôsledkové vedľajšie vety.

No boli sme zasa v predsieni; medzitým sa zišiel do nej celý kŕdeľ, že je temer plná. (KUKUČÍN) — Spočiatku južný, teplý vietor, ktorý prihnal mraky, že bolo dažďa. (VÁMOŠ)

11. Spojka *že* sa používa v účelových vedľajších vetách, jednak ak sa súvetím vyslovuje zámer, úmysel konať dej vedľajšej vety, jednak po rozkazovacej nadradenej vete.

Vstáva z lavičky, že ide preč. (TIMRAVA) — Otrel si penu z kraja pohára, že vypije, ale nevypil. (TATARKA) — Bor, že sme skoroj doma! (TAJOVSKÝ)

12. Spojkou *že* sa uvádza aj členské prirovnanie po komparatíve. Je to ľudová spojka. Používal ju najmä M. Kukučín v priamej reči.

Skôr vojdeš k baranovi že k Ťažkanovi. (KUKUČÍN) — Zavčerom viac že tridsať koreňov vytiahla. (KUKUČÍN) — Ešte dlhšie že inde. (KUKUČÍN)

žeby

Hypotaktická spojka *žeby* je viacfunkčná. Vcelku je synonymná so spojkou *aby*. Preto sa s ňou aj strieda.

Schválne ho poprosil pred licitáciou, aby dal pozor, žeby sa nejaká faloš nestala. (JESENSKÝ) — Aby sa nestratila medzi ostatnými ženami, obliekala si mnoho sukieň, žeby sa jej rozšírili boky. (FIGULI)

Pretože spojka *žeby* sa dá zameniť spojkou *aby*, hovoríme o jednoslovnej spojke *žeby* len pri možnosti tejto zámeny. Keď táto zámena nie je možná, ide o spojku *že* s kondicionálom. Tu možno kondicionálové *by* oddeliť od spojky: *Nazdávam sa*, že *ty* by *si to nebol spravil*.

Spojka *žeby* sa používa v jednotlivých funkciách za tých istých podmienok ako spojka *aby*, no zavše sa súvetie so spojkou *žeby* pociťuje ako ľudovo podfarbené.

1. Spojkou *žeby* sa uvádzajú predovšetkým účelové vedľajšie vety.

Dočkaj ma, prosím ťa, lebo ja by som chcela, aby si ma dočkala, žeby sme odrazu boli staré. (ŠOLTÉSOVÁ) — Žeby muška neplakala, žeby bola bohatá, kúpili jej žiarovôčku i lampášik zo zlata. (PODJAVORINSKÁ) — Ved som prišiel, pán veľkomožný, žeby mi trochu počkali s tým úrokom. (ČAJAK)

2. Spojkou *žeby* uvádzajú sa vedľajšie vety spôsobu, v ktorých sa vyslovuje kvalita alebo intenzita účinkom.

Ešte nie je tak zle, žeby horšie byť nemohlo. (PRÍSL.) — No choďte, deti moje, a zmierte sa, ale tak úplne, žeby sa starý Ferenc nad tým kormútiť nemusel. (KALINČIAK)

3. Spojka *žeby* je častejšia v predmetových vetách, ktoré závisia od slovies vyjadrujúcich vôľu ap., alebo od záporných slovies.

Len mi dovoľte, žeby som ešte jednu žiadosť predniesť mohol. (KALINČIAK) — Aj to svet nevidel, žeby obecná baba, žena v úrade, slúžila. (TIMRAVA)

4. Spojkou *žeby* sa uvádzajú prívlastkové vedľajšie vety veľmi zriedkavo.

Nieto skladby baladickej u Jána Bottu, žeby nebolo v nej alegórie, a zdá sa, sú jeho alegórie napospol povedomé. (KRČMÉRY)

5. Spojkou *žeby* sa zriedkavo uvádzajú aj podmetové vedľajšie vety.

Jeho starosť bola všecka, žeby gombičiek vždy mal plné vrecká. (PODJAVORINSKÁ)

Spojky a iné slovné druhy

Spojky ako gramatický slovný druh majú styčné body s ostatnými gramatickými slovnými druhmi, ako aj s plnovýznamovými slovnými druhmi. Tieto styčné body sa zakladajú najmä na polysémii jednotiek slovnej zásoby, ako aj na tom, že spojky vznikli a aj dnes vznikajú zo slov patriacich do iných slovných druhov. No ani spojky nie sú bez vývinu: niektoré zanikajú, iné menia svoj význam a iné zasa vznikajú.

Z gramatických slov majú spojky styčné body s predložkami aj s časticami.

Keďže podraďovacie spojky vyjadrujú tie isté vzťahy ako predložky, býva dosť často, že sa práve výrazná predložka stane základom nového spájacieho prostriedku. Tak je to takmer so všetkými sekundárnymi predložkami, pretože nimi sa výrazne vyjadrujú špecifické vzťahy. Prvým vývinovým stupňom je komplexný spájací prostriedok skladajúci sa zo sekundárnej predložky, príslušného pádu zámeno *to* a všeobecnej podraďovacej spojky. Napr.: *miesto toho, aby; okrem toho, že; vzhľadom na to, že; napriek tomu, že; vďaka tomu, že; kvôli tomu, aby* ... V týchto prípadoch predložku nemožno vynechať, lebo je nositeľom významu celého spájacieho výrazu. Ak takýto výraz zmeravie, stane sa spojkou typu *s tým, že; s tým, aby; bez toho, aby*. V niektorých prípadoch sa dokonca vynecháva aj zámeno, takže vznikajú spojky typu *miesto aby, okrem že*. To je už ďalší stupeň vo vývine: výsledkom je dvojslovná spojka, ktorú už netreba rozkladať na predložku a spojku.

Polysémia je podkladom styčných bodov medzi spojkami a časticami. Tak napr. slovo *aby* je aj hypotaktická spojka, aj častica uvádzajúca želacie vety. Takisto slovo *nech* má jednak význam želacej častice, jednak niekoľko významov ako podraďovacia spojka. Aj v rámci parataktických spojok máme takéto styčné javy. Napr. slovo *i* je zlučovacia spojka, ale používa sa aj ako zdôrazňovacia častica. Funkciu častice aj spojky môžu mať napríklad tieto ďalšie slová: *a, aby, ak, ako, ale, ba, beztak, či, čiže, i, jednak, keď, lebo, len, no, nuž, predsa, síce, teda, totiž, trebárs, veď, však, že*.

V okruhu negramatických slovných druhov majú spojky styčné body najmä so zámenami, príslovkami a podstatnými menami.

Všetky opytovacie zámená majú sekundárne aj spájaciu funkciu: tu potom hovoríme o nich ako o vzťažných zámenách s úlohou hypotaktických spojok. Tieto slová však pokladáme za zámená, kým nestrácajú svoj pôvodný význam a nenadobúdajú osobitné formálne vlastnosti. To sú zámená ako *kto, čo, koľko, kam, dokiaľ* ap. Ale pri pomknutí významu alebo pri nadobudnutí nových formálnych vlastností hovoríme už o vzniku novej spojky zo zámena. Často tu ide napríklad o zmeravenie pádu alebo predložkového spojenia. Z uvedených dôvodov hovoríme o spojkách *ako, čo, kým, pričom, pokým, kýmkoľvek, beztak* ..

Osobitný prípad máme vtedy, keď sa opytovacie zámeno používa aj v pôvodnom význame ako spájací výraz a keď popri ňom máme homonymnú spojku s novým významom. Tak je to napr. so zámenami *nakoľko* a *pokiaľ*.

Zámeno *nakoľko* má význam miery. V spájacej funkcii sa používa najmä v súvzťažnej dvojici *natoľko — nakoľko*.

Pristúpil k úzkemu zamrežovanému oblоku, **a nakoľko** mu to priestor dovolil, pozeral na oblohu, či sa vyjasnieva. (ONDREJOV) — Chcela by, aby ste sa spoznali vzájomne, aspoň **natoľko, nakoľko** sa dá. (KUKUČÍN)

Spojka *nakoľko* má však príčinný a zreteľový význam.

Zámeno *pokiaľ* má časový alebo aj miestny význam. Používa sa aj súvzťažná dvojica *potiaľ — pokiaľ*.

Aj Kubovi bolo dobre, **pokiaľ** bol mladý. (PRÍSL.) — **Potiaľ** sa hodíš, **pokiaľ** chodíš. (PRÍSL.)

Ale spojka *pokiaľ* má význam miery alebo význam zreteľa.

Podobne je to aj so zámenami *ako* a *čo*. Pri nich máme aj spojky *ako* a *čo*, ktoré používame vo viacerých významoch.

Osobitným prípadom sú aj ukazovacie zámená, ktoré sa používajú ako druhotné spájacie prostriedky.

Tvary zámena *to*, ktorými sa naznačuje len rekcia slovesa, nepokladáme za súčasť spájacieho prostriedku. Tieto tvary zámen sú iba do istej miery fakultatívne. Sú stále, ak si to vyžaduje význam slovesa. Preto spojenia typu *o to, aby; o tom, že: na to, aby; na to, keď* nie sú spojky, ale rozložiteľné spojenia zámena a spojky.

V prvom rade ide o to, **aby** nebolo biedy a hladu. (ÚZUS) — Nie, celá jej bytnosť poukazuje na to, **že** dnes nebude škandál. (KUKUČÍN) — Ale ktože sa budo **dívať** na to, **keď** sa chlapi kúpu? (JESENSKÝ) — Filtrovanie pomocou dna nádrže spočíva v tom, že nasávacie potrubie je rozšírené a rozvetvené po celom dne nádrže. (MRAKIČ)

Ak sa odkazovacím zámenom nevyjadruje rekcia slovesa, ale sa ním naznačuje charakter pripojenej vety, hovoríme o korelovaných dvojiciach, ktoré majú ten istý význam ako základné spojky. Zámenný prvok sa môže z nich vynechať. To sú prípady ako *to, že; na to, aby; preto, že; vtedy, keď; dotiaľ, kým*. Ak sa však z takého výrazu zámeno vynechať nemôže, hovoríme už o jednoliatej jednotke, o novej spojke. Napr.: *s tým, že; s tým, aby; tak, ako; napriek tomu, že*.

Z ukazovacích zámen vznikli spojky *preto, a preto, tak, a tak, beztak, i tak, aj tak, ani tak, beztoho*.

Hranice medzi zámenami a spojkami nie sú teda celkom ostré, a preto jednotlivé prípady možno chápať ako prechodné.

Rozličné príslovky sa aj samy sekundárne používajú ako spájacie slová. Máme tu jednak parataktické spájacie prostriedky typu *najprv — potom — konečne*, jednak príslovky vyjadrujúce podraďovacie vzťahy. Sú to spájacie prostriedky typu *náhle*. Príslovky s priraďovacou funkciou sa za spojky nepokladajú, lebo majú iba sekundárnu spájaciu úlohu. Ich lexikálny význam sa pritom nemení. Ale príslovky typu *náhle* a slová typu *až* pokladáme za spojky, ak majú spájaciu funkciu, lebo pri tomto použití ich pôvodný význam sa pomkýna; preto teda hovoríme napríklad o spojkách *náhle, sotva, až, len*.

S podstatnými menami majú styčné body len také spájacie výrazy, v ktorých sa namiesto zámennej odkazovacej časti používa synonymné podstatné meno

v príslušnom páde. Napr.: *v prípade, ak; s cieľom, aby; v čase, keď.* Tieto podstatné mená majú tu aj odkazovaciu funkciu, práve tak ako zámená. Prestávajú byť plnovýznamovými vetnými členmi a dostávajú úlohu formálnych vetných členov, ktoré pomáhajú vyjadriť príslušný medzivetný vzťah výstižnejšie.

Nové spojky vznikajú teda najmä z výrazov, ktoré pôvodne mali spájaciu úlohu iba sekundárne. Sú to zámená, príslovky a častice. Pri vznikaní nových spojok majú však veľkú úlohu aj predložky.

Častice

Partikuly

Definícia, význam a funkcia

Častice sú pomocné slová, ktorými podávateľ nadväzuje na kontext alebo na situáciu a pritom vyjadruje rozličné významové odtienky jednotlivých výrazov alebo výpovedí i kontextových a aktualizačných vzťahov.

V ústnom alebo expresívnom písomnom prejave oznamovacím, žiadacím a opytovacím vetám častice dodávajú emocionálne odtienky a charakter zvolacích viet. Pravdaže, so zreteľom na situáciu alebo na kontext.

A teba to mrzí, keď ti Zhorela povedal, že si buldozér? A čo je na tom zlého, keď ti to povedal? A čo je na tom zlého byť buldozérom? (LAZAROVÁ) — Zaiste poistka, aby ich čerti brali! (KRNO) — Či nie som tvoj kamarát? (JAŠÍK) — Nech žije revolúcia! (VOLANSKÁ) — Keby bol hoci aj hmyzom, len aby nemusel šliapať tieň štíhlej veže! (JAŠÍK)

Niektoré častice uvádzajúce žiadacie vety sú jediným prostriedkom, ktorý ukazuje na typ vety; napr. *nech*, *kiež*, *aby*, *nože*, *bár*, *bodaj*. Viažu sa k istým tvarom slovies — *kiež*, *aby*, *bár*, *bodaj* k tvarom minulého času alebo podmieňovacieho spôsobu, *nože* k tvaru rozkazovacieho spôsobu.

Aby sa zadrhol ... aby sa! (TAJOVSKÝ) — Bár by ste mali pravdu ... (HORÁK) — Bodaj by vás, vy mládenci, čerti vzali ... (LUD. PIESEŇ) — Ach, nože ma ober z týchto červíkov. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V týchto prípadoch pomocou častice nadväzovala celá výpoveď na kontext alebo na situáciu. Časticou podávateľ vyjadroval rozličné subjektívne odtienky a aktualizoval výpoveď.

Pomocou častíc môžu nadväzovať na kontext alebo situáciu aj iba jednotlivé výrazy.

Nikto nešiel otvoriť, hluchastá dievka zrejme *nepočula* a *Augustín Šerner* sa tiež nehýbal, primrzol o stoličku a teraz sa vôbec *necítil* hrdinom. (MINÁČ)

Častice *zrejme*, *tiež*, *vôbec* v tejto vete majú funkciu uvádzať, vytyčovať a subjektívne hodnotiť výrazy, ku ktorým patria: *zrejme nepočula; Augustín Šerner tiež; vôbec necítil*. Okrem toho tieto častice sa opierajú o známy kontext alebo situáciu. Slovo *zrejme* sa použilo iba s prihliadnutím na známu časť výpovede — *hluchastá dievka* — ako nadväzujúci a zdôrazňujúci prvok. Podobne častica *tiež* predpokladá, že vo výpovedi je popri výraze *Augustín Šerner* ešte ďalší člen toho istého významového radu. Spomedzi týchto dvoch známych výrazov podávateľ pomocou slova *tiež* vytýči a zdôrazní jeden ako zvlášť dôležitý. Slovo *tiež* by sme na zdôraznenie nemohli použiť, keby z kontextu nebol známy aj výraz *hluchastá dievka*. Častica *vôbec* uvádza a subjektívne hodnotí, vytyčuje a podčiarkuje slovo *necítil*. Pritom sa opiera o známu situáciu.

Častice osobitne upozorňujú na výraz, ktorý uvádzajú, výraz vytyčujú ako pozoruhodný pre danú situáciu alebo kontext, čím výpoveď aktualizujú. Pomocou nich možno takto aktualizovať jednotlivé výrazy alebo celé výpovede.

Obsahom čiže lexikálnym významom častíc v širokom zmysle slova je aktualizácia jazykových jednotiek. Preto fungujú najmä ako organizujúci prvok pri aktuálnom čiže kontextovom členení výpovede. Častice, ktoré patria k výrazu, a nie k celej výpovedi, sú veľmi často indikátormi vlastného jadra výpovede.

Len *mňa* budú obviňovať, že som ťa pustila. (TAJOVSKÝ) — Musel ich dostať aspoň *sto*. (KARVAŠ) — Nič to nebolo, iba *tri mloky* lenivo roztiahnuté na koreni starého duba. (LAZAROVÁ) — Zobovi a Jančíkovi Martin len *závidí*, ale Jura Mikulu aj *nenávidí*. (HEČKO)

Pri niektorých časticiach prevláda nadväzovacia funkcia, napr. pri časticiach *a*, *ba*, *čiže*, *i*, *no*, *nuž*, *veď*, *ostatne*. Iné vyjadrujú viac postoj podávateľa k výpovedi alebo niektorej jej časti, napr. *asi*, *až*, *celkom*, *iba*, *isto*, *najmä*, *obzvlášť*, *práve*, *priam*, *samozrejme*, *takmer*, *tiež*, *vôbec*. Preto sa tie prvé v tradičných gramatikách pokladali za spojky a tie druhé za príslovky. Medzi obidvoma druhmi je plynulý prechod; niekedy ťažko jednoznačne určiť, či častica je povahy viacej spojkovej, a či príslovkovej. Takými prechodnými časticami sú napr. *ináč*, *beztak*, *ešte*, *napokon*, *napríklad*, *slovom*, *skrátka*, *tak*, *teda*, *totiž*, *vlastne*, *vcelku* atď. Ako vidieť, každá častica zahŕňa dva významy: nadväzovanie a vyjadrovanie postoja. Výraznejšie sú hranice medzi časticami a spojkami alebo príslovkami ako vnútri častíc medzi ich základnými skupinami.

Častice — ako aktualizujúce slová — sú spojivom medzi modifikovaným výrazom a situáciou, na ktorú sa modifikovaný výraz viaže. Niektoré častice sú v reči neopakovateľné (tak, ako je neopakovateľná tá istá situácia), napr.: *no*, *nuž*, *nože*, *však*, *kdeby*, *kdeže*, *bár*, *či*, *čoby*, *bodaj*, *kiež*, *reku*, *veru*, *totiž*, *ozaj*, *isteže*.

Častice môžu byť aj samostatnými výpoveďami.

Keby si chcel, zdaleka by chodili za tebou. **Nech.** (KRÁLIK) — Rozmýšľam! **Nuž?** (ŠVANTNER) — Ale ty si taká nebola, **však?** (VOLANSKÁ) — My ju aspoň nedáme. A oni? **Sotva.** (JAŠÍK) — Ty o tom pochybuješ? **Pravdaže.** (KARVAŠ) — Kedy bude koniec sveta? — a bol by v tom čert, aby sme neboli usmernení. **Vskutku?** No, uvidíme. (A. MATUŠKA) — Oznámenie sňatku Eleny Zakalíkovej so statkárom Zeimom. „So statkárom Zeimom!" zahundral polonahlas. „Tedy **predsa!**" (JESENSKÝ)

Klasifikácia častíc

Častice sú neohybné slová, a preto na ich klasifikáciu nemožno použiť morfologické kritériá. No majú charakteristický lexikálny význam, ktorý sa manifestuje aj istou syntaktickou formou. Niektoré častice stoja za sebou vždy v ustálenom, pevnom poradí, ktoré sa nedá pozmeniť. Napr.: *nuž veď nech aspoň, no veď keby ešte, a hádam iba, však ale i, a len či aj ...*

Poradie častíc je určené ich lexikálnym významom. Podľa rozsahu lexikálneho významu máme celú stupnicu častíc — od najvšeobecnejších (so širokým rozsahom a chudobným obsahom slovného významu) po špecifické (s najužším rozsahom, ale najbohatším obsahom slovného významu). Formálnym ukazovateľom je poradie, v akom sa stavajú, keď sa vyskytnú bezprostredne vedľa seba. Na prvých miestach, t. j. najďalej od plnovýznamového výrazu stoja najvšeobecnejšie častice *(a, no, nuž, veď, však, ono, teda, čo, ináč ...)* a ostatné postupne tak, že tesne pri určovanom výraze stoja najšpecifickejšie častice.

No veď sa ty chytíš, synku. (TAJOVSKÝ) — **No tak** vidíš. (ZÚBEK) — **No ale** je už aspoň dobre. (KUKUČÍN) — **Nuž veď** si sa ty nebil zaň, ale za seba a za mňa. (JÉGÉ) — Okrem toho išiel **iba ak** na poštu. (TAJOVSKÝ) — **Nuž teda** vidíte, povedal mi ten Adamov gróf. (KALINČIAK) — Môžete začať **hoc aj hneď.** (LETZ) — **No tak teda** vitaj, vidíš, ja som Maťo, tvoj brat. (JILEMNICKÝ) — **A veď sa on s ňou** ešte zíde, **ak** bude chcieť. (PONIČAN) — Nuž čí taký papľuh musí v lavici sedieť ako starí ľudia? (TAJOVSKÝ)

Inverzie v poradí sú vylúčené. Tento jav pri časticiach nazývame sémantickou gradáciou. Pravda, v slovoslede sa sémantická gradácia uplatňuje iba vtedy, keď sa vedľa seba vyskytnú častice patriace k tomu istému výrazu, napr. v jednej vete.

Ak sa vyskytne skupina dvojakých — vetných i členských — častíc, potom vetná stojí pred členskou: častica platiaca pre širšiu jednotku (napr. pre výpoveď) je pred časticou modifikujúcou užšiu jednotku (napr. jeden výraz).

Veď **iba** krumple jedávalo. (TIMRAVA) — *No* **ale** pod, odprevad' **ma.** (JILEMNICKÝ) — *Ono* **aspoň** mne sa páčila. (KUKUČÍN) — *Čo* **len** apo môžu vedieť, kto ako **vie hrať?** (BEDNÁR)

S použitím slovosledu ako formálneho ukazovateľa sémantiky častíc rozdeľujeme častice na dve skupiny: 1. uvádzacie a 2. vytyčovacie. Uvádzacie častice stoja bližšie k spojkám, kým vytyčovacie častice majú viac charakter prísloviek.

1. Uvádzacie častice výrazne nadväzujú na kontext alebo na situáciu. Do kontextu začleňujú celé výpovede; z veľkej časti sú to vetné častice. Keď sa vyskytnú vedľa vytyčovacích, stoja na prvom mieste, teda od modifikovaného výrazu ďalej ako vytyčovacie častice.

Uvádzacie častice rozdeľujeme na dve skupiny: a) pripájacie a b) pobádacie.

a) Pripájacie častice sú: *a, ale, i, ináč, lebo, len, no, nuž, ono, ostatne, potom, prosím, síce, tak, to, však* a ich varianty, ako *inak, lenže* a pod.

Rozsah vecného významu pripájacích častíc je široký, obsah chudobný a neurčitý, až sa takmer stráca. Preto sa často môžu niektoré z nich navzájom zamieňať. Napr. do Kukučínovej vety *Ono aspoň mne sa páčila* môžeme dosadiť aj inú uvádzaciu časticu, a význam sa takmer nezmení: *No aspoň mne sa páčila, Nuž aspoň mne sa páčila, Teda aspoň mne sa páčila, Ináč aspoň mne sa páčila, Ale aspoň mne sa páčila* atď. Pravda, v kontexte sa rozdiel pocíti zreteľnejšie.

b) Pobádacie častice sú: *aby*, náreč. *ačak, akoby, akože, akože by, azda, baže, bár, bodaj by, či, čiže, čo, čoby, ešte* (aj v skupine vysvetľovacích častíc), *kdeže, keby, keď, kiež, len, naozaj* (aj v skupine hodnotiacich častíc), *nech, nolen, nože, pravda, predsa, taže, vari, veď, však, že, žeby* a ich varianty, ako *azdaže, báraj, bárby, bárs, bársaj, bodajs, bohdaj, bodajže, čože, čožeby, ešteže, kde, kdeby, kdežeby, kieže, kiežby, lenže, nechže, pravdaže, preds', var, variže, vedže, však-hej, však-ver, však-že* a pod.

Rozsah vecného významu pobádacích častíc je menší a obsah väčší, ako majú pripájacie častice. Ak sa vyskytnú popri pripájacích, stoja na druhom mieste, napr.: *a či, i aby, no bodaj, no veď, nuž kdeby, ono kiež, tak nech, ba vari, ba či, len aby* ... Ináč stoja vo vete na prvom mieste. Pobádacie častice uvádzajú oznamovacie, no najmä zvolacie, opytovacie a žiadacie vety. Ich význam je podnecovať, stimulovať, pobádať prijímateľa. Niektoré z nich sú vlastné iba istému druhu obsahových viet. Napr. zvolacie vety sa často uvádzajú časticami *čoby, kdeže, aleže, aby, len, čidaže, kdežeby*, opytovacie časticami *či, var, vari, žeby, azda, čože*, a žiadacie časticami *nech, nechže, nože, veďže, že, bár, bárs, bodaj, bodajže, kiež, kiežby, bohdaj, bojsa* ...

2. Vytyčovacie častice okrem toho, že nadväzujú na kontext alebo na situáciu, dosť výrazne vyjadrujú rozličné významové odtienky z hľadiska podávateľa. Hovoriaci pomocou vytyčovacích častíc upozorňuje na výraz. Najčastejšie je to jadro výpovede.

Rozsah ich vecného významu je menší a obsah bohatší, ako majú uvádzacie častice. Kým niektoré uvádzacie, z nich najmä pripájacie častice, bolo možno navzájom zamieňať, pri vytyčovacích časticiach sa takéto možnosti vylučujú. Obsah ich vecného významu je už pomerne presný a vyhranený. Porovnajme výpovede s rozličnými vytyčovacími časticami: *Mám* iba *sto korún, Mám* až *sto korún, Mám* aspoň *sto korún, Mám* ešte *sto korún, Mám* práve *sto korún, Mám* aj *sto korún* atď.

Vytyčovacie častice rozdeľujeme na tri skupiny:

a) vysvetľovacie, b) hodnotiace a c) zdôrazňovacie.

a) Vysvetľovacie častice sú: *ako, aspoň, beztak, beztoho, dokopy, ešte* (variant *eštože*), *jakticky, ináč, jednako* (variant *jednak*), *jednoducho, konečne, koniec koncov* (variant *koniec koncom*), *len* (i hodnotiaca a zdôrazňovacia), *menovite, nadovšetko, nadto, napokon, napríklad, naveľa, navyše, ostatne, podobne, pomaly, popravde, potom, povedzme, predsa, prípadne, prosím, proste* (variant *prosto*), *raz, reku, respektíve, skrátka, slovom, tak, takisto, takto, teda, totiž* (variant *totižto*), *údajne, už, vcelku, vlastne, vôbec, vraj, zasa* (varianty *zas, zase*).

Vysvetľovacie častice stoja blízko pripájacích a uvádzacích. Odlišujú sa hlavne tým, že sú spravidla členské, kým uvádzacie častice sú najčastejšie vetné. Vysvetľovacie častice pripájajú ku kontextu nový, rektifikovaný, aktuálny výraz.

b) Hodnotiace častice sú: *aby, akiste, ale, aleba, áno, asi* (variant *asiže*), *asnáď* (variant *asnáďže*), *aspoň* (variant *aspoňže*), *azda* (variant *azdaže*), *až, ba, bezmála, bezpečne, bezpochyby, bistu* (variant *bistubohu, bistuže dade*), *blízo, bohdá, bohvie, bohzná, božechráň* (varianty *bohchráň, bohuchovaj, božeuchovaj, chráňboh, chráňbože, chráňpane*), *bohuprisám* (varianty *bohuotcuprisahám, prisámbohu*), *bohužiaľ* (variant *žiaľbohu*), *bojsa, celkom, čajsi, čerta, čida* (varianty *čidaľi, čidaže*), *čo* (variant *čože*), *čoskoro, dačo, div, dobre, dočista, figu, hádam, hej, hneď, hoci* (variant *hoc, hocaj*), *chválabohu, i, iste* (varianty *isto, doista, dozaista, zaiste, istotne, isto-iste, podistým, isteže*), *jedno, ledva* (varianty *leda, ledvaže, ledvou, ledvy*), *len, možno* (variant *možnože*), *môžbyť, namojdušu, namojpravdu, namojveru, naopak, naozaj, nebodaj, nedajbože* (variant *nedajboh*), *nech, neklamne, nepochybne, nepriam, nesporne, neúrekom, nevyhnutne, nič, nie, ozaj* (variant *ozajže*), *paroma, pochopiteľne, pomerne, pravda* (variant *pravdaže*), *pravdepodobne, prepytujem, priam* (variant *priamo*), *prirodzene, prosím, raz, rozhodne, samozrejme, skoro, skutočne, snáď, sotva* (variant *sotvaže*), *správne*, nár. i poet. *sťa, tak, takmer, tam, temer, trebárs, tuším, určite, už, vari, veď, veru* (varianty *ver, vera, veruže, verabože, verubože*), *vlastne, vpravde, vskutku, výlučne, výslovne, z, zo, za, zrejme, že, žebože, žiaľ* (varianty *žiaľbohu, bohužiaľ*).

Hodnotiace častice subjektívne hodnotia obsah aktualizovaného výrazu alebo výpovede. Pritom určujú hlavne kladný alebo záporný vzťah hovoriaceho k výpovedi. Obsah vecného významu týchto častíc stojí na osi *áno — nie*. V rade výrazov typu *áno (akiste, asi, ba, bezpečne, bezpochyby, bohuprisám, iste, naozaj, skutočne, samozrejme, rozhodne, veru, pravdaže, vpravde, zrejme, bezpochyby ...)* je *áno* štylisticky najneutrálnejšie, najintelektuálnejšie hodnotenie. Podobne v rade výrazov typu *nie (aba, aleba, božechráň, bohužiaľ, čerta, figu, paroma, sotva, žiaľ ...)* je *nie* štylisticky najneutrálnejšie, najintelektuálnejšie hodnotenie. Ostatné výrazy sú viac-menej príznakové.

c) Zdôrazňovacie častice sú: *aj, ak* (nárečové *ač*), *akurát* (variant *akurátne*),

ale, ani, áno, aspoň, až, ba, čím, čiro, čisto (variant *čiste*), *čo, dokonca, doslova* (variant *doslovne*), *hlavne, ho, i, iba* (variant *ibaže;* nárečové *imä, himä*), *jedine, just, len, najmä, najskorej,* zastar. *naskrz* (variant *naskrze*), *nevyhnutne, nijako, zvlášť* (varianty *obzvlášť,* zastar. *zvlášte*), *práve, predovšetkým, priam, rovno, takrečeno, tiež* (variant *taktiež*), *tobôž, toť, tu, už, všetko, vonkoncom.*

Zdôrazňovacie častice vytyčujú výraz a podčiarkujú jeho platnosť. Na rozdiel od vysvetľovacích sa pri zdôrazňovacích časticiach v menšej miere uplatňuje aspekt na situáciu alebo na kontext; na rozdiel od hodnotiacich sa tu neuplatňuje významový odtienok. teda zdôrazňovacie častice výraz iba ako dôležitý zdôraznia.

Vnútri uvedených skupín je bohatá polysémia. Preto niektoré častice uvádzame vo viacerých skupinách. Interferencia a bohatá polysémia svedčia o tom, ako blízko niektoré z nich stoja pri citosloviciach. Istý emocionálny prvok pri všetkých časticiach treba predpokladať, lebo ide o prostriedky vyjadrujúce subjektívne vzťahy podávateľa.

Časticami možno uvádzať a modifikovať celé výpovede alebo len jednotlivé výrazy. Uvádzacie častice sa spravidla vzťahujú na celé výpovede (vety alebo súvetia), vytyčovacie častice zasa častejšie na jednotlivé výrazy.

Príklady na častice, ktoré sa vzťahujú na celú výpoveď:

Nuž ale ženská politika bola vždy taká. (JÉGÉ) **Všakže** musím povedať pravdu. (BARČ) — **A ved** sa ešte zídu, ak bude chcieť. (PONIČAN) — **Ostatne,** o čo vlastne ide? (KARVAŠ) — **Ozaj, a** ani mono som mu nepovedala. (JESENSKÝ) — **Veru,** nejeden robotník u **nás** zaplakal. (TOMAŠČÍK) — **Máte, vraj,** zakladať s učiteľmi telocvičné spolky. (F. KRÁĽ) — Lístok, **samozrejme,** nemohol byť zázračným lístkom poráčiny, ale azda pomôže. (TATARKA)

Príklady na častice, ktoré sa vzťahujú iba na jednotlivé výrazy:

Ja sa ver *vydám.* (TIMRAVA) — Chcel by, aby sa v nich i v zime robilo, alebo **práve** *v zime.* (KRČMÉRY) — **Pán** doktor jej **iste** *dobre* poradí. (ZÚBEK) — Bo všetci vidia dnes — **bohužiaľ** *neskoro.* (KARVAŠ) — Cez otvorené okno — **akiste** *z kuchyne* — zaváňala vôňa pečeného mäsa. (ONDREJOV) — Čitateľ **proste** *nerozumie,* čo sa vlastne deje a čo to tí ľudia rozprávajú. (JESENSKÁ)

Nesamostatné častice sú *by, čo,* zdôrazňovacie *že (-že), ho, len, už, to, čo, čím.* Všetky majú povahu morfém. Častica *-že* sa píše obyčajne spolu so slovom, ku ktorému patrí, niekedy sa píše spolu i zdôrazňovacie *-to.*

Častica *by* je časť slovesného tvaru, kondicionálu (*prišiel by, zavolali by ho* . . .).

Častica *čo* sa vyskytuje v spojeniach typu *deň čo deň, rok čo rok* . . ., i v spojeniach *čo ako, čo kde, čo kedy, čo čo, čo koľko, čo kto.*

Deň čo deň, noc čo noc rozkvitá v prudkom jase banícka čierna práca. (KOSTRA) — Prišiel sem preto, aby Miša kádrove **stoj čo stoj** zachránil. (LAZAROVÁ) — Vysedávali tu **večer čo večer** od šiestej do polnoci. (JAŠÍK) — **Ale čo ako** napínal sluch, nepočul nič. (TATARKA) — Prázdny kredenc, **čo aký** pokný, nestojí zaveľa. (URBAN) — **Čo aká** skazená,

predsa len bola pokná, ba skoro krásna. (ZELINOVÁ) — No, zato nerobili sa divy, ani zázraky, čo Kata akú dobrú vôľu mala. (TIMRAVA) — Adelka je prirozumná na to, aby sa dala pobalamutiť peknými rečami čo ako zvláštneho človeka. (ŽÚBEK) — No čo čo budú vravieť, slečna, ja to poviem, že z tých obrazov nikdy nič nebude. (TIMRAVA)

Nesamostatné zdôrazňovacie častice *čo* a *čím* sa spájajú so superlatívom adjektív a prísloviek: *čo naj-, čím naj- (čo najviac, čím viac ...)*.

V spojení s komparatívom *(čo lepší, čím lepší ...)* sa slová *čo* a *čím* hodnotia ako zámená. Konštrukcie typu *čo lepší* a *čím lepší* majú eliptický charakter, pôv. *tí, čo (sú) lepší ...* Pozri aj pri zámenách, str. 287-8.

Zdôrazňovacie *že* sa používa ako intenzifikujúci prvok: *ktože, akože, čiaže, s kýmže, kdeže* ... a pri slovesách v rozkazovacom spôsobe *choďže, dajže, nezmiže* ... Zdôrazňovacie *-že* sa slovosledne primkýna aj k iným plnovýznamovým zdôrazneným slovám: *novšiu že prines, knihu že mi podaj, a klobúk že mal aký* a pod.

Častica *ho* sa vyskytuje v ľudovej reči a vo familiárnom dialógu.

„Ale sa **ho** poberáš!" kričala naň totka. (KUKUČÍN)

Častica *len* je viacvýznamová. V jednom význame aj zdôrazňuje zámená: *kto len, čo len, ako len, aký len, kde len, kedy len* atď.

Kde ste **len** vzali toľko rozumu? (ALEXY) — Veď *koľko* **len** pltníkov zahynulo, keď im plť udrela na skalu. (JANČOVÁ)

Podobne ako *že, len* a *ho* sa na zdôrazňovanie používa aj *už:*

Nechá chorých a ide hrať, no aký to **už** môže byť človek. (VOLANSKÁ)

Zložené častice sú skupiny častíc stojacich vedľa seba a tvoriacich intonačné a často i významové jednotky. Poradie komponentov je dané obsahom a rozsahom ich slovného významu. Na konci takýchto skupín častíc stojí najčastejšie *len (azda len, čo len, čo i len, ešte len, ešte aj len, ešte i len, i len, hádam len, len-len, predsa-len, už len ...), i (ešte i, hoci i, čo i, už i ...), aj (ešte aj, hoci aj, ešte len aj, čo aj, už aj, už čo hneď aj ...), ani (ešte ani, ba ani, azda ani, dokonca ani ...), tak (i tak, aj tak, azda i tak, čo aj tak, len tak, ešte aj tak, tak či tak ...), čo (ešte čo, len čo, iba čo ...)*.

Niektoré skupiny častíc tvoria nemenný útvar a pevnú významovú jednotku *(len-len, čo i, i tak, aj tak, čo aj, už aj, len čo, iba čo, tak či tak ...)*, kým niektoré, a takých je väčšina, tvoria len skupinu, ktorá je iba intonačne jednotná *(čo i len, ešte aj len, už čo hneď aj, dokonca ani ...)*. Prechod medzi skupinou a útvarom ako významovou jednotkou je plynulý a často sa nedá s istotou povedať, kedy je skupina častíc už petrifikovaná ako nemenný útvar.

„Nuž voľby budú o tri týždne, treba nám tam čo **len** tri razy zájsť, a potom voličov na voľbu doviesť," poučoval Tonko. (TAJOVSKÝ) — Máš ty v ňom čo **i len** klince? (HEČKO) — Očitý svedok je **už len** očitý svedok. (FIGULI) — A Janko Barica bol by, hádam, ešte **i** ďalej vykladal. (F. KRÁĽ) — Či ty vieš, že ak je veľmi mäkko, že sa v taký čas **ešte**

len aj krpce pyskami na päty obúvajú. (TAJOVSKÝ) — „Len chod, ale už aj!" (BEDNÁR) — O Veľkej nocí ho dostal, ale mne ho neukázal. Iba čo som ho našiel pod povalou. (KUKUČÍN) — Nuž a vy, stvora božia, ešte sa žalujete? Nuž a čo? (ČAJAK)

Formálna stránka častíc

Častice sú tvarove nemenné slová. Všetky majú ustálenú grafickú a intonačnú podobu.

A. Z tvarovej stránky ich rozdeľujeme 1. na primárne a sekundárne a 2. na jednoslovné a viacslovné.

1. Primárne častice sú tie, ktoré sa nedajú členiť na morfémy. Patria k nim staršie častice, ako *či, i, no, že, iste*. Ďalej patria k nim častice, ktoré sú síce odvodené, ale podľa dnešného jazykového vedomia sa na morfémy nerozkladajú, napr. *aj (a + i), len (le + no), keby (keď + by), ani (a + ni)*. Okrem toho patria sem aj častice, ktoré vznikli zmeravením gramatických tvarov: *čerta, figu, paroma, hádam, neúrekom, skrátka, ináč, vlastne*.

Sekundárne častice sú tie, ktoré vznikli spojením niekoľkých slov v jedno a ktoré môžeme podľa jazykového vedomia rozdeliť na jednoduché slová. To sú napr. častice so zdôrazňovacím *-že: aleže, baže, abyže, akože, asiže, azdaže, bodajže, čiže, čidaže, čože, ešteže, horkýže, ibaže, isteže, nechže, veruže ...;* s príklonkou *-by: akoby, bárby, čoby, kdeby, kiežby ...;* so zdôrazňovacím *-že* plus príklonka *-by: čožeby, kdežeby ...;* častice utvorené zrazením predložkových výrazov: *bezmála, bezpochyby, naopak, dočista, dokonca, nadovšetko, najtiaž, nanajvýš, naveľa, nesporne, poprávde, údajne, vcelku, vpravde, zato ...;* petrifikované spojenia rozličných morfém alebo niekoľkých slov, ktoré samy nie sú časticami, napr.: *najtiaž, nesporne, údajne; bohdaj, bodaj, beztoho, bohuchovaj, bohužiaľ, božechráň, dajsamisvete, chrániPane, môžbyť, nadovšetko, namojpravdu, namojdušu, vcelku, vonkoncom, vpravde, zato, žiaľbohu ...;*

2. Jednoslovnými časticami sú okrem niekoľkých výnimiek všetky *(tobáž, vôbec, veru, ozaj, len, asi ...)*. Iba niekoľko častíc sa skladá z viacej samostatných a samostatne stojacich slov, napr.: *akože by, isto-iste, iste-isto, koniec koncov, už-už, tak-tak, už aj (= hneď), veď-veď, to jest, nie a nie, len a len ...*

Niekoľko častíc je takých, o ktorých by sa dalo hovoriť ešte ako o prechodných útvaroch stojacich na hranici medzi kusou vetou a časticou. Ide o spojenia, ktorých základom je častica citovo zdôraznená prívlastkom, napr.: *čerta — čerta starého, čerta rohatého, čerta straputého, čerta vypĺznutého ...; figu — figu borovú, figu makovú, figu drevenú ...; slovom — jedným slovom ...*

B. Poloha častíc vo vete. Častice môžu stáť pri jedinom výraze, pri výpovedi alebo samostatne.

1. Častice modifikujúce jediný výraz sa anteponujú. Častice sú so svojím

modifikovaným členom späté juxtapozíciou silnejšie ako adverbiá. Adverbiá ako autosémantické slová bývajú i jadrom výpovede, a vtedy sa slovosledne od určovaného člena môžu uvoľňovať. Modifikujúce častice nemôžu samy osebe byť jadrom výpovede, a ich postavenie vo vete je viazané spravidla na miesto pred aktualizovaným členom. Vo vete *Otec požičal bratovi sto korún* jadro označíme polohou niektorej častice, napr. *iba, aspoň, aj, akiste, azda, doista, hádam, naozaj:* Iba *otec požičal bratovi sto korún, Otec* iba *požičal bratovi sto korún.* V týchto vetách stojí častica spravidla pred modifikovaným členom.

Iba niektoré častice stoja v postpozícii. Častica *tiež* stojí za výrazom, ku ktorému patrí: Starý otec tiež *išiel ako opitý.* (TAJOVSKÝ) — *A* on, *zdá sa mi,* tiež *ma len vtedy začal milovať.* (KRČMÉRY).

Postponovanie častíc sa využíva ako štylisticky príznakový prostriedok: dominujúci výraz je ešte zvlášť zdôraznený.

Príklady na postponované častice v štylisticky príznakových výpovediach:

I keď nenachádzajú nové, *zdôrazňujú* aspoň, a úpenlivo zdôrazňujú. (A. MATUŠKA) — Díval som sa po ženách, *pekných*-takto, ba aj veľmi peknych. (BEDNÁR) — Marína *nevie* rozhodne, čo si počať, iba čelo zotiera. (TIMRAVA) — *Nevedel som* pomaly, kde som a čí som. (CHROBÁK) — Mišo Ort je v románe Zmätok len bitkár, a ak v Oceľových vlnách popustil, má to skôr fyziologické korene a neznačí unavený vzrast; *zostarel* proste. (A. MATUŠKA)

Aj keď sa častice niekedy postponujú, spravidla stoja bezprostredne pri vetnom člene, ku ktorému patria. Prípady, keď je častica postponovaná a vzdialená od modifikovaného člena, sú takmer výnimočné. Vtedy sa na aktualizovaní výrazne zúčastňuje intonácia.

„*Prehodnocujú*" ich len, triedne osvetľujú. (A. MATUŠKA) — A *nebolo* to vôbec isté, bola to trýzeň. (MINÁČ)

Celkom svojské sú v tomto ohľade zdôrazňovacie častice *že, len, tam, už,* ktoré často môžu stáť aj ďalej od zdôrazňovaného výrazu, ak patria k zámenu.

A srnca že máš *kde,* pán lesmajster? (TAJOVSKÝ) — A hnoj že, odpytujem pekne, *kde* vynášajú. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — A vy že ste *kto?* (CHALUPKA) — *Aký* si len chudý, chlapčo. (ALEXY) — *Čo* sa len stalo? (ŠTÍTNICKÝ) — *Ktože* by tam zjedol také dačo! (TATARKA) — Bože, *čoho* som sa to len dožil? (ALEXY)

2. Základná poloha častíc modifikujúcich celú výpoveď je na čele výpovede. Na začiatku výpovede stoja najmä uvádzacie častice, napr. *a, no, nuž, veď, však, či, kiež, ono, len, ostatne, bodaj, bár, aby, nech, vari* a iné.

Ono aspoň mne sa páčila. (KUKUČÍN) — Vari ti sliepky chlieb pozobali? (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Veď je človek i tak nie medveď, aby celú zimu spal. (JÉGÉ) — Husičky, husičky, a ste nevideli mojej mamičky? (FIGULI) — Aby to čert vzal i s pijatikou. (TAJOVSKÝ)

Časticu *však* od spojky *však* poznáme iba podľa slovosledu: ako častica stojí na čele vety [*A hľadí si na ženu.* Však *stará?* (GABAJ)] — a ako spojka stojí na druhom mieste vo vete (*Vrátil sa neskoro, ja som* však *o tom nevedel*).

Treba odlišovať prípady, keď častica stojí na čele výpovede, no nepatrí k celej vete, ale iba k jedinému výrazu.

Zvlášte *dnes* by som rád hovoriť s ňou. (JESENSKÝ) — I *do pažeráka* by sa vrhol, **len** aby dostal svoj dokument. (TATARKA) — **Naozaj** *spomína akési ženské talenty*, z ktorých jeden je i medzi nami teraz. (TIMRAVA)

Častice modifikujúce celú výpoveď stávajú aj vnútri výpovede. Vtedy sú najčastejšie oddelené pauzami a fungujú ako vetné parentézy — vložky. Ich miesto nie je pevné.

Na to si, **pravda**, nepomyslel. (LETZ) — Najosožnejším tvorom na svete, **hádam**, je vôl, lebo sa dá aj po smrti zúžitkovať. (TATARKA) — To bude, **veru**, chytro po robote. (F. KRÁL) — Nepriečim sa, **bohchráň**, lebo toba neprekoná nik. (HVIEZDOSLAV) — Aj na knihy, **vraj**, treba toľko groší ako na kúpenie dobrej dojnej kravy. (GABAJ)

Treba však odlíšiť častice patriace k jedinému výrazu, a pritom oddelené od ostatnej výpovede pauzami, od častíc modifikujúcich celú výpoveď.

Ja upozornila som ho na našich pevcov, lebo on o nich nevedel, tak ako, **žiaľbohu**, *mnohý syn slovenskej matere*. (VANSOVÁ) — „S tou nemocenicou to myslíš vážne?“ ... **Bohužiaľ** *vážne*, Veronka.“ (ZÚBEK) — A pretože sme uspokojení, **áno**, *rozhriešení* dojmami, nuž povstáva potom z toho posudzovanie, ohováranie a končene aj kleboty. (ČAJAK) — Pavol Taraba prichodí z vidieka do Bratislavy a vidí v tom splnenie svojich snov, **ostatne**, *nie dosť určitých*. (A. MATUŠKA)

Celkom bežné však je, že častica patriaca celej výpovedi sa z čela posunie do stredu alebo na koniec výpovede bez toho, že by bola izolovaná pauzami (čiarkami).

Lala, ide byť poludnie **beztoho**. (KUKUČÍN) — Čert **aby** vzal tento džarkovský život. (TOMAŠČÍK) — Odrazu **totiž**, ako vás tam uvidel, vstal spoza stola a rovno k vám. (CHROBÁK) — Je vám **ostatne** k službám. (KARVAŠ) — Za toho by sa **predsa** nemohla vydať. (LETZ)

3. Častice môžu stáť aj ako samostatné výpovede — repliky. Vtedy sú spravidla na úrovni významov *áno — nie*.

„Rada?“ zvolal Marcel prekvapene. „**Isteže**. Otec je statočný človek.“ (JÉGÉ) — Sú a či bývajú akési duševné zmócie pred svadbou? **Horký**. (JESENSKÝ) — „Veď nabudúce vytiahneš nás zas ty ... **Dobre?**“ povedal štipľavo. (URBAN) — Snáď je to tak dobre, ako si vy predstavujete. **Bezpochyby**. (JILEMNICKÝ) — „Už sú všetky?“ „**Alebo!** Tri do noha volajúce ...“ (KRČKO) — „Ty o tom pochybuješ?“ — „**Pravdaže.**“ (KARVAŠ) — „Rozmýšľam!“ „**Nuž?**“ (ŠVANTNER) — Hm. Vy, slečna Viera, chcete byť pri Ondrejovi. **Však**ver? (KARVAŠ) — „Len takéto krčahy vyrábate?“ „**Kdeže**by. Ale tento je najobľúbenejší.“ (ŠTÍTNICKÝ) — „Kristepane, ty si to vylomil?“ „**Kdeže!** Bol už načatý.“ (TAJOVSKÝ)

C. Intonácia častíc. Častice ako aktualizujúci prvok a často indikátory významových centier výpovedí veľmi úzko súvisia aj s intonáciou výpovede. Častice sú intonačne úzko späté s výrazom, ku ktorému patria. Tvoria s ním intonačnú jednotku.

Povetrie **priam** *vrelo a klokotalo.* (TATARKA) — Treba vyzdvihnúť napríklad tieto privilégiá čisto civilnoprávnej povahy. (LUBY) — Zdalo sa mu **dokonca** *samozrejmým,* že celá hra ožitého lesa nebola daromnou. (CHROBÁK) — Chodí ako v horúčke, akoby ani pri sebe nebola a pomaly **ani** *jedávať* nebude. *Včera* **aspoň** nejedla, ani dnes. (TIMRAVA)

Len zriedkakedy sú od modifikovaného člena intonačne oddelené.

Čo bolo v takýchto prípadoch povinnosťou veliteľa, ktorý mal na starosti, **povedzme,** *dvesto až tristo* partizánov? (TLAČ) — Z vášho, **prepytujem,** *uznesenia* mali figu drevenú. (KARVAŠ) — Tetkin muž bol predsa o niečo vyšší ako Tóno a, **pravdaže,** *hodnejší.* (ŠVANTNER)

Častice modifikujúce celú výpoveď tvoria intonačnú jednotku s prvým výrazom vo výpovedi, ak stoja na čele výpovede. Ak sú však vsunuté do vnútra, tvoria samostatnú jednotku.

Ostatne *Elektrónia eight* nemá kolieska, ale lampy, to by ste mohli vedieť. (KARVAŠ) — „Nuž veď **teda** *pod* dnu, chlapče," ozval sa gazda. (TAJOVSKÝ) — Nové metódy práce nebudú odvádzať literatúru od jej umeleckých úloh, **naopak,** — dajú jej nové popudy a témy. (CHORVÁTH) — Ondrej, keby si ty bol tak len na vlastnej svojej hlave, teba by, **hádam,** aj vši zjedli! (GABAJ)

Intonácia niektorých častíc môže byť aj indikátorom ich významu. To sa týka napríklad častíc *predsa, raz, sotva, že, zvlášť.*

Dôrazné *predsa* je vytyčovacie vo význame *naozaj, skutočne, jednako,* napr.: *Tak* predsa *si mi ozdravela, Hanička moja.* (JANČOVÁ) Nedôrazné *predsa* je pobádacie, napr.: *Látka je* predsa *známa, pocítili ju na svojom tele i duši milióny sovietskych ľudí.* (A. MATUŠKA)

Dôrazné *raz* je častica vo význame *naozaj, skutočne,* napr.: *Žena moja, ale je to len* raz *múdry doktor.* (KUKUČÍN) Častica *raz* bez dôrazu má význam *konečne,* napr.: *Tedy si nás prišla raz i vidieť.* (KUKUČÍN)

Dôrazné *sotva* je hodnotiacou záporovou časticou s významom *asi nie,* napr.: *Uvidím na nej, čo som posiaľ nevidel?* Sotva. (JESENSKÝ) — Nedôrazné má význam *asi, ani nie,* napr.: *Bol som tam* sotva *hodinu.* (úzus).

Častica *že* je podľa intonácie viacvýznamová. Dôrazné *že* znamená asi toľko ako pobádacie *však, pravda,* napr.: Že *nepadne!* (= Pravda *nepadne!*); vytvorením dôrazového intervalu medzi *že* a modifikovaným výrazom sa vyjadruje rozkaz, napr.: Že *nepadne!* (Nech *nepadne!*) Vo zvolaní, s významom želacím „prečo len", dôraz na slove *že* indikuje jadro výpovede, napr.: Že *sa to dievča* neučí! (= Prečo *len sa to dievča* neučí!). *Že* ako spojka je vždy bezdôrazné.

Častica *tiež* je vždy dôrazná. Napr.: *Okno do susednej izby bolo* tiež *otvorené.* (JESENSKÝ)

Dôrazom sa odlišujú zámená *to* a *ono* od rovnozvučných častíc. Častice *to* a *ono* sú bezdôrazné, zámená podliehajú aktuálnemu členeniu. Napr.: *To ho má*

isto len tak — požičaný. (KRÁLIK) — *Ech,* ono *je len ťažšie byť statočným človekom chudobnému biskupovi ako direktorovi banky.* (JÉGÉ)

Dôrazom sa odlišuje aj častica *čo* od spojky *čo.* V útvare *čo aj* s významom *hoci* je nedôrazná, napr.: *Museli ju po každý raz uložiť,* čo aj *na zem, obklady na srdce, kvapky.* (VOLANSKÁ). Uvádzacie *čo* je dôrazné: Čo *len apo môžu vedieť, kto ako vie hrať?* (BEDNÁR)

Častica *zvlášť* anteponovaná je bezdôrazná, postponovaná má dôraz, napr.: *Hľadeli naňu Štefan, ale* zvlášť stará Cedílková *ako na osobu v dome cudziu.* (TAJOVSKÝ): *Hľadeli na ňu Štefan, ale* stará Cedílková zvlášť *ako na osobu v dome cudziu* ... Slovo *zvlášť* vo funkcii príslovky má dôraz podľa jeho funkcie v aktuálnej výpovedi.

Dôraz je indikujúci prostriedok pri formálnom odlíšení častíc *ta, tak* od príslovkových zámen *ta, tak.* Ako častica je *ta* dôrazné, napr.: *Do mesta by ešte* ta *bola, ale pre hrubý dedinský život nie.* (TIMRAVA) Slovo *tak* ako častica je vždy bezdôrazné: *Ale predsa by bolo vari lepšie, žeby si* tak *čaju.* (JESENSKÝ) Tieto slová ako príslovkové zámená podliehajú dôrazu, ktorý súvisí s aktuálnym členením.

Jednotlivé častice

a

Uvádzacia pripájacia častica *a* uvádza iba celé výpovede. Stojí najčastejšie na čele opytovacích a zvolacích viet. Ňou nadväzujú výpovede na situáciu. Častica *a* dáva výpovediam hovorový ráz. Je synonymná s časticou *či.*

Zastala, smutne pozrela Jergušovi do očú: „A mňa nechceš za kamarátku?" (ONDREJOV) — „A je Maroš hore?" zamáchal poctivý obecný služobník lieskovicou. (RÁZUS)

Treba odlišovať spojku *a* stojacu na čele výpovede. Taká spojka iba pripája novú výpoveď k predchádzajúcej, no nijako ju subjektívne neprifarbuje.

Bol smolný, veď partizánčil v horách a toto si Rudo uňho cenil. A nielen cenil, i záviděl mu. (KRNO)

aba

Vytyčovacia hodnotiaca častica *aba* vyjadruje silnejší zápor ako *nie.* Vyskytuje sa v expresívnych prejavoch. Jej synonymami sú *vôbec, ešteže čo, kdeže, čertu.*

Aba, tak ľahko nevytiahnem nohy odtiaľto. (TAJOVSKÝ) — Aba, nie, veru, nie. (F. KRÁL)

aby

Častica *aby* je uvádzacia pobádacia. Synonymná častica je *nech, nechže.* Základná podoba *aby* môže byť ešte zdôraznená pomocou *-že.* Vyskytuje sa v emocionálnych prejavoch, na začiatku želacích viet.

A vy teraz, keď ste sa najedli, môžete ísť domov preobliecť sa; ale o štvrtej aby ste tu boli. (TAJOVSKÝ) — Hej taký je to poriadok, abyže im tristo hromov páralo do duše! (F. KRÁĽ) — Aby ho aj s dvoriskom. (FIGULI)

aj

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *aj* vznikla zlúčením spojky *a* s časticou *i*. Tým sa posilnil jej spojkový charakter, no okrem úlohy pripájať, opierať o kontext, plní aj ďalšiu funkciu — upozorňovať na výraz, ku ktorému patrí, označovať ho za dôležitý alebo za najdôležitejší.

Formálnym ukazovateľom toho, že ide o časticu, je, že v skupine častíc stojí vždy až po uvádzacích časticiach *(a aj, aspoň aj ..., či aj, veď aj, však aj, bár aj, kdežeby aj, nechže aj ...)*, kým spojky stoja zásadne pred časticami.

Spočiatku sme boli trocha sklamaní a — priznám sa — **aj** nedôverčiví, potom však sme sa zmierili so zmenou programu. (MORIC) — Stretáš sa s ním v dedine, kam si odkázaný zliezť **aj** s ovcami a psami z hole do údolia. (GAJAJ) — Okrem toho často prichádzal **aj** s matkou. (KUKUČÍN) — No krátko zatým, ach, on onemocnel ťažko — zomrel **aj**. (HVIEŽDOSLAV)

Častica *aj* má aj význam *hoci, trebárs*.

Ak je **aj** Maďar, veď on zato nemôže. (HEČKO) — Okrem toho často **aj** 2 m dlhý naštiepaný kus musí sa spracovať do metrovice. (JANDEL)

ak

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *ak* vyjadruje približnosť, pravdepodobnosť s významom *najviac, nanajvýš, nie viac ako, možno;* vyjadruje aj obmedzovanie ako častice *iba, len*.

Nebolo ich veľa: **ak** traja, štyria. (URBAN) — Tej jari som nebol tam **ak** dva razy. (TAJOVSKÝ) — Vidno tam medzi zubami hrebeňa úzku štrbinu, súci najskôr **ak na to**, aby ňou netvor vypúšťal kotúče dymu. (CHROBÁK)

akiste

Vytyčovacia hodnotiaca častica *akiste* má význam *pravdepodobne, tak sa zdá, hádam, azda*.

Toto všetko si **akiste** zopakoval a potom pokojne zaspal. (CHROBÁK) — Dotiaľ si **akiste** myslel, že je to len nevkusný žart, ale teraz sa rozhneval, lebo mal strach. (MINÁČ)

ako

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *ako* uvádza výraz, ktorý podávateľ váha použiť. Má slangový ráz. Jej význam je *vlastne*.

Ty si ho teda **ako** *popredku*? (LAZAROVÁ) — „Veď sa ... **ako** *poznáme* ..." priznával sa holič zahanbene. (JAŠÍK) — Ty si ho teda **ako** *vyzradil*? (URBAN)

akoby

Častica *akoby* je uvádzacia pobádacia. Stojí spravidla na čele zvolacích viet a citovo zdôrazňuje zápor. Jej význam je približne *prečo by, akože, kdeže!, čerta.*

V týždni obyčajne budoval na jej citoch babylonskú vežu Miša Žuvalku, ale v nedeľu ju sfúkol vždy krčahovský návštevník. **Akoby** aj *nie!* (HVIEZDOSLAV)

akože

Častica *akože*, s variantom *akože by*, je pobádacia s dotvrdzajúcim významom *iste, samozrejme, pravdaže.*

Bude schôdzka, **akože!** (TATARKA) — Pravdaže uznáme, **akože!** (HVIEZDOSLAV) — O tom, že sa Štefan rozumu chytil! **Akože by** aj nie! (KRÁLIK)

akurát

Hovorová častica *akurát*, s variantom *akurátne*, je vytyčovacia zdôrazňovacia. Jej synonymá sú *práve, presne, priam.*

A ja mám **akurát** toľko. (LETZ) — Veru, Peter, ty si **akurát tá** skala, na ktorej zbudujú ľudia svoj názor o literárnej etike. (A. MATUŠKA) — **Akurátne** kvôli Syslovmu paholkov sa budú kasírovať krankasy. (ZGURIŠKA)

Častica *akurát* má aj význam *kdežeby, vôbec nie, ešteže čo.* V takomto význame sa vyskytuje v expresívnych výpovediach.

„A dokončil tú prácu?" „**Akurát**, máš ho vidiť!" (TLAČ)

ale

Slovo *ale* je viacvýznamové. Okrem toho, že je odporovacou spojkou, môže mať aj ako častica niekoľko významov.

1. Vo funkcii uvádzacej pripájacej častice s významom *veď, veru, či* stojí na čele vety a dodáva jej zvolací charakter.

Ale je len driečny! (LETZ) — „**Ale** ti rozmlátim papuľu," povedal na uvítanie Agneškinho frajera. (TATARKA) — „Sláva!" neisto zavolal zástup, nenaučený hlasno prejavovať politické city. „**Ale** vy už s nami zostanete?" zavolal rečník. (TATARKA) — Ty daromník parom ťa vzal, **ale** čušíš! (TIMRAVA) — Juch! **Ale** sa vás nakotilo, bože mi odpusť. (JAŠÍK)

2. Vytyčovacou hodnotiacou časticou *ale* vo význame *skutočne, veru, naozaj* podčiarkuje hovoriaci svoj súhlas s použitým výrazom. *Ale* je použité ako hodnotiace slovo.

Si ty **ale** *somár*, Gusto. (BEDNÁR) — Ty si **ale** *čudák*. (ÚZUS) — Mne! Nuž ale *mne*? (KUKUČÍN) — **Ale** *áno*. (HYKISCH) — Veľmi, **ale** *veľmi* sa teším, že to, čo robíte v mene nového života, myslíte vážne. (HEČKO) — Ja, **ale** *ja* by som sa ťa bála? (JÁGR) — Ty si **ale** *usilovný*. (HYKISCH)

3. V ľudovej reči (ako nespisovné) sa používa aj vo význame *asi, približne*. *Boli tam* ale *piati*. (úzus) — *Ostanem tam* ale *rok*. (úzus)

Častica *ale(že)* má ten istý význam čo *ale (= veď, veru, či)*, ešte viacej zdôraznený časticou *-že*. Uvádza zvolacie — opytovacie i žiadacie — vety.

Juj, pačrev, **ale(že)** ho kopnem.(HEČKO) — Ej, **ale(že)** sa Miško potešil, keď ma zbadal. (ZÚBEK) — **Ale(že)** pamätaj, na čo si mi dnes prisahal. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

aleba

Vytyčovacia hodnotiaca častica *aleba* vyjadruje silnejší zápor ako *nie*. Jej synonymá sú *vôbec, ešteže čo, kdeže, čerta*. Vyskytuje sa v expresívnych prejavoch.

„Vari preto, že držíš so mnou?" „**Aleba!** Pre Doru . . ." (HEČKO) — „Zuby môže porátať." „**Aleba,**" zasmial sa Janko, „kdeže by vedela taká rapaňa rátať!" (KRNO)

ani

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *ani* sa používa vo význame *vôbec*. Častica *ani* zosilňuje zápor. V záporných vetách má takú istú funkciu ako častice *i, aj* v kladných vetách.

Nikto **ani** nemukol. (TATARKA) — Zápas nie je **ani** taký ťažký. (LAZAROVÁ) — Iba teraz som zbadal, že **ani** zďaleka nie je taká jednoduchá. (CHROBÁK)

Zápor sa ešte ďalej zosilňuje pomocou zdôrazňovacieho *len (ani len)*.

Naša generácia nemala už slovenskej školy **ani** jednej, nesmela mať v priečinku slovenskej knihy, neskôr už **ani** len šlabikára. (A. MATUŠKA)

áno

Častica *áno* má dva významy.

a) Je základným výrazom na vyjadrenie súhlasu, prisviedčania, pritakania. Najčastejšie býva intonačne samostatná.

„Môžete mi požičať ten dáždnik?" „Ale **áno,**" povedal Augustín Šerner. (MINÁČ) — Ale si mi zdravá? Milka. **Áno, papa,** mersi. (STODOLA)

b) Vo funkcii vytyčovacej zdôrazňovacej častice podčiarkuje platnosť použitého výrazu.

Zapaľujte, **áno,** zapaľujte! (HVIEZDOSLAV) — A pretože sme uspokojení, **áno,** rozdráždení dojmami, nuž povstáva potom z toho posudzovanie, ohováranie a konečne aj klebety. (ČAJAK) — V tom páde každý s hrdosťou, **áno,** hrdosťou, má sa chytiť meča. (TIMRAVA)

asi

Synonymá k vytyčovaciemu hodnotiacemu *asi* sú *pravdepodobne, približne, hádam, možno, azda*. Častica *asi* dodáva výrazom významový odtienok pravdepodobnosti, približnosti.

Ja myslím, Miško, že sa páni rozhodli celú vec nechať zaspať a profesorovi Lahotovi sa už **asi** nič nestane. (LETZ) — Vidno, že sa **asi** už radili v rodine o tom, že treba k robote pomoci. (GABAJ) — **Asi** pred hodinou stavil som sa na pivo u Pagáča. (TATARKA)

asnáď

Vytyčovacia hodnotiaca častica *asnáď, asnáďže* je zastaraná. Používala sa vo význame *asi, azda, hádam, vari.*

Ohlasuje sa tu z oboch strán cesty Lamento, aké bolo počuť **asnáď** len po stratenej bitke pri Hradci Králové. (LASKOMERSKÝ) — Čo je? **Asnáď** had? (ZÁBORSKÝ) — Dobre, opýtam sa ho, keď príde domov, **asnáďže** bude vedieť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

aspoň

Vytyčovacia častica *aspoň* je viacvýznamová. Používa sa vo funkcii vysvetľovacej, hodnotiacej i zdôrazňovacej ako zreteľové slovo.

1. Vysvetľovacie *aspoň* sa používa vo význame *totiž.*

Aspoň čo sa mňa týka, to je úplná pravda. (JAŠÍK) — Chodí ako v horúčke, akoby ani pri sebe nebola a pomaly ani jedávať nebude. Včera **aspoň** nejedla, ani dnes. (TIMRAVA) — Sen, o ktorom hovoril, **aspoň** Štrbovi sa to všetko zdalo len snom, sa uskutočnil. (HORÁK) — Mne sa **aspoň** páči. (JAŠÍK)

2. Hodnotiace *aspoň* vyjadruje krajnú mieru.

Nedá mu to, musí sa **aspoň** pokúsiť o odstránenie krívd. (KRÁLIK) — Na stráni ležia **aspoň** šesťdesiati honvédi. (KARVAŠ) — Tvár mal zarastenú chudorľavým strniskom a mastnú od potu, **aspoň** týždeň sa neholil ani neumýval. (TATARKA) — Snažil sa zastierať alebo **aspoň** zmierňovať odraz týchto vecí v literárnom diele z týchto čias. (MRÁZ) — **Aspoňže** mi lístok pošli po votrúku, čo mi žiaľ uhasí i túžbu veliký. (PLÁVKA)

3. Hodnotiace *aspoň* sa používa aj vo význame *chvalabohu že.*

Aspoň ťa nemusím zvať na veselie. (TATARKA) — „Ale máš pravdu, noc je dobrá, **aspoň** nič nevidíš, biedu, ani ľudí," upiera na Máriu zlostný pohľad, to vari preto, že spomenula Kvičaľku? (JAŠÍK)

4. Častica *aspoň* má aj obmedzovací význam. Vtedy je zdôrazňovacia.

Jeho nedostanú, veru nie, **aspoň** živého nie, lebo je rozhodnutý podpáliť dom, keby sa k nemu prebíjali. (JAŠÍK) — **Aspoň** mne tvoje chutia najväčšmi. (ZÚBEK)

azda

Častica *azda* môže byť uvádzacia i vytyčovacia.

1. Ako uvádzacia sa používa na čele opytovacích a zvolacích viet s významom dôrazného *či* alebo rovnocenných častíc *hádam, vari.*

Záhadu nechcela nerozriešenou nechať. Začala okľukou: „**Azda** sa hneváš?" (KUKUČÍN) — Kto je to — **azda** hostia? (TIMRAVA)

2. Ako vytyčovacia má dva významy: jeden význam je *hádam, možno, vari* a druhý *prípadne, eventuálne.*

Príklady na význam *hádam, možno:*

Na jednej strane tvoj spôsob života, **azda** až prispoločenský. (KRÁLIK) — Ale ako tak hľadel, hlava mu odrazu začala padať, a keby Ilčík nebol ho zachytil, bol by **azda** spadol z ohrady. (URBAN) — Zdvihol si pohľad k nebu, že **azda** tam bude čisto. (JESENSKÝ)

Význam *prípadne, eventuálne:*

Nechceli si s ním prsty mazať, aby **azda** jeho pomsta nepadla na nich. (KARVAŠ)

Zdôraznené *azda* pomocou častice *-že* má tiež význam *hádam.*

„Otec," povedá tento, „dajte už teraz aj mne ten strom vartovať, keď ho moji bratia vartovali, **azdaže** šťastnejší budem." (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

až

Vytyčovacia častica *až* vyjadruje mieru pripúšťaním najvyššej možnej hranice alebo obmedzuje platnosť výrazu. V prvom prípade ju môžeme nahradiť výrazom *dokonca*, v druhom výrazmi *len, iba.*

1. Hodnotiace *až:*

Maštaľ je **až** horúca od hnoja a smradu z neho. (HEČKO) — Bolo to **až** smiešne. (ŠVANTNER) — Na dvore ležal bielučký sneh **až** po obloky domu. (ONDREJOV)

2. Zdôrazňovacie *až:*

Až potom mi svitlo, že matka istotne dala po mne pátrať. (LETZ) — Ale to ti poviem, Tomáš, **až** po druhý raz. (TATARKA) — Dával mi zatým i také drahé veci, že som sa **až** bála ich prijať. (JÉGÉ) — **Až** dnes si ho všimol. (JAŠÍK)

ba, baže

Častica *ba* môže byť uvádzacou i vytyčovacou.

1. Ako uvádzacia častica prifarbuje výpoveď expresívne. Jej synonymá sú *veď, ale.*

Ba nemotaj, chlapče. (GABAJ) — „Bili ma, a pre nič!" „Kto?" „Otec Stračkovie!"

2. Ako vytyčovacia hodnotiaca častica sa používa vo význame dôrazného „áno", najmä po zápornej otázke.

Či ste ho voľakde nevideli? **Ba,** áno! (SLÁDKOVIČ)

3. Ako vytyčovacia zdôrazňovacia častica sa vyskytuje na čele expresívnych výpovedí vyjadrujúcich zápor.

Ba ho prosiť budem, ruku mu bozkám! Aba! (TAJOVSKÝ) — „**Ba** ešte čo!" zadiví sa Mariná a stiahne ruku späť, zľaknutá počúvajúc. (TIMRAVA)

4. Intenzifikované — *baže* — je pobádacie a znamená *veru, veruže, pravdaže.*

Môže, **baže** môže, môže mať tak rád, že ani nevie, čo robí! (JILEMNICKÝ)

bár

Častica *bár* so svojimi ostatnými podobami — *bárby, bárs, báraj, bársaj* — je uvádzacia pobádacia so zreteľným odtienkom želania.

Bár by ste mali pravdu. (HORÁK) — Choďte do chotára a **bársaj sa** podrhnite! (BEDNÁR)

bezmála

Častica *bezmála* je vytyčovacia hodnotiaca s významom *takmer*.

Je nás na Pohroní **bezmála** pol piata tisíca. (KARVAŠ) — Osamostatnenie slovenčiny je hlavný čin štúrovcov, urobili sme však z neho **bezmála** ich čin jediný. (A. MATUŠKA)

bezpečne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *bezpečne* vyjadruje istotu.

Bude sa Pavo Šechmár **bezpečne** vyvíjať od poznačenia koncentrákom ku komunistickému presvedčeniu? (A. MATUŠKA) — Môžeš sa ty **bezpečne** doň zaľúbiť. (TIMRAVA)

bezpochyby

Častica *bezpochyby* je vytyčovacia hodnotiaca častica. Jej význam je *áno* a môže byť odstupňovaný od veľmi neistého súhlasu s významom *pravdepodobne, azda*, až po zdôraznený súhlas s významom *isteže, zaručene, bezpečne, samozrejme*. Hranica medzi týmito významami je plynulá. No najčastejšie častica *bezpochyby* vyjadruje istotu.

A zistili ste **bezpochyby**, že je beznádejná. (KARVAŠ) — A ono nás to strotne, **možno; ale musíme** sebe samých objaviť skrz Európu — **bezpochyby** sa tak v prózo ešte nestalo. (A. MATUŠKA)

beztak

Častica *beztak* je vytyčovacia vysvetľovacia. Medzi uvádzacími a vytyčovacími časticami je plynulý prechod, ako to veľmi dobre vidieť na tejto častici: silno sa opiera o známy kontext, no rovnako výrazne modifikuje výraz, ku ktorému patrí. Možno ju zameniť synonymným *jednako, tak či tak, i tak, aj tak, beztoho*.

Ale veď vy mne **beztak** neporadíte, Černiansky. (JESENSKÝ) — S krmom sa gazdovia **beztak** už rozžehnali. (CHROBÁK) — Ale aspoň na stanovište odprovadím ťa ešte, drahá kráľovná; **beztak** mám tam ešte jedno-druhé zariadiť. (HVIEZDOSLAV)

beztoho

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *beztoho* je synonymná s časticami *beztak, jednak, i tak*.

Čo si si vybral, to je tvoje. **Beztoho** nemáš inšie. (HEČKO) — Ľaľa, ide byť poludnie **beztoho**. (KUKUČÍN) — I **beztoho** veľká zvedavosť ho poháňala už aj za mladi. (MARTINKA)

bistu

Bistu je staršia vytyčovacia hodnotiaca častica. Synonymom je *veru, naozaj*. Má aj varianty *bistubohu, bistuže.*

Ej, tak mi, **bistu** svete, voľačo aj o kráľovi povedzte! (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Škoda, ej **bistubohu** škoda, že hovorím po pohári. (TATARKA)

blízo

Slovo *blízo* sa využíva aj ako vytyčovacia hodnotiaca častica s významom *takmer, asi, skoro.*

Veď Jožo Vranec má **blízo** dvaaštyridsať a naposledy som ho fliaskal, keď mal osem. (LAZAROVÁ)

bodaj

Častica *bodaj* a jej varianty — *bohdaj, bodajs, bodajže* — sú uvádzacie pobádacie častice. Stoja na čele želacích viet s významom *kiež, keby*. Vyskytujú sa v expersívnych prejavoch. Viažu sa s tvarmi minulého času alebo podmieňovacieho spôsobu.

Bohdaj ten tam bol skazu vzal! (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Bodaj** ťa hus kopla, kmotre, aký si ty múdry. (KALINČIAK) — Fujarka, fujara, **bodajs** sa spukala, keď si mi tej noci tak divno ihrala! (HOROV) — Hoj, **bodajže** tie ruky parom vzal. (TIMRAVA)

Zriedkavejšie sa zvolacie *bodaj* vyskytuje s významom *kdeže, ako, prečo*. V takých prípadoch sa častica *bodaj* viaže so záporným slovesom.

Tešil sa. **Bodaj** by sa *netešil*! (ÚZUS) — **Bodaj** by aj vážna *nebola*! (CHROBÁK)

Často sa častica *bodaj* používa na čele silných citových zvolaní, ktoré sú často neukončené.

Ach, **bodaj** ťa, pomyslela si stará Klimová. (TATARKA) — Motyka štyridsať grajciarov a sekera osemdesiat, **bohdaj** ti ruka . . .! (TAJOVSKÝ) — „**Bodajže** ho i s rozumom!" udrel sa Trúbelka v čelo. (KUKUČÍN) — **Bodajže** ho, naši sú ti dosť slabí. (STODOLA)

bohdá

Častica *bohdá* je vytyčovacia hodnotiaca s významom *azda, dúfajme*. Ňou sa výraz hodnotí a zdôrazňuje. Od ostatnej vety je intonačne najčastejšie oddelená.

Nechže si ju kritizujú šťastlivejšie pokolenia slovenské, ktoré tejto stránke Hájnikovej ženy, **bohdá**, už menej budú rozumieť. (ŠKULTÉTY)

bohvie, bohzná

Častice *bohvie, bohzná* sú významovo totožné s *ktovie, čertvie*. Používajú sa ako vytyčovacie hodnotiace s významom *nevedno, neviem, nevedieť*. Od slov *nevedno, neviem, nevedieť* sa odlišujú expresívnosťou a citovým zafarbením.

Náš vek sa pýši rovnosťou, slobodou a **bohvie** čím. (VAJANSKÝ) — Starý mládenec Hlúšek balil kufrík a opúšťal svoju malú, mládeneckú izbietku, zatuchnutú a nevetranú, **bohvie** na ako dlho. (ZGURIŠKA)

božechráň

Častica *božechráň* s variantmi *bohchráň*, *bohuchovaj*, *božeuchovaj*, *chráňbože*, *chráňpane* je vytyčovacia hodnotiaca. Najčastejšie je od ostatnej vety oddelená. Jej úlohou je emocionálne hodnotiť výraz s významom citového *nie*, *radšej nie*. Vyskytuje sa v expresívnych prejavoch.

Ach, nie, nemala príčinu ponosovať sa. **Božechráň.** (ZÚBEK) — Nepriečim sa, **bohchráň,** lebo teba neprekvapí nik. (HVIEZDOSLAV) — Ale **bohuchovaj,** veď by oni boli lamentovaním a vykrikovaním priviedli všetkých ešte do väčšieho nešťastia. (PLÁVKA) — No, ono trocha nás Jakubko aj mal, ale že by dákou podnožou sme mu boli bývali — to **božeuchovaj!** (TAJOVSKÝ) — Dal sa som tam podplatiť, nie že by veľa, **chráňboh!** ale sem-tam litrík vína alebo pár pohárikov ražnej. (MINÁČ)

bohuprisahám

Častica *bohuprisahám* s variantmi *bohuotcuprisahám*, *prisámbohu*, *prisámvačku* je vytyčovacia hodnotiaca. Všetky varianty majú silné citové zafarbenie. Používajú sa vo význame citového *naozaj*, *skutočne*, *veru*, *namojdušu*. Vyskytujú sa iba v expresívnych prejavoch. Spravidla sa v písomnom prejave oddeľujú od ostatnej časti vety — v ústnom sa k modifikovanému výrazu často prikláňajú.

Dám ti lacnejšie, **bohuprisahám,** ani korunu na tebe nezarobím. (TATARKA) — **Máš** pravdu, Adam, **prisámbohu.** (URBAN) — Ak ma prisilíte, ak ma budete nútiť, tu, **bohuotcuprisahám,** zaženiem čriedu do jazera a sám sa vám tam obesím. (CHROBÁK)

bohužiaľ

Častica *bohužiaľ* s variantom *žiaľbohu* má citové zafarbenie. Je vytyčovacia hodnotiaca s významom *škoda, nedá sa nič robiť.*

Bo všetci vidia dnes — **bohužiaľ,** neskoro. (KARVAŠ) — **Bohužiaľ,** z toho veku nemáme pamiatok. (STANISLAV) — **Žiaľbohu,** tentoraz aj on bude musieť cítiť pušný prach. (URBAN) — Krajinský archív nebol mi, **bohužiaľ,** prístupný. (RAPANT)

by

Častica *by* je uvádzacia pobádacia. Uvádza želacie vety. Významovo sa kryje so želacími časticami *aby*, *keby*, *kiež*, *bodaj*.

Ach, len by ste sa nevysmievali! (CHALUPKA) — A len **by** ste sa mi-ešte neprosili. (TAJOVSKÝ) — „Len by si nôtaral," odvrkla stará a niesla misu zemiakovej polievky. (ČAJAK) — **Len by** nikdy horšie nebolo. (TAJOVSKÝ)

bojsa

Častica *bojsa* je vytyčovacia hodnotiaca s významom *nebodaj, veru, azda.*

Ešte by si bojsa mysleli, že ťa tu hladom morím. (KUKUČÍN)

celkom

Slovo *celkom* použité vo význame *vôbec* je vytyčovacou hodnotiacou časticou.

Ak už **celkom** nemohol ani pobehnúť, bol teda vartášom. (TAJOVSKÝ)

čajsi

Časticu *čajsi* zaraďujeme medzi vytyčovacie hodnotiace s významom *takmer, skoro.*

Okrem toho niekedy sa častica *čajsi* nevhodne používa aj vo význame *asi, azda, možno, hádam.*

čerta

Častica *čerta* s variantmi *čerta starého, čerta rohatého, čerta strapatého, čerta vypĺznutého* ap. je vytyčovacia hodnotiaca. Používa sa ako expresívny záporný výraz. Vyskytuje sa v emocionálnych jazykových prejavoch.

Čerta som sa ja staral vtedy, či bude mlieko do kávy alebo nie. (LETZ) — A vždy ma uistili: už je to, už to bude, a — **čerta** bolo! (HEČKO) — Síce som kričal: „Hóóóha, hóóó!", ale koč **čerta** starého postojí. (FIGULI) — Milý pán doktor, to najúchvatnejšie na tomto „riskantnom podniku" bolo, že ho robili ľudia, ktorí sa **čerta** starého o to starali, či to môžeme vyhrať. (KARVAŠ) — Cesta? **Čerta** vypĺznutého! Samá skala je to a jarok. (CHROBÁK)

či

Častica *či* je uvádzacia pobádacia. Najčastejšie uvádza opytovacie vety, no nezriedka sa využíva aj v žiadacích a zvolacích vetách.

Či sme aj teraz nezachránili agrárnu stranu jedine tým sľubom pri agitáciách? (F. KRÁĽ) — „Kornuta pochabá, ja tvojo ďahe!" ozval sa Paľov hlas nedaleko, „**či** ideš sem!" (ONDREJOV) — „Čo chceš, Cyril? Jaj, **či** sa hnevám na teba!" prijala ho s výčitkou, veru celá sa chvejúc. (TIMRAVA)

čida

Zriedkavejšia vytyčovacia hodnotiaca častica *čida* s variantmi *čidaže, čidali* má význam *iste, isteže, pravdaže, akoby (nie).*

Čida že taký pán fajčia i cigarky inakšie. (KUKUČÍN) — Adamko chcel sa práve teraz ochotne podrobiť, totiž hodlal priznať, že keď treba trestať, nuž trestať, a chcel zvolať: „**Čidaže** nie!" ale otcov mocnejší hlas mu prehlušil úmysel. (GABAJ) — Nemusela čakať. **Čidaľ** by bola čakala, keby sa bol iný nadaril. (KUKUČÍN)

čím

Častica *čím* je vytyčovacia zdôrazňovacia. Vyjadruje mieru pripúšťaním najvyššej možnej hranice. Viaže sa so superlatívom adjektív a adverbií.

A keď už i pošlú, nuž len čím menej a s lamentovaním čo najväčším. (GABAJ)

Ak sa slovo *čím* viaže s komparatívom, hodnotíme ho ako zámeno *(čím viac ...)*.

číro

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *číro* sa používa vo význame *iba, len, jedine*, napríklad *číro náhodne, číro vonkajší* ap.

Niečo z týchto obrazov z prírody je realistické, ale časť z nich je číro literárna, samoúčelná. (A. MATUŠKA)

čisto

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *čisto/čiste* je synonymná s časticou *číro*.

Treba vyzdvihnúť napríklad tieto privilégiá čisto civilnoprávnej povahy. (LUBY) — Tu skutky boli dielom okamihov; riadili sa čisto len popudom, ktorý ich vyhadzoval do vedomia a svaly okamžite uskutočňovali. (URBAN) — „Odchýlenie" veľkého ruského románu od európskej a predovšetkým francúzskej „formy" nebolo čisto kompozičné. (A. MATUŠKA)

čiže

Častica *čiže* je uvádzacia pobádacia. Je to zosilnené *či*. Najčastejšie stojí na čele zvolacích viet s významom *veru, či, ale*.

Čiže je dnes zima, pani kmotra! (KUKUČÍN) — Ej, tamten s tým zvoncom, čiže je pekný! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

čo

Slovo *čo* — okrem toho, že je to zámeno — je viacvýznamová častica. Má niekoľko významov ako uvádzacia i ako vytyčovacia častica.

Uvádzacia častica *čo* je pobádacia.

Čo len apo môžu vedieť, kto ako vie hrať? (BEDNÁR)

Viacej významov má častica *čo* ako vytyčovacia.

1. Najfrekventovanejšie je *čo* v spojení *čo len*. V takomto spojení má význam *hoci*.

Recte čo len slovo — ešte na mňa pozrite. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ) — Hrozné je čo len pomyslieť, na čo všetko možno zneužiť ľudskú reč. (LETZ)

2. Ďalší význam vytyčovacej hodnotiacej častice *čo* je *aspoň*. V takýchto prípadoch sa spája spravidla s časticou *len* alebo s časticami *i len*.

„Nuž voľby budú o tri týždne, treba nám tam čo len tri razy zájsť, a potom voličov na voľbu doviesť," poučoval Tonko. (TAJOVSKÝ) — Nezostali nám skoro nijaké svedectvá, ktoré by čo i len naznačovali, ako sám autor chápal túto svoju prácu. (MRÁZ)

3. Častica *čo* sa vyskytuje aj s významom negujúcim. Synonymná častica je *čerta*. V tomto význame sa používa aj častica *čože*, ktorej synonymom je častica *či*.

Ale čo nás tam po tom. My si tu svoju rozprávku snujeme, čo nás tam po ňom. (MINÁČ) — Čo jej kto má radiť, aby sa usmievala na cudzích ľudí. (GABAJ)

4. Vo význame dotvrdzacieho *však, však že, pravda* sa vyskytuje ako samostatná výpoveď.

Ale bola len zima tejto noci, čo? (ALEXY) — Pekné, Zandome, čo? (KUKUČÍN) — To je exemplár, čo? (MINÁČ) — Len keď ti pritiahne nového paholka, čo? (KRÁLIK)

5. Ako vytyčovacia zdôrazňovacia je synonymná s výrazmi *čím, ešte*. Vtedy sa viaže so superlatívom adjektív a adverbií.

Zvýšiť čo najväčšmi výrobu pre potrebu frontu. (LETZ)

Ak sa slovo *čo* viaže s komparatívom *(čo krajšie ...)*, hodnotíme ho ako zámeno.

čoby

Častica *čoby* s variantom *čožeby* je uvádzacia pobádacia. Má význam ostrého záporu; synonymá sú *čerta, kdeže, kdeby, kdežeby, vôbec nie*. Vyskytuje sa v expresívnych prejavoch a v replikách buď ako modifikujúca častica, buď ako samostatná výpoveď.

„A celkom?" zatriasol sa Jonáškin hlas pri novej otázke. „Celkom nie, čoby!" (LAZAROVÁ) — „Vari nie ty," zdúpnie Zuza. „Čoby ja!" bráni sa študent a oduje pysky. (HEČKO) — Ondrej: Plačeš? Hana: Ale čoby, čožeby. (KRÁLIK)

dačo

Častica *dačo* je vytyčovacia hodnotiaca častica. Synonymné sú častice *čoby, čožeby, kdeže*.

„Ale utrpenia naše neskončia sa bez víťazstva!" rečie Petruš. „Dačo nie, skončia sa!" odpovie ona ticho. (TIMRAVA)

div

Častica *div* s variantom *div že* je vytyčovacia hodnotiaca. Jej synonymami sú častice *takmer, čajsi, len-len*. Spája sa so záporným slovesom.

Tuto chlapcovi div jazyk z huby *nevylezie*. (CHROBÁK) — Slúžny aj po druhý raz vyskočí z kresla, ale teraz ho už od zlosti div *neporazilo*. (NIŽNÁNSKY) — Hrdinka posledného románu práve svojou láskou div že *nerozhoduje* o osudoch babylonskej veže. (A. MATUŠKA)

dobre

Častica *dobre* s variantom *dobreže* má dva významy. V oboch má hodnotiacu funkciu.

1. Neizolovaná od kontextu, spojená so záporným slovesom znamená *takmer, tak-tak, len-len.*

Niekedy, chudera, dobre *neoslepla*, a predsa panej nebolo dosť. (TIMRAVA) — Mamka si dobre oči *nevyplačú*. (RÁZUS) — Kráľ sa na to mocne rozhneval a **dobre** že ho aj nebil. (CZAMBEL) — Tak, chudiatko, tá deva narieka, **dobre** že sa len *nezájde*. (SLÁDKOVIČ)

2. Izolovaná od kontextu je synonymná so slovom *áno.*

Dobre, Zuzka. Nechaj to tak. (KUKUČÍN) — **Dobre** — súhlasia. (RÁZUS)

dočista

Vytyčovacia hodnotiaca častica *dočista* má význam *úplne, celkom, vôbec, načisto, vonkoncom.*

Istotne už vtedy bolo neskoro, možno to mu práve **dočista** poplietlo hlavu. (VOLANSKÁ) — Biednici nemajú **dočista** čo jesť. (VANSOVÁ)

dokonca

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *dokonca* podčiarkuje modifikovaný výraz a poukazuje na jeho obsah. Pri slovese môže sa nahrádzať synonymným *ba* a pri mene synonymným *až.*

A ide čoraz rýchlejšie, **dokonca** pobehne. (HEČKO) — Lebo ide ešte — najmä v románe — aj o iné, nie najhorší teoretici románu tvrdia **dokonca,** že hlavne o iné. (A. MATUŠKA)

dokopy

Častica *dokopy* je vytyčovacia vysvetľovacia. Znamená asi toľko ako *vlastne, spolu.* Je to častica z hovorových prejavov.

Líza do vojny, a to jej bolo viac ako tridsať, o hodne viac, chodievala všade len pešo a **dokopy** nikde nebola. (VOLANSKÁ)

doslova

Častica *doslova* s variantom *doslovne* je vytyčovacia zdôrazňovacia. Synonymné častice sú *vôbec, naozaj, vonkoncom, absolútne, priam.*

Ústredné kolégium pracovalo, t. j. diskutovalo, ale nijaké, **doslova** nijaké opatrenia neurobilo. (TLAČ) — Ak sa pýtame na to, ktorý z hrdinov v národnom zmysle našských sa nám z našej staršej prózy prihovára i teraz, nenájdeme **doslovne** nič. (A. MATUŠKA)

ešte

Častica *ešte* s variantom *ešteže* má dve funkcie. Je to vytyčovacia častica vysvetľovacia a uvádzacia pobádacia.

1. Vysvetľovacou časticou *ešte* podávateľ zaraďuje jav do postupujúceho radu.

Hja, chudobný človek na deväť uzlov zaviaže grajciar a **ešte** ho pod pazuchu vopchá. (TAJOVSKÝ) — Takýto dom za polročnú robotu. **Ešte** aj futrovaný, ľaľa. (KRÁLIK) — On je z nich **ešte** najviac zamestnaný. (F. KRÁĽ)

2. Uvádzacie *ešte* sa vyskytuje vo zvolacích vetách. Vo zvolacích vetách s tým istým významom, no expresívnejšia býva aj častica *ešteže*. Jej synonymá sú *kdeby, kdežeby, čožeby*.

„Nie, to dievča je tej sestry dcéra!" „Ach, **ešte** čo!" (KUKUČÍN) — „Ba kýho!" myslím, „**ešteže** dvorič!" (TIMRAVA) — Ale, ba **ešteže** čo: to nech sa neboja. (TAJOVSKÝ)

faktický

Častica *faktický* sa používa zväčša iba v intelektuálnom prejave, najmä v náukovom štýle. Jej synonymom je častica *vlastne*. Je to vytyčovacia vysvetľovacia častica.

Hospodársky rozkvet utláčaných národov akosi automaticky prinesie aj politická samostatnosť, ktorú chápe v kategóriách zdanlivo nadtriednych, no **faktický** kapitalistických. (MRÁZ)

figu

Častica *figu* je synonymná s časticami *čerta, paroma*. Používa sa ako negujúce expresívne slovo v emocionálnych prejavoch. Často sa spája s postponovanými prívlastkami *borový, drevený, makový*.

Nazdávaš sa, že do komunizmu si pošpacíruješ, ešte k tomu hádam v lakových topánočkách! **Figu!** (LAZAROVÁ) — „A vy si myslíte, že mne je žiaľ?" ... „**Figu!**" (JILEMNICKÝ) — Tak, tak, usmieval sa Adam Chalmo, ty si chcel, súdruženko, mňa adutnúť! **Figu borovú!** (LAZAROVÁ)

hádam

Hodnotiaca častica *hádam* môže modifikovať jediný výraz alebo celú výpoveď. V jednom i druhom prípade môže byť s ostatnou časťou výpovede intonačne spojená slebo od nej oddelená. Jej synonymá sú *možno, azda*.

Hádam je už na svete. (TATARKA) — **Hádam** boli vtedy ešte mladá, nie sú ešte ani teraz taká stará ako vy. (TAJOVSKÝ) — Ondrej, Ondrej, keby si ty bol tak len na vlastnej svojej hlave, teba by, **hádam**, aj vši zjedli. (GABAJ) — Hľa, temer si zabudol i na túto, **hádam**, ostatnú príležitosť. (KUKUČÍN)

hej

Častica *hej* sa významovo kryje s časticou *áno*. Aj štylisticky sú obidve takmer rovnocenné. Častica *hej* je hovorovejšia a je charakteristická pre živý dialóg.

Hej, prikývol Jančuš. (MINÁČ) — „Nemám s tebou o čom hovoriť." „Ale ja **hej.**" (NIŽNÁNSKY) — Tvrdí sa, že sa možnosti umelcov zvýšili. **Hej,** a zväčšilo sa ešte čosi. (A. MATUŠKA) — Hádam to naozaj nemyslia? No ich tváre prezrádzali, že **hej.** (ŽÁRY)

hlavne

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *hlavne* sa významovo kryje s časticou *najmä*. Ide o časticu, ktorou sa v texte označuje výraz ako zvlášť pozoruhodný.

A **hlavne,** chlapci, musíte si spraviť dobrého „majstra". (TOMAŠČÍK) — V Mať volá Katovič žije už **hlavne** úvahami o týchto otázkach. (MRÁZ)

hneď

Častica *hneď* je vytyčovacia hodnotiaca s prípustkovým významom. Jej synonymom je častica *priam*. Načim ju odlišovať od časovej príslovky *hneď*.

A ja mu just svadbu vystrojím parádnu, čo sa **hneď** rozdrapí ako vrece. (HEČKO)

ho

Slovo *ho* v expresívnych vetách je synonymné so zdôrazňovacím *že*. Používa sa vo zvolacích, no najmä v žiadacích vetách. Spája sa spravidla s indikatívom.

Kto **ho** vie! (LETZ) — „Ale sa **ho** poberáš!" kričala naň totka. (KUKUČÍN)

hoci

Častica *hoci* s variantmi *hoc, hocaj* je vytyčovacia hodnotiaca. Poukazuje na krajnú možnosť zo stanoviska podávateľa. Synonymné sú častice *bárs, čo aj*.

Pre mňa za mňa mohol by Drak ísť **hoci** sám. (CHROBÁK) — Môžete začať **hoc** aj hneď. (LETZ) — A nebol by ten dom ako stvorený **hoc** aj pre Ľuda Michalíka? (LAZAROVÁ)

horký

Vytyčovacia hodnotiaca častica *horký* s variantmi *horká, horké, horkýže, horkýtam, horkýžetam* vyjadruje silný zápor, popieranie, nesúhlas. Jej synonymom je častica *kdeže*. Väčšiu frekvenciu má iba v neintelektuálnych prejavoch.

A Jano obrátil sa k stene, že zaspí. Ale **horký** jeho zaspal. (KUKUČÍN) — Že vraj maľuje. **Horká** jeho maľba. Babre, babre. (VAJANSKÝ) — **Horkáže** moja panská mater. (CHALUPKA) — „Spokojnosť s úchvatkom?" „**Horkýtam!**" (HVIEZDOSLAV)

chvalabohu

Vytyčovacia hodnotiaca častica *chvalabohu* vyjadruje radostný súhlas, uspokojenie. Od ostatnej výpovede je najčastejšie oddelená intonačne.

Chvalabohu, ešte nám nikdy ani kláska na poli nezostalo. (TATARKA)

i

Častica *i* uvádza a zdôrazňuje výraz, ku ktorému patrí. Synonymnou je častica *aj*. Častica *i* môže byť uvádzacou i vytýkavou.

„Včera večer zasa žobronil, aby som šla zaň." I odbehla bez slova. (JÉGÉ) — Totiž páni odišli včely pozrieť, ona ostala s Marmarom sama, a už sa nevedia zhovárať spolu. I chytí Sabu za ruku, že ju stiahne dnu. (TIMRAVA)

1. Ako uvádzacia pripájacia častica stojí *i* na čele vety.

Treba odlišovať prípady, keď na čele vety stojí členská zdôrazňovacia častica.

I *do pažeráka* by sa vrhol, len aby dostal svoj dokument. (TATARKA)

2. Vytyčovacia častica *i* je dvojaká: ako hodnotiaca je synonymná s časticou *hoci* a ako zdôrazňovacia podčiarkuje výraz.

Príklady na hodnotiace *i*:

A Jarko Barica bol by hádam ešte i ďalej vykladal. (F. KRÁL') — Myslia si, že ja z nich i len jeden vystrelím. (TAJOVSKÝ)

Príklady na zdôrazňovacie *i*:

Zastal som a zahľadel sa k výšinám, kde i oni pozerali. (ONDREJOV) — Ach, každý vám vše závidel: veď básnik drví, vence vije, zlodejov hurtom večných striel ešte i v následníkoch bije. (JESENSKÝ) — Začrel hrnčekom i tretí raz a zakaždým ho vyprázdnil na jeden dúšok. (ONDREJOV)

iba

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *iba* vyjadruje výlučnosť, obmedzuje a zužuje platnosť výrazu.

Iba závisti sa bál. (KUKUČÍN) — V prvej chvíli iba únavu, ťažobu v hlave, ktorú krátky spánok nevedel zahnať. (LAZAROVÁ) — Iba po chvíli sa nemo pokloní a chce napodobniť Terku. (LETZ) — Ibaže mu bolo nepohodlné lozíť každú noc oblokom. (CHROBÁK)

ináč

Častica *ináč* s variantmi *ináče* (zastar.), *inak* môže byť uvádzacou pripájacou i vytyčovacou vysvetľovacou.

1. Pripájacie *ináč* je obsahovo nevýrazné a možno ho vo vete zamieňať s inými pripájacími časticami *(a, no, ostatne, ono, to ...)*.

Ináč mama hovorila Ondrejovi, keď bol u nás, že ho „málo užijeme". (LETZ) — Pravdaže apelovať. Ináč, prečo sa Skalka sám nepýta? (JÉGÉ)

2. Vysvetľovacie *ináč* je synonymné s výrazmi *takto, okrem iného*.

Tak mu povedal na to všetko dohováranie a ten, dobrý je to inak človek, našský, ale sa veľmi nahneval. (MINÁČ) — Týždne v jednotvárnej robote ináč míňali sa Kriste veľmi

pomaly. (URBAN) — Vtedy už aj účtovník Gajdoš, človek **iňáč** mierny a plachý, no akurátny a s veľkým zmyslom pre formu veci, podotkol. (KARVAŠ)

iste

Častica *iste* s variantmi *isto*, *doista*, *dozaista*, *isteže*, *istotne*, *iste-isto*, *isto-iste*, *naisto*, *podistým*, *zaiste* je vytyčovacia hodnotiaca. Jej synonymami sú výrazy *určite*, *naozaj*, *bezpochyby*, *pravdaže*. Okrem toho, že modifikuje výraz, vyskytuje sa aj ako samostatná výpoveď, od ostatnej vety odčlenená, s významom *áno*, *pravdaže*, *samozrejme*.

Ach, ty sa **iste** vysmeješ. (KOSTRA) — „Zajtra **isto** príďte," povedal potichu. (ONDREJOV) **Iste**, takéto porovnanie by bolo pre autora veľmi nepríjemné. (MINÁČ) — **Doista** bol kedysi vtákom, cítil to. (ONDREJOV) — **Dozaista** chcem žiť s ním. (MINÁČ) — **Isteže**, zážitok z boja v poľskom povstaní v ňom neuhasol. (PIŠÚT) — Z dvoch jeden **istotne** dôjde. (KARVAŠ) — Ale či to nerobili všetky ostatné, ktorým sa mužovia nevracali z vojny? **Istotne** tak to bolo správne. (CHROBÁK) — Deň veľkého zúčtovania **iste-iste** príde, chýbal už len presný dátum. (MINÁČ) — **Podistým** písať — vyhláška. (HEČKO) — Tento prípad je **zaiste** celkom ojedinelý! (KRÁLIK) — **Zaiste**, každý, čo pozrie na ňu, vysmeje ju, pohaní. (TIMRAVA)

jedine

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *jedine* sa používa vo význame *len*, *iba*.

Páčil sa mu taký život, lebo to bol proňho **jedine** možný, **jedine** predstaviteľný život. (MINÁČ) — Obmedzil sa **jedine** na vnímanie bežných vecí. (URBAN) — **Jedine** slovenskému čitateľovi určil Kukučín svoj cestopis. (MRÁZ)

jednako

Vytýkavá vysvetľovacia častica *jednako* s variantom *jednak* modifikuje obsah uvádzaného výrazu so silným zreteľom na známy kontext alebo situáciu. Jej synonymom je častica *predsa*. Vyskytuje sa aj ako samostatná výpoveď s významom *predsa*, *aj tak*.

Dajakí mysleli, že je hádam opitý a že driemo ten zhrbený, do seba zahrúžený človek. **Jednak** podnapitý mužík ho udrel po pleci. (JÉGÉ) — Ale je ten medveď **jednako** len dobrý! (RÁZUS) — **Jednako** ste v takýchto historických časoch po boku cisára — raz sa za to budete hanbiť. (KARVAŠ) — Ale čo som si ja z jej reči robil? Nič. **Jednako**, ňaňo, proti mne jej ročami nepriateľsky naladený, tentoraz ju použil. (JÉGÉ)

jedno

Vytyčovacia hodnotiaca častica *jedno* vyjadruje približnosť. Synonymné sú častice *asi*, *hádam*. Spája sa s číselným výrazom.

Keď vychádzal z brány, pozrel nazad **jedno** tri razy. (KRČMÉRY) — O **jedno** dva týždne už to bolo celkom prirodzené, že Ivanka je u nás. (ALEXY)

jednoducho

Slovo *jednoducho* okrem toho, že je príslovkou, používa sa i ako vytyčovacia výsvetľovacia častica. Jej synonymá sú *slovom, proste, teda.*

Viete súdruh Holčík, **jednoducho** nejde to. (HYKISCH) — Vznik kontaktných potenciálov vyplýva jednoducho z vlastností atómov. (ILKOVIČ) — **Jednoducho** vstal a poberal sa na odchod. (TOMAŠČÍK) — Podľa toho chovala sa k nemu i dedina: nebrala ho **jednoducho** na vedomie. (CHROBÁK) — Pozri, aby si nemyslel, že som nejaký tento . . . sukničkár. **Jednoducho** — slobodný mládenec. (HYKISCH)

just

Častica *just* je vytyčovacia zdôrazňovacia. Znamená asi toľko čo častice *práve, akurát.* Vyskytuje sa v hovorovej familiárnej reči. Máva aj expresívny variant *justík.*

A teraz sa už **just** postavím! (TAJOVSKÝ) — A **just** zastaneme. (CHROBÁK) — „Neplač' Žofka, prosím ťa!" „**Just** budem — **justík!**" riekla ticho bez plaču. (KUKUČÍN)

kdeže

Uvádzacia pobádacia častica *kdeže* s variantmi *kdeby, kdežeby, kde* vyjadruje silný zápor, pochybovanie. Stojí na čele zvolacích viet alebo v dialógoch aj ako samostatná výpoveď. Používa sa v expresívnych prejavoch.

Kdeby si bol kedy pomyslel, že by sa ta dostal! (ZGURIŠKA) — **Kdeže** sa môže Kalamár mne rovnať? (KRÁLIK) — Eh, **kdeže,** nechcem sa tváriť, že som sem vošiel z nejakej hlbšej potreby. (CHROBÁK) — **Kdežeby!** Eva je inakšia. (KRÁLIK) — Aspoň by som už mala svätý pokoj. **Kdeby** však ešte pokoja? (RÁZUS) — Richtár sa smeje — **kdeby** sa nesmial, keď sa všetko tak prevrátilo! (KUKUČÍN) — Otila veľa hľadí naň — **kdeby** nie? — a oči sú jej plné teplého citu a lesku. (TIMRAVA) — Napríklad tuto kasír Pančucha si myslí, že ti to stačí. **Kdežeby!** (HEČKO)

keby

Uvádzacia pobádacia častica *keby* stojí na čele želacích viet, alebo sa vyskytuje ako samostatná výpoveď.

Keby si už len toľko netáral! (JÉGÉ) — Veď **keby** sme sa už zobudili. (PONIČAN) — **Keby** si čušala! (JAŠÍK) — Už iste bude dačo! **Keby** len! (TAJOVSKÝ)

keď

Častica *keď* je uvádzacia a stojí na čele zvolacích viet.

Keď ja už osem týždňov musím trpieť takýto nepokoj v dome, a len pre jej tvrdohlavosť hlavatú! (TAJOVSKÝ) — Chvojková: Starý John a Marry, čo je s vami, dávno sme vás nevideli. Marry: **Keď** sme vás len našli. (STODOLA)

kiež

Uvádzacia pobádacia častica *kiež* s variantmi *kiežby*, *kieže* stojí na čele želacích viet a má význam *bodaj by, nech, bár.*

Kiež by ti tá zázračná voda vrátila zdravie. (TAJOVSKÝ) — **Kiež** by horúce nadšenie nahradilo všetky chýbajúce záhezpeky nášho víťazstva! (HORÁK) — **Kieže** si nezostala, kde si bola! (CHALUPKA) — „**Kieže** ješ," ponúkala ho žena, vidiac, že švábky skoro pol misy zostáva. (KUKUČÍN)

konečne

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *konečne* má synonymá *napokon, naostatok.*

Ale **konečne** prečo by musela byť len ženba predmetom túžob, prác, ideálu vôbec? (TAJOVSKÝ) — A čo sa **konečne** robí s každým dezertérom. (KARVAŠ)

koniec koncov (koniec-koncov)

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *koniec koncov* a jej variant *koniec koncom* je synonymná so slovami *napokon, nakoniec, konečne.*

Koniec-koncov zostane to predsa v rodine. (LETZ) — Na ňu by doplatila celá republika a **koniec-koncov** oba národy. (TLAČ) — Čím ďalej pán Dymák hovoril, tým sa viac sám rozrečoval, upozorňujúc opovážlivého pytača, aby si to **koniec koncom** z hlavy vyhodil. (LASKOMERSKÝ)

lebo

Uvádzacia pripájacia častica *lebo* stojí na čele viet. Jej synonymá sú *veď* a *totiž.* Významovo tak veľmi úzko súvisí so spojkou *lebo*, že dakedy len ťažko a iba približne možno určiť, či je *lebo* spojkou, alebo časticou.

Chorí ostali, možno aj ktosi zomrel, **lebo** *(spojka)* lekár zmizol a nedal mu injekciu, ktorá by ho mohla zachrániť. **Lebo** (*častica* **veď, totiž**) aj tak možno zabíjať, že sa injekcia nedá v pravý čas. (VOLANSKÁ) — Aby si ma ani teraz nebola počúvla — by si sa ty bola nahľadela, čo by ja tebe bola vykonala! **Lebo** nezačínajte vždy. (TAJOVSKÝ)

leda

Vytyčovacia častica *leda* je zriedkavá. Vyjadruje obmedzenie najmä pri kvantitatívnych určeniach. Synonymné sú častice *iba, hádam.*

Kde bolo tam bolo, v jednej lesnej doline bolo, do ktorej celý boží deň leda raz slnko nakuklo. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

ledva

Vytyčovacia hodnotiaca častica *ledva* s variantmi *ledvaže, ledvy, ledvou* má význam *ťažko, sotva, len-len.*

A tu taký panák obzrie ženu za čas, čo by si sa **ledva** otčenáš pomodlil, a pýta za to päť zlatých. (JÉGÉ) — **Ledva** som ho oratoval, málo chýbalo, boli by ho do smrti dokopali. (GHROBÁK) — Po polnoci po mnohom oddychovaní **ledvy** sme došli domov. (TAJOVSKÝ)

Častica *leda* môže mať aj zdôrazňovaciu funkciu. Jej synonymá sú *nanajvýš, iba ak, najviac:*

Nuž **leda** to, že som chcel, aby si sa učila veciam rozumieť. (HEČKO)

len

Slovenské *len* je dvojakého pôvodu. Jedno, ktoré označujeme ako uvádzacie, vzniklo z častice *le*, ktorou sa začínala veta s tvrdením odporovacieho zmyslu, plus *no* (pričom *o* odpadlo). Druhé — vytyčovacie — vzniklo ako adverbium z **j-ed-ьnъ > jedьnъ; jenom > jen > len.*

Samostatné *len* funguje ako uvádzacie pripájacie a pobádacie i ako vytyčovacie, a to vždy v niekoľkých významoch.

A. Rozsah vecného významu uvádzacej pripájacej častice *len* je široký a obsah minimálny. Uvádzacie *len* môže raz jemne zdôrazňovať výzvu, inokedy vyjadrovať mierne odporovací postoj.

1. Na zdôraznenie výzvy v spojení s imperatívom slovesa používa sa častica *len* a jej variant *lenže* podobne ako častica *nože*.

„**Len** si vy dvere zavrite," chytil Pavol starého Beluša za plece a trocha ho potriasol. (ONDREJOV) — **Len** ma teraz počúvaj, čo ti poviem, pozor daj! (BEDNÁR)

2. Uvádzacie pripájacie *len* v spojení s indikatívom slovesa má mierne odporovací význam.

Len či sa dalo moje šťastie vybojovať? (BARČ-IVAN) — „**Len** či pôjde," pochybujú chlapci. (RÁZUS) — **Len** komu to odovzdá. (JESENSKÝ)

B. Uvádzacie, pobádacie *len, lenže* modifikuje obsah celej vety a dodáva jej obsahu citový ráz. Používa sa na začiatku rozkazovacích, želacích a zvolacích viet.

Len aby všetci naši robotníci, čo robia v strojárňach, takto bývali, zaželal si Podmaník. (TATARKA) — **Len** ta, preč, aby už bola jar! (KALINČIAK) — Sto bohov, ale ti nadám, **len** sa mi ho opováž na cudzô. (TAJOVSKÝ)

C. Vytyčovacie *len* sa vyskytuje ako vysvetľovacie, hodnotiace i zdôrazňovacie.

1. Vysvetľovacia častica *len* vyjadruje vzťah hovoriaceho k jednotlivým výrazom alebo k celej vete s ohľadom na predchádzajúci kontext, a tak nadväzuje, odkazuje nový výraz na predchádzajúci kontext.

Vezmime si **len** (= napríklad) palivo. (TLAČ) — Uvážme **len**, koľko ich odišlo. (ÚZUS)

2. Hodnotiace *len* kvalifikuje obsah slova alebo vety. Význam hodnotiaceho *len* sa môže kryť s významom častíc *až, tu, iba, azda, vari, veru, teda, ale, sotva.*

Cíľou to zmrvilo, a keď sa večer vrátila domov, len (= až) ju tak triaslo od strachu. (TAJOVSKÝ) — Len (= azda) ťa nepošlem k druhej. (RÁZUS) — No, syn môj, si ty len (= veru, ale) sprostý, i sprostý budeš! (ALEXY) — Len (= sotva) pozrel po nej a už sa domyslel, že sme túto my, lebo druhí podťali. (TAJOVSKÝ)

3. Zdôrazňovacie *len* zdôrazňuje výraz, ku ktorému patrí.

V prípadoch, keď *len* výraz zdôrazňuje, možno ho zameniť časticou *iba*. Častica *iba* je čiastočne synonymná s časticou *len*, no nemožno ich zamieňať ľubovoľne. Napríklad nemožno toto *iba* vymeniť za pripájacie, želacie, za zvolacie, ani za postponované *len*. Častica *iba* je synonymná so zdôrazňovacím *len*.

Nuž myslím, že dostatočne vidíte i z toho, čo som povedal, že práca a len práca bola celý jeho život až do konca. (TAJOVSKÝ) — Bezmocne hľadeli na jej počínanie, len starý Domin ak časom zakrútil hlavou a zašomral si pod nos. (URBAN)

D. Osobitná väzba *len* so záporným slovesom typu *nemá len*. V takomto spojení je na *len* taký dôraz ako na zápornom slovese. Ide o istý druh elipsy: vynecháva sa výraz ako *viac*. Význam výpovede je kladný: *má len*.

Veď už nemá len pár týždňov do asentírky a potom hneď sa strojí na vojnu. (TAJOVSKÝ) — Ja šuhaj úbohý, nemám len dve nohy. (ZÁTUREC KÝ)

E. Postponované zdôrazňovacie *len* zdôrazňuje výraz, ku ktorému patrí. Stojí obyčajne v postpozícii, tesne pri slove, ku ktorému patrí; dakedy však stojí vo vete — postponované — aj ďalej od slov, ktoré má zdôrazniť. Na spolupatričnosť v takom prípade nás upozorňuje intonácia vety. Najčastejšie sa zdôrazňovacie *len* vzťahuje na zámená.

„Mama, mama naša, vráť sa!" kričíme, *ako* len vládzeme. (ALEXY) — Ozaj, *prečo* len nechcel mladý Dratva Palinu ani len spomenúť? (PONICKÁ) — Kde ste len vzali toľko rozumu? (ALEXY)

F. Vzácny je výskyt slovka *len*, keď v dôvernom rozhovore sa využíva na zvyšovanie dramatickosti, vzbudzovanie záujmu adresáta.

Pred obedom len dobehne mladá Anna. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ)

V emocionálne zafarbenej reči vyskytujú sa i obidve zdôrazňovacie častice *(-že, -len)* vedľa seba: *ktože to len, čože to len, čímže ste to len ...*

Častica *len* tvorí s inými časticami alebo spojkami jednu významovú a intonačnú jednotku, a to zvyčajne zloženú časticu. Môže stáť na začiatku, uprostred alebo na konci výrazu: a) *len tak, len aj, len by, ...* b) *i len, ani len, čo len, ešte aj len, už len, nech len ...* c) *no len no, že len no*. Ďalšiu skupinu tvoria výrazy so zdvojeným *len: len-len, len a len, len-len že, len-len čo*.

Ešte postoja pri bralisku, spod neho vyviera celá rieka. Len *tak* vyhadzuje tú vodu, čistučkú ani sklo. (RÁZUS) — Ona od vás *ani* len jedného peknóho pohľadu nedostala. (KALINČIAK) — *Už* len musí ostať u nás. (ALEXY) — Či si za to kúpi *čo i* len zápaliek, nie to jalovicu? (KUKUČÍN) — A Cíla dala všetko v dome riadiť, nový poriadok zavádzať, *ešte*

len *aj* pivnicu otvorila, aby sa vyvetrala, vyschla. (TAJOVSKÝ) — Nohy **len a len** utekali, ako by im bolo ponáhlo. (KALINČIAK) — Ani nezbadá, že uháňajúce auto ho **len-len** nezrazilo. (TOMAŠČÍK)

Vo všetkých uvedených prípadoch má častica *len* zdôrazňovaciu funkciu.

menovite

Častica *menovite* je vytyčovacia vysvetľovacia. Jej synonymá sú *najmä, hlavne.*

Poznať ma ešte nepoznajú, **menovite** slečinky nie. (JESENSKÝ)

možno

Častica *možno* a jej variant *možnože* je vytyčovacia hodnotiaca. Jej synonymá sú *pravdepodobne, asi, azda.* Pri modifikovanom výraze stojí buď bezprostredne, buď oddelená pauzami. *Možno* býva vetnou i členskou časticou, ale môže byť aj samostatnou výpoveďou.

A tento majetok iste nepatril jednému, **možno** všetkým piatim, **možno** aj viacerým, ba **možno** slúžil na výplatu, podporu koľkých partizánov. (PLÁVKA) — A keď si pomyslela, že môže byť už mŕtvy, že je **možno** už mŕtvy, že je zabitý, premkla ju znova hrôza. (MINÁČ) — A ešte inde niekto, **možnože** básnik, skúmal svoju malú vnútornú oblohu. (ŽÁRY) — Teraz, **možno**, bude tam dobrá kĺzačka, pokrytá snehom vyše človeka. (ONDREJOV) — Pred chvíľou — **možno**. Áno, aj odvahu som mal. (KRÁLIK)

Slovo *možno* sa používa i vo funkcii príslovky.

môžbyť

Častica *môžbyť* je vytyčovacia hodnotiaca s tým istým významom čo častice *možno, pravdepodobne, asi, azda.*

Trpel veľmi a **môžbyť** aj opravdivo. (TATARKA) — Áno, áno, ale kravy sme mali. Ahá. To **môžbyť**, ale od tých čias už odvykli. (TAJOVSKÝ)

nadovšetko

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *nadovšetko* je synonymná s časticou *predovšetkým.*

Akú hanbu by uvalil na seba a **nadovšetko** na dieťa. (KUKUČÍN)

nadto

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *nadto* má synonymné výrazy *okrem toho, k tomu, navyše.*

Pokúšajú sa nevidieť nové skutočnosti a podávať ich **nadto** staršími prostriedkami jazykovými a kompozičnými. (A. MATUŠKA)

najmä

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *najmä* je synonymná s časticami *predovšetkým, hlavne.*

V ponosách je úprimný, ale prehnane berie **najmä** biedu. (TAJOVSKÝ) — Dozvedel sa o nejednej chúlostivej intimite, ktoré pri vyučovaní a **najmä** pri skúšaní neočakávane a nevyberavo vpletal do svojich útokov. (LETZ) — Usilovne zháňajú potravu a potrebujú veľký výbeh, **najmä** trávnatý. (ČUBAN)

najskorej

Vytyčovacia hodnotiaca častica *najskorej* má synonymum *predovšetkým.*

Myslíme **najskorej**, že vonku ešte čaká tá na tej mulici (JÉGÉ) — **Najskorej** je pravda to, že vinní sú obidvaja. (TLAČ)

namojdušu, namojpravdu, namojveru

Vytyčovacie hodnotiace častice *namojdušu, namojpravdu, namojveru* majú silné citové zafarbenie. Používajú sa vo význame citového *veru, skutočne, naozaj.* Najčastejšie sú intonačne samostatné.

Zaprisahaj sa! — stene žena prosebne. **Namojdušu!** — kričí. (HEČKO) — Ba, **namojdušu** . . . nahol sa nad ňu a chcel ešte niečo povedať, ale náhle zamĺkol. (MINÁČ) — To sú chlapi, **namojpravdu** — posmiovali sa im sedliaci za chrbtom. (URBAN) — **Namojveru**, závidel som mu. (SVETOŇ)

naopak

Vytyčovacia hodnotiaca častica *naopak* vyjadruje úplný opak toho, o čom sa hovorilo v kontexte.

Karol Vanovský nebol zadobre s mužmi, ktorých ženy by sa boli popáčili Márii; **naopak**, ženy priateľov Karolových alebo sa jej neľúbili, alebo boli roztratené po dedinách. (VAJANSKÝ) — Lenže ani v tom najväčšom klbčovisku nezabúdal na malého Janka. Skôr **naopak**: hútal lon a hútal, s akou cťou ho doviesť do tohoto chlapčenského raja. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ) — Nové metódy práce nebudú odvádzať literatúru od jej umeleckých úloh, **naopak**, dajú jej nové popudy a témy. (CHORVÁTH)

naozaj

Častica *naozaj* je uvádzacia alebo vytyčovacia.

1. Uvádzacie pobádacie *naozaj* má synonymá *veru, či, veď, však.*

Júj, **naozaj** si len sprosták. (MINÁČ)

2. Vytyčovacie hodnotiace *naozaj* má synonymá *áno, skutočne, veruže, vskutku.* Môže patriť jedinému výrazu, celej výpovedi, ale sa používa aj ako samostatná výpoveď.

Toto mi už malo **naozaj** stačiť. (CHROBÁK) — S očami zarosenými modlili sa s ním ... toho dňa **naozaj** vrúcne. (URBAN) — „Tej noci?" Marína utrie si čelo. **Naozaj** nič nepočula. (TIMRAVA) — **Naozaj?** Mama tu boli? (TATARKA)

napokon

Vytyčovanie vysvetľovacia častica *napokon* má synonymá *vlastne, totiž, slovom.*

A **napokon** — kam by sme sa vlastne chceli dostať? (KARVAŠ)
Napokon, keď aj nie sú šikovné, ale sú elegantné a driečne. (JESENSKÝ)

napríklad

Častica *napríklad* písaná v odbornom texte spravidla skrátene — *napr.*, je vytýkavá. Má dva významy: 1. synonymná so slovom *povedzme*, 2. uvádza vysvetlenie k známemu textu alebo enumeráciu — vtedy sa píše obyčajne skrátene.

1. Alebo **napríklad** rada by mať fánky vyprážané v masle. (JESENSKÝ) — Pritom **napríklad** pri žatve boli na prvom mieste roboty na panskom. (ZÚBEK)
2. Prípona -iar býva po mäkkých spoluhláskach, **napr.** koniar, studniar, husliar ... (PRAVIDLÁ SLOV. PRAVOPISU)

naskrz

Častica *naskrz* s variantom *naskrze* je vytyčovacia zdôrazňovacia. Synonymné sú častice *vôbec, vonkoncom.* Hodnotíme ju ako zastaranú.

Dnes ju **naskrze** nerozumie, ale to vidí jej na tvári, že ďalej s ním nepôjde. (TIMRAVA) — Ja **naskrz** o ničom neviem. (TLAČ)

naveľa

Vytyčovacie vysvetľovacie *naveľa* je synonymné s časticami *konečne, napokon.*

Naveľa sa vraj i hostina zunuje. (VANSOVÁ) — **Naveľa sa** Marinka podvolí. (TATARKA) — **Naveľa** pohli sa spolu hore Vieskou k Pagáčovi. (TATARKA)

navyše

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *navyše* vyjadruje prekročenie miery ako výrazy *nadto, k tomu, popritom.*

Splnili celoročný plán a **navyše** sa zaviazali splniť aj časť z budúceho plánu. (TLAČ) — Vo svojej úradnej funkcii odnárodňujú, a **navyše** sú ešte aj súkromne lumpi. (A. MATUŠKA)

nebodaj

Častica *nebodaj* je vytyčovacia hodnotiaca. Vyjadruje mierne prekvapenie, začudovanie, obavu. Významovo sa zhoduje s časticami *vari, azda.* Môže stáť tesne pri modifikovanom výraze, alebo môže byť intonačne oddelená.

Aj vy ste **nebodaj** jeden z nich, z tých dnešných. (TATARKA) — Akoby zabudol na svoj stav. **Nebodaj** mu počarila. (ŠVANTNER) — Vec je, **nebodaj**, natoľko vážna, že sa musí zvolať obecný výbor. (CHROBÁK)

nedajbože

Častica *nedajbože* s variantom *nedajboh* je vytyčovacia hodnotiaca. Jej synonymá sú *nebodaj, bodaj by nie, chráňbože, božechráň.*

Uvažujete ostošesť, aby **nedajbože** nedošlo na skutky! (KARVAŠ) — Keby sa to, **nedajbože**, dozvedelo ústredie, mohlo by sa stať, že by ho zaraz zbavili miesta. (ZGURIŠKA)

nech

Nech s variantom *nechže* je uvádzacia i vytyčovacia častica.

1. Ako uvádzacia stojí na čele žiadacích viet.

„**Nech** idú už!" povie Širickému spurne. (TIMRAVA) — No veď **nech** vás len, lotriská, pozná. (HORÁK) — A ak sa bude dobre učiť, nuž **nechže** sa aj vyučí. (TAJOVSKÝ)

2. Vytyčovacie hodnotiace *nech* vyjadruje ľahostajnosť.

Sú páni? **Nech**! I ja som pánom, slobodným pánom svojich liet. (RÁZUS) — „Keď deti nemajú nad sebou dozor, jednoducho nepracujú. Ale **nech**! O jedného viacej alebo menej. (ZÚBEK)

neklamne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *neklamne* je synonymná s výrazmi *iste, nepochybne, nesporne.* Vyjadruje stupeň istoty.

Scenérie v románe **neklamne** napísal básnik. (A. MATUŠKA) — Isto, **neklamne** tu boli aj realistickejšie časti. (TLAČ)

nepochybne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *nepochybne* je synonymná so slovami *isto, neklamne, nesporne.* Vyjadruje istý stupeň istoty tvrdenia.

Každá z týchto veličín utvorená funkcia je **nepochybne** závislá tiež len od stavu sústavy. (ILKOVIČ) — Spisovateľom sú **nepochybne** potrebné ako soľ. (TLAČ)

nesporne

Vytyčovacie hodnotiace *nesporne* je synonymné so slovami *isto, istotne, určite, neklamne, nepochybne.* Vyjadruje istý stupeň istoty.

Táto situácia vznikla **nesporne** zo sektársky povýšeneckého stanoviska k hodnotám minulosti. (A. MATUŠKA) — **Nesporne**, že sa zmenil špecifický národný charakter nášho ľudu, jeho historická tvár. (KLÁTIK) — Najvýznamnejšia požiadavka opozície je **nesporne** volanie po parlamentárnej a zodpovednej vláde. (RAPANT)

nepriam

Vytyčovacia hodnotiaca častica *nepriam* značí približne to, čo výrazy *nie veľmi, nie celkom.*

Ja si už ďaleko netrúfam, a tú svoju sirotu i jednu a už len aj tú druhú ešte **nepriam** bude môcť zaopatriť. (TAJOVSKÝ) — Ale i jeho, trebárs hrubou bundou zaodiate i **nepriam** útlocitné rebrá nemôžu odolať opakovanému útoku dlhých, končitých rohov. (LASKOMERSKÝ)

nevyhnutne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *nevyhnutne* je synonymná s výrazmi *celkom isto, zaručene, nesporne, nepochybne.* Vyjadruje presvedčenie hovoriaceho o pravdivosti v ýpovede.

Ale teraz sú už obidvaja zjavne nesvoji, v očakávaní niečoho nepríjemného, čo **nevyhnutne** musí prísť. (MINÁČ) — A Podjavorinská netrýzni svojho hrdinu „výčitkami svedomia", ktoré by **nevyhnutne** sa vyskytli u tuctového buržoázneho spisovateľa. (KLÁTIK)

neúrekom

Vytyčovacia hodnotiaca častica *neúrekom* je synonymná s časticami *veru, naozaj.*

Z náprsnej tašky vyberal bankovky tak, aby každý hneď videl, že mu ich v nej **neúrekom** dosť zostalo. (LETZ) — **Neúrekom**, mám sa čo nachodiť aj navrávieť. (LAZAROVÁ)

nič

Vytyčovacia hodnotiaca častica *nič* má synonymá *vôbec, nie.* Používa sa na zdôraznenie záporu.

A preto sa nemuč, **nič** si nevyčítaj, že si ho vyslovil až dnes. (JAŠÍK) — Len sa **nič** nebojte. (TOMAŠČÍK) — **Nič** sa jej už nebojí, bezpečne sa pritúlil k teplej, mocnej matke a tu má aj svojho, veľkého siláka, otca. (LAZAROVÁ)

nie

Častica *nie* je vytyčovacia hodnotiaca. Synonymné — pravda, emocionálnejšie — sú napríklad častice *čoby, figu, horký, kdeže.* Samotné *nie* ako dôvetok má význam pobádacieho *pravda, však že.*

Či svedčí sa takým spôsobom zachádzať s cudzím človekom? Veru **nie**! (VAJANSKÝ) — A že capol Remenára po papuli, to je tiež na mieste, **nie**? (HEČKO) — **Nieže** tak, syn môj, krotila ho mati. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Slovenčina má dvojaké *nie.* Jedno vyjadruje prostý zápor vo vete (nemecké *nicht*, ruské *ne*, anglické *not*, francúzske *ne — pas*), a druhé — ako replika —

znásobuje zápor, ktorý je vo vete aj ináč vyjadrený (nemecké *nein*, ruské *net* anglické *no*, francúzske *non*). Samostatnou časticou je „*nein*" *nie*, ktoré znásobuje zápor a od ostatnej výpovede je oddelené.

Akokoľvek už, **nie**, v takej neistote nemôžem, nedá mi odísť. (TAJOVSKÝ) — Myslíš si, že prišiel? **Nie**, veru neprišiel. (KUKUČÍN)

nijako

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *nijako* podčiarkuje zápor. Synonymné výrazy sú napríklad *vôbec nie*, *rozhodne nie*, *skutočne nie*, *naozaj nie*.

Jeho vosková figúra nie je oblečená **nijako** po kráľovsky. (HEČKO) — Zdalo sa, že potomok osadníkov spod Prašivej je proti dievčaťu od potoka nesmelý, čo **nijako** nepristalo jeho sebavedomej hlave. (ONDREJOV)

no

No s variantmi *nolen*, *nože* je predovšetkým uvádzacia pripájacia častica. Uvádza celú výpoveď a pritom jej dodáva rôzne subjektívne odtienky. Intonačne niekedy s vetou splýva, niekedy je samostatná. Rozsah jej slovného významu je široký, obsahovo je všeobecná, a preto ju možno zamieňať s inými uvádzacími časticami, ako *nuž*, *a*, *ináč*, *len*.

No len pod, so mnou pod, odprevadí ma. (JILEMNICKÝ) — **No** vlčiak leží ďalej: nevšíma si, že strhuje na seba pozornosť celej ulice. (URBAN) — **No**, čo ja viem. Hádam aj vázu. (LAZAROVÁ)

Častica *no* sa vyskytuje aj ako samostatná výpoveď s významom *áno*, *pravdaže*, *tak*. Vtedy je vyčleňovacou hodnotiacou časticou. Veľkú frekvenciu má vo familiárnom dialógu.

„A dobre ti je?" „**No!** Veď sme len s Bartolenom v komore, a doma koľkí, čo prstov na rukách." (LAZAROVÁ) — „Chcete praženicu?" „Ja? **No!** Aj sám viem robiť." (JAŠÍK)

Intenzifikujúce varianty *nolen*, *nože* sú pobádacie.

„**Nolen**, chlapi, ešte raz!" zavolá im. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Nože** mi poďte sprobovať kvapkať! (GABAJ) — **Nože** nemäť! (TAJOVSKÝ) — **Nože**, čo ste spravili? (TIMRAVA)

nuž

Uvádzacia pobádacia častica *nuž* uvádza celú výpoveď. Intonačne niekedy s vetou splýva, niekedy je samostatná. Má veľmi všeobecný význam.

Nuž a veď sa už verejne povráva, že Chrenek, Kuzma a tí ostatní akési klamy so židmi povystrájali. (URBAN) — **Nuž**, ale ženská politika bola vždy taká. (JÉGÉ)

ono

Uvádzacia pripájacia častica *ono* je obsahovo nevýrazná, preto ju možno dosť dobre zamieňať s inými pripájacími časticami, napr. s *no, iná, ostatne, a, nuž, to.*

Ono, môžeš povedať, že je to obyčajné štvanie, ale až sa tým budeš dlhšie zaoberať, prídeš na to, že mám pravdu. (HORÁK) — **Ono** — **ono** ide málokedy o nenapraviteľných nepriateľov, **ono** ide poväčšine o zaostalých zadubencov, o napraviteľných hlupákov. (LAZAROVÁ)

ostatne

Častica *ostatne* je uvádzacia pripájacia. Jej synonymom je častica *napokon.*

Ostatne cestu držia Nemci a nikoho neprepustia. (KARVAŠ) — **Ostatne,** aj tak vedia, že nechcel ísť rúbať. (PLÁVKA) — Ale slová neprichádzali, vedel teraz, čo **ostatne** vždy tušil. (MINÁČ)

ozaj

Ozaj s variantom *ozajže* môže byť vytyčovacou hodnotiacou i vysvetľovacou časticou.

Ozaj ako vytyčovacia hodnotiaca častica dôrazne potvrdzuje známu skutočnosť; má význam *skutočne, naozaj, veru, bezpochyby.*

Potom moja spoločnica zažala petrolejovú lampku, a hľa, na úzkom diváne **ozaj** ktosi leží dolu bruchom. (CHROBÁK)

Ozaj ako vytyčovacia vysvetľovacia častica má význam *ešte niečo, prepáčte, totiž, zabudol som, chcem dodať, à propos.* Od ostatnej časti výpovede je oddelená pauzou.

Ozaj, a ani meno som mu nepovedala. (JESENSKÝ) — **Ozaj,** kto z nich bol prvý? (TAJOVSKÝ)

paroma

Vytyčovacia hodnotiaca častica *paroma* vyjadruje expresívnu negáciu. Synonymné sú *figu, čerta.* Vyskytuje sa v emocionálnych dialógoch.

Paroma je tu dobre. (JÉGÉ)

podobne

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *podobne* je synonymná so slovami *tiež, taktiež, takisto.*

Tretí sedel horlivý ašpirant oficierstva Technický, **podobne** hrdo natiahnutý, len nie dosť prirodzene a na komando. (TAJOVSKÝ)

pochopiteľne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *pochopiteľne* vyjadruje uistenie, samozrejmosť. Synonymné sú výrazy *samozrejme, isteže, pravdaže.*

Bojí sa **pochopiteľne** o otca. (KARVAŠ) — V súčtoch vonkajších síl alebo ich momentov treba, **pochopiteľne,** rátať s inými silami. (ILKOVIČ) — **Pochopiteľne,** nie ste svojmu asistentovi povinný vysvetlením. (KARVAŠ)

pomaly

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *pomaly* je synonymná so slovami *už, takmer, ani.*

Nevedel som **pomaly,** kde som. (CHROBÁK) — Boli sme tak zavalení obrázkárstvom dedinských realistov, že sme **pomaly** posudzovali ako plus našich prozatérov už to, keď odišli z dediny do mesta. (A. MATUŠKA)

pomerne

Častica *pomerne* je vyčleňovacia hodnotiaca. Jej funkcia je otupovať jednoznačnosť modifikovaného výrazu. Znamená asi toľko ako *takto dosť, trocha, do istej miery, do veľkej miery, do značnej miery.* S komparatívom je inkompatibilná.

Pohyby planét musia byť v skutočnosti o niečo zložitejšie, ako ich opisujú **pomerne** jednoduché zákony Keplerove. (ILKOVIČ) — Ľubietová je **pomerne** za vetrom. (KARVAŠ)

popravde

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *popravde* s odkazom na kontext uvádza nový výraz. Jej význam je *vlastne, totiž, v skutočnosti.*

Ale málokto veril, že sa naše reči uskutočnia, **popravde** sme na zámok mysleli. (VOLANSKÁ) — **Popravde** ani sa mu nežiada vymaniť sa z neho. (CHROBÁK)

potom

Častica *potom* má dve funkcie. 1. Ako uvádzacia pripájacia je synonymná s časticou *teda.* 2. Ako vytyčovacia vysvetľovacia s odkazom na kontext uvádza nový, doplňujúci výraz. Synonymné sú výrazy *ešte k tomu, dodajme, okrem toho.*

1. „Všetko jedno, pôjdeš so mnou," nepríjemne zaznelo v Jankových ušiach četníkove slová. „Prečo si **potom** (= teda) utekal? Há?" (KRNO) — Preto tento prírodný výber nám **potom** ukazuje skutočne krásnu a zdravú mládež. (TLAČ)

2. Zatkom by ho mala, ale ako, keď by jej skoro otcom mohol byť. A **potom** taký boháč. (ČAJAK) — A **potom** nemecká reč bola rozšírenejšia ako latinská. (RAPANT)

povedzme

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *povedzme* spája nový výraz so známym, pričom nový výraz mierne vyzdvihuje. Jej synonymá sú výrazy *napríklad, dajme tomu.*

Choe sa ti, **povedzme,** trocha čítať? (JESENSKÝ) — A keď, **povedzme,** nezverí túto vec na vybavenie Boženke, ale niekomu inému? (TOMAŠČÍK) — Ostaňte vypiť so mnou **povedzme** za hrnček čaju. (GABAJ)

pravda

Častica *pravda* s variantom *pravdaže* má dve funkcie. Môže byť uvádzacia pobádacia i vytyčovacia hodnotiaca.

1. Ako uvádzacia pobádacia častica má význam podnecujúceho *však že, že.*

Pravda nič nevie! (ÚZUS) — Veď si my poradíme, **pravda?** (RÁZUS) — **Pravdaže** si tam bol sám! (ÚZUS)

2. Ako vytyčovacia hodnotiaca častica utvrdzuje platnosť výrazu. Jej synonymá sú *samozrejme, isteže, prirodzene, áno.*

Dialo sa to — **pravda** — potajomky, s istou potuteľnosťou. (URBAN) — Na to si, **pravda,** nepomyslel. (LETZ) — **Pravdaže** ho prichýlia. (GABAJ) — Dopĺňoval sa výstroj i výzbroj, vydávali sa núdzové potraviny, no a — **pravdaže** — nemohlo sa zabudnúť ani na záložníkov. (URBAN) — **Pravdaže,** uhádli ste, môj syn stojí vo dverách. (MINÁČ) — „Nuž to hneď môžeme napísať aj zápisnicu?" „**Pravdaže!**" (URBAN)

pravdepodobne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *pravdepodobne* vyjadruje približnosť, pravdepodobnosť. Jej synonymá sú *asi, približne, hádam, azda.*

Prečo to robí? **Pravdepodobne** zo strachu pred sklamaním. (MINÁČ) — Stôl, ktorý stál na prostriedku tejto izby, priniesli **pravdepodobne** za noci z nejakej záhradnej reštaurácie. (TOMAŠČÍK)

práve

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *práve* vyjadruje mimoriadnu dôležitosť výrazu, ktorý vytyčuje. Jej synonymá sú *priam,* hovorové *just, akurát.*

Rozumie sa, že **práve** smerom do Bystrice nešli. (JÉGÉ) — Treba **práve** v tomto prípade myslieť na všetko. (TLAČ)

predovšetkým

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *predovšetkým* modifikovaný výraz označuje ako najdôležitejší. Jej synonymá sú *najmä, hlavne, nadovšetko.*

Vyhýbal sa i účasti vo verejnom živote a takúto povahu museli ľakať boje v našom prostredí, **predovšetkým** boje nacionálne. (MRÁZ) — Body získali **predovšetkým** v týchto bojoch. (TLAČ)

predsa

Predsa s variantom *preds'* môže byť uvádzacia pobádacia alebo vytýkavá vysvetľovacia častica. Indikátorom významu je dôraz. Uvádzacie pobádacie *predsa* je bez dôrazu, kým vytyčovacie vysvetľovacie má dôraz.

1. Uvádzacie pobádacie *predsa* sa vzťahuje na celú výpoveď. Jeho funkcia je podnecovať prijímateľa. Synonymná je častica *veď*.

Predsa nevydrží celý deň zdravý v posteli **ležať**. (TAJOVSKÝ) — Nesmie opustiť pevnosť. Nemôžeme ju **predsa** vydať tomu ničomníkovi! (KARVAŠ) — V chomúte **preds'** netreba držať šiju. (SMREK)

2. Vytyčovacie vysvetľovacie *predsa* nadväzuje na predchádzajúci text a opakovaný alebo z kontextu známy výraz (alebo synonymum výrazu) zdôrazňuje. Pomocou častice *predsa* sa často vyjadruje prekvapenie podávateľa alebo opačné stanovisko oproti predchádzajúcej výpovedi. Synonymná je častica *jednako* alebo výraz *aj tak*. V texte býva takéto *predsa* posilnené zdôrazňujúcim *len* alebo *ba, teda* a podobne.

Hádam sa predsa len nájde nejaký deravý kôš, keď to už musí byť. (CHROBÁK) — Ostatní **sa** nám bezprostredne neprihovárali. Ba **predsa!** (TAJOVSKÝ) — Oznámenie sňatku ... „Tedy **predsa!**" (JESENSKÝ) — Hej, **preds'** ťa, dievča, poznávam. (SMREK)

prepytujem

Prepytujem s variantom *odpytujem* je vytyčovacia hodnotiaca častica. Jej funkciou je zjemňovať hrubší výraz. Synonymné výrazy sú *prepáčte (za výraz), odpusťte.*

Nuž, prepytujem, pán **rechtorko,** bola som kravičku podojiť. (FR. KRÁĽ) — „Upiekol koláč — padol na ..." „**Prepytujem.** Krajším navrch," máte povedať. (TAJOVSKÝ)

priam

Priam s variantom *priamo* je vytyčovacia hodnotiaca i zdôrazňovacia častica.

1. Ako vytyčovacia hodnotiaca poukazuje na krajnú možnosť. Jej synonymá sú *hoci, bárs.*

A to **bár** by bolo **priam** ešte dnes! (TIMRAVA) — Nepovedal som sto **ráz,** že je statku nie na osoh, keď naň niekto zo dvier pozerá — čo **priam** svoj! (TIMRAVA)

2. Ako vytyčovacia zdôrazňovacia môže mať častica *priam* dvojaký význam: a) *až, veru,* b) *práve,* (hovor.) *akurát.*

a) Také reči počúvať je **priam** hriech. (ZGURIŠKA) — Povetrie **priam** vrelo a klokotalo. (TATARKA) — Na tie **priam** bolestne pôsobí, že panstvo nevolá deputátnikov do kancelárie. (HEČKO) — Bolo v nej čosi, čo ich k nej **priamo** hnalo a vyvolávalo medzi nimi skoro chorobnú žiarlivosť. (URBAN)

b) Čo viac, pri Slávy dcére asistoval akosi i Hamuljak, človek katolícky, ba kto vie, či **priamo** on nevložil do nej svoje peniaze. (KRČMÉRY)

prípadne

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *prípadne* spája nový výraz so známym, pričom nový mierne vyzdvihuje. Jej synonymá sú *eventuálne, dajme tomu.*

A **prípadne** je dievča chudobné a mohol by mať bohatú. (JESENSKÝ) — Prídeme a on **prípadne** už bude preč. (TLAČ)

prirodzene

Vytyčovacia hodnotiaca častica *prirodzene* vyjadruje samozrejmosť, uistenie. Synonymné sú výrazy *samozrejme, isteže, pochopiteľne, pravdaže, áno.*

Prirodzene, ja verím len v hrdinstvo. (STODOLA) — A uprchlých buričov stíhať i za hranicou . . . **Prirodzene,** je to na písme. (HVIEZDOSLAV)

prosím

Častica *prosím* je uvádzacia pripájacia i vytyčovacia vysvetľovacia a hodnotiaca.

1. Uvádzacie pripájacie *prosím* sa používa ako uvádzací zdvorilostný prostriedok.

Tadialto, **prosím.** (JESENSKÝ) — Ako je to? Prostunko, **prosím.** (RÁZUS) — Ty, ktorý dávaš padať prvým snehom a chládkom triezvym viažeš tepny listu! Uchovaj, **prosím,** tú múdrosť duši jeho. (RÚFUS)

2. Vysvetľovacie *prosím* nadväzuje na situáciu alebo kontext a nový výraz uvádza s istou výzvou.

„Ulity, **prosím!**" často počuť pri mori. (BEDNÁR)

3. Hodnotiace *prosím* nahrádza štylistický bezpríznakový výraz *áno, hej.* Používa sa v úctivých dialógoch ako prejav súhlasu.

„Nezahrali by sme si partiu?" „**Prosím. Prosím!**" (JESENSKÝ)

proste

Proste s variantom *prosto* je vytyčovacia vysvetľovacia častica. Výrazne sa opiera o známy kontext a uvádza nové vysvetlenie. Jej bežnejším synonymom je výraz *jednoducho.*

Čitateľ **proste** nerozumie, čo sa vlastne deje a čo to tí ľudia rozprávajú. (JESENSKÝ) — Ach, keby to bolo možné **prosto** sa vrátiť. (KRÁLIK) — Že ho vylúčili zo strany a **prosto** ho odvtedy niet. (LAZAROVÁ)

raz

Vytyčovacia vysvetľovacia a hodnotiaca častica *raz* má dve funkcie. Indikátorom je intonácia: vysvetľovacie *raz* je bezdôrazové, hodnotiace má vždy dôraz.

1. Vysvetľovacie *raz* sa používa vo význame *konečne, už, teda.* Jeho funkciou je viesť k uzavretiu istej situácie naznačenej predtým v texte.

A kdesi na dne duše sa ako v mŕtvej pahrebe mrvila jediná myšlienka — nech už teda všetko vezme skazu, nech je **raz** koniec. (VOLANSKÁ) — Ach, Lujzička, zastonala pani Rosenthalová, buď už **raz** ticho, nehovorím ti, že musíme byť veľmi ticho? (MINÁČ)

2. Hodnotiace dôrazové *raz* má synonymá *vôbec, naozaj, veru.*

a) A uličné obloky sú také zabeľmené, že **raz** nevedno, čo je za nimi. (HEČKO)

b) **Raz** nevedela, čo má robiť a či má vôbec niečo povedať. (JESENSKÝ) — Často spomínal, že ľudia sú už **raz** hlúpi, keď si myslia, že žijú preto na svete, lebo je tu dobre. (JÉGÉ)

reku

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *reku* je pozostatok starého tvaru *rekę* (1. os. sg. k *riecť*): *rečiem.* Jeho význam „hovorím, vravím" sa zachoval a v textoch sa používa aj ako oživovací prézent. Uvádza osobný postoj hovoriaceho k vlastnej výpovedi.

„Čižmu som vzal, šprnál vytiahol a, **reku**, počkaj, čertisko, však ty moje čižmy viac neuvidíš!" hundral Dolník do tmy. (URBAN) — **Reku**, hodvábny plyš to sotva bude, možno, že pamukový. (JESENSKÝ)

respektíve (skrat. resp.)

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *respektíve* s odkazom na známy kontext uvádza rektifikujúci výraz. Bežná je iba v intelektuálnom prejave, najmä v teoretickom štýle. Jej synonymá sú *eventuálne, prípadne.*

Aj štrnásťročný Kukučínov pobyt v Chile má význam pre formovanie, **resp.** ustaľovanie sa jeho svetonázoru. (MRÁZ) — Videli sme, že povstanie, **resp.** spôsob, akým ho autori traktujú, uchováva človeku istú mieru samostatnosti. (A. MATUŠKA)

rovno

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *rovno* označuje výraz, ku ktorému patrí, ako veľmi dôležitý. Synonymné sú častice *priam, práve, hneď.*

„Ktože má mať, keď nie chlapi?" hrdo si odfúkol svako Klimo a pozdvihol si nie nohavice, ale **rovno** brucho. (TATARKA) — Vozit sa po nej na starom koči s presilenými pružinami, to už **rovno** cestovať po schodoch. (JAŠÍK)

rozhodne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *rozhodne* vyjadruje istotu. Synonymné častice sú *iste, určite, bezpochyby.*

„Však červený túz najlepšie zodpovie láske?" spýtala sa ma. „**Rozhodne**" potvrdil som. (JESENSKÝ) — Bola **rozhodne** pekná osoba. (JÉGÉ) — Páni moji, nemusíte sa už o mňa báť, zachránil som sa **rozhodne** pre život. (TATARKA)

samozrejme

Vytyčovacia hodnotiaca častica *samozrejme* vyjadruje istotu. Synonymné a bežnejšie sú častice *prirodzene, pravdaže, isteže.*

Samozrejme vždy musí byť dobre! (RÁZUS) — Obliekli ich do uniformy, **samozrejme**, ak sa to len uniformou nazvať dalo. (URBAN)

síce

Uvádzacia pripájacia častica *síce* má synonymum *pravda.*

Síce mohlo by to byť aj takto. (ÚZUS) — Môj síce zakázal o tom hovoriť pre tú hanbu. (KARVAŠ)

skoro

Skoro s variantom *čoskoro* je vytyčovacia hodnotiaca častica. Obmedzuje platnosť modifikovaného výrazu, nepatrne ochudobňuje jeho obsah. Synonymné sú výrazy *takmer, temer, čajsi, približne.*

A nad tým všetkým vysoko voľné zelenkasté nebo **skoro** celkom bez hviezd. (ONDREJOV) — Ešte aj chlapskú robotu — odvtedy ako nám Vinco odišiel — už **skoro** pol roka. (KRÁLIK) — **Skoro** sa mi nechce veriť, že by sa Ludvik mohol vymaniť Fuggerovcom. (KARVAŠ)

skrátka

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *skrátka* sa opiera o známy kontext a uvádza nové vysvetlenie, zhŕňajúci výraz, záver k tomu, o čom sa hovorilo skôr. Jej synonymami sú výrazy *slovom, proste.*

Skrátka, slečna Elenka je podarené dievča. (JESENSKÝ) — **Skrátka**, ich práca je taká, že ju nikto nemôže nahradiť. (TLAČ)

skutočne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *skutočne* vyjadruje istotu o platnosti modifikovaného výrazu. Synonymá sú *naozaj, áno.*

Družstvo v Kráľovej **skutočne** pekne rástlo vďaka Vargovi a Mikuščákovi. (TALLO) — A potom dodal **skutočne** vážne. (MINÁČ) — **Skutočne,** odpoludnie veľmi rýchlo prešlo Elenke pri „Suchej ratolesti". (JESENSKÝ)

slovom

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *slovom* uvádza nové vysvetlenie, zhrňujúci výraz, záver k tomu, o čom sa hovorilo. Jej synonymá sú *skrátka, jednoducho.* Jej dôrazný variant je *jedným slovom.*

Uniformované myslenie. Človek medzi miliónmi. **Slovom** štandard. (MINÁČ) — **Slovom,** vicišpánová slečinka. (CHROBÁK)

snáď

Vytyčovacia hodnotiaca častica *snáď* vyjadruje pravdepodobnosť, odhad. Jej synonymá sú *možno, hádam, azda, vari, var.* Má knižný ráz.

Snáď strach, **snáď** spoločné putovanie, často spoločná voc ich zblížila. (TAJOVSKÝ) — Možno, že zajtra, **snáď** už dnes sadneme na loď: nes nás, nes! (SMREK)

sotva

Sotva s variantmi *sotvaže, sotvy* (náreč.) je vytyčovacia hodnotiaca častica. Vyjadruje pochybnosť, nedôveru. Jej synonymá sú *ťažko, asi nie.* Jej synonymami sú *tak-tak, len-len, asi nie.*

Tie ty už **sotva** uvidíš! (TAJOVSKÝ) — Kto raz vtáča z ruky pustí, **sotva** ho kedy dostane. (PRÍSL.) — Neviem, či sa z nás stanú básnici, **sotva,** ale z Kastalie sme pili. (BEDNÁR) — My ju aspoň nedáme. A oni? **Sotva.** (JAŠÍK) — „Ak ho poprosíme, no i tak **sotvy** pôjde," na to Georga. (TIMRAVA) — Svojou suchou a riedkou trávou **sotvaže** rovina uživí dve čriedy kráv, čo sa na nej pasú každého leta od Dzura do Egida. (CHROBÁK)

správne

Vytyčovacia hodnotiaca častica *správne* vyjadruje súhlas, ako výrazy *dobre, tak je, súhlasí, áno.*

Správne, Andreas. (KARVAŠ)

sťa

Nesamostatná častica *sťa* je nárečová. Vyjadruje ľubovoľnosť. Jej synonymami sú *hoci, bárs.*

Sťa kde mu meškať: či vo fare pri peci, a či tu pri chodníku. (KUKUČÍN)

ta

Vytyčovacia hodnotiaca častica *ta* podčiarkuje platnosť použitého výrazu. Je vždy dôrazná aj s výrazom, ku ktorému patrí. Synonymné sú častice *naozaj, veru.* Častica *ta* je ľudová.

S kravou nech sa maznú gazdiná: on neberie peňazí ani za maslo, a bez mlieka by on ešte ta vyžil. (KUKUČÍN) — Mne sa vari prichodí i s deťmi ta zmárniť. (TAJOVSKÝ)

tak

Častica *tak* je viacvýznamová: 1. uvádzacia pripájacia, 2. vytyčovacia vysvetľovacia, 3. vytyčovacia hodnotiaca.

1. Uvádzacia pripájacia častica *tak* má široký rozsah lexikálneho významu, obsahovo je všeobecná, a možno ju vo výpovedi zamieňať ostatnými uvádzacími časticami, napríklad časticami *a*, *no*, *teda*, *nuž*.

Tak vidíš ho! (FR. KRÁĽ) — **Tak**, ty si Terkin brat? (LETZ)

2. Vytyčovacie vysvetľovacie *tak* uvádza nový výraz. Jeho synonymá sú výrazy *napríklad*, *povedzme*.

Ale predsa by bolo vari lepšie, žeby si **tak** čaju. (JESENSKÝ)

3. Vytyčovacie hodnotiace *tak* má význam *asi*, *napríklad*.

Až **tak** okolo šiestej. (LETZ) — Vyskytujú sa tam aj svrčiny a nejedna stráň podobná stráni u nás, tak na úpätí Nízkych Tatier. (BEDNÁR)

Častica *tak-tak* vyjadruje krajnú mieru platiacu pre modifikovaný výraz. Jej synonymami sú *len-len*, *sotvaže*.

Tak-tak že stihneme trochu sa vyspať do svitania. (CHROBÁK)

takisto

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *takisto* je synonymná s časticou *tiež*.

Takisto i rad iných jeho diel, najmä posledný román Doktor Faustus. (ŠTEVČEK) Za stratené šťastie, **takisto** relatívne, kynie ti iné. (VANSOVÁ)

takmer

Vytyčovacia hodnotiaca častica *takmer* obmedzuje platnosť modifikovaného výrazu. Synonymné sú častice *skoro*, *temer*, *čajsi*.

Ján **takmer** lutoval, že sa k nim nehlásil hneď, že sa k nim nepridal. (SEVER) — V človeku je **takmer** nekonečné množstvo síl, o ktorých sám nevie. (MINÁČ) — Nejedla **takmer**, ani nespala, keď sa jej dačo pýtali, odpovedala nesúvisle. (URBAN)

takrečeno

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *takrečeno* potvrdzuje neúplnú platnosť modifikovaného výrazu. Synonymné sú výrazy *aby som tak povedal*, *takmer*.

Ja, ktorý som sa tu **takrečeno** narodil. (LAZAROVÁ) — Mať kamarátov je vec **takrečeno** neoceniteľná. (A. MATUŠKA) — **Takrečeno** každá zmluva môže byť uzavretá ako zmluva v prospech tretieho. (LUBY)

takto

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *takto* je obsahovo málo výrazná: spája výraz s kontextom a uvádza nový údaj. Synonymné sú častice *ináč, inak, vcelku.*

Ach, na vzhľad je **takto** krásavec. (ŠVANTNER) — Hundre, ale je **takto** dobrý! (KUKUČÍN)

tam

Vytyčovacia hodnotiaca častica *tam* s odtienkom záporného hodnotenia zdôrazňuje výraz podobne ako častice *len, už: kto tam, kde tam, čo tam.* Zdôrazňovanie pomocou *tam* je hovorové.

Čože ho **tam** po spolkoch! (KRNO) — Ktože by **tam** jedol také dačo! (TATARKA)

taže

Uvádzacia pobádacia častica *taže* je hovorová. Uvádza želacie vety. Synonymná je častica *nože.*

A keď ťa prijme, **taže** sa statočno správaj! (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Ej, ej; **taže** ho k nám doveďte. (TLAČ)

teda

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *teda* uvádza nové vysvetlenie a komentár k známemu textu. Synonymné sú častice *slovom, skrátka, jednoducho.*

Chúďa, **teda** umrelo. (TAJOVSKÝ) — **Teda** sa nám priznávaš len k svojej vine. (KALINČIAK) — Je **teda** jasné, že zákonitosti, ku ktorým dochádza na základe meraní, nevyjadrujú nutne skutočnosť dokonale. (ILKOVIČ)

temer

Vytyčovacia hodnotiaca častica *temer* obmedzuje platnosť modifikovaného výrazu. Synonymné a bežnejšie sú častice *skoro, takmer.*

Pagáč bol bledohnedej farby, **temer** takej ako opica. (BEDNÁR) — Zhováral som sa s ním, **temer** ako so seberovným, až s akýmsi vyzývavým vzdorom. (LETZ)

tiež

Tiež s variantom *taktiež* je vytyčovacia zdôrazňovacia častica. Jej funkciou je upozorňovať na výraz a označovať ho v kontexte za najdôležitejší. Významovo sa zhoduje s časticami *aj, i,* pri zápore s časticou *ani.* No kým častice *aj, i, ani* stoja vždy pred modifikovaným výrazom, zatiaľ *tiež* býva postponované. Postponovaná častica *tiež* je vždy dôrazná.

Starý otec **tiež** šiel ako opitý. (TAJOVSKÝ) — A *on* zdá sa mi, **tiež** ma len vtedy začal milovať. (KRČMÉRY) — Predpokladá, že *brodnianskemu kňazovi* **tiež** prekážať nebude pri písaní — ohlášok. (HEČKO) — Bežím za *každým preludom*, ktorý raz **taktiež** zborím. (LUKÁČ)

to

Častica *to* môže byť uvádzacia pripájacia i vytyčovacia hodnotiaca.

1. Uvádzacie *to* je všeobecné, nevýrazné, a preto ho možno ľahko zamieňať s niekoľkými inými pripájacími časticami, napríklad s *ono* a *nuž*.

To ho má isto len tak — požičaný. (KRÁLIK) — **To** budeš vždy tak neskoro chodiť? (F. KRÁL) — **To** ako sme boli na Kameni, ustavične ma dusí ten kašeľ. (TIMRAVA)

2. Hodnotiace *to* (resp. *toto*, *tototo*) má význam dôrazného *áno*, *veru*.

„Postavíme im školu." Ej, **to**, veľkomožní páni ... (TAJOVSKÝ) — „My chceme, aby boli porcie menšie ..." „Ej — **to, to!**" prisvedčili voličia. (KUKUČÍN) — „A prosí, aby jej odpustili ..." rozkladá Ejhledjefka zlostne. **„Tototo!"** (HEČKO) — **To** je zbojníkov na svete! Každý by len bil, zabíjal. (JAŠÍK)

tobôž

Vytyčovacie zdôrazňovacie *tobôž* vyzdvihuje modifikovaný výraz. Synonymami sú výrazy: *tým viac (menej)*, *tým skôr*.

Šoltésová nepoznala príčiny tejto epidémie nespokojnosti a už **tobôž** nie spôsob ako, ich odstrániť. (MRÁZ) — K mladej vdove sa chlap vždy nájde, a keď má majetok — **tobôž!** (TAJOVSKÝ)

toť

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *toť* poukazuje na dôležitosť výrazu. Jej synonymá sú *práve*, *iba*, *len*, *priam*, *akurát*, *teraz*. Je hovorová.

Bartolen priniesol posolstvo **toť** pred hodinou. (LAZAROVÁ) — **Toť** jeho krv vylievala z vahana. (TATARKA)

totiž

Totiž s variantom *totižto* je vytýkavá vysvetľovacia častica. Uvádza nový výraz a dopĺňa i rektifikuje známy text.

Známosť onej žlebskej rodiny sa im teraz odplatila ešte raz. **Totiž**, keď Miška už zapísali do mestského gymnázia, musel i niekde bývať. (GABAJ) — Skočil som teda ja a pomohol starej žene cez dvor. Mala **totiž** dosť veľký kôš na chrbte a na ňom krížom preložené dva šindle. (TAJOVSKÝ) — Ja **totižto** sám často neviem, či vlastne som. (HEČKO)

trebárs

Vytyčovacia hodnotiaca častica *trebárs* je zastaraná. Vyjadruje ľubovoľnosť. Synonymné sú častice *hoci*, *bárs*.

Toto mi pripravíš na večeru, a ty si vylúp oči, odrež uši a nos a zjedz **trebárs** v mlieku, **trebárs** v mede, tak mi budeš verná. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

tu

Častica *tu* je vyčleňovacia a zdôrazňovacia. Výraz, ku ktorému patrí, označuje ako dôležitý. Synonymné sú častice *rovno, práve, hneď, akurát, priam.* Bežnejšia je v rozprávaní.

Krajový variant častice *tu* je *tuliby.*

Keby bol len jeden zostal, aspoň by bolo zostalo niečo na plemä — ale **tu** oba! (KUKUČÍN) — Ako tak sedím, **tu** sa otvoria dvere a vstúpi Mišo. (TAJOVSKÝ)

Sotva si ale za pol hodiny podriemkali, **tuliby** pán slúžny Štefan Levický s hajdúchmi Paľom a Ištvánom. (KALINČIAK) — Pravda, som si pritom pomyslel, že chvála Pánu Bohu, ale sotva som si to pomyslel, **tuliby** sa ti mi naďabí človek, čo mal dva chvostíky z kabáta visiace. (KALINČIAK)

tuším

Častica *tuším* je vytyčovacia hodnotiaca. Je to petrifikovaný tvar slovesa. Vyjadruje odhad, pravdepodobnosť, predpoklad. Jej synonymami sú *asi, azda, hádam, pravdepodobne.*

Vy ste bezcitná, **tuším** ani krvi nemáte. (JESENSKÝ) — Teraz sú bledé, **tuším,** zmäkli (VAJANSKÝ)

údajne

Častica *údajne* je vytyčovacia vysvetľovacia. Synonymná častica je *vraj.*

Mal to povedať **údajne** akýsi vojak, ktorý prišiel z frontu, kde bol spolu s Adamom. (URBAN) — **Údajne** sa daria našim autorom lepšie „záporné" postavy ako „kladné", čo je malá chvála, lebo „kladné" sa im daria prabiedne. (A. MATUŠKA)

určite

Vytyčovacia hodnotiaca častica *určite* vyjadruje istotu, presvedčenie podávateľa. Synonymné sú výrazy *isto, bezpochyby, naozaj.* Častejšia je v náukovom štýle.

Notár Okolický celkom **určite** videl zo strany ten úsmev, trčiaci z vychýlenej lícnej kosti. (URBAN) — On isto príde, **určite** sa vráti. (JÉGÉ) — To musel **určite** každý čítať. (TLAČ)

už

Častica *už* je viacvýznamová uvádzacia i vytyčovacia.

1. Ako uvádzacia môže pripájať nový výraz. V takomto prípade je formálnym slovom; synonymom je častica *teda.*

Diviaka? To už hej! (ONDREJOV) — „Už či tak, či tak," bola odpoveď. (KALINČIAK) — A ako to už býva, že nešťastie nechodí samo, tak bolo aj so mnou. (ŠVANTNER)

2. Ako uvádzacia môže mať aj funkciu pobádaciu s významom *veď*.

Povedal som už, že bývam na kraji dediny. (ŠVANTNER) — Radšej na syna treba lepšie dozrieť. Mladý pánko nevmestí sa už do kože. (ŽÁRY) — Vstávaj, vstávaj chrobáčatko, už je deň! (BENDOVÁ)

3. Vytyčovacie *už* uvádza novú výpoveď a pripája nové vysvetlenie, komentár k známemu textu. Synonymom je častica konečne.

Severín Jančo, strojník od kompresora, naraz vykríkol. — Už to mám. (TATARKA) — Stal sa tôňou, premenil sa na tieň — bolo už na čase. (SLOVENSKÉ POHĽADY) — Agneša sa chytá zrazu za hlavu: — Čuš už! Čuš preboha. (LAZAROVÁ) — Don Italo mal už toho dosť. Vytrhol sa z kresla. (ŽÁRY)

4. Vytyčovacie *už* s časovým významom pripája nové vysvetlenie so zdôrazňovaním časovej zložky deja. Synonymné výrazy sú *veru hneď, veru viacej, veru nikdy, veď hneď* ...

Vanovskovci neuspeli pýtať sa Žúrika na bližšie okolnosti — už ho nebolo. (VAJANSKÝ) — Sotva sa vyvalil, už zaspal. (KUKUČÍN) — Ja ťa tu nebudem trpieť. Nevráť sa mi už. (ALEXY)

5. Vytyčovacie hodnotiace *už* môže mať význam *hoci*. Poukazuje na krajnú možnosť zo stanoviska podávateľa.

Pohnevali sa a náš Tvrdoň premýšľal, ako si od neho sto šesťdesiat zlatých vymôže, čo už aj bez úrokov. (TAJOVSKÝ) — Všetci živí v tomto dome pozväzovaní sme jej vôľou, objatí polypom, ktorý z nás vysáva život, či to už niekto uverí alebo nie. (ZELINOVÁ) — Ľudia hovoria, a či už len básnia, že zavše zjavujú sa na oblohe veľké hviezdy ... (VAJANSKÝ)

6. Hodnotiace *už* s významom *veru, teda, naozaj, skutočne, áno* podčiarkuje platnosť nového výrazu s poukazom na predchádzajúci kontext.

„Mali by sme si obstarať mačku," navrhol Tomáš. „A to už zasa nie!" vyhlásil rozhodne Francek. (ZÚBEK) — Už lepšie je tamto. (JILEMNICKÝ) — Dedinu už dávno prešiel, obkľučuje ho pole. (KUKUČÍN) — Musel uznať, že po bratislavských kaviarňach sa už všeličo pohovorilo. (URBAN)

7. Hodnotiace *už* môže stavať novú výpoveď do protikladu s predchádzajúcou. Vtedy má význam *naproti tomu, ale*.

Ak už ja nemám charakter, kto by ho potom mal, povedz mi, kto by ho potom mal? (LAZAROVÁ)

8. Častica *už* môže mať aj funkciu zosilňujúcu, ako častice *že, len*.

A to už ako? (KRNO) — Povedz mi už len raz, čo chcete, keď neuznávate pôsty... (ALEXY)

9. Častica *už* sa vyskytuje aj ako súčasť zloženej častice s pobádacím a časovým významom v skupinách *už aj, už i (= hneď, naskutku)*.

Voda sa vyliala nad ránom a odrazu, najprv na cestu a **už aj** tiekla do domov. (JANČOVÁ) — „Jožo," hovorím synovi, „**už aj** zapriahaj." (MARKOVIČOVÁ—ZÁTURECKÁ) — Practe to v čerty, keď vám vravím! **Už aj!** (BODENEK) — Naraz len náš poslanec vyrazí zo seba temný mongolský zvuk a **už i** chmatne po guľovnici. (TATARKA)

vari

Častica *vari* s variantmi *var*, *variže* je viacvýznamová. Vyskytuje sa ako uvádzacia pobádacia, aj ako vytyčovacia hodnotiaca.

1. Uvádzacie pobádacie *vari* stojí na čele vety. Je to opytovacia častica. Synonymné sú *azda*, *hádam*, *či*, *čo*.

Čože tak letíš, var naháňaš niekoho? (KUKUČÍN) — **Vari** sa ti rozum čistí? (URBAN) — **Variže** tá má driek hrubý? (TAJOVSKÝ)

2. Vytyčovacia hodnotiace *vari* máva dvojaký význam: a) *hádam*, *asi*, *azda*; b) *hoci*, *aj hneď*.

a) Všetka česť vám, ale váš čas sa **vari** minul. (KARVAŠ) — A záduch — **vari** naozaj povolil. (CHROBÁK) — No ale vari aby sme šli! (HORÁK) — Okrem učiteľov v obci **vari** najviac čítal on. (TATARKA) — A čo mi vykáš? Veď sme **var** známi! (KUKUČÍN)

b) On sa poddá všetkému a čo by **vari** orať šli po ňom. (TAJOVSKÝ)

vcelku

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *vcelku* uvádza zhrnujúci záver k predchádzajúcemu kontextu alebo situácii. Synonymné sú výrazy *ináč*, *takto*, *summa summarum*.

Založil celý život na jedle a liehu, lebo to bolo **vcelku** nenamáhavé rozhodnutie. (JILEMNICKÝ) — Vec sa zhoršuje tým, že dialógy majú **vcelku** v tejto próze prevahu nad autorským textom. (A. MATUŠKA)

veď

Veď s variantom *veďže* je uvádzacia pobádacia častica. Vyjadruje autorovo podnecovanie. Pri indikatíve je *veď* synonymné s časticou *však*, pri imperatíve s časticami *však*, *ale*, *no*.

Veď mám s tebou trápenia — ani noci, ani dňa! (ONDREJOV) — Kameň pri ceste by nad nimi ustrnul: mama, no **veď** neplačte. (TATARKA) — Čo je s tebou, srdce? **Veďže** neblázni! (MIHÁLIK)

veru

Veru s variantmi *ver*, *ver'*, *vera*, *veruže*, *verabože*, *verubože* je vytyčovacia hodnotiaca častica. Podávateľ ňou potvrdzuje platnosť obsahu výpovede. Rozšírená o zdôrazňujúce *-že*, *-bože* ešte väčšmi zdôrazňuje obsah výpovede. Synonymné sú častice *naozaj*, *skutočne*.

Veru, nezávidím mu! (URBAN) — Toto nám **ver'** dávno chýbalo. (CHROBÁK) — Muž chodí do dielne, pracuje **vera** neľahko od rána do večera, ale i zarobí. (KRČMÉRY) — Dunajčík, kamarát myslí na revolver, otravu. Ešte to! To by **verubože** neurobil pre ňu. (JESENSKÝ) — **Veruže** sa ti, Martin, aj dom zíde. (KRÁLIK) — Tu naháňal rakúskeho Fridricha, tu zasa zapáral, celkom podaromnici, i do svojho bývalého testa, Jura Poděbrada, ktorý sa mu **verabože** nedal. (JÉGÉ) — **Verubože**, gróf grófovi oko nevykole. (URBAN)

vlastne

Vytyčovacia častica *vlastne* môže byť vysvetľovacou i hodnotiacou.

1. Ako vysvetľovacia častica so silným zreteľom na predchádzajúci text uvádza rektifikujúci výraz. Jej synonymami sú častice *totiž, čiže.*

Prisahal tedy našej dedine, **vlastne** škole. (KUKUČÍN) — Prišiel neskoro, **vlastne** ani neviem. (TLAČ)

2. Ako hodnotiaca častica má význam *popravde, v skutočnosti.*

Začala som tušiť, že láska k doktorovi Lorencovi nebola **vlastne** láskou. (KRÁLIK) — Na počiatku Ráztočania nechápali ani, čo sa to **vlastne** stalo. (URBAN) — Na zákrutách máme čas trochu postáť a spýtať sa, kam **vlastne** autor speje. (A. MATUŠKA)

vôbec

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *vôbec* pripúšťa krajnú mieru a súčasne vyzdvihuje modifikovaný výraz. Synonymné výrazy pri zápore sú *nijako, vonkoncom.*

A veru motýľa ani nasledujúci deň a potom už **vôbec** nebolo. (MORIC) — Zuza Spevákova sa **vôbec** nebála. (ONDREJOV) — Ondrej **vôbec** neodporuje, trápi sa len, ako tu zanechá hrob starého otca. (CHROBÁK) — Či **vôbec** majú pravdu, je iná otázka. (JÉGÉ)

vonkoncom

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *vonkoncom* vyjadruje absolútne krajnú mieru a modifikovaný výraz vyzdvihuje. Synonymná je hodnotiaca častica *vôbec.*

A keď už **vonkoncom** nijakého titulu nebolo — tam boli všetci do jedného u Javora. (JESENSKÝ) — Mňa naši ľudia **vonkoncom** znajú. (SLÁDKOVIČ)

vpravde

Vytyčovacia hodnotiaca častica *vpravde* uvádzaný výraz označuje ako pravdivý, skutočný. Synonymné výrazy sú *v skutočnosti, popravde, naozaj.*

Ale Dobrehryz sa **vpravde** nijak nepaprčil, iba si dôkladnejšie podložil laby pod bradu. (GABAJ) — Proti tým, ktorí sa vznášali ušľachtile vo vzduchu, on prvý **vpravde** zniesol poéziu z neba na zem. (A. MATUŠKA)

vraj

Vytyčovacia vysvetľovacia častica *vraj* výrazne odkazuje na situáciu alebo na kontext a uvádza nový výraz alebo reč tretej osoby. Synonymné slová sú *údajne, že*. Vznikla zo slovesného tvaru *vraví: vraví* > *vrai* > *vraj*.

Zastrel oba obloky na cestu, aby **vraj** vtáčatá nenaleteli na ne a sa nepoudierali. (ONDREJOV) — Marcinko **vraj** ochorel a polihoval v židovskom baraku. (ŠVANTNER)

vskutku

Vytyčovacia hodnotiaca častica *vskutku* vyjadruje istotu autora o platnosti modifikovaného výrazu. Synonymné výrazy sú *naozaj, áno, skutočne*.

Vskutku. Kto vie, čo zas zamýšľajú. (KARVAŠ) — **Vskutku,** koľko len rozprávok to má Kukučín! (A. MATUŠKA)

však

Však s variantmi *všakhej, všakver, všakže* je uvádzacia častica. Základná častica *však* je pripájacia alebo pobádacia, varianty sú pobádacie. S pobádacími časticami sú synonymné *veď, pravda*.

Beta, **však** si tu, povedz, či nevravím pravdu? (TATARKA) — **Však** ti hrebeň spľasne, keď ti kaprál fľasne. (LETZ)

To boli vtedy časy, **všakhej!** (ZÚBEK) — **Mamička, ty** nič nehovoríš? **Všakže** musím povedať pravdu. (BARČ) — Veď je to, **všakže,** prirodzené, aby si človek trochu oddýchol a zaveselil sa. (ALEXY) — Ja vás poznám, povedal devótne; **ráčite** byť profesor Debnár, **všakver?** (KARVAŠ)

výlučne

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *výlučne* obmedzuje a zužuje platnosť výrazu. Synonymné slová sú *iba, len, výhradne*.

Netreba a nie je to ani dobre, keď je román **výlučne** mužskou vecou. (A. MATUŠKA) — Ako rodený Slovák učil sa v prvých rokoch **výlučne** len cudzie reči. (ZÁBORSKÝ) — Ľudmila Podjavorinská zdržovala sa po všetky roky svojej mladosti takmer **výlučne** v Horných Bzinciach. (TOMČÍK)

výslovne

Vytyčovacia zdôrazňovacia častica *výslovne* podčiarkuje platnosť niektorého výrazu výpovede.

Výslovne prínosom hornopotiskej kultúry je tu napr. čierny džbán s nožkou na dne. (KRIČKA) — To si **výslovne ty** musel urobiť. (JESENSKÝ)

z

Častica z s variantom *zo* je vytyčovacia hodnotiaca. Vyjadruje približnosť, pravdepodobnosť. Stojí pri údajoch množstva. Synonymné sú častice *asi*,

približne, pravdepodobne, azda, hádam. Niekedy sa k tejto častici pridáva ďalší výraz vyjadrujúci približnosť, napríklad *hádam, jedno, asi, približne* ...

Nadýchalo sa — hádam z pol hodiny naberalo do pľúc povetrie. (TATARKA) — Mohol som byť zo sedemročný. (KUKUČÍN)

za

Vytyčovacia hodnotiaca častica *za* hodnotí predmet ako nie bežný. Pritom môže mať kladný, ale i záporný význam. Synonymné sú napr. výrazy *aký, skvelý, zlý, všelijaký.* Častica *za* stojí pri zámene: *čo za, to za.*

Ej, budeže to za krm! (ČAJAK) — Kde ho vzala, neviem, ani to neviem, čo to bol za pagáč. (BEDNÁR)

zasa

Zasa s variantmi *zas, zase* je vytyčovacia vysvetľovacia častica. So zreteľom na kontext uvádza nový výraz.

Teraz zasa on začal kričať na matku každému z dievkov známe slová. (TATARKA) — Skočil mi do reči: To už zasa nie! (ŽÁRY) — Katarína, to zas nevrav, netrýzni sa. (TATARKA)

zrejme

Vytyčovacia hodnotiaca častica *zrejme* vyjadruje pochopenie, porozumenie, presvedčenie o správnosti predpokladu. Synonymné sú výrazy *iste, ako sa zdá, ako vidieť.*

Faktor zrejme preklial doéru do čiernej zeme. (CHROBÁK) — Ale teraz zrejme nevidel toho kapitána, o ktorom písali noviny. (MINÁČ) — Zrejme namáhavo a úprimne hľadal východisko, pravda, svojím spôsobom. (KRÁLIK)

zvlášť

Zvlášť s variantmi *obzvlášť* (zried.), *zvlášte* (arch.) je vytyčovacia zdôrazňovacia častica. Vyzdvihuje výraz, ku ktorému patrí. Jej synonymá sú *najmä, predovšetkým, hlavne.*

Pôvodne hľadeli na ňu Štefan, ale zvlášť stará Cedilková ako na osobu v dome cudziu. (TAJOVSKÝ) — I zdá sa Maríne, že pani naschvál tak povýšene vraví, aby to obzvlášť ona počula. (TIMRAVA) — Zvlášte dnes by som rád hovoriť s ňou. (JESENSKÝ) — Vedľa neho kamarát Dadovec, osvedčený španielsky rytier, ochranca nežného pohlavia, zvlášte diev, pred klebetami. (TAJOVSKÝ)

že

Častica *že* je mnohovýznamová. Používa sa ako uvádzacia i ako vytyčovacia.

1. Uvádzacie pobádacie *že* môže byť a) zvolacou časticou s významom *prečo*, b) želacou časticou s významom *nech.*

a) Spriahaš sa s remeselným zvádzačom žien. Že sa nehanbíš! (ZVÁN) — Že mi to neprišlo na um, keď bol s nami v dedine! (ONDREJOV)
b) Že múdre vykonáš. (TAJOVSKÝ) — Tisíc že hrmených do tebe! (CHALUPKA)

2. Ako vytyčovacia hodnotiaca častica môže mať *že* tiež dvojaký význam: a) *vraj*, b) *veru*.

a) Mňa že vylúčia? (TATARKA)
b) Že ťa vyhodím! (ÚZUS) — Že chytím ohreblo na teba. (JAŠÍK)

Okrem toho má častica *že* aj intenzifikujúci význam.

A srnca že máš kde, pán lesmajster? (TAJOVSKÝ) — A vy že ste kto? (CHALUPKA) — A vy že sa čo stariete? (TIMRAVA)

žebože

Vytyčovacia hodnotiaca častica *žebože* je zriedkavá. Synonymá sú *že*, *vraj*.

Ktorýsi podupkal nohami, ako žebože zaskočí k nemu. (URBAN)

žeby

Uvádzacia pobádacia častica *žeby* stojí na čele žiadacích viet. Jej synonymá sú *aby*, *nech*.

Žeby som tú ženu dnes ostatný raz videl v mojej chyži! (TIMRAVA) — Žeby si nespadol! (ÚZUS)

žiaľ

Žiaľ s variantmi *žiaľbohu*, *bohužiaľ* je vytyčovacia hodnotiaca častica so silným citovým zafarbením. Obyčajne je od ostatnej vety oddelená. Jej synonymá sú výrazy *škoda*, *nedá sa nič robiť*, *na nešťastie*.

On o nich vodel, tak ako, žiaľbohu, mnohý syn slovenskej matere. (VANSOVÁ) — Žiaľ, moja pieseň zadrhla sa, žiaľ, prívčas doznela. (MIHÁLIK)

Častice a ostatné slovné druhy

Medzi časticami a ostatnými neohybnými slovnými druhmi je plynulá hranica. S ohybnými druhmi slov častice súvisia hlavne tým, že niektoré ohybné slová fungujú vo vete niekedy ako častice.

Častice a spojky

Častice súvisia najviac so spojkami. Súvislosť so spojkami je daná tým, že častice zahŕňajú dva významy: 1. nadväzovať na známu situáciu alebo kontext,

t. j. pripájať nový výraz alebo výpoveď, 2. vyjadrovať hľadisko podávateľa, t. j. subjektívne modifikovať nejaký výraz alebo celú výpoveď. Vo vete *Pôjdem k nim dnes aj zajtra* slovom *aj* sa nadväzuje výraz *zajtra* na výraz *dnes*, čím slovo *aj* plní funkciu spojky. Okrem toho však sa slovom *aj* i podčiarkuje výraz *zajtra*, čím hovoriaci subjekt modifikuje pripájaný výraz. Podľa potreby môže sa v kontexte uprednostniť viac jedna alebo druhá funkcia, ale môžu byť obidve zastúpené aj rovnakou mierou.

Uvedieme príklady, v ktorých sa tie isté slová *(nech, a, aby, ak, ale, bár, či, keď)* používajú raz s funkciou pripájať, to znamená ako spojky, a inokedy zasa s funkciou subjektívne hodnotiť, t. j. ako častice.

Ale nech *(spoj.)* by bola noc akákoľvek strašná, nech *(spoj.)* by živly besneli, nech *(spoj.)* by sa čokoľvek dialo, nijaká noc sa nevyrovná noci v duši. (JAŠÍK) — Pukni, nech *(čast.)* ťa rozhodí, nech. (TATARKA) — Povetrie sa ligotalo a *(spoj.)* obloha spievala. (ŠVANTNER) — Husičky, husičky, a *(čast.)* ste nevideli mojej mamičky? (FIGULI) — Všetko robíte z nudy, aby *(spoj.)* vám čas prešiel. (JESENSKÝ) — Čert aby *(čast.)* vzal tento džarkovský život. (TOMAŠČÍK) — „Vstávajte, mladý pán," povedal, „ak *(spoj.)* chcete byť sedliakom!" (ONDREJOV) — Repa a zelené uschlo už ako priesada a zemiačky, len čo sa vykľuli zo zeme, hneď aj uvädli, narástli ak *(čast.)* na lieskové oriešky. (ONDREJOV) — Ondrej by sa jej prihovoril, ale *(spoj.)* čuje jej tichý šepot. (KUKUČÍN) — Ženy, preboha, ale *(čast.)* ale sa tu neupražíte? — povedám im. (KUKUČÍN) — Ani čert ich neupasie, bár *(spoj.)* by sme boli pri nich aj desiati," povie Ďuro. (TIMRAVA) — Bár *(čast.)* by ste mali pravdu. (HORÁK) — Bežala k striekačke, či *(spoj.)* niekto nevypustil jej husi. (KUKUČÍN) — Jaj, či *(čast.)* sa hnevám na teba! (TIMRAVA) — Keď *(spoj.)* sa spamätal, prvým jeho cítením bol hnev. (VAJANSKÝ) — Keď *(čast.)* je všetko také krehké! (JAŠÍK)

V uvedených príkladoch boli tie isté slová raz spojkami a raz časticami. Aj keď sú tieto slová dvojfunkčné, v konkrétnych výpovediach sa realizovala vždy iba jedna z funkcií.

Niekedy však obidve funkcie sú vyrovnané. Ak však slovo v konkrétnom texte vyjadruje aj syntaktický vzťah, hodnotíme ho ako spojku. Vtedy, ak sa táto funkcia neuplatňuje, pokladáme ho za časticu.

Situácia je zložitejšia, keď sa vedľa seba vyskytne spojka s časticou, ako napríklad vo vete *Pôjdem k nim dnes a aj zajtra.* Ak výraz *a aj* hodnotíme ako dvojčlenný, vtedy slovo *aj* je zdôrazňovacou časticou, ak ho hodnotíme ako jednočlenný, potom ho celý *(a aj)* pokladáme za stupňovaciu spojku. Podobne je to aj s výrazmi *i keby, a teda, a tak, ale i, aj keby, keby aj, najmä keby, keby najmä.*

Všetky častice sú potenciálne dvojfunkčné. No otázka slovnodruhovej platnosti (častica — spojka) v konkrétnom texte je najmä pri týchto časticiach: *a, ale, ba, i, lebo, len, no, nuž, sice, však; aby, či, keď, nech, predsa, veď, však, že; ako, aspoň, beztak, beztoho, čiže, jednak, teda, totiž, trebárs, t. j., žeby, aj, ak, ani, čím.*

Problém slovnodruhovej platnosti týchto slov vystupuje vtedy, keď stoja na hraniciach členov syntagiem. Ak častica nadväzuje na situáciu alebo na širší kontext, pochopiteľne nemôže vyjadrovať syntagmatický vzťah. Keď však situáciu alebo širší kontext nahrádza súvetný alebo vetný člen, vtedy vystupuje do popredia otázka, ktorú z dvoch potenciálnych funkcií častica uplatňuje.

Častice a citoslovcia

Väčšina citosloviec nemá ustálený presný význam. Častice však majú ustálený význam.

Citoslovcami sa spontánne vyjadrujú emócie, častice nie sú emocionálne slová, i keď výrazom dodávajú niekedy aj rôzne expresívne odtienky. Častice uvádzajú výraz so silným zaangažovaním subjektu. Stupeň zaangažovanosti podávateľa ukazuje nasledujúci doklad, v ktorom vidieť zvažovanie, vyberanie čo najvhodnejšej častice.

„Podpíšeš?" opýtal sa profesor Kopanický. „**Možno, totiž, akiste** podpíšem." (KNÁČ)

Citoslovcia vyjadrujú iba reagovanie hovoriaceho na danú skutočnosť, no častice — vychádzajúc z takéhoto reagovania — aj uvádzajú a modifikujú nový výraz.

Niektoré druhy citosloviec sa veľmi zreteľne odlišujú od častíc. Také sú napríklad imitatívne *(prask, buch, frnk, cup ...)*, niektoré citové *(och, fuj, jaj ...)* a imperatívne *(hijó, pst, hajs ...)* citoslovcia. Časticiam veľmi blízke sú niektoré citové citoslovcia *(no!, však! ...)*, ďalej demonštratívne citoslovcia *(prosím!, hľa! ...)* a niektoré imperatívne citoslovcia *(tak!, hybaj! ...)*. Ukazovateľom slovnodruhovej platnosti v takýchto prípadoch je intonácia.

K časticiam potom zaraďujeme aj také slová, ktoré sa v reči používajú i ako citoslovcia. Ide napríklad o tieto slová: *a, bisťu, no, ale, tak, bohchráň, bohuchovaj, bohuprisahám, bohuotcuprisahám, božeuchovaj, preboha, kristepane, na, no, nuž, panebože, panejáne.* Za citoslovcia pokladáme tieto slová vtedy, keď priamo vyjadrujú emócie, vyslovujú sa dôraznejšie a sú oddelené pauzami.

Volajú ma Jergušom. **Taák?** Syn mojej krstnej? (ONDREJOV) — Kôň Mišo kde-tu zahrabkal prednou nohou. „**No!**" okríkol ho Jano. (ONDREJOV) — **Pusťte ma, bisťu!** Ja mám retúrku! (TAJOVSKÝ) — Vstal. „**A!**" Erna sa zobudila. (JAŠÍK) — „Náš okres ... je najdôležitejší ..." „**Ale!**" vyhlásil Baltazár pochybovačne. (LAZAROVÁ)

V niektorých prípadoch je plynulá hranica a ťažko jednoznačne určiť, či ide o časticu, alebo už o citoslovce. Iba kontext môže povedať, či výraz iba začleňuje a aktualizuje výpoveď, alebo jej dodáva aj také silné emocionálne zafarbenie, že slovo už treba pokladať za citoslovce.

Doklady, v ktorých je kolísanie medzi citoslovcom a časticou.

Dedo Vraniak dve ženy zodral — chválieval sa, a keď mal šesťdesiat rokov, vzal si, **bisfubohu,** smelo tretiu. (TATARKA) — Tá mašina, **kristepane,** predsa nemôže mať hudobnú invenciu. (KARVAŠ) — Nemám, **namojdušu,** nemám iba smoking a ten si oblečiem sám. (ZGURIŠKA) — **No,** veď sa ty chytíš, synku. (TAJOVSKÝ) — **Nuž,** veru neraz si želám vidieť nás v Stráňach. (PONIČAN)

Častice a predložky

Niektoré častice sú homonymné s predložkami. Napríklad *do, na, z(o), za.* Vo vete — ako častice — mávajú funkciu vytýkavých častíc, napr.:

Ej, budeže to **za** krm! (ČAJAK) — V nej **zo** desať podobizní. (TATARKA)

Častice a príslovky

Príslovky vyjadrujú vlastnosť alebo okolnosť pri určovanom výraze. Medzi okolnostnými príslovkami *(hore, zajtra, potme, preto, naporúdzi)* a časticami je zreteľný rozdiel. No užšie súvisia častice s vlastnostnými príslovkami *(jednoducho, ináč, bezpečne, čisto, dobre ...).* Rozdiel medzi týmito príslovkami a časticami je v tom, že častice sa opierajú o niečo, čo je mimo vety — o kontext alebo o situáciu, kým príslovky vyjadrujú svoj význam iba vnútri vety.

Prídem **hneď** *(prísl.).* (TAJOVSKÝ) — A ja mu svadbu vystrojím parádnu, čo sa **hneď** *(čast.)* rozdrapí ako vrece. (HEČKO) — Treba sa vrátiť **skôr** *(prísl.).* (ÚZUS) — ... problém „náhrady za iného", ktorý sa v „Sklenom vrchu" rieši **skôr** *(čast.)* záporne. (A. MATUŠKA) — Kráčal rezko a **rozhodne** *(prísl.).* (JÉGÉ) — Ona **ma rozhodne** *(čast.)* za decko bude držať. (JESENSKÝ) — Prišli naozaj **skoro** *(prísl.).* (KUKUČÍN) — **Skoro** *(čast.)* sa mi nechce veriť, že by sa Ludvik mohol vymaniť Fuggerovcom. (KARVAŠ) — Lenže ani v tom najväčšom klbčovisku nezabúdal na malého Janka. Skôr naopak: hútal **len** *(prísl.)* a hútal. (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ) — To nebol politik a činiteľ, ale lekár a intelektuál, takže románu od neho už objektívne nehrozilo prepolitizovanie, naopak, **len** *(čast.)* zľudštenie v prepolitizovanej podobe. (A. MATUŠKA) — Otec o tom **dobre** *(prísl.)* vie. (TAJOVSKÝ) — Tak sa namáha, **dobre** *(čast.)* sa mu niečo nestane. (TIMRAVA)

Pretože častice svojím zacielením presahujú hranice vety, nemožno sa na ne spytovať tak ako na príslovky. Na príslovky sa totiž spytujeme pomocou výrazu, ku ktorému príslovka patrí *(kedy prídeme?, kedy treba prísť?, ako kráčali? ...),* no častica nepatrí iba výrazu, ktorý modifikuje, ale sa vzťahuje aj na mimojazykovú situáciu alebo na kontext a súčasne vyjadruje hľadisko podávateľa.

Príslovkami boli alebo ešte sú častice *bezpečne, blízo, celkom, čisto, čoskoro, dobre, doslovne, fakticky, hneď, iste, jednako, jednoducho, konečne, menovite, najskorej, nakoniec, naopak, napokon, napospol, nepochybne, nesporne, ne-*

vyhnutne, podobne, pomaly, pozitívne, prakticky, práve, priamo, proste, rovno, rozhodne, skoro, skôr, skutočne, správne, určite, vcelku, vlastne, zvlášť. Z príslovkových zámen máme častice: *kde, kdeže, ináč, potom, tu, tak, takisto, tam, tu.*

Častice a ohybné slovné druhy

a) Častice a podstatné mená

Časticami sú niektoré zmeravené tvary podstatných mien, napr.: *čerta, figu, paroma, pravda, div, slovom, žiaľ, kristepane, neúrekom, panebože, panejáne.*

Časticami sa stali aj niektoré zmeravené predložkové tvary substantív, ktoré sa dnes už píšu ako celky, napr.: *doslova, dočista, dokonca, dokopy, popravde, vcelku, vpravde, vskutku, bezmála, bezpochyby, napríklad, napodiv, napokon, naskutku, podistým, preboha.*

Čerta som sa ja staral vtedy, či bude mlieko do kávy alebo nie. (LETZ) — **Paroma** je tu dobre. (JÁGR) — Inokedy, **pravda,** kým sa chytil do toho, mohol by bol i desať ráz naškrabať. (KUKUČÍN) — Popri neprestajnom hýrení a frajerkárčení ako poloblázni ustavične duelovali medzi sebou pre každú pletku, ale, **žiaľ,** ostali vždy na žive. (LETZ) — „A vy si myslíte, že mne je žiaľ? — vyhriakol strmo a tentokrát v hneve v tú stranu, kde stála poštárka. — **Figu!** (JILEMNICKÝ) — Nadabí na liatinový úlomok a **div** nezvýskne (MORIC) — Lazarová máva tempo, býva **dokonca** napínavá. (A. MATUŠKA) — Môj fičúr a ja sme v tej chvíli boli boční — konečne **popravde** som už mal byť v jednotke. (KARVAŠ) — Je to nevyhnutné **vpravde** preto, že komu nie je nič zlé, tomu nie je nič ani dobré. (A. MATUŠKA) — **Vskutku,** keď sa tak na nich dívaš, môžeš čakať všeličo. (CHROBÁK)

b) Častice a prídavné mená

Častica *horký, horkýže, horkýtam* vznikla síce z častí *hovor* + *ký,* no má podobu skôr prídavného mena *horký.* V dnešnom jazyku sa vyskytuje iba v nominatívnej podobe všetkých troch rodov — *horký, horká, horké,* a pokladá sa už za časticu.

„Išli sa prechádzať." „Ale **horký** prechádzať." (TAJOVSKÝ) — **Horkýže** to bude kosiť! (GAJAJ)

c) Častice a zámená

Vo funkcii častíc sa z ohybných slovných druhov najviac používajú zámená, napr.: *ono, to, čo, akože, kdeže, takto, tam.* Niektoré z nich uvádzajú vetu *(ono, to, čo, akože, kdeže, tak ...),* iné v expresívnych výpovediach zdôrazňujú *(ho, ju, vás, dačo ...)* a niektoré iba hodnotia výraz *(takto, čím, čo ...).*

Prvé z nich, uvádzacie, zakotvujú vetu do situácie alebo do kontextu. Od zámen sa odlišujú tým, že nevyjadrujú gramatické významy názvov javov, na ktoré ukazujú. Zámená majú gramatické kategórie mien, častice ich nemajú.

Zámená použité vo funkcii častíc:

Ono niet ani veľmi času myslieť na také pletky a vôbec rozmýšľať. (KUKUČÍN) — Ale **čo** po ňom — je už tam. (TAJOVSKÝ) — Ani sa mi **ho** viac neukáž pred mojou tvárou!

(DOBŠINSKÝ, POVESTI) — No, tak pod! (JESENSKÝ) — Mohlo jej byť tak okolo päťdesiat rokov. (TAJOVSKÝ) — Akože by nie. Ervín počká. (ŠVANTNER) — Bola ona už hodná a takto aj do roboty súca. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — To budeš vždy takto neskoro chodiť? (F. KRÁL) — Ktože ju vie! (ÚZUS) — Ktože vás vie, čo! (ÚZUS)

d) Častice a číslovky

Z číslovieok sa vo funkcii častice vyskytuje zmeravené *jedno* vo význame *asi, hádam* a hodnotiace *raz.*

Cyril obzrel sa a usmial. Ešte jedno tri kopce, Marienka. (TIMRAVA) — Tu už nemá raz čo robiť. (JÉGÉ) — Ej, to už veru raz nie! Držím s tebou, chlapče. (CHROBÁK)

e) Častice a slovesá

Za častice pokladáme aj niektoré zmeravené slovesné tvary, napr.: *hádam, tuším* vo význame *asi, možno, vari, azda; povedzme* s významom *napríklad; prepytujem* s významom *odpustite, prepáčte;* vysvetľovacie, hodnotiace i zdvorilostné *prosím.* So slovesom súvisia aj častice ako *veru* (starší tvar od *veriť*), *reku* (tvar od *rieť*), *môžbyť* (spojenie slovies *môže byť*), *vraj* (od slovesa *vravi*) ap.

Hádam si chce sadnúť na jej stolec, že sa tak tisno. (TIMRAVA) — Proti každému jednotlivcovi ste **tuším** taká. (JESENSKÝ) — Látky výbušné sa mu, **povedzme,** protivili. (JESENSKÝ) — „Deže rajzujú? keď sa smiem spýtať." „Ja len do Kremnice." „Ale, prosím, z Bystrice?" (TAJOVSKÝ) — Nuž, **prepytujem,** pán rechtorko, bola som kravičku podojiť. (F. KRÁL) — Dal ho Chlistoňovi, a ten ho rypol, a **veru** parádne! (HEČKO) — A ja že **reku** vieš o tom. (TAJOVSKÝ) — Janík odskočil a **môžbyť,** že od strachu z kože vyskočil. (CHALUPKA)

Častice a slovné spojenia

Niektoré častice vznikli a vznikajú meravením celých fráz. Petrifikovaním slovných spojení vznikli napríklad tieto častice: *bodaj (boh, daj), bodajs (boh, daj, aby si), bojsa (boj sa), bistubohu (bistu bohu), bohdá (boh dá), bohvie (boh vie), bohchráň (boh, chráň), bohuchovaj (boh, uchovaj), bohuotcuprisahám (bohu otcu prisahám), bohužiaľ (bohu žiaľ), bohzná (boh zná), božechráň (bože, chráň), božeuchovaj (bože, uchovaj), chráňboh (chráň, boh), chráňpane (chráň, pane), chvalabohu (chvála bohu), dajsamibože (daj sa mi, bože), dajsamisvete (daj sa mi, svete), dajtimibože (daj ti mi, bože), navidomoči (na vidom očí), nedajbože (nedaj, bože), namojdušu (na moj' dušu), namojpravdu (na moj' pravdu), namojveru (na moj' veru), pravdepodobne (pravde podobne), pravdaže (pravda, že), prisámbohu (prisahám bohu), samozrejme (samo zrejme), takisto (tak isto), takrečeno (tak rečeno), veruže (veru, že), všakhej (však hej), všakver (však ver), všakže (však že), verabože (vera, bože), verubože (veru, bože), vonkoncom (von koncom), žiaľbohu (žiaľ bohu) ...*

Dnes má slovenčina vyše 200 takých slov, ktoré môžu v reči fungovať ako častice. Z nich asi jedna tretina je takých, ktoré zaraďujeme v prvom rade k iným slovným druhom.

Citoslovcia

Interjekcie

Citoslovcia sú amorfné slová, ktoré vyjadrujú spontánne, pojmovo nespracované zážitky z oblasti citu, vôle a vnímania.

Amorfnosť treba chápať nielen ako neohybnosť v tom zmysle, ako ju nachádzame pri príslovkách alebo pri predložkách, spojkách a časticiach. Pri citoslovciach ide o amorfnosť (beztvarosť) v najširšom gramatickom zmysle.

Z hľadiska slovnodruhovej charakteristiky ide ponajprv o tvarovú amorfnosť. Citoslovcia sú slová, ktoré svoju podobu nemenia — sú neohybné. Citoslovcia, ako *ach, fuj; hej, aha, čit, hajs; kikiriki, bum*, nachádzame vždy v tej istej podobe. Nevystupujú ani ako pomocný tvaroslovný prostriedok (ako napr. predložky).

Citoslovcia sú amorfné aj zo syntaktickej stránky. Nevstupujú s inými slovami do syntagmatických vzťahov a nevystupujú ani ako usúvzťažňovacie slová (ako napr. spojky). Inak povedané: zo syntaktického hľadiska (pretože citoslovcia nemajú nijaké vzťahy s inými slovami) nenachádzame také gramatické prvky, ktoré by umožňovali rozlíšiť slovnú (pomenovaciu) a vetnú (výpovednú) platnosť citosloviec. Preto ich hodnotíme ako slová-vety alebo ako ekvivalenty viet.

Vetný intonačný charakter pri samostatnom postavení možno pokladať za jedinú akoby gramatickú formu citosloviec. V takomto postavení majú citoslovcia spravidla zvolací intonačný charakter. Ale častá býva aj iná ako zvolacia intonácia:

Zasa si sa už doriadil, akože pôjdeš domov? Jaj, jaj! (TAJOVSKÝ) — **Už je to tu! Aha! Nevravel som?** (TAJOVSKÝ) — **„Kuš!“ Kľaku viac teraz zaujímajú tamtí kopáči ako to, či si telefonista z neho strieľa alebo nie.** (JAŠÍK) — **Ale čo to bude pre boháča, há?** (LAZAROVÁ) — Urobil dva dlhé bafy zo svojej richtárskej pipky. — **Baf, baf.** (CHROBÁK)

Osobitný intonačný charakter, ktorý ich vyčleňuje, majú citoslovcia aj vtedy, keď sú zaradené do rámca vety. Vyčleňujú sa dôrazom a pauzou (pauzami — v písme čiarkami):

bica) typickým **„tšuk, tšuk-ör"** alebo **„šäk, šäk"**. *Len čo kohút prileti na tokanisko, ozve sa sotva počuteľným* **„ege-ege", „kakaka-ka"**. *Potom nasleduje charakteristický zvuk. Znie ako výrazné, sykotavé* **„čšu-hu-úú-šššš"**. (PODOVNÍCTVO I) — *Ten zvonivý a vrčivý zvuk nepoznal, nikdy ho ešte nepočul.* **Vŕŕ vruií, vŕŕ vruií, líí šš vrumm!** *Kľako ležal v blate.* **„Tanky idú!"** (JAŠÍK)

Z hľadiska používania sú citoslovcia typickým prostriedkom hovorovej reči. Hojne sa vyskytujú v básnickej reči a v reči drámy. Ako celok predstavujú vrstvu slovnej zásoby, ktorá sa svojou emocionálnosťou stavia do ostrého protikladu oproti ostatným slovným druhom.

Klasifikácia citosloviec

Citoslovcia sa delia na dve veľké skupiny: na vlastné citoslovcia a na zvukomalebné slová (onomatopoje).

K vlastným citoslovciam patria slová z oblasti citu a vôle; napr.: *ach, jaj, oj; hej, haló, čit, pst, hajs.* K onomatopoickým slovám patrí jednoliata skupina slov napodobňujúcich rozličné prírodné zvuky; napr.: *kikiriki, mú, brink, čľup.*

Obe základné skupiny citosloviec majú rovnaké gramatické vlastnosti. Z významového hľadiska sa však zvukomalebné citoslovcia od vlastných odlišujú dosť ostro.

Súvisí to s jazykovými kvalitami týchto citosloviec v širokom zmysle. Kým pri vlastných citoslovciach možno významovú stránku vystihnúť termínom vyjadrovanie, pri zvukomalebných možno hovoriť iba o napodobňovaní. Ak teda prihliadneme aj na významovú stránku, treba medzi vlastnými citoslovcami a zvukomalebnými slovami urobiť ostrejšiu hranicu.

Citové a vôľové citoslovcia sa niekedy volajú aj subjektívnymi a zvukomalebné slová objektívnymi citoslovcami. Myslí sa tu na to, že sa v prvom prípade citoslovcia vzťahujú na prvky vnútorného života človeka (cit a vôľa), kým v druhom prípade ide o osobitné spracovanie vonkajšej (objektívnej) skutočnosti.

Vlastné citoslovcia

Rozdeľujú sa na dve skupiny: 1. citové citoslovcia a 2. vôľové citoslovcia.

Citové citoslovcia

Sú spontánnym vyjadrením citových zážitkov najrozličnejšieho druhu.

Z hľadiska komunikačného aktu majú citové citoslovcia minimálnu hodnotu, lebo nielenže nemajú pomenovaciu funkciu, ale pri ich používaní niet ani zacielenia na prijímateľa. Chýba im komunikačná funkcia.

V reči majú citové citoslovcia takú úlohu, že tvoria bezprostredný spojovací článok medzi citovým rozpoložením hovoriaceho a jeho jazykovým prejavom.

Dokresľujú jazykový prejav, tvoria rámec, do ktorého sa prejav zaraďuje z hľadiska istých mimojazykových podmienok.

Pokiaľ ide o znakovú hodnotu, mohli by sme citové citoslovcia porovnať s príznakmi (symptómami).

Na základe tohto porovnania možno pochopiť aj významovú stránku citových citosloviec. Príznak je vždy príčinne zviazaný s niečím iným, s nejakým iným javom. Podobne je to aj pri týchto citoslovciach. Ak hovoríme o ich význame, ide nám vlastne o zistenie kvality pocitu alebo citu, ktorý je priamou príčinou ich použitia (vyslovenia).

Z takto chápaného významu vyplýva:

1. Význam citových citosloviec možno vymedziť iba vtedy, keď poznáme konkrétnu situáciu alebo kontext, v ktorej sa citoslovcia vyskytli.

2. S príčinnou zviazanosťou významu s konkrétnym pocitom alebo citom súvisí aj významová neurčitosť, neohraničenosť týchto citosloviec. Zdá sa, akoby sa citové citoslovce významovo vždy znova a znova motivovalo priamo iba aktuálnou citovou kvalitou. Takto citové citoslovce vyjadruje celé spektrum citov, ktoré môže mať niekoľko pólov s citovými kvalitami priamo protichodnými.

Túto črtu najlepšie badať na najfrekventovanejších citových citoslovciach.

Tak napríklad citoslovce *ach* môže na jednej strane vyjadrovať príjemné pocity: **Ach, laľa,** i kostolný dach, ba i veže sú také svižne. (SMREK); na druhej strane nepríjemné pocity: **Ach,** pozrime si! Kabát a bez gombičky. (RÁZUS) Ďalej na jednej strane radosť: **Ach,** chvalabohu!" vydýchne si Maroš. (RÁZUS), na druhej strane žiaľ alebo hnev: **Ach,** jaj, prebeda! Ver, sme sa dožili! — ale sme sa dočkali (TIMRAVA) — **Ach,** ty potvora akási, čože sa ty pletieš do toho? (JÁGR)

Uvedený príklad dobre ilustruje tú skutočnosť, že sa citové citoslovcia významovo zaraďujú iba na základe poznania situácie alebo kontextu. Na presné zistenie kvality citu, ktorý je významovou motiváciou citosloviec, niet však vždy dosť objektívnych, spoľahlivých situačných alebo kontextových predpokladov. Preto sa pri významovej charakteristike zložitejších prípadov často núka zhrnujúci význam pre všetky možnosti. Napr. pre citoslovce *ach* takýto výklad: citoslovce *ach* vyjadruje rozličné citové zážitky, ako príjemné alebo nepríjemné prekvapenie, radosť, hnev, hrôzu, bolesť atď.

Niektoré citoslovcia sú tak široko rozvetvené, že môžu vyjadriť akýkoľvek citový odtieňok. Tak si možno vysvetliť aj to, že sa napr. citoslovce *ach* nezriedka používa v poézii ako výplnkové slovo, ktoré významovo možno identifikovať iba veľmi ťažko.

No krútko za tým, **ach,** on onemocnel ťažko — zomrel aj. (HVIEZDOSLAV) — Či sa kde mojim starostiam smeje? Či, **ach,** božo, mŕtvy schladol? (SLÁDKOVIČ)

Zo spomenutej stránky je ešte typickejšie citoslovce *ó*. Má veľmi výraznú štylistickú funkciu: patetizuje prejav a súčasne často býva aj prostriedkom stupňovania:

Však do borby na život a na smrť čím skorej, ó, do borby, do borby! (HVIEZDOSLAV) — Tá noc, čo dnes je, stará je, ó, stará ... hrozná je, ó, hrozná. (LUKÁČ) — Ó noci, ktoré nechcete dožičiť deťom spánku! Preklínam vás! Preklínam! (JAŠÍK)

Schopnosť vyjadriť širokú škálu citov má väčšina citových citosloviec. Napríklad citoslovce *eh (ech)* môže byť vyjadrením nezáujmu [Ech, čo ma tam po Turkovi. (JÉGÉ)], odmietavého postoja [Ech, daj pokoj! (HVIEZDOSLAV)], rozhorčenia alebo roztrpčenosti [Spravodlivosť, ech, skúsil som ja tú spravodlivosť! (MINÁČ) — Ech, moc temných miest, medzerí, kráľu, v tvojej zpráve, moc. (HVIEZDOSLAV) — Skoro mi skočila do tvári. Ech, prebitá maškara! (ONDREJOV)], rozhodnutia, odhodlania [„Eh čo, . . vojdem" pomyslel si napokon. (URBAN)]; ľútosti, bolesti: [Eh, strýko, o tom ťažko hovoriť. (JILEMNICKÝ)], radosti [Ej, vodička, ech, či si dobrá, teplučká! (TAJOVSKÝ)]

Podobná situácia je aj pri mnohých ďalších citových citoslovciach, ako sú napr. *ej, hej, jaj, juj, ó, oh, och, oj* a iné.

Pravda, významovú neohraničenosť citosloviec neslobodno preceňovať. Keby totiž každé citoslovce mohlo vyjadriť a prakticky aj vyjadrovalo neohraničené spektrum citov, bolo by ťažko pochopiť, prečo je v jazyku taký veľký počet citových citosloviec.

Medzi citovými citoslovcami sú aj také, ktoré majú za sebou úzke citové spektrum, a niektoré z nich zodpovedajú iba jednej citovej kvalite. Ide často o menej frekventované citoslovcia.

Napríklad citoslovce *au* vyjadruje skoro výlučne pocit fyzickej bolesti [Au, otče Abraháme, moje hnáty! (HVIEZDOSLAV)], citoslovce *br (brr, bŕŕ)* vyjadruje skoro výlučne pocit odporu alebo chladu [„Brr!" striasol som sa. „Veď je to otrava!" (KUKUČÍN)], citoslovce *juj* pocit hnusu, odporu [Ani, reku, dívať na takú dievku. Jednému sa sľúbi, a s druhým vystáva — fuj! (KUKUČÍN)], citoslovce *hí* pocit údivu, prekvapenia [Hja, nevidíš, že má novú halienu. Hí — aj klobúk nový! (KUKUČÍN)].

Do skupiny citových citosloviec sa zaraďujú aj také, ktoré majú osobitnú problematiku.

1. Patria sem citoslovcia, ktorých zapísaná podoba sa nezhoduje so zvukovou. Nemožno síce povedať, že ich zvuková podoba nie je výrazom istého citu a že nie je zvyčajná, ale možno pochybovať o tom, či ide o zvukovú podobu v zmysle jazykovej hodnoty. Dôležité je, že v týchto prípadoch nejde o artikulované zvuky. Písmom sa tu zachytáva, kopíruje mimojazyková skutočnosť. Niektoré z takýchto citosloviec majú veľkú frekvenciu.

Citoslovcia *haha, hahaha, hehe, hehehe, hihihi (hi-hi-hi), chichichi, chi-chi-chí, huhu, chacha, chachacha* ap. by bolo možno zaradiť medzi citové citoslovcia na základe toho, že sú výrazom pocitu veselosti. Avšak ich písaná podoba zodpovedá skôr postupu, ktorý sa uplatňuje pri zvukomalebných citoslovciach.

„**Haha,** ale ste sa naľakali!" smiala sa im. (KUKUČÍN) — **Môžem** sa vari zasmiať, **hahaha.** (CHROBÁK) — **Hehe,** čože sa rehoceš, starigáň? (CHROBÁK) — Aj sa našli dobrí ľudia, nútkali sa mi, že mi mech ponesú, ale som ho nikomu nedal, **hehehe.** (MINÁČ) — Lúto mu, že nemôže ku koňom . . . **hi-hi-hi!**" — smiala sa. (ONDREJOV) — „Na tom onom čo bolo to povodz, **huhu** . . ." podkúšavo sa zasmial kmotor. (MINÁČ) — Človeče, oni tu nemajú kanóny, jednej poriadnej rúry! **Hi-hi!** (JAŠÍK) — Jeden [zbojník] sa skryl do hodín a čakal . . . Zuzka sa ohlásila smiechom: „Do hodín — **chi-chi-chi** — to som ešte nepočula." (ONDREJOV) — Preč ozlomkrky zas, ó, potupa bez páru! — najmi, pán môj, poetu tvoj zvečnič zápas, **chachacha** . . . bežíš? (HVIEZDOSLAV) — „**Chichichi,** už som opitá," smeje a chichoce sa Karolína. (CHROBÁK)

Obdobné je to aj pri citoslovci *hm*, ktoré vyjadruje uvažovanie, rozpaky, neistotu, počudovanie, obdiv.

„**Hm,** osoba je to nie sprostá," myslí si Martin. (KUKUČÍN) — „**Hm,**" odpovedajú aj ostatní. Každý svojím „**hm**". (CHROBÁK) — „Kto je to, tam tá barnuša, čo tancuje s Dubčićom?" „Jedna težačka. Slúžka . . ." „**Hm-hm**", krúti rešpicient hlavou . . . „Krajšej ženskej som nevidel ešte, viere mi!" (KUKUČÍN)

Ostatné prípady sú jedinečné.

Hü, toto je patália! (HEČKO) — **Mala** by si zaniesť do kúta! **Chu!** Ešte čo! Takej pobehlici? (HEČKO) — „Ak sa bu-deš u-čiť!" zaslabikoval mu otec pod nosom. — „Ťh . . . Čože by som nie!" vypúčal Štefan hrdo prsia. (GABAJ)

2. Ďalšia skupina citosloviec sa vydieľa predovšetkým významovou stránkou. Patria sem citoslovcia, ktoré majú význam ako pritakávacie, popieracie a výzvové častice.

„**Máš** i bračeka?" „**Mh!**" prikývne hlavou. (RÁZUS) — „A pekne sa drž, anjelik!" napomenula ho. „**Mhm!**" prisvedčil vážne. (KUKUČÍN) — „Zasmolíš si ju [šatku], dievka, keď budeš drúčky znášať na ploci! . . ." **Ajaj** . . . čožeby, mama!" (GABAJ) — Počuli ste všetci, **há?** (HVIEZDOSLAV) — A keď ste ľudoví, vravím, čo naháňato ľudí, čo mi boriete rúrky, **há?** (MINÁČ) — Ako len potom môže prísť otec Stračkovie a naštauchať jemu, tichému chlapcovi, remeňom na chrbát, až sa všetci zobzerajú — **ha?** (RÁZUS)

1. Citoslovcia *mh, mhm, uhm* však svojou zvukovou stránkou patria k prvej skupine (nezhoda zapísanej a zvukovej podoby).

2. Na vyjadrenie popierania sa často používa zvuk, ktorý by sme foneticky mohli zaznačiť dvojnásobným rázom s neurčitým vokalickým elementom ['ə'ə(')]. V písanej podobe sa však nevyskytuje.

Vôľové citoslovcia

Sú spontánne vyjadrenými jazykovými prejavmi vôle. Z hľadiska dorozumievacej hodnoty (z hľadiska komunikačného aktu) sú na vyššej úrovni ako citové citoslovcia, lebo ich výraznou vlastnosťou je zacielenie na prijímateľa. Tieto citoslovcia teda majú komunikačnú funkciu: hovoriaci nimi vyzýva, aby adresát venoval niečomu (prejavu, deju, konaniu a pod.) pozornosť, alebo ide priamo o rozkaz.

Čo do znakovej hodnoty možno vôľové citoslovcia porovnať so signálmi. Významovo sú tieto citoslovcia oveľa jednoznačnejšie ako citové, lebo nimi žiadame od adresáta istú reakciu, preto výzva musí byť pre neho zrozumiteľná a jednoznačná.

Napríklad citové citoslovce *ach* sa dá použiť v rozličných, často protichodných situáciách. Spoločným menovateľom — ak je bližšia príčina neznáma — je iba istý citový zážitok v širšom zmysle slova.

Vôľové citoslovcia sú významovo jednoznačné: *hľa* znamená *venuj mi pozornosť, pozri sa, počuj*. Celkom presne sa významovo vymedzujú aj citoslovcia *na, maršˇ, hijo, hajs* ap. Dôkazom presnej významovej vymedzenosti je rovnaká reakcia, rovnaké konanie adresáta v každom osobitnom prípade.

Vôľové citoslovcia sa rozčleňujú na dve výrazné skupiny: na upozorňovacie a imperatívne citoslovcia.

a) Upozorňovacie citoslovcia. Sú to apely, ktoré sa vyslovujú s cieľom upútať pozornosť adresáta na jazykový prejav alebo na nejaký jav. V niektorých prípadoch sú blízke funkcii ukazovacích zámen.

Aha! slnce vychodí a aké krvavé. (HVIEZDOSLAV) — „Horí, horí!" „Kde?" **„Aha** — pozrite!" (KUKUČÍN) — **„Haló, haló!"** zakričí Šovánka do bezhviezdnej noci. (ALEXY) — **Haló!** Kam idete? (JAŠÍK) — **„Hej,"** zakričal, **„hej,** otvorte, lebo vám dvere vyvalím." (MINÁČ) — **„Hej,** ty, čo sa žaby bojíš," zavolal Červenák, „poď sa hrať o loptu!" (ONDREJOV) — **Hľa,** už aj chodí hajdúch s úradskou palicou, odznakom richtárskej moci, z dom na dom po boženíkoch a výborníkoch. (CHROBÁK) — **A hľa,** tamto mraky husté — veľké — čierne, ako sa skláňajú, jak kane požerné. (J. KRÁĽ) — Tuto, **ľa,** dva prsty mám, z každého prsta tečie krv. (TATARKA) — **Ďaď,** kúdol za mestom! (HVIEZDOSLAV) — Ach, ty starý! či si len zaprášený. **Ďaďaď,** aká ti slama visí na golieri, nemohol si sa trochu oprášiť? (ČAJAK) — Všetko je biele, bieločké, ach, **ľaľa,** i kostolný dach, ba i veže. (SMREK) — A pozrite to bielo tam! — zvolá Červeň, ukazujúc prstom. — **Ny!** (RÁZUS) — Ny — Sára, Bernhard na koni, na panskom koni! (VAJANSKÝ) — **Hoha, hej!** počujete? (HVIEZDOSLAV)

K upozorňovacím citoslovciam sa priraďuje aj citoslovce *hó-rup*.

Majú silné koly v rukách, podkladajú pod brvná a **hó-rup** ... gúľajú, kam ich potrebujú ... — **Hó-rup! Hó-rup!** — kričia chlapi. — **Hó-rup! Hó-rup!** — pomáhajú im. (RÁZUS)

Ako archaické dnes treba označiť biblické citoslovcia *ajhľa* a *aj*.

Zas vzhliadol, **ajhľa!** vozvýš upravil dva lúče plamenné. (HVIEZDOSLAV) — **Aj,** boží baránok! (HVIEZDOSLAV)

Upozorňovacia funkcia môže byť rozšírená alebo i posunutá. Upozorňovacie citoslovcia, ako *hľa, aha, ľaľa*, sa týkajú v podstate zrakovej oblasti a ich význam by sme mohli vystihnúť imperatívom slovesa *pozrieť (pozri!)*. Ale niekedy sa význam rozširuje aj na takú situáciu, v ktorej by sme mohli použiť imperatív slovesa *všimnúť si (všimni si!)*. Napr.:

Odkedy — **ľaľa** od soboty ste neboli u nás! (KUKUČÍN)

Upozorňovacie citoslovcia sa však niekedy používajú aj v takej situácii, ktorá nie je vhodná ani na upozornenie v spomenutom širokom zmysle. Nadobúdajú potom význam blízky citovým citoslovciam alebo časticiam.

Príklady na upozorňovacie citoslovcia s citovým významom:

Aha, vy tu ešte!? Ja, že už v práci, pánovia. (HVIEZDOSLAV) — Martinko, pískaj! — Nemôžem. — **Hja,** tak? (SLÁDKOVIČ) — **Hľa, hľa,** či ste to vy? V takejto hodine. Dvanásť rokov prešlo, čo ste už v cudzine. (J. KRÁĽ)

Príklady na upozorňovacie citoslovcia s časticovým významom:

Každý myslí na seba, modlí sa o seba. **Hja,** egoizmus je to hrozný, keď ide o život (KUKUČÍN) — „Pravdaže, nie je moja [jalovica], preto si pýtam nazad peniaze." **„Hja,** ale ja peňazí nedám, lebo tie sú moje". (KUKUČÍN) — **Hja,** včera celý deň vozili drevo až hen z Ráztok, prišli uzimení, nuž nie div, keď i zaspali trocha. (ČAJAK) — A ako sa díval na Maťkove háby! **„Hľa,** z toho je už pán, a ja som len v gätkách!" (KUKUČÍN)

b) Rozkazovacie (imperatívne) citoslovcia. V týchto prípadoch ide o rozkaz vyslovený osobitným spôsobom. Z komunikatívnej stránky sú to plnohodnotné slová a funkčne sú blízke imperatívu slovies.

„Čiť!" povie Paľko rozčúleným hlasom. (TIMRAVA) — **Čiť** tam! (HVIEZDOSLAV) — Pohrabal roztrúsené seno, vyhodil na voz a zvolal: **„Hajde!"** (ONDREJOV) — **Pst!** obchádza stráž. (HVIEZDOSLAV)

Dôkazom toho, že citoslovcia tohto druhu majú niekedy aj slovesnú imperatívnu platnosť, sú prípady, keď priberajú morfémy imperatívneho tvaru:

Na, Martin môj, to poslať som chcela, ale načo cudzím zveriť. (SLÁDKOVIČ) — **Nate** — trochu slaniny. (KUKUČÍN)

K rozkazovacím citoslovciam patria aj rozličné signálové povely pre zvieratá.

Cip, cip ... **nate, nate!** (RÁZUS) — **Heš,** potvory! Päuhavé muchy! (JAŠÍK) — **Hijo,** pejko! Leť, ako vládzeš! — kričal. (ONDREJOV) — **Hóu, hóu** — reval Tomáš, vyprázdnenú šatôčku odhodil, utekal za ňou [za kobylou, ktorá ušla]. (ONDREJOV) — **Hajs,** Malina! **Hajs,** Jahoda! Nestojte! (JAŠÍK)

Ku skupine rozkazovacích citosloviec sa voľne pričleňujú niektoré pozdravy a spoločenské formuly, ktoré sú z hľadiska formy nerozčleniteľné. Sú to zvukové signály, ktoré sa používajú pri rozličných spoločenských situáciách: *Ahoj, čau (čao), pá, servus, nazdar, pardon, zbohom, vitaj, vitajte.*

Prípady, ako *dobrý deň (ráno, večer ap.)!, Česť práci!, Prepáčte!* ap. za citoslovcia pre zreteľnú formálnu rozčlenenosť nepokladáme. Pozdravy *Dobrý deň (ráno, večer* ap.)! hodnotíme na pozadí plného vyjadrenia: *Dobrý deň (ráno, večer* ap.) *prajem!*

1. Slovo *Vitaj! Vitajte!* sa z formálnej stránky vidí rozložiteľné. Etymologicky však nepatrí k dnešnému významu slovesa *vítať niekoho* .Je reliktom (preto aj iná kvantita v koreni) zaniknutého významu „bývať, usadiť sa niekde". Dnešné *vitaj, vitajte* sa síce pre formálnu blízkosť spája s imperatívom slovesa *vítať,* ale s výsledkom „buď vítaný,

buďte vítaný, buďte vítaní". Takýto význam však imperatív nemá. Preto slová *vitaj, vitajte* hodnotíme ako citoslovcia.

2. K citoslovciam tohto typu nepatria povely, ako *Pozor! Pohov! Poklusom klus! Vpravo bok!* Hodnotia sa ako osobitný spôsob vyjadrenia imperatívu a významovo sa z okruhu príslušných slovných druhov nevymykajú.

3. Pozdravy *ahoj, čau, servus, nazdar* priberajú imperatívnu príponu množného čísla: *ahojte, čaute, servuste, nazdarte.* Tieto podoby sa však hodnotia ako nespisovné slangové.

Zvukomalebné slová (Onomatopoje)

Ich charakteristickou črtou je to, že sú výsledkom osobitného spracovania mimojazykovej skutočnosti, a to opäť nepojmového (nepomenovacieho). Ide o transponovanie mimojazykovej skutočnosti — v tomto prípade nejakého zvuku — do jazyka, a to spôsobom napodobňovania. Už týmto osobitným prístupom k objektívnej skutočnosti je dané, že sa zvukomalebné citoslovcia zaraďujú do expresívnej oblasti jazyka.

Aby sa výsledok spomenutého postupu mohol pokladať za jazykovú hodnotu, musí spĺňať isté podmienky: daný sled zvukov musí v širokom zmysle zodpovedať hláskoslovným zákonitostiam jazyka a musí byť ustálený.

Podstatou zvukomalebných slov ako jazykových hodnôt je spoločenský pocit vhodnosti daného — hláskoslovným zákonitostiam zodpovedajúceho — sledu zvukov na vyjadrenie nejakého zvuku napodobnením. Pritom zvukomalebné slovo s mimojazykovým zvukom spája istá miera objektívnej podobnosti. Onomatopoje sú jedinou vrstvou slov v jazyku, ktorá je priamo motivovaná mimojazykovou skutočnosťou. To ich výrazne vyčleňuje aj v rámci citosloviec ako slovného druhu.

Ale vtom — **bác** — veľký hlinený hrniec tresne do somíka. (RÁZUS) — **A brink!** — už rinčí sklo okienka. (F. KRÁL) — [Husle] vydali zo seba: **Brnk, bfffnk!** (FIGULI) — **Bums!** zahrmí výstrel v záhrade. (KRUŠOVSKÝ) — Jedenásť v meste na veži bije, **ceng! ceng!** polom sa rozlieha. (J. KRÁL) — **Cin, cin, cin,** — zazvonili v bielom dome pondusové hodiny. (ONDREJOV) — **Ďaľ, ďaľ,** — vraví bližší z dunčov a chce ho oblizнúť ružovým jazykom po tvári. (CHROBÁK) — **Fác!..fác!..** ozve sa osudne do tvrdého ticha. (RÁZUS) — **Ha?** — ozve sa z izby a vtom už **cup!** — padne čosi vážneho na podlahu. (RÁZUS) — Srdce mi búchalo . . . Sám bál som sa toho buchotu: **klop, klop, klop.** (VAJANSKÝ) — Kohútik jarabý spieva: **kikiriki.** (HVIEZDOSLAV) — **Krá . . . krá . . . krá,** — zakráka Jánošík ako poriadna vrana. (RÁZUS) — Feldvébel Ring vyzeral asi hlúpo, lebo ten vojak s veľkou tvárou prišiel k nemu a zamučal ako krava — **múú.** (JAŠÍK) — Janko pochytí kušu a **prask!** odstrelil jastrabovi krídlo. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Zrazu nakloní sa náklad a **rups!** vysype sa na zem. (RÁZUS)

Pri používaní zvukomalebných citosloviec ide o osobitný spôsob zasadenia mimojazykovej skutočnosti — jej zvukovej stránky — do jazykového prejavu. Dosahuje sa tým situačná živosť, expresivita. V tomto zmysle sa použitie

citoslovca môže chápať akoby zdvojenie toho, čo sa vyjadruje jazykovým prejavom. Citoslovce vyjadruje tú istú skutočnosť, pravdu, tak, že ju napodobňuje, a na ňu sa viažúci jazykový prejav ju pojmovo spracúva, identifikuje. V tomto zmysle vynechanie citoslovca nenarúša myšlienkovú úplnosť jazykového prejavu.

Často spomenutý identifikovaný zvuk pôsobí v pomere k slovesnému deju ako príslovkové určenie. Citoslovce totiž slovesný dej konkretizuje čo do spôsobu realizácie *(zakrákať — krá, krá; zazvoniť — cin, cin, cin; zmraučať — mňau)*. Tie prípady, keď medzi slovesom a citoslovcom niet pauzy, treba však už hodnotiť ako príslovkové určenie vyjadrené citoslovcom: *Budíček pravidelne tiká tiki, tiki, tiki.* (VAJANSKÝ)

Pre zvukomalebné citoslovcia, ktoré sa končia na pernú spoluhlásku, je typické priberanie spoluhlásky *s*, na ktorú sa ešte niekedy pripája *t*: *bum — bums, bumst, čľup — čľups, drap — draps, rup — rups.*

Zvukomalebné slová sa často používajú tak, že sa dvojnásobne alebo viacnásobne opakujú. Má sa tak vystihnúť opakovanie alebo trvanie toho istého zvuku.

Potrasieš ... **cup-cup,** cupkajú oriešky. (ONDREJOV) — Kroky zneli do nôty: **rup, rup, rup.** (JESENSKÝ) — Zažne, a tu ti voda. Roku, kde sa vzala? Len ti tu zasa **kvap, kvap.** (ČAJAK)

Ďalším spôsobom je opakovanie s obmenou vokalického alebo konsonantického elementu: *bim-bam, bim-bam-bom, čim-čam, tik-tak, hupy-cupy.*

Niekedy sa k zvukomalebným slovám pridáva ešte vokalický element, čím sa dosahuje dvojslabičnosť (pričom sa druhá slabika stáva otvorenou) a rytmickosť.

Zvonili na obed — **cingi-lingi, cingi-lingi.** (ONDREJOV) — Spev hodín. Šumejú časy rýchlosťou veternou, minútou sú im rokov milióny ... **Tiky, taky — tiky, taky.** (VAJANSKÝ) — Hej! koníky, **cupilupi, lupicupi,** cvalom — hore! (J. KRÁĽ) — **Cupy-dupy** nohami, **prekolem ta** rohami. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Prípady typu *cingi-lingi, cupilupi, cupy-dupy* sú z pravopisného hľadiska neustálené. Pri písaní *i* alebo *y* sa prejavuje tlak dvoch činiteľov. Zaradenie do zvukomalebných slov si vyžaduje písanie *i*. Ale silný je aj tlak analógie s podobnými substantívami: *čary-mary, tresky-plesky, haky-baky.* Preto sa v literatúre stretávame popri písaní *cingi-lingi, cupilupi* aj s písaním *cingy-lingy, cupylupy, cupy-dupy.*

Zvukomalebné slová sa z rozličných dôvodov upravujú, alebo sa na spôsob citosloviec tvoria hláskové útvary, ktoré majú skoro iba rytmické cieľ.

Už len z diaľky počuť ich [vrabcov] hlas: „**Čimčarara, čim.**“ (ŠTEINHÍBEL) — Pansky dakujú [stohlíky]: **tydli-tydli,** skackajú, krídlami potriasajú. (ONDREJOV) — **Tak-tak-tak,** — ponosovala sa sliepka. — Tak je to, — chcela povedať, — keď vychováš nevďačné deti. (ONDREJOV) — **Štydiri, štydiri** — začína slávik svoju nočnú pieseň. (ONDREJOV) — Sýkorky zaštebotali: **Cucu daj, cucu daj!** (ONDREJOV) — **Tap-tap-tapušky,** išli panie na hrušky. (Z VYČÍTANKY)

Od takýchto prípadov, v ktorých predsa len ešte možno nájsť zvukomalebné slovo aspoň ako súčasť, nie je ďaleko k známym slovným hrám, ktoré sú skutočne iba vecou, rytmu, alebo sa pri nich uplatňuje akýsi obrátený postup — od onomatopojí k nápodobe ľudskej reči.

V jarčeku teplice zanôtili žaby: A tá / naša / Karolína, / čo hľa / dala, / to si / našla, / ú, / ú, / ú ... — spievali sborom. (ONDREJOV) — Eniky-beniky-kliky-bé, aber-faber-domine atď. (DETSKÁ VYČÍTANKA)

Sem patria aj slová *podspodok* a *podte žať*, napodobňujúce hlas prepelice.

Sekundárne funkcie citosloviec

Citoslovcia nevstupujú do syntagmatických vzťahov. S tým súvisí ich charakteristická črta, že niet u nich hranice medzi slovom a vetou. Použitie citosloviec v takomto zmysle (keď ich hodnotíme ako osobitnú skupinu jednočlenných viet) je primárne.

Citoslovcia však majú veľmi výrazné vlastnosti, ktoré iné slovné druhy nemajú: silnú — s úplnosťou hraničiacu — emocionálnosť a bezprostrednú zviazanosť so situáciou. Ak treba tieto výrazné vlastnosti dosiahnuť na takom mieste vo vete, na ktorom organicky funguje iný slovný druh, potom funkciu tohto slovného druhu prevezme práve citoslovce.

Najčastejšie nadobúdajú citoslovcia povahu slovies. Takto sa využívajú rozkazovacie citoslovcia a osobitným spôsobom prehodnotené zvukomalebné slová.

1. Využitie rozkazovacích citosloviec vo funkcii slovesa (slovesného prísudku) úzko súvisí s ich celkovou charakteristikou. Tieto citoslovcia osobitným spôsobom vyjadrujú žiadosť. To však nesúvisí iba so slovesným tvarom rozkazovacieho spôsobu, ale s imperatívnosťou v najširšom zmysle slova, teda vlastne aj s imperatívnou intonáciou ako takou, alebo aj s inými prostriedkami vyjadrenia imperatívu.

Tak napr. k vyjadreniu *Pozor, pst ... zdá sa, že ide sem, práve sa ktosi dotkol dvier*. (CHROBÁK) je najadekvátnejšia obmena *Pozor, ticho ... zdá sa, že ide sem, práve sa ktosi dotkol dvier*. Nejde teda o zastúpenie — aspoň nie bezprostredné — slovesného imperatívneho tvaru. Podobne najadekvátnejšou obmenou citoslovca *heš* vo vete *„Heš, potvory!" dlaňou tresol na stôl. „Pľuhavé muchy!"* (JAŠÍK) nie je slovesný tvar, ale príslovka *preč* s imperatívnou intonáciou. Citoslovcu *coky* vo vete *Ondro, coky z môjho domu! Coky!* (KUKUČÍN) je najbližšie vyjadrenie pomocou príslovky *von*. Podobne možno hodnotiť napr. aj citoslovcia *hijo, hajs, čihi*, ktoré v takejto funkcii majú príslovkový charakter: *dopredu, napravo, naľavo*.

Niektoré prípady však celkom zreteľne ukazujú tendenciu zaradiť sa práve k slovesnému imperatívnemu tvaru nielen zmyslom, ale aj formálnymi znakmi. Z týchto formálnych znakov na prvom mieste stojí priberanie prípon rozkazovacieho spôsobu a na druhom predmetová alebo príslovková väzba.

Náte — trochu slaniny. (KUKUČÍN) — Podal ho žene: „**Na** si ho — **na!** Papaja jedného. (KUKUČÍN) — A **na** ty toto zrkadielce, to si varuj ako svoje oči. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **Na** si, **na** si očí dvoje, **na** si život, **na** svet celý. (BOTTO) — **Heš,** pútnik, z cmitera! (KRČMÉRY)

K týmto prípadom sa priraďujú aj nespisovné *ahojte, servuste* ap.

2. O skutočnej verbalizácii možno hovoriť pri zvukomalebných slovách, ktoré sa v úlohe určitého slovesného tvaru (v úlohe prísudku) používajú veľmi často.

Len to raz boháča domrzelo, pochytil kyjanicu, a **puk** prasa po čele. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — No on sa pochlapí, chytí čugaňu a **prask** po mátohe. (KUKUČÍN) — Gazda schoval hárok medzi písma do almarky a kľúčik **hrk** do „žabky"-peňaženky. (TAJOVSKÝ) — „Tebe!" zareval Mahút. „Mne?" A **tresk** mu jednu. (URBAN) — „Ale, veď vydržíme, ačak bratu?" a **pác** Martina po chrbte, len tak zhučalo. (TAJOVSKÝ) — Koyš ho chytil cez poly, zdvihol ako čiapku a — **bác** ním o zem. (URBAN)

Dôkazom slovesnej platnosti je väzba podmienená dynamickou dejovou zložkou citoslovca.

Typické zvukomalebné slová dynamický dejový prvok neobsahujú. Citoslovcia *kikiriki, krá, hav-hav, mú* nemajú dynamiky. Ide jednoducho o napodobenie nejakého zvuku. Ak by zvukomalebné slová mali iba tento statický prvok, nemohli by vystupovať v úlohe slovesa, nemohli by sa verbalizovať.

Mnohé zvukomalebné slová však dynamický dejový prvok implicitne obsahujú, ibaže nie je vždy v popredí. Ide v takýchto prípadoch o dej, ktorý sa chápe v pomere k zvuku ako sprievodný.

Zhodil som kabát, zobul poltopánky a **čľups!** Skočil som do vody. (JESENSKÝ) — **Druzg!** zostalo mu v ruke iba kus kosiska. (KUKUČÍN) — Vyšuchla sa družbovi spod pazuchy, a **šuch** — už bola pri svojom milom popolvárovi. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Pri uvedených príkladoch sú zvuk a dej zložkami, z ktorých každú možno identifikovať osobitne. Výsledkom tejto možnosti môže byť aj obrátenie pomeru zvukovej a dejovej zložky. Zvukovú zložku možno chápať ako sprievodnú, podradenú v pomere k deju, k pohybu. Tak citoslovce *čľups* potom vyjadruje zvuk sprevádzajúci prudký náraz na vodnú hladinu, *druzg* je sprievodným zvukom pri lámaní niečoho a *šuch* je sprievodným zvukom pri rýchlom pohybe.

Práve citoslovcia tohto druhu majú vnútorné predpoklady stať sa slovesným prísudkom, verbalizovať sa. To je sekundárne použitie zvukomalebných slov, pri ktorom sa zvuková zložka potláča a prevahu nadobúda dejová zložka.

Spadol do vlčej jamy, a zá ním **čľup** vlčisko. (KALINČIAK) — Postúpil i zopäl sa, tu — **druzg!** konár pod ním. (HVIEZDOSLAV) — On **hup!** skočí do hrobu a ona **šuch!** za ním svoj batôžok. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Nepriamym dôkazom slovesnej platnosti citosloviec je aj to, že sa stráca identifikačná zložka, ktorá akoby splynula so zvukomalebným slovom: *čľup a skočil do vody* dalo *čľup do vody, druzg! zlomil sa konár pod ním* dalo *druzg konár pod ním, ona šuch! hodí sa ním svoj batôžok* dalo *ona šuch za ním svoj batôžok* ap.

Použitie vo funkcii slovesného prísudku býva pre niektoré zvukomalebné slová typické. V primárnom použití sa vyskytujú zriedkavejšie.

Landík sa poobzeral a **fuk!** do vinice medzi hrozno. (JESENSKÝ) — Nech ma čert vezme — ak neznám! No — no ... Z hlavy **fuk** — mena neviem! (KUKUČÍN) — Vtom vzteklica pripáli: **plesk!** dievčinu zo skaly. (BOTTO) — Tá, nelenivá, **švac** mu jedno zaucho. (HVIEZDOSLAV) — A pinka len zapinkala poznovu a **brnk!** von cez dvere. (DOBŠINSKÝ)

Také onomatopoje, ktoré majú väčšiu frekvenciu v sekundárnom použití ako v primárnom, možno nazvať slovesnými onomatopojami.

Na okraji zvukomalebných slov sú tie, ktoré sa vyskytujú výlučne vo funkcii prísudku. Zámer využiť ich v prísudku bol aj príčinou ich vzniku. Nejde tu teda o zvukomalebné slová vo vlastnom zmysle slova, hoci súvis s nejakým sprievodným zvukom aj pri nich zväčša možno nájsť. Takéto citoslovcia vznikajú zo slovies zbavených slovotvorných i tvaroslovných zložiek. Ide vlastne o slovesné korene. Vznikajú tak sekundárne citoslovcia, ktoré síce z formálnej a výrazovej stránky nadobúdajú vlastnosti citosloviec (amorfnosť, emocionálnosť), ale zo syntagmatickej stránky ostávajú v rámci slovies. Sú to slová, ktoré sú na hranici citosloviec a slovies. Možno ich nazvať citoslovcovými slovesami.

Keď stará ohava babsko prišla, veľmi rýchlo všetky tri ju schvatli, a **myk** s ňou do pece. (DOBŠINSKÝ) — Vyskočil a **myk** kufrík pod hlavu, aby mu vraj vyššie bolo. (TAJOVSKÝ) — Ej, počkaj, brachu! ... a ja **ryp** doň, než sa vtípil! (HVIEZDOSLAV) — Trhol sa, ramenite vstal, a zas **tlk** hlavou o sedisko. (KUKUČÍN) — Vytiahol nôž a **pich** ho pod rebro. (Z TLAČE)

Slovesné gramatické kategórie, ktoré citoslovce nevyjadruje (osoba a číslo), vyplývajú z kontextu. Časovo sa takýto prísudok zaraďuje spravidla do minulého času.

Ak vezmeme do úvahy, že jestvujú citoslovcia typu *kikiriki* na jednej strane a citoslovcia typu *pich* na druhej strane, mohlo by sa uvažovať o rozdelení onomatopojí na citoslovcia napodobňujúce zvuk a na citoslovcia napodobňujúce pohyb. Pohybovú zložku zvukomalebných slov však pokladáme za takú, ktorá vystupuje do popredia iba pri ich sekundárnom použití.

Slová tvorené na spôsob citosloviec zo slovies pokladáme za osobitný prechodný typ medzi slovesami a citoslovcami. Ich použitie v primárnej citoslovcovej funkcii (slovo-veta) je pre ne vlastne sekundárne a celkom potenciálne:

Šibol zánet do pece a **bík, bík** — chytilo sa v nej biedne mäso. (VAJANSKÝ) — O chvíľku pribehla k nemu [ku psovi] hladná líška. Obchádza, obzerá, prikráda sa, a **chvat!** odtrhne mu ucho! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V úlohe iných slovných druhov sa citoslovcia vyskytujú zriedkavejšie.

V úlohe prídavných mien.

Bola som do sveta **hí.** (GABAJ) — Dotkni sa ho, hneď je **bum!** — Taký má byť chlap. (RÁZUS) — Ty si ešte mladá, len také mačiatko. Rozumček máš za groš a rozmysel taký **hŕŕŕ** — **pŕŕŕ.** (FIGULI)

V úlohe príslovíek.

Mojich šesť tisícok je **fuč!** (VAJANSKÝ) — Iste za dverami načúval, počkal, kým Kubuš dokončí, a keď videl, že sme v závoze, že nemôžeme ani **čihi** ani **hot,** vošiel a pekne sa predstavil. (CHROBÁK) — Budíček pravidelne tiká **tiki, tiki, tiki.** (VAJANSKÝ)

K úlohe zámen sa blíži citoslovce *fuk* v takomto použití: *Ty konáš podľa svojej hlavy a súdružská pomoc je tebe fuk.* (LAZAROVÁ)

V úlohe substantív.

Nuž sbohom, Adam! A krk nevylom!! **Klop-klop-klop** kopýt. (RÁZUS) — Vše v noci spustí sa prudký lejak a Paľkovi ohlasuje sa svojím stereotypným **‚cup-cup'.** (KUKUČÍN) — Prečo práve do **„bí"** ľudia zakliali svoj hnus? (GABAJ) — „Ty **mä-ä-ák!**" Trnka zamäkotal, akoby človek Krtovu kozu počul. Ani Krt mu neodpustil, skríknuc naň: „A ty **kikiriki!**" (KUKUČÍN)

Citoslovcia sa substantivizujú ešte jedným spôsobom, ktorý nepokladáme za skutočnú substantivizáciu: citovaním hotových jazykových jednotiek na mieste podstatných mien vo vete. Tento spôsob nie je charakteristický iba pre citoslovcia, ale sa týka všetkých slovných druhov. Najčastejšie býva postavenie v podmete a predmete.

Pustila som mu [psíčaťu] biednicu zvysoka rovno do papuľky. Zahodilo sa na ňu a spravilo veľmi hlasno **chňap.** (FIGULI) — A keď po hradskej od Ľubovne ku Kežmarku hrkocú furmanské vozy, priťahujú pohoničí opraty a **hó, hó** kričia na kone. (HORÁK)

Sem patrí aj spojenia *ani muk.*

Janko, Zuzka. **Ani muk.** To vám vravím. (TATARKA) — Ondrichová konečne sľúbila. „Ale o mne **ani muk!**" doložila. (VAJANSKÝ)

Od spomenutých spôsobov substantivizácie, pri ktorej sa vlastne rámec citosloviec neprekračuje, treba odlišovať homonymné prípady mužského rodu. Nejde tu o substantivizáciu, ale o nové slová, ktoré majú všetky, a to aj morfologické, substantívne vlastnosti:

Zďaleka bolo počuť hlas zvoncov; **ceng** rástol. (VAJANSKÝ) — Sadajú ticho na miesta bez **buchu** a hrmotu. (KUKUČÍN) — Ako čo by sa boli všetky hory **druzgom** lámali, tak **zahučalo.** (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Tieto výrazy sa rodovo i významovo opierajú o dejové podstatné mená typu *cengot, buchot, druzgot.*

Iné sa opierajú o slovesá:

Chytil koniec do hrsti a na jeden **myk** bol kyjak vytiahnutý. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

A napokon sú prípady, ktoré sa opierajú priamo o citoslovcia.

Stojí bezradne chvíľu, akoby naslúchala **tiktaku** hodín, zavesených pri dverách. (RÁZUS) — Sedí, sedí samučká na javore kukučka. Zavial vietor kadesi — **kukuk** letí za lesy. (BOTTO) — **Kukuk** kuká, júnový je deň. (ŽÁRY)

Niektoré slová, ktoré formou pripomínajú citoslovcia, sa ustálili výlučne v úlohe istých slovných druhov. Tak napríklad slová *halabala, három-fárom, dínom-dánom* možno pokladať za príslovky.

Pretože pozemky tu vydeľovali **halabala**, tak sa aj stavalo a z kľčoviska vznikla pôvabná, ako hríby po lese rozhádzaná osada. (LAZAROVÁ) — Ja chodím na šichtu, môj muž slúži, a vy si pôjdete **három-fárom**. (TAJOVSKÝ) — Peniaze len tak **dínom-dánom** rozdávať. (F. KRÁĽ) — Chodíme len tak **dínom-dánom**. (SMREK)

Slovo *dínom-dánom* sa používa aj v úlohe podstatného mena.

Prišli dedinskí traja Cigáni, ktorí vedeli i hrať, a začalo sa **dínom-dánom**. (TAJOVSKÝ)

Charakter nesklonných substantív má slovo *láry-fáry*.

„Boh mu požehnal ...“ „**Láry-fáry!**“ zlostne pretrhla ho utrápená žena. „Ja viem iné ... poklad našiel ...“ (VAJANSKÝ) — **Láry-fáry!** To je len planá výhovorka! (URBÁNEK)

Výraz *haky-baky* je už sklonným substantívom.

Čmáral tlsté **haky-baky** do veľkej knihy. (JÉGÉ)

Osobitne stoja hraničné prípady medzi citoslovcami a slovesami, pri ktorých ide o zvláštne využitie imperatívu. Sú to zmeravené imperatívy *poď, poďho* a *hybaj* (v emfáze *hybáj*), ktoré zastávajú funkciu prísudku a zaraďujú sa do okruhu pohybových slovies s významom *rozbehnúť sa, pustiť sa, dať sa, vychytiť sa*.

Ak prišiel s drotárom i drotárik, zbehla sa **nás** na naše podstenie celá **škola**, a **poď** s drotárikom do reči. (TAJOVSKÝ) — K sebe ich volala, a tí, **hybaj!** jarky, poľom. J. KRÁĽ) — Myslel spočiatku, že ho porazí od zlosti, ale potom sa zobral a **hybaj** k richtárovi. (URBAN) — Ako tak ide, noha sa mu ušmykne, — hybaj rovno tvárou do sypkého snehu. (KUKUČÍN) — Rubači chvíľu stáli, potom odrazu poodkladali sekery a **poďho** veľkými skokmi uháňali k potoku. (HORÁK)

Takú istú funkciu má aj citoslovce *hajde (hajdy, hajda)*.

Každá uchytila svoje decko a **hajde** domov! (VAJANSKÝ) — Vzali si chleba a **hajde** s veselou mysľou do hory. (VANSOVÁ) — Sadol som na koňa a **hajdy**. (ŠVANTNER) — Vysúkame si rukávy a **hajda** s mladými do roboty. (FIGULI)

Tvar *hybaj* nepokladáme za citoslovce, ale za slovesný tvar, ak sa vyhovuje požiadavkám gramatickej zhody v osobe a čísle.

A hybaj, lebo sa porobí, čo sa porobí. (TAJOVSKÝ) — *Hybaj mi z môjho domu, kým ťa pomsta moja nezastihne.* (KALINČIAK) — *A teraz hybajme — každý svojou stranou.* (KUKUČÍN)

Neprítomnosť zvratnosti a inú kvantitu si tu treba vysvetliť emocionálnosťou samého imperatívu, ktorá bola príčinou zachovania starého tvaru. Prechod k citoslovciam však pokladáme za ukončený iba v prípadoch bez zhody v osobe a čísle.

Primárne a sekundárne citoslovcia

Za primárne pokladáme také citoslovcia, pri ktorých v súčasnom jazykovom povedomí nepociťujeme motiváciu cez iné slovo. Takýchto citosloviec je väčšina. Patria sem z citových napr.: *ah, ach, br, eh, ech, ej, fuj, hej, hí, hoj, hu, ih, jaj, joj, juj, ó, oh, och, oj, uj, taj, tíha, uch;* z vôľových: *aha, hej, ny, čit, pst, na, cip, heš, hijo, hó, šic;* zo zvukomalebných: *baf, bim, brnk, bum, ceng, cin, cing, cup, čľap, čľup, gá, hav, haf, ham, hŕŕ, mé, krk, pif, šuch, tap, čim, tik-tak, tresk, paf, pác, čap, cup, kikiriki, bú.*

K primárnym citoslovciam sa priraďujú aj citoslovcia cudzieho pôvodu, ako *marš, kuš, vivat, živio, basta, hergot, avanti, salve, hosanna, hurá.*

Pretože citoslovcia nemajú nijakú slovotvornú štruktúru, ťažko možno pozitívne charakterizovať spôsob, ako do jazyka pribúdajú. Zvukové útvary, ktoré by mohli byť citoslovcami, síce vznikajú, ale veľmi zriedka nadobúdajú celospoločenskú platnosť, zriedka sa stávajú jazykovými hodnotami.

Pri primárnych citoslovciach možno badať pohyb najmä v skupine zvukomalebných slov. Za novšie tu pokladáme tie, ktoré súvisia s technickým pokrokom: *vrrr* napodobňuje auto, *tatatata, rataťata* napodobňuje guľomet, *pí-í* napodobňuje signály raketových družíc ap.

Pozitívnejšie možno charakterizovať iba sekundárne citoslovcia, ktoré nie sú citoslovcami od pôvodu, ale k nim prešli prostredníctvom formálnych a významových zmien iných slov.

Sekundárne citoslovcia vznikajú zo slov (najmä zo slovies a podstatných mien), zo spojení slov a niekedy aj z celých viet. Tento prechod umožňujú nie slovesá a substantíva ako slovné druhy, ale iba ich isté tvary, ktoré sú citoslovciam funkčne blízke a ktoré majú vo svojej významovej náplni zreteľnú emocionálnosť. Pri slovesách je to imperatív a pri podstatných menách vokatív. Emocionálnosť je príčinou vzniku sekundárnych citosloviec aj zo spojení slov a z viet.

Charakteristickým znakom prechodu jednotlivých tvarov k citoslovciam je strata lexikálneho významu a strata morfologického členenia. Sprievodným znakom spravidla býva aj hlásková deformácia. Pri citoslovciach z viet ide o stratu syntagmatickej usúvzťažnenosti.

Citoslovcia zo slovies

1. Zmeravené imperatívy. Patria sem citoslovcia *hľa, hja, ľala, ľa, hybaj, (hýbaj)* a *poď (podho).*

Citoslovcia *hľa, hja, ľaľa, ľa, ľaď, ľaľaď, ľaľať* vznikli z imperatívneho tvaru *hľaď.* Všetky podoby sú výsledkom tvarovej a hláskovej deformácie: z pôvodného *hľaď* vzniklo *hľa, hja, hjaj; ľaď, ľa; ľaľa* je z reduplikovaného *hľahľa;* podoby *ľaľaď, ľaľať* sú výsledkom kríženia *hľahľa* > *ľaľa* a *hľaď* > *ľaď, ľať.*

O jednotlivých výsledkoch vývinu imperatívneho tvaru *hľaď* možno povedať, že je tu slovesný pôvod celkom zastretý a že sa motivácia cez rozkazovací spôsob slovesa *hľadieť* už jasne nepociťuje.

Významová a formálna deformácia tvaru *hľaď* sa dobre odzrkadľuje aj na zaradení k jednotlivým skupinám citosloviec. V podstate sa citoslovcia *hľa, ľaď, ľaľa* zaradili do skupiny upozorňovacích citosloviec, pre ktorú nie je charakteristické využitie vo funkcii slovesného prísudku. Preto sa aj morfologické znaky imperatívu stratili (pri rozkazovacích citoslovciach je tendencia opačná; prejavuje sa napr. na citoslovci *na*, ktoré priberá morfému imperatívu množného čísla: *nate*). Ešte väčší odklon od slovesného pôvodu sa prejavuje využitím citosloviec *hľa, hja, hjaj, ľa* ako citových:

Hjaj, sto striel sa tebe v materi, pomyslel som si. (KALINČIAK)

Citoslovcia *hybaj, hybáj, poď, poďho* sú zmeravené imperatívne tvary. Medzi citoslovcia sa zaraďujú iba syntaktickými znakmi, typickými pre citoslovcia. V takomto použití strácajú charakter slovesného tvaru (nemajú zhodu podľa osoby a čísla).

2. Osobitnou skupinou sú slová tvorené na spôsob citosloviec zo slovies. Sú to izolované slovesné základy *pich, kop, chmat, ryp, myk, kopŕc* ap. Nejde tu o meravenie slovesného tvaru, ale o akýsi obrátený slovotvorný postup, ktorý by sme pri citoslovciach mohli označiť za produktívny.

Svojou syntaktickou charakteristikou tieto citoslovcia ostávajú v rámci slovies. V primárnom citoslovcovom postavení (slovo-veta) sa môžu vyskytnúť iba potenciálne, a to iba vtedy, keď sa z príslušného slovesného deja dá okrem pohybovej vyčleniť aj zvuková zložka. Vtedy sa citoslovce môže stať skutočne zvukomalebným. Ale v týchto prípadoch sa stráca aj pocit odvodenosti od slovesa. Citoslovce sa stáva primárnym. (Je to opačne ako pri primárnych citoslovciach: tam je podmienkou fungovania v úlohe slovesa vyčleniteľnosť dynamickej stránky.) Možno napríklad zistiť, že citoslovcia *fac (fác), ryp* sú slovesného pôvodu. Ale dnes môžu fungovať ako primárne zvukomalebné slová [V tom — fác! treskne mu zaucho. (RÁZUS)] a v jazykovom povedomí sa môžu chápať ako odvodzovací základ pre slovesá *facnúť, rypnúť.*

Citoslovcia z podstatných mien

1. Z vokatívu a zo zvolacieho a oslovovacieho nominatívu. Najmä vokatív a zvolací nominatív má veľmi výrazné citové zafarbenie. Citová zložka často nadobúda prevahu nad významovou. To je tu základ prechodu k citoslovciam. Ďalšou charakteristikou takto vznikajúcich sekundárnych citosloviec je tvarová deformácia.

Citoslovcia tohto druhu vznikajú jednak z holého vokatívu alebo nominatívu, jednak zo syntagmatických spojení.

Bože, ešte sa môže porezať! (RYSUDA) — **„Ježiš!“** nadporučík zavyl od úžasu, keď videl ako ľahostajne prijímajú jeho kopance. (JAŠÍK) — **Beda, prebeda!** Čože chcú s tým **našim Martinom?** (VANSOVÁ) — **Kriste-pane!** Čo je to? Čo sa to robí? (URBAN) — Nahý kričí: **Hí-ja, hí-ja** — **ach, Jezus, Marija!** Deti, počujete, tu sú vraj medvede. (HRONSKÝ) — Len potom, **bože môj,** len potom v hore sneh sa na mňa zosype a búši mi do hlavy, čo som to na vlastnom decku spáchala. (TATARKA) — **Kristeježiši,** Kristína, vonku napadlo snehu! (HEČKO) — **Ježišmáriajozef** ... kde je moje dieťa? (TAJOVSKÝ)

2. Z predložkových pádov. Podstata vzniku takýchto sekundárnych citosloviec je taká istá ako pri predchádzajúcej skupine: od použitia vo zvolaní cez stratu významu a zväčša i cez formálnu deformáciu k citoslovciam.

Ó, majstre, nechoď, nechoď, **preboha!** Zle prejdeš. (HVIEZDOSLAV) — **Pre Pána Boha,** nuž by to bola ozaj pravda? (JÉGÉ) — **Pre Kristove rany!** žaníčko, čože to urobili s vami? (JÉGÉ) — **Aaá** — a mladý pán, vy ste ešte tu? **Pre pána Jána,** čo si myslíte? (URBÁNEK) — To nerobte, **prepána.** (TIMRAVA) — **Prepánajána,** čo vy tu robíte? (MINÁČ) — **Doparoma,** nedá sa nič robiť. (STODOLA)

Citoslovcia vetného pôvodu

Patria sem rozličné zmeravené vetné konštrukcie, obyčajne pôvodne zaklínacie formulky alebo kliatby. Niektoré citoslovcia vetného pôvodu sú už natoľko zdeformované, že sa ich motivácia vetou nepociťuje. Napr. citoslovce *bistu* je zo starého *bohu istu, prisahám* sa zdeformovalo na *prisám, bohu prisahám* na *bohuprisahám* a potom na *bohuprisám, bouprisám.*

Predieral sa národom na perón. „Pusťte ma, **bistu!** Ja mám retúrku!“ (TAJOVSKÝ) — Oj, vrstovníci, **bistuže svetu!** budeže mi to za koňa! (SLÁDKOVIČ) — **„Bistu Bohu,“** povie Jerguš a postaví sa s valaškou, „odíďte, lebo začnem rúbať!“ (ONDREJOV) — No **bistu-bohu!** To nás bude ani mravcov! (F. KRÁL) — Ej, čo, **bistuže svetu!** — Vidíme, či ujdeme, či si posedíme! (SLÁDKOVIČ) — I **bistu svete!** Veďže ma už i ponúknite z toho mäsa, keď ste ma prijali! (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — **„Ej, bistu dade!** Čožto toto bude?“ povedali gazdovia a hľadeli s otvorenými ústami na Lomidreva. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Keď mi opasok pekný vezmete, tým na dvoje mi telo pretnete: to nie! — **prisám,** všetci svätí! (SLÁDKOVIČ) — Cyril, **prisámvačku,** tá plavovláska hen vonia mliekom. (URBAN) — **Dajsamisvete,** dva hektáre ornej pôdy, čo má. (LAZAROVÁ) — To si naľakaná pre ten črep? — **Nevídali!** (RÁZUSOVÁ-MARTÁKOVÁ)

Mnohé z týchto výrazov majú skôr základný charakter častíc. Sú to najmä slová typu *bohuprisám, prisám, prisámvačku, bohuotcu, na moj dušu, na moj veru, na moj pravdu.* Ich časticový charakter je zrejmý najmä vtedy, ak nie sú od vety oddelené pauzou (pauzami).

Či som ti to nezakázal? Dievča, nedráždi ma, lebo **prisámbohu** ťa zabijem. (URBÁNEK)

V niektorých situáciách však tieto slová majú zreteľne citoslovcovú platnosť.

Ťú, **bohuprisám,** už je dobre! (PLÁVKA)

Sama pauza nie je dostačujúcim dôkazom citoslovcovej platnosti. Mnohé výrazy, hoci sú oddelené pauzou, treba hodnotiť ako voľne pričlenené častice, lebo si celkom zreteľne podržiavajú uistovací charakter.

Hja, moji milí, láska vám je sakramentská vec, **bohuotcuprisám.** (KARVAŠ) — A nazad by som, **bohuprisám,** nechcel. (MORIC)

Sekundárne citoslovcia z podstatných mien a zo zmeravených viet sa priraďujú k citovým citoslovciam.

Silne expresívne kliatby, napr.: *boha mu, šľak ho trafil, strela mu do duše, hrom do toho* nehodnotíme ako citoslovcia. Sú to eliptické vety.

Pri mnohých sekundárnych citoslovciach je badateľná pravopisná rozkolísanosť. Stretáme sa s písaním *bože môj* i *božemôj, do čerta* i *dočerta, pre pána Jána, prepánajána.* Tak, ako sa pôvodná významová i formálna súvislosť tratí, nadobúda prevahu písanie dovedna.

Citoslovcia a iné slovné druhy

Citoslovcia stoja svojimi gramatickými vlastnosťami oproti iným slovným druhom v diametrálnom protiklade. V hierarchii slovných druhov sú nielen formálne na poslednom mieste, ale sú za hranicou všetkých ostatných slovných druhov, ktoré majú v jazyku pomenúvaciu alebo usúvzťažňovaciu funkciu.

Z tohto hľadiska sa na prechod jednotlivých slovných druhov k citoslovciam možno dívať ako na prechod vyššej jazykovej hodnoty k nižšej. Túto „degradáciu" vidno dobre v skupine sekundárnych citosloviec. Slová, ktoré prechádzajú k citoslovciam, strácajú pomenovaciu funkciu, strácajú pôvodný význam a aj svoje formálne znaky.

1. Pre citoslovcia nie je charakteristický styk s nejakým slovným druhom ako celkom. Je pre ne typický dotyk s emocionálnou oblasťou jazyka v širokom zmysle a potom najmä s tvarmi a spôsobmi vyjadrenia, ktoré sú s emocionálnosťou priamo zviazané. Pri substantívach je to vokatív a zvolací nominatív a pri iných slovných druhoch rozličné spôsoby vyjadrenia rozkazu. Pri slovesách ide o tvar rozkazovacieho spôsobu. Toto sú hlavné pramene obohacovania citosloviec o sekundárne citoslovcia.

Emocionálna zložka je pri vokatíve, zvolacom nominatíve a pri vyjadrovaní rozkazu veľmi silná. Svedčí o tom aj to, že niekedy medzi citoslovcia neprávom zaraďujú aj takéto prípady:

Pobili sa. **Hanba!** (KUKUČÍN) — Kokrhaj kričí na svojich: „Do radu, **pozor!**" (KALINČIAK) — **Von, von** s vrahom zo slovenskej zeme! (CHALUPKA) — **„Čeloó vpred!"** kopol koňa do slabín a odcválal na koniec pochodového útvaru. (JAŠÍK)

Podobne sa hodnotia aj tieto bežné prípady: *ticho!, sem!, sem sa!, hore sa!, hor sa!, dolu s ním!, hore ho!, nech žije!* ap.

2. Výrazný dotyk majú citoslovcia so slovesami, a to zo slovotvornej stránky.

Zvukomalebné slová majú dvojstranný dotyk so slovesami na *-núť:* jednak z týchto slovies vzniká osobitná skupina onomatopojí (citoslovcových slovies:

pich z *pichnúť*, *kop* z *kopnúť* a pod.), jednak zvukomalebné slová slúžia pre slovesá na *-núť* ako odvodzovací základ (*buch — buchnúť*, *cup — cupnúť* a pod.). Obidva postupy sú produktívne.

Produktívne je aj tvorenie slovies na *-kať* a *-ať*: *achkať*, *ókať*, *hmkať*, *božekať*, *hajskať*, *hejkať*, *múkať*, *kikiríkať*, *tikať*, *halókať*.

3. Citoslovcia majú blízky vzťah ešte k niektorým časticiam. Jednotlivé častice ako *bohuprisahám*, *na moj dušu*, *na moj pravdu* ap., *no*, *nuž* nadobúdajú niekedy citoslovcovú platnosť.

Zoznam excerpovaných spisovateľov, diel a časopisov

Alexy Janko
Andrusov Dimitrij
Bakala Ladislav
Bakoš Mikuláš
Baláž Ján
Barč-Ivan Július
Beblavý Pavel
Bednár Alfonz
Bella Horal Peter
Bella Ondrej
Bendová Krista
Benka Martin
Bešeňovský Ľudo
Blažková Jaroslava
Bodenek Ján
Bodický Samo
Botto Ján
Botto Július
Branecký Jozef
Brezina Ján
Bujnák Pavel
Bukovčan Ivan
Bunčák Pavol
Cádra Fedor
Czambel Samo
Čajak Ján
Čepčeková Elena
Černáček Jozef
Dejiny Slovenska I
Dekan Ján
Dobrota Andrej
Dobšinský Pavol
Domasta Ján
Ďuríčková Mária
Felix Jozef
Figuli Margita
Filan Ľudovít
Filkorn Vojtech
Fišera Štefan
Gabaj Ferdinand
Gosiorovský Miloš
Hajko Vladimír
Harmanová Darina
Hečko František
Hlavaj Jozef
Hofmann Ferdinand
Horák Jozef
Horov Pavol
Hovorka Ján
Hronský — Jozef Cíger-Hronský
Hrušovský Igor
Hrušovský Ján
Hurban Jozef Miloslav
Hviezdoslav — Pavel Országh-Hviezdosl
Hykisch Anton
Hysko Mieroslav
Chalupka Ján
Chalupka Samo
Chorváth Michal
Chrobák Dobroslav
Ilkovič Dionýz
Jančová Mária
Jandel Rudolf
Janoška Miloš — Hochmuth Zdenko
Janšák Štefan
Jašík Rudolf
Jégé — Ladislav Nádaši-Jégé
Jesenská Zora
Jesenský Janko
Jilemnický Peter
Jurovský Anton
Kalinčiak Janko
Karvaš Peter
Klátik Zlatko
Kmeť Andrej
Kocka Ján
Kochol Viktor
Kollár Ján
Kompiš Peter
Kostra Ján
Kotzig Anton
Král Fraňo

Kráľ Janko
Králik Štefan
Krasko Ivan
Krčméry Štefan
Krička — Vojtech Budinský-Krička
Krno Miloš
Kubáni Ľudovít
Kukučín Martin
Kultúrny život
Kuzmány Karol
Lacková-Zora Anna
Landau Ladislav
Laskomerský — Gustáv Zechenter-Laskomerský
Lazarová Katarína
Lenko Július
Letz Štefan
Luby Štefan
Lukáč Emil Boleslav
Maršall-Petrovský Gustáv
Marták Ján
Martinka Jožo
Matuška Alexander
Memorandum slovenského národa
Menšík Ján
Mihálik Vojtech
Mináč Vladimír
Mišík Ladislav
Moric Rudo
Mrakič Jozef
Mráz Andrej
Nižnánsky Jožo
Novacký Ján Martin
Novák Ján
Novomeský Laco
Občiansky zákonník
Okál Miroslav
Ondrejov Ľudo
Palárik Ján
Pišút Milan
Plávka Andrej
Podjavorinská Ľudmila
Poľovníctvo I
Ponická Hana
Poničan Ján
Praktikum propedeutiky vnútorného lekárstva
Pravidlá slovenského pravopisu
Príroda a spoločnosť
Rampák Zoltán
Rapant Daniel
Rázus Martin
Rázusová-Martáková Mária
Rippa Blažej
Romanovský Ján
Rúfus Milan
Rúrik Ivan
Rysula Štefan
Sečanský Imrich
Sitniansky — Andrej Trúchly-Sitniansky
Skalka Ján
Sládkovič Andrej
Slávik Michal
Slimák Koloman
Slovenské pohľady
Slovenskje národňje novini
Smrek Ján
Stanislav Ján
Stodola Ivan
Svetoň Ján
Škultéty Jozef
Šmatlák Stanislav
Šoltésová — Elena Maróthy-Šoltésová
Štátne právo ČSR
Štefan Emil Bohdan
Šteinhíbel Michal
Števček Ján
Štítnický Ctibor
Štúr Ľudovít
Švantner František
Tajovský — Jozef Gregor-Tajovský
Tallo Jozef
Tatarka Dominik
Timrava — Božena Slančíková
Tomaščík Karol
Tomášik Pavol
Tomášik-Dumin Jozef
Tomčík Miloš
Turček Michal
Urban Milo
Urbánek Ferko
Vajanský — Svetozár Hurban-Vajanský
Vámoš Gejza
Vanovič Ján
Vansová Terézia
Vasiljev Valentín
Vlček Jaroslav
Volanská Hela
Wagner Vladimír
Záborský Jonáš
Zámostský—Dominik Štubňa-Zámostský
Záturecká — Viera Markovičová-Záturecká
Zátureckí Adolf Peter
Zelinová Hana
Zguriška Zuzka
Zúbek Ľudo
Zván Peter
Zvara Jozef
Žáry Štefan

Okrem toho sa uvádzajú doklady z tlače, ľudových piesní, z nárečí, hádaniek, detských vyčítaniek, rozhlasových jazykových prejavov atď.

Mená autorov citovaných ojedinele neuvádzame.

Index

Kurzívou sú vysádzané heslová slová alebo časti slov a jednotlivé hláskové javy, ktoré sa podrobnejšie rozoberajú z gramatického, výslovnostného, významového alebo štylistického hľadiska. Slová a príklady na javy povahy čisto ilustračnej, dokladovej, sa neuvádzajú. Nesprávne tvary sú v úvodzovkách. Heslové slová sa uvádzajú v tvare jednotného alebo množného čísla (napr. *príznaková skupina, primárne predložky* a pod.). Používajú sa skratky, ktoré sú bežné v slovenskej jazykovednej literatúre (napr. p. = pozri, podst. mená = podstatné mená, N. = nominatív a pod.).

A

a, p. *a* — *á/ia*, *á* — *a*, *a* — *i*, *a* — *ia*, *a* — *ie*, *a/ä* — *ín/ím*, *a* — *m*, *a* — *n*, *a* — *ø*, *ia* — *a*

a (spojka) 697

a (častica) 757

-a- (prípona), pri imperfektivizácii slovies 416

-a (prípona), v G. a A. sg. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 74, v G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89; štylistická platnosť tvarov typu *hríba, smreka* v A. sg. muž. neživ. podst. mien 26; v G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 99; v N. pl. str. podst. mien vzoru mesto 117, vzoru srdce 119; skloňovanie ruských domáckych mien typu *Kosťa* 125; tvar G. sg. muž. látkových podst. mien 151; okolnostné príslovky s morfémou *-a* 586

á, vkladné v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 104, str. podst. mien vzoru mesto 117; p. aj *a* — *á/ia*, *á* — *a*, *á* — *ø*, *o* — *á*

a — *á/ia* (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 94, mena Tlmače 100, žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 105, str. podst. mien vzoru mesto 115; pri časovaní slovies vzoru chytať — chytám 437, pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417

á — *a* (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89, vzoru stroj 97; pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417

$A \rightarrow D_P$ (schéma intenčného typu) 393

$A_P — D$ (schéma intenčného typu) 394

$A \rightarrow D \rightarrow P$ (schéma intenčného typu) 391

a — *i* (alternácia), pri impefektivizácii slovies príponou *-a-* 416

a — *ia* (alternácia), pri skloňovaní číslovieok *dvadsať, tridsať, štyridsať* 324, pri časovaní slovies vzoru chytať — chytám 436

a — *ie* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416

a/ä — *ín/ím* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416

a jednako (spojka) 700

a — *m* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru žať — žnem 448

a — *n* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru žať — žnem 448

a — *ø* (alternácia), pri skloňovaní srbochorvátskych priezvisk na *-ac* 78, 125, pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien srbochorvátskeho pôvodu na *-ac* 97, 125

á — *ø* (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 88

a predsa (spojka) 701

a preto (spojka) 701

a tak (spojka) 701

a to (spojka) 712

aba (častica) 757

abo (spojka) 701

absolútne opytovacie zámeno 30; p. aj generálne opytovacie zámeno
absolútne použitie: tvarov *dva* a *dve* 321, základných číslovíek *päť* až *deväťdesiatdeväť* 325
absolútne prechodníky: vo funkcii príslovíek alebo predložiek 489, v úlohe druhotných predložiek 621
absolútne relatívum, absolútne vzťažné zámeno 287
absolútny akuzatív: synonymný s absolútnym nominatívom 155, vo funkcii doplnku 164
absolútny nominatív 155; p. aj opisná vložka
abstraktá 62; p. aj pravé, prevzaté abstraktá, nevymedzená kompaktnosť abstrákt, abstraktné podstatné mená
abstraktné chápanie 150
abstraktné podstatné mená 62, sg. pri abstraktných podst. menách 149; p. aj abstraktné substantíva, abstraktá, sekundárne podstatné mená, sekundárne substantíva, sekundárne substantívne pomenovania
abstraktné substantíva 63; p. aj abstraktá, abstraktné podstatné mená
abstraktnosť podstatných mien a kategória čísla 65
aby (spojka) 702; kondicionál so spojkou *aby* 543
aby (častica) 757
-ac (prípona), skloňovanie srbochorvátskych priezvisk na *-ac* 78, 125, skloňovanie muž. neživ. podst. mien srbochorvátskeho pôvodu na *-ac* 97, 125; p. aj *-iac/-ac*
-aci (-aca, -ace) p. *-iaci (-iaca, -iace)/-aci (-aca, -ace)*
-ací (prípona), skloňovanie sekundárnych príd. mien s príponou *-ací* 226
ač (spojka) 704
ačkoľvek (spojka) 704
ačpráve (spojka) 704
adjektíva 196; miesto adjektív v rámci slovných druhov 27, prechod činných príčastí k adjektívam 231, 493; p. aj prídavné mená
adjektivizácia: trpných príčastí 502, výrazov a viet pomocou zámena *taký* 262
adjektivizované príčastia: stopy vidu 231, získanie kategórie stupňovania 232, abstraktné podst. mená na *-osť* od adjektivizovaných činných príčastí prítomných 232, vlastnostné príslovky z adjektivizovaných príčastí 580
adjektívne skloňovanie 53
adjektívne zámená 235
adjektívny atribút p. všeobecný adjektívny atribút
administratívne názvy 140
adnominálne postavenie príslovíek 565
adnominálne príslovky 595
adnominálny datív 185
adnominálny genitív: tranzitná povaha podst. mien pri väzbe s adnominálnym genitívom 72, výskyt a používanie adnominálneho genitívu 166
adnominálny inštrumentál 193
adverbálnosť 565
adverbálny pád 159
adverbálny genitív väzobný 175
adverbiá 565; miesto adverbií v rámci slovných druhov 27, aglutinačný typ v rámci stupňovania adverbií 57, adverbiá s príponou *-e* od adjektivizovaných trpných príčastí ako znak ich adjektivizácie 232; p. aj príslovky
adverbializovaná radová číslovka *posledné/ostatné razy* 348
adverbiálne číslovky 573
adverbiálne významy predložiek 619; p. aj príslovkové významy
adverbiálne vzťahy: ich vyjadrovanie predložkami 619; p. aj okolnostné vzťahy
adverbiálne zámená 235; p. aj príslovkové zámená
adverbiálny atribút p. všeobecný adverbiálny atribút
adverbiálny vzťah 685; p. aj príslovkový vzťah
adverzatívny vzťah 685; p. aj odporovanie
afix 464
afixácia pri tvorení gramatických tvarov a slov 24
afixálne odvodzovanie: otázka zaradenia do niektorej z rovín jazyka 25
agens: funkcia agensa pri funkcii nositeľa deja 71, jeho povaha ako východiskového bodu deja 361, agens deja 390, rámcový nominatív vo význame agensa 156; p. aj životný agens, činiteľ, logický subjekt
aglutinačné jazyky: gramatický rod podst. mien a aglutinačné jazyky 34
aglutinačný typ: jeho podstata 50; v slovenskej morfologickej stavbe 56, v slovenskej morfologickej stavbe v porovnaní s inými typmi 59
ach (citoslovce), význam 811
-ach (prípona), v L. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub (typ *v Smrečach*) 95, žen. podst. mien vzoru žena 104, žen. podst. mien vzoru ulica 107, žen. podst. mien vzoru dlaň 109, str. podst. mien vzoru mesto 117, str. podst. mien vzoru srdce 119
-ai (zakončenie slov), skloňovanie cudzích priezvisk na *-ai* 125
aj (spojka) 704
aj (častica) 758
aj čo (spojka) 705
aj keby (spojka) 705
aj keď (spojka) 705
ak (spojka) 705

ak (častica) 758
akčné tranzitné slovesá 408; p. aj činnostné prechodné slovesá
akiste (častica) 758
ako (zámeno), opytovací význam 281, vzťažný význam 290, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
ako (spojka) 706, pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217
ako (častica) 758
-ako (prípona), pri druhových číslovkách 348
ako aj (spojka) 708
ako — tak, ako — tak aj, ako — tak i (spojky) 708
ako že (spojka) 708
akoby (spojka) 709
akoby (častica) 759
akokoľvek (spojka) 709
akonáhle (spojka) 709
akostné prídavné mená 197; p. aj primárne vlastnostné prídavné mená
akostné príslovky 568, stupňovacie morfémy akostných príslovíek 581
ako-tak (zámeno) 301
akože (častica) 759
akože by (častica) 759
aktívne participium préterita: tvorenie tvaru 493; p. aj činné príčastie minulé
aktívne participium prézenta: tvorenie tvaru 491; p. aj činné príčastie prítomné
aktívny tvar, aktívne tvary: systém aktívnych tvarov pri slovese 432; indikatívu prézenta 470, indikatívu préterita 474, indikatívu antepréterita 477, indikatívu futúra 468, kondicionálu prézenta 480, kondicionálu préterita 481, infinitívu 486, prechodníka 487; p. aj činné tvary, činný rod, aktívum
aktívny vzťah gramatického podmetu k deju 432; p. aj činný vzťah
aktívum 35, 432; p. aj aktívne, činné tvary, činný rod
aktualizácia jazykových jednotiek 747
aktualizačné vzťahy 746
aktualizujúce slová 747
aktuálne členenie výpovede: fungovanie častíc pri aktuálnom členení výpovede 747; p. aj kontextové členenie výpovede
aktuálny vecný vzťah: pri úplnej všeobecnosti menného čísla 142
aktuálny výraz 750; p. aj rektifikovaný výraz
akurát (častica) 759
akurátne (častica) 759
akuzatív: kategória akuzatívu 70, všeobecný význam akuzatívu 152, významy a používanie akuzatívu 159; akuzatív nositeľa stavu 162, miery 165, času 166; expresívnosť záporového genitívu v porovnaní so synonymným nominatívom a akuzatívom 175, akuzatív popri obsahovom genitíve pri príd. menách 177, väzba príd. mien s akuzatívom 209, vznik zložených príd. mien z väzby s akuzatívom 210, združená väzba s dvoma akuzatívmi 392, väzba s akuzatívom pri prechodných slovesách 408; tvary typu *hríba, smreka* v A. sg. muž. neživ. podst. mien z hľadiska štylistického 26, tvary A. pl. podst. mien *vták, vlk, pes* 74, tvary A. sg. podst. mena *fako* 78, 86, tvary A. sg. neživ. podst. mien muž. rodu na *-teľ* a *-ec* 97, tvary A. sg. pri muž. neživ. podst. menách, ktoré vznikli zo živ. podst. mien 91, 98; platnosť rytmického zákona v A. pl. str. podst. mien vzoru mesto 117, vzoru srdce 119; tvar A. pl. podst. mena *jojo* 117, podst. mena *oje* 119; platnosť rytmického zákona pri skloňovaní príd. mien vzoru pekný 224, vzoru cudzí 226; používanie kratších a dlhších tvarov v A. zámen *ja, ty* 240, v A. sg. a pl. zámena *on* 243, v A. základného zvratného zámena 252; používanie predložiek s akuzatívom: *cez* 634, *na* s A. 639, *medzi* s A. 639, *nad* s A. 642, *o* s A. 643, *po* s A. 646, *pod* s A. 648, *pre* 649, *ponad, popod, popred, poza, popri, pomedzi* 649, *pred* s A. 649, *skrz* (*skrze*) 654, *v* s A. 655; p. aj absolútny, predmetový, výlučný, združený, stavový, obsahový, vysvetľovací, kvalifikujúci, doplňací, výsledkový, okolnostný, časový, zámenný akuzatív, zmeravené akuzatívy
akuzatívna rekcia 391
akuzatívny objekt 161
aký (zámeno), základný význam 277, skloňovanie 278, opytovací význam 280, citový ukazovací význam 283, vzťažný význam 285, 289, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
-aký (prípona), pri druhových číslovkách 348
aký chce (zámeno) 301
akýže (zámeno) 280
albánske mená: skloňovanie albánskych priezvisk na *-u* 125
ale (spojka) 709
ale (častica) 759
aleba (častica) 760
alebo (spojka) 710
alebo — alebo (spojka) 711
alomorfia, alomorfizmus 21; p. aj rôznosť štruktúry
alternácia, alternácie 39; *e — ø, o — ø* pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 79, *i — ø* pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 78, *a — ø* pri skloňovaní srbochorvátskych priezvisk na -ac 78, 125, *k — č, c — č, h — ž, o — ø, e — ø* vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, *o — ø,*

e — *ø*, *á* — *ø* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 88, *á* — *a*, *ie* — *e*, *ô* — *o* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89, *a* — *ia*, *a* — *á*, *e* — *ie*, *u* — *ú* v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 94, *o* — *ø*, *e* — *ø*, *ie* — *ø*, *á* — *a*, *ô* — *o* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 97, *a* — *á* v G. pl. podst. mena *Tímače* 100, *a* — *ø* pri skloňovaní srbochorvátskych miestnych mien na *-ac* 97, 125; *a* — *á/ia*, *i*, *y* — *í*, *ý*, *u* — *ú*, *r* — *ŕ*, *l* — *ĺ*, *ä* — *ia*, *e* — *ie* *o* — *ô* v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, *a* — *á/ia*, *i*, *y* — *í*, *ý*, *u* — *ú*, *r* — *ŕ*, *e* — *ie*, *o* — *ô* v G. pl. žen. podst. mien vzoru ulica 105, *e* — *ø*, *o* — *ø* pri skloňovaní žen. podst. mien vzoru dlaň 109, *e* — *ø*, *o* — *ø* pri skloňovaní žen. podst. mien vzoru kosť 110, *i*, *y* — *í*, *ý* v G. pl. žen. podst. mien vzoru gazdiná 111, *a* — *á*, *i*, *y* — *í*, *ý*, *u* — *ú*, *r* — *ŕ*, *l* — *ĺ*, *ä* — *ia*, *e* — *ie*, *o* — *ô* v G. pl. str. podst. mien vzoru mesto 115, *i* — *í*, *r* — *ŕ*, *l* — *ĺ*, *e* — *ie* v G. pl. str. podst. mien vzoru srdce 118, *e* — *ě* pri skloňovaní českých osobných mien na *-ě* 126;
e — *ø*, *o* — *ø* pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 203, *d* — *dz*, *t* — *ť*, *n* — *ň*, *l* — *ľ*, *c* — *č*, *g* — *dž*, *k* — *č*, *h* — *ž*, *ch* — *š*, *sk* — *šč*, *šk* — *šč*, *zg* — *ždž* pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204;
ä — *ia* pri skloňovaní číslovieok *päť* a *deväť* 324, *e* — *ie* pri skloňovaní číslovieok *šesť* a *sedem* 324, *o* — *ô* pri skloňovaní číslovky *osem* 324, *a* — *ia* pri skloňovaní číslovieok *dvadsať*, *tridsať*, *štyridsať* 324;
a — *á/ia*, *o* — *á*, *e* — *ie*, *i* — *í*, *u* — *ú*, *ä* — *ie*, *a* — *í*, *l* — *ĺ*, *r* — *ŕ*, *ø* — *á*, *ø* — *e*, *ø* — *ie*, *ø* — *i*, *ø* — *ý/y*, *a/á* — *ín/ím* pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416. *c* — *k*, *s* — *k*, *s* — *t* pri imperfektivizácii slovies príponou *-a* 417, *á* — *a*, *ia* — *a*, *ie* — *e*, *í* — *i/ý* — *y*, *ú* — *u*, *ĺ* — *l*, *ŕ* — *r*, *t* — *c*, *ť* — *c* pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, *d* — *dz*, *ť* — *c* pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova* 418, *a* — *á*, *a* — *ia* pri časovaní slovies vzoru chytať — chytám 436, *ie* — *e*, *ú* — *u*, *ĺ* — *l*, *s* — *d* — *d*, *s* — *t* — *t*, *c* — *č* — *k*, *c* — *ž* — *h*, *z* — *ž* — *h* pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442, *ø* — *e* pri časovaní slovies vzoru mliesť — meliem 444, *ø* — *e*, *h* — *ž* pri časovaní slovies vzoru brať — beriem 445, *t* — *c*, *d* — *dz*, *k* — *č*, *c* — *č*, *dz* — *dž*, *s* — *š*, *z* — *ž*, *ch* — *š*, *h* — *ž*, *sl* — *šl* pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446, *a* — *n*, *ä* — *n*, *a* — *m* pri časovaní slovies vzoru žať — žnem 448, *ie* — *e*, *ia* — *a*, *ia* — *e* pri časovaní slovies vzoru žuť — žujem 451, *d* — *ď*, *t* — *ť*, *n* — *ň*, *l* — *ľ*, *ď* — *dz* v imperatíve 484; p. aj vokalická, konsonantická alternácia, striedanie
-am (prípona), v D. pl.: žen. podst. mien vzoru žena 104, žen. podst. mien vzoru ulica 107, žen. podst. mien vzoru dlaň 109, str. podst. mien vzoru mesto 117, str. podst. mien vzoru srdce 119
-ám (prípona), v D. pl. podst. mena *kader* 109
-ami (prípona), v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, muž. živ. podst. mien vzoru hrdina 87, muž. neživ. podst. mien vzoru dub 95, muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 101, str. podst. mien vzoru dievča 122; okolnostné príslovky s morfémou *-ami* 585
amorfné jednotky 35
amorfné slová 807
amorfnosť: podst. mien, príd. mien, zámen, prísloviek a čísloviek ako polysyntetická črta v slovenskej morfologickej stavbe 58;
predložiek, spojok, častíc a citosloviec v porovnaní s príslovkami 574, amorfnosť pri citosloviecach 807, amorfnosť citosloviec zo syntaktickej stránky 807, amorfnosť citosloviec zo slovotvornej stránky 808;
p. aj tvarová amorfnosť, beztvarosť
-an (prípona alebo zakončenie slov), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-an* 83, osobných deverbatív na *-an* 83
-an/-čan (prípona), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-an/-čan* 83
analógia p. tvarová analógia
analytické tvary 42; p. aj zložené tvary, viacslovné tvary
analytický typ: jeho podstata 50; v slovenskej morfologickej stavbe 57, v slovenskej morfologickej stavbe v porovnaní s inými typmi 60
anglická mená: skloňovanie anglických mien zakončených na *-ey* 125, na novyslovované *-c* 126
ani[1] (spojka) 711
ani[2] (spojka) 711
ani (častica) 760
ani čo by (spojka) 711
ani keby (spojka) 712
ani nie tak — ako (skôr) (spojka) 712
anjeliček, tvary N. a A. pl. 83, 138
áno (častica) 760
antoponovaná nadradoná vota 681
antoponovaná podradoná veta 681
antoponovanie častíc 753
antopréteritum: v morfológii spisovnej slovenčiny 35, význam antepréterita 431, tvary indikatívu antepréterita 477; používanie antepréterita 532; p. aj predminulý čas

antonymá: pri terminologicky použitých príd. menách a príd. menách ako častiach vlastných mien 199
apelatíva 65, ako vlastné mená 141; p. aj všeobecné podst. mená
apelatívny význam: kategória čísla pri vlastných menách s apelatívnym významom 141
apostrof: pri používaní osobných privlastňovacích zámen v zmeravených frazeologických zvratoch 249
archaické tvary: syntetizované tvary typu *bol bych urobil* 43
artikulačná nespracovanosť zvukov pri stonaní a citoslovciach 809
-as (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. podst. mien na *-as* 75, 123
asi (častica) 760
asnáď (častica) 761
aspekt 409, p. aj slovesný vid, vid
aspoň (častica) 761
astronomické názvy 140
-at- (prípona): štylistická platnosť tvarov na *-atá* v pl. str. podst. mien vzoru dievča 26, používanie tvarov na *-atá* pri skloňovaní str. podst. mien vzoru dievča v pl. 121
-ať (zakončenie slov), slovesá na *-ať* od citosloviec 827
atemporálne deje 431
atemporálnosť 431, vyjadrovanie atemporálnosti prézentnými tvarmi indikatívu 527
atrakcia 218
atribút p. všeobecný, nezhodný atribút
atributívna konštrukcia zámena *čo* s komparatívom príd. mena 288
atributívne významy predložkového spojenia 619
atributívny vzťah 619; p. aj prívlastkový vzťah
-au (zakončenie slov), skloňovanie cudzích osobných mien na *-au* 125
augmentatíva: rod augmentatív 132; p. aj zväčšené podstatné mená
augmentatívny odtienok: všeobecného plurálu 142, partitívneho genitívu pri vyjadrení miery pri kolektívach 148
augmentatívny význam 131
autorská 1. os. pl. slovies 506
autorské neologizmy: dubletné rodové tvary ako autorské neologizmy 132
autosémantické slovné druhy 30; p. aj plnovýznamové slovné druhy
autosyntagmatické slovné druhy 31
-áva-/-iava- (prípona), pri imperfektivizácii slovies 418
avšak (spojka) 712
-ay (zakončenie slov), skloňovanie cudzích priezvisk na *-ay* 125
azda (častica) 761
až (spojka) 712
až (častica) 762
ä, p. *ä — ia, ä — ň*
-ä (zakončenie slov), skloňovanie cudzích priezvisk na *-ä* 124
-ä (prípona), štylistická platnosť tvarov typu *bremä* 26, ich skloňovanie 114
ä — ia (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru mesto 115; pri skloňovaní čísloviek *päť, deväť* 324
ä — ň (alternácia), pri časovaní slovies vzoru žať — žnem 448
-ät- (prípona), používanie kmeňa s príponou *-ät-* pri skloňovaní str. podst. mien vzoru dievča v pl. 121

B

ba (spojka) 713
ba (častica) 762
badať, v spojení so sponou *byť* 372
bajo, tvar L. sg. 114
bár (spojka) 713
bár (častica) 763
báraj (častica) 763
bárby (častica) 763
bárs- (morféma), zámená s *bárs-* 297
bársaj (častica) 763
básnická reč: používanie privlastňovacích príd. mien odvodených príponou *-ov* alebo *-in* namiesto druhových živočíšnych príd. mien v básnickej reči 219, citoslovcia a básnická reč 810
básnické prostriedky: genitív druhu ako básnický prostriedok 169
básnický štýl: morféma *bych* v tvaroch kondicionálu v básnickom štýle 465
bát sa, modálne 366
báza 38; rytmické krátenie v gramatických príponách po dlhej slabike bázy 25, variácia v báze tvarov 40, tendencia po stálosti bázy 40, skrátenie bázy 40, rozšírenie bázy 41; p. aj supletívna báza, tvarotvorný základ
baže (častica) 762
beletria: použitie rodinných privlastňovacích príd. mien na *-ovie* v beletrii pri zosobnení vo vzťahu k zvieratám 222, číslovky *sedemdesiaty, sedemdesiaty siedmy, deväťdesiaty* v beletrii 346
bez (predložka) 633; vokalizácia predložky *bez* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631
bez ohľadu na (predložkový výraz) 671
bez toho, aby (spojka) 714
bez zreteľa na (predložkový výraz) 671
bezdôrazný výraz 756
bezmála (častica) 763
bezpečne (častica) 763
bezpochyby (častica) 763
bezpredložkový genitív: väzba príd. mena *múdrejší* s bezpredložkovým genitívom 209
bezpredmetové slovesá 407

bezpríznakové (rodovo) mužské pomenovanie 135
bezpríznakové postavenie prísloviek 566
bezpríznakový člen: v privatívnom binárnom protiklade obsahu morfologických kategórií 34; v dvojiciach názvov podľa prirodzeného rodu 64, kategórie čísla 142, v rámci pádovej sústavy 152; p. aj nepríznakový člen, nepríznakový zástupca
bezrodové slovesné tvary 469
bezrodové zámená 235
beztak (spojka) 714
beztak (častica) 763
beztoho (častica) 763
beztvarosť: pri citoslovciach 807; p. aj amorfnosť
bežná reč: komunikačná úplnosť nominatívu v bežnej reči a v jej umeleckej štylizácii 153
bilaterálna povaha jazykových jednotiek 22
bilión (číslovka): morfologická a syntaktická charakteristika 317; skloňovanie 329
binárny protiklad 34
binomická stavba gramatických tvarov 38
bistu (častica) 764
bistubohu (častica) 764
bistuže (častica) 764
blízko (predložka) 660
blízo (predložka) 660
blízo (častica) 764
bližšie (predložka) 660
bo (spojka) 714
bodaj (častica) 764
bodka: písanie bodky pri radových číslovkách zaznačených číslicami 342
boh, tvary D. a L. sg. 79
bohdá (častica) 764
bohchráň (častica) 765
bohuchovaj (častica) 765
bohuotcuprisahám (častica) 765
bohuprisahám (častica) 765
bohužiaľ (častica) 765, 801
bohvie- (morféma), zámená s *bohvie-* 299
bohvie (častica) 764
bohznú (častica) 764
bojsa (častica) 766
botanická nomenklatúra: využívanie všeobecného sg. a pl. v botanickej nomenklatúre 142
božechráň (častica) 765
božeuchovaj (častica) 765
boží, v platnosti privlastňovacieho príd. mena 221
bôžik, tvary N. a A. pl. 83, 138
brániť sa, modálne 367
brat, tvar N. pl. 83
brať — beriem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 445
bratku, tvar v oslovení 86
buď (spojka) 714
buď — alebo (spojka) 714
buď — buď (spojka) 714
buda (starší tvar prechodníka) 489
budúci čas 430; p. aj futúrum
budto — alebo (spojka) 715
bulharské mená: tvary D. a L. sg. osobných mien na *-ov* 80
buržoa, skloňovanie 87
by (morféma) 463
by (spojka) 715
by (častica) 765
-by (prípona), morféma *by* v tvare kondicionálu préterita po spojkách a časticiach, ktoré sa končia na *-by* 482
bych (morféma), v tvaroch kondicionálu v básnickom štýle alebo ako charakterizačný prostriedok 465
byť, z hľadiska defektnosti 45, číslovka *tri* v spojení *byť niekomu tri svety* 323, číslovka *štyri* v spojení *byť niekomu štyri svety* 323, modálne 368; sponové 370, formálne 463, tvary indikatívu prézenta 471, tvary kondicionálu préterita 482, v neosobnom modálnom spojení 524
bytostná vymedzenosť: strata bytostnej vymedzenosti pri zväčšení 131
bývať, bývavať, sponové 371

C

c, p. *c — č*, *c — č — k*, *c — k*, *c — ž — h*, *k — c*, *t — c*
c ··· č (alternácia), vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
c — č ··· k (alternácia), pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
c — k (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 417
c — ž — h (alternácia), pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
-ca (prípona), tvary N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ca* 87
-ce (prípona), štylistická platnosť tvarov typu teľce 26
-ce (zakončenie slov), skloňovanie anglických a francúzskych mien na *-ce* s nevyslovovaným *e* 126
celkom (častica) 766
celý (príd. meno), prechod k zámenám 231
cestou (predložka) 670
cez (predložka) 634; korešpondencia predložky *cez* so slovesnou predponou *pre-* 628, synonymita predložiek *po* a *cez* 630, vokalizácia predložky *cez* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631
cicerone, tvar N. pl. 82
cirkev, tvary D. a L. pl. 110
citát: prevzaté slová rázu citátu 135
citátové slová 72

cítiť, v spojení so sponou *byť* 372
cítiť sa, cítievať sa, sponové 375
citoslovcia 807; miesto citosloviec v rámci slovných druhov 27, 30, 32; substantivizácia citoslovca *kšu* 194, vzťahové príd. mená z citosloviec 206, citoslovcia *hej, hurá, hŕ, hr-hr* vo funkcii nezhodného atribútu 232, citoslovcová platnosť spojení s číslovkami 358, slovesá z citosloviec 564, citoslovcia *beda, cikcak, čihi, hot, fuč, fuk, hej, kaput, tralalom, cik cakom, dínom-dánom, három-fárom* v platnosti prísloviek a príslovkových výrazov 618, rozdiel medzi časticami a citoslovcami 803;
p. aj citové, vlastné, objektívne, subjektívne, vôľové, upozorňovacie, zvukomalebné, primárne, sekundárne citoslovcia, interjekcie
citoslovcová platnosť zmeravených vetných konštrukcií 825, častíc 827
citoslovcové slovesá 826
citoslovcový útvar 809
citová účasť: datív dôvernosti a citovej účasti 181
citové citoslovcia 810
citové použitie ukazovacích zámen: *ten* 284, *to* 275, *tento* 275, *onen* 276, *taký* 276, *takýto* 276, *toľký* 277
citové spektrum: pri citových citoslovciach 812
citové vzťahy: vyjadrené osobnými privlastňovacími zámenami 246
citové zafarbenie: vokatívu a zvolacieho nominatívu 824
citový odtienok: možnosť vyjadrenia akéhokoľvek citového odtienku pri niektorých citoslovciach 811
citový ukazovací význam opytovacích zámen 282
citový význam: kratších tvarov *mi, ti, nám, vám* v D. zámen *ja, ty, my, vy* 240
-ckij (prípona), skloňovanie slovanských mien na *-ckij* 224
consecutio temporum 35; p. aj pomerný čas
cudzí, vzor prídavných mien 225; prechod príd. mena *cudzí* k zámenám 231
cudzie slová: skloňovanie cudzích priezvisk na *-o* 74, skloňovanie cudzích muž. osobných mien na *-as, -es, -is, -os, -us* 75, cudzích osobných mien so zmenou kmeňa 75, cudzích muž. všeobecných podst. mien na *-er* 76, cudzích priezvisk na *-er, -el* 77, tvary D. a L. sg. slovanských osobných mien na *-ov* 80, tvar N. pl. cudzích muž. živ. podst. mien vzoru chlap 81; I. pl. cudzích muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84; skloňovanie českých priezvisk na *-e (-ě)* 86; tvary N. a I. pl. cudzích muž. živ. podst. mien vzoru hrdina 87; skloňovanie cudzích muž. neživ. podst. mien na *-us, -os, -es* 88; L. sg. cudzích muž. neživ. podst. mien na *-ius, -eus, -el, -er, -ér, -ál* a niektorých iných 92; skloňovanie srbochorvátskych miestnych mien na *-ac* 97; L. sg. cudzích muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 99;
skloňovanie cudzích slov na *-ea, -oa, -ua*, cudzích ženských mien zakončených na spoluhlásku a antických ženských mien na *-o* so zmenou kmeňa 102; tvar G. pl. s nulovou pádovou príponou pri cudzích žen. podst. menách vzoru žena 103; tvar G. pl. na *-í* pri cudzích žen. podst. menách vzoru žena 104; skloňovanie prevzatých podst. mien žen. rodu na *-ia, -ya* 105;
skloňovanie cudzích podst. mien str. rodu na *-on, -um* 113; tvar L. sg. cudzích podst. mien str. rodu vzoru mesto 114, N. pl. cudzích pomnožných podst. mien vzoru mesto 115, G. pl. s nulovou pádovou príponou *-í* pri podst. menách str. rodu vzoru mesto 116, G. pl. s pádovou príponou *-í* pri str. podst. menách na *-o, -on, -um* s predchádzajúcou samohláskou 117; skloňovanie inoslovanských miestnych mien str. rodu na *-e* 118, inoslovanských miestnych mien str. rodu na *-ie* 120; súhrnný prehľad skloňovania cudzích podst. mien 123; skloňovanie slovanských osobných a zemepisných mien s podobou tvrdých príd. mien 224, českých mien s podobou mäkkých príd. mien 226; nesklonné cudzie podst. mená 59, 123, nesklonné cudzie príd. mená 59, 200
cynik, tvary N. pl. 82

Č

č, p. *c — č, c — č — k, k — č*
čas, tvary G. pl. 94
čas: z hľadiska členitosti obsahu morfologickej kategórie 35; akuzatív času 166; genitív času 173; vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 426; označený zámenom *kedy* 291; predložky s významom času 625; kategória času 430; používanie kategórie času 527; p. aj prítomný, minulý, predminulý, budúci, pomerný čas
časová príslovka 598
časovací typ 434
časovacia morféma 434
časovanie: vymedzenie v rámci ohýbania 45; flektívny typ v slovenskej morfologickej stavbe v rámci časovania slovies 55; aglutinačný typ v rámci časovania slovies 56; analytický typ v rámci časovania slovies 57; introflektívny typ v rámci časovania slovies 58; prehľad časovania slovies 461; p. aj konjugácia

časové spojky 686
časové súvetie 682
časový akuzatív: rozdiel medzi genitívom času a časovým akuzatívom 173
časový genitív 173
časový inštrumentál 186
časový vzťah 685
časť p. *čiastka*
časti reči 27; p. aj slovné druhy, partes orationis
častice 746; miesto častíc v rámci slovných druhov 27, polysyntetický typ v slovenskej morfologickej stavbe v rámci častíc 58, zdôraznenie 3. stupňa príd. mien časticami *čo*, *čím* 210, spojenia určitých čísloviek s časticami 350, častice *ono* a *to* pri neosobných slovesách 400, zdôrazňovacia častica *ho* pri slove *poď* 485, vzťahové príd. mená z častíc 207;
p. aj prechodné, vetné, členské, vytyčovacie, pripájacie, pobádacie, uvádzacie, vysvetľovacie, hodnotiace, zdôrazňovacie, nesamostatné, zložené, primárne, sekundárne, jednoslovné, viacslovné, modifikujúce, rovnozvučné častice, partikuly
časticový význam: upozorňovacie citoslovcia s časticovým významom 815
-ček (prípona), skloňovanie muž. deminutív na *-ček* 75; skloňovanie muž. priezvisk na *-ček* 77; tvar N. pl. muž. deminutív na *-ček* 80
čert, tvary D. a L. sg. 79; tvary N. a I. pl. 84, 139; v postavení nezhodného prívlastku 230
čert vie (základ v 1. časti slova), zámená s *čert vie* 299
čerta, *čerta rohatého*, *čerta starého*, *čerta strapatého*, *čerta vypĺznutého* (častice) 766
čertík, tvary N. a A. pl. 83
česať — *češem* (slovesný vzor), morfematická charakteristika 445, lexikálna charakteristika 446
české mená: skloňovanie priezvisk na *-e* (*-ě*) podľa vzoru hrdina 86, podľa vzoru chlap, hrdina a kuli 125; skloňovanie rodných mien a priezvisk na *-ěk* 126, miestnych mien žen. rodu 126; rod českých miestnych názvov žen. rodu v slovenčine 134; skloňovanie mien tvaru príd. mien podľa vzoru cudzí 226
či[1] (spojka) 715
či[2] (spojka) 716
či (častica) 766
čí (zámeno), opytovací význam 281, vzťažný význam 290, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
čiarka: vyznačovanie pauzy pri citoslovciach 808
čiastka/časť, v spojení s radovými číslovkami v ľudovej reči namiesto zlomkových čísloviek 333, zlomkové číslovky v ľudovej reči so slovom *čiastka/časť* 347
čiastkové systémy jazykového systému 21; p. aj morfologické čiastkové systémy
čiastkové tvarové systémy 37; p. aj morfologické čiastkové systémy
čiastkový genitív 408; p. aj partitívny genitív
čiastočná všeobecnosť menného čísla 142
čiastočné rodové homonymá 133
čida, *čidali*, *čidaže* (častica) 766
-čik (prípona), skloňovanie muž. živ. deminutív na *-čik* 78, tvar N. pl. muž. živ. deminutív na *-čik* 80
čím (spojka) 716
čím (častica) 767; zdôraznenie 3. stupňa príd. mien časticou *čím* 212
čím—tým (spojka) 717
činiteľ deja 360, 390; p. aj agens, logický subjekt
činiteľský vzťah v intenčnom poli slovies 397
činné konštrukcie: rámcový nominatív v činných konštrukciách prechodných slovies 156
činné príčastie: minulé z hľadiska štylistického 26; prítomné a minulé z hľadiska defektnosti 44; skloňovanie činného príčastia prítomného a minulého podľa vzoru cudzí 226; prechod činného príčastia prítomného a minulého k príd. menám 231; abstraktné podst. mená s príponou *-osť* od adjektivizovaných činných príčastí prítomných 232; tvorenie činných príčastí ako ukazovateľ vidu 421; tvorenie činného príčastia prítomného 491; tvorenie činného príčastia minulého 493; používanie činného príčastia prítomného a minulého 558; p. aj aktívne participium préterita, aktívne participium prézenta
činné tvary: systém činných tvarov 432; p. aj aktívne tvary, aktívum, činný rod
činnosť 360
činnostné prechodné slovesá 408; p. aj akčné tranzitné slovesá
činnostné slovesá 361
činný rod 35, 432; p. aj aktívum, aktívne, činné tvary
činný vzťah gramatického podmetu k deju 432; p. aj aktívny vzťah
číro (častica) 767
číselná stránka reality 314; p. aj numerická stránka reality
číselné dublety 146
číselné formy podstatných mien 145
číselné homonymá 151
číselné podstatné mená 354
číselné pojmy: delenie čísloviek podľa vzťahu ich významu k číselným pojmom 314
číselné postavenie veci 341

číselné príznaky 314
číselné skupiny 351
číselné tvary: podst. mien 139
číselné zámená 234; p. aj numerálne zámená
číselný význam: delenie číslovieok podľa špecifikácie číselného významu 314
číslo: príznakový a bezpríznakový člen kategórie čísla podst. mien 34, výklad kategórie čísla podst. mien 69; zhoda v čísle pri príd. menách 196, pri zámenách 235, pri číslovkách 315, pri slovesách 429; vyjadrenie kategórie čísla v zložených tvaroch préterita a kondicionálu 464; pomnožné čísla pri slovesách 517
číslo jedna, rod číslovky *jeden* pri podst. mene *číslo* 320
číslovkové spojenia vyjadrujúce približné číslo 350
číslovkové výrazy 351
číslovkové zámená 574
číslovky 314; miesto číslovieok v rámci slovných druhov 27, flektívny typ v slovenskej morfologickej stavbe v rámci skloňovania číslovieok 54, analytický typ v rámci tvarov číslovieok 58, polysyntetický typ pri číslovkách 59, násobné číslovky pri vyjadrení miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217, príd. mená z číslovieok 205; skloňovanie číslovieok podľa vzoru pekný 224, podľa vzoru cudzí 226; substantívny význam pri číslovkách 68, substantivizácia číslovieok 194, radové číslovky ako príd. mená 231, zámenný význam pri číslovkách 312, príslovkový význam pri číslovkách 572, číslovky v platnosti príslovieok 617, číslovky vo funkcii častíc 806;
p. aj určité, neurčité, základné, podielové, druhové, radové, násobné, skupinové, zložené, zlomkové, hromadné, rozčleňovacie číslovky, numeráliá
čiste (častica) 767
čisto vidová distributívna dvojica 424
čisto vidové dvojice 415
čisto vidové predpony 414
čiže (spojka) 717
čiže (častica) 767
-čki (zakončenie slov), skloňovanie slovanských mien na *-čki* podľa vzoru pekný 224
člen p. príznakový, bezpríznakový, nepríznakový, modifikovaný člen
členenie: slovnej zásoby slovenčiny na slovné druhy 27; p. aj rodové členenie
členený dej 411
členské častice 748
členské spojky 687
človek, tvary D. a L. sg. 78; tvary pl. 83
čo (zámeno): zaradenie k opytovacím zámenám 277; skloňovanie 278, opytovací význam 279, citový ukazovací význam 282, vzťažný význam 284, 287, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
čo (spojka) 717
čo (častica) 767; zdôraznenie 3. stupňa príd. mien časticou *čo* 212
čo aký (zámeno) 301
čo do (predložkový výraz) 671
čo hneď (spojka) 718
čo kedy (zámeno) 301
čo kto (zámeno) 301
čo ktorý (zámeno) 301
čo možno, zdôraznenie superlatívu príd. mien výrazom *čo možno* 212
čo priam (spojka) 718
čo raz (spojka) 719
čoby (častica) 768
-čok (prípona), skloňovanie priezvisk na *-čok* 77
čosi (zámeno) 334
čoskoro (častica) 790
čo-to (zámeno) 301
čožeby (častica) 768
čuť, v spojení so sponou *byť* 372
čuť sa, sponové 375

D

d, výslovnosť pri príd. menách vzoru pekný pred príponou 225; p. aj *d — ď*, *d — dz*, *s — d*, *s — ď — d*
ď, p. *d — ď*, *ď — dz*
D (skratka pre dej) 390
D_A, $D_{A:P}$ (schémy intenčného typu) 396
d — ď (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
d — dz (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
ď — dz (alternácia), pri tvorení imperatívu slovies *jesť*, *vedieť*, *zvedieť* 484
$D \rightarrow P$, $D_A \rightarrow P$, D — Z, D_A — Z (schéma intenčného typu) 395
da- (predpona), zámená s *da-* 294
dačí (zámeno) 294
dačo (zámeno) 294
dačo (častica) 760
dajako (zámeno) 294
dajaký (zámeno) 294
dakade (zámeno) 294
dakde (zámeno) 294
dakedy (zámeno) 294
dakoľkí (zámeno) 294
dakoľký (zámeno) 294
dakoľký, dakoľký raz (číslovky) 347
dakto (zámeno) 294
daktorý (zámeno) 294
daný (príd. meno), v úlohe zámena 312
dať, modálne 367, v jednočlenných vetách 369, neosobné konštrukcie s neosobným tvarom nezvratného slovesa *dať* 524
dať sa, modálne 366; v neosobnom modálnom spojení 524

dáta, skloňovanie 113
datív: kategória datívu 70, všeobecný význam datívu 152, významy a používanie datívu 177, príslušnosti a vlastníka 178, sprostredkovaného zásahu (paciensa) 179, nositeľa stavu 179, zreteľa a mienky 180, dôvernosti a citovej účasti 181, konečného objektu 181, vznik zložených príd. mien z väzby s datívom 210, väzba príd. mien s datívom 210, významy datívu základného zvratného zámena 251, výlučná rekcia s datívom pri slovesách 391, združená väzba s akuzatívom a datívom pri slovesách 393, združená väzba s datívom a infinitívom 393, datívom vyslovený druhý paciens deja 394;
tvary D. sg. podst. mien *človek*, *pán*, *don*, *šor*, *čert*, *diabol*, *vlk*, *pes*, *boh*, *otec*, *syn*, *duch*, *Kristus* 78, slovanských osobných mien na *-ov* 80, muž. neživ. podst. mien na *-teľ* a *-ec* 97, prípona *-i* v D. sg. žen. podst. mien vzoru žena 102; platnosť rytmického zákona v D. pl. žen. podst. mien vzoru žena 104, vzoru ulica 107; tvary D. pl. žen. podst. mien vzoru ulica na *-ja* 108, vzoru ulica na *-ia*, *-ya* 108, podst. mena *rozopra* 108; platnosť rytmického zákona pri žen. podst. menách vzoru dlaň 109; tvary D. pl. žen. podst. mien vzoru dlaň na *-j* 109, podst. mena *kader* 109, podst. mena cirkev 110; platnosť rytmického zákona v D. pl. podst. mien vzoru mesto 117; tvar D. pl. podst. mena *jojo* 117; platnosť rytmického zákona v D. pl. str. podst. mien vzoru srdce 119; D. pl. str. podst. mena *oje* 119; platnosť rytmického zákona v D. pl. príd. mien vzoru pekný 234, vzoru cudzí 226, vzoru páví 228; tvary *mne/mi*, *tebe/ti* v datíve zámen *ja*, *ty* 240, tvar *jemu* v datíve zámena *on* 243, tvary *sebe/si* v datíve zvratného zámena *sa* 252;
používanie predložiek s datívom: *k* 636, *proti*, *naproti*, *oproti* 651, *napriek* 663, *voči* 666, *vďaka* 670, *vzdor* 670, *navzdor*, *navzdory* 673;
p. aj prospechový, voľný, stavový, väzobný, vlastnícky, obsahový, vysvetľovací obsahový, doplňací obsahový, adnominálny, holý, citový datív
datívna reakcia 391
dativus commodi et incommodi 251
dativus eticus 251
dativus possessivus 251
dátum, skloňovanie 113
dávna (zdôraznená) minulosť 533
deadjektíva: prívlastok pri deadjektívach 72
deadverbiálne prídavné mená: príd. mená z komparatívu deadverbiálnych príd. mien 208
defektívnosť pri podst. menách 153
defektné slová 44
defektnosť lexém 44
deformácia p. tvarová, hlásková, významová, formálna deformácia
deiktické pomenovania: rovina deiktických pomenovaní v rámci slovných druhov 27
deiktické pomenovanie: rovina deiktického pomenovania 376, 385
deiktické t-ové slovo 681; p. aj t-ové deiktické výrazy, t-ové výrazy
dej: vzťah subjektu k deju vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 245, vzťah objektu k deju vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 245, vzťah činiteľa k deju pri zámene *svoj* 254; p. aj slovesný, členený, dokonavý dej, účasť deja, určenosť deja
dejová zložka pri citoslovciach v pomere k zvukovej zložke 819
deklinácia 45; p. aj skloňovanie
deklinačný typ 45
delimitatívna funkcia spojok 691
deminutíva: skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-čik* s vynechávaním a bez vynechávania samohlásky *-i-* 78; tvar N. pl. deminutív na *-ček*, *-ek*, *-čik* 80; kolísanie v skloňovaní zvieracích deminutív 138; p. aj mláďacie deminutíva
deň, tvary L. sg., N. a A. pl. 99, G. pl. 100; vokalizácia predložiek *nad*, *od*, *pod*, *pred* pred tvarmi slova *deň* 631
derivačný element 435
desaterac, skloňovanie 126
desatorák, *desatorako* (číslovky) 349
desufixácia 43
determinatívne syntagmy: zložené príd. mená z determinatívnych syntagiem 208; p. aj slovesné determinatívne syntagmy, recipročne determinatívna syntagma
determinované slovesá 411
detská reč: príd. mená z detskej reči 200, tvary slovesa *hajať* 437
deväťdesiat (číslovka), zakončenie 326
deväťdesiaty (číslovka), v ľudovej slovesnosti 346
deväťmásť (číslovka), vznik 325
deverbatíva: prívlastok pri deverbatívach 72
deverbatívne príslovky 568
diabol, tvary D. a L. sg. 79
dialóg p. familiárny dialóg
dievča (vzor podst. mien) 120
dichotomické triedenie v slovesnej kategórii času 35
dilogický doplnok 190
dilogický prísudok v inštrumentáli 190
dinom-dánom (príslovka) 822
diplomatické tituly: privlastňovacie zámená 2. a 3. os. pl. ako súčasť diplomatických titulov 245

disjunktívny vzťah 685; p. aj vylučovanie
distribúcia: vyjadrenie distribúcie pri pl. 143
distributíva 315; p. aj podielové číslovky
distributívna dvojica p. čisto vidová distributívna dvojica
distributívna predložka *po* 351
distributívne slovesá 424; p. aj podielne slovesá
distributívne spojenie 352
distributívne využitie singuláru 143
distributívnosť 424; p. aj podielnosť
distributívny lokál 70
distributívny plurál 143
distributívny singulár 143
distributívny výraz 352
distributívny význam singuláru a plurálu 143
distributívny zmysel singuláru 143
div, div že (častice) 768
dla (predložka) 664
dlaň (vzor podst. mien) 108
dlhá podoba akostných prídavných mien 200
dlhšie tvary: používanie dlhších tvarov *mne, tebe, mňa, teba* 240, dlhších tvarov *jeho, jemu* 243, dlhších tvarov *seba, sebe* 252; výskyt dlhších (nárečových) tvarov osobných privlastňovacích zámen 249
dlžen (príd. meno) 200
dno, vokalizácia predložiek *nad, od, pod, pred* pred tvarmi slova *dno* 631
do (predložka) 635, korešpondencia predložky *do* so slovesnou predponou *do-* 628
do- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *do-* a sufixálnymi morfémami 588, zvratné slovesá s predponou *do-* 382
dobre, dobreže (častice) 768
dočista (častica) 769
dohovoriaci, -a, -e 485
doista (častica) 773
dokedy (zámeno), príslušnosť k neohybným zámenám 278, opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
dokiaľ (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
dokonavé slovesá 410, z hľadiska defektnosti 44
dokonavosť deja 410
dokonavý dej 410; p. aj zavŕšený dej, určený dokonavý dej
dokonavý vid 410
dokonca (častica) 769
dokopy (častica) 769
dokým (spojka) 719
dolieť, modálne 369
dolu (predložka) 661
domáca skloňovacia sústava 123
domáci skloňovací systém 123
don, tvary D. a L. sg. 79
doplňací akuzatív 164
doplňací objekt: obsahový inštrumentál ako doplňací objekt 193
doplňací obsahový datív 185
doplňací obsahový objekt 185
doplnený nominatív 155
doplnková funkcia pomenovacieho nominatívu 157
doplnkové spojky 686
doplnkový inštrumentál 189
doplnkový vzťah 685; p. aj verbálno-atributívny vzťah
doplnok: hodnotiaca vložka s prechodom v tesnú väzbu v platnosti doplnku 154, prirovnávací nominatív ako doplnok 157, nominatív miery a funkcia doplnku 158; p. aj dilogický, zložený doplnok
doprostred (predložka) 661
dorozumievacia hodnota: vôľové citoslovcia z hľadiska dorozumievacej hodnoty 313; p. aj komunikačný akt
dosiaľ (zámeno): ukazovací element *-s-* v koreni zámena *dosiaľ* 257; ukazovací význam 266
doslova, doslovne (častice) 769
dosť (číslovka) 333
dostačiť, modálne 369
dostať, v spojení so sponou *byť* 373
dovidieť, v spojení so sponou *byť* 372
dovládať, modálne 369
dozaista (častica) 773
dôraz: zvratné zámeno *sám* pri dôraze 250; dôraz pri časticiach 757, pri citoslovciach 807
dôrazný výraz 756
dôsledkové spojky 686
dôsledkový vzťah 685; p. aj konkluzívny vzťah
dôsledok p. vzťah dôsledku
dôvernosť p. datív dôvernosti
druh: druhy príznaku pri príd. menách 197; p. aj slovné druhy, genitív druhu
druhá osoba: osobné zámená 2. osoby 237, skloňovanie zámen 2. osoby 239; všeobecná 2. osoba pri zámene *vy* 239, 2. osoba sg. slovies 508, pl. slovies 511; zastupovanie zámena 2. osoby zámenami 3. osoby 241, 3. osoba sg. namiesto 2. osoby v emfáze 513, 3. osoba pl. slovies namiesto 2. osoby 515
druhá podoba: infinitívneho kmeňa 436, prézentného kmeňa 436
druhotné citoslovcia 808; p. aj sekundárne citoslovcia
druhotné predložky 620, 660; p. aj sekundárne predložky
druhotné príslovky 571
druhotné spojky 697; p. aj sekundárne spojky
druhová príslušnosť: genitív druhovej príslušnosti 168

druhové číslovky 315, 348; určité 348; neurčité 349; p. aj speciáliá
druhovo privlastňovacie prídavné mená 204
druhový plurál 151
druhý (číslovka) 344, ako zámeno 313
druhý raz (číslovka) 344
druhý stupeň 210; tvar 2. stupňa 216, náhrada základného stupňa 2. stupňom 218, skloňovanie tvarov 2. stupňa 226, 2. stupeň pri príslovkách 581; p. aj porovnávací stupeň, komparatív
duál 34
dub (vzor podst. mien) 87
dubletné rodové tvary 132
dubletnosť: odstraňovanie dubletnosti 48; p. aj rodová dubletnosť
dubletný plurál 129
dublety: vývin v morfológii cez dublety 48, pri skloňovaní cudzích priezvisk na *-er, -el* 77, dublety zvratných a nezvratných slovies 378, pri tvorení tvarov imperatívu 483;
p. aj mužská dubleta, rodové, číselné dublety, dvojtvary
duch, tvary D. a L. sg. 79, N. a A. pl. 139
duplicita slovesnej väzby 408
dva (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 316, skloňovanie 320, radová číslovka k číslovke *dva* 342, podielové spojenia s číslovkou *dva* a vyššími číslovkami 352
dvadsať (číslovka), zakončenie 326
dvadsiaty — deväťdesiaty (číslovky) 345
dvanásť (číslovka), vznik 325
dvere, tvary G. pl. 107, ostatných pádov 108; vokalizácia predložiek *nad, od, pod, pred* pred tvarmi slova *dvere* 631
dvojačistý (číslovka) 340
dvojaký, dvojako (číslovky) 349
dvojbodka: označovanie pauzy pri citoslovciach 808
dvojčlenné parataktické spojky 681
dvojčlenné pomenovanie: vyjadrenie privlastnenia pri majiteľovi veci pomenovanom dvojčlenným pomenovaním 220
dvojčlenné spájacie prostriedky 681
dvojčlenný intenčný systém 393
dvojice p. heteronymné rodové, súvzťažné, vidové dvojice
dvojité pomenovanie: možnosť dvojitého pomenovania pre abstraktné javy 63; p. aj synonymické pomenovanie
dvojité spojky 695
dvojitý (číslovka) 340
dvojitý genitív 167
dvojtvary: štýlové zafarbenie dvojtvarov 26, vývin v morfológii cez dvojtvary 48, výskyt rovnocenných dvojtvarov 49;
v N.-A. pl. podst. mien *vták, vlk, pes* 74; pri skloňovaní niektorých muž. živ. podst. mien vzoru chlap latinského a gréckeho pôvodu 75, 124, niektorých muž. neživ. podst. mien vzoru dub latinského pôvodu 124, cudzích priezvisk na *-er, -el* 77, domácich priezvisk na *-ec, -ek, -ok* 78, muž. živ. podst. mien na *-čík* 78; v G. a A. sg. slova *fako* 78, 86, domácich priezvisk na *-o* 78, 86; v D. a L. sg. slov *človek, pán, don, šor, čert, diabol, vlk, pes, boh, otec, syn, duch, Kristus* 78, v L. sg. slov *kôň, koník, koníček, somár, žrebec* 79, v N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 82, v N. a A. pl. slov *anjelik, anjeliček, bôžik, čertík, škriatok* 83, 138, v G. a A. pl. slova *hosť* 83, v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 86, v N. pl. podst. mien *výherca, záujemca* 87, v G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 90, v L. sg. muž. neživ. podst. mien na *-r* 93, v G. pl. podst. mena *čas* 94, v L. pl. podst. mena *sen* 95, v I. pl. podst. mien vzoru dub 96; pri skloňovaní neživ. podst. mien vzoru *-teľ* 97, niektorých neživ. podst. mien vzoru stroj, ktoré vznikli zo živ. podst. mien 98; v L. sg. podst. mena deň 99, v G. pl. podst. mien *kôň, peniaz, groš* 100, v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 104, v G. pl. žen. podst. mien vzoru ulica 107, v D. a L. pl. podst. mena *rozopra* 108, v G. sg. žen. podst. mien vzoru dlaň 109, v I. pl. podst. mena *dvere* 108, v G. sg. podst. mien *hneď, tvár, myseľ* 110, N.-A. sg. podst. mien typu *bremä|bremeno* 114; pri skloňovaní podst. mien *oko, ucho* v pl. 115; v G. pl. str. podst. mien vzoru mesto 117; pri skloňovaní str. podst. mien vzoru dievča v pl. 121, osobných privlastňovacích zámen 249; v G.-A. sg. zámena *ten* 257, v N. sg. číslovky *jeden* 318, v I. číslovky *dva* 321, v I. číslovky *tri* 322; pri časovaní slovesa *kajať sa* 437, slovies vzoru česať — češem 447; pri aktívnom tvare prechodníka 488; pri činnom príčastí prítomnom 491; pri trpnom príčastí 498; pri vlastnostných príslovkách s morfémou *-e* 576; pri vlastnostných príslovkách s morfémou *-o* 578; pri vlastnostných príslovkách z adjektivizovaných príčastí 581; p. aj dublety
dvojvidovosť slovesa 425
dvor, vokalizácia predložiek *nad, od, pod, pred* pred tvarmi slova *dvor* 631
dychtiť, modálne 367
dynamické príznaky 360
dynamickosť morfológie 46
dz, p. *d — dz, ď — dz, dz — dž*
dz — dž (alternácia), pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
dž, p. *dz — dž, g — dž*

e, vkladné v G. pl. podst. mena *Vrable* 100, žen. podst. mien vzoru žena 103, str. podst. mien vzoru mesto 117, str. podst. mien vzoru srdce 119; p. aj *e* — *ie*, *e* — *ø*, *ia* — *e*, *ie* — *e*, *ø* — *e*
-e (prípona), tvary vokatívu na *-e* v sg. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, skloňovanie českých priezvisk na *-e* podľa vzoru chlap 125, skloňovanie českých priezvisk na *-e* podľa vzoru hrdina 86, 125, skloňovanie inoslovanských miestnych mien na *-e* podľa vzoru srdce 127; v L. sg. podst. mena *deň* 99, v N.-A. pl. muž. neživ. podst. mien na *-r*, *-l* 99, v rodinných privlastňovacích príd. menách 221; vlastnostné príslovky s morfémou *-e* 575, vlastnostné príslovky na *-e* od adjektivizovaných príčastí 581, okolnostné príslovky s morfémou *-e* 586
-e (zakončenie slov), skloňovanie cudzích mužských životných podst. mien typu kuli 124, skloňovanie slov talianskeho pôvodu na *-e* 125, skloňovanie anglických a francúzskych mien a iných slov zakončených na nevyslovované *-e* 126
-é (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien vzoru kuli 124
e — *ie* (alternácia), v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 94, vzoru žena 102, vzoru ulica 105, vzoru mesto 115, vzoru srdce 118; pri skloňovaní číslovíek *šesť* a *sedem* 324; pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
e — *ø* (alternácia), pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 75, vo vokatíve sg. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85; pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 88, muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 97, žen. podst. mien vzoru dlaň 109, žen. podst. mien vzoru kosť 110; pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 203
ě, p. *ě* — *ø*
-ě (zakončenie slov), skloňovanie českých priezvisk na *-é* podľa vzoru chlap 125, podľa vzoru hrdina 86, 125, podľa vzoru kuli 125
ě — *ø* (alternácia), pri skloňovaní českých rodných mien a priezvisk na *-ěk* 126
-ea (zakončenie slov), skloňovanie žen. podst. mien vzoru žena na *-ea* 102, 127
-ec (prípona alebo zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. podst. mien vzoru chlap na *-ec* 75, muž. neživ. podst. mien na *-ec* 97
-ei (zakončenie slov), skloňovanie nemeckých priezvisk na *-ei* 126
-eje (prípona), v rodinných privlastňovacích príd. menách 221
-ejší (prípona), pri tvorení komparatívu príd. mien 211
-ejšie (prípona), pri tvorení komparatívu prísloviek 582
-ek (prípona alebo zakončenie slov), skloňovanie priezvisk na *-ek* 76, tvar N. pl. pri muž. živ. zdrobneninách na *-ek* 80
-ěk (zakončenie slov), skloňovanie českých rodných mien a priezvisk na *-ěk* 126
ekvivalenty viet 807
-el (zakončenie slov), skloňovanie cudzích priezvisk na *-el* 77
-eľ (prípona alebo zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-eľ* 76, muž. neživ. podst. mien na *-eľ* 97
elácia: pri zámene *taký* 261
element p. slovotvorný, ukazovací, derivačný, tematický element
elidovaná spona 472
elidované sloveso: výlučný akuzatív vo výzvovej konštrukcii s elidovaným slovesom 160
elidovaný tvar 465
elipsa: pri substantivizácii 194
emfatická dĺžka pri expresívnom použití slovných druhov 808
emocionálnosť citosloviec 818
-eň (prípona alebo zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-eň* 76, muž. neživ. podst. mien na *-eň* s vynechávaním alebo bez vynechávania *e* 97, žen. podst. mien na *-eň* s vynechávaním *e* 109
-enko (zakončenie slov), skloňovanie inoslovanských priezvisk na *-enko* 74
-eno (zakončenie slov), štylistická platnosť tvarov typu *bremeno* 26; používanie tvarov typu *bremeno* popri tvaroch typu *bremä* 114
entina (číslovka) 335
entý (číslovka) 348
entýkrát, *entý raz* (číslovky) 348
-ený (*-ená*, *-ené*) (prípona), v trpnom príčastí 497
-er (zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-er* 76
-ero (prípona), v číslovke *viacero* 337
-es (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien na *-es* 75, 123; tvar N. pl. pri cudzích muž. živ. podst. menách na *-es* 81; skloňovanie cudzích muž. neživ. podst. mien na *-es* 88, 124, francúzskych rodných mien a priezvisk na nevyslovované *-es* 126
esejistický štýl: konštrukcia s *ktorý* v esejistickom štýle 287
ešte, *ešteže* (častice) 769
-eť (zakončenie slov), skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-eť* 97
etymologická figúra: inštrumentál nástroja v etymologickej figúre 187; obsahový inštrumentál ako etymologická figúra 192

existencia: neosobné slovesá vyjadrujúce existenciu 404
explikatívny vzťah 685; p. aj vysvetľovací vzťah
expresívna oblasť jazyka 816
expresívne pomenovania: odrastených alebo dospelých osôb a vecí 137
expresívne slová: časovanie slovesa *hajať* 437
expresívnosť: záporového genitívu v porovnaní so synonymným nominatívom a akuzatívom 175, citosloviec 816
expresívny zámer: štylistické využitie kategórie rodu s expresívnym zámerom 139
externá akcia agensa 391
-ey (zakončenie slov), skloňovanie anglických priezvisk na *-ey* 125, slova *jockey* 125, francúzskych priezvisk na *-ey* 126

F

f, v citosloviciach 808
-f (zakončenie slov), tvar N. pl. cudzích muž. živ. podst. mien na *-f* 81
F (skratka pre fundamentum) 406
fako, tvary G. a A. sg. 78, 86
faksimile, skloňovanie 127
faktický (častica) 770
faktitíva p. nezvratné faktitíva
faktovosť 410
familiárny dialóg: častica *ho* vo familiárnom dialógu 752
familiárny štýl: stredoslovenské tvary typu *dobrô* v krásnej literatúre ako prvok familiárneho štýlu 225
fáza, p. začiatočná, stredná, konečná fáza
fázové slovesá 363; v spojení so sponou *byť* 373; p. aj vidové slovesá
feminínum 129; p. aj ženský rod
figu, figu borová, figu drevená, figu makovú (častice) 770
figúra: p. etymologická figúra
-fil (morféma), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-fil* 82
finálny vzťah 685; p. aj účelový vzťah
flámske mená: skloňovanie flámskych mien na *-s* 75
flektívne slovné druhy 29, 31; p. aj ohybné slovné druhy
flektívne jazyky 32
flektívny typ: jeho podstata 50; v slovenskej morfologickej stavbe 51; v slovenskej morfologickej stavbe v porovnaní s inými typmi 59
flektívny typ ako typ skloňovania 45; p. aj morfologický flektívny typ, živé, neživé flektívne typy, vzor
flexia 45; p. aj ohýbanie
-fób (morféma), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-fób* 82
fonická rovina: vymedzenie v rámci iných rovín jazykového systému 21; vzťahy medzi morfologickou a fonickou rovinou 25; morfonológia ako prechodná oblasť 26; p. aj zvuková rovina
fonologické jednotky: využívanie fonologických jednotiek v morfonológii na ciele morfológie 26
forma: morfologickej jednotky 22; p. aj gramatická, vonkajšia forma
formalizovanie zámen 284
formálna deformácia: pri vzniku citosloviec z imperatívnych tvarov 824
formálna rozčlenenosť niektorých pozdravov 815
formálna stránka: morfologickej kategórie 36; častíc 753
formálna zložka *sa* 376
formálne sloveso *byť* 463; p. aj opisné sloveso
formálne vyznačenie rodu 130
formálny prostriedok: na vyjadrenie gramatického významu 22, formálne prostriedky syntaxe 23
formálny základ gramatického rodu 129
formant: vymedzenie 38, povaha formantov v slovenčine 41; formant *sa* 380; formant *si* 383; p. aj relačný, sufixálny, zvratný formant, tvarotvorná prípona
francúzske mená, slová: skloňovanie slov na nevyslovované *-e*, mien na nevyslovované *-es* a mien na *-ey* 126, rod slov francúzskeho pôvodu 135
frazeologické spojenia: pomnožný pl. miesto sg. vo frazeologických spojeniach 147, číslovka *štyri* v spojení *mať štyri svety* 323, číslovka *štyri* v spojení *byť (niekomu) štyri svety* 323, spojenia *o mílových päť, jeden za päť a druhý bez jedného za šesť, kúpiť za päť prstov* 325, číslovka *štvoro* vo frazeologickom spojení *štvoro na pätoro* 337
frazeologické zvraty p. zmeravené frazeologické zvraty
frekventatíva: odvodzovanie frekventatív 419
funkcia: nositeľa deja, agensa, patiensa, objektu, okolnosti, príznaku 71; pri kategórii rodu 128; delenie zámen podľa funkcie 234; funkcia spojky 679; p. aj onomatologická, imperfektivizačná, delimitatívna, doplnková, prísudková funkcia
funkčná sekundárnosť abstraktných substantív 63
futúrum: aglutinačná črta v prefixálnom tvorení futúra niektorých nedokonavých slovies predponou *po-* 57; synonymné tvary futúra pri slovesách vyjadrujúcich pohyb a niektorú deju spojené s pohybom 421; vzťah futúra ku kondicionálu 431; vyjadrenie kategórie osoby a kategórie čísla v tvaroch futúra 465; tvary indikatívu futúra 478; používanie futúra 534; p. aj predponové futúrum, budúci čas

g, v citoslovciach 808; p. aj *g—dž*
-g (zakončenie slov), tvar N. pl. pri muž. živ. podst. menách na *-g* 80
g—dž (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
gazdiná (vzor podst. mien) 110
-ge (zakončenie slov), skloňovanie francúzskych a anglických mien na *-ge* s nevyslovovaným *e* 126
generálne opytovacie zámeno 30; p. aj absolútne opytovacie zámeno
genitív: kategória genitívu 70, všeobecný význam genitívu 152, významy a používanie genitívu 166; príslušnosti 167, pôvodcu 167, nositeľa deja 168, vlastníka 168, druhovej príslušnosti 169, druhu 169, vlastnosti 170, obsahu 170, meraného obsahu 171, počítaného obsahu 171, množstva 171, synonymita partitívneho genitívu s genitívom množstva 172, času 173, konečného objektu 176, genitív vlastníka ako náhrada datívu vlastníka 179, vznik zložených príd. mien z väzby s genitívom 209, väzba príd. mien s genitívom 209, vyjadrenie privlastnenia genitívom pri všeobecných a vlastných podst. menách tvaru príd. mien 230, združená väzba s akuzatívom a genitívom pri slovesách 392;
tvar G. sg. podst. mena *fako* 78, G. sg. niektorých domácich priezvisk na *-o* 78, 86; G. pl. podst. mien *hosť* a *ľudia* 83, G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89, G. pl. podst. mien vzoru dub 94, G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 99, G. pl. podst. mien vzoru stroj 100, G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, G. pl. žen. podst. mien vzoru ulica 105, G. sg. žen. podst. mien vzoru dlaň 109, G. sg. žen. podst. mien vzoru kosť 110, G. pl. žen. podst. mien vzoru gazdiná 111, G. pl. str. podst. mien vzoru mesto 115, G. pl. str. podst. mien vzoru srdce 118, G. pl. str. podst. mien vzoru dievča 121; používanie kratších a dlhších tvarov v G. zámen *ja* a *ty* 240, dlhšie (nárečové) tvary v G. sg. osobných privlastňovacích zámen 249;
používanie predložiek s genitívom: *bez* 633, *do* 635, *od* 644, *okrem* 646, *skrz* s G., *u* 654, *z* 657, *za* s G. 658, *znad*, *sponad*, *spod*, *spopod*, *spred*, *spoza*, *spopri*, *zmedzi*, *spomedzi* 659, *blízko*, *blízo*, *bližšie* 660, *doprostred*, *konča*, *kraj*, *pokraj*, *skraja* 661, *miesto*, *namiesto*, *mimo pomimo*, *napred*, *vopred*, *naprieč* s G. 662, *nazad*, *nedaleko*, *níže*, *poníže*, *obďaleč*, *okolo*, *kolo*, *kol* 663, *počas*, *podľa*, *dľa*, *vedľa*, *povedľa*, *pozdĺž* 664, *pozdola*, *pozhora*, *prosto*, *prostred*, *naprostred*, *vprostred*, *uprostred* 665, *stranu*, *strán*, *straniva*, *stred*, *vnútri* 666, *vôkol*, *vyše*, *povyše*, *zdola*, *zhora*, *spostred*, *znútra*, *skonča*, *zôkol*, *sponiže*, *spovyše* 667, *vplyvom*, *prostredníctvom*, *pomocou*, *účinkom*, *cestou*, *mocou*, *silou*, *vinou*, *následkom*, *ohľadom* 670, *koncom*, *začiatkom* 671, *navzdory* s G. 674
p. aj adnominálny, dvojitý, hebrejský, partitívny, časový, záporový, adverbálny, obsahový, bezpredložkový, holý genitív
genitívna rekcia 391
genitívna väzba 72
genitívny objekt 162
genus verbi 432; p. aj kategória slovesného rodu
geografické názvy 140; p. aj zemepisné, zemepisné vlastné, vlastné zemepisné mená
-gna (zakončenie slov), skloňovanie talianskych miestnych mien na *-gna* 127
gradácia 45; p. aj sémantická gradácia, stupňovanie, komparácia
gradačný vzťah 685; p. aj stupňovanie
gramatická časť gramatického tvaru 38
gramatická forma: gramatická forma prísloviek 574; zložených príslovkových 590; okolnostné príslovky bez gramatickej formy 591; gramatická forma citosloviec 807; p. aj zmeravenie gramatickej formy
gramatická hodnota pomenovacích prostriedkov 25
gramatická charakteristika podstatných mien 71
gramatická kategória: rozdiel medzi morfologickou a gramatickou kategóriou 33; gramatické kategórie podst. mien 68, gramatická kategória zhody v rode, čísle a páde pri príd. menách 196, osoby 428, uplatňovanie sa gramatických kategórií podst. mien, príd. mien a príslovkových pri číslovkách 314, gramatické kategórie slovies 428, gramatické kategórie pri príslovkách 35, 565, 574
gramatická morféma 38, gramatické morfémy a kategórie podst. mien 68; p. aj rozštiepená, samostatná gramatická morféma, relačná morféma
gramatická osoba p. nulová gramatická osoba
gramatická príbuznosť prídavných mien a slovies 209
gramatická stavba jazyka 21
gramatické jadro vety 571
gramatické prípony: povaha rytmického krátenia dlhých slabík v gramatických príponách po dlhej slabike bázy 25
gramatické príznaky: celkové členenie podst. mien podľa gramatických a iných príznakov 67
gramatické slovné druhy 30; p. aj pomocné, synsémantické slovné druhy
gramatické slovo: bilaterálna povaha gra-

matického slova 22; príslušnosť gramatických slov do morfologickej roviny jazyka 25; štýlové rozdiely v oblasti gramatických slov 27; uplatňovanie sa polysémie v oblasti gramatických slov 679
gramatické tvary slov 21; porovnanie tvorenia gramatických tvarov a tvorenia slov 24
gramatické vlastnosti základných skupín citosloviec 810
gramatické výrazy 27
gramatický formant 376
gramatický prefix 41
gramatický rod: korešpondencia medzi obsahom kategórie menného rodu podst. mien a obsahom pojmu 33, uplatňovanie sa gramatického rodu 129; p. aj štvrtý gramatický rod
gramatický švík 25
gramatický tvar: vymedzenie, stavba gramatického tvaru 37; meravenie gramatických tvarov podst. mien 69
gramatický údaj 68
gramatický ukazovateľ: rod, číslo a pád ako gramatický ukazovateľ 68
gramatický význam: rozdiel medzi gramatickým a lexikálnym významom 22; rovina gramatického významu 387
gramatikalizácia lexikálnej jednotky 29
grécke mená: skloňovanie mužských osobných mien 75, 123, skloňovanie ženských mien 102, 127, skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-us*, *-os*, *-es* 88, 123
groš, tvary G. pl. 100

H

h, p. *c* — *ž* — *h*, *h* — *ž*, *z* — *ž* — *h*
-h (zakončenie slov), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-h* 80
h — *ž* (alternácia), vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri časovaní slovies vzoru brať — beriem 445, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
hádam (častica) 770
hájať, podoba prézentnej tematickej morfémy 437
hajde (citoslovce) 822
haky-baky, slovnodruhová platnosť 822
halabala (príslovka) 822
hanbiť sa, modálne 366
három-fárom (príslovka) 822
haruspex, skloňovanie 75
hebrejský genitív 142
hej (častica) 770
hej (citoslovce), vo funkcii nezhodného atribútu 232
heno ten (zámeno) 260
hentam ten (zámeno) 260
henten (zámeno) 260; substantivizované 261
héros, skloňovanie 75, 124
heterogénne spojky 684
heteronymné rodové dvojice 136
heteronymné rodové názvy 137
hja (citoslovce), pôvod 823
hľa (citoslovce), pôvod 823
hláskoslovná forma citosloviec 809
hláskoslovná stránka citosloviec 808
hláskoslovný vývin pri citosloveciach 808
hlásková deformácia: pri vzniku citosloviec z imperatívnych tvarov 823
hlásková podoba citosloviec 809
hlásky: výskyt osobitných hlások v citosloveciach 808
hlavne (častica) 771
hlavné syntaktické funkcie podstatných mien 61
hneď (podst. meno), skloňovanie 110
hneď (častica) 771
hneď ako (spojka) 719
ho (častica) 771; pri slove *poď* 485
hoci (spojka) 719
hoci (častica) 771
hoci-/hoc- (morféma), zámená s *hoci-/hoc-* 297
hoden (príd. meno) 200
hodlať, modálne 366
hodne (číslovka) 333
hodnota p. gramatická hodnota
hodnotiaca vložka: vložkový nominatív ako hodnotiaca vložka 154
hodnotiace častice 750
hodnotiaci nominatív 153
Hollý J.: tvary typu *dohovoriaci*, *-a*, *-e* u J. Hollého 485
holý datív: využívanie holého datívu pri živ. podst. menách 64
holý genitív: synonymita predložky *po* s lokálom a holého genitívu v nezhodnom prívlastku 631, holý genitív vlastnosti ako poetizmus 170
holý pád: prepozicionalizácia holých pádov podst. mien 669
homonymá p. rodové, číselné homonymá
homonymia, homonymita: pádových prípon 52, 129, 152; čísla 146
homonymné paralely pomnožných podstatných mien a podstatných mien s obyčajným plurálom 146
hore (predložka) 661
horizontálna os 26
horká, *horké*, *horký*, *horkýtam*, *horkýže*, *horkýžetam* (častice) 771
hosť, tvary N., G. a A. pl. 83
hovorová reč: osobné tvary pri muž. zvieracích názvoch 138, citoslovcia ako prostriedok hovorovej reči 810
hovorové jazykové prostriedky: nezvratné neosobné tvary typu *zabilo (ho)* 26
hovorové varianty: zámená *henten* a *hentam* ako hovorové varianty zámen *tamtén*, *tamto ten* 260

hovorové výrazy: zámeno *henten* 260, zámeno *hentam* 260
hovorové zafarbenie: príležitostného kolektívneho významu 148, posunutého kusového významu 150, príležitostnej substantivizácie 194
hovorový jazyk: skloňovanie zvieracích podst. mien muž. rodu v pl. podľa životných 74, prípona *-mi* v I. pl. str. podst. mien vzoru dievča 122, stredoslovenské tvary typu *dobrô, dobrieho* 225, zámeno *tuná* 265, zámeno *tuto* pri poukazovaní na blízku osobu 265, absolútne relatívum *čo* 288
hovorový štýl: tvary A. sg. typu *hríba, smreka* ako príklad na vzťahy medzi morfologickou a štylistickou rovinou spisovnej slovenčiny 26; používanie komparatívu príd. mien namiesto pozitívu 217; používanie privlastnenia typu nášho susedova záhrada 220; rodinné privlastňovacie príd. mená na -ovie 221; používanie zámena *taký* v hovorovom štýle 261; modálne sloveso *byť* 369
hovorový úzus: dubletné rodové tvary ako vplyvy z hovorového úzu 132
hovorový variant: zámeno *henten* ako hovorový variant zámena *tamten* 260
hŕ, hr-hr (citoslovcia), vo funkcii nezhodného atribútu 232
hranice medzi slovnými druhmi 29
hraničné kategórie 37
hrdina (vzor podst. mien) 86
hromadné číslovky: otázka vhodnosti termínu 335
hromadné podstatné mená 147; p. aj hromadné substantíva, kolektíva
hromadné substantíva 66; p. aj hromadné podstatné mená, kolektíva
hromadný singulár 147
hrsť, skloňovanie 110
huncút, v postavení nezhodného prívlastku 230
hurá (citoslovce), vo funkcii nezhodného atribútu 232
hybaj, hybáj (citoslovcia), pôvod 824
hybridné prvky: slovesné podst. meno ako hybridný prvok 504
hybridné tvary: pri slovesách a zámenách 30
hybridnosť tvarov 30
hynúť — hyniem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 443
hyperbolická platnosť číslovieok *desatoraký, desatorako, storaký, storako, tisícoraký, tisícorako* 349
hyperbolické spojenia: *sto a sto, stá a stá* 328
hypokoristiká: príslušnosť hypokoristík na *-o* k maskulínam 132; p. aj zvieracie hypokoristiká
hypotaktická spojka, hypotaktické spojky: synonymita hypotaktických spojok so základnou hypotaktickou spojkou že 679; vydelenie hypotaktických spojok a ich význam 684; prehľad hypotaktických spojok 686; p. aj základná hypotaktická, najvšeobecnejšia hypotaktická spojka
hypotaxa 679; p. aj pravá, nepravá hypotaxa
hypotetický vzťah 685; p. aj podmienkový vzťah

CH

ch, p. *ch — s, ch — š*
-ch (zakončenie slov), prípona *-i* v N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ch* 80; prípona *-ovia* v N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ch* 81
ch — s (alternácia), pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 80
ch — š (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
chápanie p. kusové, látkové, abstraktné chápanie
charakter vzťahu vyjadreného pádom podstatného mena 70
charakteristické rodové prípony 129; p. aj silné rodové prípony
charakteristika p. rodová charakteristika
chce sa, modálne 367
chcej- nechcej, platnosť výrazu 484
chcieť, modálne 366, tvary indikatívu prézenta 473
-che (zakončenie slov), skloňovanie francúzskych osobných mien na *-che* s nevyslovovaným *e* 126
chlap (vzor podst. mien) 73
chlapiť sa, modálne 366
chráňboh, chráňbože (častice) 765
chrániť sa, modálne 367
chráňpane (častica) 765
chudnúť — chudnem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 449
chvalabohu (častica) 771
chyrovať, v spojení so sponou *byť* 372
chytať — chytám (slovesný vzor), morfematická charakteristika 436, lexikálna charakteristika 437

I

i, písanie *i* a *y* v niektorých zvukomalebných citoslovciach 817; p. aj *i — í, i — i/ý — y, i — ø*
i (spojka) 720
i (častica) 772
-i- (prípona), v imperatíve 483
-i (prípona), v L. sg. podst. mien *kôň somár, žrebec* 79, v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, v N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru hrdina 87, v L. sg.

muž. neživ. podst. mien vzoru dub 92, v L. sg. podst. mena *deň* a neživ. podst. mien na *-r, -l* 99, v D.-L. sg. žen. podst. mien vzoru žena 102, v G. sg. podst. mien vzoru dlaň 109, v L. sg. podst. mien vzoru mesto 115; skloňovanie slovanských mien na *-i* podľa vzoru pekný 224
-i (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien vzoru kuli zakončených na *-i* 124, cudzích priezvisk na *-ai* 125, rumunských mien na *-i* typu *Petrovici* 126
i, p. *i* — *í*, *a* — *í*, *í* — *i/ý* — *y*, *ø* — *í*
-í (prípona), v G.-A. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 83; v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 100, žen. podst. mien vzoru žena 104, žen. podst. mien vzoru ulica 106, str. podst. mien vzoru mesto 117, str. podst. mien vzoru srdce 119; skloňovanie slovanských miestnych mien str. rodu na *-í* 120, českých miestnych názvov na *-í* 127
-í (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien vzoru kuli zakončených na *-í* 124
i čo (spojka) 720
i — *í* (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 105, vzoru gazdiná 111, vzoru mesto 115, vzoru srdce 118; pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
í — *i/ý* — *y* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417
i keby (spojka) 720
i keď (spojka) 720
i — *ø* (alternácia), pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap na *-čík* 78
i tak (spojka) 721
i to (spojka) 721
ia, p. *a* — *ia*, *a* — *á/ia*, *ä* — *ia*, *ia* — *a*, *ia* — *ä*, *ia* — *e*
-ia (prípona), v N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 83
-ia (zakončenie slov), skloňovanie cudzích žen. podst. mien na *-ia* 127
ia — *a* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, pri časovaní slovies vzoru žuť — žujem 451
ia — *ä* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417
ia — *e* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru žuť — žujem 451
-iac/-ac (prípona), tvorenie aktívneho tvaru prechodníka príponou *-iac/-ac* 488, príslovky s morfémou *-iac* 586
-iaci (*-iaca, -iace*)*/-aci* (*-aca, -ace*) (prípona), v činnom príčastí prítomnom 491
iba (spojka) 721
iba, ibaže (častice) 772
-ič (prípona), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ič* 83
-ičeк (prípona), skloňovanie muž. živ. deminutív na *-ičeк* 75, muž. neživ. deminutív na *-ičeк* 88
ida (starší tvar prechodníka) 489
identifikácia: nominatív osobných zámen pri identifikácii 243
identifikačná zložka 820
idiomatické pomenovania pri vyjadrovaní singulatívnosti 150
ie, vkladné v G. pl. podst. mena *Ladce* 100, žen. podst. mien vzoru žena 103, žen. podst. mien vzoru ulica 106, žen. podst. mien vzoru gazdiná 111, str. podst. mien vzoru mesto 116, str. podst. mien vzoru srdce 119; p. aj *ie* — *e*, *ie* — *ø*, *e* — *ie*, *ø* — *ie*
-ie (prípona), skloňovanie slovanských miestnych mien na *-ie* 127
ie — *e* (alternácia), pri skloňovaní muž., neživ. podst. mien vzoru dub 89, pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442, pri časovaní slovies vzoru žuť — žujem 451
ie — *ø* (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 97
-iec (zakončenie slov), skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-iec* 97
-iech (prípona), archaická prípona *-iech* v L. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 95
-ieva- (prípona), pri imperfektivizácii slovies 419
-ik (prípona), tvar N. pl. muž. živ. zdrobnenín na *-ik* 80; tvar N. pl. cudzích muž. živ. podst. mien na *-ik* 82
-ika-/-inka- (prípona), slovesá so zdrobňovacou príponou *-ika-/-inka-* 420
-illa (zakončenie slov), skloňovanie španielskych mien na *-illa* 127
imperatív: gramatická kategória osoby v imperatíve 429, prázdna morféma *po-* v imperatíve 462, osobné prípony v imperatíve 464, aktívne tvary 483, pasívne tvary 485, indikatív prézenta dokonavých slovies za imperatív 530, indikatív prézenta nedokonavých slovies za imperatív 531, prézent za imperatív vo výhražnej vete 531, používanie imperatívu 546; p. aj zmeravené imperatívy, rozkazovací spôsob
imperatívna morféma 483
imperatívne citoslovcia 815; p. aj rozkazovacie citoslovcia
imperatívne výrazy 484
imperatívny základ: tvorenie imperatívneho základu 483
imperfektivizácia 413, 415
imperfektivizačná funkcia 415
impersonália 397, 399, p. aj neosobné slovesá
implicitný agens 396
-in (prípona alebo zakončenie slov), pri pri-

vlastňovacích príd. menách 219, skloňovanie mužských priezvisk na *-in* 229
in/im, p. *a/ā* — *in/im*
-ina (prípona), v zlomkových číslovkách 332
ináč (zámeno) 305
ináč (spojka) 722
ináč, ináče (častice) 772
inadiaľ (zámeno) 305
inak (zámeno) 305; ako zdôraznenie vymedzovacieho významu opytovacích zámen 293
inak (častica) 772
inakadiaľ (zámeno) 305
inakší (zámeno) 305; ako zdôraznenie vymedzovacieho významu opytovacích zámen 293
inakšie (zámeno) 305
inam (zámeno) 305
inde (zámeno) 305; ako zdôraznenie vymedzovacieho významu opytovacích zámen 293
indeterminované slovesá 411
indikatív 429; osobné prípony v indikatíve prézenta 464, aktívne tvary indikatívu prézenta 470, pasívne tvary indikatívu prézenta 473, aktívne tvary indikatívu préterita 474, pasívne tvary indikatívu préterita 477, aktívne tvary indikatívu antepréterita 478, otázka pasívnych tvarov pri indikatíve antepréterita 478, aktívne tvary indikatívu futúra 478, pasívne tvary indikatívu futúra 479; p. aj oznamovací spôsob
indikátor: ukazovacie zámená ako pomocný indikátor 235; významových centier výpovedí 755
indikujúci prostriedok 757
individualizujúce pomenovania 136
infinitív: stavový datív pri infinitíve 180, združená väzba s akuzatívom a infinitívom 393, infinitív neosobných slovies 400, aktívny tvar infinitívu 486, pasívny tvar infinitívu 486, používanie infinitívu 556; p. aj zvratný, pasívny infinitív, neurčitok
infinitívna morféma 434
infinitívna rekcia 391; p. aj výlučná infinitívna rekcia
infinitívny kmeň 436; prvá a druhá podoba infinitívneho kmeňa 436; p. aj neurčitkový kmeň
infinitívny základ 486
inchoatívna fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj začiatočná fáza
-inka- (prípona), slovesá odvodené zdrobňovacou príponou *-inka-* 420
inokade (zámeno) 305
inokedy (zámeno) 305; ako zdôraznenie vymedzovacieho významu opytovacích zámen 293
inoslovanské mená: skloňovanie inoslovanských priezvisk na *-ko, -enko* 74, srbochorvátskych priezvisk na *-ac* 78, 125; D. a L. sg. slovanských (ruských a bulharských) osobných mien na *-ov* 80; skloňovanie českých priezvisk na *-s (-é)* podľa vzoru hrdina 86, 125, srbochorvátskych miestnych mien na *-ac* 97, 125, inoslovanských miestnych mien str. rodu zakončených na *-e* podľa vzoru srdce 118, 127, inoslovanských miestnych mien str. rodu na *-ie, -i* podľa vzoru vysvedčenie 120, 127, slovanských osobných a zemepisných mien tvaru príd. mien podľa vzoru pekný 224, českých mien tvaru príd. mien podľa vzoru cudzí 226, slovanských priezvisk zakončených na *-ov* a *-in* 229
inoslovanské priezviská: skloňovanie inoslovanských priezvisk na *-ko, -enko* 74; p. aj slovanské mená, slovanské osobné mená
inší (zámeno) 305
inštrumentál: kategória inštrumentálu 70, všeobecný význam inštrumentálu 152, významy a používanie inštrumentálu 185, miesta 185, času, nástroja 186; prostriedku 187, pôvodcu 187, príčiny 188, zreteľa 188, spôsobu 188, prirovnania, miery, účelu 189, 190, prechodného objektu 191, výlučného objektu 191, väzba príd. mien s inštrumentálom 210; združená väzba s akuzatívom a inštrumentálom pri slovesách 393; synonymita predložky *po* s lokálom a holého inštrumentálu 630;
prípony *-mi* a *-ami* v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, muž. živ. podst. mien vzoru hrdina 87, muž. neživ. podst. mien vzoru dub 95, muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 101, žen. podst. mien vzoru kosť 110, str. podst. mien vzoru dievča 122; prípona *-i* v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84; prípona *-y* v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, muž. neživ. podst. mien vzoru dub 96, str. podst. mien vzoru mesto 117; prípona „-iou" v I. sg. žen. rodu príd. mien vzoru cudzí 226, žen. rodu príd. mien vzoru páví 228; tvary *dvoma/dvomi* v I. číslovky *dva* 321; tvary *troma/tromi* v I číslovky *tri* 322; tvary *štyrma/štyrmi* v I. číslovky *štyri* 323;
používanie predložiek s inštrumentálom: *medzi* s I. 638, *nad* s I. 642, *pod* s I. 648, *ponad, popod, popred, poza, popri, pomedzi* s I. 649, *pred* s I. 650, *s* 652, *za* s I. 658, *dolu, hore* 661, *naprieč* s I. 662; p. aj okolnostný, časový, kvalifikačný, prísudkový, doplnkový, stavový, výsledkový, obsahový, adnominálny, predmetový inštrumentál
inštrumentálna rekcia 391

intencia slovesného deja 389, vzťah ku kategórii slovesného rodu 432, pri slovesnom podst. mene 503; p. aj zameranie slovesného deja
intenčná hodnota: slovesá s rozdielnymi intenčnými hodnotami 396; zmena intenčnej hodnoty niektorých slovies vo vývine jazyka 405
intenčne prednejší objekt 177
intenčné pole slovies 397
intenčný systém 389; p. aj dvojčlenný intenčný systém
intenčný typ 390; interferencia intenčných typov 396; p. aj jednočlenný intenčný typ
intenčný vzťah 391
intenzívny plurál látkových a abstraktných pomenovaní 150; p. aj umocňovací plurál
interferencia: medzi flektívnymi typmi 46; intenčných typov 396; pri časticiach 751
interjekcie 27, 807; p. aj citoslovcia
intonácia: častíc 755; pri citosloviciach 807
introflektívny typ: jeho podstata 51, v slovenskej morfologickej stavbe 58, v slovenskej morfologickej stavbe v porovnaní s inými typmi 60
invariantný lexikálny význam 24; p. aj nemenný lexikálny význam
iný (zámeno) 304; ako zdôraznenie vymedzovacieho významu opytovacích zámen 293
„*-iom*" (prípona), v L. sg. muž. rodu príd. mien vzoru cudzí 226, vzoru páví 228
„*-iou*" (prípona), v I. sg. žen. rodu príd. mien vzoru cudzí 226, vzoru páví 228
-is (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien na *-is* 75, 124, skloňovanie cudzích muž. neživ. podst. mien na *-is* 88, 124
-isko (prípona), skloňovanie zväčšených podst. mien na *-isko* 113, rod podst. mien na *-isko* 132, 137
ísť, limitné 367, modálne 369, sponové 374; tvary indikatívu prézenta slovesa *ísť* 473
-ista (prípona), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ista* 87
iste, *iste-isto*, *istežc*, *isto*, *isto-iste*, *istotne* (častice) 773
istý, *istýsi* (zámená) 302
-ita (prípona), tvary N. a I. pl. muž. živ. podst. mien na *-ita* 87
-itý (prípona), násobné číslovky s *-itý* 340
-ius (zakončenie slov), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ius* 81, tvar I. pl. muž. živ. podst. mien na *-ius* 84
-izeň (prípona), skloňovanie žen. podst. mien na *-izeň* 109
izomorfia, izomorfizmus: roviny jazyka z hľadiska izomorfizmu 21; v štruktúre morfologickej roviny 22; p. aj totožnosť štruktúry

J

-j (zakončenie slov), tvary D. a L. pl. žen. podst. mien vzoru dlaň zakončených na *-j* 109; druhové príd. mená od žen. podst. mien na *-j* 228
ja (zámeno), používanie 237, skloňovanie 239, vokalizácia predložiek *bez*, *cez*, *nad*, *od*, *pod*, *pred*, *s*, *v*, *z* k pred tvarmi zámena *ja* 631
-ja (zakončenie slov), tvary D. a L. pl. žen. podst. mien vzoru ulica zakončených na *-ja* 108; druhové príd. mená od žen. podst. mien na *-ja* 228
jadro: výpovede 747; p. aj plnovýznamové, pojmové, významové jadro
jak (spojka) 722
jať, z hľadiska defektnosti 44
javiť sa, sponové 374
jazyk: systém jazyka 21; štruktúra jazyka 21; roviny jazyka 21; synchrónny stav jazyka 22; typy jazykov 50; p. aj aglutinačné, flektívne jazyky
jazykové kvality citosloviec 810
jazykový systém 21
jeden (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 316, skloňovanie 318, rod číslovky *jeden* vo výraze *číslo jedna* 320, radová číslovka k číslovke *jeden* 342, používanie mena číselne určovanej veci namiesto číslovky *jeden* 350, podielové spojenia s číslovkou *jeden* 351; používanie v úlohe zámena 312, vo význame zámena *istý* 302
jeden jediný, *jeden-jediný*, *jeden jedinký* (číslovky) 320
jedenásť (číslovka), vznik 325
jedine (častica) 773
jedinečná osoba 398
jedinečný pomenovací dosah 65
jedinký (číslovka), používanie namiesto číslovky *jeden* pri zdôraznení minimálneho počtu 320
jediný (číslovka), pri číslovke *prvý* 343, používanie namiesto číslovky *jeden* pri zdôraznení minimálneho počtu 320
jednak (častica) 773
jednak — jednak (spojka) 722
jednako (číslovka) 348
jednako (spojka) 722
jednako (častica) 773
jednaký (číslovka) 348
jedno (častica) 773
jednočlenné spojky: pri parataktických spojkách 685; vymedzenie 695
jednočlenný intenčný typ 396
jednoduché nepôvodné (nevlastné) predložky 621

jednoduché primárne predložky 621
jednoduché spojky 677
jednoduché tvary 42; p. aj syntetický tvar, jednoslovné tvary
jednoducho (častica) 774
jednoduchý slovesný kmeň 434
jednoduchý slovesný tvar 462
jednoetapový nedokonavý vid 423
jednofunkčné spojky 679; p. aj jednovýznamové spojky
jednomorfémové slová 37; p. aj monomorfematické slová
jednomorfémové spojky 694
jednomorfémové tvary 37; p. aj monomorfematické tvary
jednomorfémový slovesný kmeň 434
jednoobjektový nedokonavý dej 423
jednorazový nedokonavý dej 423
jednoslabičné predložky: prízvuk pri jednoslabičných predložkách 631
jednoslovná syntaktická konštrukcia 23
jednoslovné častice 753
jednoslovné spojky 694
jednoslovné tvary 42; p. aj syntetický tvar, jednoduché tvary
jednoslovné útvary 23
jednosť: prvok jednosti v skupinových podst. menách 66, vyjadrovanie jednosti predmetu singulárom a plurálom 139
jednosubjektový nedokonavý dej 423
jednotka p. morfologická, pomenovacia jednotka
jednotkový plurál: pri kolektívach 148, látkových podst. menách 150
jednotkový singulár: pri kolektívach 148, pri látkových podst. menách 150
jednotkový význam podstatných mien so skupinovým plurálom 145
jednotky p. fonologické, amorfné jednotky
jednotliviny 139; p. aj súvislé jednotliviny
jednotné číslo 222, 225, 227, 228, 242, 248, 258, 318; p. aj singulár
jednotné prípony 129
jednovidové slovesá 427
jednovýznamové spojky 679; p. aj jednofunkčné spojky
Jégé: tvary činného príčastia minulého od nedokonavých slovies u Jégého 494
jeho, jej, jemu (tvary zámena *on*), používanie dlhších tvarov *jeho, jemu* 243, substantivizované *jeho, jej* 247
jesť (tvar slovesa byť) 471
jesť, tvary indikatívu prézenta 472, tvar imperatívu 484
jestli (spojka) 722
jesto (tvar slovesa *byť*) 471
jockey, skloňovanie 125
jojo, tvar L. sg. 114, D. a L. pl. 117
juhoslovanské miestne mená: skloňovanie názvov na *-ac* 97, 125
just (častica) 774
juxtapozícia pri časticiach 754

K

k, p. *c — č — k, k — c, k — č, s — k*
k (predložka) 636, korešpondencia predložky *k* so slovesnou predponou *pri-* 628; vokalizácia predložky *k* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631, v ostatných prípadoch 632
-k- (prípona), slovesá odvodené zdrobňovacou príponou *-k-* 420
-k (zakončenie slov), prípona *-i* v N. pl. muž. živ. podst. mien na *-k* 80; prípona *-ovia* v N. pl. muž. živ. podst. mien na *-k* 81
k — c (alternácia), pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 80
k — č (alternácia), vo vokatíve sg. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
-ka- (prípona), slovesá odvodené zdrobňovacou príponou *-ka-* 420
-ka (prípona), skloňovanie deminutív odvodených od žen. podst. mien vzoru gazdiná 111
kade (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 281, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
kade- (morféma), zámená s *kade-* 298
kadeľahle (spojka) 722
kader, tvary D. a L. pl. 109
kadiaľ (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 281, vzťažný význam 291
kajať sa, podoba prézentnej tematickej morfémy 437
kam (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 281, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
kardináliá 315; p. aj základné číslovky
-kať (prípona), citoslovcia a slovesá na *-kať* 827
kategória, kategórie: nulovej zhody pri príslovkách 35, vecného chápania 63; rod a číslo podst. mien 69, pád podst. mien 70, kategória nominatívu, genitívu, datívu, akuzatívu, lokálu, inštrumentálu 70, osoby pri podst. menách 71, kategória zhody v rode, čísle a páde pri príd. menách 196, stupňovania pri príd. menách 196, 210, rodu, čísla, pádu, životnosti a stupňovania pri číslovkách 315, vidu 409, vzťah vidu k iným slovesným kategóriám 412, kategórie slovies 428, osoby pri slovesách 428, kategória zhody pri slovesách 428, spôsobu 429, času 430, vzájomné obmedzenie kategórie času a spôsobu 431, kategória slovesného rodu 432, kategórie pri príslovkách 565, 574, 611, kategória stavu

(predikatívum) 572; p. aj morfologická, syntaktická, gramatická kategória, hraničné, kongruentné kategórie, genus verbi
kategoriálna povaha morfologického významu 23
kauzálny vzťah 685; p. aj príčinný vzťah
kauzatívne slovesá pohybu 381
každučký (zámeno) 307
každý (zámeno) 307, zdôraznené číslovkou *jeden* 320
kde (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 281, vzťažný význam 290, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
kde (častica) 774
kde- (morféma), zámená s *kde-* 298
kdeby (častica) 774
kde-tu (zámeno) 301
kdeže, kdežeby (častice) 774
kdežto (spojka) 723
keby (spojka) 723, kondicionál so spojkou *keby* 537
keby (častica) 774
keby aj (spojka) 723
keď (spojka) 723
keď (častica) 774
keď (už) nie — (tak) aspoň (spojka) 724
kedy (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
kedykoľvek (spojka) 725
kedy-vtedy (zámeno) 301
kedže (spojka) 725
-ki (prípona), skloňovanie slovanských mien na *-ki* podľa vzoru pekný 224
kiež, kiežby, kieže (častice) 775
-kij (prípona), skloňovanie slovanských mien na *-kij* podľa vzoru pekný 224
klasik, tvary N. pl. 82
kmeň p. slovesný, infinitívny, neurčitkový, kmeň prézentný, prítomníkový
knieža, skloňovanie 22
knižné jazykové prostriedky: tvary N. sg. podst. mien typu *bremä* 26, inštrumentál príčiny ako knižný prostriedok 188
-ko (zakončenie slov), skloňovanie inoslovanských priezvisk na *-ko* 74
kohút, kohútik, tvorenie rodových názvov pomocou slov *kohút, kohútik* 137
kol (predložka) 663
kolektíva 147; používanie slova *kvieta* 121; p. aj hromadné podstatné mená, hromadné substantíva
kolektíva 335; p. aj skupinové číslovky
kolektívna prvá osoba plurálu slovies 505
kolektívnosť: strata kolektívnosti pri rozšírení alebo zmene významu 148
kolektívny podávateľ: vyjadrený zámenom *my* 237
kolektívny prijímateľ: vyjadrený zámenom *vy* 237
kolektívny význam 148; p. aj príležitostný kolektívny význam
kolísanie: výskyt kolísania rodu podst. mien 69, niektoré konkrétne prípady kolísania rodu 131, kolísanie pri určovacom vzťahu medzi dvoma podst. menami 157, oslabenie rodového povedomia pri pomnožných podst. menách v dôsledku kolísania prípon 133, kolísanie medzi morfémami *-e* a *-o* pri vlastnostných príslovkách s morfémou *-e* 576, pri vlastnostných príslovkách s morfémou *-o* 578, pri vlastnostných príslovkách z adjektivizovaných príčastí 581
koľko (zámeno), základný význam 277, skloňovanie 279, opytovací význam 281, vzťažný význam 290, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293, príslušnosť k neurčitým základným číslovkám v sekundárnej platnosti 344
koľký (zámeno), základný význam, skloňovanie 278, opytovací význam 281, vzťažný význam 290, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293, vo význame neurčitej radovej číslovky 347
koľký chce (zámeno) 301
koľký raz (zámeno), vo význame neurčitej radovej číslovky 347
koľkýsi raz (číslovka) 347
koľký-koľký (zámeno) 301
kolo (predložka) 663
kolok, tvary G. sg. 90
-koľvek (morféma), zámená s *-koľvek* 297
kombinácie hlások: výskyt osobitných kombinácií hlások v citoslovciach 808
kombinačné zmeny 39; p. aj spätné, regresívne, postupné, progresívne kombinačné zmeny
kombinovaný tvarotvorný postup 41
kompaktnosť látok a abstrákt 149
komparácia 45; p. aj stupňovanie, gradácia
komparatív: aglutinačný typ v rámci tvarov komparatívu v slovenčine 157, príd. mená z komparatívu deadverbiálnych príd. mien 208, väzba komparatívu s genitívom 209, väzba s predložkovým akuzatívom 210, väzba pri porovnávaní 210, atributívna konštrukcia zámena čo s komparatívom príd. mena 288; tvorenie komparatívu prísloviek 582; využívanie komparatívu prísloviek 611; p. aj druhý, porovnávací stupeň
komparatívna morféma prísloviek 582
komparatívny vzťah 685; p. aj porovnávací vzťah
komplementárne tvary: činné príčastie prítomné a činné príčastie minulé ako komplementárne tvary 45
komplementárny singulár a plurál: podst. mená s komplementárnym sg. a pl. 139
kompletné menné číslo 150

komplexnosť: štruktúry morfologickej roviny 22; p. aj morfologická komplexnosť
komplexný slovný druh 314
komponent *sa, si* 376
komunikačná funkcia pri citových citoslovciach 810, pri vôľových citoslovciach 813
komunikačná platnosť samostatne použitého nominatívu 153
komunikačne úplný nominatív 153
komunikačný akt: citové citoslovcia z hľadiska komunikačného aktu 810; vôľové citoslovcia z hľadiska komunikačného aktu 813; p. aj dorozumievacia hodnota
komunikatívna stránka: rozkazovacie citoslovcia z komunikatívnej stránky 815
koncesívny vzťah 685; p. aj prípustkový vzťah
koncom (predložka) 671
koncová fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj terminatívna, konečná fáza
konča (predložka) 661
končiac niekým/niečím (predložkový výraz) 675
kondicionál: príslušnosť do kategórie spôsobu 429; inkompatibilita významu kondicionálu a futúra v slovenčine 431; vyjadrenie kategórie osoby a kategórie čísla v tvaroch kondicionálu 464; aktívne tvary kondicionálu prézenta 480; pasívne tvary kondicionálu prézenta 481; aktívne tvary kondicionálu préterita 481; pasívne tvary kondicionálu préterita 482; používanie indikatívu préterita za kondicionál 532; používanie kondicionálu prítomného a minulého 537; p. aj prítomný, minulý kondicionál, podmieňovací spôsob
kondicionálne tvary 537
konečná fáza priebehu slovesného deja 365; p. aj koncová, terminatívna fáza
konečne (častica) 775
konečný objekt 160; p. aj genitív konečného objektu, datív konečného objektu
kongruencia 428; p. aj kategória zhody, zhoda
kongruentná podoba zložených číslovieok 326
kongruentná väzba 138
kongruentné kategórie: zmena platnosti kongruentných kategórií pri substantivizácii 194
kongruentné skloňovanie 129
kongruentný tvar číslovky 317
koníček, tvary L. sg. 79
koniec koncov, koniec-koncov (častice) 775
koniec výpovede 755
koník, tvary L. sg. 79
konjugácia 45, aglutinačný typ v konjugácii slovenských slovies 57, prehľad konjugácie 461; p. aj časovanie, paradigma slovies
konjunkcie 27, 676; p. aj spojky
konkluzívny vzťah 685; p. aj dôsledkový vzťah
konkrétne podstatné mená 61; konkrétne substantíva 63; p. aj primárne podstatné mená, primárne substantíva, primárne substantívne pomenovania, konkrétne substantíva
konkrétnosť pri predponách na perfektivizáciu slovesa 414
konopa, skloňovanie 108
konsekutívny vzťah 685; p. aj účinkový vzťah
konsonantická alternácia 416
konštrukcia: rozdiel medzi tvarom a konštrukciou 23; p. aj viacslovná, syntaktická, výzvová, jednoslovná vetná, viazaná, pasívna vetná konštrukcia, predložkové konštrukcie; p. aj činné, trpné konštrukcie
kontaminovaná väzba 167
kontext: nadväzovanie na širší kontext pomocou spojky 690; kontext a častice 746; kontext pri významovom zaradení citových citosloviec 811
kontextové členenie výpovede: fungovanie častíc pri kontextovom členení výpovede 747; p. aj aktuálne členenie výpovede
kontextové vzťahy 746
kontinuatívna fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj stredná fáza
kontrast: využitie kontrastu pomnožného a nepomnožného substantíva 147
konverzia 25
koordinácia 685; p. aj priraďovanie
koordinatívne syntagmy: zložené príd. mená z koordinatívnych syntagiem 208
kopula 370; p. aj spona
kopulatívne pomocné slovesá 370; p. aj sponové pomocné slovesá
kopulatívny vzťah 685; p. aj zlučovanie
korelát p. zámenný korelát
korelovaný výraz 678; p. aj súvzťažný výraz
koreň, koreňová morféma 434
korešpondencia: medzi rovinami jazykového systému 21, väzieb príd. mien a slovies 209
kosť (vzor podst. mien) 109
kôň, skloňovanie v pl. pri zosobnení (v nadávkach) 74, tvary L. sg. 79, tvary G. pl. 100
kraj (predložka) 661
krásna literatúra: stredoslovenské tvary typu *dobrô* v krásnej literatúre ako prvky ľudovej reči alebo familiárneho štýlu 225, N. *čô* v jazyku krásnej literatúry 278
krásny, stupňovanie slova 212
-krát (morféma), štylistický rozdiel medzi násobnými číslovkami s *-krát* a *raz* 338, určité násobné číslovky s *-krát* 339; neurčité násobné číslovky s *-krát* 341

krátenie p. rytmické krátenie
krátka podoba akostných prídavných mien 200; p. aj menná podoba
kratšie tvary: *ma, mi, ťa, ti* v G., D. a A. zámen *ja, ty* 240, *sa, si* základného zvratného zámena 252
krem (predložka) 646
kresťan, tvar N. pl. 83
kričať — *kričím* (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 458
Kristus, tvary D. a L. sg. 79
krivdí sa, modálne 367
krstné mená: skloňovanie českých mien na *-ík* 126; rod krstných mien 136; p. aj rodné mená
kšu (citoslovce), substantivizácia výrazu 194
kto (zámeno), základný význam 277, skloňovanie 278, opytovací význam 279, citový ukazovací význam 283, vzťažný význam 285, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
kto chce (zámeno) 301
ktorý (zámeno), základný význam 277, skloňovanie 278, opytovací význam 280, vzťažný význam 286, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
ktorý chce (zámeno) 301
ktorý-ten (zámeno) 301
ktorýže (zámeno), opytovací význam 280
kto-ten (zámeno) 301
ktovie (základ v prvej časti zámen) 299
kuli (vzor podst. mien), zaradenie do súhrnného počtu substantívnych vzorov 53, skloňovanie muž. živ. podst. mien vzoru kuli 124
kúpiť za päť prstov (frazeologické spojenie), číslovka *päť* v spojení 325
kusové chápanie: hranica medzi kusovým a látkovým (resp. abstraktným) chápaním 150
kusové podstatné mená 147
kusový plurál 147
kvadrilión (číslovka), skloňovanie 329
kvalifikačný inštrumentál 188
kvalifikujúce spojenia s predložkou *o* 354
kvalifikujúci akuzatív 164
kvalifikujúci objekt: obsahový inštrumentál ako kvalifikujúci objekt 192
kvalitatívna alternácia p. alternácia, striedanie
kvalitatívne pomenovania 27
kvalitatívne určenie: vyjadrenie kvalitatívneho určenia prísudku z hlavnej vety zámenom *ako* 290
kvalitatívne vymedzovacie zámená 302
kvantitatívna alternácia p. alternácia, striedanie
kvantitatívna nevymedzenosť abstrákt a látok 150
kvantitatívne podstatné mená 149, kvantitatívne podst. meno *množstvo* 334; p. aj kvantitatívne substantíva
kvantitatívne pomenovania 27
kvantitatívne príslovkové významy 574
kvantitatívne substantíva 330; p. aj kvantitatívne podstatné mená
kvantitatívne vymedzenie deja inštrumentálom miery 189
kvantitatívne vymedzovacie zámená 306
kvantitatívny ráz príslovkových významov 573
kvantum: podst. mená vyjadrujúce kvantum 355
kvieta, používanie slova 121
-ky (prípona), okolnostné príslovky s *-ky* 586
ký (zámeno), základný význam 277, skloňovanie 279, opytovací význam 281, vzťažný význam 285
kým (spojka) 725
kýmkoľvek (spojka) 726

L

l, výslovnosť pri príd. menách vzoru pekný pred príponou 225; p. aj *l* — *ľ*, *ľ* — *l*
l — *ľ* (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204, pri tvorení imperatívu 484
l — *ľ* (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru mesto 115, vzoru srdce 118; pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ľ — *l* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
ľa, ľad (citoslovcia), pôvod 823
Ľadce, tvar G. pl. 100
ľaľa, ľaľad, ľaľať (citoslovcia), pôvod 823
ľáry-fáry, slovnodruhová platnosť 822
latinské mená: skloňovanie muž. osobných mien na *-us* 75, 123, muž. osobných mien so zmenou kmeňa 75, 124, muž. neživ. podst. mien na *-us* 88, 123, ženských mien so zmenou kmeňa 102, 127
látkové chápanie: hranica medzi kusovým a látkovým (resp. abstraktným) chápaním 150
látkové názvy 150
látkové podstatné mená 66, sg. látkových podst. mien 149; p. aj látkové substantíva
látkové substantíva 65; p. aj látkové podstatné mená
lebo (spojka) 726
lebo (častica) 775
lebo — alebo, lebo — lebo (spojky) 711
leci- (morféma), zámená s *leci-* 298
lečo, tvar L. sg. 114
leda (spojka) 726
leda (častica) 775
leda- (morféma), zámená s *leda-* 298

ledva (spojka) 727
ledva, ledvaže, ledvou, ledvy (častice) 775
len (spojka) 727
len (častica) 776
len čo (spojka) 727
lenže (spojka) 727
letopočet: používanie základných a radových číslovieok v letopočte 331
lexéma 24
lexikalizácia: tvarov 29, zmena príslušnosti tvaru k slovnému druhu pri lexikalizácii tvaru 29, lexikalizácia záporu pri príslovkách 591
lexikálna časť gramatického tvaru 38
lexikálna charakteristika slovesných vzorov: chytať — chytám, 437, rozumieť — rozumiem 441, niesť — nesiem 442, hynúť — hyniem 443, trieť — triem 444, brať — beriem 445, česať — češem 446, žať — žnem 449, chudnúť — chudnem 449, žuť — žujem 451, pracovať — pracujem 453, robiť — robím 455, vidieť — vidím 457, kričať — kričím 458
lexikálna jednotka: gramatikalizácia lexikálnej jednotky 29
lexikálna morféma 40
lexikálna povaha stupňovania 24
lexikálna rovina jazykového systému 21, podriadenosť zvukovej roviny v rámci rovín jazyka 32; p. aj slovníková rovina
lexikálne synonymum 234
lexikálnogramatická kategória: vidu 409, slovesnej intencie 432
lexikálnogramatické prvky: rovina nediferencovaných lexikálnogramatických prvkov 27
lexikálno-gramatické triedy slov 27
lexikálno-sémantická stránka negramatických slov a slovných druhov 25
lexikálny význam: rozdiel medzi gramatickým a lexikálnym významom 22; tvarov lexémy 24, častíc 747; rozsah lexikálneho významu pri časticiach 748; p. aj všeobecný lexikálny význam
lexikológia: príslušnosť rozboru lexikálno-sémantickej stránky negramatických slov a slovných druhov do lexikológie 25; p. aj náuka o slovnej zásobe jazyka
lež (spojka) 727
limitatívny vzťah 685; p. aj obmedzovací vzťah
limitné slovesá 365
litotes: pri popretí 3. stupňa vlastnosti veci 219
litototický zápor 591
litovské mená: skloňovanie muž. osobných mien na *-s* 75, 124, miestnych mien na *-s* 88, 124
logická kategória čísla: korešpondencia významu čísla s logickou kategóriou čísla 314
logický objekt 361; p. aj zasiahnutá vec, paciens
logický subjekt 361; p. aj činiteľ, agens
lokál: kategória lokálu 70; charakter lokálu ako predložkového pádu 71; povaha vyjadrovania pádového významu príponami lokálu 152; väzba príd. mien s lokálom 210;
tvar L. sg. podst. mien *človek, pán, don, šor, čert, diabol, vlk, pes, boh, otec, syn, duch, Kristus* 78, podst. mien *kôň, koník, koníček, somár, žrebec* 79, slovanských osobných mien na *-ov* 80; tvary L. pl. podst. mena *sen* 95, prípony *-iech* a *-ach* v L. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 95; tvary L. sg. podst. mena *deň* 99; prípona *-i* v L. sg. muž. neživ. podst. mien na *-r, -l* 99, žen. podst. mien vzoru žena 102; tvary L. pl. podst. mena *rozopra* 108, žen. podst. mien na *-ja* 108, žen. podst. mien na *-j* 109, podst. mena *kader* 109, podst. mena *cirkev* 110; tvar L. sg. podst. mena *vnútro* 115; tvary L. sg. a pl. podst. mena *nebo*; tvar L. pl. podst. mena *jojo* 117;
používanie predložiek s lokálom: *na* s L. 641; *o* s L. 644; *po* s L. 647; *pri* 650; *v* s L. 655;
p. aj distributívny lokál
lotyšské mená: skloňovanie muž. osobných mien na *-s* 75, 124, miestnych mien na *-s* 88, 124
l-ové príčastie: príd. mená odvodené od l-ového príčastia 232
l-ový tvar: jeho tvorenie 474; v aktívnych tvaroch indikatívu prézenta 476, v pasívnych tvaroch indikatívu prézenta 477, v aktívnych tvaroch indikatívu antepréterita 477, v aktívnych tvaroch kondicionálu prézenta 480, v pasívnych tvaroch kondicionálu prézenta 481, v aktívnych tvaroch kondicionálu préterita 481, v pasívnych tvaroch kondicionálu préterita 482
ľudia, tvary G. a A. pl. 83
ľudová reč: používanie privlastňovacích príd. mien odvodených príponami *-ov, -in* namiesto druhových živočíšnych príd. mien 219; vyjadrovanie rodového pôvodu v ľudovej reči 222; používanie zámena *taký* v ľudovej reči 261; stredoslovenské tvary typu *dobró* v krásnej literatúre ako prvok ľudovej reči 225; číslovka *obadvaja* 322; tvary *tria, trich, trim, trimi* pri číslovke *tri* 323, tvar N. *čó* a tvary N. a A. sg. *akó* a N. a A. pl. *akie* 278, spojenie podst. mena *čiastka/časť* s radovou číslovkou na vyjadrenie zlomku 333, číslovka *prvý raz* v ľudovej reči 344, používanie číslovky *tretí raz* v ľudovej reči 345, zlomkové číslovky so slovom *časť (čiastka)* 347, častica *ho*

v ľudovej reči 752; p. aj ľudový jazyk
ľudová slovesnosť: radové číslovky *sedemdesiaty, sedemdesiaty siedmy* a *deväťdesiaty* v ľudovej slovesnosti 346
ľudový jazyk: porovnávacia spojka *že* pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217; p. aj ľudová reč
ľudový úzus: dubletné rodové tvary ako vplyvy z ľudového úzu 133
-lý (prípona), používanie príd. mien na *-lý* namiesto trpných príčastí 500

M

m, p. *a — m*
-m (zakončenie slov), tvar N. pl. cudzích muž. živ. podst. mien na *-m* 81
ma (tvar zámena *ja*), používanie kratšieho tvaru *ma* v G. a A. 240
-ma (prípona), v I. číslovky *dva* 321, číslovky *tri* 322, číslovky *štyri* 323
maďarské mená: skloňovanie priezvisk na *-aj/-ay* 125, mien typu *Nagy* 126
magický počet: vyjadrený číslovkami *sedem* a *tri* 325
majestátny plurál 515; p. aj pluralis majestaticus
máličko (číslovka) 333
málo (číslovka) 333
málo (príslovka), pri tvorení komparatívu a superlatívu príd. mien 213
málo- (morféma), zámená s *málo-* 299
manžel, tvar N. pl. 83
maskulínum 69, maskulína a ostatné gramatické rody 129; p. aj mužský rod, podstatné mená muž. rodu, životné, neživotné, osobné, neosobné maskulína
mať (podst. meno), skloňovanie 112
mať (sloveso), z hľadiska defektnosti 45; limitné 365, modálne 366, sponové 371; číslovky *tri* a *štyri* v spojeniach *mať tri svety, mať štyri svety* 323
matematika: používanie číslovíek *ený, enýkrát/ený raz* 348
mäkké zakončenie: vplyv nárečí pri rode miestnych mien muž. a žen. rodu s mäkkým zakončením 131, príd. mená mäkkého zakončenia 198
mäkký vzor cudzí 225
-me (prípona), v I. os. pl. imperatívu 485
medzi (predložka) 638
medzi- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *medzi-* a sufixálnymi morfémami 590
medzidesiatkové radové číslovky 346
medzitým čo (spojka) 728
medzivetný syntagmatický vzťah 678
melioratívnosť: odtienok melioratívnosti pri hromadných podst. menách 148
mená: tvary G. a A. sg. mien rozprávkových bytostí na *-o* 74, N. a A. pl. mien rozprávkových a vybájených bytostí 138; tvar N. pl. mien národov a kmeňov 81;
p. aj podstatné, prídavné, vlastné, osobné, rodné, krstné, obyvateľské, miestne, zemepisné mená;
p. aj albánske, anglické, bulharské, české, flámske, francúzske, grécke, inoslovanské, latinské, litovské, lotyšské, maďarské, nemecké, novogrécke, pseudolatinské, pseudogrécke, rumunské, ruské, slovanské, srbochorvátske, španielske, talianske, turecké mená
menej (príslovka), pri tvorení komparatívu príd. mien 213
menná podoba akostných prídavných mien 200; p. aj krátka podoba akostných prídavných mien
menné číslo 70, všeobecnosť menného čísla 142
menný obsah predikácie: vyjadrený prísudkovým inštrumentálom 189
menný prísudok: datív mienky pri mennom prísudku 181
menný rod: korešpondencia medzi obsahom morfologickej kategórie a obsahom pojmu 33, charakteristika kategórie rodu 69, zhoda s menným rodom pri slovesách 429, osobitné prípady použitia menného rodu pri slovesách 525
menovite (častica) 778
meraný obsah p. genitív meraného obsahu
meru (číslovka) 327
meruôsmy (číslovka) 347
mesto (vzor podst. mien) 112
metonymické názvy: z hľadiska vyjadrovania prirodzeného rodu 136
metrické dôvody pre používanie dlhších (nárečových) tvarov osobných privlastňovacích zámen 249
mi (tvar zámena *ja*), používanie v D. sg. 240
-mi (prípona), v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, vzoru hrdina 87, muž. neživ. podst. mien vzoru dub 95, vzoru stroj 101, žen. podst. mien vzoru kosť 110, str. podst. mien vzoru dievča 122; v I. číslovky *dva* 321, číslovky *tri* 322
mieniť, modálne 366
mienka: datív zreteľa a mienky 180
miera: vyjadrenie miery pri hromadných podst. menách 148, vyjadrenie miery genitívom vlastnosti 170, vyjadrenie miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217, predložky s významom miery 626; p. aj nominatív miery, akuzatív miery, partitívny genitív miery, záporový genitív miery, inštrumentál miery
miestna príslovka 597
miestne mená, názvy: skloňovanie mien gréckeho a latinského pôvodu na *-us, -os*

-es, litovských, lotyšských a iných mien na *-is*, *-ys*, *-us* 88, 123, muž. miestnych mien, ktoré vznikli z muž. živ. podst. mien 92, 98; tvar G. pl. miestnych mien muž. rodu 94, 100; skloňovanie juhoslovanských miestnych mien na *-ac* 97, 125, žen. miestnych názvov na *-ea*, *-oa*, *-ua* 102, 127; tvar G. pl. miestnych mien žen. rodu vzoru ulica 106; skloňovanie inoslovanských miestnych mien str. rodu zakončených na *-e* 118, 127, názvov na *-ie* tvaru druhových príd. mien 120, anglických a francúzskych miestnych názvov na nevyslovované *-e* 126, českých miestnych mien žen. rodu na *-v* 126, talianskych miestnych názvov na *-gna* 127; vplyv nárečí pri rode miestnych mien muž. a žen. rodu s mäkkým zakončením 131; rod pomnožných miestnych názvov 133; privlastňovacie príd. mená ako súčasť miestnych názvov 221; skloňovanie slovenských a inoslovanských miestnych názvov tvaru príd. mien podľa vzoru pekný a cudzí 224, 226, miestnych mien muž. rodu na *-ov* a str. rodu na *-ovo* 230

miestny vzťah 685

miesto: inštrumentál miesta 185, miesto vyjadrené osobnými privlastňovacími zámenami 246; zámeno *kde* vo vzťažných vetách uvádzajúcich miesto a smer 290; predložky s významom miesta 622

miesto (predložka) 662

miesto toho, aby (spojka) 728

miliarda (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie a používanie 330

milión (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie a používanie 329

milovať — *milovať sa*, typ slovies so zvratnou podobou 386

mimo (predložka) 662

mimovoľné pasívum 388

minulý čas 430, používanie tvarov minulého času 531; p. aj préteritum

minulý kondicionál 545; p. aj kondicionál préterita, kondicionál minulý

mládacie deminutíva: príslušnosť k rodu 132

mláďatá: rod názvov mláďat 128

mňa (tvar zámena *ja*), používanie dlhšieho tvaru *mňa* v G. a A. 240

mne (tvar zámena *ja*), používanie dlhšieho tvaru *mne* v D. 240

mnoho (číslovka) 333

mnohoraký, *mnohorako* (číslovky) 349

mnohosť: prvok mnohosti v skupinových podst. menách 66, vyjadrovanie mnohosti pri podst. menách 139

množné číslo 74; p. aj plurál

množstvo: vyjadrenie určitého a neurčitého množstva 139, vyjadrenie súvzťažných množstiev v jednej výpovedi 143, relativita chápania množstva 147, genitív množstva 171, *množstvo* (podst. meno), pri vyjadrení neurčitého veľkého počtu 334; p. aj viazané množstvo, skupina

-mo (prípona), násobné číslovky s *-mo* 340, okolnostné príslovky s morfémou *-mo* ako analógie k deadjektívnym príslovkám na *-o* 587

moc (číslovka) 333

mocou (predložka) 670

modalita p. zámerová modalita

modálna vložka: vložkový nominatív ako modálna vložka 154

modálne obsahy: neosobné slovesá vyjadrujúce modálne obsahy 404

modálne príslovky: stavový datív pri modálnych príslovkách 180, vymedzenie v rámci obsahových príslovíek 571, využitie 611

modálne slovesá: základné 366, ostatné 366, v spojení so sponou *byť* 373, z hľadiska vidu 427

modálne spojenia: neosobné tvary osobných modálnych spojení 525

modálne vetné príslovky 370

modálny infinitív: stavový datív pri modálnom infinitíve 180

modálny vzťah 685; p. aj vlastný modálny, spôsobový vzťah

modifikačná morféma: pojem 38, pri slovesách 434

modifikovaný člen: časticou modifikovaný člen 754

modifikovaný výraz 747

modifikujúce častice 754

modus 429; p. aj kategória spôsobu

monomorfematické slová, tvary 37; p. aj jednomorfémové slová, tvary

monsignore, tvar N. pl. 82

morféma, morfémy: ako element tvaru 22, varianty morfém 25, nulový variant morfémy pri slovesách 435; rozšírený variant morfémy pri slovesách 435; vlastnostných príslovíek 575; okolnostných príslovíek 584; definícia morfémy 37; p. aj gramatická, relačná, modifikačná, lexikálna, samostatná, plná, stiahnutá, nulová, prázdna, prefixálna, sufixálna, koreňová, časovacia, imperatívna, osobná, záporová, príslovková morféma, stupňovacie, prefixálno-sufixálne morfémy

morfematická charakteristika slovesných vzorov 436

morfematická štruktúra: tvaru, slova 37, príslovíek 574

morfematické členenie infinitívu 486, vlastnostných a okolnostných príslovíek 575

morfematické zloženie: delenie príd. mien podľa morfematického zloženia 198
morfematický rozbor slovesných tvarov 433
morfematický švík 38, nejasnosť morfematického švíku v niektorých infinitívoch 486
morfológia 21; p. aj tvaroslovie
morfologická forma: jej zotretie pri druhotných citosloveciach 808
morfologická charakteristika určitých základných číslovíek 316
morfologická jednotka 22, významy morfologických jednotiek 26
morfologická kategória spôsobu: otázka členitosti jej obsahu 36
morfologická komplexnosť 314
morfologická náplň súborov gramatických prípon 25
morfologická povaha stupňovania 24
morfologická rovina jazykového systému 21, vzťah medzi morfologickou a syntaktickou rovinou 22, vzťahy medzi morfologickou a fonickou rovinou 25, podriadenosť zvukovej roviny morfologickej rovine 26, postavenie morfologickej roviny v rámci rovín jazykového systému 32; p. aj tvarová rovina
morfologická stavba: pomer typov v slovenskej morfologickej stavbe 59
morfologické čiastkové systémy 22; p. aj čiastkové tvarové systémy
morfologické kategórie 32
morfologické kritériá: hodnota morfologických kritérií pri vydeľovaní slovných druhov 32
morfologické príznaky podstatných mien 64
morfologické prostriedky vidu 413
morfologický flektívny typ 45
morfologický obsah tvarov 22
morfologický švík 38
morfologický význam: gramatického tvaru 22, stupeň zhody morfologického významu so zodpovedajúcim pojmovým obsahom 33
morfonológia: jej postavenie v rámci rovín jazyka 26
morfonologicky blízke prípony 129
možno, možnože (častice) 778
môcť, modálne 366, 369
môj (zámeno), významy 245, skloňovanie 248
môžbyť (častica) 778
mrcha (príd. meno) 201, stupeň adjektivizácie pri slove *mrcha* 230
múdrejší (príd. meno), väzba s bezpredložkovým genitívom 209
multiplikatíva 315; p. aj násobné číslovky
musieť, modálne 370
mužská dubleta 135
mužská prípona 132
mužské názvy zvierat 136
mužské odvodzovacie prípony 133
mužské osobné názvy 130
mužské osoby 128
mužské pomenovania 135
mužský rod: základné vymedzenie 69; výklad 129; osobitné použitie pri slovesách 525; p. aj maskulínum
my (zámeno), významy 238; skloňovanie 239
myseľ, skloňovanie 110

N

n, výslovnosť pri príd. menách vzoru pekný pred príponou 225; p. aj *a* — *n*, *ä* — *n*, *n* — *ň*
N (skratka pre nositeľa deja) 395
N — *D* (schéma intenčného typu) 395
n — *ň* (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
na (predložka) 639; korešpondencia predložky *na* so slovesnou predponou *na-* 628, synonymita predložiek *v* a *na* 629, synonymita predložiek *na* a *po* 629
na- (predpona), zvratné slovesá s predponou *na-* 382, čisto vidové slovesá s *na-* 414, okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *na-* a sufixálnymi morfémami 587
na podklade (predložkový výraz) 672
na poli (predložkový výraz) 674
na rozdiel od (predložkový výraz) 671
na ujmu (predložkový výraz) 673
na úkor (predložkový výraz) 673
načo (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 292, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
nad (predložka) 642; pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217, vokalizácia predložky *nad* 631
nad- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *nad-* a sufixálnymi morfémami 590
nadostač (číslovka) 333
nadovšetko (častica) 778
nadradená veta 681; p. aj postponovaná nadradená veta
nadstavbový charakter morfológie 25
nadstavbový ráz morfologickej roviny 32
nadto (častica) 778
nadväzovacia funkcia pri časticiach 747
nadväzujúci prvok 747
náhle (spojka) 729
náhradnosť p. vzťah náhradnosti
naisto (častica) 773
naj- (predpona), pri tvorení superlatívu príd. mien 212, pri superlatíve prísloviek 583
najkratší tvar pri zámene *on* 243; p. aj stiahnutý tvar
najmä (častica) 779

najmenej (príslovka), pri tvorení superlatívu príd. mien 213
nájomné (vzor podst. mien) 53
najprvší (príd. meno) 342
najskorej (častica) 779
najviac (príslovka), pri tvorení superlatívu príd. mien 213
najvšeobecnejšia hypotaktická spojka 685
najvšeobecnejšia parataktická spojka 685
najvyšší stupeň 210; p. aj tretí stupeň, superlatív
nakoľko (spojka) 729
namiesto (predložka) 662
namojdušu (častica) 779
namojpravdu (častica) 779
namojveru (častica) 779
naničˇ (príd. meno) 201
naopak (častica) 779
naozaj (častica) 779
napodobňovanie pri zvukomalebných citoslovciach 810
napokon (častica) 780
napred (predložka) 662
naprieč (predložka) 662
napriek (predložka) 663
napriek tomu, že (spojka) 729
napríklad (častica) 780
naprostred (predložka) 665
naproti (predložka) 651
náprotivok: podávateľa pri dialógu 256; p. aj vidový, nedokonavý náprotivok, pendant
nárečia: vplyvy z nárečí pri rode podst. mien 131, rod niektorých cudzích miestnych názvov v nárečiach 134, vplyv nárečí pri osobných tvaroch muž. zvieracích názvov 138, stredoslovenské tvary typu *dobrô* v krásnej literatúre 225
nárečové tvary: pri osobných privlastňovacích zámenách 249
nárečový variant: zámeno *heno* ako nárečový variant zámena *tamten* 260
naskrz (častica) 780
následkom (predložka) 670
-násobne (2. časť zložených slov), násobné číslovky s *-násobne* 340
násobné číslovky 337; pri vyjadrení miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217, podielové spojenia s násobnými číslovkami 353, podst. meno *raz* v násobných číslovkách 358; p. aj určité násobné, neurčité násobné číslovky, multiplikatíva
-násobný (2. časť zložených slov), určité násobné číslovky s *-násobný* 339, neurčité násobné číslovky s *-násobný* 341
-násť (morféma), pôvod *-násť* v číslovkách 325
nástroj p. inštrumentál nástroja
náš (zámeno), význam 245; používanie a skloňovanie 248
náuka o slovnej zásobe jazyka 25; p. aj lexikológia
naveľa (častica) 780
navyše (častica) 780
navzdor, navzdory (predložky) 673
nazad (predložka) 663
naznačovanie mien zámenami 233
názov, názvy: samostatne chápaných javov, substancií 61, mužských a ženských osôb, mláďat a zvieracie názvy z hľadiska gramatického rodu 130; mužských a ženských osôb z hľadiska prirodzeného rodu 135, zvierat a mláďat z hľadiska prirodzeného rodu 136, ľudských kolektívov, zvieracích kolektívov, rastlinných porastov, súborov vecí a prírodných javov z hľadiska vyjadrovania čísla 147, názvy s kompletným menným číslom 150; p. aj osobné, astronomické, zemepisné, geografické, administratívne, miestne, pomiestne, všeobecné, prevzaté, významovo disparátne, neživotné, skupinové, látkové názvy, mená
ne- (predpona), pri záporných tvaroch indikatívu prézenta 471; v aktívnych tvaroch indikatívu préterita 477, indikatívu antepréterita 478, indikatívu futúra 479, kondicionálu prézenta 481, kondicionálu antepréterita 482; pri príslovkách 591
neabstraktný význam plurálu 151
neaktuálny prísudok: rámcový nominatív ako podmet pri neaktuálnom prísudku 156
nebo, skloňovanie 115
nebodaj (častica) 780
nečlenený nedokonavý dej 423
nedá, modálne 368
nedajbože (častica) 781
nedaleko (predložka) 663
nedokonavé slovesá 410
nedokonavosť deja 410
nedokonavý náprotivok 415
nedokonavý vid 409
nedôrazný výraz 757
nedôrazové tvary pri zámene *on* 243
neflektívne slovné druhy 31; p. aj neohybné slovné druhy
nefunkčné dublety: zanikanie nefunkčných dubliet vo vývine jazyka 49
negatívny genitív 408; p. aj záporový genitív
negramatické slová 25
negramatické slovné druhy 743
nehľadiac na (predložkový výraz) 675
ňehoden (príd. meno) 200
nehromadné podstatné mená: pl. nehromadných a hromadných podst. mien 66, rozdiel medzi hromadnými a nehromadnými podst. menami 148; p. aj nekolektívne podstatné mená
nech (spojka) 729

nech (častica) 781
nechať, modálne 367
nejeden (číslovka) 320
nechže (častica) 781
neklamne (častica) 781
nekolektívne podstatné mená 148; p. aj nehromadné podstatné mená
nekolektívnosť súvislých jednotlivín 148
nekongruentná väzba pri neosobných a neživotných maskulínach 138
nelátkové podstatné mená, nelátkové substantíva 66
nelátkový význam plurálu 151
nemecké mená: skloňovanie priezvisk na *-ei* 126
nemenný lexikálny význam 24; p. aj invariantný lexikálny význam
nemôcť, modálne 368
není, nenie (nárečové tvary slovesa *byť*) 472
neodvodené prídavné mená 198; p. aj primárne prídavné mená
neohraničenosť deja 411; p. aj neuzavretosť deja
neohybné prídavné mená 200
neohybné slová: nesklonné podst. mená 123; neohybné príd. mená 200; neohybné opytovacie zámená 278
neohybné slovné druhy 31; p. aj neflektívne slovné druhy
neologizmy p. autorské neologizmy
neosoba pri podstatných menách 71
neosobné chápanie deja 521
neosobné konštrukcie 522
neosobné maskulína 138
neosobné modálne spojenia 523
neosobné pasívum 433
neosobné podstatné mená 64; p. aj zvieracie podstatné mená
neosobné slovesá 397; vyjadrujúce prírodné dejo atmosferickej povahy 401, vyjadrujúce tajomné dejo 403, vyjadrujúce telesné a duševné (psychofyzické) stavy 403, vyjadrujúce záujem o niečo alebo úspech v niečom 403, vyjadrujúce existenciu 404, ktorými sa vyjadrujú modálne obsahy 404, trpné príčastie od neosobných slovies 495; p. aj primárne neosobné slovesá, impersonáliá
neosobné slovesné konštrukcie 467
neosobné tvary slovies: kategória osoby pri neosobných tvaroch neosobných a osobných slovies 461, tvorenie a používanie neosobných tvarov 466, stavový datív pri neosobných tvaroch slovies 180; p. aj zvratné, nezvratné neosobné tvary
neosobné zvratné tvary: štylistická platnosť tvarov typu *zabilo (ho)* 26
neosobný bezpodmetový zvratný tvar: modálne slovesá v neosobnom bezpodmetovom zvratnom tvare v jednočlenných vetách 367, tvorenie a používanie 388, rozdiel medzi neosobnými bezpodmetovým zvratným tvarom a tvarom 3. os. sg. s jedinečným a so všeobecným podmetom 398
nepočítajúc (predložkový výraz) 675
nepochybne (častica) 781
nepojmové (nepomenovacie) spracovanie mimojazykovej skutočnosti 816
nepomnožné podstatné meno, substantívum 147
nepozerajúc (sa) na (predložkový výraz) 675
nepôvodné predložky 620; p. aj nevlastné predložky
nepravá hypotaxa 685
nepravá parataxa 684
nepravé vzťažné vety 284; pripojené zámenom *čo* 288, zámenom *aký* 289; zámeno *či* v nepravých vzťažných vetách 290
nepravidelná podoba radových číslovíek 342
nepravidelné skloňovanie ženských podstatných mien 111
nepravidelné slovesá: kritériá pre posudzovanie slovies ako nepravidelných 433, tvary indikatívu prézenta nepravidelných slovies 471
nepravidelné stupňovanie: prídavných mien 212, príslovíek 583
nepravidelný typ 46
nepriam (častica) 782
nepriamy pád 70
neprítomnosť: predložka označujúca neprítomnosť 626
nepríznakový člen: v rámci kategórie vidu 410, osoby 429, spôsobu 430; p. aj bezpríznakový člen, nepríznakový zástupca
nepríznakový zástupca: v rámci kategórie slovesného rodu 433; p. aj nepríznakový, bezpríznakový člen
neprospech p. okolnosť neprospechu
neráď (príd. meno) 200
nereálne dejo: sprítomňovanie nereálnych dejov 529
nerovnocenné morfémy 434
nerozčlenený obsah morfologickej kategórie 35
nerozvitá gramatická osoba 248
nesamostatné častice 751
nesamostatne chápané javy 61
nesčíselné množstvo/nesčíselný počet, ako vyjadrenie neurčitého veľkého počtu 334
nesklonné podstatné mená 123, rod nesklonných podstatných mien 130, 135
nesklonnosť podstatných mien, prídavných mien, zámen, číslovíek ako polysyntetická črta 59
nesporne (častica) 781
nestupňovateľné prídavné mená 197
nesubstantívnosť: spätie vyjadrenia vlastnosti príslovkou s nesubstantívnosťou nadradeného člena 568

nesúčasnosť deja 494
nesvoj (príd. meno), vznik 231
nešpecifická syntaktická funkcia prísloviek 565
netypické zakončenie prevzatých slov 135
neúčasť: predložka označujúca neúčasť 626
neurčité číslovky 314; číslovka *sto* ako neurčitá 328, častica *neúrekom* vo funkcii neurčitej číslovky 358; p. aj primárne neurčité, sekundárne neurčité číslovky
neurčité druhové číslovky 349
neurčité množstvo: vyjadrenie neurčitého množstva 139
neurčité násobné číslovky 341
neurčité privlastňovacie zámená: ich skloňovanie podľa vzoru cudzí 226
neurčité radové číslovky 347
neurčité skupinové číslovky 337
neurčité slovesné tvary 461, tvorenie neurčitých slovesných tvarov 486, používanie neurčitých slovesných tvarov 556
neurčité základné číslovky 333; podielové spojenia s neurčitými základnými číslovkami 353
neurčité zámená: základné vymedzenie v rámci zámen 235; význam a rozdelenie 293; s predponami *da-*, *nie-/ne-*, *vola-* 294; s odtienkom rozsahu 296; číslovky vo význame neurčitých zámen 313; p. aj základné neurčité zámená
neurčitkový kmeň 436; p. aj infinitívny kmeň
neurčitok: podst. mená viažúce neurčitok slovesa 73, väzba príd. mien s neurčitkom 210, tvorenie neurčitku 486, synonymita predložky *po* v účelovom význame a neurčitku 631; p. aj infinitív
neurčitý význam opytovacích zámen 292
neurčitý zámenný význam: číslovka *jeden* v neurčitom zámennom význame 312
neúrekom (častica) 782; vo funkcii neurčitej číslovky 358
neústrojnosť p. tvarová neústrojnosť
neutralizácia: chápanie morfologickej kategórie s nerozčleneným obsahom ako neutralizácie 35, neutralizácia protikladu sg. a pl. 142, určovacieho vzťahu medzi dvoma podst. menami s obsahovým nominatívom 157, agensa a paciensa 395, znelosti pred imperatívnou príponou *-me* v 1. os. pl. 485
neutrálnosť p. vidová neutrálnosť
neutrum: vymedzenie 69; zhody a rozdiely medzi neutrom a inými rodmi 129; p. aj pomnožné neutrum, stredný rod
neuzavretosť deja 410; p. aj neohraničenosť deja
nevedno (základ v 1. časti pomenovaní), zámená s *nevedno* 299
neveriť, modálne 369
nevidovosť 425; p. aj vidová neutrálnosť
neviem (základ v 1. časti pomenovaní), zámená s *neviem* 299
nevlastné predložky 620; p. aj nepôvodné predložky
nevokalizované podoby predložiek 631
nevyhnutne (častica) 782
nevyhranenosť p. rodová nevyhranenosť
nevymedzená kompaktnosť látok a abstrákt 149
nevymedzenosť p. kvantitatívna nevymedzenosť
nevynímajúc (z toho) niekoho/niečo (predložkový výraz) 675
nezávislý pomenovací tvar: genitív ako nezávislý pomenovací tvar 172
nezdržať sa, modálne 368
nezhodný atribút: citoslovcia *hej*, *hurá*, *hŕ*, *hŕ-hŕ* vo funkcii nezhodného atribútu 232; p. aj nezhodný prívlastok
nezhodný prívlastok: pri deverbatívach a deadjektívach 72, pomenovací nominatív ako nezhodný prívlastok 157, prirovnávací nominatív ako nezhodný prívlastok 157; p. aj nezhodný atribút
nezvratné faktitíva 380
nezvratné neosobné tvary slovies 466, nezvratné neosobné tvary typu *zabilo (ho)* z hľadiska štylistického 26
nezvratné slovesá 376; p. aj zvratná podoba, zvratný tvar nezvratného slovesa
než (spojka) 730; pri provnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217, používanie konštrukcie *než aký* 289
neživé flektívne typy 45
neživotné maskulína 138
neživotné názvy 64; p. aj prevzaté neživotné názvy
neživotné podstatné mená 64, skloňovanie neživotných podstatných mien
nežli (spojka) 731
-ní (prípona), príd. mená s *-ní* v staršom spisovnom jazyku 226
nič (zámeno) 310
nič (častica) 782
niči (zámeno) 311
nie (morféma), v záporných tvaroch slovesa *byť* 471, v záporných pasívnych tvaroch indikatívu prézenta 474
nie (častica) 782
nie- (predpona) neurčité zámená s *nie-/ne-* 294
nie že by — ale (spojka) 732
nieby (spojka) 731
niečo (zámeno) 334
niekoľko (číslovka) 333
niekoľkorakýý, *niekoľkorako* (číslovky) 349
niekoľký, *niekoľký raz*, *niekoľkýkrát* (číslovky) 347
nielen (spojka) 731
nielen — ale (i, aj) (spojka) 731
niesť — nesiem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 442

niet, nieto (tvary slovesa *byť*) 472
nieto (spojka) 732
nijako, nijak (zámená) 311
nijako (častica) 783
nijaký (zámeno) 310
nik (zámeno) 309
nikam (zámeno) 311
nikde (zámeno) 311
nikdy (zámeno) 311
nikto (zámeno) 309
niže (predložka) 663
no (spojka) 732
no, nolen (častice) 783
-nóm (morféma), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-nóm* 82
nomenklatúra p. botanická, zoologická nomenklatúra
nominatív: kategória nominatívu 70, všeobecný význam nominatívu 152, významy a používanie nominatívu 153, výpovedný zmysel nominatívu 153, nominatív miery 156, stupeň expresívnosti záporového genitívu v porovnaní so synonymným nominatívom a akuzatívom 175, nominatív popri obsahovom genitíve a akuzatíve pri príd. menách 177, tvar N. sg. a skloňovanie ako kritérium pre delenie príd. mien 198;
tvar N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 80; nominatív vo funkcii vokatívu 86; tvary N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru hrdina 87, muž. neživ. podst. mien na *-r*, *-l* 92, podst. mena *hrsť* 110, cudzích pomnožných podst. mien vzoru mesto a podst. mien *oko, ucho* 115; platnosť rytmického zákona v N. pl. str. podst. mien vzoru mesto 117; tvar N. pl. podst. mena *jojo* 117, podst. mena *oje* 119; platnosť rytmického zákona v N. pl. str. podst. mien vzoru srdce 119; tvary N. pl. str. podst. mien vzoru dievča 121; platnosť rytmického zákona v N. pl. muž. rodu príd. mien vzoru pekný 224, vzoru cudzí 226; tvary N. pl. muž. rodu činných príčastí prítomných a minulých 226; platnosť rytmického zákona v N. pl. muž. rodu príd. mien vzoru páví 228; nominatív osobných zámen 243; citoslovcia z nominatívu 824;
p. aj komunikačne úplný, pomenovací, hodnotiaci, vložkový, absolútny, doplnený, rámcový, podmetový, obsahový, stavový, prirovnávací, zvolací, oslovovací, samostatne použitý nominatív
norma: pri rodovom rozlíšení maskulín a feminín 131
nositeľ: deja 71; vyjadrenie vzťahu nositeľa k stavu pri zámene *svoj* 254; nositeľ deja v intenčnom systéme 395, stavu 361; p. aj genitív nositeľa deja
novogrécke mená: skloňovanie muž. osobných mien na *-as, -es, -is, -os, -us* 75, 124
n-/t-ové príčastie 495; p. aj trpné príčastie, pasívne particípium
nože (častica) 783
ø (= nula), p. *a — ø, á — ø, e — ø, i — ø, ø — á, ø — e, ø — í, ø — ý/y, o — ø*
-ø (prípona) p. nulová prípona
ø — á (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ø — e (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416, pri časovaní slovesa *mlieť* 444, pri časovaní slovies vzoru brať — beriem 445
ø — i (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ø — ie (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ø — ý/y (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
nulová gramatická osoba 429
nulová morféma: vymedzenie nulovej morfémy a jej postavenie v morfologickej rovine jazyka 43; p. aj nulová osobná, nulová pádová, nulová prípona
nulová osobná prípona: v tvare 2. os. sg. imperatívu 484
nulová pádová prípona: v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 94, muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 100, žen. podst. mien vzoru žena 103, žen. podst. mien vzoru ulica 105, žen. podst. mien vzoru gazdiná 111, str. podst. mien vzoru mesto 115, str. podst. mien vzoru srdce 118, str. podst. mien vzoru dievča 121
nulová prípona: existencia v N. sg. podst. mien 40, v G. pl. ako spoločná pre feminína a neutrá 129; p. aj nulová morféma
nulová zhoda: kategória nulovej zhody pri príslovkách 35
nulové zakončenie: pôsobenie rodovo silných prípon pri feminínach s pôvodne nulovým zakončením 132
nulový tvar slovesa *byť* 472
nulový variant morfém pri slovesách 435
numeráliá 27, 314; p. aj číslovky
numerálno zámená 235; p. aj číselné zámená
numerická stránka reality 314; p. aj číselná stránka reality
-núť (prípona) citoslovcia a slovesá na *-núť* 826
nuž (spojka) 732
nuž (častica) 783
-ný (*-ná, -né*) (prípona), tvorenie trpného príčastia príponou *-ný* (*-ná, -né*) 497

O

o, vkladné v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 103, str. podst. mien vzoru mesto 116; v l-ovom tvare indikatívu préterita 475; p. aj *o — á, o — ø, o — ô, ô — o*

o (predložka), 643; podielové spojenia s predložkou *o* 354, synonymita predložiek *po* a *o* 630
o milých päť (frazeologické spojenie), číslovka *päť* v spojení *o milých päť* 325
o- (predpona), pri čisto vidových slovesách 414; okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *o-/ob-* a sufixálnymi morfémami 589
-o (prípona), skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-o* podľa vzoru chlap 74, 81, 84, 85, podľa vzoru hrdina 86, cudzích priezvisk na *-o* 125; vlastnostné príslovky s morfémou *-o* 577, vlastnostné príslovky na *-o* od adjektivizovaných príčastí 581, okolnostné príslovky s morfémou *-o* 586
ó (citoslovce) 811
-ó (zakončenie slov), skloňovanie cudzích vlastných mien na *-ó* 125
o — *á* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
o — *ø* (alternácia), pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 75; vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85; pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 88, vzoru stroj 97, žen. podst. mien vzoru dlaň 109, vzoru kosť 110; pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 203
o — *ô* (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 105, vzoru mesto 115; pri skloňovaní číslovky *osem* 324
-oa (zakončenie slov), skloňovanie žen. podst. mien vzoru žena na *-oa* 102, 127
ob- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *o-/ob-* a sufixálnymi morfémami 589
obadvaja (číslovka) 322
obaja, oba, obe (číslovka) 321
obávať sa, modálne 366
obďaleč (predložka) 663
obidvaja, obidva, obidve (číslovka) 321
objekt 71, 159, vzťah objektu k deju vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 245; p. aj logický, prechodný, akuzatívny, konečný, intenčne prednejší, stavový, obsahový, výlučný, vysvetľovací, kvalifikujúci, doplňací, perspektívny, vnútorný objekt, predmet
objektívne citoslovcia 810; p. aj zvukomalebné citoslovcia
objektové slovesá 497; p. aj predmetové slovesá
objektové významy predložiek 619
objektové vzťahy 619; p. aj predmetové vzťahy
objektový vzťah: ako typ v rámci podradovania 685; p. aj predmetový vzťah
obmedzená účasť deja na veci pomenovanej substantívom 173
obmedzovací vzťah 685; p. aj limitatívny vzťah
obmedzovacie spojky 687
obmedzovacie zámená: *sám* 307, *samý* 308
obojaký, obojako (číslovky) 349
obojstranný doplňací vzťah 566; p. aj recipročný doplňací vzťah
obojstranný určovací vzťah pri genitíve meraného obsahu 171; p. aj recipročný určovací vzťah
obojvidové slovesá 425
obrátený určovací vzťah pri genitíve množstva 171
obsah: morfologickej jednotky 22, morfologickej kategórie 33, spojky, hypotaxy, parataxy 679, častíc 747, vecného významu vytyčovacích častíc 749, vecného významu pripájacích častíc 749; p. aj genitív obsahu, genitív meraného obsahu, genitív počítaného obsahu, výpovedný, predikačný, prísudkový obsah
obsahové príslovky 571; využitie 607
obsahový akuzatív 163
obsahový datív 184; p. aj vysvetľovací obsahový, doplňací obsahový datív
obsahový genitív 176
obsahový inštrumentál 192
obsahový nominatív 156
obsahový objekt p. doplňací obsahový objekt
obyčajné množstvo: vyjadrenie obyčajného množstva pri pl. 143
obyvateľské mená 140
obzvlášť (častica) 800
od (predložka) 644; pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217, korešpondencia predložky *od* so slovesnou predponou *od-* 628, synonymita predložiek *z* a *od* 629, vokalizácia predložky *od* v ustálených prípadoch 631
od- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *od-* a sufixálnymi morfémami 588
odborné termíny: neprítomnosť stupňovania pri príd. menách ako súčastiach odborných termínov 214
odborný štýl: tvary typu *teľatá* 26, číslovky s morfémou *-krát* 338, používanie pasíva v odbornom štýle 552, predložky v odbornom štýle 669
odkazovací význam pri ukazovacích zámenách: *ten* 266, *to* 267, *tento, tamten* 269, *onen* 270, *taký, takýto* 271, *onaký, toľký, toľkýto, toľko, tak* 272, *takto, onak, tam, tade, tadiaľ, odtiaľ, odtade, odtiaľto* 273, *stade, stadiaľ, potiaľ, potade* 274
odkazovanie: na mená zámenami 233, odkazovací význam pri osobných privlastňovacích zámenách 246
odkedy (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 282, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293

odkiaľ (zámeno), základný význam 278, opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
odlišovacie zámená: *iný* 304, *inší*, *inakší*, *inak*, *inakšie*, *ináč*, *inde*, *inam*, *inokade*, *inakadiaľ*, *inadiaľ* 305, *inokedy* 306
odlukové slovesá: združený akuzatív ako prechodný objekt po odlukových slovesách 162, obsahový genitív pri odlukových slovesách 177
odlukový význam: výlučný akuzatív pri predponových slovesách s odlukovým významom 162
odmietať, modálne 367
odporovací význam hypotaktických spojok 687
odporovacie spojky 686
odporovanie 685; p. aj adverzatívny vzťah
odporúčaný dej: vyjadrený indikatívom prézenta 530
odraz skutočnosti: stupeň zhody medzi morfologickým významom a zodpovedajúcim odrazom skutočnosti 33; p. aj pojmový obsah
odtade (zámeno) 273
odtiaľ (zámeno), ukazovací význam 265, odkazovací význam 273
odtiaľto (zámeno), ukazovací význam 265, odkazovací význam 273
odtienok pejoratívnosti a melioratívnosti pri kolektívach 148; p. aj augmentatívny, citový odtienok
odvodené nepôvodné (nevlastné) predložky 621
odvodené prídavné mená 198; p. aj sekundárne prídavné mená
odvodené zámená 257
odvodené zvratné slovesá 380
odvodeniny: zastúpenie rodovo silných prípon v odvodeninách 132
odvodenosť: vzťah sekundárnosti pri slovách, pri ktorých sa nepociťuje odvodenosť 132
odvodzovacie prípony: z hľadiska rodovej charakteristiky 132, *-in* a *-ov* pri privlastňovacích príd. menách 219, *-ovie*, *-oje*, *-eje*, *-e* pri rodinných privlastňovacích príd. menách 221, príd. mená s príponou *-ní* v staršom spis. jazyku 226; p. aj ženské odvodzovacie, mužské odvodzovacie prípony, rodovo slabá odvodzovacia prípona
odvodzovanie: z hľadiska zaradenia do rovín jazyka 25; odvodzovanie živočíšnych príd. mien 203, frekventatív 419
ohľadne (predložka) 675
ohľadom (predložka) 670
ohýbanie 45; p. aj flexia
ohybné opytovacie zámená 278
ohybné slovné druhy 29, 31; p. aj flektívne slovné druhy
-oj (prípona), skloňovanie slovanských mien na *-oj* podľa vzoru pekný 224
-oje (prípona), v rodinných privlastňovacích príd. menách 221; pri skupinových číslovkách 335
-ok (prípona alebo zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. deminutív na *-ok* 75, priezvisk na *-ok* 76; tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ok*; skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-ok* 88
oko, skloňovanie 115
okolnosť 567; funkcia okolnosti pri veci pomenovanej podstatným menom 71, okolnosť neprospechu vyjadrená datívom základného zvratného zámena *seba/sa* 251, vyjadrenie okolnosti príslovkami 565, predložky vyjadrujúce okolnosti bližšie neurčené 627
okolnostné príslovky 566; stupňovanie niektorých okolnostných príslovíek 584, morfémy okolnostných príslovíek 584
okolnostné vzťahy: ich vyjadrovanie predložkami 619; p. aj adverbiálne vzťahy
okolnostný akuzatív 165
okolnostný inštrumentál 185
okolnostný význam zreteľa pri genitíve 177
okolnostný významový typ pri príslovkových zámenách 572
okolnostný významový vzťah 72
okolo (predložka) 663; synonymita predložiek *po* a *okolo* 630
okrajové prvky slovnej zásoby 28
okrem (predložka) 646
okrem toho, že (spojka) 733
okúňať sa, modálne 367
-ol (zakončenie slov), vynechávanie samohlásky *o* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien na *-ol* 97
-om (prípona), v L. sg. muž. rodu príd. mien vzoru cudzí 226, vzoru páví 228; okolnostné príslovky s morfémou *-om* 585
on (zámeno) 240; substantivizované zámená *on*, *ona* 241
on- (hlásková skupina), v ukazovacích zámenách 526
-on (zakončenie slov), skloňovanie cudzích podst. mien str. rodu vzoru mesto na *-on* 113, skloňovanie slov gréckeho pôvodu na *-on* 127
onačiť, slovnodruhová povaha slova 236, 362
onak (zámeno) 273
onaký (zámeno) 272
ondiaľ, slovnodruhová povaha slova 236, 362
onen (zámeno), ukazovací význam 270, citové použitie 276
onikanie 242, rozdiel medzi plurálom úcty a onikaním 516

ono (častica) 784; pri neosobných slovesách 400
onomatologická funkcia: základné členenie podst. mien podľa onomatologickej funkcie 63
onomatologické príznaky: celkové členenie substantív podľa onomatologických a iných príznakov 67
onomatopoje 816; p. aj slovesné onomatopoje, zvukomalebné slová
opakované parataktické spojky 681
opakované spojky 695
opakovanie vokálov a konsonantov v citoslovciach 808
opakovanosť v nedokonavých slovesách 411
opakovaný dej 411
opisná vložka: vložkový nominatív ako opisná vložka 154; p. aj absolútny nominatív
opisné pasívne tvary: indikatívu prézenta 474, indikatívu préterita 477, kondicionálu préterita 482, imperatívu 485, opisný pasívny tvar prechodníka 490, používanie opisných pasívnych tvarov 555
opisné pasívum 433, kategória osoby a čísla v zložených tvaroch opisného pasíva 465, opisné pasívum indikatívu prézenta 474, opisné pasívum indikatívu préterita 477
opisné sloveso *byť* 463; p. aj formálne sloveso
opisné tvary zložených slovesných tvarov 463; p. aj perifrastické formy
opisné zložené tvary 43; p. aj perifrastické zložené tvary
opisný pasívny infinitív 487
opisný variant stupňovania prídavných mien 213
oproti (predložka) 651
opytovací význam opytovacích zámen: *kto, ktože, čo, čože* 279, *ktorý, ktoríže, aký, akíže,ký, kíže* 280, *čí, koľko, koľkí, koľký, ako, kde, kam, kade, kadiaľ* 281, *odkiaľ, skade, skadiaľ, odkade, kedy, odkedy, dokedy, dokiaľ, prečo, začo, načo* 282
opytovacia výpoveď 682
opytovacie privlastňovacie zámená: skloňovanie opytovacích privlastňovacích zámen podľa vzoru cudzí 226
opytovacie zámená 235, 277; opytovací význam 279, citový ukazovací význam 282, vzťažný význam 283, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
-or (zakončenie slov), skloňovanie muž. živ. podst. mien na *-or* 76
ordináliá 315; p. aj radové číslovky
-oro (prípona), v skupinových číslovkách 335
os p. vertikálna, horizontálna os
-os (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien na *-os* 75, 123, cudzích muž. neživ. podst. mien na *-os* 88, 123
osemdesiat (číslovka), zakončenie 326
osemnásť (číslovka), vznik 325
osihotená substantivizácia 194
osihotenie základu 193
oslabený rodový význam 137
oslovenie: použitie oslovenia pri osob. podst. menách a vlastných menách niektorých zvierat 64, tvary vokatívu muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, samostatne použitý nominatív vo funkcii oslovenia 154; p. aj príznakové, vložené oslovenie
oslovovací nominatív 71; citoslovcia z oslovovacieho nominatívu 824
osoba pri podstatných menách 71, gramatikalizácia osoby 428, zhoda s osobou podmetu pri slovesách 428, vyjadrenie kategórie osoby v zložených tvaroch préterita a kondicionálu 464, pomknutie osoby pri slovesách 517; p. aj prvá, druhá, tretia, všeobecná, jedinečná osoba
osobitná syntaktická funkcia príslovíek 565
osobná forma: pri číslovke *päť* 324
osobná morféma 464
osobné maskulína 138
osobné mená: tvorenie privlastňovacích príd. mien 219; p. aj vlastné osobné mená
osobné modálne spojenia: neosobné tvary osobných modálnych spojení 525
osobné názvy 64; p. aj mužské osobné názvy
osobné podstatné mená 64; p. aj osobné substantíva
osobné prípony: v indikatíve prézenta 464, v imperatíve 464, 484; p. aj nulová prípona
osobné privlastňovacie zámená 244; významy 245, používanie a skloňovanie 248, substantivizácia osobných privlastňovacích zámen 194
osobné slovesá 397; p. aj primárne osobné slovesá, personáliá
osobné slovesné tvary: používanie 504
osobné substantíva 64; p. aj osobné podstatné mená
osobné tvary osobných slovies 461
osobné tvary slovies 464
osobné zámená 234, 236; 1. a 2. osoby 237, 3. osoby 240, nominatív osobných zámen 243, datív osobných zámen ako datív citovej účasti 181, postavenie číslovky *tri* pri bližšom určení osobného zámena 323, vokalizácia predložiek *bez, cez, nad, od, pod, pred, s, v, z, k* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631; p. aj základné osobné zámená
osobný vzor 129
-osť (prípona), abstraktné podst. mená na *-osť* od adjektivizovaných činných príčastí prítomných 232

ostať, ostávať, sponové 374
ostatne (častica) 784
ostatní (číslovka) 348
ostatný (číslovka) 374, pri číslovke *prvý* 343
ostatný raz (číslovka) 347
ostopäť (príslovka): číslovka *stopäť* v príslovke *ostopäť* 331
ostošesť (príslovka): číslovka *stošesť* v príslovke *ostošesť* 331
ošívať sa, modálne 367
otcov (vzor príd. mien) 228
otec, tvary D. a L. sg. 79
otvorené triedy podstatných mien 64
-ou (prípona), v I. sg. žen. rodu príd. mien vzoru cudzí 226, vzoru páví 228; okolnostné príslovky s morfémou *-ou* 585
-ou (zakončenie slov), skloňovanie cudzích vlastných mien osôb na *-ou* 125
-ov (prípona alebo zakončenie slov), v A. pl. muž. zvieracích podst. mien vzoru chlap 74; tvary D. a L. sg. slovanských osobných mien na *-ov* 80; v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 100; skloňovanie muž. priezvisk na *-ov* 229, zemepisných mien na *-ov* 230; v privlastňovacích príd. menách 219; okolnostné príslovky s morfémou *-ov* 586
-ova- (prípona), pri imperfektivizácii slovies 417
-ovia (prípona), v N. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 80, podst. mien zakončených na *-ca* 87
-ovie (prípona), v rodinných privlastňovacích príd. menách 221
-ovo (prípona), skloňovanie zemepisných mien str. rodu na *-ovo* 230
-ovský (prípona), vyjadrenie rodinnej príslušnosti a privlastnenia rodine v staršom spisovnom úze 222
ozaj, ozajže (častica) 784
oznamovací spôsob 429, používanie oznamovacieho spôsobu 527; tvary oznamovacieho spôsobu prítomného času 470, minulého času 474, predminulého času 477, budúceho času 478; p. aj indikatív
oznamovacia výpoveď 682
ô, vkladné v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 104; p. aj *o — ô, ô — o*
ô — o (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89, vzoru stroj 97
-ö, -ő (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien vzoru kuli na *-ö, -ő* 124

P

P (skratka pre paciensa deja) 290
P (skratka pre predikát) 406
paciens 361; diferenciácia funkcie nositeľa deja pri veci pomenovanej substantívom na funkciu agensa a paciensa 71; rámcový nominatív vo význame paciensa 156; datív sprostredkovaného zásahu (paciensa) 179; paciens deja a riadiaca substancia 290; vhodnosť pojmu paciensa pri definovaní kategórie slovesného rodu 432; p. aj zasiahnutá vec, logický objekt
páčiť sa, páči sa, modálne 367
pád: rozdiel medzi pádmi pri podst. menách a príd. menách 70; parciálne významy pádov 152; pád pri príd. menách 196, pri číslovkách 315; zhoda v páde pri slovesách 429; spájanie predložiek s jedným, dvoma alebo troma pádmi 620; p. aj priamy, nepriamy, holý, adverbálny pád, predložkové pády
pádová rekcia 391
pádové prípony: synonymia pádových prípon 51, ich homonymia 52, 129, 152, pádové prípony pri podst. menách 71, sústava pádových prípon ako kritérium pri delení príd. mien 198
pádové rodové pomenovania pri názvoch zvierat 136
pádové tvary podst. mien 151
pádové významy 151
pádový systém dnešnej spisovnej slovenčiny 51
pán, tvary D. a L. sg. 79
pani, skloňovanie 111
panovnícke tituly: privlastňovacie zámená 2. a 3. os. pl. ako súčasť panovníckych titulov 245
pár|zopár (číslovka) 333
paradigma slova 23, paradigma a systémovosť formálnych prostriedkov morfologických kategórií 36, paradigma a defektnosť lexém 44, aglutinačný typ v paradigme slovies 57; p. aj zmiešaná paradigma
paradigmatické kritériá slovesného vidu 421
paralelnosť formy a obsahu morfologickej jednotky 22
parataktické spojky 679, 684; p. aj základná parataktická, najvšeobecnejšia parataktická spojka, dvojčlenné parataktické, viacčlenné parataktické, opakované parataktické spojky
parataxa 679; p. aj pravá, nepravá parataxa
parciálne významy prísloviek 569
parciálny typ 131
parentézy p. vetné parentézy
paroma (častica) 784
párové rodové pomenovania 136
partes orationis 27; p. aj slovné druhy, časti reči
participium p. pasívne, aktívne participium
participium staticum 501; p. aj statické

participium, stavové výsledkové príčastie
partikuly 27, 746; p. aj častice
partitívny genitív 172; vo funkcii predmetového akuzatívu 172, podmetového nominatívu 173; partitívny genitív vetného základu 173, miery 173; ako zodpovedajúci samostatnému chápaniu javu pomenovaného substantívom 70; vyjadrenie miery pri kolektívach partitívnym genitívom 148; väzba s partitívnym genitívom pri slovesách 408; p. aj čiastkový genitív
partitívny pomenovací zámer 153
pasívna konštrukcia: inštrumentál pôvodcu ako vyjadrenie životného agensa v pasívnej konštrukcii 187
pasívna vetná konštrukcia 388
pasívne participium 495; p. aj trpné príčastie, n-/t-ové príčastie
pasívne tvary: systém pasívnych tvarov 432; pasívne tvary indikatívu prézenta 473, indikatívu préterita 477, indikatívu futúra 479, kondicionálu prézenta 481, kondicionálu préterita 482, imperatívu 485, neurčitku 486, prechodníka 490; p. aj zložený pasívny tvar, trpné tvary, pasívum
pasívny infinitív: p. zvratný pasívny, opisný pasívny infinitív
pasívny vzťah gramatického podmetu k deju 432; p. aj trpný vzťah
pasívny zvratný tvar 388
pasívum 361; používanie pasíva 552; p. aj mimovoľné, opisné, neosobné, zvratné pasívum, pasívne, trpné tvary, trpný rod
paskuda, v postavení nezhodného prívlastku 230
pauza pri citosloviciach 807
páni (vzor príd. mien) 227
päť a vyššie číslovky: morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie číslovieok *päť — deväťdesiat* 324, číslovka *päť* vo frazeologickom spojení *jeden za päť a druhý bez jedného za šesť* 325
päťdesiat (číslovka), zakončenie 236
pätnásť (číslovka), vznik 325
pätoro (číslovka), vo frazeologickom spojení *štvoro na pätoro* 337
pejoratívne názvy: prirodzený rod pejoratívnych názvov 136
pejoratívnosť p. odtienok pejoratívnosti
pekný, vzor príd. mien 222, stupňovanie slova *pekný* 213
pendant p. rodový, plnovýznamový pendant, ženské pendanty
peniaz, zaradenie do vzoru stroj 96, tvary G. pl. 100
perfektivizácia 413
perfektivizačná platnosť 415
perifrastické formy zložených slovesných tvarov 463; p. aj opisné tvary
perifrastické zložené tvary 43; p. aj opisné zložené tvary
personáliá 397; p. aj osobné slovesá
perspektívny objekt deja 177
pes, skloňovanie v pl. 74, tvary D. a L. sg. 79
Pietor, skloňovanie 77
písaná podoba: nezhoda medzi písanou a zvukovou podobou pri niektorých citosloviciach 812
písaný jazyk: vokalizácia predložiek 632
písmená p. veľké písmená, veľké začiatočné písmená
plány jazykového systému 21; p. aj roviny jazykového systému
platnosť podstatného mena vo vete 71; p. aj rodová, propriálna platnosť
plná morféma *sa* 378
plné tvary pri zámenách 3. osoby 243
plnovýznamové jadro tvaru 23
plnovýznamové pomenovanie 363
plnovýznamové slovesá: pomocné slovesá a plnovýznamové slovesá 362, vzťah sponových slovies k predikatívnym kategóriám plnovýznamových slovies 370, prechody medzi sponovými a plnovýznamovými slovesami 376
plnovýznamové slovné druhy 30, styčné body spojok s plnovýznamovými slovnými druhmi 742; p. aj autosémantické slovné druhy
plnovýznamový pendant 375
plnovýznamový výraz 748
pľuha, v postavení nezhodného prívlastku 230
plurál: úcty z hľadiska štylistického 27; podst. mien 65, 139, prevažovanie pl. nad sg. 144, nelátkový význam pl. 151, neabstraktný význam pl. 151, úcty 242, 516, pl. skromnosti (vlastná autorská prvá osoba plurálu) 506, pl. namiesto sg. pri slovesách 515;
skloňovanie slov *vták, vlk, pes* 74, muž. zvieracích podst. mien v pl. 88, muž. zvieracích podst. mien s kmeňom na mäkkú spoluhlásku v pl. 97; neosobné tvary v pl. pri slovách *čert, duch* 139; používanie radových číslovieok *dvadsiaty — deväťdesiaty* v pl. 346; p. aj druhový, umocňujúci, intenzívny, jednotkový, kusový, prevažujúci, výlučný, skupinový, všeobecný, komplementárny, dubletný, majestátny plurál, množné číslo
pluráliá tantum 67, 145; z hľadiska defektnosti 44; p. aj pomnožné podstatné mená, pomnožné substantíva
pluralis majestaticus 239; p. aj majestátny plurál
pluralis modestiae 239
plurálové podstatné mená 143
plurálové tvary 139
plurálový korelát 147

plurálový pendant 147
plurálový súhrn predmetov 139
pluskvamperfektum 35
po (predložka) 646; spodstatnený tvar neutra osobných zámen v lokáli s predložkou *po* 248; v podielových číslovkových výrazoch 351; synonymita predložiek *na* a *po*, *za* a *po* 629, *po* a *popri*, *po* s lokálom a holého inštrumentálu, *po* holého akuzatívu 630, *po* a *podľa*, *po* a *o*, *po* a *okolo*, *po* a *popri*, *po* a *v*, *po* a *cez* 630, *po* v účelovom význame a neurčitku, *po* s lokálom a holého genitívu v nezhodnom prívlastku 631
po- (predpona) zvratné slovesá s predponou *po-* 383; pri dokonavých zvratných slovesách s formantom *si* 384; pri čisto vidových slovesách 414; v imperatíve 462; okolnostné príslovky s prefixálnou morfénou *po-* a sufixálnymi morfémami 588
po boku (predložkový výraz) 674
po druhý raz (číslovkový výraz) 344
po tretí raz (číslovkový výraz) 345
pobádacie častice 749
počas (predložka) 664
počet pri pomnožných podst. menách 146
počím (spojka) 733
počínajúc niečím (predložkový výraz) 675
počínajúc od niekoho/niečoho (predložkový výraz) 675
počítajúc, počítajúc do toho (v to) niečo/niekoho (predložkový výraz) 675
počítanie p. príznakové počítanie
počítaný obsah p. genitív počítaného obsahu
počuť, v spojení so sponou *byť* 372
pod (predložka) 648; vokalizácia predložky *pod* 631
pod- (predpona) okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *pod-* a sufixálnymi morfémami 590
pod, podľho (citoslovcia), pôvod 824
podávateľ p. kolektívny podávateľ
podielne slovesá 424; p. aj distributívne slovesá
podielnosť 424; p. aj distributívnosť
podielové číslovkové výrazy 351
podielové číslovky 315; p. aj distributíva
podielové spojenia 351
podistým (častica) 773
podľa (predložka) 664; synonymita predložiek *po* a *podľa* 630
podmet: hodnotiaca vložka s prechodom v tesnú väzbu v platnosti podmetu 154, doplnený nominatív v platnosti podmetu 155, význam miery a funkcia podmetu v nominatíve miery 158, osobné zámeno v podmete 244, zhoda s osobou podmetu pri slovesách 428; p. aj zložený podmet
podmetové spojky 686
podmetový nominatív: partitívny genitív vo funkcii podmetového nominatívu 173, záporový genitív vo funkcii podmetového nominatívu 174; p. aj rámcový nominatív
podmetový vzťah 685; p. aj subjektový vzťah
podmienka: predložky s významom podmienky 626
podmienkové spojky 687
podmienkové súvetie 682
podmienkový vzťah 685; p. aj hypotetický vzťah
podmieňovací spôsob 429; tvary podmieňovacieho spôsobu prítomného času 480, minulého času 481; používanie podmieňovacieho spôsobu 537; p. aj kondicionál
podoba p. krátka, menná, dlhá, prvá, druhá podoba
podobne (častica) 784
podradená veta 681; p. aj anteponovaná podradená veta
podraďovacia funkcia spojky 683
podraďovanie 679
podstatné mená 61; základný tvar podst. mien 24, flektívny typ v rámci tvarov podst. mien 52, aglutinačný typ v rámci tvarov podst. mien 56, analytický typ v rámci tvarov podst. mien 56, analytický typ v rámci tvarov podst. mien 58, introflektívny typ v rámci tvarov podst. mien 58, polysyntetický typ v rámci tvarov podst. mien 59, vzťahové príd. mená odvodené od podst. mien 201, živočíšne príd. mená odvodené od podst. mien 203, skloňovanie spodstatnených príd. mien podľa vzoru pekný 223, skloňovanie spodstatnených príd. mien podľa vzoru cudzí 226, skloňovanie mužských priezvisk zakončených na *-ov/-in* 229, skloňovanie zemepisných mien muž. rodu zakončených na *-ovo* 230, zdôraznenie miery pri podst. menách zámenom *taký* 262, substantivizované zámeno *všakové/všakovô* 296, spodstatnené zámeno *každý* 307, spodstatnená radová číslovka *prvý raz* 344, *raz* v násobných číslovkách 358;
zmena podst. mien na nesklonné príd. mená 230, vzťah čísloviek k podst. menám 354, významová súvislosť príslovíek s podst. menami 566, podst. mená v platnosti príslovíek 614, predložky z podst. mien 621, prepozicionalizácia holých pádov podst. mien 669, prepozicionalizácia predložkových pádov podst. mien 671, vzťah podst. mien a spojok 744, vzťah častíc a podst. mien 805, citoslovcia v úlohe podst. mien 821, citoslovcia z podst. mien 824;
p. aj konkrétne, primárne, abstraktné, sekundárne, životné, neživotné, osobné, neosobné, všeobecné, vlastné, hromadné,

nehromadné, látkové, skupinové, nekolektívne, kusové, plurálové, pomnožné, nepomnožné, číselné, slovesné podstatné mená, substantíva
podvojné predložky 621
poetické zafarbenie príležitostného kolektívneho významu 148
poetizmus, poetizmy: dubletné rodové tvary ako poetizmy 132, distributívny sg. ako poetizmus 143, sg. pomnožných podst. mien ako poetizmus 147, využívanie kolektív ako poetizmov 148, umocňovací pl. ako poetizmus 151, holý genitív vlastnosti ako poetizmus 170, inštrumentál miesta ako poetizmus pri statických slovesách 186, inštrumentál nástroja v etymologickej figúre ako poetizmus 187, inštrumentál prirovnania a účelu ako poetizmus 189, holý genitív vlastnosti ako poetizmus 170, výsledkový inštrumentál ako poetizmus 192
pohan, tvar N. pl. 83
pohlavie 128; p. aj prirodzený rod
pohyb: citoslovcia napodobňujúce pohyb 820
pohybová zložka zvukomalebných slov 820
pochopiteľne (častica) 785
pojmové jadro morfologickej kategórie 36
pojmový obsah: stupeň zhody medzi morfologickým významom a zodpovedajúcim pojmovým obsahom 33; p. aj odraz skutočnosti
pokiaľ (zámeno), vzťažný význam 291
pokiaľ (spojka) 733
pokonný raz (číslovka) 347
pokraj (predložka) 661
pokým (spojka) 733
pol (číslovka) 330
poldeň, tvar G. pl. 100
poloha: pomenovaného predmetu 70, spojok vo vete 691, častíc vo vete 753
polopriama reč: zámená 3. osoby v polopriamej reči 241
polosponové slovesá 375
polovica/polovička, používanie zlomkových podst. mien *polovica/polovička* 333
polymorfematické slová, tvary 37; p. aj viacmorfémové slová, tvary
polysémia: pri spojkách 679, pri časticiach 751
polysyntetický typ: jeho podstata 51, v slovenskej morfologickej stavbe 58, v slovenskej morfologickej stavbe v porovnaní s inými typmi 60
pomáhať — pomáhať si, typ slovies so zvratnou podobou 386
pomaly (častica) 785
pomedzi (predložka) 649
pomenovací nominatív 72, 157
pomenovací rozsah podstatných mien 61
pomenovací tvar 24, p. aj základný pomenovací, nezávislý pomenovací tvar
pomenovacia forma: podst. mená s jednou pomenovacou formou 145
pomenovacia jednotka 24
pomenovacia platnosť citosloviec 807; p. aj slovná platnosť
pomenovacie súvislosti 135
pomenovania: bez rodového páru 136, hospodárskych zvierat z hľadiska vyjadrovania rodu 137, pomenovania gramatických funkcií 235; p. aj mužské, kvalitatívne, kvantitatívne, deiktické, súhrnné, ženské, párové rodové, individualizujúce, rodovo osihotené, idiomatické pomenovania
pomerne (častica) 785
pomerný čas 35; p. aj consecutio temporum
pomiestne názvy 140
pomimo (predložka) 662
pomknuté časové východisko 537
pomknutie: významu pri pomnožných podst. menách 67, osoby 517, rodu 525
pomknutý význam: príd. mien *prvší, najprvší* 342
pomlčka: vyznačovanie pauzy pri citoslovciach 808
pomnožné miestne názvy 133
pomnožné neutrum 132
pomnožné podstatné mená 67, 145; tvar N. pl. cudzích pomnožných podst. mien vzoru mesto 115; p. aj pomnožné substantíva, pluráliá tantum
pomnožné substantíva 65, 147; p. aj pomnožné podstatné mená, pluráliá tantum
pomnožné vlastné mená 146
pomocné slová 746
pomocné slovesá 361
pomocné slovné druhy 30; p. aj gramatické, synsémantické slovné druhy
pomocný indikátor: ukazovacie zámená ako pomocný indikátor 235
pomocný spájací prostriedok, výraz 678
pomocný tvaroslovný prostriedok 807
pomocou (predložka) 670
ponad (predložka) 649
ponevádž (spojka) 733
poníže (predložka) 663
pontifex, skloňovanie 75
popieracie zámená: *nikto* 309, *nič, nijaký* 310, *žiadny/žiaden, ničí, nikde, nikam, nikdy, nijako/nijak* 311
popieranie účasti deja na veci pomenovanej substantívom 173
popod (predložka) 649
popravde (častica) 785
popred (predložka) 649
popri (predložka) 549; synonymita predložiek *po* a *popri* 630
poradie: častíc 748, komponentov zložených častíc 752
porovnávací stupeň 210; p. aj druhý stupeň, komparatív

porovnávací vzťah 685; p. aj komparatívny vzťah
porovnávacie spojky 687
porovnávanie: skloňovanie muž. zvieracích podst. mien pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 216
posesívna spona 371
posesívne adjektíva 198; p. aj privlastňovacie adjektívum, privlastňovacie prídavné mená
posiaľ (zámeno), ukazovací element *-s-* v koreni zámena *posiaľ* 257
posledný (číslovka) 347; pri číslovke *prvý* 343
posledný raz (číslovka) 347
postačiť, modálne 369
postavenie pomenovaného predmetu 70; p. aj poloha pomenovaného predmetu
postoj podávateľa k výpovedi alebo jej časti 747
postponovaná nadradená veta 682
postponované častice 754
postup p. kombinovaný tvarotvorný postup
postupné kombinačné zmeny 39; p. aj progresívne kombinačné zmeny
poštastiť sa, modálne 368
potade (zámeno) 274
potiaľ (zámeno), ukazovací význam 265, odkazovací význam 274
potialto (zámeno), ukazovací význam 266
potom (častica) 785
potrebovať, modálne 368
potrojné predložky 621
potvora, v postavení nezhodného prívlastku 230
používanie osobných privlastňovacích zámen 248
povedľa (predložka) 664
povedomie rodu 131; p. aj rodové povedomie
povedzme (častica) 786
povyše (predložka) 667
poza (predložka) 649
pozdĺvať sa, sponové 374
pozdĺž (predložka) 664
pozdola (predložka) 665
pozdravy: ako súčasť rozkazovacích citosloviec 815
pozhora (predložka) 665
pozitív: prídavných mien 210, význam pozitívu príd. mien 216, význam pozitívu príslovíc 611; p. aj prvý, základný stupeň
pozitívne gramatické znaky: ich neprítomnosť pri citosloviciach 809
pozitívny sufixálny formant 39
poznať, v spojení so sponou *byť* 372
pôvod: vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 246; p. aj rodový pôvod
pôvodca: vzťah pôvodcu k výtvoru pri zámene *svoj* 254; p. aj genitív pôvodcu, inštrumentál pôvodcu
pôvodné predložky 620; p. aj vlastné predložky
pôvodné príslovky 566
pôvodné spojky 697; p. aj primárne spojky
pôvodné ženské substantíva: ich rod 134
pôvodný ženský rod 134
pracovať — pracujem (slovesný vzor), morfematická charakteristika 452, lexikálna charakteristika 453
prasa, skloňovanie v pl. 121
pravá hypotaxa 684
pravá parataxa 684
pravda, pravdaže (častice) 786
pravdepodobne (častica) 786
práve (častica) 786
pravé abstraktá 66
pravé adnominálne konštrukcie 565
pravidelné slovesá: ich vymedzenie 433, aktívne tvary indikatívu prézenta pravidelných slovies 470
pravidelné stupňovanie prísloviek 582
pravidelnosť morfológie spisovnej slovenčiny 60
pravidlo o rytmickom skracovaní dlhej slabiky po dlhej slabike: pri tvorení tvaru 3. os. pl. indikatívu prézenta 470; p. aj rytmické krátenie, rytmický zákon
pravopis: písanie veľkého písmena v obyvateľských menách 140, v astronomických názvoch 141, číslovkiek *sedem* a *osem* v neprimárnych pádoch 325, vyšších zložených číslovkiek 330, násobných číslovkiek s *raz/razy/ráz* 338, určitých radových číslovkiek zapisovaných číslicami 342, zložených radových číslovkiek od *stojeden* 346, písanie *i* a *y* v niektorých zvukomalebných citosloviciach 817
pravopisná rozkolísanosť pri sekundárnych citosloviciach 826
prázdna morféma 43, *sa* 378, pri slovesách 462
prázdny (príd. meno), obsahový genitív pri slove *prázdny* 177
pre (predložka) 649
pre- (predpona), zvratné slovesá s predponou *pre-* 382
preberanie slov: vzrast zastúpenia rodovo silných prípon pri preberaní slov 132
prečo (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 292, vymedzovací význam 293
pred (predložka) 649; vokalizácia predložky *pred* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631, v ustálených prípadoch 631
pred- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *pred-* a sufixálnymi morfémami 590
predchodiť, sponové 374
predikačný obsah 156; p. aj prísudkový obsah
predikatívum 572
predklonky 691; p. aj proklitiky

predložkové pády 71; prepozicionalizácia predložkových pádov podst. mien 671, citoslovcia z predložkových pádov 825
predložkové väzby: predložková väzba namiesto inštrumentálu príčiny 188
predložkový inštrumentál: inštrumentál spôsobu miesto predložkového inštrumentálu 189
predložky 619; postavenie v rámci slovných druhov 27, polysyntetický typ v rámci predložiek 58, stavový datív pri predložkových konštrukciách 180, *od* a *nad* pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217;
v platnosti príslovieok 617, rozdiel medzi spojkami a predložkami 676, vzťah predložiek a spojok 743, vzťah častíc a predložiek 804;
p. aj prvotné, primárne, druhotné, sekundárne, pôvodné, vlastné, nepôvodné, nevlastné, jednoduché primárne, odvodené nepôvodné, jednoduché nepôvodné, zložené, podvojné, potrojné, jednoslabičné predložky, prepozície
predlžovanie vokálov alebo konsonantov v citoslovciach 807
predmet: použitie podst. mena v A. vo funkcii predmetu 159, inštrumentál s významom predmetu v pasívnej konštrukcii 188; p. aj syntaktický, výsledkový, zložený predmet, objekt
predmetné použitie číslovieok 325
predmetné používanie radových číslovieok 345
predmetnosť 63
predmetové slovesá 407; p. aj objektové slovesá
predmetové spojky 686
predmetové vzťahy: pri predložkách 619, jednotlivé predložky vyjadrujúce predmetové vzťahy 627; p. aj objektové vzťahy
predmetový akuzatív 159; partitívny genitív vo funkcii predmetového akuzatívu 172, záporový genitív vo funkcii predmetového akuzatívu 174
predmetový inštrumentál 190
predmetový významový vzťah 72
predmetový vzťah 685; p. aj objektový vzťah
predminulý čas: používanie predminulého času 532; p. aj antepréteritum
predovšetkým (častica) 786
predpona 41; *naj-* pri tvorení tretieho stupňa príd. mien 212, *s-/z-/zo-*, *u-*, *na-*, *za-*, *o-*, *po-* pri čisto vidových slovesách 414; p. aj záporová predpona, čisto vidové slovesné predpony, prefix
predponové futúrum 479
predponové tvary indikatívu futúra 479
predponové zvratné slovesá 382
predsa (spojka) 734,
predsa, predsa' (častica) 787
predstavená (vedúca) (vzor podst. mien) 53
predstavený (vedúci) (vzor podst. mien) 53
predstaviť sa, predstavovať sa, sponové 375
prefix 41; p. aj gramatický prefix, predpona
prefixácia: pri slovesnom vide 413
prefixálna morféma 587; p. aj prefix, predpona
prefixálno-sufixálne morfémy: okolnostné príslovky s prefixálno-sufixálnymi morfémami 587
prechod slovných druhov: iných slovných druhov k podst. menám 193, k príd. menám 230, k zámenám 312, k číslovkám 357, k slovesám 564, k príslovkám 614, k predložkám 667, k spojkám 742, k časticiam 805, k citoslovciam 826
prechodná substantivizácia 194; p. aj príležitostná substantivizácia
prechodné častice 747
prechodné slovesá 408; p. aj tranzitíva, tranzitívne slovesá
prechodník: tvorenie aktívneho tvaru prechodníka 487, používanie prechodníka 558, prepozicionalizácia prechodníkov 675; p. aj absolútne prechodníky, transgresív
prechodný jav: stupňovanie ako prechodný jav medzi morfológiou a lexikou 24
prechodný objekt 160; p. aj inštrumentál prechodného objektu
prepozície 27, 619; p. aj predložky
prepytujem (častica) 787
prestanie, skloňovanie 120
préteritum: vyjadrenie kategórie osoby a čísla 464, tvary indikatívu préterita 474, tvary kondicionálu préterita 481; p. aj minulý čas
preto (spojka) 734
pretože (spojka) 734
pretváranie p. vzťah pretvárania
prevažovanie plurálu nad singulárom 144
prevažujúci plurál 144
prevzaté abstraktá: izolovaný ráz prevzatých abstrákt 63
prevzaté neživotné názvy 134
prevzaté slová: gramatický rod pri prevzatých slovách 134, prirodzený rod prevzatých slov 136
prézent 431; tvary indikatívu prézenta 470, osobné prípony v indikatíve prézenta 464, indikatív préterita dokonavých slovies za prézent 532; p. aj scénický prézent, prítomný čas
prézentný kmeň: prvá a druhá podoba prézentného kmeňa 436; p. aj prítomníkový kmeň
pri (predložka) 650; synonymita predložiek *po* a *pri* 630
priam (častica) 787
priamo pomenovanie: rovina priameho pomenovania 376

priamo (častica) 787
priamy pád 70
približné číslo: číslovkové spojenia vyjadrujúce približné číslo 350
príbuznosť p. gramatická príbuznosť
príčastia: príležitostná substantivizácia príčastí 194; p. aj činné príčastie minulé, trpné, l-ové, n-/-t-ové príčastie, adjektivizované príčastia
príčina: predložky s významom príčiny 626; p. aj inštrumentál príčiny
príčinné spojky 686; p. aj vysvetľovacie spojky
príčinný vzťah 685; p. aj vlastný príčinný, kauzálny vzťah
pričlenenie 690
pričlenený výraz 690
príčom (spojka) 734
pridať sa, modálne 368
prídavné mená 196; základný tvar príd. mien 24, miesto príd. mien v rámci slovných druhov 27, flektívny typ v rámci skloňovania príd. mien 53, aglutinačný typ v rámci skloňovania príd. mien 56, polysyntetický typ v rámci skloňovania príd. mien 59, pád pri príd. menách a podst. menách 70, skloňovanie podst. mien s podobou príd. mien 127, obsahový genitív pri príd. menách 177, stavový datív pri príd. menách 180, datív zreteľa vo väzbe s príd. menami 180, obsahový datív pri príd. menách 185, zdôraznenie miery pri príd. menách zámenom *taký* 262, utvorené zo slovesných základov príponami *-cí, -ací* 493, utvorené z koreňa slovesa príponou *-lý* 500, postavenie prísloviek pri príd. menách 566, významová súvislosť prísloviek s príd. menami 566, príslovky na *-e* od adjektivizovaných trpných príčastí 581;
substantivizácia príd. mien 29, 194, príd. mená v platnosti príslovkových výrazov 616, prechod trpných príčastí k príd. menám 502, vzťah častíc a príd. mien 805, citoslovcia v úlohe príd. mien 821;
p. aj akostné, vzťahové, stupňované, stupňovateľné, nestupňovateľné, neodvodené, primárne, odvodené, sekundárne, vlastnostné, živočíšne, privlastňovacie, druhovo privlastňovacie, neohybné, spodstatnené prídavné mená, adjektíva
priebeh slovesného deja 364
priebehovosť 410
priezviská: skloňovanie priezvisk na *-o* 74, 125, cudzích priezvisk na *-as, -es, -os, -us* 75, 123, priezvisk na *-ec, -ek, -ok* 76, priezvisk na *-ček, -štek*, cudzích priezvisk na *-el, -er* 77, srbochorvátskych priezvisk na *-ac* 78, 125, slovanských priezvisk na *-or* v D. a L. sg. 80; tvar N. pl. mužských priezvisk patriacich do vzoru chlap 81; skloňovanie českých priezvisk na *-e (-é)* 86, 125, priezvisk, ktoré súvisia so všeobecnými podst. menami str. rodu vzoru dievča 87, priezvisk patriacich do vzoru kuli 124, talianskych priezvisk na *-e*, tureckých, gréckych, rumunských a albánskych priezvisk na *-u*, cudzích priezvisk na *-ú, -ó, -ou, -au* 125, anglických a francúzskych priezvisk na nevyslovované *-e*, francúzskych priezvisk na nevyslovované *-es*, maďarských priezvisk typu *Nagy*, rumunských priezvisk typu *Petrovici* 126, priezvisk na *-ov, -in* 229
prichodiť, sponové 374
prijímateľ p. kolektívny prijímateľ
prikázaný dej: vyjadrený indikatívom prézenta 530
príležitostná substantivizácia 194; p. aj prechodná substantivizácia
príležitostný kolektívny význam 148
primárna citoslovcová funkcia 820
primárne citoslovcia 823
primárne častice 753
primárne neosobné slovesá 401
primárne neurčité číslovky 333
primárne osobné slovesá 401
primárne podstatné mená 61; p. aj primárne substantíva, primárne substantívne pomenovania, konkrétne podstatné mená
primárne použitie citosloviec 820
primárne predložky 620; p. aj prvotné predložky
primárne prídavné mená 198; p. aj neodvodené prídavné mená
primárne spojky 697; p. aj pôvodné spojky
primárne substantíva 63; p. aj primárne substantívne pomenovania, primárne podstatné mená, konkrétne podstatné mená
primárne substantívne pomenovania 63; p. aj primárne substantíva, primárne podstatné mená, konkrétne podstatné mená
primárne vlastnostné prídavné mená 198; ich skloňovanie podľa vzoru cudzí 225; p. aj akostné prídavné mená
primárny príznak pri prídavných menách 197
primkýnanie 566
pripadať, sponové 374
pripadať si, sponové 375
prípadne (častica) 788
pripájacie častice 749
pripájanie 691
pripájaný člen syntagmy 678
prípona, prípony: rodovo indiferentné 129, morfonologicky blízke prípony pri podst. menách 129, kolísanie prípon a oslabenie rodového povedomia 133, *-ší* pri tvorení 2. stupňa príd. mien 210, *-ejší* pri tvorení

2. stupňa príd. mien 211, *-ov, -in* pri privlastňovacích príd. menách 219, *-ovie* pri rodinných privl. príd. menách 221, *-ní* v staršom spis. jazyku 226, *-mi, -ma* v I. číslovky dva 321, *-mi, -ma* v I. číslovky tri 322, *-oro, -oje* pri skupinových číslovkách 335, *-a-* pri imperfektivizácii slovesa 416, *-ova-* pri imperfektivizácii slovies 417, *-áva-/-iava-* pri imperfektivizácii slovies 418, *-ieva-, -íva-* pri imperfektivizácii slovies 419, *-úc/-uc* v prechodníku 487, *-úci (-úca, -úce)* v činnom príčastí prítomnom 491, *-iaci (-iaca, -iace)/-ací (-aca, -ace)* v činnom príčastí prítomnom 492; p. aj tvarotvorná, nulová, relačná, rodová, rodovo slabá, mužská, ženská odvozovacia, zdôrazňovacia prípona, substantívne, osobné, pádové, gramatické, rodovo indiferentné, vedľajšie rozlišovacie, základné rozlišovacie, jednotné prípony

prípustka: predložky s významom prípustky 626

prípustkové spojky 687; zastupovanie prípustkových spojok zámenami s morfémami *hoc-, -koľvek* 298

prípustkové súvetie 682

prípustkový vzťah 685; p. aj koncesívny vzťah

priraďovacia funkcia spojky 683

priraďovanie 685; p. aj prosté priraďovanie, koordinácia

prírodné deje atmosferickej povahy: neosobné slovesá vyjadrujúce prírodné deje atmosferickej povahy 401

prirodzene (častica) 788

prirodzený rod 135; rozdiel medzi gramatickým a prirodzeným rodom 128; p. aj pohlavie

prirovnanie: kondicionál v prirovnaní 539; p. aj inštrumentál prirovnania

prirovnávací nominatív 157

prirovnávanie vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 216

prísámbohu (častica) 765

prísmrvačku (častica) 765

príslovkové morfémy 566

príslovkové opytovacie zámená 278

príslovkové určenie: modálna vložka s prechodom v tesnú väzbu v platnosti príslovkového určenia 155, ako vlastná syntaktická funkcia prísloviek 565, vyjadrené citoslovcom 817

príslovkové výrazy: pri vyjadrení miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217

príslovkové významy: pri zámenách, číslovkách a slovesách 572, príslovkové významy predložiek 619; p. aj adverbiálne významy

príslovkové zámená 234; p. aj adverbiálne zámená

príslovkové zrazeniny 590

príslovkový typ: pri zámenách 572, pri číslovkách 573

príslovkový vzťah 685; p. aj adverbiálny vzťah

príslovky 565; miesto prísloviek v rámci slovných druhov 27, z hľadiska členitosti obsahu morfologickej kategórie 35, flektívny typ v rámci tvarov prísloviek 56, analytický typ v rámci tvarov prísloviek 58, polysyntetický typ v rámci tvarov prísloviek 59, datív zreteľa vo väzbe s príslovkami 181, obsahový datív pri príslovkách 185, príslovky miery pri vyjadrení miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217, spojenia určitých číslovieok s niektorými príslovkami 350; využitie prísloviek miesta 593, času 596, príčiny (účelu a účinku) 599, spôsobu (miery a zreteľa) 600; príslovky s príponami *-e, -o* ako znak adjektívneho chápania pôvodných príčastí 232;
vzťahové príd. mená z prísloviek 206, vzťah číslovieok k príslovkám 358, predložky z prísloviek v rozdelení nepôvodných predložiek 621, prepozicionalizácia prísloviek 674, vzťah prísloviek a spojok 744, charakter vytýčovacích častíc ako prísloviek 748; vzťah častíc a prísloviek 804;
p. aj stavové, modálne, modálne vetné, okolnostné, vlastnostné, akostné, vzťahové, rovnorodé, rôznorodé, obsahové, vetné, zložené príslovky, adverbiá

príslušnosť p. rodová príslušnosť, genitív príslušnosti, genitív druhovej príslušnosti, datív príslušnosti a vlastníka, vzťah príslušnosti

prisponové sloveso 375

prisponový výraz 370

prísť, prichodiť, sponové 374; *prísť* v neosobnom modálnom spojení 524

prísudková funkcia pomenovacieho nominatívu 157

prísudkový inštrumentál 189; rozdiel medzi prísudkovým inštrumentálom a rámcovým nominatívom 156

prísudkový obsah 156; p. aj predikačný obsah

prísudok: prirovnávací nominatív so spojkou *ako* vo funkcii prísudku 158, nominatív miery vo funkcii prísudku 158, citoslovcia vo funkcii prísudku 820; p. aj menný, substantívny, neaktuálny, dilogický, zložený prísudok

prítomníkový kmeň 436; p. aj prézentný kmeň

prítomnosť: predložka označujúca prítomnosť 626

prítomný čas: používanie 527; p. aj prézent

prítomný kondicionál 545; p. aj kondicionál prézenta, kondicionál prítomný
pritrafiť sa, modálne 368
privatívny protiklad 34
prívlastkové spojky 686
prívlastkový vzťah 685; pri predložkách 619; p. aj atributívny vzťah
privlastnenie: vyjadrenie privlastnenia pri všeobecných a vlastných podst. menách tvaru príd. mien 230
privlastňovacie adjektívum: ako náhrada datívu vlastníka 179; p. aj privlastňovacie prídavné mená, posesívne adjektíva
privlastňovacie osobné zámená 234
privlastňovacie prídavné mená 219; ich miesto v rozdelení príd. mien 198, skloňovanie podst. mien tvaru privlastňovacích príd. mien 128, ako náhrada vlastníka 179, skloňovanie privlastňovacích príd. mien 228; p. aj privlastňovacie adjektívum, posesívne adjektíva
privlastňovacie zámená: ako náhrada datívu vlastníka 179, príd. mená z privlastňovacích zámen 205; p. aj osobné privlastňovacie zámená
privlastňovacie zvratné zámeno 253; jeho miesto v rozdelení zámen 234
privlastňovanie: pri datíve základného zvratného zámena *seba/sa* 251
prívlastok p. zhodný, nezhodný, voľný, tesný prívlastok
prízámenné postavenie príslovky 595
príznak, príznaky: funkcia príznaku pri veci pomenovanej podst. menom 71, druhy príznakov pri príd. menách 197, citové citoslovcia a príznaky 811; p. aj významové, onomatologické, gramatické, číselné príznaky, rodový, primárny, sekundárny príznak, symptóm
príznaková skupina: v protiklade konkrétnych a abstraktných podst. mien 64, vlastné mená ako príznaková skupina 65
príznakové oslovenie 154
príznakové počítanie 144
príznakové používanie spojok 690
príznakové ženské pomenovanie 135
príznakovosť plurálu podstatných mien 143
príznakový člen: protikladu 34, kategórie čísla 142; p. aj príznakový zástupca
príznakový zástupca: kategórie vidu 412; p. aj príznakový člen
prízvuk: pri jednoslabičných predložkách 631; p. aj slovný prízvuk
produktívny slovotvorný typ 45
progresívno kombinačné zmeny 39; p. aj postupné kombinačné zmeny
proklitiky 691; p. aj predklonky
pronomen generale 59
pronominá 233; ich miesto v rámci slovných druhov 27; p. aj zámená
pronominálne skloňovanie 53; p. aj zámenné skloňovanie
propriá 65; p. aj vlastné podstatné mená, vlastné mená
propriálna funkcia: zastretie propriálnej funkcie pri použití vlastného mena v pl. 66
propriálna platnosť: niekoľkonásobné využívanie domácich vlastných mien v propriálnej platnosti 141
propriálny význam: kategória čísla pri apelatívach v propriálnom význame 141
proprietatívne adjektíva 198; p. aj vlastnostné prídavné mená
prosím (častica) 788
prospech: vyjadrený základným zvratným zámenom *seba/sa* 251
prospechový datív 178
proste (častica) 788
prosté priraďovanie 679
prosto (predložka) 556
prostred (predložka) 665
prostredníctvom (predložka) 670
prostriedkové spojky 687
prostriedkový vzťah 685
prostriedok: predložky s významom prostriedku 626; p. aj inštrumentál prostriedku
proti (predložka) 651
protiklad 34, príznakový člen protikladu 34, protiklad bezpríznakového mužského a príznakového ženského pomenovania 135, neutralizácia protikladu sg. a pl. 142; protiklad nedokonavý vid — dokonavý vid 410, činnosť (aktívnosť) - trpnosť (pasívnosť) 432; p. aj privatívny, binárny protiklad
protirečenie medzi stálym významom spojky a medzi zmyslom členov syntagmy 680
pružná stabilita morfologických čiastkových systémov 22
prv ako (spojka) 735
prvá osoba: osobné zámená 1. osoby 237, všeobecná 1. osoba pl. 238, skloňovanie zámen 1. osoby 239, zastupovanie zámen 1. osoby zámenami 3. osoby 241; používanie tvaru 1. osoby sg. slovies 504, 1. osoby pl. 505, 3. osoby sg. namiesto 1. osoby v polopriamej reči 513, 3. osoby pl. namiesto 1. a 2. v polopriamej reči 515
prvá podoba: infinitívneho a prézentného kmeňa 436
prvky p. lexikálnogramatické, okrajové prvky
prvotné predložky 620; p. aj primárne predložky
prvší (príd. meno), význam 342
prvý (číslovka) 343
prvý raz (číslovka) 344
prvý stupeň: pri stupňovaní príd. mien 210; p. aj základný stupeň, pozitív

pseudogrécke mená: skloňovanie pseudogréckych mien osôb 75
pseudolatinské mená: skloňovanie pseudolatinských mien osôb 75
publicistický štýl: konštrukcia s *ktorý* v publicistickom štýle 287

R

r, p. *r* — *ŕ*, *ŕ* — *r*
-r (zakončenie slov), skloňovanie žen. podst. mien vzoru kosť na *-r* 110
R (skratka pre riadiacu substanciu) 390
$R_{A:P}$ — *D* p. *N* — *D*
$R_{A\ldots P}$ — *Dp*. A_p — *D*
R_A — D_p p. *A* → D_p
R_A — *D* — Z_p, p. *A* → *D* → *P*
R_A — *D* — Z_{p1} — Z_{p2} (schéma intenčného typu) 392
r — *ŕ* (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 105, vzoru mesto 115, vzoru srdce 118; pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ŕ — *r* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 418
ráčiť, modálne 367
rád (príd. meno) 200
radové číslovky 315, 341; príležitostná substantivizácia pri radových číslovkách 194, ich skloňovanie podľa vzoru cudzí 226, podielové spojenia s radovými číslovkami 354; p. aj určité, neurčité, skrátené, medzidesiatkové radové číslovky, adverbializovaná radová číslovka
rámcový nominatív 156; p. aj podmetový nominatív
rámec: podst. mená ako osamostatňujúci, vydeľujúci rámec 62, rámec výpovede pri samostatne použitom nominatíve 153, citové citoslovcia ako rámec na zaradenie prejavu 811
rátajúc do toho (predložkový výraz) 675
raz, určité násobné číslovky tvorené pomocou slova *raz* 338, neurčité násobné číslovky s *raz* 341, v násobných číslovkách 358
raz (častica) 789
-razový, *-rázový*, v násobných číslovkách 339
raž, skloňovanie 110
reálna podmienka: vyjadrená indikatívom prézenta 529
reciprocita: označená základným zvratným zámenom *seba/sa* 251; p. aj vzájomnosť
recipročne determinatívna syntagma 363
recipročný doplňací vzťah 566; p. aj obojstranný doplňací vzťah
recipročný určovací vzťah: pri genitíve meraného obsahu 171; p. aj obojstranný určovací vzťah
recipročný význam: nezvratných prechodných slovies 382, zvratnej podoby nezvratných slovies 386
reč p. hovorová, bežná reč
reflexíva 377; p. aj zvratné slovesá
reflexíva tantum 378, trpné príčastia od reflexív tantum 496
reflexívne formy zložených slovesných tvarov 463, p. aj reflexívne zložené tvary, zvratné tvary zložených slovesných tvarov
reflexívne slovesá 376
reflexívne zložené tvary 43; p. aj reflexívne formy zložených slovesných tvarov, zvratné zložené tvary
reflexívny význam zvratnej podoby nezvratných slovies 385; p. aj zvratný význam
regresívne kombinačné zmeny 39; p. aj spätné kombinačné zmeny
rekcia: slovies v rámci jednotlivých intenčných typov 391, prísloviek 592; p. aj výlučná, združená, výlučná akuzatívna, výlučná genitívna, výlučná datívna, výlučná inštrumentálna, výlučná infinitívna, pádová, infinitívna rekcia
rektifikovaný výraz 750; p. aj aktuálny výraz
reku (častica) 789
relačná morféma: vznik relačnej morfémy zo slova 29, časti tvaru medzi lexikálnou a relačnou morfémou 38; p. aj relačná prípona, gramatická morféma, gramatické prípony
relačná prípona 38; p. aj relačná, gramatická morféma, gramatické prípony
relačný formant 25
relativita chápania množstva 147
relatívum p. absolútne relatívum
repliky: častice ako repliky 755
respektíve (častica) 789
reťazce vidových dvojíc 422
revue, skloňovanie 123
rezultatívny význam trpného príčastia 501
riadiaca substancia 390
robiť — *robím* (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 455
robiť sa, *robievať sa*, sponové 375
rod: morfologický obsah rodu podst. mien 34; kategória rodu podst. mien 69, kolísanie rodu 131, povedomie rodu 131, rod niektorých slov v nárečiach 134; rod pri prídavných menách 196, pri zámenách 235, pri číslovkách 315, zhoda v rode pri slovesách 429; p. aj gramatický, štvrtý gramatický, menný, mužský, ženský, stredný, prirodzený, slovesný, činný, trpný rod
rodinné privlastňovacie prídavné mená 221
rodinný vzťah: vyjadrený zámenom *svoj* 254
rodné mená: skloňovanie muž. rodných mien na *-o* 74, na *-er* 77; tvar N. pl. muž. rodných mien zakončených na spoluhlásku alebo *-o* 81; skloňovanie

ruských domáckych mien typu *Kosťa* 125, talianskych rodných mien na *-e* 125, anglických a francúzskych rodných mien na nevyslovované *-e* 126, francúzskych rodných mien na *-es* 126; rodné mená z hľadiska rodu 136; p. aj krstné mená
rodová dubletnosť 133
rodová charakteristika 69; p. aj slabá rodová charakteristika
rodová nevyhranenosť 130
rodová platnosť pádových prípon podstatných mien 129
rodová príslušnosť: neutier na *-a/ä* 132, vyjadrovanie rodovej príslušnosti a privlastňovania rodine príponou *-ovský* v staršom spisovnom úze 222
rodová zaradenosť 128
rodové členenie substantív 131
rodové dublety 132
rodové dvojice p. heteronymné rodové dvojice
rodové homonymá 133; p. aj úplné, čiastočné rodové homonymá
rodové pomenovania p. párové rodové pomenovania
rodové povedomie 131, 133
rodové prípony p. silné, slabé, charakteristické rodové prípony
rodové príznaky: rozloženie rodových príznakov v tvarovej sústave podst. mien 131
rodové rozlíšenie 131; rodové rozlišovanie 129
rodové skupiny 128
rodové slovesné tvary 468
rodové tvary podstatných mien 128; p. aj dubletné rodové, základné rodové tvary
rodové zakončenie p. slabé rodové zakončenie
rodové zámená 235
rodovo indiferentné prípony 129
rodovo osihotené pomenovania 136
rodovo silné prípony 131
rodovo silné zakončenie 132
rodovo slabá odvodzovacia prípona 132
rodovo slabá prípona 131
rodovo slabé zakončenie 131
rodový pendant 136; p. aj ženský rodový pendant
rodový pôvod: vyjadrovanie v ľudovej reči 222
rodový príznak 131
rodový slovesný tvar: zmysel neutra rodového slovesného tvaru 131
rodový význam p. širší, užší, oslabený rodový význam
rok, tvary G. sg. 90
románske jazyky: konštrukcia s *ktorý* v esejistickom a publicistickom štýle ako prvok z románskych jazykov 287
roveň, skloňovanie 109
rovina, roviny: roviny jazykového systému 21, rovina základných kvalitatívnych pomenovaní, základných kvantitatívnych pomenovaní, deiktických pomenovaní, nediferencovaných lexikálno-gramatických prvkov, gramatických výrazov 27, priameho pomenovania 376, deiktického pomenovania 376, 385, gramatického významu 376, 397; p. aj fonická, zvuková, lexikálna, slovníková, morfologická, tvarová, syntaktická, skladobná, štýlová, slohová rovina, základné roviny stavby jazyka, plány jazykového systému
rovno (častica) 789
rovnocenné členy syntagmy 685
rovnocenné dvojtvary 49
rovnorodé príslovky 570
rovnoznačnosť predložiek 628; p. aj synonymita predložiek
rovnozvučné časti reči 756
roz- (predpona), zvratné slovesá s *roz-* 383
rozčleňovacie číslovky, vhodnosť termínu 335
rozdielové spojky 688
rozhodne (častica) 790
rozkazovací spôsob: aglutinačný typ v rámci rozkazovacieho spôsobu 56, obmedzenie kategórie času kategóriou spôsobu v rozkazovacom spôsobe 431, aktívne tvary 483, pasívne tvary 485, používanie rozkazovacieho spôsobu 546; p. aj imperatív
rozkazovacie citoslovcia 815; p. aj imperatívne citoslovcia
rozlíšenie p. rodové rozlíšenie
rozlišovacie prípony p. základné rozlišovacie, vedľajšie rozlišovacie prípony
rozlišovanie rodu 129; p. aj rodové rozlišovanie
rozopra, tvary D. a L. pl. 108
rozoznať, rozpoznať, v spojení so sponou *byť* 372
rozprávkový počet: vyjadrený číslovkami *sedem* a *tri* 325
rozsah: neurčité zámená s odtienkom rozsahu 296; rozsah významu pri spojkách 679, lexikálneho významu pri časticiach 748, vecného významu pripájacích a vytyčovacích častíc 748; p. aj pomenovací rozsah
rozšírenie bázy 41
rozšírený variant morfémy pri slovesách 435
rozštiepená gramatická morféma 42
rozštiepenie p. významové rozštiepenie
rozumieť, v spojení so sponou *byť* 372; morfematická charakteristika slovesného vzoru rozumieť — rozumiem 440, lexikálna charakteristika 441
rozvedené pomenovanie 134
rôznorodé príslovky 571
rôznosť štruktúry 21; p. aj alomorfia, alomorfizmus

rumunské mená: skloňovanie mien osôb na *-u* 125, priezvisk typu *Petrovici* 126
ruské mená: tvary D. a L. sg. v menách osôb na *-ov* 80, skloňovanie domáckych mien typu *Kosťa* 125, priezvisk tvaru príd. mien 128, 224
ruština: vplyv ruštiny na slovenčinu pri používaní prechodníkov 490
rytmické krátenie: dlhých slabík v gramatických príponách ako morfologická záležitosť 25; p. aj rytmický zákon, pravidlo o rytmickom skracovaní dlhej slabiky po dlhej slabike
rytmický zákon: pri skloňovaní žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 106, vzoru dlaň 109, str. podst. mien vzoru mesto 116, vzoru srdce 118, vzoru vysvedčenie 120, vzoru dievča 122, príd. mien vzoru pekný 224, vzoru cudzí 226, vzoru páví 228; pri tvorení prechodníka 487, tvarov činného príčastia prítomného 491, tvarov činného príčastia minulého 494; p. aj rytmické krátenie, pravidlo o rytmickom skracovaní dlhej slabiky po dlhej slabike

S

s, priberanie spoluhlásky *s* pri zvukomalebných citosloviciach končiacich sa na pernú spoluhlásku 817; p. aj *ch* — *s*, *s* — *d*, *s* — *ď* — *d*, *s* — *k*, *s* — *š*, *s* — *t*, *s* — *ť* — *t*
s-, hláskový element v ukazovacích zámenách 256
-s-, ukazovací element v koreni zámen *dosiaľ*, *posiaľ* 257
s (predložka) 652; korešpondencia predložky *s* s predponami *z-*, *s-* 628; vokalizácia predložky *s* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631, v ostatných prípadoch 632
S (skratka pre subjekt) 406
s-/z-/zo- (predpona), pri čisto vidových slovesách 414, okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *s-/z-/zo-* a sufixálnymi morfémami 589
s — *ď* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 417
s — *ď* — *d* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
s — *k* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 417
s ohľadom na (predložkový výraz) 671
s — *š* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
s — *t* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 417
s — *ť* — *t* (alternácia) pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
s tým, že (spojka) 736
s výnimkou (predložkový výraz) 672
sa (tvar zámena alebo morféma), pri zvratných slovesách, podobách a tvaroch 376, reflexíva tantum so *sa* 378, pri slovesných podst. menách 504
sám (zámeno) 307; namiesto osobných zámen 250
samec, tvorenie rodových názvov pomocou slova *samec* 137
samica, tvorenie rodových názvov pomocou slova *samica* 137
samostatná gramatická morféma *by* 463
samostatná výpoveď: častice ako samostatné výpovede 747, 755
samostatná zámerová modalita 683
samostatná zdôrazňovacia častica *ho* 485
samostatné chápanie 63; p. aj vecné chápanie
samostatné oslovenie 155
samostatne použitý nominatív 153
samozrejme (častica) 790
samý (zámeno) 308; pri tvorení superlatívu príd. mien 213, pri číslovke *prvý* 343
scénický prézent 529
seba/sa (zámeno) 249
sedemdesiat (číslovka), zakončenie 326
sedemnásť (číslovka), vznik 325
sedemdesiaty (číslovka), v ľudovej slovesnosti 346
sedemdesiaty siedmy (číslovka), v ľudovej slovesnosti 346
sekundárna spájacia funkcia 677
sekundárne citoslovcia 823; p. aj druhotné citoslovcia
sekundárne častice 753
sekundárne neurčité číslovky 333
sekundárne podstatné mená 61; p. aj sekundárne substantíva, sekundárne substantívne pomenovania, abstraktné podstatné mená
sekundárne postavenie prísloviek 567
sekundárne predložky 620; p. aj druhotné predložky
sekundárne prídavné mená 198, nahrádzanie pôvodných prísloviek v adnominálnom postavení sekundárnymi príd. menami 568; p. aj odvodené prídavné mená
sekundárne spájacie výrazy 677
sekundárne spojky 697; p. aj druhotné spojky
sekundárne substantíva 63; p. aj sekundárne substantívne pomenovania, sekundárne podstatné mená, abstraktné podstatné mená
sekundárne substantívne pomenovania 63; p. aj sekundárne substantíva, sekundárne podstatné mená, abstraktné podstatné mená
sekundárne vlastnostné prídavné mená 198; ich skloňovanie podľa vzoru pekný 223, podľa vzoru cudzí 226; p. aj vzťahové prídavné mená, vzťahové adjektíva
sekundárnosť: vzťah sekundárnosti sub-

stantív k odvodenosti 63; p. aj funkčná sekundárnosť
sekundárny príznak: pri prídavných menách 197
sem (zámeno), ukazovací význam 264
sémantická gradácia: pri časticiach 748
sémantika častíc 748
sen, tvary L. pl. 95
si (tvar slova alebo morféma), významy tvaru D. základného zvratného zámena 251, používanie tvaru *si* 253, *si* v hodnote lexikálnej morfémy 376, reflexíva tantum so *si* 379, slovesá s formantom *si* 383
-si (morféma), zámená so *-si* 295
sice (spojka) 735
sice (častica) 790
sice — ale (spojka) 735
signály: vôľové citoslovcia a signály 814
silné rodové prípony 133; p. aj charakteristické rodové prípony
silou (predložka) 670
singulár: podst. mien 139, distributívne využitie sg. 143, prevažovanie pl. nad sg. 144, sg. látkových a abstraktných podst. mien 149, pri všeobecných a vlastných podst. menách 65, pl. namiesto sg. pri slovesách 515; p. aj všeobecný, jednotkový, hromadný, distributívny, komplementárny singulár, jednotné číslo
singulária tantum: z hľadiska defektnosti 44
singulárové tvary 139
singulatívnosť: vyjadrovanie singulatívnosti 150
singulatívny význam 150
situácia: nadväzovanie na situáciu pomocou spojky 690, nadväzovanie výpovede na situáciu pomocou častice 746, pri významovom zaradení citových citosloviec 811, zviazanosť citosloviec so situáciou 818
sk — šč (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
skade (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
skadiaľ (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 291, neurčitý význam 292, vymedzovací význam 293
-skij (prípona), skloňovanie slovanských mien na *-skij* 224
skladobná rovina jazykového systému 21; p. aj syntaktická rovina
skloňovanie: vymedzenie 45; flektívny typ v rámci skloňovania podst. mien, príd. mien, zámen a číslovíek 51, aglutinačný typ v rámci skloňovania podst. mien a príd. mien 56, analytický typ v rámci skloňovania podst. mien 58, introflektívny typ v rámci skloň. podst. mien 58, polysyntetický typ v rámci skloňovania podst. mien, príd. mien, zámen a číslovíek 59; skloňovanie podst. mien 73, príd. mien 222, zámen 1. a 2. osoby 239, zámen 3. osoby 242, privlastňovacieho zvratného zámena 253, ukazovacích zámen 256, zámen *kto*, *čo* 278, zámena *koľký* 279, základných číslovíek 318, radových číslovíek 342; p. aj substantívne, adjektívne, kongruentné, pronominálne, zámenné skloňovanie, deklinácia
skonča (predložka) 667
skoro (častica) 790
skôr ako (spojka) 735
skôr než (spojka) 735
skracovanie: dlhej kmeňovej samohlásky alebo dvojhlásky pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 89, dlhej korennej samohlásky alebo dvojhlásky pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 97
skraja (predložka) 661
skrátené radové číslovky 346
skrátené tvary: pri zámenách 3. osoby 243
skrátenie bázy 40
skrátka (častica) 790
skratkové slová, skratky: z hľadiska rodu 134
skrz (predložka) 654
skupina, skupiny: skupinové podst. mená ako pomenovania predmetov vyskytujúcich sa v skupinách 66, skupiny častíc 752; p. aj príznaková skupina, číselné, rodové skupiny
skupinové číslovky 335; ich miesto v rámci číslovíek 315, podielové spojenia so skupinovými číslovkami 353; p. aj neurčité skupinové číslovky, kolektíva
skupinové podstatné mená 66
skupinový názov: pl. ako skupinový názov 141; p. aj zhŕňajúci skupinový názov
skupinový plurál 144
skutočná substantivizácia 821
skutočne (častica) 790
sl — šl (alternácia) pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
slabá prípona p. rodovo slabá prípona
slabá rodová charakteristika 132
slabé rodové prípony 133
slabé rodové zakončenie 131
sliepka, *sliepočka*, tvorenie rodových názvov pomocou slov *sliepka*, *sliepočka* 137
slohová rovina jazykového systému 21; p. aj štýlová rovina
slová-morfémy 32
slovanské mená: skloňovanie mien na *-e*, *-ie*, *-í* 127, slovanských vlastných mien s podobou prídavných mien 128, slovanských osobných a zemepisných mien tvaru príd. mien tvrdého zakončenia 224, českých osobných mien podľa vzoru

cudzí 226; p. aj inoslovanské priezviská, slovanské osobné mená
slovanské osobné mená: tvary D. a L. sg. mien na *-ov* 80; p. aj slovanské mená, inoslovanské priezviská
slová-vetné členy 32
slová-vety 32, hodnotenie citosloviec ako slov-viet 807
slovesá 360; základný tvar slovies 24; miesto slovies v rámci slovných druhov 27; flektívny typ v rámci časovania slovies 55, aglutinačný typ v rámci časovania slovies 56, analytický typ v rámci časovania slovies 57, introflektívny typ v rámci časovania slovies 58, substantívny význam pri slovesách 68, podst. mená viažúce neurčitok slovesa 73; akuzatív pri slovesách 159, genitív pri slovesách 172, datív pri slovesách 178, inštrumentál pri slovesách 185; vzťahové príd. mená zo slovies 205, gramatická príbuznosť príd. mien a slovies 209, skloňovanie činného príčastia prítomného a činného príčastia minulého podľa vzoru cudzí 226, postavenie prísloviek pri slovese 566;
substantivizácia príčastí 194, adjektivizácia slovesných tvarov 231, slovesné zámená 234, 362, príslovkové významy pri slovesách 572, slovesá v platnosti prísloviek 617, predložky zo slovies 621, absolútne prechodníky slovies v úlohe druhotných predložiek 621, vzťah častíc a slovies 806, využívanie citosloviec vo funkcii slovesa 818, hraničné prípady medzi citoslovcami a slovesami 822, dotyk citosloviec so slovesami zo slovotvornej stránky 826;
p. aj dokonavé, nedokonavé, činnostné, stavové, pomocné, plnovýznamové, fázové, vidové, modálne, sponové, kopulatívne, polosponové, zvratné, nezvratné, reflexívne, kauzatívne, osobné, neosobné, primárne neosobné, predmetové, bezpredmetové, determinované, indeterminované, obojvidové, jednovidové, pravidelné, nepravidelné, vzorové, citoslovcové, odlukové slovesá, verbá
slovesná kategória rodu: príznakový člen v rámci kategórie 35; p. aj kategória slovesného rodu
slovesná kategória spôsobu 527; p. aj kategória spôsobu
slovesná paradigma 30
slovesná platnosť citosloviec 818
slovesná väzba 153; duplicita slovesnej väzby 408; p. aj rekcia
slovesné determinatívne syntagmy: vzťahové príd. mená zo slovesných determinatívnych syntagiem 206
slovesné onomatopoje 820
slovesné podstatné mená: ich slovnodruhová príslušnosť 68, zvratné zámená *sa, si* pri slovesných podst. menách 253, slovesné podst. meno od neosobných slovies 400, tvorenie tvaru slovesného podst. mena 502, používanie slovesného podst. mena 562; p. aj verbálne substantívum, substantivum verbale
slovesné predpony: korešpondencia predložiek so slovesnými predponami 627
slovesné triedy 456
slovesné tvary: prechod slovesných tvarov k príd. menám 231, morfematický rozbor slovesných tvarov 433; p. aj určité, neurčité, bezrodové slovesné tvary, rodový, jednoduchý, zložený slovesný tvar
slovesné zámená 234, 362; p. aj verbálne pronominá, verbálne zámená, zámenné slovesá
slovesný dej 390; p. aj priebeh slovesného deja
slovesný kmeň 434; p. aj tvarotvorný základ
slovesný rod p. kategória slovesného rodu, slovesná kategória rodu
slovesný spôsob 412; p. aj kategória spôsobu
slovesný vid 409, morfologické prostriedky slovesného vidu 413; p. aj aspekt, vid
slovesný vzor 435
slovná platnosť citosloviec 807; p. aj pomenovacia platnosť
slovné druhy: všeobecný lexikálny význam slovného druhu 27, hranice medzi slovnými druhmi 29, otázka ústupu a vzniku slovných druhov v súčasnej spisovnej slovenčine 46; prechod iných slovných druhov k podst. menám 193, k príd. menám 230, k zámenám 312, k číslovkám 358, k slovesám 564, k príslovkám 614, k predložkám 667, k spojkám 742, k časticiam 801, k citosloveiam 826; p. aj gramatické, negramatické, plnovýznamové, autosémantické, synsémantické, synsyntagmatické, autosyntagmatické, flektívne, ohybné, neflektívne, neohybné slovné druhy, komplexný slovný druh, časti reči, partes orationis
slovné spojenia: vzťah častíc a slovných spojení 806
slovníková rovina jazykového systému 21; p. aj lexikálna rovina
slovnodruhová hodnota slova 29
slovnodruhová charakteristika 807
slovnodruhová platnosť 567
slovnodruhová transpozícia: odvodzovacie prípony pre slovnodruhovú transpozíciu podst. mien 193
slovnodruhová zmena 567
slovnodruhové súvislosti 69
slovnodruhový význam 25; povaha slovnodruhového významu podst. mien 72

slovný prízvuk pri spojkách 691
slovo, slová: tvary slova 23, vznik relačnej morfémy zo slova 29, morfematická štruktúra slova 37, tvar N. pl. slov označujúcich príbuzenský pomer 80, slová so všeobecným významom 233; p. aj gramatické, vzorové slovo, negramatické, monomorfematické, jednomorfémové, polymorfematické, viacmorfémové, defektné, citátové, uvádzacie, tranzitné, značkové, skratkové, vzťažné, pomocné, aktualizujúce slová, viacfunkčnosť slova, tvorenie slov, preberanie slov
slovom (častica) 791
slovosled pri časticiach 748
slovotvorná amorfnosť 808
slovotvorná forma: jej zotretie pri druhotných citoslovciach 808
slovotvorná morféma: základné zvratné zámeno ako slovotvorná morféma 251
slovotvorné typy: vzťah k flektívnym typom 45; p. aj produktívny slovotvorný typ
slovotvorné zväzky: príslovienk s podst. a príd. menami 566
slovotvorný element 25
smer: vyjadrenie smeru pri zámene *ta* 263, *tade*, *tadiaľ* v ukazovacom význame 264, v odkazovacom význame 273, *sem* 264, *kde* 281, 290, *kam*, *kade* a *kadiaľ* a ich odvodeninách, *pokiaľ* 291; predložky s významom smeru 624
smieť, modálne 366
snáď (častica) 791
so zreteľom na (predložkový výraz) 671
somár, tvary L. sg. 79
sotva (spojka) 736
sotva (častica) 791
sotva- (morféma), zámená so *sotva-* 299
sotvaže (častica) 791
sotvy (častica) 791
spájacia funkcia: spojok a spájacích výrazov 676; p. aj sekundárna spájacia, vzťažná funkcia
spájacie prostriedky 676; p. aj základný, pomocný spájací prostriedok
spájacie výrazy 676; p. aj sekundárne spájacie výrazy, pomocný spájací výraz, vzťažné výrazy
spájané členy syntagmy 680
spätné kombinačné zmeny 39; p. aj regresívne kombinačné zmeny
speciáliá 315; p. aj druhové číslovky
spod (predložka) 659
spodstatnené osobné zámená 247
spodstatnené prídavné mená 130
spodstatnené zámená 130, *naši*, *vaši*, *moji* 247, *svoj* 255
spodstatnenie 193, spodstatňovanie 194; p. aj substantivizácia
spojené členy syntagmy 680
spojenie slov: substantívna platnosť (syntaktická) spojenia slov 195, spojenia slov a zložené spojky 694
spojitosť: predložka označujúca spojitosť 626
spojkové výrazy 676
spojky 676; ich miesto v rámci slovných druhov 27, polysyntetický typ v rámci spojok 58, podst. mená viažuce vedľajšiu obsahovú vetu so spojkami *že*, *aby*, *či* 73, *ako*, *než*, *že* pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217; uvádzacie častice a spojky 748, častice a spojky 801;
p. aj jednovýznamové, jednofunkčné, viacvýznamové, viacfunkčné, parataktické, hypotaktické, vetné, členské, všeobecné, vlastné, špecifické, heterogénne, jednoduché, vetné prirovnávacie, zlučovacie, stupňovacie, odporovacie, vylučovacie, podmetové, prívlastkové, predmetové, časové, prípustkové, podmienkové, účelové, dôsledkové, príčinné, vysvetľovacie, zreteľové, prostriedkové, obmedzovacie, účinkové, porovnávacie, spôsobové, doplnkové, rozdielové, jednomorfémové, viacmorfémové, jednoslovné, viacslovné, zložené, jednočlenné, viačlenné, opakované, dvojité, trojité, štvorité, pôvodné, primárne, druhotné, sekundárne spojky, konjunkcie
spojovací element 461
spoločenské formuly: ako súčasť rozkazovacích citosloviec 815
spoločenské tabu: pri zámenách 3. osoby 241
spoluúčasť: predložka označujúca spoluúčasť 626
spomedzi (predložka) 659
spona 371; p. aj posesívna, elidovaná spona, kopula
sponad (predložka) 659
sponiže (predložka) 667
sponové pomocné slovesá 370; p. aj kopulatívne pomocné slovesá
sponové slovesá: *byť* 364; s významom existencie v zhode s objektívnou realitou, v predpoklade osoby — nie gramatického subjektu vety, alebo v pocite osoby — gramatického subjektu vety 370, s významom existencie v predstieraní osoby — gramatického subjektu vety 371
spopod (predložka) 659
spopred (predložka) 659
spopri (predložka) 659
spovyše (predložka) 667
spoza (predložka) 659
spôsob p. morfologická kategória spôsobu, inštrumentál spôsobu, slovesný spôsob, slovesná kategória spôsobu
spôsobové spojky 687
spôsobový význam časovej príslovky 598

spôsobový vzťah 685; p. aj modálny vzťah
spraviť sa, modálne 375
správne (častica) 791
spred (predložka) 659
spredmetňovanie základnej číslovky 324
sprievodné okolnosti: predložka označujúca sprievodné okolnosti 626
sprítomňovanie: minulých alebo budúcich dejov 528, nereálnych dejov 529
sprostred (predložka) 667
sprostredkovaný zásah: datív sprostredkovaného zásahu (paciensa) 179
srať, srať sa, prézentné tematické morfémy pri slovesách *srať, srať sa* 445
srbochorvátske mená: skloňovanie srbochorvátskych mien na *-ac* 125; p. aj srbochorvátske priezviská, juhoslovanské miestne mená
srbochorvátske priezviská: skloňovanie priezvisk na *-ac* 78; p. aj srbochorvátske mená
srdce (vzor podst. mien) 117
sťa (spojka) 736
sťa (častica) 791
stá a stá, používanie hyperbolického spojenia *stá a stá* 328
stabilita p. pružná stabilita
stačiť, modálne 369
stade (zámeno) 274
stadeto (zámeno) 265
stadiaľ (zámeno) 274
stadiaľto (zámeno) 265
stálosť bázy 40
stály obsah špecifických spojok 680; p. aj systémový obsah
starší jazyk: príd. mená s príponou *-ní* 226, opisné pasívne tvary prechodníka 490
stáť, tvary indikatívu prézenta 473
stať sa, stávať sa, sponové 374
statické particípium 501; p. aj participium staticum, stavové výsledkové príčastie
statický príznak vecí 196
stav 360; p. aj nositeľ stavu, datív nositeľa stavu
stávať sa, sponové 375
stavba p. binomická stavba, štruktúra
stavové príslovky 571, stupňovanie niektorých stavových prísloviek 584, využitie 608; stavový datív pri stavových príslovkách 180
stavové slovesá 361; inštrumentál príčiny pri stavových slovesách 188
stavové výsledkové príčastie 501; p. aj statické particípium, participium staticum
stavový akuzatív 162; p. aj akuzatív nositeľa stavu
stavový datív 179; p. aj datív nositeľa stavu
stavový inštrumentál 191
stavový nominatív 156, 158; stavový datív pri stavovom nominatíve 180
stavový objekt 179
stavový význam inštrumentálu miesta 186
stiahnutá morféma: *bych* namiesto *by som* v tvaroch kondicionálu v básnickom štýle alebo ako charakterizačný prostriedok 465
stiahnutý tvar: pri zámene *on* 243, *kebych, abych* namiesto spojení *keby som, aby som* 465; p. aj najkratší tvar
stihnúť, modálne 369
sto (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie 327
sto a sto, používanie hyperbolického spojenia *sto a sto* 328
stopäť (číslovka), v príslovke *ostopäť* 331
storaký, storako (číslovky) 349
storočie, skloňovanie v pl. 120
stošesť (číslovka), v príslovke *ostošesť* 331
stotožňovacie zámená 302; *ten istý, tenže, taký istý, takýže, tak isto/takisto* 303, *tamže* 304
strany, strán, straniva (predložky) 666
strata: bytostnej vymedzenosti 131, kolektívnosti pri rozšírení alebo zmene významu 148
stred (predložka) 666
stred výpovede 755
stredná fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj kontinuatívna fáza
stredný rod 69, 129, osobitné použitie pri slovesách 526; p. aj neutrum
stredoslovenské tvary: typu *dobrô* v krásnej literatúre 225
striedanie: *e/ǫ, o/ǫ* pri skloňovaní mužských životných podstatných mien vzoru chlap 75, *k/č, c/č, h/ž* vo vokatíve sg. mužských životných podstatných mien vzoru chlap 85; p. aj alternácia
stroj (vzor podst. mien) 96
stupeň, stupne: význam stupňov príd. mien 215, využitie stupňov prísloviek 611; p. aj prvý, druhý, tretí, porovnávací, najvyšší stupeň
stupňovacie morfémy akostných prísloviek 581
stupňovacie spojky 685
stupňované prídavné mená 197
stupňovanie: lexikálna a morfologická povaha stupňovania 24, definícia stupňovania 45, aglutinačný typ v rámci stupňovania adjektív a adverbií 57, stupňovanie príd. mien 196, 210, pri adjektivizovaných príčastiach 232, pri číslovkách 315, pri neurčitých základných číslovkách 334, stupňovanie prísloviek 581, stupňovanie ako typ priraďovania 685; p. aj vzostupné, zostupné, nepravidelné stupňovanie, gradácia, komparácia, gradačný vzťah
stupňovateľné prídavné mená 197

stupňovateľnosť: ako kritérium pri delení príd. mien na skupiny 197, pri primárnych príd. menách 214
stý (číslovka) 346
subjekt: vzťah subjektu k deju vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 245; p. aj logický subjekt, agens
subjektívne citoslovcia 810
subjektový vzťah 685; p. aj podmetový vzťah
súbory: gramatických prípon 25, tvarov pri podst. menách 139
substancia 63; p. aj riadiaca, závislá substancia
substantíva 61; ich miesto v rámci slovných druhov 27; p. aj abstraktné, životné, kvantitatívne, pomnožné, nelátkové substantíva, podstatné mená
substantivizácia: adjektív ako konverzia 29, príd. mien, číslovieok, príčastí a zámen 193, mien typu *Kukučínov, Bernolákovo* 221, zámena *každý* 307, citosloviec 820; p. aj prechodná, príležitostná, osihotená, skutočná substantivizácia, spodstatnenie, spodstatňovanie
substantivizované zámená; *on, ona* 241, *svoj* 255, *tamten* 260, *henten* 261
substantívna platnosť spojenia slov, vety 195
substantívne číslovky 68
substantívne pomenovanie 62
substantívne prípony: ich celkové vzťahy 130
substantívne skloňovanie 53
substantívne slovesá 68
substantívne zámená 68, 235
substantívne zlomkové číslovky 357
substantívnosť: podstata substantívnosti 63
substantívny prísudok: hodnotiaca častica *za* pri substantívnom prísudku 156
substantívny význam 68
substantivum verbale 562; p. aj slovesné podstatné mená, verbálne substantíva
súdiac podľa niečoho (predložkový výraz) 675
sufix 41; p. aj sufixálna morféma
sufixácia: pri slovesnom vide 413, pri imperfektivizácii slovies 415
sufixálna morféma: okolnostné príslovky so sufixálnymi morfémami 585; p. aj sufix
sufixálne odvodzovanie 808
sufixálny formant 39
súhrnné pomenovania osôb bez rozlíšenia pohlavia 135
súhrnové zámená: *všetok, všade, všadiaľ* 306, *vždy, vždycky, každý, každučký* 307
súhrnový vymedzovací význam 293
superlatív: väzba superlatívu s inštrumentálom 210, väzba superlatívu pri porovnávaní 210, tvorenie superlatívu 212, význam superlatívu 218, tvorenie superlatívu príslovieok 583, význam superlatívu príslovieok 613; p. aj tretí stupeň, najvyšší stupeň
superlatívny základ 485
supletívna báza gramatických tvarov 41
supletívne vidové dvojice 427
supletívnosť základu gramatických tvarov 52
sused, tvar N. pl. 83
sústava p. tvarová sústava
súvetný typ 681
súvislé jednotliviny 148
súvislosť p. pomenovacie súvislosti
súvzťažné dvojice: zámeno *tak* ako súčasť 272, *tam, tade, tadiaľ* ako súčasť 273, *potiaľ, potade* ako súčasť 274, absolútne vzťažné *čo* v súvzťažných dvojiciach 287, *taký — aký* 289, súvzťažné dvojice a vznik nových špecifických spojok 678
súvzťažné množstvá: vyjadrenie súvzťažných množstiev v jednej výpovedi 143
súvzťažný výraz 678; p. aj korelovaný výraz
sviňa, v postavení nezhodného prívlastku 230
svoj (zámeno), vznik príd. mena *nesvoj* zo zámena *svoj* 231, skloňovanie zámena *svoj* 253, používanie zámena *svoj* 254, ako spodstatnené zámeno 255
svojho času, používanie výrazu 254
symptóm 811; p. aj príznak
syn, tvary D. a L. sg. 79
synak, v oslovení 86
synchrónny stav jazyka 22
synonymia pádových prípon 51; synonymita absolútneho nominatívu a absolútneho akuzatívu 155, expresívnosť záporového genitívu v porovnaní so synonymným nominatívom a akuzatívom 175; synonymita predložiek 628, spojok 679; p. aj rovnoznačnosť
synonymické pomenovanie: možnosť synonymického pomenovania pre abstrahované javy 63; p. aj dvojité pomenovanie
synonymná väzba 72
synonymum p. lexikálne synonymum
synsématické slová 31
synsémantické slovné druhy 30; p. aj gramatické, pomocné slovné druhy
synsyntagmatické slová 31
synsyntagmatické slovné druhy 31
syntagma: pripájaný člen syntagmy 678, rovnocenné členy syntagmy 685; p. aj determinatívne, slovesné determinatívne, koordinatívne syntagmy
syntagmatické kritérium slovesného vidu 421
syntagmatické spojenia: citoslovcia zo syntagmatických spojení 824
syntagmatický vzťah 676, 685, citoslovcia a syntagmatický vzťah 807
syntaktická amorfnosť 807

syntaktická forma: jej zotretie pri druhotných citoslovciach 808
syntaktická funkcia p. vlastná syntaktická, osobitná syntaktická, nešpecifická syntaktická funkcia
syntaktická charakteristika určitých základných čísloviek 316
syntaktická kategória 33
syntaktická rovina jazykového systému 21, vzťah medzi morfologickou a syntaktickou rovinou 22, podriadenosť zvukovej roviny syntaktickej rovine 26, jej postavenie v rámci rovín jazyka 32; p. aj skladobná rovina
syntaktické konštrukcie z hľadiska počtu slov 23
syntaktický obsah tvarov 22
syntaktický predmet 152
syntetický tvar: chápanie syntetického tvaru v tvarosloví 39; p. aj jednoduché, jednoslovné tvary
syntetizácia opisných tvarov 43
syntetizované tvary: štylistická platnosť syntetizovaných tvarov typu *bol bych urobil* 43
systém: jazyka 21; p. aj jazykový, uzavretý, intenčný systém, čiastkové tvarové systémy
systémovosť formálnych prostriedkov morfologických kategórií 36
systémový obsah špecifických spojok 680; p. aj stály obsah

Š

š, p. *ch* — *š*
šč, p. *šk* — *šč*, *šk* — *šč*
šesťdesiat (číslovka), zakončenie 326
šestnásť (číslovka), vznik 325
-ší (prípona), pri tvorení 2. stupňa príd. mien 210
-šie (prípona), v komparatíve prísloviek 582
širší rodový význam mužských pomenovaní 135
šk — *šč* (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
škodiť (typ slovies so zvratnou podobou) 385
škriatok, tvary N. a A. pl. 138
šl p. *sl* — *šl*
šľachtické tituly: privlastňovacie zámená 2. a 3. os. pl. ako súčasť šľachtických titulov 245
šor, tvary D. a L. sg. 79
španielske mená: skloňovanie mien osôb na *-s* 75, skloňovanie miestnych mien na *-illa* 127
špecifické spojky 678
-štek (prípona), skloňovanie priezvisk na *-štek* 77
šteňa, skloňovanie v pl. 121
štrnásť (číslovka), vznik 325
štruktúra: jazyka 21, morfologickej roviny 22; p. aj morfematická štruktúra
štvorité spojky 695
štvoritý (číslovka) 340
štvoro (číslovka), vo frazeologickom spojení *štvoro na pätoro* 377
štvrť (číslovka), skloňovanie 332
štvrtý gramatický rod 33
štýl: štýlové rozdiely v oblasti gramatických slov 27; p. aj umelecký, básnický, hovorový, familiárny, publicistický, esejistický, odborný štýl
štylistická funkcia citoslovca *ó* 811
štylistické využitie zámena *ry* vo význame zámena *ja* 239
štýlová rovina jazykového systému 21; p. aj slohová rovina
štýlové zafarbenie funkcií tvarov a dvojtvarov 26
štyri (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie 323, radová číslovka k číslovke *štyri* 342
štyridsať (číslovka), zakončenie 326
švec, skloňovanie 76
švík p. gramatický, morfematický, morfologický švík

T

t, výslovnosť pri príd. menách vzoru pekný pred príponou 225; p. aj *s* — *t*, *s* — *ť* — *t*, *t* — *c*, *ť* — *c*, *t* — *ť*
t-, element v ukazovacích zámenách 256
ť, p. *t* — *ť*, *ť* — *t*, *z* — *ť* — *h*
-ť (zakončenie slov), skloňovanie žen. podst. mien vzoru kosť zakončených na *-ť* 110
t — *c* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
ť — *c* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417
t. j. (= to jest) (spojka) 736
t — *ť* (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
ta (zámeno), ukazovací význam 263
ta (častica) 791
ťa (tvar zámena *ty*), používanie v G. a A. 240
-ta (zakončenie slov), tvar N. pl. muž. živ. podst. mien na *-ta* 87, I. pl. muž. živ. podst. mien na *-ta* s predchádzajúcou samohláskou 87
tade (zámeno), ukazovací význam 264, odkazovací význam 273
tadeto (zámeno), ukazovací význam 264
tadiaľ (zámeno), ukazovací význam 264, odkazovací význam 273
tadialto (zámeno), ukazovací význam 264
tajomné deje 403
tak (zámeno), ukazovací význam 263, odkazovací význam 272
tak (spojka) 737

tak (častica) 792
tak ako (spojka) 737
tak — ako (aj) (spojka) 737
tak isto/takisto (zámeno) 303
takisto (častica) 792
takmer (častica) 792
takrečeno (častica) 792
taktiež (častica) 793
takto (zámeno) 273
takto (častica) 793
taký (zámeno), ukazovací význam 261, odkazovací význam 271, citové použitie 276
taký — aký (súvzťažná dvojica zámen) 289
taký istý (zámeno) 303
takýto (zámeno), základný význam 262, odkazovací význam 271, citové použitie 276
takýže (zámeno) 303
takže (spojka) 737
takže (častica) 793
talianske mená: skloňovanie talianskych osobných mien na *-e* 125, skloňovanie miestnych mien na *-gna* 127
tam (zámeno), ukazovací význam 264, odkazovací význam 273
tam (častica) 793
tam — kam (súvzťažná dvojica zámen) 291
tamten (zámeno), ukazovací význam 259, odkazovací význam 269
tamto (zámeno), ukazovací význam 264
tamto ten (zámeno) 260
tamže (zámeno) 304
ťažť sa, modálne 367
-te (prípona), v 2. os. pl. imperatívu 485
teba (tvar zámena *ty*), používanie v G. a A. 240
tebe (tvar zámena ty), používanie v D. 240
teda (spojka) 738
teda (častica) 793
-teľ (prípona), tvar vokatívu muž. živ. podst. mien na *-teľ* 85, skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-teľ* 97
telá, skloňovanie v pl. 121
tematický element 435
temer (častica) 793
tempus 430; p. aj kategória času
ten (zámeno), skloňovanie 256, ukazovací význam 257, odkazovací význam 266, citové použitie 274; zdôraznenie 3. stupňa príd. mien zámenami *ten, tá, to* 212
ten istý (zámeno) 303
tendencia: po stálosti bázy 40, po syntetizácii 43, po stálosti a zmenách 46, po jednotnej podobe bázy 47; tendencia po uniformite tvarov 47; p. aj tvarová analógia
ten-onen (zámeno) 302
tento (zámeno), ukazovací význam 258, odkazovací význam 269, citové použitie 275
tentovať, slovnodruhová povaha slova 236, 362
tenže (zámeno) 303
terciárne postavenie prísloviek 567
termín, termíny: vhodnosť termínu *hromadné číslovky* 335, otázka termínov *trpné príčastie, n-/t-nové príčastie* 495; p. aj odborné termíny
terminatívna fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj koncová, konečná fáza
terminológia: antonymá pri terminologicky použitých príd. menách 199
tesná väzba: prechod vložkových nominatívov v tesnú väzbu 154
tesné spojenia čísloviek 350
tesný prívlastok: obsahový nominatív ako tesný prívlastok 156
ti (tvar zámena *ty*) používanie v D. 240
tiež (častica) 793
Timrava: tvary činného príčastia minulého od nedokonavých slovies u Timravy 494
tisíc (číslovka) morfologická a syntaktická charakteristika 317, skloňovanie 328
tisíci (číslovka) skloňovanie 226
tisícorakýtisícorako (číslovky) 349
tituly: tvar N. pl. pri cudzích mužských životných podstatných menách označujúcich tituly osôb 81, prirodzený rod pri starších tituloch 136; p. aj panovnícke, šľachtické, diplomatické tituly
to (zámeno), ukazovací význam 258, odkazovací význam 267, citové použitie 275
to (častica) 794; pri neosobných slovesách 400
tobôž (častica) 794
tohto, tohoto (tvary zámena *ten*) 257
toľko (zámeno), ukazovací význam 263, odkazovací význam 272; vo význame číslovky 334
toľkoto (zámeno), ukazovací význam 263
toľký (zámeno), odkazovací význam 272, citové použitie 277; vo význame číslovky 347
toľký — koľkýj (súvzťažná dvojica zámen) 290
toľký raz (zámeno), vo význame číslovky 347
toľkýto (zámeno), ukazovací význam 263, odkazovací význam 272
toť (častica) 794
totiž (spojka) 738
totiž, totižto (častice) 794
toto (zámeno), ukazovací význam 259
totožnosť štruktúry 21; p. aj izomorfia, izomorfizmus
t-ové deiktické výrazy 681; t-ové výrazy 678, 679; p. aj deiktické t-ové slovo
tradícia: pri rodovom rozlíšení maskulín a feminín 131
transformácia zámerovej modality 682
transgresív 487; p. aj prechodník
transponovanie mimojazykovej skutočnosti do jazyka 816
transpozícia: z roviny jazykového systému

do inej roviny 21, vecného obsahu z jedného slovného druhu do iného 63; p. aj slovnodruhová transpozícia
tranzitíva, tranzitívne slovesá 408; p. aj prechodné slovesá
tranzitná povaha: podstatného mena 72, činnosti 361
tranzitné slová 72
trebárs (spojka) 738
trebárs (častica) 794
tretí (číslovka) 345; skloňovanie 226
tretí raz (číslovka), používanie v ľudovej reči 345
tretí stupeň: príd. mien 210; zdôraznenie 3. stupňa príd. mien zámenami *ten, tá, to* 212; homonymita 3. stupňa prísloviek s N. sg. str. rodu 3. stupňa príd. mien 581; p. aj najvyšší stupeň, superlatív
tretia osoba: osobné zámená 3. os. 240; skloňovanie zámen 3. os. 242; 3. os. sg. slovies 512, pl. slovies 514
tri (číslovka), morfologická a syntaktická charakteristika 316, skloňovanie 322, radová číslovka k číslovke *tri* 342
tridsať (číslovka), zakončenie 326
triedy p. otvorené triedy
trieť — triem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 444
trilión (číslovka), skloňovanie 329
trinásť (číslovka), vznik 325
trocha, trochu (číslovky) 356
trojité spojky 695
trojitý (číslovka) 340
trošku, troška, troštičku, troštička (číslovky) 333
trpné konštrukcie: význam rámcového nominatívu v trpných konštrukciách prechodných slovies 156
trpné príčastie: inštrumentál pôvodcu s trpným príčastím 187; skloňovanie trpných príčastí podľa vzoru pekný 224, prechod trpného príčastia k príd. menám 231, abstraktné podst. mená s príponou *-osť* od adjektivizovaných trpných príčastí 232, existencia trpného príčastia pri niektorých neosobných slovesách 400, tvorenie tvarov trpného príčastia 495, odvodzovanie slovesných podst. mien od trpných príčastí 502, používanie trpného príčastia 559, príslovky od adjektivizovaných trpných príčastí 581; p. aj n-/t-ové príčastie, pasívne participium
trpné slovesné tvary: používanie 551
trpné tvary: systém trpných tvarov 432; p. aj pasívne tvary, pasívum
trpný rod 432; p. aj pasívum
trpný vzťah gramatického podmetu k deju 432; p. aj pasívny vzťah
trvale nesklonné slová 135
tu (zámeno) 265
tu (častica) 795
tuná (zámeno) 265
turecké mená: skloňovanie mien osôb na *-u* 75
tuším (častica) 795
tušil, v spojení so sponou *byť* 372
tuto (zámeno), ukazovací význam 265; v dôraznej reči pri zámene *tento* 259
tvážiť, modálne 367
tvar, tvary: morfologický a syntaktický obsah tvarov 22, rozdiel medzi tvarom a konštrukciou 23, morfematická štruktúra tvaru 37, využitie tvarov podst. mien 128, súbory tvarov pri podst. menách 139; tvary základného zvratného zámena 252, zvratných slovies 384, indikatívu prézenta 470, indikatívu préterita 474, indikatívu futúra 478, kondicionálu prézenta 480, kondicionálu préterita 481; p. aj jednoduché, zložené, opisné, perifrastické, jednoslovné, viacslovné, monomorfematické, jednomorfémové, polymorfematické, viacmorfémové, predponové, analytické, syntetizované, komplementárne, rodové, dubletné rodové, číselné, singulárové, plurálové, pádové, gramatické, plné, skrátené, dlhšie, kratšie, slovesné, rodové slovesné, osobné, neosobné, aktívne, pasívne, kondicionálne, nedôrazové tvary, základný, pomenovací, základný pomenovací, syntetický, stiahnutý, elídovaný, rodový slovesný, zvratný, neosobný bezpodmetový zvratný, pasívny zvratný, zvratný neosobný, zložený pasívny, kongruentný, zrazený, zmeravený tvar, zmeravenie tvaru, lexikalizácia tvaru, hybridnosť tvarov
tvár, skloňovanie 110
tvárit sa, tvárievať sa, sponové 375
tvaroslovie 21; p. aj morfológia
tvarotvorná morféma: základné zvratné zámeno ako tvarotvorná morféma 251; p. aj tvarotvorná prípona, formant
tvarotvorná prípona 38; p. aj tvarotvorná morféma, formant
tvarotvorný postup p. kombinovaný tvarotvorný postup
tvarotvorný základ 38, tendencia po jednotnej podobe tvarotvorného základu 47; p. aj báza
tvarová amorfnosť 807
tvarová analógia 47; p. aj tendencia po uniformite tvarov
tvarová deformácia pri vzniku citosloviec z imperatívnych tvarov 823
tvarová neústrojnosť tvaru činného príčastia minulého 494
tvarová rovina jazykového systému 21; p. aj morfologická rovina
tvarová stránka častíc 753
tvarová sústava podstatných mien 151
tvoj (zámeno), významy 245, skloňovanie 248

tvorenie gramatických tvarov v porovnaní s tvorením slov 24; pádových tvarov mien, tvarov na vyjadrenie pomernej kvantity obsahu prídavných mien a príslovíek 45, tvorenie slovesných tvarov 45, 461; p. aj skloňovanie, deklinácia, stupňovanie, gradácia, komparácia, časovanie, konjugácia
tvorenie slov: spoločné črty s tvorením gramatických tvarov 24
tvrdé zakončenie: prídavné mená tvrdého zakončenia 198
tvrdý vzor pekný 222
ty (zámeno), významy 238, skloňovanie 239
-tý (-tá, -té) (prípona), v trpnom príčastí 498
typ, typy: deklinácie podst. mien 45, jazykov 50, pomer typov v slovenskej morfologickej stavbe 59; p. aj významové, slovotvorné typy, flektívny, aglutinačný, analytický, introflektívny, polysyntetický, produktívny slovotvorný, deklinačný, parciálny, nepravidelný, zmiešaný, intenčný, časovací, okolnostný významový, vlastnostný významový typ
týždeň, skloňovanie 99

U

u, p. *u* — *ú*, *ú* — *u*
u (predložka) 654
u- (predpona), pri čisto vidových slovesách 414
-u (prípona), v G. a A. sg. domácich priezvisk na *-o* 78, v G. a A. sg. podst. mena *Jako* 78, v D. L. sg. podst. mien *človek, pán, don, šor, čert, diabol, vlk, pes, boh, otec, syn duch, Kristus* 78, v L. sg. podst. mien *koník, koníček* 79, vo vokatíve muž. živ. podst. mien vzoru chlap 85, v G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 90, 151, v L. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru dub 92, v G. sg. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 99, v L. sg. str. podst. mien vzoru mesto 114; okolnostné príslovky s morfémou *-u* 586, okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *u-* a sufixálnymi morfémami 590
-u (zakončenie slov), skloňovanie albánskych, tureckých, rumunských a iných mien na *-u* 125
-ú (zakončenie slov), skloňovanie cudzích mien osôb na *-ú* 125
u — *ú* (alternácia), pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 94, žen. podst. mien vzoru žena 102, vzoru ulica 105, str. podst. mien vzoru mesto 116; pri imperfektivizácii slovies príponou *-a-* 416
ú — *u* (alternácia), pri imperfektivizácii slovies príponou *-ova-* 417, pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
-ua (zakončenie slov), skloňovanie žen. podst. mien vzoru žena na *-ua* 102, 127
-úc/-uc (prípona), v prechodníku 487
-úci, -úca, -úce (prípona), v činnom príčastí prítomnom 491; okolnostné príslovky s morfémou *-úci* 586
účasť deja: na predmete 152, popieranie účasti deja, obmedzená účasť deja na veci pomenovanej substantívom 173
účel: inštrumentál prirovnania a účelu 189, predložky s významom účelu 626
účelové spojky 687
účelový vzťah 685; p. aj finálny vzťah
účinkom (predložka) 670
účinkové spojky 687
účinkový vzťah 685; p. aj konsekutívny vzťah
účinok p. vzťah účinku
údaj p. gramatický údaj
údajne (častica) 795
ucho, skloňovanie 115
ukázať sa, ukazovať sa, sponové 375
ukazovací element *-s-* 257
ukazovací odtienok zámen 3. osoby 241
ukazovací význam ukazovacích zámen: *ten* 257, *tento* 258, *tu, tuto, tamten* 259, *tamto ten, henten, heno ten, hentam ten* 260, *taký* 261, *takýto, toľký* 262, *toľkýto, toľko, toľkoto, tak, takto, ta* 263, *tam, tamto, tade/tadiaľ, tadeto/tadialto, sem* 264, *tu, tuná, tuto, odtiaľ, odtialto, stadialto/stadeto, potiaľ* 265, *potialto, dosiaľ, posiaľ* 266
ukazovacie zámená 235, 256
ukazovateľ p. gramatický ukazovateľ
ulica (vzor podst. mien) 104
uliezť sa, modálne 368
-um (zakončenie slov), skloňovanie cudzích podst. mien str. rodu vzoru mesto na *-um* 113, 127
umelecký štýl: používanie privlastnenia typu *nášho susedova záhrada* 220, tvary *akó, akie* ako charakterizačné prostriedky v umeleckom štýle 278, násobné číslovky s *raz* v umeleckom štýle 338
umocňovací plurál látkových a abstraktných pomenovaní 150; p. aj intenzívny plurál
umocňujúci plurál 151
umývať (typ slovies so zvratnou podobou) 385
úplná všeobecnosť menného čísla 142
úplné rodové homonymá 133
úplný nominatív p. komunikačne úplný nominatív
upozorňovacia funkcia upozorňovacích citosloviec 814
upozorňovacie citoslovcia 814
uprostred (predložka) 665
uráčiť sa, modálne 367
určenie p. kvalitatívne určenie

určenosť deja 414
určený dokonavý dej 415
určite (častica) 795
určité číslovky 314; spojenia s časticami a príslovkami 350
určité druhové číslovky 348
určité množstvo: vyjadrenie určitého množstva 139
určité násobné číslovky 338
určité radové číslovky 342
určité slovesné tvary: kategórie pri určitých slovesných tvaroch 461, ich tvorenie 470, používanie určitých slovesných tvarov 504
určité základné číslovky 316
určitý (príd. meno), vo význame *istý* 302
určovací vzťah: medzi dvoma podst. menami 157, zastretie určovacieho vzťahu v genitíve obsahu 171; p. aj obojstranný určovací, recipročný určovací, obrátený určovací vzťah
určovacie zámená 30; p. aj vymedzovacie zámená
určovaný výraz 748
urobiť sa, sponové 375
-us (zakončenie slov), skloňovanie cudzích mužských živ. podstatných mien na *-us* 75, 123, tvar N. pl. cudzích muž. živ. podst. mien na *-us* 81, skloňovanie muž. neživ. podst. mien na *-us* 88, 123
uspieť, modálne 369
ustanie, skloňovanie 120
usúvzťažňovacie slová 807
útvar: ako významová jednotka pri časticiach 752; p. aj jednoslovné, viacslovné útvary
-úva- (prípona); pri imperfektivizácii slovies 419
uvádzacie častice 749
uvádzacie slová 72
úvodzovky: vyznačovanie pauzy pri citoslovciach 808
uzavretý systém: charakter morfologickej stavby jazyka ako uzavretého systému 46
úzus p. ľudový, hovorový úzus
už (častica) 795
užší rodový význam mužských pomenovaní 135
-ú (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien na *-ú* 124

V

v (predložka) 655; synonymita predložiek *v* a *na* 629, *po* a *v* 630; vokalizácia predložky *v* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631, v ostatných prípadoch 632
v-/vo- (predpona), okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *v-/vo-* a sufixálnymi morfémami 589
-v, -ši (prípona), v prechodníku archaického typu 489
v čas/e čase (predložkový výraz) 674
v dôsledku (predložkový výraz) 673
v duchu (predložkový výraz) 672
v mene (predložkový výraz) 672
v odbore (predložkový výraz) 674
v podobe (predložkový výraz) 672
v porovnaní s (predložkový výraz) 671
v priebehu (predložkový výraz) 674
v prospech (predložkový výraz) 673
v rámci (predložkový výraz) 674
v súhlase s (predložkový výraz) 672
v súlade s (predložkový výraz) 672
v súvise s (predložkový výraz) 672
v súvislosti s (predložkový výraz) 672
v ústrety (predložkový výraz) 673
v záujme (predložkový výraz) 673
v závislosti od (predložkový výraz) 673
v zhode s (predložkový výraz) 672
v zmysle (predložkový výraz) 672
-va- (prípona), pri odvodzovaní frekventatív 419
vari, var, variže (častice) 797
variácie v báze tvarov 40
varianty morfém 25; p. aj hovorový, nárečový, rozšírený, nulový variant
váš (zámeno), významy a používanie 247
väzba: podst. mien 72, príd. mien 209, predmetových slovies 407, pri slovesnom podstatnom mene 503; p. aj kongruentná, nekongruentná, slovesná, kontaminovaná, tesná väzba, vybočenie z väzby, rekcia
väzobná hodnota slovesa 385
väzobný datív 181
väzobný genitív: adverbálny genitív väzobný 175
vcelku (častica) 797
včítane (predložka) 675
vďaka (predložka) 669
vecné chápanie 63; p. aj samostatné chápanie, kategória vecného chápania
vecný význam: tvarov lexémy 24, delenie zámen podľa vecného významu 234, rozsah vecného významu prípájacích častíc 749; p. aj lexikálny význam tvarov lexémy
vecný vzťah p. aktuálny vecný vzťah
večera, skloňovanie 108
veď (spojka) 738
veď (častica) 797
vedieť, modálne 366, 369; tvary indikatívu prézenta 742; alternácia *d* — *dz* pri tvorení tvaru imperatívu 484
vedľa (predložka) 664
vedľajšia obsahová veta: podst. mená viažúce vedľajšiu obsahovú vetu so spojkami *že, aby, či* 73
vedľajšia veta: nahradenie obsahového datívu vedľajšou vetou 184, pri vyjadrení miery, o ktorú vlastnosť jednej veci prevyšuje vlastnosť druhej veci 217
vedľajšie rozlišovacie prípony 129

vedľajšie syntaktické funkcie podstatných mien 61
vedľajšie významy morfologických jednotiek 26
redúca (vzor podst. mien) 53
redúci (vzor podst. mien) 53
reďže (častica) 797
veľa (číslovka) 333, pri tvorení komparatívu a superlatívu príd. mien 213
veľké písmená: písanie veľkých písmen v obyvateľských menách 140; p. aj veľké začiatočné písmeno
veľké začiatočné písmená: písanie vo vlastných menách 141, v zámenách 3. os. *on, ona, ono* 241; p. aj veľké písmená
ver, ver', vera, verabože (častice) 797
verbá 360; ich miesto v rámci slovných druhov 27; p. aj slovesá
verba percipiendi 372; p. aj slovesá zmyslového vnímania
verbalizácia zvukomalebných slov 819
verbálne pronominá 362; p. aj slovesné zámená, verbálne zamená, zámenné slovesá
verbálne substantíva 68, tvorenie verbálneho substantíva 502; p. aj slovesné podstatné mená, substantivum verbale
verbálne zámená 236; p. aj slovesné zámená, verbálne pronominá, zámenné slovesá
verbálno-atributívny vzťah 685; p. aj doplnkový vzťah
verbálnosť: slovesného podstatného mena 68, spätie vyjadrenia vlastnosti príslovkou s verbálnosťou nadradeného člena 568
vertikálna os 26
veru, verubože, veruže (častice) 797
veta, vety: substantívna platnosť vety 195, príd. meno vo vete 196, adjektivizácia viet zámenom *taký* 262; p. aj nadradená, podradená veta, nepravé vzťažné vety, ekvivalenty viet
vetná konštrukcia p. pasívna vetná konštrukcia
vetná platnosť: citosloviec 807; p. aj výpovedná platnosť
vetné častice 748
vetné parentézy: častice ako vetné parentézy 755; p. aj vložky
vetné prirovnávacie spojky 676
vetné príslovky 571; p. aj modálne vetné príslovky
vetné spojky 687
vetnočlenská platnosť: vlastných spojok a sekundárnych spájacích výrazov 677
vetný člen: vlastné spojky a sekundárne spájacie výrazy z hľadiska fungovania v úlohe vetného člena 677; p. aj zložený vetný člen
vetný intonačný charakter pri samostatnom postavení citosloviec 807
vetný pôvod: citoslovcia vetného pôvodu 825
vetný základ p. partitívny genitív vetného základu, záporový genitív vetného základu, zložený vetný základ
viac (príslovka), pri tvorení komparatívu príd. mien 213
viacčlenné parataktické spojky 681
viacčlenné spojky 695
viacerí (číslovka), význam 337
viacero (číslovka) 337
viacfunkčné spojky 679; p. aj viacvýznamové spojky
viacfunkčnosť slova 29
viacmorfémové slová 37; p. aj polymorfematické slová
viacmorfémové spojky 694
viacmorfémové tvary 37; p. aj polymorfematické tvary
viacmorfémový slovesný kmeň 434
viacslovná konštrukcia 23
viacslovná syntaktická konštrukcia 23
viacslovné častice 753
viacslovné spojky 694
viacslovné tvary 42; p. aj analytické, zložené tvary
viacslovné útvary 23
viacvýznamové spojky 679; p. aj viacfunkčné spojky
viazaná konštrukcia stavového datívu 180
viazané množstvo 66
vid 409, pri slovesnom podst. mene 503; p. aj slovesný, nedokonavý, dokonavý vid, aspekt
vídať, vídavať, vidieť, v spojení so sponou *byť* 372
vidieť — vidím (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 457
vidieť sa, sponové 374
vidno, v spojení so sponou *byť* 373
vidová dvojitosť slovies 414
vidová neutrálnosť 425; p. aj nevidovosť
vidová prípona p. vlastná vidová prípona
vidová príslušnosť 418, 410
vidové dvojice 422; p. aj čisto vidové, supletívne vidové dvojice
vidové slovesá 363; p. aj fázové slovesá
vidový náprotivok, pendant 414
vidový protiklad 410
vinen (príd. meno) 200
vinou (predložka) 670
vkladná dvojhláska: *ie* v G. pl. miestneho názvu *Ladce* 100
vkladná samohláska: *e* v G. pl. miestneho názvu *Vráble* 100, *o* v l-ovom tvare indikatívu préterita 475
vkladné hlásky: v G. pl. muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 100, žen. podst. mien vzoru žena 103, vzoru ulica 106, vzoru gazdiná 111, v G. pl. str. podst. mien vzoru mesto 116, vzoru srdce 119, vzoru dievča 122

vládať, 369
vlastná syntaktická funkcia prísloviek 565
vlastná vidová prípona 418
vlastne (častica) 798
vlastné citoslovcia 810
vlastné mená: kategória čísla pri vlastných menách 65; skloňovanie muž. mien osôb na *-o* 74, mien rozprávkových bytostí na *-o* 74, muž. vlastných mien zvierat v pl. 74, cudzích muž. živ. mien osôb na *-as*, *-es*, *-is*, *-os*, *-us* 75, gréckych a latinských muž. mien osôb so zmenou kmeňa 75, priezvisk na *-ec*, *-ek*, *-ok* 76, vlastných mien na *-ček*, *-štek* 77, cudzích priezvisk na *-er*, *-el* 77, srbochorvátskych mien osôb na *-ac* 78, 125, skloňovanie slovanských (ruských a bulharských) osobných mien na *-ov* 80; tvar N. pl. pri menách národov a kmeňov 81, pri muž. rodných menách a priezviskách 81; dvojtvary v N. pl. pri menách národov a kmeňov 82; tvar N. pl. pri muž. obyvateľských menách na *-an/ľan* 83; skloňovanie českých priezvisk na *-e (ě)* 86, 125, skloňovanie priezvisk, ktoré súvisia so všeob. podst. menami vzoru dievča 87, muž. neživ. podst. mien na *-us*, *-os*, *-es* 88, 128, skloňovanie litovských a lotyšských miestnych mien na *-is*, *-ys*, *-us* 88, 124, srbochorvátskych zemepisných názvov na *-ac* 97, 125; G. pl. miestnych názvov *Ladce* a *Vráble* 100; skloňovanie latinských a gréckych ženských mien so zmenou kmeňa 102, 127, žen. miestnych názvov na *-ea*, *-oa*, *-ua* 102, 127, inoslovanských miestnych mien str. rodu zakončených na *-e* 118, 128, miestnych názvov na *-ie* tvaru druhových príd. mien 120, inoslovanských miestnych mien str. rodu na *-ie*, *-í* 120, 127; nesklonné cudzie vlastné mená 123; skloňovanie cudzích vlastných mien patriacich do vzoru kuli 124, českých priezvisk na *-ě*, *-e* 125, skloňovanie talianskych osobných mien na *-e* 125, skloňovanie tureckých, gréckych, rumunských a albánskych priezvisk na *-u* 125, cudzích priezvisk na *-u*, *-ú*, *-ó*, *-ô*, *-ou*, *-au* 125, cudzích priezvisk na *-o* 125, ruských domáckych mien typu *Kosťa* 125, francúzskych priezvisk na *-ey* 126, anglických a francúzskych mien na nevyslovované *-e* 126, francúzskych osobných na *-es* 126, maďarských priezvisk typu *Nagy* 126, rumunských priezvisk typu *Petrovici* 126, čes. miestnych názvov žen. rodu 126, španielskych mien na *-illa* 127, talianskych miestnych názvov na *-gna* 127; vzťah k mennému číslu pri vlastných menách 139, 26; rozdelenie vlastných mien podľa druhu pomenovaných vecí 140; prípady použitia pl. pri vlastných menách 140; antonymá pri príd. menách ako častiach vlastných mien 199; neprítomnosť stupňovania pri príd. menách ako súčastiach vlastných mien 214; privlastňovanie veci osobám pomenovaným vlastným menom v podobe adjektíva 220; privlastňovacie príd. mená ako súčasť vlastných mien 221; zemepisné vlastné mená s príponami *-ovie*, *-oje*, *-eje* 222; skloňovanie vlastných mien tvaru príd. mien podľa vzoru pekný 224, podľa vzoru cudzí 226; antonymá pri príd. menách ako častiach vlastných mien 199; skloňovanie muž. domácich a cudzích priezvisk na *-ov* a *-in* 229, zemepisných mien muž. rodu na *-ov* 230, p. aj vlastné podstatné mená, propriá
vlastné osobné mená 224
vlastné podstatné mená 65; p. aj vlastné mená, propriá
vlastné predložky 620; p. aj pôvodné predložky
vlastné spojky 677
vlastné zemepisné mená: skloňovanie vlastných zemepisných mien tvaru príd. mien podľa vzoru pekný 224, podľa vzoru cudzí 226; p. aj geografické názvy
vlastnícky datív 182
vlastnícky vzťah: pri zámene *svoj* 254
vlastník: zviera v postavení vlastníka 219; p. aj datív príslušnosti a vlastníka, genitív vlastníka
vlastnosť: ktorá sa porovnáva (pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti) 216; vyjadrenie zhody vlastnosti vo vedľajšej vete s vlastnosťou pomenovanou v hlavnej vete príslovkou i adjektívom pomocou zámena *ako* 290; vzťahujúca sa na slovesný dej 565
vlastnostné prídavné mená 198; skloňovanie vlastnostných príd. mien podľa vzoru pekný 22, podľa vzoru cudzí 225; p. aj proprietatívne adjektíva
vlastnostné príslovky 566; s morfémou *-e* 575, *-o* 577, *-y* 579; z adjektivizovaných príčastí 580
vlastnostný významový typ pri príslovkových zámenách 572
vlastný (príd. meno), prechod k zámenám 231
vlastný modálny vzťah 685
vlastný príčinný vzťah 685
vlk, tvary D. a L. sg. 79, N. a A. pl. 74
vložené oslovenie: vložkový nominatív ako vložené oslovenie 154
vložkový nominatív 154
vložky: častice ako vložky 755; p. aj opisná, vysvetľovacia, modálna, hodnotiaca vložka, vetné parentézy
vnútorný objekt: slovesá s vnútorným objektom deja 178
vnútri (predložka) 666

vnútro, tvary L. sg. 115
vo forme (predložkový výraz) 672
vo vzťahu k (predložkový výraz) 671
voči (predložka) 666
vokalická alternácia 416
vokalizácia predložiek 631
vokalizovaná podoba predložiek 631
vokatív: otázka príslušnosti k paradigme 44; tvary vokatívu pri muž. živ. podst. menách vzoru chlap 85; postavenie v dnešnej spisovnej slovenčine 152; citoslovcia z vokatívu 824
voľa- (morféma), zámená s *voľa-* 294
voľačo (zámeno) 334
voľakoľký, voľakoľký raz (číslovky) 347
voľný datív 178
voľný prívlastok: obsahový nominatív ako voľný prívlastok 156
vonkajšia forma: ako kritérium pri delení príd. mien na skupiny 197
vonkoncom (častica) 798
vopred (predložka) 662
vôbec (častica) 798
vôkol (predložka) 667
vôl, skloňovanie v pl. pri zosobnení (v nadávkach) 74
vôľové citoslovcia 813
vplyvom (predložka) 670
vpravde (častica) 798
vprostred (predložka) 665
Vráble, tvar G. pl. 100
vraj (častica) 799
vrátane (predložka) 675
vskutku (častica) 799
všade, všadiaľ (zámená) 306
však (spojka) 739
však, všakhej (častice) 799
všakové/všakovô (zámená), substantivizované 296
všakový, všaký, všakovaký (zámená) 296
všakver, všakže (častice) 799
všeli- (morféma), zámená s *všeli-* 296
všeobecná druhá osoba: pri zámene *vy* 239
všeobecná funkčná črta podstatných mien 61
všeobecná gramatická platnosť muž. a žen. rodu 137
všeobecná osoba 398
všeobecná prvá osoba: množného čísla pri zámene *my* 238; plurálu slovies 506
všeobecné názvy: z hľadiska vyjadrovania prirodzeného rodu 136
všeobecné podstatné mená 65; p. aj apelatíva
všeobecné spojky 679
všeobecnosť: menného čísla 132; p. aj čiastočná, úplná všeobecnosť
všeobecný adjektívny atribút 231
všeobecný adverbiálny atribút 231
všeobecný atribút 231
všeobecný lexikálny význam slovného druhu 27
všeobecný plurál 142
všeobecný singulár 142
všeobecný význam: slovného druhu 28; podst. mená so všeobecným významom 72
všeobecný významový ekvivalent 68
všeobecný zisťovací ekvivalent 573
všetci do jedného, zdôrazňovacia funkcia číslovky *jeden* vo výraze *všetci do jedného* 320
všetok (zámeno) 306
-všĺ (prípona), v prechodníku archaického typu 489
-všĺ (-všia, -všie) (prípona), v činnom príčastí minulom 493
vták, tvary N. a A. pl. 74
vy (zámeno) 239
vybočenie z väzby: vložkový nominatív ako vybočenie z väzby 155
vydržať, modálne 369
výherca, tvary N. pl. 87
výhražná veta: prézent za imperatív vo výhražnej vete 531
východiskový bod deja 361
vyjadrovanie: postoja pri časticiach 747; ako významová stránka vlastných citosloviec 810
vykanie 516
výlučná akuzatívna rekcia 391
výlučná datívna rekcia 391
výlučná genitívna rekcia 391
výlučná infinitívna rekcia 392
výlučná inštrumentálna rekcia 391
výlučná rekcia 392
výlučne (častica) 799
výlučný akuzatív 160
výlučný objekt p. inštrumentál výlučného objektu
výlučný plurál 144
vylučovacie spojky 686
vylučovanie 685; p. aj disjunktívny vzťah
vymedzenosť p. bytostná vymedzenosť
vymedzovací význam opytovacích zámen 293; p. aj súhrnový vymedzovací, záporný vymedzovací význam
vymedzovacie zámená 302; obsah vymedzovacích zámen 30, miesto v rozdelení zámen 235; p. aj kvalitatívne vymedzovacie, kvantitatívne vymedzovacie zámená, určovacie zámená
vynechávanie samohlások: *e, o* pri skloňovaní muž. živ. podst. mien vzoru chlap 75, *i* pri skloňovaní muž. živ. podst. mien na *-čík* 78, *a* pri skloňovací srbochorvátskych priezvisk na *-ac* 78, 125, *e, o* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru dub 88, *e, o* pri skloňovaní muž. neživ. podst. mien vzoru stroj 97, *a* pri skloňovaní juhoslovanských miestnych mien na *-ac* 97, *e, o* pri skloňovaní žen. podst. mien vzoru dlaň 109, *e, o* pri skloňovaní žen. podst. mien vzoru kosť 110, *o* v l-ovom tvare 475

výpoveď: častice, ktoré se vzťahujú na výpoveď 751; p. aj samostatná, opytovacia, oznamovacia výpoveď, rámec výpovede, jadro výpovede
výpovedná platnosť citosloviec 807; p. aj vetná platnosť
výpovedný obsah pri samostatne použitom nominatíve 153
výpovedný zmysel nominatívu 153
výraz, výrazy p. gramatické, spájacie, spojkové výrazy, pričlenený, modifikovaný, určovaný, plnovýznamový výraz
výrazová zvláštnosť: využívanie kolektív ako výrazovej zvláštnosti 148
výsledkový akuzatív 165
výsledkový inštrumentál 192
výsledkový predmet 165
výslovne (častica) 799
výslovnosť *d*, *t*, *n*, *l* pri príd. menách vzoru pekný pred príponou 225
vystačiť, modálne 369
vystríhať sa, modálne 367
vysvedčenie (vzor podst. mien) 119
vysvetľovací akuzatív 163
vysvetľovací objekt: obsahový genitív ako vysvetľovací objekt 176, obsahový inštrumentál ako kvalifikujúci objekt 192
vysvetľovací obsahový datív 184
vysvetľovací vzťah 685; p. aj explikatívny vzťah
vysvetľovacia vložka: vložkový nominatív ako vysvetľovacia vložka 154
vysvetľovacie častice 750
vysvetľovacie spojky 686; p. aj príčinné spojky
vyše (predložka) 667
výtvor: vzťah pôvodcu k výtvoru pri zámene *svoj* 254
vytýčovacie častice 748
využitie: tvarov podst. mien 128; p. aj distributívne využitie singuláru
vyzerať, sponové 374
vyznačenie rodu p. formálne vyznačenie rodu
význam, významy: morfologických jednotiek 26, tvarov podst. mien 128, ako kritérium pri delení príd. mien na skupiny 197, stupňov príd. mien 215, osoby pri podst. menách 71, prísloviek 565, okolnosti 568, vlastnosti 568, zámenami vyjadrené významy miesta, času, príčiny, spôsobu 572, predložiek 621, spojok 679, citosloviec 809; p. aj gramatický, morfologický, lexikálny, všeobecný, substantívny, slovnodruhový, augmentatívny, rodový, apelatívny, propriálny, distributívny, jednotkový, kolektívny, singulatívny, citový, ukazovací, odkazovací, opytovací, vzťažný, neurčitý, vymedzovací, číselný, zámenný, časticový, reflexívny, recipročný, združovací, odporovací význam, objektové, parciálne významy
významová deformácia: pri vzniku citosloviec z imperatívnych tvarov 824
významová charakteristika citových citosloviec 811
významová motivácia: pri včleňovaní pomenovaní zvierat a vecí do rodových skupín 128
významová neohraničenosť citosloviec 812
významová platnosť prirodzeného rodu 128
významová rovnorodosť prísloviek 570
významová stránka niektorých typov citosloviec 808
významová súvislosť prísloviek s podst. a príd. menami 566
významové centrum výpovede: častice ako indikátory významových centier výpovedí 755
významové čiastkové systémy 22
významové jadro tvaru alebo konštrukcie 23
významové pomknutie 231
významové príznaky: celkové členenie podst. mien podľa významových a iných príznakov 67
významové rozštiepenie slova 47
významové typy prísloviek 568
významovo disparátne názvy 137
významový typ p. okolnostný, vlastnostný významový typ
významový základ rodových skupín podstatných mien 128
výzvová konštrukcia: výlučný A. vo výzvovej konštrukcii s elidovaným slovesom 160
vzdor (predložka) 670
vzhľadom na (predložkový výraz) 671
vzhľadom na to, že (spojka) 739
vzor, vzory: opretie vzorov o slovotvorné typy slovnej zásoby 45; vzor chlap 73, hrdina 86, dub 87, stroj 96, žena 101, ulica 104, dlaň 108, kosť 109, gazdiná 110, mesto 112, srdce 117, vysvedčenie 119, dievča 120, pekný 222, cudzí 225, páví 227, otcov 228, chytať — chytám 436, rozumieť — rozumiem 440, niesť — nesiem 442, hynúť — hyniem 443, trieť — triem 444, brať — beriem, česať — češem 445, žať — žnem 448, chudnúť — chudnem 449, žuť — žujem 451, pracovať — pracujem 452, robiť — robím 455, vidieť — vidím 457, kričať — kričím 458; p. aj tvrdý, mäkký, osobný, slovesný vzor, flektívny, morfologický flektívny typ, vzorové slovo
vzorové slovo 45; p. aj vzor
vzorové slovesá 461
vzostupné stupňovanie prídavných mien 215
vzpierať sa, modálne 367

vzťah: medzi morfologickou a syntaktickou rovinou jazyka 22, medzi morfologickou a lexikálnou rovinou 23, medzi morfologickou a fonickou rovinou 25, medzi morfologickou a štylistickou rovinou 26; vyjadrený pádom podst. mena 70, príslušnosti 72, predložky označujúce vzťah následku 626, opytovacie zámená ako základné vyjadrenie vzťahu 235, pôvodcu k výtvoru, činiteľa k deju a nositeľa k stavu pri zámene *svoj* 254, slovesá vyjadrujúce vzťah 361; predložky označujúce vzťahy následku, účinku, dôsledku a pretvárania 626, naznačujúce vzťahy náhradnosti, zastupovania 627, vyjadrujúce predmetové vzťahy 627; p. aj syntagmatický, kopulatívny, gradačný, adverzatívny, disjunktívny, podmetový, subjektový, predmetový, objektový, doplnkový, verbálno-atributívny, prívlastkový, atributívny, príslovkový, adverbiálny, miestny, časový, spôsobový, modálny, vlastný modálny, porovnávací, komparatívny, účinkový, konsekutívny, obmedzovací, limitatívny, prostriedkový, zreteľový, príčinný, kauzálny, vlastný príčinný, dôsledkový, konkluzívny, účelový, finálny, podmienkový, hypotetický, prípustkový, koncesívny, vysvetľovací, explikatívny vzťah, zásahový, činiteľský, intenčný, rodinný, vlastnícky, určovací, obrátený určovací vzťah, aktualizačné, kontextové vzťahy
vzťahové adjektíva: z hľadiska defektnosti 44; p. aj vzťahové prídavné mená, sekundárne vlastnostné prídavné mená
vzťahové prídavné mená 197, 201; p. aj vzťahové adjektíva, sekundárne vlastnostné prídavné mená
vzťahové príslovky 568
vzťažná funkcia: zámen 235; zámená s morfémami *-koľvek*, *hocí-* vo vzťažnej funkcii 298, spájacích prostriedkov 676; p. aj spájacia funkcia
vzťažné slová 677; p. aj spájacie, vzťažné výrazy
vzťažné vety: zámeno kde vo vzťažných vetách 290; p. aj nepravé vzťažné vety
vzťažné výrazy 677; p. aj spájacie výrazy, vzťažné slová
vzťažné zámená 30, 55
vzťažný význam: opytovacích zámen 283; pri zámene *kto* 285, *ktorý* 286, *čo* 287, *aký* 289, *čí*, *koľký*, *koľko*, *ako* 290
vždy, *vždycky* (zámená) 307

X

-x (zakončenie slov), skloňovanie cudzích podst. mien žen. rodu zakončených na *-x* 108

Y

y, písanie *i* a *y* v niektorých zvukomalebných citosloviach 817
-y (prípona), v N. pl. muž. zvieracích podst. mien vzoru chlap 74; v A. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84; v I. pl. muž. živ. podst. mien vzoru chlap 84, muž. neživ. podst. mien vzoru dub 96, str. podst. mien vzoru mesto 117; vlastnostné príslovky s morfémou *-y* 579
-y (zakončenie slov), skloňovanie cudzích muž. živ. podst. mien na *-y* 125
y — *ý* (alternácia), v G. pl. žen. podst. mien vzoru žena 102, ulica 105, gazdiná 111, mesto 115
-ya (zakončenie slov), skloňovanie cudzích žen. podst. mien na *-ya* 127
-yj (prípona), skloňovanie ruských mien na *-yj* podľa vzoru pekný 224

Z

z (predložka) 657; korešpondencia predložky *z/zo* so slovesnou príponou *vy-* 628; synonymita predložiek *z* a *od* 629; vokalizácia predložky *z* pred tvarmi osobného zámena *ja* 631, v ostatných prípadoch 632; p. aj *z* — *ž*, *z* - *ž* — *h*
z (častica) 799
z-/s-/zo- (predpona), pri čisto vidových slovesách 414
Z (skratka pre závislú substanciu) 390
z hľadiska (predložkový výraz) 671
z — *ž* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru česať — češem 446
z — *ž* — *h* (alternácia), pri časovaní slovies vzoru niesť — nesiem 442
za (predložka) 658; korešpondencia predložky *za* so slovesnou predponou *za-* 628, synonymita predložiek *za* a *po* 629
za (častica) 800; pri substantívnom prísudku 156
za- (predpona), zvratné slovesá s predponou *za-* 383, pri čisto vidových slovesách 414, okolnostné príslovky s prefixálnou morfémou *za-* a sufixálnymi morfémami 589
za cieľom (predložkový výraz) 673
za čas (predložkový výraz) 674
za účelom (predložkový výraz) 673
začiatkom (predložka) 671
začiatočná fáza priebehu slovesného deja 364; p. aj inchoatívna fáza
začiatočné písmená p. veľké začiatočné písmená
začiatok výpovede 754
začínajúc od niekoho/niečoho, *niečím* (predložkové výrazy) 675
začo (zámeno), opytovací význam 282, vzťažný význam 292, vymedzovací význam 293

zafarbenie p. štýlové, poetické, hovorové, citové zafarbenie
zahŕňajúc do toho (predložkový výraz) 675
zachce sa, modálne 367
zaiste (častica) 773
základ p. tvarotvorný, vetný, imperatívny základ
základná hypotaktická spojka 679
základná parataktická spojka 679
základná spona 370
základné číslovky 315; príležitostná substantivizácia pri základných číslovkách 194; p. aj určité základné, neurčité základné číslovky, kardináliá
základné kvalitatívne pomenovania 27
základné modálne slovesá 366; z hľadiska vidu 427
základné nedokonavé sloveso 422
základné neurčité zámená 294
základné osobné zámená 234, 236
základné postavenie prísloviek 566
základné používanie spojok 690
základné rodové tvary 131
základné roviny stavby jazyka 32
základné rozlišovacie prípony rodov podstatných mien 129
základné vyjadrenie vzťahu: opytovacie zámená použité ako základné vyjadrenie vzťahu 235
základné zložené číslovky: tvar základných zložených číslovieok 326
základné zvratné zámeno 249; jeho miesto v rozdelení zámen 234
základný člen: protikladu dokonavosť — nedokonavosť 410; kategórie spôsobu 430, kategórie času 430; p. aj bezprízna-kový, nepríznakový člen
základný pomenovací tvar 131
základný rad prísloviek 571
základný slovesný tvar 462
základný spájací prostriedok 678
základný stupeň prídavných mien 210; náhrada základného stupňa príd. mien druhým stupňom pod vplyvom náležitého druhého stupňa 218; p. aj prvý stupeň, pozitív
základný tvar 24
zákon p. rytmický zákon
zakončenie p. nulové, rodové, tvrdé, mäkké, netypické, rodovo silné, rodovo slabé zakončenie
zámena: sg. a pl. 142
zámená 233; miesto zámen v rámci slovných druhov 27, flektívny typ v rámci skloňovania zámen 55, polysyntetický typ v rámci skloňovania zámen 59, substantívny význam pri zámenách 68, datív osobných zámen ako datív citovej účasti 181, zdôraznenie 3. stupňa príd. mien zámenami *ten, tá, to* 212, skloňovanie zámen podľa vzoru pekný 224, vznik príd. mena *nesvoj* zo zámena *svoj* 231, *sa, si* v zvratných podobách nezvratných slovies 385;
substantivizácia zámen 194, vzťahové príd. mená zo zámen 205, prechod príd. mien *cudzí, vlastný, celý* k zámenám 231, číslovka *tretí* v platnosti zámena 345, vzťah číslovieok k zámenám 358, príslovkové významy pri zámenách 572, v platnosti prísloviek 617, vzťah zámen a spojok 743, vzťah častíc a zámen 805, citoslovcia v úlohe zámen 821;
p. aj osobné, základné osobné, osobné privlastňovacie, opytovacie privlastňovacie, neurčité privlastňovacie, rodové, bezrodové, zvratné zámená, základné zvratné, privlastňovacie zvratné zámeno, ukazovacie, opytovacie, neurčité, základné neurčité, vymedzovacie, stotožňovacie, súhrnové, obmedzovacie, popieracie, vzťažné, odvodené, substantívne, spodstatnené, substantivizované, adjektívne, číselné, numerálne, slovesné, verbálne, príslovkové, adverbiálne zámená, pronominá
zámenné skloňovanie 231; p. aj pronominálne skloňovanie
zámenné slovesá: *tentovať, ondiať, onačiť* a odvodeniny 362; p. aj slovesné zámená, verbálne pronominá, verbálne zámená
zámenný akuzatív pri zvratných slovesách 161
zámenný korelát 314
zámenný význam 344
zámer p. expresívny, partitívny pomenovací zámer
zameranie slovesného deja 389; p. aj intencia slovesného deja
zámerová modalita p. transformácia zámerovej modality
zápor: pri slovesách 471, pri príslovkách 591; p. aj lexikalizácia záporu
záporné akčné slovesá 409
záporné sloveso 173
záporné tvary: indikatívu prézenta 471, indikatívu préterita 477, indikatívu antepréterita 478, indikatívu futúra 479, kondicionálu prézenta 481, kondicionálu préterita 482
záporný vymedzovací význam 293
záporová morféma: pri príslovkách 591
záporová predpona 481
záporový genitív 173; vo funkcii predmetového akuzatívu 174, predmetového nominatívu 174, vetného základu 175, miery 175; ako zodpovedajúci samostatnému chápaniu javu pomenovaného substantívom 70; vyjadrovanie gramatického objektu záporovým genitívom 409; p. aj negatívny genitív
zaradenie podstatného mena do gramatického rodu 130
zaradenosť p. rodová zaradenosť

zas, zasa (častice) 800
zásah p. datív sprostredkovaného zásahu
zásahový vzťah v intečnom poli slovies 397
zase (častica) 800
zasiahnutá vec 390; p. aj paciens deja, logický objekt
zastarané spojky 696
zastupovanie p. vzťah zastupovania
zastretie určovacieho vzťahu v genitíve obsahu 171
zatiaľ čo (spojka) 739
zato (spojka) 740
zatvoriť sa, sponové 375
záujemca, tvary N. pl. 87
závislá substancia 390
zavŕšený dej 410; p. aj dokonavý dej
zazdať sa, sponové 374
zbadať, v spojení so sponou *byť* 372
zdať sa, sponové 374
zdola (predložka) 667
zdolieť, modálne 369
zdôraznená minulosť 533
zdôrazňovacia funkcia: číslovky *jeden* 320
zdôrazňovacia prípona: *-že* pri imperatívnych tvaroch 485
zdôrazňovacie častice 750; p. aj samostatná zdôrazňovacia častica
zdôrazňujúci prvok 747
zdráhať sa, modálne 367
zdrobnené názvy 134
zdrobňovacie prípony: slovesá utvorené zdrobňovacími príponami *-k-*, *-ka-*, *-ika-/-ička-* 420
združená rekcia 391
združené pomenovanie: vyjadrenie privlastnenia pri majiteľovi veci pomenovanom združeným pomenovaním 220
združený akuzatív: ako konečný objekt 160, ako prechodný objekt 160
zemepisné mená: skloňovanie slovanských zemepisných mien tvaru príd. mien podľa vzoru pekný 224, skloňovanie zemepisných mien muž. rodu zakončených na *-ov* 230, skloňovanie zemepisných mien str. rodu zakončených na *-ovo* 230; p. aj miestne, zemepisné vlastné, vlastné zemepisné mená, geografické názvy
zemepisné vlastné mená: rodinné privlastňovacie príd. mená s príponami *-ovie*, *-oje*, *-eje* použité ako zemepisné vlastné mená 222; p. aj zemepisné, vlastné zemepisné, miestne mená, geografické názvy
zg — žďž (alternácia), pri odvodzovaní živočíšnych príd. mien 204
zhoda: pri príd. menách 196, pri číslovkách 315, pri slovesách 428; p. aj nulová zhoda, kategória zhody, kongruencia
zhodný prívlastok: pomenovací nominatív ako zhodný prívlastok 157
zhora (predložka), 667
zhŕňajúci skupinový názov 141
zlomkové číslovky 331, v ľudovej reči 347; p. aj substantívne zlomkové číslovky
zložené častice 752
zložené číslovky: podoby zložených číslovíek 326, podoby s *tisíc* 329; p. aj základné zložené číslovky
zložené predložky 621
zložené prídavné mená: z determinatívnych a koordinatívnych syntagiem 208, z väzby s G. 209, z väzby s A. a z väzby s D. 210
zložené príslovky: gramatická forma zložených príslovíek 590
zložené slovesné tvary 462
zložené spojky 694
zložené tvary 42; p. aj zvratné zložené, reflexívne zložené, analytické, viacslovné tvary
zložený prísudok 363, príslovky ako členy zloženého prísudku 565
zložený doplnok 363
zložený pasívny tvar 388
zložený podmet 363
zložený predmet 363
zložený slovesný tvar 463
zložený vetný člen 363
zložený vetný základ 363, príslovky ako člen zloženého vetného základu 565
zložka p. zvuková, dejová zložka
zlučovací význam hypotaktických spojok 687
zlučovacie spojky 685
zlučovanie 685; p. aj kopulatívny vzťah
zmedzi (predložka) 659
zmena: slovnodruhovej hodnoty slova 29; p. aj postupné, progresívne, spätné, regresívne, kombinačné zmeny
zmeravené akuzatívy: pri slovách *čert, duch* 139
zmeravené frazeologické zvraty: osobné privlastňovacie zámená v zmeravených frazeologických zvratoch 249
zmeravené imperatívy: citoslovcia zo zmeravených imperatívov 823
zmeravené spojenia: používanie spojenia *svojho času* 524
zmeravené tvary: rod zmeravených tvarov 134
zmeravené vetné konštrukcie: citoslovcia zo zmeravených vetných konštrukcií 825
zmeravené vety: citoslovcia zo zmeravených viet 826
zmeravenie: gramatickej formy 29, gramatického tvaru 69
zmeravený tvar 134
zmiešaná paradigma 46
zmiešaný typ skloňovania 53
zmysel p. výpovedný, distributívny zmysel
značkové slová z hľadiska rodu 134
znad (predložka) 659
znaková hodnota: citových citosloviec 811, vôľových citosloviec 814

znať, modálne 369
znútra (predložka) 667
zo (častica) 799
zo stránky (predložkový výraz) 671
zo strany (predložkový výraz) 671
zomkýnanie výrazu: inštrumentál pôvodcu s trpným príčastím ako prostriedok zomkýnania výrazu 187
zoologická nomenklatúra: využívanie všeobecného sg. a pl. v zoologickej nomenklatúre 142
zopár (číslovka) 333
zora, tvary N. a A. pl. 104
zosobnenie: skloňovanie mužských zvieracích podstatných mien pri zosobnení 74
zostupné stupňovanie prídavných mien 213, 215
zókol (predložka) 667
zrazený tvar: rod zrazených tvarov 134
zrejme (častica) 800
zreteľ: vyjadrený osobnými privlastňovacími zámenami 246, pri zámene *svoj* 254, predložky vyjadrujúce zreteľ 627; p. aj okolnostný význam, datív zreteľa, inštrumentál zreteľa
zreteľové spojky 687
zreteľový vzťah 685
zriedka- (morféma), zámená so *zriedka-* 299
zunovať, modálne 367
zvedieť, tvorenie imperatívneho tvaru 484
zveličené podstatné mená: skloňovanie zväčených podst. mien na *-isko* 113; p. aj augmentatíva
zvieracie deminutíva: skloňovanie v pl. pri muž. zvieracích deminutívach 138
zvieracie hypokoristiká: osobné tvary v pl. pri muž. zvieracích hypokoristikách 138
zvieracie mená: skloňovanie muž. zvieracích mien v pl. 88, tvorenie privlastňovacích príd. mien od zvieracích mien 219; p. aj zvieracie názvy, zvieracie podstatné mená, neosobné podstatné mená
zvieracie názvy: ich zaradenie do gramatického rodu 130; p. aj zvieracie mená, zvieracie podstatné mená, neosobné podstatné mená
zvieracie podstatné mená: skloňovanie zvieracích podst. mien muž. rodu 74, skloňovanie muž. zvieracích podst. mien s kmeňom na mäkkú spoluhlásku v pl. 97; p. aj neosobné podstatné mená, zvieracie názvy, zvieracie mená
zvieratá p. pomenovania hospodárskych zvierat
zvlášť, zvlášte (častice) 800
zvláštnosť p. výrazová zvláštnosť
zvolací nominatív: citoslovcia zo zvolacieho nominatívu 824
zvolacia intonácia: pri citoslovciach 807
zvratná podoba nezvratných slovies 376, 385
zvratné neosobné tvary slovies 467
zvratné pasívne tvary: indikatívu prézenta 473, indikatívu préterita 477, indikatívu futúra 479, kondicionálu préterita 482, imperatívu 485, používanie zvratných pasívnych tvarov 553
zvratné pasívum 433
zvratné slovesá 376; trpné príčastie od zvratných slovies 496; p. aj odvodené zvratné, predponové zvratné slovesá, reflexívne slovesá, reflexíva
zvratné slovesá bez nezvratných pendantov p. reflexíva tantum
zvratné tvary: zložených slovesných tvarov 463; p. aj reflexívne formy
zvratné zámená 249; ich miesto v rámci zámen 234; p. aj základné zvratné zámeno, privlastňovacie zvratné zámeno
zvratné zložené tvary 43; p. aj reflexívne zložené tvary
zvratný formant *sa, si* 384
zvratný infinitív 388
zvratný komponent *sa, si* 376
zvratný neosobný tvar: v rozdelení slovesných tvarov na jednoduché a zložené 463
zvratný pasívny infinitív 486
zvratný slovotvorný formant 384
zvratný tvar: nezvratných slovies 397; p. aj neosobný bezpodmetový, pasívny zvratný tvar
zvuk: citoslovcia napodobňujúce zvuk 820
zvukomalebné citoslovcia 817; p. aj objektívne citoslovcia
zvukomalebné slová 816; p. aj onomatopoje
zvuková podoba: nezhoda medzi zvukovou a písanou podobou pri niektorých citoslovciach 812
zvuková rovina 21; podriadenosť zvukovej roviny morfologickej rovine 26; postavenie zvukovej roviny v rámci rovín jazyka 32; p. aj fonická rovina
zvuková zložka: pri citoslovciach v pomere k dejovej zložke 819
zvyčajnosť: vyjadrovanie zvyčajnosti prézentnými tvarmi indikatívu 528

Ž

ž, p. *c — ź — h, h — ž, z — ź, ź — ž — h*
žať — žnem (slovesný vzor), morfematická charakteristika 448, lexikálna charakteristika 449
ždž, p. *zg — ždž*
že (spojka) 740; pri porovnávaní vecí podľa stupňa tej istej vlastnosti 217
že (častica) 800
-že (prípona), zdôrazňovacie *-že* v imperatívnych tvaroch 485
žebože (častica) 801
žeby (spojka) 741; kondicionál so spojkou *žeby* 543
žeby (častica) 801
žena (vzor podst. mien) 101

ženská odvodzovacia prípona 134
ženská prípona 132
ženské osoby 128
ženské pendanty k mužským názvom zvierat 136
ženské pomenovanie p. príznakové ženské pomenovanie
ženské substantíva p. pôvodné ženské substantíva
ženský rod 69; osobitné použitie pri slovesách 525; p. aj pôvodný ženský rod, feminínum
ženský rodový pendant 136
žiabra, skloňovanie 104
žiadny/žiaden (zámeno) 311
žiaľ (častica) 801
žiaľbohu (častica) 765, 801
žiara, skloňovanie 104
žid (Žid), tvar N. pl. 83
živé flektívne typy 45
živočíšne prídavné mená 203; skloňovanie živočíšnych príd. mien 227
životné maskulína 135, 138
životné podstatné mená 64; skloňovanie životných podst. mien muž. rodu 73; p. aj životné substantíva
životné substantíva 135; p. aj životné podstatné mená
životný agens: inštrumentál pôvodcu ako vyjadrenie životného agensa v pasívnej konštrukcii 187
životný názov 131
žnec, skloňovanie 76
žrebec, tvary L. sg. 79
žuť — žujem (slovesný vzor), morfematická a lexikálna charakteristika 451

L. Dvonč

Morfológia slovenského jazyka

Prebal a väzbu navrhol Leo Cinzer
Technická redaktorka Magda Macová
Korektúry kolektív autorov

Prvé vydanie. Vydalo Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
v Bratislave 1966 ako svoju 1069. publikáciu
Strán 896

Vytlačil Tisk, knižní výroba, n. p., Brno, provoz 1
AH 75,07, VH 76,36. Náklad 3000 výtlačkov. 1268/I.-1965
K-09*51350

71-024-66
12/7 + 508-26
Brož. Kčs 45,—, viaz. Kčs 50,— — I

